

UNIwersytet Gdański

Wydział Historyczny

Michał Raczkowski

**Wielka własność ziemska w powiecie włocławskim w latach
1864/1866–1945**

Praca doktorska
wykonana
pod kierunkiem
prof. dr. hab. Krzysztofa Lewalskiego

Gdańsk 2025

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wstęp	8
Wprowadzenie	24
Rozdział 1. Portret zbiorowy ziemiaństwa powiatu włocławskiego	35
1.1. Kim byli ziemianie? – próba definicji	35
1.2. Narodowość	37
1.3. Wyznawana religia.....	42
1.4. Pochodzenie społeczne	48
1.5. Wykształcenie ziemian	54
1.6. Dwór – park/ogród – folwark	89
1.6.1. Dwory/pałace	90
1.6.2. Parki, ogrody.....	103
1.6.3. Folwark	108
Rozdział 2. Podstawa gospodarcza właścicieli ziemskich – charakterystyka majątków ziemskich	113
2.1. Majątki ziemskie – powierzchnia.....	113
2.2. Serwituty	130
2.3. Parcelacja	147
2.3. Trwanie i zmiana	175
2.4. Położenie finansowe majątków ziemskich.....	187
2.5. Parcelacja majątków 1945 r.	207
Rozdział 3. Działalność gospodarcza ziemian.....	228
3.1. Produkcja roślinna.....	228
3.2. Hodowla	245
3.2.1. Konie	248
3.2.2. Bydło	259
3.2.3. Trzoda chlewna.....	266
3.2.4. Owce.....	270
3.2.5. Drób.....	276
3.2.6. Rybołówstwo	278
3.3. Nasiennictwo	283
3.4. Ogrodnictwo (warzywnictwo) i sadownictwo	293

3.4.1. Szkółkarstwo	299
3.5. Lasy	301
3.6. Rozwój techniczny w rolnictwie	308
3.6.1 Mechanizacja rolnictwa	308
3.6.2. Nawożenie	313
3.6.3. Melioracje	319
3.7. Udział ziemian w przemyśle	323
3.7.1. Cukrownictwo	325
3.7.2. Krochmalnictwo	345
3.7.3. Przetwórnictwo mięsa (rzeźnictwo)	349
3.7.4. Gorzelnictwo	358
3.7.5. Suszarnie cykorii	362
3.7.6. Młynarstwo	370
3.7.7. Mleczarstwo	373
3.7.8. Przemysł drzewny	381
3.7.9. Cegielnie	385
3.7.10. Inne gałęzie przemysłu	394
3.8. Udział ziemian w wystawach	399
Rozdział 4. Udział ziemian w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym, kulturalno- oświatowym oraz w walkach o niepodległość	409
4.1. Działalność społeczna	410
4.1.1. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze	410
4.1.2. Zjednoczone Koło Ziemianek	412
4.1.3. Ochotnicze Straże Pożarne	415
4.1.4. Inna działalność społeczna	417
4.2 Praca w samorządzie, sądownictwie i udział w polityce	422
4.3. Działalność rolnicza	437
4.3.1. Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze i organizacje pokrewne	437
4.3.2. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie	452
4.3.3 Związek Ziemian	454
4.4. Działalność kulturalna	464
4.5. Praca oświatowa	474
4.6. Udział w walkach o niepodległość	488
Rozdział 5. Właściciele ziemscy i inne warstwy społeczne	513

5.1. Dwór a wieś.....	513
5.2. Dwór a plebania	529
5.3 Dwór a Żydzi	536
5.4. Ziemianie i ich współpraca ze środowiskiem naukowym.....	541
Zakończenie	553
Aneks	562
Tabela I. Podział ziemi w wyniku reformy rolnej w powiecie wrocławskim w 1945 r.	562
Tabela II. Majątki w powiecie wrocławskim i ich struktura agrarna (w morgach)...	564
Spis fotografii	572
Spis tabel.....	574
Spis wykresów	578
Bibliografia	580
Źródła rękopiśmienne.....	580
Źródła drukowane	592
Bibliografie, encyklopedie	611
Akty prawne	611
Pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, listy, publicystyka	614
Prasa i wydawnictwa periodyczne	616
Relacje.....	622
Zbiory prywatne	622
Opracowania	623

Wykaz skrótów

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ADWł – Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AGUS – Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie
AIPN Bydgoszcz – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy
APB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
AP Cieszyn – Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Cieszynie
APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu
APPł – Archiwum Państwowe w Płocku
APW – Archiwum Państwowe w Warszawie
APWoM – Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Milanówku
APToW – Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku
ASC PRK – Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej
ASGGW – Archiwum Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
ASGH – Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie
ASR Włocławek – Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku
AUAM – Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
AUPP – Archiwum Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
AUW – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie
AUWM – Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
BJ – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie
C.K.H.D. – Centralny Komitet Hodowców Drobiu
CNSPW – Cesarsko-Niemiecki Szef Powiatu Włocławskiego 1914–1918 [Kaiserlich Deutscher Kreischef in Wloclawek 1914–1918]
CTR – Centralne Towarzystwo Rolnicze
CTR 1906–1939 – Centralne Towarzystwo Rolnicze i inne organizacje rolnicze [1887, 1902] 1906–1939
DzPKP – Dziennik Praw Królestwa Polskiego
GKRR – Gminny Komisje Reformy Rolnej
GUZ – Główny Urząd Ziemski

HU UA – Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin

KdsWPW – Komisarz do spraw Włosciańskich Powiatu Włocławskiego 1864–1915
[Komissar po Krestinaskim Belam Vloclavskogo Uezda 1864–1915]

KGW – Koło Gospodyń Wiejskich

KKOPW – Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Włocławskiego

kop. – kopiejka, kopiejek

KOSP 1920–1939 – Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu 1920–1939

KPPPWł – Komenda Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego we Włocławku 1918–1938

KPS – Koła Porad Sąsiedzkich

Księgi i akta – Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1824–1999 [2011]

KSMP – Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej

Kujawskie OTR – Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze

KZSP – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*

MR – Minister Rolnictwa

NPW – Naczelnik Powiatu Włocławskiego 1808–1866 [1889]

OKZ – Okręgowa Komisja Ziemska

OTOiKR we Włocławku – Okręgowego Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych we Włocławku

OUZ – Okręgowy Urząd Ziemski

OUZ Płock – Okręgowy Urząd Ziemski w Płocku [1909] 1918–1923 [1936]

OUZ Warszawa – Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie [1864–1917] 1918–1934 [1938]

PBGiUR – Powiatowe Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych we Włocławku [1945] 1962–1975

PBR – Państwowy Bank Rolny

PBRG – Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu [1851] 1925–1939 [1961]

PDS – Polskie Drużyny Strzeleckie

PKWN – Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego

PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

PMS – Polska Macierz Szkolna

PSB – *Polski słownik biograficzny*, Kraków i in. 1935–

PTK – Polskie Towarzystwo Krajoznawcze

PUZ – Powiatowy Urząd Ziemski

PUZ 1918–1935 – Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1918–1935
 PUZ 1945–1946 – Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945–1946 [1948]
 PWSGW Cieszyn – Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie 1920—1938
 RGO – Rada Główna Opiekuńcza
 ROOK – Rada Opiekuńcza Okręgu Kujawskiego
 rs. – rubli srebrem
 SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*
 SIVU na – *Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na*
 SO – Sąd Okręgowy we Włocławku i Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku 1917–1939 [1955]
 SPR – Stronnictwo Polityki Realnej
 SPW 1918–1939 – Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939
 TKZ – Towarzystwo Kredytowe Ziemskie
 UAHW – Universitätsarchiv Halle-Wittenberg
 WGdsS – Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń 1906–1917 (Varšavskoe Gubernskoe Po Obščestvam Prisutstvîe 1906–1917)
 WSB – *Włocławski słownik biograficzny*
 WKW – Wydział Ksiąg Wieczystych
 WPW – Wydział Powiatowy Włocławski we Włocławku 1918–1939
 WUOZ Włocławek – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura we Włocławku
 WUZ – Wojewódzki Urząd Ziemski
 WUZ Bydgoszcz – Wojewódzki Urząd Ziemski w Bydgoszczy 1944–1950, 1954
 ZKZ – Zjednoczone Koło Ziemianek
 ZPW – Zarząd Powiatowy Włocławski [1858] 1866–1917 (Vłoclavskoe Uezdnoe Upravlenie [1858] 1866–1917)
 ZSPBC – Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego w Warszawie
 ZWJB RP – Związek Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej
 ZWSGW – Zespół Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie
 ZZ – Związek Ziemian
 ZZRR RP – Związek Zawodowy Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej

Wstęp

Historia wielkiej własności ziemskiej w powiecie włocławskim nie cieszyła się szczególnym zainteresowaniem historyków zarówno regionalnych, jak i badaczy zajmujących się ziemiaństwem w szerszym ujęciu, obejmującym Królestwo Polskie czy Drugą Rzeczpospolitą. Często w pracach tych ostatnich ziemiaństwo Włocławskiego było tylko wzmiankowane, ale nie czyniono osobnych studiów nad jego historią. Zarówno brak jak do tej pory opracowania poświęconego wielkiej własności ziemskiej na omawianym terenie, jak i zainteresowania badawcze autora, skupiające się na historii regionalnej, ze szczególnym uwzględnieniem ziemiaństwa, przyczyniły się do powstania niniejszej pracy.

Autor podjął się zadania ukazania grupy wielkich właścicieli ziemskich w ujęciu ekonomicznym, społecznym, kulturowym oraz politycznym. Potencjał ekonomiczny, to jest posiadanie majątków ziemskich, wpływał na podejmowane przedsięwzięcia i inicjatywy gospodarcze, a także determinował udział ziemian w życiu społecznym i politycznym. Dzięki posiadanym funduszom mogli zdobywać lepsze wykształcenie niż większość społeczeństwa Królestwa Polskiego i Drugiej Rzeczypospolitej, co istotnie wpływało na ich aktywność. Pomimo ich niewielkiej liczebności w przeciwieństwie do innych warstw społecznych, na przykład w 1930 r. w powiecie włocławskim było 138 rodzin właścicieli ziemskich, liczących 459 osób, co stanowiło 0,7% ludności powiatu¹, ich wpływ na życie gospodarcze, społeczne, kulturowe oraz polityczne był bardzo duży.

Powiat włocławski powstały w 1867 r. w wyniku podziału powiatu o tej samej nazwie na dwie mniejsze jednostki administracyjne, a mianowicie powiaty włocławski i radziejowski (siedzibę tego w 1871 r. przeniesiono do Nieszawy i zmieniono nazwę powiatu na nieszawski), aż do reformy przeprowadzonej w 1975 r. nie ulegał większym zmianom. Jedynie w okresie I wojny światowej, na mocy rozporządzenia z 23 lutego 1916 r. połączono powiaty włocławski i nieszawski w jeden włocławski, który istniał do momentu odzyskania przez Polskę niepodległości². Włocławek, będący po powstaniu stycziowym jednym z dwóch miast w powiecie włocławskim – drugim był Brześć Kujawski – był siedzibą władz urzędowych. W nim koncentrowało się życie kulturalno-

¹ K. Siniarski-Czaplicki, Z. Korolkiewicz, *Ludność rolnicza w powiecie włocławskim*, w: *Monografia powiatu włocławskiego* (dalej: *Monografia*, t. I), [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 48.

² M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, Seria A: *Historia*, s. 203, 206.

polityczno-społeczne Kujaw wschodnich. Właściciele ziemscy załatwiali w nim różne sprawy natury gospodarczej i prywatnej.

Pisząc pracę przyjęto określony zakres geograficzny i chronologiczny. Wybór ściśle określonej jednostki administracyjnej pozwolił z jednej strony na dogłębne poruszenie szeregu kwestii dotyczących aktywności ziemian na różnych polach, z drugiej zaś strony umożliwił przyjęcie szerokich ram chronologicznych obejmujących lata 1864–1945³.

19 lutego/2 marca 1864 r. car Aleksander II wydał ukaz o uwłaszczeniu włościan w Królestwie Polskim. W myśl tego aktu, włościanie otrzymali ziemię, którą do tej pory uprawiali w zamian za powinności na rzecz dworu. Był to kres pańszczyzny, a zarazem początek stosunków kapitalistycznych na wsi. Od tej pory majątki musiały korzystać z pracy najemnej, którą opłacano. Rok 1945 na terenie powiatu włocławskiego przyniósł wykonanie dekretu z 6 września 1944 r. o realizacji reformy rolnej. Zmienił on stosunki panujące na wsi od stuleci. Z krajobrazu wsi zginęły wielkoobszarowe majątki, które w większości rozparcelowano zarówno między pracowników majątkowych, jak i mieszkańców wsi. Z kolei obywatele ziemscy jako byli obszarnicy, kułacy, byli źle postrzegani przez nową władzę, która wymusiła na nich zmianę miejsca zamieszkania, zawodu oraz dotychczasowego stylu życia. Przyjęte cenzury czasowe pozwoliły autorowi przedstawić szereg problemów w ich pełnym wymiarze, jak chociażby udział w życiu gospodarczym nie tylko powiatu, ale także Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej. Nie ograniczając się do lat 1864–1918 lub też 1918–1945, autor nie musiał dokonywać sztucznych podziałów czy ograniczeń dotyczących ciągłości omawianych zagadnień.

Jak zaznaczono wyżej, wielka własność ziemska powiatu włocławskiego nie doczekała się osobnego opracowania⁴. Jedynym przekrojowym opracowaniem

³ Należy zaznaczyć, że przy opisie wielkości i struktury majątków w powiecie włocławskim w 1864 r. nie dokonywano tego dla całej jednostki administracyjnej, a jedynie dla tych folwarków, które po 1867 r. znalazły się w obrębie granic powiatu włocławskiego.

⁴ Prace tego typu, ograniczające się jednak pod względem chronologicznym albo do przełomu XIX i XX w., albo do lat 1918–1939 powstały zarówno dla niektórych guberni, powiatów, jak i województw. Jedynie Piotr Gałkowski, pomimo że w tytule jego pracy zaznaczył, że obejmuje ona lata 1918–1947, to scharakteryzował krótko również sytuację ziemiaństwa na ziemi dobrzyńskiej w latach 1864–1918. Zob. m.in.: A. Bąk-Pitucha, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2016; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999; T. Łaskiewicz, *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław-Toruń 2013; M. Łuczkowski, *Aktywność polityczno-społeczna ziemiaństwa województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Opoczno 2022; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993; tenże, *Sfery przemysłowe i ziemiaństwo w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1990; T. Piekarski, *Ziemiaństwo Mazowsza Płockiego w latach 1918–1939*, Poznań 2013; B. Szczerbińska, *Ziemiaństwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007; B. Umińska, *Aktywność społeczno-gospodarcza ziemian guberni płockiej w latach 1865–1914*, Ciechanów

dotyczącym tej tematyki jest artykuł autora tych słów⁵. Spod jego pióra wyszedł też artykuł poświęcony realizacji reformy rolnej z 1944 r. na terenie gminy Piaski⁶ oraz szereg biogramów ziemian zamieszczanych w słownikach: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*⁷, *Włocławski słownik biograficzny*⁸ i kowalski słownik *Jan Nowicki oraz...*⁹. W 2023 r. ukazał się artykuł jego autorstwa poświęcony polowaniom właścicieli ziemskich omawianego powiatu¹⁰. Charakter popularnonaukowy ma artykuł poświęcony rodzinie Piaszczyńskich i ich majątkom we Włocławskim¹¹.

Biogramy ziemian pisane przez członków rodzin i publikowane głównie we wspomnianym słowniku *Ziemianie polscy...*, często zawierają dane nieszczerogłowe, niejednokrotnie błędne, które następnie były powielane przez autorów biogramów tych

2019; G. Welik, *Ziemiaństwo guberni siedleckiej 1867–1912*, Siedlce 2009; I. Żabińska, *Ziemianie z województwa warszawskiego w latach 1918–1945*, Toruń 2011.

⁵ M. Raczkowski, *Wielka własność ziemna w powiecie włocławskim w świetle „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, pod red. T. Epszteina, Warszawa 2021, s. 117–152.

⁶ Tenże, *Realizacja reformy rolnej Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego na terenie gminy Piaski w powiecie włocławskim*, w: *Lubraniec i okolice. Historia, kultura, sztuka*, pod red. J. Dumanowskiego, t. 2, Toruń-Lubraniec 2023, s. 107–120.

⁷ T. Epsztajn, M. Raczkowski, *Byszewski Antoni (1876–1963), Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny* (dalej: *Ziemianie polscy*), red. T. Epsztajn, cz. 11, Warszawa 2016, s. 131–134; M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk Filip h. Wąż (1855–1936)* (dalej: *Ciechomski Henryk I*), w: tamże, cz. 12, Warszawa 2022, s. 5–9; tenże, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian h. Wąż (1822–1955)*, w: tamże, cz. 12, s. 9–12; tenże, *Ciechomski Wojciech Mikołaj h. Wąż (1884–1944)*, w: *Ziemianie polscy*, cz. 12, s. 12–14; tenże, *Gautier Kazimierz Marcelli h. Bożydar (1862–1944)*, w: tamże, s. 22–25; tenże, *Krzymski Marcin h. Radwan (1831–1908)*, w: tamże, s. 73–76; tenże, *Kuśter Franciszek Jerzy (1894–1979)*, w: tamże, s. 83–87; tenże, *Misiewicz Tadeusz (1885–1948)*, w: *Ziemianie polscy*, cz. 11, s. 47–49; tenże, *Siniarski-Czaplicki Jan Wacław Ludwik (1869–1933)*, w: tamże, cz. 12, s. 103–105; tenże, *Siniarski-Czaplicki Kazimierz (1901–1940)*, w: *Ziemianie polscy*, cz. 11, s. 77–78; tenże, *Wisniewska Ewa Maria z Ciechomskich h. Wąż (1893–1974)*, w: tamże, cz. 12, s. 123–124; tenże, *Wodziński Benedykt Jan Kanty Rafał Alfons h. Jastrzębiec (1859–1926)*, w: tamże, s. 128–129; M. Raczkowski, A. Pawłowska, *Higersberger Aleksander (1872–1945)*, w: *Ziemianie polscy*, cz. 11, s. 22–25; M. Siniarska-Kapuścińska, M. Raczkowski, *Siniarska-Czaplicka Jadwiga Wanda Zofia (1913–1986)*, w: tamże, s. 75–77.

⁸ M. Kossecka, M. Raczkowski, *Haack Irena Aniela z d. Bojańczyk (1882–1965), prezeska spółki akcyjnej „Browar i Słodownia S.A. we Włocławku”, działaczka społeczna, ziemianka*, w: *Włocławski słownik biograficzny* (dalej: WSB), pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019 [druk 2020], s. 68–70; M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk Filip h. Wąż (1855–1936), właściciel ziemski, członek włocławskiego sejmiku powiatowego, Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i Związku Ziemian we Włocławku*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 9, Włocławek 2021, s. 32–34; tenże, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955), h. Wąż, ziemianin, prezes Związku Ziemian we Włocławku*, w: WSB, t. 8, dz. cyt., s. 34–36.

⁹ M. Raczkowski, *Higersberger Aleksander Feliks Lucjan h. własnego (1872–1945) właściciel ziemski, działacz społeczny i gospodarczy*, w: *Jan Nowicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, Włocławek-Baruchowo-Kowal 2024, s. 136–138; tenże, *Piaszczyński Stanisław Edward h. Ostoję (1866–1938) właściciel Dąbrówki Folwarcznej*, w: tamże, s. 207–208.

¹⁰ Tenże, *Polowania ziemian powiatu włocławskiego w świetle prasy i wspomnień*, w: *Mysliwskie pasje ziemian. O polowaniach w polskich majątkach ziemiańskich w XIX i XX wieku*, pod red. S. Borowiaka, Dobrzyca 2023 [druk 2024] („Studia i Materiały Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy” t. 11), s. 233–247.

¹¹ M. Raczkowski, *Piaszczyńscy herbu Ostoję i ich majątki w powiecie włocławskim*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2016, nr 67, s. 10–14.

samych osób, zamieszczanych w pracach o charakterze regionalnym, o czym autor sygnalizował w odpowiednich fragmentach, gdzie się na te prace powoływał¹². Jak do tej pory jedynie rodzina Kretkowskich doczekała się opracowania monograficznego pióra Tomasza Sławińskiego¹³.

Cennym opracowaniem dotyczącym zmian własności w poszczególnych majątkach, a także odnośnie opisów dworów/pałaców i ich otoczenia są *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*¹⁴. Z terenu powiatu włocławskiego opisano 53 dawne zespoły dworskie. Zawartość poszczególnych opisów różni się w zależności od dotarcia przez autorów do źródeł archiwalnych, informacji prasowych oraz potomków ziemian.

W przypadku udziału obywateli ziemskich w tworzeniu przemysłu, jedynie cukrownia w Choceniu doczekała się monografii¹⁵. Wzmianki na temat działalności ziemian na tym polu, lecz jedynie w okolicy Chocenia, znajdują się w artykule Tomasza Michalaka¹⁶.

Do opracowania tematu posłużyła liczna literatura dotycząca wielkiej własności obejmująca swoim zasięgiem Królestwo Polskie oraz Drugą Rzeczpospolitą. Jedyną pracą, która opisuje ziemiaństwo we wszystkich jego aspektach jest praca Wojciecha Roszkowskiego, poświęcona tej warstwie w okresie międzywojennym¹⁷. Niestety nie jest ona wolna od błędów, które omówiono przy odpowiednich partiach tekstu. Wśród pozycji na temat struktury majątków, ich powierzchni, a także wszelkich zmian, jakim podlegały, serwitutów, parcelacji z okresu międzywojennego oraz w 1945 r. należy wymienić prace

¹² Zob. m.in.: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny, kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006; W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, Włocławek 2005; t. 2, Włocławek 2009; *Piotr Tylicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2008; WSB, t. 1-10, Włocławek 2004—2023. Wykorzystane biogramy z publikacji zbiorowych zob. bibliografia niniejszej pracy.

¹³ T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, wyd. II zmienione i poprawione, Warszawa-Skrzeszew 2011. Należy zaznaczyć, że praca ta jest lepiej udokumentowana źródłowo do XVIII w. Opracowanie dziejów tej rodziny dla XIX i XX w. zawiera mniej odniesień do źródeł archiwalnych, a także pojawiają się błędy.

¹⁴ *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1-5, Włocławek 2000–2011.

¹⁵ A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu. Powstanie – rozwój – upadek*, wyd. 2 rozszerzone, Włocławek 2019. Pierwsze wydanie ukazało się we Włocławku w 2016 r. Obydwa wydania są rozszerzoną i poprawioną wersją artykułu tego samego autora z 2014 r., zob. A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu*, w: *Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, pod red. A. Ciechalskiego i M. Raczkowskiego, Chocień 2014, s. 137-186.

¹⁶ T. Michalak, *W latach odrodzenia (1918–1939) i okupacji (1939–1945)*, w: *Gmina Chocień...*, s. 209-216.

¹⁷ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.

Dezyderego Chłapowskiego¹⁸, Reginy Chomać¹⁹, Marcina Drewicza²⁰, Bogdana Głębowicza²¹, Krzysztofa Groniowskiego²², Ivana Ivanoviča Kostůško²³, Ludwika Krzywickiego²⁴, Czesława Łuczaka²⁵, Włodzimierza Micha²⁶, Ireny Rychlikowej²⁷, Zbigniewa Stankiewicza²⁸ i Jana Steckiego²⁹.

Na temat kwestii hodowli, w tym w majątkach ziemskich, istnieje bogata literatura. Pisano o niej już przed I wojną światową. Następnie temat ten znalazł odzwierciedlenie w opracowaniach z lat międzywojennych, a później po 1945 r. Ich autorami byli m.in.:

¹⁸ D. Chłapowski, *Reforma rolna*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, pod red. T. Chrzanowskiego, Kraków 1995, s. 98-109.

¹⁹ R. Chomać, *Sprawa likwidacji serwitutów w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, „Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego” 1963, t. 3, s. 182-215; też, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970.

²⁰ M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu ziemian w Polsce w latach 1919–1952*, Warszawa 2007; tenże, *Wyłączanie gruntów folwarcznych spod przymusu parcelacyjnego w zachodnich powiatach b. Królestwa Kongresowego w latach 1926–1933*, cz. 1, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2008, t. 15, nr 1, s. 131-178.

²¹ B. Głębowicz, *Realizacja reformy rolnej Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w województwie pomorskim w latach 1945–1948*, Toruń 1966; tenże, *Rolnictwo powiatu włocławskiego w latach 1945–1965*, w: *Monografia powiatu włocławskiego* (dalej: *Monografia*, 1968), praca zbiorowa pod red. St. Laguny, Włocławek 1968, s. 167-200; tenże, *Walka PPR o realizację reformy rolnej i nacjonalizację przemysłu w województwie pomorskim (bydgoskim)*, w: *Z działalności PPR i ZWM w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1942–1948. Referaty na sesję naukową poświęconą 20-leciu PPR*, pod red. W. Łukaszewicza, Toruń 1962, s. 107-146.

²² K. Groniowski, *Bank Włościański w Królestwie Polskim*, „Przegląd Historyczny” 1984, t. 75, nr 1, s. 83-103; tenże, *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966; tenże, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*, Warszawa 1963.

²³ I.I. Kostůško, *Krest’ánskaá reforma 1864 goda v Carstve Pol’skom*, Moskwa 1962; tenże, *Novye materialy o krest’ánskom dviženij v Carstve Pol’skom v konce 60-h načale 70-h godov XIX v.*, „Slavánskij Archiv. Sbornik statej i materialov” 1958, s. 88-126.

²⁴ L. Krzywicki, *Serwituty w r. 1912*, Warszawa 1918 („Przyczynki do statystyki Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Państwa Polskiego” t. 2).

²⁵ Cz. Łuczak, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1956.

²⁶ W. Mich, *W obliczu wywłaszczenia. Kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001.

²⁷ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie 1789–1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.

²⁸ Z. Stankiewicz, *Z problematyki badań nad realizacją przepisów o serwitutach*, w: *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego. Uwłaszczenie chłopów i mieszczan-rolników*, pod red. H. Brodowskiej, Łódź 1966, s. 167-197.

²⁹ J. Stecki, *Bilans reformy rolnej*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 2, Warszawa 1938, s. 941-947; tenże, *Stosunki rolne w Królestwie Polskiem, stan ich obecny, kierunek rozwoju i pożądane reformy. (Odczyt, wypowiedziany w d. 3 grudnia 1906 r. na posiedzeniu sekcji ekonomiczno-prawnej Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego)*, Lublin 1906; tenże, *Zagadnienie rozwoju gospodarczego wsi polskiej*, Warszawa 1938.

Edmund Chełchowski³⁰, Henryk Kotłubaj³¹, Tytus Piwnicki³², Witold Pruski³³, Tadeusz Sobczak³⁴ i Leon Starnawski³⁵ oraz prace Edwarda Szturma de Sztrema, będące opracowaniami stricte statystycznymi³⁶. Równie liczna jest literatura dotycząca upraw roślin, z których do najważniejszych należy zaliczyć opracowania: Antoniego Byszewskiego³⁷, Antoniego Sempołowskiego³⁸ czy opracowanie zbiorowe z 1969³⁹.

Sprawami przemysłu będącego udziałem ziemian w zajmowało się wielu badaczy. Prym wiodł i wiedzie ośrodek łódzki na czele z Wiesławem Pusiem⁴⁰. Ośrodek ten reprezentują też Jarosław Kita⁴¹, Rafał Wiktor Kowalczyk⁴² i Wojciech Ziomek⁴³. Z innych opracowań poświęconych tej tematyce można wymienić chociażby prace

³⁰ E. Chełchowski, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych*, „Życie Włocławka i okolic. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 14-22; cz. III, tamże, 1929, nr 5, maj, s. 7-10; cz. IV, tamże, 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 16-19; E. Chełchowski, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych*, w: *Monografia*, t. I, s. 171-201.

³¹ H. Kotłubaj, *Hodowla bydła rogatego*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. tegoż, cz. 2, Warszawa 1908, s. 96-122; tenże, *Hodowla trzody chlewnej*, w: tamże, s. 131-137.

³² T. Piwnicki, *Dochód z owiec*, „Gazeta Rolnicza” 1910, nr 50, z 16 grudnia, s. 898-903; tenże, *Krótki zarys żywienia owiec*, z przedmową prof. Stanisława Chaniewskiego, Warszawa 1911; tenże, *W sprawie hodowli owiec*, „Gazeta Rolnicza” 1911, nr 22, z 2 czerwca, s. 420-421.

³³ W. Pruski, *Dzieje wyścigów i hodowli koni pełnej krwi w Polsce. Królestwo Polskiego 1815–1918*, Warszawa 1970; tenże, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. 1-3, Warszawa 1967–1969.

³⁴ T. Sobczak, *Stan ilościowy hodowli owiec na ziemiach środkowej Polski w XIX wieku*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, red. J. Leskiewiczowa, t. 2, Wrocław 1959, s. 419-451; tenże, *Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli na ziemiach Polski środkowej w XIX wieku*, Warszawa 1961 („Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, red. J. Leskiewiczowa, t. 4, z. 3).

³⁵ L. Starnawski, *Owczarstwo*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, s. 123-131.

³⁶ E. Szturm de Sztrem, *Inwentarz żywy w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1928, t. 5, z. 2, s. 573-673. To samo opracowanie ukazało się w formie odbitki w Warszawie w 1928 r.

³⁷ A. Byszewski, *Uprawa cykorii i jej wielostronna użyteczność*, wyd. 2 uzupełnione, Włocławek 1946.

³⁸ A. Sempołowski, *Uprawa i uszlachetnianie roślin gospodarskich*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, s. 148-176.

³⁹ *Z dziejów hodowli roślin i nasiennictwa w Polsce*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, ser. B: Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 17, 1969.

⁴⁰ W. Puś, *Industrializacja ziem polskich w historiografii a problem udziału ziemiaństwa w tym procesie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 7, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 7-19; tenże, *Przemysł w majątkach ziemiańskich Królestwa Polskiego w latach 1879–1913*, Łódź 2018; tenże, *Przemysł ziemiański guberni siedleckiej w latach 1879–1913*, „Zeszyty Wiejskie” 2014, z. 19, s. 407-416; tenże, *Przemysł ziemiański w Królestwie Polskim w latach 1879–1913*, w: *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych. W stulecie urodzin Profesora Ludwika Straszewicza*, red. T. Marszał, Łódź 2016, s. 237-256; tenże, *Ziemiańskie gorzelnie w Królestwie Polskim w latach 1879–1913*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, z. 22, s. 425-434.

⁴¹ J. Kita, *Ziemiaństwo Królestwa Polskiego wobec procesu industrializacji ziem polskich w pierwszej połowie XIX w.*, w: *Industrializacja i obśestvo. Social'nye posledstviâ industrializacii v Evrope v XIX-XX vekah*, otv. red. G.F. Matveev, Moskva 2004, s. 21-35.

⁴² R.W. Kowalczyk, *Inicjatywy ziemian i przemysłowców ziemiańskich w wybranych sektorach gospodarki Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 7, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 113-131.

⁴³ W. Ziomek, *Ziemiaństwo w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego (1870–1914)*, w: „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 8, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 153-165.

Waldemara Ryszarda Broćka⁴⁴, Tomasza Dzikiego⁴⁵, Jana Główni⁴⁶, Jana Godlewskiego⁴⁷ Zygmunta Przyrembla⁴⁸ oraz Witolda Stankowskiego⁴⁹.

Nie sposób wymienić tu wszystkich prac, z jakich autor korzystał w trakcie pisania rozprawy. Ich pełne zestawienie zawiera bibliografia. Warto jednak zaznaczyć, że istotne znaczenie przy przygotowywaniu dysertacji, poza już wymienionymi, miały takie opracowania autorstwa takich badaczy jak Helena Brodowska⁵⁰, Tadeusz Epsztein⁵¹,

⁴⁴ W.R. Brociek, *Dzieje polskiego cukrownictwa*, Ostrów Świętokrzyski 2013.

⁴⁵ T. Dzik, *Przemysł włocławski w latach 1870-1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004; tenże, *Z dziejów włocławskiej fabryki cykorii Ferd. Bohm et Comp. (Obecnie Delecta). Powstanie i przemiany własnościowe w latach 1816-1923*, „Ziemia Kujawska” 2008, t. 21, s. 137-148.

⁴⁶ J. Główni, *Fabryka „Granat” w Kielcach 1928-1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” R. 7 (58), 2006, nr 2 (212), s. 61-72; tenże, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918—1939*, Kielce 2012.

⁴⁷ J. Godlewski, *Przemysł cukrowniczy w Królestwie Polskim 1870–1914*, Białystok 2009.

⁴⁸ Z. Przyrembel, *Historja cukrownictwa w Polsce*, t. 1, Warszawa 1927.

⁴⁹ W. Stankowski, *Włocławek jako ośrodek fabryczny i przemysłowy w XIX i na początku XX wieku*, w: *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9-10 maja 1994 roku)*, pod red. O. Krut-Horonziak i L. Kajzera, Włocławek 1995, s. 187-211.

⁵⁰ H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza chłopów w zaborze rosyjskim*, w: *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, t. 2: *Okres zaborów*, Warszawa 1972, s. 290-462; tenże, *Ruch chłopów po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967; tenże, *Spory serwitutowe chłopów z obszarnikami w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. 58, nr 4-5, s. 283-298.

⁵¹ T. Epsztein, *Akademia Rolnicza w Dublanach w 1909 roku cz. II*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2015, nr 63, s. 11-22; tenże, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998; tenże, *Jak opisać ziemiaństwo w XXI wieku?*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2015, nr 64, s. 39-42; tenże, *Oficjaliści i służba w dworze polskim w XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VIII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Polski i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach*, Kielce, 13–15 października 2005, red. L.J. Kajzer, Kielce 2006, s. 133-153; *Pracownicy w dobrach ziemskich w Polsce w XIX i XX wieku*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 263-279; tenże, *Wielka własność ziemska na ziemiach polskich podczas I wojny światowej (1914-1918)*, w: *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914-1918*, red. nauk. W. Mędrzecki, Warszawa 2018, („Metamorfozy Społeczne” t. 12), s. 161-201; tenże, *Wokół definicji ziemiaństwa*, w: *O polskich elitach raz jeszcze. Studia ofiarowane Profesor Janinie Leskiewiczowej z okazji dziewięćdziesiątych urodzin*, red. T. Epsztein, S. Górzyński, A. Karpiński, Warszawa 2007, s. 55-68; tenże, *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.*, Warszawa 2005; tenże, *Ziemiaństwo bez ziemi – byli właściciele ziemscy w PRL. Od reformy rolnej do III RP*, w: *Ofiary imperium. Imperium jako ofiary. 44 spojrzenia. Imperial Victims. Empires as Victims. 44 Views*, red./ed. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 529-242; tenże, *Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w województwie warszawskim w latach 1921–1939*, w: *Mazowsze w dwudziestolecie międzywojennym (w granicach województwa warszawskiego)*, red. nauk. A. Stawarz, Warszawa 1998, s. 91-99; tenże, *Żydzi w perspektywie polskiego dworu ziemiańskiego w XIX–XX wieku*, w: *Gospodarka. Wybrane problemy gospodarcze na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. A. Landau-Czajki, Warszawa 2021, („Stosunki Polsko-Żydowskie” t. 4), s. 17-38.

Bogusław Gałka⁵², Władysław Grabski⁵³, Ewelina Kostrzewska⁵⁴, Krzysztof Lewalski⁵⁵, Włodzimierz Mich⁵⁶, Andrzej Przegaliński⁵⁷ oraz Małgorzata i Marek Przeniosło⁵⁸.

Materiały archiwalne będące podstawą pracy pochodzą z archiwów różnej proveniencji. Archiwalia z uniwersytetów zagranicznych, z wyjątkiem Uniwersytetu w Lipsku, uzyskano poprzez korespondencję zarówno mailową, jak i listowną⁵⁹. Dokumenty z Lipska dostępne są na stronie internetowej tamtejszego archiwum uczelnianego. Dzięki uzyskanym materiałom możliwe było przedstawienie losów

⁵² B. Gałka, *Stan majątkowy i sytuacja ekonomiczna ziemian w Polsce lat 1918-1929. Próba analizy*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII-XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1993, s. 141-159; tenże, *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918-1939*, Toruń 1997; tenże, *Ziemiaństwo w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.

⁵³ W. Grabski, *Historja wsi w Polsce*, Warszawa 1929; tenże, *Kryzys rolniczy*, w: *Pamiętnik I Zjazdu Ekonomistów Polskich odbytego w Poznaniu w dniach 24-26 maja 1929 r.*, Warszawa 1930, s. 311-348; tenże, *Materiały w sprawie włościańskiej*, t. 1, Warszawa 1907; tenże, *Spółeczne gospodarstwo agrarne w Polsce (opracowanie wykładów polityki agrarnej wygłoszonych na Uniwersytecie Warszawskim w semestrze letnim 1921, oraz w zimowym i letnim 1921/22 roku)*, Warszawa 1923.

⁵⁴ E. Kostrzewska, *Edukacja domowa ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX w. Propozycja programu w świetle „Świata Kobięcego”*, w: „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” t. 4, pod red. W. Pusia, Łódź 2006, s. 142-156; też, *Konflikty i kompromisy. Służba dworska w ziemiańskiej publicystyce kobiecej Królestwa Polskiego w początkach XX w. Wybrane problemy*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” t. 5, pod red. W. Pusia, Łódź 2008, s. 239-260; też, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007; Kostrzewska E.M., *Czarodziejki zacnych czynów. Działalność społeczna i gospodarcza ziemianek z Mazowsza na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo Mazowsza. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX wieku*, red. tomu B. Umińska, Ciechanów 2014, s. 163-178.

⁵⁵ K. Lewalski, *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, wyd. 2, Toruń 2013; tenże, *Odsłony codzienności. Rzymskokatolickie duchowieństwo parafialne na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2019; tenże, *Ugrupowania polityczne w Królestwie Polskim w latach 1905-1908 w świetle raportu pomocnika warszawskiego generał-gubernatora do spraw policyjnych*, „*Echa Przeszłości*” 2004, t. 5, s. 371-406; tenże, M. Raczkowski, *Kronika Parafii pw. św. Idziego w Choceniu (1145-1913) autorstwa ks. Władysława Siemaszki (diecezja włocławska)*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 2024, t. 122, s. 203-241.

⁵⁶ W. Mich, *Ideologia polskiego ziemiaństwa 1918-1939*, Lublin 2000; tenże, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu. Walka Związku Ziemian w Warszawie o opłacalność produkcji i zachowanie własności folwarcznej w latach 1916-1926*, Lublin 2009; tenże, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom. Walka Związku Ziemian w Warszawie ze Związkiem Zawodowym Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1926*, Lublin 2008; tenże, *Związek Ziemian w Warszawie (1916-1926). Organizacja i wpływy*, Lublin 2007.

⁵⁷ A. Przegaliński, *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych (Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku)*, Lublin 2016; tenże, *Działalność społeczna Haliny z Kleniewskich Iłłakowicz w świetle wspomnień rodzinnych. Przyczynek do dziejów ziemiaństwa lubelskiego*, w: *Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795-1918*, red. M. Willaume, Lublin 2005, s. 181-192; tenże, *Spółeczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864-1914*, Lublin 2009; tenże, *Z dziejów opiekuńczej i oświatowej aktywności ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, w: *Dwór a społeczność...*, s. 197-210.

⁵⁸ M. Przeniosło, *Pomoc dzieciom w działalności Rady Głównej Opiekuńczej w latach 1915-1921*, Kielce 2017; M. Przeniosło, *Stosunek chłopów Królestwa Polskiego do ziemian, księży i nauczycieli wiejskich w latach 1914-1918*, „*Zeszyty Wiejskie*” 2001, z. 3, s. 29-48; M. Przeniosło, *Ziemiański w Królestwie Polskim w latach pierwszej wojny światowej*, w: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III: panie z dworów i pałaców*. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11-13 października 2006, pod red. H. Łaskiewicza, t. 2, Lublin 2007, s. 210-221; M. i M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*, Kielce 2018.

⁵⁹ Dokładny wykaz zob. bibliografia pracy.

ziemian-studentów, a także ukazanie ich wcześniejszej edukacji, a niekiedy przynależności do korporacji akademickiej. Niekiedy pozwoliły one skorygować istniejące błędne wiadomości na temat wykształcenia ziemian, które zostały opublikowane w wydawnictwach słownikowych. Podobne materiały pochodzą z kwerendy, jakie przeprowadzono w polskich uczelniach, w tym placówkach warszawskich (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Szkoła Główna Handlowa, Politechnika Warszawska) i poznańskich (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Przyrodniczy).

Wiele informacji na temat wielkiej własności ziemskiej w powiecie włocławskim dostarczyła kwerenda w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku. Wykorzystano z niego m.in. księgi hipoteczne majątków ziemskich, które są także przechowywane w Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydziale Ksiąg Wieczystych. Pozwoliły one na ukazanie m.in.: zmian właścicieli w poszczególnych majątkach, ich zadłużenie, serwituty, jakie obciążały dobra i ich powierzchnie⁶⁰. Do przedstawienia zagadnień związanych z hodowlą zwierząt, uprawą roślin oraz działalnością przemysłową ziemian posłużyły m.in. akta notariuszy: Bohdana Kowalewskiego z Włocławka, Karola Potrzebowskiego z Dobrzynia nad Wisłą i Włocławka, dalej akta Cesarsko-Niemieckiego Szefa Powiatu Włocławskiego [Kaiserlich Deutscher Kreischef in Wloclawek], Cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim, Starostwa Powiatowego Włocławskiego, Wydziału Powiatowego Włocławskiego i Zarządu Powiatowego Włocławskiego [Vloclavskoe Uezdnoe Uprablenie]. Z kolei kwestie związane z serwitutami pozwoliły oświetlić dokumenty z zespołów: Komisarz do spraw Włościańskich Powiatu Włocławskiego [Komissar po Krestinaskim Belam Vloclavskogo Uezda] i Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku za lata 1918–1935⁶¹. Uzupełniły je materiały Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Płocku z Archiwum Państwowego w Płocku oraz Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie, zgromadzone w Archiwum Państwowym w Warszawie.

⁶⁰ O przydatności ksiąg hipotecznych do badań historycznych nad wielką własnością zob. A. Koprukowniak, *Księga wieczysta – ważne źródło do dziejów dóbr ziemskich i ziemiaństwa*, w: *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, red. Z. Gołębiowska, A. Koprukowniak, A. Przeglasiński, Lublin 2014, s. 193-204; D. Rzepniewska, *Hipoteka dóbr ziemskich jako źródło do dziejów ziemiaństwa. Forma przekazu, możliwości badawcze, problemy metodyczne*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu historyków dziejów społeczeństwa polskiego*, pod red. S. Kalabińskiego, przy współudziale J. Hensel i I. Rychlikowej, Warszawa 1980, s. 371-392; też, *Problematyka ziemiańska w aktach hipoteki dóbr ziemskich*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985, s. 213-239.

⁶¹ Spis wykorzystanych zespołów i jednostek z tego archiwum zawiera bibliografia pracy.

Kwerendą archiwalną objęto również archiwa centralne, w tym Archiwum Akt Nowych i Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. W tym pierwszym skorzystano z akt m.in. Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie za lata 1945–1951. Pozwoliły one na uzupełnienie zagadnień związanych z realizacją reformy rolnej z 1944 r., które przedstawiono głównie na podstawie akt Powiatowego Biura Geodezji i Urzędzeń Rolnych we Włocławku z lat 1945, 1962–1975 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku) i Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego Pomorskiego w Bydgoszczy z lat 1944–1950 (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy). Natomiast materiały zgromadzone w AGAD umożliwiły autorowi pracy opisanie spraw związanych z parcelacją majątków ziemskich w powiecie włocławskim w II poł. XIX w.

Istotne dla przedstawienia historii poszczególnych ziemian w okresie II wojny światowej, a także do ukazania co się działo z zakładami przemysłowymi w latach okupacji niemieckiej (1939–1945), które tworzone jeszcze za czasów Królestwa Polskiego, było skorzystanie z akt z Archiwum Państwowego w Poznaniu i Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy. Zwłaszcza w tym drugim archiwum zachowały się akta o rehabilitację osób wpisanych na niemiecką listę narodowościową. Nierzadko zawierają pisemne relacje ziemian dotyczące ich losów wojennych, będące poświadczone przez świadków. Natomiast w archiwum poznańskim kwerendą objęto akta Urzędu Powierniczego w Poznaniu (Treuhandstelle Posen), gdzie odnaleziono materiały z przejęcia poszczególnych zakładów z terenu powiatu włocławskiego na rzecz III Rzeszy.

Oprócz wyżej wymienionych archiwów i przykładowych zespołów, autor przeprowadził kwerendę także w innych ośrodkach i instytucjach, nie tylko w archiwach państwowych, ale też w bibliotekach, w tym w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i Bibliotece Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. W tych dwóch ostatnich instytucjach zachowały się prace dyplomowe sprzed 1939 r. napisane przez synów właścicieli ziemskich. Natomiast w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Oddział we Włocławku, zgromadzono karty ewidencyjne i karty zielone zabytków, a także dokumentacje ewidencyjne parków i zespołów parkowo-dworskich z terenu powiatu włocławskiego, przydatne do opisania zagadnień związanych z siedzibami ziemiańskimi, zabudowaniami folwarcznymi oraz parkami i ogrodami znajdującymi się przy dworach/pałacach.

Całość wykorzystanych źródeł zgromadzonych w różnych placówkach, z określeniem nazw zespołów i sygnatur przedstawia bibliografia zamieszczona na końcu pracy.

Uzupełnieniem materiałów uzyskanych podczas kwerend archiwalnych są źródła drukowane. Obejmują one różnego rodzaju kalendarze, zarówno regionalne, jak i dotyczące całego Królestwa Polskiego i Drugiej Rzeczypospolitej, księgi adresowe, roczniki (organizacji, takich jak Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, roczniki sądowe, itp.), spisy (uczniów, studentów, członków korporacji akademickich, organizacji rolniczych i ziemiańskich, obywateli ziemskich, zakładów przemysłowych, głównie cukrowni), sprawozdania (Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR), doświadczeń prowadzonych w majątkach, targów na jęczmień browarny, wycieczek i lustracji poszczególnych majątków, zakładów przemysłowych, Związku Ziemian (ZZ)) oraz wydawnictwa urzędowe. Wśród tych ostatnich warto wymienić *Obzory Varšavskoj gubernii*, *Pamâtnaâ Knižka Varšavskago Sudebnago Okruga* i *Pamâtnaâ Knižka Varšavskoj Gubernii*. Z źródeł drukowanych wykorzystano również różnego rodzaju materiały statystyczne, w tym ze spisów powszechnych z 1897 r., 1921 i 1930 r.⁶² oraz prace Warszawskiego Komitetu Statystycznego⁶³.

Cennych informacji dostarczyła kwerenda przeprowadzona w prasie i wydawnictwach periodycznych. W pracy uwzględniono ponad 170 różnych tytułów. Ich pełen wykaz zawiera bibliografia. Z prasy lokalnej wykorzystano m.in.: „ABC dla Włocławka i Kujaw” (1921–1929), „Gazetę Kujawską” (1909–1912), „Głos Kujawski” (1916, 1918, 1934, 1936), „Gońca Kujawskiego” (1917–1918) i „Słowo Kujawskie” (1919–1924). Z kolei z prasy, która swoim zasięgiem obejmowała całe Królestwo Polskie, a następnie Drugą Rzeczpospolitą najwięcej materiału przyniosły „Gazeta Polska”, „Gazeta Rolnicza”, „Gazeta Świąteczna”, „Kurier Codzienny”, „Kurier Polski”, „Kurier Poranny”, „Kurier Warszawski” oraz „Słowo”. W prasie zamieszczano różnego rodzaju informacje, m.in. takie jak nekrologi właścicieli ziemskich, wiadomości o nowozakładanych fabrykach, towarzystwach, stowarzyszeniach, informacje

⁶² Wyniki spisu z 1897 r. budzą wątpliwości badaczy, dotyczące liczby spisanych mieszkańców oraz struktury wiekowej, zob. A. Rzepkowski, *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, R. IV, nr 2 (8), s. 108; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 19–22.

⁶³ Por. J. Rutkowski, *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim*, „Revue Mensuelle De Statistique” 1922, t. 5, f. 3, s. 85–105.

o ukończeniu szkół średnich i studiów wyższych oraz korespondencje z powiatu wrocławskiego i sprawozdania z wycieczek, wrażenia z targów itp.

W pracy wykorzystano także pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, listy oraz publicystykę. Niestety, prace tego typu dotyczące powiatu wrocławskiego, które zostały wydane drukiem są nieliczne, dlatego tym bardziej są one cennym źródłem informacji o życiu i działalności właścicieli ziemskich z Włocławskiego. Do tej pory opublikowano wspomnienia Cezarego Bacciarrellego⁶⁴, Antoniego Byszewskiego⁶⁵, Tadeusza Czaplickiego⁶⁶, Marii Grodzickiej⁶⁷, Ireny z Bojańczyków Haack⁶⁸, Antoniego i Zbigniewa Kretkowskich⁶⁹, Leopolda Juliana Kronenberga⁷⁰ i Jadwigi Siniarskiej-Czaplickiej⁷¹. Pozostałe wspomnienia znajdują się w zasobach różnych instytucji oraz osób prywatnych, czekając na wydanie. Ważnym uzupełnieniem wszelkich materiałów archiwalnych, prasowych oraz publikacji są zbiory prywatne i relacje. Pozwoliły one niekiedy na skorygowanie istniejących w literaturze opinii oraz poglądów na temat działalności ziemian.

W pracy posłużono się metodami badawczymi: analityczną, umożliwiającą analizę i konfrontację dokumentów i literatury z epoki, co pozwoliło odpowiedzieć na postawione sobie pytania; statystyczną, którą zastosowano przy omawianiu spraw związanych z powierzchnią majątków, uprawą roślin i hodowlą zwierząt oraz przemysłem; porównawczą – przedstawiającą zagadnienia na tle Królestwa Polskiego i następnie Drugiej Rzeczypospolitej, a także guberni warszawskiej, a po 1918 r. województwa warszawskiego, co pozwoliło lepiej ukazać zachodzące zmiany nie tylko we Włocławskim, lecz także pokazać, że procesy zachodzące w powiecie były z jednej strony odzwierciedleniem ogólnokrajowych tendencji, z drugiej wskazywały na specyfikę Włocławskiego. Nie mniej ważną wykorzystaną metodą jest metoda genealogiczna, dzięki której uzyskano pełniejszy obraz ziemiaństwa powiatu

⁶⁴ C. Bacciarrelli, *Garść wspomnień*, Warszawa 1990; tenże, *Wspomnienia z lat dzieciennych i mojej młodości*, Toronto 1996.

⁶⁵ *W służbie ludziom i Ojczyźnie. Pamiętnik Antoniego W. Byszewskiego (1876–1963)*, życiorysem autora poprzedził M. Raczkowski, pod red. M. Krajewskiego, wyd. 2, zmienione i poprawione, Brodnica 2016. Pierwsze wydanie miało miejsce w 2013 r.

⁶⁶ T. Czaplicki, *Szlacheckie ostatki. Dwudziestowieczna opowieść polskiego ziemianina*, Warszawa 2000.

⁶⁷ M. Grodzicka, *Wśród polskich pól przed laty. Wspomnienia*, Włocławek 2000.

⁶⁸ E. Kossecka, M. Raczkowski, *Gdy na Kujawach odradzała się Polska. Ze wspomnień Ireny z Bojańczyków Haack*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2018 (druk 2019), t. 33, s. 159-170.

⁶⁹ A. Kretkowski, *Garść wspomnień*, Warszawa 2021; Z. Kretkowski, *Z kujawskiego dworu pod skrzydła RAF 1939–1943*, oprac. J. Adamczyk, wstęp R. Kiersnowski, Warszawa 2006.

⁷⁰ L.J. Kronenberg, *Wspomnienia*, Warszawa 1933.

⁷¹ J. Siniarska-Czaplicka, *Przeminęło z wojnami*, Pelplin 2003.

włocławskiego, a także uniknięto błędów przy identyfikacji poszczególnych osób przywołanych w pracy.

W pracy przyjęto układ chronologiczno-problemowy. Składa się ona ze wstępu, wprowadzenia, 5 rozdziałów, zakończenia oraz aneksu.

Wprowadzenie, poza zarysem historii administracji powiatu włocławskiego, zawiera omówienia kwestii demograficznych (liczba ludności z podziałem na płeć, wyznanie) oraz charakterystykę czynników (kolej, gleby, wody) mających wpływ na rozwój rolnictwa (uprawa roślin, hodowla zwierząt) i przemysłu w powiecie.

Rozdział I poświęcono portretowi zbiorowemu ziemiaństwa powiatu włocławskiego. Zawiera on próbę zdefiniowania czym było ziemiaństwo. Przedstawiono w nim strukturę społeczną, narodową i wyznaniową ziemiaństwa. Ponadto przybliżono zagadnienia związane ze zdobywaniem wykształcenia ziemian, począwszy od edukacji domowej, poprzez szkolnictwo średnie, skończywszy na studiach wyższych. Opisano także przynależność ziemian do stowarzyszeń/korporacji akademickich. Rozdział kończy opis dworów, folwarków oraz parków, będących symbolami majątków na polskiej wsi.

W rozdziale drugim dokonano charakterystyki majątków, które stanowiły podstawę gospodarczą ich właścicieli. Omówiono ogólną powierzchnię dóbr ziemskich z podziałem na poszczególne użytki, sprawy związane z serwitutami (ich liczba w poszczególnych latach, likwidacja), kwestie parcelacji (II poł. XIX w., ustawy o reformie rolnej z 1920 i 1925 r. i ich wpływ na parcelację w powiecie włocławskim), trwania i zmiany (zmiany wśród właścicieli majątków; dobra, które należały najdłużej do danych rodzin ziemiańskich we Włocławskim oraz folwarki, które były wydierżawiane przez ich właścicieli). Ważnym zagadnieniem poruszonym w rozdziale jest przedstawienie sytuacji finansowej majątków, na które wpływ miało ich zadłużenie, uzyskiwane dochody i wydatki przeznaczane na modernizację warsztatów pracy, ale także na wynagrodzenia, podatki itp. Rozdział kończy omówienie parcelacji majątków w myśl dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej z 1944 r. Dokonano tu charakterystyki przebiegu tego procesu w powiecie oraz ukazano w jaki sposób podzielono ziemie majątków wśród poszczególnych osób.

Kolejny rozdział poświęcono działalności gospodarczej ziemian. Scharakteryzowano w nim produkcję roślinną, hodowlę i nasiennictwo jakie prowadzono w majątkach ziemskich. Przedstawiono użycie nawozów sztucznych i wykorzystanie sprzętu rolniczego oraz przeprowadzenie melioracji w dobrach. Miały one wpływ na wydajność uprawianych roślin. Ważną rolę ziemiaństwo powiatu włocławskiego

odegrało na polu przemysłu. Byli oni założycielami różnych zakładów przemysłowych w powiecie włocławskim, jak cukrownie, krochmalnie, mleczarnie i rzeźnie. Przedsiębiorstwa te nie były tylko odbiorcą płodów rolnych i produktów pochodzenia zwierzęcego, jak i samych zwierząt z majątków ziemskich, ale co najważniejsze miejscem pracy dla wielu chłopów, dzięki czemu wielu z nich poprawiło swój poziom życia. Wyrazem osiągnięć na polu gospodarczym był udział ziemian w różnych wystawach, na których zdobywali liczne nagrody i wyróżnienia, co było docenieniem ich pracy.

W następnym rozdziale przedstawiono udział ziemian w życiu społecznym, gospodarczym, kulturalnym, oświatowym i politycznym oraz w walkach o niepodległe państwo polskie. Ukazano w nim działalność obywateli ziemskich w organizacjach rolniczych, społecznych i politycznych zarówno w skali Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej, jak i na terenie powiatu włocławskiego. Działali oni w takich organizacjach jak CTR, ZZ, Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek i Związek Producentów Jęczmienia Browarnego. Widzimy ziemian jako organizatorów, a następnie prezesów chociażby Kujawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku oraz Ochotniczych Straż Ogniowych. Działali w strukturach Polskiej Macierzy Szkolnej (PMS), dzięki której możliwe było otwieranie szkół w powiecie. W swoich majątkach tworzyli ochronki. Dzięki ich zaangażowaniu, we Włocławskim powstały szkoły kształcące dzieci włościan i chłopów, w Kruszynku i Marysinie dla dziewcząt, a w Starym Brześciu dla chłopów. Do dziś, ostatnie z wymienionych placówek, po licznych zmianach ustrojowych, działają, kształcąc okoliczną młodzież na poziomie szkół średnich i zawodowych. Ziemianie zasiadali w ławach rad gminnych, powiatowych oraz byli sędziami gminnymi, kwestie te zostały również przybliżone w rozdziale. Rozdział kończy charakterystyka działań przedstawicieli środowiska ziemiańskiego na rzecz odzyskania niepodległości, poczynając od powstania styczniowego, poprzez I wojnę światową, wojnę polsko-bolszewicką, skończywszy na udziale w walkach w wojnie obronnej w 1939 r. i w ruchu oporu oraz powstaniu warszawskim.

W piątym, ostatnim rozdziale, podjęto próbę przybliżenia relacji dwór-wieś, dwór-plebania oraz dwór-Żydzi. W pierwszym przypadku kością niezgody były często zaszłości feudalne, jak np. serwituty. Poza tym źródłem konfliktów była m.in. wysokość wynagrodzeń pracowników majątków. Oczywiście nie tylko konflikty charakteryzowały te relacje. Współpraca ziemian z chłopami oraz pracownikami majątków odbywała się

np. w ramach kółek rolniczych, straży przeciwpożarowych oraz w chwilach zagrożenia bytu narodu i państwa. Z kolei relacje dwór-plebania też miały swoje blaski i cienie. Wspólna działalność w ramach różnych inicjatyw czy na forum szeregu organizacji stanowiła pożądany model harmonijnej współpracy. Była ona często naturalnym odbiciem kontaktów towarzyskich dworu z plebanią. Z drugiej strony bywały sytuacje, kiedy dwór i plebania rozchodziły się we wzajemnych oczekiwaniach, np. w kwestii udziału dworu w finansowaniu przedsięwzięć parafialnych czy wypełnianiu praktyk religijnych przez dwór. Takim przykładem rozchodzenia się wzajemnych oczekiwań znanym w całym Królestwie Polskim był w powiecie włocławskim konflikt proboszcza kruszyńskiego z właścicielami Dębic (dawniej Dembice) i Kruszynka na tle ich działalności oświatowej. Także niejednoznaczne były relacje dwór-Żydzi. Prowadzenie odmiennego stylu życia przez ziemian i Żydów powodowało, że kontakty towarzyskie utrzymywano jedynie z ziemianami-Żydami konwertytami. Rodziny zasymilowane brały udział w życiu gospodarczo-społecznym omawianego powiatu. W początkach XX w. zaczęto negatywnie odbierać zmonopolizowanie handlu w rękach Żydów. Częściej zaczęto wzywać do jego bojkotu. Udział ziemian powiatu włocławskiego w tym ruchu przed 1914 r. nie jest do końca jasny. Ich rola znacznie wzrosła po 1918 r., kiedy to jako pierwsi w swoim oddziale ZZ podjęli uchwałę o unarodowieniu handlu, która miała służyć wyparciu Żydów z tego obszaru.

W pracy nie podjęto tematu relacji dwór-Rosjanie. Ponieważ autor nie dotarł do żadnych dokumentów ani wspomnień, które wskazywałyaby, że właściciele ziemscy utrzymywali kontakty z właścicielami majoratów na terenie powiatu włocławskiego. Z kolei kontakty pomiędzy obywatelami ziemskimi a administracją rosyjską były codziennością i koniecznością, wynikającymi z sytuacji politycznej, tak zresztą jak to się działo w przypadku innych grup społecznych. Aspekt ten zatem nie był przedmiotem pracy.

W pracy zawarto materiał ilustracyjny, poza tabelami, wykresami i zestawieniami, są to również zdjęcia. Z ponad stu fotografii, jakimi dysponuje autor, wykorzystano tylko część. Wybrano przede wszystkim takie fotografie, które nie były dotąd publikowane, pochodzą ze zbiorów prywatnych oraz takich instytucji, jak muzea i nierzadko prezentują obiekty (dwory, zakłady przemysłowe), które obecnie nie istnieją.

Aneks dołączony do pracy zawiera dwa zestawienia w formie tabel. Pierwsze z nich dotyczy powierzchni majątków ziemskich w powiecie włocławskim i ich struktury agrarnej. Został on przygotowany na podstawie *Słownika geograficznego Królestwa*

Polskiego, wydawanego w Warszawie w latach 1880–1902. W tabeli uwzględniono 156 nazw głównych dóbr. Drugie zestawienie: *Podział ziemi w wyniku reformy rolnej w powiecie włocławskim w 1945 r.* sporządzono na podstawie akt Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951 przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W zestawieniu przedstawiono podział ziemi z poszczególnych majątków między służbę folwarczną, bezrolnych, małorolnych, średniorolnych oraz ogrodników i rzemieślników.

Autor ma nadzieję, że przedłożona praca choć w skromnym stopniu wypełni lukę badawczą na temat wielkiej własności ziemskiej w powiecie włocławskim. Jest świadom, że wiele problemów w niej zasygnalizowanych, może stanowić tematykę osobnych opracowań. Być może stanie się ona inspiracją dla dalszych pogłębionych badań.

Prezentowana praca nie mogłaby powstać bez pomocy i wsparcia wielu osób. Przede wszystkim pragnę podziękować promotorowi Panu profesorowi Krzysztofowi Lewalskiemu za podjęcie się trudu opieki nad zaproponowanym tematem. Dziękuję Mu za życzliwość, cierpliwość, wsparcie, wielogodzinne dyskusje i wszystkie uwagi, które pozwoliły na nadanie ostatecznego kształtu pracy. Bez jego zrozumienia i pomocy praca ta by nie powstała. Wyrazy podziękowania niech zechcą przyjąć potomkowie właścicieli ziemskich z terenu Włocławskiego za zrozumienie i wsparcie mnie w prowadzonych badaniach oraz podzielenie się rodzinnymi dokumentami, w szczególności Paniom: dr Annie Byszewskiej-Wzorek z Warszawy, Dorocie Gabriel-Marcinkowskiej z Warszawy, prof. Elżbiecie Kosseckiej z Warszawy, prof. Małgorzacie Leyko z Uniwersytetu Łódzkiego, Elżbiecie Morzyckiej-Markowskiej z Podkowy Leśnej, dr Dobromile Rzyckiej-Laube z Gdańska oraz Panom: Jerzemu Adelsburg-Ettmayerowi z Bytomia, śp. Jackowi Broel-Platerowi z Wrząsowic, Wojciechowi Dmochowskiemu z Redy, śp. prof. Władysławowi Findeisenowi z Warszawy i Jego synowi dr. Michałowi Findeisenowi, Krzysztofowi Kazakowi z Jeleniej Góry, Markowi Korolkiewiczowi z Warszawy, Julianowi Misiewiczowi z Oxfordu oraz Romanowi Zańko ze Szczecina. Dziękuję też Rodzinie za wsparcie i zrozumienie, przyjaciołom i znajomym za liczne rozmowy na temat pracy.

Wprowadzenie

Powiat włocławski, o którym mowa w pracy, powstał na mocy ukazu Aleksandra II z 19 (31) grudnia 1866 r. o Zarządzie Gubernialnym i Powiatowym w Guberniach Królestwa Polskiego. Wszedł on w życie 1 (13) stycznia następnego roku. Istniejący duży powiat włocławski został podzielony na dwa mniejsze, w tym Włocławski z siedzibą we Włocławku w guberni warszawskiej. Początkowo w jego skład wchodziło 7 miast oraz 13 gmin wiejskich. W wyniku kolejnych zmian administracyjnych na podstawie przepisów, chociażby postanowienia o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberni warszawskiej z 20 marca (1 kwietnia) oraz 28 sierpnia (9 września) 1870 r., status miasta straciły następujące miejscowości: Chodecz, Kowal, Lubień, Lubraniec oraz Przedecz. Stały się one od tej pory osadami. Wskutek tych zmian, na terenie powiatu były dwa miasta: Włocławek, będący od 1879 r. podporządkowany rządowi gubernialnemu i Brześć Kujawski. Powiat tworzyło 13 gmin wiejskich: Baruchowo, Chodecz, Dobiegniewo, Falborz, Kłóbka, Kowal, Łęg, Lubień, Piaski, Pikutkowo, Przedecz, Pyszkowo i Śmiłowice¹ W takich granicach powiat włocławski przetrwał do początku 1916 r. W trakcie trwania I wojny światowej, wskutek rozporządzenia niemieckich władz okupacyjnych z 23 lutego 1916 r. powiaty włocławski i nieszawski połączono w jeden powiat włocławski². Tak duży powiat istniał do 1919 r., kiedy to na mocy *Ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, byłe Królestwo Polskie podzielono na 5 województw, w tym województwo warszawskie, w skład którego weszły przywrócone w granicach sprzed 1916 r. powiaty włocławski i nieszawski. Kolejne zmiany przynależności administracyjnej zostały wprowadzone ustawą z 12 czerwca 1937 r. *O zmianach granic województwa pomorskiego, poznańskiego, warszawskiego i łódzkiego*. Od województwa warszawskiego zostały odłączone powiaty lipnowski, rypiński i włocławski, które przyłączono do województwa pomorskiego. Ustawa weszła w życie 1 kwietnia następnego roku. Powiat włocławski znajdował się w granicach województwa pomorskiego aż do wybuchu II wojny

¹ „Dziennik Praw” t. 66, 1866, nr 219, s. 189; S. Chodyński, Br. Chlebowski, *Włocławek*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: *SGKP*) pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 13, Włocławek 1893, s. 708-709; T. Dziński, *W czasach zaboru (1793–1918)*, w: *Monografia powiatu włocławskiego* (dalej: *Monografia*, 2018), pod red. K. Mikulskiego i T. Dzińskiego, Włocławek 2018, s. 136-141; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 204; „Kurier Warszawski” 1879, nr 92, z 14 (26) kwietnia, s. 9.

² M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 206, gdzie autor błędnie odwołuje do opracowania Wojciecha Trzebińskiego (*Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1945 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1955 („Dokumentacja Geograficzna” z. 5), s. 100-103); W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1956 („Dokumentacja Geograficzna” z. 4), s. 102.

światowej³. Zajęcie przez Niemców terenów Drugiej Rzeczypospolitej spowodowało zmiany administracyjne. Do 25 października 1939 r. władzę na zajętych terenach sprawował Wehrmacht. Powiat wrocławski podporządkowano okręgowi wojskowemu w Łodzi, składającego się z obszarów tyłowych armii. Wrocławski należał do obszaru tyłowego armii nr 581. Podział ten był tymczasowy, gdyż wobec zamierzeń Niemiec, ziemie zachodnie Drugiej Rzeczypospolitej przyłączono do III Rzeszy. Ziemie te, na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r. o „Strukturze i zarządzaniu ziem wschodnich” zostały podzielone na 3 prowincje: Prusy Wschodnie, Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz Okręg Rzeszy Poznań (Reichsgau Posen), którego nazwę 29 stycznia 1940 r. zmieniono na Kraj Warty (Reichsgau Wartheland). Kraj Warty podzielono z kolei na rejencje, w tym rejencję inowrocławską, w skład którego wszedł powiat wrocławski miejski i wiejski⁴. Stan ten utrzymał się do stycznia 1945 r., kiedy wyzwolono Kujawy, a dekretem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 21 sierpnia 1944 r. zniesiono okupacyjny podział administracyjny, przywracając podział sprzed września 1939 r.⁵

Ludność powiatu wrocławskiego w latach 1864–1913 ciągle wzrastała podlegając niewielkim wahaniom. Jeszcze, gdy powiat obejmował późniejsze dwa, mianowicie wrocławski i nieszawski, było w nim 29 gmin z 94 653 mieszkańcami⁶. Rok później, po zmianach granic administracyjnych, właściwy powiat wrocławski, bez miast Wrocławek i Brześć Kujawski, liczył 13 gmin, które zamieszkiwało 39 584 ludzi, a z tymi miastami było 60 704 mieszkańców⁷. Liczbę ludności Wrocławskiego w latach 1869–1913 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1. Liczba mieszkańców powiatu wrocławskiego z miastami w latach 1869–1913

Rok	Liczba mieszkańców	Rok	Liczba mieszkańców
1869	66 151	1890	86 383 ^{c)}
1871	65 899	1892	89 361
1872	69 293	1893	90 862
1873	72 894	1894	92 391
1874	73 129	1895	92 391 ^{d)}

³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 207.

⁴ Tamże, s. 208–209; Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951 („Badania nad okupacją niemiecką w Polsce” t. 5), s. 7–8; Cz. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 3–8; T. Wierzbński, *Niemieckie podziały administracyjne...*, s. 44, 47.

⁵ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 209.

⁶ *Alfavitnyj spisok sel'skih gmin Carstva Pol'skago*, Varšava 1866, s. 90.

⁷ Tamże, Varšava 1867, s. 89; S. Chodyński, Br. Chlebowski, dz. cyt., s. 708.

1875	74 135 ^{a)}	1896	92 513
1876	75 409	1902	106 674
1877	77 240	1905	110 918
1878	78 875	1908	105 574
1880	80 014 ^{b)}	1911	122 357
1888	87 361	1912	125 277
1889	86 043	1913	127 162 ^{c)}

^{a)} Według T. Dzikiego (*W czasach zaborów...*, s. 198) liczba mieszkańców powiatu w 1875 r. wynosiła 75 409 osób.

^{b)} Tomasz Dziński (*W czasach zaborów...*, s. 198), podaje, że Włocławski w 1880 r. zamieszkiwało 75 167 mieszkańców.

^{c)} Stanisław Chodyński i Bronisław Chlebowski (dz. cyt., s. 708) piszą, że w 1890 r. mieszkańców powiatu było 92 153, z czego mężczyzn było 44 033 i kobiet 48 120.

^{d)} Według T. Dzikiego (*W czasach zaborów...*, s. 198) liczba mieszkańców powiatu w 1895 r. wynosiła 92 513 osoby.

^{e)} Według opracowania (*Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego w uwzględnieniu ziem polskich. Rok 1915* (dalej: *Rocznik 1915*), oprac. pod kierunkiem E. Strasburgera, Warszawa 1916, s. 12) w powiecie liczba mieszkańców była równa 154 492 osobom.

Źródło: *Obzor Varšavskoj gubernii za 1874 god* (dalej: *Obzor za ... god*), b.m.w. 1874, s. 23; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, s. 21; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, s. 37; *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, s. 23; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, s. 16; T. Dziński, *W czasach zaborów...*, s. 198; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876, s. 328-329, 335.

Przez omawiany tutaj okres, liczba kobiet przeważała nad liczebnością mężczyzn. Na przykład w 1872 r. na ogólną liczbę ludności powiatu, wynoszącą 69 293 osoby, kobiet było 69 293 (52,5%), zaś mężczyzn 32 929 (47,5%)⁸. Osiem lat później odsetek ten wynosił odpowiednio 41 180 (51,5%) i 38 834 (48,5%)⁹. Na początku XX w. kobiet było 51,12%, mężczyzn – 48,88%. Proporcje te zbliżyły się na rok przed wybuchem Wielkiej Wojny, kiedy kształtowały się na poziomie 50,41% do 49,59%¹⁰. Natomiast jeśli chodzi o strukturę wyznaniową powiatu włocławskiego, to udziałowy procent katolików w poszczególnych latach wynosił: 1866 – 77,1%, 1871 – 69,1%, 1880 – 78,9%, 1888 – 75,6%, 1902 – 75,9%, 1908 – 77,1% i w 1912 – 74,4%. Drugą pod względem wielkości grupę stanowili mieszkańcy wyznania ewangelickiego: 1866 – 14,1%, 1871 – 17,7%, 1880 – 11,5%, 1888 – 12,5%, 1902 – 13,2%, 1908 – 11,9% i w 1912 – 10,1%. Osoby wyznania mojżeszowego w powiecie włocławskim stanowili od 8,3% w 1866 r. do 15% w 1912 r. Znikomy odsetek stanowili prawosławni mieszkańcy. Na terenie Włocławskiego nie odnotowano ich aż do 1871 r., kiedy to było ich jedynie 0,1%. Ich procentowy udział wzrósł do 0,5% na dwa lata przed wybuchem I wojny światowej¹¹.

⁸ W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa...*, s. 328-329, 335.

⁹ *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, s. 37.

¹⁰ T. Dziński, *W czasach zaborów...*, s. 198.

¹¹ Tamże, s. 203-204.

Wybuch I wojny światowej zmienił stosunki ludnościowe na terenie Włocławskiego. W wyniku działań wojennych zmniejszyła się liczba mieszkańców. Pierwszy spis powszechny z 1921 r. wykazał w powiecie 96 365 mieszkańców, z czego na wieś przypadało 51 059 osób, na miasta – 45 306, w tym na Włocławek – 32 301. Ponownie wzrósł udział kobiet w liczbie ludności powiatu, których było 51 970 (54%), zaś mężczyzn – 44 395 (46%)¹². Dziesięć lat później, powiat włocławski zamieszkiwało 147 786 osób, w tym 71 272 mężczyzn (48%) i 76 514 kobiet (52%). Na wsi Włocławskiego było 71 516 mieszkańców, z czego 35 477 mężczyzn (49,6% wszystkich mieszkańców wsi) i 36 039 kobiet (50,4%). Z mieszkańców wsi 65 368 osób było wyznania rzymskokatolickiego i ormiańsko-katolickiego, 11 – grekokatolickiego i obrządku wschodniego kościoła katolickiego, 52 – prawosławnego, 5853 – ewangelickiego (5192 – augsburskiego, 49 – reformowanego, 4 – unijnego, 608 – bez bliższego określenia), 57 – innego chrześcijańskiego, 34 – mojżeszowego, 3 – innego niechrześcijańskiego, 1 – nieokreślonego (bezwyznaniowy), a dla 137 osób nie podano wyznania¹³. W 1935 r. w gminach wiejskich powiatu włocławskiego mieszkało 71 533 osoby, natomiast w gminach miejskich – 20 329 osób¹⁴.

Istotny wpływ na rozwój rolniczy i przemysłowy powiatu włocławskiego miały występujące tu gleby oraz rozwój kolei dalekobieżnych i sieć kolei wąskotorowych, budowanych dla potrzeb istniejących cukrowni w Choceniu i Brześciu Kujawskim – obydwie we Włocławskim oraz w Dobrem w powiecie nieszawskim. Kolej warszawsko-bydgoska była wspólnym przedsięwzięciem Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Pruskiego. W sprawie jej wybudowania państwa te, 15 grudnia 1856 r. podpisały umowę, którą ratyfikowano 19 lutego następnego roku. Pierwotny wariant trasy zakładał, że będzie ona przebiegać od Łowicza przez Gostynin, Kowal do Włocławka. Ostatecznie, na podstawie decyzji z 23 lipca 1859 r. ustalono, że trasa zostanie przeprowadzona przez Łowicz–Kutno–Włocławek, omijając Kowal. Pierwsze prace zakończono po stronie pruskiej na odcinku Bydgoszcz–Toruń, który oddano do użytku 24 października 1861 r. Na terenie Królestwa Polskiego kolej budowało Towarzystwo Drogi Żelaznej Warszawsko-Bydgoskiej, powiązane z Towarzystwem

¹² Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1927 („Statystyka Polski” t. 15), s. 84.

¹³ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1937 („Statystyka Polski” Seria C, z. 57), s. 37.

¹⁴ T. Michalski, *Powiat włocławski w latach międzywojennych (1918–1939)*, w: *Monografia*, 2018, s. 299–300.

Akcyjnym Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Prace związane z budową kolei prowadził Dom Handlowy braci Riche z Brukseli. Umowę podpisano 18 września 1861 r., a już 1 grudnia tego samego roku oddano do użytku odcinek łączący Łowicz z Kutnem. Następny rok trwała budowa od Kutna do Białych Błot, który to odcinek oddano 3 grudnia 1862 r. Następnego dnia uruchomiono normalny ruch na linii od Warszawy do Bydgoszczy¹⁵. Sieć kolejek wąskotorowych została opisana przy omawianiu przemysłu cukrowniczego na terenie Włocławskiego.

Obok rozwoju transportu kolejowego, istotne znaczenie dla rozwoju rolnictwa, w tym nowych odmian uprawianych roślin miały gleby powiatu włocławskiego. W południowej części Włocławskiego dominują gleby płowe, rzadko poprzecinane glebami rdzawymi. Występowanie rzek, przede wszystkim Wisły i jej dopływu Zgłowiączki, a także zbiorników wodnych, inklinuje występowania gleb glejowych, organicznych i mad. Czarne ziemie, zwane czarnoziemem kujawskim, występują w okolicy Włocławka i Brześcia Kujawskiego. Z kolei w północnej części powiatu przeważają gleby płowe. Niewielki procent powiatu to arenosole, zespoły gleb rdzawych i arenosoli, gleb rdzawych i bielcowych oraz glejowych i organicznych, tzn. torfowych oraz limnowych. Do najżyźniejszych należą czarnoziemy, na których dominowały uprawy pszenicy oraz buraków cukrowych¹⁶.

Na polach uprawiano zarówno zboża, jak i rośliny okopowe. W II poł. XIX w. wśród czterech podstawowych zbóż wysiewano żyto, jęczmień, pszenicę oraz owies. W mniejszych ilościach wysiewano grykę. Z kolei z roślin okopowych dominowały ziemniaki oraz buraki cukrowe. Wielkość wysiewów tych roślin oraz ich zbiorów, bez buraków cukrowych, z wybranych lat przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 2. Wysokość wysiewów roślin w powiecie włocławskim w wybranych latach II poł. XIX w. (w czterech)

Rok wysiewu	Pszenica	Żyto	Owies	Jęczmień	Gryka	Ziemniaki
1874	5862	20 367	14 857	2559	494	66 370
1880	5882	20 503	15 885	2599	689	60 967

¹⁵ S. Kalembka, *Kujawy wschodnie w powstaniu styczniowym. Rys wybranych zagadnień*, w: *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. tegoż, Warszawa 1989, s. 11, 76 (przyp. 5); J. Umiński, *Droga żelazna Warszawsko-Bydgoska*, „Kalendarz Bydgoski” R. 44, 2011, s. 284-286; „Gazeta Polska” 1862, nr 279, z 5 grudnia, s. 2; „Kurier Warszawski” 1862, nr 255, z 26 października/7 listopada, s. 1455.

¹⁶ A. Bartczak, M. Błaszczewicz, E. Birek, *Położenie i środowisko geograficzne powiatu włocławskiego*, w: *Monografia*, 2018, s. 29-31. Innego podziału ziem powiatu włocławskiego jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny dokonał Antoni Byszewski, według którego było aż 8 typów gleb, zob. A. Byszewski, *Pochodzenie i typy gleb pow. włocławskiego*, Włocławek 1914.

1885	9609	21 548	15 115	4885	770	89 356
1890	6790	11 865	15 025	2935	668	78 500
1895	8488	22 675	11 750	3411	182	57 629

Źródło: *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, Vedomost' k" Obzoru Varšavskoj gubernii za 1874 god (dalej: Vedomost' za...), Vedomost' 1; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, Vedomost' za 1880, Vedomost' 1; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, Vedomost' za 1885, Vedomost' 1; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, Vedomost' za 1890, Vedomost' 1; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, Vedomost' za 1895, Vedomost' 1.

Tabela 3. Wysokość zbiorów roślin w powiecie włocławskim w wybranych latach II poł. XIX w. (w czwartym)

Rok zbiorów	Pszenica	Żyto	Owies	Jęczmień	Gryka	Ziemiaki
1874	40 531	110 233	50 616	15 190	1646	204 013
1880	34 053	90 485	59 283	13 034	2401	105 942
1885	63 188	114 541	60 589	26 816	4627	508 527
1890	39 740	32 740	70 700	19 050	4308	269 370
1895	40 571	128 122	46 383	21 339	1110	354 916

Źródło: *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, Vedomost' k" Obzoru Varšavskoj gubernii za 1874 god (dalej: Vedomost' za...), Vedomost' 1; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, Vedomost' za 1880, Vedomost' 1; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, Vedomost' za 1885, Vedomost' 1; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, Vedomost' za 1890, Vedomost' 1; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, Vedomost' za 1895, Vedomost' 1.

Jak wynika z powyższych tabel, w II poł. XIX w. najczęściej wysiewano żyta i owsa, i one dawały największe plony. Kolejne miejsce zajmowały pszenica i jęczmień. W niewielkim tylko stopniu siano grykę. Natomiast wielkość zbiorów pierwszych lat XX w. przedstawia poniższa tabela.

Tabela 4. Wielkość zbiorów w powiecie włocławskim w latach 1902–1911 (w czwartym)

Rok zbiorów	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Gryka	Proso	Kukurydza	Groch	Ziemiaki
1902	39 227	133 319	30 211	54 648	909	234 1/4	–	21 566	348 848
1903	38 616	129 333	26 321	48 672	985	381	9600	15 830	274 980
1904	51 679	139 873	29 266	97 886	550 1/4	215	–	9765	127 855

1905	58 885	151 744	50 316	57 494	724	344 1/2	9621	15 988	413 605
1906	54 689	161 088	39 159	65 202	991	297	9621	16 312	350 384
1907	71 597	171 222	38 538	55 938	12 310	9837	1216	250 429 ^{a)}	360 642
1908	62 025	172 083	36 681	50 512	591	336	–	15 884	406 654
1909	56 464	182 209 1/2	37 427	58 890	625	379	–	24 498	464 183
1910	55 619	172 933	33 853	52 090	506	1955	–	35 814	422 682
1911	53 822	141 211	42 381	42 183	702	287	–	28 174	418 221

^{a)} Wysokość tych zbiorów jest błędna, skoro rok wcześniej zebrano tylko 16 312 czetwerti.

Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku (dalej: APToW), Zarząd Powiatowy Włocławski [1858] 1866–1917 (Vloclavskoe Uezdnoe Upravlenie [1858] 1866–1917) (dalej: ZPW), sygn. 2769, k. 267-268.

W tym czasie zaczęto uprawiać nowe rośliny, jak kukurydza oraz proso, lecz nie odgrywały one znaczącej roli w gospodarstwach i folwarkach powiatu włocławskiego. Statystyka rolnicza Włocławskiego wykazywała też duże zbiory siana i tak np. w 1903 r. było to 883 143 pudów, dwa lata później – 969 294 pudów, w 1908 – 1 704 046 pudów i w 1910 r. – 936 494 pudów¹⁷.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej informacje na temat powierzchni zasiewów oraz wielkości zbiorów odnośnie powiatów były drukowane w „Kwartalniku Statystycznym” (1922–1930) oraz „Statystyce Rolniczej” (1931–1938). Na przykład w roku gospodarczym 1923/1924 we Włocławskim obszary zasiane poszczególnymi

¹⁷ APToW, ZPW, sygn. 2769, k. 268.

zbożami wynosiły: pszenicy – 6952 ha, żyta – 22 599, jęczmienia – 6506 i owsa – 9064. Z kolei ziemniakami obsadzono 11 018 ha. Zbiory ich były następujące: pszenica – 104 535 q, żyta – 217 957, jęczmienia – 103 403, owsa – 142 608 i ziemniaków – 1 359 480¹⁸. Natomiast w 1934 r. powierzchnia upraw poszczególnych roślin i wielkość ich zbiorów były następujące: pszenicy – 10 970 ha (191 586 q), żyta – 29 152 ha (435 318 q), jęczmienia – 6104 ha (124 458 q), owsa – 4112 ha (74 401 q), ziemniaków – 10 068 ha (1 505 631 q), buraków cukrowych – 2186 ha (551 752 q), gryki – 112 ha (647 q), prosa – 661 ha (150 q), kukurydzy – 15 ha (312 q), mieszanki ze zbóż na ziarno z jęczmienia i owsa – 934 ha (17 546 q), z innych zbóż – 22 ha (211 q), grochu – 1039 ha (4847 q), fasoli, bobu, soczewicy – 6 ha (74 q), lnu – 42 ha (274 q nasienia, 203 q włókna), konopi – 5 ha (24 q nasienia, 12 q włókna), rzepaku i rzepiku – 552 ha (3822 q) oraz chmielu – 4 ha (20 q)¹⁹.

Oprócz uprawy roślin, istotną rolę w gospodarce powiatu wrocławskiego odgrywała hodowla zwierząt. Hodowano głównie bydło i owce. Autorzy hasła Wrocławek, opublikowanego w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, podają, że około 1880 r. w powiecie było hodowanych 55 924 owiec zwykłych, 70 204 – merynosów oraz 9848 z przeznaczeniem na mięso²⁰. Pod koniec XIX w. (1896 r.) w powiecie odnotowano: 10 526 koni, 21 567 sztuk bydła, 64 094 owiec, 156 kóz i 15 171 sztuk trzody chlewnej²¹. Trzy lata później, we Wrocławskim, obejmującym również miasta Wrocławek i Brześć Kujawski było: 13 906 koni, 27 673 bydła, 63 064 owiec i 15 472 sztuki trzody chlewnej²². Na początku XX w. (1907 r.) pogłowie zwierząt hodowlanych w powiecie przedstawia poniższy wykres.

¹⁸ E. Szturm de Sztrem, *Zasiewy i zbiory w roku 1923/24*, „Kwartalnik Statyczny” 1925, t. 2, s. 133, Tabl.

³ Powierzchnia zasiana i ogólny zbiór według powiatów. Pięć ważniejszych ziemiopłodów. Rok 1923/24. „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 20-21.

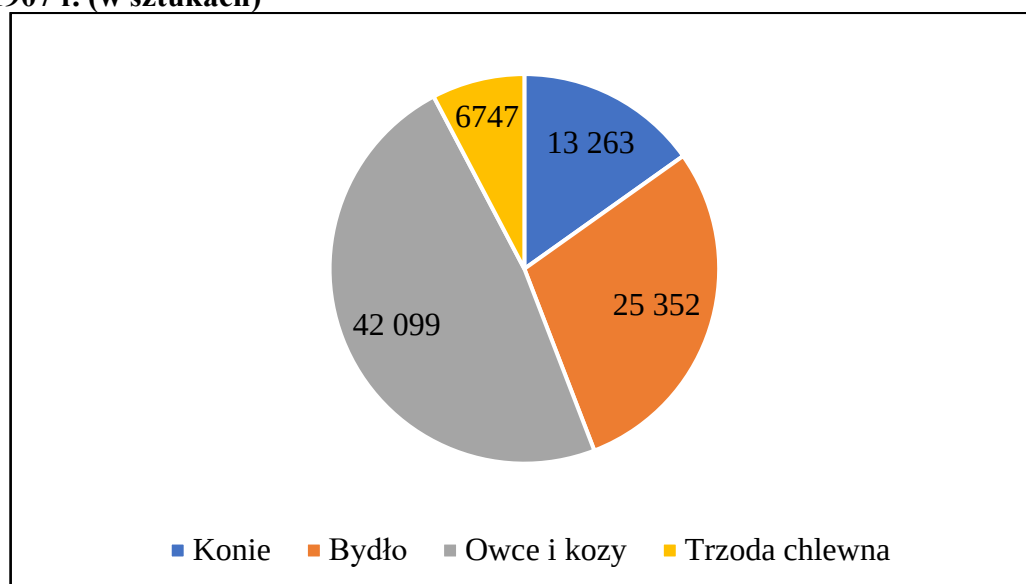
¹⁹ „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 20-21.

²⁰ S. Chodyński, Br. Chlebowski, dz. cyt., s. 708.

²¹ APToW, ZPW, sygn. 2012, b.p.

²² *Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta dlâ desâti gubernii Carstva Pol'skogo* (dalej: *Trudy*): vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1870 i 1899 g.g.*, Varšava 1901, s. 2-4, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh' vladel'cev*.

Wykres 1. Wielkość pogłowia zwierząt hodowlanych powiatu wrocławskiego w 1907 r. (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodctvo v" 10 guberniakh" Carstva Pol'skogo v" 1907 godu*, Varšava 1908, I. *tablicy statističeskih' cvěděnij o količestvě lošadej, kruniogo rogatogo i melkogo skota v" desâti guberniakh" Carstva Pol'skogo v" 1907 godu*, s. 25.

Najwięcej hodowano owiec i kóz, z czego tych drugich było tylko 102 sztuki. Najmniej rozwinięta była hodowla trzody chlewnej²³. Proporcje te zmieniały się na korzyść trzody chlewnej. Zapewne wynikało to z istnienia na terenie powiatu rzeźni udziałowej. Na przykład w 1927 r. w powiecie wrocławskim, bez miasta Wrocławka, hodowano 21 703 sztuki trzody chlewnej, 14 624 koni, 9340 bydła rogatego i 8292 sztuk owiec²⁴. Na rok przed wybuchem II wojny światowej we Wrocławskim, z uwzględnieniem miast, odnotowano 15 801 koni, 35 092 sztuk bydła rogatego, 29 686 sztuk trzody chlewnej, 9827 owiec i 2061 kóz²⁵. Nie wiadomo co było powodem takiego wzrostu wysokości pogłowia bydła rogatego w hodowli na terenie powiatu.

Druga połowa XIX i pierwsze lata XX w. to rozwój przemysłu nie tylko we Wrocławku, ale także na terenach wiejskich powiatu, który zostanie omówiony w dalszej części pracy. Stanisław Chodyński i Bronisław Chlebowski, pisząc ok. 1890 r. o przemyśle, charakteryzują go w następujący sposób:

²³ *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodctvo v...*, s. 25.

²⁴ E. Szturm de Sztrem, *Inwentarz żywy w Polsce*, Warszawa 1928, s. 40-41, Tabl. 1b. Inwentarz żywy. Spis 30.XI.1927.

²⁵ H. Mędrzecka, *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59, Tabl. 3. Inwentarz żywy według powiatów. 1938.

Przemysł fabryczny mało rozwinięty, koncentruje się głównie w Włocławku. W powiecie spotykamy drobne przeważnie zakłady, jak młyny i wiatraki (106), cegielnie, olejarnie (7), garbarnie (5) i dwie gorzelnie większe²⁶.

We Włocławku, mieście powiatowym, dzięki uruchomieniu kolei warszawsko-bydgoskiej i oddaniu do użytku 29 października 1865 r. mostu łyżwowego, stanowiącego stałą przeprawę przez Wisłę, przemysł rozwijał się bardzo dynamicznie. W Królestwie Polskim w 1873 r. ze względu na roczną wartość produkcji, na 21 ośrodków przemysłowych, Włocławek zajmował 15. miejsce, a w 1904 r. już 9. W mieście zbudowano m.in. fabryki cykorii, fajansu, maszyn i narzędzi rolniczych, przetwórstwa papierniczego i cegielnie²⁷. Na początku XX w. (rok gospodarczy 1901/02) stan poszczególnych gałęzi przemysłu we Włocławku przedstawiał się następująco: w mieście działały dwie fabryki przemysłu papierniczego i poligraficznego (fabryka papy), których wartość produkcji wynosiła 32 tys. rubli, a zatrudniały 20 pracowników. W jedynej w mieście fabryce celulozy siarczynowej pracowało 394 robotników, którzy wytworzyli towary za 600 tys. rubli. Inne gałęzie przemysłu stanowiły: przemysł drzewny – 3 fabryki, wartość produkcji – 70 tys. rubli, 90 pracowników; metalowy i mechaniczny – 5 fabryk, wartość produkcji – 369 tys. rubli, 279 robotników; ceramiczny – 6 fabryk, wartość produkcji – 542 tys. rubli, 214 pracowników oraz 1 browar, zatrudniający 17 pracowników, wytwarzający rocznie za 80 tys. rubli²⁸.

Na terenach wiejskich powiatu włocławskiego istniał przemysł związany z przetwórstwem płodów rolnych, jak młyny, gorzelnie, a także zakłady produkcyjne, jak cegielnie czy tartaki. W 1874 r. zakładów przemysłowych było 184, których wartość produkcji wynosiła 781 460 rubli. Sześć lat później istniało: 7 garbarni – zatrudniały 8 robotników, wartość produkcji wynosiła 3760 rubli, 3 cegielnie – 6 pracowników, 26 850 rubli, 1 huta szkła – 40 pracowników, 20 tys. rubli, 2 gorzelnie – 13 pracowników, 40 200 rubli, 2 browary – 4 pracowników, 4230 rubli, 1 fabryka serów – 3 pracowników, 6 tys. rubli, 7 masłarni – 11 pracowników, 1745 rubli, 2 młyny – 5 pracowników, 6087 rubli oraz 100 młynów wiatrowych, wodnych i końskich – 109 pracowników, 320 550 rubli²⁹. Liczba zakładów w powiecie podlegała ciągłym zmianom (wzrost lub spadek ich

²⁶ Cyt. za: S. Chodyński, Br. Chlebowski, dz. cyt., s. 708.

²⁷ T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 221-224. Na temat przemysłu włocławskiego powstała monografia tegoż autora, *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2013.

²⁸ S. Koszutski, *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia. Obraz statystyczno-ekonomiczny*, Warszawa 1905, s. 50.

²⁹ *Obzor za 1874 god*, dz. cyt., s. 10; *Obzor za 1880 god*, dz. cyt., *Vedomost' za 1880*, *Vedomost' 2*.

liczby), to wartość produkcji oraz stan zatrudnienia wzrastał. Na przykład w 1894 r. we Włocławskim było 168 zakładów, które zatrudniały 1726 pracowników, a wartość produkcji wyniosła 1 073 694 rubli. Rok później było ich 151, w której pracowało 1823 robotników, którzy wyprodukowali towary za 1 541 690 rubli. W 1908 r. było 49 zakładów z 1861 pracownikami, z produkcją wartości 5 130 000 rubli. Na rok przed wybuchem Wielkiej Wojny, w powiecie było 57 zakładów z 2683 pracownikami. Ich wartość produkcji wynosiła 7 489 999 rubli³⁰. Podobnie, jak w okresie Królestwa Polskiego, przemysł powiatu włocławskiego przedstawiał się w czasach Drugiej Rzeczypospolitej. Przemysł na wsi wiązał się z przetwórstwem płodów rolnych oraz hodowlą. Do najważniejszych i największych zakładów należały: Cukrownia „Brześć Kujawski”, Cukrownia „Chocień”, rzeźnia udziałowa w Czerniewicach, mączkarnia w Borzymiu, maślarnie w Czerniewicach i Lubrańcu, suszarnie cykorii w Borzymowicach, Brześciu Kujawskim oraz Czerniewicach. Ponadto w Sokołowie uruchomiono cegielnię „Rumaki”. Powstały one z inicjatywy właścicieli ziemskich, dlatego szczegółowo zostaną omówione w dalszej części pracy. Oprócz wymienionych fabryk, w krajobrazie powiatu włocławskiego widoczne były młyny, nierzadko stanowiące zakłady rodzinne, dziedziczone przez kolejne pokolenia. W 1929 r. w powiecie było 111 młynów, z czego 27 było wodnych, 13 motorowych i 71 wiatraków³¹.

Warunki naturalne, żyzne gleby oraz występowanie wód (rzek, jezior, stawów), i uruchomienie kolei warszawsko-bydgoskiej, były decydującymi czynnikami dla rozwoju rolnictwa i przemysłu na terenie powiatu włocławskiego. Inicjatywy światlejszych obywateli Włocławskiego umożliwiły wykorzystanie zasobów do podniesienia poziomu gospodarczego Włocławskiego.

³⁰ *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, s. 14; *Obzor za 1895 god*, dz. cyt., s. 9; T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 218.

³¹ T. Michalski, *Powiat włocławski...*, s. 335-336.

Rozdział 1

Portret zbiorowy ziemiaństwa powiatu włocławskiego

1.1. Kim byli ziemianie? – próba definicji

Przystępując do opisywania jakiegokolwiek warstwy społecznej, na początku należy spróbować ją zdefiniować. Nie inaczej jest z ziemiaństwem, określanym także jako właściciele ziemscy, ziemianie i obywatele ziemscy. Jak do tej pory nie powstała jednoznaczna definicja ziemiaństwa. Badacze tej tematyki zastanawiają się, kiedy ta warstwa powstała czy wyodrębniła się z innej warstwy, np. szlachty, jakie były wewnątrz jej podziały, jakie kryteria stosować, aby kogoś zaliczyć do ziemiaństwa lub nie. Nie ma żadnego jasnego, niezawodnego kryterium, dzięki któremu można by definiować ziemiaństwo. Problemem jest więc kwestia, jak je opisywać i jakie czynniki brać pod uwagę¹.

Jedna wszak kwestia nie budzi wątpliwości, że ziemiaństwo związane było z ziemią. Posiadanie majątku ziemskiego nie wiązało się jedynie ze zdobywaniem funduszy w celu zaspakajania własnych potrzeb. Jak trafnie zauważyła Janina Leskiewiczowa, dobra ziemskie *Były jednocześnie rodzinnym domem, czasem rodową siedzibą, podstawą niezależności od zaborcy, źródłem społecznego prestiżu na małą, czy też wielką skalę. Majątek ziemski, choć nie jednym dawał życie bez trosk materialnych i trudu, stanowił zwykle warsztat pracy, a jednocześnie miejsce wypoczynku i rozrywki całej rodziny, umożliwiał prowadzenie trybu życia uświęconego tradycją pokoleń*².

Do uchwalenia konstytucji Księstwa Warszawskiego w 1807 r. ziemię mogli nabywać jedynie przedstawiciele szlachty. Była to tak zwana szlachta ziemiańska (posesorska). Przynależność do niej warunkowały: posiadanie herbu szlacheckiego, posesja, dominium oraz ofiara dziesiątego grosza³. Ustawa z 1807 r. zlikwidowała uprzywilejowane położenie szlachty, umożliwiając nabywanie ziemi przez osoby

¹ T. Epsztejn, *Wokół definicji...*, s. 55-68; tenże, *Jak opisać ziemiaństwo...*, s. 39-42; B.W. Gałka, *Ziemianie i ich...*, s. 17-28; J. Komorowski, *Ziemiaństwo jako przedmiot badań*, „Historyka. Studia metodologiczne” 2011, t. 41, s. 109-135; J. Leskiewiczowa, *Zamiast wstępu*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945...*, s. 5-6, 12-14; też, I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo*, w: *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, praca zespołowa wykonana pod kierunkiem W. Kuli i J. Leskiewiczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 371-387; I. Rychlikowa, *Problemy pojęciowe i metodyczne w badaniach uwarstwienia ziemiaństwa Królestwa Polskiego w epoce przekształcania się społeczeństwa stanowego w klasowe*, w: *Metody i wyniki...*, s. 320-370; też, *Ziemiaństwo polskie 1789–1864...*, s. 5n.

² Cyt. za: J. Leskiewiczowa, *Zamiast wstępu...*, s. 6.

³ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 5.

nieszlacheckiego pochodzenia, jak np. bankierom i przemysłowcom⁴. Ziemię nabywali też przedstawiciele szlachty, których do tej pory nie było stać na zakup majątku, lecz przez zdobycie kapitału, przeznaczali je na kupno dóbr. W tym okresie napływ nowych przedstawicieli do warstwy ziemiańskiej nie był dość duży, sytuacja ta zmieniła się po 1864 r., kiedy zaszły dynamiczniejsze zmiany na wsi Królestwa Polskiego⁵.

Przyjmując, że ziemiaństwo było związane z ziemią należy się zastanowić nad dwoma kwestiami, a mianowicie jaką wielkość majątku przyjąć za minimum posiadania, aby określić kogoś właścicielem ziemskim oraz czy każdą osobę związaną z majątkiem, mianowicie dzierżawcę, administratora, przedstawicieli wyższego personelu administracyjnego oraz byłych właścicieli ziemskich, należy uznać za przedstawicieli warstwy ziemiańskiej?

Już w II poł. XIX w. za majątek ziemski przyjmowano dobra, których wielkość wynosiły minimum 50 ha. O ile dla Królestwa Polskiego wielkość ta była przyjmowana bez żadnych zastrzeżeń, o tyle dla dawnych zachodnich i północnych części Pierwszej Rzeczypospolitej wielkość tą kwestionowano z uwagi na to, że niekiedy gospodarstwa chłopskie były większe niż 50 ha⁶. W Drugiej Rzeczypospolitej dla celów statystyczno-podatkowych za większą własność gruntową w województwach zachodnich, południowych i środkowych uznano gospodarstwa, których powierzchnia musiała wynosić ponad 50 ha⁷. Pomimo tak przyjętego kryterium, nie zgadzała się z nim część środowiska ziemiańskiego. W 1929 r. w publikacji poświęconej zagadnieniom pracy ziemiaństwa na niwie społecznej pisano: *Przez ziemian rozumiemy właścicieli, dzierżawców lub użytkowników obszaru od 100 ha wzwyż*⁸. Pogląd ten podzielali m.in. Zdzisław Ludkiewicz⁹ oraz Kazimierz Siniarski-Czaplicki i Zbigniew Korolkiewicz¹⁰, będący reprezentantami ziemiaństwa wrocławskiego. Kryterium 50 ha jako podstawy

⁴ T. Epsztajn, *Wokół definicji...*, s. 56; M. Kallas, *Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego*, „Przegląd Sejmowy” R. 15, 2007, nr 5(82), s. 27; R. Kołodziejczyk, *Burżuazja polska w XIX i XX wieku. Szkice historyczne*, Warszawa 1979, s. 187-188.

⁵ T. Epsztajn, *Wokół definicji...*, s. 56.

⁶ Tamże, s. 63.

⁷ Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 12 lipca 1935 r. wydane w porozumieniu z Ministrami: Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Spraw Wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy o klasyfikacji gruntów dla podatku gruntowego (Dz.U. 1935, nr 52, poz. 340). W myśl rozporządzenia na pozostałym terenie Drugiej Rzeczypospolitej majątki miały powierzchnie powyżej 100 ha.

⁸ Cyt. za: *Ziemiaństwo w pracy społecznej*, praca zbiorowa pod kierunkiem S. Miklaszewskiego, Warszawa 1929, s. 18.

⁹ Z. Ludkiewicz, *Rozmieszczenie własności ziemskiej i gospodarstw wiejskich w Polsce (ze studiów nad strukturą agrarną Polski)*, Warszawa 1923 („Rocznik Zakładu Polityki Agrarnej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego” 1922-3, z. 1), s. 10.

¹⁰ K. Siniarski-Czaplicki, Z. Korolkiewicz, *Ludność rolnicza...*, s. 49-50.

istnienia wielkiej własności ziemskiej zostało przyjęte przez historyków zajmujących się historią tej warstwy¹¹.

O ile wobec powyższego powierzchnia majątku jako wyróżnik wielkiej własności ziemskiej, nie budzi większych zastrzeżeń, o tyle kwestia kogo zaliczyć do ziemiaństwa stanowi istotny problem badawczy. Janina Leskiewiczowa i Irena Rychlikowa uważały, że wieczystym dzierżawcom było blisko do pozycji zajmowanej przez dziedziców¹². Dzierżawa mogła stanowić krok w celu zdobycia funduszy potrzebnych na zakup własnego majątku, lecz nie czyniła z dzierżawców przedstawicieli środowiska ziemiańskiego¹³. Pomimo, że dzierżawcy nie byli ziemianami, to autorzy opracowania źródłowego, to jest spisu ziemian województwa warszawskiego opartego na *Księdze adresowej Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa* (Warszawa 1930) uwzględnili w nim również dzierżawców, w tym także z powiatu włocławskiego¹⁴. Z kolei Wojciech Roszkowski za ziemian uważa również byłych właścicieli majątków z ziem, które po 1921 r. nie zostały przyłączone do państwa polskiego¹⁵. Wobec braku podstawowego elementu wyróżniającego ziemian, a mianowicie ziemi, trudno uważać ludzi pozbawionych majątków, osiadłych nierzadko w miastach, piastujących różne stanowiska za przedstawicieli warstwy ziemiańskiej.

Oprócz wyżej wymienionych cech świadczących o przynależności do środowiska ziemiańskiego, decydujące były również takie aspekty jak: wykształcenie, pozycja społeczna, udział w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym oraz kulturalno-oświatowym, wyznanie oraz siedziby ziemiańskie, będące podkreśleniem prestiżu ich właściciela.

1.2. Narodowość

Właściciele ziemscy Królestwa Polskiego, a następnie w dwudziestolecie międzywojennym byli różnej narodowości. Wśród nich najwięcej było Polaków, natomiast mniejszości narodowe reprezentowali Niemcy, Żydzi, Rosjanie (posiadający głównie majoraty), Ukraińcy, Białorusini oraz Czesi. Pierwsze i jedyne informacje

¹¹ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 11-12; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 28.

¹² J. Leskiewiczowa, I. Rychlikowa, dz. cyt., s. 374.

¹³ T. Epsztein, *Wokół definicji...*, s. 59-60.

¹⁴ *Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo warszawskie*, oprac. T. Epsztein, S. Górczyński, Warszawa 1991, s. 76, gdzie wymieniono Ludwika Zachariasz jako właściciela majątku Arciszewo o powierzchni 89 ha. W rzeczywistości, majątek ten należał do rodziny Nachtygalów, mieszkających na stałe w Izbicy Kujawskiej, o czym autor pisze w dalszej części pracy.

¹⁵ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 24.

dotyczące narodowości ziemian w okresie Królestwa mamy z 1897 r. Pochodzą one z Pierwszego powszechnego spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego. W guberni warszawskiej było 78 894 ziemian, z czego Polaków – 63 051 (79,9%), Rosjan – 14 493 (18,36%), Niemców – 928 (1,2%), Żydów – 46 (0,06%) oraz innych – 376 (0,48%)¹⁶. Niewielka ilość ziemian wśród Żydów wynika z przepisów prawa jakie obowiązywały. Odziedziczony system po I Rzeczypospolitej uniemożliwiał nabywania ziemi przez ludność żydowską. Dopiero w okresie Sejmu Czteroletniego nastąpiły pewne zmiany dotyczące możliwości bycia właścicielem jakiejkolwiek własności gruntu. Ostatecznie jednak to ukaz carski z 24 maja 1862 r. dał możliwość kupna dóbr ziemskich przez Żydów¹⁷.

Nie mamy informacji na temat pochodzenia ziemian w Królestwie Polskim na początku XX w. Należy zaznaczyć, że w przypadku niektórych regionów, jak na przykład guberni radomskiej i kieleckiej, spróbowano określić pochodzenie właścicieli ziemskich przyjmując jako jedyne kryterium brzmienie imienia i nazwiska, występujących w spisach obywateli ziemskich Królestwa Polskiego. Według autora niniejszej pracy, jest to o tyle mylące, że spis z 1909 r. nie rejestrował nazwisk wszystkich właścicieli, ponadto nazwisko mogące brzmieć jako polskie, żydowskie czy niemieckie nie musi być równoznaczne z pochodzeniem osoby je noszące¹⁸. Trzy lata po odzyskaniu niepodległości przeprowadzono pierwszy spis powszechny. Rejestrował on informacje dotyczące narodowości właścicieli ziemskich. Wśród ziemian było 82% Polaków, 10% Niemców, 1,3% Ukraińców, 2,5% Białorusinów, 1,6% Żydów, 1,9% Rosjan, 0,2% Czechów oraz 0,5% innej narodowości¹⁹. Większe dysproporcje dotyczące udziałów poszczególnych narodowości będących właścicielami ziemskimi są widoczne, gdy się

¹⁶ *Pervaâ vseobšaa perepis' naseleniâ Rossijskoj Imperii 1897 g.* (dalej: *Pervaâ*), Izdanie Central'nago Statističeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennih" Děl", pod' red. N.A. Trojnickago, t. 51: *Varšavskaa guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904, s. 286. W 1885 r. w Królestwie Polskim było 2642 osób narodowości żydowskiej, będących właścicielami ziemskimi. Do grupy tej zaliczono właścicieli folwarków, dworów, kolonii, ale także niewielkich posiadłości w osadach, zob. A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983, s. 287-288.

¹⁷ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 56-57; A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, pod red. W. Kuli, t. 3, Warszawa 1968, s. 204-228; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 58.

¹⁸ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 23; tenże, *Sfery przemysłowe...*, s. 125; *Spis Alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1909, passim. Markowski w obydwu swoich pracach przyjął właśnie kryterium imienia i nazwiska jako wyróżnik właścicieli ziemskich pochodzenia żydowskiego, których liczbę dla guberni radomskiej i kieleckiej określił na 35.

¹⁹ *Wielka własność rolna* (dalej: *Wielka własność*, 1925), „Statystyka Polski” 1925, t. 5, s. XI; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 56; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 49-50.

spójrzy na wielkość majątków. Na przykład narodowość ziemian mających od 50 do 100 ha przedstawiała się następująco: 77,1% Polacy, 15,3% Niemcy, 1,2% Ukraińcy, 3,5% Białorusini, 1,3% Żydzi, 0,9% Rosjanie, 0,3% Czesi oraz 0,4 % inni. Z kolei dla wielkości od 100 do 500 ha proporcje te wyglądały następująco: 84,7% Polacy, 7,1% Niemcy, 1,4% Ukraińcy, 2,4% Białorusini, 2% Żydzi, 1,7% Rosjanie, 0,2% Czesi oraz 0,5% inni²⁰. Najwięcej ziemian Polaków było w województwie warszawskim – 97,8%, Niemców było – 0,6%, Żydów – 1,1%, Rosjan – 0,4% oraz inni – 0,1%²¹.

Spis z 1897 r. wykazał w powiecie włocławskim 635 ziemian, wśród których 592 (93,22%) było Polakami, 32 (5,04%) Niemcami, 10 (1,58%) Rosjanami i jedna osoba (0,16%) innej narodowości²². Oczywiście skład narodowościowy właścicieli ziemskich zmieniał się na przestrzeni lat, lecz Polacy byli grupą dominującą wśród ziemian. W 1921 r. we Włocławskim odnotowano 150 majątków, z czego 137 (91,33%) należało do Polaków, 5 (3,33%) do Niemców i 8 (5,33%) do Żydów²³. Brak Rosjan wśród właścicieli ziemskich podczas pierwszego spisu powszechnego w odrodzonej Rzeczypospolitej nie dziwi. Byli oni właścicielami majoratów, które na mocy ustawy z 25 lipca 1919 r. w przedmiocie dóbr donacyjnych przeszły na rzecz państwa polskiego²⁴. Na cztery lata przed wybuchem II wojny światowej, według informacji przekazanej przez Stanisława Zygmuntowicza, gospodarstw powyżej 50 ha było 192, z czego 155 (80,73%) należało do Polaków, 31 (16,15%) do Niemców oraz 6 (3,12%) do przedstawicieli innych narodowości²⁵.

Przez cały omawiany okres (1864–1939) Polacy przeważali jako właściciele ziemscy. Drugą grupą narodowościową, która posiadała majątki w powiecie włocławskim byli Niemcy. Stanowili oni od 5,04% w 1897 r. do 16,15% w 1935 r. Najwięcej obywateli niemieckich weszło w posiadania majątków jeszcze przez I wojnę światową. Ówczesna prasa z pewnym zaniepokojeniem donosiła o kolejnych sprzedażach majątków obywatelom niemieckim. W 1909 r. „Gazeta Gdańska” w notatce prasowej pod zmiennym tytułem *Sprzedawczykostwo w Królestwie Polskim*, który był przedrukiem

²⁰ *Wielka własność*, 1925, s. XI; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 57.

²¹ Tamże, s. 56; *Wielka własność*, 1925, s. XI.

²² *Pervaâ*, t. 51: *Varšavskaâ guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904, s. 290.

²³ *Wielka własność*, 1925, s. 50.

²⁴ *Ustawa z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie dóbr donacyjnych*, Dziennik Ustaw 1919, nr 72, poz. 423; J. Bartoszewicz, *Podręczny słownik polityczny do użytku posłów, urzędników państwowych, członków ciał samorządowych i wyborców*, Warszawa [1923], s. 451.

²⁵ *Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza obszaru Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937. Wybór źródeł*, wyd. P. Stawecki, W. Rezmer, Toruń 1992, s. 168, dok. nr 69: 1935, kwiecień, Włocławek. – *Zestawienie referenta bezpieczeństwa starostwa powiatowego, Stanisława Zygmuntowicza, pt. Monografia mniejszości niemieckiej powiatu włocławskiego*.

wiadomości ogłoszonych w „Kurierze Warszawskim” podawała, że majątki w okolicach Chodcza są nabywane przez Niemców. Na przykład folwark Zieleniewo od Konrada Niesiołowskiego zakupił Ludwik Arndt, Mstowo nabył Zeichc, z kolei właścicielem Chodeczka z folwarkiem Ignalin był Karol Jan Werner²⁶. Wydawcy gazety konkludując nabywanie dóbr ziemskich przez Niemców pisali:

Chyba dosyć na jedną dzielnicę...

*Jest obawa, że okręg posiadłości rolnych, przechodzących w ręce niemieckie w tej części kraju coraz więcej rozszerzać się będzie, gdyż Niemcy [sic!] nie próżnują, i mają na swoje usługi licznych pośredników, namawiających ziemian Polaków [sic!] do sprzedania majątków Niemcom [sic!]*²⁷.

Również w późniejszym czasie Niemcy nabywali majątki ziemskie. Na przykład w 1918 r. dobra Kuźnice przeszły na własność Eryka Bauera, natomiast majątek Uklejnicza (gm. Pyszkowo) zakupił Rudolf Halweg²⁸.

Ciekawe zestawienie prezentujące właścicieli ziemskich pod względem narodowości daje dokument z 1945 r. Niestety, jego główną wadą jest fakt, że rejestruje jedynie majątki ponad 100 ha, przez co zestawieniu nie podlegały majątki o powierzchni między 50 a 100 ha, spośród których część była własnością Niemców, jak Żurawice czy Czuple. Wykaz ten rejestruje własność na dzień 1 września 1939 r. Wówczas do osób narodowości niemieckiej należały następujące dobra: Czerniewice (274 ha) – Artur Aleksander Feldt, Chodeczek (844) – Karol Lucjan Werner oraz Kaniewo (452 ha) – Maria Aleksandra Berg, Edward Helena Lilenthal i Zofii Eleonory Steinmeyer²⁹.

Nielicznie we Włocławskim byli reprezentowani Żydzi jako właściciele ziemscy. Jeszcze przed uwłaszczeniem, w roku 1849/1850 w powiecie był tylko jeden Żyd, będący dzierżawcą majątku³⁰. Spis ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r. nie wykazał

²⁶ „Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910” R. 3, Włocławek 1910, s. 80; A. Mietz, *Werner Karol Jan*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 175-176; *Niemcy na Kujawach*, „Wiadomości Codzienne” 1909, nr 71, z 28 marca, s. 3; *Sprzedawczykostwo w Królestwie Polskim*, „Gazeta Gdańska” 1909, nr 46, z 17 kwietnia, s. 3.

²⁷ Cyt. za: *Sprzedawczykostwo w Królestwie...*, s. 3. Por. *Niemcy na Kujawach*, „Wiadomości Codzienne” 1909, nr 71, z 28 marca, s. 3.

²⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy (dalej: AIPN Bydgoszcz), IPN By 108/68 (Akta z wniosku Joanny Halweg o rehabilitację), k. 2; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kuźnice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie* (dalej: *Materiały. Kujawy*), pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 178; *Zmiana własności ziemskiej*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 302 (1131), z 4 listopada, s. 3; *Zmiany posiadłości ziemskich*, tamże, 231 (1064), z 24 sierpnia, s. 3.

²⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Wojewódzki Urząd Ziemski Pomorski w Bydgoszczy 1944–1950, 1954 (dalej: WUZ Bydgoszcz), sygn. 37, b.p.

³⁰ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie...*, s. 243.

żadnego ziemianina narodowości żydowskiej³¹. Dopiero początek XX w. przyniósł zmiany w liczebności tej narodowości wśród właścicieli ziemskich. W latach 1911–1912 współwłaścicielem, a następnie właścicielem majątku Arciszewo był Tojwie (Tobiasz, Tobiasz) Nachtygał (zm. 1 sierpnia 1928 r. w Izbicy, obecnie Izbica Kujawska)³². Właścicielem Kobylej Łąki przez dwa lata (1909–1911) był niejaki Jakóbowicz, którego prasa z epoki określała jako niemieckiego Żyda³³. Tomasz Kawski pisze, że w pierwszych latach XX stulecia właścicielami ziemskimi byli m.in. rodziny Prafmanów, Furmanów oraz Goldów³⁴. Także w przypadku ludności żydowskiej, prasa z epoki narzekała na ich działalność w dziedzinie kupna majątków. Na przykład „Wiadomości Codzienne” w 1909 r. pisały, że z dóbr Osiecz Wielki Żydzi kupili 2 folwarki po czym od razu sprzedali je Niemcom³⁵. Z kolei dwa lata później, odnośnie gminy Pyszkowo pisano:

*Powiat włocławski jest stanowczo zagrożony. W Pyszkowie [chodzi o gminę – M.R.], ludność katolików wynosi 2,708 osób, ewangelików (samych Niemców [sic!]) zaś 1,334. Przez 5 lat ziemi jest już w ręku żydowskiem 875 morgów*³⁶.

W okresie międzywojennym, oprócz wyżej wspomnianego Arciszewa, w rękach Żydów były następujące majątki: Kobyla Łąka (191 ha) – Aleksandra Zakrzewskiego, Koniec (289 ha) – Itty (Jetty) Hoffman, Kromszewice (291 ha) – Wolfa Rozenberga, Łąki Markowe (227 ha) – Syne Praszkiara, Narty – Wolfa Tajfela, Sławęcín (188 ha) – Melchiera Modesta Wilewskiego, Stróże (155 ha) – Szlamy Opertowicza, Siemnowek (167 ha) – Icka Łaskiego i Lajzera Szyi Nachtygla oraz Sułkowo-Sułkówki (149 ha) – Aleksandra Okraski³⁷. Należy zaznaczyć, że nie wszyscy właściciele ziemscy żydowskiego pochodzenia zajmowali się osobiście prowadzeniem majątku. Część z nich mieszkała w dobrach tylko przez pewien okres w roku, zajęci innymi zajęciami, jak

³¹ Pervaâ, t. 51: *Varšavskaâ guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904, s. 290.

³² Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku (dalej: ASR Włocławek), Wydział Ksiąg Wieczystych (dalej: WKW), Księgi dóbr ziemskich Arciszewo, Wykaz hipoteczny, dział I, k. 11-13; tamże, Zbiór dowodów, b.p., odpis nr 20.

³³ „Goniec Poranny” 1911, nr 444, z 29 września, s. 2; *Z Włocławka*, „Kurier Polski” 1911, nr 268, z 28 (15) września, s. 2.

³⁴ T. Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania mojżeszowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, w: *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. W. Jastrzębskiego, Toruń 2005, s. 167.

³⁵ *Niemcy na Kujawach*, „Wiadomości Codzienne” 1909, nr 71, z 28 marca, s. 3. Zob. APToW, Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1824–1999 [2011] (dalej: Księgi i akta), sygn. 5/69, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 14-16.

³⁶ Cyt. za: *W ręce niemieckie*, „Kurier Warszawski” 1911, nr 91, z 1 kwietnia, s. 7.

³⁷ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, b.p.; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918-1942*, Toruń 2007, s. 47, 142; tenże, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 3/4, s. 461; tenże, *Właściciele ziemscy wyznania...*, s. 174-175, gdzie autor błędnie podaje, że Kobyla Łąka liczyła 391 ha.

przemysłem, handlem, mieszkając na co dzień w miastach³⁸. Inni wydierżawiali majątki, aby uzyskać dzięki temu dodatkowy dochód. Na przykład majątek Arciszewo był wydierżawiony Ludwikowi Zacharjaszowi vel Zacharjasowi³⁹, natomiast Szoel Lajzer Nachtygal (Nachtigal) i Icek Majer Łaski wydierżawili majątek Siemnowek Icie Hoffman⁴⁰.

Przez cały omawiany okres (1864–1939) wśród właścicieli ziemskich przeważali obywatele narodowości polskiej. Obok Polaków jako ziemianie występowali Niemcy, a także Rosjanie (do 1919 r.), Żydzi od początku XX w. oraz jedna osoba innej narodowości. Z mniejszości narodowych najliczniejsza była mniejszość niemiecka, która współistniała z Polakami od momentu uwłaszczenia, aż do wybuchu II wojny światowej. Likwidacja donacji w odrodzonej Polsce sprawiła, że z środowiska ziemiańskiego powiatu zniknęli Rosjanie. Najmniej liczni byli Żydzi, będący w posiadaniu majątków dopiero po 1900 r. Ich obecność zakończyła się głównie w okresie II wojny światowej.

1.3. Wyznawana religia

Odnosnie wyznania właścicieli ziemskich w Królestwie Polskim i w okresie międzywojennym nie dysponujemy żadnymi danymi statystycznymi. Dla omawianego okresu mamy jedynie informacje dotyczące całości społeczeństwa. W czasie pierwszego spisu przeprowadzonego w Cesarstwie Rosyjskim w 1897 r. wykazano w Królestwie: 7 032 000 (74,8%) katolików, 426 000 (4,5%) ewangelików, 617 000 (6,6%) osób wyznania prawosławnego, 1 321 000 (14%) wyznawców judaizmu oraz 6000 (0,1%) osób innego wyznania⁴¹. Na dzień 1 stycznia 1909 r. Królestwo zamieszkiwało 11 935 318 osób, z czego 9 001 349 było katolikami, 634 649 protestantami oraz 1 747 655 wyznawcami judaizmu. Gubernia warszawska, w której leżał powiat włocławski, liczyła 1 674 631 mieszkańców, w tym 1 354 791 katolików, 101 660 protestantów i 191 604 wyznawców judaizmu⁴². Na rok przed wybuchem Wielkiej Wojny ludność Królestwa Polskiego wynosiła 13 055 000, z czego 9 842 000 (75,4%) osób było

³⁸ T. Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania...*, s. 170.

³⁹ APToW, Powiatowy Urząd Rozjemczy do Spraw Majątkowych Posiadaczy Gospodarstw Wiejskich we Włocławku 1932–1939, sygn. 442, b.p.; tamże, sygn. 597, b.p.

⁴⁰ A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000, s. 69, 108.

⁴¹ W. Pruss, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku, cz. 2: Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, z. 3, s. 488.

⁴² *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914* (dalej: *Rocznik 1914*), oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego, Warszawa 1915, s. 16, 28.

katolikami, 699 000 (5,4%) wyznania ewangelickiego, 484 000 (3,7%) prawosławnego, 1 955 000 (14,9%) wyznawców judaizmu oraz 75 000 (0,6%) osób innych wyznań⁴³.

W czasie pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w Rzeczypospolitej Polskiej w 1921 r. wyznanie mieszkańców Polski przedstawiało się następująco: 63,8% (17 368 352) osób wyznania rzymskokatolickiego, 11,2% (3 032 636) grekokatolickiego, 10,5% (2 846 508) prawosławnego, 3,7% (1 014 577) ewangelickiego (augsburskiego, reformowanego oraz unijnego), 10,5% (2 849 020) mojżeszowego oraz 0,3% (73 743) innego. Dziesięć lat później wyznanie rzymskokatolickie deklarowało 64,8% ludności, grekokatolickie – 10,4%, prawosławne – 11,8%, ewangelickie – 2,6%, mojżeszowe – 9,8%, inne chrześcijańskie – 0,5% oraz niewiadome – 0,1%⁴⁴.

Także powiat włocławski nie posiada statystyki dotyczącej wyznań, która uwzględniałaby pochodzenie społeczne czy wykonywaną profesję. W 1879 r. Włocławskie zamieszkiwało 63 336 katolików (30 816 mężczyzn i 32 520 kobiet), 106 prawosławnych (63 mężczyzn, 43 kobiet), 8625 luteran (4101 mężczyzn, 4524 kobiet) oraz 7947 osób wyznania mojżeszowego (3854 mężczyzn, 4093 kobiet). Dziewięć lat później w powiecie włocławskim było 66 057 (75,6%) katolików, 157 (02%) wyznawców prawosławia, 10 892 (12,5%) luteran i 10 255 (11,7%) wyznawców judaizmu⁴⁵. Pierwszy spis odbyty w 1897 r., tak zwany spis jednodniowy, wykazał w powiecie włocławskim 96 611 mieszkańców, spośród których 77 094 było katolikami, 1760 prawosławnych, 12 mahometan, 8468 protestantów, 9266 wyznawców judaizmu oraz 4 osoby innego wyznania chrześcijańskiego⁴⁶. Na dzień 1 stycznia 1909 r. we Włocławskim mieszkało już 127 640 osób, z czego 97 095 (76%) było katolikami, 16 482

⁴³ W. Pruss, dz. cyt., s. 488. Według A. Krzyżanowskiego, K. Kumanieckiego (*Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 37) na 100 osób ludności Królestwa Polskiego przypadało 76% katolików i mariawitów, 3,7% prawosławnych, 5,3% protestantów oraz 15% wyznawców judaizmu.

⁴⁴ *Mały rocznik statystyczny 1937*, Warszawa 1937, s. 24; *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 12; *Historia Polski w liczbach*, t. 1: *Państwo. Społeczeństwo*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2003, s. 385, Tabl. 110 (375). Ludność według wyznania na podstawie spisu 1921 r.; tamże, s. 386, Tabl. 111 (376). Ludność według wyznania na podstawie spisu 1931 r. Niewiele większe dane dotyczące liczby bezwzględnej ludności względem wyznania z 1921 r. podaje (*Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926*, Warszawa 1927, s. 25), gdzie liczba ludności Polski wynosiła 27 176 717 osób, z czego 17 366 350 osób deklarowało wyznanie rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, 3 031 059 – grekokatolickie, 33 0313 – inne katolickie, 2 846 855 – prawosławne, 27 751 – inne kościoła wschodniego, 1 002 216 – ewangelicko-augsburskie, reformowane i unijne, 12 416 – inne ewangelickie, 845 364 – mojżeszowe, 4822 – inne niechrześcijańskie, 5973 – bezwyznaniowe oraz 1898 – niewiadomego wyznania.

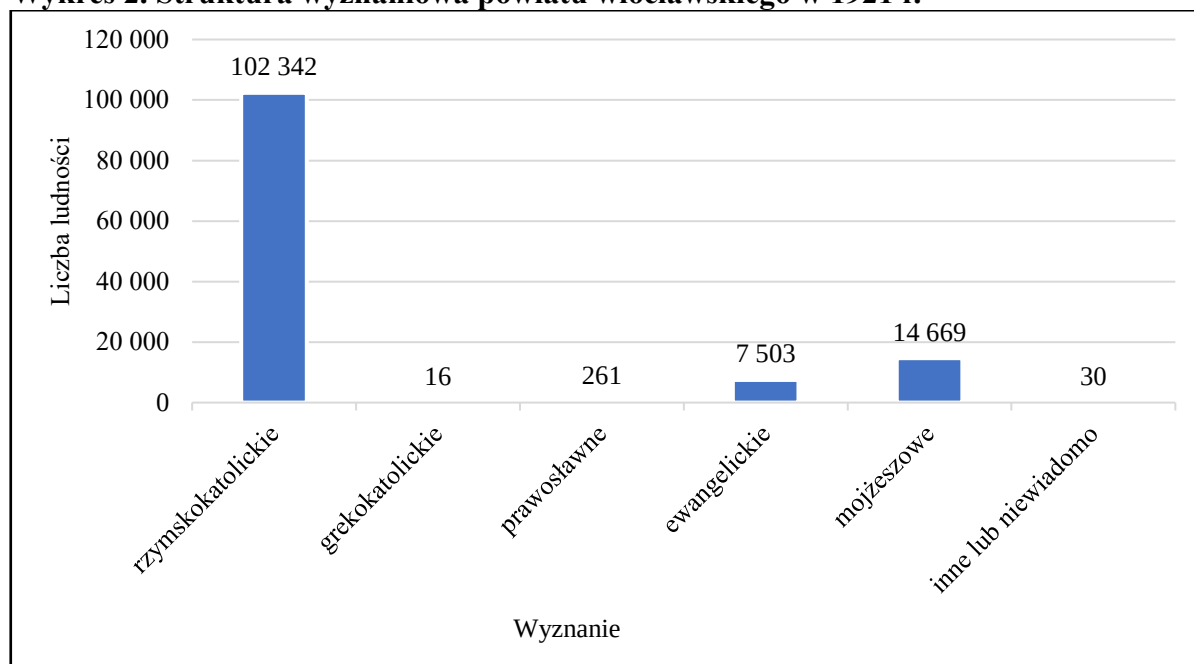
⁴⁵ *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, s. 37; *Obzor za 1888*, b.m.w. 1888, s. 22-23; T. Dziński, *W czasach zaborów ...*, s. 203. Na temat danych statystycznych dotyczących ludności w „Obzorach”, zob. J.K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia” 1994, t. 19, s. 73-74.

⁴⁶ *Pervaâ*, t. 51: *Varšavskâ guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904, s. 2-3.

(13%) protestantami i 13 578 (11%) wyznawcami judaizmu. Na wsi powiatu dane te przedstawiały się następująco: 91 447 mieszkańców, w tym 72 704 (80%) katolików, 12 786 (14%) protestantów oraz 5897 (6%) osób wyznania mojżeszowego⁴⁷.

W 1921 r. w powiecie włocławskim mieszkało 124 821 osób. Strukturę wyznaniową powiatu z tego roku przedstawia poniższy wykres.

Wykres 2. Struktura wyznaniowa powiatu włocławskiego w 1921 r.⁴⁸

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 12.

Ostatni przed wojną spis z 1931 r. wykazał, że powiat włocławski zamieszkiwało 147 786 osób, w tym 71 272 mężczyzn i 76 514 kobiet. Podział mieszkańców ze względu na wyznanie przedstawia poniższa tabela.

⁴⁷ *Rocznik 1914*, s. 30.

⁴⁸ Inne, nieco mniejsze dane, które były wynikami tymczasowego spisu z 1921 r. podaje „Miesięcznik Statystyczny”, według którego osób wyznania rzymskokatolickiego i ormiańsko-katolickiego było 102 151, grekokatolickiego – 16, mariawitów – 1, prawosławnych – 260, ewangelików augsburskich i reformowanych – 7023, baptystów – 2, osoby inne wyznania i sekt kościoła ewangelickiego – 1, żydów – 14 654, bezwyznaniowych – 30 i 447 osób niewiadomego wyznania, *Statystyka wyznaniowa i narodowościowa na podstawie spisu ludności z dnia 30 września 1921r. wyniki tymczasowe*, „Miesięcznik Statystyczny” 1923, t. 6, z. 9-12, wrzesień-grudzień, s. 509. Według Ludwika Ręgorowicza (*Niemcy w województwie warszawskim*, „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 4, październik-grudzień, s. 420) ewangelików w powiecie włocławskim było 7 569.

Tabela 5. Struktura wyznaniowa powiatu włocławskiego w 1931 r.

Wyznanie		Mężczyźni	Kobiety	Razem
rzymskokatolickie i ormiańsko-katolickie		59 923	64 111	124 034
grekokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego		31	20	51
prawosławne		125	124	259
ewangelickie*	augsburskie	3351	3704	7055
	reformowane	44	56	100
	unijne	4	4	8
	bez bliższego określenia	423	466	892
inne chrześcijańskie		33	49	82
mojżeszowe		7204	7838	15 042
inne niechrześcijańskie		2	2	4
nieokreślone oraz bezwyznaniowi		18	3	21
niepodane		111	137	248

* Ludwik Regorowicz (dz. cyt., s. 420) podaje, że ewangelików w 1931 r. we Włocławskim było 8055.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1937 („Statystyka Polski” ser. C, z. 57), s. 37.

Jak słusznie zauważył Witold Pruss, że ogólnie wyznawana religia pokrywała się z narodowością ich wyznawców⁴⁹, dlatego też wśród właścicieli ziemskich najwięcej osób (ok. 92-93 %) wyznawało religię katolicką, następnie grupowali się ziemianie będący wyznania ewangelickiego oraz mojżeszowego. Oczywiście, zdarzały się przypadki, że nazwiska niemiecko brzmiące nosiły osoby będące Polakami, wyznający religię rzymskokatolicką. Wśród właścicieli ziemskich będących katolikami można wymienić chociażby rodziny: Brzosków⁵⁰, Bacciarrelli⁵¹, Czarnockich⁵², Glińskich⁵³,

⁴⁹ W. Pruss, dz. cyt., s. 487.

⁵⁰ APToW, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Chocień (dalej: ASC PRK...), sygn. 233, k. 42r, akt urodzenia nr 155 (akt urodzenia Tadeusza Brzosko).

⁵¹ Tamże, ASC PRK Brześć Kujawski, sygn. 229, k. 98r, akt zgonu nr 5 (akt zgonu Kazimierza Bacciarrellego); tamże, sygn. 237, k. 116r, akt małżeństwa nr 31 (akt małżeństwa między Władysławem Włodzimierzem Kwiatkowskim a Wacławą Józefą Bacciarrelli).

⁵² „Kurier Warszawski” 1935, nr 338, z 9 grudnia (wyd. wieczorne), s. 9 (nekrolog Jana Czarnockiego).

⁵³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej: ADWł), Księgi metrykalne parafii Nawiedzenia N.M.P. w Boniewie, sygn. 511163/2, k. 176v, akt zgonu nr 39 (akt zgonu Józefa Andrzeja Glińskiego).

Guzińskich⁵⁴, Ike-Duninowskich⁵⁵, Makomaskich⁵⁶, Mniewskich⁵⁷, Około-Kułąków⁵⁸, Potrzebowski vel Potrzebowski⁵⁹, Szajewskich⁶⁰ czy Woydów⁶¹.

Duża liczba ziemian wyznania ewangelicko-augsburskiego mieszkała w okolicy Chodcza, przynależąc do tamtejszej parafii. Wśród właścicieli ziemskich byli to: Arndtowie z Łani, Mikołajek, Świątnik, Zieleniewa, Blochow z Czupel, Blüge z Kuczyny, Feldtowie z Czerniewic, Findeisenowie, będący właścicielami Siewierska, Skibic, Szczytna i Śmiłowic, Halwegowie z Uklejnicy, Hemplerowie z Wilkowic, Krügerowie z Siarczyc, Kuesterowie z Bodzanówka, Kunkelowie z Kaniewa, Liedtkowie z Sieroszewa, Nehringowie z Chocenia, Szczutkowa, Wilkowiczek, Raszowie z Łakna, Wernerowie z Chodeczka i Ignalina, Wizerowie z Wólki Paruszewskiej czy Wünsche z Łąk Wielkich⁶².

Z kolei właścicielami ziemskimi wyznania mojżeszowego były m.in. rodziny Nachtygalów z Arciszewa⁶³, Hoffmanów z Końca, Praszkieców z Łąk Markowych,

⁵⁴ A. Mietz, *Cmentarze Chodeckie. Dzieje i zabytki*, Toruń 1993, s. 16; „Kurier Warszawski” 1913, nr 201, z 23 lipca (dodatek poranny), s. 3 (nekrolog Antoniego Guzińskiego).

⁵⁵ „Słowo” 1910, nr 81, z 20 (7) lutego, s. 2 (nekrolog Jerzego bar. Ike-Duninowskiego).

⁵⁶ ADWŁ, Księgi metrykalne parafii Św. Prokopa w Kłóbce, sygn. 5111223/8, k. 108v, akt zgonu nr 1 (akt zgonu Wacława Makomaskiego), k. 153v, akt zgonu nr 30 (akt zgonu Michaliny Marii Bronisławy z Morzyckich Makomaskiej).

⁵⁷ „Kurier Warszawski” 1901, nr 17, z 17 stycznia (dodatek poranny), s. 2 (nekrolog Joanny z Słubickich Mniewskiej).

⁵⁸ Tamże, 1933, nr 215, z 6 sierpnia, s. 15 (nekrolog Tadeusza Około-Kułąka); „Goniec Kujawski” 1917, nr 340, z 11 grudnia, s. 3; tamże, nr 341, z 12 grudnia, s. 3 (nekrologi Izabelli z Ossowskich Około-Kułąk).

⁵⁹ „Kurier Warszawski” 1926, nr 268, z 29 września (wyd. wieczorne), s. 8 (nekrolog Sabiny z Łukomskich Potrzebowski); „Słowo Kujawskie” 1921, nr 131 (979), z 5 sierpnia, s. 1 (nekrolog Jana Karola Potrzebowskiego).

⁶⁰ Tamże, 1921, nr 135 (983), z 14 sierpnia, s. 2 (nekrolog Basiulki Szajewskiej).

⁶¹ „Kurier Warszawski” 1911, nr 35, z 4 lutego, s. 9 (nekrolog Lucyny z Marcinkowskich Woydy); tamże, 1935, nr 228, z 21 sierpnia (wyd. wieczorne), s. 8 (nekrolog Jana Woydy).

⁶² AIPN Bydgoszcz, IPN By 106/3 (Akta w sprawie rehabilitacyjnej Zofii Bligie [sic!]), k. 1-3; APToW, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Chodecz, sygn. 200, k. 12v, akt urodzenia nr 47 (akt urodzenia Zofii Elzy Nehring); tamże, sygn. 204, k. 4r, akt urodzenia nr 5 (akt urodzenia Eugenii Benity Arndt); tamże, sygn. 208, k. 6r, akt urodzenia nr 22 (akt urodzenia Elli Arndt); tamże, sygn. 211, k. 9r, akt urodzenia nr 34 (akt urodzenia Ryszarda Rudolfa Halwega); ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Siewiersk, Wykaz hipoteczny, Dział II, s. 5; *Deutsches Geschlechterbuch (Genealogisches Handbuch bürgerlicher Familien)*, Band 62: *Posensches Geschlechterbuch*, Band 1, Hrsg. E. von Busse, Görlitz 1929, s. 447-448; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese. Forschungen zur Geschichte der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen*, Band 1, Vogtland 1937, s. 105; A. Mietz, *Cmentarze Chodeckie. Dzieje...*, s. 38-39; „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1929, nr 347, z 10 grudnia, s. 1 (nekrolog Albertyny z Waldecków Feldt); „Freie Presse” 1931, nr 147, z 31 maja s. 16 (nekrolog Wilhelma Liedtke); „Kurier Warszawski” 1936, nr 143, z 25 maja (wyd. wieczorne), s. 9 (nekrolog Karola Czesława Rasza); „Życie Warszawy” 1966, nr 101 (7004), z 27 kwietnia, s. 6 (nekrolog Anny Bloch); tamże, 1979, nr 230 (11 235), z 1 października, s. 12.

⁶³ APToW, Akta Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego Okręgu Izbica Kujawska, sygn. 16, k. 6r, akt urodzenia nr 21 (akt urodzenia Szoela Lajzera Nachtygala); tamże, sygn. 26, k. 14r, akt urodzenia nr 9 (akt urodzenia Icka Jankewa Nachtygala); ASR Włocławek, WKW, Księgi dóbr ziemskich Arciszewo, Zbiór dowodów, b.p., odpis nr 20-21, 23-30, 33.

Rozenbergów z Kromszewic, Zakrzewskich z Kobylej Łąki czy Wilewskich ze Sławęcina⁶⁴.

Należy zaznaczyć, że wśród właścicieli ziemskich zdarzały się przypadki zmiany wyznania. Konwersji z wyznania mojżeszowego na wyznanie ewangelicko-reformowane dokonał w 1845 r. Leopold Stanisław Kronenberg⁶⁵. Z kolei jego syn, Leopold Julian, krótko przed śmiercią zmienił wyznanie z ewangelicko-augsburskiego na rzymskokatolickie. Także wnuk oraz prawnuki twórcy potęgi rodu Kronenbergów byli katolikami⁶⁶. Również syn Gustawa Findeisena (wyznanie ewangelicko-augsburskie), Tadeusz zmienił wyznanie na rzymskokatolickie⁶⁷. Zmiany wyznania dokonała rodzina Gabrielów, będąca właścicielami dóbr Olganowo. Bertold Gabriel (zm. 1911 r.) ożenił się 19 maja 1870 r. w Warszawie w synagodze przy ul. Daniłowiczowskiej z Heleną Orgelbrand. Konwersja wyznania miała miejsce między 1870 a 1878 r., kiedy to urodził się Jerzy Jan Gabriel, ochrzczony w kościele św. Antoniego w Warszawie. Wyznanie zmieniła również żona Jerzego Jana Gabriela, właściciela majątku Olganowo, Helena Maria Dorota Janaszówna. Rodzina Janaszów zmieniła wyznanie w 1846 r. z mojżeszowego na ewangelicko-augsburskie. Natomiast Helena Janasz przyjęła wyznanie rzymskokatolickie dnia 5 maja 1917 r. Wyznanie wiary przyjął od niej ks. Euzebiusz Brzeziewicz, proboszcz parafii św. Aleksandra w Warszawie⁶⁸.

Wyznanie właścicieli ziemskich powiatu włocławskiego odpowiadało w zasadzie ich pochodzeniu narodowemu. Zdecydowana większość, gdyż ponad 90% ziemian stanowili Polacy wyznania rzymskokatolickiego. Obok nich żyli ewangelicy oraz wyznawcy judaizmu. O ich obecności na terenie Włocławskiego świadczą nagrobki

⁶⁴ T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza...*, s. 47; tenże, *Właściciele ziemscy wyznania...*, s. 174-175.

⁶⁵ T. Jeske-Choiński, *Neofici Polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904, s. 255-256; K. Lewalski, *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, wyd. 2, Toruń 2013, s. 193; T. Stegner, *Polacy-Ewangelicy w Królestwie Polskim 1815-1914. Kształtowanie się środowisk, ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992, s. 77.

⁶⁶ APToW, ASC PRK Wieniec, sygn. 228, k. 18v, akt urodzenia nr 72 (akt urodzenia Wandy Józefy Kronenberg); *Ś.p. Leopold Julian baron Kronenberg*, „Kurier Warszawski” 1937, nr 58, z 27 lutego (wyd. wieczorne), s. 8.

⁶⁷ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie, sygn. 207, s. 555, akt małżeństwa nr 134 (akt małżeństwa między Tadeuszem Findeisenem a Anielą Marią Niemirowicz-Szczyt); *Wspomnienie pośmiertne*, „Kurier Warszawski” 1885, nr 34, z 22 stycznia (3 lutego), s. 3.

⁶⁸ Archiwum Państwowe w Radomiu, Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Błędów, sygn. A7, k. 41, 43; T. Jeske-Choiński, dz. cyt., s. 196-197; K. Reychman, *Szkie genealogiczne*, seria I, Warszawa 1936, s. 151; „Kurier Codzienny” 1870, nr 110, z 8 (20) maja, s. 2; „Kurier Warszawski” 1870, nr 110, z 8 (20) maja, s. 5; tamże, 1911, nr 24, z 24 stycznia, s. 8 (nekrolog Bertolda Gabriela). Tadeusz Czaplicki w swoich wspomnieniach (dz. cyt., s. 85-87) opisuje problemy Wojciecha Gabriela, syna Jerzego, jakie go spotkały w czasie studiów w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Wynikały one, jak wspomina Czaplicki z żydowskiego pochodzenia Gabriela.

pozostałe na cmentarzach parafialnych, zachowanych dla wyznania rzymskokatolickiego oraz ewangelickiego, w tym cmentarz prywatny w Czuplach, przeznaczony głównie dla rodziny Blochów, właścicieli majątku o tej samej nazwie⁶⁹.

1.4. Pochodzenie społeczne

Właściciele ziemscy podobnie jak i inne warstwy społeczne Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej byli środowiskiem zróżnicowanym, jeśli chodzi o pochodzenie społeczne. Jak słusznie zauważa Mieczysław B. Markowski: *Wyznacznikami tego zróżnicowania były: urodzenie i związany z nim rodowód, stan posiadania, wyznanie, w mniejszym już stopniu narodowość, udział we władzy i organizacjach środowiskowych oraz więzi towarzyskie*⁷⁰. W 1935 r. Karol Stefan Frycz dzielił ziemiaństwo na cztery zasadnicze grupy: 1. „półtora szlachtę”, którą określał jako osoby/rodziny, którym nie udało się wejść do arystokracji, a barierę stanowiły posiadane pieniądze; 2. dawne rody ziemiańskie (szlacheckie); 3. nowe rody, posiadające nadane szlacheństwo, lecz nie będące narodowości polskiej i 4. nieszlachtę, reprezentowaną przez osoby, które nie zdążyły wejść do stanu szlacheckiego⁷¹. Podział ten oparty wyłącznie na dawności rodu też nie jest przejrzysty. Właścicielem ziemskim mogła stać się każda osoba, która nabyła majątek mający ponad 50 ha. Natomiast zmiana statusu społecznego lub przenikanie w obręb grupy nie było procesem łatwym i szybkim. Częstym podziałem, jaki obowiązywał w tej warstwie społecznej był podział na ziemian

⁶⁹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 103. Cmentarz w Czuplach został zniszczony po wojnie i do dnia zachował się jedynie jeden cały nagrobek, na którym widnieje napis: MIEJSCE | WIECZNEGO SPOCZYNKU | KAROLINY | | †WŁADYSŁAWA | BLOCH (Władysław August Bloch ur. 30 lipca 1839 r. w Czuplach, syn Bogumiła i Anny Rozyny Frank. 4 czerwca 1864 r. w Chodczu ożenił się z Karoliną Bloch, córką Michała dziedzica Sieroszewa i Karoliny Bloch, ur. w Cettach, l. 24. Karolina z Blochów Bloch zm. 7 stycznia 1908 r. w Czuplach.). Reszta płyt nagrobnych jest zniszczona i autorowi udało się odczytać częściowo jeszcze cztery inskrypcje: [...] BLOCH | GEB. 10 VII 1910 | †AM. 15 II 1934 (Karol Bruno Bloch, kawaler, syn Pawła Gustawa Adolfa i Anny Wiktorii z Hilferów małżonków Bloch, ur. w Czuplach, zm. w Włocławek-Czuple); Hier [...] in God | GOTTLIEB | BLOCH | geb. am. Nov[...]ber | 1[...]99 | [...]ober[...]; Hiere [...] | MATYLDE BUSSE | von HENKE geb. den [...] September 1831 | ste. der 19 Maertz 1865 | [...]ruhe Ihre Liche; [...]ie | AU[...]STA | KRY[...] | URO[...]0. | [...]WRZEŚ[...] | 1852 R.[...] (August Krystyn Braun zm. 5 września 1852 r. w Siewiersku. Miał 52 lata. Był kupcem z Włocławka), zob. APToW, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Chodcz, sygn. 73, s. 136, akt zgonu nr 124 (akt zgonu Augusta Krystyna Brauna); tamże, sygn. 97, s. 196, akt małżeństwa nr 22 (akt małżeństwa między Władysławem Blochem i Karoliną Bloch); tamże, sygn. 169, s. 24, akt urodzenia nr 24 (akt urodzenia Władysława Augusta Blocha); tamże, sygn. 184, k. 73r, akt zgonu nr 74 (akt zgonu Karoliny z Blochów Bloch); Archiwum Zakładowe Urzędu Stanu Cywilnego w Chodczu, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Chodczu za 1934, akt nr 9/1934; inskrypcje nagrobne, w zbiorach autora.

⁷⁰ Cyt. za: M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 30.

⁷¹ K.S. Frycz, *Ziemiaństwo*, „Myśl Narodowa” 1935, nr 17, z 28 kwietnia, s. 257-259; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 66-67.

i nieziemian. Tych pierwszych charakteryzowało pochodzenie szlacheckie, zamieszkiwanie i gospodarowanie we własnym majątku, a także powiązania rodzinne, utrzymywanie kontaktów z osobami takiego samego pochodzenia⁷². Z kolei Janusz Żarnowski, opisując społeczeństwo w latach 1918–1939 dzielił klasę obszarńską (rozumianą jako ziemiaństwo) na: 1) arystokrację, do której zaliczał hrabiów, książąt, ordynatów, 2) resztę ziemiaństwa, będącą wewnątrznie zróżnicowaną, chociażby ze względu na stan posiadania czy poziom zamożności oraz 3) nieziemiańską resztę klasy obszarńczej⁷³.

Różne są także definicje arystokracji jako najważniejszego przedstawicielstwa środowiska ziemiańskiego. Jej przedstawiciele nie utrzymywali bliższych kontaktów z ziemiaństwem, które nie pochodziło z tej sfery⁷⁴. Część historyków przyjmuje, że arystokracja wykształciła się z staropolskich rodów magnackich. Natomiast w XIX w. rody, które weszły w jej skład odznaczały się wysoką pozycją społeczną i ekonomiczną. O ich świetności decydowały udział we władzy, duży majątek oraz prestiż społeczny. Należy zaznaczyć, że posiadany tytuł nie był czynnikiem decydującym o tym, aby sami przedstawiciele arystokracji zaakceptowali daną osobę w swoim towarzystwie⁷⁵. Inni badacze pojmują arystokrację jako grupę rodzin posiadających tytuły rodowe⁷⁶. Oczywiście żaden podział nie jest dostateczny, aby opisać ziemian jako warstwę społeczną. Możliwe były przejścia z jednej grupy do drugiej, a granice zarysowanych podziałów nie zawsze były jednoznaczne. Należy zaznaczyć, że widoczne były nie tylko awanse wewnątrz warstwy ziemiańskiej, zdarzały się także przypadki degradacji ziemian, spowodowane sytuacją ekonomiczną, na przykład w skutek zadłużenia majątków czy nieumiejętnego ich prowadzenie.

Najwyższą pozycję społeczną zajmowała arystokracja. Przyjmując powyższe ustalenia dotyczące pojmowania arystokracji, to jest pochodzenie ze staropolskiej magnaterii, wysoką pozycją ekonomiczną i społeczną, to przedstawicielami arystokracji wśród ziemian powiatu włocławskiego były rodziny Bnińskich i Broel-Platerów. Osiecka linia Bnińskich otrzymała pruski tytuł hrabiowski 12 czerwca 1816 r. Konstanty Bniński (zm. 1810 r.), kasztelan chełmiński, w 1777 r. kupił dobra Osiecz Wielki, składające się

⁷² Tamże, s. 67.

⁷³ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973, s. 287.

⁷⁴ M. Gawin, *Przemiany cywilizacyjne na ziemiach polskich w XIX wieku*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, pod red. A. Nowaka, t. 1: *Kominy, ludzie i obłoki: modernizacja i kultura*, Warszawa 2013, s. 229.

⁷⁵ T. Epsztajn, *Wokół definicji...*, s. 65; T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 12.

⁷⁶ J. Żarnowski, dz. cyt., s. 287.

z Osieczka Wielkiego i Małego, Uklejnicy, Żabowa. Następnie w skład dóbr, oprócz wymienionych powyżej, wchodziły też folwarki Arciszewo Długoszowe i Rozdziałowe, Wólka Paruszeńska oraz Ostrowo. Po Konstantym, właścicielem dóbr został Józef hr. Bniński (zm. 1846 r.). Dobra te pozostawały w rękach hr. Bnińskich aż do 1921 r., kiedy to Jan hr. Bniński sprzedał swą część majątku Witoldowi hr. Broel-Platerowi⁷⁷. Witold hr. Broel-Plater stał się właścicielem dóbr osieckich w 1921 r. Był synem Wiktora Mariana Ignacego Michała Antoniego hr. Broel-Platera (1843–1911), właściciela dóbr na Wołyniu i Heleny Aleksandry Marii Potockiej herbu Paliwa (1863—1918). Witold hr. Broel-Plater posiadał dobra Osiecz Wielki do wybuchu II wojny światowej. Oprócz dóbr osieckich, był posesorem Dąbrowicy-Worobina i Pulmy na Wołyniu, a także dóbr belmonckich i bohińskich w województwie wileńskim (ogółem posiadał ponad 60 000 ha)⁷⁸.

Z kolei do średniego ziemiaństwa, które posiadało tytuły należała rodzina baronów Ike-Duninowskich oraz hrabiów Skórzewskich. Antoni Hugo baron Ike-Duninowski, właściciel majątku Stok koło Lubrańca, był synem Jana Jerzego i Elżbiety Berty z Hertellów, którzy byli posiadaczami majątku Borucinek⁷⁹. Z kolei Stanisław Adam Wojciech h. Skórzewski (1879–1962), pochodzący z łabiszyńskiej linii rodu, posiadał majątek Popowiczki⁸⁰. Większość z średniego ziemiaństwa pochodziła ze szlachty, która potwierdziła swoje szlachectwo w I poł. XIX w. Wśród ziemian wywodzących się ze szlachty byli m.in.: Apanowicze h. Gozdawa, z których Cyprian Adam był właścicielem Dziankówka⁸¹, Byszewscy h. Jastrzębiec⁸², właściciele Szczytna i Borzymowic, Ciechomscy h. Wąż, do której to rodziny należały Pyszkowo, Kamienna, Rutkowice,

⁷⁷ APToW, Księgi i akta, sygn. I/420, Wykaz hipoteczny, dział I, k. 2; tamże, dział II, s. 5-14; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1, Warszawa 1899, s. 297; A. Kwilecki, *Bnińscy herbu Łódzia. Niektóre ich rezydencje*, w: *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. nauk. tenże, Poznań 2004, s. 309-310; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904, s. 243, w którym to informacja o tym, iż Bnińscy posiadali Osiek w Królestwie; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 6, Poznań 1884, s. 70, gdzie informacja, że Bnińscy byli właścicielami Osieka.

⁷⁸ E. Borowski, *Genealogie niektórych polskich rodzin utytułowanych*, seria trzecia, „Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. Źródła i opracowania”, t. 5, Buenos Aires-Paryż 1971, s. 231-232; Sz. Konarski, *Platerowie*, Buenos Aires-Paryż 1967 („Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. Źródła i opracowania” t. 4), s. 160-162; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 357; tenże, *Lista największych właścicieli w Polsce w 1922 r.*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, z. 2, s. 283; *Spis ziemian Rzeczypospolitej...*, s. 54; T. Zielińska, dz. cyt., s. 218.

⁷⁹ APToW, ASC PRK Boniewo, sygn. 134, k. 43, akt małżeństwa nr 23 (akt małżeństwa między Antonim Hugo bar. Ike-Duninowskim a Marią Teresą Joanną Glińską).

⁸⁰ APToW, ASC PRK Brześć Kujawski, sygn. 229, k. 42, akt urodzenia nr 165 (akt urodzenia Anieli Zofii Jadwigi hr. Skórzewskiej); J.S. Dunin-Borkowski, *Rocznik szlachty polskiej*, t. 2, Lwów 1883, s. 297; *Z kroniki towarzyskiej*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1929, nr 284, z 16 października, s. 1.

⁸¹ *Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, przygotował do druku S. Górczyński, Warszawa 2007, s. 4; „Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910” R. 3, Włocławek 1910, Dział IV, s. 80.

⁸² *Szlachta wylegitymowana...*, s. 72.

Jagielszczyzna i Kostulin⁸³, Kretkowscy h. Dołęga, posiadający we Włocławskim liczne dobra, np. Baruchowo, Dobrzelewie, Grodno, Więśławice (dawniej Więclawice) czy Zakrzewo⁸⁴, Stodółscy vel Stodulscy h. Plon, będący właścicielami Janowa koła Lubienia Kujawskiego, Bierzyna i Leśniczówki⁸⁵, Ujazdowscy h. Ślepowron, Julian Faustyn Wincenty był właścicielem Zbijewa, które następnie przeszło w ręce Stanisława Henryka Zaborowskiego h. Grzymała, zięcia Juliana Ujazdowskiego⁸⁶ czy Ulejscy h. Gryf, z których Wincenty był posesorem Jądrowic⁸⁷.

Wśród właścicieli ziemskich były osoby wywodzące się spoza szlachty. Należeli do nich m.in. kupcy, bankierzy, przemysłowcy czy właściciele osad miejskich. Majątek Olganowo w 1894 r. nabył Bertold Gabriel, będący kupcem we Włocławku (1870 r.), a następnie pracownikiem, wicedyrektorem (1872–1905) i dyrektorem (1905–1911) Banku Dyskontowego w Warszawie⁸⁸. Z środowiska przemysłowego pochodzili właściciele Dębic, Kruszyna, Kruszynka i Poddębic (dawniej Poddembice), rodzina Haacków. Pierwszym posesorem tych majątków był Hugo Haack (1849–1900), mający fabrykę maszyn i narzędzi rolnych we Włocławku. Po jego śmierci, dobra te objął Artur Haack (1880–1919), a następnie jego żona Irena Aniela z Bojańczyków Haack, prezeska spółki akcyjnej „Browar i Słodownia S.A. we Włocławku” oraz ich dzieci: Włodzimierz Hugon i Maria z męża Sulimierska⁸⁹. Przemysłowców reprezentowała też właścicielka Żydowa, Anna z Wernerów Scheiblerowa. Majątek zakupiła w 1917 r., a po jej śmierci

⁸³ Tamże, s. 95.

⁸⁴ Tamże, s. 344; APToW, Naczelnik Powiatu Włocławskiego 1808–1866 [1889] (dalej: NPW), sygn. 331, b.p., Wykaz rodzin szlacheckich w Powiecie Włocławskim zamieszkałych oraz właścicieli ziemskich mieniących się pochodzić ze stanu szlacheckiego; A. Ciechalski, *Ziemiańska rodzina Kretkowskich z okręgu kowalskiego*, w: *Kowal poprzez wieki. Materiały do dziejów Kowala i jego okolicy z konferencji naukowej „Społeczność Kowala i okolic w dawnych czasach oraz dobie współczesnej” zorganizowanej 29 IV 2006 r. w Kowalu*, pod red. Z.J. Zasady, Włocławek-Kowal 2007, s. 95-98, 103-105.

⁸⁵ *Szlachta wylegitymowana...*, s. 664-665; dyplom Heroldii Królestwa Polskiego dla rodziny Stodolskich, w zbiorach Jacka Leyko z Łodzi.

⁸⁶ APToW, NPW, sygn. 345, b.p., Wykaz Rodzin Stanu Szlacheckiego Królestwa Polskiego. – Tudzież właścicieli dóbr ziemskich znajdujących się w Gminie Chodecz, Lubień i Kłubka, Chodecz 2/14 stycznia 1857; *Szlachta wylegitymowana...*, s. 738, 803; P. Bokota, G.J. Budnik, *Zbijewo – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 327-328; W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z 1886-1940*, mps., s. 1-2 (Zbijewo), BN, rkps akc. 10875/1.

⁸⁷ APToW, NPW, sygn. 331, b.p., Wykaz rodzin szlacheckich w Powiecie Włocławskim zamieszkałych oraz właścicieli ziemskich mieniących się pochodzić ze stanu szlacheckiego; *Szlachta wylegitymowana...*, s. 738-739; „Kurier Warszawski” 1878, nr 25, z 13 (25) listopada, s. 4 (nekrolog Wincentego Ujejskiego).

⁸⁸ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Olganowo – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 107; „Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910” R. 3, Włocławek 1910, Dział IV, s. 80; „Kurier Codzienny” 1870, nr 110, z 8 (20) maja, s. 2; *Ś.p. Bertold Gabriel*, „Tygodnik Ilustrowany” 1911, nr 7, z 18 lutego, s. 133.

⁸⁹ T. Dziki, *Haack Hugo (1849–1900), przemysłowiec, członek Zarządu Gminy Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 62-63; E. Kossecka, M. Raczkowski, *Haack Irena Aniela...*, s. 68-70.

w 1921 r., dobra odziedziczyły dzieci, które sprzedały je w 1927 r. Władysławowi Antoniemu Wetesko⁹⁰. Augustyn Józef Przywieczerski, używający głównie imienia Józef (1855–1931), właściciel Falborka k. Brześcia Kujawskiego, był synem obywatela miasta Brześć Kujawski⁹¹. Z kolei Teodor Białecki, właściciel majątku Ząbin, pochodził z rodziny nauczycielskiej. Jego ojciec Józef, prowadził zajęcia z historii w gimnazjum plockim, a następnie założył prywatną szkołę⁹². Nietypowym przypadkiem odnośnie pochodzenia środowiskowego jest rodzina Kronenbergów. Byli oni przedstawicielami tak zwanego nowego ziemiaństwa, wywodzącego się z przedstawicieli oligarchii i przemysłowców. Będący Żydami z pochodzenia, odnieśli niebagatelny sukces w dziedzinie bankowości, w przemyśle oraz w kolejnictwie. Leopold Kronenberg (1812–1878) nabywając dobra Brzeziny i Wieniec w powiecie włocławskim stał się również właścicielem ziemskim. Jego syn, Leopold Julian w 1893 r. otrzymał z rąk cara dziedziczny tytuł barona. Kronenbergowie posiadali kujawskie majątki do momentu ich parcelacji w 1945 r.⁹³ W 1922 r. Leopold Julian baron Kronenberg posiadał 6750 ha ziemi, co sytuowało go na drugim miejscu po hrabim Broel-Platerze właścicielem ziemskim biorąc pod uwagę powierzchnie majątków. Natomiast w 1929 r. kapitały będące w posiadaniu Kronenberga określono na 69 500 000 złotych⁹⁴.

Ziemiaństwo nie było jednorodną warstwą społeczną. Poprzez małżeństwa do ziemian wchodził przedstawiciel innych grup społecznych, jak np. przemysłowcy czy inteligencja. Ignacy Kazimierz Szajewski, właściciel Dąbia Kujawskiego poślubił Cecylię Jadwigę Strasburger (1881–1976), córkę Juliana Teofila (1847–1916), inżyniera

⁹⁰ E.W. Bładowska, *Łódzka milionerka. Anna z Wernerów Scheiblerowa*, Łódź 2023, passim; L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Żydowo – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 281-282; I. Gramsowa, *Wspomnienia pośmiertne*, „Słowo Kujawskie” 1921, nr 33 (881), z 26 marca, s. 4; tamże, 1921, nr 11 (859), z 15 stycznia, s. 1 (nekrolog Anny z Wernerów Scheiblerowej).

⁹¹ APToW, ASC PRK Brześć Kujawski, sygn. 102, k. 15, akt urodzenia nr 57 (akt urodzenia Augustyna Józefa Przywieczerskiego); „Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910” R. 3, Włocławek 1910, Dział IV, s. 81; „Kurier Warszawski” 1931, nr 205 (wyd. poranne), z 29 lipca, s. 4 (nekrolog Józefa Przywieczerskiego).

⁹² APToW, ASC PRK Chocień, sygn. 200, odpis aktu urodzenia Teodora Juliana Białeckiego; „Kurier Warszawski” 1912, nr 210 (dodatek poranny), z 31 lipca, s. 2 (nekrolog Józefa Białeckiego).

⁹³ R. Kołodziejczyk, *Burżuazja w Królestwie Polskim – szkic do portretu*, w: *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 3, pod red. tegoż, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 294, 299-302; tenże, *Wybitni działacze gospodarczy Żydzi w procesie rozwoju Królestwa Polskiego w dobie niewoli (1815–1914)*, w: *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, pod red. tegoż, Warszawa 1993, s. 39, 42-43; M.K. Schirmer, *Słynny rody. Wybitni polscy przemysłowcy, artyści, politycy i naukowcy*, Warszawa 2019, s. 260-323.

⁹⁴ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 365, 392; tenże, *Lista największych właścicieli...*, s. 289.

mechanika, przemysłowca⁹⁵. Również Artur Haack, właściciel m.in. Dębic, ożenił się z Ireną Anielą Bojańczyk, córką Wincentego Alberta (1850–1926), wrocławskiego przemysłowca⁹⁶. Z kolei żoną Wojciecha Mikołaja Marcina Ciechomskiego, posiadającego Jagielszczyznę i Kamienną, była Zofia Teodora Rogozińska, córka Józefa, doktora medycyny⁹⁷. Nie zawsze związki ziemian z przedstawicielami innych warstw społecznych były dobrze widziane przez część środowiska ziemiańskiego. Próba unieważnienia ślubu przez Antoniego Byszewskiego spotkała się z negatywną oceną przez okoliczną ludność. Tadeusz Czaplicki pisze:

Antoni Byszewski około 1922 roku przeżył tragedię, straciwszy córkę [Jadwigę Anielę, zm. 1920 r. – M.R.], pochowaną na cmentarzu w Choceniu, a w rok później porzuciła go żona, uciekając z jego własnym rządcą. Przez wiele lat usiłował uzyskać unieważnienie małżeństwa, lecz żona, zbrzydziwszy sobie rządcę, postanowiła wrócić do męża i przeszkadzała w tym unieważnieniu. Sprawa ciągnęła się z dziesięć lat, docierając aż do Watykanu, ale wszystko z negatywnym skutkiem. Ostatecznie otrzymał rozwód u kalwinów w Wilnie, na co proboszcz z Chocenia i część pań z okolica patrzyli krzywo. Ożenił się w końcu z urzędniczką [Heleną Stewich – M.R.] z Czerniewic⁹⁸.

Oprócz awansów do środowiska ziemiańskiego zdarzały się przypadki degradacji ziemian, które były spowodowane złą sytuacją ekonomiczną majątków. Adam Doliński rozparcelował majątek Bodzanowo Wielkie i zamieszkał w Warszawie. Podobna sytuacja

⁹⁵ Z. Pustuła, *Strasburger Julian Teofil (1847–1916), inżynier-mechanik, przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 44, z. 2, Warszawa-Kraków 2006, s. 195; T. Stegner, *Ślub i rozwód po ewangelicku w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku*, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, t. 8, Warszawa 2004, s. 223, autor powołuje się na wspomnienia Ferdynanda Hoesicka (*Powieść mojego życia (dom rodzicielski). Pamiętniki*, t. 2, Wrocław 1959, s. 407), jednak pamiętnikarz nic nie pisze na temat związku Strasburgerów z Szajewskimi.

⁹⁶ W. Hake, *Dzieje rodziny Hake w XIX-XX w. w Białymstoku i Królowym Moście. & Informacje o rodzinach Hake (Haack)*, Warszawa 2020, s. 30, E. Kossecka, M. Raczkowski, *Haack Irena Aniel...*, s. 68-69; akt ślubu Artura Haacka z Ireną Anielą Bojańczyk, w zbiorach Elżbiety Kosseckiej z Warszawy.

⁹⁷ M. Raczkowski, *Ciechomski Wojciech Mikołaj...*, s. 13.

⁹⁸ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 84. Pierwsza żona Antoniego Byszewskiego, Alicja z Bogdańskich tak opisywała przeżycia związane z mężem: *Teraz nastąpiła cała tragedia mego życia. Odwykłam od mego męża czasami niepoczytalnie nerwowego. Nie łączyło mnie z nim nic. [...] Wreszcie pojechałam do Warszawy, zapisałam się do Związku Artystów. [...] Ponieważ w świecie artystycznym panowała wielka swoboda, więc ja też temu uległam i wiele wtedy nagrzeszyłam, filtrując na prawo i lewo. U nas w Borzymowicach stale siedział młody malarz [Jan – M.R.] Stępień, który ciągle robił moje portrety, bardziej lub mniej udane. Potrafiłam w nocy wyskoczyć oknem i w towarzystwie kilku panów siedzieć nad jeziorem. Mąż o tym nic nie wiedział. [...] W tym czasie powstało u mnie bardzo silne postanowienie opuszczenia domu i męża na zawsze. Kazałam zaprząć [konie – M.R.], siadłam do powozu, wzięłam małą ręczną walizczkę. Mąż, gdy to zobaczył, przerażony siadł ze mną i kazał jechać na cmentarz. I tam nakłaniał mnie przy grobie Jadzi, abym pozostała w domu. Jednak moje postanowienie było tak silne, że nie pomogło i wyjechałam. Cyt. za: A. Byszewska, *Życiorys*, mps., Gietrzwałd 1965, k. 12-13, Archiwum Instytutu Jezusa Eucharystycznego w Olsztynie.*

spotkała Leona i Janinę z Buynów Stodolskich *vel* Stodulskich, którzy już przed rozparcelowaniem majątku Leśniczówka byli mieszkańcami Warszawy, gdzie Leon był inżynierem. Także brat Leona, Henryk po sprzedaży dóbr Bierzyn zamieszkał w stolicy państwa polskiego i pracował jako inżynier⁹⁹.

Właściciele ziemscy powiatu włocławskiego byli w większości Polakami wyznania rzymskokatolickiego. Obok nich funkcjonowali ziemianie Żydzi oraz Niemcy. Niektórzy z obywateli ziemskich dokonali konwersji (Gabrielowie, Findeisenowie i Kronenbergowie). Pomimo obcego pochodzenia asymilowali się ze społeczeństwem i czuli się Polakami, biorąc udział w życiu społeczno-gospodarczym swojej nowej ojczyzny. Odnośnie pochodzenia społecznego, to najmniej reprezentowana była arystokracja, rodziny hr. hr. Bnińskich i Broel-Platerów. Najwięcej ziemian pochodziło z środowiska szlacheckiego. Wielu właścicieli ziemskich było to tak zwane nowe ziemiaństwo wywodzące się m.in. ze sfer przemysłowych, burżuazyjnych czy mieszczaństwa.

1.5. Wychowanie ziemian

Wojna krymska przegrana przez Imperium Rosyjskie spowodowała częściową zmianę polityki w stosunku do Polaków, którą zapowiedział car Aleksander II. W Królestwie Polskim zniesiono stan wojenny, ograniczono cenzurę, ogłoszono częściową amnestię polityczną. Zezwolono również na powołanie do życia Towarzystwa Rolniczego (1858 r.)¹⁰⁰.

Liberalizacji uległy również przepisy dotyczące szkolnictwa. Nastąpiło osłabienie antypolskiej polityki oświatowej prowadzonej w latach 1851–1856 przez Pawła Muchanowa, kuratora warszawskiego. W głównej mierze zmiany te dotyczyły szkół realnych¹⁰¹. Istotne zmiany w dziedzinie oświaty zostały ogłoszone w *Ustawie o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim*¹⁰². Projekt ustawy na polecenie Aleksandra Wielopolskiego przygotowali Józef Korzeniowski, wizytator szkół oraz Stanisław Przysański, pełniący funkcję dyrektora Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego

⁹⁹ Zob. odpowiedni fragment tekstu dotyczący majątków w rozdziale o powierzchni majątków.

¹⁰⁰ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DzPKP), t. 51, 1857, s. 111-143; „Gazeta Warszawska” 1857, nr 343, z 18 (30) grudnia, s. 1.

¹⁰¹ K. Poznański, *Szkolnictwo i wychowanie w Królestwie Polskim na początku drugiej połowy XX w.*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1967, s. 521-523.

¹⁰² DzPKP, t. 60, 1862, nr 181, s. 233-557.

i Leśnictwa w Marymoncie¹⁰³. Ustawa po wielu poprawkach, które zostały wniesione przez wyższych urzędników carskich i namiestnika Królestwa, została zatwierdzona przez cara 20 maja 1862 r.¹⁰⁴ Na interesującym nas szczeblu edukacji, to jest średnim, akt dzielił placówki oświatowe na powiatowe oraz gimnazja (art. 56). Szkoły powiatowe ogólne miały być pięcioletnie, w których nauka w ciągu czterech lat miała odpowiadać nauce w pierwszych czterech klasach gimnazjum (art. 61 i 62). W nowym systemie edukacyjnym, gimnazja były siedmioletnie. Nadano im kierunek filologiczny, w których uczono pięciu języków obcych (art. 94). Ponadto w miejsce Warszawskiego Instytutu Szlacheckiego utworzono liceum w Lublinie, liczące osiem klas (art. 100)¹⁰⁵. Zmiany zaszły również w szkolnictwie wyższym. Po zamknięciu Gimnazjum Realnego w Warszawie (1862 r.) oraz Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie (1861 r.), utworzono w Nowej Aleksandrii (obecnie Puławy) Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny (art. 169). Natomiast na bazie zlikwidowanej w 1862 r. w Warszawie Akademii Medyko-Chirurgicznej powołano do życia Szkołę Główną (art. 220), składającą się z wydziałów: lekarskiego, matematyczno-fizycznego, prawa i administracji oraz filologiczno-historycznego¹⁰⁶. Reforma systemu oświaty, którą zapoczątkował Aleksander Wielopolski, załamała się pod wpływem wybuchu powstania styczniowego. Ukazem Aleksandra II z dnia 19 lutego (2 marca) 1864 r. powołano do życia Komitet Urządzający w Królestwie Polskim, na czele z Mikołajem Milutinem (1818–1872). Głównymi zadaniami Komitetu było przeprowadzenie reformy uwłaszczeniowej, wprowadzenie samorządu gminnego, a także zreorganizowanie administracji. Miały one na celu zniesienie odrębności Królestwa Polskiego¹⁰⁷. Po stłumieniu powstania przystąpiono do działań rusyfikujących szkolnictwo. Dnia 5 (17) stycznia 1866 r. car zatwierdził *Ustawę gimnazjów i progimnazjów męskich w Królestwie dla ludności polskiej*¹⁰⁸. Zostały one podzielone na klasyczne i realne, w których na naukę języka polskiego i rosyjskiego przeznaczono tyle samo godzin, to jest po 24¹⁰⁹. Gimnazja

¹⁰³ S. Konarski, *Przystański Stanisław, krypt. S.P. (1820–1887), fizyk, nauczyciel, profesor i dziekan Szkoły Głównej Warszawskiej, kierownik Szkoły Handlowej Leopolda Kronenberga*, w: PSB, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 242–244.

¹⁰⁴ K. Poznański, dz. cyt., s. 524–525.

¹⁰⁵ DzPKP, t. 60, 1862, nr 181, s. 287, 292–293, 313–324, 327; K. Poznański, dz. cyt., s. 525–526.

¹⁰⁶ DzPKP, t. 60, 1862, nr 181, s. 375–37, 420–421; M. Strzemski, *Przeniesienie Instytutu Agronomicznego z Marymontu do Puław. Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach (1862–1869)*, w: *Puławy 1862–1962*, pod red. tegoż, [Warszawa] 1965, s. 5–25.

¹⁰⁷ *Zbiór postanowień Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1864, s. 5.

¹⁰⁸ DzPKP, t. 64, 1866, nr 209, s. 29–73.

¹⁰⁹ Tamże, s. 73; K. Poznański, dz. cyt., s. 532.

były siedmioklasowe, natomiast progimnazja czteroklasowe¹¹⁰. Z początkiem roku szkolnego 1868/69 w warszawskim okręgu naukowym wprowadzono język rosyjski jako język wykładowy przedmiotów fizyczno-matematycznych i historycznych, zaś od roku szkolnego 1869/70 innych przedmiotów, które były przewidziane w programie nauczania danej szkoły¹¹¹. W 1871 r. została zatwierdzona ustawa o gimnazjum klasycznym. Była ona opracowana pod kierunkiem Dmitrija Tołstoja, ministra oświaty. Akt ten wprowadził klasę wstępną w gimnazjum dla dzieci w wieku 8–10 lat, a także przedłużał w nim naukę z 7 do 8 lat¹¹². Kolejne zmiany w dziedzinie oświaty nastąpiły z początkiem roku szkolnego 1874/75. Władze zaborcze, tłumacząc się reformą organizacji szkolnictwa w Przywiślańskim Kraju, zmniejszyły liczbę szkół, które mogły wydawać świadectwa umożliwiające absolwentom gimnazjum ubieganie się o przyjęcie na studia wyższe¹¹³.

Jeśli chodzi o szkolnictwo wyższe, to w 1869 r. zlikwidowano Szkołę Główną w Warszawie, w miejsce której rok później utworzono Cesarski Uniwersytet Warszawski. Natomiast Instytut Politechniczny w Nowej Aleksandrii przekształcono w 1869 r. w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa¹¹⁴. Pod koniec XIX w. (1898 r.) powołano również do życia w Warszawie Instytut Politechniczny (obecnie Politechnika Warszawska).

Istotne zmiany w dziedzinie oświaty nastąpiły na początku XX w. Wojna rosyjsko-japońska (1904–1905) i wygrana państwa japońskiego, po raz kolejny ukazały słabość państwa Romanowów. Doszło do wrzenia rewolucyjnego. Strajkowali robotnicy i studenci oraz uczniowie w wielu miejscach cesarstwa, w tym na ziemiach polskich. Do wystąpień doszło m.in. w Warszawie, Kaliszu, Łodzi, czy w Siedlcach, gdzie strajkowała młodzież szkół średnich. Do wydarzeń rewolucyjnych doszło również we Włocławku, we Włocławskiej Szkole Handlowej, a także na terenie powiatu włocławskiego. Jednym z postulatów strajkujących było wprowadzenia języka polskiego w urzędach oraz szkołach¹¹⁵. W ich wyniku doszło do pewnych ustępstw na rzecz różnych dziedzin życia

¹¹⁰ W. Korotyński, *Losy szkolnictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906, s. 66-68.

¹¹¹ Tamże, s. 75-76; E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 18-19.

¹¹² Tamże, s. 36-37.

¹¹³ M. Pawlak, *Rys historyczny szkolnictwa średniego we Włocławku*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku wydana z okazji Jubileuszu 90-lecia*, red. nauk. tenże, Włocławek 1992, s. 14.

¹¹⁴ Tenże, *Zarys dziejów oświaty*, Bydgoszcz 2007, s. 106-107; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego...*, s. 26.

¹¹⁵ M. Gruszczyńska, M. Pawlak, *Strajk szkolny we Włocławku w 1905 r.*, w: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w dobie rewolucji 1905–1907 roku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Włocławek 1987, s. 25-44; Z. Karpus, *Rewolucja 1905–1907 r. we Włocławku i powiecie*, w: *Kujawy wschodnie...*, s. 14-21;

społecznego. Władze zgodziły się m.in. na zalegalizowanie związków zawodowych, natomiast w szkolnictwie państwowym powrócił język polski jako przedmiot wykładany po rosyjsku. Zezwolono również na tworzenie szkół polskich, jednak bez praw państwowych. Stan taki trwał do wybuchu I wojny światowej. W wyniku działań wojennych, prowadzonych na obszarach ziem polskich, wiele szkół, w tym gimnazjalnych była zmuszona przerwać tymczasowo swe działanie. Zajęcie terenów byłego zaboru rosyjskiego przez wojska niemieckie spowodowało zmianę administracji na niemiecką. Istotne zmiany w sprawach oświaty zaszły w 1917 r. Z dniem 6 grudnia 1916 r. z nominacji władz okupacyjnych niemieckich powstała Tymczasowa Rada Stanu. Oficjalnie ukonstytuowała się ona na początku następnego roku. Jednym z jej zadań było stworzenie departamentów, w tym Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (późniejsze Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego), który podjął rozmowy z władzami o możliwości przejęcia szkolnictwa w polskie ręce. Stało to się na mocy rozporządzenia wydanego 12 września 1917 r. przez generał-gubernatora Hansa von Beselera. Zarząd szkolnictwa na terenie podległym Beselerowi oddano w ręce Komisji Przejściowej przy Tymczasowej Radzie Stanu. Nastąpiło to z dniem 1 października tego samego roku¹¹⁶.

Z chwilą odbudowy państwa polskiego, po 123 latach zaborów, trudnym zadaniem stojącym przed władzami było uporządkowanie systemu oświaty. Zmiany w szkolnictwie średnim, które nas tutaj szczególnie interesują, zapoczątkowano już w 1919 r. Wydano wówczas *Program naukowy szkoły średniej*, uzupełniany oraz rozwijany w późniejszym czasie¹¹⁷. Utrzymano ośmioletnie gimnazjum jako podstawę kształcenia w szkole średniej. Zastosowano podział na dwa typy: matematyczno-przyrodniczy oraz humanistyczny. Ponadto podzielono je na dwa szczeble programowe: przygotowawczy – trwający trzy lata oraz systematyczny – pięcioletni¹¹⁸. W odrodzonym państwie polskim

M. Pawlak, *Rys historyczny...*, s. 19-22; R. Wroczyński, *Wpływ rewolucji 1905 roku na rozwój ruchu oświatowego w Królestwie Polskim*, w: , pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1967, s. 794-796; B. Załuski, *Wspomnienia i refleksje na tle przebiegu walki o szkołę polską*, w: *Księga pamiątkowa Koła Wychowawców Gimnazjum Ziemi Kujawskiej*, pod red. R. Ściślaka, Włocławek 1931, s. 67-96.

¹¹⁶ *Rozporządzenie generał-gubernatora von Beselera z 12 września 1917 roku dotyczące oddania zarządu szkolnictwa Komisji Przejściowej, ustanowionej przez Tymczasową Radę Stanu* (Dziennik rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego 1917, nr 87, poz. 378); D. Zamojska, „*Drugi organ państwa polskiego*”. Powstanie warszawskich wyższych uczelni oraz kształtowanie centralnych polskich władz oświatowych i naukowych w dobie odbudowy państwa polskiego, w: *O polskich elitach...*, s. 233-236.

¹¹⁷ M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917-1977. Podstawowe akty prawne*, wyd. II, zmienione i rozszerzone, Warszawa 1978, s. 37.

¹¹⁸ F.W. Araszkiewicz, *Kierunek rozwoju średnich szkół ogólnokształcących*, w: *Historia wychowania. Wiek XX*, pod red. J. Miąso, t. 1, Warszawa 1980, s. 38-41.

szkoły wyższe istniały m.in.: w Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Warszawie oraz Wilnie. Były to zarówno uniwersytety, jak i politechniki.

Kolejne zmiany w systemie edukacji w okresie międzywojennym wprowadzała tzw. reforma jędrzejewiczowska. Ustawa *O ustroju szkolnictwa* opracowana przez Janusza i Wacława Jędrzejewiczów oraz Sławomira Czerwińskiego, została przyjęta przez Sejm 11 marca 1932 r. Odpowiedzialny za jej przeprowadzenie był Janusz Jędrzejewicz, ówczesny Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W myśl przepisów ustawy (art. 20) szkoła średnia sześcioletnia miała składać się z czteroletniego gimnazjum i dwuletniego liceum. Ukończenie gimnazjum skutkowało otrzymaniem małej matury, która umożliwiała podjęcie nauki w liceum¹¹⁹. Uzupełnieniem ustawy z 1932 r. były akta prawne, dodatkowo sankcjonujące sprawy związane z gimnazjami i liceami. Odnośnie gimnazjów był to *Status gimnazjum państwowego* z dnia 31 października 1933 r. wydany przez ministra Jędrzejewicza, w przypadku liceów było to rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 marca 1937 r. *O organizacji państwowego liceum ogólnokształcącego*¹²⁰. Taki system oświaty przetrwał do chwili wybuchu wojny w 1939 r.

Z chwilą zajęcia terenów Drugiej Rzeczypospolitej przez okupanta niemieckiego, stopniowej likwidacji uległo szkolnictwo średnie oraz wyższe. Na terenach przyłączonych do III Rzeszy, tj. Kraju Warty (Wartheland) oraz Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen) zlikwidowano polskie szkolnictwo na każdym szczeblu. Funkcjonowało tu tajne nauczanie głównie na poziomie powszechnym. Natomiast w Generalnym Gubernatorstwie zamknięto szkoły średnie oraz wyższe. Umożliwiono prowadzenie placówek oświatowych powszechnych i zawodowych z językiem niemieckim jako wykładowym¹²¹. Przez cały okres okupacji na ziemiach polskich odbywało się tajne nauczanie na poziomie szkół średnich i wyższych, organizowane głównie w większych miastach.

Początkowe nauki dzieci właścicieli ziemskich odbierały w domach rodzinnych (dworach, pałacach). Zarówno forma, jak i program nauczania ulegały w omawianym okresie licznym zmianom. Propagowano edukację o profilu humanistycznym, która

¹¹⁹ Ustawa z dnia 11 marca 1931 r. o ustroju szkolnictwa (Dz.U. nr 38, poz. 389); J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001, s. 122-153.

¹²⁰ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1937, nr 3, poz. 55, s. 66-67; J. Sadowska, dz. cyt., s. 127, 140.

¹²¹ J. Krasuski, *Oświata i szkolnictwo w okresie okupacji (1939–1945)*, w: *Historia wychowania. Wiek XX...*, s. 219-231.

główny nacisk kładła na naukę języków nowożytnych, w tym francuskiego, angielskiego, niemieckiego. Nauczanie odbywało się w dwóch etapach. Pierwszy z nich obejmował naukę w wieku przedszkolnym, natomiast drugi przygotowanie powierzonych nauczycielowi dzieci do nauki w szkole średniej. W tym celu w dworach ziemiańskich zatrudniano nauczycieli domowych, których kwalifikacje były różne, co zależało również od zasobności rodziców dziecka. Często pierwszymi nauczycielami były osoby obcego pochodzenia, np. Francuzi, Niemcy, którzy zaznajamiali swoich podopiecznych z językiem obcym¹²². Edukacją dzieci zajmowały się bony, guwernantki/guwernerzy. Zdarzało się również tak, że nauczaniem najmłodszych mieszkańców dworu zajmowały się matki lub krewni rodziny¹²³.

Nie inaczej było w dworach powiatu włocławskiego. W II poł. XIX w. dwory ziemiańskie zatrudniały guwernerów/guwernantki, którym pod opiekę oddawano swoje dzieci. Były to różne osoby. Chętnych poszukiwano zarówno na łamach prasy, jak i wśród znajomych. Na przykład w 1902 r. właściciel Bodzanówka zamieścił następujące ogłoszenie:

*Potrzebny jest nauczyciel do nauki rosyjskiego i polskiego języków na czas 6 miesięcy*¹²⁴.

W 1895 r. właściciel majątku Siarczyk Krieger dał następujący anons:

*Potrzebna nauczycielka na wieś, ewangeliczka, muzykalna na fortepianie dla dwojga dzieci, za wynagrodzenie roczne rs. 100, adres Krieger, Siarczyce poczta Lubraniec*¹²⁵.

Czasem właściciele ziemscy poszukiwali nauczycieli określonych przedmiotów, jak na przykład dziedzic Bodzanówka, który zamieścił ogłoszenie o treści:

*Potrzebny jest nauczyciel do nauki rosyjskiego i polskiego języków na czas 6 miesięcy. Adres: W. Feldt, Bodzanówek pow. włocławski przez Czerniewice*¹²⁶.

¹²² T. Epsztajn, *Edukacja dzieci...*, s. 34-45; A. Pachocka, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009, s. 117-150. Ponadto zob. E. Kostrzewska, *Edukacja domowa ziemianek...*, s. 142-156.

¹²³ A. Pachocka, dz. cyt., s. 140-149.

¹²⁴ „Kurier Warszawski” 1902, nr 272, z 19 września (2 października), s. 12.

¹²⁵ Cyt. za: „Kurier Warszawski” 1895, nr 40, z dnia 28 stycznia (3 lutego), s. 10; tamże, nr 42, z 30 stycznia (11 lutego), s. 11. Na łamach tej gazety nauczyciela poszukiwali również właściciele Wąwału, którzy dali ogłoszenie następującej treści: *Potrzebny jest nauczyciel w wieku średnim na wieś, do chłopca lat ośmiu, za wynagrodzeniem rocznym rs. 60. Bliższą wiadomość pocztą można się dowiedzieć. Adres: Administracja dóbr Wąwał przez Ostrowy Lubień*. Cyt. za: tamże, 1893, nr 327, z 14 (26) listopada, s. 18.

¹²⁶ Cyt. za: „Kurier Warszawski” 1909, nr 272, z 19 września (2 października), s. 12.

Bony były poszukiwane jeszcze w latach 30. XX w. o czym świadczy ogłoszenie właściciela Beszyna, które ukazało się w „Dzienniku Bydgoskim”. Wymagał on od kandydatki znajomości języka niemieckiego¹²⁷.

W majątku Sosnowa Wola prywatnym nauczycielem był Jan Kasprowicz, poeta, dramaturg. Fakt ten opisał biograf Kasprowicza:

*W lecie 1881 roku został zaangażowany jako korepetytor do bogatego dworu ziemiańskiego w zaborze rosyjskim. W Sosnowej Woli pod Włocławkiem spędził więc lato ucząc dwóch młodych Lniskich*¹²⁸.

Cezary Bacciarelli, późniejszy właściciel Miechowic, o początkach swojej edukacji pisze:

Tak jak wszystko na tym Bożym świecie ma swój kres, tak samo i wakacje tego tysiąc dziewięćset czwartego roku, dobiegły końca. [...] Co się zaś tyczy mnie, to miałem na serio zacząć naukę i lada dzień oczekiwałem przyjazdu nauczyciela z Warszawy. [...]

*Pierwszym moim nauczycielem, jaki zjawił się w Jądrowicach, w kilka dni po wakacjach, był pan Matlakowski. Warszawiak, młody jeszcze człowiek, około trzydziestu lat, niewielkiego wzrostu, dość korpulentny, z podkreślonymi wąsami i w binoklach na nosie. Jako pedagog, był wielbicielem angielskiej metody nauczania, a więc głównie na powietrzu i ze specjalnym uwzględnieniem ćwiczeń fizycznych, ale nie tych w znaczeniu laboratoryjnym*¹²⁹.

Również Jerzy Około-Kułąk, syn właściciela Siewierska, przed 1914 r. pobierał początkowe nauki od bon, o czym pisze we wspomnieniach:

*Matka moja od najmłodszych lat naszych dbała o nasze wychowanie i wykształcenie (mamek nie znaliśmy – matka sama nas karmiła). Gdy tylko wyrosliśmy z nianiek zjawiły się bony francuskie. Odtąd naszym językiem domowym był francuski*¹³⁰.

Także w majątku Szczytno, córka właścicieli, Jadwiga Aniela Byszewska, uczyła się w domu. Po latach o jej edukacji pisała jej mama, Alicja:

¹²⁷ „Dziennik Bydgoski” 1933, nr 75, z 31 marca, s. 12. W 1937 r. na łamach „Kuriera Poznańskiego” ukazało się kolejne ogłoszenie właściciela majątku Beszyn o poszukiwaniu nauczycielki dla swoich dzieci. Oprócz znajomości języka niemieckiego, kandydatka musiała znać muzykę, zob. „Kurier Poznański” 1937, nr 478, z 19 października, s. 14.

¹²⁸ Cyt. za: T. Jodełka, *Jan Kasprowicz. Zarys biografii*, Warszawa 1964, s. 55. Roman Loth (*Młodość Jana Kasprowicza. Szkic biograficzny*, Poznań 1962, s. 55-56), pisze: *Skoro więc tylko nadarzyła się okazja wyjazdu na „kondycję” – chwycił ją i latem 1881 roku znalazł się w Sosnowej Woli, pod drugiej stronie kordonu. [...] Był to majątek należący do Mateusza Lniskiego, oddalony o trzydzieści kilometrów od Włocławka. Kasprowicz objął tu stanowisko guwernera synów Lniskiego: Andrzeja i Kazimierza.*

¹²⁹ Cyt. za: C. Bacciarelli, *Wspomnienia lat dziecińczych i mojej młodości*, Toronto 1996, s. 7-8.

¹³⁰ Cyt. za: J. Około-Kułąk, *Wspomnienia*, mps., s. 3 (w zbiorach Jerzego Cichalewskiego z Krakowa).

Postanowiliśmy z mężem [Antonim Byszewskim – M.R.], że Jadzia będzie uczyła się w domu i co rok zdawała. Sprowadziliśmy Niemkę Francuską i nauczycielkę. Bona – Ela pozostała do zarządu domem.

[...] Gdy zdawała w Warszawie na pensję, dyrektorka powiedziała mi, że «córka pani jest fenomenalnie zdolna»¹³¹.

Nauki od bon angielskich i francuskich pobierały też m.in. siostry Krystyna i Maria Jadwiga Komeckie z Bogusławic¹³², dzieci z pałacu w Więśławicach oraz w Otmianowie, gdzie dzieci właścicieli uczyła Alice Agnetti, pochodząca z Gourdon w departamencie Lot we Francji (zm. 7 lutego 1916 r. w Otmianowie, w wieku 34 lat)¹³³.

Tadeusz Czaplicki z Jarantowic o swoich początkach edukacji pisze w następujący sposób:

Jako sześćioipółletni chłopiec rozpoczynam naukę – oczywiście nie w jakiejś wiejskiej szkółce powszechnej, ani w ochronce (przedszkolu) dla dzieci fernali, ale w domu, pod okiem kolejno angażowanych nauczycielek. Początkowo były to te same, które przygotowywały Basię i Jurka do szkoły, ale później przyjmowano dla mnie specjalnie, i tak aż do mojego pójścia do szkoły do pierwszej klasy Gimnazjum Ziemi Kujawskiej we Włocławku, na wiosnę 1926 roku¹³⁴.

Należy zaznaczyć, że edukacja córek właścicieli ziemskich wyglądała trochę inaczej niż chłopców. Oprócz kształcenia w domu, rzadziej na pensjach w większym mieście, podejmowały również edukację w klasztorach. Maria Grodzicka, córka właściciela majątku Lubraniec, po latach napisała:

Córki ziemiańskie dość rzadko kształciły się wówczas [autorka odnosi to do okresu przed I wojną światową. Fragment ten jest opisem roku 1907 spędzonym w Lubrańcu – M.R.] na pensjach w mieście, uczyły się najczęściej w domowych kompletach lub w klasztorze. Dużo wówczas mówiono o Niepokalankach, chwalono ich walory wychowawcze. Uprosiłam więc Rodziców, by oddali mnie do nich. Po długich dyskusjach zgodzili się i Mama napisała w końcu sierpnia do Nowego Sącza¹³⁵.

¹³¹ Cyt. za: A. Byszewska, *Życiorys*, k. 6r, 7v.

¹³² A. Ciechański, *Komecka Krystyna (1902–1940) s. Maria Augustyna ze Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego, przełożona domów zakonnych w Polsce i za granicą, współpracowniczka św. Urszuli Ledóchowskiej*, w: *Kazimierz Wielki oraz...*, s. 107; tenże, *Komecka Maria Jadwiga (1903–1995) uczestniczka powstania warszawskiego, lektorka języka francuskiego w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku*, w: tamże, s. 108.

¹³³ APToW, ASC PRK Boniewo, sygn. 120, k. 31 r, akt zgonu nr 4 (akt zgonu Alice Agnetti); T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 415n.

¹³⁴ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 16.

¹³⁵ Cyt. za: M. Grodzicka, dz. cyt., s. 143.

Oprócz klasztoru w Nowym Sączu, córki ziemian uczęszczały również do szkoły sióstr niepokalanek w Szymanowie¹³⁶.

Kolejnym etapem kształcenia dzieci właścicieli ziemskich było uczęszczanie do gimnazjum. Miejsce ukończenia tego typu szkoły, zależało od wielu czynników. Do głównych z nich należały: status majątkowy rodziców ucznia, co miało wpływ na utrzymanie swojej pociechy na stacji, panujące stosunki w danej placówce oświatowej (osoba dyrektora i jej stosunek do młodzieży, postępująca rusyfikacja).

Mało informacji posiadamy o kształceniu młodzieży ziemiańskiej z terenu powiatu wrocławskiego z I poł. XIX w., znaczenie więcej mamy ich odnośnie II poł. tego okresu. Wśród wybieranych celów peregrynacji po średnie wykształcenie znalazły się takie miasta jak: Bydgoszcz (Jan hr. Bniński – Gimnazjum w Zakładzie Przygotowania Wojskowego (*Militär-Vorbereitungsanstalt*) majora Augusta Geislera¹³⁷), Kalisz (Zygmunt Bacciarelli¹³⁸, Karol Czesław Rasch vel Rasch, 1885 r.¹³⁹), Kielce (Ignacy Szajewski – 8-klasowe gimnazjum filologiczne, 1884 r.¹⁴⁰), Kraków (Jan Guziński – Gimnazjum św. Anny, 1883–1889¹⁴¹), Piotrków (Stefan Olszowski¹⁴²), Płock (Gustaw Findeisen – progimnazjum, 1849 r.¹⁴³; Mieczysław Kretkowski – gimnazjum

¹³⁶ A. Ciechalski, *Komecka Krystyna...*, s. 107; tenże, *Komecka Maria Jadwiga...*, s. 108.

¹³⁷ „Dziennik Bydgoski” 1935, nr 299, z 31 grudnia, s. 10. Na temat tego zakładu zob. R. Michna, *Pruskie szkolnictwo średnie w Bydgoszczy w latach 1815–1920*, Bydgoszcz 2020, s. 351.

¹³⁸ C. Bacciarelli, *Wspomnienia lat dziecińczych...*, s. 67; E. Bacciarelli-Brosław, B. Konarska, *Bacciarelli Kazimierz h. własnego*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 3.

¹³⁹ *Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1885–1886 Akademicheskij G.* (dalej: *SIVU na...*), s. 38; *Szkoła Kaliska (Szkoła Wyższa Realna – Gimnazjum) 1850–1900*, zebrał A. Idzikowski, Kalisz 1900, s. 86.

¹⁴⁰ APToW, Sąd Okręgowy we Wrocławku i Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Wrocławku 1917–1939 [1955] (dalej: SO), sygn. 3/66, k. 4 r, 8v; *Księga pamiątkowa Kielczan 1856–1904* wydana z okazji zjazdu wychowalców gimnazjum w Kielcach 7 i 8 września 1924 r., pod red. T. Ruśkiewicza, Warszawa 1925, s. 269; *Patenty*, „Słowo” 1894, nr 139, z 19 czerwca, s. 2.

¹⁴¹ M. Barcik, A. Cieślak, D. Grodowska-Kulińska, U. Perkowska, *Corpus studiosorum Universitatis Jagellonicae 1850/51–1917/18. E-J* (dalej: *Corpus*), pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 642; *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, oprac. J. Leniek, Kraków 1888, s. 221, 277; *Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1883* (dalej: *Sprawozdanie św. Anny za rok...*), Kraków 1883, s. 57; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1884*, Kraków 1884, s. 101; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1885*, Kraków 1885, s. 100; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1886*, Kraków 1886, s. 75; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1887*, Kraków 1887, s. 89; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1888*, Kraków 1888, s. 62; *Sprawozdanie św. Anny za rok 1889*, Kraków 1889, s. 97.

¹⁴² T. Kretkowska-Kiersnowska, *Olszowski Stefan Zygmunt h. Prus II*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 115. Autorka podaje, że Stefan Olszewski ukończył szkołę rolniczą w Czernichowie, lecz brak go wśród absolwentów tejże szkoły, zob. S. Brzozowski, *Dzieje szkoły rolniczej...*, s. 158–171.

¹⁴³ S. Kieniewicz, *Findeisen Gustaw Adolf (1834–1885), działacz patriotyczny i organizator kolejnictwa*, w: PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 466; *Wspomnienie pośmiertne*, „Kurier Warszawski” 1885, nr 34, z 22 stycznia (3 lutego), s. 4.

filologiczne, 1861–1864¹⁴⁴; Marcin Krzymuski – gimnazjum filologiczne, 1848 r.¹⁴⁵; Jan Siniarski-Czaplicki – gimnazjum rosyjskie ukończone z wyróżnieniem¹⁴⁶); Poznań (Zygmunt Radoński – gimnazjum¹⁴⁷; Benedykt Wodziński – Gimnazjum św. Marii Magdaleny ukończone w 1880 r. ze złotym medalem¹⁴⁸), Ryga – Vorschule (szkoła przygotowawcza) przy Politechnice Ryskiej, w której uczyli się: Izidor i Paweł Jarnuszkiewiczowie (obydwaj ukończyli ją w 1877 r.), Zygmunt Komecki i Stefan Kretkowski (absolwent z 1889 r.)¹⁴⁹; Siedlce (Antoni Byszewski – matura 1896 r.¹⁵⁰, Klemens Radomyski – matura z 1899 r.¹⁵¹), Trzemeszno (Jan Mittelstaedt¹⁵², Leopold Tabaczyński – absolwent gimnazjum z 1859 r.¹⁵³), Wrocław (Henryk Ciechomski – absolwent gimnazjum¹⁵⁴). Najwięcej absolwentów spośród dzieci właścicieli ziemskich wydały gimnazja i szkoły średnie w Warszawie. Wśród kończących warszawskie

¹⁴⁴ S. Konarski, *Kretkowski Mieczysław (1846-1920), rolnik, założyciel szkoły rolniczej*, w: PSB, t. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 283; *Szkoła rolnicza Mieczysławów. 25 lat pracy (1912-1936)*, oprac. W. Bronikowski, z przedmową S. Dobrowolskiego, Warszawa 1938, s. 5.

¹⁴⁵ M. Raczkowski, *Krzymski Marcin...*, s. 75.

¹⁴⁶ Universitätsarchiv Halle-Wittenberg (dalej: UAHW), Rep. 46, Nr. 18, 1889-1890, b.p.; „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 11, z 17 marca, s. 256.

¹⁴⁷ *Mowa żałobna nad zwłokami ś.p. Zygmunta Radońskiego dziedzica dóbr Rzezewo powiedziana w Kościele Parafialnym w Kłóbce dnia 28 kwietnia 1903 roku*, Poznań 1904, s. 5.

¹⁴⁸ *Geschichte der Königlichen Berger-Oberrealschule (früher Realschule und Realgymnasium) zu Posen während ihres fünfzigjährigen Bestehens 1853-1903*, von M. Friebe, Posen 1903, s. 87; M. Raczkowski, *Wodziński Benedykt Jan...*, s. 128. Benedykta Wodzińskiego brak wśród absolwentów gimnazjum w opracowaniu Adama Białobłockiego, *Absolwenci Gimnazjum i Liceum Świętej Marii Magdaleny w Poznaniu 1805-1950*, Poznań 1995.

¹⁴⁹ *Album Academicum des Polytechnikums zu Riga 1862-1912* (dalej: *Album Riga*), Riga 1912, s. 42 (nr 688-689), 228 (nr 3255), 258 (nr 3619); A. Janicki, *Studenci polscy na Politechnice Ryskiej w latach 1862-1918*, t. 2: *Album Academicum Polonorum (Aneks)*, Gdańsk 2005, s. 41 (l.p. 215-216), 132 (l.p. 900), 141 (l.p. 951); *Wspomnienie o 10-cio letniej działalności Korporacji „Arkonia.”*, Ryga 1889, s. 99, 106.

¹⁵⁰ *Księga pamiątkowa Siedlczan (1844-1905) wraz z pamiątkami zjazdów w r. 1920 i 1925*, [red. E. Chwalewik et al.], Warszawa 1927, s. 348; „Kurier Poranny” 1896, nr 167, z 5 (17) czerwca, s. 4; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1896, nr 186, z 25 czerwca (7 lipca), s. 4.

¹⁵¹ *SIVU na 1899-1900*, s. 59 (poz. 96); *Księga pamiątkowa Siedlczan...*, s. 359, 513; „Kurier Poranny” 1889, nr 169, z 8 (20) czerwca, s. 5; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1889, nr 171, z 11 (23) czerwca, s. 9.

¹⁵² M. Połczyński-Kujawa, *Bartek Nowak. Ze wspomnień powstańca z roku 1863/64*, Poznań 1895, s. 7, pisze: *Po kleczewskiej porażce wałęsałem się z wielu innymi od komina do komina, objadając obywateli, niepokojony przez moskiewskie podjazdy. Przejeżdżając przez Dąbie na wyznaczoną kwatere, już miałem z przededworu ruszyć dalej, w tem syn dziedzica, przyglądający mi się z ganku, poskoczył do mnie, wołając: „Jak Bozia kocham, toś ty kochany kolego z Trzemeszna. Ojczulku! to mój i Bolesia szkolny towarzysysz, o których mi opowiadano, że już zginął pod Mieczowniczą.”. Był to Jaś, syn Jana Mittelstaedta, dziedzica Dąbia, o czym nie wiedziałem, że tu mieszkają, a młodszego odemnie panicza także nie poznałem od razu.[...]*

¹⁵³ *Dwudzieste sprawozdanie Królewskiego Katol. Gimnazjum w Trzemesznie z roku szkolnego 1858-1859, którem na publiczny popis uczniów dnia 24go Sierpnia wszystkich Opiekunów, Dobrodziejów i Przyjaciół Szkół uniżenie zaprasza Dyrektor Gimnazjum Profesor Dr. Józef Szostakowski*, Trzemeszno 1859, *Wiadomości szkolne od 7go Października 1858 do 24go Sierpnia 1859*, s. 19. Druk ten jest dwujęzyczny. Był on wydawany jeszcze w języku niemieckim.

¹⁵⁴ M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk I*, s. 5; J. Socha, *Słownik biograficzny Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907-1929)*, Łódź 2003, s. 31.

placówki byli m.in. Cyprian Apanowicz – szkoła średnia¹⁵⁵, Jerzy Gabriel – Wydział Handlowy Warszawskiej Szkoły Realnej, świadectwo dojrzałości z 25 maja 1896 r.¹⁵⁶, Kazimierz Gautier – 6-klasowa Szkoła Realna Warszawska, absolwent z 1881 r.¹⁵⁷, Leopold Kronenberg – gimnazjum pijarów na Żoliborzu oraz liceum warszawskie¹⁵⁸, Leopold Julian Kronenberg – maturę w 1866 r. otrzymał w IV Gimnazjum¹⁵⁹, Edmund Krzymuski – II Gimnazjum¹⁶⁰, czy Kazimierz Około-Kułąk – absolwent Szkoły Realnej z 1894 r. prowadzonej przez Wojciecha Górskiego¹⁶¹.

We Włocławku, mieście powiatowym, po odsunięciu pijarów od prowadzenia szkoły wydziałowej, powstała w 1832 r. Czteroklasowa Szkoła Obwodowa. Po włączeniu do niej w 1845 r. Szkoły Wydziałowej w Lipnie, została ona przemianowana na Czteroklasową Włocławską Szkołę Realną. W 1862 r. przekształcono ją w czteroklasową Szkołę Realną Handlową, rok później na pięcioklasowe Gimnazjum Realne, a trzy lata później w siedmioklasowe Gimnazjum Realne, które mogło wydawać świadectwa maturalne. W 1874 r. odebrano mu prawa wydawania matur, ponadto zakazano mu posługiwania się nazwą gimnazjum. Od tej pory placówka nazywała się „Sześcioklasowa Szkoła Realna”. Sytuacja ta komplikowała uzyskiwanie świadectwa dojrzałości, gdyż absolwenci szkoły realnej, aby uzyskać je, naukę w siódmej klasie gimnazjum kontynuowali w innym mieście¹⁶². Uczniami Czteroklasowej Włocławskiej Szkoły

¹⁵⁵ B. Ziolkowski, *Apanowicz Cyprian Adam (1833–1920), ziemianin, działacz kulturalny, społeczny i krajoznawczy, kustosz Muzeum Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 6.

¹⁵⁶ UAHW, Re. 21, Nr. 604, Atlestat, b.p.; tamże, Rep. 46, Nr. 21, 1896-1898, b.p.; *Lista imienna b. wychowalców Gimnazjum wzgl. Szkoły Realnej w Warszawie, ułożona na podstawie danych, zebranych z okazji I-go Ogólnego Zjazdu Koleżeńskiego b. wychowalców tej uczelni do roku szkolnego 1904/5 w d. 6 i 7 czerwca 1920 r.*, [Warszawa 1920], s. 8; *Ze szkół*, „Kurier Codzienny” 1896, nr 159, z 29 maja (10 czerwca), s. 2.

¹⁵⁷ *Nagrody i patenty*, „Kurier Codzienny” 1881, nr 144, z 20 czerwca (2 lipca), s. 2; „Kurier Warszawski” 1881, nr 146, z 22 czerwca (4 lipca), s. 3; M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 22, gdzie informacja, że Kazimierz Gautier ukończył gimnazjum.

¹⁵⁸ R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Leopold (1812–1878), finansista i przemysłowiec, działacz gospodarczy i polityczny*, w: PSB, t. 15, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 325.

¹⁵⁹ L.J. Kronenberg, *Wspomnienia...*, s. 27; „Kurier Warszawski” 1864, nr 144, z 16 (28) czerwca, s. 820; Ryszard Kołodziejczyk (*Kronenberg Leopold Julian, pseud. kompozytorski Wojski (1849–1937), finansista, działacz społeczny, współzałożyciel Filharmonii Warszawskiej, kompozytor*, w: PSB, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 327) błędnie podaje, że Leopold Julian Kronenberg ukończył gimnazjum w 1864 r.

¹⁶⁰ *SIVU na 1870–1871*, s. 31; W. Wolter, *Krzymski Edmund Karol Feliks (1851–1928), profesor prawa i procesu karnego UJ*, w: PSB, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 558.

¹⁶¹ *Wykaz absolwentów Szkoły Realnej*, w: *Wojciech Górski i jego szkoła*, praca zbiorowa pod red. J. Lasockiego i J. Majdeckiego, Warszawa 1982, s. 482.

¹⁶² S. Chodyński, *Szkoła Katedralna Włocławska. Szkic historyczny na podstawie akt kapitulnych skreślony*, Włocławek 1900, s. 132-133; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 317-318; M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. I: *Od początków do 1918 roku*, Włocławek 1999, s. 591-592.

Realnej byli m.in.: Władysław Rudnicki (I-II, 1847/48—1849/50), Teofil Szałwiński (I-II, 1847/48—1851/52)¹⁶³. W latach 1867–1869 do siedmioklasowego Gimnazjum Realnego uczęszczali Józef Przywieczerski (I-II), Piotr Przywieczerski (III-IV) oraz Józef i Bolesław Szrajberowie (IV-V)¹⁶⁴. Absolwentem włocławskiego gimnazjum z 1872 r. był Tytus Piwnicki¹⁶⁵. Włocławskie gimnazjum ukończył również Przemysław Kowalewski, syn właściciela Żydowa, który do szkoły uczęszczał w latach 1874–1880¹⁶⁶. Ponadto wśród uczniów tej placówki oświatowej byli także: Paweł Jarnuszkiewicz¹⁶⁷, Kazimierz Apanowicz (1890–1892)¹⁶⁸, Ignacy Kretkowski (1875–1882)¹⁶⁹ i Tadeusz Tabaczyński (1878–1883)¹⁷⁰.

Warto odnotować, że zdarzały się przypadki, iż dzieci właścicieli ziemskich zmieniali gimnazja w których się uczyły ze względu na warunki jakie tam panowały. Dla II połowy XIX w. posiadamy dwie takie informacje. Dotyczy to Antoniego Byszewskiego oraz Henryka Ciechomskiego, których decyzje o przeniesieniu się do innej placówki były podyktowane pogłębiającą się rusyfikacją szkolnictwa. O powodach decyzji zmiany gimnazjum, tak pisze Antoni Byszewski:

W roku 1892, gdy zostawiano mnie na drugi rok w klasie 5-tej bezpodstawnie i niesprawiedliwie opuściłem mury antypolskiej szkoły [Gimnazjum Filologiczne na Pradze – M.R.] bez odrobiny żalu: do uczelni a nawet kolegów, gdyż życie koleżeńskie pozaszkolne w wielkim mieście zwykle słabo pulsuje.

Dzięki pomocy mojego wuja, który miał dość dobre stosunki w sferze nauczycielskiej w Siedlcach zostałem przyjęty do klasy 5-tej Gimnazjum Siedleckiego,

¹⁶³ APToW, Szkoła Powiatowa Realna we Włocławku 1847–1852, 1876–1880, sygn. 1, b.p.

¹⁶⁴ „Dziennik Warszawski” 1868, nr 138, z 26 czerwca (8 lipca), s. 1390; tamże, 1869, nr 137, z 25 czerwca (7 lipca), s. 1405.

¹⁶⁵ *SIVU na 1874–1875*, s. 11; „Dziennik Warszawski” 1868, nr 138, z 26 czerwca (8 lipca), s. 1390; *Ś.p. Tytus Piwnicki*, „Gazeta Rolnicza” 1913, nr 24, z 13 czerwca, s. 554. Ponadto zob. B. Drzewiecki, T. Sławiński, *Piwniccy herbu Lubicz odmiennicy od XVI do XX wieku*, Warszawa 2016, s. 123; J.T., *Ś.p. Tytus Piwnicki*, „Wieś i Dwór” 1913, z. 12, z czerwca, s. 14, gdzie informacja, że Tytus Piwnicki był absolwentem szkoły realnej we Włocławku.

¹⁶⁶ J. Bojańczyk, *Z dziejów dawnej szkoły realnej we Włocławku (artykuł napisany z powodu zjazdu byłych wychowanków dawnej Włocławskiej Szkoły Realnej, odbytego w Włocławku w dniu 14 września 1930 roku)*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym” 1930, nr 6, wrzesień-grudzień, s. 18; M. Gruszczyńska, *Kowalewski Przemysław Stanisław Kazimierz (1864–ok. 1940/1941), kupiec, wieloletni działacz społeczny*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 78.

¹⁶⁷ J.P., *ś.p. Paweł Jarnuszkiewicz (Założyciel Arkonji)*, „Biuletyn Arkoński” 1935, nr 13, z 30 czerwca, s. 3; *Ś.P. Paweł Jarnuszkiewicz*, „Gazeta Cukrownicza” 1934, nr 13-14 (1845/46), z 5 kwietnia, s. 201. Paweł Jarnuszkiewicz następnie kontynuował naukę w szkole przy Politechnice Ryskiej.

¹⁶⁸ J. Bojańczyk, dz. cyt., s. 19; „Kurier Codzienny” 1892, nr 171, z 10 (22) czerwca, s. 2; „Kurier Warszawski” 1892, nr 186, z 25 czerwca (7 lipca), s. 5. W ogłoszeniach prasowych błędnie podano, że szkołę ukończył Cyprian Apanowicz, ojciec Kazimierza.

¹⁶⁹ J. Bojańczyk, dz. cyt., s. 18; T. Sławiński, *Kretkowsky i...*, s. 509.

¹⁷⁰ J. Bojańczyk, dz. cyt., s. 19.

gdzie było o tyle lepiej, że utrzymanie ucznia na stacji było o wiele tańsze (wynosiło 15 rubli miesięcznie). Starsi uczniowie mogli łatwo zarabiać korepetycjami. Dyrektor gimnazjum [Jan – M.R.] Abramowicz był człowiekiem sprawiedliwym, przystępnym w stosunkach z uczniami, w szkole nie prowadził brutalnej rusyfikacji i bardzo chętnie, gdy był proszony, jeździł na polowania do znajomych ziemian¹⁷¹.

Więcej uczniów gimnazjów i liceów wśród dzieci ziemiańskich było w I poł. XX w. (do 1939 r.). W Drugiej Rzeczypospolitej odsetek uczniów w szkołach średnich ogólnokształcących wywodzących się ze środowiska ziemiańskiego ulegał niewielkim wahaniom. W roku szkolnym 1925/1926 było ich 2,7%, w 1930/1931 – 2,5%, z kolei w roku 1935/1936 tylko w pierwszych klasach gimnazjalnych było ich 1,7%¹⁷².

Dzieci ziemiańskie z powiatu włocławskiego kształciły się w takich miejscowościach jak: Bojanowo (Tadeusz Tabaczyński – Państwowa Średnia Szkoła Agrotechniczna, absolwent z 1926 r.)¹⁷³, Bydgoszcz (Jerzy Tabaczyński – Państwowe Gimnazjum Humanistyczne, świadectwo dojrzałości z 21 maja 1927 r.)¹⁷⁴, Czernichów (Franciszek Kuester – Galicyjska Średnia Szkoła Rolnicza, absolwent z 1913 r., ukończył szkołę z odznaczeniem¹⁷⁵), Jasło (Tadeusz Misiewicz – matura z 1907 r. w Państwowym Gimnazjum im. Króla Stanisława Leszczyńskiego¹⁷⁶), Kalisz (Kazimierz Gliński – Państwowe Gimnazjum Matematyczno-Przyrodnicze im. Tadeusza Kościuszki, świadectwo dojrzałości z 8 czerwca 1922 r.¹⁷⁷; Sylwester Porowski – Szkoła Handlowa

¹⁷¹ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 22.

¹⁷² M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 140; tenże, *Sfery przemysłowe...*, s. 141; J. Żarnowski, dz. cyt., s. 206. Ponadto zob. T. Piekarski, dz. cyt., s. 323. Na przykład uczniów szkół średnich ogólnokształcących, którzy pochodzili z rodzin pracowników umysłowych, było 31,7% (1925/1926), 34,8% (1930/1931) i 34,4% (1935/1936), zob. J. Żarnowski, dz. cyt., s. 209.

¹⁷³ „Głos Polski” 1926, nr 31, z 21 grudnia, s. 3; Z. Rayzacher, *Tadeusz Tabaczyński z Redcza Wielkiego (1904–1973) – historia nieznana*, „Głos Lubrańca” 2021, nr 9-10 (202-203), wrzesień-październik, s. 15. Według T. Rayzachera (tamże) Tadeusz Tabaczyński był absolwentem Wyższych Kursów Ziemiańskich im. Jerzego Turnau’a we Lwowie, jednak nie ma go w wykazie słuchaczy zwyczajnych i nadzwyczajnych tego kursu, zob. *Wyższe Kursy Ziemiańskie im. Jerzego Turnau’a we Lwowie*, Lwów 1939, s. 40-62.

¹⁷⁴ *Pierwsze sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy za lata od 1920 do 1927 ze szczególnem uwzględnieniem roku szkolnego 1926/7*, Bydgoszcz 1927, s. 21, 24.

¹⁷⁵ S. Brzozowski, *Dzieje Szkoły Rolniczej...*, s. 165; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1913, nr 200, z 22 lipca, s. 10.

¹⁷⁶ *Sprawozdanie ze Zjazdu Jubileuszowego. Dodatek do Księgi Pamiątkowej 70-lecia Państwowego Gimnazjum Imienia Króla Stanisława Leszczyńskiego 1868–1938 w Jasle*, ułożył dr K. Krajewski, Jasło 1938, s. 13, 19. Co ciekawe, zarówno Tadeusz Misiewicz, jak i autorzy *Corpus* podają, że jest on absolwentem gimnazjum w Tarnowie, zob. Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie (dalej: CAW), Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. Ap. 6802 Misiewicz Tadeusz Kazimierz, Główna karta ewidencyjna; *Corpus. M-N*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011, s. 455. W tym miejscu pragnę podziękować Panu Julianowi Misiewiczowi z Oxfordu za udostępnienie akt Tadeusza Kazimierza Misiewicza z CAW.

¹⁷⁷ Archiwum II Liceum Ogólnokształcącego im. T. Kościuszki w Kaliszu, Odpis świadectwa dojrzałości Kazimierza Glińskiego, b.p.; W. Kubiak, Z. Karpus, *Kujawsko-dobrzyńska lista katyńska*, Włocławek 2010, s. 65.

Siedmioklasowa¹⁷⁸, Bernard Józef Morawski – siedem klas Szkoły Realnej w Kaliszu¹⁷⁹), Kraków (Zygmunt Radoński – Cesarsko-Królewska II Wyższa Szkoła Realna, absolwent z 1913 r., lecz bez świadectwa dojrzałości¹⁸⁰), Lwów (Kazimierz Grodzicki – II Gimnazjum¹⁸¹), Łódź (Ludwik Siniarski-Czaplicki – 8-mio klasowa Wyższa Szkoła Realna, którą ukończył bez zdania egzaminów dojrzałości w 1919 r.¹⁸²), Pabianice (Wilhelm Lüttke *vel* Liedtke – Gimnazjum Koedukacyjne Niemieckie Stowarzyszenie Gimnazjalnego, gdzie otrzymał świadectwo dojrzałości 22 maja 1930 r.)¹⁸³, Poznań

¹⁷⁸ Archiwum Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (dalej: ASGGW), akta studenckie Sylwestra Porowskiego, sygn. 479/S, podanie Sylwestra Porowskiego do Pana Rektora Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa 22 września 1919 r.

¹⁷⁹ Hochschule Mittweida, Hochschularchiv, T. 16915, The Student file of Mr. Morawski, Anmeldung zum Besuche des Technikum Mittweida; tamże, Curriculum Vitae; B. Chwaściński, *Morawski Bernard Józef (1883–1937), specjalista od robót kesonowych i montażu mostów stalowych*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 7, Warszawa 1996, s. 92; N., *Nad trumną ś.p. inż. Morawskiego*, „Głos Mazowiecki” 1937, nr 206, z 7 września, s. 3; *Ś.p. inż. Bernard Józef Morawski*, „Przegląd Techniczny” 1937, nr 23, z 10 listopada, s. 784.

¹⁸⁰ M. Gałęzowski, *Zygmunt Radoński „Żarski”*, Warszawa 2020, s. 5; B. Polak, *Radoński Zygmunt*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. II: (1914–1921), cz. I (zeszyt próbny), red. nauk. tenże, Koszalin 1991, s. 123; tenże, *Radoński Zygmunt*, w: tamże, t. II: (1914–1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 175. Zygmunt Radoński wcześniej był uczniem szkół w Kaliszu (klasa pierwsza) oraz we Włocławku, gdzie w tamtejszej Włocławskiej Szkole Handlowej ukończył klasy 2-4.1e Handlowej ukończył klasy 2-4.

¹⁸¹ *Corpus. E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 545; M. Grodzicka, dz. cyt., s. 62; A. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Kazimierz h. Gryf*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2006, s. 39. Kazimierz Grodzicki kończył gimnazjum we Lwowie ze względu na to, że został relegowany z gimnazjum śremskiego, o czym pisze jego siostra Maria Grodzicka: *Któregoś dnia* [1903 r. – M.R.], *jak zawsze, bracia przyjechali ze szkoły, ale jacyś poważni. Kazio był bledszy jak zwykle. Poszedł wprost do kancelarii Ojca i długo z Rodzicami rozmawiał. Wieczorem po twarzach poważnych i milknącej co chwila rozmowie poznałam, że coś ważnego musiało się dziać. Ale to coś było otoczone milczeniem i tajemnicą. Dopiero nazajutrz dowiedzieliśmy się prawdy. Na terenie wyższych klas [gimnazjum w Śreмі – M.R.] istniała prowadzona przez uczniów Polaków biblioteka książek polskich. Otóż dnia poprzedniego profesor przyłapał „Dziady” Mickiewicza i rozpętała się burza. Zaczęły się przesłuchania, śledztwo, rewizje. Ażeby sprawa nie nabrała rozgłosu i nie pociągnęła wydalenia biedniejszej młodzieży polskiej, organizatorzy biblioteczki zgłosili się dobrowolnie i wzięli całą odpowiedzialność na siebie. Byli to: Kazio, Erazm Stablewski, późniejszy pułkownik wojski polskich, i Nikodem Pajzderski, brat architekta, chłopiec bardzo wartościowy i zdolny. Konsekwencje nie dały na siebie długo czekać. Wszyscy trzej zostali ze szkoły wydalen i otrzymali „wilcze bilety”, czyli gimnazja niemieckie były dla nich zamknięte. A byli już to uczniowie primy, czyli tak już blisko matury. W rodzinie naszej zapanowała konsternacja. Co dalej? Czy Kazio ma się stać nową ofiarą prześladowań pruskich i ma zrezygnować z dalszej możliwości nauki? Wówczas przyjechał do Psarskiego nasz ukochany stryj Wojciech i namówił Rodziców do odwiezienia syna na dalszą naukę do Lwowa. [...] Po długiej naradzie Ojciec, Stryj i Kazio pojechali do Lwowa starać się o możliwość dalszej nauki. [...] Brat mój najstarszy pozostał we Lwowie i uczęszczał do tamtejszego gimnazjum jako wolny słuchacz. Mieszkał prywatnie, pobierał korepetycje, szczególnie z języka polskiego, ale uczył się samodzielnie. [...] Kiedy po półtorarocznej nauce stanął do matury jako eksternista, zdał ją z dobrym wynikiem i uzyskał uznanie areopagu profesorów. Cyt. za: M. Grodzicka, dz. cyt., s. 61-62.*

¹⁸² Archiwum Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu (dalej: AUPP), akta osobowe Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego, świadectwo 8-mio klasowej Wyższej Szkoły Realnej Łódzkiego Stowarzyszenia Popierania Średniego Wykształcenia Handlowego, b.p.; M. Raczkowski, *Siniarski-Czaplicki Kazimierz...*, s. 77.

¹⁸³ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie (dalej: AUW), akta osobowe Wilhelma Lüttke, sygn. RP 34437, b.p., świadectwo dojrzałości Lüttke Wilhelma z 22 maja 1930 r. Wcześniej uczęszczał do szkoły powszechnej w Chodczu, gdzie ukończył 4 oddziały, następnie w 1921 r. wstąpił do Gimnazjum Niemieckiego w Sompolnie (pow. kolski), gdzie po ukończeniu 6 klas przeniósł się do Pabianic, zob. tamże, życiorys Wilhelma Lüttke.

(Leon Szempliński ukończył 6 klas Gimnazjum im. Adama Mickiewicza)¹⁸⁴, Pszczyna (Jan Ciechomski przez rok szkolny 1935/36 był uczniem gimnazjum w Państwowym Liceum i Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego)¹⁸⁵, Radom (Antoni Gautier – absolwent Szkoły Handlowej z 28 czerwca 1908 r.¹⁸⁶), Rydzyna (Gimnazjum im. Sułkowskich – Janusz Bacciarelli uczeń w latach 1937–1938 oraz Stanisław Bacciarelli uczeń w latach 1937–1939¹⁸⁷), Siedlce (Jerzy Ciechomski – matura 1902 r., ukończył szkołę ze złotym medalem¹⁸⁸), Śrem (Stanisław Grodzicki – świadectwo dojrzałości z 9 marca 1905 r.; Włodzimierz Grodzicki – 1905 r.¹⁸⁹), czy Żyrowice (Państwowa Średnia Szkoła Rolniczo-Leśna – Janusz Wiland uczeń w latach 30. XX w.¹⁹⁰). Ponadto wśród miejsc, gdzie młodzież zdobywała wykształcenie średnie znalazł się Włocławek, siedziba powiatu. W mieście były dwa męskie gimnazja. Jednym z nich było Gimnazjum Ziemi Kujawskiej (wcześniej 7-klasowa Szkoła Handlowa i 8-mio Klasowa Wyższa Szkoła Realna), którego absolwentami są m.in.: Jerzy Czaplicki, absolwent Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego z 1930 r.¹⁹¹, Andrzej Gliński, świadectwo dojrzałości z 3 czerwca 1925 r.¹⁹²; Antoni Kretkowski, świadectwo dojrzałości z 8 czerwca 1917 r.¹⁹³; Tadeusz Około-Kułak, świadectwo dojrzałości z 3 czerwca 1922 r.¹⁹⁴; Stanisław Maciej Piaszczyński, 1918 r.¹⁹⁵; Stanisław Sokołowski, absolwent Wydziału Humanistycznego

¹⁸⁴ Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Cieszynie (dalej: AP Cieszyn), Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie 1920–1938 (dalej: PWSGW Cieszyn), sygn. 4, Katalog słuchaczy, t. XI, l.p. 56, b.p.; tamże, sygn. 5, Katalog słuchaczy, t. XIV, r. szk. 1935/36, l.p. 70, b.p.

¹⁸⁵ Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie (dalej: ASGH), akta osobowe Jana Ciechomskiego, sygn. 11392/SGH, s. 3. Następnie Jan Ciechomski przez kilka miesięcy w 1936 r. był uczniem Gimnazjum im. Sułkowskich w Rydzynie, zob. J.B. Gliński, *Gimnazjum i Liceum im. Sułkowskich w Rydzynie 1928–1939. Wychowawcy i wychowankowie*, Warszawa 2005, s. 269–270.

¹⁸⁶ *Corpus, E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 278; M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 23; „Słowo” 1908, nr 178, z 19 czerwca (2 lipca), s. 3.

¹⁸⁷ J.B. Gliński, dz. cyt., s. 85–86.

¹⁸⁸ *Księga pamiątkowa Siedlczan...*, s. 499; *Ze szkół*, „Gazeta Polska” 1902, nr 182, z 24 czerwca (7 lipca), s. 2.

¹⁸⁹ *Corpus, E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 546–547; M. Grodzicka, dz. cyt., s. 43, 49–50, 56, 61–62; P. Mulkowski, *Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące im. gen. Józefa Wybickiego w Śremie (1858–2018). Zarys dziejów*, wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Śrem 2018, s. 259.

¹⁹⁰ APToW, Powiatowy Urząd Ziemski 1918–1935, sygn. 195, k. 45r.

¹⁹¹ *Maturzyści szkoły od roku szkolnego 1907*, w: *Księga pamiątkowa Koła...*, s. 41.

¹⁹² AUW, akta osobowe Andrzeja Glińskiego, nr albumu 21225, b.p., świadectwo dojrzałości Gimnazjum Państwowego Ziemi Kujawskiej; *Maturzyści szkoły od...*, s. 38.

¹⁹³ ASGGW, akta osobowe Antoniego Kretkowskiego, sygn. 37-S, nr 45, b.p.; A. Kretkowski, *Garść Wspomnień*, Warszawa 2021, s. 50–57; *Maturzyści szkoły od...*, s. 35; M. Pawlak, *Maturzyści Włocławskiej Szkoły Handlowej i Gimnazjum Ziemi Kujawskiej we Włocławku w latach 1907–1939*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum...*, s. 202; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 516.

¹⁹⁴ ASGH, akta osobowe Tadeusza Około-Kułaka, sygn. 1788/WSH, b.p., życiorys Tadeusza Około-Kułaka; CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. I.482.42-3327, VM, Tadeusz Około-Kułak, Kwestjonariusz, 26 V 1933 r., s. 4; *Maturzyści szkoły od...*, s. 37; B. Polak, *Około-Kułak Tadeusz*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari...*, t. II: (1914–1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 153.

¹⁹⁵ B. Ziółkowski, *Piaszczyński Stanisław Maciej (1901–1953), oficer zawodowy WP, szef sztabu 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, więzień sowieckich łagrów*, w: *Piotr Tylicki oraz...*, s. 342–343. Fakt

(świadcstwo dojrzałości z 23 maja 1930 r.)¹⁹⁶; Henryk Święcicki, absolwent Wydziału Agronomicznego z 1910 r.¹⁹⁷; Karol Werner, 1917¹⁹⁸ i Jan Woyda, 1916¹⁹⁹. Drugim włocławskim gimnazjum męskim było potocznie zwane Gimnazjum im. ks. Jana Długosza²⁰⁰. Absolwentem tej szkoły był Józef Prokop Jan Orpiszewski (świadcstwo dojrzałości z 13 czerwca 1933 r.)²⁰¹.

ukończenia Gimnazjum Ziemi Kujawskiej przez Stanisława Piaszczyńskiego nie ma potwierdzenia w spisach absolwentów tej szkoły, zob. *Maturzyści szkoły od...*, s. 35-36; M. Pawlak, *Maturzyści Włocławskiej Szkoły ...*, s. 202.

¹⁹⁶ ASGH, akta osobowe Stanisława Sokołowskiego, sygn. 6789/WSH, s. 1; *Maturzyści szkoły...*, s. 41; M. Pawlak, *Maturzyści Włocławskiej Szkoły...*, s. 206; M. Gruszczyńska, *Sokołowski Stanisław Antoni, przybrane nazwiska konspiracyjne: Antoni Mucha, Zdzisław Biliński, Stanisław Glonek, Paweł Olizar, Henryk Matuszewski, Antoni Ziomek, pseud. Skarbek (1912–1945), oficer Wojska Polskiego i oficer wywiadu Armii Krajowej*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 3, Włocławek 2005, s. 163; T. Sławiński, *Stanisław Antoni Sokołowski (1912–1945), wychowanek*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum...*, s. 163; A.A. Zięba, *Sokołowski Stanisław Antoni, pseud. i nazwiska konspiracyjne: Ziomek, Skarbek, Antoni Mucha, Zdzisław Biliński, Stanisław Glonek, Paweł Olizar, Henryk Matuszewski (1912–1945), oficer WP*, w: PSB, t. 40, Warszawa-Kraków 2000, s. 197; B. Ziółkowska, *Sokołowski Stanisław Antoni h. Pomian (1912–1945) ps.: „Antoni”, „Ziomek”, „Skarbek”, „Mucha”, „Zdzisław Biliński”, „Stanisław Glonek”, „Henryk Matuszewski”, „Paweł Olizar”, rotmistrz, „cichociemny”*, w: *Kazimierz Wielki oraz...*, s. 211. Wcześniej przez pół roku (wrzesień 1923 r.–styczeń 1924 r.) Stanisław Sokołowski był uczniem Gimnazjum Męskiego Stanisława Lorentza założonego przez Ludwika Lorentza, zob. ASGH, akta osobowe Stanisława Sokołowskiego, sygn. 6789/WSH, s. 3. We wszystkich biogramach Stanisława Sokołowskiego brak jest informacji o jego wcześniejszej edukacji przed ukończeniem gimnazjum we Włocławku.

¹⁹⁷ Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu, Inspektorat Włocławek, t. osob. Święcicki Henryk, 1203/2010 Pom., s. 17, opinia na temat Henryka Święcickiego autorstwa Antoniego Byszewskiego z Włocławka z 20.02.1949 r.; B. Ziółkowska, *Święcicki Henryk (1892–1971), żołnierz POZ – „Znak” – AK Obw. Włocławek, wywiadowca siatki ofensywnego wywiadu dalekiego zasięgu KG AK*, w: *Słownik Biograficzny Konspiracji Pomorskiej 1939–1945*, cz. 6, pod red. E. Skerskiej, Toruń 2004, s. 169. Henryka Święcickiego jako absolwenta Wydziału Agronomicznego Włocławskiej Szkoły Handlowej nie wymieniają spisy absolwentów tej placówki oświatowej, zob. *Maturzyści szkoły od...*, s. 32; M. Pawlak, *Maturzyści Włocławskiej Szkoły ...*, s. 200.

¹⁹⁸ Tamże, s. 202; A. Kretkowski, dz. cyt., s. 51; *Maturzyści szkoły od...*, s. 35.

¹⁹⁹ Tamże; M. Pawlak, *Maturzyści Włocławskiej Szkoły ...*, s. 201.

²⁰⁰ M. Pawlak, *Powstanie i rozwój organizacyjny szkoły*, w: A. Mietz, M. Pawlak, M. Szczotkowska-Topić, *Gimnazjum i Liceum im. ks. Jana Długosza we Włocławku 1916–1949*, Bydgoszcz 1995, s. 23. W l. 1916–1927 zakład ten nazywał się „Gimnazjum Męskie im. ks. J. Długosza utrzymywane przez bpa Stanisława Zdzitowieckiego”, następnie od 1927 r. do maja 1933 r. nosił on nazwę „Gimnazjum męskie im. ks. J. Długosza Kurii Diecezjalnej we Włocławku założone przez ks. Bpa Zdzitowieckiego”. Ostatnia zmiana nazwy szkoły nastąpiła w maju 1933 r. i brzmiała ona następująco: „Prywatne Gimnazjum im. ks. J. Długosza utrzymywane przez Kurię Biskupią we Włocławku”. Przetrwała ona do 1945 r., zob. tamże, s. 23-24.

²⁰¹ ADWł, Akta Gimnazjum i Liceum im. Jana Długosza, sygn. AGJDług. Nr 35, Wykaz ocen uczniów rok szkolny 1932/33, nr 14: Józef Orpiszewski, b.p.; Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: AUAM), akta osobowe Józefa Orpiszewskiego, sygn. 62/7, podanie Józefa Orpiszewskiego z dnia 25 września 1933 r., b.p.; *Wykaz maturzystów Gimnazjum i Liceum z lat 1925–1949*, w: A. Mietz, M. Pawlak, M. Szczotkowska-Topić, dz. cyt., s. 140; *Wykaz maturzystów*, w: *Zakład im. Ks. Jana Długosza we Włocławku. Sprawozdanie [w XXII roku istnienia szkoły]*, oprac. pod red. K. Masłowskiego, Włocławek [1938], s. 192. Józef Orpiszewski w mury szkolne wstąpił 3 września 1928 r. po uprzedniej nauce w rodzinnym domu. Zob. AUAM, akta osobowe Józefa Orpiszewskiego, sygn. 62/7, życiorys Józefa Orpiszewskiego, b.p.

Fot. 1. Antoni Kretkowski (pierwszy z prawej w środkowym rzędzie) jako uczeń klasy 7. Gimnazjum Ziemi Kujawskiej we Włocławku, fot. T. Gutkowski, 16 XI 1916 r. (ze zbiorów Anny Święcickiej z Nowej Zawady)

Podobnie jak w poprzednim okresie, najwięcej uczniów spośród dzieci ziemiańskich gromadziły szkoły warszawskie. Wśród kończonych przez nich placówek oświatowych były: IV Rządowe Gimnazjum Filologiczne – Ludwik Orpiszewski (1902)²⁰²; II Rządowe Gimnazjum Filologiczne – Wojciech Ciechomski (1904)²⁰³; V Rządowe Gimnazjum Filologiczne – Kazimierz Mayzner (1903)²⁰⁴; 7-klasowa Szkoła Handlowa Tomasza Niklewskiego – Henryk Gliński (1917)²⁰⁵; Gimnazjum Męskie im. Tomasza Niklewskiego – Stanisław Kretkowski, gdzie ukończył 6 klas (1918)²⁰⁶;

²⁰² A. Ciechalski, *Orpiszewski Ludwik August Lucjan (1882–1971), h. Junosza, właściciel dóbr Kłóbka (pow. włocławski), dr filozofii, działacz gospodarczy i społeczny*, w: WSB, t. 8, dz. cyt., s. 131; *Corpus. O-Q*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011, s. 97; *Ze szkół. Gimnazja męskie w Warszawie*, „Kurier Warszawski” 1902, nr 171, z 10 (23) czerwca, s. 2.

²⁰³ *Corpus. A-D*, pod red. J. Michalewicz, Kraków 1999, s. 605; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1904, nr 172, z 10 (23) czerwca, s. 9.

²⁰⁴ K. Askanas, *Adwokat Kazimierz Mayzner – znana postać na Mazowszu*, „Palestra” 1986, nr 7 (343), s. 54; J. Kanimir, *Mayzner Kazimierz (1883–1951), adwokat w Płocku, prokurator, działacz społeczny, członek Rady Miejskiej w Płocku, miłośnik sztuki, publicysta*, w: *Słownik biograficzny adwokatów polskich A-Ż*, t. 3 (zmarli w latach 1945–2010), z. 1, [red. A. Redzik], Warszawa 2018, s. 306; *Ze szkół*, „Gazeta Polska” 1903, nr 185, z (26 czerwca) 9 lipca, s. 2; *Ze szkół*, „Kurier Codzienny” 1903, nr 195, z 17 (4) lipca, s. 2; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 181, z 20 czerwca (3 lipca), s. 4.

²⁰⁵ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. I.482.19-1229, VM, Henryk Gliński, Kwestjonariusz, s. 2, 4.

²⁰⁶ AP Cieszyn, PWSGW Cieszyn, sygn. 1, Katalog słuchaczy, t. I., l.p. 130, b.p.

Gimnazjum Państwowe im. Adama Mickiewicza – Ryszard Ruszkowski (w 1920 ukończył 7 klas)²⁰⁷; 8-klasowe Gimnazjum Matematyczno-Przyrodnicze Edwarda Rontalera (wcześniejsza 7-klasowa Szkoła Realna) – Bogusław Bacciarelli, w l. 1905–1909 uczeń Wydziału Rolniczego (przed wstąpieniem do tej placówki był uczniem gimnazjum w Kaliszu)²⁰⁸, Cezary Bacciarelli, uczeń Wydziału Rolniczego w l. 1912–1916 (wcześniej, od 1907 r. uczęszczał do Gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego, gdzie ukończył pięć klas)²⁰⁹; Gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego – Kazimierz Bacciarelli (uczeń od 1911 r.)²¹⁰, Witold Ciechomski, absolwent z 1907 r.²¹¹; Gimnazjum im. Mikołaja Reja Zboru Ewangelicko-Augsburskiego – Antoni Chudzyński (1937 r.)²¹², Jan Aleksander Józef Chudzyński (świadcstwo dojrzałości z 19 czerwca 1934 r.)²¹³; Gimnazjum Męskie Stanisława Lorentza założone przez Ludwika Lorentza – Andrzej Findeisen (świadcstwo z 13 czerwca 1933 r.)²¹⁴, Gustaw Findeisen, 1931 r.²¹⁵, Tomasz Findeisen²¹⁶, Zygmunt Morzycki (świadcstwo dojrzałości z 13 czerwca 1933 r.)²¹⁷; Gimnazjum Męskie Kazimierz Kulwiecia – Jerzy Około-Kułąk (świadcstwo dojrzałości z 8 czerwca 1927 r.)²¹⁸; Gimnazjum Męskie Towarzystwa im. Jana Zamoyskiego – Józef Ciechomski (absolwent z 17 czerwca 1930 r.)²¹⁹, Wojciech Stanisław Gabriel (świadcstwo dojrzałości z 25 maja 1937 r.)²²⁰ czy Prywatny zakład naukowy 1-go rzędu z oddziałami 8-klasowym z kursem gimnazjów i 7-klasowym kursem szkół realnych

²⁰⁷ Tamże, l.p. 236, b.p.

²⁰⁸ C. Bacciarelli, *Wspomnienia lat dziecinnych...*, s. 7, 30-31, 36-37, 72, 75; B. Stefański, *Bacciarelli Bogusław*, w: *Ziemianie polscy*, red. T. Epsztejn, cz. 9, Warszawa 2010, s. 1; *Szkoła Kaliska (Szkoła...*, s. 107.

²⁰⁹ C. Bacciarelli, *Garść Wspomnień*, Warszawa 1990, s. 21, 33-49; tenże, *Wspomnienia lat dziecinnych...*, s. V, 25, 30-35, 37, 40, 42-44, 53, 71, 75, 81, 91, 94-95, 105, 109, 111-113, 116, 119-121; E. Bacciarelli-Brosław, Barbara Konarska, *Bacciarelli Cezary*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 4; *Rontaler we wspomnieniach uczniów*, w: *Wspomnienia o Szkole Edwarda Rontalera 1896–1939*, red. I. Zawadzki, Warszawa 1960, s. 61-64 (wspomnienia Cezarego Bacciarellego dotyczące Edwarda Rontalera), 84-86 (wspomnienia Cezarego Bacciarellego o prof. Edwardzie Bogusławskim).

²¹⁰ C. Bacciarelli, *Wspomnienia z lat dziecinnych...*, s. 105.

²¹¹ „Goniec Wieczorny” 1907, nr 300, z 3 lipca, s. 4; *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 174, z 26 czerwca, s. 4.

²¹² AUW, akta osobowe Antoniego Chudzyńskiego, sygn. RP 51184, b.p.

²¹³ Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, akta osobowe Jana Chudzyńskiego, sygn. 15658, Świadcstwo Dojrzałości Jana Aleksandra Józefa Chudzyńskiego z 19 czerwca 1934 r.

²¹⁴ ASGH, akta osobowe Andrzeja Findeisena, sygn. 8279/WSH, świadcstwo wystąpienia l. 2174, s. 9.

²¹⁵ AUW, akta osobowe Gustawa Findeisena, sygn. RP 38915, odpis świadcstwa dojrzałości Gustawa Findeisena z 27 maja 1931 roku, b.p.; tamże, życiorys Gustawa Findeisena, b.p.

²¹⁶ W. Findeisen, *Andrzej „Turkiel” Findeisen*, mps., w zbiorach Władysława Findeisena z Warszawy.

²¹⁷ AUW, Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103, s. 316.

²¹⁸ ASGGW, t. osob. Jerzego Około-Kułąka, teczka nr 3275, s. 4.

²¹⁹ Tamże, t. osob. Józefa Ciechomskiego, teczka nr 3742, s. 4; *Lista maturzystów 1916–1939*, w: *Smolna 30. Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego*, praca zbiorowa pod red. J. Durko, T. Kwieka, Z. Smorawińskiego, J. Tymińskiego, Warszawa 1989, s. 351.

²²⁰ ASGGW, t. osob. Wojciecha Stanisława Gabriela, teczka nr 5846, b.p; *Lista maturzystów 1916–1939...*, s. 358.

Konopczyńskiego – Jan Gliński (15 czerwca 1907 r.–24 czerwca 1914 r.)²²¹, Filip Grodzicki (1909 r.)²²² i Eustachy Gautier (1912 r.)²²³. Wszyscy trzej ukończyli nauki w oddziale 7-klasowym z kursem szkół realnych. Jan Pańka, późniejszy właściciel majątku Kwilno-Koniec ukończył w 1913 r. Szkołę Rolniczą w Mieczysławowie, która była przeznaczona dla włościan²²⁴.

Natomiast wśród córek właścicieli ziemskich najczęściej wybór padał na Ośmioklasowe Gimnazjum Żeńskie hr. Cecylii Plater-Zyberkówny (od 1937 r. liceum o klasach: humanistycznej i matematyczno-fizycznej) w Warszawie. Absolwentkami tej szkoły są m.in.: Anna z Czaplickich Różycka (1921 r.)²²⁵, Zofia Gautier (1917 r.)²²⁶, siostry Krystyna i Maria Komeckie²²⁷, Hanna Komorowska, późniejsza Ludwikowa Siniarska-Czaplicka (świadection z 9 maja 1925 r.)²²⁸, Maria z Tymowskich Korzeniowska (1922 r.)²²⁹, Maria Morzycka (świadection z 15 czerwca 1931 r.)²³⁰, Wanda Ossowska²³¹, Maria Tymowska, późniejsza Porowska (1922 r.)²³². Ponadto pojedyncze osoby kończyły takie zakłady jak: Zakład Naukowy 8-klasowy Haliny Geperówny w Warszawie – Maria Gautier (1920 r.)²³³, 8-klasowe Gimnazjum Żeńskie Janiny Steinbokówny – Maria z Haacków Sulimierska²³⁴, Gimnazjum Sióstr Niepokalanego

²²¹ ASGGW, sygn. 96/KPR (akta słuchacza: Jan Gliński 1914-1915), b.p., Świadection Prywatnego zakładu naukowego I-go rzędu z oddziałami 8-klasowym z kursem gimnazjów i 7-klasowym z kursem szkół realnych Jana syna Kazimierza Glińskiego z 24 czerwca 1914 r.

²²² *Ze szkół*, „Kurier Warszawski” 1909, nr 174; M. Grodzicka, dz. cyt., s. 123-124; A. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Filip h. Gryf*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 41. Autorzy biogramu Filipa Grodzickiego błędnie podają, że ukończył on gimnazjum rosyjskie w 1910 r. w Warszawie.

²²³ *Corpus. E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 278; *Maturzyści szkół polskich*, „Głos Warszawski” 1912, nr 172, z 26 czerwca, s. 1.

²²⁴ *Szkoła Rolnicza Mieczysławów...*, s. 234; *Sprawozdanie Koła Koleżeńskiego Mieczysławowiaków. 1918 i 1919*, [Mieczysławów 1919], s. 9. Ponadto zob. W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 2, s. 182, gdzie autor pisze: *J. Pańka otrzymał staranne wykształcenie średnie i ukończył szkołę rolniczą w Mieczysławowie*.

²²⁵ J. Mieszkowska-Steinbornowa, D. Ombach, *Lista maturzystek*, w: *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944*, red. D. Palczewska, E. Krasnowolska, Warszawa 1987, s. 496

²²⁶ M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 24.

²²⁷ A. Ciechalski, *Komecka Krystyna...*, s. 107; tenże, *Komecka Maria Jadwiga...*, s. 108. Marii i Krystyny Komeckich brak w wykazie absolwentek tejże szkoły, zob. J. Mieszkowska-Steinbornowa, D. Ombach, dz. cyt., s. 494-507.

²²⁸ ASGH, akta osobowe Hanny Komorowskiej, sygn. 3593/WSH, s. 3, 7; J. Mieszkowska-Steinbornowa, D. Ombach, dz. cyt., s. 498, gdzie występują jako: Hanna Komorowska (Siewierska-Czaplicka), a powinno być: Hanna Komorowska (Siniarska-Czaplicka).

²²⁹ J. Mieszkowska-Steinbornowa, D. Ombach, dz. cyt., s. 496.

²³⁰ Tamże, s. 502; ASGGW, Akta studenckie Marii Morzyckiej nr 4155, b.p., podanie Marii Morzyckiej z 1 września 1931 r., tamże, świadection dojrzałości Marii Morzyckiej z 15 czerwca 1931 r.

²³¹ J. Treutler, *Treutler Władysław Ryszard*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, s. 190.

²³² J. Mieszkowska-Steinbornowa, D. Ombach, dz. cyt., s. 496.

²³³ M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 24.

²³⁴ Relacja Elżbiety Kosseckiej z Warszawy (12.10.2018 r.), w zbiorach autora.

Poczęcia Najświętszej Marii Panny – Joanna Irena oraz Stefania Olszowskie²³⁵ czy 8-klasowe Gimnazjum Ogólnokształcące Sióstr Sercanek Sacré Coeur w Polskiej Wsi koło Pobiedzisk – Anna Orpiszewska (czerwiec 1927 r.)²³⁶. Natomiast Jadwiga Wąsowicz, żona Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego z Borzymia, uzyskała świadectwo dojrzałości w dniu 13 czerwca 1931 r. w Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Korony Polskiej SS. Niepokalanek w Nowym Sączu²³⁷. Z kolei Marcela Werner, córka właściciela z Chodczka, ukończyła Wyższą Szkołę Gospodarczą w Chyliczkach²³⁸.

W omawianym okresie dzieci ziemiańskie kończyły również szkoły za granicą. Miejscami kończenia edukacji na poziomie gimnazjalnym lub licealnym były takie miasta jak: Ascot (Anglia) – Heathfield School (Wanda Kronenberg²³⁹), Elgin (Szkocja) – Gordonstoun School (Leopold Wojciech baron Kronenberg, 1938/39²⁴⁰), Genewa – L'École Internationale de Genève (Maria z Haacków Sulimierska, styczeń 1929 r.–lipiec 1930 r.²⁴¹), Parnawa – gimnazjum (Władysław Treutler, 1907 r.)²⁴² oraz Petersburg – Liceum Aleksandryjskie (Witold hr. Broel-Plater, 1913 r.²⁴³, Leopold Jan baron Kronenberg, 1907–1912²⁴⁴).

Jak już wspomniano, edukacja w okresie okupacji niemieckiej (1939–1945), odbywała się w języku polskim na tajnych kompletach. Szkoły w konspiracji ukończyli m.in.: Jan Ciechomski (Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Warszawie

²³⁵ T. Kretkowska-Kiersnowska, *Olszowski Stefan Zygmunt...*, s. 116.

²³⁶ Archiwum Zakładowe Zespołu Szkół nr 1 w Działdowie, Akta osobowe Anny Kamińskiej, życiorys z 29.03.1950 r., b.p.; tamże, życiorys z 8.9.1950 r., b.p.

²³⁷ AUW, Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103, s. 7; tamże, akta osobowe Jadwigi Wąsowicz, sygn. RP 40053, życiorys, b.p.; J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 75-82; M. Siniarska-Kapuścińska, M. Raczkowski, dz. cyt., s. 76.

²³⁸ *Adresy Chyliczanek*, „Chyliczanka” 1928, r. 7, z maja, s. 64; *Adresy Chyliczanek*, tamże, 1930, r. 9, z maja, s. 67.

²³⁹ M. Pawłowska, *Archiwum rodziny Kronenbergów. Spuścizna po Leopoldzie Janie baronie Kronenbergu*, w: *Kronenbergowie – pamiątki rodzinne*, [red. M. Dubrowska], Warszawa 1998, s. 215.

²⁴⁰ E-mail Louise Avery z Grodonstoun School do autora z 5 maja 2015 r. Wcześniej Leopold Wojciech Kronenberg był uczniem gimnazjum w Rydzynie, w którym uczył się od 20 sierpnia 1934 r. przez dwa i pół roku, zob. J.B. Głiński, dz. cyt., s. 160.

²⁴¹ Zaświadczenie z L'École Internationale de Genève o nauce Marii Haack od stycznia 1929 r. do lipca 1930 r., ze zbiorów Elżbiety Kosseckiej z Warszawy; relacja Elżbiety Kosseckiej z Warszawy (12.10.2018 r.), w zbiorach autora. Pragnę podziękować Pani prof. Elżbiecie Kosseckiej za udostępnienie zaświadczenia Jej Mamy, Marii z Haacków Sulimierskiej.

²⁴² W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 5 (Wspomnienia ze strajku szkolnego), BN, rkps akc. 10875/1; tamże, s.10 (Parnawa), BN, rkps akc. 10875/2.

²⁴³ *Imperatorskij Aleksandrovskij Licej: 1811–19 oktâbrâ – 1961. Pamâtnââ Knîzka Liceistov*”, Monachium 1961, s. 157; M. Raczkowski, *Plater-Broel Witold Maria Aleksander hr.*, mps.

²⁴⁴ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. AP 2584, tłumaczenie z rosyjskiego atestu Konferencji Cesarskiego Aleksandrowskiego Liceum. Kopia, 10 IV 1920 r., b.p.; *Imperatorskij Aleksandrovskij Licej...*, s. 154; *Pamâtnââ Knîzka Liceistov*”. *Izdanie Sobraniâ Kursovyh*” *Predstavitelej Imperatorskago Aleksandrovskago Liceâ 1811–19 oktâbrâ–1911*, Sankt-Petersburg 1911, s. 198; „Gazeta Kujawska” 1909, nr 78, z 3 lipca, s. 2.

– matura 1943 r.)²⁴⁵, Witold Henryk hr. Broel-Plater (Gimnazjum im. Staszica w Warszawie – matura w 1941 r.)²⁴⁶, Wiktor Mieczysław Treutler (Liceum im. Stefana Batorego w Warszawie)²⁴⁷. Do Gimnazjum im. Staszica w Warszawie w czasie wojny uczęszczali również bracia: Aleksander, Ludwik i Zygmunt hr. Broel-Platerowie²⁴⁸.

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości dalszym etapem edukacji dla części dzieci ziemiańskich było podjęcie studiów wyższych w kraju, jak i za granicą. W omawianym okresie (XIX w.–1945 r.) jednym z głównych kierunków, na który decydowała się młodzież ziemiańska było rolnictwo²⁴⁹. Uczęszczali oni na uczelnie typowo rolnicze lub posiadające Wydział Rolniczy, zwanym również Agronomicznym. Wśród kończonych placówek były: Akademia Rolnicza w Dublanach – Aleksander Bronisław Brzosko 1908–1909²⁵⁰, Lucjan Czaplicki 1893–1896, który ukończył akademię dublańską egzaminem końcowym²⁵¹, Artur Haack 1899–1900²⁵², Ignacy Kretkowski 1887–1889²⁵³, Tadeusz Tabaczyński 1883–1885²⁵⁴; Akademia Rolnicza w Prószkowie – Mieczysław Kretkowski (1870/1871)²⁵⁵, Kazimierz Tułodziecki (1862/1863)²⁵⁶ i Mieczysław Znaniecki

²⁴⁵ ASGH, akta osobowe Jana Ciechomskiego, sygn. 11392/SGH, s. 3, 8; J. Manikow, W. Siwek, *Absolwenci (maturzyści)*, w: *Szkoła im. Stanisława Staszica w Warszawie 1906–1950*, [praca zbiorowa przygotowana przez kom. red. W. Siwek, przewodniczący et al.], Warszawa 1988, s. 520.

²⁴⁶ S. Leitgeber, *Witold hr. Broel-Plater. Wspomnienie (1922–1944)*, „Gazeta Wyborcza” 2002, nr 1 (3909), z 2 stycznia, s. 9. Witolda Broel-Platera brakuje w spisie absolwentów szkoły, zob. J. Manikow, W. Siwek, dz. cyt., s. 518.

²⁴⁷ J. Treutler, *Treutler Władysław Ryszard...*, s. 191.

²⁴⁸ *Uczniowie nie będący absolwentami Szkoły*, w: *Szkoła im. Stanisława...*, s. 541.

²⁴⁹ Jedną z wybieranych uczelni była Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie z Wydziałem Rolniczym, na którym w roku akademickim 1928/1929 dzieci większych właścicieli ziemskich stanowiły 35%, 15% pochodziło z rodzin, które posiadały mniejsze majątki ziemskie lub je dzierżawili, zaś 49,5% studentów miało inne pochodzenie. W roku akademickim 1934/1935 na wydziałach rolnym, leśnym oraz ogrodniczym tej uczelni było 239 studentów ze środowiska ziemiańskiego. W następnym roku akademickim wśród studentów, którzy zostali przyjęci na I rok, 15,5% było ze sfery ziemiańskiej. Ogółem przyjęto wówczas 716 słuchaczy. Zob. M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 141.

²⁵⁰ *Dublany 1855–1909*, [Lwów] b.d.w., s. 4; T. Epsztejn, *Akademia Rolnicza...*, s. 15; S.T. Sroka, *Akademia Dublańska 1855–1945*, Kraków 2021, Aneks 1. Studenci uczelni dublańskiej z lat 1855–1918, s. 428. W swoim artykule Tadeusz Epsztejn podaje rok wstąpienia studentów w mury uczelni.

²⁵¹ T. Czaplicki, dz. cyt., s. 22, 24; *Dublany 1855–1909*, dz. cyt., s. 4; *Dublany (szkoły i zakłady krajowe w Dublanach)*, [kom. red. S. Pawlik et al.], Lwów 1897, s. 258; T. Epsztejn, *Akademia Rolnicza...*, s. 16; S.T. Sroka, dz. cyt., s. 430.

²⁵² *Dublany 1855–1909*, dz. cyt., s. 5; T. Epsztejn, *Akademia Rolnicza...*, s. 16; S.T. Sroka, dz. cyt., s. 436.

²⁵³ Tamże, s. 443; *Dublany 1855–1909*, dz. cyt., s. 5; *Dublany (szkoły...*, s. 260; T. Epsztejn, *Akademia Rolnicza...*, s. 18; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 509.

²⁵⁴ Tamże, 21; *Dublany 1855–1909*, dz. cyt., s. 7; *Dublany (szkoły...*, s. 263; S.T. Sroka, dz. cyt., s. 461.

²⁵⁵ *Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau, dargestellt von den Lehren derselben. Vierte Ausgabe. Festschrift zur Feier des fünfundsingzigjährigen Bestehens der Akademie*, Berlin 1872, s. 96, 135; S. Konarski, *Kretkowski Mieczysław...*, s. 283; T. Kretkowska-Kiersnowska, *Kretkowski Mieczysław h. Dołęga*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 87; *Księga pamiątkowa zjazdu...*, s. 22; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 481; *Szkoła Rolnicza Mieczysławów...*, s. 5; M. Wachowski, *Polska kolonia akademicka w Akademii Rolniczej w Prószkowie na Śląsku w latach 1847–1880*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Ser. B: Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 9, 1964, s. 222.

²⁵⁶ Tamże, s. 221; *Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau...*, s. 100, 121.

(1863/1864)²⁵⁷; Akademia Rolnicza w Taborze – Antoni Sokołowski (1909/1911)²⁵⁸; Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie – Marcin Krzymuski 1852 r.²⁵⁹; Nowoaleksandryjski Instytut Leśnictwa i Rolnictwa w Puławach, Wydział Agronomiczny – Antoni Byszewski 1901 r. (uczony agronom I stopnia)²⁶⁰, Kazimierz Gautier 1884 r.²⁶¹, Leon Kretkowski 1879 r.²⁶², Wacław Makomaski 1886r.²⁶³; Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego (wcześniej były to Kursy Przemysłowo-Rolnicze przy Muzeum Rolnictwa i Przemysłu w Warszawie – 1911–1916, a następnie Wyższa Szkoła Rolnicza – 1916–1918) w Warszawie – Józef Ciechomski (tytuł inżyniera otrzymał 28 czerwca 1936 r.)²⁶⁴, Tadeusz Czaplicki (1934–1939?)²⁶⁵, Wojciech Gabriel

²⁵⁷ Tamże, s. 101, 122; M. Wachowski, dz. cyt., s. 221.

²⁵⁸ *Spis studentów-Polaków*, w: *Wspomnienia z Taboru*, pod red. S. Jankowskiego, Warszawa 1929, s. 115.

²⁵⁹ F. Erlicki, *Rys historyczny Instytutów Rolniczo-Leśnych w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1877, s. 134; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” 1850, nr 145, z 20 czerwca (2 lipca), s. 1081; *Kurier Warszawski*” 1850, nr 168, z 1 lipca, s. 901; „Warszawska Gazeta Policyjna” 1850, nr 181, z 30 czerwca, s. 2. W 1850 r. Marcin Krzymuski otrzymał świadectwo kwalifikujące do praktyki.

²⁶⁰ *Adresnyj ukazatel' agronomov' i lešovodov*” *Novo-Aleksandrijskago Instituta Sel'skago Hozajstva i Lešovodstva (Lüblinskoj Gubernii)*, sobral' i sostavil' M. Solonenko, S. Petersburg 1909, s. 31; *Adresnyj ukazatel' Pitomcev*” *Novo-Aleksandrijskago Instituta Sel'skago Hozajstva i Lešovodstva (Lüblinskoj Gubernii)*, sobral' i sostavil' M. Solonenko, S. Petersburg 1905, s. 31; *Alfabetyczny spis słuchaczy Polaków*, „Skorowidz leśny na rok 1909 zawierający wzory techniczne, wiadomości statystyczne i historyczne z dziedziny leśnictwa, oraz spis właścicieli lasów i personelu leśnego w Królestwie Polskiem wraz z mapą leśną Królestwa” pod red. I. Szczerbowski, R. I, Lwów-Warszawa 1909, s. 244; *Spisok' studentov' Novo-Aleksandrijskago Instituta Sel'skago Hozajstva i Lešovodstva na 1898/9 Učebnyj god*”, s. 8-9; *Sprawozdanie z zebrania b. wychowanców Instytutu Puławskiego w dn. 12 i 13 lutego 1910 r. w Warszawie*, Warszawa 1910, s. 27; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego...*, s. 73; tenże, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach (1862–1914)* (dalej: *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego 1980*), Puławy 1980, s. 354; tenże, *Niech nam żyją te Puławy. Z dziejów instytutów rolniczych w Polsce*, wyd. 2 popr., Puławy 2005, s. 173; „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1901, nr 43, z 11 (24) października, s. 510; *Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo stowarzyszenia wychowanców byłego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach*, pod red. T. Chwaliboga, Warszawa 1933, s. 149.

²⁶¹ Tamże, s. 151; *Adresnyj ukazatel' agronomov'...*, s. 42; *Adresnyj ukazatel' Pitomcev*”..., s. 43; „Gazeta Polska” 1884, nr 159, z 3 (15) lipca, s. 3; *Nowo-Aleksandrya (Puławy)*, „Słowo” 1884, nr 161, z 3 (15) lipca, s. 3; *Z Nowej-Aleksandrji (Puław)*, „Kurier Warszawski” 1884, nr 191a, z 30 czerwca (12 lipca), s. 2; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego...*, s. 54; tenże, *Niech nam żyją...*, s. 174.

²⁶² *Adresnyj ukazatel' agronomov'...*, s. 66; *Adresnyj ukazatel' Pitomcev*”..., s. 65; *Alfabetyczny spis słuchaczy*, dz. cyt., s. 250; „Gazeta Polska” 1879, nr 175, z 6 sierpnia, s. 3; „Kurier Poranny i Antrakt” 1879, nr 216, z 25 lipca (6 sierpnia), s. 2; „Kurier Warszawski” 1879, nr 176, z 26 lipca (7 sierpnia), s. 3; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 485; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego 1980*, s. 344; *Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo...*, s. 154.

²⁶³ Tamże, s. 155; *Adresnyj ukazatel' agronomov'...*, s. 74; *Adresnyj ukazatel' Pitomcev*”..., s. 73; „Kurier Codzienny” 1886, nr 178, z 18 (30) czerwca, s. 3; „Kurier Poranny” 1886, nr 173, z 12 (24) czerwca, s. 2; „Kurier Warszawski” 1886, nr 171b, z 11 (23) czerwca, s. 3; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego 1980*, s. 337.

²⁶⁴ ASGGW, t. osob. Józefa Ciechomskiego,teczka nr 3742, s. 76; *Księga pamiątkowa ku uczczeniu potrójnej rocznicy zaczątków, założenia i utrwalenia Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (1906–1911–1916–1936)*, pod red. F. Staffa, Warszawa 1937, s. 552; *Księga pamiątkowa Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie 1906–1956* (dalej: *Księga SGGW*), t. II: *Stopnie naukowe uzyskane w SGGW oraz dorobek dydaktyczny szkoły*, Warszawa 1958, s. 311.

²⁶⁵ ASGGW, t. osob. Tadeusza Czaplickiego,teczka nr 5200, b.p.; T. Czaplicki, dz. cyt., s. 72-78, 95-104, 136-140; T. Czaplicki, M. Dembińska, *Czaplicki Tadeusz h. Lubicz*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 29. W biogramie, który ukazał się w *Ziemiach polskich*,

(immatrykulowany 4 października 1937 r.)²⁶⁶, Jan Gliński (1915–1917, zdał I egzamin dyplomowy)²⁶⁷, Antoni Kretkowski (1917–1920)²⁶⁸, Jerzy Około-Kułąk (tytuł inżyniera otrzymał 14 grudnia 1932 r.)²⁶⁹, Sylwester Porowski (1919–1921, od trzeciego do szóstego semestru)²⁷⁰; Studium Rolnicze, a następnie Wydział Rolniczy Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie – Władysław Antoni Chudzyński (student nadzwyczajny w l. 1906–1909, III egzamin rolniczy zdał 10 lipca 1909 r., a absolutorium uzyskał dwa dni później)²⁷¹, Wojciech Ciechomski (student zwyczajny w l. 1904–1907, III egzamin rolniczy zdał 8 lipca 1907 r.)²⁷²; Akademia Rolnicza w Bydgoszczy – Stanisław Kretkowski (egzamin główny z 8 lipca 1922 r.)²⁷³; Wydział Rolniczy Politechniki Ryskiej – Jerzy Ciechomski (absolwent 1909 r.)²⁷⁴, Izydor Jarnuszkiewicz (1877–1880)²⁷⁵, Zygmunt Komecki (1890–1893)²⁷⁶; rolnictwo na uniwersytecie w Halle – Jerzy Gabriel

podano informację, że Tadeusz Czaplicki ukończył studia na SGGW w 1938 r. Natomiast w swoich wspomnieniach T. Czaplicki (dz. cyt., s. 140) pisze następująco: *W połowie sierpnia [1939 r. – M.R.] moja praca dyplomowa [Badania konstrukcyjne wentylatorów rolniczych używanych we wialniach i czyszczalniach ziarna – M.R.] jest ukończona i uzgodniona z Bortkiewiczem. Dla ostatnich poprawek i cyzelowania stylistycznego – zabieram ją do Jarantowic*. Tytuł inżyniera rolnika uzyskał dopiero 14 października 1959 r. Zob. ASGGW, t. osob. Tadeusza Czaplickiego, teczek nr 5200, dyplom, b.p.

²⁶⁶ ASGGW, t. osob. Wojciecha Stanisława Gabriela, teczek nr 5846, b.p. Studia na Wydziale Rolnym SGGW ukończył 6 kwietnia 1948 r. uzyskaniem stopnia inżyniera rolnika i magistra nauk agrotechnicznych. Zob. tamże, odpis dyplomu, b.p.; *Księga SGGW*, t. II, s. 34.

²⁶⁷ ASGGW, Album studentów 1911–1918, l.p. 12; tamże, sygn. 96/KPR (akt słuchacza: Jan Gliński 1914–1915), b.p., podanie Jana Glińskiego z 24 czerwca 1914 r. do Dyrektora Kursów Przemysłowo-Rolniczych w Warszawie; tamże, karta przebiegu kursów.

²⁶⁸ Tamże, akta osobowe Antoniego Kretkowskiego, sygn. 37-S, nr 45, b.p.; A. Kretkowski, dz. cyt., s. 57, 60, 78–80, gdzie autor pisze, że na SGGW uczęszczał do 1923 r. i późną jesienią uzyskał absolutorium; T. Sławiński, *Kretkowsky i ich...*, s. 516.

²⁶⁹ Tamże, t. osob. Jerzego Około-Kułąka, teczek nr 3275, odpis dyplomu; *Księga Pamiątkowa ku...*, s. 597; *Księga SGGW*, t. II, s. 334.

²⁷⁰ ASGGW, akta studenckie Sylwestra Porowskiego, sygn. 479/S, Zaświadczenie Dziekanatu Wydziału Rolniczego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie z 8 listopada 1960 r.; APW, Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie [1864–1917] 1918–1934 [1938] (dalej: OUZ Warszawa), sygn. 3307, k. 12, Zaświadczenie Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie z 13 lipca 1928 r. Wcześniej przez rok (od 1 października 1913 r. do 30 czerwca 1914 r.) Sylwester Porowski był słuchaczem Wyższych Kursów Przemysłowo-Rolniczych przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Następnie przez 2 lata (1916–1917) był studentem Kijowskiego Instytutu Handlowego, zob. ASGGW, akta studenckie Sylwestra Porowskiego, sygn. 479/S, podanie Sylwestra Porowskiego do Pana Rektora Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa 22 września 1919 r.; tamże, Bilet” za №2708 dla vñoda v” Kìevskij Kommerčeskij Institut”.

²⁷¹ *Corpus. A-D*, pod red. J. Michalewicz, Kraków 199, s. 593; *Lista absolwentów. Studium Rolnicze Wydziału Filozoficznego UJ* (dalej: *Lista absolwentów*), w: *Dzieje studiów rolniczych w Krakowie 1890–1962*, [red. H. Jurkowska et al.], Kraków 1965, s. 220.

²⁷² *Corpus. A-D*, pod red. J. Michalewicz, Kraków 1999, s. 606; *Lista absolwentów. Studium...*, s. 219.

²⁷³ AP Cieszyń, PWSGW Cieszyń, sygn. 1, Katalog słuchaczy, t. I., l.p. 130, b.p.; T. Kretkowska-Kiersnowska, *Kretkowski Stanisław h. Dołęga*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 84.

²⁷⁴ *Album Riga*, s. 526 (nr 6923); A. Janicki, dz. cyt., t. 2 s. 233 (l.p. 1638).

²⁷⁵ *Album Riga*, s. 42 (nr 689); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 41 (l.p. 216).

²⁷⁶ *Album Riga*, s. 258 (nr 3619); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 141 (l.p. 951).

(27 października 1897 r.–17 stycznia 1901 r., uzyskał stopień doktora filozofii)²⁷⁷, Leon Kretkowski (studiował w l. 1880–1882)²⁷⁸, Jan Siniarski-Czaplicki (23 października 1889 r.–13 stycznia 1892 r.)²⁷⁹; rolnictwo na uniwersytecie w Lipsku – Władysław Treutler (1907/08, a następnie od 29 kwietnia 1908 r. do 15 sierpnia 1912 r. studiował na tymże uniwersytecie ekonomię)²⁸⁰, rolnictwo na Königlich Bayerische Technische Hochschule w Monachium – Leopold Jan Kronenberg (lato 1914, wcześniej w semestrze zimowym 1913/1914 studiował na Wydziale Ogólnym)²⁸¹; Königlich Preußische Landwirtschaftliche Akademie w Poppelsdorf – Leopold Julian Kronenberg (semestr zimowy 1867/68)²⁸²; Wydział Rolniczo-Leśny Uniwersytetu Poznańskiego – Włodzimierz Haack (1923–1925)²⁸³, Kazimierz Siniarski-Czaplicki (słuchacz

²⁷⁷ UAHW, Rep. 21, Nr. 604, b.p.; tamże, Rep. 39, Nr. 195, Jan. 1901-Jul 1901 Erd-He, b.p.; tamże, Rep. 46, Nr. 21, 1886-1898, b.p.; S. Brzozowski, *Polacy na studiach...*, s. 192; W. Gabriel, T. Epsztajn, *Gabriel Jerzy*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 2, Warszawa 1994, s. 40-42; A. Iwański junior, *Wspomnienia 1881–1939*, słowo wstępne J. Iwaszkiewicza, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1968, s. 311-312.

²⁷⁸ S. Brzozowski, *Polacy na studiach...*, s. 194; T. Sławiński, *Kretkowsky i ich...*, s. 485.

²⁷⁹ UAHW, Rep. 39, Nr. 90, Jan. 1892-Jul 1892 L-Z, b.p.; tamże, Rep. 46, Nr. 18, 1889-1890, b.p.; „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 11, z 17 marca, s. 256. Jan Siniarski-Czaplicki został zapisany na uniwersytet w Halle jako Jan Siniarski. Stanisław Brzozowski (*Polacy na studiach...*, s. 191-198) nie wymienia Jana Siniarskiego-Czaplickiego wśród absolwentów uniwersytetu w Halle.

²⁸⁰ Universitätsarchiv Leipzig, Quellenabschrift matrikelabschrift 1790 1909, sygn. Rep. M29_86593, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/s/si/Wladislaus%20Treutler/1/10/>, (dostęp: 2.08.2022 r.); tamże, Studentenkartei quaestur, sygn. Quaestur096350, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/0B2AC4EB-D01C-41D6-AF6D-1A8D67057FA9>, (dostęp: 02.08.2022 r.); tamże, sygn. Quaestur175159, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/983ECBFE-5893-423A-A77B-0F255AA5C103>, (dostęp: 2.08.2022 r.); tamże, sygn. Quaestur175160, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/75D4C6F1-A1C2-4238-B6D6-0B14121F06FF>, (dostęp: 2.08.2022 r.); tamże, sygn. Quaestur096351, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/23A15593-A24F-4345-BD34-C0AE6FEC4C06>, (dostęp: 2.08.2022 r.); *Die Matrikel der Universität Leipzig 1809 bis 1909. Personenregister der teilebände I bis VII*, Band 1: A-K (dalej: *Die Matrikel*), herausgegeben von J. Blecher und G. Wiemers, Weimar 2013, 842; J. Treutler, *Treutler Władysław...*, s. 190; W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 16 (Pernawa), BN, rkps akc. 10875/2.

²⁸¹ Technische Universität München Archiv, PA. Stud. Kronenberg Leopold, b.p.; *Königlich Bayerische Technische Hochschule in München. Personalstand im winter=semester 1913/14* (dalej: *Personalstand im...*), München 1914, s. 80; *Personalstand im sommer=semester 1914*, München 1914, s. 79; e-mail Vanessa Osganian z Technische Universität z Monachium do autora z 21 listopada 2016 r.

²⁸² *Denkschrift zur Feier des fünfundsingzigjährigen Bestehens der Königlichen landwirthschaftlichen Akademie Poppelsdorf am 16. und 17. Mai 1872. Nach amtlichen Quellen bearbeitet und den Studirenden der Akademie gewidmet* von F.W. Dünkelberg, Bonn 1872, s. 36; L.J. Kronenberg, dz. cyt., s. 28, gdzie pisze: *Ojciec mój uważał jednak, że, wobec ukształtowanych stosunków politycznych i finansowych z Niemcami, zbyt mało wykształciłem się w języku niemieckim. Na skutek tego wyjechałem do niemieckiego uniwersytetu w Bonn, uczęszczając jednocześnie do szkoły agronomicznej w Poppelsdorfie. Tam też zaczerpnąłem pierwsze zasadnicze wiadomości o samem rolnictwie, o zarządzaniu majątkiem i o stosowaniu chemji dla potęgowania produkcji roślinnej.*

²⁸³ AUPP,teczka osobowa Włodzimierza Haacka, sygn. 1408/701, podanie Włodzimierza Haacka mieszkańca wsi Dembice pow. Włocławskiego o przyjęcie na studjum rolnicze, b.p.; tamże, świadectwa egzaminów, b.p.; T. Haackowa, T. Epsztajn, *Haack Włodzimierz Hugo*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 67; W. Hake, *Dzieje rodziny Hake w XIX-XX w. w Białymstoku i Królowym Moście. Informacje o rodzinach Hake (Haack) na ziemiach Polski XIV–XX w.*, Warszawa 2020, s. 30.

zwyczajny w l. 1920–1925)²⁸⁴ i Ludwik Siniarski-Czaplicki (1920–1922)²⁸⁵; Wydział Rolniczy Państwowej Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie – Zbigniew Misiewicz (tytuł zawodowy dyplomowanego rolnika z 12 czerwca 1937 r.)²⁸⁶, Stanisław Przywieczerski – 1930 r.²⁸⁷, Leon Szempliński²⁸⁸.

Fot. 2. Zbigniew Misiewicz w czasie nauki w Państwowej Wyższej Szkole Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, fot. n.n. (ze zbiorów Juliana Misiewicza z Oxfordu)

Oprócz rolnictwa, dzieci ziemiańskie studiowały m.in.: chemię – Tadeusz Findeisen, Königlich Sächsische Technischen Hochschule w Dreźnie (1895–1902)²⁸⁹,

²⁸⁴ AUPP, akta osobowe Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego, karty wpisowe, b.p.; tamże, świadectwa egzaminów, b.p.

²⁸⁵ AUPP, akta osobowe Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego, karty wpisowe, b.p.

²⁸⁶ Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (dalej: AUWM), Zespół Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie (dalej: ZWSGW), Katalogi słuchaczy z lat 1925–1937, t. 8, k. 25v-26r, l.p. 26; Dyplom „dyplomowanego rolnika” Zbigniewa Misiewicza z Państwowej Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, w zbiorach Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry.

²⁸⁷ AUWM, ZWSGW, Katalogi słuchaczy z lat 1925–1937, t. 3, k. 54v-55r, l.p. 54.

²⁸⁸ T. Czaplicki, dz. cyt., s. 90.

²⁸⁹ *Personal-Verzeichnis der Königlich Sächsische für das Sommersemester 1900. Abgeschlossen am 20. Mai 1900* (dalej: *Personal-Verzeichnis für...*), Dresden 1900, nr XXI, s. 31; *Personal-Verzeichnis für das Wintersemester 1900-1901. Abgeschlossen am 20. November 1900*, Dresden 1900, nr XXII, s. 31; *Personal-Verzeichnis für das Wintersemester 1901/02. Abgeschlossen am 20. November 1901*, Dresden 1901, nr XXIV, s. 34; *Personal-Verzeichnis für das Sommersemester 1902. Abgeschlossen am 20. Mai 1902*, Dresden 1902, nr XXV, s. 35; W. Findeisen, *Tadeusz Findeisen*, mps., kopia w zbiorach autora.

Edward Dunin-Sułgustowski, Wydział Chemiczny politechniki w Rydze (1889–1897)²⁹⁰, Paweł Jarnuszkiewicz, Wydział Chemiczny Politechniki Ryskiej (1877–1882)²⁹¹, Stefan Olszowski – absolwent Rygi (1882–1891)²⁹², filozofię – Jan Grodzicki, Uniwersytet Katolicki w Louvain²⁹³; inżynierię lądową – Henryk Stodolski, Eidgenössisches Polytechnikum w Zurychu (październik 1896 r.–sierpień 1900 r., nie uzyskał dyplomu)²⁹⁴, medycynę – Leopold Mikołaj Tabaczyński, absolwent Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma w Berlinie (1859–1863)²⁹⁵; studia ekonomiczne – Witold Ciechomski, Antwerpia (1908–1910)²⁹⁶, Władysław Antoni Chudzyński, Berlin i Jena, gdzie w 1912 r. uzyskał doktorat z filozofii (ekonomii)²⁹⁷, Lucjan Morzycki, Uniwersytet we Fryburgu²⁹⁸; studia inżynierskie – Jan Aleksander Józef Chudzyński, Wydział Mechaniczny Politechniki Warszawskiej (1935–1939)²⁹⁹, Teodor Krieger, Eidgenössisches Polytechnikum w Zurychu (1910 r.)³⁰⁰, Bernard Józef Morawski – Technikum Mittweida (obecnie Hochschule Mittweida) 1907–1910, gdzie uzyskał tytuł

²⁹⁰ *Album Riga*, s. 213 (nr 3075); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 131 (l.p. 893); *Lista adresowa filistrów i członków czynnych korporacji Weleccji*, Warszawa 1924, s. 3, nr 57.

²⁹¹ *Album Riga*, s. 42 (nr 688); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 41 (l.p. 215); J.P., *ś.p. Paweł Jarnuszkiewicz...*, s. 3; *Ś.P. Paweł Jarnuszkiewicz...*, s. 201. Ponadto zob. A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 31, gdzie autor podał, że Paweł Jarnuszkiewicz studiował na Politechnice Ryskiej od IX 1877 do I 1882 r. Oczywiście jest to pomyłka i Jarnuszkiewicz ukończył studia w 1882 r.

²⁹² *Album Riga*, s. 138 (nr 2081); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 78 (l.p. 477).

²⁹³ B. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Jan h. Gryf*, w: *Ziemiańskie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2006, s. 42.

²⁹⁴ Eidgenössische Technische Hochschule Zürich-Bibliothek, Hochschularchiv, EZ-REK1/1/8551, Matrikel Heinrich Stodolski, s. 1-8.

²⁹⁵ *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1862 bis Ostern 1863* (dalej: *Amtliches von...*), Berlin 1862, s. 39; S. Koźmiński, *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1888, s. 506; W. Stankiewicz, *Leopold Tabaczyński. Wspomnienie pośmiertne*, „Gazeta Lekarska” 1918, nr 46, z 16 listopada, s. 375-376.

²⁹⁶ University Archives of Antwerp, sygn. 12510, Archief Rijkshandelshogeschool (RHSSA), b.p.; tamże, sygn. 12514, b.p.; tamże, sygn. 12522, *Deliberatieverslagen laatstejaars handelwetenschappen 1906-1928*, b.p.; tamże, sygn. 12527, *Deliberatieverslagen eerstejaars 1886-1918*, b.p.; tamże, sygn. 12528, b.p.; tamże, sygn. 12536, b.p.; M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk I*, s. 7.

²⁹⁷ „Kurier Warszawski” 1912, nr 213, z 3 sierpnia, s. 5; *Czy wiesz kto to jest?*, pod ogólną red. St. Łoży, Warszawa 1938, s. 107.

²⁹⁸ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, Warszawa 1939, s. 203; Z. Morzycki, *Morzycki Lucjan h. Mora*, w: *Ziemiańskie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 121.

²⁹⁹ Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, akta osobowe Jana Chudzyńskiego, sygn. 15658, Podanie Jana Aleksandra Józefa Chudzyńskiego do Jego Magnificencji Pana Rektora Politechniki Warszawskiej z 1935 r.; tamże, Podanie Jana Chudzyńskiego do Jego Magnificencji Pana Rektora Politechniki Warszawskiej z 11 maja 1936 r.; tamże, Podanie Jana Chudzyńskiego do Pana Dziekana Wydziału Mechanicznego z 1938 r. Wcześniej w roku akademickim 1934/1935 Jan Chudzyński był studentem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Warszawskiego, zob. Tamże, Uniwersytet Warszawski. Świadectwo Wystąpienia nr 263 z 10 października 1935 r.; tamże, Życiorys Jana Aleksandra Józefa Chudzyńskiego z 2 września 1935 r.

³⁰⁰ „Kurier Warszawski” 1910, nr 217, z 8 sierpnia, s. 5; „Nowa Gazeta poświęcona wszelkim zjawiskom życia społecznego” 1910, nr 358, z 8 sierpnia (wyd. popołudniowe), s. 2.

inżyniera mechanika³⁰¹; prawo³⁰² – Antoni Chudzyński, Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego (1936–1938)³⁰³, Gustaw Findeisen, Wydział Prawa uniwersytetu w Warszawie (1931–3 czerwca 1937 r.)³⁰⁴, Edmund Krzymuski, student zwyczajny Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego (semestr drugi roku akademickiego 1878/79–semestr pierwszy 1879/80, gdzie 2 grudnia 1880 r. uzyskał tytuł doktora praw)³⁰⁵, Kazimierz Mayzner – prawo na Uniwersytecie w Petersburgu (1906–1909) oraz na Uniwersytecie w Tartu (Dorpacie), którego został absolwentem (1910–1911)³⁰⁶; Zygmunt Mirosławski, Fakultet Prawniczy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1870)³⁰⁷, Tadeusz Misiewicz, Wydział Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego (student zwyczajny w l. 1907–1919, absolutorium uzyskał 31 lipca 1919 r.)³⁰⁸, Jan Józef

³⁰¹ Hochschule Mittweida, Hochschularchiv, Bericht_Nr_033, Technikum Mittweida. Königreich Sachsen. Bericht über das 41.-43. Studienjahr, s. 19, 22; tamże, FB_010, Frequenzbuch, b.p.; tamże, T_16915, The Student File of Mr. Morawski, k. 1-23; tamże, ZB_4X, The Copies Mr. Morawski's certificates; B. Chwaściński, dz. cyt., s. 92, gdzie nazwa uczelni, którą kończył Morawski autor podał jako Ingenieur und Oberschule w Mittweidzie; N., *Nad trumną...*, s. 3; *Ś.p. inż. Bernard...*, s. 784.

³⁰² W okresie Drugiej Rzeczypospolitej prawo (niekiedy łączone z naukami politycznymi) było najczęściej wybierane przez dzieci ziemiańskie jako kierunek studiów. W roku akademickim 1935/1936 wśród wszystkich studentów I roku wywodzących się ze sfery ziemiańskiej (411 osób), na prawie i naukach politycznych studia rozpoczęło 150 osób, zob. M. Falski, *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*, Warszawa 1937, s. 95; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy...*, s. 143; tenże, *Sfery przemysłowe...*, s. 143.

³⁰³ AUW, akta osobowe Antoniego Chudzyńskiego, sygn. RP 51184; Z. Czeczot-Gawrak, *Antoni Chudzyński. Pożegnanie (1917–2004)*, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 54 (wyd. stołeczne), z 4 marca, s. 8, gdzie informacja, że Antoni Chudzyński był absolwentem prawa uniwersytetu w Warszawie. Już po wojnie (6 listopada 1945 r.) Antoni Chudzyński ukończył Polski Wydział Prawa Uniwersytetu w Oxfordzie, zob. relacja Marty Łomży z Uniwersytetu w Oxfordzie (05.02.2015 r.), w zbiorach autora; *Monografia Polskiego Wydziału Prawa 1944–1947 Uniwersytetu w Oxford*, [kom. red. J.W. Cywinski et al.], Londyn 1997, s. 307. Sam Antoni Chudzyński w relacji, jaką przekazał Kseni Wojtalik (*Jest taka wieś na Kujawach... Choceń – miejsca i ludzie*, mps, Włocławek 2000, s. 18, w zbiorach autora) podaje błędnie, że przed wojną ukończył Wydział Prawa na Uniwersytecie Warszawskim, a następnie podjął studia w Oxfordzie, gdzie uzyskał stopień naukowy doktora praw.

³⁰⁴ AUW, akta osobowe Gustawa Findeisena, sygn. RP 38915, indeks Gustawa Findeisena, b.p.; tamże, karta wyników egzaminów i studiów, b.p.

³⁰⁵ *Corpus. K-L*, pod red. K. Stopki, Kraków 2009, s. 669; M. Paszkowska, *Nauka prawa karnego w środowisku „Gazety Sądowej Warszawskiej” (1873–1918)*, Warszawa 2010, s. 142-143 (tam wcześniejsza literatura); „Kurier Warszawski” 1880, nr 283, z 8 (20 grudnia), s. 3.

³⁰⁶ K. Askanas, dz. cyt., s. 54; J. Kanimir, dz. cyt., s. 306; „Nowa Gazeta” 1911, nr 274, z 18 czerwca (wyd. poranne), s. 4; *Tartu Ülikooli Üliõpilaskonna Teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuenssis*, t. 1: 1889–1918, Tartu 1986, s. 237. Zanim Kazimierz Mayzner zaczął studiować prawo, to w roku akademickim 1903/1904 był studentem matematyki na uniwersytecie w Warszawie, a następnie studiował na Politechnice Warszawskiej (1904/1905), zob. tamże; *SIVU na 1903–1904*, s. 25, poz. 55. Zarówno K. Askanas (dz. cyt., s. 54) i J. Kanimir (dz. cyt., s. 306) podają, że Kazimierz Mayzner po zaprzestaniu studiów na Politechnice Warszawskiej, udał się do Paryża, aby tam studiować architekturę oraz malarstwo. Z kolei w opracowaniu Stanisława Łozy (*Czy wiesz kto...*, Warszawa 1938, s. 472) jest informacja, jakoby w Paryżu Mayzner miał być studentem prawa.

³⁰⁷ *SIVU na 1869–1870*, s. 67; *Ś.p. Zygmunt Mirosławski*, „Kurier Warszawski” 1909, nr 240, z 31 sierpnia, s. 4.

³⁰⁸ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. Ap 6802 Misiewicz Tadeusz Kazimierz, Główna karta ewidencyjna; *Corpus. M-N*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011, s. 455. Tadeusz Misiewicz ukończył również jednoroczny kurs dla abiturientów w roku akademickim 1911/12 w Akademii Handlowej

Mittelstaedt, Wydział Prawa Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma w Berlinie (1839/1840)³⁰⁹, Zygmunt Morzycki, Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego (1933 r.)³¹⁰, Józef Orpiszewski, sekcja prawnicza Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Poznańskiego w Poznaniu (1933/34)³¹¹; Zygmunt Radoński, prawo na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie (1872 r.)³¹², Klemens Radomyski, Fakultet Prawniczy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1899–1903)³¹³, Karol Czesław Rasz vel Rasch, Fakultet Prawniczy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1889), który ukończył ze stopniem rzeczywistego studenta³¹⁴; Wydział Filozoficzno-Przyrodniczy Uniwersytetu Warszawskiego – Andrzej Gliński (1925/26, studia przerwała śmierć w czasie przewrotu majowego)³¹⁵; Wydział Handlowy – Stefan Kretkowski, studiował na Politechnice Ryskiej (1889–1891)³¹⁶, Wydział Inżynierii Politechniki Ryskiej – Benedykt Wodziński (1880–1885)³¹⁷; Wydział Mechaniczny Królewskiej Wyższej Szkoły Technicznej (Wyższa Szkoła Techniczna) w Charlottenburgu – Ignacy Szajewski, gdzie uczęszczał 3 semestry³¹⁸; Fakultet Matematyczno-Fizyczny, Oddział Przyrodniczy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego – Tytus Piwnicki (1874–1879), który ukończył jako student rzeczywisty³¹⁹; Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie – Jerzy Czaplicki, na posiedzeniu

w Krakowie – świadectwo z 1 października 1912 r. Poza tym w 1919 r. został absolwentem kursów rolniczych organizowanych przez Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Zob. tamże.

³⁰⁹ *Amtliches von Michaelis 1839 bis Ostern 1840*, Berlin 1839, s. 23; A. Galos, *Mittelstaedt (Mittelsztedt) Jan (1819–1890), ziemianin, powstaniec wielkopolski z r. 1848, ekonomista, działacz w Poznańskim i w Królestwie*, w: PSB, t. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 387, tam też informacja, że Jan Mittelstaedt studiował rolnictwo w Greifswaldzie (Gryfii) oraz w Grignon we Francji.

³¹⁰ AUW, Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103, s. 315-316.

³¹¹ AUAM, akta osobowe Józefa Orpiszewskiego, sygn. 62/7, karta przyjęcia Józefa Orpiszewskiego na studium prawne Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Poznańskiego w Poznaniu z 3 października 1933 r., b.p.; tamże, karty wpisowe 1933-34: N-O, karta wpisowa Józefa Orpiszewskiego, b.p.

³¹² *Amtliches von Michaelis 1872 bis Ostern 1873*, Berlin 1872, s. 30; *Mowa żałobna nad...*, s. 5.

³¹³ Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Milanówku (dalej: APWoM), Cesarski Uniwersytet Warszawski 1869–1917 (Imperatorskij Varšavskij Universitet 1869–1917), sygn. 924, s. 3, 5-8, 11-12, 14-17; APToW, SO, sygn. 3/54, k. 1v; *SIVU na 1899–1900*, s. 59 (poz. 96); *SIVU na 190–1901*, s. 87 (poz. 72); *SIVU na 1901–1902*, s. 113 (poz. 74); *SIVU na 1902–1903*, s. 127 (poz. 72); *Ze szkół*, „Gazeta Polska” 1903, nr 184, z 8 lipca (25 czerwca), s. 2; *Ze szkół. W Warszawie*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 181, z 20 czerwca (3 lipca), s. 4.

³¹⁴ *SIVU na 1885–1886*, s. 38; *SIVU na 1886–1887*, s. 68; *SIVU na 1888–1889*, s. 97; *Egzamin*, „Kurier Codzienny” 1889, nr 176 (dodatek poranny), z 16 (28) czerwca, s. 1; „Gazeta Sądowa Warszawska” 1889, nr 28, z 1 (13) lipca, s. 448; „Kurier Poranny” 1889, nr 176, z 15 (27) czerwca, s. 2.

³¹⁵ AUW, akta osobowe Andrzeja Glińskiego, nr albumu 21225, b.p.; „Kurier Warszawski” 1926, nr 133, z 16 maja, s. 15 (nekrologi Andrzeja Glińskiego).

³¹⁶ *Album Riga*, s. 228 (nr 3255); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 132 (l.p. 900); T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 496.

³¹⁷ *Album Riga*, s. 119 (nr 1801); A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 67 (l.p. 398).

³¹⁸ APToW, SO, sygn. 3/66, k. 4 r, 8v.

³¹⁹ *Alfavitnyj Ukazatel' k'' spisku studentov'' Imperatorskago Varšavskago Universiteta na 1875–1876 akadem. god'.*, s. 4; *SIVU na 1874–1875*, s. 11; *SIVU na 1876–1877*, s. 12; *SIVU na 1877–1878*, s. 15; *SIVU na 1878–1879*, s. 16; „Gazeta Polska” 1879, nr 145, z 2 lipca, s. 2; „Gazeta Warszawska” 1879, nr

Senatu uczelni z dnia 16 lutego 1937 r. uzyskał stopień magistra nauk ekonomiczno-handlowych³²⁰, Andrzej Findeisen (1934/35, 1936/37–1937/38)³²¹, Tadeusz Około-Kułąk (28 wrzesień 1922 r.–30 czerwiec 1925 r.)³²² czy Stanisław Sokołowski (studiował w l. 1931–1933, został skreślony z listy studentów 18 grudnia 1933 r.)³²³. Tylko jeden z synów ziemiańskich, a mianowicie Wilhelm Lüdtke podjął studia na Uniwersytecie Warszawskim na Wydziale Teologii Ewangelickiej, na którym studiował przez rok akademicki 1930/31. Dalszą jego edukację przerwała przedwczesna śmierć w maju 1931 r.³²⁴

Zdarzały się również przypadki, że dzieci właścicieli ziemskich podejmowały studia w kilku ośrodkach uniwersyteckich. Naukę w Studium Rolniczym Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Krakowie rozpoczęli Antoni (student nadzwyczajny 1911/12 semestr II i 1913/14, zdał drugi egzamin rolniczy 23 lipca 1914 r.) i Eustachy (student nadzwyczajny 1913/14, pierwszy egzamin rolniczy 22 lipca 1914 r.) Gautier, którzy następnie w 1915 r. podjęli dalsze studia w Wyższej Szkole Rolniczej w Warszawie³²⁵. Również na UJ uczęszczali: Kazimierz – Wydział Filozoficzny (student zwyczajny 1904/05), Stanisław – Wydział Prawa (student zwyczajny 1904/05) i Włodzimierz – Wydział Filozoficzny (student zwyczajny 1904/05) Grodzicy³²⁶; Ludwik Orpiszewski – Studium Rolnicze Wydziału Filozoficznego (student zwyczajny

147, z 22 czerwca (4 lipca), s. 1; „Kurier Codzienny” 1879, nr 150, z 26 czerwca (8 lipca), s. 2; „Kurier Poranny i Antrakt” 1879, nr 252, z 30 sierpnia (11 września), s. 1; „Kurier Warszawski” 1879, nr 144, z 19 czerwca (1 lipca), s. 3; „Nowiny. Pismo codzienne” 1879, nr 181, z 21 czerwca (3 lipca), s. 3. Ponadto zob. B. Drzewiecki, T. Sławiński, dz. cyt., s. 123.

³²⁰ ASGH, akta osobowe Jerzego Czaplickiego, sygn. 6936/WSH, s. 24–26. Stopień magistra otrzymał na podstawie pracy magisterskiej *Produkcja jęczmienia browarnego na Kujawach* oraz złożeniu przepisane go egzaminu.

³²¹ ASGH, akta osobowe Andrzeja Findeisena, sygn. 8279/WSH, świadectwo wystąpienia l. 2174, s. 9. Andrzej Findeisen był dwukrotnie skreślony z listy studentów. Po raz pierwszy 28 marca 1935 r. z powodu niezgłoszenia się na dalsze studia w terminie jaki przewidziała uczelnia. Przyjęty ponownie w poczet studentów dnia 1 kwietnia 1935 r. z prawem zgłoszenia się na II semestr. Jednak 26 listopada 1935 r. został drugi raz skreślony z listy studentów z tego samego powodu co poprzednio. Na studia został przyjęty po raz trzeci 21 (?) listopada 1936 r. z prawem zgłoszenia się na III semestr. Zob. tamże, s. 10.

³²² ASGH, akta osobowe Tadeusza Około-Kułąka, sygn. 1788/WSH, b.p., podanie do Dyrekcji Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie; tamże, Protokół egzaminów; CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. I.482.42-3327, VM, Tadeusz Około-Kułąk, s. 4, Kwestjonariusz; B. Polak, *Około-Kułąk Tadeusz*, dz. cyt., s. 153.

³²³ ASGH, akta osobowe Stanisława Sokołowskiego, sygn. 6879/WSH, s. 1–2, 4–5; M. Gruszczyńska, *Sokołowski Stanisław Antoni...*, s. 163; T. Sławiński, *Stanisław Antoni Sokołowski (1912–1945), wychowanek*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum...*, s. 163; A.A. Zięba, *Sokołowski Stanisław Antoni...*, s. 197; B. Ziółkowska, *Sokołowski Stanisław Antoni...*, s. 211.

³²⁴ AUW, akta osobowe Wilhelma Lüdtke, sygn. RP 34437, b.p., formularz do zapisywania wykładów Kurs I trymestr J.Z.W. 1930/31 r.; „Freie Presse” 1931, nr 147, z 31 maja, s. 16 (nekrolog Wilhelma Lüdtke).

³²⁵ ASGGW, Album studentów 1911–1918, l.p. 115–116; *Corpus. E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006, s. 278.

³²⁶ Tamże, s. 545–547.

1903/04–1904/05, zdał I egzamin rolniczy 30 stycznia 1905 r.)³²⁷. Bracia Grodziczcy kontynuowali studia na uniwersytecie w Lipsku na kierunku ekonomia: Kazimierz (24 października 1906 r.–12 listopada 1907 r.)³²⁸ i Włodzimierz (24 października 1906 r.–12 listopada 1907 r.)³²⁹ oraz na Königlichem Landwirtschaftlichen Hochschule w Berlinie na kierunku rolnictwo: Kazimierz (semestr zimowy 1908/09 r. oraz semestr letni 1909 r.)³³⁰ i Stanisław (rok akademicki 1909/10)³³¹. Natomiast Ludwik Orpiszewski studia rozpoczął na Uniwersytecie Warszawskim, następnie studiował rolnictwo we Wrocławiu (1905–1906) i na Uniwersytecie Jerzego Augusta w Getyndze (2 listopada 1906 r.–4 marca 1908 r.), który uwieńczył otrzymaniem stopnia doktora filozofii, złożył egzamin *summa cum laude*³³². Początkowo na Wydziale Prawa i Administracji w Szkole Głównej w Warszawie studiowali Mieczysław Kretkowski (1867–1869)³³³, Leopold Julian (1866–

³²⁷ *Corpus. O-Q*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011, s. 97.

³²⁸ Universitätsarchiv Leipzig, Studentenkartei quaestur, sygn. Quaestur027892, <https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/0D27419D-84E5-494B-851D-42655EB4DBE4>, (dostęp: 30.05.2022 r.); *Die Matrikel...*, s. 255; A. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Kazimierz...*, s. 39; W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, s. 55, gdzie autor błędnie podaje, że Kazimierz Grodzicki studiował rolnictwo na uniwersytecie lipskim.

³²⁹ Universitätsarchiv Leipzig, sygn. Quaestur027893, [<https://recherche.archiv.uni-leipzig.de/image/view/ED6B3369-FE38-4EBE-8D57-C18936B36022>], (dostęp: 30.05.2022 r.); *Die Matrikel...*, s. 255; B. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Włodzimierz h. Gryf*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 40, gdzie błędna informacja, że Włodzimierz Grodzicki ukończył w Lipsku studia rolnicze. Wiadomość tą powieliła W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, s. 57.

³³⁰ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (dalej cyt. HU UA), Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichem Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, Wintersemester 1908/09, s. 15; tamże, Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichem Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, Sommersemester 1909, s. 15.

³³¹ HU UA, Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichem Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, 1909/1910, s. 16; B. Grodzicki, *Grodzicki Stanisław h. Gryf*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, Warszawa 2002, s. 53; W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, s. 56. W obydwu opracowaniach autorzy podają błędną informację jakoby Stanisław Grodzicki razem z braćmi studiował rolnictwo na uniwersytecie w Lipsku.

³³² *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichem Georg-August-Universität zu Göttingen. Auf das halbe Jahr von Michaelis 1906 bis Ostern 1907* (dalej: *Amtliches Göttingen. Auf...*), Göttingen 1907, s. 65; *Amtliches Göttingen. Auf das halbe Jahr von Ostern 1907 bis Michaelis 1907*, Göttingen 1907, s. 66; *Amtliches Göttingen. Auf das halbe Jahr von Michaelis 1907 bis Ostern 1908*, Göttingen 1908, s. 66; S. Brzozowski, *Polacy na studiach...*, s. 209; *Corpus. O-Q*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011, s. 97; A. Ciechalski, *Orpiszewski Ludwik August...*, s. 131; „Kurier Warszawski” 1908, nr 19, z 19 stycznia, s. 6.

³³³ S. Borowski, *Szkoła Główna Warszawska 1862–1869. Wydział Prawa i Administracji*, Warszawa 1937, s. 301; *Księga pamiątkowa zjazdu b. wychowanców b. Szkoły Głównej Warszawskiej w 40-ą rocznicę jej założenia*, cz. II: *Spis uczestników zjazdu oraz krótkie notatki biograficzne*, [kom red. A. Czajewicz et al.], [Warszawa 1906], s. 22, gdzie informacja, że Mieczysław Kretkowski wstąpił do Szkoły Głównej w Warszawie w 1866 r.; *Lista Studentów Szkoły Głównej za r. n. 1866/7* (dalej: *Lista Studentów*), [Warszawa] b.r.w., s. 2; *Lista Studentów 1867/8*, [Warszawa] b.r.w.; s. 8; *Lista Studentów 1868/9*, [Warszawa], b.r.w., s. 15; *Szkoła rozumu i charakteru. Szkoła Główna Warszawska (1862–1869). Materiały do dziejów, wstęp, wybór i oprac. G.P. Bąbiak*, Warszawa 2019, s. 273. Według (S. Konarskiego, *Kretkowski Mieczysław...*, s. 283 i *Szkoła Rolnicza Mieczysławów...*, s. 5) Mieczysław Kretkowski studiował w Szkole Głównej w Warszawie w latach 1864–1866.

–1868)³³⁴ i Stanisław Leopold Kronenberg (1862–1867, tytuł magistra prawa na podstawie pracy *O podatku gruntowym* uzyskał 2 kwietnia 1868 r.)³³⁵, Zygmunt Mirosławski (1866–1869)³³⁶ oraz Juliusz Waliszewski (1865–1869 tytuł magistra prawa z 2 maja 1870 r. na podstawie pracy *O korzyściach, jakie przemysł i handel przynoszą rolnictwu*, który został zatwierdzony przez Cesarski Uniwersytet Warszawski)³³⁷. Jerzy Ciechomski, absolwent rolnictwa w Rydze, studiował w Hochschule für Bodenkultur w Wiedniu (1904/1905–1906)³³⁸. Leopold Julian Kronenberg oprócz studiowania w szkole rolniczej, pobierał również nauki na kierunku ekonomia na uniwersytecie w Bonn (immatrykulowany 22 października 1867 r.)³³⁹. Natomiast Włodzimierz Haack był absolwentem Institut Supérieur de Commerce D’Anvers w Antwerpii (1925–1928, uzyskał tytuł licencjata nauk handlowych)³⁴⁰. Edmund Krzymuski, absolwent prawa na uniwersytecie w Krakowie z 1880 r., wcześniej w l. 1870/71–1873/74 studiował prawo na Uniwersytecie w Warszawie, a następnie w roku akademickim 1874/75 przebywał na uniwersytecie w Heidelbergu. Dnia 30 czerwca 1875 r. został kandydatem praw³⁴¹. Również Wojciech Gabriel, który podjął studia rolnicze na SGGW w październiku 1937 r., już 22 listopada tego samego roku podjął studia rolnicze w Gembloux, gdzie przebywał

³³⁴ S. Borowski, dz. cyt., s. 301; *Księga pamiątkowa zjazdu...*, s. 22; *Lista Studentów 1866/7*, [Warszawa] b.r.w., s. 2; *Szkoła rozumu...*, s. 273.

³³⁵ S. Borowski, dz. cyt., s. 301; Ignotus [A. Peretz], *Finansjera warszawska (1870–1925). (Z osobistych wspomnień)*, Warszawa 1926, s. 49; R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Stanisław Leopold (1846–1894), przemysłowiec i finansista*, w: PSB, t. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 330; *Siedmioletnie Szkoły Głównej Warszawskiej. 1862–1869. Wydział Prawa i Administracji. Notatki do historii szkół prawa w Polsce*, przez A. Kraushara, Warszawa-Kraków 1883, s. 255; *Szkoła rozumu...*, s. 273; „Kurier Warszawski” 1868, nr 99, z 23 kwietnia (5 maja), s. 2.

³³⁶ S. Borowski, dz. cyt., s. 306; *Lista Studentów 1866/7*, [Warszawa] b.r.w., s. 2; *Lista Studentów 1867/8*, [Warszawa], b.r.w., s. 9; *Lista Studentów 1868/9*, [Warszawa], b.r.w., s. 15; *Ś.p. Zygmunt Mirosławski*, dz. cyt., s. 4.

³³⁷ S. Borowski, dz. cyt., s. 320; *Lista Studentów 1865/6*, [Warszawa] b.r.w., s. 8; *Lista Studentów 1866/7*, [Warszawa] b.r.w., s. 17; *Lista Studentów 1868/9*, [Warszawa] b.r.w., s. 23; *Siedmioletnie Szkoły Głównej...*, s. 265; *Wspomnienia pośmiertne*, „Kurier Warszawski” 1908, nr 211, z 1 sierpnia (dodatek poranny), s. 2; „Dziennik Warszawski” 1870, nr 115, z 27 maja (8 czerwca), s. 1211; „Kurier Codzienny” 1870, nr 118, z 19 (31) maja, s. 2; „Kurier Warszawski” 1870, nr 120, z 21 maja (2 czerwca), s. 3.

³³⁸ S. Brzozowski, *Studia rolnicze, leśne...*, s. 166, gdzie informacja, że Jerzy Ciechomski przebywał na uczelni w Wiedniu w 1906 r.; M. Raczkowski, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian h. Wąż...*, s. 9.

³³⁹ *Amtliches Verzeichniß des Personals und der Studirenden der Königlichen Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn für das Winter=halbjahr 1867/68*, Ausgestellt und im Verlage von F. Dpik, Bonn [b.r.w.], s. 22; L.J. Kronenberg, dz. cyt., s. 28.

³⁴⁰ University Archives of Antwerp, sygn. 12357, Archief Rijkshandelshogeschool (RHSSA), b.p.; tamże, sygn. 12522, Deliberatieverslagen laatstejaars handelswetenschappen 1906–1928, b.p.; tamże, sygn. 12524, Deliberatieverslagen eerstejaars 1919–1932, b.p.; T. Haackowa, T. Epsztajn, *Haack Włodzimierz Hugo...*, s. 67; karta egzaminacyjna Włodzimierza Haacka z 1928 r. z Institut Supérieur de Commerce D’Anvers, ze zbiorów Elżbiety Kosseckiej z Warszawy; W. Hake, dz. cyt., s. 30, gdzie błędnie autor podaje, że Włodzimierz Haack ukończył studia w Antwerpii w 1929 r. Pragnę podziękować Pani prof. Elżbiecie Kosseckiej za udostępnienie karty egzaminacyjnej jej Wuj.

³⁴¹ *Corpus. K-L*, pod red. K. Stopki, Kraków 2009, s. 669; *SIVU na 1870–1871*, s. 31; *SIVU na 1872–1873*, s. 30; *SIVU na 1873–1874*, s. 31.

do 8 lipca 1939 r.³⁴² Tadeusz Około-Kułąk, który w czerwcu 1925 r. skończył Wyższą Szkołę Handlową w Warszawie, w roku akademickim 1925/1926 studiował na Wydziale Rolniczym Uniwersytetu Poznańskiego³⁴³.

Jeśli chodzi o córki właścicieli ziemskich, autorowi udało się ustalić, że Józefa Ciechomska i Maria Grodzicka w l. 1910–1914, pobierały nauki na paryskiej Sorbonie³⁴⁴. Hanna z Komorowskich Siniarska-Czaplicka była studentką Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie (1925–1928, ukończyła 5 semestrów)³⁴⁵. Z kolei Jadwiga z Dunin-Wąsowiczów Siniarska-Czaplicka w l. 1932–1934 była studentką Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego³⁴⁶. Maria Morzycka, córka Lucjana, właściciela Brzyszcza, w 1931 r. podjęła studia na Wydziale Rolnym w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Choroba, a następnie wybuch II wojny światowej, uniemożliwił jej ukończenia studiów przed 1939 r. Studia dokończyła po wojnie (1947–1952) i dnia 14 kwietnia 1952 r. otrzymała dyplom ukończenia studiów wyższych z tytułem inżyniera rolnika³⁴⁷.

W okresie drugiej wojny światowej młodzież ziemiańska kończyła lub kontynuowała studia na tajnych kompletach. Zygmunt Morzycki, który rozpoczął studia prawnicze na uniwersytecie w Warszawie w 1933 r., kontynuował je w okresie okupacji niemieckiej na tajnych kompletach. Na wykłady uczęszczał od roku 1941/42. Egzaminy z historii filozofii prawa, prawa i prawa karnego, prawa administracyjnego i skarbowości zdał w l. 1942–1943³⁴⁸. Edukację w latach drugiej wojny światowej kontynuował Jan

³⁴² University of Liège, Archives of the faculty of Gembloux Agro-Bio Tech, Gabriel Fiche Etudiant, b.p.; tamże, Gabriel Reussite 1938 – Echec 1939, b.p.; ASGGW, t. osob. Wojciecha Stanisława Gabriela,teczka nr 5846, Certificat de la première épreuve de l'examen de Candidat Ingénieur agronome Institut Agronomique de L'État a Gembloux, b.p.

³⁴³ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. I.482.42-3327, VM, Tadeusz Około-Kułąk, s. 4, Kwestjonariusz.

³⁴⁴ M. Grodzicka, dz. cyt., s. 177-220, 227-235, 239-252; J. Grodzicki, *Grodzicki Tadeusz h. Gryf*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, Warszawa 2002, s. 52; M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk I*, s. 6.

³⁴⁵ ASGH, akta osobowe Hanny Komorowskiej, sygn. 3593/WSH, s. 3-4.

³⁴⁶ AUW, akta osobowe Jadwigi Wąsowicz, sygn. RP 40053, wykaz wykładów i ćwiczeń, b.p.; tamże, zaświadczenie Rektora Uniwersytetu Warszawskiego nr V.359/55 z 16.VIII.1955 r., b.p.; AUW, Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103, s. 7; J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 93-96; M. Siniarska-Kapuścińska, M. Raczkowski, dz. cyt., s. 76.

³⁴⁷ ASGGW, Akta studenckie Marii Morzyckiej nr 4155, b.p., dyplom nr II R-539/KD/52; tamże, indeks studiów Marii Morzyckiej; tamże, podanie Marii Morzyckiej z 1 września 1931 r., tamże, życiorys Marii Morzyckiej Skarżyńskiej.

³⁴⁸ AUW, akta osobowe Zygmunta Morzyckiego, sygn. RP/Z 43141, zaświadczenie prof. dr. Stanisława Śliwińskiego z 16 lipca 1945 r., b.p.; tamże, zaświadczenie doc. dra Henryka Piętki z 14 czerwca 1945 r., b.p.; tamże, zaświadczenie sędziego T. Szymańskiego z 27 sierpnia 1945 r., b.p.; tamże, zaświadczenie dra Karola Brzoski z 25 maja 1945 r., b.p. Ostatecznie Zygmunt Morzycki stopień magistra prawa uzyskał 8 czerwca 1946 r., zob. AUW, akta osobowe Zygmunta Morzyckiego, sygn. RP/Z 43141, zaświadczenie

Ciechomski. Przez rok 1943/44 studiował w Miejskiej Szkole Handlowej w Warszawie (potocznie zwaną „Szkolą Lipińskiego”), w ramach której, działała konspiracyjnie Szkoła Główna Handlowa (1940–1944)³⁴⁹.

W trakcie studiowania, akademicy należeli do różnych korporacji, organizacji, które tworzyły się przy danej uczelni. Do „Arkonii” na Politechnice Ryskiej należeli: Jerzy Ciechomski (nr ewidencyjny 761, której przez rok był prezesem, następnie został filistrem), Izydor (nr 9) i Paweł (nr 10) Jarnuszkiewiczowie (wcześniej byli członkami Kółka Gąssowskiego), Zygmunt Komecki (nr 471), Stefan Kretkowski, Stefan Olszowski (1882–1883, nr 249), Benedykt Wodziński (nr 165)³⁵⁰. Spośród nich Izydor Jarnuszkiewicz będąc na drugim roku studiów pełnił obowiązki gospodarza. Jego brat był sędzią wewnętrznym i studenckim, sekretarzem stowarzyszenia, a następnie prezesem. Najwięcej funkcji w korporacji pełnił Benedykt Wodziński, a mianowicie: pomocnika sekretarza, mistrza śpiewu, prezesa zebrania towarzyskiego, był członkiem sekcji wewnętrznej i zewnętrznej, sędzią wewnętrznym i studenckim (na 3 roku studiów). Będąc studentem czwartego roku został prezesem sekcji sądowej. Poza tym był prezesem sądu studenckiego, wiceprezesem „Arkonii”, a na drugim roku jej prezesem³⁵¹. Na tej uczelni powstała też korporacja „Welecja”, do której od 1883 r. należał Stefan Olszowski. Jej członkiem był także Edward Dunin-Sułgustowski, późniejszy właściciel Pyszkowa³⁵². Poza Rygą studenci pochodzenia ziemiańskiego należeli do następujących korporacji: Korporacja Studentów Uniwersytetu Poznańskiego „Corona” – Włodzimierz Haack, Zbigniew Kretkowski³⁵³; „Sarmatia” od 1915 r. z siedzibą w Warszawie – Andrzej Gliński, barwiarz, Kawaler Dyplomu Zasługi i Złotej Odznaki Związku Polskich Korporacji Akademickich (1930 r., pośmiertnie)³⁵⁴; Polska Akademicka Korporacja

o dyplomie ukończenia Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego przez Zygmunta Morzyckiego, b.p.; tamże, Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103, s. 315-316.

³⁴⁹ ASGH, akta osobowe Jana Ciechomskiego, sygn. 11392/SGH, s. 1, 3-7, 9, 11; J.B. Gliński, dz. cyt., s. 269-270.

³⁵⁰ A. Janicki, dz. cyt., t. 1: *Rys historyczny*, Gdańsk 2005, s. 178, przyp. 70, 180, przyp. 87, 184, przyp. 109; tamże, t. 2, s. 41 (l.p. 215-216), 67 (l.p. 398), 78 (l.p. 477), 132 (l.p. 900), 141 (l.p. 951), 233 (l.p. 1638); J.P., *ś.p. Paweł Jarnuszkiewicz...*, s. 3; Księga Pamiątkowa „Arkonii” 1879-9/V-1929, cz. III: *Listy imienne*, Warszawa 1929, s. 4-5, 14-15, 38-41, 64-65; M. Raczkowski, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian h. Wąż...*, s. 9; *Wspomnienie o 10-cio...*, s. 8, 24, 34-35, 40, 71-72, 99, 106, 147.

³⁵¹ Tamże, s. 99, 147.

³⁵² A. Janicki, dz. cyt., t. 1, s. 185, przyp. 118; *Lista adresowa filistrów...*, s. 3, nr 57.

³⁵³ T. Haackowa, T. Epsztejn, *Haack Włodzimierz Hugo...*, s. 67; D. Pater, *Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej CORONA (Poznań)*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1997, biuletyn nr 14, s. 91-92.

³⁵⁴ *Księga Stulecia Korporacji Akademickiej Sarmatia*, red. W. Fornalski, Warszawa 2010, s. 35, 42, 68, 314; „Kurier Warszawski” 1926, nr 133, z 16 maja, s. 15; P. Tomaszewski, *Polskie korporacje akademickie. Struktury, myśl polityczna, działalność*, Toruń 2011, s. 375.

„Jagiellonia”: Józef Ciechomski (w roku akademickim 1931/32 był renonsem)³⁵⁵, Jerzy Czaplicki³⁵⁶, Tadeusz Czaplicki (prezes w semestrze letnim 1938/39, w 1939 r. otrzymał godność dożywotniego Marszałka Honorowego Konfederacji „Falkonia”)³⁵⁷ i Tadeusz Około-Kułąk (filister)³⁵⁸; Korporacja Akademicka „KUJAWJA” zrzeszająca studentów z Poznania, Bydgoszczy i Cieszyna, do której należeli: Stanisław Kretkowski i Zbigniew Misiewicz³⁵⁹, Polska Korporacja Akademicka PATRIA z siedzibą w Warszawie, której członkiem był Jan Chudzyński³⁶⁰ czy Stowarzyszenie „Urania” w Mittweidzie, której członkiem Zarządu i Sekretarzem był Bernard Józef Morawski³⁶¹. Natomiast Jerzy Gabriel, student SGGW był członkiem Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów, potocznie zwanym Bratniakiem³⁶². Z kolei absolwenci Instytutu Puławskiego należeli do Stowarzyszenia Wychowawców b. Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, potocznie nazywanego Stowarzyszeniem Puławiaków (założonego w 1911 r.). Trójka absolwentów tej uczelni, pochodząca z powiatu włocławskiego, a mianowicie: Antoni Byszewski, Kazimierz Gautier oraz Leon Kretkowski, byli członkami stałymi tego stowarzyszenia³⁶³. Antoni Byszewski wszedł w skład komitetu wydawniczego książki poświęconej Puławom, która została wydana w 1933 r. pod tytułem *Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo Stowarzyszenia Wychowawców Byłego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach* (Warszawa 1933)³⁶⁴. Kazimierz

³⁵⁵ *Almanach i skład osobowy na r. ak. 1992/1993*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1993, z. 1, s. 21; „Biuletyn Warszawskiego Koła Międzykorporacyjnego na rok akademicki 1931/31”, Warszawa 1932, s. 19; *Polska Akademicka Korporacja Jagiellonia 1910–2010*, red. M. Laszczkowski, Warszawa 2010, s. 182.

³⁵⁶ Tamże; T. Czaplicki, dz. cyt., s. 67; P. Tomaszewski, dz. cyt., s. 385, przyp. 192.

³⁵⁷ *Almanach i skład...*, s. 21; T. Czaplicki, dz. cyt., s. 75-78, 137-140; *Polska Akademicka Korporacja...*, s. 182; P. Tomaszewski, dz. cyt., s. 207, przyp. 281.

³⁵⁸ „Kurier Warszawski” 1933, nr 215, z 6 sierpnia, s. 15 (nekrolog Tadeusza Około-Kułąka); *Polska Akademicka Korporacja...*, s. 183.

³⁵⁹ *Kronika korporacji akademickiej „Kujawja”*, oprac. H. Tukalski-Nielubowicz, s. 28, BN, rkps akc. 8713; *Lista członków Akademickiej Korporacji KUJAWJA*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1997, nr 13, s. 77-78.

³⁶⁰ W. Głogowski, *Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej PATRIA* (Warszawa), „Polskie Korporacje Akademickie” 1995, z. 10, s. 42.

³⁶¹ N., *Nad trumną...*, s. 3; *Ś.p. inż. Bernard...*, s. 784.

³⁶² T. Czaplicki, dz. cyt., s. 85-87.

³⁶³ *Sprawozdanie z zebrania...*, s. 21, 27, 29; *Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo...*, s. 149, 151, 154. Ponadto zob. J. Socha, *Stowarzyszenie Puławiaków*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1984, nr 18, s. 95-117, w którym autor dokonuje opisu stowarzyszenia, a także charakteryzuje absolwentów Puław pod względem ich działalności społecznej, gospodarczej oraz pochodzenia.

³⁶⁴ *Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo...*, s. 140. W skład komitetu oprócz Antoniego Byszewskiego wchodził: Tadeusz Chwalibóg, Adam Hirszman, Aleksander Karszo-Siedlecki, Władysław Leszczyński, Stanisław Leśniowski, Michał Natanson, Marian Ostrowski, Feliks Wojewódzki i Józef Zawadzki. Na temat ukazania się *Wspomnień puławskich* zob. m.in.: T. Chwalibóg, *A jednak...można się dogadać*, „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 47, z 24 listopada, s. 11154-11155; J.L., *Wspomnienia Puławskie*, tamże, 1933, nr 29-30, z 28 lipca, s. 690-700; J. Rola, „Trzeba z żywymi naprzód iść”, tamże, 1933, nr 45, z 10 listopada, s. 1118-1119; T., „A jednak dogadać-by się trzeba”..., tamże, s. 1117-1118; *Ze stowarzyszenia*

Gautier należał również do Koła Koleżeńckiego z roku 1884, w gronie których znajdowali się absolwenci Puław z tego roku, utrzymujący ze sobą ścisłe kontakty. Organizowali oni zjazdy koła, których do 1920 r. odbyło się 13. Na 14. zebraniu Koła, jakie zostało zorganizowane w czerwcu 1921 r. w majątku Bodzanówek w powiecie wrocławskim należącym do Gautier, uchwalono, że zjazdy te będą odbywać się co roku³⁶⁵. Oprócz członków zwyczajnych/stałych, korporacje miały w swoim gronie również kuratorów lub członków honorowych. Wśród właścicieli ziemskich powiatu wrocławskiego, jedynie Antoni Byszewski był Kuratorem Korporacji, a jednocześnie Filisterem honoris causa Polskiej Korporacji Akademickiej VARSOVIA (Warszawa)³⁶⁶.

Wykształcenie, które zdobywali właściciele ziemscy i ich dzieci, umożliwiało prowadzenie majątków zgodnie ze zdobytą wiedzą. Przygotowywało ich do pełnienia funkcji w instytucjach państwowych, samorządowych i branżowych skupiających właścicieli majątków. Wśród absolwentów studiów wyższych było ok. 10-15% właścicieli ziemskich, natomiast osób kończących gimnazja lub licea było ok. 25%. Pod koniec XIX w. (1897 r.) wśród właścicieli ziemskich powiatu było 95 analfabetów, w tym 50 mężczyzn. Pisać i czytać potrafiło 540 ziemian, z czego 242 mężczyzn i 198 kobiet. Z nich, 16 mężczyzn skończyło uniwersytety, 3 skończyło specjalne i techniczne wyższe szkoły zawodowe oraz 5 specjalne szkoły średnie. Wśród absolwentów szkół średnich było 126 mężczyzn i 117 kobiet, z których pięć ziemianek było absolwentkami średnich szkół wojskowych, co zapewne jest błędem w druku wydawnictwa³⁶⁷. Z kierunków studiów wybieranych przez młodzież ziemiańską w II poł. XIX w. i na początku XX w. dominowało rolnictwo. Tendencja wyboru studiów rolniczych zmieniała się w okresie międzywojennym, gdzie coraz częściej przedstawiciele grupy ziemiańskiej kształcili się na takich kierunkach jak prawo, chemia czy nauki ekonomiczne lub handlowe, które umożliwiły podjęcie pracy przez ich absolwentów w innych dziedzinach życia społecznego, gospodarczego. Wiązało się to z zerwaniem dotychczasowego życia związanego z ziemią, dworem. Powyższe ustalenia ukazują, że nie wszyscy właściciele ziemscy, a także ich dzieci kształcili się w gimnazjach, czy później na studiach. Wynikało

wychowawców b. Instytutu Puławskiego, „Kurier Warszawski” 1933, nr 191, z 13 lipca (wyd. wieczorne), s. 12. Na łamach przytoczonych w tym miejscu artykułów, jakie zostały opublikowane w „Gazecie Rolniczej”, oprócz informacji o samym wydawnictwie, wywiązała się dyskusja odnośnie różnic między pokoleniami, między starymi a nowymi, czyli wychowankami Puław a Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

³⁶⁵ *Wspomnienia puławskie*. Wydawnictwo..., s. 145-147.

³⁶⁶ L. Ter-Oganjan, *Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej VARSOVIA (Warszawa)*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1995, z. 10, s. 54.

³⁶⁷ *Pervaâ*, t. 51: *Varšavskaâ guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904, s. 70.

to chociażby z sytuacji finansowej, w jakiej znajdowali się właściciele ziemscy. Nie zawsze było ich stać na to, żeby kształcić swoje dzieci poza domem rodzinnym. Ponadto nie zawsze istniała potrzeba posiadania formalnego wykształcenia wśród właścicieli ziemskich.

1.6. Dwór – park/ogród – folwark

Nieodłącznym elementem krajobrazu polskiej wsi w XIX i I poł. XX w. były siedziby ziemiańskie z okalającymi je parkami i ogrodami. Nie stanowiły jedynie obiektów mieszkalnych lub gospodarczych albo były miejscem wypoczynku, a co istotne, były często jedynymi obiektami, prezentującymi różne style architektoniczne. Do budowy ich używano zarówno drewna, jak i cegieł oraz kamieni. Wśród siedzib wyróżniamy dwory i pałace. Dwory były niewielkimi rezydencjami ziemiańskimi. Od poł. XVII w. budowano je zazwyczaj jako obiekty parterowe, o skromnych cechach architektonicznych. Dwór pełnił funkcję przede wszystkim mieszkalną. Z kolei pałace pozbawione były cech obronnych i miały więcej niż jedno piętro. Wyróżniały się swoją funkcjonalnością, która nie ograniczała się do domu mieszkalnego, funkcja reprezentacyjna pełniła w nich istotny element. Były w nich pokoje (sale), które służyły do przyjmowania gości, rozrywki (sale balowe), gabinety sztuki itp. Ponadto o pałacach świadczą liczne detale architektoniczne, takie jak ryzality, wieże i wykusze³⁶⁸. Oprócz siedzib ziemiańskich były zabudowania folwarczne, takie jak np. kurniki, obory, spichrze, stajnie i stodoły. Poza folwarkami znajdowały się budynki z przeznaczeniem dla pracowników majątkowych.

W powiecie włocławskim, podobnie jak w Królestwie Polskim, a następnie w Drugiej Rzeczypospolitej, w majątkach występowały zabudowania zarówno drewniane jak i kamienne. W latach 1880–1902, kiedy ukazywał się *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* w majątkach Włocławskiego było 1041 budynków murowanych i 756 budynków drewnianych³⁶⁹. W okresie pierwszego spisu powszechnego w 212 majątkach ziemskich było 920 budynków z przeznaczeniem mieszkalnym. Dane te

³⁶⁸ M.W. Kozak, *Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju?*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2008, nr 2 (32), s. 93, przypis 2; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., wyd. 5, Warszawa 2004, s. 92-93, 298. W XIX w. termin dwór nie był jednorodny. Określano nim małe i średnie domy ziemiańskie na wsi, jak i wielopiętrowe wille-pałace, domy reprezentujące różne style architektoniczne, zob. M. Leśniakowska, *Dwór polski a idee domu w kulturze europejskiej XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddziałów Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6-7 kwietnia 1989* (dalej: *Dwór polski. Materiały II*), Warszawa 1990, s. 9.

³⁶⁹ M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 147-152.

obejmują zarówno dwory, jak i mieszkania służby folwarcznej. Dla czterech dóbr podano liczbę budynków łącznie ze wsią, a mianowicie: w Łąkach Markowych było 13 budynków z przeznaczeniem mieszkalnym i 1 inny, ale zamieszkały, Woli Olszowej odpowiednio 31 i 4, Woli Sosnowej – 28 i 7, zaś w Wistce Szlacheckiej było 24 budynków z przeznaczeniem mieszkalnym. Ponadto w folwarku Redecz Krukowy był jeden budynek z innym przeznaczeniem, który był zamieszkiwany³⁷⁰.

1.6.1. Dwory/pałace³⁷¹

Wygląd dworów w Królestwie Polskim zależał od zamożności jego właściciela. Będące własnością uboższych ziemian, nie różniły się wiele od chałup bogatszych chłopów. Najczęściej były one parterowe, do których budowy używano bali głównie sosnowych, rzadziej modrzewiowych. Rzadko się zdarzało, że były szalowane deskami oraz tynkowane. Różniły się one od bogatych chat chłopów wykończeniem: większymi oknami, dwuskrzydłowymi drzwiami wejściowymi, które chronił ganek wsparty na drewnianych słupach albo murowanych oraz tynkowanych kolumnienkach. Także układ przestrzenny dworów był zależny od stanu finansowego właściciela. Liczba pomieszczeń wahała się od 4 w małych dworach do 6 lub 8 w większych. Często były przebudowane przez miejscowych cieśli, którzy pracowali bez żadnych planów architektonicznych, dlatego poprzez dobudowy kolejnych segmentów traciły swą pierwotną formę. Przeciwnieństwem dworów były pałace, zazwyczaj piętrowe, w których pokoje zlokalizowane na parterze pełniły funkcje reprezentacyjne, na piętrze mieszkalne, zaś w wysokich sutenerach lokowano takie pomieszczenia, jak kuchnie, spiżarnia i pralnie³⁷².

³⁷⁰ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 1: M.St. Warszawa. Województwo warszawskie, Warszawa 1925, s. 197-207.

³⁷¹ Na temat dworów/pałaców istnieje bogata literatura przedmiotu, zob. m.in.: W. Baraniewski, T.S. Jaroszewski, *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestolecie międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały III Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, 20-22 maja 1993*, Warszawa 1995, s. 9-40; T.S. Jaroszewski, *O kilku propozycjach siedzib wiejskich z około roku 1880*, w: *Dwór polski. Materiały II*, s. 89-112; tenże, *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 280-242; tenże, *Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały Seminarium Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce marzec 1986* (dalej: *Dwór polski. Materiały*), pod red. J. Baranowskiego, Warszawa 1992, s. 81-117; M. Leśniakowska, *Jak budowano „polski dwór”*, w: *Dwór polski. Architektura, tradycja, historia*, Kraków 2006, s. 7-48; też, *„Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mīt, symbol*, Warszawa 1996; M. Rydel, *Jam dwór polski*, Gdańsk 1993; A.D. Sznajpik, *„Otoczyć naród swój pięknem...”*. *Dyskusja wokół idei kultury i sztuki narodowej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku na tle prądów europejskich*, Warszawa 2021, s. 177-190.

³⁷² E. Kowicka, *Budownictwo*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, oprac. zbiorowe pod red. W. Hensla i J. Pazdury, t. 5: *Od 1795 do 1870 roku*, pod red. E. Kowickiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 309-310.

Podobna sytuacja istniała we Włocławskim. Nie sposób omówić wszystkich siedzib ziemiańskich, dlatego zostaną przedstawione wybrane z nich. Dwory/pałace w powiecie włocławskim budowane były w różnym czasie i stylu. Nowi właściciele majątków przebudowywali i modernizowali swoje siedziby, aby odpowiadały ich potrzebom. Siedziby ziemiańskie prezentowały cechy eklektyczne, klasycystyczne, renesansu włoskiego czy stylu dworskiego. Poniższa tabela przedstawia informacje dotyczące okresu powstania oraz stylu/cech dworów/pałaców w powiecie włocławskim.

Tabela 6. Czas powstania i styl/cechy dworów/pałaców w powiecie włocławskim

Nazwa majątku	Czas powstania dworu/palacu	Styl/cechy budowy
Baruchowo ^{a)}	ok. poł. XIX w., 1867 r.	eklektyczny o cechach klasycystycznych
Bilno	ok. 1850 r.	–
Bodzanówek	poł. XIX w., rozbudowa ok. 1930 r.	–
Bogusławice	XVIII/XIX w.	klasycystyczny
Boniewo ^{b)}	ok. 1900 r.	–
Borzynie	koniec XIX w., przebudowa początek XX w.	eklektyczny
Broniszewo	4 ćw. XIX w., przebudowa lata 20. XX w.	–
Brzezie*	1873 r.	renesans francuski
Brzyszewo	1. poł. XIX w.	–
Chocień	po 1894 r.	eklektyczny
Chodeczek	1900–1904	neoklasycystyczny
Czarne	ok. 1870 r., koniec XIX w., 1920–1922	–
Czerniewice	koniec XIX w.	–
Dąbie ^{c)}	XVIII w.	–
Dąbrówka	1920–1930	styl dworski
Dębice	koniec XVIII w., rozbudowa poł. XIX w.	klasycystyczny
Dziankowo	2 poł. XIX w.	–
Falborz ^{d)}	XIX/XX w., rozbudowa 1912–1914	eklektyczny
Grójec	XVI w., przebudowany w następnych stuleciach	–
Gustorzyn	1918 r.	–
Ignalin	1925–1927	–
Jarantowice	ok. 1914/15	–
Kamienna	1. poł. XIX w., rozbudowa początek XX w.	klasycystyczny
Kaniewo	1912–1914	–
Kazanie	po 1918 r., przebudowany 1928–1932	klasycystyczny

Kępka Szlachecka	2 poł. XIX w.	–
Kłobia	lata 20. XX w.	–
Kłóbka	1. poł. XIX w., koniec XIX w., lata 30. XX w.	klasycystyczny
Kruszynek	2 poł. XIX w.	neogotycki
Kuczyna	ok. 1920 r.	
Kuźnice	lata 20. XX w.	–
Lubień Kujawski	koniec XIX w., 1. ćw. XX w.	klasycystyczny
Lubraniec	po 1827 r.	późnoklasycystyczny
Łania	ostatnie dziesięciolecie XIX w.	klasycystyczny
Miechowice	1 poł. XIX w.	–
Mikołajki	koniec XIX w.	–
Modlibórz	ok. poł. XIX w.	klasycystyczny
Nowa Wieś	ok. 1859 r.	–
Nowa Zawada	ok. poł. XIX w.	–
Olganowo	lata 20. XX w.	styl dworcowy
Osiecz Wielki	poł. XIX w.	późnoklasycystyczny
Ossowo	koniec XVIII w., 2 poł. XIX i początek XX w.	–
Otmianowo	2 poł. XIX w., rozbudowany 1920 r.	–
Pieleszki-Zalesie	1. poł. XIX w., rozbudowa po 1918 r.	–
Popowiczki	2 poł. XIX w.	eklektyczny
Pyszkowo	2. poł. XIX w.	–
Redecz Kalny	początek XX w.	–
Rutkowice	po 1915 r.	styl dworcowy
Rzeżewo	?	–
Siarczyce	początek XX w.	–
Siewiersk	koniec XIX w.	–
Skibice	przed 1907 r.	–
Smólsk ^{e)}	po 1824 r. a przed 1842 r.	klasycystyczny w typie willi palladiańskiej
Sułkowo	ok. 1890 r.	eklektyczny
Strzygi	2. poł. XIX w., rozbudowa między 1924 a 1939 r.	–
Szczytno ^{f)}	koniec XVIII w., 1. poł. XIX w.	klasycystyczny
Śmiłowice	lata 30. XX w.	–
Świętosław	poł. XVIII w., rozbudowany w końcu XIX w.	–
Turowo	ok. 1920 r.	–

Unisławice	ok. poł. XIX w.	późnoklasycystyczny
Wichrowice	koniec XIX w., przebudowa 1939/40 r.	–
Wieniec ^{g)}	1875 r.	renesans włoski, nurt romantyczny architektury 2 poł. XIX w.
	2. ćw. XIX w.	neogotycki
Więśławice	1880-1890, przebudowany ok. 1910	eklektyczny o cechach neobarokowych
Wilkowice	2 poł. XIX w.	–
Wilkowiczki	3. ćw. XIX w., rozbudowany w okresie międzywojennym	–
Wistka Królewska ^{h)}	XIX w.	klasycystyczny
Wola Adamowa	2. poł. XIX w.?	–
Zbijewo	początek XIX w.	–
Zgłowiączka	lata 20. XX w.	–
Żydowo	4. ćw. XIX w.	eklektyczny

* kursywą oznaczono pałace.

^{a)} Według (*Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 18: *Włocławek i okolice*, oprac. autorskie W. Puget i M. Paździor oraz T. Chrzanowski i M. Kornecki, *Tekst*, (dalej: KZSP, t. 11, z. 18), Warszawa 1988, s. 105; *Zabytków architektury i budownictwa w Polsce*, t. 46: *Województwo włocławskie*, Warszawa 1993, s. 9) dwór miał powstać pod koniec XIX w.

^{b)} Najnowsza literatura (M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Boniewo – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 23) datuje nieprecyzyjnie budowę dworu w Boniewie na 2. poł. XIX w. Z kolei (*Zabytki architektury...*, s. 14) przyjmuje ok. poł. XIX w. jako powstanie dworu.

^{c)} Autorzy P. Bokota, P. Nowakowski, *Dąbie – dwór*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 80, datują powstanie dworu na XVII–XVIII w.

^{d)} W literaturze istnieje błędny pogląd, że rozbudowa pałacu miała nastąpić ok. 1919 r., P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 96.

^{e)} Według T. Sławińskiego (*Kilka uwag o pałacach w Passie i Smółsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 38, 1993, z. 2, s. 191), uważa, że pałac w Smółsku mógł powstać wcześniej niż 2. ćw. XIX w., co sugerują autorzy KZSP, t. 11, z. 18, s. 172 i *Zabytków architektury...*, s. 113.

^{f)} Według E.R. Kowalewskiej, S. Kunikowskiego (*Szczytno – zespół dworski z parkiem*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 192) dwór miał być zbudowany na przełomie XIX i XX w.

^{g)} W Wieńcu istnieją dwa pałace, jeden stary wybudowany w 2. ćw. XIX w., a drugi w 1875 r.

^{h)} Według (*Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, pod red. E. i M. Gąsiorowskich, Warszawa 1974, s. 308) dwór wzniesiono w końcu XIX w.

Źródło: oprac. własne na podstawie: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, „Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego” Ministerstwa Sztuki i Kultury z 1918 roku, koperta 96, b.p.; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Koninie, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Broniszewo dwór; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura we Włocławku (dalej: WUOZ Włocławek), karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa dotyczące dworów i pałaców z terenu powiatu włocławskiego; tamże karty zielone zabytków nieruchomych dotyczące dworów i pałaców z terenu powiatu włocławskiego; L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Baruchowo – dwór*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 31; ciż, *Chocień – dwór*, w: tamże, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 35; ciż, *Ossowo – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 93; ciż, *Smółsk – dwór*, w: tamże, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 292; ciż, *Żydowo – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 3, s. 288; P. Bokota, G.J. Budnik, *Bodzanówek – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 4, dz. cyt., s. 20; ciż, *Czarne – zespół dworski*, w: tamże, s. 73; ciż, *Nowa Zawada – zespół dworski*, w: tamże, s. 166; ciż, *Osieć Wielki – pałac*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 2, dz. cyt., s. 129; ciż, *Pieleszki-Zalesie – zespół dworski*, w: tamże, 1, cz. 5, dz. cyt., s. 220-223; ciż, *Popowiczki – pałac*, w: tamże, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 264-265; ciż, *Unisławice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 203-

204; ciż, *Wistka Królewska – dwór*, w: tamże, t. 1, cz. 2, s. 291-293; P. Bokota, E.R. Kowalewska, *Kaniewo – dwór*, w: tamże, t. 1, cz. 5, dz. cyt., s. 128; P. Bokota, P. Nowakowski, *Jarantowice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 3, dz. cyt., s. 20; ciż, P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec gmina Lubraniec. Zespół pałacowo-parkowy*, Toruń 2000, s. 24-25; ciż, *Sulkowo – dwór*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 2, dz. cyt., s. 205; P. Bokota, D. Walczewska, *Brzyszewo – dwór*, w: tamże, t. 1, cz. 5, dz. cyt., s. 66-67; ciż, *Strzygi – dwór*, w: tamże, s. 278-280; G.J. Budnik, M. Gruszczyńska, *Otmianowo – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 3, dz. cyt., s. 123; Z. Czerniawka, *Grójec*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000, s. 19; też, *Otmianowo*, w: tamże, s. 4; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół pałacowy*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 59; też, *Czerniewice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 4, dz. cyt., s. 100; też, *Dąbrówka – zespół dworski*, w: tamże, s. 123; też, *Dębice – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 2, dz. cyt., s. 77-78; też, *Kamienna – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 116-117; też, *Kazanie – zespół dworski*, w: tamże, s. 147; też, *Kępka Szlachecka – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 4, s. 145; też, *Kuźnice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 180; też, *Olganowo – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 2, dz. cyt., s. 111; też, *Redecz Kalny – zespół dworski*, w: tamże, s. 173; też, *Rutkowice – zespół dworski*, w: tamże, s. 191; też, *Skibice – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 3, dz. cyt., s. 156; też, *Śmiłowice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 4, dz. cyt., s. 221; też, *Świętosław – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 2, dz. cyt., s. 227; też, *Wieniec – zespół pałacowy*, w: tamże, s. 252-253; też, *Więstawice – zespół pałacowy*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 3, dz. cyt., s. 239-241; też, *Wilkowice – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 321; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Łania – zespół dworski*, w: tamże, t. 1, cz. 5, dz. cyt., s. 196; też, *Wola Adamowa – zespół dworski*, w: tamże, s. 309; M. Gruszczyńska, E.R. Kowalewska, *Ignalin – zespół dworski*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 5, dz. cyt., s. 104; też, *Kruszynek – zespół dworski*, w: tamże, s. 157; R. Hankowska, *Kłóbka – dwór*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 161; też, *Lubień Kujawski – dwór*, w: tamże, s. 219-221; Z. Jankowski, *Mielęcin. Michelin. Szkice z dziejów osiedla i okolic*, Włocławek 2019, s. 30-33; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Bogusławice – zespół dworski z parkiem*, w: *Materiały. Kujawy*, t. 1, cz. 4, dz. cyt., s. 55-56; ciż, *Wichrowice – zespół dworski*, w: tamże, s. 251; ciż, *Wilkowiczki – zespół dworski z parkiem*, w: tamże, s. 273; M. Kuhnke, *Rudolf Świerczyński 1883–1943. Życie i twórczość*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 45, 2000, z. 3-4, s. 226-227, 325-326; KZSP, t. 11, z. 18, s. 105, 119, 121, 125-126, 129-131, 134-135, 147-149, 157, 159-163, 172, 174, 177, 179-183; *Zabytki architektury...*, s. 9-10, 14-15, 18-20, 23-29, 54-56, 62-67, 112-114; J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 98-99.

Na tle dworów wyróżniały się pałace, których w powiecie włocławskim było niewiele i należały one do elity ziemiańskiej. Dwa z nich należały do rodziny Kronenbergów, najbogatszych przedstawicieli ziemiaństwa włocławskiego.

Zachowany do dziś pałac w Brzeziu wzniesiono w 1873 r. W stylu renesansu włoskiego zaprojektował go Artur Goebel (1835–1913)³⁷³. Wybudowano go z czerwonej cegły, którą dodatkowo podkreślają tynkowane podziały architektoniczne. Pałac wzniesiono na rzucie prostokąta z ryzalitami, różnej wielkości, nieregularnie rozmieszczonymi. Budynek jest dwukondygnacyjny z mieszkalnym poddaszem. Pałac, który jest zróżnicowaną bryłą, pokrywają dachy z krzyżującymi się kalenicami. Nad głównym korpusem jest dach czterospadowy z lekko wychylonymi połaciami u dołu. Z kolei nad skrzydłem dach jest niższy, prosty z połaciami w trójbocznych ryzalitach. Pokrycie stanowi dachówka ceramiczna i bitumiczna. Hełm wieży obito blachą. Zewnętrzne elewacje pałacu licowane cegłą ceramiczną, natomiast narożniki podkreślono tynkowanymi boniowaniami. Otwory okienne zdobione są opaskami

³⁷³ S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, wyd. 2, uzupełnione, Warszawa 1931, s. 100-101.

z uszkami, zakończone gzymsowymi, rozprofilowanymi naczółkami, które wsparto na konsolach. Poszczególne kondygnacje oddzielono rozprofilowanym gzymsem kordonowym. Elewacje wieńczy profilowany gzyms wieńczący. Jednymi z elementów wyróżniających pałac w Brzeziu są wieżyczka i ryzality. W jednym z ryzalitów na piętrze, okno, które zostało udekorowane arkadą na pilastrach z kompozytowymi głowicami, w podłuczcu umieszczono kartusz z herbem „Strugi” wraz z dewizą „Labrador”³⁷⁴. Nie wiadomo jaki początkowo był wystrój i układ przestrzenny pałacu. Być może przebudowano go w środku po pożarze, który wybuchł 15 maja 1929 r. Objął on poddasze oraz piętro pałacu, składające się z 5 pokoi. Ogień naruszył również sufity na parterze. Straty oszacowano na 100 000 zł³⁷⁵. Być może wtedy dokonano przebudowy wnętrza pałacu, które zachowały się do dnia dzisiejszego. Jest ono bardzo bogato zdobione sztukatorsko i snycersko o eklektycznej ornamentyce. Ściany zwieńczono gzymsami konsolkowymi i profilowanymi. W salonie oraz klatce schodowej są sufity z plafonami o zgeometryzowanych podziałach ze stiukową dekoracją. Z kolei w pozostałych pomieszczeniach występują sufity fasetowe z fryzami. Posiadają motywy roślinno-geometryczne. W sali kominkowej drzwi ozdobiono supraportami³⁷⁶.

Również istniejący pałac w Wieńcu należący do Kronenbergów zaprojektował Artur Goebel. Został on wzniesiony w 1875 r.³⁷⁷ O pałacu w Wieńcu Maksymilian Borucki pisał:

*Ten ostatni [Wieniec – M.R.] niezawodnie najokazalszy, w miejscu wzgórzystem przez śp. Leopolda Kronenberga postawiony a przez terażniejszego właściciela Stanisława Kronenberga upiękuszony*³⁷⁸.

Wieniecki pałac został wybudowany z cegły, otynkowany na planie prostokąta, na dłuższych bokach ze skrajnymi ryzalitami, których zachodnie naroża są zaokrąglone. Budynek podpiwniczony, piętrowy. Zarówno od północy, jak i południa od bryły są

³⁷⁴ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brzezie pałac, gdzie błędna informacja, że pałac został wybudowany w 1879 r.; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół...*, s. 59-64; T.S. Jaroszewski, *Kostium francuski architektury polskiej 2 poł. XIX w.*, w: *Tradycja i innowacja. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1979*, Warszawa 1981, s.181; KZSP, t. 11, z. 18, s. 119-120. Blacha na pokrycie dachu pochodziła z cynkowni warszawskiej, zob. „Kurier Litewski” 1912, nr 139, z 20 czerwca (3 lipca), s. 15.

³⁷⁵ *Groźny pożar w pałacu barona Kronenberga straty wynoszą 100.000 zł*, „Kurier Czerwony” 1929, nr 117, z 23 maja, s. 5; *Wielki pożar w Brzeziu*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1929, nr 134, z 17 maja, s. 1.

³⁷⁶ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brzezie pałac; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół...*, s. 63.

³⁷⁷ Tamże, s. 253-253; WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Wieniec pałac.

³⁷⁸ Cyt. za: M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 222.

odstawione wieże, które wieńczą wysokie spiczaste dachy. Całość bryły wieńczy czterospadowy dach konstrukcji krokwiowo-płatwiowej ze stolcami, pokryty blachą cynkową. W elewacji frontowej, w jej środkowej części, znajduje się pozorny ryzalit z głównym wejściem, poprzedzony tarasem na arkadach. Ryzalit wieńczy attyka, po której środku znajduje się wolta. Na murze osadzono dwie rzeźby przedstawiające kobiety, jedna siedząca w stroju wieśniaczki, druga zaś to półkłęząca naga nimfa trzymająca duży wieniec kwiatowy, który nie zachował się do dnia dzisiejszego³⁷⁹.

Pierwotnie, wnętrza pałacu były dwutraktowe. Pomieszczenia były w układzie amfiladowym. Zaadaptowanie pomieszczeń pałacu na sanatorium dla gruźlików na początku lat 50. XX w. zatarł oryginalne podziały pomieszczeń, a także ich wystrój³⁸⁰.

Większość siedzib ziemiańskich w powiecie włocławskim stanowiły dwory. Jednym z nich był, do dnia dzisiejszego niezachowany, dwór w Pyszkowie. Nie wiadomo, kiedy został wzniesiony ani kto był jego projektantem. Wybudowano go na rzucie prostokąta z wysuniętym portykiem od frontu oraz z węższą przybudówką z lewej strony dworu. Dwór był parterowy, podpiwniczony, otynkowany, zwieńczony dachem dwupołaciowym z naczółkami, pokrytym ceramiczną dachówką zakładkową. Nad ryzalitem portyku był dach dwuspadowy. Wzdłuż krawędzi dachu były rynny, zaś przy narożnikach budynku rynny spustowe. Nad kalenicę dachu, pomiędzy 6. a 7. osią budynku głównego, licząc od lewej strony, znajdował się komin, murowany z cegieł, z obróbkami blacharskimi. W połaci dachu w osi 2. i 8. znajdowały się niewielkie kwadratowe okienka, których zadaniem było doświetlanie poddasza. Budynek dworu był dwukondygnacyjny w obrębie trzyosiowego portyku w porządku wielkim. Był on wsparty na dwóch parach kolumn w porządku tokańskim z bazą i plintą oraz dwoma torusami, rozdzielonymi trochilusem. Trzon kolumn gładki, nieznacznie zwężający się ku górze, który zwieńczono głowicą z echinusem i abakusem. Na kolumnach wsparto gzyms z gładkim fryzem, przerwany w osi środkowej portyku, na którym umieszczono trójkątny fronton z gładkim tympanonem. Był on obramiony profilowanym gzymsem z regulami. W tympanonie ulokowano półkoliste okno (półkolistą dolną kwaterą oraz pięcioma kwaterami, wydzielonym przez szczebliny), które otoczono profilowanym

³⁷⁹ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Wieniec pałac*; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Wieniec – zespół...*, s. 252-253.

³⁸⁰ APToW, Zbiór dokumentacji architektoniczno-budowlanej z terenu powiatu włocławskiego 1925–1949, sygn. 165, Plan inwentaryzacyjny byłego pałacu w Wieńcu tejże gminy pow. włocławskiego, b.p.; tamże, sygn. 166, projekt na wykonanie przeróbek w b. pałacu w Wieńcu tejże gminy z przeznaczeniem na sanatorium dla gruźlików.

obramowaniem zwieńczonym klincem. Portyk na podeście poprzedzony był jednobiegowymi schodami z sześcioma stopniami obramionymi murkami oporowymi. Całość budynku posiadała wysoki cokół, który był zwieńczony gzymsem. Znajdował się on pod oknami parteru. Budynek zwieńczono uskokowym gzymsem koronującym. Okna w piwnicy były rozmieszczone w osiach parteru, po trzy z każdej strony portyku. Były zamknięte kuliście z dekoracją w tynku, która imitowała łuk z kłincami. Te z kolei przechodziły w poziome boniowanie, sięgające do połowy wysokości cokołu. Okna na parterze były okolone opaskami z profilowaniem. Były one dwudzielne, ośmiokwaterowe. Z kolei okna na piętrze ozdobiono gzymsem podokiennym. W obrębie portyku elewacja była trzyosiowa, rozdzielona przez cztery pilastry w stylu tokańskim. Ich głowice sięgały połowy drugiego piętra. W osi środkowej znajdowały się drzwi dwudzielne z nadświetłem, dzielonym listwami w romby, zaś po obu ich stronach takie same okna, jak na parterze. W tej samej osi znajdował się żeliwny (balkon), wsparty na czterech metaloplastycznych wolutowych wspornikach. Balkon zdobiła balustrada metaloplastyczna, w formie ukośnej plecionki. Na narożnikach zewnętrznych zwieńczona była szpicami. Na balkon prowadziły dwie pary drzwi, zakończone półkoliście. Były one ozdobione prostą opaską. Przybudówka umieszczona z lewej strony dworu była przykryta dachem trójspadowym, pokrytym papą³⁸¹.

O pyszkowskim dworze pisał Władysław Kiejstut Matlakowski:

*Zato [sic!] dwór był typowy, pokoje piękne a przed dworem było parę wspaniałych lip, tworzących altany z ławeczkami. Co zapamiętałem, to ogromną ilość much, wyjątkowo natrętnych, gdyż dzień był upalny!*³⁸²

³⁸¹ E.R. Kowalewska, *Opisanie dworu w Pyszkowie*, mps., s. 1-3, w zbiorach autora.

³⁸² Cyt. za: W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 3 (Sąsiedztwa Zbijewa i Ciechomscy), BN, rkps akc. 10875/1.

Fot. 3. Dwór w Pyszkowie, fot. n.n., k. XIX w. (ze zbiorów Elżbiety Ormezowskiej z Łodzi)

Właściciele ziemscy wchodząc w posiadanie majątku, niekiedy dokonywali przebudów dworów, dostosowując je do swoich potrzeb. Na przykład na początku XX w. został przebudowany dwór w Borzymiu. Nowy właściciel, Jan Siniarski-Czaplicki, kupując folwark od Zygmunta Ostrowskiego, zastał w nim parterowy, stary dwór kryty gontem. Prace budowlane objęły budowę piętra, tarasów zamkniętych werandami i szklanym dachem. Wewnątrz usunięto ściany, w wyniku czego powstał obszerny salon, gabinet, pokój stołowy z łukami i kolumnami w porządku jońskim³⁸³. Również dwór w Kazaniu, własność Filipa Grodzickiego, został przebudowany. Przebudowa miała miejsce w latach 1928–1932. Architektem odpowiedzialnym za prace był Antoni Aleksander Jawornicki (1886–1950)³⁸⁴. Do dworu dobudowano obszerną oficynę. Obydwa budynki były połączone krytą kolumnową galerią. Południowa elewacja dworu

³⁸³ J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 99, gdzie autorka błędnie przypisuje przebudowę Zygmuntowi Ostrowskiemu, który miał kupić majątek od jej dziadków Tryniszewskich, a w rzeczywistości zakupił go od Antoniego Waleriana Boguszewicza; E. Szulc, *Zespół parkowo-dworski w Borzymiu gm. Chocień, woj. wrocławskie. Dokumentacja ewidencyjna*, mps., Wrocław 1993, s. 9, 14, WUOZ Wrocław. Na elewacji frontowej w jej szczycie znajdowało się nazwisko „Siniarski-Czaplicki” co świadczyło o inicjatorze przebudowy Borzymowskiego dworu.

³⁸⁴ *Album inżynierów i techników w Polsce*, t. 1, cz. 3: *Życiorysy*, Lwów 1932, s. 148-149.

została wzbogacona o wieloboczny ganek kolumnowy³⁸⁵. Z kolei w latach 1912–1914 nastąpiła rozbudowa pałacu w Falborzu Krzymuskich. Projekt w 1912 r. wykonał Rudolf Świerczyński (1883–1943). Miała ona obejmować podwyższenie zachodniej części dworu, dobudowaniu do niej dwukondygnacyjnego skrzydła i dwóch jednokondygnacyjnych przybudówek, które zostały ustawione uskokowo w jednej linii³⁸⁶.

Oprócz samych budynków dworów/pałaców istotną rolę odgrywało w nich wyposażenie i rozmieszczenie pomieszczeń³⁸⁷. O wyposażeniu siedzib ziemiańskich można wnioskować również na podstawie zachowanych zdjęć. W borzymowskim dworze na parterze znajdował się pokój sypialny z łazienką, garderoba, dwa pokoje mniejsze, duży hol, kredens dla służby, kancelaria, spiżarnia, salon, gabinet oraz stołowy. Na piętrze ulokowano trzy pokoje, w tym dwa mniejsze, łazienkę, werandę, taras i strychy. Od strony zajazdu był taras. Drugi taras znajdował się od strony jeziora³⁸⁸. Z kolei we dworze w Ignalinie w trakcie wschodnim były hol, z którego można było przejść do pokoju dziecięcego, buduaru, z przejściem do jadalni i do gabinetu. Natomiast w trakcie zachodnim były: pokój gościnny, pokój dziecięcy, klatka schodowa prowadząca na poddasze, gdzie mieściła się część gospodarcza i wyjście, kredens oraz kuchnia, od której prowadził korytarz do wyjścia usytuowanego w północnej przybudówce³⁸⁹. Ciekawy i bardzo bogaty w szczegóły zachował się opis dworu w Zbijewie, o którym Władysław Kiejstut Matlakowski pisał:

Dwór był parterowy, dach kryty karpiówką, miał ścięte z wierzchu szczyty, od zajazdu była wnęka nad którą znajdowała się facjata z weneckim oknem, wsparta na dwóch kolumnach we wnęce; od strony ogrodu miał werandę, opiętą dzikim winem, na

³⁸⁵ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kazanie – zespół...*, s. 147; M. Grodzicka, dz. cyt., s. 379, 395-396; M. Rozbicka, dz. cyt., s. 63-64, gdzie autorka błędnie podaje nazwę miejscowości w liczbie mnogiej: Kazaniach.

³⁸⁶ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Falborz pałac, b.p.; P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac...*, s. 96, błędnie podają, że rozbudowa pałacu nastąpiła ok. 1919 r.; M. Kuhnke, dz. cyt., s. 226-227, 325-326; M. Rozbicka, dz. cyt., s. 36; „Przegląd Techniczny” 1915, nr 49-50, z 15 grudnia, s. 467.

³⁸⁷ Zob. m.in.: P. Gałkowski, *Życie codzienne ziemiaństwa w okresie międzywojennym (na przykładzie ziemi dobrzyńskiej)*, w: *Pomorskie rody ziemiańskie...*, s. 137-140; E. Kowecka, *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w.*, wyd. 3, Poznań 2008; W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Poznań 1999, s. 120-160; W. Puget, *Dwór w Półwiesku Małym*, w: *De Gustibus. Studia ofiarowane przez przyjaciół Tadeuszowi Stefanowi Jaroszewskiemu z okazji 65 rocznicy urodzin*, kom. red. R. Pasieczny, A. Ziemia, Warszawa 1996, s. 83-93; M. Rozbicka, *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina: studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 48, 2003, z. 1, s. 5-77.

³⁸⁸ J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 99.

³⁸⁹ M. Gruszczyńska, E.R. Kowalewska, *Ignalin – zespół...*, s. 106.

którą – jak już wspominałem wychodziły wielkoskrzydłowe, do samego dołu oszklone drzwi salonu. Pośrodku od strony zajazdu była duża sień, skąd prowadziły kręte schody do pokoi na górze; poza tym była konsola i wielkie lustro w złotej ramie. Z trojga drzwi, środkowe prowadziły do wielkiego salonu, skąd oszklone drzwi wychodziły na werandę.

Umeblowanie dworu było dostatnie i w dobrym smaku; nie było wprawdzie bardzo cennych antyków – za wyjątkiem mahoniowej komody „z epoki” Regence, były jednak autentyczne Louis Philippe’y, simmlerowskie mahonie i biedermajerskie jesiony.

W salonie, na prawo od oszklonych drzwi, stał mahoniowy garnitur simmlerowski: w samym rogu ogromna kanapa, a za nią nieśmiertelne oleandry, które tylko w okresie kwitnienia ożywiały swoją szarą różowymi kwiatkami. Po dwóch stronach pięknego stołu o jednej masywnej nodze stały dwa fotele, a tyłem do salonu dwie kozetki, wszystkie kryte spłowiałą materią w brązowe i „bordeau” pasy. [...] ³⁹⁰.

Dalej autor opisuje dokładnie wyposażenie poszczególnych pokoi znajdujących się we dworze, z niesamowitą szczegółowością, wymieniając nawet albumy, książki, obrazy itp. przedmioty przechowywane we dworze ³⁹¹.

Z kolei dwór w Beszynie składał się z 12 pokoi oraz dodatkowych pomieszczeń. Na parterze były: duży hol, gabinet/biblioteka, salon, sypialnia właścicieli, pokój babci, za którym była łazienka, pokój stołowy, pokój dziecinny, kancelaria, spiżarnia, łazienka oraz korytarzyk. Z niego wchodziło się do kuchni oraz na pierwsze piętro, na które prowadziły drewniane schody. Na piętrze urządzono trzy większe pokoje (dziecinny, wychowawczyni, niewykończony, w którym jesienią przechowywano jabłka i orzechy) i dwa mniejsze, jeden dla rezydentki – Józefy Cerchowej, a drugi z przeznaczeniem dla nauczyciela lub kuzyna. Beszyński salon zdołały mahoniowe biedermajery, w pokoju właścicieli stały białe meble, będące wyprawą ślubną Wandy z Ossowskich Treutler. Pokój babci był wystrojony dywanikami. Znajdował się w nim kaflowy piec. Z kolei w pokoju stołowym znajdowały się tradycyjne drewniane meble z ciemnego drewna, siedziska i oparcia krzeseł były zrobione z jasnych plecionek. Nad stołem wisiała lampa. Ozdobą pokoju był kominek, który przystrajano kwiatami. W gabinecie znajdowały się szafy biblioteczne i duże biurko. Ściany pokoju dzieciennego ozdabiała kolorowe tapety ³⁹².

³⁹⁰ Cyt. za: W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 21 (Dwór w Zbijewie), BN, rkps akc. 10875/1.

³⁹¹ Tamże, s. 21-36.

³⁹² J. Treutler, *Mój Beszyn*, mps., Warszawa 2011, s. 3-5, w zbiorach Ewy Reeves z Warszawy.

Fot. 4. dwór w Beszynie, fot. n.n. (ze zbiorów Ewy Reeves z Warszawy)

O wyposażeniu dworów świadczą też zachowane zdjęcia z ich wnętrz. Na przykład w dworze w Dębicach znajdowała się biblioteka z wyjściem do oranżerii, w której sufit zdobiony był gzymsem wieńczącym. W bibliotece znajdowały się bogato zdobione, częściowo przeszklone szafy biblioteczne z wysuwanymi pulpitemi. Na nich stały wazy oraz naczynia gliniane, być może zabytki (?). Był w niej również masywny owalny stół oraz wyściełane materiałem w kwiatki trzy fotele i proste taborety. Z kolei w salonie ściany były przystrojone obrazami, w tym portretem właścicielki Ireny z Bojańczyków Haackowej oraz krajobrazem zimowym, w ozdobnych ramach. Podłoga salonu była pokryta dywanem. Z mebli na zdjęciach widoczne są: stół, sekretarzyk, kanapa i fotele w stylu biedermaier oraz kwietniki i krzesło³⁹³.

³⁹³ Zdjęcia biblioteki i salonu z dworu w Dębicach, w zbiorach Elżbiety Kosseckiej z Warszawy.

Fot. 5. Dwór w Dębicach. Biblioteka z wyjściem do oranżerii, fot. n.n. (ze zbiorów Elżbiety Kosseckiej z Warszawy)

Z kolei w dworze w Brzyszewie na fotografii z salonu uchwycono: duże lustro z drewnianą ramą, pleciony stojący kwietnik, fotele, stolik kawowy, konsolę, na której stała lampka. W salonie był parkiet. Ściany pokoju sypialny właścicieli, Lucjana i Zofii z Chwalibogów Morzyckich, były pokryte tapetą w motywy kwiatowy, zaś podłoga przykryta dywanem. Na zdjęciu widoczne są: fotele, stolik kawowy, półeczka oraz stojak³⁹⁴.

³⁹⁴ Zdjęcia salonu i pokoju sypialnego właścicieli dworu w Brzyszewie, w zbiorach Elżbiety Morzyckiej-Markowskiej z Podkowy Leśnej.

Fot. 6. Pokój sypialny właścicieli majątku Brzyszcza, fot. n.n., 1926 r. (ze zbiorów Elżbiety Morzyckiej-Markowskiej z Podkowy Leśnej)

Dwory/pałace powiatu wrocławskiego jako siedziby ziemiańskie były symbolem świadczącym nie tylko o statusie społecznym ich posiadaczy, ale też nierzadko stanowiły jedyne obiekty o charakterze zabytkowym. Były miejscem życia codziennego właścicieli ziemskich. Odbываły się w nich różne uroczystości rodzinne, gromadząc bliższych i dalszych sąsiadów, przyjaciół i innych zaproszonych gości. Budowane w różnym czasie były świadkiem historii. Niektóre z nich po licznych przebudowach, zmianach własnościowych oraz ich przeznaczenia (ośrodki zdrowia, mieszkania czynszowe, szkoły) przetrwały do dnia dzisiejszego, a część z nich po 1945 r. została rozebrana, zburzona.

1.6.2. Parki, ogrody

Parki, ogrody obok dworów stanowiły ważny element otoczenia majątków ziemskich. Były one miejscem rekreacji dla mieszkańców, dlatego tak samo o nie dbano, jak o siedziby ziemiańskie. Dzięki pracy wybitnych ogrodników o uznanej renomie były one prawdziwymi dziełami, które podziwiali nie tylko właściciele, ale też przyjezdni,

doceniając ich piękno. W Królestwie Polskim w II poł. XIX w. i na początku XX w. w stylistyce parków dominował styl krajobrazowy. Natomiast w ogrodnictwie I poł. XX w. decydujący wpływ na ich wygląd miały trzy nurty: naturalizm, eklektyzm i modernizm. Głównymi elementami ogrodów powstałych przy dworach były: aleje, altany, kaplica, klomb, koszy kwiatowe, ogrodzenie, oranżeria, partery kwiatowe haftowe, podjazd, salon ogrodowy, szklarnie i trawniki. Oczywiście nie wszystkie wymienione elementy były realizowane w danym ogrodzie/parku. Wszystko zależało od zamożności właściciela dóbr³⁹⁵.

Jeden z najładniejszych parków i ogrodów przy pałacu znajdował się w Wieńcu Kronenbergów. W ogrodzie przypałacowym ozdobą były dwie figury, wykonane z białego kararyjskiego marmuru. Zakupił je Leopold Kronenberg. Pierwsza dłuta Henryka Stattlera z Krakowa została wykonana w Rzymie w 1857 r. Przedstawiała Adama Mickiewicza. Druga z 1859 r. dłuta Vincenzo Gaiassi była przedstawieniem Sokratesa³⁹⁶. Park wieniecki został zaprojektowany i wykonany w 1904 r. przez Waleriana Kronenberga, ogrodnika i planistę warszawskiego, niebędącego spokrewnionego z Kronenbergami z Brzezia i Wieńca³⁹⁷. Początkowo (1868 r.) był to ogród angielski z trawnikami i klombami kwiatów. Były w nim także dzikie drzewa. Park był poprzecinany ścieżkami oraz drogami, które prowadziły do zajazdu przed pałac. Zaprojektowany przez Kronenberga park oddzielał siedzibę od zabudowań folwarcznych oraz od drogi prowadzącej z Włocławka do Osięcin. Podobnie jak ogród angielski był poprzedzielany ścieżkami oraz drogami dojazdowymi do podjazdu pałacu. Wśród drzew i krzewów występujących w zadrzewieniu oprócz gatunków rodzimych, były gatunki obce, np. jodła kalifornijska, kasztanowiec biały, platan klonolistny, sofora chińska i tawuła Thunberga³⁹⁸.

³⁹⁵ J. Bogdanowski, *Dwór i krajobraz w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Dwór polski. Materiały II*, s. 47-75; tenże, *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, w: *Dwór polski. Materiały*, s. 119-139; A. Zachariasz, *Dwudziestowieczne ogrody dworskie w świetle wybranych publikacji i realizacji*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały V Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Instytut Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Kielecki Dom Środowisk Twórczych. Kielce, 7-9 października 1999*, red. T.S. Jaroszewski, Warszawa 2000, s. 313-327; też, *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VI Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach*, red. A. Sieradzka, Kielce 2002, s. 353-375.

³⁹⁶ *Historia kościoła i parafii Wieniec*, oprac. S. Chodyński, rkps., [Włocławek] 1918, s. III, ADWł, Prace dyplomowe, sygn. 9233.

³⁹⁷ E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwejcerowa i A. Brachfogel, Warszawa 1974, s. 103. Walerian Kronenberg zaprojektował również w 1889 r. park w Brzeziu, tamże.

³⁹⁸ E. Szulc, *Ewidencja zabytkowego parku w Wieńcu gm. Brześć Kujawski woj. włocławskie*, mps., Włocławek 1992, passim, WUOZ Włocławek.

Czynnym na terenie powiatu włocławskiego był inny znany ogrodnik, a mianowicie Stefan Celichowski (1874–1961). Wśród zaprojektowanych przez nich parków dworskich na terenie Włocławskiego były: Bogusławice – 1911 r., powierzchnia 2,8 ha, Borzymie – 1936 r., Chodeczek – 1906 r., 2 ha i Olganowo – 1912 r. (zrealizował również wykonany przez siebie projekt)³⁹⁹. Park w Chodczku ma kształt wydłużonego prostokąta. Ma charakter krajobrazowy. W projekcie parku, autor połączył elementy naturalne z kulturowymi. Właściwy park poprzedzony jest drogą wysadzaną na przemian lipami i świerkami. Stanowiła ona drogę dojazdową do zespołu parkowo-dworskiego. Od granicy parku, aleja ta przechodzi w aleję modrzewiową, sięgającą do linii fasady dworu. Wieńczy ją szeroki kolisty podjazd. Wnętrze podjazdu stanowi szeroki owalny klomb. Od tarasu, znajdującego się po północnozachodniej stronie dworu, wyprowadzona została aleja parku. Jego granice wyznaczają rowy melioracyjne, które od wewnątrz obsadzono szpalerami grabowymi, wzdłuż których poprowadzono wąskie alejki. W założeniu parkowym znajdował się również nieregularny staw, również obsadzony drzewami. Aleję parku z tarasem łączył będący w obniżeniu „salon ogrodowy” z klombem. Prowadziły do niego schody, które były ozdobione z boku dwoma misami kamiennymi z rosnącymi w nich roślinami kwiatowymi⁴⁰⁰.

W latach 1903–1905 parkami/ogrodami w majątkach należących do rodziny Findeisenów, a mianowicie Siewiersk i Śmiłowice, zarządzał Stanisław Barnaba Schönfeld (Schoenfeld) (1882–1955)⁴⁰¹. Nie wiadomo, czy zajmował się projektowaniem zmian czy też przebudową tych parków dworskich. Do dnia dzisiejszego

³⁹⁹ L. Majdecki, *Twórczość planisty Stefana Celichowskiego*, Warszawa 1969 („Rejestr ogrodów polskich”, z. 6), 52-53, 64, gdzie błędnie zapisano nazwę majątku Olganowo jak Olganowo. Według Ewy Szulc (*Zespół parkowo-dworski w Olganowie gm. Chocień woj. włocławskie*, mps., Włocławek 1993, s. 13, WUOZ Włocławek), park przebudowano w tym samym czasie, w którym nastąpiła budowa dworu, który według niej był wybudowany w 1920 r. O pracach związanych z przebudową parku w Borzymiu Jadwiga Siniarska-Czaplicka (dz. cyt., s. 129-130) pisała: *Otóż już na początku 1935 roku namówiłam mego małżonka na uporządkowanie parku i sadu. Sprowadziliśmy wybitnego specjalistę od spraw zieleni, profesora Celichowskiego, który zaprojektował park na nowo – zarówno część frontową, jak i od strony jeziora. Natychmiast przystąpiliśmy do robót. Wszystkie cenne stare drzewa zostały zachowane. Wycięliśmy jedynie te wymarznęte jeszcze w 1929 roku – oraz, naturalnie, dziczące drzewa owocowe. [...] W związku z nowym wyglądem parku, przenieśliśmy kort tenisowy z widocznego miejsca od szosy w głąb – od strony jeziora. Fragment parku wraz z ogrodem z Borzymia jeszcze sprzed przebudowy widoczny jest na zdjęciu z 1925 r., zob. S. Prus-Wisniewski, *Z kujawskiej gleby*, „Tygodnik Ilustrowany” 1925, nr 32 (3429), z 8 sierpnia, s. 639.*

⁴⁰⁰ J. Bogdanowski, *O dawnych ogrodach, altanach i krajobrazowych spacerach*, w: *Dziedzictwo. Ziemia polscy...*, s. 175; P. Bokota, P. Nowakowski, *Chodeczek – dwór...*, s. 59; E. Szulc, *Ewidencja zabytkowego parku w Chodczku gm. Chodecz woj. włocławskie*, mps., Włocławek 1992, [s. 9-11], WUOZ Włocławek.

⁴⁰¹ S. Konarski, M. Strutyńska, *Schönfeld (Schoenfeld) Stanisław Barnaba, pseud. Stanisław Dhuski, krypt.: S., St.S. (1882–1955), ogrodnik, publicysta, fotograf*, w: PSB, t. 35, z. 4 (147), Warszawa-Kraków 1994, s. 616.

zachował się jedynie ten w Śmiłowicach. Jest to park krajobrazowy. Został utworzony wokół rzeczki Lubieńki, przepływającej przez Śmiłowice. Przy wschodniej granicy parku znajduje się aleja grabowa, która prowadzi do starego dworu (obecnie mieszkania). Granicę zachodnią stanowi szpaler z głogu jednoszyjkowego. W granicach parku rzeczka została uregulowana, przechodząc przez trzy stawy. W części południowo-wschodniej parku na stawie istniała wyspa, obsadzona drzewami. W parku, oprócz alei grabowej oraz ścieżek dochodzących do miejsca, gdzie stał dwór zbudowany w okresie międzywojennym, był podwójny układ obwodnicowy. Aleja grabowa wyznacza dawną granicę parku. Rzeczkę obsadzono naprzemiennie rzędami jesionów oraz olchą czarną⁴⁰².

Fot. 7. Fragment parku przydworskiego w Śmiłowicach, fot. n.n., 1937 r. (Biblioteka Narodowa, F.50104/AFF.II-50)

⁴⁰² E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Śmiłowice – zespół...*, s. 223-224; E. Szulc, *Dokumentacja ewidencyjna zespołu parkowo-dworskiego w Śmiłowicach gm. Chocień woj. wrocławskie*, mps., Wrocław 1994, s. 22-24, 26, WUOZ Wrocław; zdjęcie alei parkowej w majątku Śmiłowice, 1937 r., BN, sygn. F.50105/AFF.II-50; zdjęcie fragmentu parku ze stawem w majątku Śmiłowice, 1937 r., tamże, sygn. F.50104/AFF.II-50. W latach 1945–1947 wycięto z parku 1269 sztuk drzew.

Opis parku w Dębicach, dała Irena Bączkowska, pisała m.in.:

Dwie grabowe strzyżone alejki wiodły od dworu w dół do dworskiej murowanej bramy, do stawu przed czworakami [...].

Przed dworskim zajazdem był trawnik, różowo-białe staroświeckie róże Malmalsony otaczały go wiankiem naokoło.

Za dworem był park duży i cienisty, bardzo już zapuszczony [...].

Oczywiście w parku jeszcze z tych dawnych czasów było kilka zatęchłych stawków, wylęgarni komarów, wyspa ze złamanym obeliskiem bluszczem obrośniętym, grób mopsa żużu z siedzącą postacią bardzo pocieszną, raczej do żaby podobną, kilka zapadających się mostków i tuż pobok niedaleko dworu gotycka strzelista świątynka⁴⁰³.

W rzeczywistości dębicki park został przekomponowany na początku XX w. Regularne kwaterowe aleje zastąpiono wówczas alejami swobodnie przechodzącymi pośród drzew. Jedyna prosta aleja znajdowała się we wschodniej części założenia. Charakterystyczne były dla niej jesiony, uzupełnione przez dęby oraz klony. Do dworu rzeczywiście prowadziła aleja grabowa, na którą składały się cztery rzędy drzew w układzie symetrycznym. Kończyła się ona kolistym podjazdem z klombem. W parku były dwa stawy, w tym jeden większy, zwany górnym. Staw górny posiadał wyspę, której relikty, były widoczne jeszcze w latach 80. XX w.⁴⁰⁴

Wyróżniające się parki/ogrody były również m.in. w Baruchowie – autorstwa niemieckiego ogrodnika Bedekera⁴⁰⁵, Brzeziu – projekt Waleriana Kronenberga z 1889 r.⁴⁰⁶ i Lubrańcu – z 2 ćw. XIX w.⁴⁰⁷

Parki/ogrody będące ozdobą siedzib ziemiańskich po 1945 r. ulegały degradacji. Brak należytej opieki powodował zatarcie dotychczasowych układów przestrzennych. Część z nich zniknęła z krajobrazu wsi powiatu włocławskiego. Parki dworskie

⁴⁰³ Cyt. za: I. Bączkowska, *Dwór w Kłosach*, „Wiadomości” (Londyn), 1959, nr 21 (686), z 24 maja, s. 3. O tym, że pod Kłosami kryją się Dębice świadczy znajomość Bączkowskiej z Ireną Haack, zob. też, *Powrót na Kujawy*, tamże, 1980 nr 30/31 (1791/1792), z 27 lipca, s. 4.

⁴⁰⁴ G. Michałowski, *Ewidencja założeń parkowych. Zespół dworsko-parkowy w Dębicach gm. Włocławek*, mps., Włocławek 1985-1986, s. 3, 7-8, WUOZ Włocławek.

⁴⁰⁵ L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Baruchowo – dwór...*, s. 29-30, 40, gdzie pisemna relacja Teresy Kretkowskiej-Kiersnowskiej na temat parku w Baruchowie; S. Czapiewski, L. Szymkowicz, *Dokumentacja ewidencyjna parku w Baruchowie Gmina Kowal woj. włocławskie*, mps., Toruń 1983, s. 20-21, WUOZ Włocławek.

⁴⁰⁶ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół...*, s. 64; E. Jankowski, dz. cyt., s. 103; T. Sławiński, M. Smoktunowicz, *Ewidencja parku w Brzeziu woj. włocławskie*, mps., Warszawa 1985, s. 2, 6-23, WUOZ Włocławek.

⁴⁰⁷ P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec gmina Lubraniec...*, s. 39-46; ciż, *Lubraniec – zespół pałacowy*, w: *Materiały. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 1, dz. cyt., s. 241-242; M. Grodzicka, dz. cyt., s. 140; G. Oleksiejuk, *Opracowania Ewidencji Parków Wiejskich położnych w gminie Lubraniec woj. włocławskie. Park wiejski w Lubrańcu*, mps., Włocławek [1983], s. 2-8, WUOZ Włocławek.

Włocławskiego po wojnie stanowiły źródło taniego drewna zarówno budowlanego, jak i opałowego. Parki nie przetrwały w wielu miejscowościach, a w części z nich stanowią tylko niewielki procent stanu sprzed 1939 r. Kompletniej dewastacji uległy parki m.in. w Bierzynie, Borzymowicach, Krukowie, Łąkach Markowych i Zwiastowych, Pyszkowie, Siewiersku i Wólce Paruszewskiej⁴⁰⁸. O dawnej świetności parków przydworskich świadczą obecnie ich pozostałości w poszczególnych miejscowościach, zachowane fotografie, a także fotomapy niemieckie z okresu II wojny światowej i fotogrametryczne zdjęcia lotnicze, wykonywane po 1945 r.⁴⁰⁹

1.6.3. Folwark

Odrębną część majątków ziemskich stanowiły zabudowania folwarczne, na które składały się różnego rodzaju budynki, jak kurniki, obory, powozownie, spichrze, stajnie, stodoły i szopy. W wysoko uprzemysłowionych majątkach znajdowały się również budynki z przeznaczeniem na produkcję, jak gorzelnie, młyny oraz suszarnie cykorii. Stanowiły one tzw. podwórza folwarczne⁴¹⁰. Budynki te były uwidaczniane nie tylko na fotografiach, ale też na różnego rodzaju planach, dołączanych niekiedy do ksiąg hipotecznych. Dwory/pałace były oddzielone od tych zabudowań parkami, ogrodami, płotami oraz innego rodzaju ogrodzeniami.

Większość budynków składających się na folwarki w okresie Królestwa Polskiego powstało w ciągu XIX w. Metrykę osiemnastowieczną miały nieliczne zabudowania. Podobnie jak dwory i inne budynki ulegały przebudowom oraz odbudowom po różnych nieszczęśliwych wypadkach, jak pożary czy wichury⁴¹¹. Na terenie Królestwa przeważały założenia dworskie, przez Tadeusza Chrzanowskiego nazwane staropolskimi. Charakteryzowały się one tym, że były zgrupowane w nieregularne czworoboki, a ponadto ich wielkość była różna, i tak na przykład monumentalne były spichrze, z kolei stajnie i obory wyróżniały się dość niską wysokością, ale za to były bardzo długie oraz małe budynki, jak szopy itp.⁴¹² Dopiero w XIX w. zaczęły pojawiać się tzw. folwarki

⁴⁰⁸ Zob. np. APToW, Powiatowe Biuro Geodezji i Urzędzeń Rolnych we Włocławku [1945] 1962–1975 (dalej: PBGiUR), sygn. 207, gdzie sprawa wykarczowania parku podworskiego w Pyszkowie, który przeprowadziła Stefania Borowiecka, wycinając w latach 1958–1960 aż 227 sztuk drzew.

⁴⁰⁹ Dla przykładu można wymienić zachowaną fotografię alei parkowej z Bodzanówka z ok. początku XX w. Przedstawia ona do dziś niezachowaną aleję. Zdjęcie: Bodzanówek, park, w zbiorach Jerzego Adelsburg-Ettmayera z Bytomia.

⁴¹⁰ Na temat jak miały wyglądać osiedla folwarczne, zob. K. Chłapowski Morawski, *O wygląd osiedli folwarcznych*, „Gazeta Rolnicza” 1939, nr 10, z 10 marca, s. 217–219; tamże, nr 11, z 17 marca, s. 255–256.

⁴¹¹ M. Jarzewicz, *Budownictwo folwarczne jako problem historii sztuki*, w: *Dwór polski. Materiały II*, s. 146.

⁴¹² T. Chrzanowski, *Wędrówki po Sarmacji europejskiej*, Kraków 1988, s. 96.

kapitalistyczne, mające bardziej uporządkowane zabudowania. Założenia te były zakładane na regularnych, geometrycznych planach. Zastosowane formy dla poszczególnych budynków nadają folwarkowi quasi obronny charakter, na co przed wieloma latami zwróciła uwagę Magdalena Jarzewicz. Według tej badaczki, kominy gorzelni, a także spichrze z pseudo krenelażem lub machikułami, przywodzą na myśl ceglany zamek gotycki zaakcentowany obronną wieżą⁴¹³.

W majątku Bodzanówek zabudowania były usytuowane na północ od dworu. Stanowiły one zabudowany czworobok. Wśród budynków folwarcznych były: 1. dom administratora połączony z 2. chlewami, 3. parnik, 4. garaż na maszyny, 5. oborę dworską, 6. studnię (pompe), 7. stodołę, 8. studnię, 9. sieczkarnię, 10. szopę na narzędzia rolne oraz 11. kuźnię. Całość była ogrodzona murem, z dwoma bramami, z których jedna prowadziła do głównej drogi, druga zaś w kierunku Ząbina oraz do żeberek kolejki wąskotorowej, znajdujących się poza gumnem⁴¹⁴. Budynki te uzupełnił powstały w latach 1938–1940 spichrz. Większość budynków wzniesiono z cegieł i pustaków. Kurnik zbudowano z drewna i cegieł, sieczkarnię z pustaków i desek, zaś szopę na torf z trzciny i drewna⁴¹⁵.

Fot. 8. Spichrz w majątku Bodzanówek, fot. n.n., ok. 1940 r. (ze zbiorów Wojciecha Dmochowskiego z Redy)

⁴¹³ M. Jarzewicz, *Budownictwo folwarczne jako...*, s. 152.

⁴¹⁴ Rycina przedstawiająca rozmieszczenie budynków majątku Bodzanówek na rok 1939, rys. 20 VI 1952 r., w zbiorach Wojciecha Dmochowskiego z Redy.

⁴¹⁵ P. Bokota, G.J. Budnik, *Bodzanówek – zespół...*, s. 20, 27.

Zabudowania folwarku Ossowo stanowiły niezabudowany prostokąt. Najbliżej dworu znajdowała się piwnica (z cegły, kryta dachówką), a następnie: chlewy (cegła, papa, dachówka), szopa (drewno, dachówka), remiza (cegła, papa), dom mieszkalny tzw. koszary (peca, dachówka), kuźnia (cegła, dachówka), spichrz (peca, papa) połączony z szopą (cegła, papa), obora (peca, częściowo przykryta papą), stodoła (peca, słoma) i stajnia z oborą (cegła, papa)⁴¹⁶.

Z kolei budynki folwarczne majątku Ząbin, należące do rodziny Białeckich, znajdowały się po drugiej stronie drogi prowadzącej z Bodzanowa do Szczutkowa. Poniższa tabela przedstawia jakie zabudowania były w tych dobrach, z określeniem wielkości oraz materiału z jakiego zostały zbudowane.

Tabela 7. Budynki gospodarcze majątku Ząbin (stan na 24 czerwca 1946 r.)

Rodzaj budynku	Długość i szerokość w m	Rodzaj pokrycia dachu	Materiał z jakiego zostały zbudowane
stajnia	31 x 13	papa	cegła-glina
spichrz	12 x 12	papa	glina-kamień
mleczarnia	5 x 3	trzcina	cegła
remiza	14 x 6	papa	cegła
sieczkarnia	17 x 17	papa	glina
garaż do maszyn	11 x 10	papa	cegła
obora	31 x 10	słoma	glina
szopa, kuźnia, obora	60 x 5	papa	glina
szopa przy dworze	5 x 10	papa	cegła
kurnik	4 x 8	papa	cegła
ustęp	4 x 2	papa	cegła

Źródło: APToW, PBGiUR, sygn. 280, Protokół zdawczo-odbiorczy resztówki maj. Ząbin, gm. Śmiłowice pow. wrocławskiego, 24 VI 1946 r., b.p.

Ciekawe informacje na temat zabudowań w majątku Redecz Kałny przynosi spis inwentarzowy z 10 listopada 1922 r. Został on sporządzony po śmierci właściciela dóbr, Tadeusza Busse (zm. 14 października 1922 r.). Dokument ten wymienia następujące budynki: a) piwnicę z cegły, krytą papą i słomą, b) kurniki, magiel, wozownię i część mieszkalną z cegły i surówki kryte papą, c) ustępy z cegły pod papą, d) oborę i stajnię z cegły pod słomą, e) chlewy i oborę z cegły, kryte papą, f) chlewy z cegły pod papą, g) komórkę z cegły pod papą, h) stodołę z cegły i surówki pod papą, i) remizę z drewna

⁴¹⁶ APToW, PBGiUR, sygn. 196, Protokół zdawczo-odbiorczy resztówki maj. Ossowo gm. Piaski pow. wrocławski, 25 V 1945 r., b.p.; tamże, Plan ośrodka folw. Ossowo gm. Piaski, b.p.

i cegły, krytą papą, j) stodołę z surówki pod słomą, k) stodołę i spichrz z surówki i cegły, kryte papą, l) sieczkarnię z cegły pod papą, ł) oborę z cegły i surówki pod papą, m) szopę z cegły pod papą, n) karmik z cegły pod papą, o) kuźnia z mieszkaniem z cegły i surówek pod papą, p) parnik z cegły pod papą, q) porządkownia z cegły, kryte papą, r) dom z cegły i surówki, kryty dachówką cementową, s) obora z cegły pod słomą, t) chlewy z cegły pod papą, u) dom z cegły pod dachówką, v) chlewy z cegły pod papą, w) dom z surówki, kryty słomą, z) chlewy z cegły pod słomą i ź) chlewy z cegły pod słomą⁴¹⁷.

Majątek Lubień Kujawski oprócz budynków folwarcznych, które istniały w większości dóbr posiadał również: gorzelnię (z lat 20. XX w.), magazyn spirytusu, starą karcznię, wagę oraz wieżę ciśnień i pralnię (zbudowana w latach 20. XX w.)⁴¹⁸.

Materiał z jakiego były wznoszone budynki folwarczne powodował, że łatwo ulegały zniszczeniom, głównie w czasie pożarów. Donosiła o tym ówczesna prasa. Na przykład 29 grudnia 1868 r. gwałtowne wichury jakie nawiedziły powiat włocławski przyczyniły się do zawalenia nowo wybudowanych wołowni z wozownią w majątku Łakno⁴¹⁹. 30 października 1888 r. pożar w majątku Niemojewo zniszczył wszystkie zabudowania gospodarcze. Uratowały się tylko dwór oraz spichrz⁴²⁰. 3 lipca 1909 r. w majątku Dąbrówka ogień strawił wszystkie budynki drewniane. Ocalały jedynie dwór oraz czworaki⁴²¹. Tego samego roku, 13 września w wyniku burzy, od piorunów spłonęły wszystkie budynki gospodarskie w Baruchowie, a w Więslawicach spichlerz⁴²². 30 listopada 1919 r. z pożarem w majątku Żurawice walczyła służba folwarczna. W wyniku jej reakcji, spalił się jedynie chlew⁴²³.

Z reguły poza folwarkami wznoszono domy mieszkalne dla służby folwarcznej. Ze względu na ilość mieszkań, jakie się w nich znajdowały były to dwojaki, czworaki, sześcioraki lub ósmioraki. W Bogusławicach były po jednym czworaku, sześcioraku i ósmioraku. Wszystkie wybudowano z cegły w 1912 r. staraniem właściciela majątku Zygmunta Komeckiego⁴²⁴. W Unisławicach dla służby przeznaczono m.in. czworak

⁴¹⁷ APToW, Sąd Pokoju w Brześciu Kujawskim powiat włocławski 1922–1927, sygn. 4, Repertorium nr 398. Spis inwentarza, 10 XI 1922 r., b.p.

⁴¹⁸ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Lubień Kujawski gorzelnia; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Lubień Kujawski wieża ciśnień i pralnia; tamże, karta ewidencyjna zabytków, Lubień Kujawski zespół folwarczy.

⁴¹⁹ F. S., *Z Włocławskiego*, „Kurier Warszawski” 1869, nr 13, z 7 (19) stycznia, s. 5.

⁴²⁰ *Pożar*, „Kurier Warszawski” 1888, nr 302, z 19 (31) października, s. 4.

⁴²¹ *Pożar*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 79, z 6 lipca, s. 2.

⁴²² *Skutki burzy*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 111, z 16 września, s. 2.

⁴²³ *Pożar na folwarku*, „Słowo Kujawskie” 1919, nr 254, z 3 grudnia, s. 3.

⁴²⁴ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice budynek mieszkalny – czworak; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice

i ośmiorak. Zbudowano je z cegły na kamiennych fundamentach na początku XX w.⁴²⁵ Również w Żydowie pracownicy mieszkali w czworakach. Do dnia dzisiejszego zachował się tylko jeden z nich, wzniesiony na początku XX w. na fundamentach kamienno-ceglanych z cegły ceramicznej⁴²⁶. Odmienny od tradycyjnych budynków mieszkalnych dla pracowników, był jeden z czworaków w dobrach Kazanie Filipa Grodzickiego. Był to prostokątny, murowany budynek, który wyróżniały podcienie na słupach w narożach obu szczytów, całość pokryta wysokim dachem półszczytowym⁴²⁷.

Folwark jako nieodłączny element majątków ziemskich świadczył o zasobności właściciela dóbr oraz pomyślności w prowadzeniu interesów gospodarczych. Były one miejscem pracy dla mieszkańców wsi i osób przybyłych z innych terenów poszukujących zarobków. O ich świetności świadczą zdjęcia przechowywane przez potomków rodzin ziemiańskich oraz pozostałości tych budowli w krajobrazie wsi. O ile w poł. XIX w. budynki wznoszono przeważnie z ogólnie dostępnego drewna, to pod koniec XIX w. i w I poł. XX w. ze względu na deficyt drewna, a także z uwagi na lepszą ogniotrwałość, przeważały już budynki murowane.

budynek mieszkalny – sześciórak; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice budynek mieszkalny – ośmiorak.

⁴²⁵ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Unisławice budynek mieszkalny – czworak; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Unisławice budynek mieszkalny – ośmiorak.

⁴²⁶ WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Żydowo budynek mieszkalny – czworak.

⁴²⁷ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kazanie – zespół...*, s. 151. Jego zdjęcie było reprodukowane w artykułach Stanisława Prus-Wiśniewskiego (*Z kujawskiej gleby...*, s. 639; *Z ziemi Kujawskiej (Dokończenie)*, „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 35, z 28 sierpnia, s. 992).

Rozdział 2

Podstawa gospodarcza właścicieli ziemskich – charakterystyka majątków ziemskich

2.1. Majątki ziemskie – powierzchnia

Wielka prywatna własność ziemska w Królestwie Polskim, a następnie w odrodzonej Rzeczypospolitej odgrywała znaczącą rolę w życiu gospodarczym. Po upadku powstania styczniowego, w 1864 r. w rękach prywatnych znajdowało się 4 539 946,65 ha (8 109 944 morgi). W samej guberni warszawskiej majątki zajmowały 1 520 271,81 ha (2 715 741 mórg). Do obywateli ziemskich należało w Królestwie Polskim 4 213 625,8 ha (7 527 020 mórg), w tym w guberni warszawskiej – 1 448 447,8 ha (2 587 438 mórg), radomskiej – 726 174,24 ha (1 297 203 morgi), lubelskiej – 1 479 497,66 ha (2 642 904 morgi), augustowskiej – 355 782 ha (635 552 morgi)¹.

W końcu XIX w. (1894 r.) ziemia folwarczna, na którą składały się majątki ziemskie znajdujące się w prywatnych rękach oraz majoraty, zajmowała areał 5 003 836 ha, w tym ziemi dworskiej było 4 604 211 ha i majorackiej 399 671 ha. W guberni warszawskiej, w granicach której znajdował się powiat włocławski, do większych właścicieli ziemskich należało 799 849 ha (majątki prywatne – 761 178 ha, majoraty – 38 671 ha)².

Według Mariana Kiniorskiego, w 1900 r. w Królestwie Polskim ziemia należąca do ziemian miała powierzchnię równą 8 468 199 mórg, co równa się 4 740 497,8 ha³.

Rok później, w 1901 r. do wielkiej własności ziemskiej należało 7 674 191 mórg ziemi, w tym w guberni warszawskiej 1 216 844 morgi⁴.

¹ I. Rychlikowa, *Ziemianstwo polskie...*, s. 322, 338, 353-355. Autor niniejszej pracy pomija dane dotyczące wielkiej własności prywatnej z guberni płockiej, które zachowały się jedynie dla dwóch powiatów: ostrołęckiego oraz mławskiego.

² *Trudy*, vyp. 15: *Pozemel'naâ sobstvennost' v' desâi guberniâh Carstva Pol'skogo za 1894 goda*, Varšava 1898, s. 154-155 (tablica III: *Raspredëlenie po ugod'am i rodu vladëniâ*); R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 81, 86. Marian Kiniorski (*W służbie ziemi. Refleksje rolnika na posterunkach publicznych*, Warszawa 1929, s. 6) podaje, że w 1894 r. wielka własność ziemska w Królestwie Polskim zajmowała 8 779 821 mórg, czyli 4 914 943,8 ha.

³ M. Kiniorski, dz. cyt., s. 6. Ponadto zob. B. Gałka, *Stan majątkowy i sytuacja...*, s. 141, gdzie autor podaje, że w przeliczeniu na hektary, powierzchnia majątków w Królestwie wynosiła 4 234 100 ha. Niestety nie wiadomo, jaki przelicznik przyjął autor do określenia powierzchni w hektarach.

⁴ *Trudy*, vyp. 25: *Agrarnyj vopros v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo. Častnoe zemlevlënie za 1901-1906 gody*, Varšava 1906, s. 24, 27.

W 1904 r. w Królestwie Polskim (10 guberniach) było 3 961 584 dziesięcin gruntów dworskich, czyli 4 328 109,75 ha. Na przykład gubernia warszawska posiadała 641 581 dziesięcin (671 442 ha), a gubernia kaliska – 442 995 dziesięcin (483 980,9 ha)⁵.

Dwanaście lat później (1906 r.) do większej własności prywatnej należało w Królestwie Polskim 3 563 903 ha. W guberni warszawskiej było wówczas 1575 majątków, których powierzchnia wynosiła 614 440 ha. Przeciętnie jeden folwark zajmował 390,1 ha⁶.

W następnym roku wielka własność w Królestwie Polskim posiadała 3 881 468 dziesięcin, czyli 4 240 581,42 ha ziemi. Pod budowlami, ogrodami i sadami było 107 578 dziesięcin (117 531,12 ha). Grunty orne zajmowały 2 071 323 dziesięcin (2 262 961,8 ha), łąki – 291 036 dziesięcin (317 962,65 ha), pastwiska – 206 121 dziesięcin (225 191,31 ha), lasy – 1 033 978 dziesięcin (1 129 641,64 ha) oraz nieużytki – 171 432 dziesięcin (187 292,9 ha)⁷. Najwięcej ziemi w rękach ziemian było w guberni warszawskiej – 697 918 dziesięcin (762 489,4 ha), najmniej zaś w guberni łomżyńskiej – 149 248 dziesięcin (136 056,42 ha)⁸.

W 1909 r. w guberniach Królestwa Polskiego, a mianowicie kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, siedleckiej, suwalskiej oraz warszawskiej własność rolna w posiadaniu dworów i ordynacji wynosiła 3 903 655 ha (6 972 409 mórg, 3 573 140 dziesięcin), co stanowiło 31,8% ogólnej powierzchni. Ziemia orna zajmowała 2 002 747,6 ha (3 577 125 mórg), pod zabudowaniami, ogrodami i placami było 102 535 ha (183 164 morgi), łąki – 285 967,7 ha (510 839 mórg), lasy – 1 147 149,43 ha (2 049 213 morgi), pastwiska – 193 603,5 ha (345 844 morgi) i nieużytki – 171 424 ha (306 224 morgi)⁹. Odmienne, nieco wyższe dane podają Krzyżanowski

⁵ *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego. zobrazowanie poglądowe stanu zaludnienia, warunków zdrowotnych, oświaty, stosunków rolnych i stanu ludności robotniczej w Królestwie*, ułożył na podstawie rozmaitych źródeł ogłoszonych drukiem A. Maciesza, rys. wyk. K. Obuchowski, Płock 1907, s. tab. XXII: Ilość gruntów dworskich w 1904 roku.

⁶ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 120, tablica 103. Jan Stecki, *Stosunki rolne...*, s. 5, podaje, że do właścicieli folwarków należało 3 961 584 dziesięcin, czyli 4 328 030,52 ha.

⁷ *Trudy*, vyp. 34: *Zemlâ i eâ sobstvenniki v 10 guberniâh Carstva Pol'skago v 1907 godu. Raspredelenie vsej pozemel'noj sobstvennosti v Privislinskom kraë po ugodîâm i po rodu vladênîâ*, Varšava 1908, s. 10; W. Załęski, *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego. Ludność i rolnictwo*, Warszawa 1908, s. 128-129.

⁸ Tamże, s. 129; *Trudy*, vyp. 34: *Zemlâ i eâ sobstvenniki...*, s. 34.

⁹ *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevladénie v 10-ti guberniâh Carstva Pol'skago v 1909 g.*, Varšava 1912, s. 20-32; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913* (dalej: *Rocznik 1913*), oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego, Warszawa 1914, s. 90, 105, 125; *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Zbiór wiadomości o stanie i warunkach rozwoju rolnictwa na ziemiach Królestwa Polskiego w dobie przedwojennej*, praca zbiorowa oprac. pod ogólnym kierunkiem S. Janickiego, red. przez S. Rosińskiego i F. Ubysza, Warszawa 1918, s. 31.

i Kumaniecki. Według nich gruntów dworskich było 3 904 549 ha (31,8% obszaru Królestwa Polskiego), w tym ziemi ornej – 2 003 190 ha, pod zabudowaniami, ogrodami i placami – 102 572 ha, łąk – 286 070 ha, lasów – 1 147 559 ha, pastwisk – 193 673 ha i nieużytków 171 485 ha¹⁰. Różnice te, pomimo, że wspomniani autorzy, jak i autor pracy korzystali z tego samego źródła, wynikają z zastosowania przelicznika mórg na ha. Krzyżanowski i Kumaniecki przyjęli, że 1 morga to 0,56 ha, natomiast autor pracy przyjął, iż 1 morga równa się 0,5598 ha.

Na terenie guberni warszawskiej większa prywatna własność rolna w 1909 r. zajmowała 678 045,9 ha (1 211 073 morgi, 620 367 dziesięcin) – 40,5% ogólnej powierzchni¹¹.

W odradzającym się państwie polskim do wielkiej własności w granicach byłego Królestwa Polskiego należało 4 315 189 ha, co stanowiło 37,3% ogólnej powierzchni¹². W 1919 r. do majątków należało 10 854 000 ha gruntów, w tym lasów było 6 882 000 ha¹³. Dwa lata później, pierwszy spis powszechny z 1921 r. podał, iż w rękach ziemian w odrodzonym państwie było 10 498 114 ha, w tym grunty orne zajmowały 3 844 463 ha, łąki – 952 324 ha, pastwiska stałe, połoniny i wrzosowiska – 475 454 ha, sady owocowe – 38 994 ha, ogrody warzywne – 30 553 ha, parki – 19 637 ha, grunty w użytkowaniu leśnym – 4 023 370 ha, stawy i jeziora – 160 549 ha, pod zabudowaniami i drogami – 116 790 ha oraz nieużytki 835 980 ha¹⁴. Z ustaleń Mieczysława Mieszczankowskiego wynika, że właściciele ziemscy przed spisem powszechnym zataili 998 tysięcy hektarów ziemi, co stanowiło 8,7% posiadanych przez nich gruntów. Według

¹⁰ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 131, tablica 117. Ponadto zob. T. Brzeski, *Materyały statystyczne do sprawy rolnej*, „Sprawa Rolna” 1919, t. 1, z. 1-4, s. 15. Władysław Grabski (*Spoleczne gospodarstwo agrarne...*, s. 453) podaje, że do większej własności w 1909 r. należało 4 269 738 ha. Zalicza on jednak do niej również majoraty, których powierzchnia wynosiła 365 189 ha.

¹¹ *Rocznik 1913*, s. 90.

¹² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne* (dalej: *Pierwszy spis. Gospodarstwa wiejskie*), „Statystyka Polski” 1928, t. 11, z. 2, s. 3; Cz. Łuczak, *Burżuazyjno-obszarnicza...*, s. 65, 83.

¹³ J. Stecki, *Bilans reformy rolnej...*, s. 942.

¹⁴ *Wielka własność*, 1925, s. 1; Cz. Łuczak, dz. cyt., s. 84; M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 21, 67. Czesław Łuczak (dz. cyt., s. 84) podaje, że powierzchnia gospodarstw powyżej 50 ha wynosiła 14 344 057 ha. Przyjmując, iż część tej ziemi należała do państwa, Kościoła oraz stanowiła inną własność publiczną otrzymujemy dane, że ziemianie posiadali 10 448 257 ha. Według A. Listowskiego (*Uwagi ogólne o zagadnieniach ustroju rolnego*, w: *Księga pamiątkowa na...*, t. 2, s. 932) do folwarków należało ok. 5 milionów ha. Dane podane przez (*Wielka własność*, 1925, s. 1) niewiele się różnią od danych, jakie zachowały się w Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego. Według zestawień tego urzędu wielka prywatna własność zajmowała w 1921 r. 10 497 129 ha (grunty orne – 3 844 216 ha, łąki – 951 823 ha, pastwiska – 475 336 ha, sady i ogrody – 69 517 ha, lasy – 4 023 370 ha oraz inne grunty i nieużytki – 1 132 867 ha). Zob. Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie (dalej: AGUS), Wydział III Statystyki Rolnictwa, sygn. 4252/310, b.p., Powierzchnia wg użytków w gospodarstwach prywatnych powyżej 50 ha w latach 1921 i 1930.

tego autora do większej prywatnej własności ziemskiej należało 11 496 114 ha ziemi¹⁵. Z kolei Wojciech Roszkowski podaje, że majątki ziemskie powyżej 50 ha zajmowały 11 532 900 ha. W swojej pracy przyjął on dane za Mieszczankowskim, który nie przedstawia danych liczbowych, lecz ujęcie procentowe struktury powierzchni całej własności rolnej według województw. Dokonując obliczeń taką samą metodą jak Roszkowski otrzymujemy, że w 1921 r. własność ziemska – u Mieszczankowskiego obszarnicza – miała 11 532 881,4 ha¹⁶. Według Władysława Grabskiego, majątki należące do większej własności prywatnej, zajmowały w 1922 r. 3 554 000 ha. Należy jednak zaznaczyć, że ten ekonomista i historyk definiował większą prywatną własność jako majątki powyżej 100 ha¹⁷.

W 1928 r. do wielkiej własności ziemskiej należało 9 307 000 ha, z czego grunty orne zajmowały 3 577 000 ha, sady i ogrody – 70 000 ha, drogi i zabudowania – 136 000 ha, łąki – 410 000 ha, pastwiska – 145 000 ha, użytki wodne – 161 000 ha, lasy 3 972 000 ha oraz nieużytki – 836 000 ha¹⁸.

Dwa lata później, według danych przechowywanych w Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, gospodarstwa prywatne powyżej 50 ha obejmowały powierzchnię 10 152 665 ha, z czego 3 296 723 ha były to grunty orne, 863 547 ha – łąki, 529 622 ha pastwiska, 71 873 ha – sady i ogrody, 4 378 027 ha – lasy oraz inne grunty i nieużytki – 1 012 873 ha¹⁹.

Drugi spis powszechny z 1931 r. wykazał, że w Drugiej Rzeczypospolitej prywatne majątki ziemskie powyżej 50 ha zajmowały obszar 9 770 900 ha. Ziemi użytkowanej rolniczo było 4 618 800 ha, w tym gruntów orných 3 211 600 ha, sadów i ogrodów – 71 700 ha, łąk – 825 000 ha i pastwisk – 510 500 ha. Lasów prywatnej wielkiej własności było 4 164 000 ha, a innych gruntów i nieużytków – 988 100 ha²⁰. Według

¹⁵ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 18. Ponadto zob. T. Epsztein, *Zmiany w strukturze wielkiej...*, s. 91.

¹⁶ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 338, tablica 148: Struktura powierzchni całej własności rolnej w grupach województw; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 123-124, 126. Wojciech Roszkowski odwołując się do pracy Mieczysława Mieszczankowskiego (*Struktura agrarna...*), przywołuje następujące strony: 18, 67, na których u Mieszczankowskiego wielkości posiadanej ziemi przez wielką własność ziemską pokrywają się z wynikami spisu z 1921 r. oraz s. 148, na której została omówiona struktura agrarna województw południowych. Zapewne Roszkowskiemu chodziło o stronę 338 w książce Mieszczankowskiego i tabelę 148, która się tam znajduje.

¹⁷ W. Grabski, *Spoleczne gospodarstwo agrarne...*, s. 453.

¹⁸ *Udział ziemian w rozwoju kultury rolniczej w Polsce*, praca zbiorowa pod kierownictwem S. Humnickiego, Warszawa 1929, s. 9.

¹⁹ AGUS, Wydział III Statystyki Rolnictwa, sygn. 4252/310, b.p., Powierzchnia wg użytków w gospodarstwach prywatnych powyżej 50 ha w latach 1921 i 1930; tamże, Tabl. Grunty gospodarstw prywatnych, posiadających powyżej 50 ha ogólnego obszaru. Powierzchnia w ha. 1930.

²⁰ *Statystyka rolnicza 1931/1932*, Warszawa 1933, s. 15, tabl. 2. Użytki według grup gospodarstw.

Roszkowskiego, który powołuje się na ustalenia Mieszczankowskiego, wielka własność miała 9 805 000 ha²¹. Z danych jakie w swoim opracowaniu przedstawił Mieszczankowski oraz obliczeń dokonanych tą samą metodą jak Roszkowski, otrzymujemy, że do właścicieli ziemskich należało 9 830 098,43 ha²². W województwie warszawskim, w granicach którego znajdował się powiat włocławski, ziemianie mieli 749 600 ha²³.

W 1937 r. do właścicieli ziemskich należało 8 373 188 ha wszystkich gruntów. Wyłączając lasy było to 4 401 188 ha²⁴. Na dzień 1 stycznia 1938 folwarki powyżej 50 ha zajmowały 9 104 879 ha²⁵. Natomiast według Roszkowskiego majątki ziemskie miały powierzchnię 9 231 200 ha. Dokładna wielkość majątków ziemskich w końcowym okresie istnienia Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej obliczona na podstawie danych przedstawionych przez Mieszczankowskiego wynosiła 9 213 266,75 ha²⁶.

Zmniejszanie się powierzchni majątków w Królestwie Polskim, a następnie w Drugiej Rzeczypospolitej wynikało głównie z trzech przyczyn. Po pierwsze, w zamian za zrzekanie się praw do serwitutów włościanie otrzymywali od dworu ekwiwalent ziemi pochodzący z folwarku. Po drugie, właściciele ziemscy chcąc posiadać swoje dobra w jednym kawałku musieli je scalać. Wiązało się z przenoszeniem mieszkańców wsi w inne miejsce tej samej miejscowości lub sąsiedniej. Godzili się oni na to w zamian za ekwiwalent ziemi, jaki otrzymywali za utratę swoich domostw. Ostatnią przyczyną, z powodu której kurczyła się powierzchnia ziemi będąca w rękach ziemian była parcelacja. W czasach zaborów była ona dobrowolna i wiązała się zazwyczaj z chęcią podreparowania budżetu dworu. Po 1918 r. reforma rolna jako oręż polityki państwowej zezwalała na parcelację przymusową majątków.

Wielka własność ziemska w powiecie włocławskim stanowiła podstawę gospodarczą omawianego terenu. Większość ziemi zgrupowana w majątkach (folwarki, dobra) należała do prywatnych właścicieli. Ich areał na przestrzeni lat ulegał licznym zmianom. Wpływ miało na to m.in. uwłaszczenie chłopów, sprawa serwitutów, parcelacja – zarówno dobrowolna, jak i przymusowa.

²¹ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 124, 126.

²² M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 338, tablica 148: Struktura powierzchni całej własności rolnej w grupach województw.

²³ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 126.

²⁴ J. Stecki, *Bilans reformy...*, s. 944.

²⁵ Tamże; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 124; J. Stecki, *Zagadnienie rozwoju gospodarczego...*, s. 13.

²⁶ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 338, tablica 148: Struktura powierzchni całej własności rolnej w grupach województw; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 124, 126.

Pierwsze dane dotyczące arealu ziemi z II poł. XIX w., która była w rękach ziemian, pochodzą z 1865 r. Właściciele ziemscy byli zobowiązani wypełnić dokument *Deklaracya Co do ilości i jakości gruntu składającego posiadłość* [tutaj występowała nazwa majątku – M.R.] *niepodchodzącą pod przepisy Najwyższego Ukazu z dnia 19 Lutego (2 Marca) 1864 r. o urządzeniu włościan w Królestwie Polskiem, a należąca do* [w tym miejscu podawano imię i/lub nazwisko właściciela albo nazwisko sukcesorów – M.R.]. Deklaracja została przygotowana na drukowanym blankiecie urzędowym, składającym się z 14 pól. Oprócz numeru porządkowego, nazwiska i imienia właściciela posiadłości, nazwiska posiadłości oraz informacji odnośnie sposobu określenia obszaru majątku, zawarto dane dotyczące powierzchni danego folwarku z podziałem na: obszar ogółem, obszar w gruncie ornym psennym i żytnim, obszar w łąkach koszonych dwa razy na rok i koszonych raz na rok, powierzchnia pastwisk, lasów, zarośli oraz nieużytków. Dane te podano w morgach trzysta prętowych miary nowopolskiej.

Na podstawie niekompletnie zachowanych deklaracji, autor obliczył, że w 1865 r. ogólna powierzchnia majątków prywatnych wynosiła 100 963 morgi 99 prętów. Grunty orne psenne zajmowały 12 710 mórg 49 prętów, żytnie 50 743 morgi 200 prętów, łąki 8781,5 morgi (w tym koszone raz w roku 7948 mórg, koszone dwa razy w roku 792,5 morgi), pastwiska 5106 mórg, lasy 15 274 morgi 237 prętów i zarośla 2137 mórg 63 pręty. Natomiast areal nieużytków wynosił 5826,5 morgi. W przypadku majątków donacyjnych dane te przedstawiały się następująco: ogólna powierzchnia 3625 mórg, grunty orne psenne – 319 mórg, żytnie – 2128 mórg, łąki koszone raz na rok – 219 mórg, pastwiska – 235 mórg, lasy – 256 mórg, zarośla – 16 mórg i nieużytki – 358 mórg²⁷. Inne dane z tego samego roku dotyczące obszaru, jaką zajmowały folwarki podaje źródło fiskalne, którym jest wymiar głównego podatku gruntowego dworskiego. Został on obliczony na podstawie wykazu, podającego informacje o przestrzeni gruntów dworskich. W świetle tego źródła, majątki obejmowały 120 325 mórg²⁸. Podział ziemi ze względu na rodzaj jej użytkowania przedstawia poniższa tabela.

²⁷ APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu wrocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r. „O urządzeniu włościan w Królestwie Polskim”, b.p. Dane, jakie przedstawili właściciele ziemscy w deklaracjach, w większości pochodziły z operatów mierniczych majątków, dokonywanych przez przysięgłych geometrów. W pojedynczych przypadkach informacje o powierzchni majątków oparto na wysiewie i zbiorze siana, na rocznych wysiewach (bez podania rodzaju uprawy) oraz na zeznaniach samych zainteresowanych.

²⁸ Tamże, sygn. 826, główny podatek gruntowy dworski, b.p.

Tabela 8. Podział ziemi majątków wg jej użytkowania na rok 1865 (w morgach)

Rodzaj użytkowania ziemi	Wielkość powierzchni
Grunty orne pszenne	17 466
Grunty żytnie dobre lub średnie	55 937
Grunty orne żytnie wysiewane co 3 lub 6 lat	2377
Łąki koszone 2 lub więcej razy w roku	934
Łąki koszone raz w roku	8737
Pastwiska	6520
Lasy	19 077
Zarośla	2592
Nieużytki	6685
Razem	120 325

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, NPW, sygn. 826, główny podatek gruntowy dworski, b.p.

Jeszcze inne dane, pochodzące z tego samego roku, prezentuje *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*. Dokumentacja ta była sporządzana w obrębie okręgów sądowych. Dla powiatu włocławskiego, składającego się wówczas z trzech okręgów (kowalskiego, radziejowskiego oraz włocławskiego), całość akt zachowała się dla dwóch okręgów. Okręg włocławski kończy się na dobrach Redecz Wielki²⁹. W okręgu kowalskim, obejmującym dobra, które w 1867 r. znalazły się poza powiatem włocławskim, powierzchnia majątków prywatnych wynosiła 104 354 morgi. Grunty orne pszenne obejmowały przestrzeń 8663 morgi, żytnie dobre lub średnie – 46 515 mórg, żytnie co trzy i sześć lat obsiewanych – 1838 mórg, łąki dwa lub więcej razy na rok koszonych – 344 morgi, łąki raz na rok koszone – 7236 mórg, pastwiska – 9127 mórg, lasy – 21 206 mórg, zarośla – 2061 mórg, nieużytki – 7364 morgi³⁰.

Według Ireny Rychlikowej, powierzchnia majątków ziemskich w powiecie w 1864 r. wynosiła 237 550 mórg³¹. Niestety autorka nie podała źródła informacji skąd

²⁹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*, rkps 5591, t. 1, fascykuły 21-23, k. 366-407v; I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 136-138, gdzie autorka podaje, że dla okręgu sądowego brzeskiego (włocławskiego) brak jest w ogóle wykazu.

Autor pracy korzystał z wersji cyfrowej, jaka została opublikowana na stronie Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej: [dostępny: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/297248/edition/284463/content>], [dostęp: 23.11.2021 r.].

³⁰ BJ, *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*, rkps 5591, t. 1, fascykuł 21, k. 372v-377r.

³¹ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 19, tabela 5. Z zachowanych akt wykazu, w tym części dla okręgu włocławskiego, wynika, że w rękach ziemian – z wyłączeniem osad młynarskich i majątków poniżej

zaczepnęła całościowe dane dla powiatu. W swoim opracowaniu korzystała z akt *Wykazu podającego wiadomość...*, które to, jak już wspomniano są zgromadzone w Bibliotece Jagiellońskiej. Dziwi też fakt używania przez autorkę określenia powiat kujawski, gdyż sama dokumentacja źródłowa mówi o powiecie włocławskim³².

Najbardziej rzetelne dane na temat areału ziemi, jaki w 1865 r. znajdował się w rękach ziemian, podaje wspomniane źródło fiskalne. Przede wszystkim akta te są kompletne i swoim zasięgiem obejmują jedynie majątki, wchodzące w skład powiatu włocławskiego po jego podziale w 1867 r.

Według danych za *Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w 1880 r. do właścicieli ziemskich należało 121 287 mórg ziemi, co stanowiło 58,53% ogólnej powierzchni powiatu (207 852 morgi). Grupa ta była największym posiadaczem gruntu. Włościanie posiadali na własność 60 473 morgi (druga grupa posiadaczy). Pozostała ziemia to donacje rządowe (14 050 mórg), osady rządowe (1278 mórg), natomiast do miast przynależało 10 764 morgi³³.

W następnym roku, w świetle spisu majątków ziemskich w powiecie włocławskim, jaki w swym dziele przedstawił Maksymilian Borucki, do ziemian należało 134 121 mórg ziemi. Należy zaznaczyć, że autor oprócz prywatnych folwarków wliczył też powierzchnie osad młynarskich, karczemnych, place oraz osady w Kowalu, majoraty i dobra poduchowne³⁴. W tym czasie istniały 152 majątki ziemskie, których powierzchnia wynosiła 118 800 mórg. Ziemia pszena zajmowała areał równy 16 265 mórg, żytnia lepsza – 54 465 mórg, łąki 2-kośne – 818 mórg, łąki 1-kośne – 8125 mórg, żytnia, piaszczysta i pastwiska – 9809 mórg, lasy i zarośla – 21 594 morgi, nieużytki – 7340 mórg. W tym samym czasie do majoratów należało 11 363 morgi, w tym grunty pszenne – 1479 mórg, żytnie lepsze – 3726 mórg, łąki 2-kośne – 25 mórg, łąki 1-kośne – 522 morgi, ziemia żytnia, piaszczysta i pastwiska – 992 morgi, lasy i zarośla – 3039 mórg oraz nieużytki – 1704 morgi³⁵.

50 ha (100 mórg) – było 202 365 mórg ziemi, w tym okręgu radziejowskim 79 973 morgi. Zob. BJ, *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*, rkps 5591, t. 1, fascykuły 21-23, k. 372v-377r, 388v-392r, 404v-407v.

³² Zob. BJ, *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*, rkps 5591, t. 1, fascykuły 21-23, k. 366v, 382v, 398v.

³³ S. Chodyński, B. Chlebowski, dz. cyt., s. 708; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 119.

³⁴ M. Borucki, dz. cyt., s. 351-356; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 119.

³⁵ Tamże, s. 119, 140-147, Aneks 2: Powierzchnia majątków w powiecie włocławskim w 1881 r. (w morgach nowopolskich); M. Borucki, dz. cyt., s. 351-356.

Według kalendarza *Kujawianin* powierzchnia powiatu włocławskiego w 1882 r. wynosiła 207 852 morgi. Do ziemian oraz mieszczan należało 147 379 mórg, natomiast do włościan 60 473 morgi. Dane te są powtórzeniem statystyki urzędowej z 1880 r., którą Stanisław Chodyński i Bronisław Chlebowski wykorzystali przy opisie Włocławka, charakteryzując powiat włocławski³⁶.

W rzeczywistości, w tym roku w powiecie było 157 majątków o ogólnej powierzchni 62 380 ha. Zostały one podzielone ze względu na wielkość arealu na cztery kategorie: 50-150 ha (100-300 mórg) – 34 (3961 ha; 7074 morgi), 150-500 ha (300-1000 mórg) – 96 (31 180 ha; 55 678 mórg), 500-1500 ha (1000-3000 mórg) – 23 (19 118 ha; 34 139 mórg), powyżej 1500 ha (powyżej 3000 mórg) – 4 (8121 ha; 14 501 mórg)³⁷. Jak widać najliczniej były reprezentowane majątki o przestrzeni 150-500 ha – 58,9%, których udział w powierzchni wszystkich folwarków wynosił 49,75%.

W 1889 r. wielka własność w powiecie włocławskim posiadała 49 079 mórg ziemi³⁸.

Pięć lat później w świetle danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego do wielkiej własności należało 62 215 dziesięcin (67 971,12 ha), co stanowiło 55,1% powierzchni powiatu. Podział na poszczególne kategorie ziemi przedstawiał się następująco: ziemia orna – 41 520 dziesięcin (45 361,43 ha), łąki i pastwiska – 7559 dziesięcin (8258,36 ha), lasy – 9624 dziesięciny (10 514,41 ha), nieużytki – 2435 dziesięcin (2660,29 ha). Natomiast pod budynki i ogrody przeznaczonych było 1077 dziesięcin (1176,64 ha)³⁹. Według Reginy Chomać, która opierała się na tym samym źródle co autor, dane te przedstawiały się następująco: właściciele ziemscy posiadali 67 814 ha (45 257 ha ziemi ornej, 8239 ha łąk i pastwisk, 10 490 ha lasów)⁴⁰. Różnica

³⁶ J. S[karbak], *Czem były dawniej, a czem są dziś Kujawy*, „Kujawianin. Kalendarz na rok zwyczajny 1883”, R. 1, Włocławek [1882], s. 21. Ponadto zob. S. Chodyński, B. Chlebowski, dz. cyt., s. 708

³⁷ *Wiadomości statystyczne dotyczące dóbr obciążonych pożyczką Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem*, zebrane z akt tegoż towarzystwa po dzień 1 stycznia 1893 roku i oprac. przez J. Rostworowskiego, Warszawa 1896, s.4-5, tablica IV; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 236-237 (Aneks 14 *Struktura własności folwarcznej w powiatach Królestwa Polskiego w 1892 r. według obszarowych majątków*); M. Raczkowski, *Wielka własność ziemiska...*, s. 119. Majątków poniżej 50 ha było 6, a ich powierzchnia wynosiła 286 ha. O niezaliczaniu majątków poniżej 50 ha do wielkiej własności zob. rozdział I pracy. Regina Chomać powołując się na to samo opracowanie co autor, a mianowicie *Wiadomości statystyczne dotyczące...*, s. 4-5, tablica IV, podaje jeszcze jedną kategorię własności folwarcznej, a mianowicie majątki do 50 ha (100 mórg). Tymczasem Jan Rostworowski w swym zestawieniu własności do 100 mórg dzieli je na dwie podgrupy: osady mniejsze do 30 mórg i osady od 30 do 100 mórg.

³⁸ W. Grabski, *Materiały w sprawie...*, t. 1, cz. 1, s. 48, Tablica V.

³⁹ *Trudy*, vyp. 15: *Pozemel'naâ sobstvennost'...*, s. 150-151 (tablica III: *Raspredelenie po ugod'am*” i *rodu vladeniâ*), 162-163 (tablica IV: *Raspredelenie zemel' po ugod'am*”).

⁴⁰ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 217 (Aneks 6 *Własność folwarczna Królestwa Polskiego w latach 1894–1909 według powiatów*), 225 (Aneks 10 *Podział ziemi ornej według kategorii własności w powiatach Królestwa Polskiego w 1894 r.*), 227 (Aneks 11 *Podział łąk i pastwisk według kategorii*

w danych przytoczonych przez autora i Reginę Chomać wynika z przelicznika jaki zastosowano do przeliczenia dziesięcin na hektary. W pracy przyjęto dane, że 1 dziesięcina równa się 1,09252 ha, a tak otrzymany wynik zaokrąglono do dwóch miejsc po przecinku. Chomać przyjęła, że 1 dziesięcina to 1,09 ha.

Informacje odnośnie majątków z przełomu XIX i XX w. zawiera wspomniany już *Słownik geograficzny*. Opracowanie to rejestruje 231 folwarków i dóbr, zarówno prywatnych jak i majorackich. Ogólną powierzchnię podano dla 216 majątków. Ich areał wynosił 141 162 mórg 69 prętów. Szczegółowe dane dotyczące podziału folwarków ze względu na rodzaj użytkowania ziemi *Słownik* rejestruje jedynie dla 157 obiektów (zob. aneks, tabela I). Ziemia orna i pastwiska zajmowały 66 832 morgi, łąki – 8800 mórg, pastwiska i inne – 2735 mórg, pod budynkami – 18 mórg, lasy – 14 625 mórg 69 prętów, nieużytki i place – 4213 mórg, wody – 624 morgi, zarośla – 101 mórg, wieczysta dzierżawa – 10 mórg, osady młynarskie – 71 mórg, osady – 246 mórg, odpadki – 16 mórg oraz granice, drogi itp. – 30 mórg⁴¹.

W świetle danych, jakie podano w *Słowniku*, wiadomo, że najmniejszym majątkiem ziemskim była Księża Kępka (120 mórg). Największy areał zajmowały dobra Brzezice (7383 morgi), na które składały się następujące folwarki: Aleksandrowo, Dubielewo, Jaranówek, Klementynów, Leopoldowo, Machnacz, Marianki, Mazury, Mieczysław, Siedlimin i Witoldówek⁴². Poniższa tabela przedstawia podział majątków ze względu na ich powierzchnię. Przedziały areału folwarków, jaki w niej zastosowano, przyjęto za Ireną Rychlikową, lecz na potrzeby niniejszej pracy je zmodyfikowano. Autorka w swojej pracy przyjęła następujące wielkości: do 100 mórg, 101-300 mórg, 301-600 mórg, 601-1000 mórg, 1001-3000 mórg, 3001-5000 mórg, 5001-10 000 mórg i powyżej 10 000 mórg⁴³. Autor pracy dla wartości powyżej 1000 mórg, wydzielił jedynie dwa progi powierzchni majątków: 1001-2000 mórg oraz powyżej 2000 mórg. Ponadto

własności w powiatach Królestwa Polskiego w 1894 r.), 229 (Aneks 12 *Podział lasów według kategorii własności w powiatach Królestwa Polskiego w 1894 r.*). Autorka w swojej pracy zastosowała zgrupowania własności w cztery kategorie: włościańską (zalicza do niej chłopów i mieszczan-rolników), drobnoszlachecką, folwarczną (dworską i ordynacką, majoracką) oraz instytucjonalną (skarbową, miejską i pozostałą). Dane za R. Chomać przyjął M. Raczkowski, *Wielka własność ziemską...*, s. 119-120.

⁴¹ SGKP, t. 1-15, Warszawa 1880-1902, passim; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemską...*, s. 120, gdzie autor podał, że dane na temat powierzchni majątków są przedstawione dla 224 miejscowości, a ich ogólny areał wynosił 149 796,5 morgi. Różnica ta wynika stąd, że autor do ogólnego zestawienia doliczył osobno folwarki, które wchodziły w skład większych dóbr i były one podane przy ich opisie, a także majątki o powierzchni poniżej 50 ha (100 mórg).

⁴² SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 770; tamże, t. 10, Warszawa 1889, s. 55; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemską...*, s. 120.

⁴³ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 150-151.

w zestawieniu nie uwzględniono folwarków poniżej 100 mórg, które to nie stanowiły wielkiej własności ziemskiej.

Tabela 9. Struktura majątków w powiecie włocławskim w l. 1880–1902 (powierzchnia w morgach)⁴⁴

Powierzchnia majątku	Liczba majątków	% udział w ogólnej liczbie majątków	Powierzchnia ogólna	% udział w ogólnej powierzchni majątków
101-300	45	20,80	9677	6,86
301-600	89	41,20	38 677,50	27,40
601-1000	54	25	40 221	28,50
1001-2000	20	9,30	26 385 i 219 prętów	18,69
powyżej 2001	8	3,70	26 188	18,55
Razem	216	100	141 149 i 69 prętów	100

Źródło: oprac. własne na podstawie: SGKP, t. 1-15, Warszawa 1880-1902, passim.

Z powyższego zestawienia wynika, że na terenie powiatu włocławskiego najwięcej majątków, biorąc pod uwagę powierzchnię, było tych, których areał wynosił między 301 a 600 mórg. Było ich 89 (41,20%) o łącznej powierzchni 38 677,5 morgi (27,40%). Drugą grupę (54 folwarki, 25%) stanowiły te, jakie zgrupowano w przedziale 601-1000 mórg – 40 221 mórg, co stanowiło 28,50% ogólnej powierzchni majątków.

Niepewny status własności posiada ziemia – w *Słowniku* określana jako ziemia dworska – znajdująca się w niektórych miejscowościach. Nie wiadomo, czy była ona własnością poszczególnych folwarków, czy wchodziła w skład wsi jako wspólna część czy też stanowiła odrębną własność. Jej ogólny areał w powiecie wynosił 2880 mórg. Ziemia ta znajdowała się m.in. w: Bugaju (5 mórg), Krowicach (651 mórg), Słodowie (84 mórg) czy w Wymysłowie (158 mórg)⁴⁵.

Na początku XX w. (1901 r.) do ziemian należało 99 794 morgi ziemi, w tym grunty orne z łąkami – 81 054 morgi, lasy – 14 548 mórg oraz pozostałych gruntów – 4192 morgi⁴⁶. Podział ziemi folwarcznej w poszczególnych gminach powiatu włocławskiego przedstawia poniższa tabela.

⁴⁴ Inną strukturę majątków na podstawie tego samego źródła przedstawił M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 120-121, gdzie do 1000 mórg zastosował podział co 100 mórg, natomiast powyżej 1000 mórg, przyjął trzy wielkości: 1000-1500 mórg, 1500-2000 mórg oraz powyżej 2000 mórg.

⁴⁵ M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 121; SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 99.

⁴⁶ *Trudy*, vyp. 25: *Agrarnyj vopros...*, s. 24.

Tabela 10. Struktura gruntów majątków w gminach powiatu włocławskiego w 1901 r. (w morgach)

Nazwa gminy	Ogólna powierzchnia	Grunty orne i łąki	Lasy	Pozostałe grunty
Baruchowo	10 099	5495	4604	–
Dobiegniewo	1420	790	400	230
Kłóbka	4625	3598	176	851
Kowal	284	284	–	–
Łęg	905	900	5	–
Lubień	5002	4600	332	70
Pikutkowo	9334	5127	4000	207
Przedecz	3142	2677	465	–
Pyszkowo	15 709	14 011	1698	–
Piaski	12 909	11 099	610	1200
Śmiłowice	18 933	18 117	816	–
Falborz	6178	5192	292	694
Chodecz	11 254	9164	1150	940
Razem	99 794	81 054	14 548	4192

Źródło: *Trudy*, vyp. 25: *Agrarnyj vopros v' desāti guberniâh Carstva Pol'skogo. Častnoe zemlevludenie za 1901–1906 gody*, Varšava 1906, s. 55.

Trzy lata później (1904 r.) ziemi dworskiej w powiecie włocławskim było 57 075 dziesięcin (62 355,8 ha). W sąsiednim powiecie nieszawskim gruntów należących do wielkiej własności było 55 545 dziesięcin (60 684 ha), a w kutnowskim – 53 917 dziesięcin (58 905,4 ha)⁴⁷.

Według informacji zawartych w pracach Warszawskiego Komitetu Statystycznego, w 1906 r. w powiecie włocławskim było 131 majątków, a ich powierzchnia wynosiła 46 609 dziesięcin (96 804 morgi) – 54 1928,82 ha. Przeciętnie areal jednego folwarku wynosił 387,7 dziesięcin (739 mórg)⁴⁸.

W następnym roku w rękach właścicieli ziemskich było 96 804 morgi ziemi (54 190,88 ha), w tym ziemia orna zajmowała 76 956 mórg (43 079,97 ha), łąki 5553 (3108,57 ha) morgi, lasy 10 900 mórg (6101,82 ha) oraz inne ziemie i ugory 3395 mórg (1900,52 ha)⁴⁹. Również według wydawnictwa Warszawskiego Komitetu Statystycznego, które ukazało się rok później, lecz dane w nim zawarte odnoszą się do 1907 r., ziemianie powiatu włocławskiego posiadali 54 329 dziesięcin (59 355,52 ha)⁵⁰.

⁴⁷ *Atlas statystyczny Królestwa...*, tab. XXII: Ilość gruntów dworskich w 1904 roku.

⁴⁸ *Trudy*, vyp. 30: *Agrarnyj vopros v 10 guberniâh Carstva Pol'skogo*, č. 2: *Častnoje zemlevludenie k načalu 1907 goda*, Varšava 1907, s. 18; *Rocznik 1913*, s. 107, gdzie informacja, że w 1906 r. w powiecie włocławskim było 96 majątków, chociaż autorzy opracowania dane oparli na tym samym źródle, co autor.

⁴⁹ *Trudy*, vyp. 30: *Agrarnyj vopros...*, s. 75.

⁵⁰ *Trudy*, vyp. 34: *Zemlâ i eâ sobstvenniki...*, s. 34.

Różnica w ogólnej powierzchni majątków wynika stąd, że dane z tomu 30 są niepełne. Zaczerpnięte zostały z raportu komisji senatora Podgorodnikowa i przedstawiają informacje dotyczące 7417 dóbr, spośród których jedynie 4449 miało być stowarzyszonych w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim (TKZ). W rzeczywistości na dzień 13 maja 1907 r. majątków należących do TKZ było 9604, czyli więcej niż obejmował raport senatora⁵¹.

Dwa lata później (1909), w świetle danych zgromadzonych również przez Warszawski Komitet Statystyczny, do wielkiej własności należało 58 717 dziesięcin (64 149,49 ha) ziemi, w tym do ziemian 51 009 dziesięcin (55 728,35 ha) i do majoratów 7708 dziesięcin (8421,14 ha). Według Reginy Chomać własność folwarczna w powiecie wrocławskim obejmowała 64 002 ha, co stanowiło 51,9% ogólnej powierzchni powiatu. Natomiast według *Rocznika statystycznego Królestwa Polskiego* wielka własność miała 114 577 mórg, czyli 64 140,20 ha, w tym grunty produkcyjno-rolnicze obejmowały areał 96 442 morgi (53 988,23 ha)⁵². Różnice w podanych wielkościach są wynikiem przyjętego przelicznika dziesięcin i mórg na ha.

W tym czasie podział gruntów prywatnych majątków ze względu na rodzaj użytkowania przedstawiał się następująco: pod zabudowaniami, sadami i ogrodami – 1715 dziesięcin (1873,67 ha), grunty orne – 36 794 (40 198,18), łąki – 2830 (3091,83), pastwiska – 2157 (2356,57), lasy, niekiedy liczone z zaroślami – 5327 (5819,85) oraz nieużytki – 2186 (2388,25)⁵³. Danych tego typu brakuje dla folwarków, które wchodziły w skład majoratów.

Nieco odmienne (zawyżone) informacje odnośnie ziemi, jaka była użytkowana przez wielką własność w 1909 r. podaje „Statystyka Polski” z 1928 r. W świetle tego źródła, należało do niej 75 164 ha. Natomiast struktura użytków wyglądała następująco: grunty orne – 44 718 ha, łąki 3602, pastwiska – 2537, lasy – 19 635, grunty pod zabudowaniami, sady i ogrody – 2006 oraz nieużytki, stawy, jeziora i torfowiska – 2666⁵⁴. Dane, jakie zostały przedstawione na łamach czasopisma, oparto na wynikach prac Warszawskiego Komitetu Statystycznego. W wydawnictwie tym przyjęto zasadę, że do wielkiej własności zaliczono: grunty dworskie, ordynacje, majoraty i własność

⁵¹ W. Załęski, *Z statystyki porównawczej...*, s. s. 131-132.

⁵² *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevlādēnie...*, s. 36-37; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 217; *Rocznik 1913*, s. 92-93.

⁵³ *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevlādēnie...*, s. 36.

⁵⁴ *Pierwszy spis. Gospodarstwa wiejskie*, „Statystyka Polski” 1928, t. 11, z. 2, s. XXXI.

państwową, oraz połowę pozostałych gruntów (na przykład ziemię należącą do miast, kościołów), drugą połowę zaliczając do mniejszej własności⁵⁵.

Kolejne dane, niestety niepełne, dotyczące powierzchni dóbr ziemskich posiadamy z lat 1912–1913. Pochodzą one ze sprawozdań TKZ i ukazują zadłużenie majątków. W 1912 r. pożyczką TKZ w powiecie wrocławskim były obciążone 204 folwarki. Przeciętny areal majątku wynosił 425 mórg, co łącznie daje 86 700 mórg. Natomiast rok później zadłużonych było już 212 folwarków o powierzchni 85 891 mórg⁵⁶. Wzrost liczby zadłużonych dóbr, przy jednoczesnym zmniejszeniu ich powierzchni, wynika z tego, że część majątków była parcelowana, regulowano sprawy związane z serwitutami, co kończyło się wydzieleniem ziemi dla korzystających z praw serwitutowych.

Pierwsze pełne informacje dotyczące powierzchni majątków, a także struktury agrarnej, w odrodzonej Rzeczypospolitej uzyskano w wyniku przeprowadzenia pierwszego powszechnego spisu z 30 września 1921 r. W tym roku do wielkiej własności (areal ponad 50 ha) należało 67 263 ha, w tym grunty orne (37 822 ha), łąki (3417), pastwiska (2273), lasy (18 191), grunty pod zabudowaniami, sady i ogrody (1903) oraz nieużytki, stawy, jeziora i torfowiska (3657)⁵⁷. Źródło to dzieli wielką własność na cztery kategorie, w zależności od powierzchni ogólnej majątku. Ogółem, w 1921 r., w powiecie wrocławskim było 216 folwarków. Strukturę dóbr ze względu na ich areal przedstawia poniższa tabela.

Tabela 11. Struktura majątków w powiecie wrocławskim w 1921 r. (w ha)

Wielkość majątków względem powierzchni	Liczba majątków	Powierzchnia ogólna
50-100	67	4471
100-200	44	6693
200-1 000	100	37 811
powyżej 1000	5	18 944
Razem	216	67 919

Źródło: *Pierwszy spis. Gospodarstwa wiejskie*, s. 8 (Tablica I. Gospodarstwa wiejskie według powierzchni ogólnej i użytków).

Należy zaznaczyć, że różnica między ogólną powierzchnią majątków podaną w tabeli a w tekście powyżej wynika, z tego, że wydawcy spisu do zestawienia w tabeli

⁵⁵ Tamże, s. XVIII-XIX.

⁵⁶ *Rocznik 1913*, s. 109; *Rocznik 1914*, s. 82.

⁵⁷ *Pierwszy spis. Gospodarstwa wiejskie*, s. XXXI.

do powierzchni ziemi zajmowanej przez lasy dodali 656 ha terenów znajdujących się w sąsiednich powiatach, a mianowicie Kutno – 305 ha oraz Nieszawa – 351 ha⁵⁸.

Jak wynika z powyższego zestawienia najczęściej majątków znajdowało się w przedziale 200-1000 ha. Do 100 dóbr należało 37 811 ha (55,67% ogółu ziemi wielkiej własności). Na końcu znajdowały się folwarki o areale 50-100 ha – było ich 67 (31% wszystkich gospodarstw folwarcznych) o łącznej powierzchni 4471 ha (6,58 %).

Należy zaznaczyć, że jeśli chodzi o prywatną wielką własność, to w roku spisu powszechnego w rękach ziemian w świetle „Statystyki Polskiej” było 150 majątków powyżej 50 ha. Zajmowały one 48 633 ha, w tym grunty orne – 32 897 ha, łąki – 3169, pastwiska stałe, połoniny i wrzosowiska – 1931, sady owocowe – 311, ogrody warzywne – 287, parki – 113, grunty w użytkowaniu leśnym – 6299, stawy i jeziora – 1000, pod zabudowaniami i drogami – 1121 i nieużytki – 1505⁵⁹. Poniższa tabela przedstawia strukturę użytkowania ziemi w poszczególnych grupach majątków, w którym to zestawieniu pod uwagę wzięto obszar majątku.

Tabela 12. Struktura użytkowania ziemi w majątkach w powiecie włocławskim w 1921 r. (w ha)

Wielkość majątków	50-100	100-200	200-300	300-400	400-500	500-1000	Powyżej 1000	Razem
Liczba majątków	37	30	28	20	10	22	3	150
Powierzchnia ogólna	2768	4635	7021	6933	4293	14 946	8067	48 663
Grunty orne	2026	3700	5287	5095	3340	10 039	3410	32 897
Łąki	162	211	468	372	280	991	685	3169
Pastwiska stałe, połoniny i wrzosowiska	183	221	203	366	167	416	375	1931
Sady owocowe	33	33	57	45	29	88	26	311
Ogrody warzywne	11	25	27	61	48	56	59	287
Parki	1	5	12	9	16	52	18	113
Grunty w użytkowaniu leśnym	69	92	456	420	98	2 110	3 054	6299

⁵⁸ Tamże, s. 8.

⁵⁹ *Statistique de la grande propriété foncière en 1921*, „Revue Mensuelle de Statistique” 1923, t. VI, fascicule 3, s. 122-123; *Wielka własność*, 1925, s. 28.

Stawy i jeziora	32	78	202	231	55	378	24	1000
Pod zabudowaniami i drogami	75	117	180	162	151	320	116	1121
Nieuezytki	176	153	129	172	109	466	300	1505

Źródło: *Wielka własność rolna*, „Statystyka Polski” 1925, t. 5, s. 28.

Dwa lata po spisie powszechnym w powiecie włocławskim do właścicieli ziemskich należało 49% powierzchni gruntów. Mieli oni w swoich rękach 97 920,37 mórg (54 815,82 ha)⁶⁰. Różnica między danymi z 1921 r. a 1923 r. (6152,82 ha) wynikała stąd, że ziemianie przed spisem zataili areał posiadanej przez siebie ziemi. W skali kraju było to 998 tysięcy hektarów⁶¹, natomiast odnośnie powiatu włocławskiego była to zapewne różnica jaką podano wyżej.

Osiem lat później, w 1929 r. na terenie powiatu było 207 folwarków powyżej 50 ha. Ich ogólny obszar wynosił 54 464,5 ha (46,42% ogólnej powierzchni powiatu). Ziemia orna zajmowała areał równy 33 321,13 ha, w tym obsiane było 31 400,83 ha, ugory – 1920,3, ogrody warzywne i owocowe – 636,79 ha, łąki – 2941,83, pastwiska naturalne – 1485,14 ha, grunty leśne – 12 005,61 natomiast inne, w skład których wchodziły nieużytki, wody, zabudowania, drogi oraz cmentarze obejmowały powierzchnię 4074,12 ha⁶².

Rok później w powiecie włocławskim były 174 majątki. Powierzchnię podano dla 173 folwarków. Ich ogólny areał – wynosił 47 245 ha. Najwięcej majątków znajdowało się w gminie Pyszkowo (31 – 6880 ha) oraz Śmiłowice – 26 o łącznej powierzchni 9694 ha. Dwa majątki nie były własnością prywatną, a mianowicie Stary Brześć (325 ha) należał do Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego (Kujawskie OTR), natomiast Przedecz (820 ha) stanowił własność Skarbu Państwa⁶³. Dane te niewiele się

⁶⁰ A. Byszewski, *Wyniki akcji gospodarczej na Kujawach (Referat na Radzie Głównej C.T.R. w d. 5 grudnia 1924 r.)*, „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 14, z 3 kwietnia, s. 393-394.

⁶¹ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 18

⁶² K. Żuławski, *Powierzchnia poszczególnych użytków rolnych (grupami gospodarstw wg obszaru) z podziałem gruntów ornych według poszczególnych upraw*, w: *Monografia*, t. I, s. 81-82. Autor tego artykułu opierał się na statystyce z 15 września 1929 r., którą to wytworzono na potrzeby Głównego Urzędu Statystycznego, zob. tamże, s. 81.

⁶³ *Księga adresowa Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930, s. 1954, 1961, 1967, 1971, 1986, 1988, 1996, 2017, 2027, 2029, 2031, 2048, 2051; *Spis ziemian Rzeczypospolitej...*, s. 7-11, 13, 16-17, 20-23, 26-30, 33-34, 36, 38-48, 50-57, 59-68, 70, 73, 75-76. Pomimo, że spis był przygotowywany na podstawie *Księgi adresowej Polski...* to jego autorzy pominęli dwa majątki: Bodzanowo własność Adolfa Dolińskiego – 204 ha i Rzezewo o powierzchni 504 ha, będący w rękach Konstantego Morzyckiego. Poza tym przy Jerzym Gabrieli z Olganowa podali, że folwark miał areał 328 ha, gdy w źródle jest 346 ha. Taka sama pomyłka dotyczy Jarantowic Lucjana Czaplickiego. Według autorów spisu miał on 417 ha, natomiast w *Księdze adresowej Polski...*, s. 2048, podana jest

różnią, od informacji jakie zgromadzono w aktach starostwa powiatowego, gospodarstw prywatnych powyżej 50 ha we Włocławskim było 200. Ich wielkość wynosiła 47 579 ha 91 m. kw., w tym ziemi ornej – 32 817 ha 37 m. kw., ogrody warzywne i owocowe – 623 ha 91 m. kw., łąk – 2900 ha 84 m. kw., pastwisk naturalnych – 1460 ha 28 m. kw., gruntów leśnych – 7298 ha 37 m. kw. oraz innych gruntów – 3479 ha 32 m. kw.⁶⁴ Nieco niższe wielkości podają zestawienia przechowywane w Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego. Według zawartych tam informacji, wielka prywatna własność posiadała w swoich rękach 46 854 ha, w tym gruntów ornych było 32 014 ha, łąk – 2772 ha, pastwisk – 1475 ha, sadów i ogrodów – 619 ha, lasów – 6858 ha oraz innych – 3116 ha⁶⁵.

W swojej pracy dyplomowej z 1936 r. Józef Ciechomski podaje, że w powiecie włocławskim znajdowało się 117 320 ha ziemi użytkowej. Grunty orne stanowiły 72% tej powierzchni – 84 470,4 ha, lasy 18% – 21 117,6 ha, łąki 4% – 4692,8 ha, natomiast nieużytki 6% – 7039,2 ha. Do folwarków prywatnych ponad 50 ha należało 46 777 ha, co stanowiło 39,87% ogółu ziemi, a nie jak pisze autor 38%⁶⁶. Pomimo, że autor w swej pracy nie stosuje przypisów, ani także nie dokonał zestawienia bibliografii, z której czerpał wiadomości, to z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że opierał się na monografii powiatu włocławskiego z 1930 r. oraz danych statystycznych z 1929 r.

Kurczenie się wielkiej własności ziemskiej powiatu włocławskiego, podobnie jak i w pozostałych częściach Królestwa Polskiego a następnie w odrodzonej Polsce spowodowane było likwidacją serwitutów, scalaniem majątków, a także ich parcelacją. Ponadto pojedyncze majątki należące do prywatnych właścicieli, jak i dobra rządowe oraz majoraty wcielono w granice administracyjne Włocławka. Rozporządzeniem Rady

powierzchnia 451 ha. zob. *Księga adresowa Polski...*, s. 1986, 2048; *Spis ziemian Rzeczypospolitej...*, s. 16, 19, 22. Korzystanie ze spisu utrudnia fakt, że autorzy nie zastosowali w nim podziału administracyjnego według powiatów, lecz jedynie układ alfabetyczny, pomijając zarówno podział na gminy w obrębie województw, jaki zastosowano w *Księdze adresowej Polski*. Według zestawienia przygotowanego przez urzędników starostwa powiatowego we Włocławku, powierzchnia gruntów dworskich we Włocławskim wynosiła 116 472 mórg 96 prętów kwadratowych, czyli ok. 65 201 ha. Zestawienie opracowane poszczególnymi gminami, obejmuje własność prywatną oraz państwową, która znajdowała się w miastach i wsiach. Zob. APToW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939 (dalej: SPW 1918–1939), sygn. 992, Wykaz gruntów dworskich położonych na terenie pow. Włocławskiego. Włocławek 4/9.1930 r., b.p.

⁶⁴ APToW, SPW 1918-1939, sygn. 993, k. 2.

⁶⁵ AGUS, Wydział III Statystyki Rolnictwa, sygn. 4252/310, Powierzchnia ogólna z podziałem na użytki według powiatów 1930 r. powyżej 50 ha.

⁶⁶ J. Ciechomski, *Monografia powiatu włocławskiego*, praca dyplomowa napisana w Zakładzie Polityki Ekonomicznej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie pod kierunkiem prof. Władysława Grabskiego, Warszawa 1936, mps., s. 13-14, Biblioteka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, sygn. 1067R. Ten sam autor na s. 14, 35 swej pracy podaje, że udział gospodarstw – zapewne majątków – o powierzchni ponad 50 ha w powiecie wynosił 43,4%. Ich ogólny obszar wynosił 53 720 ha. Niestety trudno jest się odnieść do tych danych, gdyż w pracy Józef Ciechomski nie stosuje przypisów. Ponadto nie ma w niej bibliografii.

Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r. miasto zostało powiększone m.in. o folwark rządowy Łęg, wieś Łęg (majorat) i majątki Kapitułka oraz Lisek⁶⁷.

2.2. Serwituty

Istotne zmiany własnościowe na wsi Królestwa Polskiego w II poł. XIX w. przyniósł ukaz carski *O uwłaszczeniu włościan w Królestwie Polskim* ogłoszony w Petersburgu 19 lutego (2 marca) 1864 r. Artykuł 1 ukazu stanowił, że grunty, które były w użytkowaniu włościan (wsi), a należały do dóbr prywatnych, majorackich, instytutowych lub rządowych, przeszły na własność chłopów⁶⁸. Ziemia, jaka przechodziła na rzecz włościan, miała być zapisywana do tabel likwidacyjnych, do której wpisywano powierzchnię każdej osady włościańskiej⁶⁹. Separacja gruntów chłopskich powodowała zmniejszenie powierzchni poszczególnych majątków. Na przykład z dóbr Choceń na uwłaszczenie włościan przekazano 199 mórg i 176 prętów⁷⁰, z majątku Lutobórz na uposażenie przeznaczono 93 morgi 230 prętów⁷¹, z dóbr Osiecz Wielki na rzecz włościan przeszło: w Osiechu Wielkim – 53 morgi 237 prętów, Osiechu Małym – 33 morgi 152 pręty, Wólce Paruszewskiej – 8 mórg 199 prętów oraz w Bierzynie-Kucicach – 45 mórg 190 prętów⁷², z majątku Szczytno na rzecz włościan wsi o tej samej nazwie przeznaczono 16 mórg 287,5 pręta, natomiast dla włościan z Zapustu – wieś ta przynależała do dóbr Szczytno – 60 mórg 272 pręty ziemi użytkowej oraz 248 prętów nieużytków⁷³.

Za ziemię, jaka była przekazywana na własność chłopom, ziemianie otrzymywali wynagrodzenie. Regulowały je artykuły 16-26 *Ukazu z dnia 19 lutego (2 marca) 1864 r.*

⁶⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r. o rozszerzeniu granic miasta Włocławka w powiecie włocławskim, województwie warszawskim (Dz.U. 1927, nr 11, poz. 85); A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 103; *Obwieszczenie*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1927, nr 95, z 7 kwietnia, s. 6; *Powiększenie miasta*, „Kurier Warszawski” 1927, nr 107, z 14 kwietnia, s. 6; E. Sokołowski, *Regulacja przedmieścia Szpetal*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1928, nr 6-7, z czerwca, s. 15; W. Wróblewski, *Ludność i gospodarka lokalna Włocławka w latach 1918-1939*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. II: *Lata 1918-1998*, Włocławek 2001, s. 257.

⁶⁸ DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 9-11. Artykuł 10 (tamże, s. 15-17) regulował, które grunty nie przechodziły na własność włościan.

⁶⁹ *O sporządzaniu, sprawdzaniu i przywożeniu do skutku Tabel likwidacyjnych*, w: *Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych Ustaw o włościanach*, DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 155, 157 (art. 28, 30, lit. a i b); *Ukaz o Komisji Likwidacyjnej (Dokończenie)* (dalej: *Ukaz. Dokończenie*), „Kurier Warszawski” 1864, nr 63, z 5 (17) marca, s. 381.

⁷⁰ L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choceń – dwór...*, s. 31.

⁷¹ ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Lutobórz, t. V, Wykaz hipoteczny, dział I, s. 2.

⁷² Tamże, Dobra ziemskie Osiecz Wielki, t. I, Wykaz hipoteczny, dział I, s. 2-3; APToW, Księgi i akta, sygn. I/420, Wykaz hipoteczny, dział I, k. 2.

⁷³ Tamże, Księgi i akta, sygn. I/576, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 8; M. Raczkowski, *Z dziejów dóbr ziemskich Szczytno na Kujawach wschodnich od XIX w. do 1945 r.*, „Komunizm: system-ludzie-dokumentacja” 2020 (druk 2021), nr 9, s. 215.

o Komisji Likwidacyjnej. Ponadto, jeśli właściciel danego majątku uznał, że wysokość wynagrodzenia jest niesatysfakcjonująca, mógł wnieść o oszacowanie ziemi, jaka przeszła na rzecz chłopów i na tej podstawie starać się o podwyższenie przyznanej kwoty. Wynagrodzenie to również zapisywano w tabeli likwidacyjnej⁷⁴. Na przykład, Janowi Albrechtowi, właścicielowi Kalisk, przyznano 2072 ruble, Wilhelmowi Bergowi z Ząbina – 320 rubli, sukcesorom Bnińskim z Osieczy Wielkiej – 1646 rubli 7 kop., Adoflowi Gregerowi, właścicielowi Starej i Nowej Wolicy – 3196 rubli, Bronisławie Kretkowskiej z Wiśławic – 19 729 rubli 60 kop., Alfonsowi Racięckiemu z Łakna – 308 rubli 50 kop.⁷⁵

Ukaz o uwłaszczeniu włościan regulował również sprawę służebności⁷⁶ (serwitutów). Artykuł 11 głosił:

*Włościanie, nawet po nabyciu przez nich osad na własność, zachowują prawo do tych służebności i użytków, z których dotychczasowo korzystają na zasadzie tabell prestacyjnych, kontraktów, umów słownych lub zwyczaju, jakoto: prawo otrzymywania drzewa na budowę i opał, zbieranie gałęzi, suszu, ściółki, prawa pasania w lasach dziedziców oraz na gruntach dworskich lub folwarcznych*⁷⁷.

Służebności przysługujące włościanom zapisywano w tabelach likwidacyjnych⁷⁸.

Obszary, na których obowiązywały serwituty były własnością właścicieli ziemskich. Chłopi posiadali prawo do ich użytkowania, a także mogli odzyskać prawa

⁷⁴ DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 105-114; *Ukaz. Dokończenie*, s. 381.

⁷⁵ *Wykaz szczegółowy Tabel likwidacyjnych, ostatecznie zatwierdzonych przez Komisję Likwidacyjną Królestwa Polskiego, dla wszystkich w ogóle dóbr w Królestwie znajdujących się tudzież o ilości przyznanej i odesłanej przez tę Komisję wynagrodzenia likwidacyjnego od 19 Czerwca (1 Lipca) do 20 Lipca (1 sierpnia) 1866 roku* (dalej: *Wykaz szczegółowy Tabel od... do...*), „Dziennik Warszawski” 1866, nr 207, dodatek nr 62, z 9 (21) września, s. 263; *Wykaz szczegółowy Tabel od 1 (13) Lipca do 1 (13) Sierpnia 1867 roku*, tamże, 1867, nr 205, dodatek nr 34, z 7 (19) września, s. 239; *Wykaz szczegółowy Tabel od 1 (13) Sierpnia do 1 (13) Września 1867 roku*, tamże, 1867, nr 231, dodatek nr 35, z 7 (19) października, s. 243.

⁷⁶ Po raz pierwszy w prawie XIX w. określenie serwitutu zostało użyte w kodeksie Napoleona. Artykuł 637 ustawy głosił: *Służebność, jest obowiązek włożony na iakie dziedzictwo, dla użyteczności i pożytków dziedzictwu należącemu do innego właściciela*. Wykładnię taką przejął zapis ukazu rosyjskiego Senatu rządzącego z dnia 19 października 1887 r. W świetle tych informacji, serwitut stanowił zatem stosunek prawny między dwoma majątkami. Wynika z tego, że służebności, z jakich korzystali włościanie nie był przypisany do danego właściciela, lecz do własności (gospodarstwa włościańskiego). W przypadku, gdy osoba nie posiada ziemi, korzystanie np. z pastwiska, będącego własnością dworu, była nazywana dogodnością, jaką świadczył na rzecz danej osoby właściciel ziemski. W ukazie carskim z 19 lutego (2 marca) 1864 r. dogodność ta została zrównana z serwitutem. Zob. *Kodex Napoleona z przypisami. Xiąg trzy*, Warszawa 1810, s. 172 (*Tytuł IV. O służebnościach, albo służbach gruntowych*); F. Brodowski, *Serwituty włościańskie w Królestwie Polskiem*, „Ekonomista” 1916, R. XVI, t. III-IV, s. 109-112. Ponadto zob. C.B., *Służebności (Servitudes, jura bannaria, Bannrechte)*, w: *Encyklopedia powszechna Samuela Orgelbranda*, t. 21: *Saski błękit – Starowiercy*, Warszawa 1866, s. 699-700.

⁷⁷ Cyt. za: DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 17. Ponadto zob. H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza...*, s. 395; R. Chomać, *Sprawa likwidacji serwitutów...*, s. 184; Z. Stankiewicz, *Z problematyki badań...*, s. 172, przyp. 16.

⁷⁸ *O sporządzaniu, sprawdzaniu i przywożeniu do skutku Tabel likwidacyjnych*, w: *Ukaz z 19 lutego (2 marca) 1864 r. o sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych Ustaw o włościanach*, DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 155, 157 (art., 30, lit. c).

serwitutowe, jakie utracili po 1846 r. (art. 11). Zniesienie służebności mogło mieć miejsce jedynie w wyniku dobrowolnej umowy między właścicielem ziemskim a chłopami, lub też na żądanie tego pierwszego, jednak pod warunkiem przekazania odpowiedniego wynagrodzenia dla włościan (art. 12)⁷⁹. Jedyną formą wynagrodzenia za zniesienie służebności, jaką przewidywało ustawodawstwo, było otrzymanie przez włościan na własność gruntu. Nie dopuszczano rekompensaty finansowej z tego tytułu⁸⁰. Dopiero Ukaz Senatu z 1 marca 1906 r. zezwalał na wynagrodzenie pieniężne w zamian za likwidację serwitutów, lecz uzyskane z tego tytułu pieniądze i tak musiały być przeznaczone na kupno gruntu⁸¹.

W odrodzonej Rzeczypospolitej sprawę zniesienia służebności regulowały ustawa z dnia 7 maja 1920 r. *o likwidacji serwitutów na terenie b. Królestwa Kongresowego*⁸² oraz Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. *o zniesieniu służebności w województwie kieleckim, lubelskim, łódzkim, warszawskim i w zachodniej części województwa białostockiego*⁸³. Pierwszy z aktów prawnych zakładał likwidację serwitutów na drodze dobrowolnych umów między zainteresowanymi stronami – właścicielem ziemskim a włościanami oraz z urzędu, tzw. likwidacja przymusowa. Na zebraniach wiejskich, w których mogli uczestniczyć posiadacze osad z prawem do serwitutów, zapadały uchwały, mówiące o likwidacji serwitutów (art. 3). Sołtys zwoływał oraz przewodniczył zebraniu, które było ważne pod warunkiem, iż udział w nim brała minimum połowa osób, jaka miała prawo uczestniczenia w nim. Dla ważności uchwały wystarczyła zwykła większość głosów osób będących na zebraniu (art. 5-6)⁸⁴. Podobnie jak ustawa z 1920 r., rozporządzenie prezydenta z 1927 r., uchylające zapisy ustawy, przewidywało likwidację serwitutów na drodze dobrowolnych umów lub w trybie przymusowym (art. 1, § 1). Artykuł 30 § 1 lit. A-C regulował, kto może wystąpić do powiatowego urzędu ziemskiego w celu likwidacji służebności. Uprawnionymi do tego byli: a) właściciel, posiadacz lub jeden ze współwłaścicieli/współposiadaczy dziedziny służebnej, b) pełnomocnik przedstawicieli osad włościańskich, którzy mieli zapisane w tabeli prawo do serwitutów lub też jeden

⁷⁹ DzPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 17; H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza...*, s. 395; F. Brodowski, dz. cyt., s. 122-123.

⁸⁰ *Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskiem*, ułożyli i opatrzyli wyjaśnieniami F. Brodowski i J. Kaczkowski, Warszawa 1918, s. 285-287.

⁸¹ R. Chomać, *Sprawa likwidacji serwitutów...*, s. 199; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich...*, s. 49.

⁸² Dz.U. 1920, nr 42, poz. 249.

⁸³ Dz.U. 1927, nr 10, poz. 74.

⁸⁴ Dz.U. 1920, nr 42, poz. 249.

z tych przedstawicieli, mający upoważnienie do reprezentowania całej grupy. Postępowanie dotyczące zniesienia służebności mogło być przeprowadzone z urzędu w czterech przypadkach:

- a) *przy przebudowie ustroju rolnego na obszarze dziedziny służebnej lub władających;*
- b) *przy przeprowadzaniu melioracji;*
- c) *na wniosek właściwej władzy ochrony lasów w związku z zatwierdzeniem lub wykonaniem planu urządzenia gospodarstwa leśnego*⁸⁵.

Ostatni, czwarty przypadek, umożliwiał likwidację wszystkich służebności z urzędu, jakie podlegały zniesieniu na podstawie rozporządzenia prezydenta, jeśli nie zostały one zniesione do dnia 1 stycznia 1930 r.⁸⁶

Ukaz z 1864 r. nadał prawo do służebności w Królestwie Polskim 335 171 osadom włościańskim. W guberni warszawskiej z serwitutów mogło korzystać 42 016 osad, w kaliskiej 35 841, kieleckiej – 35 750, łomżyńskiej – 19 137, lubelskiej – 59 681, piotrkowskiej – 31 967, płockiej – 38 193, radomskiej – 29 659, suwalskiej – 5 842 oraz w siedleckiej – 37 085 osad⁸⁷. Inne dane dotyczące liczby osad korzystających z serwitutów podaje Bolesław Giliczyński. Według tego autora w 1864 r. w Królestwie Polskim było 358 329 zagród mających prawo do służebności, w tym do leśnych 51 834, pastwiskowych – 80 009, leśnych i pastwiskowych – 207 907, rybołówstwa – 13 879 i innych 4700. W swoim opracowaniu autor powołuje się na dane z *Rocznika Statystycznego Królestwa Polskiego* na rok 1915. Różnica między dwoma wydawnictwami – *Rocznikiem* i *Atlasem statystycznym* – polega, że rocznik przy liczbie zagród korzystających z serwitutów pastwiskowych podaje 81 009, co ogólny wynik osad mających prawo do służebności podwyższa do 359 329⁸⁸. Dane jakie przedstawiono różnią się od siebie o 23 158 (24 158) zagród. Aleksander Maciesza dla potrzeb atlasu korzystał z tomu XXX prac Warszawskiego Komitetu Statystycznego, natomiast autorzy rocznika oparli swoje obliczenia o niepublikowane materiały tegoż komitetu. Z kolei Ludwik Krzywicki oparł swoje zestawienie na publikacji Anučina z 1875 r. Wiarygodniejsze informacje odnośnie obciążeń serwitutami dóbr ziemskich

⁸⁵ Cyt. za: Dz.U. 1927, nr 10, poz. 74.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ *Atlas statystyczny Królestwa...*, tab. XXX: Serwituty w Królestwie Polskim 1906 roku; L. Krzywicki, dz. cyt., s. 54, tablica uzupełniająca do tablicy I: *Liczba osad włościańskich, którym przyznano prawo do serwitutów 1864 r.*

⁸⁸ *Rocznik 1915*, s. 104, gdzie błędnie, że liczba ogólna zagród korzystająca z serwitutów to 351 156; B. Giliczyński, *Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z d. 7 maja 1920 roku*, Warszawa 1921, s. 22.

w Królestwie Polskim są w pracach Macieszy i Krzywickiego, którzy to korzystali z dwóch różnych źródeł, a czas ich powstania jest różny i przez to wpływa na ich większą wiarygodność.

W 1902 r. w dziesięciu guberniach Królestwa Polskiego było 3077 majątków obciążonych serwitutami. Korzystało z nich 125 855 gospodarstw włościańskich. W guberni warszawskiej było 492 folwarków, w których obowiązywały serwituty na rzecz 13 073 gospodarstw. Dziesięć lat później liczba majątków, na których ciążyły serwituty wynosiła 2707 majątków dla 99 725 gospodarstw. Dla guberni warszawskiej dane te przedstawiają się następująco: 294 i 8531⁸⁹.

W 1912 r. na terenie Królestwa Polskiego z serwitutów korzystało 102 364 osady, w tym z leśnych 12 713, pastwiskowych – 29 614, leśnych i pastwiskowych – 48 896, rybołówstwa – 9 420 i nieokreślonych – 1721⁹⁰. Nieco niższe dane dla tego okresu podaje Ludwik Krzywicki. Według niego w Królestwie Polskim było 99 725 osad włościańskich mających prawo do służebności. Z serwitutów leśnych korzystało 12 262 osady, pastwiskowego – 29 720, leśnych i pastwiskowych – 49 117, rybołówstwa – 9531 oraz innych – 1830⁹¹.

W 1864 r. na terenie powiatu włocławskiego 152 majątki ziemskie były obciążone serwitutami, z których korzystało 4039 osad włościańskich. Prawo do serwitutów leśnych miały 752 osady, pastwiskowych – 1837 osad, leśnych i pastwiskowych – 1215, rybołowczych – 231 i do innych, w tym przypadku do ogrodów – 4 osady⁹². Józef Ciechomski w swej pracy dyplomowej podaje, że na terenie powiatu włocławskiego z serwitutów w 1864 r. korzystało 3550 osad włościańskich, a obciążonych nimi były jedynie 82 majątki⁹³. Niestety autor nie podaje źródła, z jakiego zaczerpnął dane, dlatego trudno je skonfrontować z danymi, przedstawionymi za Ludwikiem Krzywickim.

⁸⁹ R. Chomać, *Sprawa likwidacji serwitutów...*, s. 190.

⁹⁰ *Rocznik 1915*, s. 107, gdzie błędnie podano, że ogólna liczba zagród mająca prawo do służebności to 99 884; B. Giliczyński, dz. cyt., s. 42.

⁹¹ L. Krzywicki, dz. cyt., s. 52, tablica I: *Majątki obciążone serwitutami i osady włościańskie użytkujące z serwitutów (według guberni)*.

⁹² L. Krzywicki, dz. cyt., s. 52, tablica I: *Majątki obciążone serwitutami i osady włościańskie użytkujące z serwitutów*. Autor do ogólnej liczby osad włościańskich korzystających z serwitutów nie dodał trzech wielkości dotyczących serwitutów rybołowczych (57, 20, 58) oraz jednej odnoszącej się do innych – ogrodów – 4. Tłumaczy to w ten sposób: *Liczby zagród włościańskich, korzystających z prawa do połowu ryb lub z „innych” serwitutów, o ile prawo do takich serwitutów szło w parze z użytkowaniem przez osadę włościańską z innych serwitutów, a więc liczby, które nie wchodzą jako składnik do rubryki N° 8, podającej liczbę wszystkich osad włościańskich w gminie, korzystających z serwitutów, drukowano kursywem (lub w paru przypadkach zwykłym drukiem, ale w odsyłaczu robiono wzmiankę odpowiednią)*. Cyt. za: tamże, s. IV.

⁹³ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 33.

Natomiast według obliczeń autorów rocznika statystycznego na 1915 r., prawo do służebności w powiecie włocławskim w roku 1864 miało 3579 osad włościańskich, w tym do leśnych – 110, pastwiskowych – 1195, leśnych i pastwiskowych – 2039, rybołówstwa – 231 i niewyszczególnionych – 4. Służebnościami było obciążonych 153 majątki⁹⁴. Dane przedstawione przez Krzywickiego, jak i przez autorów rocznika są w pewnej mierze ze sobą zbieżne. Jednak bliższe prawdy są dane przedstawione przez Krzywickiego, który w swoim opracowaniu opierał się na tym samym źródle co autorzy rocznika. Pierwszy opierał się na skorygowanych danych, natomiast osoby opracowujące rocznik na danych, które dopiero były opracowywane przez kustosa byłego Warszawskiego Towarzystwa Statystycznego⁹⁵.

W powiecie włocławskim w wyniku dobrowolnych umów między właścicielami ziemskimi a chłopami dochodziło do likwidacji serwitutów. Proces ten w II poł. XIX w. i na początku XX w. przebiegał bardzo szybko. Na przestrzeni 48 lat – w latach 1864–1912 – liczba folwarków, na których ciążyły serwituty zmniejszyła się do 53. Prawem do nich dysponowało 998 osad włościańskich (24,7% stanu z 1864 r.), w tym do serwitutów leśnych – 116, pastwiskowych – 594, leśnych i pastwiskowych – 192 i do rybołówczych – 96 osad⁹⁶.

Inne dane (pomniejszone) dotyczące liczby wsi, osad i miast, które otrzymały serwituty, a także ich regulacji (likwidacji), podaje projekt rządowy, jaki wniesiono do Dumy Państwowej, *Prawila o zamjenje serwitutow w Warszawskom Genereal-gubernatorstwie i w Cholmskoj gubernji*. Według tego źródła, w powiecie włocławskim prawo do serwitutów miały 252 wsie, osady i miasta, w których było 3970 gospodarstw włościańskich. Przed 1 stycznia 1912 r. kwestię służebności uregulowano w 174 wsiach, osadach i miastach (30 035 gospodarstw), w zamian włościanie otrzymali 4670 dziesięcin ziemi (5102,1 ha). W samym trzechleciu (1 stycznia 1909 r.–1 stycznia 1912 r.) sprawę serwitutów na mocy dobrowolnych umów uregulowano w przypadku 170 osad włościańskich, na rzecz których właściciele ziemscy przekazali 227 dziesięcin gruntu

⁹⁴ *Rocznik 1915*, s. 104, gdzie błędnie podliczono, że ogólnie z serwitutów korzystało 3440 zagród.

⁹⁵ L. Krzywicki, dz. cyt., s. XXXI.

⁹⁶ Tamże, s. 52 (tablica I: *Majątki obciążone serwitutami i osady włościańskie użytkujące z serwitutów*). Według (*Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 82) w powiecie włocławskim na 100 zagród mniejszej własności 14,7 z nich miało prawo do serwitutu w roku 1912. W 1906 r. we Włocławskim było 131 majątków, spośród których 66 było obciążonych serwitutami. Zob. *Atlas statystyczny Królestwa...*, tab. XXX: Serwituty w Królestwie Polskim w 1906 roku. Na przykład w okolicach Chodcza i Lubienia Kujawskiego od jesieni 1903 r. do maja 1904 r. serwituty uregulowano w następujących majątkach: Bielnie (Bilnie), Brzyszewie, Dziankówku, Gagowach, Kamiennej, Pieleszkach oraz Zalesiu. Włościanie w zamian za zrzeczenie się ich otrzymali wynagrodzenie, zob. *Zmiana służebności*, „Gazeta Świąteczna” 1904, nr 1218, z 25 kwietnia/8 maja, s. 2.

(248 ha)⁹⁷. Różnica w przedstawionych danych wynika stąd, że pochodziły one z dwóch źródeł, a mianowicie z urzędów gmin oraz komisarzy włościańskich, którzy niekiedy dokonywali ich fałszowania⁹⁸.

Natomiast dane zawyżone, odnośnie osad włościańskich korzystających ze służebności i liczby majątków, które były nimi obciążone podaje Józef Ciechomski. Według niego w 1912 r. we Włocławskim było 28 folwarków, na których ciążyły serwituty. Korzystało z nich 1010 osad chłopskich⁹⁹.

Według Ludwika Krzywickiego w 1912 r. serwituty w powiecie włocławskim obowiązywały w 5 gminach, zaś w gminie Przedecz było brak dokumentów, które mówiłyby o służebnościach. W gminie Kłóbka obowiązywał serwitut leśny na obszarze 95 mórg i pastwiskowy na areale 1981 mórg. W gminie Łęg ze służebności korzystali mieszkańcy wsi Zazamcze, którzy mogli pasać bydło na ugorach o powierzchni około 32 mórg. Serwitut pastwiskowy obowiązywał na terenie gminy Piaski w następujących wsiach: Biernatki – 3 sztuki bydła, Redecz Wielki – 22, Redecz Kalny – 7, ponadto 6 osad mogło paść nieograniczoną ilość bydła, Ossowo – 6, Żydowo – 3, Żydówek – 13, Zgłowiączka – 11, Korzeszynek – 8 i Rabinowo – 2. Również w gminie pyszkowskiej serwitut pastwiskowy obowiązywał w majątkach: Borzymowice, Kaniewo, Łąki Markowe, Szczytno, Paruszewice, Borzymie, Wola Adamowa i Jerzmanowo na obszarze 3145 mórg. Natomiast w gminie Śmiłowice 6 wsi korzystało z serwitutu pastwiskowego i 5 wsi z leśno-pastwiskowego. Obowiązywały one na areale 8265 mórg¹⁰⁰.

W 1921 r. w powiecie włocławskim było 39 majątków obciążonych służebnościami, z których korzystało 509 osad włościańskich. Prawo do serwitutu leśnego miało 7 osad, pastwiskowego – 320, leśnych i pastwiskowych – 155 oraz 27 osad wyłącznie tylko do innych serwitutów¹⁰¹.

⁹⁷ L. Krzywicki, dz. cyt., s. 110, 113 (tablica III: *Liczba gospodarstw, które przed d. 1 Stycznia 1912 r. uregulowały serwituty, i rozmiary gruntów, które włościanie wzamian za serwituty otrzymali*).

⁹⁸ Tamże, s. II, V-VI.

⁹⁹ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 33.

¹⁰⁰ L. Krzywicki, dz. cyt., s. 144. W tymże opracowaniu na s. 106-107 (tablica II: *Pożytki płynące z serwitutów a pobierane w r. 1912 przez włościan*) jest informacja, że włościanie, którzy mogli korzystać z serwitutów, mieli prawo pobierać z lasów na porządki gospodarskie: 34 sztuki drzewa budulcowego (gm. Baruchowo), 210 sztuk żerdzi i kołków (gm. Śmiłowice), na opał – 4517 fur zbiorów; 14 osad z gminy Pyszkowo mogło co tydzień zbierać chrust, zaś 15 osad ze wsi Kromszewice mogło to robić dwa razy w tygodniu. Natomiast włościanie gminy Lubień posiadali prawo do zbierania ściółki – 58 fur i 150 płacht. Osoby dysponujące serwitutem pastwiskowym wypasały zwierzęta na wygonach – 1995 krów, 30 koni, polach – 775 krów, 34 koni, na łąkach – 367 krów, 29 koni, 150 owiec oraz w lasach – 493 krów, 6 koni i 160 owiec.

¹⁰¹ *Wielka własność*, 1925, s. 54.

W latach 1919–1927 na drodze ugody między właścicielami ziemskimi a włościanami uregulowano serwituty w 32 miejscowościach. Służebności zrzekło się 357 gospodarstw, które w zamian otrzymały 666 ha ziemi. Przymusowa likwidacja nastąpiła w 1 miejscowości, obejmującej 4 gospodarstwa. Włościanie otrzymali 4 ha¹⁰². Proces likwidacji służebności w poszczególnych latach w okresie 1919–1927 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 13. Likwidacja serwitutów w powiecie włocławskim w l. 1919–1927

Rok	Liczba miejscowości, w których zlikwidowano serwituty	Liczba gospodarstw, jaka zrzekła się serwitutów	Ziemia jaką otrzymali włościanie w zamian za zrzeczenie się praw do serwitutu w ha
1919–1922	2	18	11,76
1923	1	8	17,92
1924	2	8	16,32
1925	4	49	116
1926	3	35	43
1927	21	243	465
Razem	33	361	670

Źródło: *Régulation de la propriété foncière. Liquidation des servitudes (Année 1919–1922)*, „Revue Mensuelle de Statistique” 1923, t. VI, fascicule 9–12, s. 458; „Kwartalnik Statystyczny” 1925, t. 2, z. 2, s. 265 (Tabl. 6. Likwidacja serwitutów. Lata 1919–1923); tamże, 1926, t. 3, z. 1, s. 62 (Tabl. 9. Likwidacja serwitutów. Lata 1919–1924); tamże, 1928, t. 5, z. 1, s. 239 (Tabl. 8. Likwidacja serwitutów. Lata 1919–1925); tamże, 1929, t. 6, z. 4, s. 1591 (Tabl. 7. Likwidacja serwitutów. B. Według powiatów 1919–1926), 1638 (Tabl. 7. Likwidacja serwitutów. B. Według powiatów. 1919–1927); *Reforma rolna w latach 1919–1925*, Warszawa 1928, s. 38 (Tabl. 8. Likwidacja serwitutów. B. Według powiatów. 1919–1925); *Reforma rolna w Polsce. Prace parcelacyjne 1926 i 1927. Prace regulacyjne 1919–1926, 1919–1927*, Warszawa 1929, s. 29 (Tabl. 7. Likwidacja serwitutów. B. Według powiatów. 1919–1926), 76 (Tabl. 7. Likwidacja serwitutów. B. Według powiatów. 1919–1927).

Odmienne, wyższe dane dotyczące ekwiwalentu ziemi, jaką otrzymali włościanie w zamian za likwidację służebności podaje Kazimierz Kluźniak. Według tego autora w powiecie włocławskim w latach 1919–1928 przekazano na rzecz włościan 1474 ha¹⁰³. Gdyby przyjąć te dane, jako wiarygodne, oznaczałoby to, że w samym 1928 r. mieszkańcy wsi otrzymali aż 830 ha. Z kolei Józef Ciechomski podaje, że w latach 1919–1935 włościanie w zamian za likwidację serwitutów otrzymali 1331 ha ziemi oraz 68 945 zł¹⁰⁴.

¹⁰² „Kwartalnik Statystyczny” 1929, t. 6, z. 4, s. 1638 (Tabl. 7b. Likwidacja serwitutów według powiatów. 1919–1927).

¹⁰³ K. Kluźniak, *Stosunki agrarne i reforma rolna w województwie warszawskim*, „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, t. 2, s. 167.

¹⁰⁴ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 34.

Trudno zweryfikować prawdziwość tych danych, ponieważ Ciechomski nie podaje źródeł ich pochodzenia.

Serwituty stały się kością niezgody między wsią a dworem. Były one niedogodne dla właścicieli ziemskich. Antoni Byszewski, czołowy działacz ziemiański w powiecie włocławskim, pisze o nich tak:

*Ojciec sprzedał wtedy [w 1894 r. – M.R.] Szczecin [pow. brzeziński – M.R.] i po długim szukaniu nabył na Kujawach w powiecie włocławskim nieduży majątek Szczytno, który posiadał, zdawało się, ziemie lepsze, na których uprawiano buraki cukrowe, lecz za to bardzo uciążliwe serwituty pastwiskowe*¹⁰⁵.

Włościanie ze Szczytna mogli paść bydło – po dwie sztuki właściciele osad nr 2, 8-10, 12, 13, po jednej sztuce z osad nr 1, 3, 4-7, 11, 14-17 – na polach będących w posiadaniu folwarku, na łąkach leżących przy polach ugorowych oraz na pozostałych polach majątku, ale po zbiorze zboża¹⁰⁶.

W innych majątkach powiatu włocławskiego sprawa serwitutów przedstawiała się następująco. W Czarnem włościanie osad 1-8 korzystali z serwitutu połowu ryb na brzegach jeziora Czarne, ale w tych miejscach, w których ich grunty przylegały do akwenu. Serwitut ten obciążał majątek Skrzynki-Lubaty¹⁰⁷.

Właściciele osad nr 1-16 wsi Dobierzyn posiadali prawo zbierania leżanny w zimę od 1 listopada do 1 maja dwa razy w ciągu tygodnia, zaś przez pozostałą część roku raz w tygodniu. Ponadto co roku otrzymywali na każdą osadę po drzewie o długości 9 łokci i grubości 8 cali z przeznaczeniem na poprawę zabudowań. Natomiast osady nr 17-18 miały prawo zbierania leżanny wiązkami z lasu majątkowego w zimę od 1 listopada do 1 maja dwa razy w tygodniu, a później raz w tygodniu¹⁰⁸.

Mieszkańcy Dąbia posiadali serwitut pastwiskowy. Osady włościańskie nr 2, 3, 7, 8, 12, 13, 14 i 16 mogli wypasać po dwie sztuki bydła na osadę, natomiast właściciele osad nr 1, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 15 oraz 17 po jednej sztuce. Bydło mogło się paść na ugorach, łąkach do nich przyległych, po żniwach na polach folwarcznych, a także na łąkach

¹⁰⁵ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 21.

¹⁰⁶ APToW, Księgi i akta, sygn. I/576, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 8; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemiska...*, s. 125.

¹⁰⁷ APToW, Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1918–1935 (dalej: PUZ 1918–1935), sygn. 143, k. 2v, Orzeczenie Okręgowej Komisji Ziemskiej w Warszawie z 21 listopada 1930 r.

¹⁰⁸ W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca w dokumentach źródłowych*, Włocławek 2007, s. 119-120.

należących do majątku po drugim ukosie. Włościanie z osad nr 18-22 posiadali prawo wypasania całego inwentarza, jaki posiadali¹⁰⁹.

Majątek Lutobórz był ograniczony następującymi serwitutami: właściciele zagród nr 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13 i 14 mieli prawo wypasać na dworskim pastwisku, to jest w dworskim lesie oraz na folwarcznych ugorach po 3 sztuki bydła każda. Co roku mogli zbierać po 48 wiązek chrustu z dworskiego lasu na opał. Właściciele osad nr 4, 8, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 i 27 mogli dwa razy w tygodniu, to jest we wtorek i w piątek, wchodzić do lasu dworskiego w celu zbierania chrustu i łamania suchych gałęzi kulkami. Osada włościańska nr 12 miała prawo do wypasu na dworskim pastwisku, to jest lesie dworskim i na folwarcznych ugorach 4 sztuki bydła, osada nr 26 – 3 sztuki w tych samych miejscach. Również na dworskim pastwisku, a mianowicie w lesie dworskim i na folwarcznych ugorach mogły paść po 2 sztuki bydła osady – 4, 8, 15, 19, 20, 22, 23, 25 i 27, zaś po 1 sztuce bydła osady nr 16, 17, 18, 21 i 24¹¹⁰.

W Warząchewce Polskiej, należącej do nieletnich Wolickich, włościanie mieli prawo do wypasu bydła w dwóch lasach majątkowych (jeden o areale 43 morgi 241 prętów, drugi zajmujący powierzchnię 106 mórg i 144 prętów), mogli też w nich zbierać szyszki i mech na opał. Chłopi z osad nr 20-28 posiadali prawo brania suszu i wykopywania pni. Natomiast służebności włościan z Płaszczyny składały się z prawa pasania własnego bydła w dworskim lesie, z którego brali na opał susz, szyszki oraz pnie¹¹¹.

Właściciele osad włościańskich ze wsi Wilkowiczki mieli prawo do korzystania z pastwiska razem z bydłem dworskim. Osady nr 4, 13 i 44 mogły wypasać po 3 sztuki bydła, osady nr 1, 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 41, 45 i 46 po jednej sztuce, zaś osady nr 6, 7, 42 oraz 43 po dwie sztuki¹¹².

Likwidacja serwitutów w powiecie włocławskim odbywała się głównie na drodze dobrowolnych umów. W latach 1881–1896 w biurze Komisarza do spraw Włościańskich Powiatu Włocławskiego zarejestrowano 205 umów między włościanami a dworami

¹⁰⁹ APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 120, k. 3r, protokół z 5 grudnia 1920 r.; k. 23v., Odpis działu I, II, III i IV wykazu hipotecznego nieruchomości ziemskiej „Dobra ziemskie Dąbie” powiatu włocławskiego.

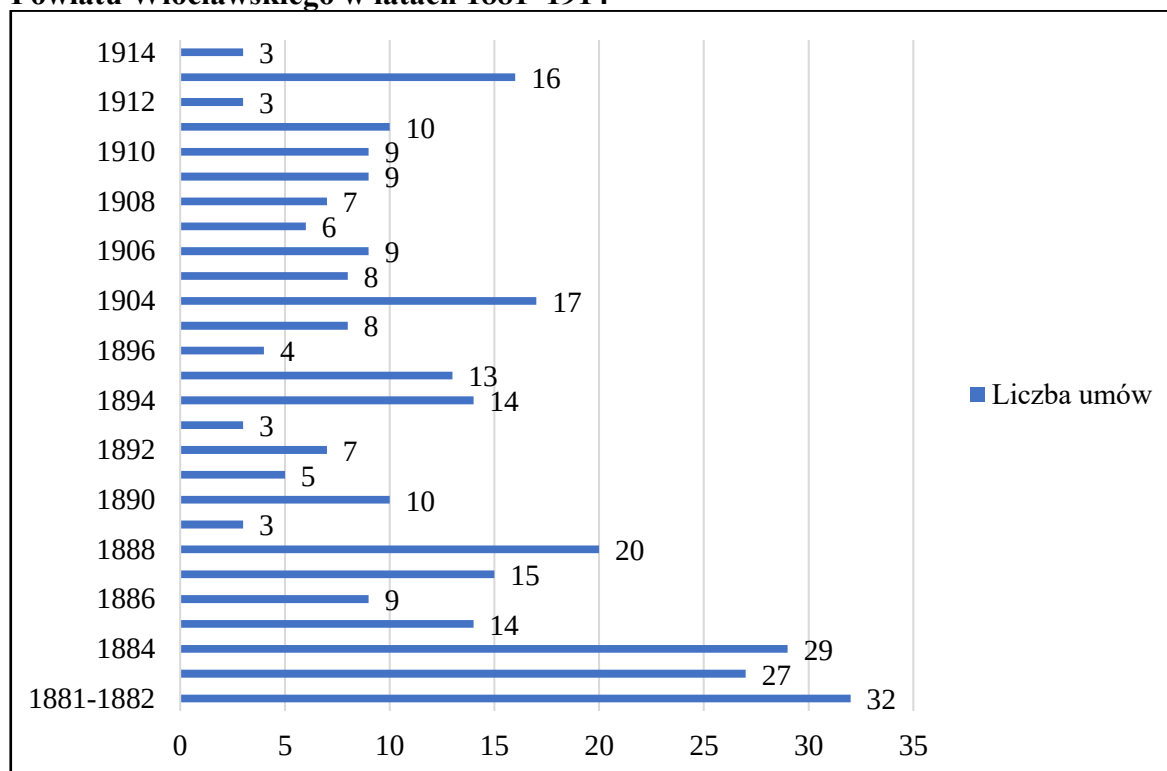
¹¹⁰ Tamże, Komisarz do spraw Włościańskich Powiatu Włocławskiego 1864–1915 [Komissar po Krestinaskim Belam Vloclavskogo Uezda 1864–1915] (dalej: KdsWPW), sygn. 109, k.2r, 3r.

¹¹¹ APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 142, k. 2v, Świadcstwo hipoteczne z 25 lipca 1930 r. Inny wymiar służebności podaje S. Kwiatkowski (*Warząchewki. Jedyne takie w Polsce*, Włocławek 2013, s. 38-39), według którego osadnicy mieli prawo do wypasu bydła, korzystania z lasów o powierzchni 43 mórg 241 prętów, prawo do brania gałęzi i suszu leśnego na opał z lasu o areale 106 mórg 144 prętów. Włościanie z osad 20-27 mogli zbierać gałęzie oraz susz leśny i je gromadzić. Natomiast chłopi z Płaszczyny mieli paść bydło na pastwiskach należących do dworu, zaś w lasach mogli zbierać gałęzie i susz leśny.

¹¹² APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 124, k. 1v, Protokół z dnia 28 października 1920 r.

w celu zniesienia służebności. Natomiast w latach 1903–1914 podobnych umów wpłynęło 110¹¹³. Poniższy wykres ukazuje wpływ umów do biura komisarza do spraw włościńskich w poszczególnych latach.

Wykres 3. Liczba umów rejestrowana w biurze Komisarza do spraw Włościńskich Powiatu Włocławskiego w latach 1881–1914

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, KdsWPW, sygn. 43; tamże, sygn. 44.

Serwituty jakie ciążyły na majątku Szczytno próbowano zlikwidować na drodze przymusu. Pierwsza próba zniesienia serwitutów nastąpiła w maju 1920 r. Wówczas to Antoni Byszewski, właściciel majątku, wystosował pismo do Powiatowego Urzędu Ziemskiego (PUZ) we Włocławku, aby ten przeprowadził likwidację serwitutów, lecz pismo to pozostało bez odpowiedzi. Kolejną próbę rozpoczęto w 1923 r. Mieszkańców wsi reprezentowali Stanisław Krupiński i Franciszek Kubicki. Właścicieli osad uprawnionych do korzystania ze służebności zobowiązano do udzielenia m.in. mieszkania wraz z opałem dla mierników, dostarczenia materiału drzewnego potrzebnego chociażby na słupy graniczne. Z własnych funduszy musieli opłacić wszelkie rachunki za prace, których wysokość wynosiła 10 marek z morgi ziemi. Należności miały zostać uiszczone w trzech ratach: 1. po rozpoczęciu prac – 4 marki, 2. po zakończeniu prac

¹¹³ Tamże, KdsWPW, sygn. 43; tamże, sygn. 44.

pomiarowych, ale przed akceptacją ich przez gromadę – 4 marki oraz ostatnia 3. rata w wysokości 2 marek, która miała być wypłacona po otrzymaniu planów i dokumentacji zatwierdzonych przez komisję ziemską. Do prac nie przystąpiono, gdyż decyzją prezesa Okręgowego Urzędu Ziemskiego (OUZ) w Płocku sprawa przymusowej likwidacji serwitutów została umorzona¹¹⁴. Po zmianie przynależności powiatu włocławskiego pod OUZ w Warszawie, ta sprawę likwidacji ciężących serwitutów na majątku Szczytno przekazała do Okręgowej Komisji Ziemskiej (OKZ) w Warszawie. Ona też to, na posiedzeniu w dniu 21 lutego 1924 r. wydała orzeczenie, w którym dano zainteresowanym stronom 30 dni na zawarcie dobrowolnej umowy, a jeśli by do niej nie doszło, to wówczas miano je zlikwidować na drodze przymusowej. W tym samym roku, 23 października, Komisja Szacunkowo-Rozjemcza przy PUZ we Włocławku wytypowała do przekazania w zamian za serwituty ziemię przy granicy z Ługowiskami, na co nie zgodzili się włościanie. Nie chcąc się zgodzić na takie dictum, odmówili oni sprowadzenia geometry. Komisarz ziemski przystąpił do opracowania projektu likwidacyjnego 7 maja 1927 r. Dwanaście dni później razem z Jarzębowskim, geometrą rządowym oraz w obecności Antoniego Byszewskiego i pełnomocników wsi (Stanisława Krupińskiego, Franciszka Kubickiego) dokonali sklasyfikowania terenu, jaki miał być oddany za służebności. 24 września tego roku komisarz określił wysokość kapitału zaserwitutowego. Ustalił on, że jego wysokość wynosiła 13 800 zł (przeciętna wartość za prawo pasania jednej sztuki bydła w latach 1925–1927 była równa 20 zł, natomiast wartość 1 dużej sztuki bydła wycenił na 600 zł), co równało się 18 ha 779 m. kw. (670 zł za 1 ha ziemi klasy V). Komisarz ziemski 16 listopada przyjął plan projektu wydzielenia wynagrodzenia oraz rejestr szacunkowy, przygotowane przez geometrę Jarzębowskiego, a także uznał czynności na drodze przymusowej likwidacji serwitutów za zakończone. Okazał on projekt stronom 25 listopada. W wyniku tego, od przedstawicieli gromady Szczytno wpłynął sprzeciw (2 grudnia 1927 r.). Wnosili oni do OUZ w Warszawie o odrzucenie projektu ze względu na okoliczności towarzyszące jego uchwaleniu (brak obecności czternastu spośród siedemnastu włościan mających prawo serwitutów). Za zniesienie służebności, prosili o przydzielenie ziemi bliżej ich osiedli. Okręgowa Komisja Ziemska w Warszawie na posiedzeniu z 22 czerwca 1928 r. podjęła decyzję, w wyniku której zatwierdzono projekt likwidacji serwitutów przygotowany przez komisarza ziemskiego powiatu włocławskiego. Również z decyzją OKZ w Warszawie mieszkańcy

¹¹⁴ APW, OUZ Warszawa, sygn. 2622, k. 8; tamże, sygn. 4772, k. 8-11; APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 63, k. 139v, 146r; tamże, sygn. 128, k. 16-17, 32-34; M. Raczkowski, *Z dziejów dóbr...*, s. 221.

wsz Szczytno się nie zgodzili i poprzez swoich pełnomocników, dnia 22 października 1928 r. wnieśli odwołanie do Głównej Komisji Ziemskiej w Warszawie. Podkreślali w nim, że wynagrodzenie w zamian za zniesienia służebności było źle oszacowane, zamiast 20 zł powinno być 50 zł. Ponadto stwierdzili, iż otrzymali za mało gruntu, którego powinni dostać 45 ha, a nie jak określono we wcześniejszych decyzjach 18 ha 799 m. kw. Główna Komisja Ziemska na posiedzeniu z 23 maja 1929 r. utrzymała zaskarżone orzeczenie w mocy, przez co stało się ono ostateczne. Likwidacja służebności w Szczytnie nastąpiła w 1930 r. na mocy projektu przymusowej likwidacji serwitutów. Właściciele osad włościańskich w zamian za utratę serwitutów otrzymali w ekwiwalencie 18 ha 779 m² ziemi, w tym gruntów ornych – 17 ha 448 m², łąk – 4408 m², wód – 2240 m² i dróg – 3683 m². Chłopi weszli w posiadanie otrzymanych działek dnia 11 lutego 1930 r. Wprowadzenia ich na nowe parcele dokonał komisarz ziemski we Włocławku¹¹⁵.

Serwitut jaki ciążył na majątku Skrzynki-Lubaty w miejscowości Czarne został zniesiony z urzędu. Postępowanie rozpoczęto dnia 16 kwietnia 1930 r. przez PUZ we Włocławku. 19 sierpnia tego samego roku delegat OKZ w Warszawie wspólnie z Radcą Wojewódzkim Mackiewiczem ustalił wysokość wynagrodzenia, jakie przysługiwało chłopom wsi Czarne w zamian za służebności. Ustalono, że ekwiwalent wyniesie 1053 zł i będzie wypłacony w gotówce z dwóch względów. Po pierwsze przy ówczesnych cenach ziemi za 1 ha III klasy – 1800 zł, korzystającym ze służebności należałoby się jedynie 0,55 ha. Drugim argumentem za wypłatą w gotówce był fakt, że majątek Skrzynki-Lubaty w 95% składał się z lasu, poprzez co wydzielenie ekwiwalentu gruntu byłoby trudne. Ostatecznie likwidacja serwitutu nastąpiła na mocy orzeczenia OKZ w Warszawie z 21 listopada 1930 r.¹¹⁶

Proces likwidacji serwitutów w majątku Dąbie zaczął się w 1920 r. Inicjatywę w tej sprawie podjęli sami mieszkańcy, którzy wysłali swoją delegację w osobach: Marka Walentego, Walentego Walczaka, Wojciecha Ziółkowskiego oraz Walentego Kmiecika, do właściciela folwarku Ignacego Szajewskiego. Przedstawili oni projekt zniesienia

¹¹⁵ APW, OUZ Warszawa, sygn. 2622, k. 9, 23, 31-36, 53; tamże, sygn. 4772, k. 8-11, 37, 44, 52-53, 61-63, 69, 74, 76-83, 87; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Szczytno, t. 2, zbiór dowodów, nr 45; J. Około-Kułak, *Monografia gminy Pyszkowo na tle powiatu włocławskiego*, praca dyplomowa napisana w Zakładzie Polityki Ekonomicznej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie pod kierunkiem prof. Władysława Grabskiego, Warszawa 1932, mps., s. 27, Biblioteka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, sygn. 482R; M. Raczkowski, *Z dziejów dóbr...*, s. 221-222.

¹¹⁶ APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 143, k. 2-5, Orzeczenie Okręgowej Komisji Ziemskiej w Warszawie z 21 listopada 1930 r.

służebności na drodze umowy dobrowolnej, jednak spotkali się z odmową posesora wsi, dlatego podjęli uchwałę dnia 17 października 1920 r., która podawała:

[...] przeto zebranie po naradzeniu się pomiędzy sobą jednogłośnie postanowiło:

„Zwrócić się do Komisarza Ziemskiego na powiat Włocławski z prośbą o łaskawe współdziałanie w myśl przepisów ustawy sejmowej w sprawie przeprowadzenia likwidacji serwitutów w naszej wsi drogą przymusową”¹¹⁷.

Pełniący obowiązki Komisarza Ziemskiego na powiat włocławski Zygmunt Głowacki udał się do Dąbia 5 grudnia 1920 r. Według jego ustaleń Szajewski zaproponował mieszkańcom wsi za każdą sztukę bydła 1 morgę, za zamianę gruntów ogrodowych ziemię w innych miejscach w podwójnej ilości oraz za przebudowanie się po 1 morgu na każdą osadę włościankę. Z kolei gospodarze z Kolonii Dąbie chcieli zamiany swych gruntów na inne w takiej samej ilości oraz za każdą sztukę bydła pragnęli otrzymać 4 morgi. Natomiast mieszkańcy wsi Dąbie w zamian za likwidację serwitutów pragnęli otrzymać: 4 morgi za każdą sztukę bydła, za ziemię ogrodową podwójną ilość ziemi w innym miejscu, zaś w zamian za przebudowanie po 3 morgi ziemi. Rozbieżności jakie zachodziły między zainteresowanymi stronami uniemożliwiły dojście do porozumienia¹¹⁸. Dalsze prace nad likwidacją służebności nastąpiły w 1924 r. Uchwałą z dnia 21 sierpnia tego roku, mieszkańcy wsi korzystający z serwitutów, zobowiązali się, że w zamian zrzeczenie się serwitutów przyjmą od Ignacego Szajewskiego, właściciela Dąbia grunty w dwóch częściach: pierwszy przy drodze Dąbie-Dąbek oraz drugi, wydzielony z folwarku Bodzanowo Boruckie pod nazwą Leszczewo. Wszelkie koszty związane z likwidacją serwitutów miał ponieść właściciel majątku. Umowa między Ignacym i Cecylią małżonkami Szajewskimi z jednej strony a Franciszkiem Sobczyńskim oraz Janem Wróblewskim, reprezentującymi wszystkich włościan z drugiej strony, została podpisana w Dąbiu 22 sierpnia tego roku. Za zrzeczenie się praw do serwitutów, mieszkańcy otrzymali następujące przydziały ziemi: 1) Franciszek Sobczyński i sukcesorowie po Mariannie Sobczyńskiej – 4 morgi 150 prętów kw., 2) Wojciech i Józefa Wróblewscy – 3 morgi, 3) Szymon i Marianna Oplątkowscy – 1 morgę 150 prętów kw., 4) Paweł i Julianna Skwarek – 3 morgi, 5) Marianna Lewandowska i Jan Lewandowski – 3 morgi, 6) Rozalia Olakowska i sukcesorowie po Szczepanie Olakowskim – 4 morgi 150 prętów kw. oraz 7) Jan Wróblewski – 1 morgę 150 prętów.

¹¹⁷ Tamże, sygn. 120, k. 2, Uchwała z dnia 17 października 1920 r.

¹¹⁸ Tamże, k. 3, Protokół p.o. Komisarza Ziemskiego na powiat Włocławski Zygmunta Głowackiego z dnia 5 grudnia 1920 r.

Pomimo zawarcia dobrowolnej umowy, likwidacja serwitutów trwała do 1929 r. W wyniku błędów przy pracach pomiarowych dokonanych w 1926 r. przez geometrę Janusza Zagórskiego, właściciele nowych działek mieli otrzymać mniejsze przydziały ziemi. Mimo to, OKZ w Warszawie, swoim orzeczeniem z 25 maja 1927 r. zatwierdziła projekt dobrowolnej likwidacji serwitutów wsi Dąbie, które obciążały majątek Dąbie. Włościanie złożyli prośbę do OUZ w Warszawie, lecz nie została ona rozpatrzona, dlatego też Mirosław Grąbczewski, Komisarz Ziemski we Włocławku, przybył do Dąbia 21 stycznia 1929 r. w celu rozwiązania sytuacji. Właściciel Dąbia zobowiązał się, że po sprawdzeniu pomyłek, wszystkie wynikiłe błędy poprawi¹¹⁹.

Serwituty ciążące na dobrach Lutobórz zostały zniesione na drodze dobrowolnych umów z lat 1885–1902. Włościanie korzystający ze służebności w zamian za ich zrzeczenie otrzymali ekwiwalent ziemi. Po raz pierwszy umowę zawarto 25 października 1885 r. Została ona zawarta między posesorem Lutoborza a właścicielami osad włościańskich nr 1, 4, 8, 12, 15-27. W zamian za zrzeczenie się serwitutów otrzymali oni następujące przydziały ziemi: osada nr 1 – 9 mórg, nr 4 – 3 morgi 255 prętów, nr 8 – 4 morgi 261 prętów, nr 12 – 5 mórg 103 pręty, nr 15 – 3 morgi 142 pręty, nr 16 – 1 morga 273 pręty, nr 17 – 1 morga 213 prętów, nr 18 – 1 morga 133 pręty, nr 19 – 4 morgi 200 prętów, nr 20 – 3 morgi 23 pręty, nr 21 – 1 morga 148 prętów, nr 22 – 3 morgi 23 pręty, nr 23 – 4 morgi 85 pręty, nr 24 – 1 morga 248 prętów, nr 25 – 1 morga 249 prętów, nr 26 – 4 morgi 215 prętów oraz osada nr 27 – 2 morgi 284 prętów. W 1888 r. zawarto kolejną umowę. Właściciele osad, którzy korzystali ze służebności otrzymali na własność 112 mórg 66 prętów, w tym ziemia pod ogrodami i budynkami zajmowała 1 morgę 138 pręty, gruntami ornymi – 103 morgi 148 pręty, łąkami – 218 prętów, pastwiskami – 2 morgi 205 prętów oraz nieużytki – 3 morgi 257 prętów. Dodatkowo zgodnie z postanowieniem Warszawskiego Gubernialnego Komitetu do spraw Włościańskich z 17 grudnia 1903 r. właściciele osad 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14 za serwitut pastwiskowy otrzymali po 1 dziesięcinie 1290 sążni ziemi, a za leśny po 1230 sążni, z wyjątkiem osady nr 6, która dostała 1 dziesięcinę 962 sążni. Ponadto otrzymali ziemię za nieużytki następujące przydziały ziemi: osada nr 2 – 177 sążni, 3 – 113, 5 – 22, 6 – 135, 7 – 153, 9 – 51, 10 – 133, 11 – 84, 13 – 56, 14 – 83. Ogółem dla wszystkich tych osad przeznaczono 22 dziesięciny 826 sążni¹²⁰.

¹¹⁹ APW, OUZ Warszawa, sygn. 2514, k. 1-12, 60-62, 78, 81-83, 88-89, 104-108, 113.

¹²⁰ APToW, KdsWPW, sygn. 109, k. 5-9.

Mieszkańcy wsi Siemnowo i Siemnówek w zamian za likwidację serwitutów chcieli otrzymać wynagrodzenie. Ekwiwalent za zniesienie służebności obliczono na podstawie zeznań samych zainteresowanych. Według nich wypas jednej owcy w lesie kosztował rocznie 30 kop., wóz posuszowy – 37,5 kopiejki, drzewo o długości 20 łokci, grubości 6 cali wyceniono na 1 rubla i 5 kop., użytkowanie 1 morgi ziemi kosztowało 6 rubli¹²¹.

Likwidację serwitutów ciążących na majątku Warząchewka Polska próbowano przeprowadzić na podstawie dobrowolnej umowy. Została zawarta 2 stycznia 1931 r. pomiędzy Michałem Wodzińskim, Józefem Wawronkowskim i Konstantym Kulpą, pełnomocnikami właścicieli Warząchewka a Stanisławem Zasadą, Bronisławem Czerwińskim oraz Franciszkiem Dębczyńskim, pełnomocnikami posiadaczy osad tabelowych nr 1-28. W zamian za zrzeczenie się serwitutów właściciele wypłacili posiadaczom osad tabelowych wynagrodzenie w wysokości 9925 zł, najniższe wynosiło 250 zł, największe zaś 450 zł. Umowę za zgodną z obowiązującymi przepisami zatwierdził 2 stycznia 1931 r. Komisarz Ziemski na powiat włocławski. Okręgowa Komisja Ziemska w Warszawie orzeczeniem z 27 sierpnia 1931 r. zatwierdziła umowę. Wynagrodzenie za zrzeczenie się praw do serwitutów wedle ustaleń Komisarza Ziemskiego we Włocławku miało być wypłacone do 30 stycznia 1932 r. Jednakże nie zostało ono uregulowane do dnia 4 maja tego samego roku, co stwierdzono w protokole spisany przez Feliksa Koryckiego, Komisarza Ziemskiego we Włocławku¹²². Niestety brak akt dotyczących likwidacji serwitutów w Warząchewce Polskiej uniemożliwia ukazanie jak przebiegł ten proces po 1932 r. Zapewne doszło do ich zniesienia do 1939 r.

W gminie Pyszkowo w latach 1921–1931 zniesiono serwituty w 9 majątkach. Oprócz Szczytna, likwidację serwitutów przeprowadzono w Kaniewie, Jerzmanowie, Borzymiu, Łąkach Markowych, Krajankach, Woli Adamowej, Żurawicach-Kołątkach oraz Paruszewicach (zob. poniższą tabelę)¹²³.

Tabela 14. Likwidacja serwitutów w gminie Pyszkowo w latach 1921–1931

Nazwa miejscowości	Rok	Liczba gospodarstw	Otrzymali za służebności
Kaniewo	1921	8	18 ha
Jerzmanowo	1927	7	16 ha

¹²¹ I.I. Kostûško, *Krest'ânskaâ reforma 1864 goda v Carstve Pol'skom*, Moskwa 1962, s. 304.

¹²² APToW, PZU 1918–1935, sygn. 147, k. 31-32, Orzeczenie Okręgowej Komisji Ziemskiej w Warszawie z dnia 27 sierpnia 1931 r.; tamże, k. 34, Protokół z dnia 4 maja 1932 r.

¹²³ J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 27.

Szczytno	1930	17	18 ha
Borzynie	1930	31	50 ha
Łąki Markowe	1930	16	18 ha
Krajanki	1930	1	1 ha
Wola Adamowa	1930	16	32 ha
Żurawice-Kołatki	1930	2	1 650 zł
Paruszewice	1931	5	4,5 ha

Źródło: J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 27.

Jednak w przypadku niektórych majątków postępowania odnośnie serwitutów trwały dziesięciolecia. Na przykład zniesienie służebności w Woli Adamowej zostało podjęte już w 1905 r.¹²⁴ Jednakże sprawy nie rozwiązano pozytywnie i likwidację serwitutów przeprowadzono dopiero w latach 1928–1930. Pełnomocnicy posiadaczy osad tabelowych nr 8-23 i 1-a w osobach Franciszka Lisieckiego, Franciszka Joachimiaka oraz Konstantego Joachimiaka zawarli w dniu 24 kwietnia 1928 r. z Wandą Karpińską, Feliksem Witoldem Karpińskim i Marią Kisztenstein dobrowolną umowę. Według niej właściciele osad nr 8-23 i 1-a w zamian za zrzeczenie się serwitutów pastwiskowych otrzymali po ½ morgi ziemi za każdą sztukę bydła. Ponadto dokonali zmiany ziemi, która związana była ze scalaniem gruntów. Chłopi za każdy pręt ukazowy ogrodów otrzymywali 2 pręty ziemi dworskiej, za resztę użytków była wymiana 1 pręt za 1 pręt. Poza tym za przebudowę każda osada z tabeli likwidacyjnej otrzymała ½ morgi. Właściciele dóbr zobowiązali się również do świadczeń w naturze, a mianowicie dostarczeniu furmanek do przewodu drzewa, słomy i żyta w następującej ilości: jeden wóz słomy i 1 metr żyta na każdy numer tabeli likwidacyjnej. Umowa została zatwierdzona orzeczeniem OKZ w Warszawie z dnia 29 grudnia 1928 r. W wyniku braku dokumentacji w postaci dowodów pomiarowych, które zostały później uzupełnione, proces likwidacji serwitutów zakończył się w 1930 r. Osady włościańskie (16 właścicieli) otrzymali na własność 32 ha¹²⁵.

Likwidacja serwitutów w powiecie włocławskim została zakończona ostatecznie w 1935 r.¹²⁶

¹²⁴ APToW, KdsWPW, sygn. 44, k. 2v-3r.

¹²⁵ Tamże, PUZ 1918–1935, sygn. 138, k. 4-5, Orzeczenie Okręgowej Komisji Ziemskiej w Warszawie z dnia 29 grudnia 1928 roku; J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 27.

¹²⁶ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 34.

2.3. Parcelacja

Nabywcami majątków ziemskich do chwili reformy uwłaszczeniowej z 1864 r. byli głównie właściciele ziemscy. Tylko nieliczne folwarki przechodziły w ręce osób wywodzących się z innych grup społecznych, np. mieszczan, burżuazji czy inteligencji. Chłopi do 1864 r. mieli zamkniętą drogę do nabywania ziemi na własność. Sytuacja ta zmieniła się po ich uwłaszczeniu. Oczywiście nie byli oni głównymi kontrahentami kupna ziemi. Władysław Grabski w swym opracowaniu z 1929 r. pisał:

*Najwybitniejszym objawem w ewolucji stosunków agrarnych po uwłaszczeniu w Królestwie Polskiem było to nieustający, coraz wzmagający się, proces nabywania gruntów większej własności przez drobnych rolników, czyli parcelacja*¹²⁷.

Parcelacja miała dwojaki charakter. Po pierwsze z danego majątku wydzielano część ziemi, którą dzielono na działki i wówczas sprzedawano je zainteresowanym osobom. Zdarzały się także przypadki parcelacji całych folwarków. Innym typem był podział dóbr na poszczególne folwarki, względnie tworzenie nowych nomenklatur, które następnie sprzedawano w całości. Parcelacja majątków służyła głównie podreparowaniu budżetów właścicieli ziemskich, a także dawała możliwość wyzbycia się gorszych ziem, jakie należały do majątku, a ich uprawa była czasochłonna i powodowała duże obciążenie finansowe majątków.

Przez pierwsze dziesięciolecia po uwłaszczeniu nabywanie ziemi przez ludność chłopską odbywało się jedynie za ich fundusze. Sytuacja ta zmieniła się w 1883 r., kiedy to na terenie Cesarstwa Rosyjskiego zaczął działać Bank Włościański. Jego działalność na teren Królestwa Polskiego rozciągnięto dopiero pod koniec XIX w. Oddziały banku na terenie Królestwa utworzono w 1890 r. w Warszawie (gubernie warszawska, płocka, radomska), Lublinie (gubernie lubelska i siedlecka), Piotrkowie (gubernie piotrkowska, kaliska i kielecka) i w Łomży (gubernie łomżyńska oraz suwalska). W 1894 r. oddział łomżyński włączono do oddziału warszawskiego¹²⁸.

W odradzającym się państwie polskim, Sejm dnia 10 lipca 1919 r. przyjął uchwałę w przedmiocie zasad reformy rolnej. W przypadku majątków ziemskich znajdujących się na terenie byłego Królestwa Polskiego, będących w prywatnych rękach zapisy uchwały przewidywały, że parcelacji za pełnym odszkodowaniem będą podlegać majątki powyżej

¹²⁷ Cyt. za: W. Grabski, *Historja wsi...*, s. 413.

¹²⁸ K. Groniowski, *Bank Włościański...*, s. 83-84, 87; tenże, *Kwestia...*, s. 62-63; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 63-64, przyp. 1.

180 ha. Natomiast na terenie byłego zaboru pruskiego, Ukrainy zachodniej oraz Białorusi zachodniej parcelacji podlegać miały majątki powyżej 400 ha¹²⁹.

Już w następnym roku, 15 lipca, Sejm uchwalił ustawę o wykonaniu reformy rolnej¹³⁰. Artykuł 1 ust. 1-8 tej ustawy głosił, że:

Nadto Główny Urząd ziemski przeprowadzi przymusowy wykup:

- 1. majątków ziemskich, nieprawidłowo, z uszczerbkiem dla wytwórczości krajowej, gospodarowanych;*
- 2. dóbr, parcelowanych samowolnie bez zezwolenia właściwych organów państwowych lub nie przez instytucje, do tego urzędownie upoważnione;*
- 3. majątków, nabytych w okresie wojny po 1 sierpnia 1914 r. do 14 września 1919 r. przez osoby, dla których rolnictwo nie było, albo nie stało się zajęciem zawodowym;*
- 4. dóbr, które w ciągu ostatnich 5 lat zmieniały więcej niż dwukrotnie właściciela, z wyjątkiem wypadków przejścia własności drogą dziedziczenia lub rozporządzenia ostatniej woli;*
- 5. majątków ziemskich, nabytych w czasie wojny z zysków lichwiarskich;*
- 6. majątków, których właściciele od czasu istnienia b. pruskiej Komisji Kolonizacyjnej sprzedali ziemię państwom zaborczym na parcelację;*
- 7. majątków ziemskich, znajdujących się w sferze oddziaływania interesów mieszkaniowych miejskich, jako położonych w obrębie lub w najbliższym sąsiedztwie większych miast i ośrodków przemysłowych;*
- 8. wszystkich innych majątków ziemskich prywatnych, nie wykluczając ordynacji, według zasad, objętych art. 2 niniejszej ustawy, przyczem w pierwszym rzędzie wykupowi przymusowemu ulegną ordynacje, założone po roku 1888, majątki, będące w dzierżawie i nie administrowane przez właścicieli, majątki, w których nie przystąpiono dotąd do uregulowania serwitutów, oraz majątki, zniszczone przez wypadki wojenne, jeśli właściciel nie podjął w miarę możliwości prac, zmierzających do umożliwienia regularnej gospodarki¹³¹.*

¹²⁹ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej, 1919, nr 13, poz. 1); M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 9; Cz. Łuczak, dz. cyt., s. 139; W. Mich, *Przeciw pauperyzacji...*, s. 192; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, 99.

¹³⁰ Dz.U. 1920, nr 70, poz. 462; Cz. Łuczak, dz. cyt., s. 155; W. Mich, *Przeciw pauperyzacji...*, s. 217 i n.

¹³¹ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1920, nr 70, poz. 462).

Ustawa przewidywała, że przymusowemu wykupowi ziemi w majątkach podlegają nadwyżki gruntów: a) ponad 60 ha ogólnej powierzchni w majątkach znajdujących się w okręgach przemysłowych i podmiejskich; b) ponad 400 ha ogólnego obszaru na części terenu byłego zaboru pruskiego i na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej Polskiej i c) powyżej 180 ha ogólnego obszaru majątku na pozostałym obszarze państwa. Dopuszczono możliwość zachowania całego obszaru majątków pod warunkiem, że z chwilą wejścia w życie ustawy, dany majątek prowadził wytwórczość nasienną, hodowlaną lub rybną albo stanowił typ wysoce uprzemysłowiony¹³². Za wykup folwarku właściciel miał otrzymać 50% ceny ziemi, jaką płacono za majątki w okolicy parcelowanego majątku. Również budynki, które przynależały do majątku i były z nim powiązane podlegały wykupowi. Te z nich, które zostały pobudowane w folwarkach po 1 sierpnia 1914 r. miały być wykupowane za wartość, jaką miały w chwili budowy¹³³.

Nad przeprowadzeniem reformy rolnej miał czuwać Główny Urząd Ziemski (GUZ), na czele którego stał prezes. W terenie podlegały mu OUZ, których pracami kierowali prezesi oraz PUZ. W tych ostatnich kierownikami byli komisarze lub podkomisarze ziemscy. Komisarze ziemscy zostali ustanowieni Dekretem Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 11 października 1918 r. w *przedmiocie przepisów tymczasowych o Urzędach Ziemskich*. Przejęli oni dotychczasowe kompetencje komisarzy do spraw włościańskich¹³⁴. Ustawa z dnia 6 lipca 1920 r. *o organizacji urzędów ziemskich*, jak już wspomniano wyżej wprowadzała urzędy: GUZ, OUZ i PUZ. Ponadto w celu przeprowadzenia reformy rolnej według ustawy z dnia 15 lipca 1920 r. powołano do życia Gminne Komisje Ziemskie. Według prawa były to ciała doradcze w sprawach związanych z reformą rolną na terenie danej gminy. Składały się one z 5-7 wybieranych przedstawicieli rad gmin, którzy musieli wykazać się znajomością stosunków w gminie, ewentualnie na wsi¹³⁵. We Włocławku mieście powiatowym działał PUZ, który początkowo podlegał OUZ w Płocku, a od 1924 r. OUZ w Warszawie.

Przymusowego wykupu majątków na cele parcelacyjne dokonywał OUZ, na którego terenie znajdowała się dana nieruchomość. Działo się to na podstawie uchwały OKZ, wynikającej z wniosku OUZ lub powiatowego komisarza ziemskiego, ewentualnie na podstawie wniosku powiatowej komisji ziemskiej, przedłożonego za pośrednictwem

¹³² Tamże.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Dziennik Praw, 1918, nr 11, poz. 22.

¹³⁵ Ustawa z dnia 6 lipca 1920 r. o organizacji urzędów ziemskich (Dz.U. 1920, nr 70, poz. 461).

OUZ. Okręgowy Urząd Ziemski przed wykupieniem danej nieruchomości powiadamiał jej właściciela o swoim zamiarze, dając mu jednocześnie termin 30 dni, w trakcie których mógł on dobrowolnie sprzedać swą własność. Jeśli dobrowolna sprzedaż by nie nastąpiła – brak dobrowolnej umowy kupna-sprzedaży, nie zatwierdzenie jej przez OUZ – wówczas OUZ przystępował do przymusowego wykupu majątku. Sprawa musiała być przedłożona OKZ w celu wydania przez nią orzeczenia, dotyczącego czy dana nieruchomość podlega przymusowemu wykupowi oraz jaka powierzchnia gruntu ma zostać przy właścicielu. Po uprawomocnieniu się orzeczenia, powiatowy komisarz ziemski na zlecenie OUZ przeprowadzał ustalenie, jaka część wykupowanego majątku ma pozostać przy dotychczasowym właścicielu. Właścicielowi majątku przysługiwało odwołanie się od decyzji OUZ do GUZ w terminie 30 dni od wydania orzeczenia¹³⁶.

Dnia 28 grudnia 1925 r. Sejm Rzeczypospolitej przyjął uchwałę o *wykonaniu reformy rolnej*¹³⁷. Zasady przeprowadzenia reformy rolnej nie odbiegały zbyt od zapisów ustawy przyjętej w 1920 r. Ustawa z 1925 r. była kompromisem między władzą państwową a środowiskiem ziemiańskim, które krytykowało wcześniejszą ustawę¹³⁸. Przede wszystkim z ustawy z 28 grudnia usunięto zapis, że przymusowemu wykupowi podlegają majątki, które były źle prowadzone przez swoich właścicieli. Zmiany wprowadzono również w cenie wykupu ziemi. Ustawodawca przewidział zróżnicowanie formy wypłacania pieniędzy, które właściciel miał otrzymać w zamian za wykup jego ziemi. Było ono zależne od obszaru majątku (art. 31, ust. 1). W głównym stopniu utrzymano również zapisy dotyczące obszaru, jaki ma zostać przy majątku. W okręgach przemysłowych i podmiejskich parcelacji nie podlegały majątku do 60 ha, na większości ziem Drugiej Rzeczypospolitej było to 180 ha, natomiast w województwach nowogródzkim, poleskim, wołyńskim, a także okręgu administracyjnym wileńskim i powiatach: grodzieńskim, wołkowyskim, bielskim, białostockim i sokólskim województwa białostockiego, limit ten wynosił 300 ha. Zastrzeżono, że do tych limitów nie wliczano sadów, dróg, terenów zabudowanych, lasów i wód. Ponadto utrzymano zapis mówiący, że przymusowemu wykupowi i następnie parcelacji nie podlegają obszary o wysokiej kulturze rolnej i melioracji rolnych w majątkach nasiennych, hodowlanych lub stanowiących typ wysoce uprzemysłowiony¹³⁹. Wykaz majątków, które podlegały

¹³⁶ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1920, nr 70, poz. 462).

¹³⁷ Dz.U. 1926, nr 1, poz. 1; M. Drewicz, *Wylączenie gruntów folwarcznych...*, cz. 1, s. 132.

¹³⁸ W. Mich, *W obliczu wywłaszczenia...*, passim.

¹³⁹ Ustawa z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1926, nr 1, poz. 1); M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 45-46.

przymusowemu wykupowi, a następnie parcelacji był ogłaszany w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴⁰.

W latach 1864–1873 w Królestwie Polskim rozparcelowano 214 929 mórg (120 317,25 ha) ziemi dworskiej. Natomiast w okresie 1874–1877 rozparcelowano kolejne 154 347 mórg (86 403,45 ha). W guberni warszawskiej rozparcelowano 17 045 mórg – 9541,79 ha (1864–1873) i 54 924 morgi – 30 746,45 ha (1874–1877)¹⁴¹. Zbliżone dane podają autorzy *Rocznika statystycznego*. Według nich w latach 1864–1873 rozparcelowano 214 924 mórg (120 314,45 ha) ziemi należącej do folwarków, w tym w guberni warszawskiej 17 045 mórg (9541,79 ha)¹⁴². W latach 1873–1904 rozparcelowano 1 576 949 mórg (882 776,05 ha), co razem z okresem wcześniejszym daje 1 791 873 morgi (1 003 090,5 ha) ziemi zakupionej przez chłopów z parcelacji. W guberni warszawskiej chłopci zakupili 227 460 mórg (127 332,11 ha) ziemi. Z kolei do 1909 r. rozparcelowano kolejne 875 329 mórg (490 009,17 ha)¹⁴³. Regina Chomać pisze, że w okresie 1874–1889 rozparcelowano wśród chłopów 131 643 ha, zaś od 1890 do 1913 kupili ono z majątków dalszych 683 542 ha¹⁴⁴. Ta sama autorka w zestawieniu dotyczącym parcelacji majątków ziemskich przy udziale Banku Włościańskiego w latach 1890–1913 przedstawia, iż rozparcelowano 634 152 ha ziemi, w tym najwięcej w guberni warszawskiej 128 647 ha, a najmniej w guberni suwalskiej, jedynie 3141 ha¹⁴⁵.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej parcelacja majątków odbywała się poprzez urzędy ziemskie, instytucje upoważnione do parcelacji oraz przez osoby prywatne. W latach 1919–1926 rozparcelowano ogółem 927 335 ha, w tym przez urzędy 290 735 ha, instytucje – 234 136 ha i osoby prywatne – 402 464 ha¹⁴⁶. Poniższa tabela ukazuje przebieg parcelacji w podanym okresie.

¹⁴⁰ Ustawa z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1926, nr 1, poz. 1); M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 137-139; tenże, *Wyłączanie gruntów folwarcznych...*, cz. 1, s. 132.

¹⁴¹ K. Groniowski, *Kwestia agrarna...*, s. 60-61.

¹⁴² *Rocznik 1913*, s. 87, 101, gdzie dane te są wyższe o 2 morgi (1,12 ha).

¹⁴³ Tamże. Inne dane dotyczące powierzchni ziemi kupionej przez włościan podają A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki (dz. cyt., s. 126, tablica 111). Według nich chłopci w Królestwie Polskim w latach 1864–1904 zakupili 1 000 366 ha ziemi, w tym w guberni warszawskiej 152 635 ha. Niestety w nazwie swej tabeli zawarli oni następujące wyrażenie: *Ziemie zakupione przez włościan od nie włościan*, co utrudnia przyjęcie tych danych dotyczących parcelacji majątków, stanowiących jedynie własność prywatną.

¹⁴⁴ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 94.

¹⁴⁵ Tamże, s. 97, tabela 32 Parcelacja ziemi folwarcznej za pośrednictwem Banku Włościańskiego w latach 1890–1913.

¹⁴⁶ *Prace parcelacyjne w r. 1926. Tabl. 1. Parcelacja według województw*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 6, 1929, z. 4, s. 1565; *Reforma rolna. Tabl. 1. Parcelacja według województw 1925* (dalej: *Reforma rolna 1925*), „Kwartalnik Statystyczny” t. 5, 1928, z. 1, s. 207. We wcześniejszych publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego podano, że w latach 1919–1924 rozparcelowano 6886 majątków o łącznej powierzchni 608 219 ha, w tym przez urzędy ziemskie – 225 699 ha, instytucje upoważnione – 200 055 ha oraz przez osoby prywatne 182 465 ha. Zob. *Reforma rolna. Tabl. 1. Parcelacja ukończona w latach 1919–*

Tabela 15. Parcelacja majątków ziemskich w latach 1919–1926 w ha

Rok	Rozparcelowano			
	Ogółem	Przez		
		Urzędy ziemskie	Instytucje upoważnione	Osoby prywatne
1919	8089	5726	–	2363
1920	42 783	13 582	8408	20 793
1921	162 846	59 013	51 930	51 903
1922	176 228	41 083	58 240	76 905
1923	143 316	39 683	49 275	54 358
1924	106 993	41 718	21 201	44 074
1925	100 433	36 167	17 327	46 939
1926	186 647	53 763	27 755	105 129
Razem	927 335	290 735	234 136	402 464

Źródło: *Prace parcelacyjne w r. 1926...*, s. 1565; *Reforma rolna 1925*, s. 207, gdzie także informacje odnośnie parcelacji za lata 1919–1924.

Brak jest zestawienia liczbowego na temat parcelacji prywatnych majątków ziemskich po 1926 r. W „Małym Roczniku Statystycznym” wydanym w 1939 r. przedstawiono dane dotyczące parcelacji za lata 1919–1938. Zapewne obejmują one również wielkości parcelowanych dóbr, należących do państwa, Kościoła czy samorządów¹⁴⁷. Zestawienie to za lata 1919–1926 podaje wyższe dane niż powyższa tabela. Różnice w poszczególnych latach między źródłami przedstawia poniższa tabela.

Tabela 16. Różnica parcelacji w latach 1919–1926

Rok parcelacji	Dane przyjęte przez autora pracy	Dane za MRS	Różnica
1919	8089	11 800	-3711
1920	42 783	54 300	-11 517

–1924, „Kwartalnik Statystyczny” t. 3, 1926, z. 1, s. 42; *Reforma rolna. Tabl. 1. Ukończona parcelacja według lat. Lata 1919–1923*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. 2, 1925, z. 2, s. 246. Od 1928 r. GUS w swoich materiałach przy podawaniu informacji na temat rozmiarów parcelacji nie posługiwał się kategorią majątek. Ponadto dane odnośnie parcelacji za lata wcześniejsze zostały uzupełnione przez Ministerstwo Reform Rolnych, co czyni trudnym do porównania liczby przedstawione do 1924 r., jak i te późniejsze. Zob. *Reforma rolna 1925*, s. 208. Część autorów przyjęła dane z lat wcześniejszych, publikując przy tym nieznane dane dotyczące wielkości parcelacji za 1925 r., zob. P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 161, gdzie zestawienia tabelaryczne odnośnie parcelacji majątków w powiatach lipnowskim i rypińskim w latach 1919–1928.

¹⁴⁷ *Mały Rocznik Statystyczny 1939* (dalej: MRS 1939), Warszawa 1939, s. 70, Tabl. 3. Reforma Rolna, A. Parcelacja, prace regulacyjne i melioracje. Dane za MRS przyjął w swej pracy W. Roszkowski (*Gospodarcza rola większej...*, s. 103), który przyjął te dane za wyznacznik parcelacji majątków ziemskich należących do prywatnych osób, o czym pisze: *Natomiast w całym dwudziestolecu międzywojennym ogromny wpływ na położenie większych gospodarstw prywatnych miała parcelacja majątków. W dużej mierze była to parcelacja dobrowolna wynikająca z konieczności zdobycia środków finansowych na odbudowę lub chęci osiągnięcia nadzwyczajnych dochodów. Tabela 2.1 obrazuje tempo realizacji reformy rolnej w Polsce niepodległej.* Cyt. za: tamże, s. 103.

1921	162 846	180 400	-17 554
1922	176 228	254 200	-77 972
1923	143 316	201 700	-58 384
1924	106 993	118 300	-11 307
1925	100 433	128 300	-27 867
1926	186 647	209 800	-23 153
Razem	927 335	1 158 800	-231 465

Źródło: MRS 1939, s. 70, Tabl. 3. Reforma Rolna, A. Parcelacja, prace regulacyjne i melioracje; *Prace parcelacyjne w r. 1926...*, s. 1565; *Reforma rolna 1925*, s. 207.

Jak widać z powyższego zestawienia, największe różnice miały miejsce w latach 1922–1923. Trudno powiedzieć, jaka była przyczyna aż tak znaczących różnic w przedstawionych danych.

Nie ma wielu danych dotyczących parcelacji w latach 1864–1918. Niekiedy prasa podawała informacje na ten temat, lecz jedynie odnośnie gmin. Na przykład w gminie Pyszkowo do 1911 r. rozparcelowano przez Bank Włościański 545 mórg (305,1 ha) oraz przez osoby prywatne 1894 morgi (1060,26 ha)¹⁴⁸.

Pierwsze dane dotyczące wielkości parcelacji majątków ziemskich w powiecie włocławskim, będących zarówno prywatną własnością, jak i należącą do państwa, dotyczą okresu międzywojennego. W świetle informacji, jakie przedstawiały wydawnictwa Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1919–1926 rozparcelowano 4454 ha, w tym przez urzędy ziemskie – 3423 ha, instytucje upoważnione – 58 ha oraz przez osoby prywatne – 973 ha¹⁴⁹. Kazimierz Kluźniak podaje, że w latach 1919–1928 we Włocławskim rozparcelowano 6880 ha¹⁵⁰.

Odmienne, nieco wyższe, ale niekompletne dane dotyczące parcelacji w powiecie przedstawił w swej pracy Józef Ciechomski. Według niego w latach 1919–1934 przez

¹⁴⁸ *W ręce niemieckie*, „Kurier Warszawski” 1911, nr 91, z 1 kwietnia, s. 7. Z kolei Stefan Godlewski (*Z gminy Pyszkowo, w pow. włocławskim*, „Zaranie. Pismo tygodniowe ogólno-kształcące, społeczne, rolnicze i przemysłowe” 1911, nr 20, z 18 maja, s. 449) podaje, że włościanie okupnicy posiadali 3691 mórg ziemi kupionej od dworów.

¹⁴⁹ *La réforme agraire. Morcellement. Par arrondissements. Année 1919/1922*, „Revue Mensuelle de Statistique” t. 6, 1923, fascicule 9-12, s. 447; *Prace parcelacyjne. Tabl. 2. Nowoutworzone i powiększone jednostki gospodarcze (c.d.). B. Według powiatów. 1926*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 6, 1929, z. 4, s. 1568, 1574, 1580; *Reforma rolna. Parcelacja. Tabl. 2. Według powiatów. Rok 1923*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 2, 1925, z. 2, s. 249; *Reforma rolna. Tabl. 2. Parcelacja według powiatów. Rok 1924*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 3, 1926, z. 1, s. 43; *Reforma rolna. Tabl. 2. Parcelacja według powiatów. 1925*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 5, 1928, z. 1, s. 208.

¹⁵⁰ K. Kluźniak, dz. cyt., s. 169.

osoby prywatne rozparcelowano 4361,9 ha, które kupiło 630 osób. Z kolei parcelacja przeprowadzona przez urzędy ziemskie objęła 2832,125 ha¹⁵¹.

Najdokładniejsze informacje odnośnie rozmiaru parcelacji majątków prywatnych przedstawiają dane wytworzone przez Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku. W latach 1920–1938 właściciele, ich spadkobiercy lub też instytucje do tego upoważnione, jak na przykład ZZ, Bank Ziemiański, rozparcelowali ogółem 5693,1768 ha¹⁵². Na przykład na terenie gminy Pyszkowo w latach 1922–1928 rozparcelowano 699,7 ha z 5 majątków¹⁵³.

W okresie po uwłaszczeniu aż do 1918 r. parcelacji ulegały pojedyncze majątki lub ich części. W gminie Pyszkowo rozparcelowano w całości folwark Ługowiska¹⁵⁴. Również w tej gminie rozparcelowano majątek Nowiny, liczący ok. 1886 r. 200 mórg¹⁵⁵. Właścicielem folwarku, który podjął decyzję o podziale Nowin na parcele i ich sprzedaż był Walenty Pawłowski. W 1898 r. sporządzono plan majątku z podziałem na działki sześciomorgowe obejmujące ziemię rolną. Cena działki wynosiła 630 rubli. Nieużytki znajdujące się wewnątrz wymierzonych działek, były liczone osobno, lecz właściciel dawnego majątku sprzedawał je razem z ziemią orną. Kupno parcel przez chłopów nastąpiło zapewne w latach 1898–1899. Było 14 nabywców, którzy zakupili łącznie 28 działek. Chłopi, aby dokonać zakupu zaciągali pożyczki w Banku Włocławskim¹⁵⁶.

Na początku XX w., w 1901 r. majątek Gołaszewo (192 morgi) należący do Marii Smoleńskiej, który był obciążony długiem w wysokości 7936 rubli, zakupił na cele parcelacyjne za 7900 rubli Stefan Wierzykowski, pełnomocnik Banku Włocławskiego¹⁵⁷.

¹⁵¹ Obliczenia autora pracy na podstawie zestawień tabelarycznych w pracy: J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 21-25. Józef Ciechomski w podsumowaniu części pracy dotyczącej parcelacji podaje zupełnie odmienne dane dotyczące ogólnego rozmiaru parcelacji. Według niego parcelacja prywatna objęła 4023,7 ha, natomiast rządowa 2571,7 ha, zob. tamże, s. 26. Obliczenia Józefa Ciechomskiego są błędne i nie odpowiadają informacjom jakie przekazał w tabelach poświęconych rozmiarom parcelacji.

¹⁵² APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.

¹⁵³ J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 26.

¹⁵⁴ *Księga wizyt biskupich parafii chocińskiego, diecezji kujawsko-kaliskiej przez X. Władysława Siemaszkę, proboszcza tejże parafii zaprowadzona (I/III 1897-I/III 1914)*, rkps., k. 8r, Archiwum Parafii Św. Idziego w Choceniu; K. Lewalski, M. Raczkowski, *Kronika Parafii...*, s. 221.

¹⁵⁵ Br. Ch.[lebowski], *Nowiny*, w: SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 239.

¹⁵⁶ M. Pawlak, *Dzieje Szkoły Podstawowej w Nowinach w latach 1927-2010*, Bydgoszcz 2010, s. 21-22. Jednym z nabywców działek z majątku był pradziadek piszącego te słowa, Szczepan Raczkowski. Ostatnią ratę kredytu spłacił 20 sierpnia 1921 r.

¹⁵⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Warszawski Oddział Banku Ziemskiego Włocławskiego dla guberni warszawskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i łomżyńskiej 1867, 1884–1918 (Warszawskoje Otdielenije Kriestjanskogo Poziemielnogo Banka na guberniju: warszawskuju, płockuju, radomskuju, suwałskuju i łomżyńskuju) (dalej: Warszawski Oddział Banku), sygn. 5; „Gazeta Rolnicza” 1901, nr 49, z 24 listopada (7 grudnia), s. 866.

W większości został rozparcelowany również majątek Pyszkowo, będący siedzibą gminy. Prasa, w tym m.in. „Kurier Warszawski” donosił:

*Majątek ziemski Pyszkowo na Kujawach nabył od p. Bełkowskiego, w celach parcelacji p. Józef Frankus z Przedcza, płacąc po 4750 rb. za włókę wraz krestencją i inwentarzem żywym i martwym*¹⁵⁸.

W 1910 r. właścicielem folwarku został Jan Piko, syna Władysława, który zaczął parcelować majątek i sprzedawać działki włościanom oraz kolonistom niemieckim. Pierwszą umowę na sprzedaż parcel podpisano 15 lipca 1910 r. Wówczas 28 nabywcom właściciel zobowiązał się sprzedać 191 dziesięcin i 1388 sążni kw. ziemi, to jest 209 ha 6318 m.kw. za ogólną kwotę 62 880 rubli 50 kop. Najmniejsza działka liczyła 1 dziesięciną 536 sążni kw. – kupujący Szczepan Waliszewski, zaś największa 15 dziesięcin 898 sążni kw. – nabywca Chryzostom Bogumił Polichnowski. W wyniku przeprowadzonej transakcji odłączone parcele od majątku Pyszkowo utworzyły nową kolonię o nazwie Towarzystwo Sarnowo. Spisanie aktu notarialnego między sprzedającymi: wdową po Janie Piko (zm. 15 listopada 1910 r. w Dąbiu nad Nerem), Wandą z Kamińskich Piko i córką Bolesławą Bronisławą Józefą Piko a nabywcami działek nastąpiło 23 czerwca/ 6 lipca 1912 r. Ponadto w 1911 r. właściciele Pyszkowa sprzedali czternastu nabywcom piętnaście parcel o łącznej powierzchni 67 dziesięcin 1 216 sążni kw. (73 ha 5 535 m. kw.). Powstałą w ten sposób osadę nazwano Towarzystwo Malinowo. Właściciele przekazali bezpłatnie na rzecz szkoły działkę o przestrzeni 1,5 morgi (0,84 ha). Majątek Pyszkowo zmniejszył swą powierzchnię w wyniku parcelacji o prawie 60,5%. W 1887 r. liczył on 840 mórg (470,23 ha), natomiast w 1911 r. miał on areał równy 186 ha 2047 m. kw.¹⁵⁹

Częściowej parcelacji uległ również majątek Siemnowek, którego od 1910 r. właścicielem był Karanjew¹⁶⁰. W tym samym roku sprzedano z folwarku 133,5 morgi (74,73 ha) prywatnym nabywcom. Wielkość parceli wahała się od 1,5 morgi (0,84 ha) do

¹⁵⁸ Cyt. za: *Korespondencje*, „Kurier Warszawski” 1908, nr 263, z 22 września, s. 4.

¹⁵⁹ AGAD, Warszawski Oddział Banku, sygn. 70, s. 9-45, 91-105, 109-117; 121-140, 283; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Dąbie (pow. kolski), sygn. 108, s. 163, akt zgonu nr 86 (akt zgonu Jana Piko); B. Ch.[lebowski], *Pyszkowo*, w: SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 330; S. Godlewski, dz. cyt., s. 449; *Szkoła w Pyszkowie*, „Kurier Warszawski” 1912, nr 203, z 24 lipca, s. 3, gdzie informacja, że parcelanci nabyli 18 włók ziemi, to jest 302 ha; *W ręce niemieckie*, „Kurier Warszawski” 1911, nr 91, z 1 kwietnia, s. 7, tam też informacja, iż przy folwarku zostało 10 włók ziemi, czyli 167,96 ha. Według dokumentu datowanego na 28 sierpnia 1912 r. powierzchnia majątku Pyszkowo wynosiła 390 mórg, Towarzystwa Malinowo 141 mórg oraz Towarzystwa Sarnowo 374 mórg, co łącznie dawało 905 mórg, zob. AGAD, Warszawski Oddział Banku, sygn. 70, s. 306.

¹⁶⁰ *Zmiana własności*, „Nowa Gazeta. Poświęcona wszelkim zjawiskom życia społecznego” 1910, nr 413, z 10 września (wyd. popołudniowe), s. 3.

22 mórg (12,32 ha). Dwie morgi (1,12 ha) ziemi z majątku zakupiła włocławska firma Ferdynand Bohm i Spółka, Fabryka Cykorii S.A. Pomimo zakupu działek przez nowych właścicieli, aż do czasów Drugiej Rzeczypospolitej nie uregulowano kwestii związanych z przepisaniem tytułów własności¹⁶¹.

W prasie pojawiały się ogłoszenia o sprzedaży działek z parcelowanych majątków. Na przykład w „Gazecie Świątecznej” z 1910 r. został zamieszczony anons następującej treści:

Rozprzedaje się 20 włók ziemi z łakami, torfem, zasiewami, przy samej drodze kolejowej, z folwarku Rzeżewa, 2 wiorsty od stacji kolei Warszawsko-Bydgoskiej CHODECZ, poczta CZERNIEWICE, w guberńji warszawskiej. Ziemie pszenno-żytnie. Rozprzedaż przy pomocy banku włościańskiego. Grunta podzielone na działły sześciomorgowe. Kupować można zaraz¹⁶².

Zapewne do sprzedaży nie doszło, dlatego dwa lata po ukazaniu się ogłoszenia, Konstanty Morzycki, właściciel majątku opublikował kolejną informację o sprzedaży działek ze swej posiadłości, które liczyły 10 mórg i mniej¹⁶³.

Pierwszą umowę kupna między Konstantym Morzyckim a nabywcami działek podpisano 2 maja 1912 r. Wówczas to transakcji podlegało 17 parcel, które wstępnie sprzedano 16 osobom. Powierzchnia wszystkich działek wynosiła 97 dziesięcin i 1759 sążni kw. (106 ha 8007 m kw.). Najmniejsze parcele liczyły 3 dziesięciny 180 sążni kw., największa zaś, składająca się z dwóch działek – 15 dziesięcin 900 sążni kw. Ostatecznie aktem notarialnym z 16/29 grudnia 1913 r. sprzedano z majątku 94 dziesięcin 1579 sążni kw. (103 ha 8007 m kw.) za sumę 48 567 rubli 50 kopiejek. Dnia 20 lutego 1914 r. Konstanty Morzycki podpisał kolejną umowę ze Stanisławem Karolakiem na sprzedaż parceli o areale 3 dziesięcin 180 sążni kw. (3 ha 819 m kw.) za sumę 1500 rubli. Do wybuchu I wojny światowej z majątku Rzeżewo rozparcelowano i sprzedano 106 ha 8826 m kw.¹⁶⁴

W okresie międzywojennym władze publikowały listy majątków, które podlegały przymusowemu wykupowi przez państwo. W powiecie włocławskim wykupowi miały podlegać następujące majątki: Kaniewo, będące w posiadaniu Wiktora Pawła Berga,

¹⁶¹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1031, k. 67, 142.

¹⁶² Cyt. za: „Gazeta Świąteczna” 1910, nr 1549, z 26 września/9 października, s. 8; tamże, 1910, nr 1551, z 10/23 października, s. 8.

¹⁶³ „Gazeta Świąteczna” 1912, nr 1630, z 15/28 kwietnia, s. 10.

¹⁶⁴ AGAD, Warszawski Oddział Banku, sygn. 75, s. 7-21, 145-158.

Edwardy Heleny Lilienthal i Zofii Eleonory Stejnmeier – 215 ha w 1939 r.¹⁶⁵; Kobyla Łąka, majątek Aleksandra Zakrzewskiego – 110 ha w 1938 r.¹⁶⁶; Śmiłowice własność Tadeusza Findeisena – 137 ha w 1932 r.¹⁶⁷. Z trzech majątków, dla których zaplanowano przymusowy wykup, jedynie dla Kaniewa, OUZ dnia 16 lutego 1939 r. wydał zarządzenie o rozpoczęcie parcelacji, którą uniemożliwił wybuch II wojny światowej¹⁶⁸.

Większe rozmiary przybrała parcelacja przeprowadzana przez osoby prywatne oraz instytucje do tego upoważnione. Parcelowano zarówno całe majątki, jak i ich części. Parcelacja tego typu była dodatkowym źródłem dochodu dla właścicieli ziemskich, poszukujących sposobu do podratowania budżetu. Tadeusz Czaplicki, syn właściciela Jarantowic (zwanych również Chocenek i Jarantowiczki), po latach wspominał:

Jesienią 1929 roku krach na giełdach światowych zapoczątkował wielki kryzys gospodarczy także w Polsce. Ceny zbóż spadły z ok. 40 złotych za kwintal pszenicy do 20 złotych, a w niektórych rejonach kraju jeszcze niżej. [...] Wszyscy ziemianie zaczęli robić bokami, nie mogąc podolać zobowiązaniom. Lata 1929–1933 były najcięższe dla polskiego ziemiaństwa. Wiele majątków w naszej okolicy zbankrutowało. [...]

Ojciec wpadł na pomysł, aby wydzielić z Jarantowic 16 hektarów na place budowlane pod fabryczną osadę Chocień i sprzedawać je po kilkakrotnie wyższej cenie niż ziemię orną. I tym sposobem podreperować budżet rodzinny¹⁶⁹.

Jednym z majątków, który rozparcelowano w całości była Leśniczówka, stanowiąca własność Janiny z Buynów i Leona małżonków Stodolskich. Prace nad parcelacją prowadził Bank Ziemiański. Podanie w sprawie podziału ziemi na działki i ich sprzedaż wpłynęło do PUZ dnia 15 marca 1926 r. Zgłoszono w nim do parcelacji obszar 86,8 ha.

¹⁶⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1939 r. o ustaleniu na rok 1939 wykazu imiennego nieruchomości podlegających przymusowemu wykupowi (Dz.U. 1939, nr 12, poz. 65); *Co podlega parcelacji w trzech województwach zachodnich*, „Kurier Polski” 1939, nr 49, z 18 lutego, s. 7; M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 168; tenże, *Wylęczanie gruntów folwarcznych...*, cz. 1, s. 149, przyp. 39; *Plan parcelacyjny na rok 1939 w woj. śląskim poznańskim i pomorskim*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1939, nr 50B, z 19 lutego, s. 8.

¹⁶⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1938 r. o ustaleniu na rok 1938 wykazu imiennego nieruchomości podlegających przymusowemu wykupowi (Dz.U. 1938, nr 9, poz. 56); M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 168; tenże, *Wylęczanie gruntów folwarcznych...*, cz. 1, s. 149, przyp. 39; *Na cele parcelacji rolnej. Przymusowy wykup nieruchomości na terenie całego kraju*, „Goniec Warszawski” 1938, nr 46, z 15 lutego, s. 7; *Plan parcelacyjny na rok 1939. Wykaz imienny parcelacji przymusowej*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1938, nr 45B, z 15 lutego, s. 2; *Wykaz nieruchomości podlegających przymusowemu wykupowi*, „Kurier Poranny” 1938, nr 47, z 16 lutego, s. 4.

¹⁶⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 1932 r. o ustaleniu na rok 1932 wykazu imiennego nieruchomości podlegających wykupowi przymusowemu (Dz.U. 1932, nr 27, poz. 259); M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu...*, s. 168; tenże, *Wylęczanie gruntów folwarcznych...*, cz. 1, s. 148, przyp. 39.

¹⁶⁸ APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.

¹⁶⁹ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 49-50.

Pozwolenie na parcelację właściciele otrzymali 24 tego samego miesiąca i roku¹⁷⁰. Następnie areal jaki przeznaczono pod parcelację podwyższono do 254,8803 ha¹⁷¹. Proces parcelacji, a następnie sprzedaży działek odbywał się aż do 1938 r. Z księgi hipotecznej dóbr ziemskich Leśniczówka wydzielono osady–kolonie, dla których zostały zaprowadzone nowe księgi hipoteczne. Powstało wówczas siedem kolonii. Kolonia Janin, składająca się z działek nr 19, 20, 21, 22, 44, 45, 46 i 47, miała powierzchnię 17 ha 5963 m. kw. Nabywcą działek był Wacław Marcinkowski. Kupił je za 28 000 zł.¹⁷² Kolejna kolonia, nazwana Kędziory miała obszar równy 52 ha 8341 m kw. Składała się z działek nr 8, 9, 10, 11, 12, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 114, 115, 116, 117, 48, 48b i 49 a. Na mocy aktu kupna-sprzedaży z dnia 30 grudnia 1930 r. nabyło je 10 kupujących. Zapłacili za nie 91 603 zł¹⁷³. Kolonię Margle wydzielono z dóbr Leśniczówka na mocy decyzji z 19 grudnia 1930 r. Aktem z dnia 8 listopada 1928 r. nabywcami działek w niej zostało 7 rodzin, które zakupiły grunty działek nr 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38 i 39 za sumę 39 513 zł. Miała ona powierzchnię 34 ha 4733 m kw.¹⁷⁴ Kolonia Olejanów składała się z działek nr 4, 5, 6, 7, 24, 42 i 43 o łącznej powierzchni 35 ha 4395 m. kw. Zostały one kupione przez 7 małżeństw za sumę 54 106 zł. Akt kupna-sprzedaży sporządzono 8 listopada 1928 r.¹⁷⁵ Kolonia Pilichówek licząca ogólnej powierzchni 60 ha 1727 m kw. obejmowała działki nr 1, 2, 3, 14, 15, 17, 18, 26, 27, 33, 34 40 i 41. Aktem z 30 grudnia 1930 r. nabyło je 10 kupców za kwotę 97 191 zł¹⁷⁶. Kolejną kolonią, którą wydzielono z dóbr ziemskich Leśniczówka w trakcie ich parcelacji był Rzekanów. Stanowiła ją

¹⁷⁰ APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.

¹⁷¹ APB, Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu [1851] 1925–1939 [1961] (dalej: PBRG), sygn. 1233, Państwowy Bank Rolny. Opis nieruchomości ziemskiej, b.p.

¹⁷² Tamże, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 9 kwietnia 1931 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 30 grudnia 1930 r. Nr Repertorium 2268, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 3. Niestety nie zachowały się osobne księgi hipoteczne dla tej kolonii.

¹⁷³ Tamże; APB, PBRG, sygn. 1233, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 9 kwietnia 1931 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 30 grudnia 1930 r. Nr. Repertorium 2268, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Księga hipoteczna Kolonia Kędziory, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2; tamże, dział 2, s. 13-14.

¹⁷⁴ APB, PBRG, sygn. 1233, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 20 grudnia 1930 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2363, b.p.; APToW, Księgi i akta, sygn. 7/57, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2; tamże, dział 2, s. 13-14; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2.

¹⁷⁵ Tamże; APB, PBRG, sygn. 1233, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 20 grudnia 1930 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2363, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Księga hipoteczna Kolonii Olejanów, Wykaz hipoteczny, dział 2, s. 13.

¹⁷⁶ Tamże, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 3; tamże, Księga hipoteczna Kolonii Pilichówek, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2; tamże, dział 2, s. 13-15; APB, PBRG, sygn. 1233, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 28 marca 1931 r., b.p.

działka nr 25a o powierzchni 22 ha 894 m kw. Aktem zeznanym przed Feliksem Wyganowskim, notariuszem w Warszawie dnia 30 grudnia 1930 r., działkę kupili Stefan i Cecylia małżonkowie Rzekanowscy za 46 789 zł i 80 gr.¹⁷⁷ Ostatnią kolonią, którą utworzono z parcelowanego majątku był Zachorówek. Liczył on 16 ha 8095 m. kw., w skład których wchodziły działki nr 106, 112, 13 i 25. Nabyli je na mocy aktu z 30 grudnia 1930 r. Wincenty i Zofia małżonkowie Siewierscy – działka nr 106 za kwotę 5115 zł, Stanisław Zacharek – nr 112 za 4553 zł, Józef i Stanisława małżonkowie Funkowie – nr 13 za 3194 zł oraz Stefan i Cecylia małżonkowie Rzekanowscy w 5/12 częściach za 7710 zł 60 gr., Aleksander Rzekanowski w 5/12 częściach za tą samą kwotę i Józef i Leokadia Kędzierscy w 2/12 częściach za sumę 2860 zł nabyli wspólnie i niepodzielnie działkę nr 25 o powierzchni 8 ha 1245 m kw.¹⁷⁸ Małżonkowie Leon i Janina Stodolscy sprzedali kolejne działki z pozostałej resztki majątku w latach 1937–1938. Aktem z dnia 4 grudnia 1937 nr 2531 zeznanym przed Adamem Sulowskim, notariuszem w Warszawie, działkę nr 23 o powierzchni 3 ha 1211 m kw. za sumę 1700 zł kupił Andrzej Woźniak. Z kolei w roku następnym, działki nr 107, 108, 109, 110 i 111, których łączny obszar wynosił 15 ha 3 444 m kw. za cenę 7 tysięcy zł zakupił Stefan Wojnowski¹⁷⁹. Koszt kupna hektara ziemi z parcelowanego majątku wynosił od 1250 do 2150 zł¹⁸⁰. Nowonabywcy parceli pieniądze na zakup nieruchomości posiadali z własnych funduszy, jak i kredytów, jakie otrzymali od Państwowego Banku Rolnego w złotych 7% listach zastawnych tego banku. Minimalny okres spłaty wynosił 10 lat, najdłuższy 30 lat. Pożyczki zostały przyznane na wniosek z dnia 18 września 1928 r., na podstawie decyzji wydanej 20 tego samego miesiąca i roku¹⁸¹.

¹⁷⁷ Tamże, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 9 kwietnia 1931 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 30 grudnia 1930 r. Nr. Repertorium 2268, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 3; tamże, Księga hipoteczna Kolonii Rzekanów, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2; tamże, dział 2, s. 13.

¹⁷⁸ ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 3; tamże, Księga hipoteczna Kolonii Zacharówek, Wykaz hipoteczny, dział 1, s. 2; tamże, dział 2, s. 13-14.

¹⁷⁹ APToW, Księgi i akta, sygn. 7/31, Księga umów, Umowa sprzedaży-kupna między Leonem Stodolskim i jego żoną Janiną z Buynów a Stefanem Wojnowskim, s. 1-5; tamże, Pismo Kancelarii Wydziału Hipotecznego Sądu Okręgowego w Toruniu, Wydział Zamiejscowy we Włocławku z dnia 13 stycznia 1938 r., s. 7-8; tamże, Pokwitowanie na 200 złotych, s. 10-11; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział 2, s. 12-14.

¹⁸⁰ APB, PBRG, sygn. 1233, Państwowy Bank Rolny. Opis nieruchomości ziemskiej, b.p.

¹⁸¹ Tamże, Wniosek z dnia 18 września 1928 r. Wydziału Kredytu Długoterminowego Państwowego Banku Rolnego, b.p.; tamże, Zaświadczenie Państwowego Banku Rolnego Oddziału Głównego Wydziału Kredytu Długoterminowego z dnia 26 września 1928 r., b.p.; tamże, Akta dotyczące pożyczki dla Dudczaka Jana, b.p.; tamże, Akta w sprawie udzielenia pożyczki: Piaseckiemu Janowi, Ziółkowskiemu małż. Władysławowi i Bronisławie, Wieczorkowskiemu małż. Kazimierzowi i Małgorzacie, Prosa małż. Stanisławowi i Małgorzacie, b.p., APB, PBRG, sygn. 1234, Akta w sprawie udzielenia pożyczki: Marciniakowi Janowi, Elickiemu małż. Aleksandrowi i Marcie, Frydrychowi Janowi, Kapusta małż. Stanisławowi i Janinie, Pajor małż. Stanisławowi i Franciszce, Pilichowskiemu małż. Franciszkowi i Czesławie, Wasilewskiemu Andrzejowi

Również sąsiedni majątek Bierzyn-Kucice należący do Leona Stodolskiego o przestrzeni 417 ha 5894 m kw. został rozparcelowany z wyjątkiem ośrodka (190 ha 6834 m kw.), który wyodrębniono¹⁸². Z majątku wydzielono następujące kolonie: 1) Okóniew vel Okoniew o przestrzeni 73 ha 1349 m kw. Kolonia składała się z działek nr 55, 56, 57, 72, 58, 62, 60, 61, 80, 71, 81, 74, 82, 73 i 83, które nowi właściciele zakupili na mocy aktów kupna-sprzedaży z dnia 7 listopada 1928 r. i 2 października 1930 r. Zapłacili oni 144 554 zł¹⁸³; 2) Pawłówek o powierzchni 73 ha 2296 m kw., składający się z działek nr 59, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 87 88, 93, 94, 95, 96, które nabywający kupili aktami kupna-sprzedaży z 7 listopada 1928 r. i 2 października 1930 r. za ogólną sumę 145 314 zł¹⁸⁴; 3) Kolonia Piaskówek została założona na gruntach parcelowanego majątku Kucice-Bierzyn i składała się z działek nr 51, 52, 53, 54, 75, 77, 78 oraz 79 o łącznej powierzchni 40 ha 8568 m kw. Akta kupna-sprzedaży zostały sporządzone przez Feliksa Wyganowskiego, notariusza warszawskiego 7 listopada 1928 r. i 2 października 1930 r. Nabywcy za swoje nieruchomości zapłacili 74 076 zł¹⁸⁵; 4) Wojnowo – o powierzchni 41 ha 6424 m kw. składało się z działek nr 76, 89, 90, 91 i 92. Małżonkowie Wojnowscy kupili działkę nr 89 (4 ha 7399 m kw.) za sumę 7 100 zł, Mamóńscy – działkę nr 90 (5 ha 3294 m kw.) za 8 900 zł. Z kolei nieruchomość nr 92 zakupili małżonkowie Gondek, za którą zapłacili 11 848 zł¹⁸⁶; 5) oraz Kolonię Zieleniec.

i ż. Eleonorze, Pajorom Rochowi i ż. Elżbiecie, Brudzińskiej Teresie, Jastrzębskim małż. Józefowi i Małgorzacie, Skorupa małż. Rochowi i Stanisławie, Siewierskim małż. Wincentemu i Zofii, Rzekanowskim małż. Władysławowi i Stanisławie, Piaskowskim małż. Władysławowi i ż. Marjannie, Karolskiej Józefie, Dzięgielewskim małż. Józefowi i Józefie, Janowskim małż. Kazimierzowi i Stanisławie, Rzekanowskim małż. Stefanowi i Cecylji, Rzekanowskiemu Aleksandrowi, Kędzierskim małż. Józefowi i Leokadji, b.p.

¹⁸² APB, PBRG, sygn. 1230, Państwowy Bank Rolny. Opis nieruchomości ziemskiej, b.p.

¹⁸³ Tamże, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 20 grudnia 1930 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2358, b.p.; tamże, Wypis pierwszy aktu sporządzonego w księdze wieczystej nieruchomości „Folwark Kucice i część Folwarku Bierzyn”, powiatu wrocławskiego /t. II/ Nr. porządkowy – 31. Repertorium – 1757. Akt z dnia 2.10.1930 r., b.p.; APW, OUZ Warszawa, sygn. 3307, k. 35-43; ASR Wrocławek, WKW, Dobra ziemskie Kucice, część Bierzyn, Wykaz hipoteczny, Dział 1, s. 4

¹⁸⁴ Tamże; APW, OUZ Warszawa, sygn. 3307, k. 35-43; APB, PBRG, sygn. 1230, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 20 grudnia 1930 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2358, b.p.; tamże, Wypis pierwszy aktu sporządzonego w księdze wieczystej nieruchomości „Folwark Kucice i część Folwarku Bierzyn”, powiatu wrocławskiego /t. II/ Nr. porządkowy – 31. Repertorium – 1757. Akt z dnia 2.10.1930 r., b.p.

¹⁸⁵ Tamże; APB, PBRG, sygn. 1230, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 20 grudnia 1930 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2358, b.p.; APW, OUZ Warszawa, sygn. 3307, k. 35-43; ASR Wrocławek, WKW, Dobra ziemskie Kucice, część Bierzyn, Wykaz hipoteczny, Dział 1, s. 4.

¹⁸⁶ Tamże; APB, PBRG, sygn. 1230, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie z 2 czerwca 1931 r., b.p.; tamże, Wypis Pierwszy Aktu z dnia 8 listopada 1928 r. Nr. Repertorium 2358, b.p.; tamże, Wypis pierwszy aktu sporządzonego w księdze wieczystej nieruchomości „Folwark Kucice i część Folwarku Bierzyn”, powiatu wrocławskiego /t. II/ Nr. porządkowy – 31. Repertorium – 1757. Akt z dnia 2.10.1930 r., b.p.

W jej skład wchodziły działki nr 84, 85, 86 o ogólnej powierzchni 16 ha 5349 m kw. Kolonię kupili małżonkowie Ignacy i Katarzyna Zielińscy aktem z dnia 2 października 1930 r. za 38 030 zł¹⁸⁷. Hektar ziemi z parcelowanego majątku kosztował od 1600 do 2400 zł¹⁸⁸. Podobnie jak w przypadku nabywców nieruchomości z majątku Leśniczówka, tak i nabywcy działek z majątku Kucice-Bierzyn pieniądze na ten cel posiadali z dwóch źródeł. Zakup parcel finansowali z funduszy własnych i pożyczek, jakie udzielał Państwowy Bank Rolny (PBR). Wydział Kredytu Długoterminowego Oddziału Głównego PBR dwukrotnie – 19 września 1928 r. i 24 lipca 1930 r. – wystąpił z wnioskiem o udzielenie nabywcom działek pożyczek w złotych 7% listach zastawnych tego banku. Uchwałami Kolegium Oddziału Głównego banku z 20 września 1928 r. i 24 listopada 1930 r. nowi właściciele parcel otrzymali kredyty w wysokości ok. 50% wartości kupowanej parceli według szacunku PBR. Spłata zadłużeń została rozłożona na 10-30 lat¹⁸⁹.

Jak już wspomniano z parcelowanego majątku wydzielono ośrodek wraz z zabudowaniami o powierzchni 190 ha 6834 m kw. (340 mórg 175 prętów kw.). Umowę przyrzeczenia kupna-sprzedaży między Bankiem Ziemiańskim w Warszawie (działał on na zasadzie plenipotencji właściciela majątku Leona Stodolskiego) a Sylwestrem i Marią z Tymowskich małżonkami Porowskimi, Aleksandrą Porowską, Wandą Ludwiką z Tymowskich Korzeniowską i Franciszkiem Stanisławem Tymowskim została zawarta 19 stycznia 1928 r., a 27 lutego tego roku podpisano aneks do niej. Wraz z ziemią oraz zabudowaniami, nowi właściciele nabyli również inwentarz żywy i martwy. Aktem z dnia 11 października 1930 r. za sumę 42 572 dolarów i 77 centów amerykańskich zostali oni wspólnie i niepodzielnie właścicielami majątku. Na skutek wniosku z 8 października

¹⁸⁷ Tamże; APB, PBRG, sygn. 1230, Zezwolenie Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie z 19 VIII 1932 r. Nr 13/wł./48, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Kucice, część Bierzyn, Wykaz hipoteczny, Dział 1, s. 4.

¹⁸⁸ APB, PBRG, sygn. 1230, Państwowy Bank Rolny. Opis nieruchomości ziemskiej, b.p.

¹⁸⁹ Tamże, Akta w sprawie udzielenia pożyczki: Michalinie c. Władysława Głowackiej, Antoniemu s. Jana i Stefanji małż. Woźniak, Szczepanowi s. Kacpra i Bronisławie małż. Okońskim, Józefowi s. Kacpra Okoniewskiemu, Budziszewskiemu Janowi i Małgorzacie, Gramza małż. Franciszkowi i Juljannie, b.p.; tamże, Wniosek z dnia 19 września 1928 r. Wydziału Kredytu Długoterminowego Państwowego Banku Rolnego, b.p.; tamże, Wniosek z dnia 24 lipca 1930 Wydziału Kredytu Długoterminowego Państwowego Banku Rolnego, b.p.; tamże, Zaświadczenie Państwowego Banku Rolnego Oddziału Głównego Wydziału Kredytu Długoterminowego z dnia 29 września 1928 r., b.p.; APB, PBRG, sygn. 1231, Akta w sprawie udzielenia pożyczki: Gondel małż. Kazimierzowi i Annie, Mamowskiemu małż. Władysławowi i Kazimierzowi, Balcerakowi Franciszkowi s. Wojciecha i ż. Janinie, Szklarskiemu Janowi s. Marcina i ż. Helenie, Janowi s. Michała Martwickiemu, Władysławowi i ż. Bronisławie małż. Ziółkowskim, Emilowi s. Wilhelma i ż. Natalji małż. Werner, b.p.

1931 r. zakupiony ośrodek wydzielono z dotychczasowej księgi „Folwark Kucice i część folwarku Bierzyn” do osobnej księgi „Dobra Dominium Bierzyn”¹⁹⁰.

W całości rozparcelowano także majątek Bodzanowo Wielkie (gm. Śmiłowice) należący do Adama Dolińskiego. Podanie o wyrażenie zgody na parcelację wniósł on do OUZ w Warszawie 20 marca 1926 r. Już 7 kwietnia tego roku, OUZ wyraził zgodę na przeprowadzenie wstępnych prac i projekt parcelacji, które miały być przedstawione do 7 października tego roku. Osiem dni później Doliński przedłożył podanie o zatwierdzenie projektu parcelacyjnego, plany i listy nabywców oraz o wyrażenie zgody na przeniesienie praw własności do nabywanych działek. Przedwstępne umowy przyrzeczenia kupna-sprzedaży między właścicielem ziemskim a chętnymi kupić parcele zostały podpisane w 1926 r. (19 i 28-29 maja, 1 czerwca, 1 lipca, 31 sierpnia, 5 października oraz 6 i 10 grudnia)¹⁹¹. Poniższa tabela przedstawia wielkość nabytych działek, cenę ich zakupu oraz przydział budynków z parcelowanego majątku.

Tabela 17. Lista nabywców działek z parcelowanego majątku Bodzanowo Wielkie w 1926 r.

Imię i nazwisko nabywcy	Powierzchnia nabywanej działki	Kwota do zapłaty w zł	Zakupione budynki
Onufry i Józefa Gładysz	20 ha 3050 m kw.	30 600	1/3 stodoły, szopa przy stodole, oficyna przy spichrzu
Antoni i Marianna Sokołowie	22 ha 5769 m kw.	34 000	1/3 obory, domek mieszkalny dziedzica
Jan i Agnieszka Krysteccy	6 ha 8630 m kw.	9500	—
Jan i Katarzyna Ceglińscy	6 ha 8630 m kw.	9000	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Konstanty i Janina Siedleccy	7 ha 2197 m kw.	9000	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu

¹⁹⁰ APW, OUZ Warszawa, sygn. 3307, k. 1-2, 6, 22-24, 27-29, 45-48; ASR Włocławek, WKW, Dobra Dominium Bierzyn, Wykaz hipoteczny, Dział 1, s. 2; tamże, Dział 2, s. 13; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Kucice, część Bierzyn, Wykaz hipoteczny, Dział 1, s. 5; Wypis pierwszy aktu, sporządzonego w księdze wieczystej dóbr ziemskich „Folwark Kucice i część folwarku Bierzyn” powiatu Włocławskiego. Nr. porządkowy – 32. Repertorium – 1802, ze zbiorów Dobromiły Rzyckiej-Laube z Gdańska. Kupujący weszli w posiadanie majątku już 1 lutego 1928 r., zob. APW, OUZ Warszawa, sygn. 3307, k. 2v.

¹⁹¹ APW, OUZ Warszawa, sygn. 1146, k. 1, 5, 7, 8-9, 12-13, 23-24, 27-28, 39-30, 32-33, 35-36, 39-40, 43-44, 47-48, 50-51, 53-54, 56-57, 60-61, 63-64, 66-67, 70-71, 74-75, 77-78, 81-82, 88-89, 91-92, 94-95, 110-115, 200-201, 205-208, 210-211.

Jakób Balczyński	3 ha 1311 m kw.	3914	–
Andrzej Wesołowski	2 ha 8454 m kw.	3556	–
Jan i Marianna Papis	7 ha 3313 m kw.	9600	–
Franciszek i Anna Paziewscy	11 ha 2003 m kw.	15 000	czworak kryty papą, chlewy
Jan i Józefa Mańkowscy	8 ha 4102 m kw.	11 250	czworak kryty papą, chlewy
Szczepan Michałowski	3 ha 3541 m kw.	3900	–
Jan Szulczewski	3 ha 3543 m kw.	3900	–
Antoni Sroka	10 ha 483 m kw.	12 500	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Franciszek i Jakób Sroka	7 ha 3032 m kw.	8450	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Jan Sroka	7 ha 8670 m kw.	8400	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Stanisław Sroka	5 ha 5773 m kw.	6500	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty
Antoni i Helena Tudkowie	10 ha 711 m kw.	13 050	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Aleksandra i Katarzyna Papisowie	11 ha 2055 m kw.	13 050	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Jan Górski	16 ha 7812 m kw.	22 500	czworak
Jan i Regina Szulcowie	6 ha 7184 m kw.	8100	–
Aleksander Bitner (Bittner)	4 ha 4572 m kw.	5200	–
Stanisław Kobus	6 ha 7268 m kw.	5144	spichrz, 2/3 obory, 1/3 stodoły, kuźnia, ośmiorak, wszystkie płoty i cegła, jaka została na podwórzu
Ignacy Głowacki	3 ha 9119 m kw.	2714	–

Stanisław Chojnacki	3 ha 3660 m kw.	2329	—
Józef Plichta	3 ha 3314 m kw.	3900	—
Stanisław Kalczyński	3 ha 3330 m kw.	3900	—
Plac pod szkołę	2898 m kw.	—	—
Razem	204 ha 4424 m kw.	258 957	—

Źródło: oprac. własne na podstawie: APW, OUZ Warszawa, sygn. 1146, k. 1, 5, 7, 8-9, 12-13, 23-24, 27-28, 39-30, 32-33, 35-36, 39-40, 43-44, 47-48, 50-51, 53-54, 56-57, 60-61, 63-64, 66-67, 70-71, 74-75, 77-78, 81-82, 88-89, 91-92, 94-95, 110-115, 200-201, 205-208, 210-211.

Oprócz budynków, parcelanci otrzymali również zasiewy oziminy, jarzyn i okopowych, a także cały inwentarz żywy i martwy, proporcjonalnie do ilości nabywanej ziemi. Opis parcelacyjny z 31 grudnia 1926 r. donosił, że majątek rozparcelowano między 26 nabywców. Stworzono 17 samodzielnych gospodarstw, upełnorołniono 3 gospodarstwa, których nabywcy pochodzili z Bodzanowa (2 osoby) oraz kolonii Lutobórz (1 osoba), natomiast 6 działek zakupili pracownicy majątku: 4 działki nabyli ordynariusze, i po jednej kowal oraz ogrodnik. W międzyczasie pracownicy majątku, dnia 8 września 1926 r. przedłożyli OUZ skargę. Podnosili w niej, że początkowo właściciel folwarku przyrzekł im sprzedaż działek 11 morgowych, natomiast wymierzono dla nich przy granicy z majątkiem Ząbin parcele o powierzchni 6 mórg. W związku z tym prosili o niezatwierdzenie planu parcelacyjnego¹⁹². Z kolei 12 stycznia 1927 r. ordynariusze i plantjerzy wnieśli podanie do komisarza ziemskiego na powiat włocławski, że 1 tego miesiąca i roku otrzymali pisma, iż będą zwolnieni z pracy z dniem 1 kwietnia tego roku, co według nich pozbawiło ich to możliwości nabycia ziemi z parcelacji. Prosimi komisarza o interwencję w ich sprawie¹⁹³. Ze względu na te podania, a także na problem rozwiązania kwestii serwitutów, jakie ciążyły na majątku, prezes OUZ w Warszawie orzeczeniem z 28 marca 1927 r. odmówił zatwierdzenia listy nabywców i projektu parcelacji. Na tą decyzję odwołanie wniósł adwokat Wiktor Szpindler, pełnomocnik Adama Dolińskiego. Jednak orzeczeniem Ministra Reform Rolnych, Witolda Cezarego Staniewicza z 13 lipca 1928 r., w mocy prawnej zostało podtrzymane orzeczenie OUZ. Pomimo rozpoczętej parcelacji,

¹⁹² Tamże, k. 86, 100, 103. Skargę wnieśli: Antoni Andrzejewski, Franciszek Czaplicki, Kazimierz Andrzejewski, Ignacy Głowacki, Stanisław Kalczyński, Kazimierz Kaźmierczak, Stefan Lewandowski, Feliks Maciejewski, Wojciech Piastowski, Jakób Rakowski, Michał Ratajczak, Franciszek Seklecki, Tomasz Stefański i Antoni Szkopkowski.

¹⁹³ Tamże, k. 118, 122. Ordynariuszami byli: Antoni Andrzejewski, Kazimierz Kaźmierczak, Stefan Lewandowski, Marcin Podufalski, Jakób Rakowski, Franciszek Seklecki, Tomasz Stefański i Adam Szkopkowski, z kolei plantejrami byli: Feliks Maciejewski, Wojciech Piastowski oraz Weronika Ratajczak.

właściciel Adam Doliński, nie zamierzał przeprowadzić jej do końca i zwlekał z zawarciem notarialnych aktów kupna-sprzedaży, a dodatkowo obciążał już rozparcelowany majątek nowymi długami, których rygory zostały wpisane do księgi hipotecznej. Dlatego na wniosek Wydziału Urządzeń Rolnych, prezes OUZ w Warszawie zatwierdził 27 września 1929 r. projekt parcelacji, jaki był przygotowany przez Adama Dolińskiego (zob. tabela wyżej). W tym samym czasie, w imieniu nabywców parceli, adwokat Wiesław Rykowski wniósł podanie do OUZ w Warszawie, aby urząd ten wydał dowody, że nie stawia przeszkód do przeniesienia tytułów własności poszczególnych działek oraz wydał zaświadczenie informujące o tym, iż parcelanci objęli swoje działki przed 1 stycznia 1927 r. Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie wydał zaświadczenie, że nabywcy parceli objęli je w posiadanie przed 1 stycznia 1927 r., lecz nie zezwalał na przeniesienie tytułów własności z tego względu, gdyż właściciel pomimo monitów, nie uiścił opłaty za nadzór nad parcelacją. Sprawa parcelacji była tym bardziej skomplikowana, że majątek Bodzanowo ze względu na długi, jakimi był obciążony, wystawiono na przymusową licytację mającą się odbyć 17 marca 1930 r. W związku z tym adwokat Rykowski wystąpił z podaniem z 10 marca 1930 r. do OUZ w Warszawie, aby ten wszczął proces przymusowego wykupu Bodzanowa Wielkiego. Okręgowy Urząd Ziemski przychylając się do pisma Rykowskiego, 16 kwietnia tego roku przesłał wniosek do Ministra Reform Rolnych o przymusowym wykupie majątku, co minister zarządził dwanaście dni później. Ostatecznie nabywcy działek na mocy wyroku Sądu Okręgowego w Warszawie z 24/25 lutego, 6/7 i 20/21 marca 1931 r. oraz tytułu wykonawczego tego sądu z 16 czerwca 1932 r. zostali 23 czerwca 1932 r. wpisani do księgi hipotecznej jako właściciele parcel¹⁹⁴.

Obok parcelacji całych dóbr, istniała częściowa parcelacja majątków. Włodzimierz Haack, właściciel Dębic (dawniej Dembice) i Poddębic dnia 17 lipca 1933 r. przedłożył podanie do PUZ we Włocławku o parcelację 34 ha z Poddębic. Po uzupełnieniu braków formalnych, m.in. po przedłożeniu spisu służby folwarcznej – ordynariuszy zatrudnionych w majątkach Włodzimierza Haacka, PUZ we Włocławku dnia 25 sierpnia 1933 r. wydał zgodę na parcelację 34 ha. Podaniem z 23 listopada 1934 r. do Komisarza Ziemskiego Powiatu Włocławskiego prosił o zatwierdzenie projektu parcelacji i wykazu nabywców, których było sześciu. Najmniejsza parcela liczyła 1 ha 6796 m kw., największa zaś 14 ha 3143 m kw. Cena za ha ziemi wahała się od 1071,43 do 1428,57 zł.

¹⁹⁴ Tamże, k. 200-201, 205-208, 210-211, 214, 218, 227-229, 238-239; APToW, Księgi i akta, sygn. I/28, Księga umów, s. 3-10.

Umowy kupna-sprzedaży zostały zawarte 27 lipca i 7 grudnia 1933 r., 18 kwietnia, 20 października 1934 r. Zatwierdzenie projektu parcelacji i wykazu nabywców przez starostę włocławskiego nastąpiło de facto już po sporządzeniu umów, a mianowicie stało się to na podstawie orzeczenia starosty z dnia 16 listopada 1935 r.¹⁹⁵

Również majątek Kobyla Łąka stanowiący własność Aleksandra Zakrzewskiego był parcelowany przez właściciela. Pierwsze podanie w sprawie parcelacji do OUZ w Płocku wpłynęło 2 listopada 1921 r. (samo podanie było z 28 października tego samego roku). Do rozparcelowania zgłoszono wówczas 134,3 ha. Okręgowy Urząd Ziemski w Płocku wydał zgodę na częściową parcelację dnia 5 listopada 1921 r. Podanie Aleksandra Zakrzewskiego w sprawie zatwierdzenia projektu parcelacyjnego datowane na 4 lipca 1922 r. wpłynęło do OUZ w Płocku 20 lipca i już 12 sierpnia 1922 r. zatwierdził on przedstawiony projekt oraz wydał decyzję zezwalającą na sprzedaż przez właściciela dziewięciu działek ziemi. Umowy kupna-sprzedaży podpisano już wcześniej, gdyż w marcu i kwietniu 1922 r. Wprowadzenie nabywców w posiadanie nastąpiło 16 sierpnia 1922 r. Rozparcelowano wówczas między 9 parcelantów obszar o przestrzeni 170 mórg 51 prętów (95 ha 2753 m kw.)¹⁹⁶. Po przeprowadzeniu częściowej parcelacji przez właściciela stanęła sprawa przymusowego wykupu majątku przez państwo z przeznaczeniem na parcelację. Uchwałą OKZ w Płocku z 30 grudnia 1923 r. postanowiono o wykupie całości folwarku na cele reformy rolnej. Na zebraniu płockiej OKZ 24 marca 1924 r., adwokat Stefan Olszański, reprezentujący Aleksandra Zakrzewskiego, wnioskował o całkowite umorzenie sprawy, ewentualnie o dokonanie ponownej lustracji majątku przez specjalnie delegowanego przedstawiciela OUZ. Podnosił on, że decyzja OKZ opierała się na protokole lustracji majątku dokonanej przez przedstawiciela PUZ we Włocławku, w którym to protokole była zawarta nieprzychylna opinia, a także, że działalność pracownika PUZ wybiegała daleko poza jego obowiązki, m.in. zbierał informacje odnośnie krzywoprzysięstwa, jakiego dopuścił się właściciel majątku. Decyzją OKZ w Płocku z tego samego dnia, w którym odbyło się jej

¹⁹⁵ Tamże, PUZ 1918–1935 sygn. 195, k. 1,2, 17, 21, 27-28, 32, 33, 35, 36-38, 40-42, 44-49, 53-54, 56-61r.

¹⁹⁶ Tamże, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.; tamże, sygn. 87, b.p., Pismo Komisarza Ziemskiego Franciszka Koryckiego do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie R.8092 15/VII.29r. z 22 lutego 1930 r.; Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), Okręgowy Urząd Ziemski w Płocku [1909] 1918–1923 [1936] (dalej: OUZ Płock), sygn. 141, k. 2-3, 9, 11-19, 58-59. Nabywcami działek z majątku Kobyla Łąka byli: Jan Pawlak (10 ha 474 m kw.), Stanisław Konstanty Czernikowski (8 ha 3981 m kw.), Stanisław Pawlak (3 ha 3592 m kw.), Stanisław Wiśniewski (9 ha 9908 m kw.), Jan Jendrusiak vel Jędrusiak (12 ha 456 m kw.), Stanisław Lewandowski (14 ha 5417 m kw.), Antoni Komecki (14 ha 2177 m kw.), Artur Wicher (8 ha 3984 m kw.) oraz Aleksy Marian Szustowski (14 ha 2764 m kw.), zob. tamże, k. 11-19, 56.

posiedzenie, zdecydowano o ponownej lustracji majątku. Miała ona miejsce 14 czerwca 1923 r. i na jej podstawie zebrała się OKZ w Płocku 6 września 1923 r., na którym to posiedzeniu adwokat Olszański domagał się umorzenia sprawy. Komisja jedynie odroczyła termin sprawy. Dopiero orzeczeniem OKZ w Warszawie z 22 maja 1924 r. sprawę przymusowego wykupu majątku Kobyla Łąka na cele reformy rolne umorzono¹⁹⁷. Aleksander Zakrzewski próbował przeprowadzić dalszą parcelację w 1928 r. Dnia 29 grudnia tego roku złożył on podanie w sprawie parcelacji ok. 310 ha, co obejmowało całość majątku. Tego samego dnia urząd ziemski we Włocławku wystosował pismo do zainteresowanego, aby ten uzupełnił braki formalne we wniosku o pozwolenie na parcelację, a mianowicie miał przedłożyć dokumenty odnośnie imiennej liczby stałych pracowników folwarcznych, zeznanie o stanie posiadania z uwierzytelnionym podpisami. Pełen wniosek wraz ze wszelkimi wymaganymi dokumentami Zakrzewski złożył do PUZ 25 lutego 1929 r. Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku pismem do OUZ w Warszawie poparł wniosek o parcelację majątku o powierzchni 310 ha. Z kolei OUZ w Warszawie pismem z 4 marca 1929 r. zezwolił właścicielowi Kobylej Łąki na sporządzenie projektu parcelacji majątku, który miał być przygotowany do 4 marca roku następnego i przedłożony PUZ we Włocławku. Parcelację miał przeprowadzić inż. Jan Starzyński, były Komisarz Ziemski w Kutnie, lecz nie posiadał on upoważnienia OUZ w Warszawie, dlatego parcelacji nie przeprowadzono¹⁹⁸.

1 marca 1929 r. Lucjan Czaplicki wystosował podanie do GUZ w Warszawie w sprawie wyrażenia zgody na parcelację 12 ha 4478 m kw. Zgodę otrzymał 25 tego miesiąca i roku, z zastrzeżeniem, że parcela budowlana nie może być mniejsza niż 800 m kw. i nie większa niż 1 ha. Jednakże już pismem z 11 czerwca tego roku do OUZ w Warszawie, wycofał się z planów parcelacyjnych i prosił, aby jego podanie z 1 marca tego roku traktować jako nie było. Zapewne kolejne podanie do urzędów w sprawie wyrażenia zgody na częściową parcelację wniósł w drugiej połowie 1929 r. lub pierwszej połowie 1930 r. Zatwierdzenie projektu parcelacyjnego 15 ha 7297 m kw. z majątku Jarantowice nastąpiło 30 maja 1930 r. Pierwsze umowy na sprzedaż parcel zostały podpisane 23 marca 1931 r. i 25 lutego 1932 r. z Józefem Jaskólskim (2091 m kw. za

¹⁹⁷ APW, OUZ Warszawa, sygn. 292, k. 81-82, 101-102, 127-128, 135-136, 155-156.

¹⁹⁸ Tamże, sygn. 1167, k. 13-14, 25-26, 31; APToW, PUZ 1918-1935, sygn. 87, Pismo PUZ we Włocławku do Pana Aleksandra Zakrzewskiego z Kobylej Łące z 29/XII 28 r., b.p.; tamże, Pismo PUZ we Włocławku do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie z 19/II 29 r., b.p.; tamże, Pismo M.R.R. Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie L.R. 2098. dn. 4.III.1929 r. do Powiatowego Urzędu Ziemskiego we Włocławku, b.p.

2500 zł), Kazimierzem Janiakim (2499 m kw. za 2400 zł) i Stanisławem Czyszczakiem (1990 m kw. za 2 tys. zł)¹⁹⁹.

Tadeusz Czaplicki, syn Lucjana, sytuację związaną z częściową parcelacją majątku zapamiętał następująco:

Ojciec wpadł na pomysł, aby wydzielić z Jarantowic 16 hektarów [...] W tym celu tatuś wydzielił tę część ziemi na inną hipotekę, lecz zanim geometra zrobił podział pola na place, upłynęły najgorsze dwa lata. W efekcie ojciec sprzedał 4 hektary placów, potem wstrzymał sprzedaż i nawet 2 place w środku pola odkupił. [...] Place pozostały pod zmienioną nazwą Jerzewo. Sprzedaż placów okazała się więc mało opłacalna, także i dlatego, że w 1932 roku cukrownia Chocień nie wytrzymała konkurencji z sąsiednią, większą cukrownią z Brześcia Kujawskiego, której akcjonariusze wykupili akcje Chocenia, zamykając konkurencyjny zakład²⁰⁰.

Wydzieloną część majątku przez Lucjana Czaplickiego nazwano Jerzewem. Nazwa pochodziła od imienia jego syna, Jerzego²⁰¹.

Również przy cukrowni Chocień powstała osada Marysin. Nazwę swą wzięła od córki właściciela majątku Chocień, Aleksandra Higersbergera, Marii, z którego to majątku została wydzielona. Podanie w sprawie parcelacji 15 ha z folwarku chocińskiego wpłynęło do PUZ we Włocławku 6 lutego 1931 r. Zezwolenie na parcelację właściciel otrzymał 13 czerwca tego samego roku. Parcelacja została zakończona 1 lipca 1932 r. Zatwierdzenie pierwszych nabywców parcel nastąpiło 6 lutego 1933 r. Wówczas to 5 nabywców kupiło 1 ha 219 m kw. za 15 328,5 zł. Prawomocnie zostali oni właścicielami działek 1 czerwca 1933 r. Nabywcę działki o powierzchni 1842 m kw. za kwotę 2763 zł zatwierdzono z dniem 16 października tego samego roku²⁰².

¹⁹⁹ APW, OUZ Warszawa, sygn. 1149, k. 1-2, 6-7, 12v, 14-25; tamże, sygn. 4801; APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 101, gdzie autor podaje za T. Czaplickim (dz. cyt., s. 50), że z majątku Jarantowice wydzielono 16 ha, z których sprzedano jedynie 4 ha; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 209. W tym ostatnim opracowaniu autor pisze, że Lucjan Czaplicki rozparcelował 2,5 ha pośród 11 osób.

²⁰⁰ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 50.

²⁰¹ Tamże. O osadzie tej, Teodor Sujczyński, kierownik szkoły w Choceniu w latach 1929–1937, pisze: *Oprócz tych trzech osiedli: majątku ziemskiego [Chocenia – M.R.], Marysina i Chocenia fabrycznego, powstało jeszcze jedno [Jerzewo – M.R.] w pobliżu fabryki, składające się z ruder skleconych przez bezrobotnych – nędzę ludzką*. Cyt. za: T. Sujczyński, *Dzieje jednej szkoły (1919–1939)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, R. 27, z. 2 (104), kwiecień-czerwiec, s. 206.

²⁰² APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 209. Według A. Ciechalskiego (*Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 100) Aleksander Higersberger wydzielił ok. 70 działek, które sprzedawał zainteresowanym. Podaną liczbę przez autora opracowania o cukrowni trudno zweryfikować, gdyż w przypisie, który odnosi się do tej części tekstu, podaje informacje odnośnie Marii Kaloty-Szymańskiej.

Następowała także dalsza parcelacja majątku Siemnowek. Jak już wspomniano pierwsza, częściowa parcelacja folwarku miała miejsce w 1910 r. W 1924 r. właściciel rozparcelował między 16 nabywców 61 ha 4061 m kw. Najmniejsza parcela miała powierzchnię 1 ha 1197 m kw., największa zaś 11 ha 1677 m kw. Zarówno projekt parcelacyjny, jak i wykaz nabywców działek, nie zostały zatwierdzone przez OUZ w Warszawie, to właściciel wprowadził kupujących na działki. Jednakże jeszcze do 1934 r. nie była załatwiona sprawa zawarcia umów kupna-sprzedaży. W międzyczasie, nowi właściciele majątku, w osobach Lejzera Szyi Nachtygala i Icka Majera Łaskiego, 15 listopada 1930 r. zwrócili się z podaniem do PUZ we Włocławku o zezwolenie na parcelację. Zatwierdzenie planu parcelacyjnego 57,6 ha przez OUZ w Warszawie nastąpiło 27 listopada 1930 r., natomiast zatwierdzenie wykazu nabywców, w ilości 14, nastąpiło 24 grudnia 1930 r. Wprowadzenie ich w posiadanie zakupionych parcel miało miejsce 25 stycznia 1931 r.²⁰³

Nie zawsze parcelacja przebiegała bez problemu dla właściciela, jak i nabywców działek. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku Kromszewic i sprawa parcelacji przeniosła się na salę sądową. Zanim doszło do parcelacji przeprowadzonej przez właścicieli folwark ten na posiedzeniu Powiatowej Komisji Ziemskiej we Włocławku z dnia 20 marca 1923 r. został zakwalifikowany do przymusowego wykupu na cele reformy rolnej. Dnia 12 kwietnia tego samego roku dokonano spisu majątku Kromszewice²⁰⁴. Ostatecznie do przejęcia Kromszewic nie doszło i dopiero właściciele rozparcelowali folwark. Właściciele Kromszewic, 28 października 1925 r. podpisali umowę z Spółką Parcelacyjno-Osadniczą „Sparos” na parcelację majątku. Spółka ta pismem z 29 tego miesiąca i roku wystąpiła do OUZ w Warszawie o wydanie zezwolenia na parcelację, które to otrzymali 3 listopada tego roku. Jednak nie doszło do podziału majątku, gdyż w piśmie z 28 czerwca 1926 r. spółka poinformowała OUZ, że zrzekła się prac parcelacyjnych z tego powodu, że majątek był oddany w dzierżawę²⁰⁵. Kolejnym podaniem z 15 grudnia 1926 r. właściciele majątku prosili o zezwolenie parcelacji całości Kromszewic, na co otrzymali zgodę OUZ w Warszawie 4 stycznia 1927 r. W ich imieniu

²⁰³ APToW, PUZ 1918–1935 sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.; tamże, SPW 1918–1939, sygn. 1031, k. 67, 142; T. Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania...*, s. 175.

²⁰⁴ APPI, OUZ w Płocku, sygn. 96, k. 16-21.

²⁰⁵ APW, OUZ Warszawa, sygn. 1170, k. 1, 4, 7; APToW, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p., gdzie podano błędną informację, że podanie spółki „Sparos” w sprawie parcelacji majątku Kromszewice wpłynęło do PUZ 30 listopada 1925 r., a zgodę OUZ wydał 28 czerwca roku następnego.

działał Lucjan Szafran, początkowo jako pełnomocnik, który zawarł prywatną umowę 22 lutego tego roku z właścicielami majątku. Przyrzekli oni sprzedać majątek Szafranowi, któremu przysługiwało prawo odstąpienie majątku osobom trzecim w całości lub części, dlatego Lucjan Szafran przeprowadził parcelację folwarku. Umowy przyrzeczenia kupna-sprzedaży z nabywcami działek zawierano w okresie od 15 listopada 1926 r. do czerwca 1927 r.²⁰⁶ Poniższa tabela prezentuje nabywców działek, ich powierzchnie oraz opłaty za nie.

Tabela 18. Lista nabywców działek z parcelowanego majątku Kromszewice w latach 1926–1927

Imię i nazwisko	Data umowy przyrzeczenia kupna-sprzedaży	Powierzchnia parceli	Koszt zakupu parceli
Adolf Zagier, Leokadia Zagier (Zager)	26 grudnia 1926 r.	11,5 ha	11 500
Andrzej Śmigielski	b.d.	11 mórg	6750
Bolesław Wilczyński	1926 r.	10 mórg	3500
Edmund Nerenberg	18 maja 1927 r.	30 mórg	23 400 (23 000)*
Edward Lidtke	21 grudnia 1926 r.	7 mórg	4200
Edward Marmel	20 grudnia 1926 r.	15 mórg	5400
Ferdynand Fajertage	15 listopada 1926 r.	20 mórg	10 965 (10 845)*
Franciszek Niklewicz	grudzień 1926 r.	15 mórg	5300
Franciszek Wojciechowski	grudzień 1926 r.	16 mórg	5000
Franciszek Zasadziński	luty 1927 r.	4 morgi	1200
Ignacy Kowalski	21 grudnia 1926 r.	8 mórg	4000 (3600)*
Jan Kołaczyński	listopad 1926 r.	2 morgi	600
Jan Koza	23 listopada 1926 r.	15 mórg	3000
Jan Lewandowski	16 stycznia 1927 r.	50 mórg	31 000
Jan Targoszewski	grudzień 1926 r.	15 mórg	7650
Józef Albiński	15 stycznia 1927 r.	15 mórg	9000
Józef Kwarciański	23 maja 1927 r.	6 ha	525
Józef Majewski	b.d.	20 mórg	7200
Józef Stawicki	15 stycznia 1927 r.	18 mórg	4200
Maciej Biernaciński	20 stycznia 1927 r.	15 mórg	7650

²⁰⁶ APW, OUZ Warszawa, sygn. 293, k. 22-23, 37v; tamże, sygn. 1170, k. 5, 6, 16-19, 21-23; APToW, PBGiUR, sygn. 548, Odpis z wypisu, b.p. Lucjan Szafran był emerytowanym sędzią. Prowadził Biuro prawne dla spraw reformy rolnej, parcelacji, serwitutów, scalania itp., zob. tamże, PUZ 1918–1935, sygn. 175, k. 4-5.

Małgorzata Boncela (Bącela)	26 grudnia 1926 r.	5 mórg	1500
Marianna Ostrowska	15 stycznia 1927 r.	6 mórg	1800
Michał Kiksiński	13 kwietnia 1927 r.	6 ha	525
Michał Krygier	luty 1927 r.	6 ha	525
Michał Urbański	b.d.	3,5 morgi	150
Stanisław Kucharski	5 lutego 1927 r.	5 mórg	1800
Stanisław Michałowski	luty 1927 r.	15 mórg	8400 (9000)*
Stanisław Niklewicz	27 stycznia 1927 r.	13 mórg	5850
Stanisław Zasadziński	luty 1927 r.	15 mórg	5700
Tomasz Królczyński	22 grudnia 1926 r.	4 morgi	1800
Wacław Stasiak	b.d.	11 mórg	525
Wawrzyniec Turzyński	początek roku 1927	5 mórg	950
Władysław Firaga	styczeń 1927 r.	18 mórg	11 570 (11 070)*
Władysław Majewski	24 lutego 1927 r.	18 mórg	7020
Wojciech Jakubowski	styczeń 1927 r.	4 morgi	900
Wojciech Mazurek	23 maja 1927 r.	6 ha	525

* cena według APW, OUZ Warszawa, sygn. 1170, k. 18.

Źródło: APW, OUZ Warszawa, sygn. 1170, k. 18; APToW, PBGiUR, sygn. 548, b.p., Odpis z wypisu, b.p.

Nabywcy działek zapłacili Szafranowi 201 780 zł (200 610 zł), z czego ok. 70 tys. przekazał Czesławie Kuszel-Majewskiej i ok. 30 tysięcy Tadeuszowi Bidnerowi. Nabywcy, którzy chcieli wejść w posiadanie ziemi lub zwrotu wpłaconych pieniędzy, dowiedzieli się, że Lucjan Szafran nie wywiązał się z warunków umowy przyrzeczenia kupna-sprzedaży, w wyniku czego stracił wpłacony zadatek, majątek zaś został przy dotychczasowych właścicielach, którzy oświadczyli, że umów zawartych między Szafranem a włościanami nie uznają. Ponadto Kuszel-Majewska oraz Bidner aktem notarialnym 10 maja 1928 r. przyrzekli sprzedać majątek Kromszewice Leonowi Stodolskiemu za kwotę 350 tys. zł²⁰⁷. Powództwo w imieniu poszkodowanych wniosł adwokat Wacław Bitner²⁰⁸. Obroną właścicieli zajmowali się adwokaci Stanisław Szurlej²⁰⁹ i Jastrzębski. Rozprawa w Sądzie Okręgowym we Włocławku rozpoczęła się w listopadzie 1929 r. Przesłuchano świadków oraz wysłuchano opinii biegłego z Ministerstwa Reform Rolnych. Sąd, po przeprowadzeniu przewodu, zarządził 14-to

²⁰⁷ APW, OUZ Warszawa, sygn. 293, k. 4v, 5r, 8-11; sygn. 1170, k. 18, 53; APToW, PBGiUR, sygn. 548, Odpis z wypisu, b.p.

²⁰⁸ *Czy wiesz kto...*, s. 49-50; J. Lisowska, *Wspomnienie pośmiertne. Adwokat Wacław Bitner*, „Palestra” t. 26, 1982, nr 9-10 (297-298), s. 114-116.

²⁰⁹ Z. Krzemiński, *Złotousty mecenas Szurlej*, „Palestra” t. 29, 1985, nr 10 (334), s. 70-76.

dniową przerwę, po czym wznowił przewód. Skład sędziowski przeprowadził dodatkowe dowody z zeznań świadków i opinii biegłych, po czym dnia 13 grudnia 1929 r. o godzinie 20.30 wydał wyrok uniewinniający właścicieli Kromszewic²¹⁰. Sprawa oszustwa parcelacyjnego trwała do 1934 r. Pokrzywdzeni złożyli apelację, jednak sąd apelacyjny utrzymał wyrok wydany przez Sąd Okręgowy we Włocławku. Pełnomocnik pokrzywdzonych, adwokat Bitner złożył kasację do Sądu Najwyższego, który ją uwzględnił. Sąd Najwyższy nakazał sądowi apelacyjnemu ponowne rozpatrzenie sprawy. Dnia 5 października 1934 r. sąd zarządził przerwę do 18 tego samego miesiąca i roku. Uczynił to, aby biegli mogli przygotować swoje opinie²¹¹. Ostatecznie pomyślny wyrok dla nabywców działek został ogłoszony 25 października 1934 r. Oskarżonym sąd wymierzył następujące kary: Lucjana Szafrana skazał na trzy lata więzienia, a Tadeusz Bidner i Czesława Kuszel-Majewska otrzymali po dwa lata więzienia, z tym, że na mocy artykułu 8 ustawy z dnia 22 czerwca 1928 o amnestii, wymiar kar zmniejszono o 1/3 część każdemu z nich. Na poczet kar dwóm z oskarżonych, a mianowicie Szafranowi i Binderowi, zaliczono tymczasowe aresztowanie, pierwszemu z nich od 22 maja do 13 grudnia 1929 r., a drugiemu od 17 maja do 6 czerwca 1929 r. Ponadto na przeciąg pięciu lat wszyscy trzej oskarżeni zostali pozbawieni praw publicznych i obywatelskich praw honorowych, a także zasądzone tytułem opłat sądowych od Szafrana 240 zł, od Bindera i Kuszel-Majewskiej po 120 zł i obciążono ich równomiernie kosztami postępowania. Nadto na drodze pozwów cywilnych właściciele majątku Kromszewice mieli zwrócić wszystkie wpłacone pieniądze wraz z należnymi odsetkami od dnia ich wpłaty przez nabywców działek²¹². Pomimo zapadnięcia wyroku, który nakazywał zwrot wpłaconych pieniędzy, właściciele majątku tego nie uczynili. W związku z tym sumy te zostały zabezpieczone w księdze hipotecznej Kromszewice²¹³.

Jeszcze zanim doszło do rozprawy między właścicielami majątku a nabywcami parcel, OKZ w Warszawie orzeczeniem z dnia 27 września 1927 r. przeznaczyła całość Kromszewic na przymusowy wykup przez państwo. Od orzeczenia tego do GKZ odwołali się adwokat Antoni Jastrzębski, pełnomocnik właścicieli oraz adwokat Adolf Szczygielski, będący pełnomocnikiem Leona Stodolskiego. Główna Komisja Ziemska na

²¹⁰ *Intersujący proces na tle parcelacyjnym*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1929, nr 353, z 16 grudnia, s. 7; *Z sali sądowej. Uniewinnieni*, tamże, nr 352, z 15 grudnia.

²¹¹ *O oszustwa parcelacyjne*, „Kurier Warszawski” 1934, nr 275, z 6 października (wyd. wieczorne), s. 14.

²¹² APToW, PBGiUR, sygn. 548, Odpis z wypisu, b.p.

²¹³ Tamże, Pismo Henryka Księżaka Zastępcy Kierownika Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa Prezydium Powiatowej Rady Narodowej we Włocławku do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Wydział Rolnictwa i Leśnictwa, Włocławek 21 stycznia 1960 r., b.p.

posiedzeniu z 29 kwietnia 1930 r. podtrzymała decyzję OKZ. W wyniku tego Kuszel-Majewska i Binder oraz Stodolski odwołali się od decyzji GKZ do Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Ten też postanowieniem z 21 marca 1933 r. oddalił skargę Czesławy Kuszel-Majewskiej oraz Bindera, natomiast dalej rozpatrywał skargę Stodolskiego, którą ostatecznie odrzucono. Pomimo korzystnych wyroków, do przymusowego wykupu nie doszło i Wydział Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego swoim pismem z dnia 12 marca 1938 r. informował Starostwo Powiatowe we Włocławku, że urząd wojewódzki przystąpił do przymusowego wykupowi w całości majątku Kromszewice. Po zmianach administracyjnych, od 1 kwietnia 1938 r. powiat włocławski włączono w granicę województwa pomorskiego, sprawę wykupu folwarku kontynuował Urząd Wojewódzki w Toruniu²¹⁴. W tym samym czasie, Wojewódzki Urząd Rozjemczy do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw wiejskich w Toruniu na posiedzeniu niejawnym z dnia 16 sierpnia 1938 r., otworzył postępowanie układowe odnośnie dóbr ziemskich Kromszewice. Urząd ten wyznaczył 6 miesięcy właścicielom na zawarcie układu z wierzycielami, zapewne kupcami działek parcelacyjnych z lat 20. Układ taki nie został zawarty²¹⁵. W wyniku braku układu, postępowanie przejęcia majątku na rzecz Skarb państwa prowadzono dalej. Na dzień 21 listopada 1938 r. majątek należał do spadkobierców Czesławy Kuszel-Majewskiej oraz Tadeusza Bindera. Liczył 288 ha 1179 m kw. Folwark, bez jeziora, oszacowano na 161 111 zł: 137 799 zł – grunty, 22 719 zł – budynki oraz 593 zł – drzewostan. Zastosowano przy tym 10% zniżki. Ostateczną kwotę za majątek, to jest 145 tys. zł, wypłacono w 80% w obligacjach 3% państwowej renty ziemiańskiej – 116 tys. zł i 20% w gotówce – 29 tys. zł. Dnia 15 grudnia 1938 r. nastąpiło spisanie protokołu w sprawie oszacowania zasiewów ozimych i upraw jesiennych w majątku Kromszewice. Jego spisania dokonali: Feliks Korycki, komisarz ziemski, działający jako delegat Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, Jacek Żebrowski, mierniczy przysięgły, wydelegowany przez ten urząd oraz Michał Żuchowski, dzierżawca majątku. Szacunkowa wartość zasiewów i upraw wyniosła 6015 zł i 82 gr. Objęcie Kromszewic przez Skarb Państwa

²¹⁴ APW, OUZ Warszawa, sygn. 293, k. 24-25, 37v-40, 48-49, 57-58, 61, 72-93, 98; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1065, k. 1, 5. Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku do nabywców działek z prywatnej parcelacji przeprowadzonej przez Szafrana wysyłał pisma o następującej treści: *Powiatowy Urząd Ziemski zawiadamia Pana, że w razie wykupu majątku Kromszewice, powiatu włocławskiego na rzecz Skarbu Państwa i ewentualnego sprzedania Panu przez Okręgowy Urząd Ziemski działu gruntu z tego obiektu [sic!], nie będą Panu zaliczone sumy, wpłacone za ziemię obecnym właścicielom majątku*. Zob. APW, OUZ Warszawa, sygn. 293, k. 72-93.

²¹⁵ „Dziennik Kujawski” 1938, nr 189, z 20 sierpnia, [s. 6].

nastąpiło 30 grudnia 1938 r. Dokonał tego Feliks Korycki Komisarz Ziemski we Włocławku jako Delegat Wojewody Pomorskiego, przy współudziale Mirona Szechowicza, Kierownika Oddziału Regulacji Prawnych Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu. Przejęcie nastąpiło w obecności świadków: Jana Kuźmińskiego, Wójta Gminy Chodecz, Wincentego Michalaka, członka Rady Gminnej Gminy Chodecz i wspomnianych już Michała Żuchowskiego oraz Jacka Żebrowskiego²¹⁶. Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie dnia 4 stycznia 1939 r. wydał zarządzenie o parcelacji majątku Kromszewice o powierzchni 288 ha 1534 m kw.²¹⁷ Z tego rozparcelowano między chłopów 223 ha 9453 m kw. Wydzielono ośrodek majątku o powierzchni 64 ha 2081 m kw., który Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu chciał sprzedać w drodze przetargu. Cena wywoławcza wynosiła 37 829 zł²¹⁸. Sprzedaż ośrodka nie doszła do skutku, w czym niewątpliwie przeszkodził również wybuch II wojny światowej. O majątku Kromszewice po latach wspominała Maria Turno-Jędrzejczak:

On to [Weil, właściciel majątku Gole – M.R.] zaproponował Ojcu [w 1940 r. – M.R.] zainstalowanie go w charakterze rządcy w majątku Kromszewice koło Chodcza. Folwark ten był resztówką dużego niegdyś majątku rozparcelowanego przed wojną, do którego Niemcy dołączyli odebrane okolicznym chłopom ziemie i oddali w czasowe administrowanie właścicielowi Gól – Weilowi²¹⁹.

W powiecie włocławskim przeważała parcelacja prywatna nad parcelacją urzędową. Główną przyczyną jej prowadzenia była chęć pozyskania dodatkowych funduszy przez właścicieli ziemskich. Parcelowano zarówno całe majątki, jak i ich części, wydzielając nowe kolonie, osady. Przyczyniła się ona do częściowej zmiany stosunków na wsi. Obok powstawania nowych gospodarstw, następowało zwiększanie areалу części już istniejących jednostek gospodarczych wśród chłopów. Na przykład w 1926 r. w wyniku parcelacji utworzono 42 nowe gospodarstwa rolne o powierzchni 453 ha, jedną specjalną jednostkę gospodarczą 53-hektarową oraz powiększono o 76 ha 21 gospodarstw²²⁰.

²¹⁶ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1065, k. 1, 5-7, 10-13, 16-19.

²¹⁷ Tamże, PUZ 1918–1935, sygn. 53, Księga kontroli prac parcelacji prywatnej i rządowej dla powiatu włocławskiego – (sprawozdawczość parcelacyjna) 1920–1936, b.p.

²¹⁸ *Ogłoszenie o sprzedaży z przetargu ośrodków majątków*, „Dziennik Bydgoski” 1939, nr 142, z 23 czerwca, s. 14; *Ogłoszenie o sprzedaży z przetargu ośrodków majątków*, „Gazeta Pomorska” 1939, nr 142 ab, z 22 czerwca, s. 9; *Ogłoszenie o sprzedaży z przetargu ośrodków majątków*, „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej” r. 22, 1939, nr 142, z 23 czerwca, s. 7.

²¹⁹ Cyt. za: M. Turno-Jędrzejczak, *Wspomnienia okupacyjne, córki Stanisława i Wandy z Kozłowskich Turno, spisane dla archiwum rodziny Turnów*, mps., s. 11, w zbiorach autora.

²²⁰ Tabl. 2. *Nowoutworzone i powiększone jednostki gospodarcze. B. Według powiatów. 1926*, „Kwartalnik Statystyczny” t. 6, 1929, z. 4, s. 1568.

2.3. Trwanie i zmiana

Na terenie powiatu wrocławskiego majątki będące własnością ziemian można podzielić na trzy grupy: 1. należące do jednej rodziny przez kilka pokoleń; 2. dobra zmieniające swoich właścicieli co pewien czas; 3. majątki dzierżawione od prawowitych właścicieli.

Najdłużej w rękach jednej rodziny były dobra Więśławice, które przed 1624 r. zostały nabyte przez Andrzeja Kretkowskiego od Małgorzaty, wdowy po Sebastianie Ciechomskim, pisarzu gostyński i ich dzieci. W II poł. XIX i I poł. XX w. właścicielami majątku byli: od 1865 r. Konrad Bronisław Leon Kretkowski (1842–1901), Stefan Zygmunt Kretkowski (1865–1925) w l. 1902–1925. Ostatnimi dziedzicami na Więśławicach byli synowie Stefana, Leon Zbigniew (1912–1943) i Bohdan Bronisław (1912–1986), w imieniu których majątkiem zarządzała matka, Maria Helena Leonia Malinowska h. Pobóg (1883–1951). W rękach Kretkowskich folwark był do 1945 r., kiedy to przeszedł na rzecz Skarbu Państwa i go rozparcelowano²²¹.

Bogusławice od 1676 r. aż do parcelacji w 1945 r. należały do rodziny Komeckich. Pierwszym ich właścicielem był Jan Komecki, następnie posesorem był Franciszek Ksawery (ok. 1775–1829). Następnymi panami na Bogusławicach byli: Tadeusz Ludwik Paweł (1819–1897) trzymający dobra w latach 1840–1883, Józef Roman Kazimierz (1842–1895), który zakupił Bogusławice od swego ojca w 1883 i miał je do swojej śmierci w 1895, dzieci Józefa (1895–1901). W 1901 r. majątek w wyniku podziału dóbr rodzinnych przejął Zygmunt Marian Komecki (1870–1948). Był on właścicielem Bogusławic do 1945 r., kiedy to zostały rozparcelowane²²².

Dobra Boniewo w latach 1789–1945 należały do rodziny Glińskich. Pierwszym właścicielem majątku był Stanisław Gliński h. Ślepowron. Ostatnim męskim przedstawicielem tej rodziny, w rękach którego znajdował się folwark był Jan Gliński. W 1931 r. dobra Boniewo zostały wystawione na publiczną licytację. Nabyła je Maria Borkowska, od 24 czerwca 1931 r. żona Jana Glińskiego. Aż do 1945 r. jako właścicielka

²²¹ *Pamâtnaâ Knižka Varšavskoj Gubernii na 1896 god* (dalej: *PKVG na...*), Varšava 1896, Otděl IV, s. 16; *PKVG na 1899 god*, Varšava 1898, s. 219; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Więśławice – zespół...*, s. 227–236; A. Ciechalski, *Ziemiańska rodzina Kretkowskich...*, s. 87–117; „*Regestr diecezjów*” *Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, do druku podał S. Górzyński, przypisami i wstępem opatrzyli K. Chłapowski i S. Górzyński, Warszawa 2006, s. 851; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 180, 289, 294–295, 298–299, 450–454, 489–509.

²²² *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 16; *PKVG na 1899 god*, s. 219; A. Ciechalski, *Komecki Zygmunt Marian h. Ślepowron*, w: *Ziemiańscy polscy*, red. T. Epsztejn, cz. 12, Warszawa 2022, s. 147–150; E.R. Kowalewska, S. Kunikowski, *Bogusławice – zespół...*, s. 44–46; „*Regestr diecezjów*” *Franciszka...*, s. 851.

majątku zapisana była Maria Glińska²²³. Jadwiga Siniarska-Czaplicka, żona właściciela Borzymia, tak pisała o Boniewie:

*Siedzibą gminy Boniewo [faktycznie chodzi o gminę Pyszkowo, istniejącą w l. 1864–1954. W latach 30. XX w. zaczęto stosować nazwę gmina Pyszkowo z siedzibą w Boniewie – M.R.] było Boniewo – kilkusetletnia kolebka rodu Glińskich*²²⁴.

Z kolei Joanna Kurnatowska, o Boniewie i Otmianowie, majątkach rodziny Glińskich wspominała:

Wracając do Stanisława – miał pod Nieszawą Kruszynek (nie ten pod Włocławkiem), Święte i coś tam. Dla syna Urbana kupił Otmianowo (czy Urban sam kupił, bo już w 1800 r.). Urban żonaty z Anną Obidowską z Podola – był plik listów w Otmianowie – pretensje o posag tej żony i odpowiedzi zawsze odmowne.

*[...] Urban kupuje od Jarnatowskich (czy Jaremtowskich – zapomniałam) z Osiecz Wielkiego [właścicielem dóbr osieckich była rodzina hr. Bnińskich – M.R.] folwark Boniewo w 1808 r. Wersja cioci Justysi, że Otmianowo było 200 (czasem 300) lat w ręku Glińskich – to jedynie fantazja, częsta dawniej „dla chwały rodu”*²²⁵.

Sąsiedni majątek Otmianowo, o czym wspominała Kurnatowska, należał też do rodziny Glińskich. Pierwsza wzmianka, mówiąca o posiadaniu tych dóbr przez ród pieczętujący się herbem Ślepowron pochodzi z 1779 r. Wówczas jako właścicielka folwarku zapisana została Glińska, zapewne Karolina z Dobrzyckich, żona Urbana Glińskiego. Ostatnim panem na Otmianowie był Stanisław Gliński. Posiadał je do 1936 r., kiedy to na publicznej licytacji zakupiła je Halina Bogumiła Dobrska²²⁶.

Dobra Osiecz Wielki, na które składały się majątki Osiecz Wielki i Mały, Wymysłowo, Żabowo, Arciszewo Rozdziałowe, Wólka Paruszeńska (w aktach Wola

²²³ APToW, NPW, sygn. 406, k. 134-135r, Lista imienna alfabetycznie ułożona wszystkich bez wyjątku Urzędników Właścicieli i Dzierżawców jak niemniej innych prywatnych osób w Gminie tutejszej stale i czasowo zamieszkających w roku 1866; tamże, sygn. 826, b.p., Główny podatek gruntowy dworski; *PKVG na 1896 god, Otděl* IV, s. 18; *PKVG na 1899 god*, s. 223; M. Borucki, dz. cyt., s. 145; G.J. Budnik, M. Gruszczyńska, *Otmianowo – zespół dworski...*, s. 115; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Boniewo – zespół dworski...*, s. 16; „*Regestr diecezjów*” *Franciszka...*, s. 839. W opracowaniach zarówno dotyczących Otmianowa, jak i Boniewa, autorzy podali, że w 1750 r. właścicielem dóbr Boniewskich był Stanisław Gliński, sugerując, że dobra te wniosła mu w posagu jego żona, Anna z Obidowskich. Powołują się przy tym na herbarze Bonieckiego i Uruskiego, gdzie jest tylko informacja o związku małżeńskim Stanisława Glińskiego, pisarza grodzkiego przedckiego z Anną Obidowską, zob. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. I: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 6, Warszawa 1903, s. 81; S. Uruski, A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 4, Warszawa 1907, s. 183.

²²⁴ Cyt. za: J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 109.

²²⁵ Cyt. za: J. Kurnatowska, *Opisanie dziejów rodziny Glińskich*, w: *Boniewo*, t. I, s. 66.

²²⁶ *PKVG na 1896 god, Otděl* IV, s. 19; *PKVG na 1899 god*, s. 224; G.J. Budnik, M. Gruszczyńska, *Otmianowo – zespół dworski*, s. 115-118; R. Guldón, Z. Guldón, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII-XVIII wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria E, 1985, s. 162; „Kujawianin. Kalendarz na rok 1939”, R. 19, Włocławek [1938], s. nlb.; „*Regestr diecezjów*” *Franciszka...*, s. 839.

Paruszewa) z dezertami²²⁷ Arciszewo Długoszowe, Żabówko, Ostrowo i wieś Bierzyn przez ponad stulecie należało do hr. Bnińskich h. Łódzia. Pierwszym właścicielem dóbr był Konstanty Bniński (1730–1810). Kupił je w 1772 r. Po jego śmierci w 1810 r., w spadku po ojcu na mocy układu z dnia 15 marca 1811 r. jako właściciel został zapisany Józef Ignacy hr. Bniński (1787–1846), który testamentem z dnia 20 marca 1846 r. dobra osieckie przepisał na syna Jana Piotra Pawła (zm. 4 listopada 1847 r.). Spadkobiercami Jana zostały jego dzieci: Emilia Marianna (1842–1847) i Józef Franciszek Maciej (1845–1883) hr. Bnińscy. Postępowanie spadkowe zostało zakończone w 1851 r. i aktem z dnia 3/15 stycznia tego roku wpisano ich jako właścicieli dóbr. Po śmierci Emilii Marianny Bnińskiej, część jej dóbr przeszły na matkę Marię z hr. Milżyńskich Bnińską (1821–1878) w 1/4 oraz brata Józefa w 3/4 części. Proces przejścia spadku na wyżej wymienionych trwał aż do 1867 r. i skończył się na podstawie wniosku z 27 października/8 listopada tego roku. Na skutek intercyzy z 21 kwietnia 1868 r. zawartej w Gostyninie i aktu nr 91 w księdze wieczystej zeznanego 10/23 stycznia 1869 r. jedynym właścicielem dóbr Osiecz z przyległościami został Józef Bniński. Po śmierci Józefa, która nastąpiła 15 lutego 1883 r. w Mentonie, spadkobiercami jego zostały dzieci: Jan Teodor Piotr Paweł Konstanty Maria (1871–1935) i Ludwika Maria Konstancja (1870–1899), od 1889 r. żona Tomasza Potockiego. Ostatecznie aktem z dnia 28 kwietnia/10 maja 1889 r. właścicielem dóbr osieckich został Jan Bniński. W 1911 r. Osiecz Wielki i inne majątki należały już do kilku posesorów: Anieli z hr. Mycielskich hr. Bnińskiej (1848–1915) – 30%, Wilhelma Fryderyka i Henrietty z Milbrandtów Schön – 5%, Gustawa i Augusty z Schönów małżonków Wizerów – 2%. Pozostałe 63% dóbr należało do wierzycieli: Sine Praszkiara – 42,5%, Tobiasza Nachtygala (Nachtygiela) – 37,5% oraz Abrama Majera Hildesheima – 20%. Już rok później, dzięki zabiegom Anieli hr. Bnińskiej, w jej rękach znalazło się 98% dóbr osieckich, pozostałe 2% należało do Sine Praszkiara, Abrama Majera Hildesheima i Tobiasza Nachtygala. Aniela hr. Bnińska zmarła 26 czerwca 1915 r. Jej spadkobiorcą został syn Jan, który otrzymał 98% dóbr, a 2% trzymali dotychczasowi współwłaściciele. Jan hr. Bniński odkupił od współwłaścicieli 2% udziału w dobrach aktem z dnia 18 czerwca 1919 r. i skupił w swych rękach całość własności. Jeszcze w tym samym roku na mocy aktu z 16 lipca 1919 r. hrabia sprzedał 144 morgi 81 prętów Arturowi Wittersheimowi w 3/4 częściach i Izrealowi Majlichowi Sztachelbergowi w 1/4 części, Dawidowi Rauffowi oraz Salomonowi vel Zelmanowi Winterowi 567 mórg 174

²²⁷ Pustkowia, zob. *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. I: A-G, Warszawa 1900, s. 451.

pręty. Resztę dóbr utrzymał Jan hr. Bniński. W 1921 r. Dawid Rauff razem z Salomonem Winterem sprzedali ze swej części 436 mórg 73 pręty Leonowi i Janinie z Buynów małżonkom Stodolskim, którzy wydzielili osobną księgę hipoteczną pod nazwą „Leśniczówka”. Izrael Majlich Sztachelberg swą współwłasność na Osieczu Wielkim i Małym sprzedał aktem z dnia 14 grudnia 1922 r. Ferdynandowi Wittersheimowi. Rok później aktem z dnia 7 maja 1923 r. Artur Wittersheim i Ferdynand Wittersheim sprzedali swą część dóbr (144 morgi 81 prętów kwadratowych) Witoldowi hr. Broel-Platerowi, który obok Jana hr. Bnińskiego i Dawida Rauffa i Salomona vel Zelmana Wintera stał się współwłaścicielem dóbr osieckich. Ci ostatni swoją część wydzielili 7 września 1923 r. do osobnej księgi Kolonia Bierzynek. Odtąd właścicielami Osieczy Wielkiej z przyległościami byli Witold hr. Broel-Plater oraz Jan hr. Bniński. Hrabia Bniński sprzedał swą część dóbr hr. Bnińskiemu aktem z dnia 5 sierpnia 1921 r., ale zapis w księdze hipotecznej nastąpił dopiero w 1925 r. na mocy aktu z dnia 18 marca tego samego roku²²⁸.

Również inne dobra należały przez kilkadziesiąt lat do jednej rodziny. Aktem z dnia 25 czerwca 1867 r. majątek Falborz kupił Marcin Krzymuski (ur. 1831 r.), który zarządzał nim aż do swej śmierci w 1908 r. W wyniku postępowania spadkowego folwark przeszedł w ręce jego syna Henryka (1870–1946). W latach 30. XX w. zarząd nad majątkiem przejął zięć Krzymuskiego, Eustachy Gautier (1893–1971). Rodzina Krzymuskich pozostawała właścicielami dóbr falborskich do czasu ich przejęcia na rzecz Skarbu Państwa w 1945 r.²²⁹

²²⁸ APŁ, OUZ w Płocku, sygn. 149, k. 5-31, 43-44, 68-69; tamże, sygn. 280, k. 3-5, 11-12, 15-16, 22-52, 61, 67-70, 75-79, 82-85, 88-93, następne karty nlb.; tamże, sygn. 281, k. 1-6, 15-18; tamże, sygn. 282, k. 1, 3, 5, 10-11; APToW, Księgi i akta, sygn. I/420, Wykaz hipoteczny, dział II, k. 5-14; tamże, NPW, sygn. 406, Lista imienna alfabetycznie ułożona wszystkich bez wyjątku Urzędników Właścicieli i Dzierżawców jak niemniej innych prywatnych osób w Gminie tutejszej [tj. Pyszkowo – M.R.] stale i czasowo zamieszkałych w roku 1866, k. 134-135r; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Osiecz Wielki, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 11-26; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 19; P. Bokota, G.J. Budnik, *Osiecz Wielki – pałac...*, s. 123-124; „Dziennik Poznański” 1883, nr 38, z 17 lutego (nekrolog Józefa hr. Bnińskiego); tamże, 1915, nr 151, z 7 lipca, dodatek (nekrolog Anieli z hr. Mycielskich hr. Bnińskiej); „*Regestr diecezjów*” *Franciszka...*, s. 839; *Sprzedawczykostwo w Królestwie Polskiem*, „Gazeta Gdańska” 1909, nr 46, z 17 kwietnia, s. 3; *Zmiana własności*, „Kurier Polski” 1911, nr 189, z 11 lipca, s. 3.

²²⁹ *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 21; *PKVG na 1899 god*, s. 229; *Spis Obywateli Ziemskich w Królestwie Polskiem*, „Informator» Przewodnik Handlowo-przemysłowy Cesarstwa Rosyjskiego, Królestwa Polskiego i Warszawy. Wydanie pierwsze na rok 1889/90” (dalej cyt. - «Informator» Przewodnik na rok...), Warszawa [b.d.w.], Dział D, s. 19; „Kujawianin. Kalendarz na rok 1917. Wydawnictwo Braci Piotrowskich”, R. 3, Włocławek [1916], s. 83; Z. Czerniawska, *Koźmianowie – Falborz*, w: Boniewo, t. 1, s. 58-60; J. Krzymuski, *Krzymscy. Historia Rodziny XVII-XX wiek*, Warszawa 2004, s. 51, 53, 162, 167, gdzie informacja, że Henryk Krzymuski objął dobra Falborz ok. 1900 r.; M. Raczkowski, *Krzymski Marcin...*, s. 75-76 (tam wcześniejsza literatura).

Dobra Brzezie, do których przynależały również folwarki Dubielewo, Aleksandrowo, Kolonia Witoldowo i dobra Jaranówek w 1853 r. kupił Leopold Kronenberg (1812–1878). W 1866 r. jako właściciel dóbr został zapisany Ludwik Kronenberg, brat Leopolda. Najprawdopodobniej w imieniu swego brata zarządzał on jego dobrami. Po śmierci Leopolda (zm. 5 kwietnia 1878 r. w Nicei) dobra objął młodszy syn Leopold Julian (1849–1937). Aktem z dnia 14 czerwca 1935 r. Leopold Julian zapisał Brzezie swojej wnuczce Wandzie Józefie (1922–1944?), córce Leopolda Jana (1891–1971), który w jej imieniu zarządzał majątkiem. Rodzina Kronenbergów była właścicielami Brzezia do momentu ich przejęcia na rzecz Skarbu Państwa i parcelacji w 1945 r.²³⁰ Również sąsiedni Wieniec należał do rodziny Kronenbergów. Został on kupiony przez Leopolda w 1868 r., a po jego śmierci przeszedł na własność najstarszego syna, Stanisława Leopolda (1846–1894). Dobra Wienieckie trzymał on do swojej śmierci w 1894 r. W 1896 r. dobra Wieniec, należące do sukcesorów po Stanisławie, za sumę 141 000 rs. nabył jego brat Leopold Julian. Kupił również folwarki: Wieniec (24 300 rs.), Wolice (30 tys. rs.), Gustorzynek i wieś Gustorzyn (53 400 rs.). Leopold Julian Kronenberg w 1919 r. przekazał dobra wienieckie swemu synowi Leopoldowi Janowi, których był właścicielem do 1945 r.²³¹

Majątek Kaniewo od 1853 r. był w posiadaniu rodziny Kunkelów, kiedy to zakupu dóbr aktem z dnia 15 czerwca dokonał Gottlieb Kunkel. W 1866 r., 27 października sprzedał dobra kaniewskie Juliuszowi Kunkelowi. Po śmierci Juliusza majątkiem zarządzała jego żona, Emilia. Następnie dobra przejął ich syn Juliusz Paweł Gottlieb. Był on właścicielem Kaniewa do swojej śmierci, to jest do 2 sierpnia 1935 r. W wyniku postępowania spadkowego przeprowadzonego na wniosek z dnia 18 stycznia 1938 r. folwark przeszedł na własność Marii Aleksandry Berg, Edwardy Heleny Lilienthal oraz Zofii Eleonory Steinmeyer²³².

²³⁰ APToW, Majętność Brzezie 1937-1938, sygn. 1, świadectwo pisarza hipotecznego Sądu Okręgowego w Toruniu, Wydział Zamiejscowy we Włocławku z dnia 5 sierpnia 1938 r., b.p.; tamże, NPW, sygn. 406, Lista Imienna Urzędników Administracyjnych, i Skarbowych Dziedziców i dzierżawców dóbr ich oraz Oficjalistów Dymisyonowanych Oficerów w Gminie Pikutkowo w roku 1866 znajdujących się, k. 57v-58r; tamże, sygn. 826, główny podatek gruntowy dworski, b.p.; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 18; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół pałacowy...*, s. 52-57.

²³¹ *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 18; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Brzezie – zespół pałacowy...*, s. 56-57; *Z sądów. Licytacja*, „Kurier Warszawski” 1896, nr 194, z 3 (15) lipca (dodatek poranny), s. 4.

²³² BJ, *Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary*, rkps 5591, t. 1, fascykuł 23, k. 405v-406r; APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu włocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r. „O urządzeniu włościan w Królestwie Polskim”, b.p.; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 19; *PKVG na 1899 god*, s. 223; *Księga*

Również Kępka Szlachecka przez ponad wiek należała do rodu Sokołowskich. Tadeusz Czaplicki z przesadą pisze:

[...] *Lata 1929–1932 były najcięższe dla polskiego ziemiaństwa. Wiele majątków w naszej okolicy zbankrutowała. Dla przykładu: pan [Adam – M.R.] Doliński, rozparcelował Bodzanów; Antoni Sokołowski, ojciec naszych przyjaciół, sprzedał Kępkę Szlachecką, która była ponad 300 lat w rękach jego rodziny [...]*

[...] *dzielny i sympatyczny człowiek, lecz, zdaje się, niezbyt dobry rolnik i niezbyt pracowity, ale za to o szerokim geście towarzyskim, tak że w czasach kryzysu, chyba w 1932, sprzedał rodzinne gniazdo, które ponad 300 lat było przy rodzinie Sokołowskich, i od tej pory wyjechali z naszej okolicy*²³³.

Majątek Kępka Szlachecka kupił w 1800 r. Józef Jordan Sokołowski h. Pomian. Aktem z dnia 12 czerwca 1829 r. sprzedał on dobra swojej córce Nepomucenie oraz jej mężowi Konstantemu Przedpełskiemu, by odkupić je od nich w 1831 r. Jednak Józef, będący wówczas duchownym, wydzierżawił dobra synowi Stanisławowi Erazmowi (ur. 1803 r.), który następnie w 1837 r. je odkupił. Na mocy testamentu spisane w 1867 r. zapisał on dobra synowi Alfonsowi Franciszkowi (1843–1893), zobowiązując go do spłaty rodzeństwa. Ostatecznie po śmierci Stanisława w 1868 r., spłacie rodzeństwa, Alfonsa Sokołowskiego zapisano jako właściciela dóbr Kępka Szlachecka w 1869 r. Nie mając własnych dzieci, wspólnie z żoną Stanisławą Węsierską adoptował bratanka, Antoniego Alfonsa Sokołowskiego. Alfons Sokołowski zmarł 7 listopada 1893 r. w Kępcie Szlacheckiej. Majątek jego odziedziczyli: żona w ¼ części oraz syn Antoni w ¾ części, stając się współwłaścicielami dóbr. Stanisława Sokołowska, przybrana matka Antoniego, w 1901 r. wyszła ponownie za mąż za Stanisława Linowskiego, dziedzica na Steklinie (powiat lipnowski). W 1919 r. swą część majątku zapisała na rzecz Antoniego, który po jej śmierci (zm. 18 kwietnia 1920 r.) został jedynym właścicielem Kępki. Sytuacja finansowa dóbr była zła. Z powodu trudności w spłacie rat pożyczek na rzecz TKZ oraz PBR, własność Sokołowskiego od 1924 r. była wystawiana na przymusową sprzedaż w drodze licytacji. Nowym nabywcą Kępki w 1932 r. zostało małżeństwo Dębowskich, którzy trzymali ją w swoich rękach aż do wybuchu II wojny światowej²³⁴.

adresowa obywateli ziemskich Rzeczypospolitej oraz kółek rolniczych, syndykatów, stowarzyszeń, kooperatyw, z działem handlowo-przemysłowym b. Kongresówki i kresów 1922/1923, Warszawa 1924, s. 123; „Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy” 1935, Włocławek [1934], s. nlb.; P. Bokota, E.R. Kowalewska, *Kaniewo – dwór...*, s. 123-124; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 105.

²³³ T. Czaplicki, dz. cyt., s. 50, 88-89.

²³⁴ APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu włocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r.

W powiecie wrocławskim oprócz majątków, które przez wiele dziesięcioleci należały do tych samych właścicieli, były dobra, które zmieniały właścicieli z różnych względów. Na przykład folwark Łania w 1851 r. kupił Edward Bajer (Bayer), dzierżawca majątku od 1846 r. W 1864 r. sprzedał on dobra Ottonowi Bertramowi z Prus, który w 1875 r. odsprzedał je Juliuszowi Geschkemu. Ludwik Racięcki został kolejnym nabywcą dóbr (1881 r.) i miał je do 1897 r., kiedy to przekazał je synowi, Adolfowi Antoniemu. Po dziesięciu latach pracy na majątku, Adolf Racięcki sprzedał go Wacławowi Baranowskiemu, który już w roku następnym wyzbył się go na rzecz braci Antoniego i Wacława Dembczyńskich. W 1911 r. doszło do kolejnej sprzedaży dóbr Łania, a nabywcami zostali Jan i Berta Arndt. Byli oni właścicielami majątku do 1936 r., kiedy to przekazali go w równych częściach swoim synom: Franciszkowi Edwardowi i Stefanowi Aleksandrowi. Folwark był w ich rękach do momentu przejęcia go w 1945 r. na rzecz Skarbu Państwa w celu parcelacji²³⁵.

Dobra Pyszkowo (Pyszków) w II poł. XIX w. i w I poł. XX w. również zmieniały właścicieli. Przez ponad wiek (1779–przed 1880 r.) majątek należał do rodziny Pinińskich. Adam Karol Piniński przed 1880 r. sprzedał Pyszkowo Gustawowi Weberowi, natomiast ten w 1880 r. odsprzedał je Ludwikowi Racięckiemu, późniejszemu właścicielowi Łani. Już w następnym roku Racięcki sprzedał Pyszkowo Henrykowi Ciechomskiemu (1855–1936). Był on właścicielem majątku do 1903 r., kiedy to kupił go od niego Aleksander Majewski. Następnie aktem z dnia 27 maja 1907 r. folwark od Majewskiego nabyło małżeństwo Władysław i Wiktoria Bagieńscy, jednak już 20 listopada odsprzedał oni Pyszkowo Wacławowi Bełkowskiemu. Majątek prowadził przez trzy lata, by następnie 17 września 1910 r. zbyć go Janowi Piko. Zmarł on w roku następnym, a folwark przeszedł na własność jego żony Wandy i córki, Bolesławy Bronisławy Józefy – każda w ½ części. Dnia 7 lutego 1914 r. dobra sprzedano Maurycemu Woldenbergowi, doktorowi filozofii. Po jego śmierci, która nastąpiła 29 września 1923 r., a będąc kawalerem, majątek przeszedł na własność rodzeństwa i ich dzieci. Spadkobiercami byli: Emilia Konic – siostra, Julia Adela Żurańska, Kazimierz

„O urzędzeniu włościan w Królestwie Polskim”, b.p.; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 16; *Spis Obywateli Ziemskich...*, „«Informator» Przewodnik na rok 1889/90”, Warszawa [b.d.w.], Dział D, s. 32; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kępka Szlachecka – dwór...*, s. 136-139.

²³⁵ APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu wrocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r. „O urzędzeniu włościan w Królestwie Polskim”, b.p.; tamże, sygn. 406, Lista imienna alfabetycznie ułożona wszystkich bez wyjątku Urzędników Właścicieli i Dzierżawców jak niemniej innych prywatnych osób w Gminie tutejszej [tj. Pyszkowo – M.R.] stale i czasowo zamieszkających w roku 1866, k. 134-135r; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 16; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Łania – zespół dworski...*, s. 191-192.

Majzner, Tadeusz Majzner, Wanda Majzner – dzieci siostry Anny z Woldenbergów Majzner i brat Izydor Woldenberg każdy w 1/3 niepodzielnej części. Na mocy umowy zawartej między Kazimierzem Mayznerem, reprezentującym siebie i swoje rodzeństwo a Ludwikiem Siniarskim-Czaplickim (1900–1990), Mayzner zobowiązał się sprzedać 1/3 dóbr pyszkowskich. Ludwik Siniarski-Czaplicki aktem z 16 czerwca 1925 r. nabył 1/3 dóbr od dzieci Anny za kwotę 16 tys. zł, oraz przyjął do zapłaty 1/3 długów hipotecznych w wysokości 49 150 rubli i prywatnych, które opiewały na 10 tys. rubli oraz 7160 zł. Z kolei jego siostra, Wanda Siniarska-Czaplicka (1906–1978) aktem z dnia 27 lipca 1927 r. za sumę 130 tys. zł odkupiła od Emilii Konic i Izydora Woldenberga vel Jana Dawida Woltona 2/3 części Pyszkowa wraz z inwentarzem żywym, stając się współwłaścicielką majątku. Wanda Siniarska-Czaplicka, żona Zbigniewa Korolkiewicza (1900–1977) i Ludwik Siniarski-Czaplicki byli właścicielami Pyszkowa do 1945 r. Wówczas dobra przeszły na rzecz Skarbu Państwa i zostały rozparcelowane²³⁶.

Także Unisławice przechodziły z rąk do rąk kolejnych właścicieli. W latach 1856–1867 dobra unisławickie trzymała Jadwiga z Kalksztajnow hr. Bnińska. Sprzedała je Ferdynandowi Magnuskiemu, który osiem lat później wyzbył się majątku na rzecz Pawła Fajge. Już w następnym roku, w grudniu, Fajge odsprzedał majątek Lejzorowi Kuśmirakowi. Kuśmirak prowadził folwark do 1880 r. Wówczas nowym nabywcą został Antoni Brochocki. Dziewięć lat później właścicielami dóbr zostali: Rozalia Ludwika Balukiewicz co do 2/3 oraz Władysław Rogowski na rzecz Mariana Jana Przyboroskiego – 1/3. W następnym roku Balukiewicz odkupiła udziały Przyboroskiego i została jedyną właścicielką Unisławic. Sprzedała ona majątek w 1912 r. Kupili go Adam i Pelagia z Ostrowskich małżonkowie Jankowscy. Trzymali oni dobra do 1937 r. Po śmierci Adama Jankowskiego (9 lipca 1932 r.) folwark przeszedł na własność Pelagii Jankowskiej (1/2)

²³⁶ APB, PBRG, sygn. 8149, Świadcstwo pisarza hipotecznego kancelarii Ziemiańskiej w Warszawie, b.p.; tamże, Świadcstwo Pisarza Hipotecznego Sądu Okręgowego w Toruniu, Wydział Zamiejscowy we Włocławku z dnia 15 stycznia 1937, b.p.; APW, OUZ Warszawa, sygn. 3323, k. 2, 5, 8-100 11-12; tamże, sygn. 3324, k. 2, 10-12; APToW, Księgi i akta, sygn. I/464, b.p.; tamże, NPW, sygn. 406, Lista imienna alfabetycznie ułożona wszystkich bez wyjątku Urzędników Właścicieli i Dzierżawców jak niemniej innych prywatnych osób w Gminie tutejszej [tj. Pyszkowo – M.R.] stale i czasowo zamieszkałych w roku 1866, k. 135v-136r; Deklaracja Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego z dnia 26 marca 1937 r., ze zbiorów Marka Korolkiewicza z Warszawy; Deklaracja o wszystkich nieruchomościach ziemskich, stanowiących własność na obszarze Rzeczypospolitej. Ludwik Siniarski-Czaplicki, Niemojowo dn. 30 marca 1938 r., tamże; *PKVG na 1899 god*, s. 223; „Kurier Warszawski” 1923, nr 270, z 29 września (wyd. wieczorne), s. 7 (nekrolog Maurycego Woldenberga); T. Czaplicki, dz. cyt., s. 83; „*Regestr diecezjów*” *Franciszka*..., s. 849; J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 110. Prasa w 1911 r. donosiła, że majątek Pyszkowo w 1908 r. kupił Józef Frankus wspólnie z innymi osobami, którzy mieli zamiar rozparcelować go między włościanami. Zob. m.in.: *W ręce niemieckie*, „Kurier Warszawski” 1911, nr 91, z. 1 kwietnia, s. 7; *W sprawie szkół wiejskich*, „Goniec Poranny” 1911, nr 224, z 17 maja, s. 2; *Z gub. warszawskiej. W niemieckie ręce*, „Słowo” 1911, nr 88, z 30 (17) marca, s. 5.

oraz na dzieci: Adama, Józefa, Henryka i Marię z męża Strasburger – ½. Dwa lata później nastąpił podział dóbr w następujący sposób: ¾ trzymali Adam, Henryk i Maria, zaś resztę spadkobiercy Józefa – jego żona Maria i troje dzieci: Elżbieta, Krystyna oraz Jerzy. Unisławice było w posiadaniu rodziny Jankowskich do chwili przejęcia ich przez Skarb Państwa i parcelacji²³⁷.

W powiecie włocławskim była również duża grupa majątków, która co prawda posiadała swoich właścicieli, lecz była przez nich wydzierżawiana. Na przykład dobra Bierzyn-Kucice oraz Leśniczówka, własność Leona i Janiny z Buynów Stodolskich, aktem z dnia 25 lutego 1926 r. zostały wydzierżawione Aleksandrowi Matuszewskiemu w ¾ częściach i Henrykowi Stodolskiemu w ¼ części niepodzielnie na okres od 1 kwietnia 1926 r. do 1 kwietnia roku następnego. Jednakże w akcie zastrzeżono, że gdyby strony nie wypowiedziały umowy, zostaje ona przedłużona na kolejny rok, aż do 1 kwietnia 1934 r. Umowę dzierżawy aktem z dnia 9 maja 1927 r. zeznanym przed notariuszem Biernackim w Warszawie przedłużono do 1 kwietnia 1928 r.²³⁸ Dobra Osiecz Wielki należące do rodu Bnińskich były wypuszczane w dzierżawę. W II poł. XIX w. dzierżawcą majątku był Antoni Tułodziecki (zm. 23 października 1865 r. w Janowicach)²³⁹. Także majątek Szczytno był dzierżawiony. Władysław Rudnicki, właściciel folwarku w latach 1876–1891, krótko po jego kupnie od Fabisia Michała i Łaji z Cohnów Lubranieckich, co nastąpiło 29 lutego 1876 r., jeszcze tego samego roku, aktem z dnia 15 czerwca wydzierżawił Szczytno Józefowi Kołodziejewskiemu. Umowa dzierżawy obowiązywała od 1 lipca 1876 r. do 1 lipca 1885 r. Kwota dzierżawy wynosiła 1500 rs. i miała być płacona do 24 czerwca każdego roku²⁴⁰. Sułkówkę należący do rodziny Wodzińskich był oddawany w dzierżawę od 1859 r. Na mocy kontraktu urzędowego zawartego przed Karwackim, rejentem okręgu włocławskiego, z dnia 23 marca (4 kwietnia) tego roku folwark od 12 (24) czerwca dzierżawił August Świątkowski.

²³⁷ APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu włocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r. „O urządzeniu włościan w Królestwie Polskim”, b.p.; *PKVG na 1896 god*, Otděl IV, s. 17; P. Bokota, G.J. Budnik, *Unisławice – zespół...*, s. 197-198, gdzie błędna informacja, jakoby Adam Jankowski zmarł w 1937 r.; „Kurier Warszawski” 1932, nr 190, z 11 lipca (wyd. wieczorne), s. 8 (nekrolog Adama Jankowskiego); *Zmarli*, „Kurier Poranny” 1932, nr 192, z 12 lipca, s. 6 (informacja o pogrzebie Adama Jankowskiego).

²³⁸ ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Leśniczówka, Wykaz hipoteczny, dział III, s. 46-47; tamże, zbiór dowodów, dowód nr 4.

²³⁹ *Wystawa Rolniczo-Przemysłowa Powiatu Włocławskiego*, „Gazeta Warszawska” 1859, nr 274, z 4/16 października, s. 2; *Potomkowie Antoniego Tułodzieckiego*, mps., ze zbiorów Michała Michałkiewicza z Poznania.

²⁴⁰ APToW, Księgi i akta, sygn. I/578.

Płacił za niego 975 rs. rocznie, w tym, że suma ta musiała być płacona z góry. Umowa obowiązywała od 12 (24) czerwca 1865 r., została podpisana na 6 lat i po jej upływie, podpisano tym razem prywatną umowę, również na okres 6 lat. Opłata dzierżawna wynosiła 1350 rs.²⁴¹ Również dobra Lutobórz będące od 13/26 maja 1914 r. własnością Karola Piaszczyńskiego, były oddawane w dzierżawę. Od 1 stycznia 1927 r. do 1 lipca 1928 r. dzierżawił je Julian Bentler. Następnie dzierżawcą był Antoni Herlen, który dzierżawił majątek do wybuchu II wojny światowej²⁴². Także i Skibice były oddawane w dzierżawę. W I poł. XIX w., kiedy właścicielem majątku był Michał Nowacki (1840–1867), były one wydzierżawiane przez: Stanisława Smykowskiego (1840–1846), Adama i Ludwikę Glińskich (1846–1858) oraz Marcina Blocha, który dzierżawione przez siebie dobra kupił 24 czerwca 1867 r. Jednakże i on wypuścił je w dzierżawę, którą w latach 1867–1871 miał Teodor Findeisen, brat Gustawa Findeisena²⁴³.

Także niekiedy sami właściciele ogłaszali się na łamach prasy, że wydzierżawiają majątek. Na przykład Gabriel Szałwiński w 1910 r. podał ogłoszenie następującej treści:

***W dzierżawę** [podkreślenie w oryginale – M.R.] na 10 lat oddaję zaraz folwark „Lijewo” 5 włokowy w dobrej glebie na Kujawach, od miasta Włocławka 12 wiorst, od stacji kolejowej Czerniewice d.[rogi – M.R.] ż.[elaznej – M.R.] W.[arszawsko – M.R.]–W.[iedeńskiej – M.R.] 5 wiorst, odstawa buraków 4 wiorsty. Oglądać można każdego czasu. Bliższe szczegóły listownie: Kijów, Bulwarno-Kudrawska N°15, Gabryel Szałwiński²⁴⁴.*

Także sami zainteresowani wydzierżawieniem majątku ogłaszali się w lokalnej prasie, m.in. w „Gazecie Kujawskiej”²⁴⁵ czy w „ABC dla Włocławka i Kujaw”²⁴⁶.

Część majątków w powiecie włocławskim należało do rodzin ze sobą spokrewnionych lub spowinowaconych. Rodzina Krzymuskich posiadała liczne dobra w powiecie w XIX i XX w. Należały do niej m.in. Bilno (własność Józefa), Bogusławice

²⁴¹ „Dziennik Warszawski” 1865, nr 164, z dnia 13 (25) lipca, s. 1702.

²⁴² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1725, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Lutobórz, t. V, księga umów, s. 125–129, akt nr 28; M. Toruńska, *Dolina młynów. Uroki i ciekawostki ziemi izbickiej lata 1750–1945*, Izbica Kujawska 2024, s. 103–107, gdzie autorka błędnie pisze, że Antoni Herlen wraz z żoną Heleną Emilią Bielaniewicz kupił majątek Lutobórz w 1928 r.

²⁴³ APToW, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Chodecz, sygn. 102, s. 226, akt małżeństwa nr 42 (akt małżeństwa między Teodorem Findeisenem a Agnieszką Bayer); E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Skibice – zespół...*, s. 152; ciż, *Śmiłowice – zespół...*, s. 213–214.

²⁴⁴ Cyt. za: „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1910, nr 30, z 28 (15) lipca, s. 359.

²⁴⁵ Na przykład ogłoszenie z 1912 r: *Kupię lub wydzierżawię majątek z zabudowaniami gospodarskimi, znajdujący się w pobliżu Włocławka, przestrzeni 1 do 1 i pół włoki. Pożyczanym jest taki, przy którym byłby staw lub rzeka. Oferty składać proszę w administracji „Gazety Kujawskiej” pod „Majątek”.* Cyt. za: „Gazeta Kujawska” 1912, nr 140, z 25 czerwca, s. 4.

²⁴⁶ „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 257, z 12 września, s. 1.

(współwłaściciel Jerzy Krzymuski), Falborz, Gustorzyn (od 1934 r. będący w rękach Jerzego Krzymuskiego), Kruszyn Tadeusza Krzymuskiego czy Szatki również własność Tadeusza Krzymuskiego²⁴⁷. Z rodziną Krzymuskich poprzez Teodorę Krzymuską była spowinowacona rodzina Glińskich z Boniewa. Kazimierz Gliński (zm. 1915 r.) był mężem Teodory. Poprzez dwór boniewski więzy krwi łączyły go z Otmianowem i Grójcem Wodzińskich. Michał Placyd Nikodem Wodziński (1812—1878), powstaniec z 1831 r. ożenił się z Teresą Glińską z Boniewa, córką Józefa Glińskiego, właściciela Boniewa i Otmianowa. Ponadto córka Jana Wodzińskiego z Zaborówka, Karolina Anna Bronisława Apolonija wyszła za mąż za Józefa Andrzeja Kazimierza Glińskiego, będącego od 13 lutego 1895 r. właścicielem Otmianowa²⁴⁸.

Także rodzina Kretkowskich oraz rodziny z nimi spowinowacone posiadały wiele dóbr w powiecie włocławskim. W rękach Kretkowskich były m.in. Węśławice i Kamienna, należące początkowo do Kretkowskich, następnie do Gliszczyńskich, od których dobra przeszły w ręce małżeństwa Rutkowskich, a mianowicie Mariana Faustyna Jowity i Józefy Jadwigi Doroty z Gliszczyńskich. W 1901 r. w wyniku podziału rodzinnego, majątek Kamienna otrzymała Maria Rutkowska, od 1882 r. żona Henryka Ciechomskiego, właściciela Pyszkowa. Rodzina Ciechomskich była w posiadaniu Kamiennej do 1945 r.²⁴⁹ Z kolei Ciechomscy byli spokrewnieni z rodziną Matlakowskich ze Zbijewa, o czym wspomina Kiejstut Matlakowski:

Czy rodziny Ciechomskich i Zaborowskich już dawniej były ze sobą skoligacone nie wiem /mógł by na to odpowiedzieć Woś na podstawie drzewa genealogicznego, którego wisiało w stołowym w Kamiennej/. Tak czy owak, matka mojej Babci, z domu Ujazdowskiej była Zaborowska, siostra Zaborowskiej, która wyszła za Ciechomskiego z Brzozowa w Sochaczewskim. Rówieśnikami mojej Matki i czterech wujów Zaborowskich było rodzeństwo Ciechomskich: Józef, Henryk i siostry Helena Wierzbicka, Emilia (?) Wertherowa i niezamężna Waleria²⁵⁰.

Ponadto do rodziny Kretkowskich w l. 1837–1945 należało Baruchowo, Czarne (od początku XIX w.), które następnie po ślubie Bronisławy Kretkowskiej z Zygmuntem

²⁴⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1025, k. 18-35; J. Krzymuski, dz. cyt., s. 162-165.

²⁴⁸ APToW, ASC PRK Boniewo, sygn. 42, k. 16r, akt małżeństwa nr 5 (akt małżeństwa między Michałem Wodzińskim i Teodorą Glińską); Z. Czerwińska, dz. cyt., s. 58-60; M. Raczkowski, *Wodziński Benedykt Jan...*, s. 128-128; M. Raczkowski, T. Epsztejn, *Wodziński Jan Nepomucen Gerwazy Protazy Ignacy h. Jastrzębiec*, w: *Ziemianie polscy*, red. T. Epsztejn, cz. 12, Warszawa 2022, s. 125-126.

²⁴⁹ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kamienna – zespół...*, s. 107-112; ciż, *Rutkowice – zespół...*, s. 188-189; M. Raczkowski, *Ciechomski Henryk I*, s. 5-6; M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s. 127.

²⁵⁰ Cyt. za: K. Matlakowski, *Sąsiedztwa Zbijewa i Ciechomscy*, Paryż 1964, mps., s. 4-5, ze zbiorów Andrzeja Webera z Warszawy.

Mierosławskim w 1879 r. przeszło na rzecz małżonków. Mierosławscy byli właścicielami Czarnego do 1945 r.²⁵¹

Wiele folwarków należało również do rodziny Piaszczyńskich h. Ostoja i rodziny z nimi spowinowaconymi. Edward Piaszczyński (1828–1886) w II poł. XIX w. posiadał Zbijewek. Dwoje z jego dzieci, a mianowicie Stefania, od 1882 r. żona Karola Piaszczyńskiego, byli właścicielami Lutoborza, który w latach 30. XX w. przeszedł na zięcia Antoniego Rudnickiego, męża Ireny Piaszczyńskiej. Stanisław (zm. 1938 r.), syn Stanisława, w wyniku zamiany majątków z Józefem Makowskim w 1918 r. został właścicielem Dąbrówki. Był on mężem Marianny Zuzanny Byszewskiej, której matka Teodora pochodziła z rodu Piaszczyńskich. Jej mąż Józef Byszewski h. Jastrzębiec był właścicielem Szczytna, które następnie przeszło na rzecz jego dzieci, a w ostateczności jego syna Antoniego Władysława Byszewskiego. Od 1912 r. wspólnie z żoną Alicją Karoliną Łucją Bogdańską nabył sąsiedni majątek Borzymowice, który należał do jego wuja Kazimierza Ignacego Piaszczyńskiego, brata jego matki Teodory. Również do rodziny Piaszczyńskich należała Wola Nakonowska. W 1896 r. dobra nabył Feliks Karol Piaszczyński. Majątek został przeznaczony dla Stanisława Joachima (1878–1936), syna Feliksa. Po śmierci Stanisława Wola Nowakowska należała do jego spadkobierców. Do rodziny spowinowaczonej z Piaszczyńskimi należała Wola Adamowa. W 1899 r. majątek zakupił Jan Zygmunt Karpiński (1869–1915), którego żoną była Zofia Honorata Piaszczyńska. Była ona córką Feliksa i Zofii ze Strzeszewskich. Także Wilkowiczki były w rękach rodziny, której korzenie sięgają rodu Piaszczyńskich. Od 1912 r. współwłaścicielem, a następnie od 1916 r. właścicielem majątku był Aleksander Bronisław (używający imienia Bronisław) Brzosko. Jego żoną była Krystyna z Markiewiczów, którego babcia Aniela Honorata Ostrowska pochodziła z domu Piaszczyńskich. Była ona rodzoną siostrą Teodory z Piaszczyńskich Byszewskiej, Karola Piaszczyńskiego z Lutoborza i Kazimierza Ignacego Piaszczyńskiego z Borzymowic²⁵².

²⁵¹ P. Bokota, G.J. Budnik, *Czarne – zespól...*, s. 67-70.

²⁵² APB, PBRG, sygn. 5112, b.p.; tamże, 6284, b.p.; ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskiej Borzymowice, t. I, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 9; tamże, Dobra ziemskie Lutobórz, t. V, Wykaz hipoteczny, dział II, s. 12; relacja Anieli Krawczyk z Warszawy z 28.09.2020 r., w zbiorach autora; drzewo genealogiczne rodziny Piaszczyńskich h. Ostoja, ze zbiorów Anieli Byszewskiej-Wzorek z Warszawy; „Kurier Warszawski” 1922, nr 197, z 21 lipca (wyd. wieczorne), s. 7 (nekrolog Anieli z Piaszczyńskich Rawity-Ostrowskiej); E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Dąbrówka – zespól...*, s. 117-118; J. Łazarska, *Piaszczyński Stanisław Joachim (1878–1936), ziemianin, sędzia grodzki, naczelnik oraz prezes OSP w Kowalu*, w: *Kazimierz Wielki oraz...*, s. 169-170; K. Matlakowski, *Sąsiedztwa Zbijewa...*, s. 1, wspomina: *W najbliższym majątku Zbijewku – kiedyś folwarku Zbijewa – mieszkał jakiś Piaszczyński, o którym nic nie wiem [...]*; M. Raczkowski, *Piaszczyńscy herbu Ostoja...*, s. 10-14.

Wielka własność ziemska odgrywała znaczącą rolę w powiecie włocławskim. Ziemia, jaka była jej w rękach stanowiła w II poł. XIX w. 58,53% ogółu gruntów. Areal majątków zmieniał się w ciągu omawianego okresu poprzez przekazywanie działek ziemi w zamian za zrzeczenie się praw do serwitutów, parcelację dobrowolną i przymusową, a także włączanie pojedynczych majątków w obszar miasta Włocławka. Serwituty były uciążliwe dla folwarków, dlatego starano się je likwidować na drodze dobrowolnych umów. W okresie międzywojennym znoszono je również na drodze urzędowej. Parcelacja dotyczyła głównie majątków, które miały słabe ziemie, ciężkie do uprawy, z której zyski były niewymierne co do ilości włożonej pracy. Na terenie powiatu były dobra, które były w rękach jednej rodziny przez wiele pokoleń, takie które zmieniały co jakiś czas właściciela lub były wydzierżawiane przez osoby prywatne. Wśród właścicieli znajdujemy rodziny powiązane ze sobą w różny sposób, poprzez małżeństwa, pokrewieństwo brat-siostra czy pokrewieństwo w dalszym pokoleniu.

2.4. Położenie finansowe majątków ziemskich

Majątki ziemskie w Królestwie Polskim, a następnie w odrodzonej Polsce miały różną sytuację finansową. Wpływ na to miały uzyskiwane przychody, koszty produkcji, zadłużenie majątków oraz inne nieprzewidziane wypadki, przede wszystkim pożary zarówno zabudowań folwarcznych, dworów, jak i inwentarza żywego i martwego.

Właściciele ziemscy uzyskiwali przychody głównie z działalności rolniczej, ukierunkowanej na produkcję roślinną, w mniejszym stopniu zwierzęcą. Wyprodukowane przez siebie towary sprzedawano na rynku lokalnym, krajowym, jak i zagranicznym. Inne dochody czerpano z zakładów przemysłowych, gospodarki leśnej lub stawowej (rybołówstwo), a także z dodatkowych zajęć, jak np. uczenie w szkołach średnich, szkołach rolniczych. Niektórzy z ziemian czerpali dodatkowe sumy z pieniędzy ulokowanych na różnego rodzaju kontach. Pierwsze informacje dotyczące struktury przychodów w majątkach ziemskich mamy dla okresu międzywojennego. Stanisław Antoniewski w swej pracy z 1929 r. podaje, że w roku 1926/1927 przychód w majątkach powyżej 50 ha wynosił 551 zł z ha, z czego 408 zł (74%) przypadało na produkcję roślinną, 105 zł (19,1%) produkcję zwierzęcą i 38 zł (6,9%) na przemysł²⁵³. W roku

²⁵³ S. Antoniewski, *Dochodowość dużych i małych gospodarstw rolnych*, „Przemysł i Handel” 1929, z. 11, z 16 marca, s. 456; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 250. Piotr Gałkowski (*Ziemiańskie i ich...*, s. 131) powołując się na dane przytoczone przez Antoniewskiego myli jego pracę i zamiast cytować artykuł o dochodowości, przytacza książkę S. Antoniewskiego (*Z ekonomiki gospodarstw dużych i małych*, Warszawa 1938, ss. 123) podając numer strony 456.

1928/1929 dla Polski dochód z 1 ha wynosił 508,98 zł. Dla trzech województw centralnych, to jest kieleckiego, łódzkiego oraz warszawskiego, zależał on od jakości uprawianej ziemi i tak dla gorszej był on równy 515 zł, zaś dla ziem lepszych równał się 662 zł z ha²⁵⁴.

Również dla powiatu włocławskiego brak materiału źródłowego, który prezentował by uzyskiwane przychody przez większą własność ziemską²⁵⁵. Jedynymi danymi jakie mamy są dane statystyczne zebrane dla trzech powiatów: Włocławek, Lipno i Nieszawa. Roczny dochód dla roku gospodarczego 1930/1931 wynosił 369,9 zł, dla roku 1931/1932 było to 324,4 zł, zaś dla roku 1932/1933 równał się on 255,8 zł²⁵⁶.

Także brak ogólnych danych dla Królestwa Polskiego w przypadku kosztów produkcji, do których zalicza się m.in.: koszty pracy robotników majątkowych, obciążenia podatkowe czy koszty kupna nawozów. Pierwsze tego typu informacje mamy dla okresu międzywojennego. W roku gospodarczym 1925/1926 struktura kosztów, jakie musiały ponieść majątki przedstawiały się następująco: robocizna – 32,9%, nawozy – 18,8%, koszty ogólne – 14,5%, pasze kupne – 9,9%, opał i światło – 6,3%, amortyzacja – 6,3%, ziemiopłody – 6,2% oraz ubezpieczenia – 5,2%²⁵⁷. Dla województw kieleckiego, łódzkiego i warszawskiego koszty gospodarcze na 1 ha w roku 1928/1929 były różne w zależności od rodzaju gleby. W majątkach o lepszych ziemiach koszty te wynosiły 514 zł, w tym utrzymanie budowli – 25 zł, utrzymanie inwentarza martwego – 37 zł, nawozy – 61 zł, pasze kupne – 42 zł, robocizna – 222 zł, ziemiopłody – 38, inwentarz dochodowy – 23 zł, koszty ogólne – 23 zł i ubezpieczenia – 14 zł. Natomiast dobra posiadające gorszą ziemię były obciążone kosztami gospodarczymi w wysokości 457 zł z ha, z czego na te

²⁵⁴ W. Ponikowski, *Gospodarstwa włościańskie i folwarczne na tle materiałów rachunkowych z 3 wojew. środkowych w 1928/29 r.*, Warszawa 1935, s. 213, 222; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 250-251. Wojciech Roszkowski w swoim opracowaniu podaje dane jedynie dla majątków o gorszej ziemi. Ponadto historyk ten prezentuje strukturę przychodów uzyskiwanych w majątkach. Według niego z gleb lepszych uprawianych przez ziemian miało pochodzić 74,6% przychodów z ziemiopłodów, 22,1% z hodowli oraz 3,3% z innych działów. Dla ziem gorszych wartości te były następujące: 75,7%, 19,7% i 5,2%. Autor powołuje się na pracę W. Ponikowskiego (dz. cyt., s. 213), jednak autor ten dzieli źródła uzyskiwanego dochodu następująco: gospodarstwo rolne, las i przemysł nie rolny. Takie same dane jak Roszkowski, powołując się na to samo opracowanie, podaje P. Gałkowski (*Ziemiaństwo i ich...*, s. 131).

²⁵⁵ Ciekawy przykład dotyczący uzyskiwanego przychodu przez majątek ziemski z terenu Kujaw przedstawia korespondent „Gazety Rolniczej” z 1886 r. Píše on, że przeciętny przychód majątku z okresu 10 lat przedstawiał się następująco: za zboże – 3071 rs., z pachtu od 58 krów – 1834 rs. oraz za inwentarz brakowy – 277 rs., co łącznie dawało 5179 rs., zob. W.Z., *Z Kujaw, w sierpniu*, „Gazeta Rolnicza” 1886, nr 33, z 1 (13) sierpnia, s. 394.

²⁵⁶ *Statystyka porównawcza dochodów i rozchodów gospodarstwa folwarcznych położonych w powiatach włocławskim, nieszawskim i lipnowskim za lata gospodarcze 1930/31, 1931/32 i 1932/33. Średnie z lat 1930/31 do 1932/33 oraz średnia z trzechlecia*, oprac. W. Gajowniczek, Włocławek 1935, b.p. Piotr Gałkowski (*Ziemiaństwo i ich...*, s. 132-133) bez żadnego wyjaśnienia podaje dane zbiorcze dla trzech powiatów jako dane jedynie dla powiatu lipnowskiego.

²⁵⁷ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 259.

same wydatki jak powyżej przeznaczono odpowiednio: 19 zł, 37 zł, 55 zł, 34 zł, 213 zł, 24 zł, 12 zł, 25 zł i 12 zł²⁵⁸. Według Wojciecha Roszkowskiego na rok przed wybuchem II wojny światowej koszty gospodarcze majątków wynosiły 113,3 zł na hektar²⁵⁹.

Jedynie dane zbiorcze dla powiatu włocławskiego mamy z lat 1930–1933, które w swej pracy opublikował Władysław Gajowniczek. Poniższa tabela przedstawia koszty prowadzenia majątków w dwóch powiatach kujawskich (włocławski, nieszawski) oraz jednym w Ziemi Dobrzyńskiej (powiat lipnowski).

Tabela 19. Koszty prowadzenia majątków ziemskich w powiatach lipnowskim, nieszawskim i włocławskim w latach 1930–1933 w przeliczeniu na 1 ha (w zł)

Nazwa kosztów	Rok gospodarczy 1930/1931	Rok gospodarczy 1931/1932	Rok gospodarczy 1932/1933	Średnia z trzech lat
Koszty administracyjne	27,96	28,19	22,4	26,18
Ziemioplody	8,84	6,8	7,05	7,56
Pasze kupne	21,61	16,8	12,44	16,95
Nawozy kupne	27,94	17,79	10,6	18,78
Inwentarz żywy	7,12	6,97	5,79	6,63
Robocizna (płace)	84,02	72,7	60,5	72,41
Opał, światło i środki pędne	20,5	18,08	15,13	17,9
Utrzymanie budowli, maszyn i melioracji	29,67	20,84	16,96	22,49
Ubezpieczenia rzeczowe	11,13	8,86	7	9
Podatki potrącalne*	44,31	47,29	40,71	44,1
% od obcych kapitałów**	22,8	19,59	20,5	20,96
Podatki niepotrącalne***	6166	55,51	38,21	51,79

* Potrącone od dochodu brutto: gruntowy, skarbowy i komunalny z progresją i 10% dodatkiem drogowym, gminny, powiatowy, kościelny

** Odsetki od obcych kapitałów z tytułu zaciągniętych pożyczek, rent, legatów oraz koszty kredytów pieniężnych i towarowych

*** Podatki przedsiębiorcy, np. podatek państwowy dochodowy, spadkowy, majątkowy itp.

Źródło: *Statystyka porównawcza dochodów i rozchodów gospodarstwa folwarcznych położonych w powiatach włocławskim, nieszawskim i lipnowskim za lata gospodarcze 1930/31, 1931/32 i 1932/33. Średnie z lat 1930/31 do 1932/33 oraz średnia z trzechlecia*, oprac. W. Gajowniczek, Włocławek 1935, b.p.

²⁵⁸ W. Ponikowski, dz. cyt., s. 223.

²⁵⁹ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 262.

Jednym ze stałych kosztów, które musieli ponosić właściciele ziemscy była zapłata dla pracownika. W 1868 r. robotnik od ścięcia morgi oziminy dostawał 60 kop., jarzyny 50 kop. oraz kwaterkę wódki. Pracując przy żniwach lub innych robotach dostawali od 30 do 37,5 kop. i półkwaterkę wódki²⁶⁰. Dwa lata później o robotnikach do najmu tak pisał Bronisław Kretkowski:

*Robotnik do najmu jest tu łatwy i dostać go można za cenę 30 kopiejek dzień mężki, a 20 kop. kobiecy; - lecz trzeba czasami rozmaitych używać sposobów, aby go zatrzymać w granicach swego majątku, jak to u mnie się praktykuje. Daję na odrobek 150 prętów ziemi czyli zagonów 10, lub mniej, pod kartofle, na zimę podoranęj. Odrobnik obowiązany jest od każdego zagona, wyciąć 2 morgi oziminy lub jarzyny, labo 1 mórg łąki i grochy; - ciąć przez całe żniwa u mnie za opłatą 60 kop. od jarzyny i oziminy. Gdy zaś wiosenną uprawę ziemiodawca dokonywa, Odrobnik jeden mórg zboża, albo pół morga łąki wyciąć więcej obowiązany. Kobiety odrabiają po 2 dni lub 3, stosownie do tego czy biorą ziemię uprawną tylko na zimę, lub też i na wiosnę, - a chociaż dzień kobiecy jest tańszy, oddaję im ziemię taniej, gdyż to są zwykle wdowy we wsi osiadłe, lub żony moich służących, a trudno wymagać, aby mniej silny z swej natury robotnik płacił tak samo jak mocniejszy, który w tymże samym czasie więcej zarobić może. Tak zobowiązawszy robotnika nie potrzebuję najmować ludzi obcych*²⁶¹.

W 1886 r. autor listu z Kujaw wymienił następujące koszty związane ze służbą oraz pracownikami majątkowymi: zasługi dla czeladzi dworskiej – 530 rubli srebrem (rs.), pensja dla rzemieślników potrzebnych do reperowania maszyn i budowli – 100 rs., utrzymanie spiżarni dla dziesięciu czeladzi dworskich – 200 rubli, ordynaria dla dwóch karbowych, kowala, stelmacha, leśnika, pięciu fernali, ośmiu parobków, dwóch pastuchów oraz na spiżarnię dla dziesięciu czeladzi dworskiej przeciętnie przeznaczono rocznie po 144 korcy żyta i jarzyny. Ordynariusz miał przyznane po 6 korcy oziminy i jarzyny oraz 16 garncy pszenicy. W zamian jego obowiązkiem było trzymanie dziewczyny lub chłopaka, którzy mieli pracować przy żniwach²⁶². Ceny pracowników były zależne od rodzaju pracy, od wieku pracownika, a także od tego czy był na własnym utrzymaniu czy na pracodawcy. Poniższa tabela przedstawia ceny najemników w majątkach powiatu włocławskiego w 1908 r.

²⁶⁰ C. A[panowicz], *Z pod m. Kowala, w Sierpniu 1868 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1868, nr 32, z 6/18 sierpnia, s. 294.

²⁶¹ Cyt. za: B. Kretkowski, *Z pow. Włocławskiego, we Wrześniu 1870 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1870, nr 38, z 10/22 września, s. 362-363.

²⁶² W.Z., *Z Kujaw...*, s. 394.

Tabela 20. Płaca najemników w majątkach Włocławskiego w 1908 r.*

Okres najmu		I połowa wiosny	II połowa wiosny	I połowa lata	II połowa lata	jesień
Robotnik	na utrzymaniu własnym	30-75 kop.	30-75 kop.	45-50 kop.	75-100 kop.	30-75 kop.
	z żywnością	–	9 rubli miesięcznie/ 50 kop.	9-12 rubli miesięcznie	9 rubli miesięcznie/ 60 kop.	9 rubli miesięcznie/ 50 kop.
Robotnica	na utrzymaniu własnym	20-45 kop.	25-30 kop.	25-35 kop.	–	25-50 kop.
	z żywnością	–	8 rubli miesięcznie/ 40 kop.	8 rubli miesięcznie	–	8 rubli miesięcznie
Chłopiec/ wyrastek	na utrzymaniu własnym	20-35 kop.	20-40 kop.	20-30 kop.	60 kop.	20-40 kop.
	z żywnością	–	20 kop.	–	8 rubli miesięcznie/ 45 kop.	35 kop.
Dziewczyna	na utrzymaniu własnym	15-35 kop.	15-40 kop.	15-25 kop.	45 kop.	15-40 kop.
	z żywnością	–	20 kop.	–	8 rubli miesięcznie/ 35 kop.	30 kop.

* przy kopiejkach podano płacę dzienną

Źródło: J. Rakowski, *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem. (Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R.). Okres wiosenny do dnia 10-maja 1908-go roku*, Dodatek bezpłatny do „Gazety Rolniczej” 1908, nr 21, z 23 maja, s. 7; tenże, *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. do dnia 10-go czerwca 1908 roku*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 26, z 27 czerwca, s. 497-498; tenże, *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres letni*, tamże, 1908, nr 31, z 1 sierpnia, s. 601; tenże, *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres letni. Termin odesłania korespondencji dnia 10 września*, tamże, 1908, nr 40, z 3 października, s. 781-782; tenże, *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres jesienny 1908 r. Termin odesłania korespondencji dnia 1 listopada*, tamże, 1908, nr 48, z 28 listopada, s. 918-919.

Z kolei w okresie międzywojennym w roku służbowym 1928/1929 płaca pracownika na folwarku była obliczana w stosunku do 1 q żyta, która nie mogła być niższa niż 25 zł za q. W kolejnym roku służbowym ustalono cenę za 1 q żyta na 40 zł. Rocznie ordynariusz miał zarobić 160 zł. Miał prawo do otrzymania 250 prętów kwadratowych pod ziemniaki, kapustę i ogrodowiznę. Jednak zamiast ziemi mógł otrzymać 50 q ziemniaków. Mógł również trzymać dwie krowy wraz z przychowkiem do dwóch miesięcy. W okresie letnim trzymał je na pastwisku dworskim, zimą zaś otrzymywał na każdą sztukę bydła sieczkę, plewę oraz 1,5 q roślin okopowych na miesiąc. Gdyby ten warunek nie mógł być spełniony, w zamian miał otrzymywać 3 litry

mleka w okresie miesięcy jesienno-zimowych i 6 litrów w okresie wiosenno-letnim. Poza tym pracodawca musiał mu zapewnić opał. Pracownikowi przysługiwało 13 jednostek opału, mogło to być 19,5 klafrów torfu sztychlowego, 9,75 klafrów torfu prasowanego, 32,5 q węgla lub 19 metrów drzewa szczapowego²⁶³.

Również podatki stanowiły istotny element budżetu majątków ziemskich. Na przykład w 1886 r. podatki (m.in. gruntowy) wraz ze składkami od ubezpieczenia nieruchomości i krestencją z inwentarzami, maszynami i narzędziami rolniczymi wynosiły 566 rs.²⁶⁴ Właściciele ziemscy musieli uiszczać różne podatki zarówno na rzecz państwa, jak i samorządu, w tym podatek gruntowy, dochodowy i samorządowy. Na przykład w roku 1930/1931 podatek od jezior płacili m.in.: Ignacy Kretkowski z Grodna – 46,50 zł, Zygmunt Niesiołowski ze Szczecina – 70 zł, Artur Nehring ze Szczutkowa – 18 zł czy Karol Piaszczyński z Lutoborza – 34,50 zł²⁶⁵. Płacono także podatek od zbytku i broni. I tak w roku 1927/1928 Józef Dorenda z Polesia za wolanta płacił 6,25 zł, Wawrzyniec Klejbach z Mstowa za 1 powóz – 12,50 zł, Anastazy Dulski za 1 karetę – 30 zł, Adam Racięcki z Gól za 1 karetę, 1 powóz, 1 wolant, 1 konia wierzchniego oraz broń myśliwską – 75 zł i Józef Skotnicki z Świernej za 1 karetę i 1 powóz – 50 zł²⁶⁶. Niestety nie mamy danych dotyczących wymiaru podatku gruntowego dla majątków powiatu włocławskiego. Jedynie dla gminy Pyszkowo zachowała się księga biercza podatkowa z lat 1939–1941. Na przykład Antoni Byszewski ze Szczytna i Borzymowic w 1939 r. płacił 830 zł podatku²⁶⁷.

Zadłużenie majątków wynikało z różnych powodów. Część z właścicieli ziemskich zaciągała pożyczki na potrzeby modernizacji prowadzonych folwarków (zakup inwentarza i sprzętu, wznoszenie nowych budynków gospodarskich), inni pozyskiwali dodatkowe fundusze w celu spłaty dotychczasowych obciążeń wpisanych na hipotekę dóbr, zaś pozostali ziemianie potrzebowali gotówki na pokrycie bieżących wydatków, która była przeznaczana na nadmierną konsumpcję. Zbytnie zadłużenie majątków było bardzo niebezpieczne dla ich właścicieli. Groziło ono licytacją poszczególnych dóbr lub parcelacją, mającą poprawić sytuację finansową majątków. Oczywiście należy zaznaczyć, że ze względu na szczególną specyfikę produkcji rolnej, zarówno majątki

²⁶³ L. Czaplicki, T. Białecki, *Kwestja społeczne w rolnictwie (ludność bezrolna, produktywność jej, podaż i zapotrzebowanie rąk roboczych, płace, ubezpieczenia socjalne)*, w: *Monografia*, t. I, s. 123, 125.

²⁶⁴ W.Z., *Z Kujaw...*, s. 394.

²⁶⁵ APToW, Wydział Powiatowy Włocławski we Włocławku 1918–1939 (dalej: WPW), sygn. 820, k. 130v–136.

²⁶⁶ Tamże, sygn. 825, k. 42, 45–46.

²⁶⁷ APToW, Akta gminy Pyszkowo powiat włocławski 1930–1941, sygn. 2, k. 180r–184v.

ziemskie, jak i gospodarstwa włościańskie, chłopskie nie mogły się obyć bez dodatkowego finansowania.

W Królestwie Polskim instytucje udzielające pożyczki pod hipotekę były nieliczne. Właściciele ziemscy zapożyczali się głównie w TKZ powołanym do życia w 1825 r. Początkowo uzyskiwane kredyty w TKZ miały służyć do spłat pożyczek hipotecznych jakimi obciążone były majątki ziemskie. Z czasem profil udzielanych kredytów zmieniał się, co wymusiło reformę TKZ. Wśród kredytów udzielanych przez tę instytucję można wymienić kredyt zakładowy, np. na kupno ziemi, spłaty rodzinne, kredyt inwestycyjny oraz obrotowy²⁶⁸. Z kolei działalność banków komercyjnych hamowały władze carskie. Odnosiły się one negatywnie do powstawania prywatnych banków na terenie Królestwa Polskiego. Dopiero po 1860 r. pozwolono na zakładanie banków, które stawały się spółkami akcyjnymi, lecz o ich powstaniu decydowało wydanie koncesji przez Ministerstwo Finansów. Pierwszym komercyjnym bankiem był Bank Handlowy założony w 1870 r. Jego głównym założycielem był Leopold Kronenberg. Działalność banku koncentrowała się na udzielaniu kredytów na cele przemysłowe, głównie w przemyśle rolno-spożywczym (cukrownictwie). W przypadku majątków ziemskich bank udzielał jedynie zaliczek na listy zastawne TKZ²⁶⁹. Na terenie Królestwa w latach 1828–1885 działał również Bank Polski. Jednym z filarów jego działalności było udzielanie pożyczek krótko oraz długoterminowych hipotecznych oraz pod zastaw płodów rolnych, a także kamieni szlachetnych, czy przedmiotów ze złota. Pożyczki udzielano do 1870 r., kiedy to na mocy rozporządzenia ministra finansów z 15 maja tego roku wstrzymano m.in. udzielanie pożyczek hipotecznych²⁷⁰. Po likwidacji Banku Polskiego, aktywa jego zostały przejęte przez Bank Państwowy w Królestwie oraz Bank Państwowy Rosji. Pierwszy z banków w latach 1896–1913 udzielił pożyczek na sumę 8 757 709 rubli²⁷¹.

Zadłużenie majątków ziemskich w TKZ na terenie Królestwa Polskiego systematycznie rosło od 1864 r., kiedy to wyniosło 75 740 940 rubli. W 1889 r. suma obciążeń wzrosła do 125 822 265 rubli. Cztery lata później było ono większe o ponad 3 miliony rubli i wynosiło 129 396 765 rubli. W tym samym roku, to jest 1893, majątki

²⁶⁸ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 28-29, 31.

²⁶⁹ Tamże, s. 32; W. Morawski, *Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 14, 16; A. Żor, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011, s. 253-261.

²⁷⁰ D. Babicz, *Historia bankowości centralnej w Polsce w latach 1828-1945*, „Vade Nobiscum” 2009, t. 2, s. 129-131.

²⁷¹ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 31-32.

w guberni warszawskiej były obciążone pożyczką TKZ w wysokości 24 839 350 rubli. Średnio na jedną morgę zadłużenie wynosiło 22 ruble 42 kopiejki, zaś najwyższe było równe 67 rublom 47 kopiejkom²⁷². Na początku XX w. (1901 r.) wszystkich dóbr stowarzyszonych w TKZ było 9562, które były obciążone pożyczkami na kwotę 139 006 815 rubli. Z powodu długów zlicytowano 63 majątki. W roku wybuchu Wielkiej Wojny na folwarkach ciążyły zadłużenia w wysokości 201 460 200 rubli²⁷³. Oczywiście pożyczki w TKZ nie stanowiły jednego źródła zadłużenia majątków ziemskich. Dobra były obciążone m.in.: długami prywatnymi obcymi, posagami, zapisami dla rodziców i dzieci, kaucjami, ostrzeżeniami. W 1893 r. w guberni warszawskiej wynosiły ono odpowiednio: 14 677 268 rubli – długi prywatne obce, 9 162 995 rubli – posagi, zapisy dla rodziców i dzieci oraz 6 642 361 rubli stanowiły kaucje, ewikcje, ostrzeżenia oraz zastrzeżenia. Dla całości Królestwa Polskiego dane te przedstawiały się następująco: 87 226 705, 41 316 069 oraz 30 340 483 rubli²⁷⁴.

Okres Wielkiej Wojny oraz pierwsze lata odrodzonej Rzeczypospolitej miały wpływ na poziom zadłużenia wielkiej własności ziemskiej. Na oddłużenie majątków wpływała inflacja, która spowodowała dewaluację sum pożyczkowych. Przyczyniła się ona również do utraty przez ziemian ich wkładów oraz wierzytelności bankowych²⁷⁵. Oprócz zadłużenia w TKZ ziemianie zaciągali kredyty również w PBR, Banku Ziemiańskim, Banku Gospodarstwa Krajowego, a także w spółdzielniach rolniczych. Właściciele ziemscy zalegali także z płaceniem obowiązujących podatków na rzecz Skarbu Państwa i podatków komunalnych. W 1925 r. obciążenie wielkiej własności ziemskiej na terenie byłego Królestwa Polskiego kredytem krótkoterminowym wynosiło 130 900 000 zł, zaś długoterminowym 336 mln zł. Jeden hektar ziemi był obciążony 47 złotymi kredytu krótkoterminowego i 115 złotymi długoterminowego²⁷⁶. W kolejnych latach zadłużenie majątków wzrastało. Na przykład do 31 grudnia 1928 r. Bank Gospodarstwa Krajowego udzielił kredytów w listach zastawnych na kwotę 50 562 400

²⁷² Tamże, s. 30; *Wiadomości statystyczne dotyczące...*, Gubernia warszawska, s. 28; *Zdanie sprawy Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z czynności dokonanych w czasie od dnia 1 (13) listopada 1889 r., do dnia 1 (13) maja 1890 r., t. j. za 2-gie półrocze rachunkowe 1889 roku*, Warszawa 1890, s. 4.

²⁷³ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa...*, s. 30-31. Według (*Rocznika 1915*, s. 118) zadłużenie majątków było równe 201 468 450 rublom. Z kolei według opracowania (*Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego...*, s. 225), zadłużenie w TKZ w drugim półroczu 1914 r. wynosiło 201 641 650 zł.

²⁷⁴ *Wiadomości statystyczne dotyczące...*, Gubernia warszawska, s. 28; *Zebranie*, s. 23.

²⁷⁵ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 141-142; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 265.

²⁷⁶ Tamże, s. 265-266; W. Borowski, *Obciążenie majątków ziemskich zobowiązaniami dłużnemi*, „*Rolnik Ekonomista*” 1926, nr 10, z 15 maja, s. 301.

zł, co stanowiło 9,5% wszystkich pożyczek udzielonych właścicielom ziemskim²⁷⁷. Trzy lata później zadłużenie wielkiej własności ziemskiej w TKZ wynosiło 559 mln, z czego na warszawski TKZ przypadało 257 mln zł, Poznańskie Ziemstwo Kredytowe – 152 mln, lwowski TKZ – 64 mln oraz wileński TKZ – 86 mln²⁷⁸. Warszawskie było województwem, w którym zadłużenie ziemian było największe. W roku 1933 r. na jeden hektar ziemi przypadało 338 zł długów w bankach, instytucjach oraz 285 zł u osób prywatnych, co łącznie dawało 623 zł zadłużenia na hektar²⁷⁹. Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej przyniosły spadek poziomu zadłużenia większej własności ziemskiej i w latach 1937–1938 wynosiło ono 2 068 100 000 zł²⁸⁰.

Ziemianie powiatu włocławskiego tak samo jak właściciele z innych ziem Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej zaciągali kredyty w bankach, instytucjach i u osób prywatnych. Pierwsze dane dotyczące całości zadłużenia ziemian Włocławskiego mamy z końca XIX w. (1893 r.). Pożyczki zaciągnięte w TKZ opiewały na sumę 3 054 950 rubli. Długi prywatne obce wynosiły 1 242 480 rubli, posagi, zapisy dla rodziców i dzieci – 907 920 rubli oraz kaucje, ewikcje, ostrzeżenia i zastrzeżenia – 522 962 ruble. Suma długów właścicieli ziemskich była równa 5 728 312 rubli²⁸¹. W 1912 r. 204 majątków z powiatu włocławskiego było zadłużonych w TKZ na sumę 10 364 130 rubli. Rok później pożyczką tej samej instytucji obciążonych było 212 majątków na ogólną kwotę 10 791 915 rubli²⁸². Dla późniejszego okresu dysponujemy jedynie informacją o wysokości procentów od długów dla trzech powiatów, a mianowicie włocławskiego, nieszawskiego oraz lipnowskiego. W roku gospodarczym 1930/1931 wskaźnik ten wynosił 61 zł 70 gr od hektara, w następnym roku było to 55 zł 50 gr, zaś w roku 1932/1933 kwota ta zmalała do 38 zł 20 gr²⁸³.

Właściciele ziemscy zaciągali pożyczki w różnych instytucjach i u osób prywatnych. Na przykład Fryderyk Lange, właściciel Chocenska-Jarantowiczek pożyczył

²⁷⁷ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 266; J. Ryx, *Kredyt dla większej własności w latach od 1927 do 1930 roku na tle kryzysu gospodarczego przeżywanego w Polsce podług oryginalnych sprawozdań bankowych*, [Lwów 1932], s. 51. O zadłużeniu ziemiaństwa w Polsce w okresie 1927–1929 zob. B. Gałka, *Stan...*, s. 155.

²⁷⁸ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 266–267.

²⁷⁹ L. Bernstein, *Zadłużenie większej własności ziemskiej w woj. warszawskim*, „Rolnik Ekonomista” 1934, nr 10, z 15 maja, s. 264; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 142. Zadłużenie wielkiej własności w całej Rzeczypospolitej w 1932 r. wynosiło 2 181 600 000 zł, z czego u osób prywatnych było to 623 300 000 zł, a w bankach i instytucjach kredytowych – 1 558 300 000 zł, zob. M. Mieszcankowski, *Zadłużenie rolnictwa Polski międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939” 1963, t. 6, s. 131–132.

²⁸⁰ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 271.

²⁸¹ *Wiadomości statystyczne dotyczące...*, *Gubernia warszawska*, s. 28.

²⁸² *Rocznik 1913*, s. 109; *Rocznik 1914*, s. 82.

²⁸³ *Statystyka porównawcza dochodów...*, b.p.; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 270.

w 1867 r. od Cypriana Apanowicza 5400 rs., które miał zwrócić do 12 (24) czerwca 1869 r. Spłata nastąpiła w dwóch ratach. Pierwszą w wysokości 2400 rs. oddał Apanowiczowi 12 (24) czerwca 1870 r., drugą (3000 rs.) 15 (27) lipca 1870 r. Aktem z dnia 27 stycznia (8 lutego) 1870 r. przystąpił do TKZ w celu przyznania pożyczki I serii za rok 1869 w listach zastawnych pięcioprocentowych na sumę 10 000 rs. Tego samego roku decyzją z 28 maja (9 czerwca) przyznano mu pożyczkę 12 800 rs. w listach zastawnych pięcioprocentowych. W 1875 r. od Banku Dyskontowego Warszawskiego pożyczył 20 000 rs., zobowiązując się je oddać w dwóch terminach: do 1 (13) grudnia tego roku 7000 rs. i do 12 stycznia 1876 r. 13 000 rs.²⁸⁴ Z kolei Andrzej Ziemięcki, posesor dóbr Patrowo aktem z 27 czerwca (9 lipca) 1870 r. pożyczył od Andrzeja Brzezińskiego w listach zastawnych pięcioprocentowych serii I za rok 1869 3000 rs. Pożyczkę spłacił w następnym roku. Na dobrach tych było wpisane również zastrzeżenie tytułem spłaty kredytu zaciągniętego w TKZ w pięcioprocentowych listach zastawnych I serii. Towarzystwo, decyzją z 31 maja (12) czerwca 1871 r. udzieliło Ziemięckiemu pożyczki w wysokości 5700 rs. Okres spłaty wynosił 36,5 lat²⁸⁵. Roman Wiesiołowski, właściciel dóbr Miłżyn był winny w 1864 r. Bankowi Polskiemu 58 rs. 7 kop. tytułem niespłaconej pożyczki na zakup maszyn rolniczych. Również Ignacy Karol Lipski z dóbr Chodecz i Strzygi wziął kredyt w wysokości 1883 rs. 88 kop. na zakup maszyn rolniczych. Miał być on spłacany w 12 półrocznych ratach po 156 rs. 99 kop. Pożyczka ta była nieoprocentowana, a odsetki sześcioprocentowe naliczano dopiero w przypadku opóźnienia w spłacie kredytu²⁸⁶. Natomiast Witold hrabia Broel-Plater, właściciel dóbr Osiecz Wielki we Włocławskim oraz Dąbrowica w powiatach sarnieńskim i stolińskim, zaciągał kredyty w banku „Danziger Privat – Actien – Bank” w Wolnym Mieście Gdańsku. W 1926 r. otrzymał pożyczkę w wysokości 15 000 \$²⁸⁷. Ziemianie zaciągali również kredyty w PBR. Na przykład Zbigniew i Wanda Korolkiewiczowie, właściciele Pyszkowa byli winni bankowi 26 478 zł (stan na 1 kwietnia 1939 r.). Nie spłacali oni zadłużenia i Wydział Kredytu Krótkoterminowego PBR-u w Grudziądzu, 16 sierpnia 1939 r. zaczął wdrażać postępowanie egzekucyjne przez zajęcie oraz sprzedaż płodów rolnych i inwentarzy²⁸⁸. Instytucją udzielającą kredytów właścicielom ziemskim był również Zjednoczony Bank Ziemiański. Zadłużone były w nim m.in. majątki Dębice,

²⁸⁴ APToW, Księgi i akta, sygn. 1/81, Wykaz hipoteczny, dział IV, s. 242-243, 248, 268.

²⁸⁵ Tamże, sygn. 7/126, Wykaz hipoteczny, dział III, b.p.; tamże, dział IV, s. 328, 334.

²⁸⁶ APToW, NPW, sygn. 796, b.p.

²⁸⁷ ASR Włocławek, WKW, Dobra ziemskie Osiecz Wielki, zbiór dowodów, nr 2-3.

²⁸⁸ APB, PBRG, sygn. 8146, b.p.

Dzianków, Jarantowice, Lubraniec, Sokołowo i Wola Olszowa²⁸⁹. Na przykład dobra Lubraniec, będące własnością Stanisława Grodzickiego były obciążone pożyczką w wysokości 11 000 zł, którą zabezpieczono na hipotecę majątku Lubraniec kaucją 15 000 zł. W celu spłaty kredytu między dłużnikiem a bankiem dnia 4 grudnia 1933 r. został zawarty układ konwersyjny, według którego zapisów suma kapitałowa miała być spłacana w ratach półrocznych poczynawszy od 1 stycznia 1936 r. Ostatnia rata miała przypadać 1 lipca 1940 r. Pomimo rozłożenia długu na raty, Stanisław Grodzicki miał zaległości w jego spłacie, które na dzień 20 stycznia 1939 r. wynosiły 9416 zł. Bank również to zadłużenie rozłożył na raty półroczne, mające być płatne od 1 stycznia 1939 r. do 1 stycznia 1946 r. Problemy ze spłatą wynikały z nadmiernego zadłużenia dóbr, wynoszącego 712 108 zł, w tym m.in.: zaległości podatkowe – 9646 zł 51 gr, zaległości w płacach służby – 24 542 zł 11 gr, zadłużenia niezabezpieczone hipoteką – 135 583 zł 9 gr oraz zabezpieczone na hipotecę – 538 292 zł. Zadłużenia majątku stanowiły 66% wartości majątku (1 072 000 zł). Ostatnią wpłatę na rzecz Zjednoczonego Banku Ziemiańskiego dokonał 16 sierpnia 1939 r. wpłacając 742 zł 40 gr, przeznaczone na ratę kapitału płatną do 1 lipca 1939 r. – 483 zł, odsetki – 258 zł 90 gr oraz porto – 50 gr²⁹⁰. Także w powołanej do życia w 1928 r. Komunalnej Kasie Oszczędności Powiatu Włocławskiego (KKOPW) zadłużali się właściciele ziemscy. Spośród ziemian Włocławskiego zadłużenie powyżej 5000 zł posiadali m.in.: Jerzy Gabriel z Olganowa, Zygmunt Komecki z Bogusławic, Witold Karpiński z Woli Adamowej, Władysław Treutler z Beszyna i Stanisław Grodzicki z Lubrańca²⁹¹. Tadeusz Findeisen, właściciel Śmiłowic, będący jednym z dłużników kasy oszczędnościowej, dnia 7 maja 1934 r. podpisał układ konwersyjny długu w wysokości 11 700 zł, zabezpieczonego na hipotecę kaucją 15 000 zł. Zadłużenie zostało rozłożone na półroczne raty płatne od 1 czerwca 1935 r. do 1 grudnia 1940 r. Pismem z 11 kwietnia 1935 r. KKOPW informowała, że okres trwania przedłużono z 7 na 10 lat, w związku z tym spłatę zadłużenia prolongowano do 1 grudnia 1943 r. W następnym roku przedłużono umowę i spłatę na okres 12 lat (do 1 grudnia 1945 r.). Podobnie jak w przypadku dóbr lubrańskich, tak i właściciel Śmiłowic miał problemy ze spłatą zadłużenia w KKOPW ze względu na ciążące inne

²⁸⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Zjednoczony Bank Ziemiański SA w Warszawie [1922–1929] 1930–1950 [1951–1952] (dalej: Bank Ziemiański), sygn. 57, b.p.; tamże, 110, b.p.; tamże, sygn. 111, b.p., tamże, sygn. 120, b.p.; tamże, sygn. 338, b.p.; tamże, sygn. 445, b.p.

²⁹⁰ AAN, Bank Ziemiański, sygn. 111, b.p.

²⁹¹ Tamże; T. Michalski, *Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Włocławskiego w latach dwudziestolecia międzywojennego*, „Ziemia Kujawska” 2020, t. 28, s. 84, 94.

długi. W 1934 r. wartość majątku wyceniono na 1 009 300 zł. Natomiast wysokość zadłużenia była równa 364 593 zł 63 gr, z czego zobowiązania hipoteczne wynosiły 304 986 zł 27 gr, niewniesione do hipoteki – 38 800 zł oraz inne zaległości (np. podatkowe, z tytułu niespłaconych rat kredytu terminowego) – 20 807 zł 36 gr²⁹².

O skali zadłużenia właścicieli ziemskich mogą świadczyć wykazy dłużników TKZ publikowane w prasie oraz drukach urzędowych, a także zawiadomienia do Wydziału Hipotecznego. Dotyczyły one dóbr, które miały być licytowane ze względu na niespłacanie rat kredytowych. Na przykład w 1891 r. na licytację wystawiono dobra Biernatki (licytację miano zacząć od kwoty 29 509 rs.), Chocień (od 91 538), Chocenek i Jarantowiczki (44 394), Krukowo (od 25 356), Łąki Markowe (od 30 970), Ługowiska (od 9565), Ossowo (od 38 840), Szczytno (od 21 290), Szewo Wielkie (od 20 903), Wąwał i Leszczanki (od 27 324), Wola Nakonowska (od 44 521) oraz Wola Sosnowa (od 50 425)²⁹³. Poniższa tabela przedstawia wykaz majątków ziemskich powiatu włocławskiego z roku 1931, które były obciążone pożyczką TKZ i miały być wystawione na licytację.

Tabela 21. Wykaz majątków ziemskich powiatu włocławskiego przeznaczonych na licytację w 1931 r.

Nazwa dóbr	Wysokość udzielonej pożyczki	Wysokość zaległości w spłacie	Wysokość wadium	Kwota, od której rozpocznie się licytacja	Termin licytacji
Biernatki	39 718,24 zł	10 082 zł	34 300 zł	415 200 zł	15 marca 1931 r.
	13 700 \$	1258 \$			
Bodzanowo Małe vel Bodzanówek	50 310,41 zł	13 085 zł	47 400 zł	627 000 zł	16 marca 1931 r.
	17 500 \$	2216 \$			
Bodzanowo Wielkie	21 151,96 zł	5523 zł	19 500 zł	43 652 zł	26 listopada 1931 r.
Boniewo	147 394,30 zł	36 849 zł	62 700 zł	210 095 zł	29 maja 1931 r.
Borzynie	153 765,23 zł	41 593 zł	103 700 zł	357 042 zł	18 czerwca 1931 r.
	11 064,08 \$	4271 \$			

²⁹² APToW, Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Włocławskiego 1928–1950, sygn. 86, s. 5-11, 13-20, 37-42, 46-53.

²⁹³ „Słowo” 1891, nr 36, z 16 lutego, s. 3-4.

Borzymowice	35 627,99 zł	7738 zł	24 100 zł	405 900 zł	16 marca 1931 r.
Chocenek i Jarantowiczki	169 376,81 zł	31 726 zł	72 100 zł	720 500 zł	16 września 1931 r.
	1 390,76 \$	827 \$			
Dziewczopólko	16 762,16 zł	4114 zł	11 500 zł	155 200 zł	19 marca 1931 r.
Falborek	47 520,11 zł	11 593 zł	27 200 zł	409 500 zł	19 marca 1931 r.
	732,54 \$	174 \$			
Gole	–	8844 zł	67 200 zł	189 463 zł	28 listopada 1931 r.
	13 581,76 \$	3586 \$			
Gróbcze i Gróbczyki A	799,48 zł	1420 zł	4800 zł	5600 zł	30 listopada 1931 r.
Jądrowice	9 854,61 zł	7668 zł	26 300 zł	573 400 zł	21 marca 1931 r.
Kaliska	25 401,41 zł	7240 zł	23 900 zł	49 302 zł	2 czerwca 1931 r.
Kępka z Młynem Ruda	38 275,36 zł	10 634 zł	43 700 zł	446 100 zł	22 marca 1931 r.
	14 014,49 \$	1997 \$			
Kłóbka	85 779,88 zł	40 303 zł	90 400 zł	250 794 zł	1 grudnia 1931 r.
	8 290,35 \$	3244 \$			
Kobyła Łąka	61 015,92 zł	18 704 zł	40 200 zł	101 216 zł	1 grudnia 1931 r.
Krajątki	12 139,29 zł	4356 zł	10 500 zł	22 640 zł	3 czerwca 1931 r.
Kruszyn	60 759,70 zł	11 185 zł	30 500 zł	498 900 zł	23 września 1931 r.
Kruszynek	16 455,75 zł	5078 zł	38 700 zł	434 300 zł	23 września 1931 r.
	4 293,68 \$	1130 \$			
Kucice i część folwarku Bierzyn	59 307,50 zł	22 827 zł	34 000 zł	302 700 zł	23 września 1931 r.
Kuźnice	16 902,70 zł	3765 zł	11 600 zł	297 700 zł	23 września 1931 r.
Lijewo	54 342,36 zł	17 132 zł	27 000 zł	102 637 zł	5 czerwca 1931 r.
	2365,98 \$	545 \$			
Łąki Zwiastowe	95 722,61 zł	29 730 zł	39 500 zł	136 223 zł	5 czerwca 1931 r.
Łakno	13 277,22 zł	3133 zł	11 800 zł	297 600 zł	31 marca 1931 r.

Łania	114 765,27 zł	20 177 zł	40 000 zł	319 400 zł	23 września 1931 r.
Mikołajki lit. A.	7 325,30 zł	3209 zł	13 700 zł	133 900 zł	25 września 1931 r.
	5000 \$	634 \$			
Modlibórz	35 293,98 zł	15 050 zł	52 700 zł	144 265 zł	4 grudnia 1931 r.
	6252,26 \$	2187 \$			
Mstowo	5853,79 zł	3721 zł	12 600 zł	329 100 zł	25 września 1931 r.
Myszkowa <i>vel</i> Myszki	12 861,37 zł	4178 zł	19 900 zł	32 762 zł	6 czerwca 1931 r.
Osiecz Mały	47 015,12 zł	8113 zł	23 300 zł	555 100 zł	2 kwietnia 1931 r.
Otmianowo i Otmianówek	210 341,02 zł	66 493 zł	82 200 zł	649 000 zł	4 kwietnia 1931 r.
Pyszkowo	12 860, 08 zł	7726 zł	16 600 zł	29 461 zł	8 czerwca 1931 r.
Pańkowo	2 966,61 zł	668 zł	3100 zł	58 900 zł	4 kwietnia 1931 r.
Siemnowko/ Siemnowek	10 715,79 zł	6406 zł	20 600 zł	365 600 zł	7 kwietnia 1931 r.
Sławęcín	26 119,19 zł	12 367 zł	42 600 zł	121 933 zł	10 grudnia 1931 r.
	5912,58 \$	2145 \$			
Stróże	15 367,57 zł	2871 zł	11 300 zł	210 000 zł	9 kwietnia 1931 r.
Strzygi	12 462,90 zł	8 747 zł	51 300 zł	518 200 zł	2 października 1931 r.
	1329,90 \$	304 \$			
Strzyżki	13 693,74 zł	2745 zł	7900 zł	128 400 zł	9 kwietnia 1931 r.
Sykuły/Sykuła	25 045,29 zł	7408 zł	34 400 zł	343 600 zł	3 października 1931 r.
	2735,79 \$	625 \$			
Szczawín	–	1158 zł	10 000 zł	115 300 zł	11 kwietnia 1931 r.
	4900 \$	621 \$			
Szczecin	5132,42 zł	3473 zł	13 500 zł	208 700 zł	11 kwietnia 1931 r.
Szczytno	21 869,12 zł	5426 zł	21 000 zł	276 900 zł	11 kwietnia 1931 r.
	2773,79 \$	633 \$			
Szewo Wielkie i Małe	2093,67 zł	1129 zł	5200 zł	56 000 zł	11 kwietnia 1931 r.
Świernia	10 546,74 zł	2923 zł	13 600 zł	312 100 zł	3 października 1931 r.

Trzeszczon	16 885,96 zł	4425 zł	15 600 zł	157 000 zł	5 października 1931 r.
Wąwał i Leszczanki	40 080,03 zł	8523 zł	20 700 zł	360 900 zł	12 kwietnia 1931 r.
Więśławice	389,94 zł	5987 zł	68 800 zł	884 900 zł	13 kwietnia 1931 r.
	20 000 \$	2994 \$			
Wistka Królewska	1 070,96 zł	3435 zł	23 500 zł	126 700 zł	13 kwietnia 1931 r.
Wola Adamowa	41 136,01 zł	10 445 zł	25 100 zł	455 600 zł	16 kwietnia 1931 r.
Wola Nakonowska	17 550,25 zł	5351 zł	13 700 zł	201 800 zł	6 października 1931 r.
Wola Olszowa	67 403,24 zł	10 810 zł	31 100 zł	576 700 zł	14 kwietnia 1931 r.
Wólka Paruszeńska	85 832,67 zł	14 709 zł	22 000 zł	230 000 zł	6 października 1931 r.
Zalesie i Pielezki	79 258,10 zł	21 147 zł	51 100 zł	383 700 zł	8 października 1931 r.
	2676,41 \$	593 \$			
	62 860,42 franki francuskie	8522 franki francuskie			
Ząbin i Ząbinek	24 523,68 zł	5210 zł	18 900 zł	394 100 zł	8 października 1931 r.
Zbijewo	60 456,22 zł	18 902 zł	61 300 zł	153 073 zł	15 grudnia 1931 r.
	3479,57 \$	1260 \$			
Żurawice i Kołatki	–	2224 zł	27 300 zł	85 103 zł	16 grudnia 1936 r.
	6422,52 \$	1803 \$			

Zródło: „Obwieszczenia Publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1931, nr 30, 15 kwietnia, s. 18-21; tamże, nr 34, z 29 kwietnia, s. 25-26; tamże, nr 81, z 10 października, s. 27-30; tamże, nr 86, z 28 października, s. 35-36.

Dobra wystawiane na licytację nie zawsze znajdowały nowego nabywcę. Do 1939 r. zlicytowano niektóre majątki. Na przykład wystawione w 1931 r. na licytację dobra Otmianowo, przeszły w 1934 r. na własność wierzyciela, to jest TKZ, od którego dwa lata później majątność nabyła Halina Bogumiła Dobrska. Zapłaciła za nie 446 053 zł²⁹⁴. Również sąsiednie Boniewo należące do rodziny Glińskich zostało zlicytowane

²⁹⁴ G.J. Budnik, M. Gruszczyńska, *Otmianowo – zespół...*, s. 118.

w 1931 r. Za sumę 210 100 zł zakupiła dobra Maria Borkowska²⁹⁵. Z kolei dobra Żydowo będące w rękach Zdzisława Kiwerskiego oraz jego matki Kazimierzy z Tarnowskich Kozłowskiej, wystawione na licytację w 1933 r., w następnym roku, 3 lutego kupił PBR w Warszawie. W 1937 r. od banku dobra te odkupiła kuria diecezja włocławska, przeznaczając je dla Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku oraz na mensę biskupią²⁹⁶.

Istotnym czynnikiem wpływającym na ilość plonów, a co z tym się wiąże z sytuacją finansową majątków, jest pogoda. Korespondenci różnych tytułów prasowych zamieszczali informacje odnośnie jej wpływu na kształtowanie się wysokości polonów. Wiadomości takie znajdujemy dla większości omawianego tutaj okresu (1864–1939). W sierpniu 1868 r. Cyprian Apanowicz, pisał, że upał jaki doskwierał w czerwcu tego roku popalił groch, jęczmień oraz owies. Również ze względu na aurę ucierpiały buraki cukrowe i ziemniaki²⁹⁷. Również inny korespondent z powiatu włocławskiego donosił o panujących upałach, powodujących suszę. Co prawda żniwa były zakończone bardzo szybko, gdyż już pod koniec lipca, lecz wiele ziarna wypadało z kłosów i zostało na polu²⁹⁸. Dwa lata później do „Gazety Rolniczej” w ten sposób o pogodzie i warunkach pracy na polach majątkowych pisał Bronisław Kretkowski:

Zwyczajem przyjętym prawie przez wszystkich Korrespondentów zaczynam od pogody, która jeśli nie sprzyja jak to właśnie ma miejsce w roku bieżącym, to i owoce prac naszych nie mogą być zadawalające; prócz tego z początku ogromne mrozy, ogólne w całym kraju, - później wiosenne zimna nie sprzyjały wzrostowi traw; - w końcu deszcze, już 8 tygodni trwające, nie pozwoliły sprzątnąć pogodnie siana, téj głównej podstawy utrzymania inwentarzy.

Zboża ozime przetrwały dość dobrze pod śniegiem i obiecywały nam nagrodzić podjętą pracę; lecz deszcze wyżej wspomniane w zbiorach przeszkodziły, tak, że w wielu

²⁹⁵ M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Boniewo – zespół...*, s. 19. Tego samego roku, 24 czerwca w Warszawie Jan Gliński, dotychczasowy właściciel dóbr boniewskich ożenił się z nabywczynią dóbr. W ten sposób Boniewo zostało w rękach Glińskich do momentu parcelacji, aczkolwiek jako właścicielka w hipotecie była zapisana Maria z Borkowskich Glińska, zob. akt małżeństwa między Janem Glińskim a Marią Borkowską, w zbiorach Romana Zańko ze Szczecina; M. Gruszczyńska, E. Celińska, *Boniewo – zespół...*, s. 19. Pomimo zakupu dóbr przez nową właścicielkę, w późniejszych latach, majątek był wystawiany na licytację, lecz ze względu na brak kupca transakcja nie doszła do skutku, zob. tamże, s. 19; „Czas” 1934, nr 135, z 19 maja, s. 14; tamże, 1934, nr 320, z 21 listopada, s. 26; „Kurier Warszawski” 1938, nr 138, z 21 maja (wyd. wieczorne), s. 22; tamże, 1939, nr 135, z 17 maja (wyd. wieczorne), s. 20.

²⁹⁶ L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Żydowo – zespół...*, s. 282-283.

²⁹⁷ C. A[panowicz], *Z pod m. Kowala...*, s. 294.

²⁹⁸ F.S., *Z pow. Włocławskiego – okolica południowa, miesiąc Wrzesień 1868 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1868, nr 39, z 18/30 września, s. 359-360.

*miejskach pszenica porosła, a owies i groch jeszcze oczekują zwózki; - a co będzie z siewami? – Ziemia tak jest przepelniona wodą, że orać nie można, ani nawet wjechać na rolę, to też już zasiewów zimowego rzepaku nie wszędzie dokonano*²⁹⁹.

Także w późniejszych latach autorzy opisywali panujące susze (rok 1875³⁰⁰, 1882³⁰¹, 1895³⁰²), majowe przymrozki (1882³⁰³, 1895³⁰⁴), gradobicia (1890³⁰⁵, 1917³⁰⁶, 1924³⁰⁷) czy burze połączone z ulewnymi deszczami oraz gradobiciem (1869³⁰⁸, 1926³⁰⁹). O wielkości strat materialnych powodowanych przez nieprzewidziane i anomalne zjawiska pogodowe może świadczyć wykaz szkód jakie ponieśli właściciele ziemscy w gminie Śmiłowice w 1877 r. ze względu na gradobicie, mające miejsce 13 czerwca. Zniszczył on wszelkie zboża jare i ozime w następujących majątkach: Gołaszewo – na powierzchni 124 morgi (strata 10 900 rubli), Krukowo – 124 morgi (5000 rubli), Kuźnice – 85 mórg (2000 rubli), Lijewo – 30 mórg (450 rubli), Nakonowo – 240 mórg (3200 rubli), Olganowo – 212 mórg (7000 rubli), Szatki – 39 mórg (900 rubli) oraz Śmiłowice – 416 mórg (13 000 rubli)³¹⁰.

Duże szkody finansowe, które w następstwie skutkowały zaciąganiem kolejnych kredytów, problemami z płatnością bieżących zobowiązań (rat, podatków, itp.) powodowały pożary. Wynikały one z przyczyn naturalnych (od uderzenia pioruna) bądź z winy człowieka. Na przykład 25 lutego (8 marca) 1876 r. w folwarku Kucice spaliła się szopa (ubezpieczona na 720 rubli) i nieruchomości, których wartość wyniosła 127

²⁹⁹ Cyt. za: B. Kretkowski, *Z pow. Włocławskiego...*, s. 362.

³⁰⁰ Tenże, *Z okolic Kowala, w Grudniu*, „Gazeta Rolnicza” 1875/1876, nr 2, z 31 grudnia/12 stycznia, s. 16.

³⁰¹ Ogończyk, *Z pod Włocławka, w grudniu*, „Gazeta Rolnicza” 1882, nr 51, z 10/22 grudnia, s. 615.

³⁰² H.Z., *Z Kujaw*, „Gazeta Rolnicza” 1895, nr 28, z 1/13 lipca, s. 359.

³⁰³ Ogończyk, dz. cyt., s. 615.

³⁰⁴ H.Z., dz. cyt., s. 359.

³⁰⁵ „Kurier Poranny” 1890, nr 162, z 1 (13) czerwca, s. 3. Zniszczenia w oziminach i jarzynach były bardzo duże, natomiast grad zniszczył prawie całkowicie uprawy rzepaku, grochu, wyki oraz kapusty. Najbardziej poszkodowanymi wsiami i folwarkami były: Witoldowo, Klementowice, Brzezie, Dubielewo, Lipiny, Dziadowo, Wieniec, Machnacz, Siedlimin, Kąty, Słonie Pikutkowo i Guźlin, zob. tamże.

³⁰⁶ *Szkody gradowe na Kujawach*, „Nowa Gazeta” 1917, nr 292, z 18 czerwca (wyd. poranne), s. 2. Szkody wyrządzone przez grad odnotowano w majątkach: Mstowo, Strzyżki, Chodeczek, Sobiczewy, Niesiołowo, Śmiłowice, Wilkowice, Smólsk oraz Popowiczki.

³⁰⁷ *Grady na Kujawach*, „Kurier Poranny” 1924, nr 204, z 27 lipca, s. 5.

³⁰⁸ F.S., *Z Włocławskiego*, „Kurier Warszawski” 1869, nr 13, z 7 (19) stycznia, s. 5.

³⁰⁹ A. B[yszewski], *Skutki deszczów*, „Gazeta Rolnicza” 1926, nr 25, z 18 czerwca, s. 593 (do tekstu została dołączona fotografia prezentująca wyżłobiony parów); *Kłeska na Kujawach*, „Dzień Polski” 1926, nr 120, z 29 maja, s. 5. Opisane w tym artykule burze miały miejsce 26 kwietnia oraz 22 maja. Spowodowały one m.in. powstanie parów (głębokie powyżej 2 metrów i szerokie na kilka metrów) przez spływające wody, pozrywanie mostów czy podmycie nasypów kolejki wąskotorowej. Z majątków ucierpiały Pyszkowo, Łąki Markowe, Paruszewice, Szczytno, Borzymowice, Mikołajki, Siewiersk, Niemojewo, Wola Adamowa, Borzymie oraz Chocień. Największe straty odniosły: Wola Adamowa, Pyszkowo, Borzymowice i Szczytno oraz Niemojewo, zob. tamże.

³¹⁰ „Varšavskaâ Policejskaâ Gazeta” 1877, nr 144, z 11 (23) lipca, s. 3.

rubli³¹¹. Dnia 7 czerwca 1890 r. od uderzenia piorunów zgorzały budynki w majątku Krowice Wolskiego oraz Redecz Krukowy, należącym do spadkobierczyni po Janie Mttelsteadzie³¹². W listopadzie tego samego roku wybuchł pożar w majątku Pyszkowo należącym do Henryka Ciechomskiego, w wyniku którego spłonęły wszystkie zabudowania gospodarcze. Sytuacja ta powtórzyła się dziewięć lat później. Oprócz budynków żywność pochłonął również różne ruchomości. Straty wyceniono na 10 000 rubli³¹³. Pożary występowały również m.in. w Brzeziu (15 czerwca 1918 r. wybuchł pożar, w wyniku którego spłonęło około 6 mórg lasu)³¹⁴, Dąbrówce (3 lipca 1909 r., spaliły się praktycznie wszelkie zabudowania folwarczne, z wyjątkiem dworu oraz czworaków, ucierpiał też inwentarz żywy)³¹⁵, Mikołajkach (mający miejsce pożar 8 czerwca 1911 r. strawił stodołę, oborę, spichrz, kurnik, 12 koni, 4 żrebaki, 8 krów, 12 cieląt, 6 jałówek)³¹⁶, Niemojewie (30 października 1888 r. w majątku spłonęły wszystkie zabudowania, ocalały jedynie dom mieszkalny oraz spichlerz)³¹⁷, Więslawicach (13 sierpnia 1909 r. pożar pochłonął spichlerz i stóg, w sierpniu 1917 r. spaliła się stodoła ze zbożem)³¹⁸ oraz Wólce Paruszewskiej (24 czerwca 1903 r., zniszczeniu uległy budynki majątkowe, oprócz dworu i obory, maszyny siewne, bryczki, wozy, sprzęty gospodarskie, spaliło się także 90 owiec)³¹⁹.

Niebotyczny wpływ na poziom zadłużenia majątków miała koniunktura gospodarcza w omawianym okresie. Sytuacja gospodarcza w Cesarstwie Rosyjskim miała wpływ na stosunki panujące w Królestwie Polskim. W latach 1862–1866 w Cesarstwie za pud pszenicy płacono 73 kopiejki, zaś za pud żyta 53 kopiejki. Ceny za zboża wzrosły w następnych latach i wynosiły odpowiednio: 90 kop. za pud pszenicy i 69

³¹¹ Tamże, 1876, nr 59, z 16 (28) marca, s. 5.

³¹² „Kurier Poranny” 1890, nr 161, z 31 maja (12 czerwca), s. 3; „Słowo” 1890, nr 128, z 31 maja (12 czerwca), s. 3.

³¹³ Pożary, „Gazeta Polska” 1890, nr 250, z 7 listopada, s. 2, gdzie błędna informacja, że Pyszkowo leżało w powiecie wrocławskim; Pożary, „Kurier Warszawski” 1899, nr 234, z 13 (25) sierpnia (dodatek poranny), s. 2.

³¹⁴ Echa pożaru w Brzeziu, „Goniec Kujawski” 1918, nr 163 (996), z 17 czerwca, s. 3; Pożar lasu w Brzeziu, tamże, 1918, nr 162 (995), z 16 czerwca, s. 3;

³¹⁵ Pożar, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 79, z 6 lipca, s. 2.

³¹⁶ Pożary i żywem spalony, „Kurier Warszawski” 1911, nr 162, z 14 czerwca (dodatek poranny), s. 3. Chcąc uratować inwentarz w pożarze zginął 80-letni Szymon Baranowski, pastuch.

³¹⁷ Pożar, „Kurier Warszawski” 1888, nr 302, z 19 (31) października, s. 4. Według doniesień prasowych sprawcą pożaru miał być stelmach pracujący w majątku, którego aresztowano.

³¹⁸ Pożar, „Goniec Kujawski” 1917, nr 238, z 28 sierpnia, s. 3; Skutki burzy, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 111, z 16 września, s. 2.

³¹⁹ Proboszcz z Boniewa na Kujawach, Z papierosem w stodole, „Gazeta Świąteczna” 1903, nr 28 (1175), z 29 czerwca (12 lipca), s. 2. Proboszczem boniewskim był wówczas ks. Stanisław Kołodziejczyk (1861–?), zob. *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1903*, Varsaviae 1903, s. 20.

kop. za pud żyta w latach 1867–1871 oraz 98 kop. za pud pszenicy i 64 kop. za pud pszenicy w okresie 1872–1876. W kolejnych latach następował spadek cen płodów rolnych i pod koniec XIX w. (1889–1990) za pud pszenicy płacono 66,6 kop., natomiast za pud żyta jedynie 43,3 kop.³²⁰ Również w Królestwie Polskim ceny spadały. W latach 1872–1876 za pszenicę kupcy musieli płacić 106 kop. za pud, zaś za żyto 75 kop. Spadek cen zaczął być widoczny w następnym okresie (1877–1881), lecz był on znikomy. Kryzys gospodarczy dotknął Królestwo Polskie jesienią 1884 r. W latach 1886–1888 cena pszenicy wynosiła 66 kop. za puda, a żyta 43 kopiejki. Następny rok (1889) przyniósł poprawę koniunktury, a w związku z tym wzrost cen. Pszenica kosztowała 71 kop. za pud, a żyto wyceniono na 51 kop. za pud³²¹. Na kryzys w rolnictwie miał wpływ również kryzys w przemyśle. Wiązało się to z nadprodukcją, mającą miejsce w latach 1875–1877 i 1882–1884, czego skutkiem było zmniejszenia zatrudnienia. Z kolei zwiększenie bezrobocia wpłynęło na obniżenie popytu produktów rolnych, a co za tym idzie spadkiem ich cen³²². Ponadto między Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim występowały różnice na tle gospodarczym. Wyższa cena ziemi, wyższe podatki oraz koszty robotnicze powodowały, że produkcja rolna w Królestwie była droższa niż w Cesarstwie³²³. Kryzys gospodarczy w Królestwie Polskim, oprócz już wymienionych przyczyn, był spowodowany konkurencją amerykańskiego zboża. Nasilił się wraz z dostawą zbóż z nad Wołgi i wołów mięsnych z Ukrainy oraz z nad Donu. Wynikało to z różniczkowych taryf kolejowych, wprowadzonych przez Cesarstwo Rosyjskie³²⁴.

Pierwsze lata po 1918 r. charakteryzowały się odbudową zniszczeń po Wielkiej Wojnie. Zmniejszona produkcja rolna spowodowała deficyt zbóż chlebowych. W roku 1919/1920 wynosił on 260 000 t, w następnym zaś 1 000 000 t. Było to przyczyną wprowadzenia reglamentacji na podstawowe artykuły żywnościowe. Dopiero zakończenie wojny polsko-bolszewickiej wpłynęło na zwiększenie produkcji rolnej, dlatego też w 1921 r. reglamentacja została zniesiona. Deficyt zbóż został zlikwidowany dopiero w roku gospodarczym 1921/1922³²⁵. Pomimo wzrostu produkcji rolnej sytuacja gospodarcza majątków nie ulegała polepszeniu. Wiązało się to ze spadkiem cen realnych

³²⁰ J. Bloch, *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1892, s. 13.

³²¹ Tamże, s. 14; J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968, s. 60, 62-63.

³²² Tamże, s. 70-71.

³²³ J. Bloch, dz. cyt., s. 14.

³²⁴ W. Grabski, *Kryzys rolniczy*, s. 319.

³²⁵ J. Gościcki, *Odbudowa rolnictwa polskiego po wojnie*, „Przemysł i Handel” 1923, z. 46, z 29 (11) listopada, s. 717; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 1: *W dobie inflacji 1918–1923*, Warszawa 1967, s. 177-178; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 107-108.

produktów rolniczych względem artykułów przemysłowych. W porównaniu do 1914 r. ceny artykułów rolniczych w 1923 r. były niższe o 27,1%, zaś artykułów przemysłowych wyższe o 19,7%. Powstało zjawisko nożyc cen. Aż do roku 1924 ceny artykułów przemysłowych były wyższe niż rolniczych, więc aby zakupić maszynę rolniczą trzeba było sprzedać więcej płodów rolnych³²⁶. Poniższa tabela przedstawia relację cen artykułów rolniczych do cen artykułów przemysłowych.

Tabela 22. Indeksy cen w Polsce w latach 1922–1928

Rok	Ceny artykułów rolniczych	Ceny artykułów przemysłowych
1922	76	92,3
1923	72,9	119,7
1924	112,6	128,9
1925	129,6	123,7
1926	106,6	105,1
1927	130,5	112,2
1928	126,8	116,8

Źródło: W. Grabski, *Kryzys rolniczy*, s. 343.

Polepszenie koniunktury rolniczej zaczęło się pod koniec 1925 r. Od drugiej połowy 1926 r. ceny zbóż wzrastały i proces ten trwał aż do lata 1927 r. Zbiory zniw okazały się lepsze niż w 1926 r., co wywołało spadek cen, osiągając poziom z końca 1926 r. Ponowny wzrost cen nastąpił wiosną 1928 r., lecz nie trwał on długo. Już w drugiej połowie tego roku zaczęły one spadać i tendencja spadkowa utrzymała się przez cały 1929 r. Była to zapowiedź nadchodzącego kryzysu. Gdy w 1928 r. za 1 q pszenicy płacono 50,67 zł, żyta – 41,61 zł, ziemniaków – 9,69 zł, to w 1931 r. było to odpowiednio: 25,26 zł, 20,84 zł i 6,08 zł. Najniższe ceny osiągnięto w 1935 r., kiedy to wynosiły 16,11 zł za 1 q pszenicy, 12,33 zł za 1 q żyta i 3,31 zł za 1 q ziemniaków. Wzrost cen następował od 1936 r. i najwyższy pułap w okresie pokryzysowym osiągnęły w 1937 r., by w następnych latach maleć³²⁷. Również w okresie wielkiego kryzysu, jak i w późniejszym czasie nastąpiło zjawisko nożyc cen. I tak np., gdy w roku gospodarczym 1927/1928 za pług

³²⁶ W. Grabski, *Kryzys rolniczy*, s. 328, 343.

³²⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski, dz. cyt., t. 2: *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924–1929*, Warszawa 1971, s. 119, 122–124; tamże, t. 3: *Wielki kryzys 1930–1935*, Warszawa 1982, s. 154–174; tamże, t. 4: *Lata interwencjonizmu państwowego 1936–1939*, Warszawa 1989, s. 240–254; MRS 1939, s. 249, tabl. 7. Ceny miejscowe płacone producentom; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 109–114.

należało zapłacić 100 kg żyta, to już w roku 1933/1934 trzeba było dać 276 kg, za 10 kg superfosfatu płacono odpowiednio 20 i 51 kg żyta³²⁸.

Sytuacja ekonomiczna majątków ziemskich zależała od wielu czynników. Decydowały o niej osiągnięte przychody (głównie z produkcji roślinnej i hodowlanej, w mniejszym stopniu przemysłu i innej działalności), rozchody (podatki, płace, itp.) i sytuacje losowe. Uzyskiwane dochody były zależne nie tylko od samej pracy właściciela, ale głównie od panującej aury, która mogła zniweczyć całe wysiłki włożone w prowadzeniu folwarku. Ziemianie będąc uzależnieni od różnego rodzaju kredytów, pożyczek, zaciągali je w instytucjach, jak i u osób prywatnych. Zbyt nadmierne obciążenie długami powodowało parcelację lub licytację dóbr. Również sytuacja ekonomiczna na świecie wpływała na stan finansów majątków. Rolnictwo, podobnie jak inne gałęzie życia gospodarczego, podlegało wahaniom rynków wewnętrznych i zewnętrznych, które określały m.in. ceny sprzedaży płodów rolnych.

2.5. Parcelacja majątków 1945 r.

Jeszcze w okresie II wojny światowej powstał zarys przebudowy stosunków gospodarczych na ziemiach polskich. Ogólne zasady reformy rolnej zawierał Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) z 22 lipca 1944 r. W swej treści donosił:

*Aby przyspieszyć odbudowę kraju i zaspokoić odwieczny pęd chłopstwa polskiego do ziemi, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przystąpi natychmiast do urzeczywistnienia na terenach wyzwolonych szerokiej reformy rolnej*³²⁹.

W celu przeprowadzenia reformy powołano do życia Fundusz Ziemi. Podlegał on Resortowi Rolnictwa i Reform Rolnych. Przejęciu na cele funduszu miały podlegać majątki wraz z martwym i żywym inwentarzem o powierzchni ponad 50 ha, natomiast na terenach, które zostały przyłączone w czasie II wojny światowej do Rzeszy, ich powierzchnia miała wynosić ponad 100 ha³³⁰.

Ostatecznie kres wielkiej własności ziemskiej w powojennej Polsce przyniósł dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o *przeprowadzeniu reformy rolnej*³³¹.

³²⁸ J. Stefański, *Nożyce cen a polityka rolnicza*, „Rolnik Ekonomista” 1935, nr 22, z 15 listopada, s. 683

³²⁹ *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942-1945 (wybór materiałów i dokumentów)*, [oprac. W. Góra et al.], Warszawa 1958, s. 507; *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, „Rocznik Lubelski” 1959, t. 2, s. 11; *Reforma rolna w Polsce Ludowej. Materiały i dokumenty*, [oprac. zespół W. Góra et al.], Warszawa 1959, s. 3.

³³⁰ *Kształtowanie się podstaw...*, s. 507.

³³¹ Dz.U. 1944, nr 4, poz. 17.

W niedługim czasie po jego opublikowaniu, został on zmieniony dekretem z dnia 17 stycznia 1945 r. w sprawie zmiany dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej³³². Przepisy, które regulowały wykonanie reformy rolnej, znalazły odzwierciedlenie w zapisach rozporządzenia ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej³³³.

Art. 2, ust. 1, litera a-e dekretu z 1944 r. określał, jakie nieruchomości podlegały reformie rolnej:

Art. 2. (1) Na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie:

- a) stanowiące własność Skarbu Państwa z jakiegokolwiek tytułu;*
- b) będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej;*
- c) będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu, za dezercję lub uchylanie się od służby wojskowej, za pomoc udzieloną okupantom ze szkodą dla Państwa lub miejscowej ludności, względnie za inne przestępstwa przewidziane w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. (Dz. U.R.P. Nr 4, poz. 16) oraz w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U.R.P. Nr 10, poz. 50),*
- d) skonfiskowane z jakichkolwiek innych prawnych przyczyn;*
- e) stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkich użytków rolnych tej powierzchni³³⁴.*

³³² Dz.U. 1945, nr 3, poz. 9. Jednolity tekst dekretu został ogłoszony obwieszczeniem ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r., w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13). W dalszych rozważaniach, autor będzie powoływał się na jednolity tekst dekretu z tego względu, że na terenie województwa pomorskiego reformę rolną przeprowadzano na podstawie znolizowanego dekretu. Zob. B. Głębowicz, *Realizacja reformy rolnej...*, s. 31.

³³³ Dz.U. 1945, nr 10, poz. 51.

³³⁴ Obwieszczenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r., w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13); A. Lichorowicz, *Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemiaństwo*, w: *Dziedzictwo. Ziemiaństwo...*, s. 93.

Przejęciu na rzecz skarbu państwa podlegały również budynki, cały inwentarz żywy i martwy oraz przedsiębiorstwa przemysłu rolnego, które znajdowały się na terenie majątków (art. 6)³³⁵.

Rozporządzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z 1 marca 1945 r. regulowało, że:

§ 11 (1) Przejęciu od właścicieli ziemskich nie podlegają:

- a) przedmioty służące do osobistego użytku właściciela przejmowanego majątku i członków jego rodziny jak np. ubrania, obuwie, pościel, biżuteria, meble, naczynia kuchenne i.t.p., nie mające związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz jeżeli nie posiadają wartości naukowej, artystycznej lub muzealnej,*
- b) zapasy artykułów spiżarni domowej,*
- c) zwierzęta i ptaki pokojowe.*

(2) przejęciu od dzierżawców majątków ziemskich nie podlegają:

- a) wszelkie przedmioty stanowiące osobistą własność dzierżawcy i jego rodziny;*
- b) inwentarz żywy i martwy stanowiący własność dzierżawców, przy czym okoliczność ta musi być udowodniona dokumentami,*

*część zbiorów z ostatniego roku gospodarczego niezbędna do zaspokojenia potrzeb własnych dzierżawcy i jego rodziny oraz należności za pracę robotników rolnych*³³⁶.

Ustawodawca przewidywał, że właściciele ziemscy, którzy zostali pozbawieni swej własności, mogli otrzymać samodzielne gospodarstwa rolne zgodnie z dekretem o reformie rolnej, ale w innym powiecie niż znajdowały ich majątki. Natomiast jeśli nie skorzystali z tego prawa, miało być im wypłacane uposażenie miesięczne odpowiadające wysokości pensji urzędnika państwowego VI grupy (art. 17, ust. 1)³³⁷. Uposażenie to, zwane potocznie „rentą ziemiańską” w niedługim czasie ograniczono. Miały ją otrzymywać tylko osoby niezdolne do pracy. W wyniku takich działań zmieniono ją na rentę inwalidzką, której wysokość wynosiła 500 zł miesięcznie³³⁸.

³³⁵ Obwieszczenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13).

³³⁶ Rozporządzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 10, poz. 51).

³³⁷ Tamże.

³³⁸ D. Chłapowski, dz. cyt., s. 107; A. Łuczak, *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 1(12), styczeń, s. 53. Na przykład wynagrodzenie nauczycieli w 1948 r. w zależności od grupy uposażenia wynosiło od 6 tys. (7 grupa) do 11 tys. (1 grupa) miesięcznie. Zob. *Dekret z dnia 15 września 1948 r. o uposażeniu nauczycieli szkół państwowych i publicznych* (Dz.U. 1948, nr 44, poz. 313); I. Wrona-Meryk, *Warunki socjalne nauczycieli*

Oprócz aktów prawa, dnia 20 marca 1945 r. Komisja Centralna Związków Zawodowych wydała *Wskazówki dla brygad pracujących przy parcelacji majątków*³³⁹.

Wedle ustawodawców reforma rolna miała za zadanie a) upełnorolnienie gospodarstw karłowatych (0-2 ha), małorolnych (2-5 ha) i średniorolnych (5-10 ha, pod warunkiem, że ich właściciele byli obarczeni liczną rodziną); b) stworzenie nowych, samodzielnych gospodarstw dla bezrolnych, robotników i pracowników rolnych, a także drobnych dzierżawców (wg rozporządzenia ministra rolnictwa i reform rolnych, za takich uważano osoby prowadzące samodzielne gospodarstwo, dla których praca na roli stanowiła ich zawód i główne źródło utrzymania). Parcelacja umożliwiała tworzenie gospodarstw przy miastach, ośrodkach przemysłowych dla celów produkcji ogrodniczo-warzywniczej. Ostatnie dwa cele, jakie stawiano przed reformą rolną miały za zadanie:

- c) *zarezerwowanie odpowiednich terenów dla szkół oraz poddanych zarządowi państwowemu lub samorządowemu ośrodków dla podniesienia kultury rolnej, wytwórczości nasiennej, hodowlanej oraz przemysłu rolnego.*
- d) *Zarezerwowanie odpowiednich terenów pod rozbudowę miast, kolonii mieszkaniowych i ogródków działkowych oraz terenów na potrzeby wojskowe, komunikacji publicznej lub melioracji*³⁴⁰.

Manifest PKWN zawierający ogólne zasady reformy rolnej był kolportowany wśród ludności wiejskiej prawdopodobnie przez wkraczające wojska sowieckie i polskie. Tadeusz Czaplicki, syn właściciela Jarantowic wspomina:

*Na bramie wjazdowej już rozlepiono Manifest PKWN z Chełma Lubelskiego. Thumek parobków czyta, przyświecając sobie zapalkami, bo zmrok już zapadł. Już wiedzą, że obszarnicy to wróg ludu, ich ograbienie będzie legalne i że na dokładkę otrzymają jeszcze ziemię orną i łąki*³⁴¹.

W celu przeprowadzenia reformy rolnej powołano do życia odpowiednie organa administracji. Za realizację dekretu z września 1944 r. na terenie województwa pomorskiego, w skład, którego od 1938 r. wchodził powiat włocławski, odpowiadały

częstochoowskich szkół zawodowych w latach 1945-1949. Zarys problematyki, „Pedagogika. Studia i Rozprawy” 2019, t. XXVIII, s. 346.

³³⁹ D. Chłapowski, dz. cyt., s. 107. Przedruk tego dokumentu ukazał się w „Wiadomościach Ziemiańskich” 2001, nr 5, z 30 marca, s. 3-5.

³⁴⁰ *Obwieszczenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej* (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13); *Rozporządzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej* (Dz.U. 1945, nr 10, poz. 51).

³⁴¹ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 238.

Wojewódzki Urząd Ziemski (WUZ) oraz Wydział Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, które z początkiem lutego 1945 r. utworzono w Toruniu. Kierownictwo nad WUZ objął Wiesław Sadowy, członek PPS. Jego zastępcą był Igor Szantyr z PPR. Ponadto powołano Wojewódzkiego Pełnomocnika Rządu do spraw reformy rolnej. Funkcję tę powierzono Franciszkowi Królowi, członkowi grupy operacyjnej KC PPR i jednemu z sekretarzy KW PPR. Zastępcą Franciszka Króla był Antoni Bigus, członek PPR. Naczelnikiem Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego został inż. Konstanty Ceceniowski³⁴². W marcu mianowano także pełnomocników powiatowych do spraw reformy rolnej. Na powiat włocławski został nim Stanisław Macioszek, którego w 1946 r. zastąpił Jan Stankiewicz³⁴³.

Powołano również do życia Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku. Jego pierwszym kierownikiem (komisarzem) został Jan Pleśniarowicz. W I poł. 1946 r. funkcję tę pełnił Jan Strychalski, a od września 1946 r. Stanisław Macioszek³⁴⁴.

Jednym z pierwszych zadań, jakie stanęło przed WUZ oraz Wojewódzkim Pełnomocnikiem Rządu do spraw rolnych, było ustalenie liczby majątków, które miały zostać rozparcelowane. Wykaz ten sporządzono na podstawie spisu powszechnego z 1931 r.³⁴⁵ Przyjęcie takiej cenzury czasowej było błędne. Oparcie się na danych z 1931 r. przyczyniło się do tego, że nie uwzględniono parcelacji – choćby częściowej – majątków,

³⁴² B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 40-41; tenże, *Walka PPR...*, s. 109-110; R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR w województwie bydgoskim (1945-1947)*, Bydgoszcz 1962, s. 76; H. Słabek, *Przebudowa ustroju rolnego w Wielkopolsce i na Pomorzu 1945-1948*, Poznań 1968, s. 78. W połowie marca 1945 r. siedzibę Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego przeniesiono do Bydgoszczy. Tam także od kwietnia zlokalizowano Urząd Wojewódzki Pomorski, zob. B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 44. Od marca 1946 do chwili likwidacji w 1947 r. prezesem Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego był Konstanty Ceceniowski, zob. S. Błażejowski, *Ceceniowski Konstanty (1891-1974), inżynier rolnik, szef administracji rolnictwa i reform rolnych województwa pomorskiego, dyrektor, a następnie adiunkt w instytucjach rolniczych w Bydgoszczy*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, praca zbiorowa pod red. J. Kutty, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 30-32.

³⁴³ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Protokół z 13.3.1945 r., b.p.; APToW, PBGiUR, sygn. 148, b.p.

³⁴⁴ Tamże; APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie z działalności Komisarza Powiatowego Urzędu Ziemskiego na powiat Włocławek Jana Pleśniarowicza, b.p.; APToW, Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945-1946 [1948] (dalej: PUZ 1945-1946), sygn. 5, k. 1; (md.), *Mianowanie*, „Gazeta Kujawska” 1946, nr 202, z 6 września, s. 4; *Zmiany personalne w P.Z.Z.*, „Głos Pomorza. Organ PPS” 1947, nr 58, z 9 marca, s. 5. Jan Strychalski został zdjęty z urzędu ze względu na sprawę, jaka się przeciwko niemu toczyła. Został oskarżony o przywłaszczenie cielaka i nawozu z majątku państwowego, którym zarządzał Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku. Pierwszy zarzut został oddalony, natomiast za drugi skazano Strychalskiego na dwa lata więzienia z zaliczeniem okresu więzienia oraz na pozbawienie praw również na dwa lata. *Były komisarz urzędu ziemskiego przed sądem*, „Gazeta Kujawska” 1946, nr 199, z 3 września, s. 4.

³⁴⁵ B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 42.

jaka miała miejsce w latach 30. XX w., a także likwidacji serwitutów, co wpływało na zmiany powierzchni poszczególnych folwarków.

Problemem, z którym zmagali się urzędy ziemskie województwa pomorskiego był brak odpowiedniej kadry technicznej, mogącej pracować nad parcelacją majątków. Na dzień 22 marca 1945 r. w terenie pracowało 43 mierniczych oraz 135 pomocników. W celu poprawy sytuacji, WUZ w Bydgoszczy skierował prośbę do ministerstwa rolnictwa i reform rolnych o skierowanie mierniczych do pomorskiego. Na Pomorze przybyło 75 mierniczych głównie z województw lubelskiego i rzeszowskiego³⁴⁶. Wśród mierniczych pracujących na terenie powiatu włocławskiego byli: Adam Chmiecik, Władysław Chrzanowski, Durys, Zbigniew Fałek, Marcin Jeżowski, Jędrzejewski, J. Lewandowski, Kazimierz Majewski, Teodor Mroczkowski, Nawrocki, Jan Pacek, Aleksander Socki, Stankiewicz, Stefanowski, Władysław Szymański, Ignacy Ubysz i Bolesław Winiarski³⁴⁷.

W myśl art. 14 *Instrukcji o przyspieszonym trybie wykonania reformy rolnej* w każdym majątku, który podlegał reformie rolnej powołano folwarczne komisje podziału ziemi. Składały się one z 7-11 członków, w tym 2-4 robotników rolnych. Inicjatorem ich powoływania na omawianym terenie byli dawni pracownicy majątkowi. Pierwszy komitet w powiecie włocławskim zawiązał się już 6 lutego 1945 r. w majątku Uklejnica. Jego przewodniczącym został Sylwester Porowski. Komitety działały we wszystkich majątkach w połowie marca 1945 r.³⁴⁸ W skład komisji wchodził głównie bezrolni oraz służba folwarczna, która stanowiła 78% wszystkich komisji. Do jej głównych zadań należały: zabezpieczenie majątku, administrowanie nim do czasu jego parcelacji, przejęcie majątku na rzecz Funduszu Ziemi, udział w czynnościach

³⁴⁶ Tamże, s. 43; W. Góra, *PPR w walce o podział ziemi obszarnej (1944–1945)*, Warszawa 1962, s. 232; tenże, *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969, s. 178.

³⁴⁷ APToW, PBGiUR, sygn. 251, Protokół w sprawie klasyfikacji i szacunku gruntów wchodzących w skład majątku Uklejnica [sic!], gm. Pyszkowo, pow. włocławskiego z 18 sierpnia 1945 r., b.p.; tamże, sygn. 203, Protokół w sprawie klasyfikacji i szacunku gruntów wchodzących w skład majątku Sokołowo, gm. Piaski pow. włocławskiego z 14 sierpnia 1945 r., b.p.; tamże, Protokół w sprawie klasyfikacji i szacunku gruntów wchodzących w skład majątku Lubomin, gm. Piaski pow. włocławskiego z 23 października 1945 r., b.p.; APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 14, s. 1, 7, 9, 13, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 61, 63, 69, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 101, 103, 105, 107, 109, 121, 123, 129, 131, 133, 143, 145, 171, 173, 175, 181, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195.

³⁴⁸ APToW, PBGiUR, sygn. 251, Akt zdawczo-odbiorczy zabezpieczenia i tymczasowego zarządu maj. Uklejnica gm. Pyszkowo z 15 lutego 1945 r., b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 31, 52; *Instrukcja o przyspieszonym trybie wykonania Reformy Rolnej*, Lublin 1944.

związanych z parcelacją³⁴⁹. Zarówno gminne, jak i folwarczne komisje podziału ziemi na terenie powiatu włocławskiego zorganizowano do dnia 21 marca 1945 r.³⁵⁰

Powołano do życia również Gminne Komisje Reformy Rolnej (GKRR). Prawo wyboru do nich miała służba folwarczna, bezrolni, małorolni i średniorolni chłopci uprawnieni do korzystania z reformy. Przewodniczącym GKRR był gminny pełnomocnik reformy rolnej. Komisje te ustalały i zatwierdzały listy uprawnionych do skorzystania z parcelacji³⁵¹. W aktach archiwalnych zachowały się jedynie protokoły – i to też nie wszystkie – zebrani gromad gminy Pyszkowo z wyborów delegatów do GKRR. Dysponujemy jedynie protokołami z jedenastu gromad tejże gminy, a mianowicie: Anielina, Boniewa-Wólki, Jerzmanowa, Łączewny, Ługowisk, Mielinka, Nowin, Pyszkowa, Sarnowa, Witoldowa i Żurawic. We wszystkich tych gromadach do udziału w zebraniach było uprawnionych 267 osób, natomiast przybyło na nie 251 osób. Wybory do gminnej komisji odbywały się od 12 marca (gromada Jerzmanowo) do dnia 22 marca (gromada Żurawice) 1945 r.³⁵² W powiecie włocławskim GKRR zostały zorganizowane do końca marca 1945 r.³⁵³

³⁴⁹ B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 53, 246, przyp. 117.

³⁵⁰ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z prac w związku z wykonaniem Dekretu o Reformie Rolnej na terenie powiatu włocławskiego. Włocławek, dnia 21.3.1945 r., b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 53. W majątku Kostulin w skład komisji podziału ziemi weszło 5 osób ze służby folwarcznej, zob. B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 53. M. Pawlak (*W Polsce Ludowej*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 82), podaje: *Gruntowne zmiany w życiu wsi nastąpiły już wiosną 1945 r. za sprawą reformy rolnej. Zorganizowali ją przywódcy PPR W. Gryz i T. Kraiński. Objęto nią 17 folwarków, wyłączono tylko Chodeczek. Robotnicy rolni wyłonili spośród siebie komitety, które wspólnie z geometrami przeprowadziły parcelację folwarków: Brzyszewa – Michał Michalski, Józek Nowicki i Jan Piekarski, Ignalina – Jan Głowacki i Mieczysław Marchlewski, Kamiennej – rodzina Fudałów, Kobylej Łąki – rodzina Motylów, Kostulina – Józef Gurda, Kromszewic (sic!) – Stanisław Mikołajczyk, Jan Pietrzak, Lucjan Śmigieński i Bolesław Wilczyński, Lubieńca – Stanisław Majchrzak, Władysław Sadziński i Stanisław Szymański, Łakna – Andrzej Adrian i Wincenty Będziński, Mstowa – Jan Dalak, Lucjan Malicki, Stanisław Skruszewicz i Wincenty Wrzesiński, Pieleszek – Władysław Gołębiewski i Koszański, Rutkowic – Bolesław Trzaskowski, Sławęcina – Stanisław Kugaczewski, Sobiczew – Ignacy Gołębiewski i Mieczysław Łuczak, Strzyg – Piotr Słomczewski, Władysław Troszczyński i Jan Żurański, Strzyżek – brak nazwisk, Woli Adamowej – Władysław Gołębiewski, Antoni Habasiński i Jan Raczkowski. Autor powołuje się na relację Janiny Zderko, która w chwili pisania książki była w posiadaniu Komitetu Miejsko-Gminnego PZPR w Chodczu. Pomimo poszukiwań jej przez autora niniejszej pracy, nie udało się odnaleźć tej relacji. Ponadto Marian Pawlak podaje, że reformie rolnej podlegał również majątek Kromszewice, który to został rozparcelowany w 1938 r. przez PBR, zob. APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 106, Ewidencja nieruchomości ziemskich podlegających reformie rolnej pow. Włocławek. 1945, b.p.; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1065, k. 1-30.*

³⁵¹ B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 28, 53; *Rozporządzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej* (Dz.U. 1945, nr 10, poz. 51).

³⁵² APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 3, s. 1-34.

³⁵³ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie z przebiegu prac parcelacyjnych na terenie pow. Włocławskiego. Włocławek, dnia 19.3.1945 r., b.p.

Jak już wspomniano, do czynności jakie należało wykonać przed parcelacją majątku, a leżały w gestii folwarcznych komisji podziału ziemi, było przejęcie majątków w celu zabezpieczenia inwentarza martwego i żywego, a także administrowanie nimi.

Przejęcie majątków na cele reformy rolnej nastąpiło w przeciągu lutego i marca 1945 r. Pierwszy folwark przejęto 8 lutego (Zgłowiączka), natomiast ostatni 25 marca (Stok). We wszystkich majątkach ustanowiono administratorów, np. Bierzyn – Franciszek Kadlewicz, Brzyszewo – Zdzisław Zieliński, Dąbie – Józef Stefański, Niemojewo – Adolf Wolański, Olganowo – Wojciech Gabriel, Otmianowo – Leon Poliński, Sykuła – Stanisław Kozarowicz, Szczecin – Stefan Marciniak, Uklejnica – Sylwester Porowski i Wola Adamowa – Władysław Gołębiewski³⁵⁴. Opis majątku był dokonywany na specjalnym formularzu, zawierającym następujące informacje: wykaz inwentarza żywego i martwego, stan zabudowań, wykaz zapasów, jakie znajdowały się w spichlerzach oraz spiżarniach. Podawano również wiadomości o osobie byłego właściciela. Protokół z przejęcia majątku miał być sporządzony w czterech egzemplarzach, z których trzy miano przysyłać na ręce Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej do Urzędu Ziemskiego we Włocławku, natomiast czwarty miał zostać w posiadaniu administratora majątku. Czynności te przeprowadzano w obecności delegata miejscowego Komitetu Służby Folwarcznej, przedstawiciela miejscowej władzy, dotychczasowego właściciela, dzierżawcy, administratora lub rządcy³⁵⁵.

Prace przygotowawcze związane z parcelacją majątków ziemskich podjęto już w lutym 1945 r. W informacji Antoniego Alstera³⁵⁶, stojącego wówczas na czele Pomorskiej Grupy Operacyjnej PPR, z 12 lutego tego roku do KC PPR, podano, że na terenie powiatu włocławskiego reforma rolna może być przeprowadzona do wiosny³⁵⁷. Rozpoczęcie akcji parcelacyjnej zostało poprzedzone zjazdem chłopskim we Włocławku (18 lutego 1945 r.), w trakcie którego Franciszek Król, Wojewódzki Pełnomocnik Rządu do spraw reformy rolnej, przedstawił zagadnienia związane z reformą rolną. Zgromadził

³⁵⁴ Tamże, sygn. 49, Kontrolka parcelacji majątków pow. Włocławek. 1945, b.p.; APToW, PBGiUR, sygn. 70, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 52. Wśród administratorów majątków byli też byli właściciele ziemscy, np. majątkiem Uklejnica administrował przedwojenny współwłaściciel Bierzyna, Sylwester Porowski natomiast Olganowem, syn byłego właściciela, Wojciech Gabriel, zob. W. Gabriel, T. Epsztajn, *Gabriel Jerzy...*, s. 40-42.

³⁵⁵ APToW, PBGiUR, sygn. 70, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 56.

³⁵⁶ J. Kutta, *Alster Antoni pseud. Antek, Hans, Komar, Sierpień, Storowski, Tracz Wit (1903–1968), działacz Komunistycznej Partii Polski, oficer polityczny w Armii Polskiej w Związku Sowieckim, I sekretarz KW PPR w Bydgoszczy, kierownik Wydziału Organizacyjnego KC PZPR, zastępca przewodniczącego Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, wiceminister spraw wewnętrznych, wiceminister gospodarki komunalnej, poseł na Sejm Ustawodawczy*, w: *Bydgoski słownik...*, t. 6, Bydgoszcz 2000, s. 17-18.

³⁵⁷ B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 170; H. Słabek, dz. cyt., s. 77.

ok. 1000 delegatów z trzech powiatów: lipnowskiego, nieszawskiego oraz włocławskiego³⁵⁸. Kolejny zjazd chłopów i robotników rolnych z terenu Włocławskiego miał miejsce na początku marca 1945 r. w Śmiłowicach³⁵⁹.

Parcelację majątków ziemskich rozpoczęto 16 marca 1945 r. Już cztery dni później rozdzielono 5 majątków: Dobrzelevice, Grodztwo, Gustorzyn, Siarczyce oraz Wiktorowo, o łącznej powierzchni 1144 ha. Działki przydzielono 238 osobom. W dniach 23-25 marca, według sprawozdania kierownika Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku, rozparcelowano 7 majątków o ogólnej powierzchni 1731,53 ha, z czego rozdzielono 1189,56 ha między 211 osób. 26 marca 1945 r. z inicjatywy Powiatowego Komisarza Ziemskiego oraz Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej odbył się zjazd pełnomocników gminnych do Reformy Rolnej, administratorów majątków i agronomów gminnych. Uczestniczyli w nim przedstawiciele władz powiatowych, stronnictw politycznych, a także organizacji społecznych. W jego trakcie złożono sprawozdania dotyczące przebiegu parcelacji we Włocławskim. Stwierdzono, że dotychczas rozparcelowano 22 majątki. Ogółem do dnia 28 marca likwidacji uległy 24 folwarki³⁶⁰. Z dniem 30. tego miesiąca rozparcelowanych było już 48 majątków, których ogólny obszar wynosił 12 638,77 ha³⁶¹. Na dzień 11 kwietnia rozparcelowano 71 majątków. W pracach czynny udział wzięli członkowie PPR oraz ZWM³⁶². Natomiast cztery dni później podzielono między nabywców 117 majątków³⁶³.

³⁵⁸ Tamże; B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 170-171.

³⁵⁹ B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 171.

³⁶⁰ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z prac w związku z wykonaniem Dekretu o Reformie Rolnej na terenie powiatu włocławskiego. Włocławek, dnia 21.3.1945 r., b.p.; AIPN Bydgoszcz, IPN By 063/1 (Sprawozdania dekadowe Kierownika Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku do Szefa Wojewódzkiego urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy z 1945 r.), s. 26, Sprawozdanie z przebiegu pracy parcelacyjnych na terenie pow. Włocławskiego od dnia 23 do 25.3.1945 r.; B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 115; W. Góra, *PPR w walce...*, s. 231; tenże, *Reforma rolna...*, s. 177; A. Kwiatkowski, *Powiat włocławski w latach 1945-1975*, w: *Monografia*, 2018, s. 488; *Reforma Rolna w naszym powiecie*, „Wiadomości Włocławskie” 1945, nr 55, 1/2 kwietnia, s. 4; P. Rybarczyk, *Uwięzienie ostatniego Kronenberga. Nieznane kronenbergiana w zasobie Delegatury IPN w Bydgoszczy*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2013, t. 6, s. 235.

³⁶¹ AIPN Bydgoszcz, IPN By 063/1 (Sprawozdania dekadowe Kierownika Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku do Szefa Wojewódzkiego urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy z 1945 r.), s. 59, Sprawozdanie z przeprowadzenia Reformy Rolnej w powiecie włocławskim. Włocławek dnia 4.4.1945 r.

³⁶² Tamże, IPN By 030/1 (Sprawozdania Szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, dotyczące pracy agenturalno-operacyjnej z 1945 r.), Protokół 3-ciej wojewódzkiej konferencji starostów pow. i komisarzy ziemskich, s. 9.

³⁶³ Tamże, Protokół 4-tej wojewódzkiej konferencji starostów pow., komisarzy ziemskich i pełnomocników powiatowych do spraw reformy rolnej, w dniu 15.4.45 r., s. 14.

W sprawozdaniu z 5 maja 1945 r. pełnomocnik powiatowy do spraw rolnych we Włocławku podaje, że ze 122 majątków ziemskich o powierzchni powyżej 100 ha, parcelacji uległo 118. Ich ogólna powierzchnia wynosiła 32 739,93 ha. Z tego areálu rozparcelowano 26 659,04 ha³⁶⁴. Według ustaleń Bogdana Głębowicza i Henryka Słabka, podział ziemi w ramach realizacji reformy rolnej zakończył się 14 kwietnia 1945 r.³⁶⁵

W myśl przepisów dekretu o reformie rolnej (art. 2, ust. 1, lit. e) w powiecie włocławskim będącym w granicach województwa pomorskiego, parcelacji miały podlegać majątki prywatnej wielkiej własności o powierzchni powyżej 100 ha. Z dokumentacji, jaką zgromadzono w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, wynika, że takich folwarków było 115, o łącznym areale 36 619,2 ha³⁶⁶. We wspomnianym sprawozdaniu z 5 maja 1945 r. powiatowy pełnomocnik do spraw reformy rolnej podaje liczbę 122 majątków o powierzchni powyżej 100 ha. Natomiast niedatowane sprawozdanie komisarza powiatowego urzędu ziemskiego na powiat włocławski mówi o 123 folwarkach, których łączny areal wynosił 37 689 ha³⁶⁷. Z kolei Bogdan Głębowicz podaje, że na terenie Włocławskiego na dzień 1 lutego 1945 r. istniało 112 majątków

³⁶⁴ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z przebiegu prac związanych z wykonaniem reformy rolnej na terenie powiatu włocławskiego. Włocławek, dnia 5 maja 1945 r., b.p.

³⁶⁵ B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 172; tenże, *Walka PPR...*, s. 116; H. Słabek, dz. cyt., s. 79. Należy zaznaczyć, że zmiany chociażby w ilości rozparcelowanego areálu trwały do końca 1947 r. Wiązało się to m.in. z migracjami ludności, rzekaniem się aktów nadania. Z momentu nadawania aktów własności ziemi parcelantom tworzone lokalne święta. Na przykład, w Lubrańcu 8 marca z okazji wręczenia dokumentów chłopom i robotnikom, do miasteczka przybyli m.in. wiceminister rolnictwa i reform rolnych Michał Szyszko-Dąbek, starosta powiatowy Stanisław Karolak czy przedstawiciel województwa pomorskiego, obywatel porucznik Rot. Uroczystości odbyły się na lubrańskim rynku, gdzie po odprawionej mszy świętej oraz poświęceniu dekretów nadania własności ziemi, rozpoczęto oficjalną część od przemówienie starosty włocławskiego. Akta parcelantom wręczali wiceminister rolnictwa wraz z powiatowym pełnomocnikiem do spraw reformy rolnej Maciaszkiem. Według doniesień prasowych, wdzięczni parcelanci z gminy Piaski wysłali do Bolesława Bieruta, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i Edwarda Osóbki-Morawskiego, Premiera Tymczasowego Rządu RP, rezolucję o treści: *Chłopi gm. Piaski pow. Włocławskiego zebrani na uroczystości wręczenia aktów nadania ziemi, przesyłają swoje gorące zapewnienia, że ziemia nadana im dekretem rządu będzie całkowicie uprawiona i obsiana, oraz wyda obfity plon ku CHWALE DEMOKRATYCZNEJ OJCZYZNY* [podkreślenie w oryginale – M.R.]. Cyt. za: *Uroczystości w Lubrańcu*, „Wiadomości Włocławskie” 1945, nr 62, z 10 kwietnia, s. 4. Na temat Michała Szyszko-Dąbka, zob. *ś.p. Michał Szyszko Wicemin. Roln. i Reform Rolnych*, „Dziennik Bałtycki” 1946, nr 16 (233), z 17 stycznia, s. 1. O Stanisławie Karolaku, zob. *Życiorys ob. Karolaka Stanisława, starosty włocławskiego*, „Wiadomości Włocławskie” 1945, nr 29, z 1 marca, s. [4].

³⁶⁶ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

³⁶⁷ AP Bydgoszcz, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Sprawozdanie Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej we Włocławku Stanisława Macioszka z przebiegu prac związanych z wykonaniem reformy rolnej na terenie powiatu włocławskiego. Włocławek, dnia 5 maja 1945 r., b.p.; tamże, Sprawozdanie z działalności Komisarza Powiatowego Urzędu Ziemskiego na powiat Włocławek Jana Pleśniarowicza, b.p. Ponadto zob. P. Rybarczyk, dz. cyt., s. 236, przyp. 45. Autor tego ostatniego opracowania błędnie przywołuje nazwę akt, w których znajduje się sprawozdanie Jana Pleśniarowicza. Według niego jest ono w zespole UWP, który to skrót można rozwiązać jako Urząd Wojewódzki Pomorski.

(34 481,30 ha) należących do prywatnej wielkiej własności³⁶⁸. Inny badacz, H. Słabek, powołując się na sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego w Bydgoszczy, podaje, że na dzień 1 czerwca 1945 r. były 123 majątki (34 326 ha), zaś dwa lata później (dane na 1 stycznia 1947 r.) było ich 129 o powierzchni 38 689,8 ha³⁶⁹.

Różnice jakie występują w wyżej przedstawionych danych wynikają z tego, że Bogdan Głębowicz do swoich obliczeń nie wliczył dwóch majątków, jakie istniały na terenie gmin Kowal i Przedecz. Natomiast H. Słabek swoimi badania objął wszystkie majątki istniejące na terenie powiatu włocławskiego, należące przed 1939 r. zarówno do ziemian, jak i do państwa.

Poniższa tabela została opracowana na podstawie akt zgromadzonych w AAN. Jest to czystopis zestawień, bez żadnych poprawek, które występują w aktach dawnego Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego w Bydgoszczy przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy³⁷⁰.

Tabela 23. Prywatne majątki ziemskie w powiecie włocławskim o powierzchni powyżej 100 ha

L.p.	Nazwa nieruchomości	Obszar nieruchomości ogółem w ha
gmina Baruchowo		
1.	Baruchowo	362,8
2.	Bogusławice	434,2
3.	Dąbrówka	127,1
4.	Grodno	376,1
5.	Skrzynki-Lubaty (Czarne)	701,4
6.	Więslawice-Dobrzelevice	607,9
7.	Zakrzewo	474,4
		3083,9
Gmina Chodecz		
1.	Brzyszewo-Sobiczewy	895,9
2.	Chodeczek	551,2
3.	Ignalin	318,7
4.	Kamienna	625,9
5.	Kobyła Łąka	191

³⁶⁸ B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 169-170. W ocenie Głębowicza, majątków ziemskich będących własnością ziemian nie było w dwóch gminach, a mianowicie w gminie Kowal i Przedecz. W tej pierwszej był folwark Grabkowo, w drugiej zaś Dziewczopólko i Zbijewo. Zob. m.in. AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.; „Kujawianin. Kalendarz na rok 1939” 1938, R. XIX, k. nlb. Dane za B. Głębowiczem przejęli A. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 488; P. Rybarczyk, dz. cyt., s. 236.

³⁶⁹ H. Słabek, dz. cyt., Aneks 19a, Aneks 21a.

³⁷⁰ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

6.	Kostulin	154,2
7.	Lubieniec	285,2
8.	Łakno	155,5
9.	Mstowo	147,7
10.	Pieleszki	214,8
11.	Rutkowice	338,7
12.	Sławęcin	183,5
13.	Stróże	155,5
14.	Strzygi	346,1
15.	Szczecin	232,9
16.	Zieleniewo	179,3
		4976,1
gmina Dobiegniewo		
1.	Wistka Królewska	289,5
		289,5
gmina Falborz		
1.	Dąbie	615,6
2.	Falborz	587,7
3.	Jądrawice	344
4.	Kuczyna	163,3
5.	Miechowice	235,6
6.	Stok	125
		2071,2
gmina Kłóbka		
1.	Kępka Szlachecka	289,6
2.	Kłóbka	313,2
3.	Lutobórz	221,1
4.	Modlibórz	235,7
5.	Rzegocin-Rzeżewo	306,8
6.	Unisławice	389,4
7.	Wiktorowo	148,7
		1904,5
gmina Kowal		
1.	Grabkowo	166,1
		166,1
gmina Lubień		
1.	Beszyn	321,4
2.	Dziankowo	182,4
3.	Dziankówiek	193
4.	Gole	400,3
5.	Lubień	181,8
6.	Siemiony	115,4
7.	Stępka	165,2

8.	Świerna	190,6
9.	Wąwał	192
10.	Wola Olszowa	245,4
		2187,5
gmina Piaski		
1.	Biernatki	175,3
2.	Kazanie	399,8
3.	Koniec-Kwilno	342,8
4.	Korzeszynek	118,4
5.	Krowice	269,1
6.	Lubraniec-Lubrańczyk	348,3
7.	Ossowo	250,5
8.	Redecz Kalny	335,9
6.	Redecz Wielki	308,7
10.	Siarczyce	168,5
11.	Siemnówek	101,1
12.	Sokołowo	769,2
13.	Sułków	228,5
14.	Sykuła	164,2
15.	Turowo	203,9
		4184,2
gmina Przedecz		
1.	Dziewczopólko	130,5
2.	Zbijewo	257,9
		388,4
gmina Pyszkowo		
1.	Bierzyn	190,7
2.	Boniewo	241,1
3.	Borzynie	398,7
4.	Borzymowice	259,7
5.	Czuple	159,7
6.	Grójec	367,3
7.	Kaniewo	448,9
8.	Łania	172,5
9.	Łąki Markowe	186,4
10.	Łąki Wielkie	273
11.	Łąki Zwiastowe	182,9
12.	Osiecz Mały	324,5
13.	Osiecz Wielki	625,4
14.	Otmianowo	302,7
15.	Paruszewice	113,7
16.	Pyszkowo	147,8
17.	Siewiersk	320,5

18.	Szczytno	158,9
19.	Uklejnicza	110,7
20.	Wola Adamowa	249,7
21.	Wólka Paruszeńska	130,2
		5365
gmina Śmiłowice		
1.	Bodzanówek	273,4
2.	Choceń	325,1
3.	Czerniewice	277,7
4.	Dębice-Poddębice	1200,2
5.	Janowo	236,8
6.	Jarantowice	415,1
7.	Krukowo	205,2
8.	Kruszyn	412,8
9.	Kruszynek	264,6
10.	Kuźnice	142,7
11.	Łagiewniki	167,6
12.	Nakonowska Wola	152,6
13.	Niemojewo	291,6
14.	Nowa Wieś	242
15.	Olganowo	323,8
16.	Potok	138,8
17.	Smólsk	522,2
18.	Śmiłowice	434,8
19.	Świętosław	304,2
20.	Wichrowice	414,2
21.	Wilkowice	292
22.	Wilkowiczki	290,5
23.	Ząbin i Ząbinek	238
		7565,9
gmina Wieniec		
1.	Aleksandrowo	203
2.	Brzezcie	1931
3.	Dubielewo	236
4.	Gustorzyn	324,2
5.	Lipiny	227,1
6.	Wieniec i Dziadowo	1515,6
		4436,9

Źródło: AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

Ostatecznie na cele reformy rolnej przejęto 112 majątków powyżej 100 ha stanowiących własność prywatną. Z parcelacji wyłączono 4 folwarki: Chodeczek (gm. Chodecz), Kazanie (gm. Piaski), Kuźnice i Świętosław (gm. Śmiłowice). Utworzono

z nich Państwowe Gospodarstwa Rolne, w których zajmowano się prowadzeniem hodowli (Chodeczek, Kazanie) oraz nasiennictwem (Kuźnice, Świętosław)³⁷¹. Parcelacji uległy również majątki o areale mieszczącym się w granicach 50-100 ha (4 majątki).

Na reformę rolną przeznaczono 34 457,6 ha³⁷², w tym rozparcelowano 24 891,7 ha. Rozdzielono je między 4009 rodzin, które otrzymały 21 776,3 ha (zob. aneks, tabela II)³⁷³. Podział ziemi wśród poszczególnych grup parcelantów przedstawia poniższa tabela.

Tabela 24. Podział ziemi z reformy rolnej wg grup parcelantów

Grupa parcelantów	Liczba rodzin	Powierzchnia rozdzielonej ziemi
Służba folwarczna	2120	13 413,1
Bezrolni	650	3905,5
Małorolni (2-5 ha)	898	3623,2
Średniorolni (5-10 ha)	249	510,2
Ogrodnicy i rzemieślnicy	92	324,3
Razem	4009	21 776,3

Źródło: oprac. własne na podstawie: AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

Pozostałą część ziemi, która nie została rozdzielona między ludność stanowiły: a) ośrodki (resztówki) – 1097 ha, oraz b) działki przeznaczone na cele użyteczności publicznej i cele społeczne – 1738,6 ha. Część gruntów (3188,7 ha – 580 działek) nie

³⁷¹ APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Protokół Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z 13.03.1945 r., b.p.; P. Bokota, P. Nowakowski, *Chodeczek – dwór...*, s. 58; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Świętosław – zespół...*, s. 225; ciż, *Kuźnice – zespół...*, s. 178. Bogdan Głębowicz (*Realizacja reformy...*, s. 91) podaje, że na terenie powiatu włocławskiego nie wyłączono żadnego majątku ziemskiego, któryby przeznaczono na Państwowy Zakład Hodowli Roślin oraz Państwowy Zakład Hodowli Zwierząt. Należy zaznaczyć, że majątek Chodeczek oraz Ignalin, który wchodził w skład dóbr ziemskich Chodeczek, aż do kwietnia 1946 r. były w rękach władz wojskowych, zob. „Robotnik Pomorski” 1946, nr 105, z 20 kwietnia, s. 5.

³⁷² Z reformy wyłączono 6377,2 ha, na które składały się majątki przeznaczone na Państwowe Gospodarstwa Rolne, a także nieużytki, wody, drogi, lasy.

³⁷³ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p. Według B. Głębowicza (*Rolnictwo powiatu...*, s. 172-173) rozparcelowano 22 400,56 ha ziemi, którą rozdzielono między służbę folwarczną (2214 rodziny, 13 799,76 ha), bezrolnych (774 rodziny, 4493,06 ha), małorolnych (863 rodziny, 3485,84 ha) oraz średniorolnych (250 rodzin, 621,90 ha). H. Słabek (dz. cyt., Aneks 19b, Aneks 21a), podaje, że do 1 czerwca 1945 r. rozparcelowano 119 majątków o łącznej powierzchni 23 252 ha. Działki z folwarków otrzymały rodziny ze służby folwarcznej (2216, 15 206 ha), bezrolnych (406, 2599 ha), małorolnych (751, 3333 ha), średniorolnych (422, 1489 ha), rzemieślników i innych (85, 169 ha). Natomiast do dnia 1 stycznia 1947 r. podzielono 120 majątków (22 744,9 ha). Ziemię otrzymali: służba folwarczna – 13 962,1 ha (2243 rodziny), bezrolni – 4050,9 ha (686 rodzin), małorolni 2-5 ha – 3751,5 ha (946 rodzin), średniorolni 5-10 ha – 605,8 ha (320 rodzin), ogrodnicy i rzemieślnicy – 374,6 ha (102 rodziny). Dane zarówno B. Głębowicza i H. Słabka są trudne do weryfikacji z powodu stanu zachowania akt archiwalnych. Pierwszy z nich, swoje ustalenia oparł na operatach rozparcelowanych majątków, które do dnia dzisiejszego nie zachowały się dla wszystkich folwarków. Natomiast drugi autor opracował dane na podstawie sprawozdań wojewódzkiego urzędu ziemskiego. Niestety mimo ich poszukiwań przez autora niniejszej pracy, nie udało się ich odnaleźć.

została rozparcelowana w ogóle. Resztówki zostały przydzielone Związkowi Samopomocy Chłopskiej. W drugiej grupie, dla której przeznaczono ziemię z folwarków znalazły się m.in. szkoły średnie i licea, gminne szkoły rolnicze (miano je utworzyć w ośrodkach następujących majątków: Śmiłowice, Katarzyna, Osiecz Wielki, Piaski, Falborz, Dubielewo, Klóbka, Czerniewice, Wistka Królewska, Lubień i Baruchowo), powiatowe szkoły rolnicze (oprócz istniejących w Starym Brześciu i Marysinie, uruchomiono Powiatową Szkołę Ogrodniczą w Borzymiu), zakłady przemysłowe, instytucje, np. Opieka Społeczna Polskiego Czerwonego Krzyża³⁷⁴.

Średni przydział ziemi dla parcelantów wynosił 5,43 ha. Dla poszczególnych grup wielkości te wyglądały następująco: służba folwarczna – 6,33 ha, bezrolni – 6,01 ha, małorolni – 4,03 ha, średniorolni – 2,05 ha oraz ogrodnicy i rzemieślnicy – 3,53 ha³⁷⁵. W swoim opracowaniu z 1966 r., B. Głębowicz podaje, że przeciętny areal działki dla służby folwarcznej na dzień 30 czerwca 1945 r. wynosił 5,98 ha, natomiast 31 grudnia 1947 r. równał się on 6,23 ha. Dla innych nabywców wielkości te wyglądały następująco: bezrolni 5,23 ha i 5,80 ha, małorolni 4,07 ha i 4,04 ha, średniorolni 2,43 ha i 2,49 ha. Na jednego parcelanta średnio przypadało 5,23 ha (30 czerwca 1945 r.) oraz 5,46 ha (31 grudnia 1947 r.)³⁷⁶. Inne dane dla powiatu włocławskiego przedstawił ten sam autor w 1968 r. Przeciętny areal działki dla służby folwarcznej i bezrolnych wynosił 6,10 ha³⁷⁷. Zupełnie odmienne wielkości przedstawia H. Słabek, który dokonał ich zestawienia na podstawie sprawozdań statystycznych wojewódzkiego urzędu ziemskiego województwa pomorskiego (zob. poniższa tabela).

Tabela 25. Przeciętny nadział w ha w powiecie włocławskim

1 czerwca 1945		1 stycznia 1947	
Ogólny	dla służby folwarcznej	ogólny	dla służby folwarcznej
5,8	6,8	5,3	6,2

Źródło: H. Słabek, dz. cyt., Aneks 18.

³⁷⁴ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.; APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 37, Protokół Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z 13.03.1945 r., b.p.; tamże, Sprawozdanie Pełnomocnika Powiatowego do Spraw Reformy Rolnej Stanisława Macioszka z przebiegu prac związanych z wykonaniem reformy rolnej na terenie powiatu włocławskiego. Włocławek, dnia 5 maja 1945 r., b.p.; APB, WUZ Bydgoszcz, sygn. 49, Kontrolka parcelacji majątków pow. Włocławek. 1945, b.p.

³⁷⁵ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

³⁷⁶ B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 79, tablica nr 12. Przeciętny areal działki z reformy rolnej dla poszczególnych grup parcelantów w poszczególnych powiatach woj. pomorskiego.

³⁷⁷ B. Głębowicz, *Rolnictwo powiatu...*, s. 173. Ponadto zob. A. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 489.

Autor niniejszego opracowania dane oparł na zestawieniu zbiorczym dla poszczególnych majątków z terenu powiatu włocławskiego³⁷⁸, natomiast dane przedstawione przez Głębowicza pochodzą z operatów parcelacyjnych majątków z Włocławskiego³⁷⁹. Z kolei Słabek swoje dane zaczerpnął ze sprawozdań WUZ w Bydgoszczy³⁸⁰. Najbliższe prawdy są dane przytoczone przez autora pracy, gdyż odnoszą się bezpośrednio do poszczególnych majątków z Włocławskiego.

Oprócz nadziału ziemi parcelanci otrzymali również inwentarz żywy i martwy. We Włocławskim zwierzęta gospodarskie znajdowały się aż w 108 majątkach na ogólną liczbę 112, które zostały przydzielone nabywcom³⁸¹. Przydział inwentarza żywego w powiecie przedstawia poniższa tabela.

Tabela 26. Przydział inwentarza żywego dla nabywców działek w powiecie włocławskim (stan na 31 grudnia 1946 r.)

Liczba rodzin	Ilość				
	koni	krów	wołów	świń	owiec
4101	833	1049	245	72	32

Źródło: APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 15, s. 11, 13, 15, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 40-43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57; tamże, sygn. 89, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 115; tenże, *Rolnictwo powiatu...*, s. 177.

Według Bogdana Głębowicza, największą ilość zwierząt przydzielono parcelantom (42) z majątku Jądrówice. Rozdzielono wśród nich 54 konie, 2 woły, 34 krowy, 65 świń oraz 32 owce³⁸².

Nabywcy działek otrzymali również inwentarz martwy. Dla rodzin przeznaczono najniezbędniejsze narzędzia rolnicze, np. brony, kultywatory, obsypniki, pługi, radła i wały pierścieniowate. Z maszyn rolniczych, które znajdowały się w majątkach, parcelanci otrzymywali grabiarki, kosiarki oraz żniwiarki. W mniejszej ilości przydzielano im młocarnie czy sieczkarnie. Wśród przedmiotów jakie przechodziły na własność parcelantów były także chociażby uprząże czy wozy. Sprzęt ciężki (lokomobile,

³⁷⁸ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

³⁷⁹ Referat Urzędów Rolnych, Powiatowe Rady Narodowe, za: B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 251.

³⁸⁰ Składnica Akt Ministerstwa Rolnictwa, Statystyczne sprawozdania Pomorskiego Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego, za: H. Słabek, dz. cyt., Aneks 18.

³⁸¹ APToW, PUZ 1945–46, sygn. 15, s. 11, 13, 15, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 40-43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57; tamże, sygn. 89, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 117; tenże, *Rolnictwo powiatu...*, s. 177.

³⁸² B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 117; tenże, *Rolnictwo powiatu...*, s. 177. Z zachowanej dokumentacji wynika, że dla parcelantów (23 rodzin) przeznaczono 23 konie oraz 5 krów, zob. APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 50, s. 1, 7, 11, 15, 31, 35, 39, 43, 47, 51, 55, 67, 75, 83, 87, 91, 95, 99, 111, 115, 119, 123, 151.

traktory) zostawały na ośrodkach majątków³⁸³. Przydział wybranych narzędzi i maszyn rolnych dla parcelantów w powiecie włocławskim przedstawia poniższa tabela.

Tabela 27. Przydział narzędzi i maszyn rolniczych w powiecie włocławskim (stan na 31 grudnia 1946 r.)

Nazwa narzędzi/maszyn	Ilość
pługi	457
brony	1605
radła	359
kultywatory	150
wały	102
siewniki	56
żniwiarki, kosiarki	96
młocarnie	3
wialnie	56
młynki	62
sieczkarnie	34
wozy	398

Źródło: APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 15, s. 11-57; tamże, sygn. 89, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 126; tenże, *Rolnictwo powiatu...*, s. 178-179.

Na przykład, parcelanci z majątku Wola Adamowa otrzymali na własność: 8 par bron, 1 dołownik, 2 grabiarki, 1 kierat, 4 kultywatory, 1 młynek, 7 opielaczy, 1 oszczędność, 13 pługów, 3 radła, 1 sieczkarnię, 1 sieczkarnię do buraków, 1 wał pierścieniowy, 1 wialnię, 1 wólkę, 7 wozów i 1 żniwiarkę. Na ośrodku pozostały: 1 dołownik, 1 kosiarka, 1 lokomobila, 1 młockarnia, 3 oszczędności, 1 parnik, 4 pługi, 2 sieczkarnie (w tym 1 do buraków), 1 śrutownik, 1 tryjer, 1 wał Cambell'a, 1 wał gładki żelazny, 1 wał pierścieniowy, 1 waga, 5 wólk żelaznych, 1 wóz mały, 1 żmijka oraz 1 żniwiarka³⁸⁴.

W wyniku reformy rolnej na rzecz skarbu państwa przeszły również obrazy znajdujące się w poszczególnych majątkach mające wartość artystyczną i muzealną. Reprezentowały one m.in. malarstwo polskie (malarstwo batalistyczne, pejzaż, portret), holenderskie, włoskie oraz niemieckie. Najstarsze obrazy datowane są na XVI w. Wśród ich twórców można wymienić m.in.: Kazimierza Alchimowicza, Leona Dembowskiego,

³⁸³ Tamże, sygn. 15, s. 11-57; tamże, sygn. 89, b.p.; B. Głębowicz, *Realizacja reformy...*, s. 125; tenże, *Rolnictwo powiatu...*, s. 178.

³⁸⁴ APToW, PUZ 1945–1946, sygn. 74, s. 53-194; tamże, sygn. 15, s. 47; tamże, sygn. 89, b.p. Odnośnie przydziału inwentarza żywego, jak i martwego z majątku Szczytno zob. M. Raczkowski, *Z dziejów dóbr...*, s. 223, Tabela 3. Przydział ziemi, inwentarza martwego i żywego w czasie parcelacji majątku Szczytno.

Seweryna Mielżyńskiego, Jacopo da Ponte (Basano), Jerzego Filipa Rugendasa, Franciszka Ruśkiewicza, Józefa Simmlera czy Franciszka Streitta. Były one przejęte z rozparcelowanych majątków takich jak: Brzeziny, Chodczek, Jądrowice, Kłóbka, Kruszynek, Osiecz Wielki, Redecz Kalny, Siewiersk i Więśławice. Trafiły one do Muzeum Kujawskiego (obecnie Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej) we Włocławku³⁸⁵.

Pomimo, iż przejęciu nie podlegały meble, pod warunkiem, że nie miały one związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego, ani nie przedstawiały wartości naukowej, artystycznej czy muzealnej, byli właściciele mieli problem z otrzymaniem ich z powrotem. Część z wyposażenia dworów, pałaców przejmowali na własność okoliczni mieszkańcy. Jedną z takich scen opisał Tadeusz Czaplicki:

*Tutaj [chodzi o Wolę Adamową majątek Karpińskich – M.R.] jestem świadkiem ponurej sceny grabieży dworu, z którego, głównie baby, wynoszą łóżka, krzesła, naręcza pościeli, piękne obrazy, a mężczyźni wyprowadzają inwentarz żywy, zarzynając po drodze jakiegoś cielaka*³⁸⁶.

Czasem, aby odzyskać resztę, niezrabowanych przedmiotów, w tym mebli, byli właściciele musieli posiłkować się pomocą milicji obywatelskiej³⁸⁷.

Reforma rolna przeprowadzona w myśl dekretu z 1944 r. była traktowana przez władzę oraz część społeczeństwa jako dziejowa sprawiedliwość. Odezwa KW PPR w Bydgoszczy z marca 1945 r. głosiła:

*Na Pomorzu, w Prusach Wschodnich i na Śląsku w nasze polskie ręce przechodzi około pięć milionów ha ziemi. Miliony rodzin chłopskich nadzielimy ziemią poniemiecką. Zniknie z życia naszego zbrodnia obszarnika-jaśnie pana, który tuczył się krwią robotników rolnych i chłopów, który był w kraju oporą wsteczności i reakcji*³⁸⁸.

³⁸⁵ R. Hankowska, *Malarstwo zabytkowe w zbiorach Muzeum Kujawskiego. Katalog-informator*, Włocławek 1965, s. 5-18, 20-26, 28-31; A. Zapora, *Kujawska Galeria Sztuki Polskiej XIX i początku XX wieku ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. Katalog ekspozycji stałej*, Włocławek 2024, s. 8-9, 24-27, 36-37, 40-41.

³⁸⁶ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 237.

³⁸⁷ APToW, PBGiUR, sygn. 81, Pismo Komisarza Ziemskiego Jana Strychalskiego z 19.9.1945 r.: *Do Administracji maj. Borzymowice i Szczytno gm. Pyszkowo. W myśl dekretu P.K.W.N. z dnia 6.9.1944 roku o Reformie Rolnej, rzeczy stanowiące osobistą własność właściciela majątku, a nie związane z prowadzeniem gospodarki rolnej, nie podlegają przejęciu, przeto meble znajdujące się w tamt. majątku [sic!] należy wydać Obyw. Byszewskiemu Antoniemu b. właścicielowi majątku Borzymowice i Szczytno. W razie nie zastosowania [sic!] się Administracji maj. do powyższego polecenia, niniejszym uprasza się Milicji Obyw. w Boniewie o interwencję.*

³⁸⁸ Cyt. za: B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 141, przyp. 18. Reforma rolna była wyczekiwana również przez część społeczeństwa: *Robotnicy rolni i drobni rolnicy domagali się parcelacji folwarków i sprzeciwiali się w 1945 r. powrotowi dziedziców. Zob. M. Pawlak, Wspomnienia, refleksje nad mijającym życiem, mps., s. 68 (w zbiorach autora).*

Byli właściciele ziemscy musieli zmierzyć się z nową sytuacją. Zostali pozbawieni nie tylko majątków, ale także wszystkich rzeczy, jakie do nich należały. Jerzy Około-Kułąk, były właściciel Siewierska, wspomina:

Znalazłem się znów na łonie kochanej i kochającej rodziny. Jakie to było różne od poprzedniego życia. Jakie nieprzewidziane trudności piętrzyły się nade mną. Wróciłem do rodzinnego domu, ale to już nie był mój dom. Zajmował go jakiś gospodarczy oddział, oficer oddziałów ludowych. Pozwolono nam chwilowo mieszkać w jednym pokoju. To nie wszystko, że wyrzucono mnie z rodzinnego domu, że zabrano mi wszystko, co miałem przed wojną³⁸⁹.

Z kolei Tadeusz Czaplicki pisze:

Do Jarantowic wjeżdżam w trzy dni po wyjściu Niemców. Zachodzę do rządcy Księżaka, u którego jest już dwóch dorosłych synów. Witają mnie wszyscy i zaczynają się opowieści. Dwór już zrabowany. W oborze jeden wół, a w owczarni kilkadziesiąt zdychających jagniąt, którym matki zabrano. Idę do dworu: drzwi frontowe, mimo mrozu, otwarte na oścież. Większość mebli już wyniesiona. W salonie resztki jakichś obcych mebli, podobno Kronenbergów z Wieńca. Na ścianach wielki obraz [Józefa – M.R.] Ryszkiewicza – z łosiem idącym przez moczary na tle pożogi jakiejś wsi. Widocznie groźna tematyka i wielkie rozmiary uchroniły go przed rabunkiem. Na przeciwległej ścianie pozostał tylko ślad po pięknym portrecie Czerkiesa w zabytkowych, złożonych ramach. Sam portret leży na podłodze, a ozdobne ramy zrabowane. W innych pokojach pozostały meble najcięższe: stół dębowy, fortepian, ogromne szafy na ubrania i bieliznę, wielkie biurko ojca. Wszędzie ślady rabunku i wielkiego zniszczenia. [...] W łazience armatura wyrwana ze ściany, a sedes rozbity. Gdy wychodzę z dworu, oglądam scenę, jak jakaś zapóźniona baba przewróciła piękny, inkrustowany stół podwieczorkowy, blatem na śnieg, a między drewniane nogi nakłada poduszki, kołdry i inną pościel i ciągnie jak sanki – za sznurek przywiązany do jednej z rzeźbionych nóg³⁹⁰.

Ziemiańscy musieli zmierzyć się ze zmianą stosunków społecznych. Zdarzały się przypadki wypędzania właścicieli majątków z folwarków przez dawnych

³⁸⁹ Cyt. za: J. Około-Kułąk, *Wspomnienia*, s. 31.

³⁹⁰ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 237-238.

pracowników³⁹¹. Nieraz same osoby, które pochodziły z środowiska ziemiańskiego, miały negatywny stosunek do byłych właścicieli³⁹².

Reforma rolna położyła kres istnieniu wielkiej własności ziemskiej. Podział ziemi jaki dokonał się w 1945 r. wpłynął na przeobrażenia gospodarcze całej Rzeczypospolitej. Istniejące dotychczas majątki zostały rozparcelowane, a uzyskana w ten sposób ziemia została przydzielona służbie folwarcznej, bezrolnym, małorolnym, średniorolnym i w małym stopniu rzemieślnikom. Z folwarków, które pozostawiano w całości utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne. Ośrodki majątków przechodziły zazwyczaj na rzecz Związku Samopomocy Chłopskiej. Podziałowi między parcelantów podlegał również inwentarz żywy i martwy. Reforma zmieniła również stosunki społeczne na wsi. Likwidacji uległa grupa społeczna – ziemiaństwo. Była ona postrzegana jako zmora obrazu wsi polskiej. Władze polityczne reprezentowane przez PPS i PPR utożsamiały ją z reakcją oraz wstecznictwem.

³⁹¹ Tamże, s. 250: [...] spotykam Bronisława Brzosko z Wilkowiczek i Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego, których fornale już wypędzili z majątków, albo raczej do nich nie wpuścili. Natomiast Marian Pawlak (*Wspomnienia, refleksje...*, mps., s. 68) pisze: Pamiętam jak w Borzymiu emocjonalnie ludzie przeżywali wypędzenie z kijami w ręku Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego, szwagra p. Jadwigi. O stosunku byłych pracowników do ziemian wspomina Jadwiga Siniarska-Czaplicka (dz. cyt., s. 195): *W samej wsi [Borzymie – M.R.] zauważyłam idącego naprzeciwko mnie starego fornala z Niemojewa. Udał, że mnie nie widzi – zaczął wiązać sznurowadło od buta. Sprawilo mi to przykrość.*

³⁹² J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 195: *Wybrałam się do dworu [Borzymie – M.R.]. W holu spotkałam panią Skolimowską. Jej mąż był rządcą w Jasieniu, a syn buchalterem w krochmalni. Wyraziła wielkie zdziwienie, że odważyłam się przyjechać. Obeszłam salon, stołowy i sypialny na dole. Z mebli zauważyłam tylko starą sekretkę w gabinecie. Poszłam na górę, gdzie mieszkali państwo Studzińscy, dawni dzierżawcy Pyszkowa, należącego do Wandzi [z Siniarskich-Czaplickich Korolkiewicz – M.R.]. Po wojnie zatrudniono Studzińskiego jako administratora w Borzymiu. Zajmowali dawne dwa pokoje Wandzi. Znajdowały się tam meble i różne inne drobiazgi należące do nas. Gdy powiedziałam, że wazon stojący na stole jest prezentem ślubnym od mojej przyjaciółki, [Helena – M.R.] Studzińska sucho oświadczyła, że dostała go od ogrodnika. I trudno pomyśleć – ta pani pochodziła ze środowiska ziemiańskiego.*

Rozdział 3

Działalność gospodarcza ziemian

3.1. Produkcja roślinna

Produkcja rolna w majątkach ziemskich była nastawiona głównie na produkcję roślinną. Przynosiła ona największe dochody dla właścicieli ziemskich. Zasiewy zbóż, roślin okopowych zajmowały największe obszary ziem rolnych folwarków. Dla okresu 1864–1918 dysponujemy danymi dotyczącymi udziału zasiewów i plonów dla całego terytorium Królestwa Polskiego, lecz bez podziału na majątki ziemskie oraz inne gospodarstwa rolne. Dla okresu międzywojennego dane odnośnie zasiewów są z lat 1933, 1935–1938, natomiast w przypadku zbiorów dane dotyczące ich wielkości są z lat 1921/1922–1924, 1929–1938.

W 1893 r. w Królestwie Polskim wielkość wysiewów wynosiła 5 676 tysięcy ton, w tym zbóż – 4 023 tys. t, roślin strączkowych – 198 tys. t i ziemniaków – 803 tys. t. Siedem lat później zasiewy wynosiły 5 945 tys. t: zboża – 4 206 tys. t, rośliny strączkowe – 194 tys., ziemniaki – 867 tys. t oraz rośliny pastewne – 570 tys. t¹. Informacje odnośnie powierzchni zasiewów w Królestwie Polskim w latach 1901–1912 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 28. Powierzchnia zasiewów w Królestwie Polskim w latach 1901–1912 w tysiącach ha

Okres zasiewów	Pszenvica	Żyto	Jęczmień i orkisz	Owies	Kartofle	Tatarka i proso	Rośliny strączkowe	Len i konopie	Buraki cukrowe
1901–1905	509	2 043	479	1 111	916	150	192	46	62
1905–1910	501	2 099	495	1 137	1 013	138	176	43	61
1911	506	2 123	501	1 169	1 052	135	160	45	77

¹ *Historia Polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2006, s. 211, Tabl. 25 (199). Powierzchnia zasiewów w Królestwie Polskim.

1912	504	2 110	508	1 144	1 073	130	161	39	83
Razem	2 020	8 375	1 983	4 561	4 054	553	689	173	283

Źródło: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 148-149, tablica 135. Powierzchnia obsiana przez rozmaite rodzaje upraw w r. 1901-1912. W tysiącach ha.

Jeszcze w czasie trwania kryzysu gospodarczego w 1933 r. w majątkach ziemskich w skali kraju udział wysiewów wyglądał następująco: zboża – 62%, w tym zboża ozime 37,45%, strączkowe – 1,68%, pastewne – 13,7%, okopowe pastewne – 2,45%, ziemniaki – 12,92%, buraki cukrowe 2,91%, przemysłowe – 0,65%, łubin – 2,73% i inne – 0,96%². Jerzy Ciechomski, właściciel Rutkowic, a od 1936 r. prezes Związku Ziemian, podaje, że w 1935 r. obszar ziemi zasianej w majątkach ziemskich wynosił 2 610 477 ha. Cztery podstawowe zboża (pszenica, żyto, jęczmień, owies) zajmowały 57,5% gruntów zasianych, okopowe (ziemniaki, buraki cukrowe) – 19,9%, zbożowo-strączkowe – 6,8%, pastewne – 9,7% i rośliny przemysłowe – 1,7%³. Rok później procentowy udział poszczególnych roślin w zasiewach wynosił: zbożowe – 58,86%, strączkowe – 1,71%, pastewne – 14,32%, okopowe pastewne – 2,74%, ziemniaki – 13,55%, buraki cukrowe – 3,23%, przemysłowe – 1,62%, łubin – 2,7% oraz inne – 1,27%. Natomiast w 1937 r. udział ten przedstawiał się następująco: zboża – 58,06%, strączkowe – 1,66%, pastewne – 14,34%, okopowe pastewne – 2,8%, ziemniaki – 13,76%, buraki cukrowe – 3,53%, przemysłowe – 1,83%, łubin – 2,73% i inne – 1,29%⁴. Na rok przed wybuchem II wojny światowej obszar głównych zasiewów w majątkach ziemskich wyglądał następująco: pszenica – 296,5 tys. ha (11,4 %), żyto – 673,9 tys. ha (26%), owies – 278,2 tys. ha (10,7%), ziemniaki – 359,1 tys. ha (13,9%), buraki cukrowe – 90,1 tys. ha (3,4%)⁵. Z przytoczonych wyżej danych wynika, że systematycznie malał udział zbóż w ogólnej powierzchni zasiewów przez cały omawiany okres. Zwiększał się areal zasiewów

² M. Czerniewska, *Grunty orne, struktura zasiewów i plony w latach 1928-1937*, „Statystyka rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 114, Tabl. VIII. Wykorzystanie powierzchni zasianej według grup gospodarstw; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 176.

³ Tamże; J. Ciechomski, *Produkcja mniejszej i większej własności ziemskiej w Polsce*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 27/28, z 9 lipca, s. 751, Tablica 8.

⁴ M. Czerniewska, dz. cyt., s. 114, Tabl. VIII. Wykorzystanie powierzchni zasianej według grup gospodarstw.

⁵ „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 11, Tabl. 4. Ogólna powierzchnia zasiewów i zbiory według wielkości gospodarstw; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 176.

ziemniaków i buraków cukrowych. W przypadku tych ostatni, nieznaczny spadek udziału w ogólnej powierzchni zasiewów widoczny jest jedynie w 1938 r.

W okresie po uwłaszczeniu przeciętne roczne zbiory podstawowych zbóż w Królestwie Polskim w poszczególnych okresach wynosiły: pszenicy – w latach 1863–1870 – 357 tys. t, 1871–1879 – 423 tys. t, 1880–1888 – 564 tys. t, 1889–1897 – 512 tys. t; żyta odpowiednio – 1 099, 1 246, 1 435 i 1 373 tys. t; jęczmienia – 278, 285, 377 i 355 tys. t; owsa – 533, 582, 724 i 678 tys. t oraz ziemniaków – 2221, 3347, 4253 i 5137 tys. t⁶. W latach 1901–1912 zbiory poszczególnych roślin przedstawiały się następująco: pszenica – 24 152 000 q, żyto – 85 839 000 q, jęczmień i orkisz – 22 363 000 q, owies – 41 372 000 q, ziemniaki – 354 737 000 q, strączkowe – 6 254 000 q, len i konopie – 1 025 000 q oraz buraki cukrowe – 54 188 q⁷. W okresie międzywojennym w latach 1921/1922–1924 i 1929–1938 wielkość zbiorów plonów (w mln q) w majątkach ziemskich była następująca: pszenica – 67,7, żyto – 145,4, jęczmień – 47,5, owies – 71,7, ziemniaki – 776,8, buraki cukrowe – 256,4, gryka – 2,6, proso – 0,8, kukurydza – 1,4, koniczyna – 46,4, len – 0,7, groch – 5,4, rzepak i rzepik – 2,2 oraz wyka i bobik – 3⁸. W 1933 r. zbiór czterech podstawowych zbóż wyniósł – 24,7 mln q, ziemniaków – 45,2 mln q oraz buraków cukrowych – 15,8 mln q. Z kolei w 1936 r. dane te przedstawiały się następująco: zboża – 17,9 mln q, ziemniaki – 45,2 mln q i buraki cukrowe – 18,7 mln q⁹.

W powiecie włocławskim, podobnie jak w całym Królestwie Polskim, a następnie w odrodzonej Rzeczypospolitej, ważną rolę gospodarczą w majątkach odgrywała produkcja roślinna.

W latach 1873–1896 we Włocławskim na polach folwarcznych wysiano ogółem 1 165 596 czetwerti roślin, w tym pszenicy – 10 418, pszenicy ozimej – 115 477, żyta ozimego – 63 575, żyta – 128 960, pszenicy jarej – 20, żyta jarego – 137, owsa – 170 116, jęczmienia – 45 377, gryki – 5 342, groszku – 22 805 oraz ziemniaków 603 369¹⁰. Ze

⁶ *Historia Polski w liczbach...*, t. 2, s. 215, Tabl. 30 (204). Przeciętne zbiory i plony 4 zbóż oraz ziemniaków w Królestwie Polskim.

⁷ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 148-149, tablica 138: Zbiór poszczególnych gatunków upraw w tysiącach q w r. 1901-1912.

⁸ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 383, Załącznik 5. Zbiory głównych ziemiopłodów w gospodarstwach ponad 50 ha w Polsce.

⁹ J. Ciechomski, *Produkcja mniejszej...*, s. 750, Tablica 6. Zbiory i wydajności za 5 lat (1931-1936).

¹⁰ *Obzor za 1873 god*, b.m.w. 1873, *Vedomost' k za 1873 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, *Vedomost' za 1874 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1875 god*, b.m.w. 1875, *Vedomost' za 1875 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, *Vedomost' za 1876 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1877 god*, b.m.w. 1877, *Vedomost' za 1877 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1878 god*, b.m.w. 1878, *Vedomost' za 1878 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, *Vedomost' za 1879 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, *Vedomost' za 1880 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1881 god*, b.m.w. 1881, *Vedomost' za 1881 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1882 god*, b.m.w. 1882, *Vedomost' za 1882 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za*

zbóż najwięcej wysiewano żyta, którego udział w wysiewach rósł nieregularnie. Najwięcej zaś wysiewano ziemniaków. Wysiew roślin w poszczególnych latach prezentuje poniższa tabela.

Tabela 29. Wysiew roślin w majątkach ziemskich w powiecie wrocławskim w latach 1873—1896 (w czwartkach)

Rok	Pszenica	Pszenica ozima	Żyto ozime	Żyto	Pszenica jara	Żyto jare	Owies	Jęczmień	Gryka	Groszek	Ziemniaki
1873	—	3696	—	6170	—	—	6779	1302	214	—	14 009
1874	—	3326	—	7404	—	—	5875	1302	—	—	16 636
1875	—	3375	—	6581	—	—	6779	1302	263	—	14 885
1876	—	3375	—	6571	—	—	6779	1302	263	—	14 885
1877	—	3326	—	6582	—	—	6779	1302	263	—	14 010
1878	—	3696	—	6581	—	—	6779	1302	263	—	14 885

1883 god, b.m.w. 1883, Vedomost' za 1883 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1884 god*, b.m.w. 1884, Vedomost' za 1884 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, Vedomost' za 1885 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1886 god*, b.m.w. 1886, Vedomost' za 1886 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1887 god*, b.m.w. 1887, Vedomost' za 1887 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1888 god*, b.m.w. 1888, Vedomost' za 1888 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1889 god*, b.m.w. 1889, Vedomost' za 1889 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, Vedomost' za 1890 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1891 god*, b.m.w. 1891, Vedomost' za 1891 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1892 god*, b.m.w. 1892, Vedomost' za 1892 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1893 god*, b.m.w. 1893, Vedomost' za 1893 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, Vedomost' za 1894 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, Vedomost' za 1895 god, Vedomost' 1; *Obzor za 1896 god*, b.m.w. 1896, Vedomost' za 1896 god, Vedomost' 1.

1890	1889	1888	1887	1886	1885	1884	1883	1882	1881	1880	1879
5210	5208	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	5208	5858	5606	5606	5465	5466	5466	5477	3454	3965
—	—	1224	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1225	1224	—	12 246	10 128	10 128	9874	8558	9875	9896	7690	8227
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8830	8828	8882	8881	7379	7379	7132	7625	7133	7210	6337	5649
1790	1794	1973	1936	2413	2413	2353	2353	2353	2358	1274	1302
228	226	211	175	376	376	0	366	380	366	218	247
2630	2620	2760	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32 550	32 520	32 780	29 800	36 068	36 068	36 068	37 200	35 167	35 233	16 370	14 885

Razem	1896	1895	1894	1893	1892	1891
10 418	–	–	–	–	–	–
115 477	5054	6085	6375	7250	9916	8432
63 575	9256	11 545	10 578	10 408	11 227	9337
128 960	–	–	–	–	–	–
20	1	7	–	–	12	–
137	27	95	–	–	–	15
170 116	5412	7130	6535	6131	7130	6743
45 377	1775	2115	1953	2122	2955	2333
5 342	83	45	123	116	150	390
22 805	2179	2467	2426	2345	2546	2832
603 369	21 457	27 089	26 548	19 206	22 600	22 450

Zródło: *Obzor za 1873 god*, b.m.w. 1873, *Vědomost' za 1873 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, *Vědomost' za 1874 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1875 god*, b.m.w. 1875, *Vědomost' za 1875 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, *Vědomost' za 1876 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1877 god*, b.m.w. 1877, *Vědomost' za 1877 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1878 god*, b.m.w. 1878, *Vědomost' za 1878 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, *Vědomost' za 1879 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, *Vědomost' za 1880 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1881 god*, b.m.w. 1881, *Vědomost' za 1881 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1882 god*, b.m.w. 1882, *Vědomost' za 1882 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1883 god*, b.m.w. 1883, *Vědomost' za 1883 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1884 god*, b.m.w. 1884, *Vědomost' za 1884 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, *Vědomost' za 1885 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1886 god*, b.m.w. 1886, *Vědomost' za 1886 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1887 god*, b.m.w. 1887, *Vědomost' za 1887 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1888 god*, b.m.w. 1888, *Vědomost' za 1888 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1889 god*, b.m.w. 1889, *Vědomost' za 1889 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, *Vědomost' za 1890 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1891 god*, b.m.w. 1891, *Vědomost' za 1891 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1892 god*, b.m.w. 1892, *Vědomost' za 1892 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1893 god*, b.m.w. 1893, *Vědomost' za 1893 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, *Vědomost' za 1894 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, *Vědomost' za 1895 god*, *Vědomost' 1*; *Obzor za 1896 god*, b.m.w. 1896, *Vědomost' za 1896 god*, *Vědomost' 1*.

Zbiory plonów w latach 1873–1896 były następujące: pszenica – 54 154 czetwerti, pszenicy ozimej – 742 981, żyta ozimego – 385 858, żyta – 758 114, pszenicy jarej – 106, żyta jarego – 576, owsa – 735 749, jęczmienia – 259 827, gryki – 28 591, groszku – 118 059 oraz ziemniaków – 2 988 466. Ogółem w majątkach zebrano 6 072 481

czetwerti zbiorów¹¹. Najwięcej zebrano żyta – 1 178 716 czterwerti. Zbiory w poszczególnych latach prezentuje poniższa tabela.

Tabela 30. Zbiór plonów w majątkach ziemskich w powiecie wrocławskim w latach 1873—1896 (w czterwertiach)

Rok	Pszenica	Pszenica ozima	Żyto ozime	Żyto	Pszenica jara	Żyto jare	Owies	Jęczmień	Gryka	Groszek	Ziemniaki
1873	–	18 481	–	32 907	–	–	18 078	7814	987	–	87 561
1874	–	24 399	–	49 361	–	–	22 598	8460	–	–	63 044
1875	–	19 407	–	49 460	–	–	25 585	3917	1974	–	99 819
1876	–	28 687	–	36 195	–	–	34 572	9114	1578	–	74 425
1877	–	23 102	–	39 077	–	–	18 078	4233	1975	–	94 566

¹¹ *Obzor za 1873 god*, b.m.w. 1893, *Vedomost'* za 1873 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, *Vedomost'* za 1874 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1875 god*, b.m.w. 1875, *Vedomost'* za 1875 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, *Vedomost'* za 1876 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1877 god*, b.m.w. 1877, *Vedomost'* za 1877 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1878 god*, b.m.w. 1878, *Vedomost'* za 1878 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, *Vedomost'* za 1879 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, *Vedomost'* za 1880 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1881 god*, b.m.w. 1881, *Vedomost'* za 1881 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1882 god*, b.m.w. 1882, *Vedomost'* za 1882 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1883 god*, b.m.w. 1883, *Vedomost'* za 1883 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1884 god*, b.m.w. 1884, *Vedomost'* za 1884 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, *Vedomost'* za 1885 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1886 god*, b.m.w. 1886, *Vedomost'* za 1886 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1887 god*, b.m.w. 1887, *Vedomost'* za 1887 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1888 god*, b.m.w. 1888, *Vedomost'* za 1888 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1889 god*, b.m.w. 1889, *Vedomost'* za 1889 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, *Vedomost'* za 1890 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1891 god*, b.m.w. 1891, *Vedomost'* za 1891 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1892 god*, b.m.w. 1892, *Vedomost'* za 1892 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1893 god*, b.m.w. 1893, *Vedomost'* za 1893 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, *Vedomost'* za 1894 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, *Vedomost'* za 1895 god, *Vedomost'* 1; *Obzor za 1896 god*, b.m.w. 1896, *Vedomost'* za 1896 god, *Vedomost'* 1.

1889	1888	1887	1886	1885	1884	1883	1882	1881	1880	1879	1878
22 914	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	36 456	36 456	33 636	33 636	34 757	24 386	43 728	21 908	22 451	25 874	25 875
–	7653	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4652	–	79 601	50 640	50 640	72 921	37 000	68 871	44 532	36 527	50 824	51 006
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
17 760	50 330	43 080	29 517	29 517	32 080	25 145	35 912	36 050	24 525	27 110	29 829
5920	11 660	12 701	12 067	12 067	19 307	9827	14 776	11 790	7644	9110	7163
840	1014	1181	2256	2256	–	1453	1954	2196	725	1646	1646
9380	13 796	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
149 000	145 275	167 625	193 867	193 867	293 054	125 721	157 800	211 398	18 989	70 048	43 780

Razem	1896	1895	1894	1893	1892	1891	1890
54 154	–	–	–	–	–	–	31 240
742 981	33 488	67 472	31 671	55 131	56 940	45 040	–
385 858	60 948	67 472	62 349	71 763	75 066	40 607	–
758 114	–	–	–	–	–	–	3900
106	4	29	–	–	73	–	–
576	131	415	–	–	–	30	–
735 749	37 818	28 525	45 207	31 653	27 370	22 190	43 220
259 827	11 512	13 965	16 286	14 355	16 196	8073	11 870
28 591	316	290	529	687	848	670	1530
118 059	12 928	10 218	12 667	12 224	11 556	5360	29 930
2 988 466	104 825	174 296	111 138	123 078	111 170	52 390	121 730

Źródło: *Obzor za 1873 god*, b.m.w. 1893, *Vedomost' za 1873 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1874 god*, b.m.w. 1874, *Vedomost' za 1874 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1875 god*, b.m.w. 1875, *Vedomost' za 1875 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, *Vedomost' za 1876 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1877 god*, b.m.w. 1877, *Vedomost' za 1877 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1878 god*, b.m.w. 1878, *Vedomost' za 1878 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, *Vedomost' za 1879 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1880 god*, b.m.w. 1880, *Vedomost' za 1880 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1881 god*, b.m.w. 1881, *Vedomost' za 1881 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1882 god*, b.m.w. 1882, *Vedomost' za 1882 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1883 god*, b.m.w. 1883, *Vedomost' za 1883 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1884 god*, b.m.w. 1884, *Vedomost' za 1884 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1885 god*, b.m.w. 1885, *Vedomost' za 1885 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1886 god*, b.m.w. 1886, *Vedomost' za 1886 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1887 god*, b.m.w. 1887, *Vedomost' za 1887 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1888 god*, b.m.w. 1888, *Vedomost' za 1888 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1889 god*, b.m.w. 1889, *Vedomost' za 1889 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1890 god*, b.m.w. 1890, *Vedomost' za 1890 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1891 god*, b.m.w. 1891, *Vedomost' za 1891 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1892 god*, b.m.w. 1892, *Vedomost' za 1892 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1893 god*, b.m.w. 1893, *Vedomost' za 1893 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1894 god*, b.m.w. 1894, *Vedomost' za 1894 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, *Vedomost' za 1895 god*, *Vedomost' 1*; *Obzor za 1896 god*, b.m.w. 1896, *Vedomost' za 1896 god*, *Vedomost' 1*.

Na tle ogólnych danych dotyczących zarówno wysiewów, jak i zbieranych plonów ciekawie przedstawia się opis majątku Ossowo, należącego do Rudolfa André. Od 1850 r. na polach folwarcznych stosowano płodozmian 13-polowy. W tym systemie każde z pól liczyło po 33 morgi ziemi. W chwili zastosowania nawozów sztucznych od roku 1867, na polach majątkowych (ogólnej powierzchni 421 mórg) wysiewano: pszenicę – na obszarze 200 mórg, żyto – 100 mórg, koniczynę 1-szo letnią – 33 morgi, owies – 33 morgi, kartofle – 25 mórg, wykę – 10 mórg, jęczmień – 6 mórg oraz groch – 14 mórg. Plon z jednej morgi ziemi szacowano na 6-8 kop, a wydajność 1 kopy wynosiła 1,5-2 korce¹². Z majątku pozyskiwano od 2 526 do 3 368 kop i od 3 789 do 5 052 korcy (5 052 do 6 736 korców przy założeniu, że wydajność z jednej kopy wynosiła 2 korce).

Pod koniec XIX w. (stan na dzień 4 grudnia 1897 r.) zbiory roślin uprawianych w powiecie wrocławskim, bez podziału na własność, wynosiły: pszenicy – 24 453,5 czetwerti, żyta – 75 992 czetwerti, jęczmienia – 10 968 $\frac{3}{4}$ czetwerti, owsa – 46 106 czetwerti, gryki – 565 $\frac{1}{2}$ czetwerti, grochu – 11 495 czetwerti, kukurydzy – 107 czetwerti i ziemniaków – 243 005 czetwerti¹³.

Na początku XX w. (1902 r.) plony czterech podstawowych zbóż w powiecie wrocławskim, bez podziału na własność, wynosiły: żyta – 133 319 czetwerti, pszenicy – 39 227 czetwerti, jęczmienia – 30 211 czetwerti oraz owsa – 54 648 czetwerti. Natomiast zbiór ziemniaków wynosił 348 848 czetwerti¹⁴. Cztery lata później, wysokość zbiorów poszczególnych upraw była następująca: pszenicy – 29 558 czetwerti, żyta – 93 086 czetwerti, jęczmienia – 21 681 czetwerti, owsa – 47 073 czetwerti, kukurydzy – 9 021 czetwerti, gryki – 1058 czetwerti, grochu – 9014 czetwerti oraz kartofli – 294 030 czetwerti¹⁵. Zbiory plonów systematycznie rosły i tak w 1908 r. ich wysokość kształtowała się na poziomie: żyto – 172 083 czetwerti, pszenica – 62 025 czetwerti, jęczmień – 36 681 czetwerti, owies – 50 512 czetwerti oraz ziemniaki – 406 654 czetwerti¹⁶. Wysokość plonów w latach 1902–1911 przedstawia poniższa tabela.

¹² *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niém mających*, wyd. pod red. J.T. Lubomirskiego, Ed. Stawiskiego, St. Przysańskiego, przy współudziale L. Krasieńskiego, L. Kronenberga, J. Zamoyskiego, t. II: *D-G (gosp.)*, Warszawa 1874, s. 919, 922.

¹³ APToW, ZPW, sygn. 2012, b.p.

¹⁴ Tamże, sygn. 2769, k. 267-268; T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 213.

¹⁵ APToW, ZPW, sygn. 2510, k. 223.

¹⁶ Tamże, sygn. 2769, k. 267-268; T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 213.

Tabela 31. Wysokość plonów w powiecie włocławskim w latach 1902–1911 (w czwartkach)

Rok zbiorów	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Pszenica	39 227	38 616	51 679	58 895	54 689	71 597	62 025	56 464	55 619	53 822
Żyto	133 319	129 333	139 873	151 744	161 088	171 222	172 083	182 809,50	172 933	141 211
Jęczmień	30 211	26 321	29 266	50 316	39 159	38 538	36 681	37 427	33 853	42 381
Owies	54 648	48 672	37 886	574 949	65 202	55 938	50 512	58 890	52 090	42 183
Gryka	909	985	550,25	724	991	12 310	591	625	506	702
Proso	234,25	381	215	344,5	297	9837	336	379	955	287
Kukurydza	–	9600	–	9621	9621	1216	–	–	–	–
Groch	21 566	15 830	9765	15 988	16 312	250 429	15 888	24 492	35 814	28 174
Kartofle	348 848	274 980	127 855	413 605	350 384	360 642	406 654	464 183	422 682	418 221

Źródło: APToW, ZPW, sygn. 2769, k. 267-268.

W przypadku gmin, dane dla wielkości zasiewów (obsianych gruntów) w majątkach ziemskich zachowały się dla gminy Pyszkowo. W roku gospodarczym 1908/09 żyto zajmowało 2520,1 ha, pszenica – 443,6 ha, owies – 541,7 ha, jęczmień – 563,6 ha, groch – 482,3 ha, ziemniaki – 517,8 ha, proso – 1079 ha, koniczyna – 340,6 ha, wyka – 295,9 ha oraz lucerna – 65,9 ha¹⁷. Z kolei dla roku gospodarczego 1913/14 gminy Pyszkowo są dane jedynie dla powierzchni zasiewów dwóch zbóż, a mianowicie żyta – 2363,7 ha i pszenicy – 681,2 ha¹⁸.

Dla okresu międzywojennego dysponujemy zestawieniami liczbowymi dotyczącymi wielkości zasiewów oraz plonów w majątkach ziemskich jedynie za rok 1929. Oficjalne dane Głównego Urzędu Statystycznego co prawda zawierały informacje dotyczące zasiewów i plonów, jednak zestawienia te obejmowały cały powiat, bez podziału na wielką i małą własność¹⁹. Luki tej nie wypełnia również praca Władysława Gajowniczka, kierownika Biura Rachunkowości Rolnej przy ZZ we Włocławku²⁰. Po pierwsze, opracowanie to zawiera dane jedynie z określonej liczby majątków powiatu włocławskiego, a mianowicie z roku 1930/31 – 41 folwarków, 1931/32 – 45 i 1932/33 – 54 folwarków. Po drugie, dane dla nich podano wspólnie z majątkami z powiatów nieszawskiego oraz lipnowskiego, co uniemożliwia określenie, które z podanych wielkości odnoszą się do interesującego nas tutaj terytorium²¹.

Pierwsze, szczątkowe dane dotyczące zasiewów w majątkach ziemskich są dla roku 1918/1919. Zachowały się one jedynie dla gminy Pyszkowo, powiatu włocławskiego. W 29 majątkach tej gminy zasiano obszar o powierzchni 8257 mórg 182 pręty. Poszczególne rośliny zajmowały następujący areal: pszenica ozima – 318 mórg, żyto ozime – 2121 mórg 153 pręty, jęczmień – 674 morgi 153 pręty, w tym ozimego 199 mórg 150 prętów, owies – 445 mórg 241 prętów, w tym 37 mórg owsa z jęczmieniem, rzepak – 55 mórg 200 prętów, w tym 150 mórg rzepaku letniego, groch – 135 mórg, koniczyna – 738 mórg 145 prętów (z przeznaczeniem na ziarno – 396 mórg 145 prętów, na siano – 16 mórg, na pastwisko – 135 mórg, na paszę – 98 mórg), lucerna – 54 morgi 250 pręty, w tym 3 morgi przeznaczone na paszę, wyka – 219 mórg 100 prętów (wspólnie

¹⁷ J. Około-Kulak, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 46. Autor pracy dyplomowej powołuje się na akta gminy Pyszkowo, które do dnia dzisiejszego zachowały się w szczątkowym stanie. Z całego zasobu w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku przechowywane są jedynie 2 jednostki wytworzone przez tą gminę.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Por. P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 83.

²⁰ *Statystyka porównawcza dochodów...*, passim.

²¹ Tamże.

z mieszanką – 35 mórg 100 prętów, z przeznaczeniem na paszę – 27 mórg, w tym 7 mórg zasiane wspólnie z peluszką, ma ziarno – 120 mórg, w tym z peluszką – 87 mórg na siano – 37 mórg), wszelkie motylkowe i mieszanki na przyorywkę – 143 morgi, ziemniaki – 858 mórg 240 prętów, w tym dworskich 677 mórg 120 prętów i dla służby – 181 mórg 120 prętów, buraki cukrowe – 420 mórg 150 prętów, buraki pastewne – 57 mórg, w tym 7 mórg zasianych razem z brukwią, marchew – 64 morgi 150 prętów, cykoria – 66 mórg, brukiew – 15 mórg, seradela – 365 mórg 150 prętów, łubin – 348 mórg 120 prętów, len – 36 mórg 180 prętów, chmiel – 6 mórg, inne motylkowe i pastewne – 33 morgi, wszelkie motylkowe i pastewne na paszę – 348 mórg, kapusta – 10 mórg 245 prętów, inne okopowe, ogrodowizny, warzywa – 18 mórg 255 prętów, orkisz – 14 mórg, gryka – 50 mórg, inne pastewne – 3 morgi, konopie – 70 mórg 150 prętów, proso – 1 morga i inne niewymienione rośliny 3 morgi. Pozostały zasiany obszar stanowiły: pastwiska – 13 mórg oraz ugory – 521 mórg, w tym na których rosła koniczyna – 66 mórg, ugór zielony – 70 mórg i czarny – 385 mórg²². Również w tej gminie w roku gospodarczym 1922/23 zasiewy w majątkach ziemskich zajmowały następujące powierzchnie: żyto – 1637,5 ha, pszenica – 324,2 ha, jęczmień – 484,1 ha, owies – 415,8 ha, ziemniaki – 593,2 ha, buraki – 346,4 ha, cykoria – 40,6 ha, koniczyna – 579,9 ha, rośliny strączkowe – 347,8 ha oraz rzepak – 40,9 ha²³. W majątkach gminy Pyszkowo, podobnie jak na terenie całego powiatu, ze zbóż najwięcej wysiewano żyta, następnie jęczmienia, owsa i na końcu pszenicy. Natomiast z roślin okopowych największą powierzchnię zajmowały ziemniaki.

W 1929 r. na terenie powiatu włocławskiego, podobnie jak w poprzednich latach, wysiewano zboża, rośliny okopowe i motylkowe. Były one przeznaczone na konsumpcję, sprzedaż, siano oraz na ziarno. Powierzchnię zasiewów poszczególnych roślin przedstawia poniższa tabela.

Tabela 32. Powierzchnia zasiewów w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego w 1929 r.

Rodzaj uprawy	Powierzchnia	
	ha	ar
Pszenica ozima	3277	96
Pszenica jara	668	87
Żyto ozime	8475	02
Żyto jare	33	59

²² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 941, k. 1r, 2r, 3r, 4r, 5r, 6r, 7r, 8r, 9r, 10r, 11r, 12r, 13r, 14r, 15r, 16r, 17r, 18, 19r, 20r, 21r, 22r, 23r, 24r, 25r, 26r, 27r, 28r, 29r.

²³ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 46.

Jęczmień ozimy	81	74
Jęczmień jary	3653	77
Owies	2023	26
Gryka	1	40
Proso	1	12
Kukurydza jadalna	2	24
Owieś i jęczmień na ziarno	736	82
Mieszanki inne na ziarno	236	82
Groch	262	77
Peluszka	336	73
Koniczyna	2511	07
Bobik i wyka na ziarno	40	47
Seradela	306	17
Łubin	571	04
Rośliny pastewne i mieszanki ze strąkowych	439	70
Rzepak i rzepik ozimy i jary	70	66
Len	2	38
Ziemniaki	3308	51
Buraki	3271	91
Cykoria i okopowe pastewne	608	68
Chmiel i polowa uprawa warzyw	98	82

Źródło: K. Żuławski, *Powierzchnia poszczególnych użytków rolnych (grupami gospodarstwa wg obszaru) z podziałem gruntów ornych według poszczególnych upraw*, w: *Monografia*, t. I, s. 85. Por. także J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 37-38.

Największą powierzchnię zasiewów zarówno wśród zbóż, jak i wszystkich upraw, zajmowało żyto ozime. W 1929 r. zasiano nim pola majątkowe o powierzchni 8475 ha 2 arów. Na końcu jest uprawa proso, która zajmowała obszar o areale 1 ha 12 arów²⁴. Z zasiewów tych otrzymano następujące plony: pszenica ozima – 28 168 q, pszenica jara – 10 950 q, żyto ozime – 120 516 q, żyto jare – 537, jęczmień ozimy – 1170 q, jęczmień jary – 75 109 q, owies – 41 782 q, gryka – 11 q, groch – 2183 q oraz ziemniaki – 337 769 q²⁵. Najwięcej, mimo nie największego obszaru zasadzeń, zebrano ziemniaków. Ze zbóż największe plony, przy jednoczesnym największym areale zasiewów dało żyto.

²⁴ K. Żuławski, *Powierzchnia poszczególnych użytków...*, s. 85. Por. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 37-38. Pomimo, że autor pracy dyplomowej, Józef Ciechomski nie podaje źródeł informacji, to pewnym jest, że podawał je za monografią powiatu wrocławskiego, o czym świadczą przywołane przez niego wielkości zasiewów, identyczne z tymi, jakie zawarto w monografii.

²⁵ K. Żuławski, *Każdoroczna produkcja roślinna grupami gospodarstw i według poszczególnych upraw (zboże: okopowe, strączkowe, warzywa, owoce, rośliny techniczne, pasza, kultury specjalne) ogólna i z hektara*, w: *Monografia*, t. I, s. 72, 74.

W tym samym czasie, w roku gospodarczym 1929/30 w gminie Pyszkowo na polach folwarcznych najczęściej wysiewano zbóż, głównie żyta, natomiast z roślin okopowych, ziemniaki zajmowały największy areał. Powierzchnię zasiewów dla gminy Pyszkowo prezentuje poniższa tabela.

Tabela 33. Wielkość upraw w gminie Pyszkowo (w ha)

Rodzaj uprawy	Rok gospodarczy 1929/30
Pszenica ozima	580,1
Pszenica jara	350,5
Żyto ozime	1146,9
Jęczmień ozimy	26,9
Jęczmień jary	443,7
Owies	213
Kukurydza jadalna	0,3
Owieś i jęczmień na ziarno	56,6
Mieszanki inne na ziarno	65,5
Groch	48,2
Peluszka	0,6
Koniczyna	324,8
Bobik i wyka jako plon całoroczny	38,9
Seradela jako plon całoroczny	10,1
Łubin jako plon całoroczny	51
Rośliny pastewne i mieszanki pasz	68,1
Rzepak i rzepik	3,6
Konopie	1,7
Ziemniaki	522,1
Buraki	395
Pozostałe okopowe	130,7
Drobne uprawy	52,1

Źródło: J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 47.

Jak wyglądała produkcja rolna w pojedynczym majątku w powiecie włocławskim, można to zaobserwować na przykładzie dóbr Brzeziny, należących do rodziny Kronenbergów. Obszar wysiewów i plonów z tych majątności z lat 1935/36, 1936/37 i 1937/38 prezentuje poniższa tabela. Podobnie, jak w gminie Pyszkowo i na pozostałym terenie powiatu włocławskiego, największy areał zasiewów zajmowały zboża, w tym pszenica i żyto. Natomiast wśród roślin okopowych pierwsze miejsce zajmowały cykoria oraz buraki cukrowe. Uzyskiwane z plantacji plony były sprzedawane do cukrowni

w Brześciu Kujawskim i suszarni cykorii, położonej we Włocławku. Na przykład w latach 1935–1937 do Zjednoczonej Fabryki Cykorii Ferdinand BOHM&Co i Gleba we Włocławku zostały odstawione następujące ilości korzeni cykorii: 1935 – 9 199,4 q, 1936 – 10 313,8 q i w 1937 – 13 848,3 q²⁶.

Tabela 34. Obszar zasiewów i wysokość plonów w dobrach Brzezie w latach 1935–1938

Rodzaj płodów rolnych	Rok 1935/36			Rok 1936/37			Rok 1937/38		
	Obszar w ha	Plon w q	Przeciętny plon w q z ha	Obszar w ha	Plon w q	Przeciętny plon w q z ha	Obszar w ha	Plon w q	Przeciętny plon w q z ha
Pszenica	118,6	2093	17,6	130,6	1574	12	102,6	1981	19,3
Żyto	128,1	3147	24,6	117,5	2524	21,4	123,5	3015	24,4
Jęczmień	87,2	2 210	25,3	78,1	1967	25,2	81,9	1957	24
Owies	65,4	1 600	24,4	67	1685	25,1	56,2	1390	24,8
Ziemniaki	38,7	6561	168,1	41,2	7178	174,2	28,6	4077	142,5
Buraki cukrowe	50,1	13 030	260,6	39,6	12 329	313,3	56,1	13 660	244

²⁶ APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, Pismo Zjednoczonych Fabryk Cykorii Ferdinand BOHM&Co i Gleba we Włocławku Spółka Akcyjna do Administracji Dóbr Brzezie w Brzeziu z 3 sierpnia 1938 r., b.p.

Cykoria	67,8	9199	135,3	56,5	10 313	182,5	80,2	13 848	172,6
Motylkowe przeważnie na zieloną paszę	39,8	–	–	38,1	–	–	93,6		–

Źródło: APToW, Majętność Brzeziny 1937–1938, sygn. 1, b.p., załącznik do p. 5-e.

W omawianym okresie rosło również znaczenie uprawy buraka cukrowego. Było to związane z powstawaniem w końcu XIX w. i w pierwszych latach XX w. cukrowni na terenie powiatu włocławskiego. W roku 1923/24 powierzchnia plantacji tego surowca na polach folwarcznych we włocławskim wynosiła 3145 ha. W sąsiednich powiatach było to: kutnowskim – 5244 ha, lipnowskim – 948 ha i nieszawskim – 1900 ha. Przeciętnie z 1 ha plantacji buraka cukrowego z pól majątkowych w powiecie włocławskim otrzymywano 218 q, co ogólnie daje 685 610 q²⁷. W 1926 r. obszar plantacji buraków wynosił 2667 ha, natomiast w następnym roku było to 2888 ha²⁸. Na tle danych z całego powiatu dotyczących wielkości plantacji buraków cukrowych na polach folwarcznych ciekawie przedstawia się obszar plantacji tejże rośliny w majątkach, które dostarczały surowca do cukrowni „Chocień” w Choceniu, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela 35. Wielkość plantacji dworskich i plonów buraków cukrowych dostarczanych do cukrowni „Chocień” w Choceniu

Rok kampanii buraczanej	Obszar plantacji w morgach	Przeciętny plon z 1 morgi w q	Ogólny zbiór w q*
1916	760	101	76 760
1917	1110	98	108 780
1918	1155	107	123 585
1919	1265	76	96 140
1920	960	92	88 320
1921	1020	95	96 900
1922	1200	117	140 400
1923	1320	110	145 200
1924	1440	122	175 680
Razem	10230	918	1 051 765

* Kolumna „Ogólny zbiór w q” pochodzi z obliczeń własnych autora.

Źródło: M. Rychter, *Cukrownia „Chocień”*, Włocławek 1925, s. 10.

²⁷ „Kwartalnik Statystyczny” 1925, t. 2, z. 1, s. 141: Tabl. 5. Buraki cukrowe. Rok 1923/24.

²⁸ Tamże, 1927, t. 4, z. 1, s. 155: Tabl. 5. Obszar plantacji buraków cukrowych 1926; tamże, 1928, t. 5, z. 1, s. 48: Tabl. 5. Obszar plantacji buraków cukrowych 1927.

Jak wynika z powyższej tabeli plantacja buraków cukrowych w majątkach ziemskich, które dostarczały tego surowca do choceńskiej cukrowni rosła od chwili jej uruchomienia w 1916 r. do 1919 r. W 1920 r. powierzchnia zasiewów zmalała, by od 1921 r. ponownie rosnąć i w 1924 r. osiągnąć prawie dwukrotny areal z roku 1916. Największe przeciętne plony z 1 morgi oraz ogólne uzyskano w 1924 i było to odpowiednio: 122 q i 175 680 q²⁹. Z kolei dobra Brzezie dostarczyły do cukrowni w Brześciu Kujawskim następujące ilości buraków cukrowych: 1928/29 – obszar plantacji zakontraktowanej – 140 mórg, dostarczono buraków – 22 276 q, 1929/30 – 120 mórg, 16 583,7 q, 1930/31 – 123 mórg, 17 252,1 q, 1931/32 – 100 mórg, 15 629,9 q, 1932/33 – 76 mórg, 10 054,7 q, 1933/34 – 75 mórg, 7527,3 q, 1934/35 – 78,5 morgi, 10 793,9 q, 1935/36 – 90 mórg, 12 616,8 q, 1936/37 – 70 mórg, 9481,1 q i 1937/38 – 75 mórg, 9156,8 q. Poza tym z dóbr Brzezie dostarczono do Zjednoczonych Fabryk Cykorii Ferdynand BOHM&Co i Gleba we Włocławku Spółka Akcyjna w roku 1935 – 413,4 q buraków, a w roku 1937 – 4489,1 q³⁰.

W majątkach powiatu włocławskiego przez cały omawiany okres (1864–1945) znaczącą rolę gospodarczą, podobnie jak na innych ziemiach polskich, odgrywała produkcja rolna. Najwięcej wysiewano zbóż, w tym żyta, którego udział systematycznie rósł. Oprócz niego, ze zbóż produkowano pszenicę, jęczmień oraz owies. Duże znaczenie miała również uprawa roślin, w tym okopowych, jak ziemniaki czy buraki cukrowe i cykorii. Było to spowodowane istnieniem na terenie powiatu zakładów zajmujących się ich przetwórstwem.

3.2. Hodowla

Hodowla zwierząt gospodarskich w Europie odgrywała bardzo ważną rolę. Zmiany, jakie zaszły w tym zakresie w XIX w., głównie w II połowie tego wieku wynikały z kilku czynników. Głównymi przyczynami zmian były przede wszystkim rozwój cywilizacyjny, postępująca urbanizacja, uprzemysłowienie, a także rozwój kolei, najszybszego wówczas środka komunikacji. Również zmiana gatunków roślin uprawianych wpłynęła na zmiany w hodowli. Niejako odpowiedzią na zachodzące zmiany było także tworzenie szkół oraz wydziałów, na których zapoznawano się z najnowszymi osiągnięciami w dziedzinie

²⁹ M. Rychter, *Cukrownia...*, s. 10.

³⁰ APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, Pismo Zjednoczonych Fabryk Cykorii Ferdynand BOHM&Co i Gleba we Włocławku Spółka Akcyjna do Administracji Dóbr Brzezie w Brzeziu z 3 sierpnia 1938 r., b.p.; tamże, Zaświadczenie Dyrektora Towarzystwa Cukrowni Brześć Kujawski Spółka Akcyjna z dnia 10 sierpnia 1938 r., b.p.

hodowli, na przykład w 1840 r. w Warszawie powstała Szkoła Weterynaryjna, przemianowana w 1873 r. na Instytut Weterynaryjny. Wzrosło również spożycie mięsa, co przyczyniało się do eksportu zarówno zwierząt, jak i przetworów mięsnych.

Pierwsze dane dotyczące wielkości pogłowia czterech głównych zwierząt gospodarskich (koni, bydła, owiec, trzody chlewnej) dla Królestwa Polskiego są dla roku 1869. Wówczas na terenie całego Królestwa, bez wyróżnienia podziału na własność, było: 592 tys. koni, 1 997 tys. bydła, 3 744 tys. owiec i 928 tys. świń. W 1881 r. dane te przedstawiały się następująco: konie – 1 037 tys., bydło – 5 055 tys., owce i kozy – 3 385 tys. (dane bez guberni radomskiej) i świnie – 706 tys. (również bez guberni radomskiej). W 1890 r. w Królestwie pogłowie koni wynosiło 1 207 tys., bydła – 3 013 tys., owiec – 3 755 tys. oraz trzody chlewnej – 1 499 tys.³¹ Pierwsze dane odnośnie wielkości hodowli z podziałem na własność są z 1899 r. W tym czasie liczba koni w majątkach ziemskich wynosiła 277 184 (20,3% ogólnej liczby koni w Królestwie), natomiast w gospodarstwach chłopskich – 908 673 (66,5%), do drobnej szlachty należało – 78 119 koni (5,7%) oraz do mieszkańców miast – 102 949 (7,5%); bydła było odpowiednio – 505 602 (17,1%), 2 119 670 (71,7%), 191 222 (6,4%), 141 031 (4,8%), owiec – 1 885 793 (68,1%), 709 959 (25,7%), 126 255 (4,6%), 45 126 (1,6%) oraz trzody chlewnej – 171 411 (14,4%), 858 624 (72%), 78 521 (6,6%) i 84 196 (7%)³². Jak wynika z zestawienia dominująca rola majątków ziemskich przejawiała się jedynie na polu hodowli owiec. W pozostałych trzech grupach zwierząt folwarki ustępowały gospodarstwom chłopskim. Na dwa lata przed wybuchem Wielkiej Wojny w Królestwie Polskim we wszystkich gospodarstwach hodowano 1 114 tys. koni, 1 918 tys. bydła, 862 tys. owiec i kóz oraz 501 tys. świń.

W odrodzonej Rzeczypospolitej w czasie spisu z dnia 30 listopada 1927 r. na terenie całego kraju, bez podziału na grupy właścicieli, hodowano 10 216 523 konie, 8 601 796 bydła rogatego, 6 333 456 trzody chlewnej oraz 1 917 837 owiec³³.

³¹ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 155, tab. 141-144: Liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842-1913; T. Sobczak, *Zmiany w stanie ilościowym...*, s. 105, Tabl. I. Pogłowie koni w Królestwie Polskim w latach 1808-1913. Autor podaje, że w 1869 r. na terenie Królestwa Polskiego pogłowie koni wynosiło 747 700 sztuk.

³² *Trudy*, vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1870 i 1899 g.g., Obšie vyvody iz' statističeskikh' tablic'*, Varšava 1901, s. 26; T. Sobczak, *Stan ilościowy hodowli...*, s. 443.

³³ E. Szturm de Sztrem, *Inwentarz żywy w Polsce*, Warszawa 1928, s. 35-37, Tabl. 1a. Inwentarz żywy. Spis 30.XI.1927. Książka ta jest odbitką artykułu, jaki autor opublikował w „Kwartalniku Statystycznym” 1928, t. 5, z. 2, s. 573-673.

W majątkach ziemskich powiatu wrocławskiego, podobnie jak na pozostałych ziemiach Królestwa Polskiego, a następnie w Drugiej Rzeczypospolitej, hodowano głównie konie, bydło, owce oraz trzodę chlewną. W 1896 r. we Wrocławskim, bez podziału na własność, hodowano 10 526 koni, 21 567 sztuk bydła, 64 094 owiec, 156 kóz oraz 15 171 sztuk trzody chlewnej³⁴. W 1899 r. w gminach powiatu wielkość pogłowia zwierząt w folwarkach przedstawiała się następująco:

Tabela 36. Wielkość pogłowia zwierząt w majątkach ziemskich w gminach powiatu wrocławskiego w 1899 r. (w sztukach)

Nazwa gminy	Konie	Bydło	Owce	Trzoda chlewna
Baruchowo	348	411	4262	101
Dobiegiewo	56	36	320	20
Kłóbka	435	847	5374	533
Kowal	88	122	643	37
Łęg	11	95	—	20
Lubień	570	526	6743	213
Pikutkowo	305	314	3610	50
Przedecz	233	254	2040	560
Pyszkowo	889	1046	4415	1080
Piaski	792	2100	8493	536
Śmiłowice	1020	1173	13 510	520
Falborz	488	920	2850	220
Chodecz	567	520	7090	300
Razem	5802	8364	59 350	4190

Źródło: Trudy: vyp. 18: *Statistika konevodstva...*, s. 4-5, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh 'vладель'cev'*.

Z 1909 r. są dane dotyczące hodowli zwierząt w majątkach ziemskich, lecz dotyczą one jedynie gminy Pyszkowo. W tym roku w folwarkach tej gminy było: 657 koni (144 do 4 lat i 513 starszych), 1177 sztuk bydła (512 sztuk jałowizny, 600 krów oraz 65 wołów i buhajów), 4 492 sztuki owiec i kóz oraz 426 sztuk trzody chlewnej. Pięć lat później w majątkach gminy pyszkowskiej hodowano 780 koni, w tym 158 sztuk do 4 lat i 622 starszych, 1082 sztuki bydła (392 sztuk jałowizny, 656 krów oraz 34 wołów i buhajów), 1003 owce i kozy oraz 739 sztuk trzody chlewnej³⁵. W ciągu kilku lat nastąpił wzrost liczby hodowanych koni oraz trzody chlewnej. Produkcja w tym drugim przypadku wiąże się z uruchomieniem rzeźni udziałowej w Czerniewicach, położonych w sąsiedniej

³⁴ APToW, ZPW, sygn. 2012, b.p.

³⁵ J. Około-Kuślak, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 6.

gminie Śmiłowice. Natomiast spadło i to aż o 77,67% pogłowie owiec. Niestety brak dokumentów uniemożliwia ukazanie przyczyn tego zjawiska i odpowiedzi na pytanie, czy spadek ten był rozłożony na kilka lat, czy zmiana taka nastąpiła w przeciągu jednego roku.

Dwa lata po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w powiecie wrocławskim było 149 majątków ziemskich, które posiadały inwentarz żywy. Na inwentarz dworski składały się: konie powyżej 3 lat – 2970 sztuk, buhaje powyżej 2 lat – 118, woły chodzące w jarzmie – 275, krowy – 3280, trzoda chlewna powyżej 1 roku – 1218 oraz owce i kozy powyżej 2 lat – 6052. Z kolei służba dworska posiadała: 3613 sztuk bydła powyżej 2 lat, 920 sztuk trzody chlewnej powyżej 1 roku i 13 owiec oraz kóz powyżej 1 roku³⁶.

W 1923 r., dane jedynie dla gminy Pyszkowo, w majątkach hodowano 798 koni, w tym 204 sztuk do 4 lat i 594 starszych, 1032 sztuki bydła (372 sztuki jałowizny, 660 krów i buhajów), 991 owiec, 535 sztuk bydła oraz jedynie 2 kozy³⁷.

W 1927 r. na terenach wiejskich powiatu wrocławskiego, bez podziału na rodzaj własności, było 14 624 koni, 9340 sztuk bydła rogatego, 21 703 sztuki trzody chlewnej oraz 8292 sztuk owiec³⁸.

3.2.1. Konie

Hodowla koni odgrywała ważną rolę w dziejach gospodarczych ziem polskich. Ich rola była dwojaka. Wykorzystywano je do codziennego użytku, jak przejażdżki, a także jako siłę sprzężającą w pracy na roli. W pracach gospodarczych wypierały one woły, które były w codziennym użytku aż do połowy XIX w. Zastępowanie wołów końmi, z punktu ekonomicznego było bardzo dobrym krokiem. Przede wszystkim dzięki użyciu koni, wiele prac można było wykonać szybciej, a co się z tym wiązało, zmniejszało to koszty związane z zatrudnianiem pracowników. Ponadto wykorzystanie koni umożliwiało prowadzenie dokładniejszych prac rolnych, chociażby przy pielęgnacji roślin³⁹. Zapotrzebowanie na konie spowodowało, że pogłowie tych zwierząt na terenie Królestwa Polskiego wzrosło z 611 700 sztuk w 1863 r. do 1 366 900 w 1899 r.⁴⁰ W 1907 r. w Królestwie Polskim było 1 287 235 koni, w tym 247 935 sztuk należących do wielkiej

³⁶ *Wielka własność*, 1925, s. 58: Tabl. 7. Inwentarz żywy.

³⁷ J. Około-Kułak, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 65.

³⁸ E. Szturm de Sztrem, *Inwentarz żywy...*, s. 40-41, Tabl. 1b. Inwentarz żywy. Spis 30.XI.1927.

³⁹ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2: *Okres 1881–1898*, Warszawa 1968, s. 149.

⁴⁰ Tamże, s. 150.

własności⁴¹. W Drugiej Rzeczypospolitej pogłowie koni wynosiło: w 1921 r. – 3 498 200 sztuk, 1927 – 3 294 800, 1931 – 4 123 500 i w 1938 r. – 3 916 200⁴².

W majątkach ziemskich konie wykorzystywane w pracy na roli hodowano częściowo na miejscu. Większość z nich pochodziła z kupna od chłopów, handlarzy miejscowych oraz od kupców, którzy przypędzali na jarmarki zwierzęta ze stepów czarnomorskich, czy też guberni woronskiej oraz tambowskiej w Rosji. Od lat pięćdziesiątych XIX w. w folwarkach wielkiej własności ziemskiej pojawiały się konie zimnokrwiste, głównie perszerony, a później suffolki. Większą ilość perszeronów na ziemiach Królestwa Polskiego zaczęto notować w latach siedemdziesiątych XIX w. Konie czystej krwi tej rasy stanowiły mniejszość wśród zwierząt sprowadzanych z Francji. Większość z nich to konie zimnokrwiste następujących ras: bulony, ardeny, nivernaise oraz różnorodne krzyżówki ras⁴³.

W powiecie włocławskim jak na pozostałym obszarze Królestwa Polskiego odchodzono od używania wołów w pracach na rzecz koni. W 1868 r. korespondent „Gazety Rolniczej” pisał:

Niektórzy tutejsi gospodarze do uprawy roli nie używają wołów, ale tylko same konie. Ja używam do pługów po parze wołów rosłych na przeprząg, i uważam u wzorcowych okolicznych gospodarzy ten sam zwyczaj przyjęty, który zdaje mi się jest bardzo korzystny. Prawda, że konie prędzej chodzić mogą od wołów, ale ile koni to drożej kosztuje utrzymanie i żywienie koni! Do brony, do zwózki z pola, do wywózek – i do wszelkiej roboty wymagającej pośpiechu, konie są bardzo pożyteczne i potrzebne⁴⁴.

Autor artykułu doceniał użyteczność koni w pracach polowych, lecz podkreślał, że ich utrzymanie jest o wiele kosztowniejsze niż wołów. Konie obok wołów stanowiły podstawę w pracy na roli w majątkach ziemskich Włocławskiego. Na przykład w majątku Ossowo w 1874 r. było 16 sztuk wołów i 24 sztuk koni, z których 10 było używanych do siewników i bronowania⁴⁵.

⁴¹ Rocznik 1913, s. 131, Trudy, vyp. 36: Konevodstvo i skotovodctvo..., s. 112-113.

⁴² M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983, s. 189, Tablica 47: Pogłowie zwierząt ogółem (w tys. sztuk). Bohdan Baranowski (Koń, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku* (dalej: *Encyklopedia historii*), t. I: A-N, red. naczelny A. Mączka, Warszawa 1981, s. 341), podaje, że w 1931 r. pogłowie koni w Polsce wynosiło 4 124 tysiące sztuk.

⁴³ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 152-154.

⁴⁴ Cyt. za: F.S., *Z pow. Włocławskiego – okolica południowa, miesiąc Wrzesień 1868 r. Bieżące wiadomości gospodarskie*, „Gazeta Rolnicza” 1868, nr 39, z 18/30 września, s. 360. Jeszcze w 1899 r. w powiecie włocławskim bez podziału na rodzaj własności występowała duża ilość wołów. Jego pogłowie wynosiło 1352 sztuki, zob. T. Sobczak, *Zmiany w stanie...*, s. 113, Tabl. VIII. Pogłowie wołów w latach 1811–1899 według powiatów.

⁴⁵ *Encyklopedia...*, t. II: D-G (gosp.), Warszawa 1874, s. 922.

Właściciele ziemscy byli nastawieni na hodowlę ogierów rozplodowych jedynie w swoich majątkach. Ponadto tworzenie stad rasowych utrudniały chociażby ceny koni. Na trudności związane z uzyskaniem lepszych gatunków koni w powiecie włocławskim zwraca uwagę w swym artykule Bronisław Kretkowski:

Artykułik, przezemnie umieszczony w Gazecie Rolniczej, odniósł niejaki skutki, bo klaczy przyprowadzono do pokrycia daleko więcej, niż w roku zeszłym; lecz o ogierze na akcje ani wzmianki nikt nie uczynił. Zdaje się, że ciężkie czasy są tego przyczyną, chociaż nie zupełności, a tylko mała chęć zespolenia się obywateli, którzy dopóki mogą, sami u siebie wychowują ogiery; lecz jak nareszcie nie będzie można wychować coś dobrego, bo na poprawienie stada każdy z osobna za mało ma funduszu, a sam nie będzie miał energii ani czasu do wytworzenia stałej rasy u siebie, na co bardzo długich lat i specjalnych wiadomości potrzeba, to wtenczas okoliczności zmuszą do tego, co obecnie łatwiejby skutecznie się dało.

Cena koni jest ogromna, a wybór ich nadzwyczaj trudny teraz; - cóż to później będzie? I ja też zaniechałem na teraz swojego zamiaru sprowadzenia ogiera Żmudzkiego, bo przedstawione trudności i niepewność pokrycia wydatków, odstręczyły mnie od tego, lecz się w zupełności od wykonania jego nie cofam, i, przy trochę więcej sprzyjających okolicznościach, chcę go do skutku doprowadzić⁴⁶.

W 1899 r. w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego było 5802 konie, co stanowiło 41,7% wszystkich tych zwierząt w powiecie⁴⁷. Pięć lat później (1904 r.) we Włocławskim, bez podziału na własność, było 11 857 koni⁴⁸.

W 1907 r. pogłowie koni wynosiło 5343 sztuk, w tym najwięcej w gminie Śmiłowice – 921 sztuk, najmniej zaś w gminie Dobiegniewie, jedynie 20 sztuk⁴⁹. W 1921 r. pogłowie koni powyżej 3 lat w folwarkach wynosiło 2970 sztuk⁵⁰. W latach 1929–1938 ilość koni wielkiej własności ziemskiej kształtowała się od 5166 sztuk w 1929 r. do 5070 sztuk w 1938 r. Największa ilość koni w posiadaniu ziemian była w 1937 r.

⁴⁶ Cyt. za: Br. Kretkowski, *Z pow. Włocławskiego...*, s. 362.

⁴⁷ *Trudy*, vyp. 18: *Statistika konevodstva...*, s. 4-7, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh' vladel'cev*; T. Sobczak, *Zmiany w stanie...*, s. 118, Tabl. XIII. Pogłowie koni w poszczególnych kategoriach własności rolnej w latach 1842 i 1899 według powiatów. W całym powiecie włocławskim, bez podziału na własność, liczba koni wynosiła 13 906 sztuk, zob. tamże, s. 108, Tab. IV. Pogłowie koni w latach 1811–1899 według powiatów. W tym roku (1899) do chłopów należało 6961 koni (50,1% wszystkich w powiecie), a do ludności miejskiej 1143 sztuki (8,2%).

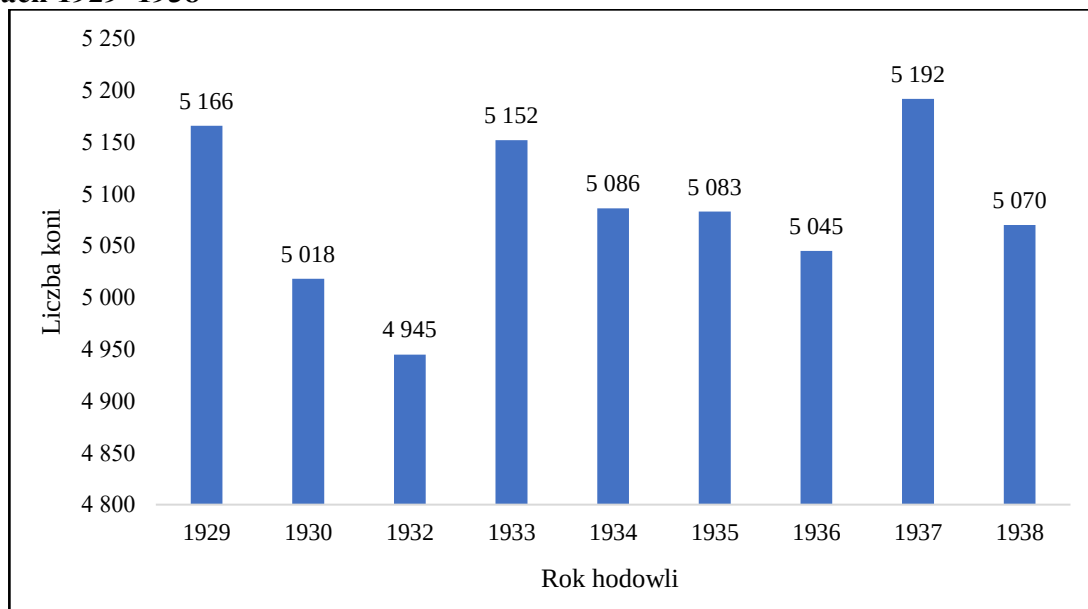
⁴⁸ *W świetle cyfr urzędowych*, „Sport. Tygodnik ilustrowany” 1904, nr 50, z 27 listopada (10 grudnia), s. 9.

⁴⁹ *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 24.

⁵⁰ *Wielka własność*, 1925, s. 58: Tabl. 7. Inwentarz żywy.

– 5192 sztuk, najmniejsza zaś w 1932 r. – 4945 sztuk⁵¹. Poniższy wykres przedstawia tendencje w hodowli koni w majątkach ziemskich powiatu wrocławskiego.

Wykres 4. Wykres. Hodowla koni w majątkach ziemskich powiatu wrocławskiego w latach 1929–1938

Źródło: Oprac. własne na podstawie: *Inwentarz żywy*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, t. 8, z. 2, s. 470: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Inwentarz żywy w Polsce*, tamże, 1930, t. 7, z. 1, s. 500: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 104: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 84: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 68: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 72: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1937; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 60: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 66: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 3. Inwentarz żywy według powiatów. 1938.

⁵¹ *Inwentarz żywy w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7, z. 1, s. 500: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; tamże, 1931, t. 8, z. 2, s. 470: Tabl. 1. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 104: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 84: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 68: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 72: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1937; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 60: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 66: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 3. Inwentarz żywy według powiatów. 1938.

W omawianym okresie (II poł. XIX w.–1939 r.) w hodowlach koni w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego były trzymane ogiery ze stadniny w Janowie oraz Łącku. Z tej pierwszej w 1902 r. w Brzeziu Leopolda Juliana barona Kronenberga były ogiery Łara – kasztanowy, pełnej krwi angielskiej i Marwel – ciemno-gniady półkrwi angielskiej, w Olganowie Bertolda Gabriela był kasztanowy Biron krwi arabskiej, w Żydowie, stanowiącym własność Hillenszmidta był kasztanowy Miltron półkrwi angielskiej⁵², 1906 r. w Brzeziu były ogiery pełnej krwi – Kolderon, Konkordat⁵³, w majątku Olganowo stacjonowały ogiery: Milton półkrwi angielskiej (1901 r.), Vild Main, półkrwi angielskiej (1906–1907), Woodman, $\frac{3}{4}$ krwi (1915 r.)⁵⁴. Z kolei ze stadniny w Łącku, w folwarkach w latach 1927–1928 były następujące konie: Baruchowo – Bobrujsk półkrwi angielskiej, Bogusławice – Wiśniak półkrwi angielskiej, Borzymowice – Chamiso półkrwi angielskiej i Irtysz półkrwi arabskiej, Chocień – Fluma półkrwi angielskiej, Kłóbka – Melk pełnej krwi angielskiej, Kępka – Gehagya półkrwi arabskiej, Otmianowo – Filon półkrwi angielskiej, Sobiczewy – Selim Basza oraz Glücksjäger, obydwa półkrwi arabskiej⁵⁵.

Jedną ze znanych hodowli koni w powiecie włocławskim była stadnina pełnej krwi w Brzeziu i Wieńcu, majątkach należących do rodziny Kronenbergów. Jej założycielem był Leopold Julian (1849–1937), a hodowlę kontynuował jego syn Leopold Jan (1891–1971). W stadninie hodowano perszerony, konie pełnej i półkrwi angielskiej. Zwierzęta

⁵² Ogłoszenie o umieszczeniu ogierów Janowskiego Depôt na stacyach w 1902 r., „Jeździec i Myśliwy. Pismo sportowe” 1902, nr 6, z 17 (30) marca, s. 11.

⁵³ Lista ogierów Janowskiego stada na stacjach w 1906 r., „Start. Pismo Ilustrowane”, 1906, nr 1, z 3 marca, s. 10.

⁵⁴ Lista ogierów Janowskiego stada na stacjach w 1906 r. (dokończenie), tamże, 1906, nr 2, z 10 marca, s. 12; Ogłoszenie o umieszczeniu ogierów Janowskiego Depôt na stacyach w 1901 r., „Jeździec i Myśliwy. Pismo sportowe” 1901, nr 6, z 17 (30) marca, s. 12; Ogłoszenie o umieszczeniu ogierów Janowskiego Depôt na stacyach w roku 1907, tamże, 1907, nr 7, z 13 kwietnia, s. 10; Rozdział ogierów z depot Janowskiego na rok 1915-y, tamże, 1915, nr 8, z 12 maja, s. 9. Stadnina w Olganowie należała do stałych punktów, w którym rozmieszczano ogiery.

⁵⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 15; *Ogiery rządwe ze stada w Łącku*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 210, z 27 lipca, s. 8. Referat *Stan inwentarza*, autorstwa trzech osób (Edmunda Chelchowskiego, dr. H. Szokalskiego i majora Oskara Zawadila) był dwukrotnie przedrukowywany. Po raz pierwszy ukazał się w 1929 r. (E. Chelchowski, *Stan inwentarza i hodowli...*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 14-22; cz. III tamże, 1929, nr 5, maj, s. 7-10; cz. IV, tamże, 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 16-19; H. Szokalski, *Weterynaria*, tamże, s. 19-22; N. Zawadil, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych*, cz. II, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 3-4, marzec-kwiecień, s. 14-20), natomiast drugi raz został wydany w 1930 r. (E. Chelchowski, *Stan inwentarza i hodowli...*, w: *Monografia*, t. I, s. 171-201). Na łamach „Gazety Rolniczej” w 1923 r. podano rozmieszczenie rządowych ogierów pochodzących ze stadnin w Janowie oraz Bogusławicach, lecz nie podano nazw majątków, w których te ogiery były, zob. *Rozmieszczenie rządowych ogierów janowskich i bogusławickich w r. 1923*, „Gazeta Rolnicza” 1923, nr 20, z 18 maja, s. 436-437.

wyhodowane w Brzeziu i Wienie były uważane za dobry typ roboczy. W końcu XIX w. (1897 r.) do reprodukcji służyło 60 klaczy, które na co dzień używano jako koni fornalskich do prac polowych. Kronenbergowie, oprócz zakupów na rynku krajowym, ogiery i klacze do swojej stadniny pozyskiwali w Niemczech, Francji i Anglii⁵⁶. Na początku XX wieku (1904 r.) stado składało się z 4 ogierów i 24 matek pełnej krwi angielskiej oraz perszerońskiej⁵⁷. Feliks Brochocki, prezes Kujawskiego OTR we Włocławku, opisując w 1908 r. wrażenia z pobytu w majątkach Leopolda Juliana pisał:

[...] *Koni jest około 300, w czym trzecia część źrebców półkrwi, chętnie kupowanych do remontu, przynoszących rocznie dochodu około 6,000 rb. Mówiąc o koniach, zaznaczyć wypada, że w majątku woły częściowo zamieniane są na konie i remont własny roczny jest duży*⁵⁸.

W sierpniu 1922 r. ilość pogłowia w majątkach Kronenberga była następująca: folwark Brzezie – 4 ogiery, 28 wałachów, 54 klacze, 29 źrebiąt, folwark Gustorzyn – 2 ogiery, 17 wałachów, 12 klaczy i 5 źrebiąt, folwark Wieniec – 3 ogiery, 36 wałachów, 33 klacze oraz 35 źrebiąt. Ogółem ilość pogłowia koni wynosiła 258 sztuk⁵⁹. W latach 30. XX w. liczba koni w majątku Brzezie wahała się od 131 w 1935 r. do 126 w 1938 r. Stan pogłowia koni w latach 1935–1938 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 37. Pogłowie koni w majątku Brzezie w latach 1935–1938

Rodzaj koni	Stan hodowli na dzień:			
	01.07.1935	01.07.1936	01.07.1937	01.07.1938
Ogiery	1	1	3	2
Wałachy stare	37	38	47	42
Wałachy 3-letnie	7	4	0	2
Wałachy 2-letnie	5	6	3	3
Wałachy 1-roczne	6	3	4	1
Klaczecze stare	45	42	51	49
Klaczecze 3-letnie	6	3	0	9
Klaczecze 2-letnie	3	9	9	6
Klaczecze 1-roczne	9	9	6	3

⁵⁶ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 154, 182, 222, 459; tamże, t. 3: *Okres 1899–1918*, Warszawa 1969, s. 221, 270, 314; *Wytwórczość wsi polskiej*, w: *Przewodnik wsi polskiej na rok 1914*, oprac. S. Górski, A. Laskowski, Warszawa 1914, s. 5; *W sprawie hodowli krajowej*, „Gazeta Polska” 1897, nr 143, z 14/26 czerwca, s. 1; *Wykaz majątków, w których prowadzi się hodowlę koni*, w: *Rocznik wsi polskiej 1913*, oprac. A. Laskowski, Warszawa 1913, s. 27.

⁵⁷ *W świetle cyfr...*, s. 10.

⁵⁸ Cyt. za: F. Brochocki, *Sprawozdanie ze zwiedzania gospodarstw bar. Leopolda Kronenberga Brzezie i Wieniec*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 28, z 11 lipca, s. 530.

⁵⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 943, Wykaz zwierząt domowych i drobiu w ogólnych cyfrach z gminy Wieniec z 7 sierpnia 1922 r., k. 6v.

Żrebięta ogierki	3	6	2	4
Żrebięta klaczki	9	6	3	5
Razem	131	127	128	126

Źródło: APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, b.p., załącznik do p. 4 a, b i c.

Poza hodowlą na użytek własny, na remonty oraz na sprzedaż, Leopold Julian Kronenberg prowadził również stajnię koni wyścigowych. W 1880 r. wspólnie z Władysławem Mysyrowiczem założył spółkę, która już w roku następnym uległa rozwiązaniu i od 1882 r. konie wyścigowe Kronenberga z Brzezia startowały pod barwami stadniny tych dóbr. Zwierzęta pochodziły z hodowli krajowych oraz były sprowadzane z Niemiec i Francji. W latach 1882–1890 ze stajni w Brzeziu biegało 25 koni, które osiągnęły liczne zwycięstwa⁶⁰. Sprowadzone w 1882 r. z Francji Concorde i Verité II osiągały znaczące sukcesy w wyścigach. W tym samym roku Concorde wygrała w Warszawie bieg z nagrodą Cesarską wynoszącą 4 tys. rs.⁶¹ Ponadto zdobyła ona nagrody Cesarskie w Moskwie (1882 r.) oraz w Carskim Siole⁶². Zwycięskimi końmi stadniny brzezińskiej były ponadto: Carra (współwłaściciel W. Mysyrowicz) – wygrana 600 rs. w Carskim Siole w 1881 r.⁶³, wygrana Produce w Warszawie w 1881 r. (nagroda w wysokości 1115 rs.)⁶⁴, Miss Stockwell – wygrana w Triochgornie (Oaks) w Moskwie w 1882 r.⁶⁵, Neptun – wygrana Produce w Warszawie⁶⁶, Orkan – w 1882 r. wygrał Produce w Moskwie⁶⁷, Princesse – wygrana w Triochgornie (Oaks) w Moskwie w 1885 r.⁶⁸ i Wampir (współwłaściciel W. Mysyrowicz) – w 1881 r. wygrał nagrodę Zarządu Hodowli Koni w Warszawie (1320 rs.)⁶⁹. Pomimo osiągniętych sukcesów, Leopold Julian Kronenberg zdecydował się na likwidację stadniny. Dnia 28 października 1884 r. w Brzeziu urządzono sprzedaż koni pełnej krwi – trzech ogierów i dwanaście klaczy. Sprzedano wówczas dziewięć koni, a wśród nabywców byli m.in. Bronisław

⁶⁰ J.K., *Ś.p. Leopold Julian bar. Kronenberg*, „Jeździec i hodowca” 1937, nr 10, z 1 kwietnia, s. 176; W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 134, 150, 162, 217, 219; St. Wotowski, *Ś.p. Władysław Mysyrowicz*, „Jeździec i Myśliwy” 1901, nr 2, z 17 (30) stycznia, s. 3.

⁶¹ W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 150; *Wyścigi*, „Kurier Codzienny” 1882, nr 136, z 7 (19) czerwca, s. 4; *Wyścigi*, „Kurier Poranny” 1882, nr 168, z 7 (19) czerwca, s. 2.

⁶² W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 150.

⁶³ *Wyścigi w Carskim Siole*, „Kurier Codzienny” 1881, nr 173, z 25 lipca (6 sierpnia), s. 3.

⁶⁴ W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 163; *Wyścigi*, „Kurier Codzienny” 1881, nr 136, z 10 (22) czerwca, s. 1.

⁶⁵ W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 165.

⁶⁶ Tamże, s. 163.

⁶⁷ Tamże, s. 165; *Wyścigi w Moskwie*, „Gazeta Polska” 1882, nr 163, z 24 lipca, s. 3.

⁶⁸ W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 165.

⁶⁹ Tamże, s. 163; „Kurier Poranny” 1881, nr 169, z 8 (20) czerwca, s. 2; *Wyścigi konne*, „Gazeta Polska” 1881, nr 134, z 20 czerwca, s. 3.

Kretkowski, Władysław Mysyrowicz oraz stadnina koni w Janowie⁷⁰. Dwa lata później Kronenberg sprzedał większość pozostałej części stadniny. Ogier Kaiser został sprzedany do Rosji, natomiast 8 matek z pięcioma żrebiętami kupiła stadnina w Janowie⁷¹. Pomimo sprzedaży w przeważającej części swojej hodowli, Leopold Julian Kronenberg utrzymywał w Brzeziu stajnię koni pełnej krwi. W 1904 r. były to trzy klacze: Czesia, Cytra oraz Dzielna. Dwie pierwsze w okresie Wielkiej Wojny zostały zabrane przez Niemców. Stajnia została odbudowana dopiero w okresie międzywojennym i w 1937 r. stadnina wyścigowa liczyła 13 koni⁷².

Oprócz hodowli koni roboczych i wyścigowych, w dobrach Brzezie-Wieniec hodowano reproduktory. Na przykład w 1901 r. należały do nich ogiery: Claude-Frollo – opłata za dopuszczenie do niego klaczy czystej krwi wynosiła 100 rubli, klaczy półkrwi 50 rubli, Lara – opłata wynosiła odpowiednio 50 i 20 rubli oraz ogier Albany (perszeron) – opłata po 15 rubli od klaczy⁷³.

Podsumowaniem dokonań rodziny Kronenbergów na rzecz hodowli koni w ich majątkach może być relacja, jaka ukazała się na łamach „Gazety Rolniczej” w 1928 r.:

Wśród inwentarza w majątku Wieniec, na miejscu honorowem należy postawić stado pełnej krwi, znane z licznych nagród, zdobywanych na konkursach i wyścigach. Widzieliśmy około stu koni, zaczawszy od ogierów i klaczy pełnej krwi, a skończywszy na żrebackach różnego wieku. Jest to przedmiot umiłowania gospodarza, który będąc zamilowanym jeźdźcem, osobiście wygrał niejedną nagrodę. Dla nas ciekawe było to, że wszystkie konie robocze są pół-krwi i, jak nas zapewniano, okazały się bardzo silnym i wytrzymałym materiałem roboczym, przytem posiadają spory krok, co jest wielką zaletą u koni pociągowych⁷⁴.

Znaną, założoną jeszcze w okresie zaborów, hodowlą koni remontowych było stado z Siewierska Kazimierza Około-Kułaka (1875–1947). Zostało ono założone w 1904 r. na bazie klaczy węgierskich. W pierwszych latach istnienia była ona oparta na ogierach półkrwi angielskiej, które zostały zastąpione przez konie pełnej krwi angielskiej. Reproduktorami były dwa ogiery półkrwi: Polo i Japan oraz pięć folblutów: Magus, Viguer, Archer, Colonel i Izbor. Do 1914 r. konie siewierskie były sprzedawane do

⁷⁰ *Ze sportu*, „Słowo” 1884, nr 250, z 30 października, s. 2-3.

⁷¹ J.K., *Ś.p. Leopold Julian...*, s. 176; W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 150, 221, 387.

⁷² J.K., *Ś.p. Leopold Julian...*, s. 176.

⁷³ „Słowo” 1901, nr 32, z 26 stycznia (8 lutego), s. 1; „Sport. Tygodnik ilustrowany” 1901, nr 6, z 27 stycznia (9 lutego), s. 23.

⁷⁴ Cyt. za: K.S., *Wycieczka na Kujawy*, „Gazeta Rolnicza” 1928, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 1033. Pod inicjałami K.S. może kryć się Karol Świacki z Przystani, który był jednym z uczestników wycieczki.

remontu rosyjskiego. Rozwój hodowli przerwał wybuch Wielkiej Wojny. W okresie międzywojennym nastąpiła odbudowa stadniny w Siewiersku, której właścicielem od 1933 r., podobnie jak i całego majątku był Jerzy Około-Kułak⁷⁵. W 1925 r. Stanisław Prus-Wiśniewski pisał:

[...] *zajeżdżamy [uczestnicy wycieczki prasowej z Warszawy wraz z właścicielami ziemskimi z okolic Chocenia – M.R.] do Siewierska (18 włók) p. Kazimierza Około-Kułaka, gdzie zamilowany koniarz-hodowca prezentuje nam znakomitą stawkę matek pół krwi typu remontowego i folbluta reproduktora, wnuka „Minorum”*⁷⁶.

Z kolei Tadeusz Czaplicki wspominał:

Siewiersk [podkreśl. w orygu. – M.R.] (5 km), Kazimierza Około-Kułaka i jego żony, z domu Góreckiej ze Strzegocina w Łęczyckiem, w którym prowadzono przodującą w naszej okolicy hodowlę koni półkrwi angielskiej z przeznaczeniem na remonty dla wojska⁷⁷.

Stadnina w Siewiersku trzykrotnie została odznaczona za dostarczone konie na remonty. W 1928 r. Kazimierz Około-Kułak otrzymał srebrny medal za konie dostarczone w okresie 1927/28, w 1929 r. i medalem brązowym w 1935 r. za grupę 8 koni⁷⁸.

W okresie międzywojennym, w 1923 r. została założona hodowla koni pełnej krwi angielskiej w Brzyszewie, majątku będącym własnością Lucjana Morzyckiego (1887–1966). Początek hodowli dały trzy, pochodzące z Anglii klacze, trzymane w stajni pułku ułanów rokitniańskich w Bielsku: Dolly Grey, Cylwella (Cylvella) i Regina. Po Dolly Grey była klacz Astrid i ogier Jaguar, po Cylwelii – Eclair II oraz Infanta, zwyciężczyni nagrody im. Stanisława Wotowskiego⁷⁹. Do stada należały również: Etincelle II, Féerie, Ironja⁸⁰. W 1933 r. stado wzbogaciło się o trzy źrebięta, ogiery, pełnej krwi: Hetmana,

⁷⁵ Fr. Kotowicz, *Stadnina koni półkrwi w Siewiersku*, „Jeździec i Hodowca. Dodatek dla hodowców koni półkrwi” 1938, nr 5, z 10 lutego, s. 1; *Hodowla*, „Jeździec i Hodowca” 1937, nr 7, z 1 marca, s. 124; *Sprawozdanie z działalności Warsz. Związku Hodowców Koni przy W.I.R. za rok 1936-37 w zakresie elitowej hodowli koni ras szlachealnych półkrwi*, tamże, 1937, nr 20, z 10 lipca, s. 382; *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 5.

⁷⁶ Cyt. za: St. Prus-Wiśniewski, *Z ziemi...*, s. 950.

⁷⁷ Cyt. za: T. Czaplicki, dz. cyt., s. 87.

⁷⁸ Fr. Kotowicz, dz. cyt., s. 2; *Hodowla*, „Jeździec i Hodowca” 1937, nr 7, z 1 marca, s. 124; *Komunikat Ministerstwa Spraw Wojskowych. Departament Kawalerji*, tamże, 1928, nr 28, z 12 lipca, s. 397; *W uzupełnieniu listu p. Jana Krzymuskiego*, tamże, 1929, nr 42, z 16 października, s. 628; *Wykaz hodowców, którzy w latach 1932, 1933, 1934, 1935 i 1936 zostali odznaczeni medalami przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, za hodowlę koni remontowych (ciąg dalszy)*, tamże, 1938, nr 10, z 1 kwietnia, okładka, s. 4.

⁷⁹ Z. Morzycki, *Stado pełnej krwi w Brzyszewie Lucjana Morzyckiego*, mps., [Warszawa] 2002, b.p.; *Polska księga stadna koni pełnej krwi angielskiej*, t. 4, Warszawa 1938, s. 521; *Stajnia p. Lucjana Morzyckiego*, „High Life. Kronika miesięczna sfer towarzyskich” 1939, z. 4-5, kwiecień-maj, b.p.

⁸⁰ Tamże; *Polska księga stadna...*, s. 521; Z. Morzycki, *Stado pełnej krwi...*, b.p.

Husarza oraz Hannibala⁸¹. Z nich Husarz był trzykrotnym zwycięzcą nagrody Grudziądza w wyścigu płotowym. Również ze stada brzeszewskiego handicap otwarcia toru wyścigowego na Służewcu dnia 3 czerwca 1939 r. wygrał King⁸².

Również Więśławice i Dobrzelevice należące do Bronisława Kretkowskiego posiadały znaną stajnię, składającą się z koni biorących udział w wyścigach, młodzieży, dziesięciu matek oraz ogierów. W majątku hodowano konie półkrwi i pełnej krwi angielskiej oraz anglo-trekańskiej. Kretkowski konie do swej stajni kupował głównie na rynku krajowym, m.in. w 1884 r. zakupił dwie klacze pełnej krwi z majątku Brzezine (Neure i Savalle), w 1895 r. na wyprzedaży po Ludwiku hr. Krasieńskim nabył Brunette. Zarząd stajni rządowej w Janowie urządził w 1892 r. w dobrach więśławickich stację ogierów rozplodowych. Pięć lat później w Więśławicach były dwa ogiery: jasno-gniady Wudmen oraz kasztanowo-bury Winter, z kolei w latach 1902–1903 był to Bill pełnej krwi, w 1902 r. był to jasno-gniady ogier Trouveur 7/8 krwi angielskiej oraz w 1903 r. Alkar 7/8 krwi angielskiej⁸³. W 1904 r. w stajni więśławickiej były 2 ogiery oraz 8 matek pełnej krwi angielskiej⁸⁴. Konie z hodowli więśławickiej brały udział w licznych wyścigach zarówno krajowych, jak i zagranicznych. W 1892 r. Nawoja wygrał derby Wszechrosyjskie w Moskwie⁸⁵. W 1897 r. klacz Kurita startująca na torze mokotowskim w Warszawie zdobyła raz pierwszą nagrodę, trzykrotnie drugą oraz dwukrotnie trzecią nagrodę. Tego samego roku i na tych samych zawodach klacz Tynfa zdobyła raz drugą oraz trzykrotnie trzecią nagrodę⁸⁶. W stajni więśławickiej oprócz koni wyścigowych były utrzymywane konie robocze (kilka klaczy folblutek) oraz konie cugowe (angloaraby)⁸⁷.

Podsumowaniem działalności Bronisława Kretkowskiego na polu hodowli koni może być opinia Stanisława Wotowskiego zawarta w nekrologu tego pierwszego:

⁸¹ *Hodowla*, „Jeździec i Hodowca” 1934, nr 5, z 10 lutego, s. 97.

⁸² Z. Morzycki, *Stado pełnej krwi...*, b.p.

⁸³ *Ogłoszenie o umieszczeniu ogierów Janowskiego Depôt na stacyach w 1902 r.*, „Jeździec i Myśliwy. Pismo sportowe” 1902, nr 6, z 17 (30) marca, s. 12; W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 189, 271; tenże, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 249; *Rozkład pomieszczenia ogierów janowskiego depôt na stacjach w 1903 r.*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 114, z 13 (26) kwietnia, s. 9; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 492-493; *Stacye rozplodowe*, „Słowo” 1892, nr 71, z 31 marca, s. 4; St. Wotowski, *Ś.p. Bronisław Kretkowski*, „Jeździec i Myśliwy. Pismo sportowe” 1901, nr 22, z 23 listopada (6 grudnia), s. 2-3; *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 5.

⁸⁴ *W świetle cyfr...*, s. 10.

⁸⁵ W. Pruski, *Dzieje wyścigów...*, s. 371, 430, 435; K. Stolpe, *Derby w Moskwie (Korespondencja własna Kurjera Warszawskiego)*, „Kurier Warszawski” 1892, nr 193, z 14 lipca, dodatek poranny, s. 1; *Ze sportu*, „Kurier Poranny” 1892, nr 319, z 4 (16) listopada, s. 3.

⁸⁶ *Przed celownikiem*, „Cyklista. Tygodnik ilustrowany sportowi cyklowemu poświęcony” 1897, nr 26, z 14 (26) czerwca, s. 11; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 493; *Wyścigi w Warszawie*, „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1897, nr 42, z 9 (21) października, s. 671.

⁸⁷ *Nasze stada i stajnie (Wstęp)*, „Cyklista. Tygodnik ilustrowany sportowi cyklowemu poświęcony” 1898, nr 9, z 14 (26) lutego, s. 3; T. Sławiński, *Kretkowsy i ich...*, s. 493.

Jednak hodowla koni pełnej krwi w Więclawickim stadzie była tylko dodatkową, głównym zaś dążeniem zasłużonego hodowcy było wytworzenie dzielnego, energicznego, a nie pozbawionego budowy i wzrostu szlachetnego konia półkrwi. [...]

Stado Więclawickie z zamięłowaniem i kredką prowadzone, może służyć za jeden dowód więcej, że nie rzucaniem pieniędzy, nie jednorozowymi znaczeniami wydatkami, dochodzi się do koni, ale znajomością rzeczy, wytrwałością, ciągłością w pracy. Materiał stadny, zebrany mrówczym trudem przez ś.p. B. Kretkowskiego, godzien jest uwagi, poszanowania i pod względem hodowniczym jest bardzo cenny. Od 1870 r. urodzonych było w Więclawicach 279 źrebiąt. Konie więclawickie są wysoce uszlachetnione i wytworzone zostały na podkładzie klaczy poprawnych ogierami wschodnimi, pełnej krwi lub trakeńskimi. Do «Księgi Stadnej» zapisane zostały z Więclawickiego stada 21 klaczy stadnych i 20 koni w dziale przychowku⁸⁸.

W innym majątku należącym do rodziny Kretkowskich, a mianowicie w Grodnie, którego właścicielem był Ignacy Kretkowski, lubowano się w koniach gniadych i skarogniadych. Konie nabywano na jarmarkach, głównie w Łowiczu. Transakcją dla Kretkowskiego zajmował się Żyd z pobliskiego Kowala. Antoni Kretkowski, syn Ignacego, po latach, na temat stajni w Grodnie pisał:

Konie, stosownie do życzenia Ojca, musiały być młode, nie więcej jak cztery lata i lekko pogrubione. Żrebaków własnych miał Ojciec niewiele, bo pokrywało się nie więcej jak osiem do dziesięciu klaczy własnego chowu, część żrebaków szła na remont, ze dwa uzupełniały stajnie wyjazdową, reszta uzupełniała konie robocze. Jak pamiętam to fornalki grodzieńskie znane były w całej okolicy. Nasze konie wyróżniały się wyrównanym wzrostem, dobrymi chodami, maścią, kondycją i urodą. [...] Koni fornalskich było 8 czwórek i 2 konie do odstawy mleka, pracy w ogrodzie, itp. Poza tym co rok mieliśmy kilka żrebacków⁸⁹.

Do znanych i cenionych hodowli koni w powiecie włocławskim przed 1914 r. należały jeszcze: Krowice – własność Józefa Strasburgera, gdzie hodowano araby czyste i półkrwi, konie ciężkie robocze po importowanym ogierze rasy Shive oraz Otmianowo, własność Józefa Glińskiego. W majątku tym prowadzono hodowlę koni wierzchowych wysokiej półkrwi angielskiej. Ponadto w 1904 r. konie rasy angielskiej hodowano w Dębicach (2 ogierzy i 18 matek), Olganowie (1 ogier, 6 matek), Osieczu Wielkim

⁸⁸ Cyt. za: St. Wotowski, *Ś.p. Bronisław Kretkowski*, dz. cyt., s. 3.

⁸⁹ Cyt. za: A. Kretkowski, *Garść wspomnień*, s. 9-10.

(3 ogiery i 20 matek), Rzeżewie (1 ogier i 12 matek), Śmiłowicach (1 ogier i 8 matek), Woli Adamowej (1 ogier i 6 matek) oraz Żydowie (1 ogier i 14 matek)⁹⁰.

Właściciele ziemscy z Włocławskiego obok hodowli koni przeznaczonych do codziennego użytku oraz koni wyścigowych, hodowali je z przeznaczeniem na remonty. Oprócz hodowli w Siewiersku, były one hodowane m.in. w: Bogusławicach – Zygmunta Komeckiego, Dąbiu – Ignacego Szajewskiego, Grójcu – Teresy Sojeckiej, Jarantowicach – Lucjana Czaplickiego, Jądrówicach – Cezarego Bacciarrellego, Lubrańcu – Stanisława Grodzickiego, Modliborzu – Adama Racięckiego, Osieczu Wielkim – Witolda Broel-Platera, Redczu Kalnym – Jana, a następnie Zofii Czarnockiej oraz w Wieńcu – Leopolda Jana barona Kronenberga⁹¹. Za hodowlę koni na remonty właściciele ziemscy byli odznaczani medalami Ministerstwa Spraw Wojskowych. Medale te otrzymali m.in. Witold Broel-Plater – odznaczony trzykrotnie medalem brązowym (1932–1934) i medalem srebrnym (1935), Leopold Julian baron Kronenberg otrzymał dwukrotnie medal brązowy (1934–1935), Adam Racięcki – 1937 r. medal brązowy⁹².

3.2.2. Bydło

W Królestwie Polskim w II poł. XIX w. zachodzą zmiany w hodowli bydła. Zaczęto odchodzić od traktowania wołów jako głównych zwierząt sprzężajnych w majątkach ziemskich, jak i gospodarstwach mniejszej własności. Pogłowie tych zwierząt systematycznie malało. W 1870 r. ilość wołów łącznie z buhajami w Królestwie Polskim wynosiła 759 tys. sztuk, w 1899 r. było to 188 tys. sztuk, a w 1907 r. już jedynie 97 tys. sztuk⁹³. W omawianym okresie nastąpił spadek w pogłowie wołów aż o 87,2%. Jednocześnie przy spadku ilości hodowanych wołów rosła liczba hodowanych krów.

⁹⁰ *W świetle cyfr...*, s. 10; *Wykaz majątków, w których prowadzi się hodowlę koni...*, s. 26; *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 5.

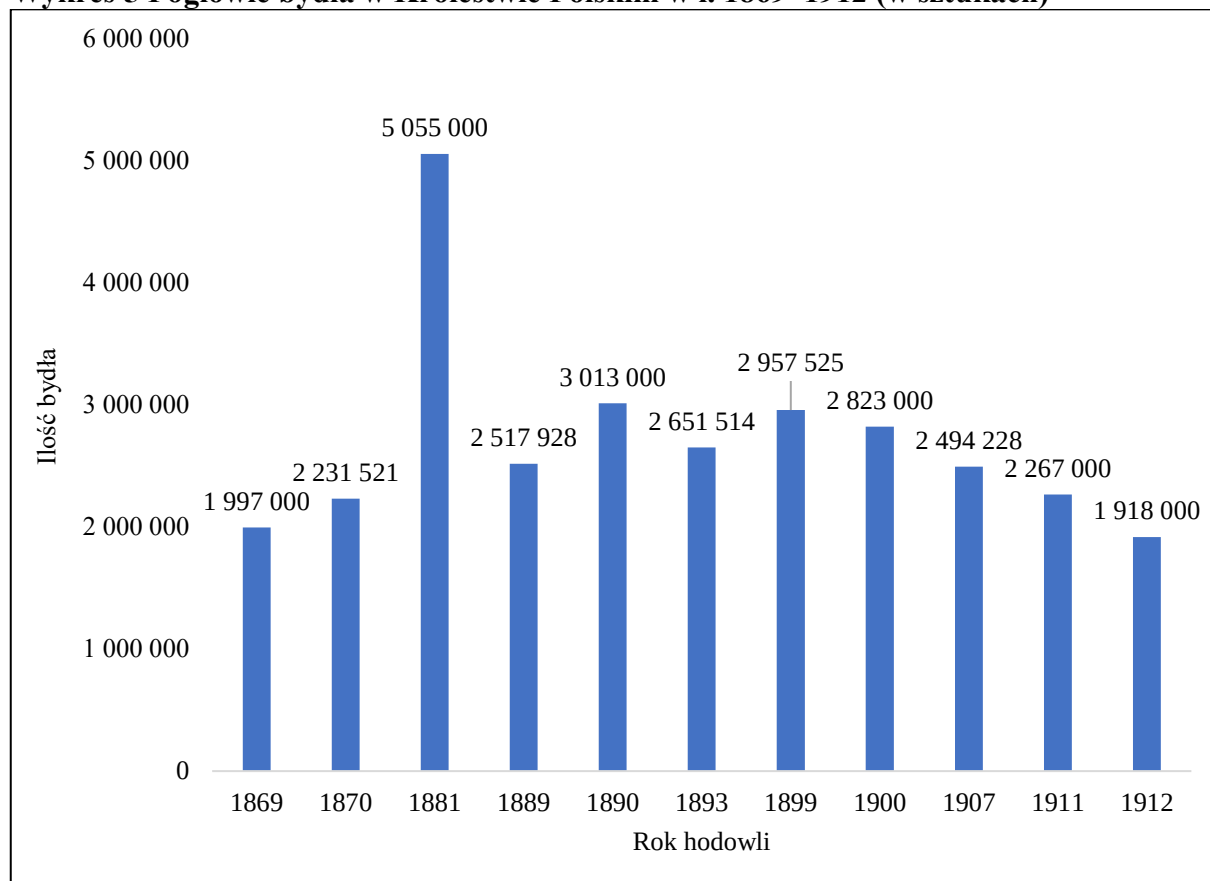
⁹¹ *Ośrodki hodowli koni, które dostarczyły od 5 do 10 koni remontowych*, „Jeździec i Hodowca. Dodatek dla hodowców koni półkrwi” 1938, nr 2, z 10 stycznia, s. 8; *Ośrodki hodowli koni, które dostarczyły od 5 do 10 koni remontowych w r. 1937/8*, tamże, 1938, nr 31, z 1 listopada, okładka, s. 3; *Spis wystawców XII. Pomorskiego Pokazu Koni Remontowych w Toruniu*, „Gazeta Pomorska” 1939, nr 164AB, z 19 lipca, s. 4; *Zgłoszone stajnie na wystawę koni*, „Mazowiecki Głos Rolniczy” 1935, nr 23, z 12 lipca, s. 2.

⁹² *Wykaz hodowców, którzy w latach 1932, 1933, 1934, 1935 i 1936 zostali odznaczeni medalami przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, za hodowlę koni remontowych (ciąg dalszy)*, „Jeździec i Hodowca” 1938, nr 10, z 1 kwietnia, okładka, s. 4; *Wykaz hodowców, którzy zostali odznaczeni medalami w roku 1937 przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, za hodowlę koni remontowych (ciąg dalszy)*, tamże, 1938, nr 20, z 10 lipca, s. 441.

⁹³ *Historia Polski w liczbach*, t. II: *Gospodarka*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2006, s. 219, Tabl. 35 (209). Pogłowie krów i wołów w Królestwie Polskim i zaborze pruskim. Marcin Kamler (*Wół*, w: *Encyklopedia historii*, t. II: *O-Z*, red. naczelny A. Mączak, Warszawa 1981, s. 521) podaje, że ilość wołów w Królestwie Polskim w 1907 r. wynosiła ok. 67 tysięcy sztuk. Według T. Sobczaka (*Zmiany w stanie...*, s. 112, Tabl. VI. Pogłowie wołów w latach 1800–1907) pogłowie wołów w Królestwie Polskim w 1899 r. wynosiło 188 400 sztuk.

W 1870 r. hodowano w Królestwie 1 193 tys. krów, w 1899 r. – 1 973 tys. i w 1907 r. – 1 765 tys.⁹⁴ Zmiany te miały wpływ na ilość bydła na terenie Królestwa Polskiego. Dynamikę hodowli tych zwierząt prezentuje wykres 5.

Wykres 5 Pogłowie bydła w Królestwie Polskim w l. 1869–1912 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: H. Kotłubaj, *Hodowla...*, s. 122; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 155, liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842–1913, tabl. 142. Bydło.

Największy odsetek pogłowia bydła został osiągnięty w 1881 r., w którym to roku przekroczył 5 mln sztuk. Dane za ten rok nie obejmują guberni radomskiej, dla której brak jest informacji o wysokości pogłowia bydła. W następnych latach ilość bydła w Królestwie Polskim wahała się od 2 517 928 w 1889 r. do 1 918 000 w 1912 r.⁹⁵

⁹⁴ *Historia Polski w liczbach...*, s. 219, Tabl. 35 (209). Pogłowie krów i wołów w Królestwie Polskim i zaborze pruskim.

⁹⁵ H. Kotłubaj, *Hodowla bydła...*, s. 122; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Warszawa 1915, s. 155, liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842–1913, tabl. 142. Bydło. Według T. Sobczaka (*Zmiany w stanie...*, s. 123, Tabl. XVIII. Podział pogłowia bydła w latach 1808–1907) liczba bydła w Królestwie Polskim wynosiła 2 614 500 sztuk, w tym wołów – 188 400 sztuk, krów – 1 973 300 sztuk, cieląt – 381 600 sztuk oraz jałowizny – 414 200 sztuk.

W 1907 r. wielkość pogłowia bydła w majątkach ziemskich wynosiła 455 062 sztuk, w tym wołów – 38 461, krów – 288 485, jałówek – 76 060 i cieląt 54 056⁹⁶.

W okresie międzywojennym pogłowie bydła w majątkach ziemskich w wybranych latach była następująca: 1929 r. – 853 937 sztuk, 1930 r. – 805 459, 1931 r. – 798 274, 1932 r. – 755 113, 1933 r. – 727 318, 1934 r. – 725 629, 1935 r. – 719 460, 1936 r. – 728 858, 1937 r. – 736 467 i w 1938 r. – 707 369⁹⁷. Nieco niższe dane dla roku 1936 (stan na 30 VI) podaje Jerzy Ciechomski. Według niego w majątkach ziemskich było w tym czasie 719 tys. sztuk bydła, przy 8 714 tys. sztuk w gospodarstwach należących do innych grup społecznych⁹⁸. Inne, wyższe dane dotyczące ilości hodowanego bydła w majątkach ziemskich przedstawia w swej pracy Wojciech Roszkowski: 1930 r. – 1 008,7 tys., 1931 r. – 996,6 tys., 1932 r. – 945,4 tys., 1933 r. – 910,6 tys., 1934 r. – 908,5 tys., 1935 r. – 900,8 tys., 1936 r. – 912,6 tys., 1937 r. – 922,1 tys. i w 1938 r. – 885,7 tys.⁹⁹ Historyk ten, podobnie jak autor pracy, korzystał z tych samych źródeł oraz opracowania Jerzego Ciechomskiego. Różnice między danymi przyjętymi przez Roszkowskiego i danymi zawartymi w drukach oficjalnych Głównego Urzędu Statystycznego wynikają stąd, że Roszkowski przyjął założenie, iż udział większej prywatnej własności w pogłowie wszystkich zwierząt hodowanych był równy udziałowi użytków rolnych, jakie pozostawały w jej rękach. Za podstawę przyjął on 75,9% użytków większej własności¹⁰⁰.

⁹⁶ *Rocznik 1913*, s. 131; *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 112-113.

⁹⁷ *Inwentarz żywy*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, t. 8, z. 2, s. 462: Tabl. 1. Inwentarz żywy. Według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Inwentarz żywy w Polsce*, tamże, 1930, t. 7, z 1, s. 492: Tabl. 1. Inwentarz żywy. Według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 98: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 80: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 64: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 r.*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 66: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dnia 30.VI.1937 r.; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 56: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 62: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 56: Tabl. 2. Inwentarz żywy według województw. 1938.

⁹⁸ J. Ciechomski, *Produkcja mniejszej...*, s. 792, Tablica 9. Ilość zwierząt na wsi (30.VI.1936 r.) w tys. sztuk.

⁹⁹ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola...*, s. 193, Tabela 4.4: Pogłowie zwierząt gospodarskich większej własności ziemskiej w Polsce w latach 1921-1938. Edward Szturm de Szterm (*Inwentarz żywy...*, s. 36: Tabl. Ia. Inwentarz żywy) podaje, że w Polsce w 1927 r. było 8 601 796 sztuk bydła rogatego ogółem, w tym w miastach 303 932 i na wsiach – 8 297 169.

¹⁰⁰ Tamże, s. 191.

W Królestwie Polskim aż do połowy XIX w. hodowano głównie bydło czerwone i ciemnobraunatne, charakteryzujące się niewielkim wzrostem. Jego hodowla miała wymiar czysto praktyczny. Dzięki hodowli pozyskiwano naturalny nawóz, używany do nawożenia pól. Właściciele obór, zarówno w majątkach, jak i chłopci, nie byli zainteresowani mlecznością krów. Folwarki często wypuszczały krowy w dzierżawę, zostawiając kilka sztuk na własny użytek. Dopiero w II poł. wieku następuje zmiana w myśleniu na temat hodowli bydła. Było to spowodowane rozwojem mleczarstwa oraz tym, że właściciele ziemscy przestali wydzierżawiać krowy, a zaczęli sprzedawać mleko oraz produkty mleczne. W tym czasie zaczęto sprowadzać krowy rasy holenderskiej, które odznaczały się wyższą mlecznością. Oprócz rasy holenderskiej, w oborach spotykano krowy wschodnio-fryzyjskie, oldenburskie, simenthal czy krzyżówki¹⁰¹. Wspomniane przyczyny skutkowały zwiększonym zainteresowaniem hodowlą bydła przez właścicieli ziemskich były również widoczne w powiecie wrocławskim. W majątkach zaczęto prowadzić gospodarstwa mleczne, na przykład Więśławice¹⁰², a uzyskane przetwory mleczne sprzedawać zarówno na rynkach lokalnych, jak i w Warszawie, o czym świadczą ogłoszenia o sprzedaży produktów pochodzących m.in. z Wieńca i Brzezia:

*Masło śmietankowe centryfugalne z majątków Wieniec i Brzezie W-go Kronenberga, nagrodzone srebrnym medalem, przychodzi co dzień świeże do składu mąki Augusta Boye, Nowy-Świat N° 62. Cena funta kop. 35, solone litewskie kop. 30.*¹⁰³

Pogłowie bydła w majątkach powiatu wrocławskiego w 1899 r. wynosiło 8364 sztuki¹⁰⁴. Trzy lata później w powiecie, bez podziału na własność, odnotowano 17 729 krów, w tym w Brześciu Kujawskim – 128 sztuk, w gminach: Baruchowo – 1421 sztuk, Dobiegniewo – 1210 sztuk, Kowal – 871 sztuk, Kłóbka – 1138 sztuk, Piaski – 2275 sztuk, Łęg – 756 sztuk, Lubień – 1130 sztuk, Pyszkowo – 1586 sztuk, Pikutkowo – 1088 sztuk, Przedecz – 1296 sztuk, Śmiłowice – 2398 sztuk, Falborek – 1103 sztuk i Chodecz – 329

¹⁰¹ H. Kotłubaj, *Hodowla bydła...*, s. 96-98.

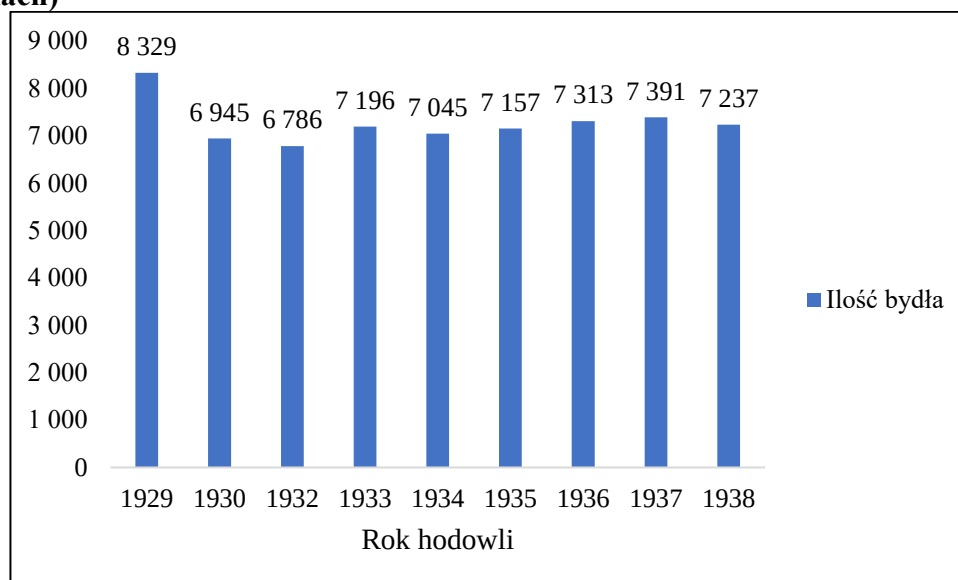
¹⁰² *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 18.

¹⁰³ „Kurier Warszawski” 1895, nr 162, z 2 (14) czerwca, s. 11. Podobne ogłoszenia zamieszczano też m.in. z dóbr Więśławice, zob. „Kurier Warszawski” 1917, nr 153, z 5 czerwca (wyd. poranne), s. 6, gdzie czytamy: *Masło śmietankowe z dóbr „Więśławice” nadeszło do sprzedaży. Wiadomość w Biurze rolniczym R. Piętki, Traugutta 3.*

¹⁰⁴ *Trudy*, vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva...*, s. 4-7, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh' vladel'cev*; T. Sobczak, *Zmiany w stanie...*, s. 130, Tabl. XXIII. Pogłowie bydła w poszczególnych kategoriach własności rolnej w latach 1840 i 1899 według powiatów. W tym roku (1899) w powiecie bez podziału na własność było 27 673 sztuk bydła, w tym: wołów i buhajów – 1352 sztuki, krów – 17 787 sztuk, jałowizny – 4141 sztuk oraz cieląt – 4393 sztuk. Zob. tamże, s. 128, Tabl. XXII. Podział pogłowia bydła w latach 1863 i 1899.

sztuk. W 1907 r. bydła w folwarkach odnotowano 433 wołów, 3674 krów, 1759 jałówek i 1090 cieląt¹⁰⁵. Natomiast na trzy lata przed wybuchem Wielkiej Wojny we Włocławskim, bez podziału na rodzaj własności, było 17 122 sztuk bydła¹⁰⁶. Ilość bydła w oborach wielkiej własności z 1929–1938 przedstawia poniższy wykres.

Wykres 6. Pogłowie bydła w majątkach powiatu włocławskiego w latach 1929–1938 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Inwentarz żywy*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, t. 8, z. 2, s. 470: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Inwentarz żywy w Polsce*, tamże, 1930, t. 7, z. 1, s. 500: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 104: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 84: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 68: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 72: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1937; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 60: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 66: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 3. Inwentarz żywy według powiatów. 1938.

Dla lat 1929–1938, dla których zachowały się dane odnośnie ilości hodowanego bydła w majątkach ziemskich Włocławskiego, największe pogłowie tych zwierząt było w 1929 r. i wynosiło 8329 sztuk, w tym poniżej 1 roku było 1036 sztuk, byczków (1-3 lata) – 254 sztuki, krowy (1-3 lata) – 367, jałowizna (1-3 lata) – 1183, buhaje ponad 3-letnie i starsze – 148, krowy 3-letnie i starsze – 3815 oraz woły 3-letnie i starsze

¹⁰⁵ Trudy, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 24.

¹⁰⁶ APToW, ZPW, sygn. 2319, k. 214; tamże, sygn. 2769, k. 267v; T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 214.

– 142¹⁰⁷. Józef Ciechomski podaje, że w powiecie włocławskim, bez podziału na rodzaj własności, w roku gospodarczym 1933/34 było 27 016 sztuk bydła: 19 652 krowy, 6418 jałowiec do pół roku i 946 buhajów powyżej pół roku¹⁰⁸. Dane te nie zgadzają się z informacjami zawartymi w wydawnictwach Głównego Urzędu Statystycznego. Według nich w 1933 r. w całym powiecie włocławskim było 33 704 sztuk bydła, w tym 2392 w miastach i 31 312 sztuk na wsi, natomiast w następnym roku dane te przedstawiały się następująco: 35 048, 2185 i 32 863 sztuki¹⁰⁹. Różnice te wynikają z celowego wprowadzenia w błąd czytelnika przez Józefa Ciechomskiego. Jak już wspomniano przytoczył on dane dla roku gospodarczego 1933/34, jednakże dane te zostały zaczerpnięte z artykułu Chełchowskiego z 1929 r., w którym autor zestawiał te same dane, lecz dla roku 1928¹¹⁰.

We Włocławskim przeważała hodowla bydła nizinnego, która w 1928 r. stanowiła aż 75% pogłowia tych zwierząt. Przed 1914 r. hodowano bydło opasowe rasy oldenburskiej. Ponadto często w oborach były spotykane krowy rasy simenthal. Dopiero po I wojnie światowej zaczęto wprowadzać do hodowli rasę holenderską. Jednakże zdarzały się majątki, w których nadal przeważała rasa oldenburska. W 1928 r. były to: Beszyn oraz Wichrowice¹¹¹.

Znaną hodowlą bydła nizinnego czarno-białego we Włocławskim była obora z Brzezia-Gustorzyna i Wieńca, majątkach należących do Leopolda Juliana Kronenberga. Został on członkiem Związku Hodowców Bydła Nizinnego Czarno-Białego w Warszawie w 1902 r. W oborach hodowano krzyżówki ras simenthal z oldenburgami¹¹². W 1908 r. Feliks Brochocki o hodowli bydła w Brzeziu i Wieńcu pisał:

¹⁰⁷ *Inwentarz żywy w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7, z 1, s. 500: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929.

¹⁰⁸ J. Ciechomski, *Monografia powiatu...*, s. 55.

¹⁰⁹ *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 84: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 60: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1934.

¹¹⁰ E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 17. Ponadto zob. APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 6; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 175.

¹¹¹ Tamże, s. 174; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 5; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 17; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 36.

¹¹² APToW, *Majątność Brzezie 1937–1938*, sygn. 1, Stwierdzenie Związku Hodowców Bydła Nizinnego Czarno-Białego w Warszawie z 8 lipca 1930 r., b.p.

[...] obora zarodowa bydła oldenburskiego z 30 krów w Brzeziu daje około 3,000 r., obora simenthalerska w Wieńcu, także z 30 krów, daje tyleż mniej więcej¹¹³.

W 1922 r. w folwarku Brzezcie były 2 byki, 38 krowy, 10 jałówek oraz 6 cieląt, w folwarku Gustorzyn – 1 byk, 6 krów, 9 jałówek i 18 cieląt, natomiast w majątku Wieniec – 2 byki, 48 wołów, 6 krów, 9 jałówek i 20 cieląt. Na dzień 7 września 1926 r. obora ta składała się z 29 sztuk krów licencjonowanych i 1 buhaja. Z kolei na 4 sierpnia 1930 r. hodowlę tworzyły: w Brzeziu – 1 buhaj i 1 krowa I kategorii, 4 krowy II kategorii, 26 krowy IV kategorii oraz 10 krów niezapisanych do ksiąg rodowodowych i 33 sztuk młodzieży; w Gustorzynie – większość obory stanowiły osobniki wyhodowane z materiału w Brzeziu, 1 buhaj i 17 krów pochodzących z Brzezia oraz 5 krów i 11 sztuk młodzieży, pozyskanych drogą kupna. W roku 1936/37 z obory w Brzeziu pozyskano 161 212 kg mleka, a z obory w Wieńcu 160 727 kg¹¹⁴.

Do wyróżniających się obór we Włocławskim należała obora w Bodzanówku. Jej twórcą był Kazimierz Marcelli Gautier (1862–1944), będący właścicielem majątku w latach 1910–1928¹¹⁵. Stanisław Prus-Wiśniewski na łamach „Gazety Rolniczej” pisał o niej:

*Mijamy Bodzanówek (16 włók) p. Kazimierza Gautier, który ma najlepszą oborę holenderską na Kujawach [...]*¹¹⁶.

W 1922 r. obora ta liczyła 65 sztuk bydła nizinnego czarno-srokiego¹¹⁷.

Przed I wojną światową do znanych i cenionych obór należały jeszcze: Krowice – rasa oldenburska oraz Otmianowo, w którym hodowano bydło rasy holenderskiej. Sprzedawano z niego byczki i jałowice zacielone¹¹⁸.

¹¹³ Cyt. za: F. Brochocki, dz. cyt., s. 530.

¹¹⁴ APToW, Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1, Stwierdzenie Związku Hodowców Bydła Nizinnego Czarno-Białego przy Wydziale Hodowlanym Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie z 3 sierpnia 1927 r., b.p.; tamże, Stwierdzenie Związku Hodowców Bydła Nizinnego Czarno-Białego w Warszawie z 8 lipca 1930 r., b.p., tamże, Zestawienie roczne z obór Brzesko-Lubranieckiego K.K.O. (Nr. 28) Rok 1936/1937. Pow. Włocławek-Nieszawa, b.p.; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 943, Wykaz zwierząt domowych i drobiu w ogólnych cyfrach z gminy Wieniec z 7 sierpnia 1922 r., k. 6v; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 125; „Ziemianin Polski. Kalendarz rolniczy na rok zwyczajny 1900. Wydany przez St. Dzierzbickiego” R. 2, Warszawa 1899, s. 349.

¹¹⁵ M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 22–23.

¹¹⁶ Cyt. za: St. Prus-Wiśniewski, *Z ziemi...*, s. 949.

¹¹⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 950, Statystyczne dane o rasach bydła i owiec w gminie Śmiłowice, k. 13v; tamże, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 5; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 17; tenże, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 174.

¹¹⁸ *Obory*, w: *Rocznik wsi polskiej...*, s. 60; *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 10.

W powiecie do znanych obór bydła należały też m.in.: Bogusławice – Zygmunta Komeckiego, stado rasy oldenburskiej¹¹⁹, Chocień – Aleksandra Higersbergera, gdzie hodowano bydło rasy oldenburskiej¹²⁰, Dębice – Artura i Ireny Haacków, bydło nizinne czarno--srokate (w 1922 r. – 189 sztuk) i czerwono-srokate (w 1922 r. – 2 sztuki) oraz rasy oldenburskiej¹²¹; Jarantowice – Lucjana Czaplickiego, krowy rasy nizinnej czarno--graniastej¹²² oraz Rzezewo – Wiktora Radońskiego, bydło rasy oldenburskiej¹²³.

3.2.3. Trzoda chlewna

Hodowla trzody chlewnej w Królestwie Polskim znajdowała się głównie w rękach włościan. Na początku XX w. (1907 r.) pogłowie tych zwierząt w gospodarstwach włościańskich wynosiło aż 72%. Folwarki były ukierunkowane na hodowlę rasową rozplodową, a prosięta sprzedawały włościanom¹²⁴. Wśród ras dominowała rasa rodzinna, dopiero na przełomie XIX/XX w. zaczęto tworzyć chlewnie z innymi rasami, m.in. Yorkshire, Lincoln czy też z krzyżówkami¹²⁵.

Pogłowie trzody chlewnej w Królestwie Polskim podlegało większym wahaniom niż pogłowie innych zwierząt. Liczbę hodowanych świń oraz zmiany w hodowli w latach 1869–1907 przedstawia wykres 7.

Największe pogłowie trzody chlewnej w Królestwie, bez podziału na własność, przypadło na rok 1890, kiedy to odnotowano 1 499 tys. sztuk. Od 1907 r. można zauważyć systematyczny spadek ilości trzody. W tym roku w majątkach ziemskich Królestwa Polskiego było 102 178 sztuk świń, najwięcej w guberni lubelskiej – 22 887 sztuk i gubernii warszawskiej – 22 125 sztuk. Najmniejszą ilość tych zwierząt w folwarkach odnotowano w gubernii kieleckiej, jedynie 4370 sztuk¹²⁶. W latach 30.

¹¹⁹ A. Ciechalski, *Komecki Zygmunt...*, s. 148; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3: *Okres 1899-1918*, Warszawa 1969, s. 125.

¹²⁰ Tamże; *Jarmark na bydło*, „Kurier Warszawski” 1905, nr 104, z 1 (14) kwietnia, dodatek poranny, s. 7.

¹²¹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 950, Statystyczne dane o rasach bydła i owiec w gminie Śmiłowice, k. 13v; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3, s. 125; *Przewodnik po I. Kujawskiej wystawie rolniczo-przemysłowej w Włocławku od dnia 15. do dnia 19. sierpnia 1923 r.*, Włocławek [1923], s. 8-9.

¹²² Tamże, s. 3.

¹²³ *Jarmark na bydło*, „Rolnik i Hodowca” 1905, nr 18, z 21 kwietnia (4 maja), s. 200.

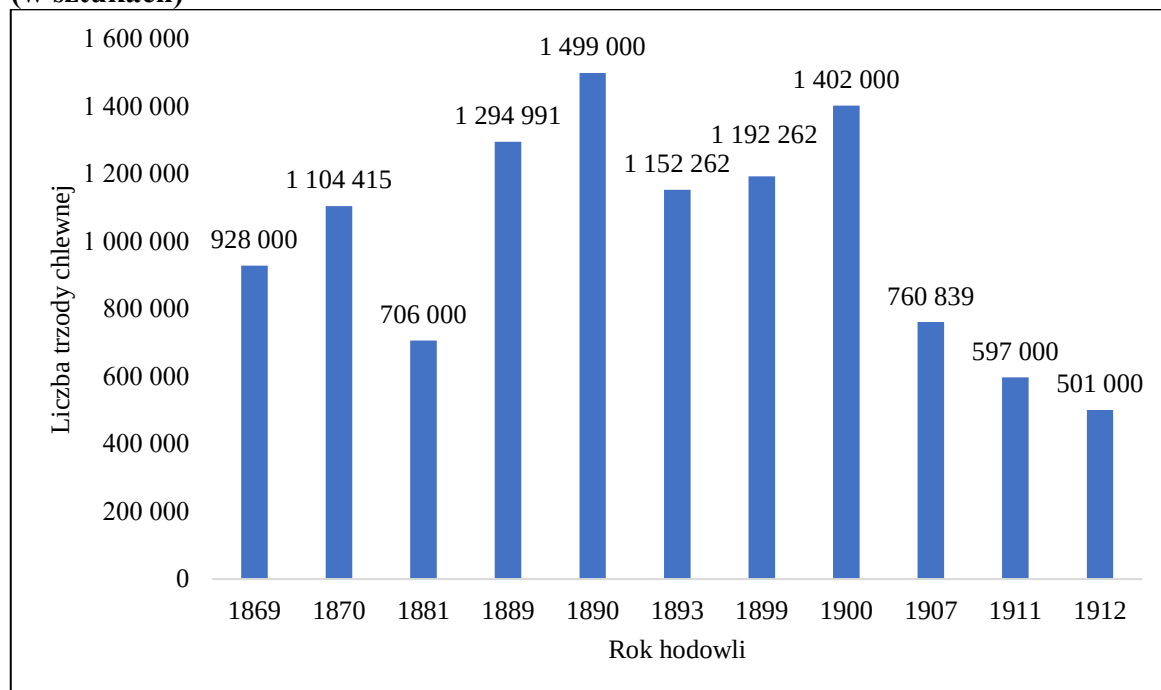
¹²⁴ H. Kołubaj, *Hodowla trzody...*, s. 131.

¹²⁵ Tamże, s. 132, 137.

¹²⁶ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 155, liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842-1913, tabl. 144. Świnie; *Rocznik 1913*, s. 131; *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 112-113. Ponadto zob. T. Sobczak, *Zmiany w stanie...*, s. 133, tabl. XXVI. Pogłowie trzody chlewnej w Królestwie Polskim w latach 1808–1913. Najwięcej świń hodowano w gospodarstwach chłopskich – 9690 sztuk (62,6%), najmniej zaś w miastach – 1592 sztuki (10,3%), zob. tamże.

XX w. w Polsce w majątkach ziemskich pogłowie trzody chlewnej wahało się od 551 206 sztuk w 1931 r., 455 368 w 1932 r.¹²⁷, do 404 tys. w 1936 r.¹²⁸ i 385 307 sztuk w 1938 r.¹²⁹

Wykres 7. Pogłowie trzody chlewnej w Królestwie Polskim w latach 1869–1912 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: H. Kotłubaj, *Hodowla trzody...*, s. 132; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 155, liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842–1913, tabl. 144. Świnie.

W powiecie włocławskim hodowano rasy angielską dużą, niemiecką oraz krzyżówki trzody chlewnej. Jej pogłowie pod koniec XIX w. (1899 r.) w majątkach ziemskich wynosiło 4190 sztuk, co stanowiło zaledwie 27,1% całej hodowli trzody chlewnej w powiecie. Najwięcej świń hodowano na terenie gminy Pyszkowo – 1080 sztuk¹³⁰. Osiem lat później ilość tych zwierząt w majątkach wynosiła jedynie 1974 sztuk: gmina Baruchowo – 62 sztuki, Dobiegniewo – 24, Kłóbka – 337, Kowal – 42, Lubień – 119, Przedecz – 71, Pyszkowo – 395, Piaski – 211, Śmiłowice – 376, Falborz – 206 i Chodecz – 131. W dwóch gminach, a mianowicie Łęg i Pikutkowo nie odnotowano świń

¹²⁷ Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 99: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1932.

¹²⁸ J. Ciechomski, *Produkcja mniejszej...*, s. 792: Tablica 9. Ilość zwierząt na wsi (30.VI.1936 r.) w tys. sztuk.

¹²⁹ *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 2. Inwentarz żywy według województw.

¹³⁰ Trudy: vyp. 18, *Statistika konevodstva...*, s. 4-7, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh' vladel'cev*; T. Sobczak, *Zmiany w stanie...*, s. 140, Tabl. XXXI. Pogłowie trzody chlewnej w poszczególnych kategoriach własności rolnej w latach 1842 i 1899.

w majątkach ziemskich¹³¹. W 1909 r. na terenie gminy Pyszkowo właściciele ziemscy hodowali 426 sztuk świń, natomiast mniejsza własność 442 sztuki¹³². W okresie od 16 sierpnia 1912 r. do 31 grudnia 1913 r. nastąpił wzrost pogłowia tych zwierząt. Liczba ich, niekompletna, obejmująca trzodę chlewną jaką miano dostarczyć na ubój, w majątkach wynosiła 52 286. Wzrost ten był spowodowany utworzeniem w 1910 r. rzeźni udziałowej w Czerniewicach. Wśród folwarków, które zobligowały się dostarczyć największą liczbę świń należały: Chocień Aleksandra Higersbergera – 300 sztuk, Dębice Artura Haacka – 400 sztuk, Lubraniec Bronisława Grodzickiego – 600 sztuk i Śmiłowice Tadeusza Findeisena – 300 sztuk¹³³. W roku wybuchu Wielkiej Wojny w gminie Pyszkowo do wielkiej własności należało 739 sztuk świń¹³⁴.

W odrodzonym państwie pogłowie trzody chlewnej w latach 1919–1927 we Włocławskim bez podziału na własność przedstawia poniższa tabela.

Tabela 38. Pogłowie trzody chlewnej w powiecie włocławskim w latach 1919–1927 (w sztukach)

Rok hodowli	Ilość trzody chlewnej
1919	13 021
1920	14 532
1921	18 629
1922	19 554
1923	16 821
1924	16 760
1925	10 857
1926	10 532
1927	24 907

Źródło: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 5; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, cz. III, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 5, maj, s. 8; tenże, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 191.

¹³¹ Trudy, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodctvo...*, s. 24.

¹³² J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 65.

¹³³ APToW, Cesarsko-Niemiecki Szef Powiatu Włocławskiego 1914–1918 [Kaiserlich Deutscher Kreischef in Włocławek 1914–1918] (dalej: CNSPW), sygn. 105, Sprawozdanie z obrotów Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej za pierwszy okres operacyjny od dnia 16-go Sierpnia 1912 roku do dnia 31-go Grudnia 1913 roku, Włocławek 1914, s. 3-7. Ponadto zob. W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3, s. 408-409, 411.

¹³⁴ J. Około-Kułąk, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 65.

Nie wiadomo czym był związany spadek pogłowia trzody chlewnej w powiecie. Być może niskie wartości liczebności świń wynikają z błędów w ówczesnych statystykach lub też spadek ten był związany z chorobami tych zwierząt i ich pomorem.

W końcu lat dwudziestych i w latach trzydziestych XX w. liczba trzody chlewnej w majątkach Włocławskiego wynosiła: 1929 r. – 3337 sztuk, 1930 r. – 3393, 1932 r. – 3474, 1933 r. – 4165, 1934 r. – 4793, 1935 r. – 4881, 1936 r. – 4818, 1937 r. – 5047 i w 1938 r. – 3589¹³⁵. Od 1929 r. następuje wzrost pogłowia świń w oborach majątków ziemskich i w 1937 r. osiąga on wielkość ponad 5 tys. sztuk. Wzrost hodowli trzody w folwarkach wiązał się z ponownym uruchomieniem po kilku latach zastoju rzeźni w Czerniewicach, która ponownie była w rękach właścicieli ziemskich.

Jak już wspomniano, przed I wojną światową do największych hodowli trzody chlewnej należały majątki: Choceń, Dębice, Krowice (hodowano tutaj świnię rasy westfalskiej), Lubraniec, Śmiłowice i Więslawice¹³⁶. Jedną z bardziej znanych obór we Włocławskim było Szczutkowo. Jej właścicielami byli Konstanty i Jan Memerty. Zajmowali się oni produkcją pogłowia przeznaczonego na cele ubojowe. Corocznie kupowali oni od 80 do 100 prosiąt około 2-miesięcznych, które następnie hodowali do 8 miesięcy, tucząc i przygotowując na sprzedaż¹³⁷. Jednakże świnię hodowano praktycznie w każdym z majątków i odstawiano do rzeźni w Czerniewicach. W odrodzonym państwie polskim do uznanych hodowli trzody należały m.in.: Kuźnice Eryka Bauera – świnię rasy biało-angielskiej¹³⁸, Osiecz Wielki Witolda Broel-Platera – na

¹³⁵ *Inwentarz żywy*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, t. 8, z. 2, s. 471: Tabl. 2. *Inwentarz żywy*. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Inwentarz żywy w Polsce*, tamże, 1930, t. 7, z. 1, s. 501: Tabl. 2. *Inwentarz żywy*. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 105: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 85: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 69: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 73: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. 1937; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935, s. 61: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 67: Tabl. 2. *Inwentarz żywy według powiatów*. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 3. *Inwentarz żywy według powiatów*. 1938.

¹³⁶ APToW, CNSPW, sygn. 105, Sprawozdanie z obrotów Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej za pierwszy okres operacyjny od dnia 16-go Sierpnia 1912 roku do dnia 31-go Grudnia 1913 roku, Włocławek 1914, s. 3-7; *Chlewnie*, w: *Rocznik wsi polskiej...*, s. 31; *Wytwórczość wsi polskiej...*, s. 13. Ponadto zob. W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3, s. 408-409, 411.

¹³⁷ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3, s. 373; *Wychodźstwo obywateli*, „Poranny Dodatek Słowa” 1909, nr 186, z 17 (4) sierpnia, s. 1.

¹³⁸ *Przewodnik po I...*, s. 12.

dzień 17 listopada 1939 r. hodowla liczyła 98 sztuk¹³⁹, Borzymowice Antoniego Byszewskiego¹⁴⁰, Pieleszki-Zalesie Tadeusza Misiewicza – w majątku prowadzono chlewnię zarodową 1 kategorii rasy krajowej kłapouchej uszlachetnionej. Była ona zapisana do Związku Hodowców Trzody Chlewnej przy Wydziale Hodowlanym CTR w Warszawie¹⁴¹.

3.2.4. Owce

Wśród hodowanych zwierząt w Królestwie Polskim największe zmiany dotyczyły hodowli owiec. W 1869 r. wszystkich owiec (razem z kozami) w Królestwie, bez podziału na własność, było 3 744 tys. sztuk. W roku następnym ich pogłowie wynosiło 4 180 122 sztuk. Od tego momentu liczebność owiec zaczęła maleć i w 1900 r. było to 2 834 tys., w 1907 r. – 1 466 723, w 1910 r. 1 050 274 (495 574 grubowelnistych, 554 700 cienkowelnistych), natomiast w 1912 r. owiec było już tylko 862 tys.¹⁴² W tym czasie w majątkach ziemskich hodowano 1 885 793 owiec (1899 r.) i 1 006 457 (1907 r.) najwięcej w guberni lubelskiej – 213 700 sztuk, najmniej zaś w guberni suwalskiej – 23 193¹⁴³. Spadek ten był spowodowany intensyfikacją produkcji rolnej, przejściem niektórych majątków ziemskich na tzw. prowadzenie gospodarstwa bez inwentarzowego, a także zamianą hodowli owiec na hodowlę bydła¹⁴⁴. Po 1918 r. pogłowie tych zwierząt w majątkach również podlegało wahanom. W 1929 r. w folwarkach w całej Polsce było 437 611 owiec i kóz¹⁴⁵. Dwa lata później było 411 872 owiec i 5201 kóz, natomiast w 1932 było to odpowiednio: 398 787 i 614¹⁴⁶. Na rok przed wybuchem II wojny światowej pogłowie owiec w folwarkach wynosiło 442 136 sztuk i 2188 sztuk kóz¹⁴⁷.

¹³⁹ Protokół przejęcia dóbr Osiecz Wielki przez Treuhänder'a z 17 listopada 1939 r., ze zbiorów Jacka Broel-Platera z Wrząsowic; W. Dusoge, St. Wiśniewski, *Postępy hodowli kujawskiej (Pokazy w Czerniewicach i Radziejowie)*, „Gazeta Rolnicza” 1928, nr 26, z 29 czerwca, s. 11.

¹⁴⁰ Tamże; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 21; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 190.

¹⁴¹ *Przewodnik po I...*, s. 12.

¹⁴² A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, dz. cyt., s. 155, liczba zwierząt domowych w poszczególnych dzielnicach według lat i gatunków. 1842–1913, tabl. 143. Owce i kozy; *Rocznik 1913*, s. 120; L. Starnawski, *Owczarstwo*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, cz. 2, s. 123.

¹⁴³ *Rocznik 1913*, s. 131; *Trudy*, vyp. 18, *Statistika konevodstva...*, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh 'vladel'cev'*, s. 74; tamże, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 112.

¹⁴⁴ St. Chaniewski, *Przedmowa*, w: T. Piwnicki, *Krótki zarys żywienia owiec*, z przedmową Prof. Stanisława Chaniewskiego, Warszawa 1911, s. nlb.

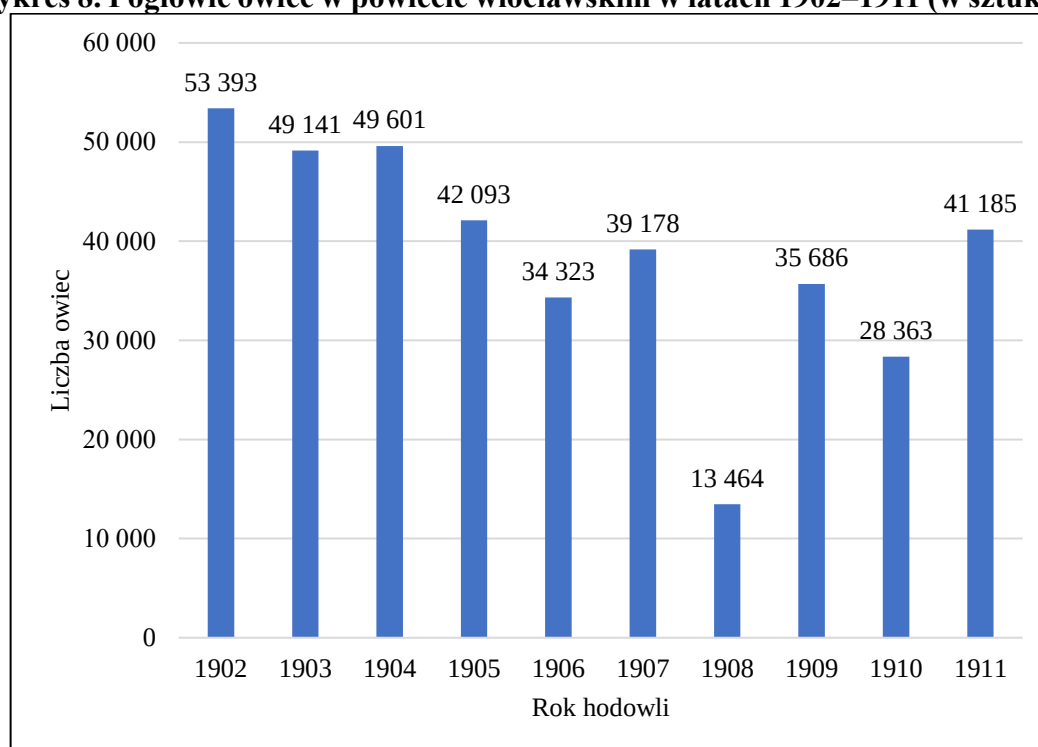
¹⁴⁵ *Inwentarz żywy w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7, z 1, s. 501: Tabl. 1. Inwentarz żywy. Według województwa. Rejestracja z dn. 30.VI 1929

¹⁴⁶ *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 98: Tabl. 1. Inwentarz żywy według województw. Rejestracja z dn. 30.VI 1932.

¹⁴⁷ *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 56: Tabl. 2. Inwentarz żywy według województw. 1938.

Również w powiecie włocławskim hodowla owiec odgrywała znaczącą rolę. Około 1880 r. we Włocławskim bez podziału na własność było 135 976 owiec, w tym 55 924 zwykłych, 70 204 merynosów i 9 848 owiec hodowanych na mięso¹⁴⁸. Pod koniec XIX w. (1899) owiec w owczarniach dworskich było 59 350 sztuk¹⁴⁹. W 1907 r. pogłowie owiec w folwarkach wynosiło 40 160 sztuk. Najwięcej było ich w gminie Śmiłowice (6173) i Chodecz (6100), najmniej zaś w gminie Przedecz (759). W dwóch gminach, Dobiegniewo i Łęg, nie wykazano w ogóle owiec pochodzących z majątkowych owczarni¹⁵⁰. Pogłowie owiec w powiecie włocławskim bez podziału na własność w latach 1902–1911 prezentuje poniższy wykres.

Wykres 8. Pogłowie owiec w powiecie włocławskim w latach 1902–1911 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, ZPW, sygn. 2510, k. 214; tamże, sygn. 2769, k. 267v.

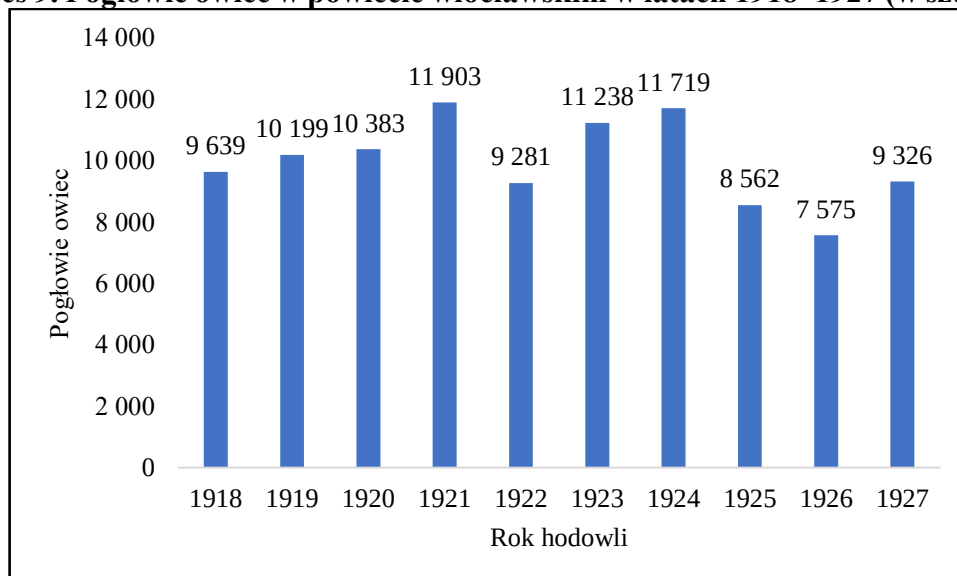
Spadek liczebności hodowanych owiec po 1918 r. związany był z szerokim importem kozuchów z Rosji oraz angielskiej wełny. Pogłowie owiec w latach 1918–1927 bez podziału na własność przedstawia poniższy wykres.

¹⁴⁸ S. Chodyński, Br. Chlebowski, *Włocławek*, s. 708; *Hodowla owiec w gub. warszawskiej*, „Kurier Warszawski” 1881, nr 30, z 27 stycznia (8 lutego), s. 9.

¹⁴⁹ *Trudy*, vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1870 i 1899 g.g.*, Varšava 1901, s. 4-7, tab. 1: *Količestvo lošadej, krupnogo i melkogo skota u različnyh' vladel'cev*.

¹⁵⁰ *Trudy*, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo...*, s. 24.

Wykres 9. Pogłowie owiec w powiecie włocławskim w latach 1918–1927 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 26; E. Chelchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 195; tenże, *Stan inwentarza...*, cz. IV, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 17.

Liczbę owiec w majątkach Włocławskiego w końcu lata dwudziestych i w latach trzydziestych XX w. przedstawia poniższa tabela.

Tabela 39. Pogłowie owiec w majątkach ziemskich Włocławskiego w l. 1929–1938 (w sztukach)

Rok hodowli	Pogłowie owiec
1929	7163*
1930	7188
1932	7225
1933	6484
1934	7141
1935	7031
1936	7796
1937	9472
1938	9189

* łącznie z kozami

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Inwentarz żywy*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, t. 8, z. 2, s. 471: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1930; *Inwentarz żywy w Polsce*, tamże, 1930, t. 7, z. 1, s. 501: Tabl. 2. Inwentarz żywy. Według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1929; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w r. 1932*, „Statystyka Rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 105: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1932; *Wyniki rejestracji zwierząt gospodarskich w 1933 r.*, „Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934, s. 85: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1933; M. Zaremba, *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 69: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1936; tenże, *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 73: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. 1937; *Zwierzęta gospodarskie w 1934 roku*, „Statystyka Rolnicza 1934”,

Warszawa 1935, s. 61: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1934; *Zwierzęta gospodarskie w 1935 r.*, „Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936, s. 67: Tabl. 2. Inwentarz żywy według powiatów. Rejestracja z dn. 30.VI 1935; *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 59: Tabl. 3. Inwentarz żywy według powiatów. 1938.

Największa ilość owiec w owczarniach majątkowych wynosiła w 1937 r. – 9472 sztuki oraz w 1938 r. – 9189. Najmniejszą zaś liczbę odnotowano w 1933 r. – 6484, w chwili trwania światowego kryzysu gospodarczego.

W II poł. XIX w. znaczącymi owczarniami należącymi do ziemian były m.in.: Bodzanówek Oskara Bertrama – liczyła ona do 1300 sztuk negretti (1881 r.), w 1874 r. została nagrodzona złotym medalem na wystawie rolniczej w Warszawie¹⁵¹; Baruchowo Komeckich, Śmiłowice Findeisenów¹⁵²; Brzeziny i Gustorzyn, Kronenbergów¹⁵³.

Jedną z bardziej znanych owczarni we Włocławskim znajdowała się w majątku Wilkowiczki, należącym do Ferdynanda Nehringa. Hodowano w niej owce francuskiej rasy Rambouillet, zwaną również Merynos Rambouillet. Co roku w maju (w 1885 r. wyjątkowo sprzedaż rozpoczęto 15 kwietnia) sprzedawano z hodowli 50-70 sztuk tryków za 30-40 rs. oraz 100-150 macior, których cena wahała się od 4,5 do 5 rs.¹⁵⁴ Pomimo, że owczarnia ta odnosiła pewne sukcesy na wystawach, na przykład list pochwalny na wystawie w 1886 r.¹⁵⁵, to Koszutski na łamach „Hodowcy” przedstawił negatywną opinię na jej temat:

Wilkowiszki, [sic!] powiat włocławski, pana F. Nehringa przysłały pod nazwą rambouillet owce negretti krzyżowane w ósmej generacji z trykami rasy rambouillet. Pomimo dość długiego czasu, gdyż osiem generacji, a więc 16 lat pracy, nie udało się wytworzyć charakteru owiec czesankowych. Przedstawione okazały się to metysy nie odznaczające się w żadnym kierunku, chyba wysokością nóg.[...]

Panowie Nehring i Feige, sprzedając w swej okolicy tryki, zapewne po dobrej cenie, sądzili, że w Warszawie na ich hodowli nikt się nie pozna. Zawiedli się bajecznie i ze

¹⁵¹ „Gazeta Polska” 1874, nr 187, z 15 (27) sierpnia, s. 1; tamże, nr 209, z 13 (25) września, s. 1; *Hodowla owiec w gub. warszawskiej*, „Kurier Warszawski” 1881, nr 30, z 27 stycznia (8 lutego), s. 9; „Kurier Codzienny” 1874, nr 208, z 12 (24) września, s. 2; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 1: *Okres 1815–1880*, Warszawa 1967, s. 477; tamże, t. 2, s. 105.

¹⁵² *Hodowla owiec w gub. warszawskiej*, „Kurier Warszawski” 1881, nr 30, z 27 stycznia (8 lutego), s. 9.

¹⁵³ SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 914; tamże, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 244.

¹⁵⁴ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 370, 373; „Gospodarz i przemysłowiec. Tygodnik ilustrowany, poświęcony sprawom rolnictwa, przemysłu i handlu rolniczego” 1888, nr 23, z 28 maja (9 czerwca), s. 10; tamże, 1888, nr 24, z 4 (16) czerwca, s. 8; tamże, 1888, nr 26, z 18 (30) czerwca, s. 6; „Kurier Warszawski” 1885, nr 102b, z 2 (14) kwietnia, s. 7; St. Rewieński, *Wystawa na placu ujazdowskim*, „Kurier Warszawski” 1886, nr 164b, z 4 (16) czerwca, s. 3; *Z wystawy inwentarza na Ujazdowskim placu*, „Kurier Poranny” 1886, nr 168, z 7 (19) czerwca, s. 4.

¹⁵⁵ *Wystawa rolnicza*, „Gazeta Polska” 1886, nr 133, z 18 czerwca, s. 2.

*spuszczonymi na kwintę nosami powrócili do domów, by tam w mądrość niemiecką wierzących sąsiadów podejrzliwej wartości trykami obdarzyć*¹⁵⁶.

Jak już wspomniano, do znaczących owczarni w powiecie należała owczarnia w Brzeziu, Gustorzynie oraz Wieńcu, majątkach stanowiących własność rodziny Kronenbergów. Podobnie jak w Wilkowiczach, hodowano tutaj owce rasy Rambouillet. Stałe stado liczyło 1000 matek, które dawały 1000 jagniąt. Kotelnia (wykot) owiec odbywał się w styczniu, i już około 10 lutego dominium Brzezie sprzedawało 500 opasionych roczniaków. Kolejna sprzedaż owiec, 500 sztuk brakowych matek, miała miejsce w pierwszych dniach maja. Co roku dokonywano zmianę 5 tryków. Matki dawały od 12-14 funtów brudnej wełny, co przy ilości 1000 sztuk dawało od 12 do 14 tys. funtów wełny. Z kolei roczniaki, których było 500, dawały po 7 funtów wełny, co łącznie daje 3500. funtów. Natomiast z oszpiciowanych jagniąt w czerwcu otrzymywano 2500 funtów wełny. Ponadto wełnę otrzymywano w okolicach Nowego Roku, kiedy strzyżono opasy (500 sztuk), z których było 3500 funtów wełny. Łącznie w ciągu roku stado z Brzezia dawało od 21 500 do 23 500 funtów brudnej wełny¹⁵⁷. Feliks Brochocki w swoim sprawozdaniu z wycieczki do Brzezia i Wieńca z 1908 r. pisał, że w majątku było ok. 4 tys. sztuk owiec, z których dochód wynosił 4 ruble za sztukę¹⁵⁸. W 1921 r. w dobrach Kronenbergów hodowano 51 tryków, 1085 macior czystej krwi. Rok później pogłowie owiec w poszczególnych folwarkach wynosiło: w Brzeziu – 833 sztuk, w Gustorzynie – 364 owce i 4 kozy oraz w Wieńcu 1017 owiec¹⁵⁹. Z kolei w 1932 r. w majątku Brzezie utrzymywano stado rasy Rambouillet w następującej ilości: barany – 11 sztuk, maciory – 760 sztuk i jagnięta – 417 sztuk, razem 1188 sztuk. Natomiast w dobrach Wieniec hodowano rasę Merino-Prekos: 21 baranów, 840 macior, 220 skopów oraz 430 jagniąt

¹⁵⁶ Cyt. za: W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 2, s. 373.

¹⁵⁷ Wł. Błeszyński, *Sprawozdanie z wycieczki do owczarni na Kujawach. Referat odczytany na zebraniu To. Roln. Lubelskiego 23-go marca 1907 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1907, nr 19, z 11 maja, s. 320-321; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, t. 3, s. 422; *Hodowla owiec w gub. warszawskiej*, „Kurier Warszawski” 1881, nr 30, z 27 stycznia (8 lutego), s. 9. Sprzedaż baranów oraz owiec Kronenberg ogłaszał w prasie ogólnopolskiej, na przykład w 1921 r. dał następujący anons: *Dobra Brzezie-Wieniec posiadają na sprzedaż: Barany* [podkreśl. w oryginale – M.R.] *rozplodowe 1 i 2 letnie oraz 100 macior* [podkreśl. w oryginale – M.R.] *starszych, zdalnych do chowu, czystej krwi Rambouillet*, cyt. za: „Kurier Warszawski” 1921, nr 162, z 14 czerwca (wyd. poranne), s. 1.

¹⁵⁸ F. Brochocki, dz. cyt., s. 530; *Sprawozdanie ze zwiedzenia gospodarstw bar. Leopolda Kronenberga: Brzezie i Wieniec*, „Słowo” 1908, nr 194, z 5/18 lipca, s. 3.

¹⁵⁹ APTow, SPW 1918–1939, sygn. 943, Wykaz zwierząt domowych i drobiu w ogólnych cyfrach z gminy Wieniec z 7 sierpnia 1922 r., k. 6v; tamże, sygn. 950, Pismo Urzędu Gminy Wieniec Powiatu Włocławskiego nr 1589 z 27 XII 1921 r. do Starostwa we Włocławku, b.p.

(łącznie 1511 sztuk)¹⁶⁰. Ilość owiec w Brzeziu w przeciągu lat 1935–1938 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 40. Pogłowie owiec w majątku Brzezie w latach 1935–1938 (w sztukach)

Rodzaj owiec	Pogłowie owiec			
	Na 01.07.1935	Na 01.07.1936	Na 01.07.1937	Na 01.07.1938
Tryki stare	11	12	10	12
Tryki jednoroczne	4	5	8	8
Matki stare	584	542	538	626
Matki jednoroczne	144	190	188	–
Skopy jednoroczne	2	–	39	–
Jagnięta tryki	6	8	8	6
Jagnięta skopki	184	164	–	256
Jagnięta maciorki	196	191	293	190
Razem	1131	1112	1084	1098

Źródło: APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, załącznik do p. 4 a, b, i c., b.p.

Fot. 9. Owce z hodowli w Brzeziu-Wieńcu, fot. n.n., (ze zbiorów Grażyny Ode-Zwolińskiej z Włocławka)

¹⁶⁰ Tamże, sygn. 943, Spis hodowli owiec na terenie gminy Wieniec powiatu Włocławskiego w 1932 roku, k. 111.

Znana hodowla owiec była również w Jądrowicach należących do Kazimierza Bacciarrellego. Podobnie jak w innych majątkach, trzymano tam stado rasy Rambouillet. Stanisław Prus-Wisniewski pisał o nim w 1925 r.:

*Idziemy na folwark. Młody właściciel [Kazimierz Bacciarelli – przyp. M.R.] demonstruje piękne stado owiec Rambouillet'ów, które ogania stary 80-letni owczarz, rzeźki, jak młody chłopak, a krzepki, jak dąb*¹⁶¹.

W owczarni jądrowickiej w marcu 1932 r. było 300 owiec¹⁶².

Na terenie Włocławskiego w 1922 r. do większych owczarni należały m.in. Bierzyn – 4 tryki, 217 macior, Czerniewice – 171 sztuk, Dębice – 145 sztuk, Kaniewo – 4 tryki, 150 macior, rasy Rambouillet oraz Merino-Precore, Łąki Wielkie – 3 tryki, 180 macior, Szczutkowo – 202 sztuki i Wichrowice – 150 sztuk¹⁶³. Z kolei w roku 1932 do największych owczarni, oprócz tych w Brzeziu, Gustorzynie, Wieńcu czy Jądrowicach, należały: Falborz – 280 sztuk owiec, Ignalin – 300 sztuk, Lubieniec – 360 sztuk, Sobiczewy – 568 sztuk, Sokołowo mające – 205 macior, 165 jagniąt, 145 jagniąt roczniaków i 18 baranów – rasy Rambouillet typy Płomiańskiego oraz Zakrzewo – należące do Marii Kretkowskiej, gdzie było – 300 macior, 120 jarlic, 4 tryki oraz 176 jagniąt i skopów¹⁶⁴.

3.2.5. Drób

W II poł. XIX w. hodowla drobiu nie odgrywała znaczącej roli w życiu gospodarczym majątków ziemskich. Prowadzono ją jedynie w celu pozyskiwania mięsa oraz jajek. Traktowano ją jako formę przyjemności, a także sportu. W Królestwie Polskim nie istniało żadne towarzystwo, które zajmowałoby się propagowaniem hodowli drobiu, o co zabiegała głównie Izabela Ryxowa z Prażmowa. W literaturze podnoszono niechęć środowiska ziemiańskiego do podjęcia jakichkolwiek działań w celu stworzenia ogólnej organizacji mającej na celu rozwój hodowli drobiu. Dopiero pod koniec XIX w. nastąpiło pewne ożywienie w tej dziedzinie gospodarki folwarczej. Stało się to ze względu na

¹⁶¹ Cyt. za: St. Prus-Wisniewski, *Z ziemi... (Dokończenie)*, „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 35, z 28 sierpnia, s. 991-992.

¹⁶² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 943, Pismo Urzędu Gminy Falborz Starostwa Włocławskiego nr 701 z marca 1932 r. do Starostwa Powiatowego we Włocławku, k. 112.

¹⁶³ Tamże, sygn. 950, Spis rasy bydła i owiec znajdujących się w maj. ziemskich gminy Pyszkowo, k. 6; tamże, Statystyczne dane o rasach bydła i owiec w gminie Śmiłowice, k. 14, 16; *Przewodnik po I...*, s. 12.

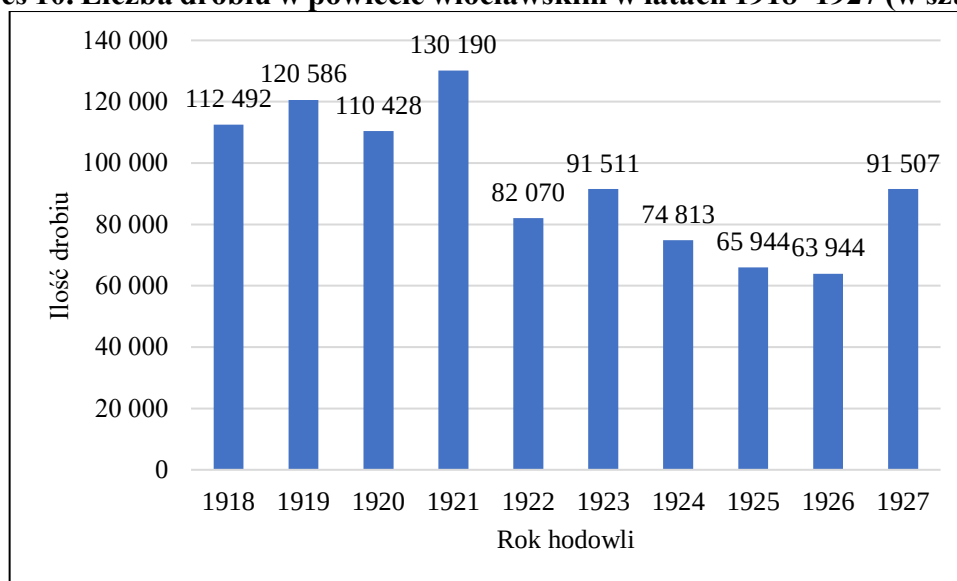
¹⁶⁴ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 943, Pismo Urzędu Gminy Piaski Starostwa Włocławskiego Wojew. Warszawskiego No 1185 z 18 IV 1932 r., k. 106; tamże, Pismo Urzędu Gminy Falborz Starostwa Włocławskiego nr 701 z marca 1932 r. do Starostwa Powiatowego we Włocławku, k. 112; tamże, Pismo Urzędu gminy Baruchowo powiatu włocławskiego l.d. 732/32 r. z 21 marca 1932 r., k. 114; tamże, Telefonogram od gminy Chodecz do Starostwa we Włocławku, k. 115; *Przewodnik po I...*, s. 12.

wzrost zapotrzebowania na mięso, jajka oraz pierze¹⁶⁵. Hodowlą drobiu zajmowały się głównie ziemianki.

Danych statystycznych dotyczących wielkości hodowli w Królestwie Polskim nie ma. Powodem takiego stanu rzeczy jest fakt, że spisy zwierząt hodowlanych nie obejmowały tej dziedziny gospodarki zarówno folwarcznej, jak i chłopskiej¹⁶⁶. Jedyne dane jakie są dostępne dotyczą wielkości eksportu drobiu i jaj z terenów Królestwa Polskiego. Przeciętnie w latach 1880–1885 eksportowano rocznie 739 tys. sztuk drobiu oraz 82 mln sztuk jaj. Z kolei w latach 1909–1911 wielkości te były następujące: 3 923 tys. sztuk drobiu oraz 315 mln sztuk jaj¹⁶⁷. Również statystyka z okresu międzywojennego nie rejestrowała ilości drobiu hodowanego w różnego rodzaju gospodarstwach.

W 1908 r. we Włocławskim było 70 008 sztuk różnego rodzaju drobiu¹⁶⁸. Ilość drobiu hodowanego na terenie powiatu włocławskiego, bez podziału na własność, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 10. Liczba drobiu w powiecie włocławskim w latach 1918–1927 (w sztukach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 27; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 196; tenże, *Stan inwentarza...*, cz. IV, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 18.

¹⁶⁵ Z. Ludkiewicz, *Ziemia i ludność rolnicza*, w: *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej w zarysie*, dzieło zbiorowe pod kierunkiem St.A. Kempnera, t. 2, Warszawa 1922, s. 97; L. Tecner, *Hodowla drobiu*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, cz. 2, s. 137-139.

¹⁶⁶ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego...*, s. 410.

¹⁶⁷ *Historia Polski w liczbach...*, s. 223, Tabl. 40 (214). Import i eksport zwierząt gospodarskich oraz jaj w Królestwie Polskim.

¹⁶⁸ T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 214.

Na przykład w 1922 r. w wybranych gminach powiatu, bez podziału na rodzaj własności, ilość drobiu wynosiła: w Chodczu – 5516 sztuk, w Dobiegniewie – 450 sztuk, w Falborzu – 7962 sztuki, w Kłóbce – 4060 sztuk i w Pyszkowie – 4272 sztuki¹⁶⁹.

Wśród drobiu hodowanego we Włocławskim były kury zielononóżki, orpingtony, gęsi, perliczki, indyki oraz kaczki¹⁷⁰. Wiodącą hodowlą drobiu były Pieleszki-Zalesie Tadeusza i Romany Misiewiczów. W majątku były hodowane bażanty, gęsi (andeńskie, łabędziowe białe kanadyjskie, krzyżowane krajowe z gęsią kanadyjską, pomorskie białe, tuluskie), kaczki pekiny białe, kury zielononóżki polskie, kury włoskie kuropatwie, gołębie użytkowe (Rysie polskie, Kaliny polskie, Staraki polskie, strassery morawskie, Olbrzymy koburskie, Dragony angielskie, Gołębie pocztowe, Gdańskie latawce oraz pawiki)¹⁷¹.

Do wyróżniających się hodowli drobiu, oprócz wyżej opisanej zaliczano: Borzymowice – Antoniego Byszewskiego, Falborz – Krzymuskiej, Grodno – Marii z Piwnickich Kretkowskiej (hodowała zielononóżki, a następnie karmazyny), Paruszewice – Ossowskiej oraz Więslawice – Kurnatowskiego¹⁷².

W majątkach powiatu włocławskiego były prowadzone też bażantarnie oraz kuropatwiarnie. Na rok 1930 wykazano je w: Dębicach Ireny Haackowej – 350 bażantów, Kazaniu Filipa Grodzickiego – 60 bażantów, ponad 300 kuropatw i w Wieńcu Leopolda Juliana Kronenberga – 160 bażantów, w tym 120 kur i 40 kogutów¹⁷³.

3.2.6. Rybolówstwo

Na terenie powiatu włocławskiego występujące duże ilości akwenów wodnych (stawy, jeziora) oraz rzeki, umożliwiały prowadzenie gospodarstw rybnych zarówno przez wielką własność, jak i przez dzierżawców. Chłopi w niektórych majątkach, na

¹⁶⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 943, k. 12, 14, 20, 23v, 26.

¹⁷⁰ Tamże, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 27; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 196; tenże, *Stan inwentarza...*, cz. IV, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 18.

¹⁷¹ *Pokaz drobiu*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1926, nr 3 grudzień, s. 19; *Przewodnik po I...*, s. 13; M. Raczkowski, *Misiewicz Tadeusz...*, s. 47-48.

¹⁷² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942, *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych pow. Włocławskiego*, k. 27; E. Chełchowski, *Stan inwentarza...*, w: *Monografia*, t. I, s. 196; tenże, *Stan inwentarza...*, cz. IV, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 18; A. Kretkowski, dz. cyt., s. 10.

¹⁷³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1983, k. 9, 26, 28, 30.

przykład ze wsi Czarne, posiadali prawo połowu ryb na jeziorach lub w rzekach będących własnością dworu.

We Włocławskim w 1923 r. odnotowano 22 gospodarstwa rybne należące do wielkiej własności. Stan ich przedstawia poniższa tabela.

Tabela 41. Spis gospodarstw rybnych w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego w 1922 r.

Gmina	Majątek	Imię i nazwisko właściciela	Obszar w morgach	Wysokość produkcji rocznej w kg	Czy gospodarstwo stawowe czy dzikie?	Gatunki ryb
Śmiłowice	Krukowo	Teofil Rytel	64	nie wiadomo	dzikie	liny, okonie
Śmiłowice	Jarantowice	Lucjan Czaplicki	40	nie wiadomo	dzikie	liny, okonie, płocie, szczupaki
Śmiłowice	Chocień	Aleksander Higersberger	42	nie wiadomo	dzikie	liny, okonie, płocie, szczupaki
Śmiłowice	Niemojewo	Jan Siniarski- Czaplicki	5	nie wiadomo	dzikie	liny, okonie, płocie, szczupaki

Piaski	Piaski	Śmiłowice	Śmiłowice	Śmiłowice	Śmiłowice
Piaski	Sokołowo	Kuźnice	Ząbin	Szczutkowo	Bodzanowo
Stanisław Grodzicki	Kazimierz Grodzicki	Eryk Bauer	Teodor Białecki	Antoni Neryng	Adam Doliński
13	23	2	8	15	1
nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo
dzikie	dzikie	stawowe	dzikie	dzikie	dzikie
szczupaki, karasie, liny, okonie	szczupaki, karasie, liny, okonie	karasie, karpie	liny, okonie, płocie, szczupaki	liny, okonie, płocie, szczupaki	liny, okonie, płocie, szczupaki

Chodecz	Chodecz	Piaski	Piaski	Piaski	Piaski
Kromszewice	Chodeczek	Janiszewo	Rabinowo	Żydówek	Żydowo
Zygmunt Rozenberg	Karol Werner	Anna Schajbler	Anna Schajbler	Anna Schajbler	Anna Schajbler
80	68	5	4	4	4
100 000	100 000	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo
dzikie	dzikie	dzikie	dzikie	dzikie	dzikie
szczupaki, okonie, liny, leszcze, pstragi	szczupaki, okonie, liny, leszcze, pstragi	szczupaki, karasie, liny, okonie	szczupaki, karasie, liny, okonie	szczupaki, karasie, liny, okonie	szczupaki, karasie, liny, okonie

Pyszkowo	Pyszkowo	Pyszkowo	Pyszkowo	Chodecz	Chodecz
Borzynie	Siewiersk	Grójec	Borzymowice	Lubieniec	Szczecin
Jan Siniarski- -Czaplicki	Kazimierz Około- Kulak	Benedykt Wodziński	Antoni Byszewski	Jan Giziński	Niesiołowski
110	30	47	109	4	70
nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	nie wiadomo	20 000	100 000
dzikie	dzikie	dzikie	dzikie	dzikie	dzikie
szczupaki, okonie, liny	szczupaki, okonie, liny	szczupaki, okonie, liny	szczupaki, okonie, liny	szczupaki, okonie, liny, leszcze, pstrągi	szczupaki, okonie, liny, leszcze, pstrągi

Źródło: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 946, Wykaz gospodarstw rybnych znajdujących się na terenie powiatu Włocławskiego, k. 2.

Gospodarstwa rybne urządzano zarówno na akwenach naturalnych, jak i sztucznych. Były one naturalnym elementem w krajobrazie majątków ziemskich. Jednak nie odgrywały one znaczącej roli w dochodzie poszczególnych folwarków z tego tytułu, że część akwenów (jezior) z powodu bliskości istniejącego przemysłu (cukrownia, krochmalnia) były zanieczyszczone i nie łowiono z nich ryb. Na przykład w 1930 r. Antoni Byszewski zadeklarował, że od dwóch lat, to jest od 1928 r. nie ma żadnego dochodu z jeziora Borzymowskiego z powodu jego zatrucia¹⁷⁴. Często także właściciele ziemscy nie trudnili się sami prowadzeniem gospodarstw rybnych, wydzierżawiając je. Na przykład w 1929 r. jezioro Borzymowskie w części należące do Antoniego Byszewskiego było dzierżawione przez Szczeszyńskiego z pobliskiego Chocenia¹⁷⁵.

3.3. Nasiennictwo

Nasiennictwo nieodzownie łączy się z uprawą roślin. Zainteresowanie otrzymywaniem nowych odmian, które byłyby bardziej wydajne, a przede wszystkim odporniejsze zarówno na czynniki atmosferyczne, jak i różnego rodzaju choroby, zaczęto notować w XVIII w., jednak jego rozwój nastąpił w II poł. XIX w.¹⁷⁶ W głównej mierze rynek polski był uzależniony od dostaw nasion przez zagraniczne firmy, przede wszystkim francuskie oraz niemieckie. Brak rozwoju rodzimego nasiennictwa związany był z niskimi cenami hurtowymi na nasiona zagranicą¹⁷⁷. Za pierwszego hodowcę nasion na ziemiach polskich uznaje się Władysława Pełowskiego (zm. 1891 r.), pracującego nad uszlachetnieniem pszenicy. We wspomnieniu pośmiertnym pisano:

*Zmarły był swego czasu jednym z najlepszych w kraju rolników. Gospodarował we własnym majątku Sarnowie (gub. płocka). Już przed laty 30-tu pierwszy w kraju pracował nad poprawą gatunku zbóż, a mianowicie pszenicy i ogłosił drukiem ciekawą monografię w tym przedmiocie*¹⁷⁸.

Wspomniana publikacja to broszura pod tytułem *Szkółki zbożowe i korzyści z nich wypływające*. Autor opowiadał się w niej za zakładaniem szkółek zbożowych, które miały na celu produkowanie nasion wyborowych, co skutkowało zarówno podniesieniem plonów, jak i ich jakości¹⁷⁹.

¹⁷⁴ APToW, WPW, sygn. 820, k. 52 r.

¹⁷⁵ Tamże, SPW 1918–1939, sygn. 987, k. 9, 40v.

¹⁷⁶ A. Sempołowski, *Uprawa i uszlachetnianie...*, s. 148–149.

¹⁷⁷ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego...*, s. 356.

¹⁷⁸ Cyt. za: *Ś.p. Władysław Pełowski*, „Słowo” 1891, nr 253, z 13 listopada, s. 3.

¹⁷⁹ B. Prus, *Kronika tygodniowa*, „Kurier Codzienny” 1891, nr 353, z 10 (22) grudnia, s. 2; „Rolnik i Hodowca. Tygodnik Rolniczo-przemysłowy i ilustrowany” 1891, nr 38, z 12 (24) września, okładka, s. 2;

Po 1860 r. zaczynają powstawać na ziemiach polskich nowe zakłady zajmujące się hodowlą wyselekcjonowanych nasion. W 1870 r. Julian Felicjan Dobrzański właściciel Budziszowic podjął produkcję uszlachetnionych nasion buraka cukrowego. Trzy lata później, Władysław Mayzel (1847–1905), współpracownik Dobrzańskiego, także rozpoczął hodowlę nasion buraka cukrowego¹⁸⁰. Był on autorem broszury *Hodowla nasion buraków cukrowych w Brzozówce. (Gub. Kieleckiej, powiecie Stopnickim, stacya pocztowa Stopnica)* wydanej w Warszawie w 1887 r.

W 1876 r. Ksawery Bielawski (1847–1902) w swoim majątku Wysokie Litewskie pracował nad nasionami roślin zbożowych, głównie pszenicy. Stąd pochodziła znana na ziemiach polskich pszenica wysokolitewka, stosowana jeszcze w uprawie w latach 80. XX w.¹⁸¹ Dwa lata później w Nowej Wsi pod Kętami, będącej własnością Henryka Dołkowskiego prowadzono hodowlę nasion ziemniaka. W następnych latach powstawały następujące hodowle wyselekcjonowanych nasion: 1880 r. – Grodkowice Władysława Żeleńskiego, ziemniaki; 1880 r. – Dańków Aleksandra Janasza, zboża, a od 1886 r. buraki cukrowe; 1886 r. – Niemiercze Konstantego Buszczyńskiego, buraki cukrowe; 1887 r. – Gwiżdżyny Georga Modrowa, ziemniaki i żyto; 1891 r. – Sobótka Aleksandra von Stieglera, zboża i ziemniaki; 1892 r. – Sobieszyn Antoniego Sempołowskiego, rośliny zbożowe; 1895 r. – Mikulice Jerzego Turnau, zboże; 1900 r. – Całowanie Karola, a następnie Teodora Drewitz'ów, ziemniaki czy 1907 r. – Ołtarzewo Jerzego Ryxa, buraki cukrowe¹⁸².

W celu oceny odmian, jakie powstawały w majątkach, powoływano do życia stacje rolnicze oraz stacje oceny nasion. W pierwszych z nich dokonywano próbnych zasiewów

Z dziejów hodowli roślin..., s. 7-8. Przytaczane opracowanie składa się z 47 artykułów, wspomnień, biografii, które zostały podzielone na 3 części, a mianowicie: opracowanie ogólne, dzieje poszczególnych gospodarstw nasiennych i hodowlanych oraz życiorysy wybranych osób, zajmujących się hodowlą nasion. Dlatego, aby nie komplikować podawania danych bibliograficznych poszczególnych opracowań, autor zdecydował się na podanie głównego tytułu, nadanego przez redakcję „Studiów i materiałów”.

¹⁸⁰ K.W. Duczmał, *100 lat polskiego samorządu nasiennego*, „Hodowla roślin i nasiennictwo” 2009, nr 2, s. 2; tenże, *Polska hodowla roślin na tle hodowli europejskiej*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 2002, z. 488, s. 29-30; *Historia hodowli i nasiennictwa na ziemiach polskich w XX wieku. Rośliny rolnicze*, pod red. J. Krzymuskiego, Poznań-Radzików 2003, s. 20, 53; *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej Polskiej*, wydawnictwo zbiorowe opracowane przy współudziale komitetu redakcyjnego S. Janickiego oraz A. Chłapowskiego [et al.] red. przez S. Królikowskiego, t. 1: *Wytwórczość*, Warszawa 1925, s. 68; *Z dziejów hodowli...*, s. 8.

¹⁸¹ Tamże, s. 8-9; *Historia hodowli...*, s. 20, 53; *Ś.p. Ksawery Bielawski*, „Gazeta Świąteczna” 1902, nr 1121, z 16/29 czerwca, s. 5; *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 68.

¹⁸² Tamże, s. 68-69; K.W. Duczmał, *Polska hodowla roślin...*, s. 30; *Historia hodowli...*, s. 20, 53. Ponadto zob. K. Buszczyński i Synowie *Hodowla Nasion Sp. Akc.* 1886-1936, Warszawa [1936?]; J. Turnau, *Uprawa buraków cukrowych i pastewnych*, Lwów 1902; *Z dziejów hodowli...*, s. 9-12; E. Załęski, *Ś.p. Aleksander Janasz, jako człowiek i hodowca*, „Gazeta Rolnicza” 1930, nr 33-34, z 22 sierpnia, s. 1266-1270.

na wyznaczonych poletkach. Drugie z nich powstawały w tym samym czasie co hodowle nasion. W 1876 r. w Żabikowie w Wielkopolsce Antoni Sempołowski wraz z Szczęsnym Kudelką założył stację oceny i kontroli nasion, będącą pierwszą taką placówką na terenie ziem polskich¹⁸³. Również Sempołowski założył w 1880 r. w Warszawie stację oceny nasion przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa¹⁸⁴. Wielce zasłużoną placówką na polu hodowli nowych odmian zbóż oraz roślin okopowych była stacja Doświadczalno-Rolnicza w Sobieszynie. Została ona założona przez Teofila Cichockiego w 1886 r. pod nazwą *Stacya prób melioracyjnych i doświadczeń rolniczych*¹⁸⁵. Z kolei przy CTR w 1909 r. powstała Sekcja Nasienna. Jej pierwsze zebranie odbyło się 17 lutego tego roku, podczas którego dokonano wyboru zarządu: Aleksander Karszo-Siedlecki – przewodniczący, Tadeusz Kossak – zastępca oraz Stanisław Janasz – sekretarz. Na wzór warszawski powstały oddziały przy Małopolskim Towarzystwie Rolniczym w Krakowie, a następnie we Lwowie. W zaborze pruskim zakładano Wydziały Rolnicze przy Izbach Rolniczych. W tym samym okresie założono Związek Zawodowy Polskich Hodowców i Wytwórców Nasion. Z inicjatywy Edwarda Kosteckiego powołano w 1919 r. Sekcję Centralną do Spraw Nasiennictwa. Była to instytucja nadrzędna, koordynująca wszelkie placówki zajmujące się nasiennictwem¹⁸⁶.

Ponadto w końcu XIX w. w Warszawie zaczęto organizować Konkursy (1890 r.) oraz Jarmarki Nasienne. Były one połączeniem wystaw z zebraniem wytwórców nasion oraz giełdami nasion. W ich trakcie miano możliwość zapoznawania się ze stanem upraw, zapotrzebowaniem na nasiona, zarówno w kraju, jak i za granicą¹⁸⁷.

Produkcję nasion oraz próby z nowymi odmianami roślin prowadzono także w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego. We Włocławskim przed I wojną

¹⁸³ N. Urbanowski, *Wspomnienie o Wyższej Szkole Rolniczej imienia Haliny w Żabikowie*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” t. 20, 1894, s. 303. O Szczęsnym Kudelce zob. Z. Kosiek, *Kudelka Szczęsny (1844–1916), przyrodnik, hodowca buraków cukrowych, profesor Szkoły Rolniczej w Żabikowie i Szkoły Rolniczej w Dublanach*, w: PSB, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 99-100; „Polonia. Revue Hebdomadaire Polonaise” 1916, nr 30, z 22 lipca, s. 6 (gdzie błędna informacja, że zmarł Feliks Kudelka); *Wiadomość o Szkole Rolniczej Imienia Haliny z Żabikowej*, ogłosił dyrektor tejże J. Au, Poznań 1870, s. 42.

¹⁸⁴ St. Leśniowski, *Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie*, w: *Księga pamiątkowa na...*, t. 1, s. 132.

¹⁸⁵ K. Boratyński, R. Czuba, *Rozwój i działalność stacji chemiczno-rolniczych w Polsce*, „Postępy Nauk Rolniczych” 1970, R. 17 (22), nr 5 (114), s. 107; M.D. Domosławska-Baraniecka, *Wspomnienie o profesorze Teofilu Cichockim w setną rocznicę śmierci*, „Roczniki Gleboznawcze” t. 51, 2000, nr 1-2, s. 137; *Wyniki doświadczeń dokonanych od roku 1887 do roku 1893 przez Stację doświadczalną w Sobieszynie*, Warszawa 1893, s. 1-2.

¹⁸⁶ K.W. Duczmał, *100 lat polskiego...*, s. 2-3; tenże, *Polska hodowla roślin...*, s. 30-31; *Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1907–1927*, Warszawa 1927, s. 19, 22-25; *Z dziejów hodowli...*, s. 22-24; W. Zaborski, *Sekcja Centralna do Spraw Nasiennictwa*, w: *Księga pamiątkowa na...*, t. 1, s. 382.

¹⁸⁷ K.W. Duczmał, *100 lat polskiego...*, s. 2.

światową (1909–1912) było pole doświadczalne znajdujące się w Falborzu, majątku należącym do rodziny Krzymuskich. W okresie międzywojennym w powiecie istniało Ognisko Kultury Rolniczej i Zakładu Doświadczalnego w Starym Brześciu¹⁸⁸.

Jednym z majątków, gdzie prowadzono doświadczenia z nowymi odmianami roślin było Pyszkowo, w latach 1881–1903 należące do Henryka Ciechomskiego. Były tam zlokalizowane pola próbne stacji doświadczalnej z Sobieszyna. W latach 1893–1894 na polach folwarcznych wysiewano odmiany zbóż, które służyły zwiększaniu plonów i sprzedaży uzyskanych plonów do nasiennictwa. Wśród uprawianych zbóż były poszczególne odmiany pszenicy: frankensteinska – z 1 ha zbierano 2010 kg ziarna, square head – 1018 kg, sandomierska – 1849 kg, puławska – 1742 kg, płocka – 1929 kg, modliborzyska – 1930 kg oraz miejscowa – 1367 kg¹⁸⁹.

Materiał siewny produkowano również w majątkach Wieniec-Brzezcie. Produkowano w nich na sprzedaż cztery podstawowe zboża: pszenicę, owies, żyto oraz jęczmień, a także groch. Sprzedażą ich zajmował się Kazimierz Siemieński, administrator tych dóbr¹⁹⁰. Również w folwarku Falborz, będącym własnością Henryka Krzymuskiego, jeszcze przez I wojnę światową prowadzono próby doświadczalne z jęczmieniem browarnym¹⁹¹.

Także przed I wojną światową nasiennictwo rozwinęło się w majątkach: Otmianowo Józefa Glińskiego – pszenica (wysokolitewka, Niemirczańska wąsata), jęczmień Hanna, owies szwedzki „El” Rychlik Niemirczański; Rutkowice Jerzego Ciechomskiego – jęczmień Hanna, owies Lentowiecki, żyto petkuskie, ziemniaki Woltman oraz w Siewiersku Kazimierza Około--Kułaka, gdzie produkowano nasiona roślin pastewnych i okopowych¹⁹².

¹⁸⁸ *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1910* (dalej: *Sprawozdanie CTR KP za rok...*), t. 3, Warszawa 1911, s. 239, 241; *Sprawozdanie z działalności Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1926–1927*, Warszawa 1928, s. 58; *Sprawozdanie z działalności Pola Doświadczalnego w Falborzu*, „Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1914 (dalej: *Rocznik CTR KP za rok...*)” t. 4, 1912, s. 161–165; *Sprawozdanie z działalności Pola Doświadczalnego w Falborzu za rok 1910*, w: *Sprawozdanie CTR za rok 1910*, s. 72–74; H. Biały, *Rola pól doświadczalnych w rozwoju rolnictwa Królestwa Polskiego i ziem zabranych w XIX i początkach XX wieku*, „Zeszyty Wiejskie” 2013, z. 18, s. 102, gdzie autorka błędnie podaje nazwę majątku jako Folborz.

¹⁸⁹ *Wyniki prac i doświadczeń wykonanych od roku 1893 do roku 1894 przez Stację Doświadczalną w Sobieszynie*, podał A. Sempołowski, Warszawa 1894, s. 52, 57–64; Ponadto zob. M. Raczkowski, *Wielka własność ziemską...*, s. 122.

¹⁹⁰ „Korespondent Rolniczy, Handlowy i Przemysłowy” 1892, nr 45, z 16 (28) listopada, s. 3–4.

¹⁹¹ A. Sempołowski, *Nasza hodowla nasion na wystawie w Petersburgu*, „Gazeta Rolnicza” 1912, nr 5, z 2 lutego, s. 85.

¹⁹² *Wytwórczość wsi polskiej*, „Przewodnik wsi polskiej na rok 1914”, oprac. S. Górski i A. Laskowski, Warszawa 1914, s. 40.

W okresie międzywojennym organizacje zajmujące się sprawami nasiennictwa wyróżniały trzy typy gospodarstw: 1) gospodarstwa hodowlane – zajmujące się hodowlą odmian poszczególnych roślin; 2) gospodarstwa nasienne – zajmowały się zawodowo produkcją nasion, a ich praca była pod specjalnym nadzorem instytucji, np. Sekcji Nasiennej oraz 3) gospodarstwa reprodukcyjne, do których zaliczano gospodarstwa zajmujące się od niedawna produkcją nasion, przez co były mniej wyspecjalizowane w tej dziedzinie¹⁹³. Powiat włocławski podlegał pod Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Izb i Organizacji Rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej. Prowadził on kontrolę nad gospodarstwami nasiennymi oraz zajmował się kwalifikacją wyprodukowanego materiału nasiennego¹⁹⁴. Podobnie jak na pozostałym obszarze Drugiej Rzeczypospolitej, tak i powiecie włocławskim występował podział na wyżej wymienione kategorie gospodarstw w majątkach ziemskich, lecz często funkcjonowały one obok siebie w tym samym folwarku.

W roku gospodarczym 1922/23 w powiecie włocławskim gospodarstwa reprodukujące nasiona uszlachetnione, które zostały zarejestrowane przez Sekcję Centralną do Spraw Nasiennictwa przy Związku Polskich Organizacji Rolniczych znajdowały się w następujących majątkach: Boniewie, Dąbiu, Lijewie, Lubrańcu, Olganowie oraz Szczytnie¹⁹⁵.

Do wyróżniającego się majątku ze względu na prowadzenie hodowli nasion należały Borzymowice, stanowiące w l. 1913–1945 własność Antoniego i Alicji z Bogdańskich Byszewskich. W folwarku produkowano nasiona, kwalifikowane przez Sekcję Nasienną przy CTR, w tym: jęczmienia (Hanna odsiew I, Hanna Proskowetza odsiew I oraz II, ozimego Mikulickiego odsiew I), kukurydzy Kalina, owsa Zwycięzca odsiew I, pszenicy (Dańkowskiej Graniatka odsiew I, jarej jedynej – suskiej bezostnej, odsiew I, wysokolitewki – odsiew oryginalny, wysokolitewki sobieszyńskiej odsiew I i oryginalny), żyta (rogalińskiego odsiew I, wierzbńskiego odsiew oryginalny, I oraz II)¹⁹⁶. Oprócz zbóż, produkowano nasiona (sadzeniaki) ziemniaków: Eerstling odsiew

¹⁹³ J. Czaplicki, *Produkcja jęczmienia browarnego na Kujawach*, praca dyplomowa na Seminarium z Nasionoznawstwa w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie pod kierunkiem prof. Marcelego Rożańskiego, Warszawa 1935, mps., s. 32, Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, sygn. R. 1211; *Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w roku 1932 na sezon wiosenny w r. 1933 (Dokończenie)*, „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 5, z 3 lutego, s. 99.

¹⁹⁴ J. Czaplicki, dz. cyt., s. 32.

¹⁹⁵ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 78.

¹⁹⁶ *Sekcja Centralna do spraw nasiennictwa*, „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 19, z 12 maja, s. 449; *Spis gospodarstw nasiennych, w których Sekcja nasienna C.T.R. zakwalifikowała zboża ozime w roku 1924*, tamże, 1924, nr 31-32, z 5 sierpnia, s. 787-788; *Wykaz gospodarstw, w których Sekcja Nasienna C.T.R.*

dalszy, Goldersche Muisen (Bintie) odsiew dalszy, Parnassia Kameckiego odsiew I, Paranssia selekcji krzakowej Borzymowice, Weltwunder odsiew dalszy i Wohltmang Dańkowskie odsiew I¹⁹⁷. W majątku hodowano również nasiona roślin, które pochodziły z odmian produkowanych na miejscu, w tym przede wszystkim cykorii półdługiej kujawskiej, cykorii śląskiej z Borzymowic, jęczmienia jarego Hanna Borzymowicki (odmiana tej rośliny została wyprowadzona z łanu jęczmienia Hanna w 1925 r.) i jęczmienia jarego Kujawiaka, kukurydzy Kalina, ziemniaków Parnassia Borzymowickie oraz reprodukowane nasiona jęczmienia Isaria Ackermana odsiew I¹⁹⁸.

Nie do przecenienia są zasługi Antoniego Byszewskiego, właściciela Borzymowic, w celu pozyskania polskiej odmiany cykorii. Aby sprostać temu przedsięwzięciu sprowadził do swojego majątku inż. Wojsława Zaborskiego¹⁹⁹. W 1926 r.

zakwalifikowała nasiona zbóż jarych do dn. 19 marca 1927, tamże, 1927, nr 12, z 25 marca, s. 317; Wykaz gospodarstw, w których zakwalifikowano przez Sekcję Nasienną C.T.R. nasiona siewne zbóż ozimych do dn. 1 sierpnia 1927 r., tamże, 1927, nr 31-31, z 12 sierpnia, s. 982-983; Wykaz gospodarstw, w których Sekcja Nasienna C.T.R. zakwalifikowała zboża jare w roku 1925/26, tamże, 1926, nr 12, z 19 marca, s. 272; Wykaz Nasion Zbóż Ozimych, zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. w roku 1926, tamże, 1926, nr 33-34, z 20 sierpnia, s. 745; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych roślin jarych obejranych na pniu przez Sekcję Nas. Centr. Tow. Roln. w Warszawie w r. 1927 na sezon wiosenny r. 1928, tamże, 1928, nr 9, z 2 marca, s. 350; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejranych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w r. 1931 na sezon wiosenny w r. 1932, tamże, 1932, nr 9, z 26 lutego, s. 235-236; Wykaz zbór jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejranych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Izb i Organizacji Rolniczych RP w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934, tamże, 1934, nr 6, z 9 lutego, s. 136-137; Wykaz zbóż jarych zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. do dn. 17 marca 1925 roku, tamże, 1925, nr 12, z 20 marca, s. 329; Wykaz zbóż ozimych, obejranych na pniu w r. 1933 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Izb i Org. Roln. w Warszawie, tamże, 1933, nr 33-34, z 25 sierpnia, s. 811-812; Wykaz zbóż ozimych, obejranych na pniu w r. 1934 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Izb i Organizacji Rolniczych Rzplitej Polskiej, tamże, 1934, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 877; Wykaz zbóż ozimych zakwalifikowanych na pniu przez Sekcję Nasienną Centralnego Towarzystwa Rolniczego w roku 1929, tamże, 1929, nr 33-34, z 23 sierpnia, s. 3, 7; Wykaz zbóż zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. w r. 1923 (do dn. 14.VIII), tamże, 1923, nr 33-34, z 24 sierpnia, s. 759, 762.

¹⁹⁷ „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 45, z 5 listopada, s. I (ogłoszenie o sprzedaży sadzeniaków z majątku Borzymowice); F. Gąsiewski, J. Niedziutko, *Doświadczenia zbiorowe na terenie po. Włocławskiego i Nieszawskiego w r. 1935*, „Głos Kujawski” 1936, nr 1 (60), z 9 lutego, s. 4; *Wykaz zbóż jarych i inn. roślin zakwalifikowanych w 1936 r. przez Wydział Wytwórczości Roślinnej Lubelskiej Izby Rolniczej*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 8, z 19 lutego, s. 191; *Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejranych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w roku 1932 na sezon wiosenny w r. 1933 (Dokończenie)*, tamże, 1933, nr 5, z 3 lutego, s. 98-99; *Z dziejów hodowli...*, s. 16-17.

¹⁹⁸ Tamże; „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 5, z 3 lutego s. II (ogłoszenie o sprzedaży nasion z majątku Borzymowice); St. Prus-Wiśniewski, *Z Kujaw*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 38, z 17 września, s. 987; W. Zaborski, *Omówienie doświadczeń w odmianach jęczmienia na podstawie doświadczeń z lat 1933–1935*, Warszawa 1938, s. 34, 45; tenże, *Wyniki doświadczeń z odmianami jęczmienia za lata 1933–1935*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 45, z 5 listopada, s. 1165.

¹⁹⁹ Wojsław Zaborski (ur. 22 grudnia 1893 r. w Warszawie–zm. 11 sierpnia 1944 r. tamże), syn Józefa Antoniego i Marianny Kazimiery z Majewskich małżonków Zaborskich. Był absolwentem gimnazjum realnego Wróblewskiego w Warszawie, po którym podjął studia rolnicze w Akademii Piotrowsko-Razumowskiej w Moskwie (1913–1917). Jednakże tytuł inżyniera rolnika (30 czerwca 1931 r.) uzyskał w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Na seminarium u profesora Staniszkisa przygotował pracę dyplomową pod tytułem *Badania nad ustaleniem współzależności pomiędzy wielkością*

w Borzymowicach powstała rodowodowa hodowla cykorii. W ciągu trzech lat na poletkach doświadczalnych oraz w laboratorium w majątku przeprowadzono liczne próby, które zaowocowały w 1929 r. wyhodowaniem tam pierwszej polskiej odmiany cykorii, którą zarejestrowano pod nazwą *Cykoria Półdluga Kujawska*²⁰⁰. O potrzebie prac nad polską odmianą cykorii, doceniając prace przeprowadzane w Borzymowicach, pisano na łamach „Gazety Rolniczej” w 1932 r. w następujący sposób:

*Będąc dość często zapytywany o hodowlę cykorji, która jest prowadzona w maj. Borzymowice koło Włocławka, p. Antoniego Byszewskiego, w krótkości podaję opis jej prac, prowadzonych nad uszlachetnieniem tej rośliny w Polsce. Borzymowice, to pierwsza, na podstawie metod naukowych oparta hodowla cykorji w naszym kraju. Potrzeba stworzenia podobnej placówki była wyraźna; w kraju bowiem posiłkowano się prawie że wyłącznie nasieniem pochodzenia zagranicznego, drobna tylko część u nas reprodukowana, prowadzona była w sposób t.zw. dziki. Prace nad uszlachetnieniem cykorji prowadzone są w Borzymowicach dopiero siódmy rok – jak na tak krótki okres czasu, rezultaty są nader pomyślne*²⁰¹.

Prace doświadczalne nad cykorią półdlugą kujawską były prowadzone na poletkach stacji doświadczalnych w Głodowie oraz w Starym Brześciu. Wyniki doświadczeń z tej drugiej instytucji były publikowane w sprawozdaniach tego zakładu²⁰².

sadzeniaków a wpływem czynników degeneratywnych u ziemniaków na podstawie 2-letnich doświadczeń przeprowadzonych w maj. Dłużew, pow. mińsko-mazowieckiego. Wojśław Zaborski był autorem wielu publikacji, zarówno książkowych, jak i artykułów oraz sprawozdań z badań, targów, które publikował głównie na łamach „Gazety Rolniczej”. Wśród publikacji, jakie wyszły spod jego pióra, można wymienić m.in.: *Dobór odmian jęczmienia. Na podstawie doświadczeń przeprowadzonych w latach 1923–1932*, Warszawa 1935; *Omówienie doświadczeń z odmianami jęczmienia na podstawie doświadczeń z lat 1933–1935*, Warszawa 1938 czy *Prowizoryczne zestawienie wyników doświadczeń odmianowych z żytem zbioru 1937 roku*, oprac. przez personel Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa Związku Izb i Organizacji Rolniczych R.P. pod kier. W. Zaborskiego, Puławy 1939. Sam również prowadził badania nad uszlachetnieniem zbóż, m.in. jęczmienia, które przeprowadzał w Borzymowicach oraz Wólce Prackiej. Dnia 8 czerwca 1921 r. zawarł związek małżeński z Martą Offmańską, córką Mieczysława i Anny z Łąckich. Zob. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu...*, s. 597; *Księga pamiątkowa Szkoły Głównej...*, t. II: *Stopnie naukowe uzyskane w SGGW oraz dorobek dydaktyczny szkoły*, Warszawa 1958, s. 353; *Z dziejów hodowli...*, s. 128-129 (biogram Wojśława Zaborskiego autorstwa Tadeusza Łozińskiego); W. Zaborski, *Omówienie doświadczeń...*, s. 45.

²⁰⁰ A. Byszewski, *O produkcji nasion cykorii w Polsce*, referat wygłoszony na Zjeździe Dyrektorów w Skawinie w dniu 17 marca 1947 r., mps., b.p., w zbiorach autora; tenże, *Uprawa cykorii...*, s. 18; *Rośnie cykoria*, „Promień Słońca” 1938, nr 2 (40), październik, s. 30.

²⁰¹ Cyt. za: F. Gąsiewski, *Prace pierwszej polskiej hodowli cykorji*, „Gazeta Rolnicza” 1932, nr 8, z 19 lutego, s. 204-205.

²⁰² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Doświadczalnego Rolniczego w Starym Brześciu za rok 1930* (dalej: *Sprawozdanie. Stary Brześć za...*), oprac. F. Gąsiewski, Warszawa 1931, s. 22-23; *Sprawozdanie. Stary Brześć za rok 1931*, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1932, s. 15-16; *Sprawozdanie. Stary Brześć za rok 1932*, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1933, s. 21, 27, 32; *Sprawozdanie. Stary Brześć za rok 1933*, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1934, s. 24-25; *Sprawozdanie. Stary Brześć za rok 1934*, Puławy 1935, s. 26, 29-30. Ponadto zob. A. Byszewski, *Uprawa cykorii...*, s. 13, 118.

Cytowany wcześniej już Feliks Gąsiewski, kończąc swój artykuł pisał:

Jednakże wszystkie wyluszczone trudności nie zniechęcają do raz rozpoczętej pracy inicjatorów hodowli ani właściciela hodowli, ani jej kierownika naukowego, inż. W. Zaborskiego. Doskonale rezultaty dotychczasowej pracy są rękojmią dalszego postępu i rozwoju hodowli w Borzymowicach, pozwalając z pożytkiem dla plantatora i korzyścią dla naszego bilansu handlowego na całkowite wyrugowanie nasion zagranicznej cykorji z Polski²⁰³.

Jak już wspomniano w powiecie włocławskim istniały trzy typy gospodarstw zajmujących się nasiennictwem, a mianowicie: 1. gospodarstwa hodowlane, 2. gospodarstwa nasienne oraz 3. gospodarstwa reprodukcyjne. Pierwsze z nich znajdowały się w następujących majątkach: Baruchowie i Zakrzewie – pszenica jara jedyna suska bezostna, która była wpisana do rejestru stałego; Borzymowicach – cykoria półdługa kujawska, odsiew oryginalny, kukurydza Kalina; Dębicach – pszenica (Halina, odsiew elita oraz oryginalny, ozima oścista „Halina” – wpisana do rejestru stałego, piaskowa dembicka), ostatnie dwie odmiany były wyhodowane przez prof. Zdzisława Zielińskiego, pierwsza z nich w folwarku Kruszynek, druga zaś w Dębicach; Krukowie – pszenica Kanadyjka, odsiew oryginalny²⁰⁴. Drugi typ gospodarstw stanowił większość w folwarkach powiatu włocławskiego i oprócz Borzymowic opisanych wyżej, gospodarstwa te były zlokalizowane w: Baruchowie – jęczmień Hanna Proskowetza, odsiew I, pszenica (dańkowska graniatka, odsiew I; wysokolitewka ołtarzewska, odsiew I oraz II; wysokolitewka sobieszyńska, odsiew I i II), żyto (Petkus, odsiew II; Petkus Lochowa, odsiew I i II; puławskie wczesne odsiew I); Boniewie – pszenica dańkowska selekcyjna, odsiew II; owies (Zelandzki, odsiew III; zwycięzca, odsiew III), żyto Petkus, odsiew dalszy, I oraz III; Borzymiu – jęczmień (Darubia, odsiew II), owies (Ligowo,

²⁰³ Cyt. za: F. Gąsiewski, *Prace pierwszej polskiej...*, s. 205.

²⁰⁴ „Gazeta Rolnicza” 1930, nr 33-34, z 22 sierpnia, s. 1309 (ogłoszenie o sprzedaży pszenicy z dóbr Dembice); F. Gąsiewski, J. Niedziutko, dz. cyt., s. 4; *Sekcja Centralna do spraw nasiennictwa*, „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 19, z 12 maja, s. 449; *Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w r. 1931 na sezon wiosenny w r. 1932*, tamże, 1932, nr 9, z 26 lutego, s. 236; *Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w roku 1932 na sezon wiosenny r. 1933 (Dokończenie)*, tamże, 1933, nr 5, z 3 lutego, s. 99; *Wykaz zbór jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacji Rolniczych RP w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934*, tamże, 1934, nr 6, z 9 lutego, s. 136; *Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacji Rolniczych R.P. w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934 (Dokończenie)*, tamże, nr 7, z 16 lutego, s. 162; *Wykaz zbóż ozimych, obejrzanych na pniu w r. 1934 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacji Rolniczych Rzplitej Polskiej*, tamże, 1934, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 877; *Z dziejów hodowli...*, s. 16-17.

odsiew I; Teodozja, odsiew I; Złoty Deszcz, odsiew I), żyto (Petkus, dalszy odsiew i III; Petkus Lochowa, odsiew I); Choceniu-Janowie – jęczmień Hanna, odsiew III, żyto Petkus, III odsiew; Dąbiu-Krowicach – groch (Wiktorja Łagiewniki, odsiew II), jęczmień (Hanna, odsiew I; Hanna Proskowetza, odsiew II), pszenica (dańkowska Graniatka, odsiew II; dańkowska selekcyjna, odsiew I; Stieglera, odsiew I; wysokolitewka, odsiew II), żyto (Petkus Lochowa, odsiew I oraz II; wierzbińskie, odsiew I); Dębicach-Kruszynku – jęczmień (Bensinga, odsiew I; Hanna, odsiew I, a także III) owies (Złoty Deszcz, dalszy odsiew; Zwycięzca, odsiew I), pszenica (Halina odsiew oryginalny, szkółki; Halina Clita; wysokolitewka sobieszyńska, odsiew I), żyto (Petkus, dalszy odsiew, I oraz III; wierzbińskie, odsiew oryginalny i II); Falborzu – żyto Petkus, odsiew II; Grójcu – jęczmień Hanna, odsiew III; Jarantowicach – jęczmień (Hanusia, odsiew III), żyto (Petkus, odsiew dalszy, I oraz III); Kwilnie-Końcu (Końcu-Kwilnie) – pszenica (dańkowska zachodnia graniatka, odsiew I; Hanka, odsiew I; Stieglera, odsiew I), żyto (Petkus Lochowa, odsiew I); Lijewie – jęczmień (Bensinga, odsiew I; Hanna, odsiew III), pszenica (jara Rimpau Schlau, II odsiew; wysokolitewka sobieszyńska, odsiew I), owies (Zwycięzca, odsiew III), żyto (Petkus, odsiew I oraz III; Kawęczyńskie, odsiew I); Lubrańcu – groch (Wiktorja Łagiewniki, odsiew II), jęczmień (Hanna, odsiew I oraz II, Hanna Proskowetza, odsiew II), owies (petkuski żółty Lochowa, odsiew I i II; Złoty Deszcz, odsiew I), pszenica (dańkowska graniatka, odsiew I; dańkowska selekcyjna, odsiew I; Książę Saski, odsiew III; Ostka Hildebranda, odsiew II; wysokolitewka ołtarzewska, odsiew II; wysokolitewka sobieszyńska, odsiew I), żyto (dańkowskie, odsiew III; Petkus, odsiew I i II; Petkus Lochowa, odsiew I oraz II), Niemojewie – żyto Petkus, III odsiew; Olganowie – jęczmień (Hanna, odsiew I; Hanna Proskowetza, odsiew II), pszenica (dańkowska graniatka, odsiew oryginalny oraz I; dańkowska selekcyjna oryginalna i odsiew I), żyto dańkowskie selekcyjne oryginalne; Osieczu Wielkim – jęczmień jary; Otmianowie – jęczmień Hanna, odsiew III; Redczu Kalnym – jęczmień jary oraz w Wilkowicach – żyto Petkus, dalszy odsiew²⁰⁵. Gospodarstwa reprodukcyjne

²⁰⁵ Tamże, s. 61; F. Gąsiewski, J. Niedziutko, dz. cyt., s. 4; *Sekcja Centralna do spraw nasiennictwa*, „Gazeta Rolnicza” 1933, nr 19, z 12 maja, s. 449; *Spis gospodarstw nasiennych, w których Sekcja nasienna C.T.R. zakwalifikowała zboża ozime w roku 1924*, tamże, 1924, nr 31-32, z 5 sierpnia, s. 787-788; *Wykaz gospodarstw hodowlanych i nasiennych, w których Zarząd Sekcji Nasiennej C.T.R. zakwalifikował zboża jare jako materiał siewny do dnia 22.XI 1920 roku (Część II)*, tamże, 1920, nr 48, z 3 grudnia, s. 857; *Wykaz gospodarstw hodowlanych i nasiennych, w których Zarząd Sekcji Nasiennej C.T.R. zakwalifikował zboża jare jako materiał siewny do dnia 22.XI 1920 r. (Część III)*, tamże, 1920, nr 49, z 10 grudnia, s. 874; *Wykaz gospodarstw, w których Sekcja Nasienna C.T.R. zakwalifikowała nasiona zbóż jarych do dn. 19 marca 1927*, tamże, 1927, nr 12, z 25 marca, s. 317-318; *Wykaz gospodarstw, w których Sekcja Nasienna C.T.R. zakwalifikowała zboża jare w roku 1925/26*, tamże, 1926, nr 12, z 19 marca, s. 272; *Wykaz gospodarstw*,

była najmniej liczne w majątkach ziemskich powiatu wrocławskiego w okresie międzywojennym. Znajdowały się one jedynie w: Bodzanówku – selekcja krzakowa ziemniaków; Borzymiu – ziemniaki Parnassia Kameckiego, odsiew I; Kamiennej – ziemniaki (Jubel Richter, Wohltmang); Krukowie – pszenica kanadyjka, odsiew elita; Kuźnicach – jęczmień Hanna Proskowetza, odsiew I; owies biały orzeł, odsiew I; pszenica dańkowska graniatka, odsiew I; żyto Petkus Lochowa, odsiew I, w Lubieniu (obecnie Lubień Kujawski) – groch Wiktorja Mahnsdorfski, odsiew II, ziemniaki (Centifolia, Early Rose, preussen Modrowa), żyto Granum, odsiew I oraz w Wilkowicach i Woli Adamowej, gdzie uprawiano selekcję krzakową ziemniaków²⁰⁶.

w których zakwalifikowano przez Sekcję Nasienną C.T.R. nasiona siewne zbóż ozimych do dn. 1 sierpnia 1927 r., tamże, 1927, nr 31-31, z 12 sierpnia, s. 982-984; Wykaz gospodarstw, w których Zarząd Sekcji Nasienniej C.T.R. zakwalifikował zboża ozime, jako materiał siewny, do dnia 25.VIII 1919 roku, tamże, 1919, nr 34, z 22 sierpnia, s. 767-768; Wykaz gospodarstw, w których Zarząd Sekcji Nasienniej C.T.R. zakwalifikował zboża ozime jako materiał siewny do dn. 10.IX 1920 r., tamże, 1920, nr 36-67, z 10 września, s. 673; Wykaz Nasion Zbóż Ozimych, zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. w roku 1926, tamże, 1926, nr 33-34, z 20 sierpnia, s. 745; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych roślin jarych obejrzanych na pniu przez Sekcję Nas. Centr. Tow. Roln. w Warszawie w r. 1927 na sezon wiosenny r. 1928, tamże, 1928, nr 9, z 2 marca, s. 349-350; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w r. 1931 na sezon wiosenny w r. 1932, tamże, 1932, nr 9, z 26 lutego, s. 234-236; Wykaz zbór jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacyj Rolniczych RP w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934, tamże, 1934, nr 6, z 9 lutego, s. 136-137; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacyj Rolniczych R.P. w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934 (Dokończenie), tamże, nr 7, z 16 lutego, s. 161-162; Wykaz zbóż jarych zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. do dn. 17 marca 1925 roku, tamże, 1925, nr 12, z 20 marca, s. 329; Wykaz zbóż jarych, zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. do dn. 28 lutego 1923 r. (ciąg dalszy), tamże, 1923, nr 9, z 2 marca, s. 192; Wykaz zbóż ozimych, obejrzanych na pniu w r. 1933 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Org. Roln. w Warszawie, tamże, 1933, nr 33-34, z 25 sierpnia, s. 811-812; Wykaz zbóż ozimych, obejrzanych na pniu w r. 1934 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacyj Rolniczych Rzplitej Polskiej, tamże, 1934, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 876-877; Wykaz zbóż ozimych zakwalifikowanych na pniu przez Sekcję Nasienną Centralnego Towarzystwa Rolniczego w roku 1929, tamże, 1929, nr 33-34, z 23 sierpnia, s. 3-7; Wykaz zbóż zakwalifikowanych przez Sekcję Nasienną C.T.R. w r. 1923 (do dn. 14.VIII), tamże, 1923, nr 33-34, z 24 sierpnia, s. 759-760, 762.

²⁰⁶ Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w r. 1931 na sezon wiosenny w r. 1932, „Gazeta Rolnicza” 1932, nr 9, z 26 lutego, s. 236; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny C.T.O. i K.R. w Warszawie w roku 1932 na sezon wiosenny w r. 1933 (Dokończenie), tamże, 1933, nr 5, z 3 lutego, s. 98; Wykaz zbór jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do ; Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacyj Rolniczych RP w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934, tamże, 1934, nr 6, z 9 lutego, s. 136-137; Wykaz zbóż jarych, okopowych i innych jarych roślin, obejrzanych na pniu przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Organizacyj Rolniczych R.P. w Warszawie w roku 1933 na sezon wiosenny 1934 (Dokończenie), tamże, nr 7, z 16 lutego, s. 161; Wykaz zbóż ozimych, obejrzanych na pniu w r. 1933 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa przy Związku Iz i Org. Roln. w Warszawie, tamże, 1933, nr 33-34, z 25 sierpnia, s. 811-812; Wykaz zbóż ozimych, obejrzanych na pniu w r. 1934 przez Wydział Nasienny Sekcji Centralnej do Spraw Nasiennictwa

Produkcja nasion była odpowiedzią na zapotrzebowanie na nowy, lepszy materiał siewny, jak również odpowiadała zapotrzebowaniu na produkcję przemysłową. Jednym ze zbóż, które uprawiano w celu sprzedaży był jęczmień browarniany, którego większy popyt był spowodowany utworzeniem na początku lat trzydziestych Związku Producentów Jęczmienia Browarnianego Rzeczypospolitej Polskiej. W majątkach zaczęto hodować nowe odmiany tej rośliny. W powiecie włocławskim w latach 1931–1934 zakwalifikowano jedynie dwa gospodarstwa nasienne w majątkach, zajmujące się hodowlą nasion jęczmienia browarnego. Były to: Borzymowice Antoniego Byszewskiego – zakwalifikowany obszar wynosił: 1931 r. – 20 ha, 1932 r. – 22 ha, 1933 r. – 12 ha i 1934 r. – 8 ha oraz Baruchowo, stanowiące własność Marii Kretkowskiej, obszar upraw wynosił: 1931 r. – 3 ha, 1932 r. – 5 ha, 1933 r. – 2 ha oraz 1934 r. – 2 ha. W obydwu tych majątkach uprawiano jęczmień Hanna Proskowetza²⁰⁷.

Działalność ziemian na polu nasiennictwa przyczyniła się do wzbogacenia gatunków uprawianych roślin, a także zwiększenia ich wydajności oraz odporności na warunki klimatyczne. Z ich dokonań czerpała gospodarka zarówno w II poł. XIX i w I poł. XX w., jak i po 1945 r.

3.4. Ogrodnictwo (warzywnictwo) i sadownictwo

Zarówno ogrodnictwo, jak i sadownictwo było dodatkowym polem działalności gospodarczej majątków ziemskich. Właściciele ziemscy w Królestwie Polskim trudniący się produkcją warzyw, robili to wyłącznie na własne potrzeby. Sytuacja ta zmieniła się po I wojnie światowej. Dostrzegając możliwość zarobku, zaczęli uprawiać warzywa na polach, a ich uprawa weszła w skład płodozmianów rolnych²⁰⁸. Podobnie rzecz miała się z sadownictwem. Większość sadów była rozmieszczona przy folwarkach. Nie reprezentowały one typu handlowego. Charakteryzowały się dużą liczbą odmian hodowanych owoców. Zmiany w podejściu w prowadzeniu sadów zaszły dopiero pod koniec XIX w. Wówczas to zaczęto zakładać sady z mniejszą ilością odmian, ale za to z większą ilością drzew owocowych. Rozwój sadownictwa był związany także z powstawaniem fachowych organizacji, w tym przede wszystkim Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, powstałego w 1884 r.²⁰⁹

przy Związku Izb i Organizacyj Rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej, tamże, 1934, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 876; *Z dziejów hodowli...*, s. 19.

²⁰⁷ J. Czaplicki, dz. cyt., s. 36-37.

²⁰⁸ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego...*, s. 354.

²⁰⁹ Tamże, s. 356-357; W. Wojciechowski, *Ogrodnictwo*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, cz. 1, s. 219.

W guberni warszawskiej (1880 r.) sadów należących do ziemian było 8719 mórg 275 prętów, w tym m.in. w powiecie kutnowskim wykazano ich 273 morgi 195 prętów, sochaczewskim – 259 mórg 280 prętów czy grójeckim – 5001 mórg 123 pręty. Powiat ten charakteryzował się największą powierzchnią sadów w całej guberni, blisko 62% wszystkich sadów²¹⁰.

W czasie pierwszego spisu powszechnego (1921 r.) w rękach ziemian w całej Rzeczypospolitej było 38 994 ha sadów owocowych i 30 553 ha ogrodów warzywnych²¹¹. Natomiast dziesięć lat później powierzchnia sadów i ogrodów w gospodarstwach powyżej 50 ha wynosiła ogółem 71 700 ha²¹².

We Włocławskim w 1880 r. sadów owocowych należących do właścicieli ziemskich, określonych jako dworskich, było 313 mórg 236 prętów²¹³.

Szczątkowe dane odnośnie powierzchni ogrodów w powiecie włocławskim pochodzą z 1920 r. W tym roku ich areał w majątkach dwóch gmin wynosił 82 morgi. Ogrody wymieniono w następujących majątkach: Grabina – 1 morga, Kępka Szlachecka – 9 mórg, Kłóbka – 10 mórg, Krzewie – 3 morgi, Modlibórz – 1 morga, Rzegocin – 21 mórg, Rzezewo – 12 mórg, Unisławice – 2 morgi, Wiktorowo – 5 mórg, wszystkie w gminie Kłóbka oraz w gminie Przedecz: w Broniszewie – 2 morgi, Dziewczopólku – 5 mórg, Zbijewie – 6 mórg oraz Zbijewku – 5 mórg²¹⁴.

Pierwsze pełne dane statystyczne z okresu Drugiej Rzeczypospolitej dotyczące wielkości sadów owocowych i ogrodów warzywnych, będących w posiadaniu właścicieli ziemskich, zawiera spis z 1921 r. Sadów było 311 ha (0,64% całej ziemi należącej do ziemian), natomiast ogrodów warzywnych było 287 ha (0,6%)²¹⁵. Były to podobne wartości, jak w sąsiednich powiatach Lipno i Rypin. W tym pierwszym sadów było 339

²¹⁰ B. Aleksandrowicz, *Obecny stan lasów i sadów owocowych w Królestwie Polskiem*, „Ekonomista. Przegląd Tygodniowy, ekonomiczny, finansowy i statystyczny” 1880, nr 41, z 30 września (12 października), s. 10.

²¹¹ *Wielka własność*, 1925, s. 1. W całej Polsce sady zajmowały 0,8% powierzchni państwa, zob. M. Borowska, *Ankieta w sprawie sadów owocowych*, „Kwartalnik Statystyczny” 1927, t. 4, z. 2, s. 329. Piotr Gałkowski (*Ziemianie i ich...*, s. 88) powołując się m.in. na opracowanie Borowskiej, podaje, że odnośnie powierzchni całej Rzeczypospolitej sady stanowiły 0,3% ziemi znajdującej się w rękach ziemian, a odsetek ten dla województwa warszawskiego wynosił 0,8%. Ponadto podaje on, że w zestawieniach statystycznych (*Wielka własność*, 1925, s. 50) czytelnik odnajdzie informacje odnośnie sadów owocowych w powiatach Lipno i Rypin lub w całym kraju. W rzeczywistości jest tam tabela dotycząca użycia ziemi pod względem przeznaczenia w powiatach śląskich, a także tabela ukazująca majątki według narodowości właściciela.

²¹² *Statystyka rolnicza 1931/1932*, Warszawa 1933, s. 15, tabl. 2. Użytki według grup gospodarstw.

²¹³ B. Aleksandrowicz, dz. cyt., s. 10.

²¹⁴ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 948, Wykaz wsi i folwarków gminy Przedecz Włocławskiego Starostw, k. 9-11; tamże, Spis majątków państwowych i prywatnych, osad i wsi znajdujących się w Gminie Kłóbka, 20-22.

²¹⁵ *Wielka własność*, 1925, s. 28.

ha (0,5%), zaś w rypińskim 334 ha (0,7%). Z kolei ogrodów warzywnych było 224 ha – 0,3% (powiat lipnowski) i 184 ha – 0,3% (powiat rypiński)²¹⁶.

Na dwa lata przed drugim spisem powszechnym (1929 r.) w gospodarstwach powyżej 50 ha ogrodów warzywnych i owocowych było 636 ha 7900 m kw.²¹⁷ Rok później w tej samej kategorii gospodarstw powierzchnia ogrodów warzywnych i owocowych wynosiła 611 ha 2500 m kw.²¹⁸

Podobnie jak w innych częściach Królestwa Polskiego, ziemianie z terenu powiatu włocławskiego początkowo nie zajmowali się samodzielnym prowadzeniem sadów, lecz je wydierżawiali. Na przykład Jan hr. Bniński, właściciel dóbr osieckich, dawał w arendę sady znajdujące się Osieczu Wielkim, Sułkowie, Żurawicach i Osieczu Małym. Za ich dzierżawę otrzymywał następujące wynagrodzenie: za sad w Osieczu Wielkim – 300 rs., Sułkowie – 180, natomiast za sady w Żurawicach i Osieczu Małym – 240 rs. Uprawiano w nich m.in. brzoskwinie, czereśnie, jabłka, morele, truskawki oraz winogrona²¹⁹. Jan Wachowski, ogrodnik z dóbr Osiecz, w 1903 r. donosił, że ze względu na nieurodzaj, jaki był spowodowany obfitymi deszczami, obywatele ziemscy zwrócili dzierżawcom pieniądze²²⁰.

Jednym z wiodących majątków pod względem sadownictwa był Działkówkę, należący do Cypriana Apanowicza. Sad (ogród owocowy) został przez niego założony w 1873 r. Rosły w nim agrest; brzoskwinie; czereśnie; grusze odmian Bera (Amanlisa, szara jesienna, szara zimowa (de Luçon), biała), lyońska (Dwu-Filipka – de Merodé), Winiówka (francuska, saska), Pomarańczówka; jabłonie; morele; porzeczki; śliwy – renklod i węgierki; truskawki; winogrono oraz wiśnie. Od momentu założenia ogrodu,

²¹⁶ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 87-88, 90.

²¹⁷ K. Żuławski, *Powierzchnia poszczególnych użytków rolnych (grupami gospodarstw w/g obszaru) z podziałem gruntów ornych według poszczególnych upraw*, w: *Monografia*, t. I, s. 82.

²¹⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 992, *Statystyka produkcji rolnej. Zestawienie powiatowe powierzchni ogólnej z podaniem użytków i zasiewów według gmin za rok 1930*. Dla gospodarstw prywatnych posiadających powyżej 50 hektarów ogólnego obszaru, b.p.

²¹⁹ *Statystyka urodzaju owoców w Królestwie Polskiem i gub. południowo-zachodnich. Rok 1902*, „Ogrodnik Polski” 1902, nr 20 (560), z 15 października, s. 476; *Statystyka urodzaju owoców w Królestwie Polskiem i gub. Połudn.-Zachodnich. Rok 1903* (dalej: *Statystyka urodzaju 1903*), tamże, 1903, nr 19, s. 450; *Statystyka urodzaju owoców w Królestwie Polskiem i guberniach północno- i południowo-zachodnich. Rok 1904*, tamże, 1904, nr 19 (607), z 1 października, s. 444; *Statystyka urodzaju owoców w Królestwie Polskiem i guberniach północno- i południowo-zachodnich. Rok 1905*, tamże, 1905, nr 19 (631), z 1 października, s. 388. Uzyskane owoce były wywożone na sprzedaż do Łodzi, o czym donosił ogrodnik Jan Wachowski, zob. tamże.

²²⁰ *Statystyka urodzaju 1903*, s. 450.

Apanowicz prowadził dziennik owocowy, w którym zapisywał informacje odnośnie prowadzenia sadu²²¹. Na przykład pod rokiem 1889 zapisał:

*Rok 1889 od 15-go kwietnia do 1-go lipca wielka susza, ani jednego deszczu, później ciągle deszcze przechodnie. Urodzaj dobry, owoc należycie wykształcony i smaczny [...]*²²².

Owoce, które produkowano w Dziankówku były przeznaczone do własnych celów, jak i na sprzedaż. W 1901 r. majątek miał do sprzedaży 200 pudów śliwek renklod i węgierki w cenie 1 rubel za pud, 80 pudów gruszek po 5 rubli za pud, 100 pudów jabłek zimowych po 3 ruble za pud oraz 20 pudów winogrona po 4 ruble za pud²²³.

Również w Korabnikach, majątku Stefana Kulińskiego, prowadzono sad, który był położony na ziemi gliniastej o torfowym podłożu. Znajdowały się w nim grusze, jabłonie oraz śliwki węgierki. Podobnie jak w Dziankówku, owoce z sadu z Korabnik były sprzedawane dla zainteresowanych, o czym informacje były drukowane na łamach „Ogrodnika Polskiego”. Na przykład w 1901 r. posiadał na sprzedaż około 100 beczek półkorcowych śliwek węgierki po 3 ruble za beczkę, 30 beczek jabłek po 2 ruble za beczkę oraz 10 beczek gruszek po 2 ruble 50 kop. za beczkę²²⁴.

Także Olganowo Gabrielów posiadało znany sad w okolicy. W 1885 r. powierzchnia ogrodów owocowych wynosiła 2 morgi 56 prętów²²⁵. W końcu XIX w. (1893 r.) były w nim następujące drzewa i krzewy owocowe: agrest, brzoskwinie, grusze, jabłonie, maliny, morele, porzeczkę, śliwy, truskawki oraz wiśnie. Ponadto zaprowadzono w nim uprawę orzechów włoskich. Sad ten był wykorzystywany na potrzeby dworu i zapewne pracowników majątków, a być może także włościan. Uporządkowanie sadów owocowych, zarówno starego i młodego nastąpiło na początku XX w. (ok. 1903 r.). Wówczas też założono sad owocowy o odmianach handlowych, w którym zaczęto uprawiać m.in. truskawki oraz maliny²²⁶. Dalsze zmiany w sadach dworskich nastąpiły

²²¹ C. Apanowicz, *Głosy do Sądu na owoce*, „Ogrodnik Polski” 1890, nr 18, z 15 września, s. 412; tenże, *Sąd na owoce*, tamże, 1890, nr 12, z 15 czerwca, s. 265; tenże, *Sąd na owoce*, tamże, 1891, nr 9, z 1 maja, s. 197-198; *Statystyka urodzaju owoców w Królestwie Polskiem i gub. Połudn.-Zachodnich. Rok 1901* (dalej: *Statystyka urodzaju 1901*), tamże, 1901, nr 18 (534), z 15 września, s. 443; *Tablica urodzaju owoców za r. 1893, dla dziesięciu gubernij Królestwa Polskiego*, tamże, 1893, nr 23, z 1 grudnia, s. 536.

²²² Cyt. za: C. Apanowicz, *Sąd na owoce*, „Ogrodnik Polski” 1890, nr 12, z 15 czerwca, s. 265.

²²³ *Statystyka urodzaju 1901*, s. 443.

²²⁴ Tamże.

²²⁵ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Olganowo – zespół...*, s. 107. Autorki w przypisie do odpowiedniej partii tekstu powołują się na SGKP, jednakże w tekście o Olganowie, nie ma w nim podziału na ogrody owocowe, zob. B. Chlebowski, *Olganowo* [sic!], w: SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 521.

²²⁶ R. Chajkowski, *Sprawozdanie z działalności ogrodnika objazdowego przy Tow. Ogrodniczem Warsz. za rok 1903*, „Ogrodnik Polski” 1904, nr 6 (594), z 15 marca, s. 126.

za czasów kolejnego właściciela, Jerzego Gabriela. Przylegały one do parku dworskiego, a ich granice wyznaczał szpaler grabowy. Głównie hodowano jabłonie, ale były też grusze i śliwy. Wyprodukowane jabłka sprzedawano do Włocławka i Warszawy, gdzie je dystrybuowano w dwóch punktach przy ul. Bednarskiej 26 oraz przy Krakowskim Przedmieściu 42 m.³²⁷ Na łamach czasopism warszawskich były drukowane ogłoszenia o dostępności w sprzedaży produktów pochodzących z Olganowa. Na przykład w 1892 r. w „Kurierze Warszawskim” pojawił się anons następującej treści:

Jabłka, mak i cebula z Olganowa nadeszły do sprzedania. Bednarska №26, wiadomość u stróża. Krakowskie Przedmieście №42, mieszkania 3²²⁸.

Pomniejsze sady znajdowały się przy większości majątków we Włocławskim. Na przykład w Falborzu, należącym do Marcina Krzymuskiego, a następnie do jego syna Henryka. Około 1903 r. uporządkowano sad owocowy oraz zaprowadzono uprawę malin i truskawek²²⁹. W 1887 r. w majątku Pieleszki (Zalesie, Pieleszki-Zalesie) ogrody owocowe zajmowały 1 morgę 244 pręty. Do 1910 r. ich powierzchnia zwiększyła się do 2 mórg 4 prętów²³⁰. Z chwilą przejścia majątku w ręce małżonków Misiewiczów (1918 r.) podejmowano działania w celu zintensyfikowania prowadzonej gospodarki. Przede wszystkim założyli oni szkółki, ale prowadzili także hodowlę drzew owocowych, głównie jabłoni. Produkowano tutaj jabłka przeznaczone na handel, które były na miejscu pakowane, każde w osobne papierowe opakowania, a następnie w skrzynię²³¹. Aby zwiększyć powierzchnię sadów owocowych w majątku, Tadeusz Misiewicz występował do władz o zmianę użytkowania posiadanych przez niego lasów. Podaniem z dnia 7 grudnia 1927 r. wnioskował o zezwolenie wykarczowania ok. 15 ha lasu, a na jego miejsce zaprowadzenie sadu owocowego, który miał się składać z jabłoni i czereśni. Ponadto miał on wznieść mieszkanie dla dozorczy. Decyzją wojewody warszawskiego z 8 lutego 1928 r. zgodzono się na zmianę użytkowania 15 ha lasu, czego Misiewicz dokonał do 1935 r. Ponadto podaniem z 1932 r. skierowanym do starosty włocławskiego prosił o przekształcenie ok. 17 ha pozostałego lasu na sad, na co starosta wyraził zgodę

²²⁷ E. Szulc, *Zespół parkowo-dworski w Olganowie...*, s. 12-14; W. Gabriel, T. Epsztajn, *Gabriel Jerzy*, s. 41.

²²⁸ Cyt. za: „Kurier Warszawski” 1892, nr 336, z 22 listopada (4 grudnia), s. 19. Ponadto zob. tamże, 1892, nr 338, z 24 listopada (6 grudnia), s. 15; tamże, 1892, nr 340, z 26 listopada (8 grudnia), s. 15.

²²⁹ R. Chajkowski, dz. cyt., s. 126.

²³⁰ P. Bokota, G.J. Budnik, *Pieleszki-Zalesie – zespół...*, s. 217, 250 (Aneks 4. Rejestr pomiarowy dóbr Zalesie Pieleszki, 1887 r.; Aneks 5. Rejestr pomiarowy dóbr Zalesie i Pieleszki, 1910 r.).

²³¹ Dyplom na złoty medal Centralnego Polskiego Związku Ogrodników za ładną kolekcję jabłek handlowych dobrze opakowanych dla Tadeusza Misiewicza. Warszawa, dnia 15 grudnia 1931 r., w zbiorach Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry; M. Raczkowski, *Misiewicz Tadeusz*, s. 48.

29 stycznia 1934 r. Tym razem wykarczowanie lasu i założenie sadu miał przeprowadzić do końca 1936 r.²³²

Więcej informacji o sadach będących częścią majątków ziemskich można znaleźć w aktach parcelacyjnych poszczególnych jednostek. Wymienia się w nich rodzaj drzew i krzewów owocowych wraz z podaniem wieku. Dzięki nim można ustalić, jak w przybliżeniu wyglądały niektóre sady przed 1939 r. Na przykład w dawnym majątku Ząbin w 1946 r. były następujące drzewa owocowe: śliwy – 30 sztuk, wiek 5 lat, grusze – 50 sztuk, 3 lata, czereśnie – 35 sztuk, 3 lata, jabłonie – 105 sztuk, 3 lata, grusze – 15 sztuk, 20 lat oraz 45 jabłoni w wieku 20 lat. Z kolei wśród krzewów owocowych wymieniono: agrest – 60 sztuk, 15 lat, porzeczeki – 40 sztuk, 8 lat i maliny, które miały 4 lata i zajmowały 100 m kw.²³³ Natomiast w resztówce majątku Pyszkowo w 1946 r. odnotowano jabłonie (7 sztuk mających 60 lat i 8 w wieku 7 lat), agrest (6 sztuk 10-letnich), maliny (100 sztuk, 7-letnich), porzeczeki (65 sztuk, 10-letnich) oraz winogrona (2 sztuki, 10-letnie)²³⁴.

W chwili przejścia majątków na rzecz Skarbu Państwa w celu ich parcelacji wykazano 19,3 ha sadów owocowych w całym powiecie wrocławskim²³⁵.

Znacznie mniej informacji posiadamy na temat ogrodnictwa (warzywnictwa), którym zajmowali się właściciele ziemscy. Ogrody warzywne były przy każdym z folwarków i służyły głównie do zaspokajania potrzeb mieszkańców dworu. Tylko niektóre z majątków zajmowały się sprzedażą swoich produktów. Dostarczano je zarówno na rynek lokalny we Wrocławku, jak i do punktów sprzedaży w Warszawie. Cebula pochodząca z dominium Olganowo, podobnie jak tamtejsze jabłka i mak były sprzedawane przy ul. Bednarskiej 26 i przy Krakowskim Przedmieściu 42 m. 3²³⁶. Oprócz podstawowych warzyw, w majątku tym zaprowadzono także uprawę szparagów, które także hodowano w Falborzu z przeznaczeniem na sprzedaż²³⁷. Do wyróżniających się

²³² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 949, k. 271; tamże, sygn. 1705, Decyzja Starosty Powiatowego w Wrocławku z 29 I 1934 r., b. p.; tamże, Podanie Tadeusza Misiewicza do Starostwa w Wrocławku Referat ochrony lasów prywatnych; tamże, Protokół [sic!] badania na gruncie stanu lasu w majątku Pielezki z 7 XI 1935 r., b. p.; tamże, Wniosek Komisarza Ochrony Lasów w Wrocławku z 9 I 1928 r., b. p.

²³³ APToW, PBGiUR, sygn. 280, Protokół zdawczo-odbiorczy resztówki maj. Ząbin, gm. Śmiłowice pow. Wrocławskiego. Sporządzony dnia 24.VI.1946 r. w maj. Ząbin, gm. Śmiłowice, pow. wrocławskiego, s. 3.

²³⁴ Tamże, sygn. 207, b. p., Protokół zdawczo-odbiorczy resztówki maj. Pyszkowo gm. Pyszkowo pow. Wrocławek spisany dnia 19 IX 1946 r., s. 4-5.

²³⁵ AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b. p.

²³⁶ „Kurier Warszawski” 1892, nr 336, z 22 listopada (4 grudnia), s. 19; tamże, 1892, nr 338, z 24 listopada (6 grudnia), s. 15; tamże, 1892, nr 340, z 26 listopada (8 grudnia), s. 15.

²³⁷ R. Chajkowski, dz. cyt., s. 126.

folwarków, które prowadziły uprawy warzywne należały: Borzymowice, Dębice, Korabniki (polna uprawa warzyw), Otmianowo, Wieniec, a także Więśławice²³⁸.

3.4.1. Szkółkarstwo

Oprócz sadownictwa i ogrodnictwa (warzywnictwa) przy majątkach istniało również szkółkarstwo drzew, drzewek i krzewów owocowych oraz kwiatów. W okresie międzywojennym szkółki drzew owocowych były w następujących folwarkach: Choceniu, Czerniewicach, Dębicach, Lubrańcu, Olganowie, Pieleszkach, Sarnowie, Śmiłowicach i Zgłowiączce²³⁹.

Jedną z bardziej znanych szkółek drzewek owocowych i nie tylko były Pieleszki-Zalesie należące do Tadeusza i Romany Misiewiczów. W 1928 r. kierownikiem szkółki (1,5 ha) był Eljasz Redzej. Szkółka specjalizowała się głównie w jabłoniach, gruszach oraz czereśniach²⁴⁰. Właściciele reklamowali swe produkty do sprzedaży na łamach warszawskich dzienników, m.in. „Expressu Porannego”, gdzie w 1930 r. ukazało się ogłoszenie następującej treści:

*Dla osiedli i willi podmiejskich specjalne doборы drzewek owocowych, jagodowych, róż i parkowych – dostarcza szkółka drzewek – Pieleszki, p. Chodecz, pow. Włocławek*²⁴¹.

W sprzedaży posiadali kilka tysięcy drzewek jabłoni, grusz, czereśni i 1000 chryzantem²⁴².

Pomniejsze szkółki były w Choceniu Aleksandra Higersbergera. W 1928 r. jej kierownikiem był ogrodnik Wojciech Jankowski. Szkółka zajmowała 600 m kw. (w 1922 r. jej powierzchnia wynosiła 4500 m kw.). W Dębicach Haacków kierownikiem szkółki był również ogrodnik, Andrzej Chwiałkowski (1928 r.). Jej areal wynosił 1 ha²⁴³. Natomiast w majątku Zgłowiączka Stefana Borzyna szkółka w 1922 r. była o powierzchni 7500 m kw. Dwa lata później (16 lipca) jej kierownikiem był Antoni Jeziórski. Na dzień 11 maja 1928 r. 1 ha szkółką kierował Franciszek Krokowski²⁴⁴.

²³⁸ *Wystawa Ogrodnicza. Nagrody*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 224 (1301), z 3 października, s. 1; *Wystawa ogrodnicza w Włocławku*, „Gazeta Rolnicza” 1922, nr 42, z 20 października, s. 1031; *Wystawa ogrodnicza w Włocławku*, „Poradnik Ogrodniczy” 1922, nr 42, z 15 października, s. 74.

²³⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 949, k. 156v, 159-160, 163, 180, 184-185, 237v, 250v, 253, 296, 298, 303.

²⁴⁰ Tamże, k. 237v, 296; „Express Poranny” 1930, nr 257, z 16 września, s. 4; M. Raczkowski, *Misiewicz Tadeusz*, s. 48.

²⁴¹ Cyt. za: „Express Poranny” 1930, nr 279, z 8 października, s. 4.

²⁴² Tamże, 1930, nr 257, z 16 września, s. 4.

²⁴³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 949, k. 156v, 253.

²⁴⁴ Tamże, k. 156v, 180, 250v.

Fot. 10. Dwór i szklarnie w Pieleszkach-Zalesie, fot. n.n. (ze zbiorów Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry)

Szkółki drzew znajdowały się w Dębicach Włodzimierza Haacka o powierzchni 2,11 ha, którą założył w 1932 r.; Czarnym i Skrzynkach-Lubatach majątkach braci Mierosławskich; dobrach Brzezcie i Wieniec Kronenbergów, Smółsku Stefana Olszowskiego oraz w Nowej Wsi, stanowiących własność Marii Michelis (10 ha w 1932 r.)²⁴⁵. Na przykład w 1925 r. ze szkółki z majątku Skrzynki-Lubaty, właściciele przekazali na zalesienie 1 200 tys. dwuletnich sadzonek sosny Banka. W następnym roku ze szkółki, która znajdowała się w majątku Czarne przekazano 100 tys., a 200 tys. sadzonek sprzedano Wydziałowi Powiatowemu Włocławskiemu we Włocławku celem zalesienia gminy Dobiegniewo²⁴⁶. Zarząd Lasów Dóbr Brzezcie oraz administracja dóbr Wieniec posiadały w swoich szkółkach nasiona sosny pospolitej oraz sosny Banka. Pierwsze z nich w 1927 r. sprzedawano za 20 zł za kg, a drugą za 30 zł za kg. Rok później ich cena spadła odpowiednio do 15 i 18 zł za kg²⁴⁷.

Ogrodnictwo (warzywnictwo), sadownictwo oraz szkółkarstwo stanowiły uzupełnienie gospodarki prowadzonej w majątkach ziemskich. Owoce i warzywa były wykorzystywane na miejscu (spożycie, przetwory), ale także przygotowywano je na sprzedaż, zarówno na rynkach lokalnych, jak i w dużych ośrodkach miejskich. Przy

²⁴⁵ Tamże, k. 21v; APToW, WPW, sygn. 120, k. 71, 139, 358.

²⁴⁶ Tamże, k. 71, 107.

²⁴⁷ Tamże, k. 139, 180.

okazji prowadzono szkółkarstwo, aby w ten sposób pozyskiwać materiał do nowych nasadzeń w sadach, lasach, ale sadzonki czy nasiona sprzedawano, co uzupełniało budżet prowadzonego majątku.

3.5. Lasy

W poł. XIX w. w Królestwie Polskim lasy zajmowały powierzchnię 3 755 600 ha, w tym pod administracją państwową było 964 600 ha, lasów miejskich było 47 900 ha, instytutowych – 18 100 ha, zaś prywatnych – 2 725 000 ha²⁴⁸. W drugiej połowie XIX w. obszar wszystkich lasów sukcesywnie się zmniejszał. W 1873 r. ich areał wynosił 3 327 800 ha, w 1882 r. – 2 707 600 ha i w 1909 r. – 2 407 700 ha²⁴⁹. Siedem lat później, w guberni warszawskiej było 307 722 morgi 70 prętów lasów należących do osób prywatnych oraz osad. Nieurządzonych lasów wykazano 233 826 mórg 238 prętów, zaś urządzonych 73 859 mórg 132 pręty, w tym wyrąbanych, które zostały ponownie zasiane albo zasadzone 25 475 mórg 104 pręty i niezadrzewionych terenów – 54 320 mórg 89 prętów²⁵⁰. W 1907 r. lasów dworskich w Królestwie polskim było 1 095 652 dziesięcin (1 197 021,72 ha), w tym obciążonych serwitutami 612 995 dziesięcin (669 709,3 ha)²⁵¹. Do większej własności ziemskiej w 1909 r. należało 1 147 149,43 ha (2 049 213 morgi) lasów²⁵². Największy spadek lesistości w Królestwie Polskim nastąpił w latach 1873–1882, kiedy obszar terenów zajętych pod lasy zmniejszył się o 620 200 ha.

W odrodzonej Rzeczypospolitej pierwszy spis powszechny z 1921 r. wykazał, że lasy znajdujące się w rękach własności ziemskiej miały areał równy 4 023 370 ha²⁵³. Wyniki drugiego spisu powszechnego, przeprowadzonego dziesięć lat później, przedstawiały, iż ziemianie posiadali 4 164 000 ha lasów²⁵⁴. Wzrost powierzchni lasów, które były własnością ziemską między 1909 r. a 1921 r. wynikał z tego, że do

²⁴⁸ J. Broda, *Gospodarka leśna*, w: *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1970, s. 607; tenże, *Rozwój nowoczesnego gospodarstwa leśnego*, w: tamże, t. 2, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1964, s. 486–487, Tabela 68. Lasy Królestwa Polskiego według grup własności w połowie XIX w.

²⁴⁹ J. Broda, *Gospodarka leśna...*, s. 608, Tabela 161: Zmiany w lesistości Królestwa Polskiego w latach 1873–1909.

²⁵⁰ B. Aleksandrowicz, *Obecny stan lasów i sadów owocowych w Królestwie Polskiem*, „*Ekonomista*. Przegląd tygodniowy, ekonomiczny, finansowy i statystyczny” 1880, nr 41, z 30 września (12 października), s. 10.

²⁵¹ *Lasy w Królestwie Polskiem*, oprac. Wł. Wakar, Warszawa 1917, s. 9, Tabl. III. Szczegółowy wykaz obszaru lasu (w dziesięcinach) w każdym powiecie Królestwa Polskiego w 1907 roku.

²⁵² *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevladienie v 10-ti guberniakh Carstva Pol'skogo v 1909 g.*, Varšava 1912, s. 20–32.

²⁵³ *Wielka własność*, 1925, t. 5, s. 1.

²⁵⁴ „Statystyka rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933, s. 15, tabl. 2. Użytki według grup gospodarstw.

odradzającego się państwa polskiego przyłączono ziemie tzw. Kresów Wschodnich, gdzie wielka własność posiadała duże połacie lasów, które często przeważały w strukturze agrarnej majątków.

Pierwsze przepisy prawne regulujące ochronę drzewostanów na terenie Królestwa Polskiego wprowadzono dopiero pod koniec XIX w. Rada Państwa decyzją z 8 (20) czerwca 1898 r. rozszerzyła na teren Królestwa ustawę z 4 (16) kwietnia 1888 r. *O ochronie lasów*. Ochronę lasów rozciągnięto także na lasy prywatne i każda wycinka drzewostanu musiała być zgłoszona do odpowiedniego komitetu ochrony wraz z podaniem przyczyn, dla których chciano jej dokonać. Komitet miał 6 miesięcy na podjęcie decyzji, lecz jeśli po tym terminie nie odpowiedział na pismo właściciela lub też nie udzielił negatywnej odpowiedzi, ten ostatni mógł dokonać wycinki zgłoszonego lasu. Jednakże w sytuacji, gdy właściciel ziemski wyciął las bez zgody, musiał zadrzewić wcześniej wyrąbany areał lasu²⁵⁵. Do chwili objęcia ziem Królestwa Polskiego przepisami prawa rosyjskiego, właściciele ziemscy często dokonywali trzebieży lasów, aby zwiększyć areał posiadanych gruntów ornych.

W powiecie włocławskim w 1865 r. własność ziemska posiadała 19 077 mórg lasów²⁵⁶. W 1880 r. we Włocławskim lasów prywatnych i należących do osad było 14 584 morgi 295 prętów, z czego nie urządzonych wykazano 4157 mórg 173 pręty i urządzonych – 10 427 mórg 122 pręty. W tej liczbie, wytrzebionych terenów leśnych, które ponownie zostały zasiane albo zasadzone wykazano 1711 mórg 15 prętów i aż 1987 mórg 98 prętów nie zadrzewionych²⁵⁷. W 1881 r. lasy wraz z zaroślami w majątkach ziemskich obejmowały areał 21 594 mórg²⁵⁸. Z kolei w 1889 r. lasy będące w prywatnych rękach zajmowały ok. 20 tys. mórg, z czego lasów nieurządzonych było 4157 mórg, urządzonych – 10 427 mórg, zasianych po wycięciu – 1711 mórg, a wyciętych i niezadrzewionych było 1987 mórg lasów²⁵⁹. Pięć lat później, lasy w majątkach miały

²⁵⁵ J. Malec, *Pierwsze regulacje prawne z zakresu ochrony przyrody na ziemiach polskich*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, t. 1, nr 1, s. 145. Na przykład 25 kwietnia 1904 r. na posiedzeniu Warszawskiego Komitetu Ochrony Leśnej, któremu przewodniczył gubernator warszawski, zatwierdzono plan gospodarstwa leśnego w lesie majątku Szczutkowo należącego do von Memertego. Powierzchnia zatwierdzonego gospodarstwa wynosiła 59 dziesięcin 525 sążni kwadratowych, zob. *W komitecie ochrony leśnej*, „Kurier Warszawski” 1904, nr 117, z 15 (28) kwietnia, s. 3.

²⁵⁶ APToW, NPW, sygn. 826, główny podatek gruntowy dworski, b.p.

²⁵⁷ B. Aleksandrowicz, dz. cyt., s. 10.

²⁵⁸ M. Borucki, dz. cyt., s. 351-356.

²⁵⁹ S. Chodyński, B. Chlebowski, dz. cyt., s. 708

powierzchnię 9624 dziesięcin (10 514,41 ha)²⁶⁰. Na początku XX w. (1901 r.) areal gruntów w folwarkach zajętych pod lasy wynosił 14 548 mórg²⁶¹. Trzy lata później, lasów dworskich wykazano 5470 dziesięcin (5976,1 ha), w tym obciążonych służebnościami było 3470 dziesięcin (3791 ha)²⁶². W końcu pierwszego dziesięciolecia tego wieku, lasy, których powierzchnię podawano z zaroślami, obejmowały 5237 dziesięcin (5819,85 ha)²⁶³. Poniższa tabela przedstawia powierzchnię lasów prywatnej wielkiej własności w gminach powiatu włocławskiego w 1909 r.

Tabela 42. Powierzchnia lasów prywatnej wielkiej własności w gminach powiatu włocławskiego w 1909 r. (w dziesięcinach)

Nazwa gminy	Powierzchnia
Baruchowo	104
Chodecz	643
Dobiegniewo	119
Kłóbka	382
Lubień	115
Łęg	8
Piaski	360
Pikutkowo	1400
Przedecz	122
Pyszkowo	819
Śmiłowice	1255
Razem	5327

Źródło: *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevladěnie v 10-ti...*, s. 36; *Lasy w Królestwie...*, s. 23, Tabl. VI. Podział obszarów leśnych podług własności w dziesięcinach.

W pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej (1921 r.) do wielkiej własności należało 18 191 ha lasów²⁶⁴, w tym do prywatnych właścicieli ziemskich – 6299 ha²⁶⁵. W 1929 r. we wszystkich majątkach powyżej 50 ha, bez wyróżnienia własności, lasy zajmowały 12 005,61 ha²⁶⁶, zaś rok później do gospodarstw powyżej 50 ha należało 7298

²⁶⁰ *Trudy*, vyp. 15: *Pozemel'naâ sobstvennost' v "desâi guberni" Carstva Pol'skogo za 1894 goda*, Varšava 1898, s. 150-151 (tablica III: *Raspredělenie po ugod'am" i rodu vladěniâ*), 162-163 (tablica IV: *Raspredělenie zemel' po ugod'am"*).

²⁶¹ *Trudy*, vyp. 25: *Agrarnyj vopros...*, s. 55.

²⁶² *Lasy w Królestwie...*, s. 9, Tabl. III. Szczegółowy wykaz obszaru lasu (w dziesięcinach) w każdym powiecie Królestwa Polskiego w 1907 roku.

²⁶³ *Trudy*, vyp. 39, t. 2: *Zemlevladěnie v 10-ti...*, s. 36.

²⁶⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne*, „Statystyka Polski” 1928, t. 11, z. 2, s. XXXI.

²⁶⁵ *Wielka własność*, 1925, s. 28.

²⁶⁶ K. Żuławski, *Powierzchnia poszczególnych użytków rolnych (grupami gospodarstw wg obszaru) z podziałem gruntów ornych według poszczególnych upraw*, w: *Monografia*, t. I, s. 81-82.

ha 37 m kw.²⁶⁷ W tym czasie w rękach większej własności prywatnej było 5605,55 ha lasów, najwięcej w gminie Wieniec – 2280,94 ha²⁶⁸.

W końcu XIX w. i na początku XX w. największe połacie lasów były w majątkach: Osieczu Wielkim – 1078 mórg²⁶⁹, Wieńcu – 1000 mórg²⁷⁰, Strzygach – 895 mórg²⁷¹, Chałupkach Rybieńskich – 702 morgi²⁷², Kubłowie – 662 morgi²⁷³, Kamiennej – 639 mórg²⁷⁴ i w Janiszewku – 629 mórg²⁷⁵.

Jak już wspomniano, dobra Osiecz Wielki miały największą powierzchnię leśną, która około 1886 r. wynosiła 1078 mórg. W 1890 r. areal lasów osieckich zmniejszył się do 596 mórg 212 prętów kw.²⁷⁶ Na zmniejszenie rozmiarów leśnych wpływ miały zapewne regulacje związane z likwidacją serwitutów, a ponadto część lasów zmieniano na grunty orne²⁷⁷. Przedstawiona różna powierzchnia lasów dóbr osieckich mogła wynikać także z tego, że dla roku 1890 podano jedynie areal lasów, jakie znajdowały się w granicach folwarku Osiecz Wielki.

Kolejne zmiany w areale lasów osieckich następowały w końcu XIX w. i w I poł. XX w. Około 1897 r. część lasu została sprzedana Arturowi Wittersheimowi. Nowy właściciel rozpoczął karczunek zakupionych terenów leśnych, który zakończył około 1903 r. Wycięto wówczas 100 mórg 61 prętów. Ponadto z części, jakie sprzedano Dawidowi Rauffowi oraz Salomonowi vel Zelmanowi Winterowi (1919 r.), wycięto 134 morgi 143 prętów, zaś pozostałe 436 mórg 73 pręty wydzielono w całości z lasów osieckich i założono na nich nową księgę hipoteczną o nazwie Leśniczówka. Ponadto sam Jan hr. Bniński wykarczował 35 mórg 130 prętów. Kolejne 180 mórg lasów w 1919 r. wykarczował Władysław Bierzyński. W kwietniu 1924 r. las Osiecz Wielki liczył 96,30 ha, a las Osiecz Mały 80,74 ha, łącznie 177,04 ha. Przeważnie składały się one z sosny, przetykane były brzozą, modrzewiem, dębem oraz kępami świerków i akacji²⁷⁸. Pięć lat

²⁶⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 993, k. 2.

²⁶⁸ S. Babiński, *Lasy powiatu wrocławskiego*, w: *Monografia powiatu wrocławskiego*, t. I, s. 37.

²⁶⁹ SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 622.

²⁷⁰ S. Chodyński, *Wieniec*, w: tamże, t. 13, Warszawa 1893, s. 372.

²⁷¹ B. Chlebowski, *Strzygi*, w: tamże, t. 11, Warszawa 1890, s. 481.

²⁷² Tenże, *Chałupki Rybieńskie*, w: tamże, t. 1, Warszawa 1880, s. 542.

²⁷³ A. Moniuszko, *Kubłowo*, w: tamże, t. 4, Warszawa 1883, s. 834.

²⁷⁴ SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 768.

²⁷⁵ B. Chlebowski, *Lubraniec*, w: tamże, t. 5, Warszawa 1884, s. 455.

²⁷⁶ APW, Hipoteka Warszawska 1795–2015, sygn. 123, s. 27.

²⁷⁷ W momencie wydania tomu SGKP, w którym zostały opisane dobra osieckie, podano, że grunty orne wraz z ogrodami zajmowały 2143 morgi. Z kolei w 1890 r. ich powierzchnia, to jest gruntów orných i ogrodów wyniosła łącznie 2290 mórg 138 prętów kw. Różnica więc była równa 147 mórg 138 prętów kw. Zob. APW, Hipoteka Warszawska 1795–2015, sygn. 123, s. 27; SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 622.

²⁷⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1706, Odpis zaświadczenia Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych z 1921 r., b.p.; tamże, Postanowienie Komisji Ochrony Lasów w Warszawie z 26 września

później las w folwarku Osiecz Wielki nie zmienił swojej powierzchni i nadal wynosił 96,30 ha²⁷⁹. Dnia 16 marca 1937 r. właściciel Osiecz, Witold hr. Broel-Plater wniósł podanie o przyłączenie do lasów 12 ha 5525 m kw. gruntów, które nie nadawały się do uprawy, ale były odpowiednie do zalesienia. W tym czasie obszar lasu chronionego wynosił 184,81 ha, w tym powierzchnia produkcyjna była równa 174,42 ha. Decyzją starosty powiatowego wrocławskiego z 12 lipca tego roku zgodzono się na przyłączenie 12 ha 5525 m kw. do lasów osieckich. Z kolei Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych z 2 sierpnia tego roku uznało las ochronny o powierzchni 197 ha 4227 m kw., w tym produkcji leśnej o areale 186,97 ha²⁸⁰. W chwili przejęcia dóbr Osiecz Wielki przez okupanta niemieckiego, 17 listopada 1939 r. powierzchnia lasów wynosiła: w Osieczu Wielkim – 185,8 ha i w Osieczu Małym – 10 ha²⁸¹.

Oprócz Osiecz Wielkiego, dużą powierzchnię leśną zawierały dobra Wieniec i Brzezie, należące do rodziny Kronenbergów. Około 1893 r. areal lasów wynosił 1000 mórg²⁸². Według planu sporządzonego przez geometrę przysięgłego drugiej klasy Juliana Niewiarowskiego, lasy wienieckie w 1906 r. liczyły już 1344 morgi 237 prętów, czyli 753,08 ha²⁸³. Ich powierzchnia na przestrzeni 13 lat wzrosła o 344 morgi 237 prętów. Dalszy rozwój lasów zahamowała okupacja niemiecka z czasów Wielkiej Wojny. Niemcy zaczęli dokonywać wycinki lasów, o czym pisał ks. Stanisław Chodyński:

*Lasy te sosnowe, ze znacznym nakładem, z wielką starannością dziedzica [Leopolda Juliana barona Kronenberga – przyp. M.R.] zachowywane w porządku i oszczędzane, obejmujące przeszło 100 włók [1679,616 ha – M.R.] na Wieńcu i Brzeziu, rząd pruski podczas zaboru 1914 r., korzystając z nieobecności właściciela, przebywającego z rodziną w Petersburgu, nielitościwie niszcząc, wyciął włók 50 [839,808 ha – M.R.] i dalej dzieło to prowadzi (1918)*²⁸⁴.

1924 r., b.p.; tamże, Postanowienie Okręgowej Komisji Ochrony Lasów z 3 lutego 1920 r., b.p.; tamże, Protokół Nadleśniczego Lasów Państwowych Inspekcji Wrocławskiej z 11 stycznia 1924 r., b.p.; tamże, Protokół obliczenia masy drewnianej do wymiaru daniny lasowej dóbr Osiecz wielki i Osiecz Mały gminy Pyszkowo, powiatu wrocławskiego z 20 kwietnia 1924 r., b.p.; tamże, Protokół zbadania sprawy wyrębu lasu i zalesienia ziemi poleśnej kupionej od właściciela dóbr Osiecz Wielki przez Artura Wittersheima, b.p.

²⁷⁹ N. Babiński, *Lasy powiatu wrocławskiego...*, s. 38.

²⁸⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1706, Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z 2 sierpnia 1937 r. RL.II-23-8-2, b.p.; tamże, Pismo Starostwa Powiatowego Wrocławskiego L.OL.II-29-Wł.12. z 12 lipca 1937 r., b.p.; tamże, Podanie Witolda Broel-Platera z 16 marca 1937 r., b.p.; tamże, Protokół badania przeprowadzonego w dniu 17 kwietnia 1937 r., b.p.

²⁸¹ Protokół przejścia dóbr Osiecz Wielki przez Treuhänder'a z 17 listopada 1939 r., ze zbiorów Jacka Broel-Platera z Wrząsowic.

²⁸² S. Chodyński, *Wieniec*, w: SGK, t. 13, Warszawa 1893, s. 372.

²⁸³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1720, k. 61r, 63r.

²⁸⁴ Cyt. za: *Historia kościoła...*, s. 50. Leopold Jan baron Kronenberg w niedatowanym dokumencie, pochodzącym zapewne z 1937 r. pisze: *Podczas okupacji uderza nowy cios w Brzezie – okupanci zaczynają*

Na dzień 10 listopada 1925 r. lasy dóbr Wieniec liczyły 1281 mórg 225 prętów, zaś dóbr Brzezcie 2540 mórg 95 prętów²⁸⁵. Cztery lata później w majątku Brzezcie było urządzonych 1536,20 ha lasów, natomiast w dobrach Wieniec – 751,14 ha²⁸⁶. Pismem Wydziału Rolnictwa Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego z 31 grudnia 1932 r. uznano 712,12 ha powierzchni produkcji leśnej za las ochronny²⁸⁷. Powierzchnia lasów zarówno w Wieniu oraz Brzeziu zwiększała się poprzez kolejne zalesienia parcel, które nie nadawały się do użytku rolnego. Na przykład Leopold Jan Kronenberg w swoim imieniu i imieniu córki, właścicielki Brzezcia, wystąpił z podaniami w dniach 16–17 marca 1937 r. o zalesienie 98,13 ha w Brzeziu i 66,7 ha w Wieniu, Lipinach oraz Dziadowie. Decyzję zezwalającą na zalesienie oraz włączenie tych działek do lasów wydał starosta włocławski 26 października tego roku²⁸⁸. Na dzień 20 listopada tego roku powierzchnia lasów w Brzeziu, nadających się do samodzielnego gospodarowania wynosiła około 1472,96 ha, z kolei rok później (26 sierpnia) areal lasów wzrósł nieznacznie i ich powierzchnia była równa 1475 ha 4971 m kw.²⁸⁹ Natomiast lasy wienieckie liczyły (4 marca 1938 r.) 756,49 ha, w tym powierzchnia produkcji leśnej była równa – 712,12 ha²⁹⁰.

Oprócz dużych kompleksów leśnych, w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego były lasy, które stanowiły zaledwie niewielki procent całości folwarku,

ciąć las, który mój ś.p. Ojciec [Leopold Julian – M.R.] pielęgnował z nadzwyczajnem zamięłowaniem i nakładem. Idą na pastwę zaoszczędzane latami drzewostany /patrz opis lasów w-g plany gospodar. Leśnego z 192/ [sic!]. Wybudowana w 1913 roku kolejka wąskotorowa od gorzelni w Dubielewie do st. Brzezcie przez las, pracuje dzień i noc przy wywożeniu rabowanego drzewa. Okoliczni włościanie z dwóch powiatów są spędzeni do wywożenia drzewa. Bogacą się na tym rabunku hjeny wojenne-pośrednicy. Okupanci, nie mogąc wywieźć całości rabowanego drzewa stawiają tartak i przecierając go – drzewo na zwykłe handlowe i sprzedają na miejscu, nie pozorując nawet potrzebami wojennymi, a ponieważ okolica jest spalona więc pokup jest wielki i znów zyski zabiera niemieć [sic!]. Wycięto 960 ha najpiękniejszego lasu i jak ustaliły specjalne komisje wartość drzewa wyniosła 6.365852 ruble 26 kopiejek [podkreśl. w oryginale – M.R.]. zob. APToW, Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1, b.p. Według (Sprawozdania z wyników dochodzeń przeprowadzonych przeciwko byłym okupantom, w przedmiocie naruszenia przez nich przepisów prawa i zwyczajów wojennych, Warszawa 1921, s. 57, 59-60) wycinka lasów w Brzeziu miała zacząć się w 1915 r. Dokonywał jej żydowski kupiec z Włocławka Wertheim. W ciągu dwóch lat z 3830 mórg lasu, według sprawozdania, Niemcy wycięli 1851 mórg oraz dokonano trzebieży do wysokości 45% na areale 527 mórg. Szkodę oszacowano na 12 731 704 marek 63 fenigów w złocie.

²⁸⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 948, Wykaz majątków prywatnych posiadających ogółem każdy ponad 180 hektarów gruntów z oznaczeniem podziału na użytki w gminie Wieniec powiatu Włocławskiego w 1925 roku, k. 36v.

²⁸⁶ N. Babiński, *Lasy powiatu włocławskiego...*, s. 38.

²⁸⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1720, k. 46r, 47r.

²⁸⁸ Tamże, k. 16; APToW, Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1, Odpis pisma Starosty Powiatowego we Włocławku L.0L.1-5-Wł-14 z dnia 26 października 1937 r. do Wandy Józefy Kronenberg, właścicielki majątku Brzezcie pow. włocławskiego na ręce P. Leopolda Jana Kronenberga, opiekuna właśc., b.p.

²⁸⁹ Tamże, Deklaracja o wszystkich nieruchomościach ziemskich, stanowiących własność na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z 26 sierpnia 1938 r., b.p.; tamże, Odpis z odpisu orzeczenia Starosty Powiatowego Włocławskiego z dnia 20. Listopada 1937 roku, b.p.

²⁹⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1720, k. 11-12.

na przykład: Bierzyn – 15 mórg (ogólnej przestrzeni 674 morgi), Chodeczek – 75 mórg (890 mórg), Czuple – 8 mórg (285 mórg), Falborek – 2 pręty (403 morgi), Falborz – 45 prętów (941 mórg) czy Lubieniec – 5 mórg (586 mórg). W większości na terenie powiatu włocławskiego były majątki, które nie posiadały w ogóle lasów, i tak w gminie Lubień były to Beszyn, Dąbrowa, Dziankowo, Dziankówka, Narty, Olszowa, Siemiony i Wąwał; w gminie Piaski – Biernatki, Borek, Janiszewo, Józefowo, Koniec, Korzeszynek, Rabinowo czy Redecz Kalny; w gminie Pyszkowo – Arciszewo, Borzymie, Borzymowice, Grójczyk, Grójec, Kaniewo, Łąki Markowe, Wielkie oraz Zwiastowe, Mikołajki A i B, Siewiersk czy Świątniki²⁹¹.

Zdarzały się przypadki, że w majątkach, w których wcześniej wykazywano brak lasów, po pewnym czasie odnotowano ich obecność. Tak było na przykład w folwarku Siewiersk. W 1919 r. w majątku tym nie było żadnych lasów. W listopadzie 1925 r. majątek dysponował już lasem o przestrzeni 22 mórg (12,32 ha)²⁹². Do 1938 r. ich powierzchnia zwiększyła się do 13 ha 6334 m kw. Jerzy Około-Kułak, właściciel Siewierska, podaniem z 14 lutego 1938 r. wnosił o zezwolenie na przekształcenie 3 ha 8241 m kw. na grunty orne w zamian za oddanie na zalesienie 10 ha 8829 m kw. Zgodę w tej sprawie, dnia 30 maja 1939 r. wydał Komisarz Ochrony Lasów przy Starostwie Powiatowym Toruńskim. Dzięki takiemu zabiegowi, powierzchnia lasu należącego do majątku zwiększyła się do 20 ha 6922 m kw., który to las na podstawie decyzji Jerzego Orłowskiego, Naczelnika Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu z dnia 14 czerwca tego roku został uznany za las ochronny²⁹³.

Lasy będące istotną częścią majątków stanowiły zaplecze gospodarcze folwarków. Przy części z nich prowadzono tartaki, w których przerabiano drewno zarówno na miejscowe potrzeby (dla włościan, chłopów, okolicznych majątków czy dla budowania budynków folwarcznych oraz ich napraw w danej miejscowości) oraz na sprzedaż. Dostarczały one także pożywienia, zarówno dzikiej zwierzyny, jak i płodów leśnych, na przykład jagód. Były one także miejscem spacerów oraz polowań.

²⁹¹ Tamże, sygn. 1707, Rejestr wszystkich majątków, wiosek i osad znajdujących się w gminie Falborz powiatu Włocławskiego, Bugaj 2 czerwca 1919 r., b.p.; tamże, Spis właścicieli lasów gminy Chodecz, Chodecz 14 kwietnia 1919 r., b.p.; tamże, Wykaz miejscowości znajdujących się w gminie Piaski z oznaczeniem zajmowanej przestrzeni ziemi i lasów (przypuszczalnej), Lubraniec 22 marca 1919 r., b.p.; tamże, Wykaz wszystkich majątków ziemskich i wiosek znajdujących się w gminie Lubień, Lubień 1 marca 1919 r., b.p.; tamże, Wykaz wszystkich majątków, osad i wsi znajdujących się w gminie Pyszkowo powiatu Włocławskiego, Pyszkowo 31 marca 1919 r., b.p.

²⁹² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 948, Wykaz majątków prywatnych ponad 180 hektarów Gminy Pyszkowo, k. 34.

²⁹³ Tamże, sygn. 1771, k. 1-4, 7, 11.

3.6. Rozwój techniczny w rolnictwie

Rolnictwo jak żadna inna dziedzina gospodarki korzystała z dobrodziejstw postępu technicznego. Przejawiało się to w stosowaniu płodozmianu, nawozów, a także mechanizacji rolnictwa. Oczywiście, zmiany te następowały najszybciej w majątkach ziemskich. Było to związane nie tylko z posiadanym majątkiem, ale także z fachową wiedzą, chęcią zwiększenia swoich zysków oraz podniesieniem gospodarczym folwarków²⁹⁴. Jednakże również w majątkach nie zawsze stosowano nowe techniki w produkcji roślinnej. Na przykład, pomimo wprowadzeniu płodozmianu, który upowszechnił się na początku XX w., to w majątkach ziemskich Królestwa Polskiego (1909 r.) nieużytki stanowiły 171 367 ha. Na każde 100 ha gruntów przypadało 4,4 ha nieużytków²⁹⁵.

3.6.1 Mechanizacja rolnictwa

Niezwykle ważnym procesem zachodzącym w gospodarstwach rolnych, zarówno folwarcznych, jak i włościańskich jest ich mechanizacja. Począwszy od pierwszej połowy XIX w. w majątkach ziemskich zaczęto stosować ulepszone narzędzia oraz nieznanne do tej pory maszyny, m.in. młocarnie, sieczkarnie, siewniki czy żniwiarki. Jednakże ich rozpowszechnienie na terenach Królestwa Polskiego było małe. Przede wszystkim spotykamy je w folwarkach wysokorozwiniętych, bezpieczeństwańskich, które było stać na ich zakup. W mniejszej ilości odnotowywano je w majątkach, gdzie nadal dominowała pańszczyzna. Wynikało to nie tylko z niechęci pracowników folwarcznych, ale też z niechęci samych właścicieli ziemskich. Przede wszystkim maszyny były drogie, a obsługiwane przez niewykwalifikowanych pracowników ulegały częstym awariom, a ich naprawa była bardzo kosztowna i niemożliwa do przeprowadzenia przez miejscowych rzemieślników, np. kowali²⁹⁶.

Pomimo obiektywnych przyczyn mechanizacja rolnictwa postępowała nadal i już na początku XX w. majątki posiadały podstawowe narzędzia i maszyny rolnicze, na przykład: pługi, siewniki, żniwiarki itp. Ziemianie nabywali też parowe lokomobile. W okresie I wojny światowej władze okupacyjne niemieckie oraz austriackie chcąc

²⁹⁴ Na temat niekiedy niechęci we wprowadzaniu zmian w gospodarstwach chłopskich zob. J. Kuciel-Frydryszak, *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, Warszawa 2023, passim.

²⁹⁵ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego...*, s. 264.

²⁹⁶ D. Rzepniewska, *Sezonowi najemcy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w.*, Warszawa 1957, s. 16; K. Studnicka-Mariańczyk, *Tendencje kapitalistyczne w Rolnictwie Polskim XIX wieku*, „Gileń: Naukovij Visnik” 2015, Vipusk 100, s. 30; B. Umińska, *Aktywność społeczno-gospodarcza...*, s. 165. Około 1895 r. użycie maszyn rolniczych w Królestwie Polskim nie przekraczało 20%, zob. tamże.

podnieść wytwórczość rolnictwa na ziemiach polskich, dostarczały właścicielom ziemskim m.in. traktory, które do tej pory były rzadkością²⁹⁷.

W guberni płockiej Królestwa Polskiego w 1876 r. z maszyn korzystali w większości ziemianie. Według niepełnych danych ich stan na ten rok wynosił: lokomobile – 22 sztuki, żniwiarki – 63, młockarnie parowe – 13, młockarnie konne – 912, sieczkarnie konne – 746, sieczkarnie ręczne – 3132 oraz pługi udoskonalone – 10 012. Z kolei w następnych latach (1877–1882) zakupiono 18 lokomobili, 32 żniwiarek, 20 młocarni parowych, 299 młocarni konnych, 223 sieczkarni konnych, 1244 sieczkarni ręcznych oraz 3336 pługów udoskonalonych. Ilość wykorzystywanych maszyn w guberni płockiej wyróżniała się na tle Królestwa Polskiego²⁹⁸.

Pierwsze i jedyne dane statystyczne dotyczące wyposażenia majątków w maszyny rolnicze mamy dla 1921 r. Wówczas to w Drugiej Rzeczypospolitej w majątkach ziemskich było 1293 pługów motorowych, 397 pługów parowych, 148 565 pługów zwyczajnych, 5818 młocarni parowych, 11 813 młocarni konnych, 19 271 żniwiarek, 3037 wiązałek, 11 927 kosiarek, 8263 kopaczek do ziemniaków, 3185 sadzarek, 22 703 siewników rzędowych i rzutowych oraz 8723 wirówek do mleka²⁹⁹. Wszystkich majątków posiadających maszyny było 17 505 o ogólnej powierzchni 8 946 468 ha, w tym gruntów ornych 3 587 067 ha³⁰⁰. W tym czasie na każde 1000 ha ziemi ornej będących w rękach ziemian przypadło m.in. 7,5 siewników, 11,7 żniwiarek, 6,8 młocarni konnych i 2,8 młocarni parowych. Przeciętnie jeden pług (motorowy i parowy) przypadał na 497,3 ha gruntów ornych majątków, pług zwyczajny na 23,1 ha, młocarnia parowa na 355,7 ha, młocarnia konna na 148 ha, żniwiarka, kosiarka i wiązałka na 84,9 ha, maszyna do czyszczenia zboża na 91,9 ha, a siewniki rzędowe i rzutowe na 1132,1 ha³⁰¹. Wyznacznikiem wysokiej mechanizacji majątków było posiadanie przez nie pługów motorowych i parowych³⁰².

W majątkach powiatu włocławskiego mechanizacja następowała już w II poł. XIX w. Zaczęto używać ulepszonych narzędzi, które były możliwe do naprawy przez miejscowych rzemieślników, m.in. kowali. Już w 1868 r. korespondent „Gazety

²⁹⁷ T. Epsztein, *Wielka własność ziemska...*, s. 178.

²⁹⁸ J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny...*, s. 101; B. Umińska, *Aktywność społeczno-gospodarcza...*, s. 165.

²⁹⁹ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 172 (Maszyny rolnicze w gospodarstwach ponad 50 ha ogólnego obszaru. Rok 1921).

³⁰⁰ Z. Chojecki, *Produkcja rolnicza i przemysł rolniczy w Polsce współczesnej*, Warszawa 1937, s. 120, Tablica 67.

³⁰¹ *Udział ziemian...*, s. 18.

³⁰² P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich...*, Rypin 1999, s. 110.

Rolniczej” pisał, że prawie wszędzie używane były pługi amerykańskie lub wrzesińskie, nieposiadające kółek ani krojów³⁰³. Uważał, że:

Pługi te są bardzo praktyczne, - płacą za nie po 6 rs., wielu kowalów takie pługi wyrabia czyli oprawia na wsi, i te dobrze orzą. Orka niemi jest sporsza, skiba dobrze się podrzyna – i oracz nie mudzi nabijaniem ustawicznem klinów u kroja i lemiesza, jak to bywało dawniej u pługów zwyczajnych, które już coraz więcej zarzucają, bo się wszyscy przekonywają o pożyteczności pługów nowych, - jakkolwiek te są daleko droższe od pługów dawniejszych, - ale koszt na nie wyłożony sownie się powraca. Nawet osadnicy zamożniejsi a rozsądniejsi, kupują sobie ulepszone pługi, i takowych używają z korzyścią³⁰⁴.

Dwa lata później w Wiśławicach Bronisława (Konrada Bronisława) Kretkowskiego w użyciu były m.in. siewnik Robillarda (od 1868 r.), pługi wrzesińskie, które były rozpowszechnione w całej okolicy (używali ich również posiadacze kilku mórg) oraz pług Eckerta³⁰⁵. Autor korespondencji z powiatu włocławskiego narzeka na cenę pługów wrzesińskich. Początkowo należało płacić za nie 7 rs. za sztukę, natomiast w wyniku wzrostu zapotrzebowanie na nie ich cena wzrosła i wynosiła od 7 rs. 50 kop. do 8 rs.³⁰⁶

W okresie okupacji niemieckiej podczas I wojny światowej administracja niemiecka umożliwiała nabycie maszyn przez zainteresowanych właścicieli majątków. Na przykład Jerzy Gabriel z Olganowa zakupił lokomobilę firmy L. Roch (nr 604) za 5400 marek. Ponadto z chwilą opuszczania ziem polskich administracja niemiecka zostawiała maszyny, jakimi dysponowali. W majątku Kaliska znajdowały się pozostawione 4 lokomobile marek Floctner, Heinrich Lanz, Lincoln, Leeden; 4 młockarnie marki Friedrich Richter, Seutt Ahrens, Bracia Gulich i bez określonej firmy (nr 2084) oraz 1 prasa marki Herman Laas³⁰⁷.

³⁰³ F.S., dz. cyt., s. 360.

³⁰⁴ Cyt. za: F.S., dz. cyt., s. 360.

³⁰⁵ B. Kretkowski, *Z pow. Włocławskiego, we Wrześniu 1870 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1870, nr 38, z 10 (22) września, s. 362.

³⁰⁶ Tamże.

³⁰⁷ APToW, SPW 191–1939, sygn. 944, Wykaz maszyn pozostawionych przez okupantów w gminie Lubień powiatu Włocławskiego. Lubień, 12 grudnia 1918 r., b.p.; tamże, Pismo Komisarza Rządu Polskiego na powiat Włocławski Nr Dz. III 484 z dnia 7 marca 1919 r. do Pana Wójta gm. Lubień, b.p.; tamże, Pismo Urzędu Gminy Śmiłowice pow. Włocławskiego N° 229 z 27 stycznia 1919 r. do p. Komisarza Rządu Ludowego na Pow. Włocławski i Nieszawski, b.p.; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 947, Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych z 18 września 1919 r. do Zarządzającego maj. Kaliska p. Biernackiego, b.p.

Pierwsze dane statystyczne dotyczące ilości maszyn w majątkach ziemskich Włocławskiego pochodzą z pierwszego spisu powszechnego z 1921 r. Odnotowano je w 148 folwarkach. Pługi motorowe, ciągowki, traktory znajdowały się w 11 majątkach, natomiast pługi parowe wraz z ich lokomobilami były w 5 majątkach³⁰⁸. Poniższa tabela przedstawia ilość maszyn rolniczych w majątkach powiatu włocławskiego na rok 1921.

Tabela 43. Maszyny w majątkach powiatu włocławskiego (1921 r.)

Rodzaj maszyny	Ilość w sztukach
Pługi zwykłe	1299
Lokomobile młocarniane	75
Młocarnie parowe	61
Młocarnie konne	115
Kieraty	221
Żniwiarki	197
Wiążalki	37
Kosiarki	120
Wialnie	179
Młynki	165
Tryjery	77
Kopaczki do kartofli	56
Sadzarki	30
Siewniki rządowe	202
Siewniki rzutowe	68
Siewniki do nawozów sztucznych	76
Prasy do siana i słomy	8
Parniki	141
Wirówki do mleka	98
Razem	3 225

Źródło: *Wielka własność*. 1925, s. 62-63: Tabl. 8. Maszyny rolnicze.

Pewne wyobrażenie o wyposażeniu folwarków w maszyny daje spis inwentarza po zmarłym Tadeuszu Busse (zm. 14 października 1922 r.), właścicielu Redcza Kalnego³⁰⁹. Oczywiście, przedstawionego spisu inwentarza nie można traktować jako typowego dla majątków powiatu włocławskiego. Ma on za zadanie zobrazowanie jakie maszyny można było spotkać w majątku ziemskim w latach 20. XX w. W majątku Redecz Kalny odnotowano: 9 pługów dwuskibowych (szacunkowa wartość – 180 000 marek polskich),

³⁰⁸ *Wielka własność*. 1925, s. 62: Tabl. 8. Maszyny rolnicze.

³⁰⁹ „Słowo Kujawskie” 1922, nr 235 (1312), z 15 października, s. 2 (nekrolog Tadeusza Grzymały Busse).

10 pługów pojedynczych (50 000 marek polskich), 12 par bron ciężkich (36 000), 3 ½ par bron siewnych (13 000), 2 siewniki rzędowe (200 000), dwa siewniki rzutowe (30 000), 1 siewnik do nawozów sztucznych (100 000), 1 wiązka żniwna (50 000), 3 żniwiarki (120 000), 2 kosiarki (80 000), 4 grabiarki konne (80 000), 1 młocarnia parowa kompletna (2 500 000), jedna młocarnia konna z manieżem (20 000), 1 siewnik przedziałowy (okopowy) (80 000), 1 maszyna do sadzenia kartofli tzw. dołownik (50 000), 1 maszynka do koniczyny – siewnik (10 000), 2 wialnie (20 000), 2 młynki do czyszczenia zboża (20 000), 2 sieczkarnie (100 000) i 1 pług przegonowy (7 000)³¹⁰.

Kolejne dane dotyczące liczby maszyn w powiecie włocławskim odnotowano w 1929 r. Jednakże zestawienie to nie podaje podziału na mniejszą i większą własność. W tym roku było: 605 siewników, 306 wałów gładkich, 95 wałów Campbell'a, 69 kopiarek (być może kopaczek?), 120 kosiarek, 357 żniwiarek, 1447 wialni, 682 młynków, 74 tryjerów, 129 śrutowników, 84 młocarni, 39 traktorów, 30 bukowników, 831 grabiarek, 104 siewników do nawozów, 1 żniwiarko-wiązka, 3 motory specjalne oraz 119 różnych wałów³¹¹. Maszyny posiadały także Sekcje Maszynowe przy Kółkach Rolniczych zrzeszone przy Kujawskim Okręgowym Towarzystwie Rolniczym (było 35 spółek dysponujących 45 wialniami i młynkami, 26 manieżami, 34 młocarniami, 21 sieczkarniami, 1 tryjerem, 5 oszczędnościami, 11 kultywatorami, 44 siewnikami, 3 pługami, 10 parnikami, 18 par bron, 8 wałami, 14 grabiarkami, 2 śrutownikami, 6 kopaczkami, 3 kosiarkami, 2 żniwiarkami oraz 3 pogłębiaczami) oraz przy Okręgowym Związku Kółek Rolniczych (13 sekcji miało 21 manieży, 28 młocarni, 3 opelaczy, 15 siewników, 26 pługów, 19 grabiarki, 3 wały Campbell'a, 23 wialnie, 31 kultywatorów, 5 obsypników, 16 par bron, 12 sieczkarni, 2 parniki, 2 wały i 3 tryjery)³¹². Dwa lata później ziemianie posiadali 58 lokomobil do młocarni (95,1% wszystkich w powiecie), 3 pługi parowe (100 %) oraz 22 (100%) pługów motorowych (traktorów)³¹³.

W latach 1937–1938 w majątku Brzezie według wykazu przygotowanego przez buchaltera Stanisława Kowalczyka były następujące maszyny i narzędzia: 2 traktory systemu Grossbuldog Lanza, 1 pług do traktora systemu Eberhardta trzyskibowy, 1 pług do traktora systemu Fiat trzyskibowy, 1 pług do traktora systemu Narcise pięcioskibowy,

³¹⁰ APToW, Sąd Pokoju w Brześciu Kujawskim powiat włocławski 1922–1927, sygn. 4, Spis inwentarza, b.p.

³¹¹ W. Pacuła, *Stan zaopatrzenia powiatu włocławskiego w maszyny i narzędzia rolnicze*, w: *Monografia*, t. I, s.118, tablica III; J. Około-Kuślak, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 60.

³¹² Tamże, s. 61; W. Pacuła, *Stan zaopatrzenia powiatu...*, s. 116-117.

³¹³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1000, Ankieta rolnicza za rok 1931, b.p.

2 lokomobile, 1 młocarnia szerokomłotna 66 calowa z kompletem pasów, 1 elewator, 1 bukownik z kompletem pasów, 2 znaczniki-dołowniki, 3 siewniki do zboża trzymetrowe, 3 siewniki do nawozów sztucznych, 11 grabi konnych, 20 radeł sprężynowych, 1 włókę-zgrzebło (komplet), 212 pługów Sacka, 14 skibowców, 7 pługów Cegielskiego, 7 pługów skibowców dużych, 4 pompy do gnojówki, 2 wały Campbell'a, 3 wały pierścieniowe, 5 żniwiarek, 2 żniwiarki Derringa, 4 kosiarki McCormick'a, 8 bron sprężynowych, 2 sortowniki do kartofli, 3 menaże czterokonne do cięcia siewki, 2 menaże czterokonne do wody, 2 płuczki do kartofli, 1 parnik do kartofli, 8 opelaczy marki F.J.U., 2 maszynki do siewu koniczyny, 2 szarpacze do okopowych, 3 maszynki do siewu saletry, 3 sikwaki pożarne, 3 wagi dziesiętne, 1 młynek węgierski do mąki, 1 para walcy młynarskich do ospy, 10 opelaczy do buraków i 1 wał ciężki do wałowania szosy³¹⁴. W tym samym czasie w o wiele mniejszym majątku Olganowo, należącym do Jerzego Gabriela były m.in. 1 kopaczka do ziemniaków, 1 traktor, 2 żniwiarki, 1 kosiarka, 2 grabiarki, 1 młocarnia, 6 siewników (po jednym do buraków, saletry, koniczyny i nawozów, a dwa do zboża), 4 wały (2 Campbell'a, 1 pierścieniowy i 1 drewniany gładki), 1 siewkarnia, 1 kierat, 1 sortownik do kartofli, 1 śrutownik, 1 wialnia, 1 tryjer oraz 1 maszyna do makuchu³¹⁵.

Stosowanie maszyn w majątkach ułatwiało i przyspieszało prowadzenie prac polnych. Zwiększały ich efektywność, a także przyczyniały się do zwiększenia pozyskiwanych plonów.

3.6.2. Nawożenie

Nawożenie podobnie jak i mechanizacja rolnictwa przyczyniło się do zwiększenia uzyskiwanych plonów. W majątkach, a w mniejszej ilości w gospodarstwach chłopskich stosowano nawozy naturalne, które powoli były uzupełniane nawozami mineralnymi (nazywane również sztucznymi i chemicznymi). Pod koniec XIX w. Józef Jeziorański pisał o przydatności nawożenia pól nawozami naturalnymi (obornik, nawóz stajenny, kompost oraz nawozy zielone – łubin). Wspomina o tym, jak przygotować taki nawóz, aby dostarczane składniki mineralne przez taki nawóz były odpowiednie dla uprawianych

³¹⁴ Tamże, Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1, załącznik do p. 7, b.p.

³¹⁵ Inwentarz żywy i martwy w majątku Olganowo w 1937 roku, w zbiorach Doroty Gabriel-Marcinkowskiej z Warszawy.

roślin³¹⁶. Z kolei nawozom mineralnym poświęca zaledwie jedno zdanie, aby stosując je zachować pewną ostrożność:

*Nawozy sztuczne mogą być użyteczne na gruntach posiadających znaczny zasób próchnicy, albo też dla celów specjalnych, w każdym razie użycie ich winno być poprzedzone grutnownie przeprowadzonymi próbami, gdyż nawożenie to jest kosztowne, a więc na ryzyko brać się do niego nienależy [sic!]*³¹⁷.

Mimo początkowego braku entuzjazmu w stosowaniu nawozów mineralnych zaczęto je stosować zarówno w majątkach i na mniejszą skalę w gospodarstwach włościańskich. Autorzy *Stosunków rolniczych Królestwa* podają, że nawozy weszły w użycie dopiero ok. 1900 r.³¹⁸ Zapewne autorom chodziło o powszechne użycie nawozów, gdyż stosowały je majątki o wysokiej kulturze rolnej. W 1906 r. w Królestwie Polskim użyto – bez podziału na rodzaj własności – 32 400 t nawozów, w tym fosforowych – 27 530 t, potasowych 3900 t i azotowych – 970 t. Trzy lata później ich zużycie wzrosło do 83 350 t. (fosforowych 61 790 t, potasowych – 16 790 t i azotowych – 4770 t). Na dwa lata przed wybuchem Wielkiej Wojny wykazano zużycie 184 090 t nawozów (122 290 t. fosforowych, 39 820 t potasowych i 21 980 azotowych)³¹⁹. Inne, niższe dane podaje Ignacy Kosiński, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela 44. Zużycie nawozów mineralnych w Królestwie Polskim w latach 1906, 1909 i 1912 (w kg)

Rodzaj nawozów	1906	1909	1912
Fosforowe	27 115 452	60 727 212	120 186 612
Potasowe	3 832 920	16 471 728	39 135 096
Azotowe	953 316	4 687 956	21 601 944
Razem	31 901 688	81 886 896	180 923 652

Źródło: I. Kosiński, *Kwestya azotowa w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1916, s. 2³²⁰.

Nie wiadomo z czego wynikają te różnice, pomimo że zarówno autorzy *Stosunków rolniczych Królestwa* jak i Kosiński korzystali z danych zebranych przez Wydział Ekonomiczno-Społeczny CTR³²¹. Przyjmuje się, że w 1912 r. 75-80 % nawozów

³¹⁶ J. Jeziorański, *Jak obecnie gospodarować? Wskazówki dla rolników*, Warszawa 1888, s. 40-44.

³¹⁷ Cyt. za: J. Jeziorański, dz. cyt., s. 44.

³¹⁸ *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 292.

³¹⁹ Tamże.

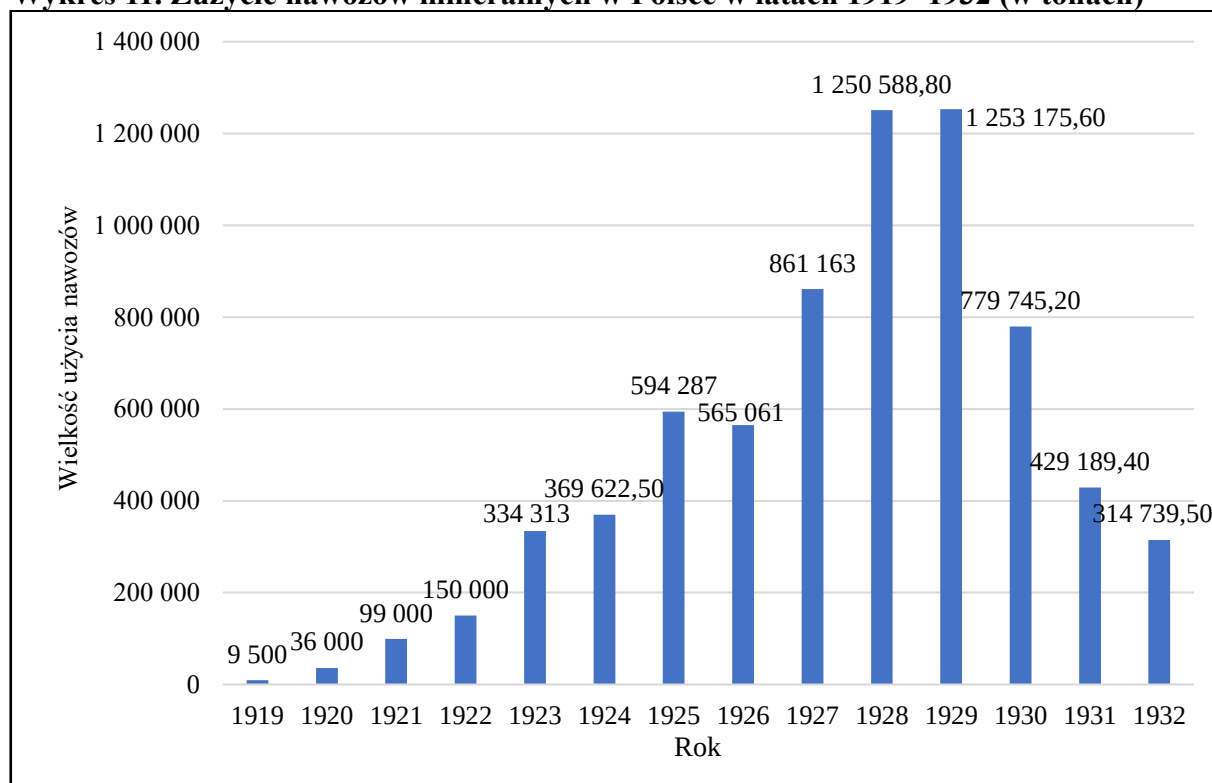
³²⁰ Autor opracowania podaje dane w wagonach 600-set pudowych, które autor niniejszej pracy przeliczył na kilogramy, przyjmując, że 1 pud równa się 16,38 kg.

³²¹ I. Kosiński, *Kwestya azotowa...*, s. 2; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 292.

mineralnych było wykorzystywanych przez większą własność³²², co dawałoby od 138 067,5 t do 147 272 t nawozów.

W roku gospodarczym 1913/1914 na ziemiach polskich, które później utworzyły Drugą Rzeczpospolitą użyto ogólnie 1 550 370 t nawozów, z czego 850 020 t były to nawozy fosforowe, 495 600 t potasowe i 205 290 t azotowe³²³. Wybuch I wojny światowej przerwał pomyślny rozwój użycia nawozów mineralnych. Po pierwsze działania wojenne odcięły drogi kupna nawozów z zagranicy. Po drugie zmniejszyła się także wytwórczość rodzimych zakładów nawozowych, a ich wysoka cena była barierą ich kupienia. W większości województw, jakie utworzono w Drugiej Rzeczypospolitej, nie stosowano w ogóle nawozów mineralnych w czasie wojny³²⁴. Dopiero po zakończeniu działań wojennych zaczęto wracać do stosowania nawozów mineralnych. Wykres 11 przedstawia wzrost zużycia nawozów (bez podziału na rodzaj własności).

Wykres 11. Zużycie nawozów mineralnych w Polsce w latach 1919–1932 (w tonach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: I. Kosiński, *Rolnictwo a przemysł...*, s. 5; tenże, *Zużycie i kontrola nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w r. 1928 i 1929*, Warszawa 1930, s. 1 5, 9; tenże, *Zużycie i kontrola nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w r. 1930-1932*, Warszawa 1933, s. 5, 7, 9; tenże, *Zużycie nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w 1924 i 1925*, Warszawa 1927, s. 1, 5, 8; tenże, *Zużycie nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w 1926 i 1927 roku*, Warszawa 1929, s. 5, 8, 10.

³²² Tamże, s. 293.

³²³ I Kosiński, *Rolnictwo a przemysł nawozowy*, Warszawa 1924, s. 4; tenże, *Zużycie nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w 1924 i 1925*, Warszawa 1927, s. 1; *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 175.

³²⁴ Tamże, s. 176; I. Kosiński, *Rolnictwo a przemysł...*, s. 4.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej nie udało się osiągnąć poziomu wykorzystania nawozów mineralnych sprzed I wojny światowej. Najwięcej nawozów użyto w latach 1928–1929, nieco ponad 1 250 000 t. Rozwój ten przerwał wybuch kryzysu gospodarczego. W odniesieniu do 1929 r., użycie w 1930 r. spadło o 473 430,4 t, w 1931 r. o kolejne 350 555,8 t, a w 1932 r. o 114 449,9 t.

W majątkach Włocławskiego przez cały omawiany okres (1864–1939) stosowano nawozy naturalne i mineralne. Nie we wszystkich folwarkach wprowadzono do użytku nawozy mineralne. Na przykład w Ossowie Rudolfa André ten rodzaj nawozów zaczęto stosować w 1867 r. Na potrzeby majątku kupowano fosforan wapnia kwaśny, saletrę potasową i sodową, chlorek potasu, siarczan amoniaku i gips mielony. Czasem ze względu na cenę stosowano tańsze zamienniki. Tak było z saletrą potasową, której cena w 1869 r. wynosiła 21 rs. za 100 funtów, a rok później występowały kłopoty z jej zdobyciem. Wówczas to właściciel zastąpił ją chlorkiem potasu³²⁵. Poniższa tabela ukazuje wysiew nawozów w majątku Ossowo.

Tabela 45. Zastosowanie nawozów w majątku Ossowo ok. 1870 r. (w funtach)

Rodzaj uprawianej rośliny	Rodzaj nawozu				
	Fosforan wapnia kwaśny	Chlorek potasu	Siarczan amoniaku	Gips	Saletra sodowa
Pszenica siana po koniczynie, kartoflach, wyce, grochu, sianych na przedplon	260	121*	274	180	—
Pszenica po pszenicy	300	140	300	250	—
Żyto po pszenicy	130	62	120	145	—
Żyto po życie	200	75	150	180	—
Owies po życie (dodatek)	100	50	75	80	—
Koniczyna i lucerna (na jesieni)	300	180	—	300	—
Kartofle (dodatek)	130	82	—	100	88
Kartofle na samym nawozie chemicznym	270	164**	—	200	176**
Wyka (dodatek)	70	82	—	100	60
Groch (dodatek)	100	82	—	100	60
Jęczmień (dodatek)	80	30	100	70	—

* Użyto chlorku potasu w stężeniu 92%.

** Zamiast chlorku potasu i saletry sodowej można było użyć 180 funtów saletry potasowej.

Źródło: *Encyklopedia rolnictwa...*, t. II: *D-G (gosp.)*, s. 921.

³²⁵ *Encyklopedia rolnictwa...*, t. II: *D-G (gosp.)*, s. 919-921.

Ceny nawozów, nie zawierające kosztów sprowadzenia, były następujące (za 100 funtów): fosforan wapna kwaśny od 2,50 do 3 rs., chlorek potasu 92-96% - od 4,60 do 5 rs., siarczan amoniaku – 6,5-7 rs., gips mielony – 0,5-0,6 rs., saletra sodowa – 8 rs. i saletra potasowa – 15-21 rs.³²⁶

Niechęć stosowanie nawozów mineralnych w II połowie XIX w. w majątkach Włocławskiego wynikała z oporu pracowników. Niektórzy z nich wyrażali swą niechęć rezygnując z pracy, o czym w 1873 r. pisał Bronisław Kretkowski:

[...] *otóż w pewném miejscu parobcy podziękowali za służbę, nie chcąc [sic!] sypać sproszkowanych nawozów, z téj przyczyny »że tego nigdy nie robili i robić nie chcą.«*³²⁷.

Pierwsze dane statystyczne dotyczące zużycia nawozów mineralnych w powiecie włocławskim przez wielką własność ziemską mamy dla roku 1928 r. Wówczas to zużyto 1350 t saletry chilijskiej, 10 t saletry norweskiej, 1008 t azotniaku wapniowego, 70 t siarczanu amonu oraz 5 t nitrofosu z grupy nawozów azotowych; 1140 t żużli Thomasa, 2040 t superfosfatu i 15 t mąki kostnej z grupy nawozów fosforowych. Z kolei z nawozów potasowych ziemianie we wspomnianym roku korzystali z soli potasowej (1110 t) oraz kainitu (1020 t)³²⁸. Ogółem w tym roku ziemianie zużyli 7768 t nawozów mineralnych. Nawozy do majątków i gospodarstw chłopskich nabywano m.in. w Spółdzielni Rolniczo-Handlowej Warszawskiej Oddział we Włocławku, Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” we Włocławku i Czerniewicach, Cukrowni „Brześć Kujawski” (z przeznaczeniem dla swoich plantatorów) oraz w firmie J. Wolicki z Włocławka³²⁹. Trzy lata później we Włocławskim, bez podziału na rodzaj własności, zużyto 39 345 q (3 934 500 kg) wszystkich nawozów, w tym w okresie wiosennym 19 670 q (1 967 000 kg) i w okresie jesiennym 19 675 q (1 967 500 kg)³³⁰. Poniższa tabela przedstawia użycie nawozów w powiecie włocławskim w 1931 r.

Tabela 46. Użycie nawozów mineralnych w powiecie włocławskim w 1931 r. (w q)

Rodzaj nawozu	Użyto wiosną	Użyto jesienią	Razem
Saletra chilijska	2883	145	3028
Saletra inna	709	52	761

³²⁶ Tamże, s. 921.

³²⁷ Cyt. za: Br. Kretkowski, *Z Kujaw, w Styczniu 1873 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1873, nr 3, z 11 (23) stycznia, s. 21.

³²⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 966, W. Pacuła, *Konsumpcja nawozów sztucznych na terenie powiatu włocławskiego*, k. 84-85; W. Pacuła, *Konsumpcja nawozów sztucznych na terenie powiatu włocławskiego*, w: *Monografia*, t. I, s. 111-113.

³²⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 966, k. 71-72, 80.

³³⁰ Tamże, sygn. 1000, Ankieta rolnicza za rok 1931, b.p.

Azotniak	1940	1112	3052
Inne azotowe	40	70	110
Superfosfat	5572	1679	7251
Tomasówki	1203	3883	5086
Sól potasowa	4573	1652	6225
Kainit	2100	1279	3379
Wapno	400	3228	3628
Inne	250	6575	6825
Razem	19 670	19 675	39 345

Źródło: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1000, Ankieta rolnicza za rok 1931, b.p.

O rozmiarze nabywania nawozów sztucznych przez właścicieli może świadczyć wykaz ich, jakie zakupiono w latach 1928–1938 dla potrzeb dóbr Brzezie w Przemysłowo-Handlowych Zakładach Chemicznych Ludwik Spiess i Syn Sp. A. w Warszawie. Wydano na nie 139 455 zł 82 gr. Na przykład w 1928 r. dobra Brzezie zakupiły 10 q saletry chilijskiej za 520 zł, 35 t tomasyny za 3595 zł 42 gr i 10 t soli potasowej za 1783 zł 41 gr. W 1931 r., czyli w okresie kryzysu gospodarczego, nabyto 15 t saletrzaka (4246 zł 79 gr), 15 t soli potasowej (2007 zł 1 gr) i 15 t Tomasyny (1428 zł 50 gr)³³¹. Majątek Brzezie zaopatrywał się w nawozy również w Cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim, gdzie m.in. w lutym 1937 r. zakupiono 15 t soli potasowej, 15 t superfosfatu, 15 t azotniaku i 15 t saletry wapniowej³³². Co ciekawe, sąsiedni majątek Wieniec, należący także do rodziny Kronenbergów odsprzedawał nawozy do dóbr Brzezie i tak na przykład w 1934 r. sprzedano 400 q soli potasowej, 400 q superfosfatu oraz 50 q siarczanu amonu³³³.

Stosowanie nawozów sztucznych w majątkach ziemskich pozwalało na uzyskiwanie większych plonów uprawianych roślin. Początkowo ich użycie ze względu na cenę, a także z uwagi na problemy ze zdobyciem surowca, powodował ograniczone jego użycie. Zmiany następowały w II poł. XIX w. i w pierwszych latach XX w. Pomyślny rozwój w tej dziedzinie gospodarki został zahamowany przez wybuch I wojny światowej. W Drugiej Rzeczypospolitej nie udało się powrócić do poziomu użycia nawozów mineralnych sprzed 1914 r. w czym niewątpliwie przeszkodził kryzys gospodarczy z lat

³³¹ APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. Wykaz nawozów sztucznych dostarczonych dla majątku Brzezie w latach od 1928 do 1 lipca 1938 roku, b.p.

³³² Tamże, Zaświadczenie Dyrekcji Towarzystwa Cukrowni „Brześć Kujawski” Spółka Akcyjna z 5 sierpnia 1938 r., b.p.

³³³ Tamże, Pismo Administracji Dóbr Wieniec z dnia 10 sierpnia 1938 r. do Administracji Dóbr Brzezie p. Włocławek, b.p.

30., w wyniku, którego właściciele ziemscy musieli oszczędzać w wydatkach, a ponadto cena nawozów, jak i innych produktów przemysłowych rosła w przeciwieństwie do produktów rolniczych.

3.6.3. Melioracje

Melioracje pól jest i była ważnym czynnikiem w prowadzeniu majątków i gospodarstw chłopskich. Dzięki ich przeprowadzeniu było możliwe unikanie tworzenia się zalewisk, jakie występowały po obfitych opadach deszczu czy po wiosennych roztopach. Często podczas prac melioracyjnych kopano stawy, do których odprowadzano nadmiar wody. Na ziemiach Królestwa Polskiego aż do początku XX w. nie istniała żadna instytucja nadzorująca przeprowadzanie melioracji lub też jej finansowania poprzez udzielenie kredytów. Dopiero w 1904 r. powołano do życia Towarzystwo Melioracji Rolnych w Warszawie. Faktyczną swą działalność rozpoczęło ono w następnym roku. Wówczas zapisało się do niego 226 osób, które wniosły kapitał w wysokości 25 475 rubli. Towarzystwo to oprócz wykonywania projektów, robót melioracyjnych (drenarskich, łąkowych, stawowych), prowadziło również działalność uświadamiającą poprzez wygłaszanie odczytów, wydawanie książek dotyczących spraw związanych z melioracją. Ponadto, aby ułatwić prowadzenie prac melioracyjnych, towarzystwo oferowało swoim członkom kredyt krótkoterminowy, który zabezpieczano weksłami lub wpisem w księdze hipotecznej majątku³³⁴. Oprócz kredytów udzielanych przez Towarzystwo Melioracji Rolnych w Warszawie, pożyczek na cele melioracyjne, na podstawie zmienionej ustawy z 22 kwietnia 1906 r., udzielało TKZ Królestwa Polskiego. Zapisy ustawy stanowiły, że pożyczka melioracyjna mogła być udzielana na żądanie właściciela dóbr, które były obciążone już zwykłą pożyczką TKZ na okres nie dłuższy niż 20 lat, a obciążenie hipoteki obiema pożyczkami nie mogło przekraczać 60% szacunku dóbr. Kredyt taki był wypłacany w listach zastawnych, jednakże dopiero po zakończeniu wszystkich prac melioracyjnych, w związku z tym z takiej pomocy korzystało mało właścicieli ziemskich, gdyż pożyczka taka, ze względu na niski stan kursu listów zastawnych, była nieopłacalna³³⁵.

³³⁴ St. Janicki, *Towarzystwo Melioracji Rolnych w Warszawie*, „Gazeta Rolnicza” 1904, nr 22, z 22 maja (4 czerwca), s. 373-376; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 271-273, gdzie nazwę towarzystwa podano jako Ziemiańskie Towarzystwo Melioracyjne.

³³⁵ Tamże, s. 271; *Najwyżej zatwierdzone zdanie Rady Państwa o uzupełnieniu Ustawy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w guberniach Królestwa Polskiego. 22 kwietnia 1906 r.*, „Zbiór praw i przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w guberniach Królestwa Polskiego” t. 11: 1904–1907, Warszawa 1907, s. 23-33.

Aż do okresu międzywojennego na dawnym terytorium Królestwa Polskiego nie stworzono przepisów, które sankcjonowały przeprowadzenie melioracji. Dopiero *Ustawa wodna* z dnia 19 września 1922 r. wprowadziła przepisy, które regulowały stosunki w dziedzinie gospodarki wodnej. Prace melioracyjne mogli przeprowadzać sami właściciele gruntów, ale też powołane do tego celu spółki wodne, posiadające osobowość prawną. Miały one prawo m.in. do zaciągania pożyczek, wydawania obligacji, ale także mogły od swych członków ściągać zaległe składki i raty na spłatę długów³³⁶. W 1925 r. uchwalono ustawę odnośnie państwowego funduszu kredytu na melioracje rolne. Pożyczki były udzielane na drenowanie, odwadnianie i nawadnianie gruntów oraz meliorację torfowisk. Decyzję w sprawie przyznania kredytu podejmował PBR, który mógł udzielić pożyczki w wysokości 100% kosztów urządzeń melioracyjnych. Była ona wypłacana w gotówce w miarę postępów prac³³⁷.

Pomimo, że aż do początku XX w. nie istniała żadna instytucja zajmująca się pracami melioracyjnymi, to były one przeprowadzane własnymi siłami. W latach 1874–1907 projekty drenowania pól ornych obejmowały 162 657 mórg, z tego wykonano 87 601 mórg. Systemem Korzybskiego³³⁸ zaprojektowano wykonanie prac na powierzchni 18 151 mórg, a wykonano 14 406 mórg. W omawianym okresie osuszono 16 076 mórg łąk (zaplanowano 25 609 mórg), nawodniono ich 11 094 morgi (zaprojektowano 21 128 mórg) oraz uprawiano 1044 morgi torfowisk (w planie było 2400 mórg)³³⁹. Największą ilość melioracji przeprowadzono w guberni warszawskiej. Z projektowanych do melioracji 64 819 mórg, wykonano prace melioracyjne na 36 110 mórg, w tym drenowanie pól ornych – 28 047 mórg, osuszanie pól system Korzybskiego – 970 mórg, osuszenie łąk otwartymi rowami – 4145 mórg, nawadnianie łąk – 2474 morgi

³³⁶ Dz.U. 1922, nr 102, poz. 936; *Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z dnia 13 kwietnia 1928 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy wodnej* (Dz.U. 1928, nr 62, poz. 574); *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 155.

³³⁷ *Ustawa z dnia 22 lipca 1925 r. o państwowym funduszu kredytu na melioracje rolne* (Dz.U. 1925, nr 88, poz. 609); S. Turczynowicz, *Melioracje*, w: *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków-Warszawa 1928, s. 989.

³³⁸ S. Brzozowski, J. Krajewski, *Korzybski (Habdank Korzybski) Józef Karol Władysław (1839–1904), inżynier, ziemianin, autor prac z dziedziny rolnictwa*, w: PSB, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968–1969, s. 184–185. Opracowany przez niego system melioracji pól (odwadniania) prowadzono za pomocą bruzd i przegonów, co autor opisał w swej książce, zob. W. Habdank Korzybski, *Melioracje rolne*, Warszawa 1887.

³³⁹ W. Kąkolewski, N. Wiszniewski, *Przyczynek do statystyki robót melioracyjnych w Królestwie Polskiem*, w: *XXV-lecie rolnictwa...*, cz. 1, s. 192–193, Tablica I. Wykaz wykonanych melioracji w Królestwie Polskiem od 1874 do 1907 r. Według J. Łukasiewicza (*Kryzys agrarny na...*, s. 100) pracami melioracyjnymi w latach 1874–1884 objęto 3662 ha, w tym drenowaniem pól – 2737 ha, osuszaniem łąk – 489 ha i nawadnianiem łąk – 436 ha. Ponadto zob. B. Umińska, *Aktywność społeczno-gospodarcza...*, s. 184.

oraz uprawa torfowisk – 474 morgi³⁴⁰. Do 1918 r. w Królestwie Polskim przez biura parcelacyjne, poczynając od 1905 r., meliorację przeprowadzono na 104 352 ha, w tym drenowanie pól objęło 97 870 ha, melioracja łąk – 8042 ha, uprawa torfów – 415 ha oraz stawy rybne – 2025 ha³⁴¹.

W latach Drugiej Rzeczypospolitej melioracja na terenie całego państwa objęła w 1925 r. – 6 000 ha, 1926 – 14 000 ha i w 1927 – ok. 30 000 ha³⁴².

W drugiej połowie XIX w. dość powszechną metodą melioracji, a obecnie zaliczaną do agromelioracji, było marglowanie. Stosowano je głównie w okolicach Lubrańca, a właściciele jej używający chwalili ją sobie. Niekiedy, aby przeprowadzić ten sposób melioracji spotykano się z brakiem ludzi, którzy nie chcieli przy nim pracować. Drugą metodą melioracyjną było nawadnianie łąk, lecz właścicielom ziemskim brakowało na tym polu doświadczenia i chciano, aby ktoś bardziej doświadczony pojawił się w okolicy Włocławka i podzielił się swoją wiedzą³⁴³.

Więcej danych mamy z lat międzywojennych. Dotyczą one udziału majątków ziemskich w spółkach wodnych. Do 1925 r. spółki wodne we Włocławskim objęły jedynie 454 ha. Ich rozwój nastąpił w następnych latach. Od 1925 r. do 27 października 1928 r. powstało 31 spółek, które objęły 10 132 ha. W latach 1925–1928 wykonano meliorację na obszarze 3869 ha³⁴⁴. Spośród tych 31 spółek, 9 obejmowało jedynie grunta należące do chłopów, włościan oraz do mieszkańców miasta Lubrańca³⁴⁵. Poniższa tabela ukazuje udział majątków ziemskich w spółkach wodnych.

Tabela 47. Udział majątków ziemskich w spółkach wodnych we Włocławskim (stan na 1928 r.)

Nazwa spółki wodnej	Data zawiązania	Nazwa majątku	Obszar należący do spółki w ha
"Kłotno"	18 lutego 1928 r.	Zakrzewo	64,21
		Okna	35,26

³⁴⁰ Tamże, s. 196, Tablica III. Zestawienie ogólne.

³⁴¹ *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 274; *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 161.

³⁴² S. Turczynowicz, dz. cyt., s. 989. Wojciech Roszkowski (*Gospodarcza rola większej...*, s. 138) podaje, że w latach 1919–1937 melioracja objęła blisko 550 000 ha. Należy jednak zaznaczyć, że melioracja ta obejmowała regulację rzek i kanałów oraz osuszanie rowami i nie wiadomo, jaka część ziemi obejmowała jedynie meliorację pól uprawnych. Por. MRS 1939, s. 70, Tabl. 3. Reforma Rolna, A. Parcelacja, prace regulacyjne i melioracje.

³⁴³ Br. Kretkowski, *Z okolic Kowala, w Grudniu*, „Gazeta Rolnicza” 1875/1876, nr 2, z 31 grudnia (12 stycznia), s. 16.

³⁴⁴ B. Powierza, *Nasze melioracje w roku jubileuszowym 10-lecia niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1928. Referat wygłoszony na Zamku Królewskim w Warszawie w dniu 22 listopada 1928 r.*, Warszawa 1929, s. 94–95, A. Zestawienie powiatami.

³⁴⁵ F. Pustelnik, *Organizacje o charakterze publiczno-prawnym*, w: *Monografia*, t. I, s. 232–243.

		Zakrzewo łąki	176,2
"Przyborowo"	11 marzec 1925 r.	Przyborowo	23,51
		Brzyszewo	55,98
		Sobiczewy	139,95
"Sławęcín-Gliznowo"	12 grudzień 1927 r.	Sławęcín	135,74
"Florkowizna-Ignalin"	17 luty 1928 r.	Ignalin	55,93
"Popowiczki"	9 kwiecień 1927 r.	Popowiczki	78,4
"Kłóbskie Budy"	6 sierpień 1927 r.	Unisławice	239,16
		Dąbrówka	7,52
"Wiktorów"	15 lipiec 1928 r.	Wiktorów	41
"Grabkowo"	9 marzec 1927 r.	Czerniewice	158,08
		Wilkowiczki	0,99
		Dąbrówka	40,84
		Kępka-Szlachecka	44,84
"Rakutowo"	6 lipiec 1927 r.	Bogusławice	116
		Więsławice	111,7
		Baruchowo	90,07
		Dąbrówka "C"	15,59
		Grodno	170,8
"Beszyn-Kowalki"	1 październik 1927 r.	Beszyn	118,13
		Siemiany	143,86
"Wola Olszowa"	3 marzec 1928 r.	Wola Olszowa	146,39
"Dzianków"	8 czerwiec 1928 r.	Dzianków	181
		Dziankówek	132,76
		Świerna	195
		Piotrów	202,16
"Biernatki"	5 październik 1927 r.	Biernatki	160
"Sokołowo"	11 październik 1927 r.	Świętosław	76,91
		Sokołowo	269,41
		Sykuła	106,5
"Smogorzewo"	11 grudzień 1927 r.	Mikołajki A	80
		Mikołajki B	77
		Kaniewo	48
		Otmianowo	79,46
"Redecz Wielki"	12 grudzień 1927 r.	Redecz Wielki	378,27
		Dąbie	80,22
"Redecz-Kalny"	22 czerwiec 1929 r.	Redecz Kalny	332,15
"Borzynie"		Borzynie	293,05

	6 październik 1927 r.	Jarantowice	230,56
		Niemojewo	214
		Olganowo	210,67
		Chocień	29,35
		Janowo	134
		Olganowo "A"	12,21
		Zylinek	7,66
"Pyszkowo"	22 kwiecień 1929 r.	Pyszkowo	107,49
		Łania	160,24
"Boniewo"	18 lipiec 1929 r.	Boniewo	158,6
		Łąki Zwiastowe	140,76
		Krajanki	42,34
		Wólka Paruszevska	100,62
"Dembice"*	28 wrzesień 1927 r.	Dębice	503,21
		Kruszyn	
"Nowa Wieś-Smólsk"	20 październik 1927 r.	Nowa Wieś	172,63
		Smólsk	157,69
Razem	—	—	7284,07

* obecnie Dębice

Źródło: J. Około-Kułak, *Monografia gminy Pyszkowo...*, s. 41a; F. Pustelnik, dz. cyt., s. 232-241.

Oprócz melioracji przeprowadzanej w ramach spółek wodnych, właściciele ziemscy dokonywali jej we własnym zakresie. Niestety brak danych w tym zakresie uniemożliwia przedstawienia jej rozmiaru. Do dnia dzisiejszego na terenie Włocławskiego widać pozostałości przeprowadzonych melioracji na gruntach dworskich w postaci studni melioracyjnych oraz licznych stawów. Melioracje poprawiały stan gospodarczy majątków i pozwalały na uzyskiwanie większych plonów.

3.7. Udział ziemian w przemyśle

Początki uprzemysłowienia majątków ziemskich sięgały XVIII w. i dotyczyły dóbr należących do magnaterii. Pewne zmiany nastąpiły w następnym stuleciu, kiedy to większość gałęzi przemysłu przeszła w ręce burżuazji. Oczywiście klasa ta nie opanowała całego przemysłu. Ziemianie zajmowali się przemysłem, dla którego podstawą były posiadane przez nich majątki ziemskie. W nich to rozwijało się m.in. gorzelnictwo czy

krochmalnictwo (mączkarnie)³⁴⁶. W pozostałych gałęziach przemysłu, chociażby cukrownictwie, przetwórstwie mięsa (rzeźnie) byli udziałowcami, a często także inicjatorami tych przedsięwzięć.

W 1879 r. w Królestwie Polskim ziemianie mieli 336 firm przemysłowych, w których wartość produkcji wyniosła 8 676 000 rubli. Zatrudniały one 11 200 robotników. Najwięcej zakładów przemysłowych ziemiańskich było w guberni lubelskiej (88), najmniej zaś w guberni suwalskiej (9). W guberni warszawskiej, w której znajdował się powiat włocławski takich zakładów odnotowano 16. Na początku XX w. (1904 r.) zakładów przemysłowych należących do wielkiej własności było już 558, a ich wartość produkcji była równa 27 880 000 rubli. Pracowało w nich 15 161 osób. Także w tym roku w ilości zakładów ziemiańskich przodowała gubernia lubelska (82 zakłady). Następne były gubernie: radomska (80), warszawska (78), piotrkowska (72), siedlecka (67), kaliska (63), łomżyńska (38), kielecka (36) i na samym końcu gubernie płockie i suwalskie (po 21). Na rok przed wybuchem Wielkiej Wojny dane te przedstawiały się następująco: 501 zakładów, 30 946 000 rubli i 16 643 pracowników. W tym czasie najwięcej zakładów przemysłowych znajdowało się guberni lubelskiej (88) i warszawskiej (87), najmniej zaś w suwalskiej (24) oraz płockiej (22)³⁴⁷. W okresie międzywojennym jedynie pierwszy spis powszechny rejestrował zakłady przemysłu rolnego znajdujące się w majątkach ziemskich. W 1921 r. było ich 5327, w tym cukrowni 50, gorzelni – 1456, browarów – 102, krochmalni – 97, suszarni płatków ziemniaczanych – 93, syropiarni – 4, młynów – 1620, tartaków – 542, smolarni – 64, terpentyniarni – 11, cegielni – 700, mleczarni – 356, maślarni – 110 i serowni specjalnych – 32³⁴⁸. Co ciekawe, statystyka ta nie wykazywała rzeźni, które niewątpliwie były w rękach ziemian jako udziałowców.

Odnosnie powiatu włocławskiego, jedynymi danymi statystycznymi, które dotyczą ilości zakładów przemysłowych będących w rękach ziemian posiadamy dla 1921 r. Wówczas to we Włocławskim były 2 cukrownie, 3 gorzelnie, 3 krochmalnie, 6 młynów, 3 tartaki, 8 cegielni, 4 mleczarnie i 4 maślarnie³⁴⁹. W sąsiednim powiecie lipnowskim wśród zakładów przemysłowych ziemiańskich odnotowano 6 gorzelni, 1 browar, 6 suszarni płatków ziemniaczanych, 10 młynów, 1 tartak oraz 5 cegielni. Z kolei

³⁴⁶ J. Kita, *Ziemianie Królestwa Polskiego wobec...*, s. 21-35; R.W. Kowalczyk, *Inicjatywy ziemian...*, s. 113-131; W. Puś, *Industrializacja ziem polskich...*, s. 17-18; tenże, *Przemysł w majątkach...*, s. 15-17; tenże, *Przemysł ziemiański guberni...*, s. 410-415; tenże, *Ziemiańskie gorzelnie...*, s. 425-434.

³⁴⁷ W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 16, 18, 20, 22; tenże, *Przemysł ziemiański...*, s. 237, 239, 241-242.

³⁴⁸ *Wielka własność*, 1925, s. 79-82, obliczenia autora.

³⁴⁹ Tamże, s. 79.

w Kutnowskim były: 2 cukrownie, 8 gorzelni, 1 młyn, 1 tartak, 2 cegielnie, 7 mleczarni i 3 masłarnie³⁵⁰.

3.7.1. Cukrownictwo

Pierwsze próby uprawy buraków cukrowych oraz przetwarzania ich na cukier odnotowano jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. Stanisław Baliński jest autorem pierwszej broszury dotyczącej cukrownictwa. Została ona wydana w 1811 r. pod tytułem *O fabrykacyi cukru z białych buraków, z Zlecenia Jaśnie Wielmożnego Łubieńskiego Ministra Sprawiedliwości*. Wydawnictwo to pełniło funkcję podręcznika, w którym zaprezentowano teoretyczną wykładnię na temat uprawy buraków i ich przetwórstwa. W ślad za nią zaczęto pisać artykuły publikowane na łamach m.in. „Sylwanu” czy „Piasta”³⁵¹. Pierwsza cukrownia na terenie Królestwa Polskiego powstała w 1829 r. w Izdebnie, a między 1829 a 1831 r. cukrownia w Guzowie³⁵². Pierwsze z cukrowni, jakie zakładano na terenie Królestwa Polskiego były zakładami przyfolwarcznymi³⁵³. Rozwój tej gałęzi przemysłu następował od lat 30. XIX w., a największy jego rozkwit przypada na następne dziesięciolecie. W 1845 r. w Królestwie Polskim było 26 cukrowni, w tym w guberni warszawskiej istniało ich 10, 8 w lubelskiej i jedynie 2 w płockiej. Pięć lat później w Królestwie odnotowano działanie 35 fabryk tego typu. W roku 1857 działały już 52 cukrownie, w tym najwięcej, bo aż 35 w guberni warszawskiej³⁵⁴. Liczbę fabryk cukru na terenach Królestwa Polskiego w wybranych latach XIX i XX w. przedstawia poniższy wykres.

³⁵⁰ Tamże; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 117-118.

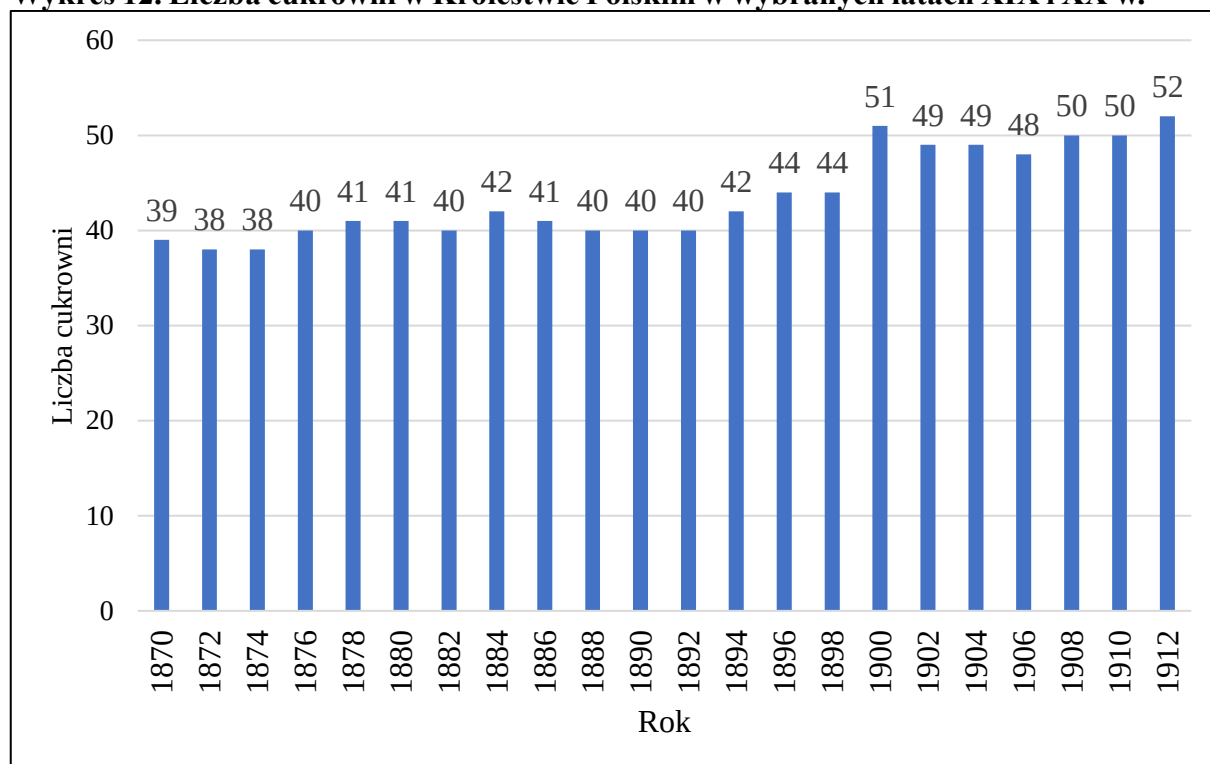
³⁵¹ W.R. Brociek, dz. cyt., 14-15; J. Godlewski, *Przemysł cukrowniczy w Królestwie Polskim 1870–1914*, Białystok 2009, s. 19-20; Z. Przyrembel, dz. cyt., s. 91, 110-114.

³⁵² Tamże, s. 118-122, gdzie autor podaje, że pierwszą cukrownią założoną w Królestwie Polskim była cukrownia w Częstocicach założona w 1826 r. przez Henryka hr. Łubieńskiego; W.R. Brociek, dz. cyt., s. 14-15; J. Godlewski, dz. cyt., s. 20-22, autor za Przyremblem przyjmuje powstanie pierwszej cukrowni w Królestwie Polskim w Częstocicach; *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 227.

³⁵³ J. Godlewski, dz. cyt., s. 22.11

³⁵⁴ W.R. Brociek, dz. cyt., s. 27-28, 31.

Wykres 12. Liczba cukrowni w Królestwie Polskim w wybranych latach XIX i XX w.

Źródło: oprac. własne na podstawie: J. Godlewski, dz. cyt., s. 39, Tabela 2. Liczba cukrowni w Królestwie Polskim w latach 1870–1913.

Na terenie powiatu włocławskiego w XIX i XX w. działały dwie cukrownie, do których powstania przyczynili się właściciele ziemscy. Były one zlokalizowane w Brześciu Kujawskim oraz w Choceniu.

Pierwsza inicjatywa pobudowania cukrowni na terenie Kujaw pojawiła się w 1884 r. Wyszła ona od Maurycego Wortmana³⁵⁵ i Józefa Eryka Natansona³⁵⁶, którzy po dokładnym przeanalizowaniu warunków, na miejsce fabryki wskazali Falborek (majątek sąsiadujący z Brześciem Kujawskim), za czym później opowiedziały się inne osoby, w tym Rudnicki czy Kuczyński, a ich wybór został zaakceptowany przez Ludwik

³⁵⁵ Maurycy Wortman (1834–1910), członek Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych i Przemysłowych Miasta Warszawy, prezes Sekcji Cukrowniczej Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu oraz Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni Krasiniec oraz Młodzieszyn. Był wydawcą „Gazety Cukrowniczej” i „Przeglądu Technicznego”, zob. E. Sokół, *Maurycy Wortman*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 30, z 28 lipca, s. 369–370; *Ś.p. Maurycy Wortman*, „Kurier Warszawski” 1910, nr 198, z 20 lipca (dod. poranny), s. 1; tamże, s. 3 (nekrolog Maurycego Wortmana).

³⁵⁶ S. Konarski, *Natanson Józef Eryk (1854 lub 1855–1929), przyrodnik, organizator cukrownictwa, finansista, działacz społeczny i oświatowy*, w: PSB, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 603–604.

Rossmanna³⁵⁷ i Augusta Rephana (Repphana)³⁵⁸. Pierwsze kroki w celu powstania cukrowni w Brześciu Kujawskim podjęto pod koniec XIX w. Inicjatywę budowy fabryki zgłoszono władzom gubernialnym w 1892 r. Zebranie założycielskie pod egidą Marcina Krzymuskiego³⁵⁹ w tej sprawie odbyło się 1 listopada tego roku w sali hotelu „Pod trzema koronami” we Włocławku, na które przybyło ok. 80 osób, w tym właściciele ziemscy z powiatu włocławskiego oraz nieszawskiego³⁶⁰, włościanie i przemysłowcy z Łodzi, Warszawy, a także z Włocławka. Spotkanie poprowadził Mieczysław Rudnicki, właściciel Biskupic (powiat nieszawski, obecnie powiat radziejowski), z kolei głównym mówcą był Maurycy Wortman. Zapoznał on zebranych z kosztami budowy cukrowni, jak i ze spodziewanymi zyskami oraz ryzykiem udziałowców. Na spotkaniu spisano projekt Ustawy Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni „Brześć Kujawski”³⁶¹ (zatwierdzony w kwietniu roku następnego), wybrano miejsce budowy fabryki, która miała powstać na ziemiach majątku Falborek, należącego do Józefa Przywieczerskiego. Ponadto uchwalono, że kapitał potrzebny na budowę i uruchomienie cukrowni wyniesie pół miliona rs., który podzielono na 1000 udziałów, każdy w wysokości 500 rs. Zdecydowano, że 300 rs. na rzecz udziału wpłacający musiał uiścić do 30 grudnia tego roku, a pozostałe 200 rs. wpłacić w ciągu roku. Na zebraniu przyjęto, że budowa fabryki miała rozpocząć się wiosną 1893 r., a pierwsza kampania buraczana planowano rozpocząć 1 października 1894 r. Zebrani, którzy wykazali chęć wykupienia udziałów musieli wpłacić po 10 rs. za każdy udział, a zebrane w ten sposób pieniądze miały być przeznaczone na pilne pracy. Wśród udziałowców byli ziemianie (100 000 rs.),

³⁵⁷ Ludwik Rossmann (1851–1931), inżynier, przemysłowiec, autor projektów cukrowni w Królestwie Polskim, zob. S. Nikiel, *Rossmann Ludwik (1851–1931), inż. mechanik, konstruktor aparatury cukrowniczej i projektant nowoczesnych cukrowni, pionier rozwoju przemysłu maszynowego i cukrownictwa w Polsce*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 2, Warszawa 1992, s. 147–148; P. Drzewiecki, *Ś.p. Ludwik Rossmann*, „Kurier Warszawski” 1931, nr 220, z 13 sierpnia, s. 4; W. Januszewski, *Ś.p. Inż. Ludwik Rossmann*, „Przegląd Techniczny” 1931, nr 33–34, z 19–26 sierpnia, s. 527–528.

³⁵⁸ [Inż. chemik], *Falborek czy Falborz*, „Kurier Warszawski” 1893, nr 126, z 26 kwietnia (8 maja), s. 2. August Rephan (Repphan) 1844–1924, inżynier, przemysłowiec warszawski, zob. M. Błachowicz, *Kaplica i krypta rodziny Repphanów i Scholzów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Kaliszu. Przyczynek do dziejów rodzin*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego »Kalisia«” 2017, t. 6, s. 82, przyp. 48; E. Szulc, *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, s. 455.

³⁵⁹ M. Raczkowski, *Krzymski Marcin...*, s. 73–76.

³⁶⁰ Wśród właścicieli ziemskich na zebraniu byli obecni: Karol Gostomski (1842–1908, maj. Borucinek), Stanisław, Kazimierz i Zygmunt Dzierzbiccy, Konstanty Paprocki, Kryński, Makary Tabaczyński z synem i zięciami Sokołowskimi, Alfons Sokołowski, Józef i Kazimierz Glińscy, Grodzicki, Zygmunt Barthel, Tabaczyński, Kazimierz Rudnicki, Biegałka (być może chodzi o Henryka Bigalke, właściciela majątku Kuczyna), Feldt, Józef Przywieczerski, zob. *Ś.p. Karol Gostomski*, „Kurier Warszawski” 1908, nr 319, z 17 listopada (dod. poranny), s. 1; „Tygodnik Ilustrowany” 1909, nr 1 (2656), z 2 stycznia, s. 17 (Wspomnienie pośmiertne Karola Gostomskiego); *Włocławek*, „Rolnik i Hodowca” 1892, nr 46, z 5 (17) listopada, s. 547.

³⁶¹ APTow, ZPW, sygn. 1739, k. 18; *Ustav” obšestva saharnago Brest’-Kuâvskij*, Varšava 1893=*Ustawa Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni Brześć Kujawski*, Warszawa 1893.

włościanie (7000 rs.) i przemysłowcy, którzy wnieśli pozostałą część kapitału, a mianowicie: Władysław Wizbek³⁶² i Edward Herbst³⁶³ – 100 000 rs., Dawid Przeworski – 250 000 rs., August Rephan – 50 000 rs., Mieczysław Rudnicki – 45 000 rs. i Hugo Haack³⁶⁴ – 40 000 rs. Pieniądze wpłacane na rzecz udziału miały być deponowane w Banku Handlowym w Warszawie. W celu prowadzeniu wszelkich spraw związanych z uruchomieniem cukrowni zgromadzenie powołało radę, składającą się z 11 osób: Stanisława Dzierzbickiego³⁶⁵, Hugo Haacka, właściciela Dębic, Edwarda Herbsta, Marcina Krzymuskiego, właściciela Falborza jako przewodniczącego, Władysława Nowcy³⁶⁶, Dawida Przeworskiego, Józefa Przywieczerskiego, Augusta Rephana, Rudnickiego, Sokołowskiego i Władysława Wizbeka. Władze cukrowni ulokowano w Warszawie³⁶⁷. Pomimo wyboru Falborka jako miejsca, gdzie stanąć miała cukrownia, w prasie rozgorzała dyskusja na temat czy dla nowopowstającej fabryki nie będzie korzystniejsza lokalizacja w Falborzu. Dyskusja ta odbyła się na łamach „Kuriera Warszawskiego”, a głos w niej zabrał m.in. Stanisław Dzierzbicki. Za Falborzem opowiedziała się 30 kwietnia delegacja organizacyjna³⁶⁸ zebrana w tymże majątku. Jak podawał jeden z korespondentów biorących udział w dyskusji, podpisujący się jako inżynier chemik, na Falborku podano dwa miejsca, gdzie mogłaby stanąć nowa fabryka. Miejsce w Falborzu wskazano jako ostatnie i miało ono odpowiadać większości

³⁶² Władysław Wizbek (1850–1896), kupiec, obywatel m. Łodzi, zob. *Ś. p. Władysław Wizbek*, „Kurier Warszawski” 1896, nr 273, z 20 września (2 października), s. 2.

³⁶³ A. Rynkowska, *Herbst Edward August Maurycy (1844–1921), przemysłowiec łódzki*, w: PSB, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 438.

³⁶⁴ T. Dziki, *Haack Hugo (1849–1900), przemysłowiec, członek Zarządu Gminy Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 62–63, gdzie brak informacji o jego udziale w powstaniu brzeskiej cukrowni.

³⁶⁵ S. Dziewulski, *Dzierzbicki Stanisław (1854–1919), rolnik, ekonomista i działacz społeczny*, w: PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 141–142.

³⁶⁶ M. Gruszczyńska, *Nowca Władysław (1846–1924), notariusz, prezes sądy, przewodniczący Rady Miejskiej we Włocławku, działacz społeczny*, w: WSB, t. 8, dz. cyt., s. 122–124, w którym to biogramie brak informacji o udziale Władysława Nowcy w postaniu brzeskiej fabryki, jak i zasiadaniu w jej zarządzie.

³⁶⁷ W. Karczewski, *Cukrownia pod Brześciem (Korespondencja specjalna Kurjera warsz.)*, „Kurier Warszawski” 1892, nr 305, z 22 października (3 listopada), s. 1–2; J.M., *Włocławek*, „Kurier Codzienny” 1892, nr 317, z 3 (15) listopada, s. 3; J.T., *Z Brześcia Kujawskiego*, „Gazeta Świąteczna” 1893, nr 11 (636), z 28 lutego (12 marca), s. 6; *Przemysł fabryczny*, tamże, 1892, nr 45 (618), z 25 października (6 listopada), s. 2–3; *Spółka Brzesko-Kujawska*, tamże, nr 46 (619), z 1 (13) listopada, s. 1–2; *Włocławek*, „Rolnik i Hodowca” 1892, nr 46, z 5 (17) listopada, s. 547–548. Ponadto zob. E. Brejski, *110 lat Cukrowni Brześć Kujawski*, „Gazeta Cukrownicza” 2004, nr 7, s. 204; E. Brejski, *Cukrownia Brześć Kujawski – rys historyczny*, w: *Cukrownia Brześć Kujawski. Stuletnia tradycja 1894–1994*, Brześć Kujawski 1994, s. 5; T. Dziki, *Brześć Kujawski w latach 1793–1918*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. I: *Do roku 1918*, pod red. D. Karczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski 2020, s. 290–291; A. Kowalewska, *Powiat włocławski w latach 1795–1918*, w: *Monografia*, 1968, s. 86.

³⁶⁸ W skład delegacji organizacyjnej, składającej się z 9 członków, wchodził: Stanisław Dzierzbicki, Hugo Haack, Marcin Krzymuski, Józef Przywieczerski, Mieczysław Rudnicki i Alfons Sokołowski. Wszyscy oni byli właścicielami ziemskimi. Zob. S. Dzierzbicki, *Falborz czy Falborek?*, „Kurier Warszawski” 1893, nr 131, z 1 (13) maja, s. 2.

członkom komitetu, lecz przeciwni jej byli plantatorzy oraz kilku techników. Autor relacji podał trzy warianty dotyczące miejsca, w której miałyby powstać cukrownia w Brześciu i po przedstawieniu szeregu argumentów merytorycznych uważał, że najkorzystniej jest zbudować cukrownię w Falborku³⁶⁹. Odpowiedź na ten artykuł dał wspomniany Stanisław Dzierzbicki. Zwrócił on uwagę, że rzeczywiście koszt zakupu ziemi w Falborzu był wyższy niż w Falborku, właściciel pierwszego majątku chciał otrzymać 5000 rs. za włókę ziemi (pod fabrykę przeznaczono 2 włóki), natomiast Przywieczerski grunt w Falborku chciał sprzedać za 2000 rs. za włókę, nie mniej jednak inne prace, które należałoby przeprowadzić na gruntach Falborku znacznie przewyższyłyby koszty związane z kupnem ziemi w Falborzu. W związku z tym postanowiono, że cukrownia stanie na polach dóbr Falborza³⁷⁰. Również za lokalizacją cukrowni w Falborzu ze względu na rodzaj gleby, tzn. czarnoziem kujawski, opowiadał się Alexy Chrzanowski z Wójcina, uznając, że wybór tej miejscowości jest o wiele lepszy niż Falborka³⁷¹.

1 października 1893 r. odbyło się ogólne zgromadzenie akcjonariuszy, któremu przewodniczył Marcin Krzymuski, a asesorami zostali Feliks Bobrowski oraz Julian Waliszewski. Wybrano zarząd w składzie: Zygmunt Lubiński – prezes³⁷², Hugo Haack oraz Władysław Wizbek, ich zastępcami zostali: Marcin Krzymuski i Bronisław Werner³⁷³. Komisję rewizyjną tworzyli: Ludwik Bauer³⁷⁴, Józef Besiekierski, Karol Gostomski, Stefan Henisz oraz Teofil Marynowski. Akt założycielski przed rejentem Władysławem Nowcą jako założyciele podpisali: Ludwik Bauer, Feliks Bobrowski, Stanisław Dzierzbicki, Hugo Haack, Edward Herbst, Marcin Krzymuski, Adolf Kuntze, Jan Lasocki, August Repphan, Mieczysław Rudnicki, Julian Waliszewski i Władysław Wizbek³⁷⁵. Dyrektorem cukrowni został Stanisław Watraszewski³⁷⁶. Nowopowstała

³⁶⁹ [Inż. rolnik] *Falborek czy Falborz?*..., s. 1-2.

³⁷⁰ Tamże, s. 2; S. Dzierzbicki, dz. cyt., s. 2.

³⁷¹ A. Chrzanowski, *Falborz nie Falborek*, „Kurier Poranny” 1893, nr 127, z 27 kwietnia (9 maja), s. 3.

³⁷² Zygmunt Piotr Lubiński (1846–1901), absolwent Szkoły Głównej w Warszawie, dyrektor cukrowni Młodzieszyn Fabryczny, zob. „Kurier Warszawski” 1901, nr 176, z 28 czerwca, s. 7 (nekrolog Zygmunta Lubińskiego); „Słowo” 1901, nr 147, z 18 czerwca (1 lipca), s. 2; *Ś.p. Zygmunt Lubiński*, „Gazeta Cukrownicza” 1901, nr 41 (406), z 30 czerwca (13 lipca), s. 317-321; *Ś.p. Zygmunt Lubiński*, „Kurier Warszawski” 1901, nr 176, z 28 czerwca, s. 5.

³⁷³ Zapewne chodzi o Bronisława Fryderyka Wernera (1844–1916), kupiec, dyrektor Miejskiego Towarzystwa Kredytowego w Warszawie, zob. E. Szulc, *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski...*, s. 594-596; S. Werner, *Korzenie. Sławni i bliscy rodziny Wernerów oraz rodzin skoligaconych: Norblinów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów...*, Warszawa 2009, s. 96-98.

³⁷⁴ M. Gruszczyńska, *Bauer Ludwik Teodor (1851–1927), burmistrz miasta Włocławka, przemysłowiec, zasłużony działacz społeczny*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 22-24, w którym to autorka biogramu nie wspominała o udziale Ludwika Bauera przy powstawaniu cukrowni w Brześciu Kujawskim.

³⁷⁵ *Nowa cukrownia*, „Kurier Codzienny” 1893, nr 272, z 20 września (2 października), s. 2.

³⁷⁶ Stanisław Grzegorz Watraszewski (1855–1940), absolwent Politechniki Ryskiej (1879), dyrektor cukrowni m.in. Turbów na Podolu. Był on zięciem Marcina Krzymuskiego, właściciela Falborza, który sam

fabryka została pomyślana jako towarzystwo akcyjne (spółka akcyjna)³⁷⁷. Wprawdzie pod założycielskim aktem notarialnym podpisało się 12 osób, to w rzeczywistości założycielami byli: kupcy łódzcy pierwszej gildii Władysław Wizbek i Edward Herbst, właściciele ziemscy w osobach Stanisława Dzierzbickiego, Marcina Krzymuskiego oraz Mieczysława Rudnickiego oraz Hugo Haack, reprezentujący kupiectwo wrocławskie drugiej gildii³⁷⁸.

Projekt budynków cukrowni sporządził inż. Ludwik Rossmann, który obok inż. Stanisława Watraszewskiego pilnował budowy brzeskiej fabryki. Jej budowę zajmowała się fabryka Scholtzego i Rephana z Kalisza, jednocześnie zaopatrująca brzeski zakład w niezbędne maszyny oraz aparaty. Budynki te wznoszono od 1894 r. do 1941 r. Jednymi z pierwszych pobudowanych obiektów były budynki kotłowni i surowni (1895 r.), ostatnim zaś budynek wapniarni oraz wapniaka, który został wzniesiony w czasie okupacji niemieckiej (1941 r.)³⁷⁹. W czasie budowy cukrowni, zbudowano także pałacyk dyrektora fabryki (1894 r.)³⁸⁰. Oprócz budynków stricte fabrycznych, przy fabryce powstał zespół budynków administracyjno-usługowych, osiedle mieszkaniowe dla pracowników (osada fabryczna), a także budynek zarządu. W kompleksie budynków administracyjno-usługowych najwcześniej wzniesiono kantor (1895 r., w okresie Polski Ludowej były tam umiejscowione przychodnia i mieszkania), następnie szkołę i ochronkę (1903 r.), łaźnię i pralnię (1906 r.), budynek zarządu cukrowni (1914 r.), garaż samochodowy (1929 r., później pełnił funkcję stołówki) i budynek biura plantacji (1942 r.). Z kolei w osadzie fabrycznej pierwszy dom pobudowano w 1900 r., ostatni zaś w 1928 r.³⁸¹ Część projektów budynków brzeskiej cukrowni wyszła z pracowni Józefa

był zaangażowany w postanie i rozruch brzeskiej cukrowni. Zob. Z. Czerniawska, *Watraszewscy*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, s. 50-56; *Czy wiesz kto...*, s. 782 (gdzie informacja, że był on dyrektorem cukrowni brzeskiej w latach 1919–1924); A. Janicki, dz. cyt., t. 2: *Album Academicum Polonorum*, Gdańsk 2005, s. 31, l.p. 146; E. Wawrykiewicz, *Spis techników w guberniach Królestwa Polskiego*, Warszawa 1899, s. 114-115.

³⁷⁷ *Statut spółki akcyjnej pod firmą „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”*, Warszawa 1920; *Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”*, Warszawa 1931; *Statut spółki akcyjnej pod firmą „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”*, Warszawa 1932; *Statut spółki akcyjnej pod firmą Towarzystwo Cukrowni Brześć Akcyjna Spółka Akcyjna*, Warszawa 1937.

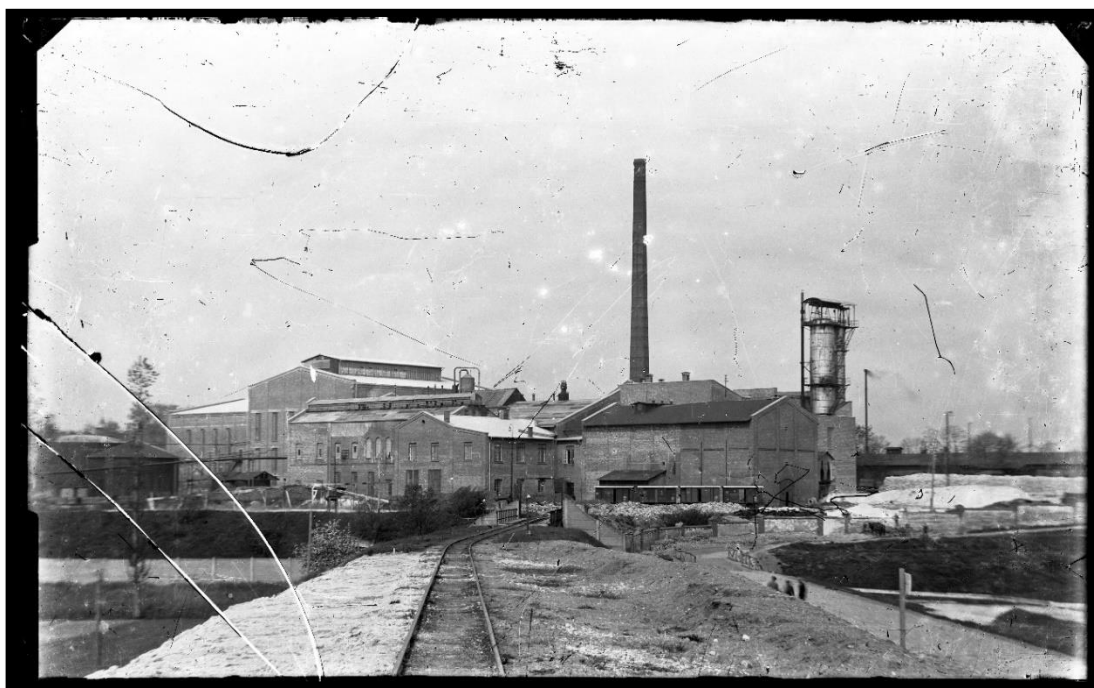
³⁷⁸ *Ustav” obšestva saharnago...*, s. 3.

³⁷⁹ WUOZ Wrocław, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski budynek wielofunkcyjny z działami: surowni (7), produktowni z pakownią (10, 11), kotłowni (16), turbinowni (8), wapniarni (4) i magazyn wyśłodków (5) w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; W. Januszewski, dz. cyt., s. 528; [Przemysławiec], *Ze spraw przemysłowych*, „Kurier Codzienny” 1894, nr 247, z 26 sierpnia (7 września), s. 1; *Z zagranicy*, „Słowo” 1894, nr 198, z 29 sierpnia, s. 1-2; J. Godlewski, dz. cyt., s. 144; *Zabytki architektury budownictwa...*, s. 18.

³⁸⁰ Tamże.

³⁸¹ Tamże; WUOZ Wrocław, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski garaż samochodowy (37) ob. stołówka w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna

Gałęzowskiego oraz Rudolfa Świerczyńskiego, a ich autorem był Gałęzowski. Zaprojektował on budynek zarządu cukrowni i osiedle mieszkaniowe. Projekty powstały zapewne w 1912 r. Od czerwca do października 1912 r. rysunki kolonii robotniczej brzeskiej fabryki prezentował on w Krakowie. Pierwszym zrealizowanym projektem był budynek zarządu cukrowni. Ukończono go w 1914 r. Natomiast jeśli chodzi o osiedle mieszkaniowe, plan jego został zrealizowany częściowo. Ostatecznie z planu wybudowano jedynie cztery budynki, w tym dom dla trzech rodzin³⁸².

Fot. 11. Cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim (ze zbiorów Konrada Jaroszewskiego z Brześcia Kujawskiego, udostępnił Krystian Zieliński z Warszawy)

zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski kantor fabryczny (46) ob. budynek zarządu w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski kantor cukrowni (54) ob. przychodnia i dom mieszkalny w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski, dom mieszkalny wielorodzinny zw. „Kamienicą” (60) w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski dom mieszkalny dwurodzinny (68) ob. wielorodzinny w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski pałac dyrektora (75) ob. przedszkole i mieszkania w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; tamże, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski szkoła i ochronka (77) ob. świetlica i mieszkanie w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

³⁸² WUOZ Włocławek, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski kantor fabryczny (46) ob. budynek zarządu w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”; *Katalog wystawy architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym pod parkiem dra Jordana w Krakowie: czerwiec-październik 1912 r.*, Kraków 1912, s. 34; M. Kuhnke, dz. cyt., s. 227, przyp. 162; J.K. Lenartowicz, *Działalność planistyczna i urbanistyczna prof. Józefa Gałęzowskiego w latach 1912–1918*, w: *Nowe idee w planowaniu rozwoju terytorialnego*, t. 1, *Nowe idee w urbanistyce i planowaniu przestrzennym*, praca zbiorowa pod red. E. Węclawowicz-Bilskiej, Kraków 2017, s. 40–41, 54–55. Lenartowicz (dz. cyt., s. 40, przyp. 4) błędnie podaje nazwę katalogu, w którym podano informację o rysunkach kolonii robotniczej brzeskiej cukrowni. Według niego jest to *Katalog wystawy architektury „Odbudowa polskiej wsi”*, red. W. Ekielski, Kraków 1915, s. 34.

Cukrownia „Brześć Kujawski” swą pierwszą kampanię rozpoczęła na jesieni 1894 r. W czasie jej trwania fabryka przerobiła 24 000 ton buraków i wyprodukowała 2400 ton cukru. Pierwszy rok działalności cukrowni zamknął się stratą wynoszącą 48 000 rs. Rok później wartość produkcji oszacowano na 412 600 rubli przy zatrudnieniu 423 pracowników. W czasie kampanii buraczanej 1895/1896 wyprodukowano 2790 t cukru. W 1896 r. dane te wynosiły odpowiednio: 660 560 rubli i 600 pracowników³⁸³. Na początku XX w. (1901 r.) dobowy przerób buraków w brzeskim zakładzie wynosił 655 t buraków. W 1904 r. fabryka zatrudniała 364 pracowników, w następnym roku kampanii (1905–1906) było ich od 250 do 500, zaś w 1907 r. pracowało w cukrowni 570 osób³⁸⁴. Wraz ze wzrostem zatrudnienia pracowników, rosła również produkcja cukru i przerób buraków. W roku 1905/1906 roczny obrót oszacowano na 1,6 mln rubli, a dobowy przerób buraków wynosił 500 t. Dwa lata później obrót cukrowni wynosił 2 mln. Podczas jednej z ostatnich kampanii, która odbyła się w roku 1912/1913 nastąpiło zwiększenie przerobu dobowego do 700 t. W roku następnym (1913/1914) wyprodukowano 77 654 cetnary metryczne (ctn. mtr.) – 3 148 900,76 kg kryształu oraz 9574 ctn. mtr. (388 229,53 kg) kostki³⁸⁵. W kampanii, która trwała od 1 lipca 1916 r. do 30 czerwca 1917 r. brzeska fabryka wyprodukowała 14 104 494 funty cukru w kryształach, mączki mielonej oraz kostek prasowanych na ogólną sumę 2 403 853 rubli 27 kop. W tym samym czasie sprzedała 12 343 822 funty produktów za 2 054 150 rubli 87 kop. Dochody cukrowni przewyższyły wydatki o 570 028 rubli 46 kop., z której to sumy przeznaczono: 73 833 ruble 29 kop. na różne umorzenia, 53 123 ruble 23 kop. na tantiemy dla dyrektorów zarządu, 30 000 rubli na gratyfikacje dla pracowników, 25 000 rubli na cele filantropijne oraz 15 000 rubli na kasę przezorności urzędników i robotników. Z nadwyżki zostało 373 071 rubli 94 kop., lecz także z tej sumy na kapitał zasobowy przekazano 28 501 rubli 42 kopiejki, na podatek dochodowy 104 305 rubli. Pozostałą sumę 240 264 ruble 62 kopiejek, po doliczeniu pozostałości zysków za rok 1915/1916 przeznaczono na dywidendę dla akcjonariuszy, która wynosiła 250 000 rubli. Kapitał akcyjny cukrowni

³⁸³ Kronika Cukrowni Brześć Kujawski, t. I: *Do roku 2000*, b.p., kopia w zbiorach autora; *Obzor za 1895 god*, b.m.w. 1895, *Vedomost' 4: O fabrykach" i zavodach" v Varšavskoj gubernii za 1895 god"*; *Obzor za 1896 god*, b.m.w. 1896, *Vedomost': Vedomost' o fabrykach" i zavodach" v" Varšavskoj gubernii za 1896 g.*; E. Brejski, *Cukrownia Brześć Kujawski...*, s. 5; T. Dziki, *Brześć Kujawski...*, s. 291; tenże, *W czasach zaborów...*, s. 226; S. Godlewski, dz. cyt., s. 144. Opracowanie (*Dzieje cukrownictwa w Polsce*, praca zbiorowa pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1981, s. 90) podaje, że cukrownia w Brześciu Kujawskim rozpoczęła swą pierwszą kampanię już w 1883 r.

³⁸⁴ Tamże; J. Godlewski, dz. cyt., s. 207.

³⁸⁵ *Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1923, s. 5; E. Brejski, *Cukrownia Brześć Kujawski...*, s. 5; T. Dziki, *Brześć Kujawski...*, s. 291.

w roku sprawozdawczym wynosił 1 mln rubli, kapitał amortyzacyjny wraz z zasobowym – 145 876 rubli 92 kopiejki³⁸⁶. Wielkość produkcji cukru przez brzeską fabrykę w latach 1917–1932 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 48. Wielkość produkcji cukru białego w cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim w latach 1917–1932 (w ctn. mtr.)

Rok kampanii	Ilość cukru
1917/18	57 620
1918/19	56 043
1919/20	46 746
1920/21	44 391
1921/22	41 671
1922/23	79 111
1923/24	85 956
1924/25	108 594
1925/26	127 499
1926/27	121 574
1927/28	118 818
1928/29	134 767
1929/30	190 427
1930/31	160 770
1931/32	106 972

Źródło: *Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1923, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 5, 60-61; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 3, 58-59.

Wzrost produkcji zakładu brzeskiego był związany z powstającą i rozwijającą się siecią kolejki wąskotorowej. W latach 1908–1914 cukrownia brzeska pobrała 37 km kolejek³⁸⁷. Pierwszą z linii rozpoczęto budować w 1908 r. i umowa na jej budowę została podpisana w maju tego samego roku. Linię tą oddano do użytku pod koniec 1908 r. Rozpoczynała się ona na stacji Włocławek Kolei Warszawsko-Bydgoskiej. Długość odcinka wynosiła 18,8 wiorst (ok. 20 km). Na całej linii były trzy stacje oraz dwa rozjazdy. Przebiegała ona obok dóbr Nowa Wieś przez Smólsk, Popowiczki i obok Brześcia Kujawskiego dochodząc do cukrowni. Szerokość toru wynosiła 750 mm.

³⁸⁶ *Cukrownia „Brześć Kujawski”*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 1 (835), z 1 stycznia, s. 7.

³⁸⁷ *Dzieje cukrownictwa...*, s. 87. Bogdan Pokropiński (*Kujawskie Koleje Dojazdowe*, Poznań 1994, s. 10, 75) twierdzi, że pierwsza linia kolejki wąskotorowej prowadzącej z Brześcia Kujawskiego do stacji Kolei Warszawsko-Bydgoskiej w Brześciu została zbudowana w 1900 r. Według tego autora miała być to trakcja konna. Niestety, opracowanie to oprócz bibliografii nie zawiera przypisów, co utrudnia zorientowanie się z jakiego opracowania lub prasy autor korzystał przy opracowywaniu tematu.

Budowa kolejki kosztowała ok. 7500 rubli za wiorstę włącznie z taborem. Łączny koszt budowy wyniósł 142 500 rubli poniesiony przez udziałowców cukrowni³⁸⁸. W 1910 r. uzyskano koncesję na zbudowanie odcinka kolejki wąskotorowej od Smólska aż do Koła. W tym roku została zbudowana linia na odcinku Smólsk-majątek Boniewo, która miała przechodzić przez Kruszyn, Kruszynek, Świętosław, Gołębin, Kaniewo, Mikołajki oraz Otmianowo. Odcinek oddano do użytku w pierwszych dniach listopada 1910 r.³⁸⁹ Jednocześnie od linii tej, od stacji Kruszyn poprowadzono odgałęzienie do Sokołowa. W okresie okupacji niemieckiej cała kolejka wąskotorowa cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim została zarekwirowana przez władze okupacyjne³⁹⁰. Dopiero w odrodzonej Rzeczypospolitej następował dalszy rozwój sieci kolejki wąskotorowej należącej do brzeskiej cukrowni. Poniższa tabela przedstawia przebieg kolejki wąskotorowej brzeskiej cukrowni wybudowanej w latach 1920–1927.

Tabela 49. Sieć kolejki wąskotorowej cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim wybudowana w latach 1920–1927

Przebieg trasy	Długość głównej linii	Długość mijanek	Długość żeberek	Data budowy
Cukrownia Brześć Kujawski-Osięciny ^{a)}	19,96	0,85	1,13	–
odgałęzienie od kolejki fabrycznej Brześć-Bartłomiejowice-Osięciny ^{b)}	3,26	0	0,15	1921
odgałęzienie od kolejki państwowej Boniewo-Lubomin-Izbica ^{c)}	7,2	0,31	0,24	1922
odgałęzienie od kolejki fabrycznej Brześć-Jądrowice-Osięciny ^{d)}	31,31	1,01	3,21	1920, 1924
odgałęzienie od kolejki fabrycznej Brześć-Falborz-Osięciny ^{e)}	16,98	0,42	0,44	1925, 1927
odgałęzienie kolejki państwowej Smólsk-Kruszynek-Boniewo ^{f)}	3,1	0,15	brak danych	1925
odgałęzienie od państwowej kolejki Izbica-Mchowo-Koło ^{g)}	4,1	0,25	0,05	1927
odgałęzienie od kolejki fabrycznej Falborz-Bachórka-Janowice ^{h)}	7,85	0,29	0,67	1926

³⁸⁸ *Kolejka Brześć-Włocławek*, „Hasło” 1908, nr 117, z 22 maja, s. 3; K. Troczewski, *Kolejki kujawskie*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 15, z 14 kwietnia, s. 188-189, tenże, *Nowe kolejki kujawskie*, tamże, 1909, nr 15, z 15 kwietnia, s. 186. Ponadto zob. B. Pokropiński, dz. cyt., s. 10, gdzie autor pisze, że linia ta została zbudowana w 1907 r. i była w użyciu jesienią tego roku.

³⁸⁹ Tenże, *Kolejka podjazdowa Smólsk-Koło*, „Przegląd Techniczny” 1910, nr 45, z 10 listopada, s. 552; *Nowe koleje na Kujawach*, „Kurier Poranny” 1910, nr 360, z 30 grudnia, s. 2; *Przedłużenie kolejki*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 171, z 28 grudnia, s. 3; *Zatwierdzenie koncesji*, „Słowo” 1910, nr 440, z 29 (16) września, s. 2; *Zatwierdzenie koncesji*, „Wiadomości Codzienne” 1910, nr 223, z 29 września, s. 3; A. Ciechański, *Rozwój i regres sieci kolei przemysłowych w Polsce w latach 1881–2010*, Warszawa 2013 („Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN” nr 243), s. 68.

³⁹⁰ E. Hempler, *Żegluga wodna, kolejki, koleje*, w: *Monografia*, t. I, s. 261.

a) Przebiegała przez Falborz, Romocinek, Kuczyne, Jądrówce, Konary, Lekarzewice, Wolę Skarbkową, Bartłomiejowice. Jej koniec był na linii skrzyżowań: Brześć Kujawski-Radziejów oraz Piotrków Kujawski-Osięciny.

b) Jej trasa wiodła przez Bartłomiejowice, Pułkownikowo oraz Kościelną Wieś.

c) Przebieg odgałęzienia był następujący: Lubomin, Bieżyń, Obalki, Wietrzychowice i Szczkowo.

d) Trasa przebiegała przez: Jądrówce, Kąkowa Wola, Redecz Kalny, Redecz Wielki, Żydowo, Świerczyn, Galonki, Topółka, Czamanin, Miłogaj, Świszewy, Hulanka, Zagrodnica, Izbica Kujawska.

e) Przebieg trasy: Falborz, Bachórka, Kałęczyn, Wysocin, Jaranowo, Toporzyszczewo, Kałęczynek, Janowice.

f) Trasa tego odgałęzienia wiodła od Kruszyńka do Dębic.

g) Było ono wytoczone od Mchowa przez Wicinin do Radoszewic.

h) Przechodziło ono przez Bachórkę, Wolice, Polówkę, Wieniec, Lipiny i Włodarkę.

Źródło: oprac. własne na podstawie: Archiwum Państwowe w Łodzi, Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Łodzi 1846–1945, sygn. 927, s. 1-3, 13-3; tamże, sygn. 942, 943, 945, 946, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 965, 966; APTow, Cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim 1899–1946, sygn. 71, 72, 82; A. Ciechański, dz. cyt., s. 67, Tabela 17. Wąskotorowa sieć kolei cukrowni Brześć Kujawski; E. Hempler, dz. cyt., s. 262-263.

W okresie II wojny światowej oddano do użytku zaledwie 2 km linii kolei wąskotorowych na odcinku Toporzyszczew-Kalinowiec³⁹¹.

W historię cukrowni brzeskiej wpisało się wiele nazwisk osób, które były członkami zarządu, dyrektorami czy kierownikami poszczególnych działów. Dyrektorami zarządu cukrowni w latach 1894–1897 byli: Władysław Wizbek – prezes, Hugo Haack – wiceprezes oraz Zygmunt Lubiński. Ich zastępcami w roku fabrycznym 1895/1896 byli Marcin Krzymuski i Bronisław Werner. Funkcje członków komisji rewizyjnej pełnili: Ludwik Bauer, Józef Besiekierski, Karol Gostomski, Stefan Henisz i Teofil Marynowski³⁹². W kampaniach 1897/8—1898/9 zarząd składał się z Hugo Haacka, Zygmunta Lubińskiego i Krzymuskiego, prawdopodobnie Henryka, właściciela Falborza³⁹³. W roku kampanii cukrowej 1899/1900 skład zarządu przedstawiał się następująco: Hugo Haack, Zygmunt Lubiński oraz Teofil Marynowski³⁹⁴. W roku 1901/2 zarząd cukrowni tworzyli Władysław Nowca, Teofil Marynowski i Sokołowski³⁹⁵. W latach 1903–1919 zarząd Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni „Brześć Kujawski”

³⁹¹ A. Ciechański, dz. cyt., s. 67, Tabela 17. Wąskotorowa sieć kolei cukrowni Brześć Kujawski.

³⁹² „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1894/5 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego (dalej: Kalendarz dla Cukrowników na rok...)”, Warszawa 1894, s. 124; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1895/6”, Warszawa 1895, s. 148; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1896/7”, Warszawa 1896, Spis cukrowni i rafinerii, s. 132; *Otčet Pravleniâ Akcionernago Obšestva Sveklosaharnago Zavoda Brest’-Kuâvskij za operacunn’ij god’s 19 ĩnâ (1 ĩlâ) 1895 goda po 18 (30) ĩnâ 1896 goda*=Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni Brześć-Kujawski za rok fabryczny od dnia 19 Czerwca (1 Lipca) 1895 roku po dzień 18 (30) Czerwca 1896 roku, [Warszawa 1896], s. 1.

³⁹³ „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1897/8”, R. VII, Warszawa 1897, s. 122; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1898/9”, R. VIII, Warszawa 1898, s. 150.

³⁹⁴ „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1899/1900”, R. IX, Warszawa 1899, Spis cukrowni i rafinerii, s. 172.

³⁹⁵ „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1901/1902”, R. XI, Warszawa 1901, s. 50. Wydawcami od rocznika XI kalendarza byli S. Broniewski i T. Rutkowski.

w Brześciu Kujawskim stanowili: Władysław Nowca – prezes, Maksymilian Łebkowski (jednocześnie w latach 1909–1910 pełniący funkcję administratora brzeskiej cukrowni) oraz Marian Sokołowski³⁹⁶. Dyrektorem zarządzającym i technicznym w latach 1894–1907 był Stanisław Watraszewski (będący w latach 1914–1919 razem ze Stefanem Heniszem zastępcą dyrektorów), następnie funkcję tą pełnił Jan Zagleniczny (1907–1918)³⁹⁷. W 1917 r. funkcje zastępców członków zarządu pełnili Stefan Henisz oraz

³⁹⁶ Marian Julian Sokołowski (1858–1928), obywatel ziemski, był Prezesem Zarządu Filharmonii Warszawskiej, Prezesem Związku Ubezpieczeń Rolnych Warszawskiego Towarzystwa Ubezpieczeń oraz Dyrektorem Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Łazy, zob. „Kurier Warszawski” 1928, nr 89, z 29 marca (wyd. poranne), s. 4 (nekrolog Mariana Sokołowskiego); tamże, nr 90, z 30 marca (wyd. wieczorne), s. 9 (nekrologi Mariana Sokołowskiego); Z. Skoczyński, *Sokołowski Zbigniew Stanisław (1900–1972), inżynier chemik, dyrektor Fabryki Farmaceutycznej w Tarchominie*, w: PSB, t. 40, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 208.

³⁹⁷ *Adresnaâ Kniga Fabrično-Promyšlennyh Zavedenij v Carstve Pol'skom na 1904/5 God*” (dalej: *Adresnaâ Kniga na... God*”), pri učasti red. komiteta, sost. iz inženerov gg.: Petra Drževeckago, Genrika Karpinskago i Âna Seklückago sost. i izd. Leon Ezioranskij, Varšava 1904, s. 216, Nr 1763; *Adresnaâ Kniga na 1906 God*”, pri učasti red. komiteta, sost. iz inženerov gg.: Petra Drževeckago, Genrika Karpinskago i Âna Seklückago sost. i izd. Leon Ezioranskij, Varšava 1905, s. s. 309, Nr 1993; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz dla Cukrowników na rok 1911–1912 (dalej: „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok...”), wyd. T. Rutkowski, R. XXI, Warszawa 1911, Spis cukrowni i rafinerii, s. 201; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1913–1914”, wyd. T. Rutkowski, R. XXIII, Warszawa 1913, Spis cukrowni i rafinerii, s. 67; „Kalendarz dla Cukrowników nr rok 1893/4”, Warszawa 1893, s. 143; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1894/5”, dz. cyt., s. 125; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1895/6”, dz. cyt., s. 149; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1896/7”, dz. cyt., s. 133; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1897/8”, dz. cyt., s. 123; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1898/9”, dz. cyt., s. 151; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1899/1900”, s. 173; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1901/1902”, dz. cyt., s. 51; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1902/1903”, R. XII, Warszawa 1902, s. 53; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1903/1904”, cz. I, R. XIII, Warszawa 1903, Spis cukrowni i rafinerii, s. 52–53; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1904/1905”, R. XIV, Warszawa 1904, s. 53; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1905/1906”, R. XV, Warszawa 1905, s. 53; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1909/1910, wyd. T. Rutkowski”, R. XIX, Warszawa 1909, s. 179; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1910/1911, wyd. T. Rutkowski”, R. XX, Warszawa 1910, s. 197; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1904*, przy współpracownictwie Komitetu Redakcyjnego, złożonego z pp.: P. Drzewieckiego, H. Karpińskiego i J. Siekluckiego, oprac. i wyd. L. Jeziorański, Warszawa 1904, s. 243, Nr 1797; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, Warszawa 1905, Nr 2411; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim*, t. 4, oprac. i wyd. L. Jeziorański, Warszawa 1907, Nr 2214; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim*, t. 6, oprac. i wyd. A.R. Sroka, Warszawa 1910, Nr 2385; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, przy współpracownictwie Komitetu Redakcyjnego Stowarzyszenia Techników oprac. i wyd. A.R. Sroka, Warszawa 1911, Nr 5730; *Sprawozdanie zarządu Towarzystwa Akcyjnego cukrowni „Brześć Kujawski” za rok fabryczny od dnia 1 Lipca 1914 po dzień 30 Czerwca 1915 roku. 1914/1915* (dalej: *Sprawozdanie zarządu za rok...*), [Warszawa 1915], s. 3; *Sprawozdanie zarządu za rok fabryczny od dnia 1 Lipca 1917 roku po dzień 30-go Czerwca 1918 roku. 1917–1918*, Włocławek 1918, s. 4; *Sprawozdanie zarządu za rok fabryczny od dnia 1-go Lipca 1918 roku po dzień 30-go Czerwca 1919 roku. 1918/1919*, Włocławek 1919, s. 2; *Brześć Kujawski*, „Słowo Kujawskie” 1919, nr 64, z 18 marca, s. 3; *Cukrownia „Brześć Kujawski”...*, s. 7; M.R. [M. Rychter], *Z życia i pism ś.p. Jana Zaglenicznego*, „Życie Cukrownicze” 1932, nr 1, z 1 stycznia, s. 9. Jan Zagleniczny (1866–1931), przemysłowiec, działacz społeczny, polityk, senator, minister przemysłu i handlu (1918), zob. J. Hellmann, *Wspomnienie pośmiertne*, „Życie Cukrownicze” 1932, nr 1, z 1 stycznia, s. 9–10; M.R. [M. Rychter], *Z życia...*, s. 8–9; *Ś.p. Jan Zagleniczny*, „Pamiętnik Koła Kielczan” t. 5, 1932 (druk 1933), s. 87–89; *Ś.p. Jan Zagleniczny*, „Przemysł Chemiczny” 1931, R. XV, z. 23 i 24, z 5 i 20 grudnia, s. 361–362.

Stanisław Watraszewski³⁹⁸. Skład zarządów w okresie międzywojennym przedstawia poniższa tabela.

Tabela 50. Skład zarządów Cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim w okresie międzywojennym

Rok	Skład zarządu
1921	Władysław Nowca – prezes
	Marian Sokołowski – wiceprezes
	Stanisław Watraszewski – będący równocześnie administratorem
1923	Stanisław Watraszewski – prezes
	Marian Sokołowski – wiceprezes
	Władysław Nowca
1926	Stanisław Watraszewski – prezes
	Marian Sokołowski – wiceprezes
	Leon Nowakowski ³⁹⁹
1929–1930	Stanisław Watraszewski – prezes
	Leon Nowakowski
	Henryk Krzymuski ⁴⁰⁰
1931–1934	Stanisław Watraszewski – prezes
	Leon Nowakowski
	Tadeusz Karszo-Siedlewski ⁴⁰¹
1935–1938	Stanisław Watraszewski – prezes
	Leon Nowakowski
	Witold Sokołowski ⁴⁰²

³⁹⁸ Cukrownia „Brześć Kujawski” ..., s. 7.

³⁹⁹ Właściwie Wincenty Leon Nowakowski (1875–1948), dr filozofii, kawaler Orderu Polonia Restituta, długoletni generalny dyrektor cukrowni, prezes Koła Techników Cukrowników (1923–1939), zob. S.N.[Stanisław Nikiel?], *Leon Nowakowski – dr chemii, inż. technolog, działacz gospodarczy i długoletni prezes Koła Techników Cukrowników (1923–1939)*, „Gazeta Cukrownicza” 1994, t. 104, nr 9, s. 180, gdzie brak informacji o dacie urodzin i śmierci, a także, gdzie Nowakowski kończył szkoły; S. Nikiel, *Nowakowski Leon (1875–ok. 1950), dr inż. chemik, długoletni prezes Koła Techników Cukrowników*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 8, Warszawa 1997, s. 75–76; „Życie Warszawy” 1948, nr 126 (1269), z 8 maja, s. 2 (nekrolog Leona Nowakowskiego); tamże, nr 127 (1270), z 9 maja, s. 4 (nekrologi Leona Nowakowskiego).

⁴⁰⁰ J. Krzymuski, *Krzymuski Henryk h. Radwan*, w: *Ziemiańscy polscy*, red. T. Epsztein, cz. 10, Warszawa 2013, s. 57–58.

⁴⁰¹ W. Bieńkowski, *Karszo-Siedlewski Tadeusz Aleksander (1893–1939), przemysłowiec, senator Rzpłtej*, w: PSB, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 137–138, w którym to biogramie podana informacja, że Tadeusz Karszo-Siedlewski już w 1928 r. objął funkcję członka zarządu i dyrekcji cukrowni brzeskiej; J. i E. Szulcowie, *Cmentarz Ewangelicko-Reformowany w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, s. 197–198.

⁴⁰² Witold Stanisław Sokołowski (1893–1951), absolwent Instytutu Politechnicznego w Liège. Po ukończeniu studiów związał się z przemysłem cukrowniczym. Po wojnie był m.in. dyrektorem cukrowni w Środzie, gdzie zmarł 11 marca 1951 r., zob. APToW, Akta Gminy Bądkowo powiat nieszawski 1886–1930, sygn. 3, k. 27v-28; „Gazeta Cukrownicza” 1951, nr 5, maj, s. 119 (nekrolog Witolda Sokołowskiego); J. Nowakowski, *Wolność przynieśli nam w darze. Słownik biograficzny bądkowian na stulecie odzyskania Niepodległości*, Radom 2018, s. 101 (biogram Mariana Juliana Sokołowskiego, ojca Witolda Stanisława), gdzie błędna informacja, że Witold Stanisław urodził się 26 listopada/8grudnia 1904 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Informator polskiego przemysłu cukrowniczego*, Warszawa 1938, s. 31; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1921” wyd. T. Rutkowski, R. XXIV, Warszawa 1921, s. 212; „Rocznik Informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1929 (dalej: „Rocznik Informacyjny...”)””, R. 1, Warszawa 1929, nr 593; „Rocznik Informacyjny 1930”, R. 2, Warszawa 1930, nr 539; „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1932 (dalej: Rocznik Przemysłu)”, R. 3, Warszawa 1932, nr 1890; „Rocznik Przemysłu 1934”, R. 4, Warszawa 1933, nr 4183; „Rocznik Przemysłu 1936”, R. 5, Warszawa 1935, nr 4622; „Rocznik Przemysłu 1938”, R. 6, Warszawa 1937, nr 6094; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 5, 60-61; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 3; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. piąte, Warszawa 1937, s. 3; *Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok fabryczny 38-my od dnia 1-go lipca 1931 roku po dzień 30-go czerwca 1932 roku. 1931–1932*, Włocławek 1932, s. 2; *Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok 1935/36 porządkowy 42-gi*, Włocławek 1936, s. 3; *Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok 1937/38 porządkowy 44-ty*, Włocławek 1938, s. 3.

Administratorem cukrowni (dyrektorem zarządzającym) w latach 1922–1938 był Leon Nowakowski. W tym czasie, dyrektorami brzeskiej fabryki byli Michał Polkowski-Koziół⁴⁰³ (1919–luty 1920), Józef Dębicki⁴⁰⁴ (luty 1920–1934), a po nim funkcję tę, od 1935 r. pełnił Witold Sokołowski⁴⁰⁵.

Brzeska fabryka przerwała prace w chwili wybuchu II wojny światowej. Po zajęciu Polski przez okupanta niemieckiego pod jego zarząd trafiły m.in. zakłady przemysłowe, w tym cukrownia „Brześć Kujawski”. Pierwszym komisarycznym zarządcą cukrowni i jej dyrektorem był Hans Paul Grenz (1940–marzec 1943), po którym funkcję tę objął Karol Werner, pochodzący z Chodczka (od kwietnia 1943 r. do zakończenia działań wojennych)⁴⁰⁶.

⁴⁰³ Michał Florian Poklewski-Koziół (1876–1920), absolwent gimnazjum w Warszawie oraz Politechniki w Dreźnie. W l. 1915–1919 dyrektor cukrowni w Łanietach, zob. *Ś.p. Poklewski-Koziół*, „Gazeta Cukrownicza” 1920, nr 11, z 13 marca, s. 156; „Kurier Polski” 1920, nr 34, z 4 lutego, s. 7. Ponadto zob. W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, Brześć Kujawski 2024, s. 381, gdzie błędna informacja, że Michał Poklewski-Koziół został pochowany na cmentarzu parafialnym w Brześciu Kujawskim. Jego grób znajduje się na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie.

⁴⁰⁴ Józef Jakub Ignacy Jaxa-Dębicki (?–1941), oprócz pełnienia funkcji dyrektora brzeskiej cukrowni, był również dyrektorem cukrowni w Środzie Wielkopolskiej, zob. *Informator polskiego przemysłu...*, s. 46; „Nowy Kurier Warszawski” 1941, nr 109, z 9 maja, s. 2 (nekrolog Józefa Jaxy-Dębickiego).

⁴⁰⁵ *Informator polskiego przemysłu cukrowniczego...*, s. 31; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1921”, dz. cyt., s. 212; „Rocznik Informacyjny 1929”, R. 1, Warszawa 1929, nr 593; „Rocznik Informacyjny 1930”, R. 2, Warszawa 1930, nr 539; „Rocznik Przemysłu 1936”, R. 5, Warszawa 1935, nr 4622; „Rocznik Przemysłu 1938”, R. 6, Warszawa 1937, nr 6094; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 5; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 5, 60-61; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 3; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. piąte, Warszawa 1937, s. 3; *Sprawozdanie zarządu za rok 1935/36*, s. 3; *Sprawozdanie zarządu za rok 1937/38*, s. 3; T. Łaskiewicz, *Brześć Kujawski 1918–1939. Problemy społeczne małego miasta w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021, s. 18; tenże, *Dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939)*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego...*, t. 2, praca zbiorowa pod red. D. Karczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski 2022, s. 16. Ostatni cytowany autor pomylił imię dyrektora cukrowni brzeskiej i zamiast Witold pisze o Wiktorze Sokołowskim.

⁴⁰⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Urząd Powierniczy w Poznaniu [1907–1939] 1939–1945 (Treuhandstelle Posen [1907–1939] 1939–1945) (dalej: Urząd Powierniczy), sygn. 2938, b.p.;

Drugą z działających cukrowni we Włocławskim, której powstanie było możliwe dzięki działalności właścicieli ziemskim była cukrownia „Chocień” w Choceniu. Inicjatywa zbudowania choczeńskiej fabryki narodziła się w 1910 r. Była ona odpowiedzią na fiasko budowy cukrowni w okolicach Służewa. Przedsiębiorcy oraz właściciele ziemscy będąc dalej zainteresowani pobudowaniem cukrowni zwrócili uwagę na okolice Czerniewic, a mianowicie na okolice jeziora Borzymowskiego, gdzie upatrzone odpowiednie miejsce do mającej powstać fabryki. 7 stycznia 1910 r. miała miejsce narada fabrykantów i ziemian, którzy opowiedzieli się za lokalizacją cukrowni niedaleko jeziora. Jak donosiła ówczesna prasa potrzebny kapitał był już zgromadzony i fabryka cukru miała powstać w niedalekiej przyszłości⁴⁰⁷. Pomimo takiego obrotu sprawy, inicjatywa nie doszła do skutku i dopiero w 1912 r. zawiązano Kujawskie Towarzystwo Przemysłowe, którego Komitet Organizacyjny planował założenie Towarzystwa Akcyjnego. Jego kapitał miał wynosić 3 500 000 rubli. Kwota ta miała być przeznaczona na wybudowanie dwóch cukrowni (w Choceniu we Włocławskim i Świeszu w Nieszawskim) oraz krochmalni w Małym Przewozie nad Gopłem. W skład Komitetu Organizacyjnego weszli: Tadeusz Findeisen⁴⁰⁸, właściciel Śmiłowic (4 km od Chocenia), Michał Bojańczyk, przemysłowiec z Włocławka, Karol Rozdejczer, właściciel Kryszkowic (pow. nieszawski), Zygmunt Dziembowski⁴⁰⁹ z Poznania oraz Ludwik Czarnowski⁴¹⁰ i Antoni Chrzęszczewski, obydwaj z Warszawy⁴¹¹. Ambitne plany nie zostały zrealizowane, jednakże pomysł o budowie cukrowni w Choceniu trafił na podatny grunt. Pomysł był możliwy do zrealizowania dzięki zaangażowaniu właścicieli ziemskich

tamże, sygn. 2939, b.p.; tamże, sygn. 2940, b.p.; tamże, sygn. 2941, b.p.; tamże, sygn. 2942, b.p.; *Adreßbuch für die Zuckerindustrie und den Zuckerhandel Europas 1941–42*, 71. Jahrgang, Magdeburg 1941, s. 244–245; *Deutsches Reichs-Adressbuch. Adressbuch der Ostgebiete*, Berlin 1941, s. 179. Ponadto zob. S. Grochowina, *W latach okupacji niemieckiej (1939–1945)*, w: *Dzieje Brzeźcia Kujawskiego...*, t. 2, s. 108, gdzie autorka podaje, że komisarycznym zarządcą cukrowni brzeskiej był H.P. Grenz, nie podając pełnych imion, ani dat urzędowania Grenza. Karol Lucjan Werner (1898–1950), właściciel Ignalina, a od 1935 r., po śmierci swego ojca, Karola Jana, właściciel Chodeczka, A. Mietz, *Werner Karol...*, s. 175–176. W roku gospodarczym 1941/1942 inne funkcje pełnili: Adolf Radatz – handlowiec, dr Erich Werner – asystent dyrektora, chemik, H. Wieser – mistrz gotowania, L. Weber – maszynowy oraz B. Kurowski – mistrz wagowy, zob. *Adreßbuch für die...*, s. 245. W tym miejscu pragnę podziękować Panu Krystianowi Zielińskiemu z Warszawy za udostępnienie materiałów archiwalnych z Poznania.

⁴⁰⁷ *Nowa cukrownia*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 3, z 8 stycznia, s. 1.

⁴⁰⁸ A. Ciechalski, *Findeisen Tadeusz (1875–1948), działacz gospodarczy i społeczny, ziemianin, właściciel dóbr Śmiłowice*, w: WSB, t. 9, dz. cyt., s. 58–61.

⁴⁰⁹ J. Baumgart, *Dziembowski Zygmunt Florian (1858–1918), adwokat, poseł do parlamentu niemieckiego*, w: PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 138–139.

⁴¹⁰ S. Woyzbun, *Czarnowski Ludwik (1861–1921), przemysłowiec, filantrop, działacz społeczny*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 236–237.

⁴¹¹ „Kurier Warszawski” 1912, nr 68, z 8 marca, s. 1; T. Lewicki, *Cukrownia Chocień*, „Kurier Włocławski” 1913, nr 73, z 16 września, s. 2–3; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 17, gdzie autor błędnie podaje, że to Komitet Organizacyjny miał pobudować wspomniane fabryki.

skupionych w Czerniewickim Kole Rolniczym, któremu ideę pobudowania cukrowni przedstawił Tadeusz Findeisen, będący motorem napędowym całego przedsięwzięcia⁴¹². W celu prowadzenia cukrowni powołano do życia Towarzystwo Akcyjne Fabryki Cukru „Chocień” z kapitałem wynoszącym 750 000 rubli. Odpowiedni akt notarialny spisano 7 lipca 1914 r. w kancelarii Józefa Zborowskiego w Warszawie⁴¹³.

Pod budowę cukrowni zakupiono działkę od Aleksandra Higersbergera⁴¹⁴, właściciela majątku Chocień za kwotę 30 000 rubli⁴¹⁵. Projekt budynków chocieńskiej cukrowni został przygotowany przez Antoniego Franciszka Olszakowskiego⁴¹⁶, architekta pracującego we Włocławku, który jednocześnie prowadził jej budowę⁴¹⁷. Z kolei spod rąk Rudolfa Świerczyńskiego wyszedł projekt domu ludowego dla cukrowni⁴¹⁸. Świerczyński wspólnie z inż. Władysławem Kwapiszewskim⁴¹⁹ oraz Popławskim zaprojektowali 4 domki w stylu polskim (stylu dworskim) z przeznaczeniem dla kadry kierowniczej cukrowni⁴²⁰. Poświęcenie kamienia węgielnego pod budującą się fabryką dokonał 17 października 1913 r. ks. Władysław Siemaszko. Udział w uroczystości wzięli m.in.: Tadeusz Findeisen, prezes zarządu cukrowni, Lucjan Morzycki z Brzyszcza, Lucjan Stark⁴²¹, dyrektor budowy, wspomniany Olszakowski i Karol Xiężopolski (Księżopolski), reprezentujący firmę budowlaną „Leon Bojańczyk”, która prowadziła budowę fabryki⁴²². Prace nad budową cukrowni ruszyły pełną parą i do lata 1914 r. zbudowano główny pawilon, magazyn i kotłownię z kominem o wysokości

⁴¹² A. Byszewski, *Wyniki akcji gospodarczej...*, s. 396-397; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 17-19; M. Rychter, *Cukrownia...*, s. 7-8.

⁴¹³ A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 38.

⁴¹⁴ M. Raczkowski, A. Pawłowska, *Higersberger Aleksander...*, s. 22-25.

⁴¹⁵ APToW, Księgi i akta, sygn. I/85, Wykaz hipoteczny, Dział II, s. 11.

⁴¹⁶ B. Ziółkowski, *Olszakowski Antoni Franciszek (1860-1942), architekt, działacz społeczny, krajoznawca*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 127-129.

⁴¹⁷ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 536-16, Plan cukrowni w dobrach Chocień w powiecie włocławskim; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 210; M. Rychter, *Cukrownia...*, s. 8; *Budowa cukrowni*, „Kurier Włocławski” 1913, nr 20, z 14 lipca, s. 2; *Poświęcenie cukrowni*, „Łowiczanie” 1913, nr 45, z 7 listopada, s. 8.

⁴¹⁸ M. Kuhnke, dz. cyt., s. 226. Świerczyński był autorem również projektu domu dla Kooperatywy „Orzeł” w Choceniu. Autorka błędnie pisze o Chocieniu [Chocień, sic!] i uważa, że taka miejscowość nie istniała w latach 30. XX w. i nazwa odnosi się zatem tylko do cukrowni, co oczywiście jest błędem, zob. tamże, s. 226, przyp. 158.

⁴¹⁹ Władysław Kwapiszewski (1882-1938), inż. architektury, w latach 1922-1928 architekt miejski we Włocławku, zob. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 165.

⁴²⁰ A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 70.

⁴²¹ Lucjan Stark vel Sztark (1863-1932), absolwent Wydziału Chemicznego Politechniki Ryskiej (1883-1893), m.in. administrator cukrowni „Wielkiej Bobrik”, zob. A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s.86, l.p. 543; „Kurier Warszawski” 1932, nr 317, z 16 listopada, s. 7 (nekrologi Lucjana Andrzeja Sztarka).

⁴²² *Nowa cukrownia*, „Kurier Włocławski” 1913, nr 103, z 21 października, s. 3; *Poświęcenie cukrowni*, „Łowiczanie” 1913, nr 45, z 7 listopada, s. 8; M. Rychter, *Cukrownia...*, s. 8.

55 m⁴²³. Dalszą budowę wstrzymał wybuch I wojny światowej. W czasie walk w listopadzie 1914 r. budynki były ostrzeliwane z dział ciężkich, lecz nie doznały dużego uszczerbku. Prace nad dalszą budową fabryki wznowiono dopiero w kwietniu 1916 r. i trwały one do listopada tego roku. Pracami kierował inż. Stefan Gockowski⁴²⁴. Uroczyste poświęcenie chocińskiej cukrowni przez biskupa kujawsko-kaliskiego Stanisława Zdzitowieckiego nastąpiło 19 listopada 1916 r.⁴²⁵

Fot. 12. Zarząd Cukrowni „Chocień” w Choceniu. Pierwszy rząd od lewej: inż. Wacław Popławski – chemik, inż. Stefan Gockowski – chemik, Bolesław Jankowski – inspektor plantacji, Bogdan Romanowski – wicedyrektor. Drugi rząd od lewej: Goździalski – kolejarz, N.N., N.N., Franciszek Antoniewski – zmianowy, N.N., Zawadzki – magazynier, N.N., fot. n.n. (ze zbiorów Anny Święcickiej z Nowej Zawady)

⁴²³ A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 38.

⁴²⁴ Stefan Gockowski (1869–1955), inżynier, dyrektor cukrowni, radca Najwyższej Izby Kontroli Państwa, zob. A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 60, przyp. 2, gdzie autor powołał się jedynie na strony internetowe; „Życie Warszawy” 1955, nr 88 (3571), z 14 kwietnia, s. 4 (nekrolog Stefana Gockowskiego).

⁴²⁵ A. Ciechalski *Cukrownia w Choceniu...*, s. 40-43; *Nowa placówka przemysłowa na Kujawach*, „Kurier Warszawski” 1916, nr 326, z 24 listopada (wyd. wieczorne), s. 7; *Z cukrowni*, „Kurier Poranny” 1914, nr 264, z 23 września, s. 4.

Ważną rolę w działalności fabryki odegrali właściciele ziemscy, którzy oprócz jej założenia, byli członkami zarządu tego przedsiębiorstwa. W latach 1913–1914, a więc kiedy budowano fabrykę zarząd cukrowni składał się z: Tadeusza Findeisena – prezesa, Lucjana Morzyckiego⁴²⁶, Aleksandra Higersbergera, Zygmunta Komeckiego⁴²⁷ i Ignacego Kretkowskiego. Administratorem był Paweł Jarnuszkiewicz, pochodzący z pobliskiej Kłobi⁴²⁸. W 1916 r. członkami zarządu byli: Lucjan Morzycki, Aleksander Higersberger, Zygmunt Komecki, Ignacy Kretkowski, Michał Bojańczyk oraz Kazimierz Około-Kułąk⁴²⁹. Kolejne składy zarządów chocińskiego cukrowni przedstawia poniższa tabela.

Tabela 51. Skład zarządów Cukrowni „Chocen” w Choceniu w okresie międzywojennym

Rok	Skład zarządu
1921–1923	Aleksander Higersberger – prezes
	Kazimierz Około-Kułąk – wiceprezes
	Tadeusz Findeisen
	Ignacy Kretkowski
	Lucjan Morzycki
1926–1930*	Tadeusz Findeisen – prezes
	Lucjan Morzycki – wiceprezes
	Aleksander Higersberger
	Ignacy Kretkowski
	Kazimierz Około-Kułąk
1932–1934	Tadeusz Findeisen – prezes
	Lucjan Morzycki – wiceprezes
	Bolesław Mikulski
	Edward Olex ⁴³⁰
	Zygmunt Psarski ⁴³¹

⁴²⁶ Z. Morzycki, *Morzycki Lucjan...*, s. 121-123.

⁴²⁷ A. Ciechalski, *Komecki Zygmunt Marian...*, s. 147-153 (tam źródła i wcześniejsza literatura).

⁴²⁸ „Kurier Warszawski” 1914, nr 188, z 10 lipca, s. 1; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1913—1914”, dz. cyt., s. 86-87. Paweł Jarnuszkiewicz (1857–1934), inż. technolog, absolwent Politechniki Ryskiej, inicjator i założyciel „Arkonii”, wicedyrektor i dyrektor cukrowni, m.in. w Leonowie, A. Janicki, dz. cyt., t. 2, s. 41, l.p. 215; J.P., *ś.p. Paweł Jarnuszkiewicz (Założyciel Arkonii)*, „Biuletyn Arkoński” 1935, nr 13, z 30 czerwca, s. 3; *ś.p. Paweł Jarnuszkiewicz*, „Gazeta Cukrownicza” 1934, nr 13-14 (1845/46), z 5 kwietnia, s. 201-202. Na temat Kazimierz Około-Kułąka, zob. M. Raczkowski, *Około-Kułąk Kazimierz h. własnego Kułąk*, mps.

⁴²⁹ *Nowa placówka przemysłowa...*, s. 7.

⁴³⁰ Edward Dołęga-Olex (1888–1957), był m.in. dyrektorem cukrowni Witaszyce (1923–1939), M. Łapa, A. Gruszecka-Tieśluk, *Raport. Odpowiedzialny biznes w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2018, s. 97.

⁴³¹ P. Bauer, *Psarski Zygmunt (29 V 1886–3 IV 1954)*, podpułkownik, w: *Kawalerowie Virtuti...*, t. 2, cz. 2, s. 172.

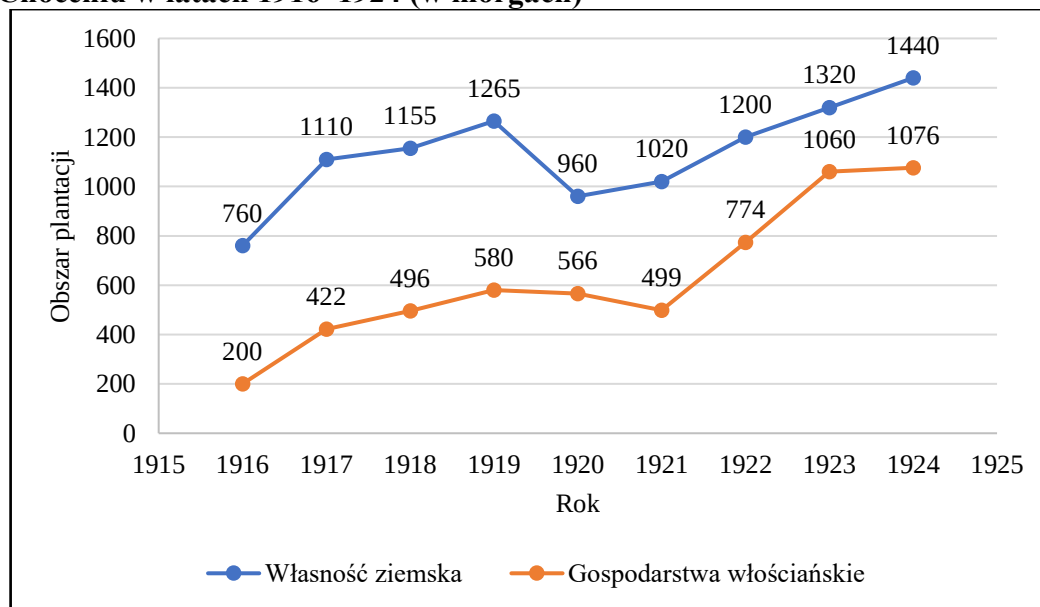
	Władysław Psarski ⁴³²
1936	Stanisław Watraszewski
	Leon Nowakowski
	Tadeusz Karszo-Siedlewski
	Teodor Watraszewski ⁴³³
	Witold Sokołowski
	Józef Lutomski

* Według A. Ciechalskiego (*Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 114) obok Tadeusza Findeisena i Lucjana Morzyckiego zarząd w 1930 r. stanowili Bolesław Mikulski, Edward Olex, Zygmunt Psarski oraz Władysław Psarski. Niestety autor nie podał, skąd zaczerpnął taką informację.

Źródło: oprac. własne na podstawie: „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1921”, dz. cyt., s. 214; „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 596; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., nr 542; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., nr 1931; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., nr 4225; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., nr 4664; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 7; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 7; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 7; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 5; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 114; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 210, 212.

Surowiec potrzebny do produkcji cukru dostarczały folwarki oraz gospodarstwa włościańskie. Wielkość obszaru plantacji tych dwóch rodzajów własności przedstawia poniższy wykres.

Wykres 13. Wielkość obszaru plantacji buraków cukrowych dla cukrowni „Chocień” w Choceniu w latach 1916–1924 (w morgach)

Źródło: oprac. własne na podstawie: M. Rychter, *Cukrownia...*, s. 5; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 48, gdzie autor błędnie podał, że wielkość plantacji gospodarstw włościańskich w roku 1923 wynosiła 1960 mórg.

⁴³² S. Leitgeber, *Psarski Władysław (1888–1944), inżynier cukrownik, działacz gospodarczy*, w: PSB, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 258-259.

⁴³³ Teodor Watraszewski (1903–1944), syn Stanisława Grzegorza i Marii z Tekli Krzymuskich, inżynier elektryk, APToW, ASC PRK Brześć Kujawski, sygn. 198, k. 34, akt nr 133 (akt urodzenia Teodora Watraszewskiego); Z. Czerniawska, *Watraszewscy...*, s. 50-56.

W okresie istnienia choceńskiej fabryki (1916–1933) wielkość produkowanego przez nią cukru wynosiła od 8371 ctn. mtr. (1916/1917) do 77 620 ctn. mtr. w kampanii roku 1929/1930⁴³⁴. Wybuch światowego kryzysu gospodarczego spowodował upadek cukrowni. Posiadacze akcji w osobach właścicieli ziemskich sprzedawali swoje udziały w fabryce. Przełomowym momentem dla dziejów zakładu był rok 1933, kiedy to na nadzwyczajnym walnym zgromadzeniu akcjonariuszy odbytym 20 marca, postanowiono wstrzymać tymczasowo produkcję, jednocześnie wybierając nowy zarząd oraz podpisując umowę z cukrownią w Brześciu, która dotyczyła przerobu zakontraktowanych buraków⁴³⁵. Ostatecznie dokonano fuzji choceńskiej z brzeską. Ta druga po zamknięciu wchłoniętego zakładu sprzedała aparaturę z Chocenia do nowopowstającej cukrowni „Podole” pod Tarnopolem⁴³⁶.

Właściciele ziemscy z powiatu włocławskiego oprócz działalności w przemyśle cukrowniczym na swoim terenie byli zaangażowani również w działanie cukrowni na innych terenach. Stanisław Roman, właściciel Krukowa, od 1923 r. aż do swojej śmierci w 1938 r. był dyrektorem Cukrowni Dobrzelin (pow. kutnowski)⁴³⁷. Z cukrownią tą byli związani Leopold Julian i Leopold Jan baronowie Kronenbergowie. Pierwszy z nich był prezesem zarządu Rady Nadzorczej w latach 1922–1929. W tym czasie jego syn, Leopold Jan był członkiem Rady Nadzorczej dobrzelińskiej cukrowni, od 1932 r. został jej prezesem, a od 1938 r. prezesem Rady Nadzorczej Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru Sp. A., które to towarzystwo konsolidowało trzy cukrownie: Dobrzelin, Izabelin oraz Ostrowy⁴³⁸. Te same funkcje i w tych samych latach pełnili ci Kronenbergowie w dwóch cukrowniach także zlokalizowanych w powiecie kutnowskim, a mianowicie

⁴³⁴ *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 58-59; A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 52.

⁴³⁵ Tamże, s. 111-117; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 212.

⁴³⁶ A. Ciechalski, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 118-119, 122-125.

⁴³⁷ *Informator polskiego przemysłu...*, s. 34, 54; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 9; H. Lesiak, *Szlakiem dworów regionu kutnowskiego*, Kutno 2007, s. 416; „Gazeta Cukrownicza” 1938, nr 31-32, z 5 sierpnia, s. 105 (nekrolog Stanisława Romana); „Kurier Warszawski” 1938, nr 205, z 28 lipca (wyd. wieczorne), s. 10 (nekrolog Stanisława Romana); tamże, nr 206, z 29 lipca (wyd. wieczorne), s. 7 (nekrologi Stanisława Romana); „Życie Cukrownicze” 1938, nr 6, czerwiec-lipiec, s. 18 (nekrologi Stanisława Romana).

⁴³⁸ *Informator polskiego przemysłu...*, s. 48; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 11; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 9. W biografii Leopolda Juliana Kronenberga opublikowanego w PSB (R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Leopold Julian...*, s. 327-328) brak informacji o jego udziale w działalności związanej z cukrownictwem. Ta sama uwaga odnosi się do biografii Kronenberga, który znalazł się we Włocławskim Słowniku Biograficznym, zob. W. Kubiak, *Kronenberg Leopold Julian (1849–1937), finansista i działacz gospodarczy, właściciel pałaców w Wieńcu i Brzeziu*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 6, Włocławek 2011, s. 61-64.

w Łaniętach (zlikwidowana w 1931 r.) oraz w Ostrowach⁴³⁹. Z cukrownictwem swoje życie związał pochodzący z Kłobi Paweł Jarnuszkiewicz. Pierwszą jego pracą po studiach było stanowisko chemika w cukrowni w Łaniętach. Następnie został pomocnikiem i chemikiem (1892–1893) oraz wicedyrektorem cukrowni Leonów, a później dyrektorem cukrowni w Dziunikowie (gubernia kijowska, 1896–1904), Pohrebyszczach (gubernia kijowska, 1906–1908), Borowiczkach (gubernia płocka, późniejsze województwo warszawskie, 1909–1912), gdzie także był członkiem zarządu oraz administratorem (1909–1923). Był również dyrektorem cukrowni Dobrze (1911–1913), gdzie pełnił jednocześnie funkcję kierownika handlu. W latach 1913–1932 był związany z cukrownią Chocień, w której był administratorem. Paweł Jarnuszkiewicz był także prezesem zarządu cukrowni Świecie nad Wisłą (1926–1932)⁴⁴⁰.

Wkład ziemiaństwa powiatu włocławskiego w cukrownictwo jest nie do przecenienia, nie tylko na polu regionalnym, ale także ogólnokrajowym. Dzięki ich inicjatywie, a także zaangażowaniu osobistemu i finansowemu było możliwe podbudowanie cukrowni, które w większości przetrwały czas wojny i Polski Ludowej, a uległy likwidacji po 1989 r.

3.7.2. Krochmalnictwo

Rozwój krochmalnictwa w Królestwie Polskim nie był tak szybki jak chociażby cukrownictwa. Początki jego wiążą się z Kwirynem Sobieszczańskim⁴⁴¹, który uważany jest za ojca przemysłu krochmalniczego. W 1879 r. opublikował broszurę na ten temat⁴⁴². W chwili wydania książki na terenie Królestwa działały dwie krochmalnie (w Puławach należąca do Lenepa i Podladowie, założona w 1870 r., własność Sobieszczańskiego) oraz

⁴³⁹ *Informator polskiego przemysłu...*, s. 44; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 21, 29; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 21, 29; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 21, 29; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 19, 25.

⁴⁴⁰ „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1911-1912”, dz. cyt., s. 201; „J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1921”, dz. cyt., s. 212; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1892/3”, Warszawa 1892, *Spis cukrowni*, s. 150; „Kalendarz dla Cukrowników na rok 1909/1910”, dz. cyt., s. 177; „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 596, 652; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., nr 542, 596; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., nr 1931, 1944; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., nr 4225, 4239; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1923, s. 5, 7; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1926, s. 35; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. trzecie, Warszawa 1929, s. 7, 33; *Spis cukrowni Rzeczypospolitej...*, wyd. czwarte, Warszawa 1932, s. 5, 31; A. Ciechański, *Cukrownia w Choceniu...*, wyd. 2, s. 31-33.

⁴⁴¹ Właściwie Rupert Kwiryn Franciszek Sobieszczański (1838–1913), właściciel ziemski, powstaniec styczniowy, absolwent Wyższej Szkoły Rolniczej w Żabikowie, *Ś.p. Kwiryn Sobieszczański*, „Ziemia Lubelska” 1913, nr 79, z 21 marca, s. 2.

⁴⁴² *Doniosłość i potrzeba fabrykacji krochmali z kartofli w gospodarstwach wiejskich Królestwa Polskiego*, przez K. Sobieszczańskiego, Warszawa 1879.

jedna syropiarnia w Piotrkowie, będąca w rękach Szoltena⁴⁴³. Stan ilościowy oraz wielkość produkcji krochmalni (mączkarni) w wybranych latach przedstawia poniższa tabela.

Tabela 52. Ilość fabryk oraz wielkość produkcji krochmalni w Królestwie Polskim w latach 1873–1912

Rok	Ilość fabryk	Wielkość produkcji (w pudach)
1873	2	25 000
1879	4 (3)*	75 000
1883	6	150 000
1888	7	175 000
1890	8	175 000
1895	12	250 000
1900	21 (16)*	425 000
1904	29 (22)*	575 000
1909	38	775 000
1911	49	1 100 000
1912	52	1 150 000

* W nawiasie podano liczbę fabryk, która należała do właścicieli ziemskich.

Źródło: St. Janicki, dz. cyt., s. 10; W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 46, 49, 54; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 478.

W kampanii ziemniaczanej roku 1922/23 w Polsce były 72 krochmalnie, najwięcej w województwie poznańskim – 25 oraz warszawskim i łódzkim po 14. Wyprodukowały one 36 500 ton krochmalu. Syropiarni było 6 (9920 ton wyprodukowanego syropu) i 3 dekstryniarnie. Przerobiono 282 500 ton ziemniaków, a wszystkie zakłady – łącznie 81 – zatrudniły 1773 pracowników⁴⁴⁴.

W powiecie włocławskim działała jedna krochmalnia, która została założona w majątku ziemskim Borzymie, należącym do Jana Siniarskiego-Czaplickiego⁴⁴⁵. W celu powołania do życia zakładu utworzono towarzystwo pod nazwą „Mączkarnia Udziałowa Kujawska w Borzymiu”. Akty założycielskie spisano przed notariuszem Karolem Potrzebowskiem *vel* Potrzebowskiem we Włocławku w dniach 8 marca 1910 r. oraz 3 czerwca 1913 r.⁴⁴⁶ Wysokość udziału w przedsięwzięciu wynosiła 250 rubli

⁴⁴³ St. Janicki, *O rozwoju krochmalnictwa w Królestwie Polskiem. Referat wygłoszony na zebraniu C.T.R. d. 16.VI 1913 r.*, Warszawa 1913, s. 6; M. Porowski, *Przemysł ziemniaczany*, w: *Księga pamiątkowa na...*, t. 1, s. 465; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 477.

⁴⁴⁴ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 241.

⁴⁴⁵ M. Raczkowski, *Siniarski-Czaplicki Jan...*, s. 103-105.

⁴⁴⁶ APToW, Akta Notariusza Karola Potrzebowskiego z Dobrzynia n/Wisłą i z Włocławka (od 1898 r.) 1889–1918 (dalej: Akta not. Potrzebowskiego), sygn. 47, akt nr 545 z 8 marca 1910 r.; tamże, sygn. 59, akt nr 4124 z 3 czerwca 1913 r.; „Obwieszczenia publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa

z dziesięciokrotną poręką, co oznaczało, że każdy posiadacz jednego udziału odpowiadał sumą 2500 rubli. Początkowo na udziały zapisało się 40 osób, jednak ostatecznie kapitał początkowy wyniósł 9000 rubli, podzielony na 36 udziałów⁴⁴⁷. Budynki fabryczne budowała firma Leona Bojańczyka z Włocławka, natomiast maszyny oraz urządzenia wewnętrzne pochodziły z firmy Hipolit Cegielski z Poznania⁴⁴⁸. Zarząd „Mączkarni Udziałowej Kujawskiej w Borzymiu” składał się z Jana Siniarskiego-Czaplickiego, Kazimierza Glińskiego⁴⁴⁹, właściciela Boniewa oraz Karola Feldta z Bodzanówka⁴⁵⁰. Fabryka była unieruchomiona w czasie I wojny światowej. Po jej zakończeniu spółka zmieniła nazwę na „Mączkarnia Kujawska w Borzymiu”. Na dzień 31 sierpnia 1922 r. jej kapitał wynosił 307 039 marek 77 fenigów, by w następnym roku wzrosnąć do 300 mln marek, a założycielami byli: Aleksander Higersberger, Kazimierz Gautier⁴⁵¹ oraz Lucjan Czaplicki⁴⁵². W 1923 r. spółka ta znajdowała się w stanie likwidacji, którą przeprowadzali założyciele: Higersberger, Gautier i Czaplicki⁴⁵³. Już w dwa lata później aktem zeznanym przed notariuszem Bohdanem Kowalewskim z Włocławka powołano do życia kolejną spółkę „Mączkarnię Kujawską w Borzymiu spółka z ograniczoną odpowiedzialnością”.

Sprawiedliwości” 1923, nr 73, z 12 września, s. 27-28. Wśród założycieli fabryki w 1910 r. byli: Józef Gliński z Otmianowa, Karol Feldt z Bodzanówka, Teodora i Kazimierz Józef Kwiryn Glińscy z Boniewa, Witold Węgliński z Bodzanowa, Jan Karpiński z Woli Adamowej, Jan Siniarski-Czaplicki z Borzymia, Rudolf Kunkel z Łąk Wielkich, Józef Frankus z Pyszkowa, Paweł Bloch z Czupeł, Juliusz Kunkel z Kaniewa, Stanisław Szypowski z Niemojewa, Antoni Byszewski ze Szczytna, Bolesław Szrajber z Łąk Markowych, Artur Feldt z Jarantowiczek, Aleksander Higersberger z Chocenia, Witold Wodziński z Grójca, Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska oraz Jan Guziński z Lubieńca, zob. APToW, Akta not. Potrzebowskiego, sygn. 47, akt nr 545 z 8 marca 1910 r.

⁴⁴⁷ „Obwieszczenia publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1923, nr 73, z 12 września, s. 28; *Kooperatywa rolna*, „Dziennik Kujawski” (wyd. Włocławek) 1910, nr 33, z 23 września, s. 1; *Nowa krochmalnia*, „Polak Katolik. Najtańsze pismo codzienne” 1910, nr 63, z 18 marca, s. 3; *Nowa krochmalnia*, „Wiadomości Codzienne” 1910, nr 63, z 17 marca, s. 3; *Nowe towarzystwo*, „Słowo” 1911, nr 4, z 4 stycznia (22 grudnia 1910 r.), s. 7; *Towarzystwo krochmalniane*, tamże, 1911, nr 1, z 1 stycznia (19 grudnia 1910 r.), s. 3; *Tow. rolniczo-krochmalniane*, „Goniec Poranny” 1910, nr 598, z 31 grudnia, s. 1; *Tow. rolniczo-krochmalniane*, „Naród. Wiadomości Codzienne” 1910, nr 299, z 31 grudnia, s. 2.

⁴⁴⁸ *Krochmalnia udziałowa*, „Kurier Warszawski” 1910, nr 88, z 31 marca, s. 6; *Nowa krochmalnia*, „Kurier” 1910, nr 71, z 30 marca, s. 3; *Nowa krochmalnia*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 31, z 15 marca, s. 2; *Nowa krochmalnia*, „Goniec Wieczorny” 1910, nr 123, z 16 marca, s. 4; *Nowa krochmalnia*, „Wiadomości Codzienne” 1910, nr 63, z 17 marca, s. 3.

⁴⁴⁹ Kazimierz Józef Klementyn Gliński (1865–1915), właściciel Boniewa, APToW, ASC PRK, sygn. 78, s. 16, akt urodzenia nr 51 (akt urodzenia Kazimierza Józefa Klementyna Glińskiego); tamże, sygn. 119, k. 40r, akt zgonu nr 36 (akt zgonu Kazimierza Józefa Klementyna Glińskiego); „Kurier Warszawski” 1915, nr 261, z 21 września, s. 5 (nekrolog Kazimierza Glińskiego).

⁴⁵⁰ *Krochmalnia udziałowa*, „Kurier Warszawski” 1910, nr 88, z 31 marca, s. 6; *Nowa krochmalnia*, „Kurier” 1910, nr 71, z 30 marca, s. 3; *Nowa krochmalnia*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 31, z 15 marca, s. 2; *Nowa krochmalnia*, „Goniec Wieczorny” 1910, nr 123, z 16 marca, s. 4; *Nowa krochmalnia*, „Wiadomości Codzienne” 1910, nr 63, z 17 marca, s. 3.

⁴⁵¹ M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 22-25.

⁴⁵² T. Czaplicki, M. Dembińska, *Czaplicki Lucjan...*, s. 27-29.

⁴⁵³ „Obwieszczenia publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1923, nr 73, z 12 września, s. 27-28; „Przemysł i Handel” 1923, z. 35-36, z 6 września, s. 539.

Jej głównym zadaniem było nabycie i dalsze prowadzenie borzymowskiej krochmalni. Spółka z kapitałem w wysokości 124 000 zł podzielonych na 31 udziałów każdy po 4000 zł zawiązała się 6 kwietnia tego roku. Jej założycielami byli: Aleksander Higersberger z Chocenia (8 udziałów), Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska (1 udział), Lucjan Czaplicki z Jarantowic (2 udziały), Paweł Bloch z Czapel (1 udział), Feliks Witold Karpiński z Woli Adamowej (1 udział), Jan Siniarski-Czaplicki z Borzymia (6 udziałów), Ludwik Siniarski-Czaplicki z Pyszkowa (1 udział), Juliusz Kunkel *vel* Kunkiel z Kaniewa (1 udział), Jerzy Gabriel z Olganowa (1 udział), Kazimierz Gautier z Bodzanówka (2 udziały), Antoni Byszewski ze Szczytna (1 udział), Stanisław Gliński z Otmianowa (5 udziałów) oraz Lucjan Morzycki z Brzyszcza (1 udział). Podobnie jak dwa lata wcześniej zarząd stanowili: Gautier, Higersberger oraz Czaplicki z Jarantowic. Natomiast w skład komisji rewizyjnej wchodził: Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska, Antoni Byszewski ze Szczytna i Jerzy Gabriel z Olganowa. Uchwałą zarządu z 20 kwietnia dyrektorem spółki została Janina Jarochońska⁴⁵⁴. Ostatnia zmiana właściciela mączkarni nastąpiła w 1936 r. W tym roku nastąpiło zatwierdzenie statutu spółki pod nazwą „Spółdzielcza Mączkarnia Kujawska w Borzymiu z odpowiedzialnością udziałami”, która została zarejestrowana 1 października 1936 r. Jej założycielami byli właściciele ziemscy z okolic Borzymia: Lucjan Czaplicki z Jarantowic, Jerzy Gabriel z Olganowa, Witold hr. Broel-Plater z Osieca Wielkiego, Aleksander Higersberger z Chocenia, Franciszek Kuester z Bodzanówka⁴⁵⁵, Witold Karpiński z Woli Adamowej, Kazimierz Siniarski-Czaplicki z Borzymia⁴⁵⁶, Bronisław Brzosko z Wilkowiczek, Stanisław Piaszczyński z Dąbrówki, Adam Jankowski z Unisławic, Jerzy Około-Kułąk z Siewierska, Ludwik Siniarski-Czaplicki z Niemojewa, Jan Gliński z Boniewa, Edward

⁴⁵⁴ APToW, Akta Notariusza Bohdana Kowalewskiego z Włocławka z lat 1918–1933 (dalej: Akta not. Kowalewskiego), sygn. 25, akt nr 430 z 6 kwietnia 1925 r.; tamże, sygn. 58, k. 114v-115r; „Obwieszczenia publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1925, nr 45A, z 6 czerwca, s. 28-29. Janina z Żywanowskich Jarochońska (1884–1935), żona Kazimierza (zm. 1910 r.), późniejsza właścicielka pensjonatu „Victoria Regia” w Gdyni. Zmarła w tym mieście, gdzie została pochowana na Cmentarzu Witomińskim. Jej grób zachował się do dnia dzisiejszego. Widnieje na nim inskrypcja: Ś.p. | Janina z Żywanowskich | Kazimierzowa | Jarochońska | ur. 3.II.1884 r. um. 29.III.1935. | Wieczny odpoczynek racz jej | dać Panie! | Błogosławieni są umarli którzy | w Panu umierają. Zaprawdę | mówi Duch, że odpoczywają od | prac swoich | a uczynki ich idą za nimi. Zdjęcie grobu Janiny Jarochońskiej w zbiorach autora; „Kurier Warszawski” 1935, nr 90, z 1 kwietnia (wyd. wieczorne), s. 9 (nekrolog Janiny Jarochońskiej). Tym samym aktem, którym powołano spółkę do życia, jego sygnatariusze zgodzili się, aby Aleksander Higersberger odsprzedał po jednym udziale na rzecz Jana Guzińskiego z Lubieńca oraz Wilhelma Kriegera z Siarczyc i czterech udziałów Teodorze z Krzymuskich Glińskiej, zob. APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 25, akt nr 430 z 6 kwietnia 1925 r.

⁴⁵⁵ M. Raczkowski, *Kuester Franciszek Jerzy*, s. 83-87.

⁴⁵⁶ Tenże, *Siniarski-Czaplicki Kazimierz...*, s. 77-78.

Hempler z Wilkowic, Paweł Bloch z Czupeł oraz Stanisław Łącki z Otmianowa⁴⁵⁷. Rok później członkami zarządu mączkarni byli: Antoni Byszewski, Witold hr. Broel-Plater – prezes i Kazimierz Siniarski-Czaplicki. Natomiast prezesem Rady Nadzorczej był Bronisław Brzosko⁴⁵⁸. Spółdzielcza mączkarnia była w rękach 27 udziałowców, którzy mieli 321 udziałów. W 1937 r. roczna produkcja mączki w czasie kampanii wynosiła 4000-5000 kwintali (400 t-500 t). Głównym odbiorcą gotowego produktu był przemysł włókienniczy skupiony w takich miastach jak Łódź, Białystok, Katowice, Bielsko i Częstochowa⁴⁵⁹. Mączkarnia musiała przerwać swą działalność wraz z wybuchem II wojny światowej. Po ustaniu działań wojennych, fabrykę uruchomiono 1 listopada 1939 r. Nosiła ona nazwę Kujawische Stärkefabrik Borzymie, a jej zarządcą został Wilhelm Schütze, który funkcję tę pełnił do września 1944 r.⁴⁶⁰ Po nim funkcję tę objął Franciszek Kuester, właściciel Bodzanówka, który na stanowisku tym został do końca okupacji niemieckiej⁴⁶¹. W czasie zarządu borzymskiej fabryki przez Kuestera stała się ona bezpiecznym miejscem dla Polaków (ochrona przed wywozem na terytorium Rzeszy, przed pracą przy okopach, pomoc pracownikom w zdobyciu odzieży, obuwia czy pożywienia), którzy po wojnie zeznawali na korzyść rodziny w procesie rehabilitacyjnym⁴⁶². Fabryka kontynuowała swą działalność w Polsce Ludowej i zakończyła swą działalność przed rokiem 1990.

3.7.3. Przetwórnictwo mięsa (rzeźnictwo)

Rzeźnictwo jako dziedzina przemysłu, w której działalność byli zaangażowani właściciele ziemscy, nie spotkała się jak do tej pory z zainteresowaniem historyków

⁴⁵⁷ AAN, Rada Spółdzielcza w Warszawie [1918–1921] 1922–1939, sygn. 1638, Statut Spółdzielczej Mączkarni Kujawskiej w Borzymiu z odpowiedzialnością udziałami. Odpis, b.p.; *Spółdzielcza Mączkarnia Kujawska*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1937, nr 272, z 27 listopada, s. 10.

⁴⁵⁸ AAN, Rada Spółdzielcza w Warszawie [1918–1921] 1922–1939, sygn. 1638, karta rejestracyjna Spółdzielczej Mączkarni Kujawskiej w Borzymiu z odpowiedzialnością udziałami, b.p.; tamże, Odpis Protokołu nr 5 Zwyczajnego Walnego Zgromadzenia członków Spółdzielczej Mączkarni Kujawskiej w Borzymiu w dniu 29 września 1938 roku, b.p.

⁴⁵⁹ *Spółdzielcza Mączkarnia Kujawska*, dz. cyt., s. 10. Pracując na trzy zmiany fabryka była w stanie wyprodukować do 10 tys. kwintali (1000 t) mączki w czasie kampanii. Dzienny urobek wynosiłby 80 kwintali (8 t), tamże.

⁴⁶⁰ APP, Urząd Powierniczy, sygn. 3813, b.p.; *Deutsches Reichs-Adressbuch. Adressbuch der Ostgebiete*, Berlin 1941, s. 178; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 233.

⁴⁶¹ AIPN Bydgoszcz, IPN By 105/3 (Akta Sądu Grodzkiego we Włocławku w sprawie: Franciszka i Haliny małż. Kuesterów oraz Anny i Alicji Kuesterówien o rehabilitację), k. 12. Jednym z pracowników borzymowskiej fabryki był Bohdan Trzeciak, późniejszy prof. dr hab. nauk medycznych, podpułkownik, zob. B. Trzeciak, *Moje wspomnienia. Historia jednego życia rodem z Chocenia*, wydał, wstępem, życiorysem i przypisami opatrzył M. Raczkowski, Kołobrzeg-Choceń 2016, s. 53-54.

⁴⁶² AIPN Bydgoszcz, IPN By 105/3 (Akta Sądu Grodzkiego we Włocławku w sprawie: Franciszka i Haliny małż. Kuesterów oraz Anny i Alicji Kuesterówien o rehabilitację), k. 12; oświadczenie pracowników „Spółdzielczej Mączkarni Kujawskiej w Borzymiu”, w zbiorach Wojciecha Dmochowskiego z Redy.

zajmujących się przemysłem w majątkach ziemskich⁴⁶³. Do początku XX w. na ziemiach Królestwa Polskiego nie odnotowano działalności żadnej rzeźni będącej w rękach ziemian. Pierwsza fabryka tego typu powstała w Czerniewicach w powiecie włocławskim w 1911 r. Przed wybuchem I wojny światowej zbudowano drugą rzeźnię udziałową w Motyczu pod Lublinem. Została ona założona przez przedsiębiorców angielskich⁴⁶⁴. Organizacją przetwórstwa mięsnego w odrodzonej Rzeczypospolitej zajmowała się spółka pod nazwą „Chłodnictwo Polskie”, w marcu 1924 r. przekształcona w „Związek polskich fabryk przemysłu mięsnego i konserw”, a od 6 sierpnia 1926 r. nosiła ona nazwę „Polski Związek przemysłu bekonowego, mięsnego i konserw”, potocznie zwaną „Bacunion”, której prezesem był Tadeusz Basiński. W czerwcu 1928 r. „Bacunion” przekształcono w „Ogólnopolski Związek eksporterów przemysłowych przetworów mięsnych”, by rok później działać już pod nazwą „Polski Związek Bekonowy”. Od 1933 r. związek ten działał jako „Polski Związek eksporterów bekonu i artykułów zwierzęcych” z inż. Wiktorem Zygmuntym Przedpełskim jako prezesem. Początkowo obejmował on 7 przetwórni: bekoniarnię w Czerniewicach, fabrykę konserw „Ruckera we Lwowie”, fabrykę konserw w Bydgoszczy, fabrykę przetworów mięsnych w Mikułowie na Śląsku, fabrykę Silesia w Rudzie (Śląsk), bekoniarnię przy rzeźni miejskiej w Katowicach oraz bekoniarnię br. Rudzkich w Hucie Królewskiej⁴⁶⁵. Ilość zakładów podlegających związkowi stale wzrastała i w 1929 r. wynosiła 14, rok później 19, a w 1931 r. – 29⁴⁶⁶.

Jedyna rzeźnia w powiecie włocławskim powstała w Czerniewicach. Akt założenia „Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej” zeznano 6/19 października 1910 r. przed notariuszem Karolem Potrzebowskiem we Włocławku (nr 2538). Paragraf 1. stanowił, że *Celem zapewnienia sobie najdogodniejszego zbytu na trzodę chlewną zawierający spółkę postanowili założyć rzeźnię dla uboju świń i sprzedaży mięsa wieprzowego w kraju i za granicą. Rzeźnia nosić będzie nazwę: „Rzeźnia Udziałowa Ziemiańska Kujawsko-Dobrzyńska”*⁴⁶⁷. W tym samym dniu na pierwszym ogólnym

⁴⁶³ Zob. przede wszystkim Z. Chojewski, *Produkcja rolnicza i przemysł rolniczy w Polsce współczesnej*, Warszawa 1937; W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, passim; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

⁴⁶⁴ St. Prus-Wisniewski, *Polski związek eksporterów bekonu i artykułów zwierzęcych*, w: *Księga pamiątkowa na...*, s. 408.

⁴⁶⁵ Tamże, s. 410.

⁴⁶⁶ Tamże.

⁴⁶⁷ APToW, Akta not. Potrzebowskiego, sygn. 49, akt nr 2538 z 6/19 października 1910 r.; tamże, CNSPW, sygn. 105, Rzeźnia Udziałowa Ziemiańska Kujawsko-Dobrzyńska. Akt założenia (Tłumaczenie z języka rosyjskiego), s. 1; tamże, ZPW, sygn. 5951, k. 1, 6-8, 14; *Kółko Czerniewickie*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 44, z 14 kwietnia, s. 2.

zebraniu we Włocławku wyłoniono zarząd w składzie: Karol Feldt, Tadeusz Findeisen, Józef Machciński, Kazimierz Różycki⁴⁶⁸ oraz Jan Siniarski-Czaplicki, a na zastępców wybrano: Bronisława Sulimierskiego⁴⁶⁹ oraz Artura Haacka⁴⁷⁰.

Działkę pod budowę rzeźni zakupiono od Wilhelma Szejny, właściciela majątku Lutobórz, który wcześniej dokonał zamiany gruntów z Tadeuszem i Stefanią małżonkami Kamińskimi. W zamian za 13 dziesięcin 305 sążni kwadratowych gruntu o nazwie „Kolonia Nadjeziorze” Szejne otrzymał 12 dziesięcin 419 sążni kwadratowych. W imieniu spółki 22 marca 1912 r. grunt od Szejnego kupili Tadeusz Findeisen oraz Stanisław Grodzicki. Pomimo, że spisanie aktu sprzedaży nastąpiło w 1912 r., to budowę fabryki rozpoczęto już 15 lipca 1911 r. Projekt budynków oraz plany wyszły spod rąk dwóch pracowników: biura technicznego Juliusa Wendelbo-Madsena z Kopenhagi, w składzie William Coles Frederiksen – buchalter, Thiemann – majster, Jørgensen – mechanik, Jensen – instruktor, Weitknecht – czeladnik oraz Piątek – tłumacz, a także z biura inżyniera powiatowego Antoniego Olszakowskiego. Jak wynika z zachowanych zestawień, zarówno właściciel biura Wendelbo-Madsen, jak i jego pracownicy byli obecni na placu budowy czerniewickiej rzeźni, nad którą to budowę mieli ogólny dozór⁴⁷¹. Na zakupionej działce wzniesiono następujące budynki: budynek fabryczny, komin fabryczny (o wysokości 22 metrów, wybudowany przez firmę Julian Zabokrzecki i Spółka z Warszawy), dom piętrowy (mieścił mieszkania i stajnie), dom parterowy mieszkalny, sklep oraz budkę drewnianą. Cały zakład otoczono parkanem. Na terenie zakładu zlokalizowano studnię artezyjską, studnię murowaną oraz 3 studnie cementowe. Ogółem koszty budowy wyniosły 180 664 rubli 71 kop. W związku z tym, że przewyższały one udziały członków obliczone na 43 702 ruble, zaciągnięto pożyczki we Włocławskim Towarzystwie Wzajemnego Kredytu – 54 000 rubli, w Banku Towarzystw

⁴⁶⁸ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 390-391.

⁴⁶⁹ M. Rościszewska z Sulimierskich, *Sulimierski Bronisław Piotr Paweł h. Starykoń*, w: *Ziemianie polscy*, red. S. Górzyński, cz. 8, Warszawa 2007, s. 147-150.

⁴⁷⁰ APToW, Akta not. Potrzebowskiego, sygn. 49, akt nr 2538 z 6/19 października 1910 r.; tamże, CNSPW, sygn. 105, b.p., *Rzeźnia Udziałowa Ziemiańska Kujawsko-Dobrzyńska*. Akt założenia (Tłumaczenie z języka rosyjskiego), s.20. Ponadto zob. *Sprawa rzeźni*, „Dziennik Kujawski” (wyd. Włocławek) 1910, nr 34, z 24 września, s. 1-2.

⁴⁷¹ Tamże, Sprawozdanie z kosztów budowy Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej po dzień 31 Grudnia 1912 roku, Włocławek 1913, s. 4, 10, 16; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 213; M. Osmalek, *Gmina Chocień w latach 1793–1918*, w: *Gmina Chocień. Studia...*, s. 128-129; *Fabryka przetworów mięsnych w Czerniewicach*, „Kurier Warszawski” 1923, nr 5, z 5 stycznia (wyd. wieczorne), s. 12.

Spółdzielczych – 25 000 rubli oraz od osób prywatnych – 35 052 ruble 62 kopiejki⁴⁷². Rzeźnię udziałową uruchomiono 16 sierpnia 1912 r.⁴⁷³

Czerniewicki zakład mógł powstać dzięki inicjatywie i zaangażowaniu właścicieli ziemskich nie tylko z powiatu włocławskiego, ale także płockiego, lipnowskiego i nieszawskiego. Byli oni, obok większych gospodarzy wywodzących się ze stanu chłopskiego i księdza Mariana Jankowskiego z Białotarska, udziałowcami tej fabryki. W 1916 r. było 130 udziałowców, których łączna kwota udziałów wynosiła 170 940 rubli. Największe wkłady wpłacili Bronisław Grodzicki⁴⁷⁴ z Lubrańca – 12 000 rubli, Artur Haack⁴⁷⁵ z Dębic – 8000 rubli oraz Aleksander Higersberger z Chocenia i Tadeusz Findeisen ze Śmiłowic, obaj po 6000 rubli⁴⁷⁶.

Z chwilą uruchomienia zakładu zaczęto przyjmować trzodę od hodowców. Poniższe wykresy przedstawiają ilość dostarczonego pogłowia świń.

⁴⁷² APToW, CNSPW, sygn. 105, Sprawozdanie z kosztów budowy Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej po dzień 31 Grudnia 1912 roku, Włocławek 1913, s. 4-15; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 214.

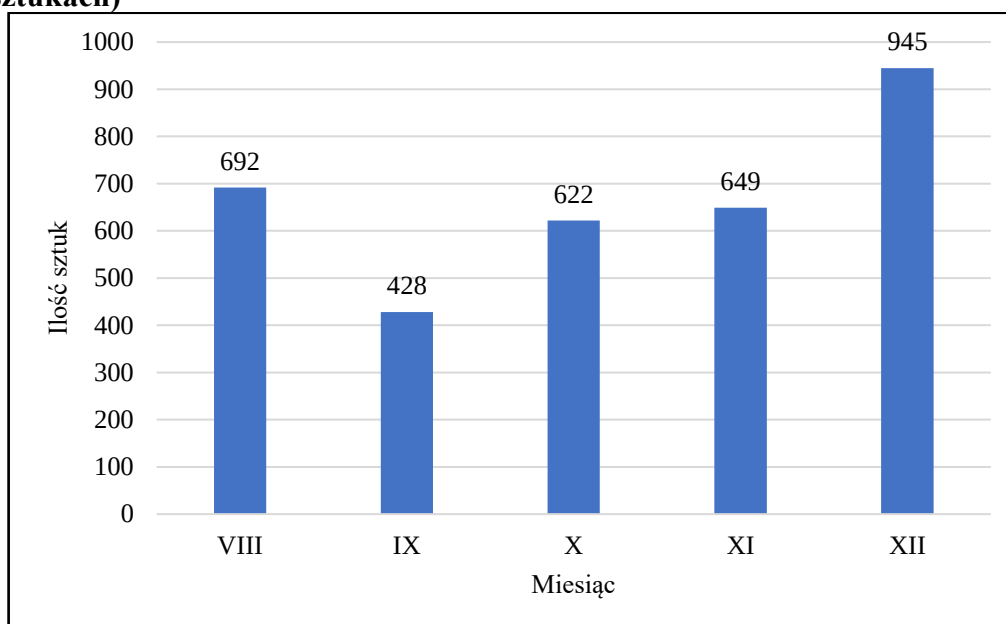
⁴⁷³ Tamże; *Uruchomienie rzeźni czerniewickiej*, „Gazeta Rolnicza” 1912, nr 42, z 18 października, s. 893; tamże, 22, z 31 maja, s. 483. Informację do „Gazety Rolniczej” odnośnie uruchomienia czerniewickiego zakładu przysłał Tadeusz Findeisen, będący dyrektorem zarządzający rzeźni.

⁴⁷⁴ B. Grodzicki, B. Konarska, *Grodzicki Bronisław Franciszek h. Gryf*, w: *Ziemiańskie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 36-38.

⁴⁷⁵ Artur Haack (1880–1919), właściciel majątków Dębice (Dembice), Kruszyn i Kruszynek w powiecie włocławskim. APToW, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku, sygn. 103, s. 68, akt urodzenia nr 133 (akt urodzenia Artura Haacka); „Lodzer Freie Presse” 1919, nr 263, z 5 października, s. 7 (wspomnienie pośmiertne o Arturze Haacku); „Słowo Kujawskie” 1919, nr 197, z 31 sierpnia, s. 4 (nekrolog Artura Haacka); tamże, nr 198, z 2 września, s. 1, 3 (nekrologi Artura Haacka).

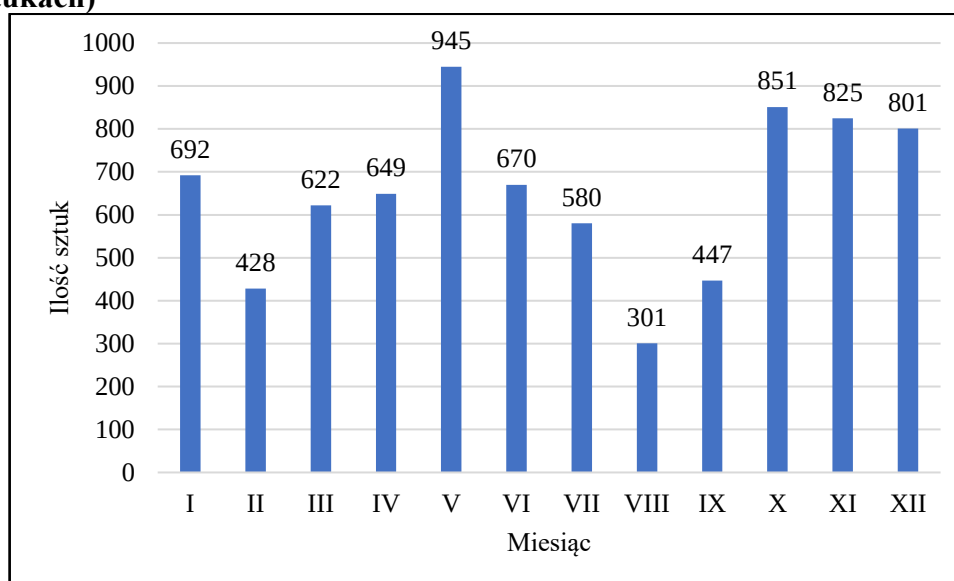
⁴⁷⁶ APToW, CNSPW, sygn. 105, Liste der Mitglieder der Genossenschafts-Schlächtereie zu Czerniewice sowie die Auteile (Haftsumme) derselben. Czerniewice den 15 November 1916, b.p.; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1910*, t 3, Warszawa 1911, s. 239, 241; *Sprawozdanie Okręgowego Tow. Roln. Ziemi Dobrzyńskiej*, w: tamże, s. 198; P. Gałkowski, *Ziemiańskie i ich...*, s. 106, 394, gdzie autor pisze, że Zdzisław Rutkowski był założycielem bekoniarni w Czerniewicach; B. Umińska, *Aktywność społeczno-gospodarcza...*, s. 353, 358.

Wykres 14. Ilość trzody chlewnej dostarczonej do rzeźni w Czerniewicach w 1912 r. (w sztukach)

Źródło: APToW, CNSPW, sygn. 105, *Sprawozdanie z obrotów Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej za pierwszy okres operacyjny od dnia 15-go Sierpnia 1912 roku do dnia 31-go Grudnia 1913 roku*, Włocławek 1914, s. 27.

Wykres 15. Ilość trzody chlewnej dostarczonej do rzeźni w Czerniewicach w 1913 r. (w sztukach)

Źródło: APToW, CNSPW, sygn. 105, *Sprawozdanie z obrotów Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej za pierwszy okres operacyjny od dnia 15-go Sierpnia 1912 roku do dnia 31-go Grudnia 1913 roku*, Włocławek 1914, s. 27.

Sprzedaż gotowych produktów odbywała się głównie na terenie Anglii, gdzie sprzedawano je za pośrednictwem Domu Handlowego Sheed, Thomson & Co. Ltd. w Londynie. Mięso było cenione na rynku angielskim i w pierwszym roku działalności

sprzedano go 480 t⁴⁷⁷. W takim kształcie czerniewicka fabryka pracowała do momentu wybuchu Wielkiej Wojny, w czasie której została unieruchomiona. W latach 1917–1918 w jej biurach oraz innych pomieszczeniach ulokowało się wojsko niemieckie⁴⁷⁸.

Trudu wznowienia działalności rzeźni próbowali dokonać właściciele ziemscy z Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej, lecz okazał się on za duży, dlatego w 1922 r. sprzedali oni zakład Spółce Akcyjnej „Chłodnictwo Polskie”⁴⁷⁹. Spółka chcąc uruchomić ponownie fabrykę musiała dokonać odpowiednich remontów, które trwały 6 miesięcy. Zostały one ukończone w końcu 1922 r. i już na początku następnego roku była gotowa do użytku. Oględziny sanitarno-techniczne ponownie otwartej rzeźni dokonano 21 stycznia 1923 r. Zakładem zatrudniającym około 20 pracowników, produkującym na eksport (mięso solone i mrożone) oraz na rynek wewnętrzny (wędliny), kierował Stefan Morawski, dyrektor techniczny. Zapewne fabryka zaczęła działać w I połowie 1923 r. Uroczyste poświęcenie zakładu czerniewickiego zostało dokonane 7 listopada tego roku przez ks. Teodora Sucka. Wśród obecnych gości byli ks. kanonik Stanisław Pruski, będący delegatem ks. biskupa włocławsko-kujawskiego, Jerzy Gościński⁴⁸⁰, były minister rolnictwa, dr. M. Dalkiewicz, dyrektor departamentu weterynarii i rolnictwa, hrabia de Gontaut Biron, attaché handlowy poselstwa francuskiego, przedstawiciele Związku Polskich Organizacji Rolniczych, CTR, ZZ oraz inni przedstawiciele. Ziemian kujawskich reprezentował Tadeusz Findeisen. Roczny przerób zakładu miał wynosić od 100 tys. do 200 tys. sztuk trzody chlewnej. Czerniewicki zakład w tym czasie był

⁴⁷⁷ APToW, CNSPW, sygn. 105, *Sprawozdanie z obrotów Rzeźni Udziałowej Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej za pierwszy okres operacyjny od dnia 15-go Sierpnia 1912 roku do dnia 31-go Grudnia 1913 roku*, Włocławek 1914, s. 28; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 214; M. Osmałek, *Gmina Choceń...*, s. 129-130.

⁴⁷⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1242, Odpis Protokołu Nr. 304. oględzin fabryki przetworów mięsnych „Chłodnictwa Polskiego S.A.” w Czerniewicach pow. Włocławskiego, b.p.; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 214.

⁴⁷⁹ Prezesem Zarządu Spółki był Artur Dobiecki, Radca Dyrekcji Głównego TKZ i wiceprezes Banku Ziemiańskiego; wiceprezesami: Eustachy Korwin-Szymanowski, dyrektor Banku Ziemiańskiego oraz poseł Antoni Eustachy Marylski. Wśród członków zarządu byli: Stanisław hr. Czacki – prezes Związku Ziemian Wołyńskich, Andrzej Walchnowski – Radca TKZ, Franciszek ks. Radziwiłł, Aleksander hr. Ledóchowski, inż. Tadeusz Basiński – dyrektor zarządzający Spółki, inż. Kazimierz Majewski – dyrektor handlowy Spółki. Zob. *Otwarcie rzeźni wywozowej w Czerniewicach*, „Gazeta Rolnicza” 1923, nr 46, z 16 listopada, s. 968; M. Korwin-Szymanowski, *Eustachy Korwin-Szymanowski (1876–1936) – bankowiec, polityk, Mazowszanin*, „Nasze Korzenie” 2014, t. 6, s. 57-60; J. Molenda, *Radziwiłł Franciszek Pius (1878–1944), naczelnik Milicji Miejskiej m. st. Warszawy, członek Tymczasowej Rady Stanu, dyrektor Komisji Wojskowej w rządzie Rady Regencyjnej*, w: PSB, t. 30, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1987, s. 183-185; J. Zieliński, *Marylski-Luszczewski Antoni Eustachy (1865–1932), ziemianin, działacz Narodowej Demokracji, publicysta*, w: tamże, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 109-110.

⁴⁸⁰ Cz. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001, s. 67-70; M. Smogorzewska, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1938. Słownik biograficzny*, t. 2: E-J, red. nauk. A.K. Kunert, Warszawa 2000, s. 136-137.

największym zakładem tego typu w Polsce⁴⁸¹. Już w dwa lata później fabrykę zakupiła spółka „Unicar” Spółka Akcyjna. Zjednoczone Fabryki Przetworów Mięsa i Tłuszczów. Kierownikiem Czerniewic został Franciszek Ruszewski. Spółka ta uruchomiła nieczynną rzeźnię w listopadzie 1925 r. Kolejnym właścicielem rzeźni pod koniec 1926 r. został Bank Związku Spółek Zarobkowych⁴⁸². Przez cały omawiany okres (1923–1929) rzeźnia ta przeważnie nie działała. Związane było to m.in. z problem usuwania i neutralizacji wód odpływowych z zakładu. Ścieki przez kanał były wylewane do rowu, skąd ostatecznie trafiały do Zgłowiączki. Na ten problem zwracał wielokrotnie uwagę Urząd Wojewódzki Warszawski w Warszawie⁴⁸³. W końcu fabryka czerniewicka powróciła do rąk ziemiaństwa kujawskiego. W 1929 r. zorganizowali oni Kujawską Spółdzielczą Przetwórnę Mięsną z ograniczoną odpowiedzialnością w Czerniewicach⁴⁸⁴. Placówka ta została powołana do życia 11 grudnia 1930 r. Kapitał firmy wynosił 300 tys. zł i został podzielony na 650 udziałów, zakupionych przez osoby fizyczne i związki komunalne. Dyrektorem zakładu aż do wybuchu II wojny światowej był Tadeusz Findeisen, a jego zastępcą Kazimierz Szczuka⁴⁸⁵. Poniższa tabela przedstawia skład rad nadzorczych oraz zarządów rzeźni za lata 1934–1938.

⁴⁸¹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1242, Odpis Protokołu Nr. 304. oględzin fabryki przetworów mięsnych „Chłodnictwa Polskiego S.A.” w Czerniewicach pow. Włocławskiego, b.p.; *Fabryka przetworów mięsnych w Czerniewicach*, „Kurier Warszawski” 1923, nr 5, z 5 stycznia (wyd. wieczorne), s. 12; *Otwarcie rzeźni wywozowej...*, s. 968-969; St. Prus-Wiśniewski, *Fabryka przetworów mięsnych w Czerniewicach*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1923, nr 9 (3642), z 10 stycznia, s. 7.

⁴⁸² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1242, Pismo Kierownika Fabryki Franciszka Ruszewskiego Biura Fabrycznego Czerniewice „Unicar” S.A. Zjednoczone Fabryki Przetwórstwa Mięsa i Tłuszczów do Starostwa we Włocławku z dnia 10.IV.1926 r., b.p.; R. Drews, *Stan i potrzeby przemysłu bekonowego w Polsce*, „Przegląd Mięsny” 1930, nr 15, z 11 kwietnia, s. 3; M. Eckert, *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce 1918-1939*, Zielona Góra-Poznań 1974, s. 113; *Rolnictwo na Kujawach. Co mówi czołowy przedstawiciel ziemiaństwa kujawskiego o sytuacji miejscowego rolnictwa i o rzeźni eksportowej w Czerniewicach (korespondencja własna „Gazety Handlowej)*, „Gazeta Handlowa” 1930, nr 153, z 6-7 lipca, s. 5.

⁴⁸³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1242, b.p.

⁴⁸⁴ *Kujawska Spółdzielcza Przetwórnia Mięsna z ograniczoną odpowiedzialnością. Regulamin*, [Włocławek 1930], ss. 13.

⁴⁸⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1315, b.p.; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., nr 5011; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., nr 5533; „Rocznik Przemysłu 1938”, dz. cyt., nr 7247; *Kujawska Spółdzielcza Przetwórnia Mięsna w Czerniewicach*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1937, nr 272, z 27 listopada, s. 10; M. Eckert, dz. cyt., s. 74, T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 214; *W sprawie uruchomienia bekoniarń w Czerniewicach*, „Gazeta Rolnicza” 1930, nr 10, z 7 marca, s. 391. Władysław Rusiński (*Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 2: 1918-1939, Warszawa 1980, s. 184) podaje, że liczba udziałowców rzeźni wynosiła 764 osoby. Trudno polemizować z autorem tego opracowania, ponieważ rzadko stosuje w nim przypisy i nie wiadomo, z jakiego źródła czy opracowania oparł swoje dane. Liczbę udziałowców za Rusińskim przyjął T. Michalski (*W latach odrodzenia...*, s. 214), jednocześnie podając błędnie, iż autorami książki *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 2: 1918-1939 są Adam Galos wspólnie z Władysławem Rusińskim.

Tabela 53. Skład Rad Nadzorczych, Zarządów (Komitetów Wykonawczych) oraz wykaz Dyrektorów Kujawskiej Spółdzielczej Przetwórnicy Mięsnej w Czerniewicach w latach 1934–1938

Rok	Skład Rady Nadzorczej	Skład Zarządu (Komitetu Wykonawczego)	Dyrektor
1934	Antoni Byszewski	Stanisław Zaorski	Tadeusz Findeisen
	Wincenty Orzeszkowski	Julian Gościcki	
	Józef Machciński	Kazimierz Siniarski-Czaplicki	
	Władysław Kacprzyk	–	
	Wojciech Ciechomski ⁴⁸⁶	–	
	Józef Szmydt	–	
	Czesław Wojciechowski	–	
1936	Wojciech Ciechomski	Julian Gościcki	Tadeusz Findeisen
	Jan Czarnocki (zm.) ⁴⁸⁷	Stanisław Sieroszewski	
	Józef Higersberger ⁴⁸⁸	Stanisław Zaorski	
	Wincenty Orzeszkowski	–	
	Stanisław Przywecki	–	
	Zygmunt Pyszkowski	–	
	Czesław Wojciechowski	–	
1938	Wojciech Ciechomski	Tadeusz Findeisen	Tadeusz Findeisen
	Józef Higersberger	Stanisław Sieroszewski	
	Witold Pełczyński	Stanisław Zaorski	
	Władysław Kacprzyk	–	
	Stanisław Przywecki	–	
	Zygmunt Pyszkowski	–	
	Czesław Wojciechowski	–	
	Czesław Gajzler ⁴⁸⁹	–	
	J. Byszewski	–	

Źródło: oprac. własne na podstawie: „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., nr 5011; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., nr 5533; „Rocznik Przemysłu 1938”, dz. cyt., nr 7247.

⁴⁸⁶ M. Raczkowski, *Ciechomski Wojciech Mikołaj...*, s. 12-14.

⁴⁸⁷ Jan Czarnocki (1895–1935), właściciel majątku Redecz Kalny, prezes Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych we Włocławku, „Kurier Warszawski” 1935, nr 338, z 9 grudnia (wyd. wieczorne), s. 9 (nekrolog Jana Czarnockiego); tamże, nr 339, z 10 grudnia (wyd. wieczorne), s. 8 (nekrolog Jana Czarnockiego).

⁴⁸⁸ B. Konarska-Pabiniak, *Higersberger Józef Stefan (1895–1954), właściciel majątku Rataje*, w: *Gostyniński słownik biograficzny*, pod red. tejże, Gostynin 2017, s. 124-125.

⁴⁸⁹ M. Gruszczyńska, *Gajzler Czesław (1884–?)*, *prezydent miasta Włocławka i starostwa powiatu włocławskiego*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 2, Włocławek 2005, s. 50-52. Czesław Gajzler zmarł 11 grudnia 1955 r. w Warszawie i został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim. Zob. J. Mierzwa, *Słownik biograficzny starostów II Rzeczypospolitej*, t. 2, Łomianki 2022, s. 90-91; „Życie Warszawy” 1955, nr 296 (3779), z 13 grudnia, s. 5 (nekrolog Czesława Gajzlera).

Działalność czerniewickiej rzeźni przed wybuchem II wojny światowej tak wspominał Władysław Findeisen:

Będąc w Śmiłowicach parę tygodni w lecie r. 1938 lub 1939 obserwowałem jak Stryj Tadeusz codziennie jeździł powozem do Czerniewic do pracy, kiedyś zabrał mnie ze sobą. Tam był pełny proces technologiczny, od uboju do próżniowego pakowania szynek w puszki, na eksport do Anglii. Powietrze wysysała maszyna, która także zalutowywała otwór⁴⁹⁰.

Z chwilą wybuchu wojny fabryka wstrzymała swą działalność. Po zajęciu terytorium Polski przez okupanta niemieckiego wznowiła produkcję w 1940 r. Ponowne otwarcie zakładu było poprzedzone remontem, wykonanym przez Niemców. Okupant zmienił nazwę rzeźni na Kujawische Fleischwarenfabrik Schernhausen, w której ustanowił zarządcę komisarycznego w osobie Enrsta Joancyka z Poznania (1940 r.). Jego następcą był Kurt Wagner wywodzący się z Hamburga. Po pierwszym roku zarządzania komisarycznego czerniewicką rzeźnią (1941 r.), dnia 5 stycznia 1942 r. zakupił ją za 80 tys. marek niemieckich. Oskarżony o przestępstwo gospodarcze i postawiony przed Sądem Specjalnym (Sondergericht) we Włocławku, został skazany na 6 lat więzienia. Jeszcze w trakcie procesu zakład w Czerniowicach wrócił pod zarząd Urzędu Powierniczego (Treuhandstellen) w Poznaniu. Kolejnymi komisarycznymi zarządcami rzeźni byli: Theodor Wagner (1943 r.), Wilhelm Hartmann pochodzący z Bydgoszczy (styczeń-lipiec 1944 r.) oraz Otto Bornemann (sierpień-grudzień 1944 r.)⁴⁹¹.

Po 1945 r. zakład kontynuował swą działalność, którą musiał zakończyć w latach 90. ubiegłego wieku. Po kilku latach przestoju, w 2001 r. czerniewicka fabryka ponownie została otwarta dzięki Zakładom Mięsnym MAT w Grudziądzu. Jednakże okres prosperity nie trwał długo i w 2012 sąd ogłosił upadłość zakładu, a pięć lat później nastąpiła licytacja wyposażenia. Dwa lata temu budynki byłej czerniewickiej rzeźni kupiła firma „Food Park” z pobliskiego Kowala.

⁴⁹⁰ Korespondencja mailowa Władysława Findeisena do autora z 10 lipca 2021 r. Władysław Findeisen (1926–2023), inżynier, profesor nauk technicznych, rektor Politechniki Warszawskiej w latach 1981–1985. Był synem Stanisława (1873–1910), brata rodzzonego Tadeusza.

⁴⁹¹ APP, Urząd Powierniczy, sygn. 7207, b.p.; tamże, sygn. 7208, b.p.; tamże, sygn. 7209, b.p.; tamże, sygn. 7210, b.p.; sygn. 13625, b.p.; tamże, sygn. 13626, b.p.; tamże, sygn. 13627, b.p.; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 232; *Kriegswirtschaftsverbrecher verurteilt*, „Litzmannstädter Zeitung” 1944, nr 46, z 15 lutego, [s. 4].

3.7.4. Gorzelnictwo

Gorzelnictwo było jedną z gałęzi przemysłu ziemiańskiego, będące istotnym czynnikiem decydującym o dochodowości dóbr ziemskich. Maria z Łubieńskich Górską w swoim dzienniku zapisała:

Przyszło też nowe prawo co do gorzelni. Wódkę ogromnie opodatkowali, ale kto umiał z danej ilości zboża lub kartofli więcej jak prawo wymagało wyprodukować okowity, ta zwyczaj już nie podlegała akcyzie i sprzedawało się ją bardzo korzystnie.

Mój mąż [Jan Górski – M.R.], jako jeden z pierwszych w Kraju [Królestwie Polskim – M.R.], zrozumiał doniosłość tego interesu i zabrał się jak uczeń do studiowania gorzelnictwa i chemii. W pierwszym zaraz roku ogromne miał rezultaty. Zaczęli się tu zjeżdżać i panowie, i praktykanci, i gorzelnicy. Mój mąż z prawdziwie obywatelskim poświęceniem każdemu pokazywał, każdego uczył. Odkładaliśmy rocznie 10, czasem 12, 15 tysięcy rs [...] ⁴⁹².

W dwa lata po powstaniu styczniowym wartość produkcji wszystkich gorzelni (ziemiańskie, należące do miast, przemysłowców) w Królestwie Polskim wynosiła 6 527 697 rubli, co stanowiło 29,57 % całkowitej produkcji przemysłu spożywczego. Było wówczas 1451 gorzelni⁴⁹³. Biorąc pod uwagę przemysł spożywczy, jaki był w posiadaniu właścicieli ziemskich, gorzelnie przez cały omawiany okres (od II poł. XIX w. do 1939 r.) stanowiły największy odsetek przedsiębiorstw będących w rękach ziemian. W 1879 r. posiadali oni 169 gorzelni (70,4% ogółu przemysłu spożywczego), które zatrudniały 1184 pracowników. Ich wartość produkcji wynosiła 2 133 000 rubli. W końcu XIX w. (1900 r.) było ich już 266 (73,7%), o produkcji wartości 5 606 000 rubli. Było w nich zatrudnionych 2031 robotników. Z kolei w 1913 r. gorzelni było 319 (80,9%). Wartość ich produkcji była równa 7 801 000 rubli. Stan zatrudnienia w tych fabrykach wynosił 2825 pracowników⁴⁹⁴. W odrodzonej Polsce w roku 1922/23 wszystkich gorzelni było 1202, w tym 1155 rolniczych i 47 przemysłowych. Najwięcej tego typu zakładów było w województwie poznańskim – 399 (396 rolniczych oraz 3 przemysłowe), a następnie w pomorskim – 164 (163 i 1)⁴⁹⁵.

⁴⁹² Cyt. za: M. z Łubieńskich Górską, *Gdybym mniej kochała. Dzienniki lat 1889–1895*, Warszawa 1996, s. 35–36.

⁴⁹³ W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa...*, s. 175.

⁴⁹⁴ W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 46, 49, 57; tenże, *Ziemiańskie gorzelnie...*, s. 429–430, 432. W roku 1909/1910 gorzelni w Królestwie Polskim było 498, które łącznie zatrudniały 3318 robotników, zob. *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 464.

⁴⁹⁵ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 236.

W majątkach ziemskich powiatu włocławskiego również znajdowały się gorzelnie. Były one w majątkach prywatnych, jak i majoratach, np. Katarzyna – gorzelnia parowa⁴⁹⁶.

Gorzelnia i rektyfikacja w majoracie Katarzyna były najstarszymi tego typu zakładami na terenie powiatu włocławskiego. Powstała w 1810 r. W latach 1904–1910 należała do Jakóba Kołzakowa, lecz od 1906 gorzelnia była dzierżawiona przez Leona Szemplińskiego⁴⁹⁷. W 1904 r. gorzelnia katarzyńska zatrudniała 7 pracowników, a produkcja roczna wynosiła 28 200 rubli. Dwa lata później obrót roczny wzrósł do 38 000 rubli. Zakład ten miał silnik parowy o mocy 20 KM. Kierownikiem zakładu był Stefan Rybicki (1906–1908). W 1909 r. gorzelnia wyprodukowała 67 616 wiader spirytusu⁴⁹⁸.

Druga gorzelnia powstała w 1896 r. w majątku Żydowo, należącym do Finlandczyka Aleksandra von Hillenschmidta. W 1899 r. zatrudniała 15 pracowników, a jej wartość produkcji wynosiła 45 600 rubli. W 1904 r. jej roczna produkcja przy zatrudnieniu 11 robotników wynosiła 13 100 rubli. Już w dwa lata później, przy takim samym zatrudnieniu, wartość produkcji była równa 28 000 rubli. Taki stan utrzymywał się do 1910 r., w którym to roku zapewne gorzelnia została zamknięta⁴⁹⁹. Jej działalność została wznowiona prawdopodobnie w okresie międzywojennym. Od lat 30. XX wieku należała ona do Zdzisława Kiwerskiego i Kazimiera Kozłowskiego. Kierownikiem zakładu był J. Bieniecki. Jej stan techniczny budził zastrzeżenia Wydziału Przemysłowego Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego oraz architekta powiatowego

⁴⁹⁶ A. Moniuszko, *Katarzyna*, w: SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 907.

⁴⁹⁷ Leon Szempliński (1851–1917), dzierżawca, a następnie właściciel majątku Katarzyna, E.R., *Z żałobnej karty*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 44 (521), z 14 lutego, s. 3; tamże, nr 33 (510), z 3 lutego, s. 3 (nekrolog Leona Szemplińskiego); „Nowa Gazeta” 1917, nr 83, z 17 lutego, s. 2.

⁴⁹⁸ *Adresnaâ Kniga na 1904 God*”, dz. cyt., s. 198, nr 1373; *Adresnaâ Kniga na 1906 God*”, dz. cyt., s. 284, nr 1559; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1904*, dz. cyt., s. 232, Nr 1632; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1906*, dz. cyt., Nr 2215; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem*, t. 4, dz. cyt., Nr 2015; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem*, t. 6, dz. cyt., Nr 2626; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem 1911*, dz. cyt., Nr 5015.

⁴⁹⁹ *Adresnaâ Kniga na 1904 God*”, dz. cyt., s. 197, nr 1359; *Adresnaâ Kniga na 1906 God*”, dz. cyt., s. 283, nr 1544; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1904*, dz. cyt., s. 231, Nr 1624; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1906*, dz. cyt., Nr 2207; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem*, t. 4, dz. cyt., Nr 2007; *Pamâtnaâ Knižka Varšavskoj Gubernii na 1899 god* (dalej: *PKVG na...*), Varšava 1899, s. 230; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem*, t. 6, dz. cyt., Nr 2616; T. Miączyński, *Skrzynka do listów*, „Kurier Warszawski” 1897, nr 353, z 10 (22) grudnia (z dodatkiem porannym), s. 6. Również w sąsiednim majątku Żydówek istniała gorzelnia. Była ona własnością Piekarskiego. W latach 1911–1913 zatrudniała 6 pracowników, a wartość produkcji wynosiła 9000 rubli, zob. *PKVG na 1911 god*, Varšava 1911, s. 180; *PKVG na 1913*, Varšava 1913, s. 195; T. Dzik, *W czasach zaborów...*, s. 227.

włocławskiego inż. Karola Osterloff⁵⁰⁰. Budynek gorzelni był dwupiętrowy, jednak ze względu na swój stan, zakład był nieczynny. Polecenia władz administracyjnych z 20 lutego 1931 r. dotyczyły: 1. ustawienia na 1. piętrze zbiornika z ciepłą wodą na belkach głównych; 2. naprawienia rurociągu odprowadzającego zimną wodę ze zbiornika z 2. piętra i 3. ułożenia nowych podłóg zarówno na 1., jak i na 2. piętrze. Zalecenia te nie zostały wykonane od razu i pismem z dnia 23 marca 1931 r. Wydział Przemysłowy Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego przedłużył ich wykonanie do 15 kwietnia tego roku. Kolejne przedłużenie przeprowadzenia prac nastąpiło 24 kwietnia i urząd dał właścicielom na wykonanie prac, czas 4 tygodni. Architekt powiatowy Osterloff, pismem do Starosty Włocławskiego z 21 maja 1931 r. stwierdził, że gorzelnia od dłuższego czasu zostaje unieruchomiona. Ponadto zauważył dalsze pogorszenie stanu technicznego zakładu. Mianowicie, w korytarzu łączącym pracownię i mieszkanie całkowicie zgniło drewno i z sufitu odpadł tynk. Uważał, iż w celu poprawy bezpieczeństwa, koniecznym było zerwanie starego i założenie nowego sufitu. Pomimo zgłoszonych uwag, właściciele nie kwapili się do przeprowadzenia niezbędnych napraw i gorzelnia nadal była nieużytkowana⁵⁰¹.

Cztery lata po założeniu gorzelni żydowskiej, podobna fabryka powstała w majątku Jana hr. Bnińskiego, Osieczu Wielkim. Początkowo (1904 r.) zatrudniała ona 5 robotników, z produkcją roczną wynoszącą 6300 rubli. Wielkość produkcji utrzymała się aż do 1908 r. Wzrosła jedynie liczba zatrudnionych i w latach 1906–1908 w gorzelni osieckiej pracowało 6 robotników. W 1910 r. kierownikiem technicznym i handlowym zakładu był Czesław Ciesielski. Właściciel zatrudniał 8 pracowników. Fabryka była wyposażona w maszynę parową o mocy 24 KM. Jej kapitał zakładowy wynosił 74 tys. rubli, zaś przybliżony obrót roczny był obliczony na 46 tys. rubli. Trzy lata później gorzelnią kierował Mieczysław Mikulski⁵⁰².

Jedna z większych gorzelni znajdowała się dobrach Brzezie Leopolda Juliana barona Kronenberga, a następnie jego syna Leopolda Jana. W 1904 r. prasa warszawska

⁵⁰⁰ A. Cybulski, *Osterloff Karol (1879–1960), malarz, architekt miejski, wioślarz, nauczyciel Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku*, w: WSB, t. 3, dz. cyt., s. 125–126.

⁵⁰¹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1233, k. 78, 80, 86, 89, 90, 94–103.

⁵⁰² *Adresnaâ Kniga na 1904 God*”, dz. cyt., s. 197, nr 1351; *Adresnaâ Kniga na 1906 God*”, dz. cyt., s. 283, nr 1536; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1904*, dz. cyt., s. 230, Nr 1609; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, dz. cyt., Nr 2191; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim*, t. 4, dz. cyt., Nr 1991; *PKVG na 1913 god*, dz. cyt., s. 195; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim*, t. 6, dz. cyt., Nr 2602; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, dz. cyt., Nr 5004. Tomasz Dziki (*W czasach zaborów...*, s. 227) pisze, że osiecka gorzelnia była własnością Jana Unickiego.

donosiła, że w majątku ma powstać duża gorzelnia parowa, mająca produkować jedynie skażony spirytus, z przeznaczeniem na opał i oświetlanie pomieszczeń⁵⁰³. Zakład został uruchomiony w 1905 r. w majątku Dubielewo, wchodzącym w skład dóbr Brzezie. Oprócz samego budynku gorzelni zbudowano: dom zarządcy, magazyn spirytusu, budynek gospodarczy przy domu zarządcy, dom pracowników gorzelni, spichlerz, stodołę i budynek inwentarski, znajdujące się na folwarku gorzelni. W gorzelni znajdowała się maszyna parowa Pauckscha o mocy 60 KM (HP), komplet maszyn oraz aparatów. Powierzchnia słodowni była równa 290,5 m kw. Z kolei w magazynie spirytusu znajdowały się dwa zbiorniki na gotowy produkt, których pojemność wynosiła 181 970 litrów i 7344 litrów. Ponadto gorzelnia miała do dyspozycji 25 beczek służących do przewozu surówki. Do dyspozycji zakładu były waga setna stanowiąca jego własność, kolejka wąskotorowa (doprowadzono ją do magazynu spirytusu) oraz magazyny murowane na węgiel i nawozy sztuczne. Gorzelnia przerabiała produkty wytworzone w dobrach Brzezie oraz Wieniec. W kampanii 1937/1938 r. (1 września 1937 r. – 31 sierpnia 1938 r.) gorzelnia dubielewska miała dostarczyć do Państwowego Monopolu Spirytusowego 214 hektolitrów spirytusu 100 %⁵⁰⁴.

⁵⁰³ APToW, ZPW, sygn. 5409, b.p.; *Przemysł wiejski*, „Goniec Poranny” 1904, nr 500, z (20 września) 3 października, s. 5; „Gospodarz. Poradnik rolniczo-ogrodniczy dla mniejszych właścicieli ziemskich” 1904, nr 21, z 19 października /1 listopada, s. 340; „Kurier Poranny” 1904, nr 274, z 20 września (3 października), s. 2.

⁵⁰⁴ APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, Pismo Szefa Działu Zakupów Państwowego Monopolu Spirytusowego z 20 lutego 1937 r., b.p.; tamże, załącznik do p. 9, b.p.; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim*, t. 6, dz. cyt., Nr 2602; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, dz. cyt., nr 5004; F.Brochocki, *Sprawozdanie ze zwiedzania...*, s. 530. Autorzy KZSP, t. 11, z. 18, s. 181, podają, że w Wieńcu istniał budynek dawnej gorzelni wybudowany w 1877 r.

Fot. 13. Gorzelnia w Dubielewie, fot. n.n., 16 X 1940 r. (ze zbiorów Krystiana Zielińskiego z Warszawy)

Gorzelnictwo było jedną z gałęzi przemysłu ziemiańskiego, który dawał dość wysokie dochody ich właścicielom. Pozyskiwany finalny produkt był przeznaczony zarówno na cele spożywcze, jak i do opalania i oświetlania pomieszczeń.

3.7.5. Suszarnie cykorii

Rozwój uprawy cykorii oraz jej przerób w Królestwie Polskim został zapoczątkowany w 1816 r. Zanim rodzime rolnictwo zaczęło tworzyć polskie odmiany tej rośliny, przemysł zarówno produkcji nasion, jak i przetwórstwa cykorii opierał się na surowcach sprowadzanych głównie z zagranicy za pośrednictwem firm belgijskich oraz niemieckich. Na ziemiach polskich najbardziej rozpowszechnionymi odmianami cykorii były magdeburska (długa) i Śląska (krótka). Taki stan utrzymał się aż do ostatniej ćwierci XIX w., kiedy to rodzima produkcja tych odmian spowodowała, że pokrywała ona zapotrzebowanie fabryk na ten surowiec⁵⁰⁵. Na rok przed wybuchem Wielkiej Wojny na terenie Królestwa Polskiego istniało 16 fabryk przetwórstwa cykorii, których średnia produkcja w latach 1910–1912 wynosiła 289 tys. pudów. Najwięcej, bo aż 11 było

⁵⁰⁵ A. Byszewski, *O produkcji nasion...*, b.p., w zbiorach autora; tenże, *Uprawa cykorii...*, s. 7; *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 486.

w guberni warszawskiej⁵⁰⁶. W kampanii 1923/24 w całej Polsce było czynnych 53 suszarni fabrycznych i rolniczych cykorii⁵⁰⁷.

Włocławek, jeśli można tak to ująć, był miastem, gdzie narodził się przemysł cykorniany na terenie Królestwa Polskiego. Dnia 1 marca 1816 r. pochodzący z Bydgoszczy Ludwik Wilhelm i Bogumił Ferdynand Bohmowie podpisali umowę, której głównym celem było założenie spółki „Ferd. Bohm et Comp.”. Jej podstawowe zadanie polegało na uruchomieniu fabryki cykorii we Włocławku. Opieki nad inwestycją podjął się Ferdynand Bohm, który przeprowadził się do Włocławka. Zakład pobudowano na terenie osady Manowizna⁵⁰⁸. Do 1838 r. spółka należała do braci Bohm, jednak w tym roku 17 lutego w Bydgoszczy zmarł Ludwik Bohm. Rozpoczęło to postępowanie spadkowe w wyniku, którego jedynym właścicielem fabryki został Bogumił Ferdynand Bohm, spłacając prędkiej spadkobierców brata⁵⁰⁹. Bogumił Bohm prowadził zakład do swej śmierci 2 kwietnia 1847 r. we Włocławku⁵¹⁰. Fabryka przeszła na własność jego żony Augusty Mohr (1801–1881), w imieniu której zakładem zarządzał jej zięć Juliusz Partowicz i Dawid Frydrych Polhman, buchalter. Również później udzielała pełnomocnictw do zarządzania i administrowania fabryki. Na przykład w 1871 r. jej plenipotentem został Adolf Lentloft vel Leuthloft, kupiec. Po śmierci Augusty Bohm, jej dzieci zarówno z pierwszego, jak i drugiego małżeństwa, 13 czerwca 1881 r. postanowili stworzyć spółkę handlowo-firmową. Miała ona za zadanie prowadzić fabrykę cykorii pod niezmienioną nazwą⁵¹¹. Kapitał zakładowy spółki wynosił 157 tys. rubli, podzielony między: Wilhelminę Fejlert z domu Bohm (25 i 8/15% kapitału zakładowego), Karolinę Braun (24 i 3/15%), Augustę Eichenwald z domu Bohm (19 i 1/15%), Bertę Partowicz (14 i 1/15%), Fryderykę Partowicz z domu Prejss (7 i 4/15) oraz Juliusza Prejssa (9 i 3/15%)⁵¹². Umowa o powołaniu do życia spółki obowiązywała od 1 maja 1881 r. do 1 lipca 1886 r. Kolejną umowę, obowiązującą 15 lat, podpisano między udziałowcami

⁵⁰⁶ Tamże, s. 487.

⁵⁰⁷ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 256.

⁵⁰⁸ A. Adamczyk, *Zapomniany świat Bohma*, Włocławek 2012, s. 11-12; A. Byszewski, *Uprawa cykorii...*, s. 7; T. Dziński, *Przemysł włocławski...*, s. 52; tenże, *Z dziejów włocławskiej...*, s. 138-139; F. Szeliga, *Przemysł włocławski*, Włocławek 1928, s. 10.

⁵⁰⁹ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 16; T. Dziński, *Przemysł włocławski...*, s. 52; tenże, *Z dziejów włocławskiej...*, s. 139; *1816-1936. 120 letnia rocznica założenia fabryki Bohma we Włocławku*, „Promień Słońca” 1936, nr 5 (13), styczeń, s. 66.

⁵¹⁰ APToW, Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku 1829-1914, sygn. 37, s. 117, akt zgonu nr 33 (akt zgonu Bogumiła Ferdynanda Bohma).

⁵¹¹ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 16-20; T. Dziński, *Przemysł włocławski...*, s. 120-121; tenże, *Z dziejów włocławskiej...*, s. 140-141; F. Szeliga, dz. cyt., s. 11-12.

⁵¹² A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 20; T. Dziński, *Z dziejów włocławskiej...*, s. 142.

9 stycznia 1886 r. Utworzono wówczas spółkę firmowo-komandytową z siedzibą we Włocławku⁵¹³. Na kolejnym zgromadzeniu udziałowców odbytym 4 stycznia 1901 r. postanowiono utworzyć spółkę firmową, której majątek oszacowano na 309 535 rubli. W dalszym czasie udziałowcami fabryki byli potomkowie Ferdynanda Bohma. Również na spotkaniu udziałowców mającym miejsce w maju 1911 r. postanowiono prowadzić dalej zakład pod nazwą „Ferd. Bohm et Co.”. Spółkę zawarto na kolejne piętnaście lat, od 1 lipca 1911 r. do 1 lipca 1926 r.

Znaczące zmiany dotyczące fabryki nastąpiły dopiero w odrodzonej Polsce. Prowadzenie zakładu w nowych warunkach, a także problemy gospodarcze, z jakimi się borykano, uniemożliwiało normalne funkcjonowanie fabryki, dlatego postanowiono szukać środków inwestycyjnych. Dotychczas istniejącą spółkę firmową przekształcono w spółkę akcyjną pod nazwą „Ferd. Bohm et Co., Fabryka Cykorii we Włocławku Spółka Akcyjna”. Nad stworzeniem statutu⁵¹⁴ pracowali: Aleksander Eichenwald, Eugeniusz Vaedtke oraz Jerzy Vaedtke. Statut zatwierdzili ministrowie przemysłu i handlu oraz skarbu 23 lutego 1922 r.⁵¹⁵ Dotychczasowi akcjonariusze⁵¹⁶ posiadali 100 000 akcji, jednak po dniu 1 maja 1923 r. sprzedali oni 25 000 akcji, z czego na rzecz Leopolda Jana barona Kronenberga (12 500 akcji), syna właściciela Brzezia i Wieńca, Hugo Mühsama⁵¹⁷ (6250 akcji) i Wiktora Mühsama (6250 akcji). Oprócz zakupu akcji, zostali oni również członkami zarządu spółki⁵¹⁸. Rok 1924 okazał się niezbyt szczęśliwy dla spółki. W wyniku spadku sprzedaży zmniejszono ilość dni roboczych z 6 do 4 (14 lutego), a w połowie roku (2 lipca) zwolniono 44 mężczyzn i 36 kobiet. Podjęto działania mające naprawić sytuację w zakładzie. Do głosu doszli nowonabywcy udziałów. Dzięki ich zabiegom 10 grudnia 1924 r. podpisano akt notarialny, który dwa dni później zmieniał skład osobowy zarządu. Ponadto wymuszono na prezesach zarządu uzyskiwania na oficjalnych dokumentach kontrasygnaty ze strony Leopolda Jana barona Kronenberga i jednego z Mühsamów. W następnym roku w wyniku zabiegów Leopolda Jana barona Kronenberga oraz Wiktora Mühsama fabryka uzyskała kredyt 500 tys. zł w Banku

⁵¹³ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 20.

⁵¹⁴ *Status Spółki Akcyjnej pod firmą: „Ferd. Bohm i Co, Fabryka Cykorii we Włocławku, Spółka Akcyjna”*, Warszawa 1922.

⁵¹⁵ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 26-40, 43-46; T. Dziki, *Z dziejów włocławskiej...*, s. 143-145.

⁵¹⁶ Byli nimi: Aleksander Eichenwald, Elżbieta Eichenwald, Anna Eichenwald, Wanda Partowicz, Wanda Szczawińska, Elżbieta Partowicz, Wanda Szczawińska, Elżbieta Rabowska, Ferdynand Rabowski, Zofia Bauerowa, Wacław Vaedtke, Jerzy Vaedtke, Jan Braun oraz Maria Braunowa, zob. A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 47.

⁵¹⁷ T. Dziki, *Mühsam Hugo (1856–1830), przemysłowiec, kupiec i działacz społeczny*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 120-121.

⁵¹⁸ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 46-47; F. Szeliga, dz. cyt., s. 12.

Polskim. Pozyskanie tych środków finansowych umożliwiło dalsze prowadzenie zakładu. Firma wychodziła na prostą pod względem finansowym, m.in. zaczęto osiągać zyski, na przykład w roku 1926/27 wynosił on 54 452,52 zł, z czego 39 039,33 zł przeznaczono na kapitał amortyzacyjny, a pozostałą sumę 15 412,19 zł na kapitał zapasowy. Pomimo coraz lepszych osiągnięć finansowych, w 1928 r. podjęto rozmowy z „Glebą. Spółką Ziemiańską Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i Spółka”. Przez ten rok i następny trwały rozmowy i podjęto decyzję, że na samym początku dojdzie do połączenia księgowości obu firm. Powołano również komisję likwidacyjną „Gleby”. Umowę zjednoczeniową podpisano 8 października 1929 r.⁵¹⁹ Nowopowstała spółka zaczęła działać pod nazwą „Zjednoczone Fabryki Cykorii Ferd. Bohm & Co i Gleba” we Włocławku. W ostatnim roku samodzielnej działalności fabryki (1929 r.) jej zarząd stanowili: Hugo Mühsam – prezes, Eugeniusz Vaedtke – wiceprezes, Leopold Jan baron Kronenberg, Wiktor Mühsam, Elżbieta Mareschowa i Leon de Hagen⁵²⁰.

W 1900 r. powstała włocławska fabryka cykorii pod nazwą „Włocławka Fabryka Cykorii R. Bohne & Co”. Jej założycielem był Ryszard Bohne, rodem z Saksonii. Fabryka posiadała nowoczesny park maszynowy, w tym kocioł parowy oraz maszynę parową o sile 18 KM. W pierwszym roku działalności zatrudniała 27 osób, a jej produkcja wyniosła 23 100 pudów (84 270 rubli)⁵²¹. W dwa lata po zbudowaniu włocławskiej fabryki, Ryszard Bohne został właścicielem suszarni cykorii w Brześciu Kujawskim (na Bugaju), powstałej w 1884 r. Nosiła ona nazwę „Bohne R. i S-ka”. Dyrektorem zarządzającym w latach 1904–1906 był właściciel Kuczyny, Emil Blüge. Pozostali personel stanowili: Żernicki – kierownik (1904 r.), Gustaw Berg – dyrektor techniczny (1906 r.) oraz Franciszek Mikulski, początkowo dyrektor handlowy (1906 r.), a następnie dyrektor zarządzający (1908–1910). Suszarnia zatrudniała 30 pracowników. Na jej wyposażeniu był motor naftowy o sile 12 KM⁵²². W ostatnim roku Wielkiej Wojny suszarnia spłonęła. Pożar objął główny gmach oraz część towaru, jaki się w nim znajdował. Ocalały

⁵¹⁹ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 49-53.

⁵²⁰ „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 698. Leon de Hagen (1877–1941), filantrop, dyrektor fabryki Towarzystwa Akcyjnego Przemysłu Włóknistego w Częstochowie, zob. *Czy wiesz kto...*, s. 244.

⁵²¹ T. Dziki, *Przemysł włocławski...*, s. 125; F. Szeliga, dz. cyt., s. 14.

⁵²² *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1904*, dz. cyt., s. 251-252, Nr 1884; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1906*, dz. cyt., Nr 2530a; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim*, t. 4, dz. cyt., Nr 2341; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim*, t. 6, dz. cyt., Nr 2602; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, dz. cyt., Nr 5941. Pierwszym znanym właścicielem suszarni brzeskiej był Karol Mendel vel Menzel, a od 1899 r. zakład znajdował się w rękach Pauliny Mendel, zob. T. Dziki, *Brześć Kujawski...*, s. 290.

magazyny, gdzie przechowywano zbiory z tego roku⁵²³. Nie wiadomo czy, a jeśli tak, to kiedy nastąpiła jej odbudowa.

Problemy ekonomiczne Ryszarda Bohne (brak kapitału obrotowego, straty w wyniku nieszczęść losowych) spowodowały, że 14 czerwca 1918 r. sprzedał on włocławski zakład spółce „Gleba. Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Pruski, Lissowski i S-ka” za 1 135 000 marek. Udziałowcami jej byli Leon Lissowski, z Kijaszkowa⁵²⁴, Zdzisław Rutkowski ze Szpetala Górnego⁵²⁵, Karol Pruski z Dyblina, Wacław Lissowski z Ostalowa, Władysław Nałęcz z Kikoła⁵²⁶, Kazimierz Bolechowski z Kucic, Stanisław Wilski z Wielgiego⁵²⁷, Władysław Ostrowski z Złotopoli, Antoni Czaplicki z Osieka⁵²⁸ oraz Stefan Szczawiński z Sułkowa-Szczawina. Wszyscy wymienieni, z wyjątkiem Czaplickiego Szczawińskiego, byli właścicielami ziemskimi posiadającymi majątki w Ziemi Dobrzyńskiej. Szczawiński miał dobra w powiecie włocławskim, zaś Czaplicki w ówczesnym powiecie płockim⁵²⁹. Przejęcie zakładu przez spółkę nastąpiło 1 października tego samego roku⁵³⁰.

W latach 1918–1920 zarząd był następujący: Zdzisław Rutkowski – przewodniczący, Karol Pruski oraz Stefan Szczawiński – członkowie. Funkcję dyrektora zarządzającego pełnił Karol Xieżopolski⁵³¹. Pierwsze zmiany w składzie zarządu, ale także wśród udziałowców nastąpiły 27 listopada 1920 r. W wyniku śmierci Karola Pruskiego firma zmieniła nazwę na „Gleba. Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i S-ka”. Jej zarząd stanowili Zdzisław Rutkowski, Bogusław Bacciarelli⁵³² i Władysław Ostrowski. Szczawiński będący mężem Wandy Rabowskiej, akcjonariuszki „Fabryki Cykorii Ferd. Bohm & Co” odstąpił swoje udziały tejże firmie. Do spółki weszli ponadto: Antoni Byszewski, właściciel Szczytna w powiecie włocławskim, Jerzy Bojańczyk⁵³³ z Włocławka, Romuald Jan Niedźwiecki z Wierznicy w powiecie lipnowskim i Stanisława z Czaplickich Pruska z Dyblina

⁵²³ *Z Brześcia Kujawskiego*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 305, z 6 listopada, s. 3.

⁵²⁴ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 382.

⁵²⁵ Tamże, s. 394-395; P. Gałkowski, *Genealogia ziemianstwa ziemi dobrzyńskiej XIX-XX wieku (do 1939 roku)*, Rypin 1997, s. 181.

⁵²⁶ Tamże, s. 124.

⁵²⁷ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich...*, s. 406-407.

⁵²⁸ R. Bzowski, T. Czaplicki, *Czaplicki Antoni h. Lubicz*, w: *Ziemianie polscy*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, dz. cyt., s. 30-32.

⁵²⁹ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 40; F. Szeliga, dz. cyt., s. 15.

⁵³⁰ „Kurier Warszawski” 1918, nr 270, z 30 września (wyd. poranne), s. 3.

⁵³¹ A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 40-41; F. Szeliga, dz. cyt., s. 15.

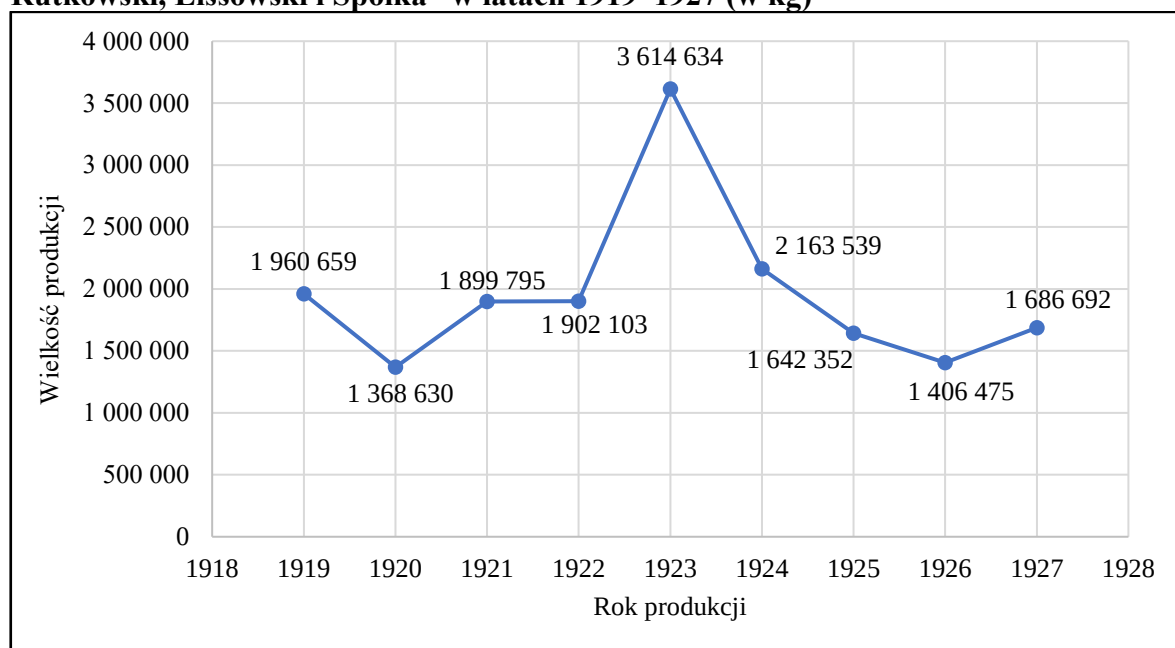
⁵³² B. Stefański, *Bacciarelli Bogusław*, w: *Ziemianie polscy*, red. T. Epsztejn, cz. 9, Warszawa 2010, s. 1.

⁵³³ Z.J. Zasada, *Bojańczyk Jerzy Zygmunt (1881–1947), przemysłowiec, prezydent Włocławka, działacz samorządowy, polityczny, sportowy oraz pożarniczy*, w: WSB, t. 2, dz. cyt., s. 21-24.

w Lipnowskim⁵³⁴. W 1928 r. współnikami spółki byli: Leon Lissowski, Zdzisław Rutkowski, Jan Płoski, Mieczysław Linowski, Władysław Nałęcz, Stanisław Wilski, Bogusław Bacciarelli, Władysław Ostrowski, Firma Ferd. Bohm i S-ka, Antoni Byszewski, Jerzy Bojańczyk, Romuald Jan Niedźwiedzki, Stanisława Pruska, Stanisław Lissowski oraz Michalina Lissowska. Spółkę na zewnątrz reprezentowali Antoni Byszewski, Bogusław Bacciarelli i Jerzy Bojańczyk. Rok później zarząd spółki tworzyły następujące osoby: Zdzisław Rutkowski, Władysław Ostrowski oraz Bogusław Bacciarelli⁵³⁵.

Korzenie cykorii, które fabryka przetwarzała i sprzedawała były produkowane przez majątki ziemskie powiatu włocławskiego i Ziemi Dobrzyńskiej. Wysyłano je m. in. na rynek angielski i belgijski. Na przykład w 1924 r. 25 t korzeni cykorii wysłano do portu angielskiego Hull, kolejne 25 t trafiło do Londres, zaś 50 t trafiło do Leith ou Glasgow⁵³⁶. Wielkość produkcji fabryki w latach 1919–1927 przedstawia poniższy wykres.

Wykres 16. Wielkość produkcji „Gleba. Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i Spółka” w latach 1919–1927 (w kg)

Źródło: oprac. własne na podstawie: F. Szeliga, dz. cyt., s. 16.

⁵³⁴ „Obwieszczenia Publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1921, nr 8A, z 29 stycznia, s. 16.

⁵³⁵ „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 706; „Przemysł i Handel” 1931, z. 31, z 28 lipca, s. III, Wpisy do Rejestru Handlowego Sądu Okręgowego w Warszawie, R. H. A. XXIV 220: „Gleba” Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i S-ka.

⁵³⁶ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1255, zaświadczenie Starostwa Włocławskiego l. 9654/24 z 13 czerwca 1924 r., b.p.

W tym samym roku, w którym Ryszard Bohne sprzedał włocławski zakład spółce „Gleba”, dokonał sprzedaży suszarni cykorii znajdującej się w Brześciu Kujawskim. Nabywcą jej był firma „Ferd. Bohm & Co”. Dzięki temu zakupowi firma dysponowała trzema suszarniami zlokalizowanymi w Brześciu, Siemnowku (powiat włocławski) i Mchówku (pow. kolski)⁵³⁷. W listopadzie 1920 r. w zakładzie pojawiła się komisja dokonująca oględzin suszarni po pożarze. Nie wiemy czy odbudowa jej miała związek jeszcze z pożarem, jaki miał miejsce w 1917 r., czy był pożar zakładu w późniejszym czasie. Oględziny budynku wykazały, że pożarowi, a następnie odbudowie uległy piętra suszarni. Na jej wyposażeniu odnotowano motor ropowy o mocy 14 KM oraz zapasową lokomobilę (17 KM)⁵³⁸. Dalsza rozbudowa zakładu nastąpiła pod koniec lat 20. XX w. Wojewoda warszawski pismem z 13 lutego 1928 r. zezwolił na przebudowę brzeskiej suszarni pod kilkoma warunkami. Dwa z nich dotyczyły tego, że miała się ona odbyć według projektu, jaki zatwierdzono 20 stycznia tego roku, a wykonujący prace mieli zastosować się do wymagań komisji sanitarno-technicznej z 24 marca 1926 r., która postulowała m.in. wyciągnięcie komina lokomobili ponad dach suszarni⁵³⁹. Pozwolenie na uruchomienie suszarni wydał Wydział Przemysłowy Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego 15 czerwca 1932 r., chociaż zakład zaczął kampanię już 1 października 1931 r. zatrudniając 85 robotników pracujących na 3 zmianach⁵⁴⁰. Dyrektorem zarządzającym suszarni został Jerzy Łopuchin, którego na Kujawy sprowadził Leopold Jan baron Kronenberg⁵⁴¹.

Po połączeniu obu fabryk w 1929 r., o czym już wspomniano („Ferd. Bohm et Co, Fabryka Cykorii we Włocławku Spółka Akcyjna” oraz „Gleba. Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i Spółka”) 7 stycznia 1930 r. wybrano nowy

⁵³⁷ „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 698; A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 42.

⁵³⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1198, Protokół Nr. 19 oględzin suszarni cykorii Ferd. Bohm i Sp. w Brześciu Kujawskim z 11 listopada 1920 r., k. 1; T. Łaskiewicz, *Dwudziestolecie międzywojenne...*, s. 19.

⁵³⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1198, Odpis pozwolenia Wojewody Warszawskiego na przebudowę suszarni cykorii z 13 lutego 1928 r., k. 32.

⁵⁴⁰ Tamże, Pismo ze Zjednoczonych Fabryk Cykorii Ferd. Bohm & Co i Gleba we Włocławku Sp. A. do Starostwa Włocławskiego w miejscu z dnia 3 października 1931 r., k. 48; tamże, Pozwolenie Wydziału Przemysłowego Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego z 15 czerwca 1932 r. na uruchomienie suszarni cykorii, k. 52.

⁵⁴¹ T. Haack, *Z Armii Czerwonej od Włocławka do Drezna*, Warszawa 2010, s. 3. Tomasz Łaskiewicz w swoich pracach (*Brześć Kujawski...*, s. 23-24 i *Dwudziestolecie międzywojenne...*, s. 19) błędnie podaje tytuł książki Tatiany Haack jako *Z Armii Czerwonej od Włocławka do Drezna – wspomnienia Tatiany Haack* i w przypisie odsyła do strony 4 jej wspomnień, gdzie autorka opisuje swoją edukację. Ponadto nie podaje którego Leopolda Kronenberga miała na myśli autorka. Można to wywnioskować jednak na podstawie tego, że podaje ona, iż baron Kronenberg miał dwoje dzieci: syna Polka (Leopolda Wojciecha) i córkę Wandę. Ich ojcem był Leopold Jan, zob. T. Haack, dz. cyt., s. 3.

zarząd spółki: Jerzy Bojańczyk – prezes, Wiktor Mühsam – wiceprezes, Leopold Jan Kronenberg, Leon de Hagen, Stefan Maresch, Bogusław Bacciarelli, Leon Lissowski i Artur Rutkowski. Taki skład zarządu, z małymi zmianami, przetrwał w latach 1930–1939. Zarówno w roku 1932 i 1938 w zarządzie nie zasiadał Bogusław Bacciarelli⁵⁴².

Spółka odnosiła coraz większy sukces poprzez wzrost sprzedaży produktów. O ile w roku finansowym 1934/35 sprzedano 2 571,2 t za 3 384 533 zł, to w roku 1937/38 było to już odpowiednio 3 014,4 t i 4 107 722 zł⁵⁴³. Dalszy rozwój firmy przerwał wybuch II wojny światowej. Po zajęciu terytorium Polski przez okupanta niemieckiego, w jego ręce przeszły m.in. zakłady. Włocławską fabrykę przejęto 17 listopada 1940 r. Zmieniono jej nazwę na „Vereinigte Zichorien-Fabriken Ferd. Bohm & Co. u. Gleba GmbH” i ustanowiono komisaryczny zarząd w składzie dr Hans Alexander Ruhtenberg (Ruchtenberg vel Rühtenberg) oraz Otto Schulz, buchalter. Zapewne w 1942 r. podzieli między sobą majątek zakładowy, w wyniku czego część należąca do Ruhtenberga nosiła nazwę „Bohm Kaffeemittel – und Lebensmittelwerke dr Hans Ruhtenberg K.G. Leslau a.d. Weichsel”. Nowy właściciel zlikwidował dział cykoriowy, a cały park maszynowy wysłał do Dortmundu do firmy HUGO TROST Kaffeemittel – Fabriken – Dortmund und Diedenhofen – Ückingen⁵⁴⁴. Także suszarnia cykorii w Brześciu Kujawskim przeszła pod zarząd niemiecki. Do 1943 r. zarządzał nią Jerzy Łopuchin, którego po śmierci zastąpił Berg. Rodzina Bergów uważała się za Polaków i nie podpisała volkslisty⁵⁴⁵.

Suszarnie cykorii znajdowały się również w prywatnych majątkach. W 1917 r. uruchomiono suszarnię cykorii firmy Władysław Hornowski i S-ka w Czerniewicach (Pustkach Chocęńskich), stanowiących własność Artura Feldta⁵⁴⁶. Antoni Byszewski, właściciel Szczytna i Borzymowic, w tym drugim majątku w 1918 r. zorganizował suszarnię cykorii⁵⁴⁷. W swoich wspomnieniach pisze:

Nagromadziło się roboty społecznej i we własnym gospodarstwie sporo, gdyż od

⁵⁴² „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., nr 639; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., nr 2635; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., nr 6032; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., nr 6526; „Rocznik Przemysłu 1938”, dz. cyt., nr 8555; A. Adamczyk, *Zapomniany świat...*, s. 53.

⁵⁴³ Tamże, s. 67.

⁵⁴⁴ Tamże, s. 93-95; *Deutsches Reichs-Adressbuch. Adressbuch der Ostgebiete*, Berlin 1941, s. 243.

⁵⁴⁵ N. Arndt, *Ein Wolhynier aus dem Leben von Alexander Arndt im zaristischen Ostwolhynien, im polnischen Westwolhynien, im "Warthegau" und in Unterfranken*, Schwabach/Wiesentheid 1982, s. 92-93.

⁵⁴⁶ APToW, SO, sygn. 288, b.p.; *Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft*, druck und verlag R. Mosse, Berlin-Warschau 1916, s. 440; tamże, Berlin-Warschau 1919, s. 411; *Nowa suszarnia cykorii*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 277, z 9 października, s. 3.

⁵⁴⁷ *Polen. Adressbuch für...*, druck und verlag R. Mosse, Berlin-Warschau, Berlin-Warschau 1919, s. 410. Jeszcze przed I wojną światową, ówczesny właściciel majątku Kazimierz Piaszczyński, zorganizował suszarnię cykorii, którą prowadził Maciej Szalej, zob. *PKGŹ na 1911 god*, dz. cyt., s. 182; *PKGŹ na 1913 god*, dz. cyt., s. 198.

roku 1912 oprócz pracy w Szczytnie przybyła mi administracja Borzymowic sąsiedniego majątku, który nabiliśmy z żoną od mojego kuzyna. Pieniędzy na zakup mieliśmy mało, za to dużo długów na hipotecę. Prowadząc racjonalną i postępową gospodarkę: hodowlę roślin, uprawę cykorii, produkcję suszu cykoriowego na suszarni lasowej w Borzymowicach, oborę zagrodową bydła nizinnego oraz hodowlę karakułów – już po upływie 10 lat udało mi się wszystkie długi hipoteczne spłacić⁵⁴⁸.

Po zajęciu Polski przez Niemców w 1939 r. zarząd na majątkiem, w tym nad suszarnią i laboratorium, które zajmowało się produkcją nasion cykorii przejął Eduard Schön⁵⁴⁹. W wyniku działań okupanta laboratorium zostało spalone. Zachowała się jedynie suszarnia⁵⁵⁰.

W 1945 r. wszystkie zakłady zostały przejęte przez państwo. Fabryki włocławskie pod zmienioną nazwą i ze zmienioną linią produkcyjną pracują do dnia dzisiejszego. Jeszcze w czasach Polski Ludowej zostały zlikwidowane suszarnie w Borzymowicach, Brześciu Kujawskim oraz Czerniewicach.

3.7.6. Młynarstwo

Młynarstwo jako jedna z najstarszych dziedzin przemysłu było obecne w majątkach ziemskich. Sami właściciele ziemscy nie zajmowali się młynarstwem. Młyny stanowiące ich własność były oddawane w dzierżawę czasową lub wieczystą, co było częstszą praktyką. W krajobrazie Królestwa Polskiego dominowały małe młyny (wiatraki, młyny wodne) produkujące mąkę, kaszę na użytek lokalny. Były one wyposażone w podstawowe maszyny (narzędzia), na przykład w kamienie młyńskie. Rzadziej spotykano młyny średnie poruszane za pomocą turbin wodnych lub silników spalinowych. Największe zakłady stanowiły młyny handlowo-przemysłowe, poruszane głównie za pomocą silników parowych. Były one rzadkością w majątkach ziemskich⁵⁵¹.

W 1879 r. do właścicieli ziemskich w Królestwie Polskim należały 22 młyny, które zatrudniały 195 pracowników. Dwadzieścia jeden lat później było ich już 36

⁵⁴⁸ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 44.

⁵⁴⁹ Eduard Schön (także Edward Schoen) ur. się 22 października 1891 r. w Gross Rudek vel Gross Rutek. Podpisał volkslistę i po wojnie toczyło się postępowanie rehabilitacyjne. W 1946 r. mieszkał w Dąbrowie Biskupiej w powiecie inowrocławskim, zob. AIPN Bydgoszcz, IPN By 063/81 (Wykaz zatrzymanych przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za przynależność do niemieckiej listy narodowej oraz współpracę z okupantem hitlerowskim), k. 44; „Gazeta Kujawska” 1946, nr 7, z 9 stycznia, s. 4.

⁵⁵⁰ A. Byszewski, *O produkcji nasion...*, b.p.; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 233.

⁵⁵¹ *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 495-496.

z 329 pracownikami. Wartość produkcji wyniosła 1 487 000 rubli. W 1904 r. było 55 młynów. Pracowało w nich 467 pracowników, a wartość produkcji była równa 3 260 000 rubli. W 1908 r. w Królestwie Polskim było 5893 młynów, bez podziału na ich własność. Najwięcej zakładów tego typu było w gubernii lubelskiej – 1226, najmniej zaś w guberni suwalskiej – 154. W gubernii warszawskiej odnotowano wówczas 569 młynów. Na rok przed wybuchem I wojny światowej były już tylko 32 młyny należące do ziemian. Zatrudniały one 360 osob, a wartość produkcji osiągnęła sumę 2 404 000 rubli⁵⁵². W 1921 r. w Polsce były 1602 młyny należące do większej własności. Najwięcej ich znajdowało się w województwie tarnopolskim – 247 i lwowskim – 166. Najmniej, gdyż tylko 8 młynów było w rękach ziemian w województwie śląskim⁵⁵³.

W majątkach powiatu włocławskiego podobnie jak w okresie Królestwa Polskiego, a następnie w Drugiej Rzeczypospolitej istniały młyny zaliczane do kategorii najmniejszych zakładów, które często właściciele wypuszczali w dzierżawę wieczystą, na przykład w Borzymowicach⁵⁵⁴ czy Szczytnie⁵⁵⁵, gdzie były młyny wodne. Część z nich była nieczynna. Wynikało to z braku przestrzegania przepisów technicznych przy ich budowie/odbudowie, a także braku środków finansowych pozwalających na ich modernizację.

Jeden z takich młynów znajdował się w Lubieńcu, majątku należącym do rodziny Guzińskich. Podobnie jak w Szczytnie i Borzymowicach był on oddany w wieczystą dzierżawę. W 1865 r. dzierżawcą był August Hejman. Wielkość osady młynarskiej wynosiła 60 mórg, w tym grunty orne – 43 morgi (pszenne – 3 morgi, żytnie 40 mórg), łąk koszonych raz na rok – 2 morgi, pastwisk – 12 mórg i nieużytków – 3 morgi⁵⁵⁶. Młyn był drewniany i takim pozostał aż do wybuchu II wojny światowej. W latach 20. XX w. jego dzierżawcą był Gustaw Mantej. Młyn spalił się w 1920 r. Pozostały po nim jedynie kanał doprowadzający oraz studnia murowana z turbiną pionową. Dwupiętrowy drewniany budynek młyna odbudowano na miejscu spalonego w 1922 r. Był on położony przy stawie, który stanowił własność Jana Guzińskiego, który go wydzierżawił. Na wyposażeniu młyna miały znajdować się: turbina wodna

⁵⁵² Tamże, s. 496; W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 46, 49, 54, 57.

⁵⁵³ *Wielka własność*, 1925, s. 79-82; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej...*, s. 227.

⁵⁵⁴ ASR we Włocławku, WKW, Dobra ziemskie Borzymowice, zbiór dokumentów, nr 59.

⁵⁵⁵ Tamże, Dobra ziemskie Szczytno, t. 2, księga umów, s. 127; APToW, Księgi i akta, sygn. 10/475.

⁵⁵⁶ APToW, NPW, sygn. 2 – dopływ, Deklaracje składane przez właścicieli posiadłości ziemskich powiatu włocławskiego, w sprawie ilości gruntu niepodlegającego pod ukaz carski z 19 II/ 2 III 1864 r. „O urządzeniu włości w Królestwie Polskim”, b.p.

10-konna, pracująca przy spadku wody do wysokości 2 m, para kamieni, żubrownik, parę walcy, cylinder, podnośniki oraz maszyna czyszcząca zwana eureką. Zarówno dzierżawca, jak i właściciel majątku starali się o zalegalizowanie odbudowanego młyna. Sprawa ciągnęła się przez kilka lat. Początek wymiany pism między właścicielem a władzami zaczął się w 1923 r. Wówczas 27 września został zatwierdzony projekt młyna, lecz władze m.in. architekt powiatowy, podważały stan techniczny zakładu, np. wymieniono brak ogniotrwałych schodów. W 1930 r. za niewykonanie prac w młynie (przebudowa drzwi prowadzących na żelazną drabinę, urządzenie balustrady przy niej i przy pomoście mieszczącym walec), starosta Czesław Gajzler, ukarał Jana Guzińskiego grzywną w wysokości 50 zł, od której Guziński złożył odwołanie. Marzewski Naczelnik Wydział Administracyjnego Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego pismem z 9 listopada 1930 r. cofnął wymagania stawiane przez starostę oraz anulował nałożoną karę. Ostatecznie pozwolenie na uruchomienie młyna wydano 4 grudnia 1931 r.⁵⁵⁷ Nie wiadomo czy Guziński uruchomił młyn, a jeśli tak to czy działał dalej i go wydzierżawiał.

Inny młyn znajdował się w dobrach Kępka Szlachecka. Był on umiejscowiony w osadzie młynarskiej Ruda. Był to młyn wodny⁵⁵⁸. W 1922 r. stwierdzono, że młyn drewniany w Kępce istniał od dawna. Spłonął on w 1910 r. Był ubezpieczony na 10 tys. rubli⁵⁵⁹. Odbudowano go w 1921 r. jako budynek murowany dwupiętrowy, kryty papą, o wymiarach 8 na 10 metrów. Jego wyposażenie stanowiły: turbina wodna pracująca przy spadku do 2,4 m, pędnia, oczyszczalnik „eureka”, podnośnik dla zboża, podnośnik dla mąki, prądnica prądu stałego (13 A, 230 V, 2300 obrotów na minutę), para kamieni, żubrownik, para walcy oraz dwa cylindry⁵⁶⁰. Pomimo odbudowy młyna, władze nie wydały odpowiedniego zezwolenia na jego uruchomienia, dlatego Antoni Sokołowski, właściciel majątku i młyna, wznowił produkcję bez potrzebnych dokumentów. W związku z tym Wydział Przemysłowy przy Wojewodzie Warszawskim wnioskował o pociągnięcie go odpowiedzialności karnej. Wyrokiem Sądu Pokoju w Chodczu z 23 października 1924 r., na podstawie art. 37, 138 i 310 Kodeksu Karnego⁵⁶¹, Antoni Sokołowski został skazany na 100 zł

⁵⁵⁷ Tamże, SPW 1918–1939, sygn. 1232, b.p.

⁵⁵⁸ SGKP, t. 3, dz. cyt., s. 959; tamże, t. 9, Warszawa 1888, s. 884.

⁵⁵⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1231, k. 4; „Kurier Warszawski” 1910, nr 303, z 2 listopada, s. 7.

⁵⁶⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1231, k. 1v, 3-4, 6.

⁵⁶¹ Kodeks Karny z r. 1903 (przekład z rosyjskiego) z uwzględnieniem zmian i uzupełnień obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 maja 1921 r., Warszawa 1922, s. 13-14, 54, 111.

grzywy lub 3 tygodnie aresztu i zamknięcie młyna do czasu uzyskania wymaganego zezwolenia. Młyn był nieczynny o czym informował Urząd Gminy Kłóbka pismem z 23 sierpnia 1926 r. Taki stan utrzymał się w dalszych latach i według zapewnień Antoniego Sokołowskiego, nie zamierzał go uruchomić, co też się stało⁵⁶².

Poza młynami wodnymi w powiecie włocławskim nie istniały większe zakłady tego typu należące do właścicieli ziemskich, chociaż o takich zamiarach donosiła prasa. „Słowo Kujawskie” w 1922 r. pisało o wspólnej inicjatywie obywateli miejskich Włocławka oraz ziemian o wybudowaniu w tym mieście lub Czerniewicach wielkiego młyna parowego⁵⁶³. Mimo ambitnego plan nie został on zrealizowany.

Młynarstwo stanowiło istotną gałąź przemysłu ziemiańskiego. Dzięki istnieniu tych zakładów możliwy był przerób produkowanego zboża na mąkę oraz kaszę. W większości były one wodne, pozwalały na wykorzystywanie rzek, na których były zlokalizowane, jak na przykład było to w przypadku rzeki Chodeczki, na której istniał ciąg młynów wodnych począwszy od Chodcza, a skończywszy na okolicach Lubrańca.

3.7.7. Mleczarstwo

Udział ziemian w przemyśle mleczarskim nie był wielki. Było to spowodowane m.in. tym, że głównym dostawcą mleka dla przemysłu były mniejsze gospodarstwa wiejskie (77%), natomiast dwory dostarczały jedynie 23% tego surowca⁵⁶⁴. W 1904 r. w Królestwie Polskim były 3 mleczarnie należące do ziemian. Zatrudniały 4 pracowników, a wysokość ich produkcji wynosiła 333 000 rubli⁵⁶⁵. Według opracowania *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej w województwach centralnych i wschodnich przed I wojną światową* było około 810 mleczarni, w tym spółdzielczych – 194, udziałowych dworskich parowych – 16 oraz prywatnych dworskich – ok. 600. W większości były to zakłady małe, posiadające na swoim wyposażeniu wirówki ręczne. Roczny przerób mleka w nich wynosił ok. 70 mln litrów⁵⁶⁶. Spis powszechny z 1921 r. wykazał w całej Rzeczypospolitej 405 mleczarni

⁵⁶² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1231, k. 29, 31, 33, 35, 41, 45–46, 51, 53–54.

⁵⁶³ *Z przemysłu*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 265, z 21 listopada, s. 3. Również dwa lata później prasa wspominała o inicjatywie zbudowania młyna w Czerniewicach, zob. S. Prus-Wisniewski, *Zjazd Rolniczy we Włocławku*, „Goniec Kaliski” 1924, nr 218, z 23 września, s. 2.

⁵⁶⁴ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 260.

⁵⁶⁵ W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 54.

⁵⁶⁶ *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 259.

należących do wielkiej własności⁵⁶⁷.

Pierwszymi danymi statystycznymi dotyczącymi liczby mleczarni w powiecie włocławskim dysponujemy dla 1921 r. Było ich wówczas 4. Również w 1928 r. były 4 mleczarnie należące do ziemian. W 1938 r. we Włocławskim zarejestrowano 6 mleczarni: w Chodczu, Czerniewicach i Lubrańcu – po jednej oraz 3 we Włocławku. Dwie z nich należały do prywatnych właścicieli, a 4 były własnością spółdzielni. Posiadały one 41 punktów pomocniczych (15 – spółdzielczych, 26 prywatnych). Wyprodukowały one 567 771 kg masła, 6044 kg serów dojrzewających z pełnego mleka i 69 982 kg z chudego⁵⁶⁸.

Jedna z większych mleczarni w powiecie włocławskim powstała w Czerniewicach w 1904 r. W tym celu rok wcześniej powołano do życia kujawską spółkę mleczarską, której zadaniem było pobudowanie zakładu na gruntach majątku Wilkowiczki. Inicjatywa powołania zakładu wyszła od Zygmunta Ostrowskiego, właściciela Borzymia⁵⁶⁹. Obok Aleksandra Higersbergera i Tadeusza Findeisena ze Śmiłowic, wszedł on w skład zarządu. Funkcję kasjera objął Higersberger⁵⁷⁰. Potrzebną działkę ofiarował Władysław Stokowski, właściciel folwarku. Na zgromadzeniu założycielskim, uczestnicy zadeklarowali dostawę mleka do zakładu od 1000 krów. Kapitał zakładowy początkowo wynosił 15 rubli od krowy. Do połowy września 1903 r. udało się zebrać 600 rubli. Ostatecznie 20 udziałowców zapłaciło za udziały 12 rubli od krowy. Pomimo ofiarowania gruntu w Wilkowiczkach, zakład powstał w Czerniewicach, niedaleko stacji kolei warszawsko-bydgoskiej. Potrzebne plany sporządził Antoni Olszakowski z Włocławka. Natomiast całą aparaturę zakupiono w warszawskiej firmie „Kowalski i Trylski”. Koszt budowy fabryki wyniósł ok. 17 tys. rubli, z tego 6 tys. rubli przeznaczono na zakup maszyn. Powołany zakład nosił nazwę „Czerniewicka maślarnia parowa”⁵⁷¹.

Dostawcami mleka byli m.in. udziałowcy fabryki. Otrzymywali oni 1 kopiejkę

⁵⁶⁷ *Wielka własność*, 1925, s. 79-82.

⁵⁶⁸ Tamże, s. 79; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 981, k. 21-21a, 30, 32; *Mleczarstwo województwa pomorskiego w 1938 r.*, oprac. F. Komar, R. 6, Toruń 1939, s. 10, 13, 20, 24.

⁵⁶⁹ Zygmunt Ostrowski (?–13 maja 1908 r. w Borzymiu), właściciel majątku, zob. „Głos Warszawski” 1908, nr 48, z 14 maja, s. 3 (nekrolog Zygmunta Ostrowskiego); „Kurier Warszawski” 1908, nr 134, z 15 maja, s. 8 (nekrolog Zygmunta Ostrowskiego).

⁵⁷⁰ APToW, ZPW, sygn. 5363, b.p.; „Goniec Poranny” 1904, nr 619, z 6 grudnia (23 listopada), s. 7; *Nowa maślarnia udziałowa*, tamże, 1904, nr 642, z 19 (6) grudnia, s. 8; „Przegląd Mleczarski” 1903, nr 20, z 18 września (1 października), s. 160; *Spółka mleczarska*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 256, z 3 (16) września, s. 6.

⁵⁷¹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1219, k. 42; *Nowa maślarnia udziałowa*, dz. cyt., s. 8; *Spółka mleczarska*, dz. cyt., s. 6; „Przegląd Mleczarski” 1903, nr 20, z 18 września (1 października), s. 159.

za każdy procent tłuszczu w mleku, co w przeliczeniu na garniec wynosiło ok. 16 kop. Po przerobie produktu na masło, dostawcy dostawali do dyspozycji odtłuszczone mleko, które również sprzedawano po 10 kop. Dziennie, zakład produkował ok. 100 funtów masła. Cały wyrób został zakontraktowany przez towarzystwo rolnicze w Warszawie. Cena jaką płacono za produkt zależała od pory roku. Zimą wynosiła ona 50 kop., latem zaś 35 kop.⁵⁷². Zmiany w polityce celnej między cesarstwem rosyjskim a cesarstwem niemieckim na początku XX w. wpłynęły również na handel produktami przez czerniewicką mleczarnię. Od masła jakie transportowano przez granicę między Królestwem Polskim a II Rzeszą płacono podatek w wysokości ok. 9 groszy, co przy pudzie dawało 12 zł podatku. Oby ominąć jego płacenie, a jednocześnie utrzymać handel, postanowiono, że w zakładzie czerniewickim od mleka oddzielano jedynie śmietankę, a jałowe mleko oddawano dostawcom. Śmietankę, która nie podlegała opodatkowaniu, wywożono koleją do Torunia. Tam zakład posiadał maślarnię, wyrabiającą masło, skąd było wysyłane na sprzedaż m.in. do Berlina oraz innych miast niemieckich. Cena, jaką otrzymywali dostawcy śmietanki (mleka) wynosiła 1 rubla 60 kop. za garniec w okresie zimowym, a latem 1 rubla 40 kop. (na terenie Królestwa Polskiego w tym samym okresie dostawali 1 rubla 20 kop.)⁵⁷³.

Na dwa lata przed wybuchem I wojny światowej mleczarnia (maślarnia) przerabiała dziennie do 8 tys. kwart mleka na masło. Dostawcami, jak już wspomniano byli okoliczni rolnicy, dostarczający sami mleko do zakładu. Z dalszych miejscowości, jak na przykład z okolic Woli Skarbkowej, mleko było przywożone do Czerniewic za pośrednictwem mleczarni spółkowych⁵⁷⁴. W czasie I wojny światowej zniszczeniu uległa wszelka dokumentacja dotycząca zakładu⁵⁷⁵.

Po wojnie nastąpiła rozbudowa zakładu. Do 1921 r. składał się on z: 1) kotłowni, wyposażonej w 1 kocioł kornwalijski, inżektor, 2) maszynowni z maszyną parową jednocyldrową (7 KM), połączoną z pompą wodną, 3) sali głównej z wagą do mleka z sitem, basenem do mleka, dwoma pompami mlecznymi, pompą wodną, pasteryzatorem, dwoma wirówkami Alfa Laval, dwoma chłodnicami

⁵⁷² „Goniec Poranny” 1904, nr 619, z 6 grudnia (23 listopada), s. 7; *Nowa maślarnia udziałowa*, dz. cyt., s. 8.

⁵⁷³ *Zamiast masła śmietanka*, „Gazeta Świąteczna” 1907, nr 7 (1359), z 4 (17) lutego, s. 3.

⁵⁷⁴ T. Wądołowski, *Wycieczka na Kujawy*, „Gazeta Świąteczna” 1912, nr 33 (1646), z 5 lipca (18 sierpnia), s. 2.

⁵⁷⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1219, k. 42.

powierzchniowymi (wodną i lodową), zbiornikiem na odtłuszczone mleko, pedną, 4) serowni, która wówczas była nieczynna, z kotłem do sera, zbiornikiem na serwatkę, 5) maślarni, także nieczynnej, z wanną chłodnicą z dwoma zbiornikami na śmietankę, dwoma maślnicami drewnianymi (75 na 100 cm), płuczką drewnianą do masła, wygniatarką mechaniczną, praską do formowania cegiełek, szafa-lodownią, 6) piwnicy z półkami do serów, 7) laboratorium, 8) kantoru oraz 9) mieszkania kierownika mleczarni, które znajdowało się na piętrze budynku. W 1921 r., rozbudowano go o murowaną przybudówkę. Mieściła ona drugi kocioł-lokomobilę (40 KM), oziębinie roztworu chłodzącego i zapasowy kompresor. Od zakończenia wojny prawdopodobnie zakład ten był nieczynny ze względu na brak zgody władz na jego uruchomienie. Wymiana pism między dyrekcją zakładu a władzami trwała do 1925 r. Dopiero po wykonaniu wszystkich prac, jakie na zarząd mleczarni nałożyła Komisja Sanitarno-Techniczna 11 czerwca 1921 r., wydano pozwolenie na ponowne uruchomienie mleczarni. Decyzję w tej sprawie wydał Wydział Przemysłowy przy Wojewodzie Warszawskim 10 maja 1925 r.⁵⁷⁶ W tym czasie dyrektorem zakładu był Jerzy Gabriel z Olganowa (1921–1923), zaś kierownikiem zakładu Kazimierz Wiechowski (1921 r.). Nie wiadomo jaką rolę w mleczarni pełnił Chrapowicki, podpisujący część dokumentów firmowych (1924–1925)⁵⁷⁷.

Aktem notarialnym z dnia 11 czerwca 1924 r. powołano do życia „Mleczarnię Parową Czerniewice, spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością”. Kapitał zakładowy wynosił 10 960 zł podzielony na 548 udziałów. Spółka miała obowiązywać na 10 lat do 31 grudnia 1934 r. Na ogólnym zebraniu współudziałowców z 28 kwietnia 1932 r. kapitał zwiększono do 32 880 zł. Pomimo większego kapitału spółka zawiesiła działalność z dniem 1 stycznia 1934 r. Wówczas wydzierżawiła majątek ruchomy i nieruchomy „Mleczarni Parowej Spółdzielczej w Czerniewicach z odpowiedzialnością udziałów”⁵⁷⁸. Poniższa tabela przedstawia skład zarządu

⁵⁷⁶ Tamże, k. 1-47.

⁵⁷⁷ Tamże, k. 2, 7, 9v, 16, 20, 31, 34. Zapewne chodzi tutaj o Mariana hr. Chrapowickiego (ur. 26 maja 1864 r. w Kochanowiczach–zm. 2 czerwca 1930 r. w Czerniewicach), właściciela majątku Kochanowicze (ziemia witebska), zdjęcia nagrobka Mariana hr. Chrapowickiego z Cmentarza Parafialnego w Grabkowie, w zbiorach autora.

⁵⁷⁸ APToW, SO, sygn. 2369, b.p. Udziałowcami spółki byli: Antoni Sokołowski – 32 udziału, Artur Nehring – 20, Stanisław Piaszczyński – 16, Lucjan Czaplicki – 25, Aleksander Higersberger – 45, Kazimierz Gautier – 20, Eryk Bauer – 20, Antoni Byszewski – 15, Anastazy Dulski – 15, Bronisław Brzosko – 30, Teodor Białecki – 20, Tadeusz Findeisen – 80, Artur Feldt – 35, Jan Siniarski-Czaplicki – 60, Fortunat Albrecht – 50, Kazimierz Około-Kułąk – 40 oraz Jerzy Gabriel – 25. W wyniku późniejszych zmian, sprzedaży akcji, m.in. przez Fortunata Albrechta, udziałowcem został Edward Hempler. Zob. APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 23, akt nr 3374 z 11 czerwca 1924 r.; tamże, SO, sygn. 2369, b.p.

i komisji rewizyjnej „Mleczarni Parowej Czerniewice, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością”.

Tabela 54. Skład zarządu i komisji rewizyjnej „Mleczarnia Parowa Czerniewice, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” w l. 1924–1938

Okres kadencji	Skład zarządu	Skład Komisji Rewizyjnej
11 VI 1924–20 V 1926	Jerzy Gabriel – dyrektor zarządzający	Tadeusz Findeisen
	Lucjan Czaplicki	Kazimierz Gautier
	Aleksander Higersberger	Kazimierz Około-Kułąk
21 V 1926–3 X 1930	Jerzy Gabriel – dyrektor zarządzający	brak danych
	Lucjan Czaplicki	
	Stanisław Piaszczyński	
4 X 1930–1 XII 1932	Jerzy Gabriel – dyrektor zarządzający	Tadeusz Findeisen
	Lucjan Czaplicki	Kazimierz Około-Kułąk
	Aleksander Higersberger	Stanisław Piaszczyński
2 XII 1932–26 III 1938*	Edward Hempler – dyrektor zarządzający	Tadeusz Findeisen
	Lucjan Czaplicki	Kazimierz Około-Kułąk
	Bronisław Brzosko	Stanisław Piaszczyński**

* Pomimo zawieszenia działalności w 1934 r. nadal wybierano skład zarządu i Komisji Rewizyjnej.

** Zmarł 8 stycznia 1938 r.

Źródło: APToW, SO, sygn. 2369, b.p.

„Mleczarnię Spółdzielczą Parową w Czerniewicach z odpowiedzialnością udziałów” utworzono 18 października 1933 r. Jej Radę Nadzorczą stanowili: Bronisław Brzosko, Antoni Byszewski, Kazimierz Siniarski-Czaplicki, Ludwik Siniarski-Czaplicki oraz Stanisław Piaszczyński. Na zastępców mianowano Lucjana Czaplickiego i Edwarda Hemplera. Dyrektorem zakładu do wybuchu II wojny światowej był Edward Hempler, a jego zastępcą Kazimierz Siniarski-Czaplicki. W 1938 r. do zarządu dokooptowano Felicję Chrapowicką. W tym samym roku skład Rady Nadzorczej był następujący: Bronisław Brzosko, Antoni Byszewski, Lucjan Czaplicki, Maciej Gabrysiak i Adam Jankowski⁵⁷⁹.

Od chwili postania spółdzielni dzierżawiła budynki oraz maszyny od „Mleczarni

⁵⁷⁹ Tamże, sygn. 2535, b.p.; „Poradnik Mleczarski i Jajczarski” 1939, nr 1-2, z 20 stycznia, s. 59; „Poradnik Spółdzielni” 1934, nr 6, z 15 marca, s. 135.

Parowej Czerniewice, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością”. Ta druga postanowiła 12 kwietnia 1938 r. sprzedać nieruchomość Maślarnia Parowa Czerniewice za 40 tys. zł, natomiast majątek ruchomy (maszyny i urządzenia techniczne) za 26 400 zł. Likwidatorami spółki byli Ludwik Siniarski-Czaplicki oraz Bronisław Brzosko. Całość sumy 66 400 zł zarząd spółki otrzymał i tego samego dnia przeszła w stan likwidacji. Od tego momentu jednym zakładem mleczarskim działającym w Czerniewicach był mleczarnia spółdzielcza.

W 1938 r. mleczarnia spółdzielcza w Czerniewicach przerobiła ponad 2 500 000 kg mleka. Eksportowała ona masło niestandardyzowane⁵⁸⁰. Zakład czerniewicki działał w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Kres jej działalności nastąpił w Polsce Ludowej.

Również w majątku Grodzickich Lubrańcu istniała mleczarnia. Pierwsze próby jej zorganizowania podjęto w 1910 r. Zarówno prasa warszawska, jak i włocławska donosiła, że miała ona rozpocząć prace 1 grudnia tego roku⁵⁸¹. Teren pod budowę zakładu ofiarował Bogumił Panasiewicz, kasjer dóbr Piaski, który obok Foga, był właścicielami przedsiębiorstwa. 20 marca 1911 r. odbyły się oględziny placu przeznaczonego na budowę zakładu⁵⁸². Maślarnię parową powołano do życia aktem notarialnym z 12 października 1912 r. Jej założycielami byli: Bronisław Grodzicki z Lubrańca, Ignacy Szajewski z Dąbia, Stanisław Stokowski z Ossowa, Stanisław Grodzicki z Piasek, Tadeusz Tabaczyński z Redcza Wielkiego, Tadeusz Busse z Redcza Kalnego, Józef Strasburger z Krowic, ks. Józef Jędrychowski z Lubrańca i Bernard Piekarski z Żydowa. Na potrzeby maślarni, mleko lub śmietankę dostarczali członkowie towarzystwa, które zawiązano przed powstaniem zakładu. Właściciele krów, którzy zobowiązali się dostarczyć mleko/śmietankę byli zobligowani do wpłaty po 10 rubli od krowy. W ten sposób chciano uezierać kapitał zakładowy, który nie mógł być większy niż 10 tys. rubli⁵⁸³. Pod nazwą „Maślarnia Parowa «Lubraniec»

⁵⁸⁰ *Mleczarstwo województwa pomorskiego...*, s. 10.

⁵⁸¹ *Mleczarnia parowa*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 135, z 12 listopada, s. 2; *Mleczarnia parowa*, „Słowo” 1910, nr 519, z 15 (2) listopada, s. 4.

⁵⁸² *Komisja*, „Gazeta Kujawska” 1911, nr 67, z 20 marca, s. 2.

⁵⁸³ APToW, Akta not. Potrzebowski, sygn. 57, akt nr 3982 z 12 października 1912 r., k. 147-160; tamże, akt nr 3983 z 12 października 1912 r., k. 161-162; tamże, akt nr 3984 z 12 października 1912 r., k. 163-165; tamże, akt nr 3985 z 12 października 1912 r., k. 166-167; APToW, Akta rejestru handlowego i rejestru spółdzielni sądów we Włocławku [1909] 1917-1985 (dalej: Akta rejestru), sygn. 560, b.p.; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 175. Według autora jej produkty eksportowano m.in. do Holandii oraz Anglii. Niestety trudno polemizować z ustaleniami Kubiaka, gdyż nie podaje w swoim opracowaniu żadnego źródła tych informacji. W chwili założenia maślarni poszczególne osoby zadeklarowały mleko/śmietankę od następującej ilości krów: Bronisław Grodzicki od 50 krów, Tadeusz Busse – 50,

w Lubrańcu” działała aż do 1932 r., kiedy to 30 sierpnia odbyło się walne zgromadzenie założycieli „Mleczarni Parowej «Lubraniec» w Lubrańcu, Spółdzielni z odpowiedzialnością udziałami”. Jej członkiem mógł być każdy mieszkaniec powiatów włocławskiego, nieszawskiego, kolskiego oraz lipnowskiego, posiadający krowę. Wielkość udziału określono na 250 zł w złocie od 5 krów. Miał on być wpłacany w gotówce w chwili przystąpienia do spółdzielni albo w 25 ratach miesięcznych. Nowopowstała spółdzielnia przejęła aktywa i pasywa „Maślarni Parowej «Lubraniec» w Lubrańcu”. Na mocy uchwały Walnego Zgromadzenia członków mleczarni zmniejszono wysokość udziałów z 250 zł na 50 zł⁵⁸⁴. Poniższa tabela przedstawia skład Zarządu i Rady Nadzorczej z lat 1932–1939.

Tabela 55. Skład Zarządu u Rady Nadzorczej „Mleczarni Parowej «Lubraniec» w Lubrańcu, Spółdzielni z odpowiedzialnością udziałami” w latach 1932–1939

Okres kadencji	Skład Zarządu	Skład Rady Nadzorczej
30 VIII 1932– –2 XI 1935	Ignacy Szajewski – przewodniczący	Stanisław Grodzicki – prezes
	Jan Pańka – zastępca	Jan Czarnocki
	<i>Bogumił Panasiewicz*</i> – sekretarz	<i>Kazimierz Sanecki</i>
3 XI 1935– –do wybuchu wojny	Ignacy Szajewski – przewodniczący	Stanisław Grodzicki – prezes
	Antoni Modrzejewski – wiceprzewodniczący	Jan Czarnocki
	Stefan Mikulski – sekretarz	<i>Kazimierz Sanecki</i>
	<i>Władysław Snierski</i>	<i>Stanisław Kinasiewicz</i>
	Zygmunt Radomski	–
	<i>Józef Benedykciński</i>	–

* oznaczono członków, którzy nie byli ziemianami.

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, Akta rejestru, sygn. 560, b.p.; „Czasopismo Spółdzielni Rolniczych” 1936, nr 4, z 27 lutego, s. 13; J. Wypijewski, *Chleb mojego życia. Opowiadania autobiograficzne*, Włocławek 2004, s. 174-175.

Mleczarnia w Lubrańcu zajmowała się przerobem mleka oraz śmietanki, z których wyrabiano masło i sery. W 1933 r. przetworzono 3 038 400 l mleka i śmietanki, zaś w następnym roku było to 3 908 400 l. Cena mleka wahała się od 2,11 do 3,48 zł. W 1934 r. wyprodukowano 142 978 kg masła. Z kolei w 1938 r.

Tadeusz Tabaczyński – 30, Stanisław Stokowski – 30, Ignacy Szajewski – 50, Józef Strasburger – 50, Wiktor Krieger – 20, Michał Górski – 30, Jan Studziński – 30, Kazimierz Kiedrzyński – 34, Aleksander Higersberger – 60, Jan Majewski – 10, Stanisław Grodzicki – 70, Bernard Piechowski – 30 oraz ks. Józef Jędrychowski od 2 krów. Zob. APToW, Akta not. Potrzebowski, sygn. 57, akt nr 3982 z 12 października 1912 r., k. 148.

⁵⁸⁴ APToW, Akta rejestru, sygn. 560, b.p.; „Czasopismo Spółdzielni Rolniczych” 1932, nr 33, z 21 listopada, s. CXXXII; tamże, 1935, nr 29, z 18 sierpnia, s. 15; tamże, nr 30, z 25 sierpnia, s. 14; tamże, nr 31, z 1 września, s. 15; tamże, nr 38, z 20 października, s. 15; tamże, 1936, nr 4, z 27 lutego, Rejestry i ogłoszenia, s. 13.

w lubrańskim zakładzie przerobiono ponad 2500 t mleka. Gotowe masło sprzedawano na rynku krajowym, jak i zagranicą, gdzie eksportowano masło standaryzowane i niestandaryzowane⁵⁸⁵. W Warszawie sprzedaż masła zajmował się Niedziółka przy ul. Złotej 32, zaś od 28 maja 1932 r. Jan Mielnicki, który posiadał skład przy ul. Kruczej 46⁵⁸⁶. Dalszą działalność zakładu przerwał wybuch II wojny światowej.

Po zajęciu terenu powiatu włocławskiego przez okupanta niemieckiego, mleczarnia przeszła pod zarząd niemiecki. Zarząd nad zakładem przejął Jan (Johan) Linde⁵⁸⁷ mianowany komisarzem na początku 1940 r. Mleczarnia posiadała swoje filie w Rabinowie, Miałkim, Orlu, Znaniewie, Kamieńcu (wszystkie miejscowości w gminie Topółka), Osiecinach, Miechowicach, Jądrowicach, Lekarzewicach, Witowie – gmina Osiecin, Brześciu Kujawskim, Kąkowej Woli – gmina Falborz, Boniewie i Otmianowie – gmina Pyszkowo oraz w Kłobi, Lubominie, Sarnowie oraz Zgłowiączce – gmina Piaski. Mleczarnia zatrudniała jedynie Polaków, którym pomagała przetrwać najtrudniejsze lata wojny⁵⁸⁸. Po wyzwoleniu zakład wznowił działalność jako spółdzielnia mleczarska.

W 1928 r. w powiecie włocławskim działały jeszcze dwie mleczarnie zlokalizowane w majątkach ziemskich. W folwarku Miechowice mleczarnię należącą do Spółdzielni Mleczarskiej w Lubrańcu utworzono w 1923 r. Miała ona napęd ręczny. Rocznie przerabiała 240 tys. litrów mleka pochodzącego od 120 krów. Z kolei w majątku Więśławice, mleczarnia o napędzie ręcznym należąca do Ludwika Kurka powstała 26 maja 1926 r. Roczny przerób mleka wynosił 73 tys. litrów, które pochodziło od 150 krów⁵⁸⁹.

Mleczarstwo jako jedna z gałęzi przemysłu ziemiańskiego umożliwiały zbytnie mleka, które było produkowane przez majątki ziemskie. Będąc inicjatorami oraz założycielami tego typu zakładów, czynili to poza względami ekonomicznymi oraz chęcią inwestowania kapitału, także w celu podniesienia gospodarki w powiecie włocławskim.

⁵⁸⁵ APToW, Akta rejestru, sygn. 560, b.p.; *Mleczarstwo województwa pomorskiego...*, s. 10.

⁵⁸⁶ „Kurier Warszawski” 1932, nr 151, z 2 czerwca, s. 2.

⁵⁸⁷ Jan Aleksander Linde (1897–1945), kierownik mleczarni w Lubrańcu w okresie okupacji niemieckiej (1940–1945), prawnuk Samuela Lindego, twórcy pierwszego słownika języka polskiego, zob. W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, s. 87–88, gdzie autor błędnie pisze, że Jan Aleksander Linde był wnukiem Samuela; J. Wypijewski, *Chleb mojego życia...*, s. 174–183, 220, 227.

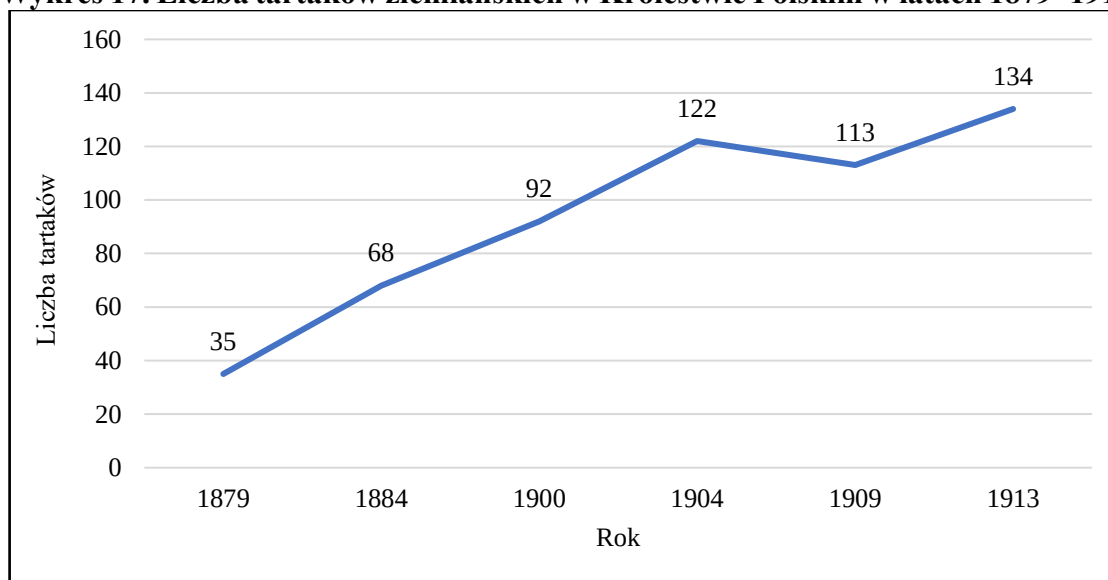
⁵⁸⁸ Tamże, s. 174–183, 220, 227.

⁵⁸⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 981, k. 21a, 32.

3.7.8. Przemysł drzewny

Na przemysł drzewny Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej składały się różne jego branże. Najbardziej rozpowszechnioną gałęzią tego przemysłu była produkcja tartaczna. Pozostałe gałęzie stanowiły zakłady produkujące meble, branża stolarsko-budowlana i branża różna, zajmująca się produkowaniem ram, listew, przyborów tkackich, zabawek drewnianych, rzeźb oraz innych drobiazków⁵⁹⁰. Jak już wspomniano, najliczniejsze w przemyśle drzewnym należącym do ziemian były tartaki. Ich liczbę w latach 1879–1913 przedstawia poniższy wykres.

Wykres 17. Liczba tartaków ziemiańskich w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Zródło: oprac. własne na podstawie: W. Ziomek, *Ziemiańskie w przemyśle...* s. 157.

W 1879 r. ziemiańskich tartaków było 35, co stanowiło 26,1% wszystkich tartaków w Królestwie Polskim. Ich wartość produkcji wyniosła 582 300 rubli przy zatrudnieniu 303 osób. Liczba zakładów tartacznych będących w posiadaniu większej własności ziemskiej ciągle rosła i na rok przed wybuchem I wojny światowej, wszystkie tartaki były w posiadaniu ziemian (134). Wielkość produkcji wzrosła do 4 980 000 rubli, a zatrudnienie w nich znalazło 4378 osób⁵⁹¹. Pierwszy spis powszechny z 1921 r. zarejestrował 545 tartaków należących do wielkiej własności. Dwa lata później, według danych przedstawionych przez Radę Naczelną Związków Drzewnych w Polsce, na ziemiach polskich, bez podziału własności było 1242 tartaki,

⁵⁹⁰ W. Ziomek, *Ziemiańskie w przemyśle...*, s. 154, 158, 164.

⁵⁹¹ Tamże, s. 157.

w tym w województwach centralnych – 545⁵⁹².

Pierwszymi danymi statystycznymi odnośnie liczby tartaków należących do ziemian we Włocławskim dysponujemy dla 1921 r. Było ich wówczas 3⁵⁹³. W niedatowanych dokumentach Okręgowego Urzędu Przemysłu Ministerstwa Przemysłu i Handlu wymieniono 3 tartaki znajdujące się w majątkach ziemskich w Brzeziu, Czarnem i Osieczu Wielkim⁵⁹⁴.

Jednym z najstarszych, a być może najstarszym tartakiem, jaki istniał w dobrach ziemskich, należał do Bronisławy z Kretkowskich i Zygmunta Mirosławskich, a następnie do ich synów: Bronisława i Zygmunta. Znajdował się on w majątku Skrzynki-Lubaty, który to należał do dóbr Czarne. Został założony w 1895 r. W 1904 r. tartak zatrudniał 20 pracowników, a jego roczny obrót wynosił ok. 25 tys. rubli. Na jego wyposażeniu był motor parowy o mocy 24 KM. W późniejszym czasie zmniejszono zarówno zatrudnienie i wyposażenie zakładu w maszyny. Od 1908 do 1911 r. pracę w tartaku miało 9 robotników. Roczny dochód z produkcji wynosił ok. 10 tys. rubli. Tartak posiadał silnik o mocy 20 KM⁵⁹⁵. Dwa lata po odzyskaniu niepodległości zakład zatrudniał 8 pracowników. Pracowali oni od śniadania do wieczora. Gotowy produkt (deski) był dostarczany na lokalny rynek. W 1925 r. tartak spłonął, jednak właściciele jeszcze w październiku tego roku rozpoczęli jego odbudowę. W związku z tym Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych Warszawskiego Urzędu Wojewódzkiego swym pismem z 9 stycznia 1926 r. stwierdzała, że przesłane przez właścicieli plany nie uwzględniają: 1) dostatecznego obliczenia konstrukcji więźby dachowej, 2) wybicia i opracowania otworów okiennych w kotłowni, 3) wyjścia z kotłowni na zewnątrz (w planie wyjście z kotłowni prowadziło do sieni, która jednocześnie służyła jako wejście do tartaku), 4) rury odprowadzającej gazy spalinowe z lokomobili oraz 5) ustępów. Poprawione plany według poleceń wydanych przez urząd, zatwierdzono 29 marca tego samego roku. Podanie o pozwolenie na uruchomienie tartaku, jak i stosowną opłatę bracia Mirosławscy wnieśli 12 sierpnia 1926 r. Ponownie je przedłożyli 2 września tego roku, lecz nie uzyskali zgody, z tego

⁵⁹² *Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej...*, s. 272; *Wielka własność*, 1925, s. 79-82.

⁵⁹³ Tamże, s. 79.

⁵⁹⁴ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1195, k. 29, 31r.

⁵⁹⁵ *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1904*, dz. cyt., s. 852, Nr 2299; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1906*, dz. cyt., Nr 3013; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem*, t. 4, dz. cyt., Nr 2829; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem*, t. 6, dz. cyt., Nr 3805; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem 1911*, dz. cyt., Nr 8008.

względu, że nie posiadali pozwolenia na ustawienie kotła parowego. Właściciele dostarczyli książkę rewizji kotła parowego, a do 2 listopada zobowiązali się do przedłożenia planów kotłowni oraz uzupełnia dokumentacji kotła. Ostatecznie pozwolenie na ponowne uruchomienie tartaku wydano 3 lutego 1927 r.⁵⁹⁶ Zakład był murowany. Składał się z: maszynowni z kotłem parowym (lokomobila o sile 12 HP), toczakiem; sali tartacznej (były w niej 1 trak, 1 piła tarczana i na zewnątrz przy ścianie piła wahadłowa) i podziemia (główny wał transmisyjny i spód traka). Zatrudniał 9 pracowników⁵⁹⁷. Brak dalszej dokumentacji uniemożliwia prześledzenie losów tartaku.

Również dobra Brzezina prowadziły tartak. Powstał on w 1916 r. Został zbudowany przez administrację niemiecką i w 1920 r. nabył go Leopold Julian baron Kronenberg. Dnia 13 lutego 1925 r. Wydział Przemysłowy Wojewody Warszawskiego wydał pozwolenie na jego przebudowę, pod warunkiem przestrzegania projektu, jaki został zatwierdzony przez Okręgową Dyрекcję Robót Publicznych 5 stycznia 1925 r. Wydanie decyzji poprzedziły oględziny zakładu przez Komisję Sanitarno-Techniczną z dnia 29 listopada 1924 r. Wówczas na zabudowania fabryczne składały się: budynek tartaczny z przybudówką na lokomobilę, dworek dla kierownika (mechanika), stołówka dla pracowników oraz budynek dla dozorczy. Hala główna była wyposażona w 3 tarcze, dwie piły tarczowe i jedna w podziemiach, gdzie był główny wał transmisyjny. Z kolei w maszynowni odnotowano lokomobilę firmy „Wolf Magdeburg” (60 HP) z pompką i inżektorem do zasilania kotła parowego i pompy (dostarczała ona wodę do rezerwuaru żelaznego o pojemności 1 tys. litrów), dynamomaszynę (110 V, 5 A, 1180 obrotów), która łączyła się z salą maszynową, gdzie znajdowały się szlifierka toczak oraz nożyce do wycinania zębów. Zakład tartaczny w Brzezini zatrudniał do 30 robotników, z czego 3 było traczami przerabiającymi do 30 metrów sześciennych drewna. Zarządzającym tartakiem był Wiesław Trąmpczyński⁵⁹⁸. Tartak został rozbudowany w 1926 r. według przygotowanych planów⁵⁹⁹. W roku 1937/1938 na jego wyposażeniu były następujące maszyny: lokomobila parowa 60 HP, 2 traki, 2 cyrkularki, 1 wahadłówkę, pompę parową, dynamomaszynę i inne maszyny oraz narzędzia. Powierzchnia jego wynosiła

⁵⁹⁶ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1195, l. 15, 29, 31, 143–183.

⁵⁹⁷ Tamże, k. 174–176.

⁵⁹⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1195, k. 33–39.

⁵⁹⁹ Tamże, k. 40.

4,7 ha. Posiadał własną sieć kolejek rozjazdowych, a także bocznice normalnotorową. Ponadto miał do dyspozycji telefon majątkowy wewnętrzny oraz miejski z Włocławka. Wśród budynków znajdujących się na placu, oprócz typowo roboczych hal, były: dom na kantor i dla dozorczy oraz dom dla mechanika i stołówka dla robotników, których zatrudniano 24 dziennie. Praca była wykonywana na trzy zmiany, a wysokość dobowego przerobu drzewa/drewna wynosiła ok. 12 000 metrów sześciennych⁶⁰⁰.

Także w Osieczu Wielkim pracował tartak. W 1913 r. wspólnie z gorzelnią w tym samym majątku, zatrudniały one 26 pracowników, a obroty obu zakładów wynosiły 16 tys. rubli⁶⁰¹. W marcu 1920 r. był on własnością Władysława Bieżyńskiego. Na jego wyposażeniu był gater (pilarka ramowa, trak ramowy). W tym czasie zatrudniano w nim od 6 do 8 osób, którzy pracowali 8 godzin. Przerabiano do 150 kubików polskich dziennie, a gotowy produkt był sprzedawany w najbliższej okolicy⁶⁰². Brak dalszej dokumentacji archiwalnej uniemożliwia prześledzenie losów tartaku.

Jeszcze przed I wojną światową działały tartaki w Łąkach Dużych (obecnie Łąki Wielkie), Mielinku, Raju (obecnie Arciszewo) oraz Dziankówku. Wszystkie one powstały w 1908 r. Ich powstanie łączyło się z wycinką lasów przy majątkach ziemskich. Zakłady w Mielinku i Raju należały do Sine Praszki i Artura Hildesheima. Tartak Mielinek zatrudniał 13 robotników, a roczny obrót wynosił 12 tys. rubli. Działał tam silnik parowy o sile 12 KM. W latach 1911–1913 zarządzał nim Bernard Przeździecki. Z kolei w Raju odnotowano obrót w wysokości 10 tys. rubli przy zatrudnieniu 10 pracowników. Zakład miał silnik parowy o mocy 10 KM. W tartaku w Łąkach Dużych pracowało 5 robotników. Należał on do J. Makowskiego, który wspólnie z Sz. Albersteinem był właścicielem tartaku w Dziankówku zatrudniających 7 pracowników⁶⁰³.

Jedyną gałęzią przemysłu drzewnego będącego w rękach właścicieli ziemskich powiatu włocławskiego były tartaki. Produkowały one głównie deski na potrzeby lokalne. Zatrudnienie w nich wahało się od 5 do 30 pracowników. Zakłady te przetwarzały drewno pochodzące z własnych lasów. Ich wpływ na rozwój tej

⁶⁰⁰ APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, załącznik do p. 9, b.p.

⁶⁰¹ T. Dziński, *W czasach zaborów...*, s. 227.

⁶⁰² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1195, k. 13, 29, 31.

⁶⁰³ PKVG na 1911 god, dz. cyt., s. 181; PKVG na 1913 god, dz. cyt., s. 196; *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, dz. cyt., Nr 8017-8018, 8031-8032.

dziedziny przemysłu nie wychodził poza omawiany w pracy region.

3.7.9. Cegielnie

Przemysł mineralny w Królestwie Polskim składał się z następujących branż: cegielni, cementowni, hut szkła, fabryk porcelany oraz zakładów produkujących dreny. Pomimo tak wydzielonych branż, zakłady ceramiczne produkowały zarówno cegły, jak i dreny, czy też dachówki. Rozwój przemysłu mineralnego należącego do ziemian w latach 1879–1913 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 56. Rozwój przemysłu mineralnego ziemiańskiego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Rok	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Liczba pracowników
1879	42	1 178	1739
1900	47	1 659	2821
1904	55	1 511	2676
1913	47	3 258	4329

Źródło: W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 43-44, 47-48, 51-52, 55-56.

W 1879 r. ziemiańskich cegielni było 21 (wartość produkcji – 323 tys. rubli, 602 pracowników), cementowni – 1 (150 tys. rubli, 238 pracowników), hut szkła – 15 (665 tys. rubli, 792 robotników), fabryk porcelany – 1 (20 tys. rubli, 62 pracowników) oraz zakładów zajmujących się produkcją dren – 4 (13 tys. rubli, 45 robotników)⁶⁰⁴. Dla okresu międzywojennego dysponujemy jedynie spisem z 1921 r., który rejestrował dane dotyczące liczby zakładów przemysłowych będących w rękach ziemian. Ponadto spis ten objął jedynie cegielnie. Było ich łącznie 700, w tym najwięcej, bo aż 99 w województwie poznańskim⁶⁰⁵.

Podobnie jak w przypadku liczby tartaków, pierwsze informacje dotyczące liczby cegielni we Włocławskim mamy dla 1921 r. Odnotowano wówczas 8 cegielni, jakie były w posiadaniu ziemian⁶⁰⁶. Z kolei w 1931 r. wszystkich cegielni, bez względu na rodzaj własności, było 14, z czego jedynie 4 były czynne, a ich przerób w sztukach wynosił 860 tys.⁶⁰⁷

Największa cegielnia będąca w rękach ziemian powiatu włocławskiego

⁶⁰⁴ W. Puś, *Przemysł w majątkach...*, s. 45.

⁶⁰⁵ *Wielka własność*, 1925, s. 79-82.

⁶⁰⁶ Tamże, s. 79.

⁶⁰⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1000, Ankieta rolnicza za rok 1931 w miarach legalnych: hektarach, kwintalach i litrach, b.p.

znajdowała się w Sokołowie-Markowie, majątku Kazimierza Grodzickiego. Początki zakładu sięgają 1920 r.⁶⁰⁸ Aktem z 29 marca tego roku zeznanym przed Bohdanem Kowalewskim, notariuszem włocławskim, powołano do życia spółkę pod nazwą „Zakłady Ceramiczne „Rumaki” Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” z siedzibą w osadzie fabrycznej Rumaki. Kapitał spółki wynosił 1 mln marek polskich podzielony na 20 udziałów po 50 tys. marek. Założycielami i jednocześnie udziałowcami jej byli Bronisław Grodzicki z Lubrańca (3 udziały, 150 tys. marek), Kazimierz Grodzicki z Sokołowa (7 udziałów, 350 tys. marek), Stanisław Grodzicki z Lubrańca (2 udziały na sumę 100 tys. marek), Włodzimierz Grodzicki z Morzyc w powiecie nieszawskim (2 udziały, 100 tys. marek), Feliks Skierkowski z Włocławka (3 udziały, 150 tys. marek) oraz Józef Skierkowski ze Skierniewic⁶⁰⁹ (3 udziały, 150 tys. marek). Udziały mieli wpłacić w dwóch ratach, do 15 kwietnia i 1 lipca 1920 r.⁶¹⁰

Teren pod budowę zakładu kupiono od Kazimierza Grodzickiego, właściciela majątku. Przyrzeczenie umowy kupna-sprzedaży podpisano 26 listopada 1920 r. między Grodzickim z Sokołowa a Stanisławem Grodzickim i Feliksem Skierkowskim, reprezentującymi Zakłady Ceramiczne „Rumaki” sp. z o.o. Działkę o powierzchni 38 mórg 69 prętów wyceniono na 390 tys. marek polskich. Zadek w wysokości 50 tys. zapłacono przy spisaniu przyrzeczenia umowy kupna-sprzedaży, a pozostałą część miano wpłacić przy sporządzeniu aktu kupna-sprzedaży, lecz nie później niż do 20 stycznia 1921 r. Podanie o wyrażenie zgody na zmianę własności nabytej działki do OKZ w Płocku przedstawiła spółka 23 sierpnia 1920 r. Decyzja wyrażająca zgodę zapadła na posiedzeniu tejże komisji 30 grudnia 1920 r. Budowę obiektów fabrycznych rozpoczęto w 1921 r. Do 24 lutego tego roku wybudowano dom parterowy murowany, tak zwaną garncarnię. 30 lipca dokonano poświęcenia węgla kamiennego. Uroczystości tej przewodniczył ks. kanonik Paweł Załuska, proboszcz

⁶⁰⁸ Cegielnia w Sokołowie istniała już pod koniec XIX w., lecz miała ona charakter polowy i służyła jedynie dla zaspakajania potrzeb majątku i najbliższej okolicy, zob. SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 36.

⁶⁰⁹ Józef Skierkowski (1884–1950), absolwent szkoły ceramicznej w Krakowie, praktykę zawodową odbył w cegielni Leona Bojańczyka we Włocławku. Pełnił funkcje m.in.: kierownika i dyrektora cegielni w Kijowie, będącej własnością Jaroszyńskiego, cegielni Korwinów pod Częstochową, cegielni miejskiej we Włocławku, zob. Protektorka, *Odpowiedź «Expressowi»*, „Słowo Kujawskie” 1924, nr 142 (1773), z 25 czerwca, s. 4.

⁶¹⁰ APPI, OUZ Płock, sygn. 148; APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 8, akt nr 428 z 29 marca 1920 r.; T. Łaskiewicz, *Dwudziestolecie międzywojenne...*, s. 17, pisze błędnie, że zakłady te zostały utworzone w 1921 r.

kruszyński. Oprócz udziałowców, przybyli na nią m.in. ks. dziekan Stefan Kuliński⁶¹¹, administracja cukrowni Brześć Kujawski oraz mieszkańcy miasta Brześć Kujawski. Do października wzniesiono jeszcze garbarnię (była wyposażona w piec o czterech paleniskach, dół dla gliny, 7 warsztatów garncarskich, suszarnię, młynki, glazurownię i kantor), piec Hofmanowski, komin o wysokości 55 metrów. Dalsza rozbudowa zakładów miała miejsce między październikiem 1921 r. a 16 lipcem 1923 r.⁶¹²

Tymczasem uchwałą walnego zgromadzenia z 30 września 1921 r. zakłady należące do Zakładów Ceramicznych „Rumaki” sp. z o.o. sprzedano Zakładom Ceramicznym „Rumaki” Sp. A. W skład majątku wchodziło same przedsiębiorstwo, osada fabryczna, cały majątek ruchomy spółki ze wszystkimi jej aktywami i pasywami, umowami i zobowiązaniami podług bilansu, jaki sporządzono na dzień 1 października 1921 r. Kwota sprzedaży opiewała na 90 500 000 marek polskich⁶¹³.

Aktem zeznanym 26 lipca 1922 r. przez notariuszem Kowalewskim we Włocławku zawiano spółkę akcyjną, mającą prowadzić Zakłady Ceramiczne „Rumaki”. Jej założycielami byli Kazimierz Grodzicki, Bronisław Grodzicki i ks. Teodor Suck z Grabkowa⁶¹⁴. Kapitał zakładowy wynosił 135 mln marek polskich, podzielony był na 27 tys. akcji po 5 tys. marek polskich każdy⁶¹⁵. Spółka

⁶¹¹ Stefan Kuliński (1873–1942), ks., m.in. proboszcz brzeski w latach 1903–1939. Zginął śmiercią męczeńską w 1942 r., ADWł, Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku, sygn. AKDWł pers. 171; S. Librowski, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diec. włocławskiej*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” R. 51, 1947, nr 11, s. 280–282.

⁶¹² APpł, OUZ Płock, sygn. 148; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1206, k. 2–3, 9, 15–16; *Przemysł kujawski. Zakłady ceramiczne „Rumaki”*, „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1930], s. 150–154; *Z Brześcia Kujawskiego*, „Słowo Kujawskie” 1921, nr 134 (982), z 12 sierpnia, s. 2; *Z przemysłu*, tamże, 1923, nr 81 (1455), z 13 kwietnia, s. 3.

⁶¹³ APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 17, akt nr 1417 z 26 sierpnia 1922 r.; tamże, sygn. 52, k. 373v–375.

⁶¹⁴ Teodor Suck vel Suk (1870–1942), ksiądz, administrator m.in. parafii Zgłowiączka (1898–1902), proboszcz parafii w Konecku (1921), Grabkowie (1921–1926), Wieńcu (1926–1936) oraz Kościelnej Wsi (1936–1939). Ofiara obozu koncentracyjnego KL Dachau, zob. ADWł, Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku, sygn. AKDWł pers. 328; akt zgonu ks. Teodora Suka wystawiony w Dachau 14 lutego 1942 r., w zbiorach Anny Byszewskiej-Wzorek z Warszawy. Ponadto zob. W. Kubiak, *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, s. 123, gdzie autor błędnie podaje, że ks. Suk urodził się 21 października 1870 r. Data dzienna urodzin to 10 października 1870 r., zob. dowód osobisty ks. Teodora Suka, w zbiorach Anny Byszewskiej-Wzorek z Warszawy.

⁶¹⁵ Akcjonariuszami-założycielami spółki byli: 1. Bronisław Grodzicki – 2000 akcji (10 mln marek polskich), 2. Kazimierz Grodzicki – 8440 (42 200 tys.), 3. Stanisław Grodzicki – 2460 (12 300 000), 4. Włodzimierz Grodzicki – 3200 (16 mln), 5. Feliks Skierkowski – 1000 (5 mln) i 6. Józef Skierkowski – 1000 (5 mln). Mieli oni łącznie 18 100 akcji o wartości nominalnej 90 500 000 marek polskich. Pozostałą część akcji, w porozumieniu między założycielami i osobami, które chciały przystąpić do spółki podzielono w następujący sposób: 1. Kazimierz Grodzicki – 900 akcji (4 500 000 marek polskich), 2. Wacław Konieczny – 200 (1 mln), 3. ks. Teodor Suck – 10 (50 tys.), 4. Bronisław Grodzicki – 860 (4 300 000), 5. Stanisław Grodzicki – 600 (3 mln), 6. Włodzimierz Grodzicki – 1900 (9 500 000), 7. Tadeusz Grodzicki z Wrzącej – 760 (3 800 000), 8. Kazimierz Lipski z Górzna (pow. pleszewski) – 3000 (15 mln), 9. Wiktor Białoskórski z Włocławka – 20 (100 tys.), 10. Zofia Jarnuszkiewicz z Włocławka – 20 (100 tys.), 11. Stefan Maciejowski z Włocławka – 100 (500 tys.), 12. Władysław Dowmont z Włocławka – 40 (200 tys.),

została powołana na czas nieokreślony⁶¹⁶.

Według doniesień prasowych, „Rumaki” miały być uruchomione 16 kwietnia 1923 r.⁶¹⁷ Dnia 16 lipca 1923 r. komisja sanitarno-techniczna przy Starostwie Powiatowym Włocławskim we Włocławku stwierdziła, że w skład zabudowań fabrycznych wchodziły: 1. kotłownia, 2. maszynownia, 3. warsztat mechaniczny, 4. dział gniotownika, 5. równia, 6. dział pras w budynku trzypiętrowym, 7. komin fabryczny, 8. piec Hofmanowski, 9. trzy suszarnie, 10. kantor fabryczny i dom mieszkalny, 11. dom mieszkalny kierownika fabryki, 12. kolejka, 13. bocznica, 14. dołownia gliny, 15. szlamownia oraz 16. odstojnik. Całość opasano ogrodzeniem wykonanym z drenów, imitujących metalową siatkę. Projekt budynków wykonał inż. Wacław Konieczny⁶¹⁸, późniejszy dyrektor zakładów⁶¹⁹.

Zarząd zakładu w latach 1920–1921 był następujący: Kazimierz Grodzicki, Stanisław Grodzicki i Feliks Skierkowski. Grodzickich zastępował Włodzimierz Grodzicki, z kolei Feliksa, Józef Skierkowski. Od 1922 r. aż do 1929 r. zarząd stanowili: Włodzimierz Grodzicki, Kazimierz Grodzicki (od 1929 r. prezes) oraz ks. Paweł Załuska. W 1922 r. na zastępców wybrano: ks. Stefana Kulińskiego i Stanisława Grodzickiego, zaś do Komisji Rewizyjnej powołano: Maksymiliana Bernera, Stefana Maciejowskiego, Kazimierza Lipskiego, Wacława Koniecznego oraz Wiktora Białoskórskiego. Skład zarząd nie ulegał większym zmianom do czasu likwidacji spółki. W 1930 r. ks. Załuskę zastąpił ks. Kuliński. Zarząd w składzie: Kazimierz Grodzicki, Włodzimierz Grodzicki oraz ks. Kuliński, przetrwał do 1936 r.⁶²⁰ Dyrektorami zarządzającymi zakładem byli: Feliks Skierkowski (1922),

13. Maksymilian Berner z Włocławka – 20 (100 tys.), 14. ks. Stefan Kuliński – 50 (250 tys.), 15. ks. Paweł Załuska – 210 (1 050 000), 16. ks. Henryk Brzuszczynski z Brześcia Kujawskiego – 10 (50 tys.) i 17. Feliks Skierkowski – 200 (1 mln). Zob. APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 17, akt nr 1418 z 26 sierpnia 1922 r.

⁶¹⁶ APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 17, akt nr 1418 z 26 sierpnia 1922 r.; tamże, sygn. 52, k. 374v-377; „Obwieszczenia publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1924, nr 12, z 29 stycznia, s. 16; *Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Zakłady Ceramiczne „Rumaki”, Spółka Akcyjna*, Warszawa 1922 (jest to przedruk z „Monitora Polskiego. Dziennika Urzędowego Rzeczypospolitej Polskiej” 1922, nr 119, z 27 maja, s. 2-4).

⁶¹⁷ *Z przemysłu*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 81 (1455), z 13 kwietnia, s. 3.

⁶¹⁸ Wacław Konieczny (1882–1942), pracownik cegielni Miłosna koło Warszawy, Korwinów niedaleko Częstochowy, Przysieki Polskiej koło Kościana w Wielkopolsce oraz Krotoszyna, zob. „Przegląd Budowlany” 1936, z. 10, z 25 października, s. 440; relacja Krystiana Zielińskiego z Warszawy (19.01.2024 r.), w zbiorach autora.

⁶¹⁹ APPI, OUZ Płock, sygn. 148; APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1206, k. 2-3, 9, 15-16; *Przemysł kujawski. Zakłady...*, s. 150-154; *Z Brześcia Kujawskiego*, „Słowo Kujawskie” 1921, nr 134 (982), z 12 sierpnia, s. 2.

⁶²⁰ APPI, OUZ Płock, sygn. 148; APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 8, akt nr 428 z 29 marca 1920 r.; tamże, sygn. 17, akt nr 1418 z 26 sierpnia 1922 r.; „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., Nr 441; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., Nr 412; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., Nr 1336; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., Nr 2882; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., Nr 3272.

Stefan Kobielski (1925 r.) i inż. Wacław Konieczny (od 1927 r. do końca istnienia zakładu w 1936 r.)⁶²¹.

Fot. 14. Zakłady Ceramiczne „Rumaki”, wyk.: Zakład Fotograficzny „Karol Szałwiński”, przed 1939 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku)

Fabryka produkowała różnego rodzaju cegły, w tym zwykłe, klinkierowe, ręczne, maszynowe, kominową, dachówki, sączki (dreny) i kafle do pieców (kwadrately, berlińskie białe, majolikowe). Ich produkcja w 1928 r. wynosiła: cegły zwykłej – 3 mln sztuk, cegły klinkierowej – 1 mln sztuk, dachówki – 1 mln sztuk oraz sączków – 4 mln sztuk. Dla roku 1930 podano, że wytwórczość wynosiła 12 mln produktów. Wielkość produkcji miała przełożenie na liczbę zatrudnianych pracowników. W roku otwarcia zakładów, zatrudniały one 80 pracowników. W 1922 r. liczba robotników była równa 100, zaś osiem lat później było to 250 pracowników.

⁶²¹ Tamże; *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów 1922*, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1922, Nr 6818; „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., Nr 441; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., Nr 412; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., Nr 1336; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., Nr 2882; *Przemysł kujawski. Zakłady...*, s. 150; karta pocztowa do Stefana Kobielskiego, w zbiorach Krystiana Zielińskiego z Warszawy; wizytówka Stefana Kobielskiego, tamże. Maciej Burdzy (*Katalog zakładów ceramicznych na terenie dzisiejszej Polski produkujących kafle piecowe: XVIII-XX wiek*, Lublin 2020, s. 30), pisze błędnie, że pierwszym dyrektorem zakładów „Rumaki” był Wacław Konieczny.

W sezonie zatrudnienie osiągało liczbę do 400 osób, pochodzących z Brześcia Kujawskiego i okolic⁶²². Sytuację pracowników zakładów pogorszył wybuch kryzysu gospodarczego. W 1931 r. zarząd fabryki nie posiadał pieniędzy na wypłacenie zaległych zarobków za kilka tygodni pracy. Dodatkowo, 16 lipca tego roku, dyrekcja wywiesiła na murach zakładu ogłoszenie informujące o wypowiedzeniu z dniem 29 tego miesiąca pracy wszystkim robotnikom. Doprowadziło to do niezadowolenia wśród zatrudnionych, którzy podjęli decyzję o nieprzystępowaniu do pracy. W tym czasie pod czerwonymi sztandarami, wśród okrzyków, z zakładu w stronę miasta wyruszyła manifestacja. Strajk trwał kilka dni. Zakończył się porozumieniem dyrekcji fabryki z protestującymi, którzy otrzymali 50% zaległych pensji. Mieli wrócić do pracy 22 lipca. Pomimo załagodzenia sytuacji, 1 sierpnia 1931 r. dyrekcja zakładu zwolniła kilkudziesięciu pracowników, zostawiając jedynie około 100 robotników. Było to spowodowane pogarszającą się sytuacją finansową zakładów. Problemy w jakie popadła fabryka, wynikały ze zbyt małego kapitału zakładowego niestarczającego na rozbudowę oraz wypłaty. Spowodowało to zaciąganie pożyczek przez zarząd, których nie był w stanie spłacić. W związku z tym od 1933 r. fabryka była nieczynna, by rok później zostać zamkniętą⁶²³.

⁶²² *Przemysł kujawski. Zakłady...*, s. 151-152; *Księga adresowa przemysłu, handlu...*, Nr 6818; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., Nr 412; T. Łaskiewicz, *Dwudziestolecie międzywojenne...*, s. 19; M. Burdzy, *Katalog zakładów ceramicznych...*, s. 30.

⁶²³ Tamże, s. 19, gdzie autor pisze błędnie, że zakład zamknięto w 1933 r.; *Brześć Kuj.*, „Dziennik Kujawski” 1931, nr 180, z 7 sierpnia, [s. 3]; *Z Brześcia Kujawskiego. Strajk robotników fabryki ceramicznej „Rumaki”*, tamże, nr 166, z 22 lipca, [s. 3]; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935, s. 98.

Fot. 15. Pracownicy Zakładów Ceramicznych „Rumaki” w Sokołowie, fot. n.n. (ze zbiorów Krystiana Zielińskiego z Warszawy)

Cegielnia w majątku Zakrzewo, wchodzącym w skład dóbr Baruchowo istniała już ok. 1880 r. Miała ona charakter polowy. Składała się z pieca polowego o pojemności 30 tys. cegieł, szopy na surówkę z drzewa pod słomą oraz kieratu. W 1926 r. zatrudniała 3 pracowników⁶²⁴.

Również w dobrach Żydowo znajdowała się cegielnia, położona w osadzie Cegielka. Założono ją w 1918 r. Pracowało w niej 10 pracowników. Cegielnia składała się z: 2 pieców Hoffmanowskich periodycznych o 4 paleniskach każdy, komina o wysokości 25 m, 2 pras (tzw. sznajdrów) do gliny konnych i szopy-suszarni. Zakład nie posiadał zezwolenia na pracę ze względu na brak uzbrojenia komina w piorunochron, braku ustępu oraz wadliwej konstrukcji szopy (brak ogniotrwałego pokrycia dachu). 18 maja 1923 r. inż. Osterloff z upoważnienia starosty włocławskiego zajechał do osady Cegielka i stwierdził, że komin posiadał już piorunochron. W tym samym roku, pismem z 31 grudnia, Wydział Przemysłowy Wojewody Warszawskiego nakazał rozebranie części szopy na długość 1 m. Projekt przebudowanej szopy wykonał inż. Osterloff w 1925 r., który to plan został

⁶²⁴ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1277, b.p.; SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s.113.

zaakceptowany 31 października tego samego roku. Z kolei wojewoda warszawski w swoim piśmie z 20 sierpnia 1926 r. nakazał zbudowanie ustępu oraz zmianę poszycia na szopie (dotychczas była pokryta ona słomą). 11 października tego roku zarząd dóbr Żydowo informował, że ustęp został zbudowany, natomiast szopa została uszkodzona przez wiatry i prosił o odroczenie jej przebudowy do 1 lipca 1927 r. Wymiana pism w tej sprawie trwała do 1928 r., kiedy to wójt gminy Piaski poinformował, że cegielnia jest nieczynna od 1,5 roku (pismo z 10 czerwca 1928 r.). Nie została ona ponownie uruchomiona ze względu na brak pieniędzy, o czym donosił właściciel majątku w 1930 r.⁶²⁵

Z kolei w majątku Lubraniec należącym do Stanisława Grodzickiego znajdowała się Wytwórnia Wyrobów Cementowych. Została ona założona w 1926 r. Zajmowała się ona produkcją cembrowin do studni, rur do mostów, dachówki nieprzemakalnej z cementu, pustaków, cegieł, słupków do ogrodzeń, bloków do płotów, koryt, płyt chodnikowych, krawężników, wałów łkowych i polnych, pustaków stropowych, wyrobów terrazzowych, stopni, płyt oraz nagrobków. Firma oferowała kopanie i zakładanie studni. Poza tym deklarowała, że wykona wszelkie wyroby cementowe według form i rysunków dostarczonych przez klienta⁶²⁶.

Ostatnia cegielnia, o jakiej posiadamy informacje i to szczątkowe, gdyż jedynie z lat 1929–1938, należała do dóbr Brzezcie Kronenbergów. Miała ona charakter polowy. Mogła ona wypalać do 120 tys. sztuk cegieł, lecz nie wiadomo, w jakim czasie. Gotowy produkt był zużywany na cele majątkowe do naprawy budynków i wznoszenia nowych. Również w tych dobrach istniała betoniarnia, produkująca na własne potrzeby dachówkę, gąsiory, cegłę, pustaki, bale, słupy, słupki, futryniki, rury o średnicy od 20 do 100 cm, cembrowiny, wyloty oraz belki stropowe⁶²⁷. Wielkość produkcji betoniarni w latach 1928–1938 przedstawia poniższa tabela.

⁶²⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1233, k. 3, 9-10, 12v, 16, 19-76.

⁶²⁶ „Express Kujawski: 1930, z 6 czerwca, s. 4; Druk reklamowy Wytwórni Wyrobów Cementowych w maj. Lubraniec, w zbiorach autora.

⁶²⁷ APToW, Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1, załącznik do p. 9, b.p.

Tabela 57. Wielkość produkcji w betoniarni dóbr Brzezie w latach 1928–1938 (w sztukach)

Wyloty	Bale stropowe	Rury, cembrownie	Słupy	Gąsior	Dachówki	Cegły	Pustaki	Produkt
5	8	17	–	361	15 305	6213	1468	1928/1929
–	8	33	6	24	14 500	6500	2031	1929/1930
–	–	16	–	–	–	27 200	4850	1930/1931
–	–	157	95	280	18 175	1300	510	1931/1932
11	–	6	20	30	15 729	8080	2390	1932/1933
4	–	47	–	327	12 920	4460	891	1933/1934
–	–	48	–	232	17 050	132 000	2525	1934/1935
0	68	13	–	180	11 910	8100	2266	1935/1936
6	–	115	34	171	13 420	10 300	940	1936/1937
–	–	20	60	–	–	500	1 425	1937/1938

Futrynki	–	–	–	–	–	–	–	33	–	–
Płyty chodnikowe	–	–	–	293	–	–	–	30	–	–
Wąły łukowe	–	–	–	2	–	–	–	–		

Zródło: APToW, Majętność Brzezie 1937–1938, sygn. 1, Wykaz wyprodukowanych wyrobów cementowych i zużycia cementu w dobrach Brzezie za czas 1928–1929 1937–38 r., b. p.

Cegielnie istniejące w powiecie włocławskim, a należące do właścicieli ziemskich, z wyjątkiem Zakładów Ceramicznych „Rumaki” Sp. A., produkowały cegły na własny użytek. Służył on do naprawiania istniejących budynków, jak i wznoszenia nowych. Jedynie fabryka w Rumakach dostarczała gotowy produkt większej skali odbiorców. Niestety brak odpowiedniego kapitału, jak i kryzys gospodarczy lat trzydziestych, spowodował jej wygaszenie, a następnie zamknięcie. Pomimo zapotrzebowania na cegły, które sprowadzono, nie podjęto trudu reaktywacji nieczynnej fabryki.

3.7.10. Inne gałęzie przemysłu

Oprócz wyżej opisanych fabryk, jakie powstawały dzięki inicjatywie właścicieli ziemskich oraz zakładów, które prowadzili we własnych majątkach, istniały pojedyncze przedsiębiorstwa, które były umiejscowione w folwarkach. Także ziemianie brali udział w innych przedsięwzięciach gospodarczych, również poza terenem powiatu.

Fryderyk Lange, właściciel Chocenia, założył w swym majątku w 1876 r. fabrykę serów. Produkowano w nim dwa rodzaje serów: szwajcarski i limburski. Już trzy lata po jej uruchomieniu produkty sprzedawano do Warszawy i innych miast Królestwa Polskiego. Sprzedano je za 6935 rubli. W 1879 r. oprócz Warszawy oraz miast położonych na ziemiach polskich, sery sprzedawano do Sankt Petersburga

i zagranicę. Ich wartość wyniosła 7500 rubli. Zakład działał jeszcze w 1890 r.⁶²⁸

Ostatni właściciel Chocenia, Władysław Antoni Chudzyński, był obok inż. Wacława Szulca inicjatorem założenia i pobudowania „Kieleckiej Odlewni” Sp.A. w 1922 r. Jej początkowy kapitał wynosił 20 mln marek polskich. Rok wcześniej w Warszawie powstała Spółka Akcyjna „Przemysł Metalowy Granat”, w której zasiadał w Radzie Nadzorczej (1929–1938) i był jej prezesem (1930–1938). Był także dyrektorem „Kieleckiej Odlewni” (1930–1936) i członkiem zarządu firmy (1929–1936)⁶²⁹. Oprócz działalności w przemyśle metalurgicznym, Antoni Chudzyński był dyrektorem (1922) założonego w 1919 r. przedsiębiorstwa „Przewóz” Spółka transportowa. Ponadto pełnił funkcję dyrektora Domu Handlowego Lambert i Krzysiak (1922)⁶³⁰.

Także w mieście powiatowym Włocławku, właściciele ziemscy z Kujaw wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej oraz część obywateli miasta, utworzyli w 1920 r. „Kujawską Fabrykę Maszyn i Odlewnię we Włocławku spółka z ograniczoną odpowiedzialnością”. Aktem z 7 maja 1920 r. spółka ta zakupiła od Ziemiańskiej Fabryki Drożdży Młodzie, Fabrykę Maszyn Rolniczych Teo Kochanowicz, którą ta nabyła w 1919 r. od Teodozji Józefy Kochanowicz, właścicielki zakładu od 1912 r. Początki jej sięgają 1886 r., kiedy to Ignacy Kochanowicz, mąż Teodozji, założył Fabrykę Maszyn Rolniczych Ignacy Kochanowicz⁶³¹. Założycielami „Kujawskiej Fabryki Maszyn i Odlewni we Włocławku spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” byli Zdzisław Rutkowski, Karol Pruski, Tadeusz Findeisen, Bogusław Bacciarelli i inż. Zygmunt Ślósarski vel Ślósarski. Kapitał w chwili założenia spółki wynosił 4 mln marek polskich, zaś w połowie czerwca 1922 r. był już równy 48 mln marek. Prezesem zarządu był Tadeusz Findeisen (1922), właściciel Śmiłowic, zaś dyrektorem zarządzającym był Zygmunt Ślósarski (1922). Firma produkowała maneże, młocarnie,

⁶²⁸ „Informator”. *Przewodnik handlowo-przemysłowy Cesarstwa Rosyjskiego, Królestwa Polskiego* i Warszawy, wyd. pierwsze na rok 1889/90, Warszawa [1890], Dział J, s. 96; *Obzor za 1876 god*, b.m.w. 1876, s. 18; *Obzor za 1879 god*, b.m.w. 1879, s. 22; Br. Ch.[lebowski], A. Pal.[mirski], *Choceń*, w: SGKP, t. 1, dz. cyt., s. 594; T. Dziński, *W czasach rozbiorów...*, s. 224–225; K. Krynicki, *Rys geografii Królestwa Polskiego*, Warszawa 1887, s. 118.

⁶²⁹ „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., nr 215, 227; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., nr 184, 301; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., Nr 674, 974; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., Nr 1714, 2111; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., Nr 1967, 2459; „Rocznik Przemysłu 1938”, dz. cyt., Nr 3019; J. Główna, *Fabryka „Granat”...*, s. 62, 69; tenże, *Hutnictwo i przemysł...*, s. 162, 169; M.B. Markowski, *Międzywojenne (1918–1939) Kielce na szlaku przemysłu zbrojeniowego*, w: *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, pod red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 259–260.

⁶³⁰ *Księga adresowa przemysłu, handlu...*, Nr 30557; 37387.

⁶³¹ W. Stankowski, *Włocławek jako ośrodek...*, s. 201; F. Szeliga, dz. cyt., s. 30–31.

sieczkarnie, torfiarki, prasy do torfu i wszelkiego rodzaju odlewy⁶³².

Dnia 20 grudnia 1922 r. odbyło się zgromadzenie założycielskie spółki akcyjnej pod nazwą „Kujawska Fabryka Maszyn i Odlewnia Spółka Akcyjna” we Włocławku. Jego uczestnicy zdecydowali zakupić park maszynowy, działkę wraz z budynkami od „Kujawskiej Fabryki Maszyn i Odlewnia we Włocławku Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością”. Upoważnionymi do zawarcia transakcji byli Tadeusz Findeisen, Bogusław Bacciarelli oraz Zygmunt Słóarski. Kapitał zakładowy wynoszący 50 mln marek polskich podzielony na 5 tys. akcji, każdy po 10 tys. marek został podzielony na 3600 akcji o wartości 36 mln marek, które podzielono między udziałowców spółki akcyjnej, zaś pozostałą kwotę 14 mln marek wpłacono gotówką⁶³³. Status nowo powołanej spółki został zatwierdzony postanowieniem Ministra Przemysłu i Handlu oraz Skarbu z dnia 23 sierpnia 1922 r.⁶³⁴

Od początku powołania do życia spółki akcyjnej aż do 1930 r. skład zarządu był następujący: Jerzy Bojańczyk, Jerzy Gabriel, Tadeusz Findeisen, Bogusław Bacciarelli oraz Zygmunt Słóarski, który był jednocześnie dyrektorem zakładu.

⁶³² Tamże, s. 30; APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 16, akt nr 982 z 7 czerwca 1922 r.; *Księga adresowa przemysłu, handlu...*, Nr 4494. Udziałowcami spółki byli: Zygmunt Słóarski – 55 udziałów, Włodzimierz Słóarski – 5, Marian Tabaczyński – 3, Tadeusz Findeisen – 24, Zdzisław Rutkowski – 30, Bogusław Bacciarelli – 47, Henryk Sokołowski – 12, Henryk Krzymuski – 17, Kazimierz Ziepułt – 2, Władysław Ostrowski – 13, Jan Siniarski-Czaplicki – 10, Wacław Miklaszewski – 4, Cezary Bacciarelli – 10, Kazimierz Różycki – 22, Jerzy Bertram – 3, Stanisław Ulatowski – 50, Jerzy Gabriel – 15, Wanda Kurpisz – 2, Jan Płoski – 10 i Karol Xiężopolski – 2, zob. APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 16, akt nr 982 z 7 czerwca 1922 r.

⁶³³ Tamże, sygn. 19, akt nr 2048 z 20 grudnia 1922 r.; F. Szeliga, dz. cyt., s. 301 „Słowo Kujawskie” 1922, nr 34 (1408) z 13 lutego, s. 4. Podział 3 600 akcji był następujący: Bogusław Bacciarelli – 451 akcji (4 510 000 marek polskich), Cezary Bacciarelli – 90 (900 tys.), Zygmunt Busse – 54 (540 tys.), Jerzy Bertram – 27 (270 tys.), Józef Chrzęszczewski – 36 (360 tys.), Tadeusz Findeisen – 288 (2 880 000), Jerzy Gabriel – 315 (3 150 000), Kazimierz Greutzmacher – 9 (90 tys.), Henryk Krzymuski – 90 (900 tys.), Wanda Kurpisz – 18 (180 tys.), Mieczysław Linowski – 53 (530 tys.), Wacław Miklaszewski – 36 (360 tys.), Leopold Nosorzewski – 36 (360 tys.), Romuald Jan Niedźwiedzki – 90 (900 tys.), Władysław Ostrowski – 117 (1 170 000), Jan Płoski – 90 (900 tys.), Kazimierz Różycki – 90 (900 tys.), Stanisław Rudnicki – 36 (360 tys.), Zdzisław Rutkowski – 90 (900 tys.), Artur Rutkowski – 45 (450 tys.), Jan Siniarski-Czaplicki – 90 (900 tys.), Ignacy Szajewski – 36 (360 tys.), Zygmunt Słóarski – 585 (5 850 000), Włodzimierz Słóarski – 45 (450 tys.), Henryk Sokołowski – 108 (1 080 000), Antoni Sokołowski – 108 (1 080 000), Leon Szwejkowski – 18 (180 tys.), Antoni Tabaczyński – 26 (260 tys.), Marian Tabaczyński – 27 (270 tys.), Tadeusz Tabaczyński – 18 (180 tys.), Bolesław Tabaczyński – 37 (370 tys.), Stanisław Ulatowski – 450 (4 500 000), Juliusz Włoczewski – 45 (450 tys.), Karol Xiężopolski – 18 (180 tys.) oraz Kazimierz Ziepułt – 18 (180 tys.). Jak już wspomniano, pozostałą część wpłacono gotówką w następujący sposób: Cezary Bacciarelli – 43 akcji (430 tys. marek polskich), Ignacy Kretkowski – 11 (110 tys.), Wanda Kurpisz – 13 (130 tys.), Karol Xiężopolski – 15 (150 tys.), Wacław Miklaszewski – 7 (70 tys.), Maria Miklaszewska – 7 (70 tys.), Henryk Krzymuski – 29 (290 tys.), Tadeusz Findeisen – 375 (3 750 000), Bogusław Bacciarelli – 300 (3 mln), Jerzy Gabriel – 300 (3 mln), Zygmunt Słóarski – 300 (3 mln). Ostatecznie udziałowcem został też Jerzy Bojańczyk, któremu 100 udziałów (1 mln marek polskich) sprzedał Bogusław Bacciarelli, zob. APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 19, akt nr 2048 z 20 grudnia 1922 r.

⁶³⁴ Tamże; *Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Kujawska Fabryka Maszyn i Odlewnia, Spółka Akcyjna”*, Warszawa 1922.

Z kolei do komisji rewizyjnej w 1922 r. weszli: Cezary Bacciarelli, Henryk Krzymuski, Wanda Kurpisz oraz Wacław Mikłaszewski⁶³⁵.

Wartość oraz ilość sprzedanych produktów przez „Kujawską Fabrykę Maszyn i Odlewnię Spółka Akcyjna” we Włocławku w latach 1923–1927 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 58. Ilość sprzedanych odlewów (w kg) i maszyn (sztuki) oraz ich wartość (w zł) w latach 1923–1927

Rok	Ilość sprzedanych odlewów	Ilość sprzedanych maszyn	Wartość sprzedaży
1923	121 250	324	—
1924	120 798	249	106 632
1925	192 905	547	180 711
1926	228 899	709	305 912
1927	379 811	957	466 502

Źródło: F. Szeliga, dz. cyt., s. 32-33.

Kres działalności spółki jako samodzielnej przyniósł rok 1929. Wówczas walne zgromadzenia „Kujawskiej Fabryki Maszyn i Odlewnia we Włocławku Spółka Akcyjna” i „Domu Rolniczego, Fabryki Maszyn i Odlewnia Żelaza „H. Mühsam” we Włocławku” podjęły decyzje o dokonaniu fuzji obydwu zakładów, która nastąpiła rok później⁶³⁶.

Nie do przecenienia są zasługi rodziny Kronenbergów na polu działalności gospodarczej. Leopold Kronenberg, twórca potęgi finansowej rodziny, w latach 1860/1861—1872 był właścicielem fabryki wyrobów tytoniowych w Warszawie (zbieg ulic Marszałkowskiej, Hożej i Wielkiej/Poznańskiej), twórcą cukrowni w Tomczynie (1843), Ostrowach (1848) i Walentynowie (1853). Przewodniczył spółce cukrowniczej powołanej do życia w 1868 r., przekształconej dwa lata później w Warszawskie Towarzystwo Fabryk Cukru. Leopold Kronenberg jest znany ze swej działalności na polu kolejnictwa. Na rok przed wybuchem powstania styczniowego wystąpił o koncesję na budowę linii kolejowych w Królestwie Polskim. Już dwa lata później otrzymał zgodę na wybudowanie Kolei Warszawsko-Terespolskiej (oddana do

⁶³⁵ APToW, Akta not. Kowalewskiego, sygn. 19, akt nr 2048 z 20 grudnia 1922 r.; „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., Nr 235; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., Nr 242.

⁶³⁶ Tamże. W nowo powstałej fabryce pod nazwą „Dom Rolniczy, Fabryka Maszyn i Odlewnia Żelaza H. Mühsam, S-ka Akc.” jedynym przedstawicielem ziemiaństwa obecnym w zarządzie był Bogusław Bacciarelli, właściciel Wagańca w powiecie nieszawskim, zob. „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., Nr 618; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., Nr 1629.

użytku w 1867 r.). W 1874 r. otrzymał koncesję na budowę kolei Nadwiślańskiej (rywalizował o nią z Janem Gotlibem Blochem), którą oddano do użytku w 1877 r. Dzięki zabiegom, m.in. kampanii prasowej, w 1869 r. opanował zarząd Towarzystwa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej oraz Warszawsko-Bydgoskiej. Jednym z jego współpracowników był Gustaw Findeisen. Również z Findeisenem, Jakubem Natansonem i T. Szernerem założyli w 1871 r. przedsiębiorstwo akcyjne, które trzy lata później przekształcono w Warszawskie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych. Po śmierci Leopolda Kronenberga (1878), prowadzenie Towarzystwa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, Warszawsko-Terespolskiej oraz Nadwiślańskiej objął jego syn Stanisław Leopold. W wyniku choroby, całość zarządu nad kolejami wyżej wymienionymi oraz Koleją Kaliską przejął Leopold Julian Kronenberg. Wnuk Leopolda Kronenberga, Leopold Jan baron Kronenberg kontynuował tradycję swego dziadka. Zasiadał on w Radzie Nadzorczej Warszawskiego Towarzystwa Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych (1929–1939), gdzie pełnił funkcję prezesa (1929)⁶³⁷.

Udział ziemian powiatu włocławskiego zarówno na omawianym terenie jak i w innych częściach Królestwa Polskiego, a następnie odrodzonej Polski jest nie do przecenienia. Byli oni pionierami w podnoszeniu poziomu gospodarczego miejscowości i okolic, w których przyszło im żyć i pracować. Ich dziełem były liczne fabryki nastawione zarówno na przetwórstwo zwierząt, jak i roślin. Byli pomysłodawcami, inicjatorami, inwestorami oraz zarządzającymi zakładami, jakie powstały we Włocławskim. Dzięki ich ogromnej pracy mogły powstać i powstały takie fabryki, jak m.in.: cukrownie w Brześciu Kujawskim i Choceniu, mączkarnia w Borzymiu, rzeźnia udziałowa w Czerniewicach, cegielnia w Rumakach czy fabryka maszyn i odlewnia we Włocławku. Działalność ziemian na polu gospodarczym to nie tylko duże fabryki, które wówczas odznaczały się świetnym, nowoczesnym wyposażeniem i doskonałą kadrą kierowniczą oraz pracownikami, ale także mniejsze zakłady pracy (młyny, tartaki, suszarnie, itp.), które pomimo swego ograniczonego rozwoju, uzyskiwały wysokie dochody, a ich wytwory były znane poza granicami

⁶³⁷ „Rocznik Informacyjny 1929”, dz. cyt., Nr 155; „Rocznik Informacyjny 1930”, dz. cyt., Nr 136; „Rocznik Przemysłu 1932”, dz. cyt., Nr 443; „Rocznik Przemysłu 1934”, dz. cyt., Nr 1008; „Rocznik Przemysłu 1936”, dz. cyt., Nr 1272; „Rocznik Przemysłu 1938”, dz. cyt., Nr 1283; S. Kieniewicz, *Findeisen Gustaw Adolf (1834–1885), działacz patriotyczny i organizator kolejnictwa*, w: PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 466; R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Leopold...*, s. 325–327; tenże, *Kronenberg Leopold Julian...*, s. 328; tenże, *Kronenberg Stanisław Leopold (1846–1894), przemysłowiec i finansista*, w: PSB, t. 15, dz. cyt., s. 330–331; A. Żor, dz. cyt., pass. Ponadto zob. J. Kofman, *Warszawskie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych 1874–1918 (organizacja i ekonomika przedsiębiorstwa)*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, nr 1, s. 102–119.

powiatu i kraju. Część inicjatyw powstałych jeszcze w czasie zaborów przetrwały niełatwe lata Drugiej Rzeczypospolitej i II wojny światowej, i służyły mieszkańcom jako miejsca pracy w Polsce Ludowej, a w pojedynczych przypadkach (cukrownia Brześć Kujawski, rzeźnia w Czerniewicach) istniały jeszcze w III Rzeczypospolitej, kiedy to nastąpił ich definitywny upadek. Dzisiaj o tej świetności gospodarczej, jaka była możliwa do uzyskania dzięki zaangażowania właścicieli ziemskich, świadczą jedynie i to nie wszędzie, pozostawione budynki, często chylące się ku ruinie, gdyż brak im odpowiedniego zarządcy.

3.8. Udział ziemian w wystawach

Praca właścicieli ziemskich na polu hodowli zwierząt oraz uprawy roślin, a także ich starania w celu podniesienia jakości obydwu tych dziedzin gospodarki folwarcznej spotykały się z pozytywnym odbiorem nie tylko własnego środowiska, ale też instytucji i organizacji państwowych. Zauważano i doceniano ich starania na niwie gospodarczej. Przejawem tego było uczestniczenie i nagradzanie właścicieli ziemskich na wystawach rolniczych i przemysłowych. Ich organizatorami były władze gubernialne, państwowe, instytucje rolnicze oraz sami właściciele ziemscy. Również ziemianie powiatu włocławskiego byli organizatorami pokazów i wystaw, podczas których prezentowali zwierzęta, wyhodowane rośliny, a także przetwory.

Wystawa płodów gospodarstwa wiejskiego, odbywająca się w Warszawie od 3 (15) do 12 (24) września 1874 r., była jedną z pierwszych, w której uczestniczył przedstawiciel ziemiaństwa powiatu włocławskiego. Wziął w niej udział Oskar Bertram, właściciel majątku Bodzanowo. Wystawił on 3 tryki i 4 maciory owiec rasy negretti oraz kłaczę. Owce były częścią owczarni, którą Bertram zakupił w 1868 r. z Kenzlin. Prezentowany okazy charakteryzowały się dobrą budową oraz jednolitością. Ich właściciel otrzymał medal złoty wystawy⁶³⁸.

Również na wystawie w czerwcu 1886 r. na Placu Ujazdowskim prezentował się jeden właściciel z Włocławskiego. Był nim Ferdynand Nehring z Wilkowiczek. Za wystawione owce jarlice nr 110 i 207 (rasy francuskiej rambouillet) otrzymał list

⁶³⁸ *Sprawozdanie z wystawy płodów gospodarstwa wiejskiego 1874 roku w Warszawie*, Warszawa 1876, s. XI, 75-76 (według informacji zawartej na stronie tytułowej jest to przedruk z języka rosyjskiego); „Gazeta Polska” 1874, nr 187, z 15 (27) sierpnia, s. 1; tamże, nr 209, z 13 (25) września, s. 1; „Kurier Codzienny” 1874, nr 208, z 12 (24) września, s. 2.

pochwalny. Wystawa była także okazją do sprzedania wyhodowanych zwierząt, co też Nehring uczynił⁶³⁹.

Na początku XX wieku, w tak zwanej Dolinie Szwajcarskiej w Warszawie zorganizowano wystawę kucharsko-spożywczą. Trwała ona od 2 do 16 października 1902 r.⁶⁴⁰ Nie wiadomo ilu przedstawicieli ziemianstwa powiatu włocławskiego w niej uczestniczyło ze swoimi wyrobami. Wśród nagrodzonych osób było dwoje przedstawicieli środowiska wielkiej własności ziemskiej z Włocławskiego. Medal srebrny za nabiał i masła otrzymał Konstanty Memerty ze Szczutkowa. Natomiast Helena Gabriel, żona Jerzego, właściciela majątku Olganowo za masło gospodarskie została nagrodzona medalem brązowym⁶⁴¹.

W następnym roku, w dniach 14-25 września, miała miejsce w Charkowie wszechrosyjska wystawa inwentarza⁶⁴². Wziął w niej udział jeden właściciel ziemski z powiatu włocławskiego. Był nim posesor Kromszewic, Edward Busse. Prezentował krowy rasy Siementhal⁶⁴³. W trakcie jej trwania otrzymał trzy nagrody: medal złoty – za krowę, medal wielki srebrny – za krowę, 2 jałówki i byczka oraz 100 rubli za grupę krów⁶⁴⁴.

Po 1918 r. pierwszą wystawą, podczas której prezentowali się ziemianie powiatu włocławskiego była wystawa ogrodnicza. Została zorganizowana przez Koło Ziemianek z Kujaw, Kujawskie OTR i Związek Ogrodników. Miała one miejsce we Włocławku w sali Polonii oraz na jej dziedzińcu w dniach 28-29 września 1922 r. Otwarcie wystawy

⁶³⁹ „Kurier Poranny” 1886, nr 168, z 7 (19) czerwca, s. 4; S. Rewieński, *Wystawa na placu ujazdowskim*, „Kurier Warszawski” 1886, nr 164b, z 4 (16) czerwca, s. 3; „Słowo” 1886, nr 133, z 18 czerwca, s. 2; *Wystawa rolnicza*, „Gazeta Polska” 1886, nr 133, z 18 czerwca, s. 2; *Z placu wystawy*, „Kurier Codzienny” 1886, nr 166, z 6 (18) czerwca, s. 3; *Z placu wystawy. Owce*, „Słowo” 1886, nr 132, z 17 czerwca, s. 2; *Zamknięcie wystawy*, tamże, nr 135, z 21 czerwca, s. 2;

⁶⁴⁰ *Wystawa kucharsko-spożywczą*, „Kurier Codzienny” 1902, nr 287, z 17 października, s. 3; *Wystawa kucharsko-spożywczą w Warszawie*, „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1902, nr 40, z 21 września (4 października), s. 316;

⁶⁴¹ „Kurier Warszawski” 1902, nr 287, z 4 (17) października (dodatek poranny), s. 2; *Wystawa kucharsko-spożywczą*, „Kurier Codzienny” 1902, nr 286, z 16 (3) października, s. 2

⁶⁴² *Na wystawę do Charkowa*, „Gazeta Polska” 1903, nr 257, z 7 (20) września, s. 3; *Wszechrosyjska wystawa inwentarza w Charkowie*, „Jeździec i Myśliwy. Dodatek” 1903, nr 106, z 24 września (7 października), s. 3-4, gdzie błędna informacja, że wystawa została otwarta 27 września. Na temat wystawy zob. m.in. St. Kuczyński, *Z wycieczki do Charkowa na wystawę inwentarza*, „Gazeta Rolnicza” 1903, nr 43, z 11 (24) października, s. 745-746; T. Moraczewski, *Z wystawy charkowskiej*, tamże, nr 44, z 18 (31) października, s. 760-762; Z.D. Szremowicz, *Charków, 15/X, 1903 (Z teki korespondencyjnej)*, tamże, nr 45, z 25 października (7 listopada), s. 783-784.

⁶⁴³ L.S., *Wystawa w Charkowie*, „Kurier Codzienny” 1903, nr 278, z 8 października (25 września), s. 2.

⁶⁴⁴ „Gazeta Rolnicza” 1903, nr 42, z 4 (17) października, s. 740; *Nagrodzeni hodowcy*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 279 (dodatek poranny), z 26 września (9 października), s. 3; *Wystawa w Charkowie*, „Gazeta Polska” 1903, nr 276, z 26 września (9 października), s. 3; *Z wystawy w Charkowie*, „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1903, nr 41, z 2 (15) października, s. 491.

nastąpiło o godzinie 11.30. Przemówienia wygłosili Antoni Byszewski, prezes Kujawskiego OTR i Stefan Skawiński, prezes Związku Ogrodników Rzeczypospolitej Polskiej. Szarfę przecięła Rutkowska, żona właściciela Szpetala. Gospodarzami wystawy byli Franciszek Romecki oraz Trąpczyński, instruktorzy Kujawskiego OTR. Wydarzenie to było okazją do zaprezentowania owoców, warzyw oraz przetworów przez właścicieli ziemskich z powiatów: włocławskiego, lipnowskiego oraz nieszawskiego. Wśród wystawców z Włocławskiego były następujące majątki: Borzymowice Byszewskich, Dębice Ireny Haackowej, Otmianowo Karoliny Glińskiej, Olganowo Gabrielów, Śmiłowice Findeisenów, Wieniec Leopolda Juliana bar. Kronenberga, Więslawice Kretkowskich i Zgłowiączka Borzymów. Nagrodzeni listami pochwalnymi I stopnia zostali: baron Kronenberg za warzywa, arbuzy i cyklameny, Irena Haackowa za drzewa oraz kwiaty, Jerzy Gabriel za owoce, Antoni i Alicja Byszewscy za owoce i róże, Glińska za róże, Stefan Kretkowski za róże oraz karczochy i Tadeusz i Aniela Findeisenowie za owoce. List pochwalny II stopnia otrzymała Glińska za owoce i warzywa, z kolei Stefan i Jadwiga Borzymowie za drzewka owocowe zostali nagrodzeni listem pochwalnym III stopnia⁶⁴⁵.

Jeszcze w tym samym, 1922 roku, odbyła się Pierwsza Wszechpolska Wystawa Drobiu, mająca miejsce w dniach 24-26 listopada w Warszawie. Udział w niej wziął Tadeusz Misiewicz, właściciel Pieleszek-Zalesia. Zaprezentował króliki, nazywane polskimi gronostajami, za których hodowlę otrzymał medal złoty. Były one umieszczone w klatce honorowej z szarfą. Ponadto pokazał gołębie opasowe, zwane rysiami polskimi. Ogółem wszystkie okazy, jakie na wystawie okazał Misiewicz zostały umieszczone w osobnym pawilonie. Spotkał się on z przychylnym odbiorem zwiedzających, prasy i sędziów, dlatego oprócz wspomnianego już medalu złotego i klatki honorowej z szarfą, jako hodowca otrzymał następujące nagrody: medale srebrne – za całość hodowli drobiu

⁶⁴⁵ F. Romecki, *Wystawa ogrodnicza*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 218 (1295), z 26 września, s. 2-3; *Wystawa ogrodnicza*, tamże, nr 222 (1299), z 30 września, s. 3; *Wystawa Ogrodnicza. Nagrody*, tamże, nr 224 (1301), z 3 października, s. 1; *Wystawa ogrodnicza we Włocławku*, „Gazeta Rolnicza” 1922, nr 42, z 20 października, s. 1031; *Wystawa ogrodnicza we Włocławku*, „Poradnik Ogrodniczy” 1922, nr 42, z 15 października, s. 74. Już po zakończonej wystawie na łamach „Słowa Kujawskiego” ukazała się krótka notatka prasowa chwäląca projekt urządzenia wystawy, lecz jej autor/autorzy (notatka nie jest podpisana), narzekali na cenę owoców i warzyw, jednocześnie sugerując, że więksi wystawcy przeszkadzali drobniejszym wystawcom obniżyć cenę. Odpowiedź na nią dała Alicja Byszewska. Napisała, że część wystawców ofiarowała warzywa na schroniska na ul. Biskupiej, na gospodę żołnierską, dla ochronki i schroniska przy klasztorze, z kolei owoce i kwiaty zostały przekazane Kujawskiemu Oddziałowi Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na tzw. „Czarną kawę”, zob. A. Byszewska, *Echa wystawy*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 229 (1306), z 8 października, s. 2; *Echa wystawy ogrodniczej*, tamże, nr 224 (1301), z 3 października, s. 2.

oraz za gołębie oraz list pochwalny – w dziale zwierzątek laboratoryjnych. Hodowla z Pieleszek zdobyła najwięcej nagród. Jej właściciel wyprzedał prawie wszystkie eksponaty, które były cenione i poszukiwane przez hodowców⁶⁴⁶.

Rok później we Włocławku, w dniach 15-19 sierpnia, zorganizowano największą wystawę w przedwojennych dziejach miasta i powiatu. Za jej organizację odpowiadał komitet, składający się z starosty włocławskiego Adama Olszewskiego⁶⁴⁷ – prezesa, Włodzimierza Grodzickiego i Jerzego Bojańczyka – wiceprezesów, Antoniego Byszewskiego, Jana Ułasińskiego, Hugo Mühsama, Marii Kretkowskiej, Ireny Haackowej, A. Steina, Augusta Krauzego *vel* Krausego, prezydenta miasta Włocławka⁶⁴⁸ oraz Franciszka Trepki. W celu koordynacji prac nad przygotowaniem wystawy powołano sekcje, którym przewodniczyli m.in. ziemianie. Było dziewięć sekcji: Organizacyjna – przewodniczący Jan Ułasiński, Finansowa – August Krauze, Przemysłowa – Hugo Mühsam, Rolnicza – Franciszek Trepka, Hodowlana – Kazimierz Gautier, właściciel majątku Bodzanówek, Propagandy – A. Stein, Ogrodnicza – Irena Haack, właścicielka Dębic i Kruszynka, Pracy Społecznej – Antoni Byszewski ze Szczytna i Borzymowic oraz Przemysłu Ludowego – Maria Kretkowska z Baruchowa. Informacje na temat wystawy przekazywała prasa, w tym m.in. „Słowo Kujawskie” i „Kurier Warszawski”. W celu promocji wystawy przygotowano również przewodnik, wydany staraniem Ludwika Makowskiego. Zawiera on wykaz wystawców, niekiedy z podaniem krótkiej informacji o prowadzonym majątku/przedsiębiorstwie, wykaz wystawianych okazów i reklamy prezentujących się wystawców oraz zakładów⁶⁴⁹. Aby

⁶⁴⁶ *Nagrody*, „Kurier Warszawski” 1922, nr 342 (wyd. wieczorne), z 13 grudnia, s. 11; St. Prus-Wisniewski, *Wszechpolska wystawa drobiu*, tamże, nr 325, z 26 listopada, s. 19; *Wszechpolska wystawa drobiu*, „Łowiczanie. Tygodnik społeczno-ekonomiczny i polityczny poświęcony sprawom Łowicza i okolicy” 1923, nr 4, z 26 stycznia, s. 5-6; *Wystawa drobiu*, „Gazeta Świąteczna” 1922, nr 51 (2185), z 17 grudnia, s. 4. Ponadto zob. M. Raczkowski, *Misiewicz Tadeusz...*, s. 47. Tadeusz Misiewicz brał udział w kolejnych wystawach ogólnopolskich drobiu. W czasie III Wszechpolskiej Wystawy Drobiu, Gołębi i Królików w Warszawie z 1925 r. otrzymał dyplom honorowy za bażanty, zob. tamże; dyplom honorowy dla Tadeusza Misiewicza, w zbiorach Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry.

⁶⁴⁷ M. Gruszczyńska, B. Ziółkowski, *Olszewski Adam Julian Marian (1875–1940), inżynier, starosta włocławski, prezes Oddziału Kujawskiego PTK, działacz polityczno-społeczny*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 4, Włocławek 2006, s. 111-113.

⁶⁴⁸ M. Gruszczyńska, *Krause August (1882–1957), prezydent miasta Włocławka*, w: WSB, t. 2, dz. cyt., s. 90-91.

⁶⁴⁹ J. G[abriel], *Kujawska wystawa przemysłowo-rolnicza*, „Kurier Warszawski” 1923, nr 221 (wyd. wieczorne), z 11 sierpnia, s. 10; *Kujawska wystawa rolnictwa, rzemiosł i przemysłu*, „Gazeta Świąteczna” 1923, nr 25 (2212), z 24 czerwca, s. 3; *Kujawska Wystawa Rolnicza*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 90 (1464), z 24 kwietnia, s. 1; *Przewodnik po I...*, passim; *Przewodnik po wystawie Rolniczo-przemysłowej* [sic!], „Słowo Kujawskie” 1923, nr 158 (1532), z 26 lipca, s. 2; tamże, nr 154 (1528), z 21 lipca, s. 1 (reklama przewodnika po wystawie); St. C-ski, *I-a kujawska wystawa rolniczo-przemysłowa we Włocławku*, „Kurier Polski” 1923, nr 224, z 19 sierpnia, s. 9; *Wystawa rolniczo-przemysłowa we Włocławku*, „Kurier

ułatwić jej przeprowadzenie, okazy zostały podzielone na dziewiętnaście działów, z których tylko cztery miały wybitnie rolniczy charakter, a mianowicie: żywy inwentarz, ogrodnictwo, leśnictwo oraz przemysł domowy⁶⁵⁰. Wystawa mieściła się w salach szkoły powszechnej i Szkoły Technicznej oraz na placach, ograniczonymi ulicami Bechiego, Łęską, Sempołowskiej i Bulwarami. Jej otwarcia 15 sierpnia o godzinie 14.00 dokonał Ignacy baron Manteuffel, wygłaszając krótkie przemówienie, a następnie przeciął wstęgę. Kolejnym mówcą był Adam Olszewski, starosta włocławski, prezes komitetu⁶⁵¹. Jednymi z wystawców byli ziemianie powiatu włocławskiego. Prezentowali się we wszystkich działach mających charakter rolniczy (działy I-IV) oraz w dziale XVII: artykuły spożywcze i używcze, przemysł rolny. Również przedsiębiorstwa, w których udział mieli właściciele ziemscy były obecne na wystawie jako wystawcy. Były to następujące zakłady: Kujawska Fabryka Maszyn i Odlewnia Sp. Akcyjna (dział VI: przemysł metalowy, artykuły techniczne), „Rumaki” Zakłady Ceramiczne Sp. Akcyjna (dział XIII: wyroby ceramiczne, szklane i kamienne), „Brześć Kujawski” Cukrownia Sp. Akcyjna, Cukrownia „Chocień” Sp. Akcyjna, Maślarnia Parowa „Czerniewice”, Mleczarnia Parowa w Lubrańcu oraz Mączkarnia Udziałowa Kujawska w Borzymiu – wszystkie w dziale XVII⁶⁵². Prezentowane okazy oraz hodowle z majątków zostały docenione i nagrodzone

Warszawski” 1923, nr 182, z 3 lipca, s. 4; *Wystawa we Włocławku*, tamże, nr 169 (wyd. wieczorne), z 20 czerwca, s. 12;

⁶⁵⁰ *Kujawska wystawa*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 115, z 26 maja, s. 2; *Wystawa we Włocławku*, „Gazeta Rolnicza” 1923, nr 31-32, z 10 sierpnia, s. 730. Pozostałe działy stanowiły: praca społeczna; przemysł metalowy; przemysł elektrotechniczny i oświetlenia; przemysł włókienniczy, konfekcyjny i kuśnierski; przemysł garbarski, szewski i rymarski; przemysł papierniczy, litograficzny i księgarski; galanteria i zabawki; wyroby z drzewa i wikliny; wyroby ceramiczne, szklane i kamienne; wyroby precyzyjne; przemysł chemiczny; artykuły szczecinowe i powroźnicze; artykuły spożywcze i używcze; budownictwo i inżynieria oraz dział reklamy, propagandy i różne. Zob. M. Kretkowska, *Wystawa kujawska*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 147 (1521), z 5 lipca, s. 1; *Kujawska wystawa*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 115, z 26 maja, s. 2; *Przewodnik po I...*, s. 5-20.

⁶⁵¹ *Kto otworzy Wystawę*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 28; M.S., *Z I-szej Kujawskiej Wystawy Roln.-Przemysł.*, „Gazeta Narodowa” 1923, nr 21, z 19 sierpnia, s. 2; *Otwarcie Wystawy*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 176 (1550), z 17 sierpnia, s. 3; *Program Wystawy*, tamże, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 1; *Wystawa rolniczo-przemysłowa we Włocławku. Piękna i okazała*, „Express Poranny” 1923, nr 230, z 20 sierpnia, s. 2; *Z I-szej Kujawskiej Wystawy Rolniczo-Przemysłowej*, „Gazeta Bydgoska” 1923, nr 189, z 21 sierpnia, s. 3, gdzie błędna informacja, że wystawa została otwarta 14 sierpnia. Na wystawę zaproszono licznych gości, m.in. biskupa Stanisława Zdzitowieckiego, ministra rolnictwa czy ministra przemysłu i handlu, zob. *Lista Zaproszonych Gości na Uroczystość Otwarcia Wystawy*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 27.

⁶⁵² *Przewodnik po I...*, s. 5-20. Wśród właścicieli ziemskich wystawcami byli: Fortunat Albrecht (maj. Wilkowice), Eryk Bauer (Kuźnice), Bronisław Brzosko (Wilkowiczki), Alicja i Antoni Byszewscy (Borzymowice), Lucjan Czaplicki (Jarantowice), Artur Feldt (Czerniewice), Teodora Glińska (Boniewo), Kazimierz Grodzicki (Sokołowo), Irena Haackowa (Dębice), Maria Kretkowska (Baruchowo), Leopold Julian baron Kronenberg (Brzezie), Maria i Henryk Krzymuscy (Falborz), Juliusz Kunkel (Kaniewo), Mieczysław Mikulski (Lubomin), Romana i Tadeusz Misiewiczowie (Pieleszki), Wanda Ossowska (Beszyn), Kazimierz Ossowski (Dąbrówka), Jan Siniarski-Czaplicki (Borzymie), Julia Strzeszewska (Baruchowo), Stokowska (Wichrowice) oraz Ignacy Szajewski (Dąbie), zob. *Alfabetyczny Spis Wystawców na I. Kujawskiej Wystawie Rolniczo-Przemysłowej we Włocławku 15-19 sierpnia 1923 roku*, „Słowo

przez sędziów⁶⁵³. Nagrody otrzymali, w dziale koni: Leon Julian baron Kronenberg (medal srebrny i list pochwalny), Kazimierz Grodzicki (medal brązowy i list pochwalny); w dziale bydło: Irena Haackowa (medal srebrny i brązowy Ministra Rolnictwa (MR), medal brązowy i list pochwalny), Artur Feldt z Czerniewic (medal brązowy i list pochwalny), Fortunat Albrecht z Wilkowic (medal brązowy MR, medal brązowy komitetu wystawy), Bronisław Brzosko, Lucjan Czaplicki z Jarantowic, Artur Feldt i Jan Siniarski-Czaplicki z Borzymia – listy pochwalne; w dziale trzody chlewnej: Tadeusz Misiewicz z Pieleszek (medale srebrny i brązowy), Eryk Bauer z Kuźnic (list pochwalny); w dziale owiec: Leopold Julian baron Kronenberg (medal brązowy i list pochwalny), Bronisław Grodzicki z Sokołowa (medal brązowy) i Juliusz Kunkel z Kaniewa (list pochwalny); w dziale drobiu Tadeusz Misiewicz (medal złoty Centralnego Komitetu Hodowców Drobiu (C.K.H.D.), medal złoty komitetu wystawy, medal srebrny C.K.H.D. oraz medal brązowy C.K.H.D.); w dziale leśnictwa dyplom uznania za wzorowe naukowo-praktyczne prowadzenia gospodarstwa leśnego Brzezie-Wieniec dostał Leopold Julian baron Kronenberg oraz Irena Haack list pochwalny za szkółki leśne. Ziemiom nagrodzono również w dziedzinie nasiennictwa. Medalem srebrnym wyróżniony został Antoni Byszewski z Borzymowic, medalem brązowym Irena Haackowa, natomiast listem pochwalnym Juliusz Kunkel. Z kolei Marię Kretkowską z Baruchowa nagrodzono listem pochwalnym za rękodzieła i medalem srebrnym za miody i wina owocowe. Także w dziale przemysłu domowego za przetwory nagrodzono: Kretkowską z Grodna listem pochwalnym za jaja, chleb, słoninę i ser oraz Irenę Haackową za miód, również listem pochwalnym. Taki sam rodzaj nagrody otrzymała Julia Strzeszewska za zeszłoroczne śliwki, kijowskie konfitury, ciastka oraz orzechy. Ponadto doceniono zakłady przemysłu ziemiańskiego. Cukrownia w Choceniu otrzymała dyplom państwowej zasługi, z kolei fabryka cukru w Brześciu Kujawskim dyplom uznania. Medalami odznaczono: mączkarnię udziałową w Borzymiu (srebrny), masłarnię parową w Czerniewicach (brązowy), fabrykę cykorii „Gleba” we Włocławku (złoty), mleczarnię parową Lubraniec (srebrny) oraz „Rumaki” Zakłady Ceramiczne Sp.

Kujawskie” 1923, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 1-2; J. G[abriel], *Wystawa przemysłowa-rolnicza we Włocławku*, „Kurier Warszawski” 1923, nr 229, z 19 sierpnia, s. 16; *Przewodnik po I. ...*, s.1-4.

⁶⁵³ W trakcie wystawy role sędziów pełnili m.in. Maurycy Cyryl Trybalski, prezes Warszawskiego Towarzystwa Hodowców Drobiu i Gołębi, nieznany z imienia i nazwiska przedstawiciel Ministerstwa Spraw Wojskowych, który przydzielał nagrody za konie typu wojskowego, wierzchowego i artyleryjskiego, zob. „Drob Polski” 1923, nr 15-16, z 15 sierpnia, s. 115; *Nagroda za konie*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 174 (1548), z 14 sierpnia, s. 2

Akcyjna (medal brązowy za cegłę dachówką oraz sączi i list pochwalny za wyroby kaflarskie)⁶⁵⁴.

Wystawie towarzyszyło wiele innych wydarzeń. 16 sierpnia odbyła się wycieczka koleją do Czerniewic, gdzie zwiedzano tamtejsze zakłady: rzeźnię i mleczarnię, po czym udano się do cukrowni Chocień oraz mączkarni Borzymie. Drugiego dnia odbyły się konkursy hippiczne w Nowej Wsi, wieczorem zaś w Gimnazjum Państwowym zorganizowano bal. Trzeciego dnia wystawy udano się samochodami ciężarowymi do Brzezia-Wieńca. Ostatniego dnia, ponownie odbyły się w Nowej Wsi zawody hippiczne. Po ich zakończeniu udano się samochodami na wycieczkę do Brześcia Kujawskiego. W mieście tym zwiedzono cukrownię i stację doświadczalną w Starym Brześciu, natomiast w drodze powrotnej „Rumaki” Zakłady Ceramiczne. Na wystawie prezentowano również obrazy malarzy zrzeszonych w Krakowskim Związku Artystów Plastyków. Swoje prace przedstawiali m.in.: Włodzimierz Tetmajer, Wincenty Wodzinowski, Ludwik Stasiak, Kasper Żelechowski, Leonard Stroynowski, Jadwiga Tetmajer-Naimska i Stanisław Szware⁶⁵⁵.

Pierwsza wystawa rolniczo-przemysłowa we Włocławku spotkała się szerokim uznaniem wśród wystawców oraz zwiedzających. Znalazło to swój wyraz m.in. w opiniach zamieszczonych na łamach prasy⁶⁵⁶.

Staraniem Kujawskiego OTR zorganizowano w 1928 r. dwa pokazy-wystawy z przetargiem. Pierwsza z nich miała miejsce w Czerniewicach 19 maja, a druga w Radziejowie 21 maja. Wystawę w Czerniewicach przygotował komitet, któremu przewodniczył Antoni Sokołowski, właściciel Kępki Szlacheckiej. Na wystawie zaprezentowali się zarówno wielcy właściciele ziemscy, jak i mniejsza własność. Prezentowali bydło, konie, owce oraz trzodę chlewną. Otwarcie wystawy uświetnili

⁶⁵⁴ 2 Kujawskie wystawy rolniczo-przemysłowe we Włocławku, „Polski Drób” 1923, nr 17, z 10 września, s. 128-129; J. G[abriel], Wystawa przemysłowo-rolnicza..., s. 16; Przyznanie nagród na Wystawie Kujawskiej. Sprawozdanie eksportów działu ceramicznego, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 177 (1551), z 18 sierpnia, s. 1; St. C-ski, I-a kujawska wystawa..., s. 9; Z. Olszański, Z wystawy we Włocławku, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 178 (1552), z 19 sierpnia, s. 2; Wykaz nagród z Wystawy Kujawskiej, cz. 1, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 180 (1554), z 2 sierpnia, s. 2-3; cz. 2, tamże, nr 181 (1555), z 23 sierpnia, s. 2; cz. 3, tamże, nr 182 (1556), z 24 sierpnia, s. 1-2.

⁶⁵⁵ S. Jasiński, Wystawa dzieł sztuki w Włocławku, cz. 1, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 176 (1550), z 17 sierpnia, s. 4; cz. 2, tamże, nr 177 (1551), z 18 sierpnia, s. 2; Program Wystawy, tamże, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 1. Ponadto zob. Kujawiaki i kujawianki na wystawie, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 176 (1550), z 17 sierpnia, s. 5.

⁶⁵⁶ I. Charszewski, Z wrażeń rocznicowych i wystawowych, cz. 1, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 180 (1554), z 22 sierpnia, s. 2; cz. 2, tamże, nr 181 (1555), z 23 sierpnia, s. 2; A. O[lszewski], I-sza Kujawska wystawa w Włocławku 1923 roku, tamże, nr 175 (1549), z 15 sierpnia, s. 18; J. Wysocki, Wystawa Kujawska (Uwagi przejeźdnego), tamże, nr 179 (1553), z 21 sierpnia, s. 2; Wystawa przemysłowo-rolnicza w Włocławku, „Wola Ludu. Tygodnik polityczny, społeczny i gospodarczy” 1923, nr 35, z 2 września, s. 433.

swoim przybyciem: major Ciszewski, delegat Ministerstwa Spraw Wojskowych, Kazimierz Gautier, prezes Wydziału Hodowlanego CTR, inż. Stefan Wiśniewski, inż. Wacław Dusoge, inż. Greilich, Jaroszewicz oraz Epsztejn – inspektorzy⁶⁵⁷. W wystawie czerniewickiej wzięli udział głównie ziemianie posiadający majątki, usytuowane niedaleko miejsca pokazu. Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska za konie rasowe otrzymał pierwszą nagrodę, medal brązowy i dwa listy pochwalne CTR oraz list pochwalny Kujawskiego OTR. Druga nagroda (2 listy pochwalne CTR oraz I i III nagroda pieniężna) przypadła Zygmuntowi Komeckiemu z Bogusławic. Fortunat Albrecht z Żurawic był zdobywcą trzeciej nagrody (list pochwalny Kujawskiego OTR), zaś Leopold Julian baron Kronenberg czwartej (list pochwalny Kujawskiego OTR). W dziedzinie bydła te same nagrody zdobyli Stanisław Skibiński z Bodzanówka i Artur Feldt z Czerniewic, zajmując odpowiednio pierwsze i drugie miejsce. Ich hodowle, każda osobno, odznaczono małym medalem srebrnym Ministerstwa Rolnictwa (stanowił on najwyższe odznaczenie na pokazach), medalem srebrnym CTR oraz medalem brązowym MR. Tadeusz Findeisen za grupę czterech jałowic otrzymał mały medal srebrny MR. Z kolei Antoni Byszewski, za grupę hodowlaną, składającą się z trzech jałówek i jednej krowy, został nagrodzony medalem srebrnym CTR, zaś za krowę III klasy, medalem brązowym MR. Ponadto medale brązowe tego ministerstwa zostały przydzielone: Władysławie Zawadzkiej z Wichrowic, Władysławowi Treutlerowi z Beszyna, Fortunatowi Albrechtowi z Wilkowic, Lucjanowi Czaplickiemu z Jarantowic, Marii Kretkowskiej z Baruchowa, Stanisławowi Romanowi z Krukowa i Janowi Siniarskiemu-Czaplickiemu z Borzymia. Z kolei listy pochwalne dostali Fortunat Albrecht, Lucjan Czaplicki, Aleksander Higersberger z Chocenia, Leopold Julian baron Kronenberg, Stanisław Roman oraz Antoni Sokołowski. Za trzodę chlewną nagrodzeni zostali: Witold hrabia Broel-Plater – medal brązowy CTR i list pochwalny MR, Jan Siniarski-Czaplicki z Borzymia, Maria Kretkowska oraz Antoni Byszewski – wszyscy listy pochwalne MR. W dziale owce odznaczono: Kazimierza Grodzickiego z Sokołowa – medalem brązowym CTR oraz Antoniego Byszewskiego i Marię Kretkowską – listami pochwalnymi MR⁶⁵⁸.

⁶⁵⁷ „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 127, z 6 maja, s. 6; Ch., *Pokazy hodowlane na Kujawach*, „Gazeta Warszawska” 1928, nr 162b (wyd. poranne), z 30 maja, s. 7; *Wystawa Kujawskiego Tow. Rolniczego w Czerniewicach*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 146, z 25 maja, s. 6.

⁶⁵⁸ Ch., *Pokazy hodowlane na...*, s. 7; W. Dusoge, S. Wiśniewski, *Postępy hodowli kujawskiej...*, s. 878-879, 882; *Wystawa Kujawskiego Tow. ...*, s. 6.

Fot. 16. Obora rasy oldenburskiej z Wichrowic, fot. n.n., 1928 (źródło: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942)

Na wystawie w Radziejowie (21 maja) prezentowano bydło oraz trzodę chlewną. Ziemianie Włocławskiego byli reprezentowani nielicznie. Pomimo ich małego przedstawicielstwa to również na pokazie radziejowskim sięgali po nagrody. Ignacy Szajewski z Dąbia otrzymał medal srebrny CTR oraz medal brązowy Ministerstwa Rolnictwa. Listem pochwalnym odznaczono Cezarego Bacciarrellego z Miechowic⁶⁵⁹.

Od 1932 r. w Poznaniu odbywały się Ogólnopolskie Targi na Jęczmień Browarny. Były one organizowane przez Związek Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej. Nad ich przygotowywaniem czuwał Komitet. Pierwsze targi miały miejsce w dniach 7-9 października. Komitetowi organizacyjnemu targów przewodniczył Antoni Byszewski, właściciel Szczytna i Borzymowic, wiceprezes, a następnie prezes Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie. Dokonał on również otwarcia targów, na których zaprezentowało się 90 wystawców. Z ziemian powiatu włocławskiego udział w nich wzięli: Bronisław Brzosko (Wilkowiczki), Antoni Byszewski (Borzymowice), Artur Feldt (Czerniewice), Kazimierz Grodzicki (Sokołowo), Maria Kretkowska (Więslawice), Lucjan Morzycki

⁶⁵⁹ W. Dusoge, S. Wiśniewski, *Postępy hodowli kujawskiej...*, s. 879-880.

(Brzyszewo), Kazimierz Około-Kułąk (Siewiersk), Adam Racięcki (Gole), Jan Siniarski-Czaplicki (Borzymie) oraz Stanisław Szymański (Kuźnice)⁶⁶⁰. Na pierwszych targach właściciele ziemscy nie odnieśli żadnego sukcesu, jednak nie zniechęciło to ich i prezentowali się na kolejnych targach aż do wybuchu II wojny światowej⁶⁶¹.

Wystawy, pokazy organizowane przez ziemian i dla ziemian były okazją do ukazania postępów w hodowli zwierząt oraz produkcji roślinnej w majątkach. Trud wnoszony w podnoszenie wydajności, a także prace nad nowymi odmianami, były doceniane przez ekspertów-sędziów, przyznających nagrody w czasie wystaw czy pokazów. Wydarzenia te umożliwiały zaprezentowanie wyników pracy, jakie osiągnęto przy prowadzeniu folwarków, zaś przyznawane nagrody świadczyły o docenieniu przez instytucje państwowe, jak i organizacje rolnicze oraz dowodziły ciągłego rozwoju rolnictwa w majątkach powiatu włocławskiego.

⁶⁶⁰ *Przed I. Ogólnopolskimi Targami na Jęczmień Browarny w Poznaniu*, „Gazeta Handlowa” 1932, nr 218, z 23 września, s. 3; *Rezultaty targów jęczmiennych w Poznaniu*, tamże, nr 235, z 13 października, s. 2; *Sprawozdanie z I. Ogólnopolskich Targów na jęczmień browarny w Poznaniu w dniu 7-9 października 1932 r. i referaty wygłoszone w czasie targów*, Poznań 1933, s. 7-23, 30-35; *Targi jęczmienia browarnianego*, „Kurier Polski” 1932, nr 278, z 8 października, s. 3; *Targi jęczmienne*, „Kurier Warszawski” 1932, nr 278 (wyd. poranne), z 8 października, s. 3; W. Zaborski, *I-sze Ogólnopolskie Targi na jęczmień browarny w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1932, nr 41, z 14 października, s. 1049-1050.

⁶⁶¹ Na przykład zob. *Otwarcie V Ogólnopolskich Targów na jęczmień i słód browarny w Poznaniu*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 214, z 16 września, s. 4; Turzyna, *Z targów jęczmiennych w Poznaniu*, „Kurier Warszawski” 1936, nr 269 (wyd. wieczorne), z 1 października, s. 13; W. Zaborski, *Wrażenia z V ogólnopolskich Targów na Jęczmień Browarny i Słód w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1936, nr 42, z 16 października, s. 1070-1073. Na piątych targach pierwsze miejsce zajął Antoni Byszewski, prezes Związku.

Rozdział 4

Udział ziemian w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym, kulturalno- -oświatowym oraz w walkach o niepodległość

Ziemianie brali czynny udział w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym Królestwa Polskiego, a następnie odrodzonej Rzeczypospolitej. Przejawiał się on w filantropii na rzecz różnych organizacji społecznych, we współtworzeniu stowarzyszeń o charakterze lokalnym, na przykład ochotniczych straży ogniowych/pożarnych, a także oddziałów towarzystw ogólnokrajowych, jak Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK). Ziemianie wychodzili z założenia, że posiadanie przez nich ziemi determinuje ciężące na nich obowiązki natury społecznej. Pracę społeczną rozumieli jako aktywność, której głównym celem było podniesienie dobra kraju/państwa. Obszary tych działań obejmowały m.in.: Akcję Katolicką, wychowanie młodzieży, armię i organizacje wojskowe, oświatę, walkę z komunizmem, opiekę nad służbą folwarczną, współpracę nad podniesieniem stanu gospodarczego wsi, stosunek do spółdzielczości, organizacje rolnicze i społeczne czy prace w samorządach¹. Jerzy Ciechomski z Rutkowic, prezes Rady Nadzorczej ZZ w Warszawie w 1939 r. na zjeździe ziemian mówił:

Równocześnie wszakże pamiętać winniśmy, że zarówno prawo do obrony naszego stanu posiadania, jak i tytuł do uznania dla naszej roli i naszego znaczenia w życiu narodu, mamy o tyle, o ile sumiennie, gorliwie i trwale wypełniamy ciężące na nas obowiązki wobec państwa, wobec społeczeństwa i wobec własnego zawodu².

Oczywiście, zadania lub obowiązki, jakie miały ciążyć na ziemianach różniły się w zależności od okresu w jakim przyszło im je realizować. Inne także były formy współpracy ziemianstwa z innymi warstwami, a także dostęp do życia politycznego, samorządowego czy kulturalnego. Ponadto decydujący wpływ odgrywała możliwość skupiania się właścicieli ziemskich w różnych organizacjach rolniczych, samopomocowych czy fachowych.

¹ Referat O. Jana Rostworowskiego „Ziemianstwo w pracy społecznej na wsi”, w: Zjazd ziemiański 5-ciu województw centralnych odbyty w Warszawie dnia 7 lutego 1939 r., Warszawa 1939, s. 70-82; Zarys programu społecznego ziemianstwa, Warszawa 1939, passim.

² Cyt. za: Przemówienie Prez. Jerzego Ciechomskiego, w: Zjazd ziemiański 5-ciu..., s. 25.

4.1. Działalność społeczna

Ziemiaństwo jako jedna z warstw społecznych świadoma swojej roli w życiu, odgrywała ważną, jeśli nie najważniejszą rolę w działalności społecznej Królestwa i Drugiej Rzeczypospolitej. Przejawiała się ona w wielu aspektach życia codziennego, można chociażby wymienić przynależność do organizacji lokalnych, jak Ochotnicze Towarzystwo Pożarne (późniejsze Ochotnicze Straże Pożarne) i PTK. W zależności od potrzeby chwili angażowali się w pomoc potrzebującym, tworząc komitety pomocowe, uczestnicząc i wspierając istniejące instytucje o charakterze dobroczynnym, organizując zbiórki pieniężne na pomoc potrzebującym czy przyjmując do swoich majątków harcerzy lub ubogie dzieci na kolonie³. W związku z dużą liczbą przedsięwzięć społecznych, w których udział brali ziemianie, autor umówi wybrane z nich.

4.1.1. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze

Jedną z instytucji, w której działali ziemianie było PTK (obecnie Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze). Głównym inicjatorem i propagatorem powstałego w 1906 r. PTK był Aleksander Janowski. Wspomagali go Kazimierz Kulwiec, Zygmunt Gloger oraz Mikołaj Wisznicki. W dwa lata po zawiązaniu centrali PTK, 21 marca do Warszawskiego Gubernialnego Urzędu do spraw Stowarzyszeń wpłynął wniosek o założenie Kujawskiego Oddziału PTK. Zebranie założycielskie odbyło się siedem dni później. W skład komitetu założycielskiego wchodził: Antoni Byszewski ze Szczytna, Jan Moczarski, Antoni Olszakowski, Szymon Rajca, dr Jan Skibiński i Karol Xięzopolski⁴. Pierwszy zarząd Kujawskiego PTK był następujący: Antoni Byszewski

³ Na temat działalności społecznej ziemian istnieje bogata literatura. Zob. m.in.: K. Jedynak, *Działalność dobroczynna ziemiaństwa w latach I wojny światowej i wojny o granice*, „Dzieje biurokracji” 2020, t. 11, s. 289-305; E.M. Kostrzewska, *Czarodziejki zacnych czynów...*, s. 163-178; J. Gapys, *Działalność społeczna ziemiaństwa w Radzie Głównej Opiekuńczej w dystrykcie radomskim (1939–1945)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” t. 34, 1999, z. 3-4, s.19-47; U. Oettingen, *Działalność dobroczynna ziemiaństwa w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej – problem badawczy*, w: *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX i XX i na początku XXI wieku*, pod red. M. Przeniosło, t. 1, Kielce 2008, s. 89-105; A. Przeglądowski, *Działalność społeczna Haliny...*, s. 181-192, tenże, *Spółeczna działalność ziemiaństwa...*, s. 226-349; M. Przeniosło, *Ziemiański w Królestwie...*, s. 210-221; A. Toporski, *Zaangażowanie ziemian guberni kieleckiej i radomskiej w działalność organizacji społecznych w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2014, 29, s. 15-40.

⁴ APWoM, Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń 1906–1917 (Varšavskoe Gubernskoe Po Obsčestvam Prisutstvje 1906–1917) (dalej: WGdsS), sygn. 197, k. 87, 89, 96; „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (dalej: Rocznik PTK)” R. 2, Warszawa 1908, s. 126; B. Ziolkowski, *Oddział Kujawski PTK w latach 1908–1949*, w: *100 lat Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego/Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego we Włocławku 1908–2008*, pod red. tegoż, Włocławek 2008, s. 13; *Oddziały Towarzystwa krajoznawczego*, „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1908, nr 15, z 9 kwietnia (27 marca), s. 175; *Tow. krajoznawcze*, „Kurier Warszawski” 1908, nr 93, z 2 kwietnia, s. 3.

– prezes, Antoni Olszakowski i Przemysław Kowalewski – wiceprezesi, Szymon Rajca – skarbnik, Jan Skibiński – sekretarz oraz Felicja Olszewska – kustoszka. Rok później Szymona Rajcę zastąpił Witold Piasecki⁵. Antoni Byszewski był prezesem PTK w latach 1908–1925⁶. Wielu ziemian było członkami PTK, i tak np. w 1910 r. byli to m.in.: Wacław i Kazimierz Bacciarellowie z Jądrowic, Paweł Bloch z Czupel, Alicja i Antoni Byszewscy ze Szczytna, Anastazy Dulski z Grabkowa, Jerzy Gabriel z Olganowa, Irena i Artur Haackowie z Dębic, Waleria i Aleksander Higersbergerowie z Chocenia, Jan Karpiński z Woli Adamowej, Maria i Leon Kretkowsky z Baruchowa, Ignacy Kretkowski z Grodna, Henryk Krzymuski z Falborza, Janina Ossowska z Dąbrówki, Wanda i Józef Przywieczerscy z Falborka, Janina i Jan Siniarscy-Czapliccy z Borzymia, Julia Strzeszewska z Baruchowa, Ignacy Szajewski z Dąbia Kujawskiego i Bolesław Szrajber z Łąk Markowych⁷.

Kujawski Oddział PTK prowadził różnorodną działalność, którą odzwierciedlały istniejące sekcje, a mianowicie: odczytowa, wycieczkowa, fotograficzna oraz podsekcja kolarska. Na przykład w 1908 r. odbyło się 9 odczytów, w tym Aleksandra Janowskiego „O Podolu”, Szymona Rajcy „O człowieku przedhistorycznym i jak żyli w tym okresie Słowianie” i ks. Jana Kabaty „O Kowalu i Kazimierzu Wielkim”⁸. Oddział organizował wiele wycieczek krajoznawczych po bliższej i dalszej okolicy, np. w 1909 r. do Gdańska, Łowicza, Arkadii, Chodcza, Kruszyńka, Płocka i Brześcia Kujawskiego czy w 1921 r. nad jeziora kujawskie⁹.

Dzięki działaniom podjętym przez zarząd Kujawskiego Oddziału PTK, 2 czerwca 1908 r. powołano do życia Komitet Utworzenia Muzeum Kujawskiego, w którym działał m.in. Antoni Byszewski. Muzeum Kujawskie (obecnie Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej) otwarto i poświęcono 14 marca 1909 r. W uroczystości wzięli udział m.in. ks. kanonik Władysław Górzyński oraz Cyprian Apanowicz, przewodniczący

⁵ APWoM, WGdsS, sygn. 197, k. 87, 89, 124; „Rocznik PTK” R. 2, dz. cyt., s. 133; tamże, R. 3, Warszawa 1909, s. 120.

⁶ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 39-40; B. Ziółkowski, *Oddział Kujawski PTK...*, s. 13, 27; *Oddział Kujawski Pol. Tow. Krajoznawczego*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 125, z 9 maja, s. 4; *Z polskiego Tow. krajoznawczego*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 129, z 13 maja, s. 3; *Z Tow. Krajoznawczego*, „Słowo Kujawskie” 1921, nr 44 (892), z 12 kwietnia, s. 1.

⁷ „Rocznik PTK” R. 4, Warszawa 1910, s. 152-155; *Tow. Krajoznawcze*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 19, z 13 lutego, s. 2.

⁸ *Oddział Kujawski Warsz. Tow. Krajoznawczego*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 11, z 26 stycznia, s. 1.

⁹ Tamże; J. Handelsman jr., *Sprawozdanie z wycieczek do Płocka i Brześcia*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 63, z 29 maja, s. 1-2; Stan. [S. Boryssowicz], *Wycieczka krajoznawcza nad jeziora kujawskie*, „Słowo Kujawskie” 1921, nr 74 (922), z 20 maja, s. 1-2; *Wycieczka do Gdańska*, tamże, nr 79, z 6 lipca, s. 2.

Sekcji Muzealnej¹⁰. Muzeum mieściło się w wynajętych salach domu Towarzystwa „Przezorność”. Inicjatywa budowy własnego gmachu wyszła m.in. od wielokrotnie tutaj wspomnianego Antoniego Byszewskiego. W 1925 r. zawiązano Komitet Budowy Muzeum Kujawskiego, którego skład był następujący: Edmund Płoski – prezes, inż. Mieczysław Sikorski – sekretarz, dr Franciszek Szeliga – skarbnik, Anna Boye, Antoni Byszewski, Czesław Gajzler, Zygmunt Kossowski, Antoni Olszakowski, Stefan Pachnowski, ks. Stanisław Pruski, Szymon Rajca, i Franciszek Zieliński – członkowie¹¹. Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę muzeum nastąpiło 29 maja 1927 r. przez bpa włocławskiego Władysława Krynickiego. Wzięli w nim udział ziemianie powiatu włocławskiego, w imieniu których Antoni Byszewski przyrzekł, że:

[...] *ziemiaństwo silnie poprze starania Oddziału przy rozwoju placówki kulturalnej na starożytnej dzielnicy Kujawskiej*¹².

Budowa Muzeum była prowadzona w latach 1927–1930. Antoni Byszewski, którego zasługi na polu społecznym są nie do przecenienia, nie ograniczał się jedynie do uczestniczenia w Komitecie Budowy Muzeum Kujawskiego. Chojną ręką wspierał również Komitet. Na 20 sierpnia 1930 r. suma ofiar wpłaconych przez niego wynosiła 1051,60 zł. Wziąwszy pod uwagę, że Wydział Powiatowy Nieszawski w Aleksandrowie Kujawskim wpłacił 5000 zł, a w Lipnie 1000 zł, kwota przekazana przez Byszewskiego była wysoka¹³.

Oddział Kujawski PTK, jak i Muzeum Kujawskie funkcjonowało nieprzerwanie od momentu ich założenia do wybuchu II wojny światowej. Swoją działalność obydwie instytucje wznowiły po 1945 r.

4.1.2. Zjednoczone Koło Ziemianek

Przykładem organizacji, której jednym z głównych celem była działalność społeczna, skupiająca ziemianki było Zjednoczone Koło Ziemianek (ZKZ). Inicjatywa powołania ZKZ wyszła od Marii Kleniewskiej, u której w warszawskim mieszkaniu

¹⁰ Sz. Rajca, *Przewodnik po Muzeum Kujawskim Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku*, Włocławek 1930, s. 1-2; B. Ziółkowski, *Oddział Kujawski PTK...*, s. 17-19; *Poświęcenie Muzeum*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 32, z 16 marca, s. 2-3.

¹¹ M. Sikorski, *Muzeum Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej” 1930, nr 6, wrzesień-grudzień, s. 1, gdzie autor pisze, że Komitet Budowy Muzeum zawiązał się pod koniec 1926 r.; H. Wawrzyniak, *Gmach Oddziału Kujawskiego PTK/PTTK i jego losy*, w: *100 lat Oddziału...*, s. 126-129; B. Ziółkowski, *Oddział Kujawski PTK...*, s. 29-30.

¹² Cyt. za: *Oddział Kujawski*, „Ziemia” 1927, nr 13-14, z 1-15 lipca, s. 232.

¹³ M. Sikorski, *Muzeum Kujaw...*, s. 5.

6 grudnia 1905 r. odbyło się zebranie członkiń Koła Gospodyń Wiejskich. Dzień później w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa zdecydowano o założeniu organizacji¹⁴. Projekt *Ustawy ZKZ* na początku 1906 r. przedstawiono w „Świecie Kobiety”. Liczył 30 punktów, w punkcie 1. zapisano:

*Z.K.Z. ma na celu łączność pracy kobiet polskich w duchu narodowym, w dziedzinie wychowania, życia społecznego i ekonomicznego, dążenie do podniesienia poziomu wykształcenia, udoskonalenia i etycznego wyrobienia kobiet, a także pozyskania dla nich szerokich praw obywatelskich*¹⁵.

Ogłoszony w prasie projekt, po niewielkich zmianach stał się ostatecznie statutem nowopowstałej organizacji. Władze gubernialne wpisały ZKZ do rejestru stowarzyszeń 12/25 marca 1907 r.¹⁶

W myśl ustawy ZKZ organem wykonawczym był zarząd, którego pracami kierowała przewodnicząca. Maria Kleniewska była pierwszą przewodniczącą (1906–1907). Na zebraniu delegatek ZKZ odbytym w Warszawie 12 czerwca 1907 r. na przewodniczącą zarządu wybrano Marię Kretkowską z Baruchowa. Funkcję tę pełniła do 1922 r.¹⁷

Oprócz centrali warszawskiej powstawały kółka prowincjonalne ZKZ. Nie inaczej było w powiecie włocławskim, na terenie, którego istniały m.in. Brzesko-Kujawskie, Kruszyńskie, Kujawy Borowe, „Łączność” (zrzeszające nie ziemianki) oraz Boniewskie. Poniższa tabela przedstawia zarządy tych kół w latach 1907–1913.

Tabela 59. Zarządy kół ZKZ w powiecie włocławskim w latach 1907–1913

Kadencja	Nazwa koła				
	Brzesko-Kujawskie	Kruszyńskie	Kujawy Borowe	"Łączność"	Boniewskie
1907	–	–	Gabriela Orpiszewska	–	–
	–	–	Lucyna Orpiszewska	–	–
1908	Maria* Warszawska	–	–	Józefa Sidwina	–

¹⁴ E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek...*, s. 28-29.

¹⁵ *Projekt. Ustawa Zjednoczonego Koła Ziemianek*, „Świat Kobiety” 1906, nr 7, z 17 lutego, dodatek, s. 1.

¹⁶ APWoM, WGdsS, sygn. 219, k. 140-141, 170; W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006, s. 406; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek...*, s. 67; *Ustawa Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek*, Warszawa 1907. Zatwierdzony statut liczył 28 paragrafów.

¹⁷ Z. Jankowska, *Organizacja ziemianek i jej działalność*, w: *Księga Pamiątkowa na...*, t. 1, s. 178; W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia...*, s. 406; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek...*, s. 75, przyp. 210, 178; *Koło ziemianek*, „Słowo” 1907, nr 156, z 13 czerwca, s. 3; *Zjednoczone koło ziemianek*, „Nowa Gazeta” 1907, nr 66 (265), z 13 czerwca, s. 2.

	Karolina Glińska	–	–	<i>Józefa Osmalkowa</i>	–
1909	Karolina Glińska	–	–	–	–
	<i>Helena Witwińska</i>	–	–	–	–
1910	Karolina Glińska	–	Maria Kretkowska	<i>Józefa Sidwina</i>	–
	<i>Helena Witwińska</i>	–	Julia Strzeszewska	<i>Józefa Osmalkowa</i>	–
1911	Karolina Glińska	–	Maria Kretkowska	<i>Józefa Sidwina</i>	–
	<i>Helena Witwińska</i>	–	Julia Strzeszewska	<i>Józefa Osmalkowa</i>	–
1912	Karolina Glińska	Maria Michelis	Maria Kretkowska	<i>Józefa Sidwina</i>	–
	Irena Haack	<i>Ewa Wocalewska</i>	Julia Strzeszewska	<i>Józefa Osmalkowa</i>	–
1913	–	–	–	–	Karolina Glińska
	–	–	–	–	<i>Marianna Czyżewska</i>

* Kursywą oznaczono kobiety - nie ziemianki będące w zarządach kół ZKZ.

W danym roku kadencji, imię i nazwisko w górnym wierszu dotyczy przewodniczącej koła ZKZ, a w dolnym sekretarki.

Źródło: oprac. własne na podstawie: APWoM, WGdsS, sygn. 219, k. 81, 106, 131, 171; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek...*, s. 186, 193, 203, 207, gdzie autorka błędnie podała, że Koło Brzesko-Kujawskie należało do powiatu kutnowskiego; „Ziemianka” 1910, listopad, s. 17, 20; tamże, 1911, listopad, s. 26, 29-30; tamże, 1912, październik, s. 25, 31, gdzie błędnie napisano, że Koło Brzesko-Kujawskie należało do powiatu kutnowskiego.

Koła ZKZ powstawały również po 1914 r. Jedno z kół założono w Czerniewicach. Nosiło ono nazwę Czerniewickie koło Ziemianek Okręgu Kujawskiego. Jego współzałożycielką i przewodniczącą była Janina Siniarska-Czaplicka. Także w Lubieniu Kujawskim było koło ZKZ, które w roku sprawozdawczym 1937/1938 liczyło 11 członkiń¹⁸.

Działalność społeczna kół ZKZ przejawiała się m.in. w opiece nad ubogimi i sierotami oraz w organizowaniu kursów o różnorodnej tematyce¹⁹. Na przykład w dniach 8-11 stycznia 1908 r. odbyły się czterodniowe kursy mleczarskie we Włocławku. Oprócz zagadnień gospodarczych, drugiego dnia, dr Skibiński wygłosił pogadankę na temat budowy ciała człowieka, krążenia krwi, jak pracują płuca oraz serce. Zakończył ją wskazówkami dotyczącymi zasad higieny w życiu codziennym²⁰. W 1916 r.

¹⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 471, k. 26; „Ziemianka Polska” 1938, nr 3, marzec, s. 18.

¹⁹ E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek...*, s. 121-130.

²⁰ M.K. [M. Kretkowska], *Kursa mleczarskie dla kobiet we Włocławku*, „Pobudka. Tygodnik społeczno-oświatowy z rysunkami, dla wsi i miast” 1908, nr 14, z 2 kwietnia, s. 269-270; J. St.[Strzeszewska],

Maria Kretkowska zainicjowała akcję przyjmowania do dworów dzieci z ubogich rodzin oraz ofiar wojny. We Włocławku, w styczniu 1916 r. z inicjatywy Kazimierza Ossowskiego utworzono „Ognisko dla dzieci Warszawy”. Do miasta przybyło 18 chłopców oraz 3 dziewczynki. Jednego z chłopców do dworu w Dębicach przyjęli Irena i Artur Haackowie, który uczył się wraz z ich synem. Zobowiązali się oni wziąć ponadto pozostałych chłopców na okres wakacji do dworu²¹. Już w odrodzonej Polsce, od 13 lipca do 5 sierpnia 1926 r. w dworach powiatu włocławskiego przebywały dzieci polskie z Niemiec. Ziemiankami, które pod swój dach przyjęły dzieci były: Maria Kretkowska z Baruchowa – 2 dzieci, Wanda Treutler z Beszyna – 2, Janina Około-Kułąk z Siewierska – 2, Maria Higersbergerówna z Chocenia – 5, Maria Czaplicka z Jarantowic – 2, Halina Białecka z Ząbina – 2, Maria Michelis z Nowej Wsi – 1, Gautierówna z Bodzanówka – 1 i Izabela Krzymuska z Falborza – 2²².

4.1.3. Ochotnicze Straże Pożarne

Ochotnicze Towarzystwa Pożarne/Ochotnicze Straże Pożarne były kolejnym z obszarów, na którym działali właściciele ziemscy. Byli oni inicjatorami powstawania straży, ich prezesami oraz członkami. Pierwszymi jednostkami powstałymi na terenie powiatu włocławskiego były straże w Brześciu Kujawskim (przy cukrowni – 1894 r., miejska – 1898 r.), Lubrańcu (26 czerwca/7 lipca 1902 r.), Kowalu (18 września/1 października 1902 r.), Przedczu (25 czerwca/8 lipca 1903 r.), Lubieniu (1905 r.), Chodczu i Kruszynie – 1911 r.²³ W czasie okupacji niemieckiej w okresie Wielkiej Wojny straże założono w: Grabkowie – 1916 r., Choceniu, Guźlinie, Sokołowie i Śmiłowicach – 1917 r. Większość straży funkcjonujących w okresie międzywojennym powstała po 1918 r., np. Boniewo – 1921 r., Brzezcie – 1922 r. i Zalesie – 1925 r.²⁴

Ochotnicza Straż Pożarna w Brześciu Kujawskim powstała 12 grudnia 1898 r. W następnym roku, 1 lipca miało miejsce pierwsze jej zebranie, na którym wybrano

Sprawozdanie z kursów mleczarskich odbytych w Włocławku, „Hasło” 1908, nr 99, z 30 kwietnia (dodatek świąteczny), s. 9-10.

²¹ S. Langiewicz, *Ognisko dla dzieci. (Garść wrażeń)*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1916, nr 86 (1263), z 26 marca, s. 3; *Gospodarcze organizacje kobiece w Polsce*, „Kalendarz Pani Domu na Wsi i w Mieście 1937/1938”, Warszawa 1937, s. 239.

²² *Działka polska z Niemiec na Kujawach*, „Mazowsze Płockie i Kujawy” 1926, nr 6-7, październik-listopad, s. 98.

²³ *Bezpieczeństwo pożarowe w województwie warszawskim*, kom. red. S. Łopatto et al., Warszawa 1929, s. 161-162; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne w powiecie włocławskim w latach 1878-1914*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku]” 2016, t. 16, s. 125; tenże, *Przemiany legalnego życia...*, s. 111.

²⁴ *Bezpieczeństwo pożarowe...*, s. 161-162.

zarząd w osobach: Józef Przywieczerski z Falborka – prezes, Henryk Dąbrowski, Władysław Marczewski, dr Józef Piotrowski – członkowie, Edward Myc, Władysław Nowicki i Marcei Zawadzki – członkowie Komisji Rewizyjnej, Antoni Zajda – Naczelnik, Antoni Radowski – pomocnik, Władysław Nowicki – dowódca I, Emil Blüge z Kuczyny – dowódca II oraz Gustaw Berg – dowódca III. Dwóch ziemian z okolic Brześcia Kujawskiego pełniło funkcje prezesów tamtejszej OSP: wspomniany Józef Przywieczerski w latach 1899–1906 i Henryk Krzymuski z Falborza (1906–1918). Ten ostatni, w 1923 r. został powołany na członka honorowego straży. Takim członkiem był również Leopold Julian baron Kronenberg (1901 r.)²⁵.

Z kolei w straży kowalskiej założonej w 1902 r. znaczącą rolę odegrał Stanisław Piaszczyński, właściciel Woli Nakonowskiej. Już rok później wybrano go członkiem Komisji Rewizyjnej, a w 1906 r. wszedł do zarządu straży jako pomocnik naczelnika. W latach 1911–1917 był naczelnikiem kowalskiej OSP, następnie członkiem zarządu (1917–1925) i ponownie naczelnikiem (1926–1932). W straży tej działał również Aleksander Higersberger z Chocenia, który w latach 1903–1905 był członkiem komisji rewizyjnej.²⁶

W czasie okupacji niemieckiej Wielkiej Wojny powstała straż w Grabkowie. Zebranie organizacyjne odbyło się 7 kwietnia 1916 r. Wzięli w nim udział ziemianie z okolic Grabkowa, część z nich weszła w skład 1. zarządu straży, a mianowicie: Stefan Kretkowski z Więśławic – prezes, Antoni Sokołowski z Kępki Szlacheckiej – naczelnik i Teodor Białecki z Ząbina – skarbnik. W 1929 r. z ziemian w zarządzie OSP w Grabkowie zasiadali: Sokołowski – naczelnik i Artur Feldt z Czerniewic – przewodniczący komisji rewizyjnej. Z okazji dziesięciolecia straży (1926 r.), Jadwiga Sokołowska, żona Antoniego ufundowała dla niej sztandar. W tym samym roku, wspólnie z mężem byli inicjatorami powstania strażackiej orkiestry dętej²⁷.

W 1921 r. założono Towarzystwo Straży Ogniowej Ochotniczej w Boniewie gminy Pyszkowo. Jego założycielami byli w większości ziemianie z terenu gminy pyszkowskiej,

²⁵ N., *40-lecie O.S.P. w Brześciu Kujawskim*, „Strażak Pomorski” 1939, nr 7, lipiec, s. 75-76.

²⁶ Z.J. Zasada, *Ochotnicza Straż Pożarna królewskiego miasta Kowala na Kujawach (1902–2022)*, Kowal 2022, s. 56-57; tenże, *Straż królewskiego miasta. 100 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Kowalu*, Kowal 2002, s. 41-42, 45-46, 50-51, 56-57, 66, 72, 74, 78; „Strażak. Pismo poświęcone pożarnictwu i sprawom Straży Ogniowych Ochotniczych” 1903, nr 6, czerwiec, s. 14.

²⁷ J. Modrzejewski, *Monografia Szkoły Podstawowej im. Stanisława Staszica w Grabkowie*, wyd. 2 rozszerzone, mps., Grabkowo 1994, s. 10, 12; Z.J. Zasada, *Grabkowska Ochotnicza Straż Pożarna. W ochronie przeciwpożarowej na Kujawach (1916–2006)*, Włocławek 2006, s. 117-119, 121, 214. Autor na stronie 117 błędnie pisze, że wśród założycieli straży był Stanisław Antoni Sokołowski ur. 1912 r. W chwili założenia miałby zaledwie 4 lata!

a mianowicie: Witold hr. Broel-Plater z Osieczka Wielkiego, Stanisław Gliński z Otmianowa, Jan Gliński z Boniewa oraz Benedykt Wodziński z Grójca. Jednym założycielem spoza tej warstwy był Stanisław Ochnicki²⁸. Zapewne działalność boniewskiej straży nie przejawiała jakiejś wielkiej aktywności, skoro 14 stycznia 1929 r. założono nowe Towarzystwo Straży Ogniowej Ochotniczej w Boniewie. Powstało ono dzięki udziałowi: Jana Glińskiego z Boniewa, Kazimierza Glińskiego z Łąk Zwiastowych, Stanisława Glińskiego z Otmianowa, Leopolda Wizera i Barnimusa Wizera z Wólki Paruszewskiej, Łukasz Chlebowskiego, Tomasz Dylewskiego, Walentego Barankiewicza, Wacława Marcinkowskiego oraz ks. Arnolda Przeradzkiego²⁹. W tym czasie zarząd stanowili: Witold hr. Broel-Plater – prezes, Jan Gliński – wiceprezes, Leopold Wizer – sekretarz, Tomasz Dylewski – członek zarządu oraz Stanisław Gliński – naczelnik³⁰.

Powstałe OSP funkcjonowały do 1939 r. Wznowiły swą działalność w zmienionych warunkach po 1945 r.

4.1.4. Inna działalność społeczna

Oprócz działalności ziemianek w ZKZ w okresie Wielkiej Wojny, ziemianie należeli do rad opiekuńczych oraz innych komitetów pomocowych. Leopold Julian baron Kronenberg został członkiem powstałego w styczniu 1915 r. Komitetu Veveyskiego (Komitetu Generalnego Pomocy dla Ofiar Wojny w Polsce)³¹. W styczniu 1916 r. rozpoczęła działalność Rada Główna Opiekuńcza (RGO), która organizowała oddziały terenowe. Do końca tego miesiąca powstała Rada Opiekuńcza Okręgu Kujawskiego (ROOK), która działalnością objęła powiaty włocławski i nieszawski. Na dzień 1 października tego roku miejscowych rad opiekuńczych w miastach było 5, a w gminach 17. Na koniec 1916 r. wszystkich miejscowych rad było 27, a rok później 30³².

W styczniu 1916 r. w skład władz ROOK wchodził: Bronisław Sulimierski – prezes, Aleksander Górski – sekretarz, Józef Besiekierski, Józef Boye, Antoni

²⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 457, Statut Towarzystwa Straży Ogniowej Ochotniczej w Boniewie gminy Pyszkowo, 1922, s. 28. Według Kroniki OSP w Boniewie, tamtejsza straż powstała w 1917 r., co nie ma potwierdzenia w dokumentacji archiwalnej, zob. Kronika Ochotniczej Straży Pożarnej w Boniewie, k. nlb., Archiwum Ochotniczej Straży Pożarnej w Boniewie.

²⁹ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 457, Statut Towarzystwa Straży Ogniowej Ochotniczej w Boniewie gminy Pyszkowo, 1929, s. 29–30.

³⁰ Tamże, Arkusz Ewidencyjny Straży Pożarnej Ochotniczej w Boniewie gm. Pyszkowo, b.d., b.p.

³¹ M. Przeniosło, *Pomoc dzieciom...*, s. 51; M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza...*, s. 54–55; *Międzynarodowa akcja dla ofiar wojny w Polsce*, „Głos Narodu” 1915, nr 83, z 16 lutego, s. 1.

³² M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza...*, s. 110, 112, 114,

Byszewski, Kazimierz Dzierzbicki, Józef Gliński, Bronisław i Włodzimierz Grodziczcy, Leon Kretkowski, ks. Ignacy Majewski oraz Leon Szempliński – członkowie. Natomiast zarząd stanowili: Ludwik Bauer – przewodniczący, Henryk Krzymuski – wiceprzewodniczący, Jan Kossobudzki – skarbnik i sekretarz, Jerzy Gabriel i Feliks Brochocki – członkowie³³. Od października 1916 r. do stycznia 1918 r. prezesem ROOK był Jan Zagleniczny, związany z cukrownią „Brześć Kujawski”, sekretarzem rady Aleksander Górski, przewodniczącym zarządu – Ludwik Bauer, zastępcą przewodniczącego – Henryk Krzymuski, skarbnikiem i sekretarzem – Jan Kossobudzki, członkami zarządu – Feliks Brochocki i Jerzy Gabriel. Do rady należeli również Antoni Byszewski, Józef Besiekierski, Józef Boye, Kazimierz Dzierzbicki, Bronisław Grodzicki, Włodzimierz Grodzicki, Józef Gliński, Leon Kretkowski, ks. Ignacy Majewski, Ludwik Orpiszewski, Leon Szempliński oraz Bronisław Sulimierski³⁴. W styczniu zarząd ROOK był następujący: Bronisław Sulimierski – prezes, Gostomski – wiceprezes, Ludwik Bauer, Czerwiński, Maria Kretkowska, ks. kanonik Kruszyński i ks. kanonik Ignacy Majewski – członkowie³⁵.

Do zadań ROOK należało m.in.: zaopatrzenie prowincji w najpotrzebniejsze artykuły (mydło, świece, sól), dyspozycja funduszków na rzecz opieki nad ubogimi, organizacja składek na cele filantropijne. Na przykład w lipcu i sierpniu 1916 r. ROOK przeprowadziła sześciotygodniowe kursy dla ochroniarek we Włocławku. Jeszcze we wrześniu tego samego roku odbyło się miesięczne szkolenie, przeznaczone dla 79 ochroniarek chcących pracować w placówkach RGO³⁶. W następnym roku ziemianie z powiatów włocławskiego i nieszawskiego wpłacali na rzecz ROOK składkę morgową. Wśród wpłacających właścicieli ziemskich z Włocławskiego byli min.: Antoni Byszewski ze Szczytna – 360 marek, Kazimierz Gautier z Bodzanówka – 25 marek, Artur Haack z Dębic – 1000 marek, Maria Kretkowska z Baruchowa – 515 marek 75 fenigów, Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska – 300 marek, Jan Siniarski-Czaplicki z Borzymia – 618 marek i administracja dóbr Brzezina i Wieniec – 2500 marek³⁷.

³³ *Nowa Rada Opiekuńcza*, „Przegląd Wieczorny” 1916, nr 51, z 20 lutego, s. 2; *Nowe rady opiekuńcze*, „Kurier Warszawski” 1916, nr 53, z 22 lutego (wyd. wieczorne), s. 2.

³⁴ *Z Kujaw*, „Kurier Warszawski” 1916, nr 274, z 3 października, s. 1; „Okólnik Rady Głównej Opiekuńczej” 1917, nr 9, z 10 stycznia, s. 104.

³⁵ *Nowy zarząd Rady Opiekuńczej Miejs. Kujawskiej*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 25 (857), z 26 stycznia, s. 3.

³⁶ M. Przeniosło, *Pomoc dzieciom...*, s. 100-101; M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza...*, s. 156; *Z Kujaw*, dz. cyt., s. 1.

³⁷ *Lista wpłaconej składki morgowej dla Rady Op. Okr. Kujawskiej za r. 1917*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 134, z 18 maja, s. 3.

Właściciele ziemscy czynnie wspierali harcerstwo włocławskie. Zapraszali do swoich dworów harcerzy na letnie kolonie. Na przykład w lipcu i sierpniu 1922 r. dzięki zaangażowaniu Czerniewickiego i Brzesko-Lubranieckiego Koła Ziemian, w tym głównie Alicji i Antoniego Byszewskich i Stanisławowi Grodzickiemu, takie kolonie odbyły się w Szczytnie, Borzymowicach nad jeziorem oraz w Lubrańcu³⁸. W następnym roku obóz znów odbył się w Borzymowicach. Jego opiekunką została Alicja Byszewska, współwłaścicielka majątku³⁹. Hojną ręką wspomagali harcerzy w organizacji kursów i zlotów. Przekazywali zarówno pieniądze, jak i żywność. Na przykład na obozowe kursy harcerskie w lipcu 1931 r. ofiary złożyli m.in.: Edward Werner z Lubienia – 100 kg pszenicy, por. rez. Edward Hempler z Wilkowic – 50 kg pszenicy, Teresa Sojecka z Grójca – 100 kg ziemniaków, Ignacy Kretkowski z Grodna – 6 chlebów, masło, 3 kawałki sera i porzeczek oraz Zygmunt Komecki z Bogusławic – 24 kg grochu i wóz słomy. Zaś sześć lat później wśród ofiarodawców, prasa odnotowała m.in.: spadkobierców Juliusza Kunkla z Kaniewa – 70 kg grochu, Stanisława Łackiego z Otmianowa – 100 kg żyta, Helenę Nehring ze Szczutkowa – 12 kg fasoli i Stanisława Szymańskiego z Kuźnic – 100 kg pszenicy⁴⁰.

W 1905 r. w Królestwie Polskim PMS. Głównym zadaniem PMS było zakładanie m.in.: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich oraz wyższych, a także kursów dla dorosłych analfabetów. Do zarządów nowopowstałych kół PMS w powiecie włocławskim wchodził ziemianie. Byli oni obecni w następujących zarządach: Choceniu (koło założone 28 grudnia 1906 r./10 stycznia 1907 r.) – Zygmunt Ostrowski, przewodniczący, Teodor Białecki, sekretarz, Chodczu (6/19 października 1906 r.) – Jan Karpiński, przewodniczący, Kępinach (23 października/5 listopada 1906 r.) – Aleksander Górski, przewodniczący, Lubrańcu (27 lipca/9 sierpnia 1906 r.) – Teofil Tabaczyński, przewodniczący, Otmianowie (8/21 listopada 1907 r.) – Karolina Glińska, przewodnicząca, Śmiłowicach (31 sierpnia/13 września 1906 r.) – Anna Racięcka, przewodnicząca, Wieńcu (23 października/5 listopada 1906 r.) – Leopold Julian baron Kronenberg⁴¹. Okręg Kujawski PMS został zorganizowany 17 stycznia 1907 r.

³⁸ W.J. Skotnicki, *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002, s. 125-126; *Z Harcerstwa*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 211, z 17 września, s. 2.

³⁹ A. Byszewska, *Życiorys*, dz. cyt., k. 13r; W.J. Skotnicki, dz. cyt., s. 134.

⁴⁰ Tamże, s. 324, 330; *Podziękowanie Koła Przyjaciół Harcerstwa za dary złożone dla uczestników obozowych kursów harcerskich*, „Express Kujawski” 1931, nr 262, z 21 września, s. 4.

⁴¹ APWoM, WGdsS, sygn. 4, k. 17v, 51v, 90v, 99r, 166v, 362r; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne...*, s. 133-134; *Koła Macierzy w gub. warszawskiej*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 232, z 23 sierpnia, s. 2.

W składzie jego zarządu znalazło się dwóch właścicieli ziemskich z Włocławskiego: Jan Woyda ze Smółska – zastępca sekretarza oraz Zygmunt Ostrowski z Borzymia – członek zarządu⁴².

Jednym z kół PMS było koło w Lubrańcu założone 29 lipca/9 sierpnia 1906 r. Już w listopadzie tego roku dokonano wyboru nowych władz tego koła. Zarząd ukonstytuował się następująco: ks. Henryk Koławski – prezes, Maria Gostomska z Borucina – zastępca prezesa, Cecylia Szajewska z Dąbia – skarbnik, Ignacy Szajewski z Dąbia – sekretarz, Józef Zmierzak i Marcin Wawrzyniak z Kąkowej Woli, Ludwik Daniel z Dąbia i Kazimierz Kwiatkowski z Bodzanowa – członkowie zarządu. Komisja rewizyjna składała się z Leopolda Stobe z Borucina, Jana Pańki z Dąbka i Ignacego Kujawy z Kąkowej Woli. Delegatem do warszawskich struktur PMS został wybrany Ignacy Szajewski. Pierwszymi zadaniami, jakie przyjęło na siebie lubrańskie koło PMS były: utworzenie kursów dla analfabetów, założenie czytelnicy oraz szkoły w Dąbiu. Na ten ostatni cel, właściciel Dąbia ofiarował dwie morgi ziemi⁴³.

Koło PMS w Wieniuku zasięgiem obejmowało Brzezie, Wieniec oraz Gustorzyn. Zrzeszało 130 członków, mających wpłacać na cele PMS 240 rubli rocznie. Zarząd koła składał się z Leopolda Juliana barona Kronenberga – prezes, Józefa Grzegorzewicza, administratora dóbr Kronenberga – zastępca prezesa, Marii Młodowskiej, przełożonej ochrony w Wieniuku – sekretarka, Gustawa Eiselta, leśniczego – zastępca sekretarki, ks. Józefa Rosieńskiego, wikariusza parafii Wieniec – skarbnik i Jana Kosmańskiego, gospodarza – zastępca skarbnika. Do komisji rewizyjnej wybrano: Stanisława Szurpity, gospodarza oraz Jana Płazewskiego, służącego dworskiego. Z kolei delegatami byli: Józef Grzegorzewicz, Stanisława Gawrońska, żona buchaltera dóbr Brzezie i Ignacy Wojciechowski, nauczyciel z Wieniuka⁴⁴.

Działalność PMS nie trwała długo. Rozporządzeniem generał-gubernatora warszawskiego z 14 grudnia 1907 r. PMS musiało zawiesić swą działalność. Zamknięcie PMS nastąpiło na podstawie rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 6/19 lutego 1908 r. Likwidację PMS przeprowadzono do 1 lipca tego samego roku⁴⁵. Wybuch Wielkiej Wojny, opuszczenie terenów Królestwa Polskiego przez Rosjan i zmiana

⁴² J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, opracowania, wspomnienia, dokumenty zebrała Komisja Historyczna pod przewodnictwem B. Nawroczyńskiego, t. 2, Warszawa 1934, s. 182. Pozostałymi członkami zarządu byli: A. Weiss – przewodniczący, A. Pawłowski – sekretarz, Michał Bobiński – skarbnik oraz Jan Woźnicki – członek zarządu, tamże.

⁴³ *Macierz szkolna*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 316, z 15 listopada (dodatek poranny), s. 4.

⁴⁴ *Macierz szkolna*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 317, z 16 listopada (dodatek poranny), s. 3.

⁴⁵ J. Stemler, dz. cyt., s. 183-184.

administracji na niemiecką umożliwiła ponowne zorganizowanie PSM. 26 kwietnia 1916 r. niemiecki generał-gubernator warszawski zatwierdził statut PMS, na podstawie którego wznowiła ona swą działalność⁴⁶.

3 maja 1916 r. pracę wznowił również oddział okręgowy kujawski PMS i jego terenowe koła. 25 stycznia 1917 r. we Włocławku miał miejsce zjazd delegatów kół prowincjonalnych. Celem jego było wybranie zarządu oraz delegatów na walne zgromadzenie PMS w Warszawie, mające się odbyć 16 lutego tego samego roku. W skład zarządu weszli: Władysław Nowca – przewodniczący, Pawłowski – zastępca przewodniczącego, Kryt – skarbnik i Kobendza – sekretarz, ks. Józef Jędrychowski, Maria Kretkowska, Sulimierski, ks. Szymański oraz ks. kan. Walenty Ziętkiewicz – członkowie. Natomiast delegatami wybrano: Gębczyńskiego, ks. Jędrychowskiego, Kretkowską, Krytę, Nowcę oraz Pawłowskiego⁴⁷. Polska Macierz Szkolna we Włocławku działała przez cały okres międzywojenny. Od 1927 r. jej prezesem była Maria Kretkowska z Baruchowa. Funkcję tę pełniła do wybuchu II wojny światowej⁴⁸.

Wyżej przedstawiona działalność społeczna ziemian nie zamyka katalogu prac, w jakich brali udział. Wspierali finansowo różne organizacje i akcje bieżące. Przekazywali ofiary chociażby na dom akademicki w Warszawie⁴⁹, Caritas⁵⁰, Komitet Towarzystwa Kolonii Letnich⁵¹, Towarzystwo Wspomagania Biednych we Włocławku⁵² i na wiele innych.

Zaangażowanie właścicieli ziemskich w pracy społecznej przejawiało się na wielu polach. Nie ograniczali się w niej jedynie do powiatu włocławskiego, ale podejmowali ją w innych miejscach Królestwa Polskiego i Drugiej Rzeczypospolitej. Nie szczędzili

⁴⁶ Tamże, s. 185.

⁴⁷ *Z Polskiej Macierzy Szkolnej*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 30 (507), z 31 stycznia, s. 3.

⁴⁸ „Kujawianin 1929. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1928], s. 41; „Kujawianin 1930. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1929], s. s. 41; „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1930], s. 43; „Kujawianin 1939. Informator Handlowo-Przemysłowy”, R. 19, Włocławek [1938], k. nłb.; *Z Polskiej Macierzy Szkolnej*, „Ziemia Kujawska” 1927, nr 15, z 12 lutego, s. 6. Ponadto Maria Kretkowska w 1918 r. została wybrana do Rady Nadzorczej PMS, a w latach 1919–1935 była członkiem Zarządu Głównego tej organizacji, zob. *Sprawozdanie Zarządu Głównego P.M.S. za rok 1919*, „Polska Macierz Szkolna” 1920, nr 6, 7, 8, czerwiec, lipiec, sierpień, s. 4-5; *Sprawozdanie Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z działalności Towarzystwa w r. 1923*, tamże, 1924, nr 4-10, wrzesień-październik, s. 4; *Sprawozdanie Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z działalności Towarzystwa w 1935 roku*, tamże, 1936, nr 2, maj, s. 62.

⁴⁹ *Ofiary*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 14 (1388), z 19 stycznia, s. 4.

⁵⁰ *Ofiary na Caritas*, „Dziennik Kujawski” 1937, nr 84, z 13 kwietnia, s. [6]; *Kto złożył ofiary na najbiedniejszych Włocławka?*, tamże, 1938, nr 67, z 23 marca, s. [6]; *Z ogólnego włocławskiego Caritasu*, „Express Kujawski” 1938, nr 6, z 9-10 stycznia, s. 16; *Z Włocławskiego Caritasu*, tamże, 1939, nr 8, z 11 stycznia, s. 12.

⁵¹ *Echa „Jarmarku” na Kolonie Letnie*, „Nowa Gazeta” 1906, nr 241, z 27 maja, s. 4.

⁵² *Podziękowanie*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 293 (1370), z 24 grudnia, s. 4; *Z Towarzystwa Wspomagania Biednych*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 332, z 26 listopada, s. 12.

środków finansowych, żywności, a także swoich siedzib, by gościć w nich potrzebujących. Ziemianie byli organizatorami instytucji o charakterze społecznym, mających służyć nie tylko im, ale też reszcie społeczeństwa.

Ważnym zadaniem stojącym przed właścicielami ziemskimi był ich udział w samorządzie lokalnym/sądowym. W Królestwie Polskim byli oni pełnomocnikami i sędziami gminnymi⁵³. Po 1918 r. zasiadali w sejmikach oraz wydziałach powiatowych, a także w radach gminnych. W polityce spełniali się jako posłowie do Dumy Państwowej, a następnie Sejmu oraz Senatu Drugiej Rzeczypospolitej. W życiu gospodarczym jak pisał Kazimierz Fudakowski, głównym zadaniem ziemian był udział w towarzystwach rolniczych⁵⁴. Jednak nie ograniczali się jedynie oni do tej działalności. Organizacje rolnicze, w których pracach uczestniczyli, ze względu na ich specyfikę można podzielić na dwie grupy: 1. branżowo-zawodowe i 2. instytucje samorządu rolniczego (izby rolnicze, kółka rolnicze). Barbara Okoniewska, a za nią inni badacze, jak na przykład Anna Bąk-Pitucha, przyjmowała jeszcze trzecią kategorię instytucji, w których zrzeszeni byli ziemianie, a mianowicie w towarzystwach specjalistycznych, zrzeszających wytwórców i hodowców. Według autora wydzielenie dodatkowej kategorii jest błędne. Okoniewska do organizacji branżowo-zawodowych zaliczyła m.in. Związek Wytwórców Jęczmienia Browarnego, co oczywiście jest poprawne, ale ta sama organizacja jest stowarzyszeniem wytwórców, czyli według autorki towarzystwem specjalistycznym. W związku z tym, autor uważa, że grupa zaproponowana przez Okoniewską mieści się w grupie o charakterze branżowo-zawodowej⁵⁵.

4.2 Praca w samorządzie, sądownictwie i udział w polityce

Praca ziemian w samorządzie w okresie Królestwa Polskiego ograniczała się głównie do piastowania funkcji pełnomocników gminnych. Niekiedy byli wójtami poszczególnych gmin. Pełnili także obowiązki sędziów pokojów, a następnie sędziów gminnych⁵⁶. Po 1918 r. ziemianie byli wybierani do rad gminnych, sejmiku i wydziałów powiatowych. Około 1928 r. ziemian członków sejmików powiatowych było prawie

⁵³ Zob. np. B. Umińska, *Rola ziemian północnego Mazowsza w administracji i sądownictwie gminnym w latach 1864–1914*, w: *Dwór a społeczności lokalne...*, s. 223–247.

⁵⁴ K. Fudakowski, *Nasz stosunek do państwa i do zadań pracy publicznej*, w: *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. (Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemian w Warszawie w d. 6 czerwca 1921 r.)*, Warszawa 1921, s. 58–61.

⁵⁵ B. Okoniewska, *Polscy ziemianie i chłopci Wielkopolski i Pomorza w latach II Rzeczypospolitej (ich aktywność gospodarcza i polityczna)*, Gdańsk 1991, s. 10–11. Ponadto zob. A. Bąk-Pitucha, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie...*, s. 91.

⁵⁶ B. Umińska, *Rola ziemian północnego...*, passim.

12%. Biorąc pod uwagę województwa odsetek ten był najwyższy w województwie lwowskim – 25,9%, najmniejszy zaś w kieleckim – 6%. W województwie warszawskim, do którego należał powiat włocławski, ziemianie stanowili 13% radnych powiatowych. W przypadku rad wojewódzkich najmniej właścicieli ziemskich było reprezentowanych w województwie poznańskim 14,1%, najwięcej zaś w warszawskim – 65,4%⁵⁷.

Właściciele ziemscy powiatu włocławskiego czynnie włączali się w prace samorządu gminnego w okresie Królestwa Polskiego. Pełnili funkcje pełnomocników gminnych, a w pojedynczych przypadkach również wójtów. W latach 1886–1890 wójtem gminy Śmiłowice był Teofil Szałwiński, właściciel Lijewa. Z kolei w 1874 r. pełnomocnikami gminnymi byli: Marcin Krzymuski – gmina Falborz i Stanisław Orpiszewski – gmina Kłóbka⁵⁸. Od 1910 r. pełnomocnikiem gminy Pyszkowo był Antoni Byszewski ze Szczytina, który funkcję pełnił do wybuchu Wielkiej Wojny. Pełnomocnikiem tejże gminy był także Jan Karpiński z Woli Adamowej (1911–1914)⁵⁹. W 1918 r. niemiecki Naczelnik Powiatu Włocławskiego zatwierdził na rok następujących pełnomocników gminnych: dla gminy Baruchowo – Adama Jankowskiego z Unisławic, Chodecz – Wojciecha Ciechomskiego z Kamiennej, Dobiegniewo – Adolfa Klatta, Lubień – Kazimierza Apanowicza z Działkówek, Piaski – Jana Podkulińskiego, Pyszkowo – Józefa Glińskiego z Otmianowa i Maurycego Woldenberga z Pyszkowa oraz Śmiłowice – Teofila Rytla z Krukowa⁶⁰. 27 listopada 1918 r. Naczelnik Państwa wydał *Dekret o utworzeniu Rad Gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego*. Zlikwidowano urząd pełnomocników gminnych, w miejsce których powołano Rady Gminne⁶¹. Do pierwszych rad gminnych na terenie powiatu włocławskiego wybrano m.in.: Maurycego Woldenberga z Pyszkowa, Antoniego Byszewskiego ze Szczytina i Józefa Glińskiego z Otmianowa dla gminy Pyszkowo, Tadeusza Misiewicza z Pieleszek dla gminy Chodecz, Ignacego Kretkowskiego z Grodna dla gminy Baruchowo oraz

⁵⁷ *Ziemiaństwo w pracy społecznej...*, s. 21, 25.

⁵⁸ *PKVG na 1874 god*, Varšava 1874, s. 87; *PKVG na 1890 god*, Varšava 1889, s. 114-115.

⁵⁹ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 41; S. Godlewski, *Z gminy Pyszkowo, w pow. włocławskim*, „Zaranie. Pismo tygodniowe ogólnie-kształcące, społeczne, rolnicze i przemysłowe” 1911, nr 20, z 18 maja, s. 449; *Spór o szkołę*, „Goniec Wieczorny” 1912, nr 95, z 27 lutego, s. 4; *Wybory pełnomocników gminnych*, „Gazeta Kujawska” 1912, nr 30, z 7 lutego, s. 3.

⁶⁰ *Pełnomocnicy gminni*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 35 (868), z 5 lutego, s. 3; *Pełnomocnicy gminni*, tamże, nr 55 (888), z 26 lutego, s. 3; *Pełnomocnicy gminni*, tamże, nr 62 (895), z 5 marca, s. 3; *Pełnomocnicy gminni*, tamże, nr 76 (909), z 19 marca, s. 4; *Pełnomocnicy gminni*, tamże, nr 273 (1105), z 5 października, s. 3.

⁶¹ *Dekret o utworzeniu Rad Gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego* (Dziennik Praw, 1918, Nr 18, Poz. 48).

Tadeusza Findeisena ze Śmiłowic i Teofila Rytla z Krukowa dla gminy Śmiłowice⁶². Także w późniejszym czasie ziemianie byli wybierani do rad gminnych. I tak na przykład w 1930 r. w radzie gminnej gminy Chodecz zasiadali: Wojciech Ciechomski z Kamiennej i Jan Guziński z Lubieńca, gminy Pyszkowo – Jan Gliński z Boniewa, Zbigniew Korolkiewicz z Pyszkowa, Sylwester Porowski z Bierzyna, Witold hr. Broel-Plater z Osieczy Wielkiej, gminy Piaski – Stanisław Grodzicki z Lubrańca oraz gminy Falborz – Cezary Bacciarelli z Miechowic⁶³. Jedynym przedstawicielem ziemiaństwa w powiecie włocławskim, który został wójtem w okresie międzywojennym był Kazimierz Święcicki z Zawady. Pełnił funkcję wójta Baruchowo w latach 1933–1937⁶⁴.

W czasach Królestwa Polskiego nie istniała instytucja sejmiku czy rady powiatowej. Sejmik powiatowy został wprowadzony w okresie Wielkiej Wojny po zajęciu terenów Królestwa przez wojska niemieckie i austriackie. Ziemianie byli członkami sejmiku powiatu włocławskiego, a także wchodził w skład poszczególnych komisji. W latach 1916–1918 w sejmiku zasiadali – Tadeusz Busse z Redcza Kalnego, Henryk Ciechomski z Kostulina, Aleksander Górski z Łęgu, Zygmunt Komecki z Bogusławic oraz Henryk Krzymuski z Falborza. Wśród członków Powiatowej Komisji Zdrowia oraz Powiatowej Komisji Sanitarnej byli – Busse, Górski, Powiatowej Komisji Rolniczej – Komecki, Krzymuski, ten ostatni zasiadał również w Powiatowej Komisji Szkolnej. Z kolei Ciechomski był członkiem Powiatowej Komisji Finansowej oraz Komisji Specjalnej dla sprawdzenia obrachunku powiatowo-komunalnego⁶⁵.

Zgodnie z dekretem Naczelnika Państwa z 4 lutego 1919 r. powiat stanowił związek komunalny. Jego przedstawicielem był Sejmik Powiatowy, składający się z delegatów gmin wiejskich (dwóch z każdej gminy) i miejskiej (od dwóch do pięć delegatów). Podejmował on uchwały, które wykonywał Wydział Powiatowy, wybierany przez sejmik w liczbie 6 osób. Nie musieli oni być członkami Sejmiku. Pracom zarówno sejmiku, jak i wydziału przewodniczył starosta⁶⁶. Ziemianie mieli czynny udział w tych gremiach. Poniższa tabela przedstawia wykaz ziemian członków należących do organów Starostwa Powiatowego we Włocławku.

⁶² „Gazeta Urzędowa dla Powiatów Włocławskiego i Nieszawskiego” 1919, nr 7, z 24 lutego, s. 4; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 200.

⁶³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1092, b.p.

⁶⁴ A.H.T. Święcicki, *Historia herbu rodowego Jastrzębiec czyli saga rodu Święcickich IX-XXI w.*, Poznań 2010, s. 323.

⁶⁵ APToW, CNSPW, sygn. 175, b.p.

⁶⁶ T. Nowicki, *Samorząd powiatowy*, w: *Monografia*, t. I, s. 321.

Tabela 60. Wykaz ziemian jako członków Wydziału Powiatowego, Sejmiku Powiatowego i Rady Powiatowej Starostwa Włocławskiego w latach 1918–1939

Imię i nazwisko	Przynależność partyjna	Gmina	Wykształcenie	Uwagi
Członkowie Wydziału Powiatowego – kadencja 1919–1927				
Wojciech Ciechomski	Bezpartyjny	Chodecz	wyższe	wybrany 26 stycznia 1920 r.
Lucjan Czaplicki	Bezpartyjny	Śmiłowice	wyższe	wybrany 29 lutego 1924 r.
Tadeusz Findeisen	Bezpartyjny	Śmiłowice	wyższe	zrzekł się mandatu 29 lutego 1924 r.
Ludwik Orpiszewski	Bezpartyjny	Kłóbka	wyższe	zrzekł się mandatu 26 stycznia 1920 r.
Członkowie Wydziału Powiatowego – kadencja 1927–1934				
Wojciech Ciechomski	Grupa Narodowa	Chodecz	wyższe	–
Stanisław Grodzicki	Związek Ludowo-Narodowy	Piaski	wyższe	–
Członkowie Wydziału Powiatowego – kadencja 1934-1939				
Jan Czarnocki	Bezpartyjny	Piaski	wyższe	zmarł w 1935 r.
Kazimierz Święcicki	Bezpartyjny	Baruchowo	wyższe	wybrany w 1937 r.
Członkowie Sejmiku Powiatowego – kadencja 1919–1927				
Michał Bojańczyk	Bezpartyjny	Łęg	wyższe	zrezygnował 7 listopada 1927 r.
Stefan Borzym	Bezpartyjny	Piaski	powszechne	–
Witold Broel-Plater	Bezpartyjny	Pyszkowo	wyższe	wybrany 8 grudnia 1926 r.
Antoni Byszewski	Związek Ludowo-Narodowy	Pyszkowo	wyższe	–
Tadeusz Findeisen	Bezpartyjny	Śmiłowice	wyższe	–
Jan Guziński	Bezpartyjny	Chodecz	wyższe	–
Adam Jankowski	Bezpartyjny	Kłóbka	wyższe	–
Ignacy Kretkowski	Bezpartyjny	Baruchowo	wyższe	–
Leopold Jan Kronenberg	Bezpartyjny	Wieniec	wyższe	–
Henryk Krzymuski	Bezpartyjny	Falborz	średnie	–

Tadeusz Misiewicz	bezpartyjny	Chodecz	wyższe	zrezygnował 8 września 1926 r.
Klemens Radomyski	bezpartyjny	Lubień	wyższe	
Członkowie Sejmiku Powiatowego – kadencja 1927–1934⁶⁷				
Antoni Byszewski	bezpartyjny	Pyszkowo	wyższe	ustąpił 7 września 1931 r.
Wojciech Ciechomski	Grupa Narodowa	Chodecz	wyższe	–
Jan Gliński	BBWR	Pyszkowo	wyższe	–
Stanisław Grodzicki	Związek Ludowo- Narodowy	Piaski	wyższe	–
Adam Jankowski	Chrześcijańska Demokracja	Kłóbka	wyższe	ustąpił 14 października 1930 r.
Ludwik Orpiszewski	Narodowa Demokracja	Kłóbka	wyższe	–
Kazimierz Ossowski	bezpartyjny	Pyszkowo	wyższe	ustąpił 29 listopada 1929 r.
Jan Suchara	Chrześcijańska Demokracja	Lubień	powszechnie	–
Członkowie Rady Powiatowej – kadencja 1934–1939				
Jan Gliński	–	Pyszkowo	–	Był do grudnia 1934 r.
Stanisław Grodzicki	–	Piaski	–	–
Jan Suchara	–	Lubień	–	–
Kazimierz Świącicki	–	Baruchowo	–	–

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1092, b.p.; tamże, WPW, sygn. 4, k. 1, 33, 167, 174, 205, 207, 222, 246, 263, 286, 341, 362, 368, 377, 429, 449; tamże, sygn. 8, k. 23, 31, 66, 217, 269; tamże, sygn. 31, b.p.; tamże, sygn. 37, k. 163, 255-257, 259-260, 262-265, 277-278, 281-282, 290-291, 293-294, 299-300, 303-304, 330-335, 339-345; T. Michalski, *Powiat włocławski...*, s. 292-293, 307-310, 316-319, 326, w którym to opracowaniu autor nie uwzględnił Jana Glińskiego jak członka Rady Powiatowej; *Wybory do Sejmiku powiatowego*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1927, nr 219, z 10 sierpnia, s. 6.

Praca ziemian w organach powiatowych nie ograniczała się jedynie do Wydziału Powiatowego i Sejmiku Powiatowego, a następnie Rady Powiatowej. Byli oni również członkami różnych komisji. I tak na przykład 26 sierpnia 1927 r. do Komisji Rewizyjnej wybrano Jerzego Gabriela z Olganowa, do Komisji Drogowej Witolda Karpińskiego z Woli Adamowej, do Komisji Opieki Społecznej – Ignacego Kretkowskiego z Grodna.

⁶⁷ Na mocy ustawy z dnia 23 marca 1933 r. (art. 56, 57) przemianowano sejmiki powiatowe na rady powiatowe, zob. *Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego* (Dz.U. 1933, nr 35, poz. 294).

Z kolei na posiedzeniu Rady Powiatowej we Włocławku z dnia 22 grudnia 1934 r. Jan Suchara właściciel Czapel został przewodniczącym Komisji Rewizyjnej, jego zastępcą mianowano Zbigniewa Korolkiewicza z Pyszkowa, do Powiatowej Komisji Opieki Społecznej wybrano również Jana Sucharę z Czapel, do Powiatowej Komisji Drogowej – Wojciecha Ciechomskiego z Kamiennej, Stanisława Grodzickiego z Lubrańca, z kolei do Powiatowej Komisji Społeczno-Oświatowej – Kazimierza Święcickiego z Zawady⁶⁸.

Sądownictwo jest kolejnym polem, na którym działali ziemianie. W powiecie włocławskim były dwa sądy pokoju. Ich siedziby mieściły się w Brześciu Kujawskim oraz Kowalu. W pierwszym z nich funkcję sędziego pokoju pełnili: Tadeusz Krzymuski (1856–1876) i Marcin Krzymuski (1872–1876). Sędziami pokoju w Kowalu byli: Emilian Kretkowski (1851–1871), Lucjan Orpiszewski (1859–1876), Stanisław Sokołowski (1850–1868), Antoni Guziński (1870–1876) oraz Cyprian Apanowicz (1872–1876)⁶⁹. Właściciele ziemscy piastowali również stanowiska sędziów gminnych. Udział ich w tym sądownictwie zwiększył się po 1876 r., kiedy w Królestwie Polskim wprowadzono reformę sądownictwa, unifikującą sądownictwo Królestwa z sądownictwem w Cesarstwie. Powiat włocławski podzielono na 4 okręgi sądowe: I okręg mieścił się w Brześciu Kujawskim i obejmował gminy: Falborz, Piaski i Pikutkowo; II w Kowalu – gminy: Baruchowo, Dobiegniewo Kowal oraz Łęg; III w Kłóbce, a następnie w Lubieniu – Kłóbka, Lubień i Śmiłowice i IV okręg z siedzibą w Chodczu, w skład, którego weszły gminy: Chodecz, Przedecz oraz Pyszkowo⁷⁰. Sędziami gminnymi w poszczególnych okręgach byli m.in.: I – Marcin Krzymuski (1877–1879), Rudolf André (1879–1880) i Józef Przywieczerski (1882–1888, 1892–1914), II – Tadeusz Findeisen (1909–1911), Stanisław Piaszczyński (1913–1914), III – Cyprian Apanowicz (1877–1912), Kazimierz Ossowski (1911–1913), Mieczysław Ossowski (1914), IV – Henryk Ciechomski (1894–1902), Antoni Guziński (1877–1881, 1884–1894), Konstanty Gliszczyński (1881), Jan Karpiński (1906–1914)⁷¹. Ziemianie

⁶⁸ APToW, WPW, sygn. 4, k. 39-41; tamże, sygn. 31, b.p.

⁶⁹ *Pamiatnaâ Knizka Sudebnago Vedomstva Gubernij Carstva Pol'skago na God 1876*, Varšava 1876, s. 132-134; *PKVG na 1896 god*, Varšava 1896, s. 89-90; *Rocznik sądowy na rok 1864* (dalej: *Rocznik...*), Warszawa 1864, s. 73-74; *Rocznik 1865*, Warszawa 1865, s. 73-74; *Rocznik 1866*, Warszawa 1866, s. 93-94; *Rocznik 1867*, Warszawa 1867, s. 93-94; *Rocznik 1868*, Warszawa 1868, s. 93-94; *Rocznik 1869*, Warszawa 1869, s. 93-94; *Rocznik 1870*, Warszawa 1870, s. 93-94; *Rocznik 1871*, Warszawa 1871, s. 93-94; *Rocznik 1872*, Warszawa 1872, s. 97-98; *Rocznik 1873*, Warszawa 1873, s. 97-98; *Rocznik 1874*, Warszawa 1874, s. 102-103; *Rocznik 1875*, Warszawa 1875, s. 102-103; „Gazeta Polska” 1870, nr 160, z 10 (22) lipca, s. 1; tamże, 1873, nr 5, z 9 (21) stycznia, s. 1.

⁷⁰ T. Dziki, *W czasach zaborów...*, s. 175-176.

⁷¹ APToW, ZPW, sygn. 1373a, k. 64-65 1846, k. 5-6, 65-66, 75-76; tamże, sygn. 2221, b.p.; tamże, sygn. 2866, b.p.; „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Ilustrowany na rok 1878”, r. XXIII, Warszawa 1877,

pełnili również funkcje ławników, np. Rudolf André (1877 r. sąd w Brześciu), Henryk Ciechomski (1888 r., sąd w Chodczu), Stanisław Orpiszewski i Juliusz Waliszewski w 1889 r. w sądzie w Lubieniu, a także byli kandydatami jak Antoni Racięcki w 1889 r. w III okręgu⁷². Wybuch Wielkiej Wojny przerwał działalność sądownictwa w Królestwie. Sądy wznowiły funkcjonowanie 1 września 1917 r. Były to sądy królewsko-polskie podzielone na cztery kategorie: sądy pokoju, sądy okręgowe, sądy apelacyjne i Sąd Najwyższy. Sądy pokoju przejęły siedziby oraz okręgi sądów pokoju i gminnych z czasów Królestwa Polskiego⁷³. Właściciele ziemscy zostali powołani do pełnienia funkcji sędziów pokoju. 16 sierpnia 1917 r. decyzją Marszałka Koronnego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, z dniem 1 września tego roku sędzią pokoju wiejskim – ubocznym (zastępcą) dla okręgu Lubień został mianowany Klemens Radomyski, dla okręgu w Brześciu Kujawskim był nim Ignacy Szajewski, zaś dla okręgu w Kowalu Stanisław Piaszczyński. Sędziami w pozostałych okręgach byli: Karol Czesław Rasch – przewodniczący, Józef Wilkoński – zastępca – sąd gminny w Chodczu, Stanisław Piaszczyński – sąd gminny w Kowalu oraz Ludwik Orpiszewski, przewodniczący – sąd gminny w Lubieniu⁷⁴. Także po 1918 r. ziemianie byli sędziami pokoju, m.in.: w Brześciu – Ignacy Szajewski (1918–1925), Chodczu – Karol Czesław Rasch (1918), Kowalu – Stanisław Piaszczyński (1918–1921) i Lubieniu – Klemens Radomyski (1918–1921)⁷⁵.

s. 66; „Kalendarz Kujawski na rok 1914”, r. II, Włocławek 1914, s. 111; *PKVG na 1890 god*, Varšava 1890, s. 171-171; *PKVG na 1894 god*, Varšava 1894, s. 142; *PKVG na 1899 god*, Varšava 1899, s. 212; *PKVG na 1911 god*, Varšava 1911, s. 173; *PKVG na 1913 god*, Varšava 1913, s. 187-188; *Pamâtnaâ Kniška Varšavskago Sudebnago Okrugâ na 1880 god* (dalej: *PKVSO na...god*), Varšava 1880, s. 225-226; *PKVSO na 1894*, Varšava 1894, s. 24; *PKVSO na 1895 god*, Varšava 1895, s. 24-24; *PKVSO na 1896 god*, Varšava 1896, s. 24-25; *PKVSO na 1897 god*, Varšava 1897, s. 25; *PKVSO na 1898 god*, Varšava 1898, s. 36; *PKVSO na 1899 god*, Varšava 1899, s. 37; *PKVSO na 1900 god*, Varšava 1900, s. 40; *PKVSO na 1901 god*, Varšava 1901, s. 40; *PKVSO na 1902 god*, Varšava 1902, s. 41; *PKVSO na 1903 god*, Varšava 1903, s. 42; *PKVSO na 1904 god*, Varšava 1904, s. 76; *Rocznik 1888*, Warszawa 1888, s. 148-148; *Rocznik 1889*, Warszawa 1889, s. 146; T. Dziński, *W czasach zaborów...*, s. 176, gdzie autor błędnie pisze, że sędzią w okręgu kowalskim był Edward Findeisen; Kowalak, *Sąd w Kowalu*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 79, z 6 lipca, s. 2; „Gazeta Sądowa Warszawska” 1877, nr 41, z 1 (13) października, s. 328; tamże, 1894, nr 21, z 14 (26) maja, s. 336; „Kurier Poranny” 1910, nr 90, z 2 kwietnia, s. 2; „Słowo” 1906, nr 113, z 27 kwietnia, s. 2.

⁷² *Rocznik 1888*, Warszawa 1888, s. 148-148; *Rocznik 1889*, Warszawa 1889, s. 146; „Gazeta Sądowa Warszawska” 1877, nr 41, z 1 (13) października, s. 328.

⁷³ M. Materniak-Pawłowska, *Struktura polskich sądów powszechnych w latach 1917–1928*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 53, 2001, z. 1, s. 276-277.

⁷⁴ APToW, SO, sygn. 3/54, Wykaz stanu służby Klemensa Radomyskiego, b.d., k. 9v; tamże, sygn. 3/66, Wykaz stanu służby Ignacego Szajewskiego, b.d., k. 9v; „Kujawianin. Kalendarz na rok 1917. Wydawnictwo Braci Piotrowskich”, R. 3, Włocławek [1916], s. 70; Dziennik Urzędowy Królewsko-Polskiego Ministerstwa Sprawiedliwości, 1918, nr 11, z 2 września, s. 365; R. Jankowski, *Sędziowie II Rzeczypospolitej. Sądownictwo włocławskie*, t. 2, Kulin 2019, s. 261.

⁷⁵ APToW, SO, sygn. 3/54, Wykaz stanu służby Klemensa Radomyskiego, b.d., k. 9v; tamże, sygn. 3/66, Wykaz stanu służby Ignacego Szajewskiego, b.d., k. 9v; „Kujawianin 1918”, Włocławek [1917], s. 71-72; „Kujawianin. Kalendarz na rok 1919”, R. 5, Włocławek 1919, s. 52; Kujawianin 1920. Informator

Stanisław Piaszczyński z Woli Nakonowskiej od 1921 r. był nadliczbowym (zapasowym) sędzią pokoju w Okręgu Sądu Okręgowego we Włocławku, którego de facto był sędzią. Od 15 października 1929 r. do 30 listopada 1934 r. pełnił funkcję sędziego Sądu Grodzkiego we Włocławku⁷⁶. Podobnie jak we wcześniejszym okresie ziemianie byli wybierani ławnikami sądów. Na przykład w 1918 r. ławnikami Sądu Okręgowego we Włocławku zostali: Kazimierz Gautier z Bodzanówka i Adam Jankowski z Unisławic. Zastępcami ławników byli: Józef Gliński z Otmianowa, Henryk Krzymuski z Falborza oraz Mieczysław Ossowski z Beszyna. Z kolei Kazimierza Apanowicza z Dziankówka w 1918 r. wybrano ławnikiem sądu pokoju we Lubieniu⁷⁷.

Właściciele ziemscy oprócz działalności w samorządzie terytorialnym i sądownictwie, byli także aktywni na polu politycznym. Sympatyzowali z poszczególnymi stronnictwami czy partiami politycznymi. Jeszcze w trakcie powstania styczniowego, w grudniu 1863 r. w Królestwie rozpoczęto zbieranie adresów wiernopoddańczych. Była to inicjatywa namiestnika Fiodora Berga. Jak pisze Andrzej Szware zawierały one prośby o wybaczenie buntu, to jest powstania, a także potępienie jego przywódców. Skierowane były do cara. Pierwszych do złożenia adresów zmuszono rzemieślników, właścicieli domów oraz ziemiaństwo. W 1864 r. zebrano 589 adresów podpisanych przez 104 000 osób, z czego ok. 10% należało do ziemiaństwa, inteligencji i duchowieństwa⁷⁸. 15 kwietnia ziemianie powiatu włocławskiego wystosowali adres, niezawierający potępienia powstania, w którym napisano m.in.:

...bezsilni w obec [sic!] otaczających nas niebezpieczeństw, pomni przecież na wspaniałomyślne wyrazy Waszej Ces. Mości wyrzeczone kilkakrotnie w ostatnich czasach, a odnoszące się do kraju naszego my obywatele ziemscy powiatu Włocławskiego, tuszymy sobie, że otaczając ojcowską opieką religią przodków naszych,

Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1919], s. 40; „Kujawianin 1921. Informator handlowo-przemysłowy”, Włocławek [1920] s. 41-42; R. Jankowski, dz. cyt., s. 261.

⁷⁶ „Kalendarz sądowy na rok 1927 (dalej: KS na rok...)”, oprac. pod red. Z. Krzysztoporskiego, Warszawa 1927, s. 173; „KS na rok 1928”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1928, s. 98; „KS na rok 1929”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1929, s. 161; „KS na rok 1930”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1930, s. 126; „KS na rok 1931”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1931, s. 109; „KS na rok 1933”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1933, s. 124; R. Jankowski, dz. cyt., s. 261.

⁷⁷ *Ławnicy sądowi*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 124, z 8 maja, s. 3; *Z Lubienia*, tamże, 1918, nr 114 (947), z 28 kwietnia, s. 4.

⁷⁸ A. Szware, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996, s. 34-36.

*narodowość i mienie nasze, Wasza Ces. Mość położyć koniec raczysz niedoli Ojczyzny naszej*⁷⁹.

Dwanaście dni później do siedziby gen. Sayn-Wittgensteina przybyło około 260 właścicieli ziemskich z powiatu. Spośród siebie wyłonili delegację, która na jego ręce złożyła adres wiernopoddańczy⁸⁰. Adresy wiernopoddańcze publikowano w „Dodatku do Dziennika Powszechnego. Pisma Urzędowego, Politycznego i Naukowego”. 28 maja 1864 r. opublikowano podpisy na adresie wiernopoddańczym obywateli ziemskich powiatu włocławskiego. Wśród podpisanych obywateli są również uczestnicy powstania. Adres wymienia m.in. takie nazwiska jak: Władysław Bloch z Czupel, Józef Gliński z Boniewa i Otmianowa, Bogusław Kunkiel z Kaniewa, Emilian Kretkowski z Baruchowa, Bronisław (właściwie Konrad Bronisław) Kretkowski z Więslawic, Komecki z Bogusławic, Lucjan Orpiszewski z Kłóbki, Antoni Tryniszewski z Borzymia, Wincenty Ulejski z Jądrowic, Michał Wodzyński z Grójca czy Florian Znaniecki z Świątnik. Za matkę Andrzeja Bogusza, Ewę z Arentów, podpis złożył rządca Busse⁸¹.

Po upadku powstania styczniowego wszystkich Polaków traktowano podejrzliwie, oskarżając o nielojalność. Od tych podejrzeń nie byli wolni również urzędnicy, znani z postawy ugodowej wobec caratu. Także ziemiaństwo, które wystosowało adresy wiernopoddańcze, prezentowało bierność wobec polityki, podejmowało działania zmierzające do ograniczenia kontaktów z przedstawicielami władz, ograniczając je do niezbędnego minimum. Pierwsze kroki ku wznowieniu relacji na linii ziemiaństwo-przedstawiciele władz zostały podjęte na przełomie lat 60 i 70 XIX w.⁸² Z upływem czasu ziemianie zaczęli prezentować ugodową postawę wobec caratu. Byli przekonani, że dzięki temu można polepszyć sytuację wewnętrzną Królestwa Polskiego, a przede wszystkim liczyć na pewne ustępstwa władz. Jednym z przedstawicieli ugodowców był właściciel Brzezia i Wieńca, Leopold Julian baron Kronenberg. W ramach stronnictwa brał udział w różnych przedsięwzięciach. Na przykład w maju 1897 r. za zgodą generał-gubernatora Aleksandra ks. Imeretyńskiego powołano „Komitet dla zbierania ofiar dobrowolnych na utworzenie instytucji dobroczynnej z okazji pobytu Najjaśniejszych

⁷⁹ *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, na podstawie autentycznych źródeł opowiedział Z.L.S. [W. Przyborowski], t. 1, Poznań 1887, s. 116-117.

⁸⁰ S. Kalembka, *Kujawy wschodnie...*, s. 13-14; M. Wojtkowski, *Postawa społeczeństwa Kujaw wschodnich wobec sprawy narodowej w postaniu styczniowym 1863-1864*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2003, t. 18, s. 36-37.

⁸¹ „Dodatek do Dziennika Powszechnego. Pisma Urzędowego, Politycznego i Naukowego” 1864, nr 120, z 18 (28) maja, s. 2.

⁸² A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej 1905-1923*, Lublin 2007, s. 13-14.

Państwa w Warszawie”, potocznie zwanym Komitetem Składek. W jego skład wszedł Kronenberg, będący jednocześnie skarbnikiem. Na rzecz komitetu wpłacił 100 tys. rubli. Nie wiadomo na co zebrane pieniądze zostały przeznaczone. Ponadto część społeczeństwa była przeciwna akcji zbierania składek, której twarzą byli ugodowcy⁸³. Kronenberg często bawiący w Petersburgu stał się orędownikiem spraw polskich⁸⁴. Na początku XX w. należał on do Biura Informacyjnego, które działało przy redakcji „Kraju”, a także w Klubie Myśliwskim⁸⁵. W późniejszym czasie stał się członkiem Stronnictwa Polityki Realnej (SPR), utworzonego 18 października 1905 r. Z jego to ramienia 17 maja 1906 r. wybrano go do Rady Państwa. Był w niej członkiem Komisji Finansowej. Jesienią 1906 r. został członkiem Centralnego Komitetu Wyborczego w Warszawie. Będąc posłem należał do Koła Polskiego, z ramienia, którego był zastępcą członka Komisji Parlamentarnej (grudzień 1907 r.). Po raz drugi wybrano go posłem do Rady Państwa 7 października 1909 r. Pełnił w niej funkcję wiceprezesa Koła Koronnego. Następnego roku, we wrześniu zrzekł się mandatu, jednak w trakcie wyborów uzupełniających, odbytych 25 października tego samego roku, został zastępcą posła⁸⁶. Działalność Leopolda Juliana barona Kronenberga w SPR trwała do końca istnienia tej partii. Z jej ramienia, w 1917 r. pracował w sekcji komunikacyjnej Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego. W tym samym roku wszedł w skład komitetu

⁸³ *Album pamiątkowe z pobytu ich cesarskich mości w Królestwie Polskiem*, Petersburg 1897, s. 6, 18, 20; J. Sobczak, *Polskie fascynacje młodym cesarzem Mikołajem II: geneza jego wizyty warszawskiej we wrześniu 1897 roku i próba polsko-rosyjskiej „ugody”*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1996, nr 1, s. 34-35; A. Szwarz, *Od Wielopolskiego do...*, s. 223-224; S. Wiech, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2010, s. 185.

⁸⁴ J. Jacyna, *Trzydzieści lat w stolicy Rosji <1888-1918>. Wspomnienia*, Warszawa 1926, s. 51.

⁸⁵ A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej...*, s. 36, 65.

⁸⁶ Cz. Brzoza, K. Stepan, dz. cyt., s. 111; R. Jurkowski, *Sukcesy i porażki. Ziemianstwo polskie Ziemi Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906-1913*, Olsztyn 2009, s. 377, 483, 496; A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej...*, s. 80, 83, 112 – przyp. 28, 141; L.J. Kronenberg, *Wspomnienia...*, s. 95; K. Lewalski, *Ugrupowania polityczne...*, s. 385-387; A. Małolepsza, *Działalność artystyczna i ziemiańska roku Reszke na przełomie XIX i XX wieku*, Gdynia 2010, s. 263, gdzie autorka błędnie pisze, że Leopold Julian baron Kronenberg był zwolennikiem Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego; S. Wielowieyski, *Wspomnienia z Rady Państwa w Petersburgu (1909-1914)*, „Dziennik Polski” 1927, nr 77, z 3 kwietnia, s. 6; E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia 1847-1928*, cz. 1, wydał, wstępem i przypisami opatrzył J. Iwaszkiewicz, Wilno 1931, s. 121; *Nowi członkowie Rady Państwa wybrani przez przedstawicieli ziemian Królestwa Polskiego*, „Słowo. Pismo polityczne” 1909, nr 230, z 7 października (24 września), s. 2; *Nowi posłowie do Rady Państwa*, „Kurier Polski” 1909, nr 278, z 8 października (25 września), s. 1; *Posłowie do Rady Państwa*, „Kurier Polski” 1906, nr 134, z 18 (5) maja, s. 1; „Tygodnik Ilustrowany” 1906, nr 21, z 26 maja, s. 410; *Wybory do Rady Państwa*, „Dzwon Polski” 1906, nr 88, z 17 maja (wydanie wieczorne), s. 3; *Wybory do Rady Państwa*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 116, z 28 września, s. 1. Ponadto zob. A. Kidzińska, *Poza murami Pałacu Maryjskiego. Życie prywatne i towarzyskie polskich posłów do rosyjskiej Rady Państwa*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013, s. 23-40; P. Wieczorkiewicz, *Polacy w Petersburskiej Radzie Państwa 1906-1914*, w: *Losy Polaków w XIX-XX w. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, kom. red. B. Grochulska, J. Skowronek, Warszawa 1987, s. 98-117.

organizacyjnego Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. Już w odrodzonej Polsce, 21 listopada 1920 r. powołano Stronnictwo Realnej Pracy Narodowej, w którego zarządzie zasiadł Leopold Julian baron Kronenberg⁸⁷. Stronnictwo Polityki Realnej zakończyło swoją działalność w marcu 1923 r.

Zwolennikami ruchu ludowego byli właściciele Dębic i Kruszynka, Irena z Bojańczyków i Artur Haackowie. Sytuacja ta była wyjątkowa nie tylko w skali powiatu, ale też Królestwa Polskiego. Haackowie popierali powstały w 1904 r. Polski Związek Ludowy. Ich zaangażowanie, a głównie Ireny Haackowej, która organizowała zebrania tego ugrupowania w swoim majątku w Dębicach, wynikała ze znajomości z Jadwigą Dziubińską, koleżanką ze szkoły. Haackowa zajmowała się także kolportowaniem „Wici”, czasopisma wydawanego przez Polską Partię Socjalistyczną. Z chwilą likwidacji stronnictwa w 1907 r., jego członkowie oraz sympatycy związali się z „Zaraniem”, czasopismem ludowym. Od jego tytułu, wziął nazwę ruch zaraniarski, dążący do podniesienia poziomu życia społeczno-ekonomiczno-kulturalnego na wsi. Jednym z głoszonych haseł przez ruch było zerwanie uzależnienia wsi od kleru oraz ziemiaństwa. Pomimo to, Haackowie wspierali ruch, utrzymując w swoim majątku Kruszynkę szkołę gospodarczą dla dziewcząt włościańskich. Była ona prowadzona przez Dziubińską w duchu niezależności od Kościoła, co nie podobało się proboszczowi parafii Kruszyn, do której należał Kruszynka oraz biskupowi kujawsko-kaliskiemu⁸⁸. W 1907 r. małżonkowie Haackowie byli członkami założycielami Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Królestwie Polskim⁸⁹.

Rewolucja 1905 r. pokazała jakie poglądy polityczne miała część ziemian Włocławskiego. W wyniku wrogiego stanowiska Dniłowskijego, dyrektora Ubezpieczeń Wzajemnych, wobec języka polskiego, a także jego obrońców, część właścicieli ziemskich wycofała swoje ubezpieczenia. Z powiatu włocławskiego zrobili to: Cyprian Apanowicz z Dziankówka (14 070 rubli), Karol Feldt z Czerniewic (63 000 rubli), Artur Haack z Dębic (47 310 rubli) oraz z Kruszynka i Kruszyna (46 500 rubli), Leon

⁸⁷ A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej...*, s. 237 – przyp. 319, 243-244, 289.

⁸⁸ Szerzej na ten temat zob. rozdział poświęcony relacjom dwór-wieś i dwór-Kościół.

⁸⁹ M. Grodzicka, dz. cyt., s. 166, pisała: *Pani Haackowa patronowała temu stronnictwu [ludowemu „Wyzwolenie” – M.R.] w Dębicy [sic!]. U niej odbywały się zebrania i pismo stronnictwa „Wici” było przez nią kolportowane*. Maria Grodzicka błędnie datuje powstanie stronnictwa ludowego „Wyzwolenie” na pierwsze dziesięciolecie XX w. Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” powstało w 1915 r.; Z. Kmiecik, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Warszawa 1961, s. 329; M.M. Mysiakowski, *Towarzystwo czy CEPELIA. Początki przemysłu ludowego w Królestwie Polskim (1907–1914)*, w: *Działalność społeczno-gospodarcza...*, s. 132; *Towarzystwo popierania przemysłu ludowego w Królestwie Polskim*, „Chłop Polski” 1909, nr 18, z 1 maja, s. 211.

Kretkowski z Baruchowa (68 340 rubli) i Tytus Piwnicki ze Stróży⁹⁰. Nie był to jedyny protest polityczny, pod którym podpisali się ziemianie. W trzy lata później, do posła Henryka Szumana, prezesa Koła Polskiego w Berlinie, ziemianie z okolic Czerniewic wysłali depeszę o treści:

Wyrażając wżgardę pod adresem barbarzyńców, dopuszczających się haniebnego czynu wywłaszczenia, przesyłami braciom naszym z pod zaboru pruskiego wyrazy serdecznego współczucia.

Sejm pruski swem postanowieniem wymazał państwo pruskie z szeregu państw cywilizowanych, my zaś bądźmy cierpliwi, wiedząc o tem, że każda zbrodnia ukaraną być musi.

Ziemianie kujawscy z okolic Płowiec, gdzie przodkowie nasi zaborczości teutońskiej krwawe wyprawili gody:[...] ⁹¹.

Wśród podpisanych ziemian byli: Waleria i Aleksander Higersbergerowie z Chocenia, Jan Karpiński z Woli Adamowej, Kazimierz i Mieczysław Ossowsky z Beszyna, Jan Woyda ze Smólska, Jan Memerty ze Szczutkowa, Tadeusz Piaszczyński, Zygmunt Racięcki z Modliborza, Artur i Karol Feldtowie z Czerniewic, Michelis z Nowej Wsi, Edward junior i Edward senior Busse z Redcza Krukowego, Zygmunt Ostrowski z Borzymia, Tadeusz Findeisen ze Śmiłowic, Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska, Teodor Białecki z Ząbina, Stanisław i Józef Stokowscy z Wichrowic, Stanisław Piaszczyński, Antoni i Alicja Byszewscy ze Szczytna, Paweł Bloch z Czupel, Karol Werner z Chodeczka, Adolf Albrecht, Jan Guziński z Lubieńca, Jerzy Gabriel z Olganowa, Kazimierz Piaszczyński z Borzymowic oraz Jan Majewski z Niemojewa⁹².

W okresie I wojny światowej Leopold Julian baron Kronenberg wydał broszurę *Polska wobec stron walczących*⁹³. Przeprowadził w niej analizę sytuacji geopolitycznej Polski, a także szansę na jej odrodzenie, zgodnie z planem Woodrowa Wilsona, prezydenta USA⁹⁴. W ostatnim roku Wielkiej Wojny wybrano Henryka Ciechomskiego z Kostulina do Rady Stanu, przynależał w niej do Koła Międzypartyjnego – pasywiści. Był członkiem komisji wojskowej⁹⁵.

⁹⁰ *Wycofanie ubezpieczeń*, „Goniec Wieczorny” 1905, nr 543, z 28 grudnia, s. 2-3; *Wycofanie ubezpieczeń*, „Kurier Warszawski” 1905, nr 356, z 28 grudnia, s. 3; *Wycofanie ubezpieczeń*, „Słowo” 1905, nr 333, z 3 grudnia, s. 3.

⁹¹ Cyt. za: *Protest z pod Płowiec*, „Kurier Warszawski” 1908, nr 29, z 29 stycznia (dodatek poranny), s. 1.

⁹² Tamże.

⁹³ Piotrogród 1917; wyd. 2, Warszawa [1917].

⁹⁴ Tamże, passim.

⁹⁵ *Sprawozdanie stenograficzne z 5. posiedzenia Rady Stanu Królestwa Polskiego z dnia 9. lipca 1918 r.*, Warszawa 1918, s. 66, 72; *Skład Rady Stanu*, „Świat” 1918, nr 19, z 11 maja, s. 6; *Wczorajsze posiedzenie*

Po odzyskaniu niepodległości udział ziemian w polityce zwiększył się. Nie mogąc sami stworzyć własnej partii ze względu na różnorodność poglądów, byli zwolennikami różnych ugrupowań politycznych powstałych jeszcze w okresie zaborów, jak Narodowa Demokracja, jak i tych, powstałych w dwudziestoleciu międzywojennym. Związek Ludowo-Narodowy zrzeszał znaczną część ziemianstwa, który stanowił główny trzon Narodowej Demokracji⁹⁶. Wśród zwolenników tego ugrupowania byli m.in. Stanisław Grodzicki z Lubrańca i Antoni Byszewski ze Szczytna. Wojciech Ciechomski z Kamiennej był stronnikiem Grupy Narodowej, Adam Jankowski i Jan Suchara – Chrześcijańskiej Demokracji, Ludwik Orpiszewski – Narodowej Demokracji, zaś Jan Gliński – BBWR⁹⁷. Członkami konserwatywnego Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego (SCHN) byli Jerzy Ciechomski z Rutkowic i Kazimierz Grodzicki z Sokołowa. Po jego rozłamie w styczniu 1928 r. na dwa ugrupowania, Ciechomski został w SCHN, natomiast Grodzicki zasilł szeregi Chrześcijańskiego Stronnictwa Rolniczego⁹⁸.

Przynależność lub sympatyzowanie z danym stronnictwem umożliwiało startowanie w wyborach parlamentarnych. W dniach 5 i 12 listopada 1922 r. odbyły się wybory do Sejmu i Senatu. Właściciele ziemscy startowali z listy nr 8 to jest Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej. Jedynym przedstawicielem ziemian powiatu włocławskiego do Sejmu został Antoni Byszewski ze Szczytna (miejsce nr 8). W powiecie włocławskim na listę nr 8 głosowało 22 797 osób, natomiast w okręgu 10, obejmującym ponadto powiatu nieszawski i lipnowski – 49 687 osób, co pozwoliło temu ugrupowaniu na zdobyciu dwóch mandatów przez Ludomira Czerniewskiego oraz Stefana Sachę. Byszewski nie zdobył zarówno mandatu, jak i nie został zastępcą posłów z listy nr 8⁹⁹.

Rady Stanu, „Głos Poranny” 1918, nr 175, z 10 lipca, s. 1; *Wybory do Rady Stanu*, „Gazeta Świąteczna” 1918, nr 16 (1942), z 2 kwietnia, s. 1.

⁹⁶ E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000, s. 9.

⁹⁷ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 1092, b.p.; tamże, WPW, sygn. 4, k. 1, 33, 167, 174, 205, 207, 222, 246, 263, 286, 341, 362, 368, 377, 429, 449; tamże, sygn. 8, k. 23, 31, 66, 217, 269; tamże, sygn. 31, b.p.; tamże, sygn. 37, k. 163, 255–257, 259–260, 262–265, 277–278, 281–282, 290–291, 293–294, 299–300, 303–304, 330–335, 339–345.

⁹⁸ *Rozłam w Ch.N.*, „Gazeta Bydgoska” 1928, nr 19, z 24 stycznia, s. 1.

⁹⁹ B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, s. 53, ogółem w sejmie zasiadło 14 posłów-ziemian, zaś w senacie – 15 senatorów-ziemian; T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923, s. 157–161; *Nasza lista*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 231 (1308), z 11 października, s. 2; *Wybory do Sejmu i Senatu*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1922, nr 279 (3558), z 13 października, s. 2; Ogłoszenie. W myśl art. 56 ust. 1 Ord. Wybor. Okręgowa Komisja Wyborcza Nr. 10 we Włocławku ogłasza ważne zgłoszone: a) listy kandydatów do Sejmu przyłączające się do list państwowych oraz te listy państwowe do których przyłączenie nastąpiło, w zbiorach autora.

Również w wyborach do Sejmu i Senatu w 1928 r. Byszewski był jedynym przedstawicielem ziemianstwa powiatu włocławskiego do Sejmu. Reprezentował Związek Ludowo-Narodowy. Startował z listy nr 25 Polskiego Bloku Katolickiego Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” i Chrześcijańskiej Demokracji z miejsca nr 2. W wyborach odbytych 4 marca 1928 r. w powiecie włocławskim na listę nr 25 głosowało 10 035 osób, zaś w całym okręgu 22 073 osoby. Mandat zdobył Franciszek Zieliński. Natomiast Antoni Byszewski został zastępcą posła¹⁰⁰.

Jedynym posłem-ziemianinem wybranym z powiatu włocławskiego został Kazimierz Świącicki. Już w 1935 r. organizacje rolnicze zgłosiły go na kandydata na posła, lecz nie otrzymał nominacji z rąk Zgromadzenia Okręgowego nr 11. Trzy lata później kandydaturę Świącickiego poparł Rolniczy Komitet Wyborczy. Świącickiego zgłoszono z listy Chrześcijańskiego Zjednoczenia Pracy. Był on popierany przez sanację i Obóz Zjednoczenia Narodowego. Jego członkiem został w 1938 r. Wybory przeprowadzono 6 listopada 1938 r. W ich wyniku Świącicki otrzymał 40 148 głosów i uzyskał mandat posła Sejmu V kadencji¹⁰¹.

Edward Werner właściciel Lubienia Kujawskiego, pełnił funkcję podsekretarza stanu w randze wiceministra w Ministerstwie Skarbu. Na to stanowisko mianowano go 29 czerwca 1934 r. Już w październiku następnego roku zgłosił swoją dymisję, która została przyjęta i w pierwszej połowie tego miesiąca został usunięty z zajmowanego stanowiska. W swojej pracy zajmował się monopolami państwowymi¹⁰².

Działalność polityczna ziemian w okresie Drugiej Rzeczypospolitej nie ograniczała się jedynie do kandydowania do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Wspierali Komitety

¹⁰⁰ B. Gałka, *Zemianie w parlamencie...*, s. 77-85; T. i K. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928, 30-32; *Kandydaci obozu katolicko-narodowego do Sejmu i Senatu*, „Gazeta Warszawska” 1928, nr 35, z 4 lutego, s. 5 *Listy kandydatów do Sejmu*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 63, z 3 marca, s. 7; *Obwieszczenie*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 70, z 9 marca, s. 6.

¹⁰¹ *Sejm i Senat 1938–1943*, oprac. Scriptor [Leon Zieleniewski], Warszawa 1939, s. 284; *Pełne wyniki niedzielnych wyborów*, „Kurier Poranny” 1938, nr 309, z 8 listopada, s. 3; *Wyniki niedzielnego głosowania do Sejmu*, „Express Kujawski” 1938, nr 256, z 8 listopada, s. 12; *Wyniki wyborów do Sejmu w całej Polsce*, „Express Poranny” 1938, nr 309, z 8 listopada, s. 2. W opracowaniu B. Gałki (*Zemianie w parlamencie...*, s. 168) brak informacji o wyborze Kazimierza Świącickiego na posła.

¹⁰² *Edward Werner. Ex-Vice Minister of Finance of Poland Had Lectured Here*, „New York Times” 1945, z 17 listopada, s. 17; *Nominacje nowych ministrów*, „Kurier Poranny” 1934, nr 178, z 29 czerwca, s. 2; *Przed otwarciem Sejmu i Senatu. Zmiany w Ministerstwie Skarbu*, „Express Kaliski” 1935, nr 274, z 3 października, s. 2; *Przed sesją nadzwyczajną Sejmu i Senatu*, „Express Mazowiecki. Dziennik Ilustrowany” 1935, nr 274, z 3 października, s. 2; *Wywiad Premiera Sławka. Zmiany w ministerstwie skarbu*, „Dobry Wieczór! Kurier Czerwony ilustrowane pismo codzienne” 1935, nr 273, z 2 października, s. 1; *Zmiany na wyższych stanowiskach*, „Express Mazowiecki. Dziennik Ilustrowany” 1935, nr 292, z 21 października, s. 1.

Plebiscytowe na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku. Na przykład Antoni Byszewski w 1919 r. przesłał Komitetowi Plebiscytowemu na Górnym Śląsku 560 marek. Prowadził również agitację na rzecz Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego¹⁰³. Z kolei żona Antoniego, Alicja Byszewska, w 1922 r. wystosowała apel do społeczeństwa ziemi kujawskiej, aby swoją hojnością wsparło ono Gimnazjum Polskie w Gdańsku. Prosiła także o przekazywanie książek na cele szkolne¹⁰⁴. Szerokim echem wśród ziemiaństwa powiatu włocławskiego odbiło się aresztowanie posłów opozycyjnych nocą z 9 na 10 września 1930 r. Aresztowanie było pokłosiem napiętej sytuacji między sanacją a stronnictwami opozycyjnymi. Rozwiązanie Sejmu 30 sierpnia tego roku spowodowało wygaśnięcie mandatów poselskich. Zatrzymań posłów dokonano na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych generała Felicjana Sławoj-Składkowskiego. Aresztowano wówczas m.in.: Karola Popiela, Adolfa Sawickiego i Wincentego Witosa. Zatrzymanych przewieziono do Brześcia nad Bugiem, gdzie zostali osadzeni w tamtejszym wojskowym więzieniu. 29 września 1930 r. rozwiązano również Sejm Śląski, po czym aresztowano Wojciecha Korfantego¹⁰⁵.

W odpowiedzi na aresztowanie posłów, właściciele ziemscy powiatu włocławskiego wystosowali oświadczenie o treści:

Nie powodowani pobudkami wypływającymi z różnych przekonań politycznych, lecz przejęci troską o moralne oblicze Polski oraz pomni na szczytne wskazania pierwszego Walnego Zjazdu Zrzeszonego Ziemianstwa, a w szczególności:

- 1) że Polska groźnym wichrzeniom przewrotu wszechświatowego oprzeć się zdoła jedynie, jeżeli wytrwa w wierności dla ideałów świata chrześcijańskiego,*
- 2) że pierwszym nakazem dla narodu polskiego musi być poszanowanie prawa,*
- 3) że podjęte winno być hasło przywrócenia pojęciom moralnym we wszystkich przejawach życia ich pełnego waloru i uszlachetniającego wpływu, niżej podpisani ziemianie wzywają ziemian zajmujących stanowiska polityczne, aby dążyli z całym wysiłkiem i konsekwencją do wyjaśnienia nad wszelki wyraz przykrej i ponurej sprawy brzeskiej¹⁰⁶.*

¹⁰³ *Kronika działalności Oddziału Kujawskiego PTK-PTTK 1908–1958*, oprac. H. Gnatowska, współ. H. Wawrzyniak, M. Łotecka, Włocławek, mps., 285, Archiwum Oddziału Kujawskiego PTTK we Włocławku; *Ziemiańskie na Śląsk*, „Słowo Kujawskie” 1919, nr 195, z 29 sierpnia, s. 1.

¹⁰⁴ A. Byszewska, *W sprawie Gimnazjum polskiego w Gdańsku*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 245 (1322), z 27 października, s. 2.

¹⁰⁵ A. Garlicki, *Od Brześcia do maja*, Warszawa 1986, s. 5, 47–50. Aresztowanych sądzono w ramach tak zwanego procesu brzeskiego. Przewód sądowy miał miejsce w dniach 26 października 1931–13 stycznia 1932 r. przed Sądem Okręgowym w Warszawie.

¹⁰⁶ Cyt. za: *Głos ziemian*, „Kurier Warszawski” 1931, nr 26, z 26 stycznia (wyd. poranne), s. 2.

Pod apelem podpisali się następujący ziemianie: Kazimierz Apanowicz z Dziankówka, Teodor Białecki z Ząbina, Bronisław Brzosko z Wilkowiczek, Antoni Byszewski z Borzymowic i ze Szczytna, Henryk Ciechomski z Kostulina, Jerzy Ciechomski z Rutkowic, Wojciech Ciechomski z Kamiennej, Lucjan Czaplicki z Jarantowic, Jan Czarnocki z Redcza Kalnego, Jerzy Gabriel z Olganowa, Jan Gliński z Boniewa, Adam Jankowski z Unisławic, Maria Kretkowska z Baruchowa, Stanisław Kretkowski, Henryk Krzymuski z Falborza, Maria Michelis z Nowej Wsi, Ludwik Orpiszewski z Kłóbki, Jan Pańka z Końca, Kazimierz Siniarski--Czaplicki z Borzymia, Ludwik Siniarski-Czaplicki z Niemojewa, Stanisław hr. Skórzewski z Popowiczek, Jan Suchara z Czapel, Gabriel Szałwiński z Lijewa i Władysław Treutler z Beszyna¹⁰⁷.

Działalność samorządowo-sądowniczo-polityczna ziemian powiatu włocławskiego jest nie do przecenienia. Właściciele ziemskich pełnili funkcje sędziów gminnych, pełnomocników gminnych i wójtów w okresie zaborów, następnie jako członków sejmiku powiatowego w latach 1916–1918, a w okresie Drugiej Rzeczypospolitej jako wójtów, radnych gminnych, członków sejmiku powiatowego i wydziału powiatowego. Raz tylko udało się ziemianinowi zdobyć mandat poselski, a także piastować stanowisko wiceministra.

4.3. Działalność rolnicza

Aktywność ziemian na polu gospodarczym przejawiała się w ramach różnych organizacji skupiających wielką własność zarówno w stowarzyszeniach stricte rolniczych, np. kółka rolnicze, CTR, okręgowe towarzystwa rolnicze, jak i organizacjach branżowych, chociażby w Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego, instytucjach kredytowych, w tym głównie w TKZ. Ziemianie działali również w ZZ, organizacji samopomocowej dla właścicieli ziemskich. Z uwagi na dużą liczbą organizacji, w której ziemianie byli skupieni i wykazywali swą aktywność, omówione zostaną najważniejsze z nich.

4.3.1. Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze i organizacje pokrewne

Jedną z organizacji rolnych, w której działali ziemianie było Kujawskie OTR we Włocławku. Zebranie organizacyjne Kujawskiego OTR odbyło się 15 stycznia 1907 r. Wzięli w nim udział ziemianie z trzech powiatów: włocławskiego, nieszawskiego oraz

¹⁰⁷ Tamże.

lipnowskiego. Oprócz ziemian na zebraniu byli obecni przedstawiciele kółek włościańskich. Pierwsze kroki w celu powołania towarzystwa poczyniono rok wcześniej. 4/17 października władze gubernialne uzyskały wiadomość o założeniu OTR. Przewodniczącym zebrania założycielskiego został Henryk Ciechomski z Kostulina. W jego trakcie uchwalono statut oraz określono wysokość składki wpisowej, która dla większej własności wynosiła 5 rubli, dla rządców i proboszczów – 1 rubla 50 kop., dla małej własności – 50 kop., dla kółek rolniczych – 1 rubla 50 kop. Z kolei roczne składki miały kształtować się następująco: 10 rubli – ziemianie, 3 ruble – kółka rolnicze, rządcy i proboszczowie oraz 1 rubel dla drobnej własności. Wszyscy członkowie posiadali prawo równego głosu¹⁰⁸. Ostatecznie Kujawskie OTR swoją działalnością objęło dwa kujawskie powiaty, a mianowicie nieszawski i włocławski.

W czasie zebrania organizacyjnego wybrano radę towarzystwa, którą tworzyli: Feliks Brochocki z Zagajewic, Henryk Ciechomski, Leon Kretkowski z Baruchowa, Aleksander Górski, Władysław Nowca z Włocławka, Józef Boye z Sierzchowa, Antoni Byszewski ze Szczytna, Bronisław Sulimierski ze Straszewa, Kazimierz Dzierzbicki i Jakób Kaczmarek¹⁰⁹. Z rady wybierano zarząd towarzystwa w składzie: prezes, wiceprezes, skarbnik i sekretarz. Pozostałe osoby należące do rady byli członkami zarządu. Poniższa tabela przedstawia skład zarządu Kujawskiego OTR (od 1930 r. Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych – OTOiKR we Włocławku) w latach 1907–1939.

Tabela 61. Skład zarządu Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego (1907–1930) i Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych (1931–1939)

Kadencja	Prezes	Wiceprezes	Skarbnik	Sekretarz	Członkowie	Komisja rewizyjna

¹⁰⁸ APWoM, WGdsS, sygn. 315, s. 3-15, 28-44, 45-61, 81-86, 99-100; tamże, sygn. 391, k. 1, 8-9, 12-15; A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 42; S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906–1918*, Warszawa 1981, s. 82; W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia...*, s. 355; „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1907, nr 4, z 24 (11) stycznia, s. 45.

¹⁰⁹ Tamże.

1911	1910*	1909	1908	1907
Bronisław Sulimierski	Teodor Górski	Feliks Brochocki	Feliks Brochocki	Teodor Górski
Aleksander Pruski	Feliks Brochocki	–	Aleksander Pruski	–
Aleksander Pruski	Aleksander Górski	Aleksander Górski	Aleksander Górski	–
Aleksander Górski	Antoni Byszewski	Aleksander Górski	Antoni Byszewski	–
Józef Boye, Antoni Byszewski, Kazimierz Dzierzbicki, Jerzy Gabriel, Bronisław Grodzicki, Leon Kretkowski, Jan Siniarski-Czaplicki	–	Józef Boye, Antoni Byszewski, Kazimierz Dzierzbicki, Teodor Górski, Marcelli Karczewski, Leon Kretkowski, Aleksander Pruski, Bronisław Sulimierski	Józef Boye, Teodor Chrzęszczewski, Kazimierz Dzierzbicki, Teodor Górski, Jan Kaczmarek, Leon Kretkowski, Bronisław Sulimierski,	–
–	–	–	–	–

1918	1914	1913	1912
Bronisław Sulimierski	Bronisław Sulimierski	Bronisław Sulimierski	Bronisław Sulimierski
Ludwik Orpieszewski	Henryk Krzymuski	Henryk Krzymuski	Henryk Krzymuski
Aleksander Górski	Aleksander Górski	Aleksander Górski	Aleksander Górski
–	Aleksander Górski	Aleksander Górski	–
Józef Boye, Antoni Byszewski, Jerzy Gabriel, Bronisław Grodzicki, Włodzimierz Grodzicki, Henryk Krzymuski, <i>ks. Ignacy Majewski**</i>	Józef Boye, Antoni Byszewski, Feliks Brochocki, Jerzy Gabriel, Bronisław Grodzicki, Kazimierz Grützmacher, Leon Kretkowski	Feliks Brochocki, Józef Boye, Antoni Byszewski, Jerzy Gabriel, Bronisław Grodzicki, Kazimierz Grützmacher, Leon Kretkowski	Józef Boye, Feliks Brochocki, Antoni Byszewski, Jerzy Gabriel, Bronisław Grodzicki, Leon Kretkowski, Jan Siniarski-Czaplicki
–	Tadeusz Findeisen, Jan Kossobudzki, Marian Sokołowski	Tadeusz Findeisen, Jan Kossobudzki, Marian Sokołowski	Tadeusz Findeisen, Jan Kossobudzki, Marian Sokołowski

1928	1924-1927	1923	1922	1921	1919–1920
Antoni Byszewski	Antoni Byszewski	Antoni Byszewski	Antoni Byszewski	Antoni Byszewski	Ludwik Orpiszewski
<i>Franciszek Trepka</i>	–	–	–	–	
Jerzy Gabriel	–	–	–	–	
–	–	Jerzy Gabriel	Jerzy Gabriel	–	
–	–	–	<i>Jan Bruzda, ks. Ignacy Majewski, Jan Szwejkowski,</i>	–	
Antoni Dziedzic, Kazimierz Gautier, Henryk Sokołowski	–	–	–	–	

1934	1933	1932	1931	1930***	1929
Jan Czarnocki	Jan Czarnocki	Jan Czarnocki	Jan Czarnocki	Jan Czarnocki	Antoni Byszewski
–	<i>Szczepan Polnisiak</i>		<i>Stanisław Malicki</i>	<i>Szczepan Polnisiak</i>	<i>Franciszek Trepka</i>
–	–		–	–	Jerzy Gabriel
–	–		–	–	Jerzy Gabriel
–	–		<i>Henryk Ciborowski, Feliks Gąsiorowski, Stanisław Grodzicki</i>	<i>Cezary Bacciarelli, Feliks Gąsiewski, Stanisław Janasik</i>	<i>Wojciech Benedykciński, Wojciech Ciechomski, Włodzimierz Grodzicki, Witold Zieliński</i>
–	–		–	–	Antoni Dziedzic, Kazimierz Gautier, Henryk Sokołowski

1935	Jan Czarnocki	-	-	-	-	Feliks Gąsiewski, Władysław Kacprzyk, Szczepan Polnisiak, Stanisław Staszyński
1936	Szczepan Polnisiak	-	-	-	-	-
1937–1939	Kazimierz Świąćicki	-	-	-	-	-

* Według (*Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, t. 3, Warszawa 1911, s. 238), skład zarządu Kujawskiego OTR był następujący: Bronisław Sulimierski – prezes, Aleksander Pruski – wiceprezes i skarbnik, Aleksander Górski – sekretarz, Feliks Brochocki, Antoni Byszewski, Kazimierz Dzierzbicki, Bronisław Grodzicki, Teodor Górski, Leon Kretkowski i Jan Siniarski-Czaplicki – członkowie Rady.

** Kursywą zapisano członków zarządu Kujawskiego OTR i OTOiKR we Włocławku, którzy nie byli ziemianami.

*** Według („Kujawianin 1930. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 40) skład zarządu Kujawskiego OTR w 1930 r. był następujący: Antoni Byszewski – prezes, Kazimierz Grüetzmacher i Józef Jackowski (nie był ziemianinem) – wiceprezesi, Jerzy Garbiel – skarbnik oraz Włodzimierz Grodzicki i Bronisław Sulimierski – członkowie zarządu. W rzeczywistości „Kujawianin” przedstawiał dane za rok poprzedni niż ten, na który był wydany.

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, Komenda Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego we Włocławku 1918–1938 (dalej: KPPPWł), sygn. 82, k. 3, 157, 159; tamże, WPW, sygn. 91, k. 9; tamże, sygn. 97, k. 92; „Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910”, R. 3, Włocławek 1910, s. 71; „Kalendarz Rolniczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem na 1914 rok”, pod red. J. Lutosławskiego, cz. 2, Warszawa 1914, s. 91; „Kalendarz Rolniczy na 1922 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 14, cz. 2, Warszawa 1922, s. 85; „Kalendarz Rolniczy na 1923 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 15, cz. 2, Warszawa 1923, s. 85; „Kalendarz Rolniczy na 1924 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 16, cz. 2, Warszawa 1924, s. 90; „Kujawianin 1918”, Włocławek [1917], s. 76-77; „Kujawianin 1928. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1927], s. 41; „Kujawianin 1929”, dz. cyt., s. 41; „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt. s. 43; „Kujawianin 1935. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1934], k. nłb.; „Rocznik Centralnego Tow. Rolniczego za lata 1919–1920–1921”, t. XII-XIII-XIV, Warszawa 1923, Wkładka: Stan Organizacyjny, wydatki, oraz ważniejsze prace podjęte przez Okręgowe Tow. Rolnicze w 1921 r.; *Sejm i Senat. 1938–1943...*, s. 284; *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych w Warszawie za rok 1934/35 rok* (dalej: *Sprawozdanie CTOiKR za rok...*), Warszawa 1935, s. 110; *Sprawozdanie CTOiKR za rok 1935/36*, Warszawa 1936, s. 126; *Sprawozdanie CTOiKR za rok 1937/38*, Warszawa 1938, s. 135; *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za lata 1922–1923*, t. 15-16, Warszawa 1924, wkładka: Statystyczne zestawienie działalności Okręgowych Towarzystwa i Kółek Rolniczych za rok 1922; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Gazeta Kujawska” 1911, nr 248, z 30 października, s. 2; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1908*, t. 1,

Warszawa 1908, s. 107; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1909*, t. 2, Warszawa 1910, s. 217; *Sprawozdanie Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego za rok budżetowy 1937–38*, Toruń 1939, s. 89; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1911*, t. 4, Warszawa 1912, s. 353; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1912*, Warszawa 1913, s. 363; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1913*, Warszawa 1914, s. 210; *Sprawozdanie z działalności Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1926–1927*, Warszawa 1928, s. 58; *Sprawozdanie z działalności T-wa rolniczego Kujawskiego we Włocławku, obejmującego powiaty: włocławski i nieszawski*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1928, nr 4, kwiecień, s. 15; A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 42; *Pan Prezydent Rzeczypospolitej wśród członków zrzeszonych w Centralnem T-wie Rolniczem*, „Gazeta Rolnicza” 1928, nr 44-45, z 9 listopada, s. 1511-1512; *Ogólne roczne zebranie Okr. T-stwa rolniczego Kujawskiego*, tamże, 1914, nr 16, z 17 kwietnia, s. 365; *Z Okręgowego T-wa Organizacyj i Kółek Rolniczych*, „Głos Kujawski” 1934, nr 8 (11), z 1 maja, s. 5.

Jak wspomniano pierwszy statut Kujawskie OTR uchwaliło w 1907 r. Obowiązywał on do 1922 r., kiedy uchwalono nowy statut. W przeciwieństwie do poprzedniego, nowy nadawał towarzystwu osobowość prawną (§ 1.). Zmieniła się również wysokość składek. Każdy członek będący rolnikiem, posiadającym ziemię miał płacić 30 marek z 1 morgi, kółka i stowarzyszenia rolnicze po 1000 marek za każdego swojego przedstawiciela, który miał prawo brać udział w zebraniu wyborczym lub ½ składek, jakie udało się zebrać danemu kółku. Pozostali członkowie w zależności od zamożności mieli uiszczać po 100, 500 lub 1000 marek (§ 12.)¹¹⁰. Oprócz składek członkowskich, w okresie Drugiej Rzeczypospolitej Kujawskie OTR było dotowane przez sejmik włocławski i nieszawski¹¹¹.

¹¹⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 509, Statut Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego w Włocławku, b.p.

¹¹¹ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 42, gdzie autor pisze: *Z chwilą, gdy Niemcy opuścili Polskę sytuacja znacznie się poprawiła: początkowo sejmik włocławski zaczął przekazywać znaczniejsze sumy na cele towarzystwa, niebawem i sejmik nieszawski dawać począł poważniejsze nam sumy na utrzymanie instruktorów posiadających wyższe wykształcenie, których mieliśmy 5–ciu. Od czasów założenia zreformowanego Towarzystwa Rolniczego, to jest od roku 1922 do roku 1930 byłem prezesem Towarzystwa, które dzięki poważnym zasłkom pieniężnym było w stanie podnieść poziom kulturalnej gleby i hodowli inwentarza gospodarstwach małorolnych.* Cyt. za: tamże.

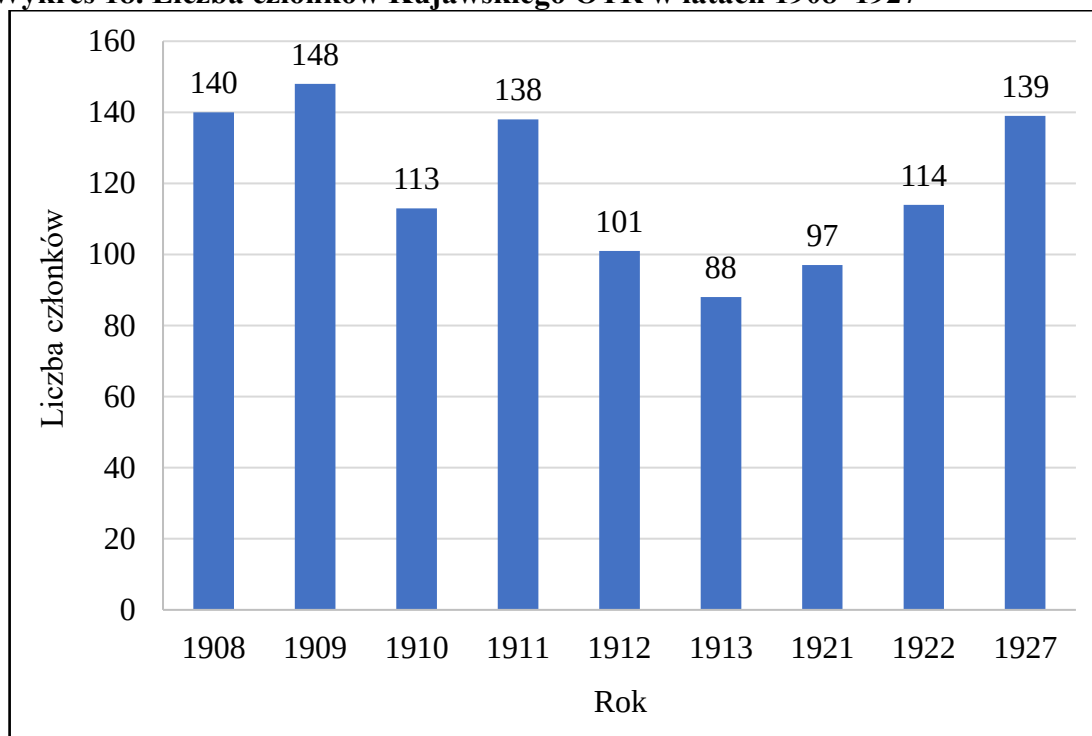
Fot. 17. Prezes Antoni Byszewski (drugi z prawej w dolnym rzędzie) w otoczeniu pracowników biura Kujawskiego OTR, fot. n.n., 9 III 1929 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku)

Istotne zmiany w towarzystwie zaszły w 1930 r. 15 stycznia tego roku nastąpiła unifikacja Kujawskiego OTR z Okręgowym Związkiem Kółek Rolniczych we Włocławku i przyjęło nazwę OTOiKR we Włocławku. Statut nowej organizacji został zatwierdzony przez wojewodę warszawskiego 11 grudnia 1930 r. Pomimo procesu unifikacji, Kujawskie OTR działało nadal i jego prezesem był Antoni Byszewski. Uchwałą Rady Towarzystwa z 14 listopada 1934 r. podjęto decyzję o jego likwidacji. W tym celu powołano Komisję Likwidacyjną w osobach Józefa Chrzęszczewskiego oraz Jana Glińskiego. Ich głównym zadaniem była likwidacja wszystkich agend towarzystwa, w tym Ogniska Kultury Rolniczej w Starym Brześciu. Sytuacja ta wydaje się co najmniej dziwna, tym bardziej, że Ognisko w Starym Brześciu na rzecz Wydziału Powiatowego Włocławskiego sprzedano w 1932 r.¹¹² Powołania Komisji Likwidacyjnej należy zapewne traktować jako przypieczętowanie faktów dokonanych już w 1930 r.

¹¹² APToW, SPW 1918–1939, sygn. 509, b.p.; tamże, WPW, sygn. 97, Wypis aktu zeznanego przed Eugeniuszem Kaczmarem, notariuszem we Włocławku. Nr. repertorium 30, 6 IV 1932 r., k. 16-17.

Jak wspomniano, do towarzystwa należeć mogły różne osoby. Z tytułu wysokości opłacanej składki należały one do trzech kategorii członków. Na przykład w 1910 r. na ogólną liczbę 113 członków, pierwszej kategorii było 71, drugiej – 14, trzeciej – 11 i kółek oraz spółek należących do drugiej kategorii – 17¹¹³. Poniższy wykres przedstawia kształtowanie się liczby członków Kujawskiego OTR.

Wykres 18. Liczba członków Kujawskiego OTR w latach 1908–1927

Źródło: oprac. własne na podstawie: „Rocznik Centralnego Tow. Rolniczego za lata 1919–1920–1921”, t. XII-XIII-XIV, Warszawa 1923, Wkładka: Stan Organizacyjny, wydatki, oraz ważniejsze prace podjęte przez Okręgowe Tow. Rolnicze w 1921 r.; *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za lata 1922–1923*, t. 15-16, Warszawa 1924, wkładka: Statystyczne zestawienie działalności Okręgowych Towarzystwa i Kółek Rolniczych za rok 1922; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1908*, dz. cyt., s. 107; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1909*, dz. cyt., s. 217; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, dz. cyt., s. 238; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1911*, dz. cyt., s. 353; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1912*, dz. cyt., s. 368; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1913*, dz. cyt., s. 210; *Sprawozdanie z działalności...*, s. 58; S. Dzięciołowski, dz. cyt., s. [222], według autora, w 1912 r. towarzystwo liczyło 99 członków; J. Socha, *Centralne Towarzystwo Rolnicze 1907–1929. Wybrane zagadnienia*, Łódź 2011, s. 24, autor błędnie podaje, że w 1910 r. było 96 członków towarzystwa, w 1912 – 99.

Od chwili założenia, towarzystwo dzieliło się na sekcje, a następnie wydziały. W 1908 r. były to sekcje: rolna, hodowlana i zawodowo-oświatowa. Już w następnym roku sekcje zastąpiono wydziałami: Kółek Rolniczych, Rolnym, który w 1910 r.

¹¹³ *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, dz. cyt., s. 238.

połączono z Wydziałem Hodowlanym i Wydziałem Statystycznym¹¹⁴. Wydziały te nie były stałe. I tak na przykład w 1934 r. w OTOiKR we Włocławku działały m.in. Sekcja Kół Gospodyń Wiejskich – przewodnicząca Helena Murmyło, żona starosty włocławskiego Michała Murmyło i Sekcja Spółek Wodnych – Jan Czarnocki. Planowano utworzyć Sekcję Ochrony Roślin¹¹⁵. Sekcje, a następnie wydziały posiadały swoich patronów. W latach 1908–1909 patronem był Teodor Chrzęszczewski, natomiast wicepatronami byli: Jerzy Gabriel i Kazimierz Grützmacher. Z kolei w 1910 r. funkcję patrona pełnił Jan Siniarski-Czaplicki, a wicepatronów: Stefan Biskupski oraz ks. kanonik Ignacy Majewski. Rok później patronem Wydziału Kółek Rolniczych był Feliks Brochocki, a jego zastępcami Ludwik Orpiszewski na powiat włocławski i ks. kanonik Ignacy Majewski na powiat nieszawski. W 1912 r. patronatem Wydziału był ks. kanonik Ignacy Majewski, a wicepatronami byli: Ludwik Orpiszewski – powiat włocławski i Kazimierz Dzierzbicki – powiat nieszawski. Dwa lata później zmienił się jedynie wicepatron na powiat włocławski, którym był Józef Gliński z Otmianowa. Taki stan utrzymał się aż do wybuchu wojny w 1914 r.¹¹⁶

Działalność Kujawskiego OTR przejawiała się na różnych polach, m.in.: oświatowym¹¹⁷, doświadczalnym i doradztwa rolniczego. Z inicjatywy towarzystwa w 1910 r. założono na polach majątku Falborz, należącego do Henryka Krzymuskiego, pole doświadczalne (zakład doświadczalny). Jego kierownikiem został Tadeusz Matecki, pomocnikiem Władysław Dowiecki, a nadzorcą Franciszek Lewandowski. Pole zaczęło funkcjonować 1 kwietnia. Na stacji tej prowadzono doświadczenia związane z użyciem nawozów sztucznych i ich wpływu na wysokość plonów. Ponadto pomocnik kontrolował obory włościańskie. Zakład ten został w 1912 r. przeniesiony do Osięcin. Fundacja imienia hr. Skarbków przekazała na jego cel 17 mórg pola. Wybuch Wielkiej Wojny

¹¹⁴ *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1908*, dz. cyt., s. 107; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1909*, dz. cyt., s. 217; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, dz. cyt., s. 239.

¹¹⁵ *Z Okręgowego T-wa...*, s. 5.

¹¹⁶ „Kalendarz Rolniczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem na 1914 rok”, pod red. J. Lutosławskiego, cz. 2, Warszawa 1914, s. 91; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1908*, dz. cyt., s. 107; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1909*, dz. cyt., s. 217; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, dz. cyt., s. 238; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1911*, dz. cyt., s. 238; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1912*, dz. cyt., s. 195; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1913*, dz. cyt., s. 116.

¹¹⁷ Zob. tekst poniżej dotyczący działalności oświatowej prowadzonej przez ziemian.

przerwał działalność zakładu¹¹⁸. Dopiero w 1922 r. staraniem Kujawskiego OTR powstał Zakład Doświadczalny i Ognisko Kultury Rolniczej w Starym Brześciu. Zakład przejął dawny majątek państwowy Stary Brześć. Podobnie, jak wcześniej w Falborzu, w Starym Brześciu prowadzono doświadczenia odmianowe zbóż, roślin okopowych, wpływu użycia nawozów mineralnych na ich plony. Towarzystwo rolnicze sprawowało pieczę nad zakładem do 1932 r., kiedy to 1 kwietnia przeszedł on na rzecz Wydziału Powiatowego Włocławskiego¹¹⁹. Nie do przecenienia są zasługi Kujawskiego OTR na polu doradztwa rolniczego. Na przykład w kwietniu 1929 r. pracownicy biura udzielili 214 porad, w tym ogólnych – 127, hodowlanych – 16, przysposobienia rolniczego – 9, organizacji gospodarstw – 3, organizacji kółek rolniczych – 13, prawnych – 2, rolnych – 3, spółek maszynowych – 10, podatkowych, pożyczkowych – 12, Kół Gospodyń Wiejskich – 14, doświadczałnictwa – 3, melioracyjnych – 1 i rachunkowych – 1¹²⁰. Oprócz porad, instruktorzy urządzali pokazy m.in. dla członkiń kół gospodyń wiejskich (KGW). Na przykład w 1931 r. odbyły się: w maju pokazowe sadzenie pomidorów dla KGW w Kowalu, Grabkowie, Nakonowie i Korabnikach, w czerwcu zbieranie ziół leczniczych, w którym wzięły udział KGW, Kółko Rolnicze i Koło Młodzieży w Kowalu, z kolei w lipcu w Kowalu, Grabkowie, Rakutowie oraz Zakrzewcu zaszczerpiono 166 sztuk róż i 55 sztuk bzów¹²¹.

Ziemiańscy zrzeszeni w Kujawskim OTR oprócz prac związanych z rolnictwem byli również odpowiedzialni m.in. za rejestrację strat wojennych. W lutym 1916 r. odbyło się zebranie towarzystwa. Zebrani członkowie wybrali jedną komisję powiatową szacunkową rolną dla powiatów włocławskiego i nieszawskiego. Jej przewodniczącym został Józef Boye, członkami – Antoni Byszewski i Ignacy Szajewski. Natomiast na zastępców wybrano: Włodzimierza Grodzickiego oraz Ludwika Orpiszewskiego. Powiatowa komisja miała zacząć pracę w marcu 1916 r. Także na terenie gmin powołano

¹¹⁸ *Polskie doświadczałnictwo rolnicze na P.W.K. (Powszechnej Wystawie Krajowej) w Poznaniu r. 1929*, Warszawa 1929, s. 47; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1909*, dz. cyt., s. 30; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KR za rok 1910*, dz. cyt., s. 72-74; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1911*, dz. cyt., s. 161-165.

¹¹⁹ APToW, WPW, sygn. 97, Wypis aktu zeznanego przed Eugeniuszem Kaczmarem, notariuszem we Włocławku. Nr. repertorium 30, 6 IV 1932 r., k. 16-17; *Polskie doświadczałnictwo rolnicze...*, s. 47-52; *Sprawozdanie z działalności Ogniska Kultury Rolniczej i Zakładu Doświadczalnego w Starym Brześciu za rok 1929*, oprac. F. Gąsiewski, Warszawa 1930, passim; *Sprawozdanie z działalności Rolniczych Zakładów Doświadczalnych w Starym Brześciu za rok 1931*, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1932, passim; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Doświadczalnego Rolniczego w Starym Brześciu za rok 1930*, oprac. F. Gąsiewski, Warszawa 1931, passim.

¹²⁰ APToW, WPW, sygn. 88, k. 87v.

¹²¹ Tamże, sygn. 89, k. 67, 70, 73.

gminne komisje szacunkowe, których było 26. W prace tych komisji włączyli się ziemianie¹²². Poniższa tabela przedstawia udział ziemian powiatu włocławskiego w gminnych komisjach szacunkowych.

Tabela 62. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego w gminnych komisjach szacunkowych (1916 r.)

Nazwa gminy	Przewodniczący komisji	Członkowie komisji
Baruchowo	Ignacy Kretkowski – Grodno	Zygmunt Komecki – Bogusławice
		Bronisław Mirosławski – Czarne
Chodecz	Wojciech Ciechomski – Kamienna	Jan Guziński – Lubieniec
Kłóbka	Adam Jankowski – Unisławice	Antoni Sokołowski – Kępka Szlachecka
Kowal	Stanisław Piaszczyński – Wola Nakonowska	Anastazy Dulski – Grabkowo
Lubień	Kazimierz Godlewski – Kołomyja	Klemens Radomyski – Wąwał
Łęg i Dobiegniewo	Aleksander Górski – Włocławek	–
Piaski	Stanisław Grodzicki – Sokołowo	–
Przedecz	Leon Szempliński – Katarzyna	–
Pyszkowo	Józef Gliński – Otmianowo	Juliusz Kunkel – Kaniewo
		Kazimierz Około-Kułąk – Siewiersk
Śmiłowice	Lucjan Czaplicki – Jarantowiczki	Bronisław Brzosko – Wilkowiczki
		Jerzy Gabriel – Olganowo

Źródło: oprac. własne na podstawie: AAN, CTR 1906–1939, sygn. 477, b.p.; *Ogłoszenie*, „Głos Wiary. Tygodnik oświatowy, religijno-społeczny” 1916, nr 8, z 26 marca, s. 7-8, tamże.

W celu ukazania dokonań członków Kujawskiego OTR na polu gospodarczym, z inicjatywy towarzystwa, w dniach 11-13 lipca 1925 r. zorganizowano wycieczkę dziennikarzy warszawskich na obszar działalności towarzystwa. Wśród reprezentowanych redakcji były: „Dzień Polski” – Alfons Dziaczkowski, „Gazeta Gospodarska” – Wojciech Chmielecki, „Gazeta Poranna 2 Grosze” – H. Niedźwiedzki, „Gazeta Rolnicza” – Stanisław Prus-Wiśniewski, „Gazeta Warszawska” – inż. Franciszek

¹²² AAN, Centralne Towarzystwo Rolnicze i inne organizacje rolnicze [1887, 1902] 1906–1939 (dalej: CTR 1906–1939), sygn. 477, b.p.; *Ogłoszenie*, „Głos Wiary. Tygodnik oświatowy, religijno-społeczny” 1916, nr 8, z 26 marca, s. 7-8, tamże; *Szacowanie strat wojennych na Kujawach*, „Goniec Kujawski” 1916, nr 48 (164), z 18 lutego, s. 4, tamże; *Ogłoszenie Postępy rejestracji strat*, „Kurier Polski” 1916, nr 49, z 18 lutego, s. 3; *Rejestracja strat wojennych*, „Kurier Warszawski” 1916, nr 49, z 18 lutego (wyd. wieczorne), s. 2.

Kotowicz, „Głos Ludu” – Sieciński, „Kurier Polski” – Garczyński, „Kurier Warszawski” – J. Czempliński, „Rzeczpospolita” – dr Aleksander Marchay, „Światowid” – Gadkowski i Niezabitowski¹²³. Dziennikarze wraz z grupą ziemian, m.in. z Bronisławem Brzosko, Antonim Byszewskim, Tadeuszem Findeisenem, Jerzym Gabrielem i Antonim Sokołowskim, zwiedzali zakłady przemysłowe, ośrodki doświadczalne i szkolne oraz dobrze urządzone majątki ziemskie na terenie powiatu włocławskiego i nieszawskiego. Uczestnicy wycieczki na terenie Włocławskiego obejrzeli: masłarnię udziałową, spółdzielnię „Rolnik” i rzeźnię eksportową w Czerniewicach, cukrownię „Choceń” w Choceniu, krochmalnię w Borzymiu, Zakłady Ceramiczne „Rumaki” w Sokołowie, Ognisko Kultury Rolniczej w Starym Brześciu, cukrownię Brześć Kujawski, Spółdzielnię „Rolnik” w Lubrańcu i Szkołę Gospodarstwa Domowego w Marysinie oraz majątki: Bodzanówek, Borzymie, Borzymowice, Choceń, Falborz, Jądrowice, Kazanie, Lubraniec, Miechowice, Siewiersk i Wilkowiczki. Wrażenie z wycieczki zostały później opisane i zilustrowane na łamach prasy¹²⁴.

Trzy lata później, na terenie Kujawskiego OTR gościł Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, prof. Ignacy Mościcki. Jego wizyta związana była z objazdem organizacji oraz zakładów oświatowo-rolniczych zrzeszonych w CTR. Dnia 12 lipca 1928 r. prezydent odwiedził Czerniewice, Grabkowo i Bilno. W Czerniewicach, zgromadzone ziemiaństwo, na czele z prezesem Kujawskiego OTR, Antonim Byszewskim przywitało gościa na dziedzińcu „Rolnika”. Prezes wygłosił krótkie przemówienie, podkreślając oddanie kujawiaków za sprawę Ojczyzny, po czym przedstawił gościowi zebranych ziemian. Następnie w imieniu dzieci kujawskich, ośmioletnia Irena Hoffman, wyrecytowała wiersz. Po tym prezydent wraz ze swoim orszakiem, wśród którego był m.in. Karol Stanisław Niezbytowski, minister rolnictwa oraz miejscowa ludność udali się do sali „Rolnika”, gdzie Byszewski przedstawił rozwój placówki, co spotkało się z zainteresowaniem dostojnego gościa. Prezes OTR dokonał charakterystyki organizacji i zrzeszeń rolniczych działających na terenie towarzystwa. Prezydent Mościcki oprócz

¹²³ S. Prus-Wiśniewski, *Z ziemi Kujawskiej...*, s. 946; tenże, *Z ziemi Kujawskiej (Dokończenie)...*, s. 988.

¹²⁴ Tamże, s. 988-993; J. Czempliński, *Falborz i Brześć Kujawski*, „Kurier Warszawski” 1925, nr 211, z 30 lipca (wyd. wieczorne), s. 6; tenże, *Na Kujawach. – Czerniewice: mleczarnia, rzeźnia, i „Rolniki”. – Cukrownia Chocież [sic!]. – Kultura rolna. – Mączkarnia w Borzymiu*, tamże, nr 206, z 25 lipca (wyd. wieczorne), s. 6-7; Fr. K. [Fr. Kotowicz], *Produkcja rolnicza na Kujawach*, „Gazeta Warszawska” 1925, nr 193, z 16 lipca, s. 4; H. N. [H. Niedźwiedzki], *Lubraniec kujawski (Wrażenia z wycieczki dziennikarskiej)*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1925, nr 196 (4543), z 19 lipca, s. 7; tenże, *Na Kujawach (Wrażenia z wycieczki dziennikarskiej)*, tamże, nr 195 (4541), z 17 lipca, s. 7; S. Prus-Wiśniewski, *Z ziemi Kujawskiej...*, s. 946-951; „Światowid. Ilustrowany Kurier Tygodniowy” 1925, nr 31 (52), z 1 sierpnia, s. 15.

„Rolnika” i jego spichlerzy, zwiedził masłarnię przemysłową, po której go oprowadzał i odpowiadał na pytania, prezes zarządu Jerzy Gabriel; rzeźnię oraz Spółdzielczy Bank Ludowy. Na koniec wizyty w Czerniewicach, prezydent odznaczył Brązowymi Krzyżami Zasługi Piotra Grzankę oraz Wincentego Zielińskiego. W Grabkowie powitania prezydenta dokonał miejscowy proboszcz, a zarazem prezes tutejszego kółka rolniczego, ks. Bohdan Mijakowski. Przed prezydentem zaprezentował się oddział Ochotniczej Straży Pożarnej w Grabkowie, pod dowództwem właściciela Kępki Szlacheckiej, Antoniego Sokołowskiego. Prezydent Mościcki przyglądał się popisom ochotniczych straży pożarnych, a następnie na prośbę ks. Mijakowskiego udał się do miejscowego kościoła. Ostatnim miejscem pobytu prezydenta na terenie Kujawskiego OTR było Bilno. Odwiedził tam świetnie urządzone gospodarstwo o powierzchni 50 ha, własność Władysława Kacprzyka, po czym wstąpił do bilneńskiego dworku¹²⁵.

Działalność w Kujawskim OTR wiązała się z działalnością powołanego do życia w 1907 r. CTR. Kujawskie OTR na początku swej działalności mogło wydelegować do CTR 15 swoich członków¹²⁶. Na przykład w 1908 r. z ziemian powiatu włocławskiego do Rady Głównej CTR wybrano: Tadeusza Findeisena, Zygmunta Komeckiego, z kolei do Sekcji Melioracyjnej CTR wybrano Tytusa Piwnickiego. W 1913 r. delegatami do rady byli: Tadeusz Findeisen, Zygmunt Komecki, Henryk Krzymuski, Ignacy Szajewski i Leon Szempliński. Do Sekcji Społeczno-Ekonomicznej CTR na powiat włocławski wybrani zostali: Kazimierz Apanowicz, Tadeusz Findeisen, Antoni Sokołowski oraz Ignacy Szajewski. Natomiast Jerzy Gabriel był delegatem do Wydziału Rolniczego. Czynnym członkiem CTR był Antoni Byszewski. 19 marca 1924 r. CTR powołało Komisję Organizacyjną CTR, w skład której wszedł Byszewski jako prezes Kujawskiego OTR. W latach 1925–1930 był członkiem komitetu CTR. 20 kwietnia 1926 r. w trakcie posiedzenia komitetu został wybrany w skład komisji, mającej na celu zbadanie stanu szkół należących do CTR. Został również członkiem komisji, której celem była organizacja Sekcji Mleczarstwa CTR¹²⁷.

¹²⁵ M. Raczkowski, *Wizyta Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacego Mościckiego na ziemi dobrzyńskiej i Kujawach wschodnich (11-12 lipca 1928 r.)*, „Rocznik Dobrzyński” 2018, t. 11, s. 44, 49-53 (tam wcześniejsza literatura); *Pobył Pana Prezydenta Rzplitej Ign. Mościckiego w Włocławku*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 196 [169], z 13 lipca, s. 1; *Powitanie Pana Prezydenta Rzplitej*, „Express Kujawski” 1928, nr 183, z 13 lipca, s. 4; *Uznanie Pana Prezydenta Rzplitej dla działalności „Rolnika” w Czerniewicach*, tamże, nr 184, z 14 lipca, s. 4; *Włocławek witał wczoraj uroczyście Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Prof. Ignacego Mościckiego*, tamże, nr 183, z 13 lipca, s. 4.

¹²⁶ *Centralne Tow. rolnicze*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 71, z 12 marca (dodatek poranny), s. 3.

¹²⁷ *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za rok 1924/1925*, t. 17-18, Warszawa 1926, s. XVII, 326; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1908*, dz. cyt., s. 107; *Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1913*, dz.

Ziemiańscy działali również w kółkach rolniczych. Było to jedno z pól współpracy właścicieli ziemskich z włościanami, księżmi i innymi przedstawicielami polskiego społeczeństwa. Byli oni prezesami kółek m.in. w: Brześciu Kujawskim (założone 1910 r.) – Henryk Krzymuski z Falborza, Chodczu (18 marca 1907 r.) – prezes Jan Karpiński z Woli Adamowej, Dąbiu Kujawskim (8 października 1911 r.) – Ignacy Szajewski z Dąbia, Kłotnie (17 października 1906 r.) – Leon Kretkowski z Baruchowa, Kruszynie (28 listopada 1906 r.) – Jan Woyda ze Smólska i Śmiłowicach (15 września 1906 r.) – Tadeusz Findeisen ze Śmiłowic¹²⁸. Również w okresie międzywojennym właściciele ziemscy byli prezesami kółek rolniczych. Funkcje te w 1930 r. pełnili m.in.: Cezary Bacciarelli z Miechowic – Kółko Rolnicze Zgoda w Miechowicach, Władysław Kacprzyk z Bilna – w Bilnie i Ludwik Orpiszewski z Kłóbki – w Kłóbce¹²⁹.

4.3.2. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie powstało w 1825 r. z inicjatywy Franciszka ks. Druckiego-Lubeckiego oraz Kajetana Dominika Kalinowskiego. Głównym celem, dla którego powołano towarzystwo było udzielanie pożyczek właścicielom ziemskim. Aby temu sprostać, TKZ emitowało listy zastawne jako zabezpieczenie na hipotecę majątku¹³⁰. Założyciele TKZ zakładali, że będzie ono działało przez 28 lat, lecz przetrwało do 1944 r. Formalnie rozwiązano je na mocy decyzji ministra finansów z 9 października 1950 r.¹³¹ Pracami towarzystwa kierował zarząd. Jego struktura różniła się w przeciągu istnienia TKZ. Na przykład w 1911 r. zarząd składał się z: Dyrekcji Szczegółowej, Dyrekcji Głównej, Komitetu Towarzystwa, Ogólnego Zebrania Władz

cyt., s. 7, 210; *Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1907–1927*, Warszawa 1927, s. 11–12; W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 236, 239; *Posiedzenie Komitetu C.T.R.*, „Gazeta Rolnicza” 1926, nr 20, z 14 maja, s. 474, 476; *Zebranie Rady Głównej C.T.R.*, tamże, 1925, nr 20, z 16 maja, s. 620–621.

¹²⁸ APWoM, WGdsS, sygn. 41, k. 12, 52; tamże, sygn. 143, k. 1–3, 16–17; tamże, sygn. 208, s. 3–5, 8; *Zestawienie statystyczne z działalności kółek, opracowane na podstawie nadesłanych sprawozdań za rok 1912*, w: *Rocznik CTR KP za rok 1912*, dz. cyt., s. LXXXIV, LXXXVI; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne...*, s. 128–129; (p), *Z ruchu współdzielczego*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 169, z 22 grudnia, s. 2; W.K., *Z pod Brześcia Kujawskiego*, „Gazeta Świąteczna” 1911, nr 4, z 9 (22) stycznia, s. 2; *Z ruchu społecznego*, „Przegląd Katolicki. Tygodnik poświęcony sprawom religijnym” 1912, nr 30, z 27 lipca, s. 478–479; „Gazeta Rolnicza” 1906, nr 43, z 27 października, s. 704.

¹²⁹ APToW, KPPPWł, sygn. 82, k. 13, 41, 45, 47, 49, 51, 55v, 57.

¹³⁰ S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim 1825–1922*, mps., t. 1, Warszawa 1943, s. 16, 16a, 16b, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, sygn. III-5; A. Sulikowski, *Krótki Rys i Zasady Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem z dodaniem tablic rachunkowych obowiązujących i wiadomości o składzie osób władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, Warszawa 1865, s. 1.

¹³¹ *Decyzja Ministra Finansów z dnia 9 października 1950 r. o uznaniu instytucji kredytu długoterminowego za rozwiązane* (Monitor Polski 1950, nr 111, poz. 1386).

Towarzystwa oraz Delegacji¹³². W skład Dyrekcji Szczegółowej wchodziło 7 członków. Z nich na ogólnym zebraniu wybierano prezesa na czteroletnią kadencję. Również 4 lata trwała kadencja radcy TKZ¹³³. Właściciele ziemscy pełnili różne funkcje w towarzystwie. Oprócz prezesowania Dyrekcji Szczegółowej, byli wybierani na delegatów. Mógł być nim jedynie właściciel majątku, który był stowarzyszony w TKZ. Byli nimi głównie mężczyźni. Kobiety na tych stanowiskach stanowiły pojedyncze przypadki. Do zadań delegatów taksowych należało przeprowadzenie taksy dóbr na terenie danego powiatu, w którym zamieszkiwał¹³⁴.

Właściciele ziemscy powiatu włocławskiego mający dobra zrzeszone w TKZ byli wybierani na różne stanowiska w towarzystwie. Radcą Dyrekcji Szczegółowej był Marcin Krzymuski z Falborza (9 października 1878–28 lutego 1883). Pełnił on też funkcję zastępcy prezesa Rady Szczegółowej Warszawskiej (1882–28 lutego 1883), a następnie prezesa tejże rady (28 lutego 1883–9 sierpnia 1908). Radcami jej byli również: Henryk Ciechomski z Kamiennej, Kostulina i Rutkowic (25 sierpnia 1899–31 lipca 1904) oraz Tytus Piwnicki ze Stróży (1 sierpnia 1902–31 lipca 1906). Pełnili oni także funkcje Radcy Dyrekcji Głównej z Okręgu Warszawskiego. Pierwszy z nich był nim od 1 sierpnia 1918 r. do 31 lipca 1922 r., drugi zaś od 1 sierpnia 1906 r. do czerwca 1913 r. Radcami Dyrekcji Szczegółowej Warszawskiej byli wybierani także Kazimierz Gliński (1 sierpnia 1910–31 lipca 1914) i Stanisław Orpiszewski (1 sierpnia 1898–31 lipca 1904)¹³⁵. Poniższa tabela przedstawia spis ziemian powiatu włocławskiego będących delegatami taksowymi i melioracyjnymi.

Tabela 63. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego będących delegatami taksowymi i melioracyjnymi TKZ

Imię i nazwisko	Nazwa majątku	Kadencja
Cyprian Apanowicz	Dziankówkę	1.01.1895–28.02.1895
Kazimierz Bacciarelli	Jądrowice	1.01.1897–31.12.1904
Antoni Byszewski	Szczytno	9.01.1911–21.12.1912

¹³² S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie...*, t. 1, s. 43.

¹³³ Tamże, t. 2, s. 466.

¹³⁴ Tamże, s. 489-498.

¹³⁵ S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie...*, t. 3, s. 17, 31, 59, 82, 87; *Po wyborach w T.K.Z.*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 191 (1024), z 15 lipca, s. 2; *Wspomnienie pośmiertne. Ś.p. Marcin Krzymuski*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 34, z 22 sierpnia, s. 661; *Wybory*, „Rola. Pismo Tygodniowe” 1886, nr 19, z 8 maja, s. 225; *Wybory do Tow. kred. ziem. w Warszawie*, „Kurier Warszawski” 1894, nr 174, z 18 (30) maja (dodatek poranny), s. 3; *Wybory do Tow. kred. ziem. w Warszawie*, „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1894, nr 23, z 26 maja (7 czerwca), s. 271-272; *Wybory w Warszawie*, „Kurier Polski” 1902, nr 135, z 4 (17) maja, s. 1; *Z Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, „Kurier Poranny” 1894, nr 148, z 18 (30) maja, s. 2-3.

Henryk Ciechomski	Kostulin	26.08.1909–21.12.1910
August Dehnel	Sławęcın Fajewo	1.01.1909–26.08.1909
Eugeniusz Dehnel	Sławęcın Fajewo	27.04.1906–31.12.1906
Józef Gliński	Otmianowo	5.05.1900–4.09.1909
Antoni Górski	Zawada	1.01.1884–31.12.1886 1.01.1889–31.12.1890 1.01.1891–31.12.1892
Witold Franciszek Górski	Wola Adamowa	1.01.1889–31.12.1890 1.01.1891–31.12.1892
Antoni Guziński	Lubieniec	11.04.1885–31.12.1886
Zygmunt Komecki	Bogusławice	5.06.1903–31.12.1904
Bronisław Komierowski	Kopana	14.04.1908–31.12.1908
Leon Kretkowski	Baruchowo i Zakrzewo	26.02.1895–21.12.1896
Mateusz Lniski	Wola Sosnowa	1.01.1873–31.12.1892
Feliks Makowski	Gołaszewo	1.06.1895–31.12.1896
Seweryn Mierzwiński	Kruszynek	1.01.1884–31.12.1886
Feliks Oberfeldt	Bodzanowo	1.01.1873–31.12.1880
Kazimierz Około-Kułąk	Siewiersk	1.01.1911–6.12.1912
Stanisław Orpiszewski	Kłóbka i Krzewie	1.01.1884–31.12.1886
Zygmunt Radoński	Rzeżewo	12.08.1897–31.12.1898
Władysław Tryniszewski	Borzynie	1.01.1889–31.12.1890 1.01.1891–31.12.1892

Zródło: oprac. własne na podstawie: S. Borowski, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie...*, t. 3, s. 152, 165, 169, 178, 182-183, 199, 204, 211, 217, 225, 236, 260; *Delegaci taksowi*, „Kurier Warszawski” 1884, nr 231a, z 21 sierpnia, s. 3; *Lista Delegatów Taksowych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, „Korespondent Rolniczy, Handlowy i Przemysłowy” 1888, nr 48, z 15 (27) listopada, s. 1; *Lista Delegatów Taksowych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, „Słowo” 1888, nr 262, z 21 listopada, s. 4.

4.3.3 Związek Ziemian

Jedną z instytucji założonych w okresie Wielkiej Wojny było Towarzystwo Samopomocy Ziemian w Królestwie Polskim. Powstało ono 14 czerwca 1915 r. Głównym celem towarzystwa była pomoc ziemianom zarówno pod względem finansowym, aprowizacyjnym, jak i organizacyjnym. Jednym z najważniejszych problemów było obsadzenie opuszczonych majątków zaufanymi ludźmi, którzy mieli mieć pod opieką oddane im do prowadzenia folwarki¹³⁶. Towarzystwo stało się ono podstawą zorganizowania ZZ. W związku ze znalezieniem się Królestwa na przełomie października/listopada 1915 r. pod okupacją prusko-austriacką, zebranie organizacyjne ZZ odbyło się 6 stycznia 1916 r. w Piotrogradzie. Jego przewodniczącym został

¹³⁶ W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 17-27; *Organizacje ziemiańskie na ziemiach polskich*, praca zbiorowa pod kierunkiem Komitetu Redakcyjnego, Warszawa 1929, s. 9; *Projekt Ustawy Towarzystwa Samopomocy Ziemian w Królestwie Polskim*, wyd. 2, Warszawa 1915, ss. 39.

Władysław Grabski. Wkrótce przedstawiono ustawę ZZ, którą 5 lipca tego samego roku zatwierdził niemiecki generał-gubernator warszawski Hans Hartwig von Beseler, a 11 sierpnia ustawę potwierdziły władze gubernatorstwa lubelskiego¹³⁷. Paragraf 9 ustawy ZZ głosił:

W poczet członków Związku przyjmowani być mogą obojga płci właściciele ziemscy, dzierżawcy, zarządzający, towarzystwa i instytucje, posiadające prawa osoby prawnej oraz osoby, interesujące się rolnictwem.

*Liczba członków nie jest ograniczona*¹³⁸.

Nowy członek ZZ musiał opłacić wpisowe 25 rubli oraz wnieść opłatę minimum jednego udziału, który wynosił 250 rubli¹³⁹.

Organami ZZ były: Ogólne Zebranie członków, Rada Nadzorcza oraz Zarząd. Zebranie członków miało odbywać się raz do roku. Rada Nadzorcza ZZ składała się z 15 członków, którzy wybierani byli na trzyletnią kadencję, w tym, że 1/3 składu rady miało ustępować ze swoich stanowisk. Z kolei Zarząd ZZ posiadał troje członków (trzyletnia kadencja), z czego corocznie jeden z nich ustępował. Ponadto do gremium tego wchodziło troje zastępców członków i Dyrektor Zarządzający lub jego zastępca¹⁴⁰. Organizacja oddziałów terenowych ZZ postępowała bardzo szybko. Od lipca 1916 r. do maja 1917 r. powstało 36 oddziałów ZZ. Wśród otworzonych oddziałów były m.in.: grójecki, kaliski, koniński, łódzki, warszawski oraz włocławski¹⁴¹.

Ziemiańskie powiatu włocławskiego włączyli się czynnie w prace zarówno ZZ w Warszawie, jak i włocławskiego oddziału. W strukturach ZZ w Warszawie działał Henryk Krzymuski z Falborza. 29 listopada 1917 r. został wybrany do Rady Nadzorczej ZZ. Zasiadł w niej do 1919 r.¹⁴² Jerzy Ciechomski z Rutkowic, w latach 1920–1921 był zastępcą członka Zarządu Głównego ZZ. Następnie wszedł w skład Rady Naczelnej ZZ (1929). W 1924 r. został członkiem Komisji Pracy ZZ, a rok później z ramienia ZZ

¹³⁷ E. Kłoczowski, *Organizacje ziemiańskie*, w: *Księga Pamiątkowa na...*, t. 1, Warszawa 1938, s. 167; W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 29-30; *Organizacje ziemiańskie na...*, s. 9, 20; *Ustawa Związku Ziemian*, Warszawa 1916, ss. 29.

¹³⁸ Cyt. za: *Ustawa Związku Ziemian...*, s. 6.

¹³⁹ Tamże, s. 7; W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 31-32.

¹⁴⁰ Tamże, s. 32-34.

¹⁴¹ Tamże, s. 39-40.

¹⁴² Tamże, s. 36-37, 81, gdzie autor błędnie podaje nazwę majątku Henryka Krzymuskiego jako Falkon; *Związek Ziemian. Sprawozdanie z działalności w roku 1917/18* (dalej: *Związek Ziemian...*), Warszawa 1918, s. 13; *Sprawozdanie z działalności Związku Ziemian i Spółdzielni Związku Ziemian w Warszawie za rok 1929*, Warszawa 1930, k. nlb.; *Ogólne Zebranie członków Związku Ziemian w Warszawie*, „Ziemiańin. Organ Związku Ziemian” 1917, z. 7 i 8, listopad i grudzień, s. 28.

mianowano go delegatem do Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskiej¹⁴³. W 1936 r. wybrano go prezesem ZZ w Warszawie. Stanowisko to piastował do wybuchu II wojny światowej¹⁴⁴. Z kolei Henryk Ciechomski, ojciec Jerzego, w 1929 r. był zastępcą członka Rady Nadzorczej ZZ¹⁴⁵.

Oddział włocławski ZZ powstał w I poł. 1917 r. Zrzeszał ziemian z powiatów włocławskiego i nieszawskiego. Pierwsze posiedzenie zarządu włocławskiego ZZ odbyło się 30 października tego roku. Jego zarząd stanowili: Jan Krzymuski z Wierzbia – prezes, Antoni Byszewski ze Szczytina, Stanisław Grodzicki z Lubrańca, Zygmunt Mirosławski z Czarnego i Henryk Sokołowski z Wysocina – członkowie zarządu¹⁴⁶. Dwa lata później prezesem nadal był Jan Krzymuski, a wiceprezesem Jerzy Ciechomski¹⁴⁷. Poniższa tabela przedstawia skład zarządu włocławskiego oddziału ZZ z lat 1919–1921, 1924, 1928–1931, 1934 i 1938.

Tabela 64. Skład zarządu Oddziału Włocławskiego ZZ z lat 1919-1921, 1924, 1928–1931, 1934 i 1938

Kadencja	Prezes	Wiceprezes	Członkowie zarządu	Komisja Rewizyjna
1919–1921	Henryk Krzymuski	–	Józef Besiekierski	–
			Tadeusz Findeisen	–
			Stanisław Grodzicki	–
			Jan Podkóliński	–
1924	Włodzimierz Grodzicki	Lucjan Czaplicki	Stanisław Grodzicki	–
			Janusz Karłowski	–
			Klemens Radomyski	–

¹⁴³ Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich (RNOZ) powstała 29 lipca 1919 r. w Warszawie na zjeździe przedstawicieli organizacji ziemiańskich z terenu Polski (28-29 lipca). Pierwszym prezesem był Kazimierz Fudakowski (1919–wrzesień 1923). Po nim funkcję pełnili: Jan Stecki (do września 1924 r.), Kazimierz ks. Lubomirski (1924–1925), Maurycy hr. Zamoyski (październik 1925–wrzesień 1927), ponownie Kazimierz ks. Lubomirski (do stycznia 1931 r.), Zdzisław ks. Lubomirski (1931–1935). Ostatnim prezesem był Adolf hr. Bniński, zob. B. Gałka, *Ziemianie i ich...*, s. 183, gdzie autor błędnie pisze, że w latach 1931–1939 prezesem RNOZ był Kazimierz ks. Światopełk-Mirski; E. Kłoczowski, dz. cyt., s. 175-177; *Organizacje ziemiańskie na...*, s. 117-122; S. Rudnicki, *Ziemianstwo polskie...*, s. 99.

¹⁴⁴ *Związek Ziemian 1920/21*, Warszawa 1921, s. 5-6; B. Gałka, *Ziemianie i ich...*, s. 198, gdzie błędnie podaje nazwisko Ciechomskiego jako Ciechanowski; M. Raczkowski, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955)...*, s. 35-36 (tam źródła i literatura).

¹⁴⁵ *Sprawozdanie z działalności Związku...*, k. nlb.

¹⁴⁶ K. Apanowicz, *Historja Lubieńskiego Koła Ziemian. 1889–1934*, Warszawa 1935, s. 14-15, gdzie autor pisze, że pierwszym prezesem ZZ we Włocławku był Henryk Krzymuski z Falborza; „Ziemianin. Organ Związku Ziemian” 1917, z. 1, maj, s. 34.

¹⁴⁷ *Zebranie prezesów Oddziałów Związku Ziemian*, tamże, 1919, z. 7 i 8, lipiec-sierpień, s. 24.

1928	Włodzimierz Grodzicki	Lucjan Czaplicki	–	Antoni Byszewski
			–	Józef Czernicki
			–	Jerzy Gabriel
1929	Włodzimierz Grodzicki	Teodor Białecki	–	Antoni Byszewski
			–	Józef Czernicki
			–	Jerzy Gabriel
1930	Włodzimierz Grodzicki	Jerzy Ciechomski	–	Lucjan Czaplicki
			–	Józef Czernicki
			–	Jerzy Gabriel
1931	Jerzy Ciechomski	Witold Karczewski	Kazimierz Grüetzmacher	–
			Antoni Rynowski	–
			Henryk Sokołowski	–
1934	Jerzy Ciechomski	Witold Karczewski	Michał Andrzejewski	–
			Jerzy Gabriel	–
			Henryk Sokołowski	–
1938	Jerzy Ciechomski	Michał Andrzejewski	Bronisław Brzosko	Lucjan Czaplicki
			Jan Mieczysławski	Józef Czernicki
			Henryk Sokołowski	Henryk Krzymuski

Źródło: oprac. własne na podstawie: APToW, KPPPWi, sygn. 95, k. 7; tamże, SPW 1918–1939, sygn. 471, k. 6; *Sprawozdanie z działalności Związku...*, k. nlb.; *Związek Ziemiań 1919/20*, Warszawa 1921, s. 13; *Związek Ziemiań 1920/21*, dz. cyt., s. 15; „Kujawianin 1929. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 41; „Kujawianin 1930 Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1929], dz. cyt., s. 40; „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 40; „Kujawianin 1935. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., k. nlb.; „Kujawianin 1939. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., k. nlb.

Jerzy Ciechomski pełnił funkcję prezesa związku do wybuchu II wojny światowej¹⁴⁸.

Nie wiadomo ilu członków liczył włocławski oddział ZZ w ciągu swego istnienia w latach 1917–1939. Na dzień 30 czerwca 1917 r. było w nim 63 członków z 96 udziałami. W okresie od 1 lipca 1917 r. do 30 czerwca 1918 r. przybyło 15 członków, którzy wykupili 33 udziały. W lat dwudziestych i trzydziestych XX w. liczba członków włocławskiego ZZ była następująca: 1928 – 113, 1929 – 140, 1930 – 150, 1931 – 152,

¹⁴⁸ M. Raczkowski, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955)...*, s. 35.

1934 – 167 i 1938 – 161¹⁴⁹. Także nie znamy wszystkich nazwisk osób, które przynależały do ZZ we Włocławku. Listę właścicieli ziemskich powiatu włocławskiego, należących do włocławskiego oddziału ZZ z 1917 r. prezentuje poniższa tabela.

Tabela 65. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego członków oddziału włocławskiego ZZ w 1917 r.

Imię i nazwisko	Nazwa majątku	Wysokość udziałów w rublach
Kazimierz Apanowicz	Dziankówkę	250
Bronisław Brzosko	Wilkowiczki	250
Antoni Byszewski	Szczytno	250
Kazimierz Bacciarelli	Jądrowice	250
Henryk Ciechomski	Kostulin	250
Jerzy Ciechomski	Rutkowice	250
Wojciech Ciechomski	Kamienna	250
Lucjan Czaplicki	Jarantowiczki	250
Kazimierz Gautier	Bodzanówek	250
Stanisław Grodzicki	Lubraniec	250
Jan Guziński	Lubieniec	250
Jerzy Gabriel	Olganowo	250
Artur Haack	Dębice	1500
Adam Jankowski	Unisławice	250
Leon Kretkowski	Baruchowo	250
Stefan Kretkowski	Więśławice	250
Leopold Julian baron Kronenberg	Brzezie	2000
Henryk Krzymuski	Falborz	250
Lucjan Morzycki	Brzyszewo	250
Zygmunt Mirosławski	Czarne	250
Kazimierz Około-Kułak	Siewiersk	250
Ludwik Orpiszewski	Kłóbka	250
Mieczysław Ossowski	Beszyń	500
Józef Przywieczerski	Falborek	250
Antoni Sokołowski	Kępka Szlachecka	250
Ignacy Szajewski	Dąbie	250

Źródło: oprac. własne na podstawie: „Ziemianin. Organ Związku Ziemian” 1917, z. 1, maj, s. 40; tamże, z. 3, lipiec, s. 30.

¹⁴⁹ APToW, KPPPWł, sygn. 95, k. 7; *Związek Ziemian 1917/18*, dz. cyt., s. 5; „Kujawianin 1929. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 41; „Kujawianin 1930 Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 40; „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 40; „Kujawianin 1935. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., k. nlb.; „Kujawianin 1939. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., k. nlb.

W 1919 r. włocławskiego ZZ dołączyli: Jan Gliński z Boniewa i Bronisław Mirosławski z Czarnego – obydwaj mieli po jednym udziale¹⁵⁰.

Włocławski oddział ZZ przejawiał działalność na wielu polach, m.in. społecznym i gospodarczym. Na przykład w 1921 r. w związku z brakiem pożywienia wśród najbiedniejszych mieszkańców powiatów, na zebraniu 22 września, ziemianie zdecydowali się obłożyć kontyngentem w wysokości 5 kg ziarna z morgi podatkowej po cenie 5000 marek¹⁵¹. Z kolei w 1924 r. (27-28 sierpnia) odbył się we Włocławku zjazd przedstawicieli ZZ. Tematyka zjazdu dotyczyła unarodowieniu handlu rolniczego. Miejsce obrad wybrano nieprzypadkowo, bowiem teren Włocławskiego dysponował „Rolnikami”, które grupowały handel w polskich rękach¹⁵².

Również na terenie powiatu włocławskiego istniały kółka ZZ. Powstały one w wyniku przekształcenia Kół Porad Sąsiedzkich (KPS). Jednym z kół było Lubieńskie Koło Ziemian, zrzeszające do 1917 r. jako KPS ziemian z trzech powiatów: gostynińskiego, kutnowskiego oraz włocławskiego. Pierwsze zebranie KPS odbyło się 13 października 1889 r. w Działkowie, majątku Cypriana Apanowicza. Gospodarzem zebrania był Bronisław Kretkowski z Więslawic. Na spotkaniu omawiano sprawę związaną z plantacjami buraków cukrowych oraz stosunków z cukrownią w Łanietach.

¹⁵⁰ „Ziemianin. Organ Związku” 1919, z. 3, marzec, s. 43. W roku 1919/20 członkami ZZ z powiatu włocławskiego byli: Adolf Albrecht – Wilkowice, Kazimierz Apanowicz – Działkówek, Cezary Bacciarelli – Miechowice, Kazimierz Bacciarelli – Jądrowice, Bronisław Brzoso – Wilkowiczki, Mieczysław Busse – Kurowo, Tadeusz Busse – Redecz Kalny, Antoni Byszewski – Szczytno, Jerzy Ciechomski – Rutkowice, Wojciech Ciechomski – Kamienna, Jan Siniarski-Czaplicki – Borzymie, Lucjan Czaplicki – Jarantowice, Adam Doliński – Bodzanowo Wielkie, Stanisław Dorenda – Strzyżki, Anastazy Dulski – Grabkowo, Artur Feldt – Czerniewice, Tadeusz Findeisen – Śmiłowice, Józef Frank – Siemiony, Jerzy Gabriel – Olganowo, Kazimierz Gautier – Bodzanówek, Jan Gliński – Boniewo, Jan Guziński – Lubieniec, Bronisław Grodzicki – Lubraniec, Filip Grodzicki – Lubraniec, Kazimierz Grodzicki – Sokołowo, Stanisław Grodzicki – Lubraniec, Adam Jankowski – Unisławice, Zygmunt Komecki – Bogusławice, Ignacy Kretkowski – Grodno, Leon Kretkowski – Baruchowo, Stefan Kretkowski – Więslawice, Wiktor Krieger (Krüger) – Siarczyce, Henryk Krzymuski – Falborz, Bronisław Mirosławski – Czarne, Zygmunt Mirosławski – Czarne, Tadeusz Misiewicz – Pieleszki (Pieleszki-Zalesie), Konstanty Morzycki – Rzeżewo, Lucjan Morzycki – Brzyszewo, Kazimierz Około-Kułąk – Siewiersk, Ludwik Orpiszewski – Kłóbka, Władysław Orpiszewski – Krzewie, Mieczysław Ossowski – Beszyn, Stanisław Piaszczyński – Dąbrówka, Jan Podkóliński – Zawada, Józef Przywieczerski – Falborek, Klemens Radomyski – Wąwał, Feliks Działkowski – Ruszków, Antoni Sokołowski – Kępka Szlachecka, Ignacy Szajewski – Dąbie Kujawskie, Gabriel Szałwiński – Lijewo, Tadeusz Tabaczyński – Redecz Wielki, Edward Werner – Lubień, Benedykt Wodziński – Grójec, zob. *Związek Ziemian 1919/20*, dz. cyt., s. 25, 27-33, 36-37, 40-45, 47-49, 51.

¹⁵¹ *Z dziedziny samopomocy społecznej*, „Przegląd Ziemiański” 1922, nr 17, z 29 kwietnia, s. 4-5; *Ziemianstwa a aprowizacja*, tamże, 1921, nr 34-35, z 23 października, s. 8.

¹⁵² St.P.W. [S. Prus-Wiśniewski], *Zjazd rolników we Włocławku*, „Dzień Polski” 1924, nr 213, z 16 września, s. 7; *W sprawie unarodowienia handlu rolniczego*, „Gazeta Rolnicza” 1924, nr 33-34, z 19 sierpnia, s. 832; *Zjazd rolniczy we Włocławku w sprawie unarodowienia handlu*, tamże, 1924, nr 39, z 26 września, s. 975; *Zjazd w sprawie unarodowienia handlu rolnego*, „Dzień Polski”, 1924, nr 189, z 18 sierpnia, s. 5. Szerzej na temat unarodowienia handlu, co de facto wiązało się z wyeliminowaniem z handlu Żydów będzie przy opisie relacji ziemianie a Żydzi.

Zebrania koła odbywały się w następnych latach m.in.: w Woli Adamowej Górskiego (21 października 1893 r.), Więslawicach Bronisława Kretkowskiego (31 marca 1894 r.), Baruchowie Leona Kretkowskiego (14 marca 1900 r.) i Kątach (10 sierpnia 1902 r.). Z chwilą powstania ZZ, lubieńskie KPS przekształcono w Lubieńskie Koło Ziemian. Prezesami KPS, a następnie Lubieńskiego Koła Ziemian byli: Juliusz Waliszewski z Lubienia (1903–1909), Stefan Kostrzeński z Woli Pierowej (1910–1917), Ludwik Orpiszewski z Kłóbki (1918–1920) i Jerzy Ciechomski z Rutkowic (1920–1939). Lubieńskie Koło Ziemian było forum wymiany poglądów natury politycznej i gospodarczej. Wśród omawianych problemów były m.in.: wychodźstwo robotników rolnych do Prus, doświadczenia nawozowe roślin, przyłączenie się do Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń „Snop”, sprawa budowy mleczarni w Czerniewicach i sprawy pracowników w majątkach ziemskich¹⁵³.

4.3.4. Organizacje branżowe

Ziemianie będący producentami płodów rolnych, produktów pochodzenia zwierzęcego i samych zwierząt w celu obrony swoich interesów byli organizatorami instytucji, stowarzyszeń oraz związków mających zrzeszać producentów rolnych. Organizacje te miały charakter branżowy. Wśród powstałych były takie stowarzyszenia jak: Związek Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polski, Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego w Warszawie, Warszawskie Towarzystwo Mleczarskie, Zrzeszenie Producentów Mleka i Okręgowe Towarzystwo Pszczelnicze we Włocławku. W zakładanych towarzystwach znaczącą rolę odgrywali właściciele ziemscy powiatu włocławskiego. Wobec znaczącego ich udziału w tych organach, autor przedstawi wybrane instytucje.

Pierwszą z organizacji branżowych skupiających ziemian był Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego (ZSPBC) w Warszawie. Początki jego wiążą się z okresem Wielkiej Wojny, kiedy to w 1916 r. powstał Związek Plantatorów Buraka Cukrowego. Z chwilą założenia ZZ, w jego ramach w 1917 r. powołano Sekcję Plantatorów Buraków Cukrowych. Trzy lata później postanowiono założyć organizację, która byłaby niezależna od ZZ. W związku z tym, 20 grudnia 1920 r. powołano komisję organizacyjną Centralnego Przedstawicielstwa Zrzeszonych Plantatorów. Z powiatu włocławskiego weszli do niej Ludwik Orpiszewski z Kłóbki oraz Stanisław Grodzicki

¹⁵³ K. Apanowicz, *Historja Lubieńskiego Koła...*, passim; M. Raczkowski, *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955)...*, s. 35.

z Lubrańca. Rezultatem jej prac był statut ZSPBC. Mimo poczynionych kroków, nie udało się stworzyć ZSPBC, dlatego na zebraniu 22 stycznia 1922 r. dokonano wyboru Centralnego Przedstawicielstwa Zrzeszonych Plantatorów z Tymczasowym Zarządem. Prezesem został Ludwik Orpiszewski, natomiast Stanisław Grodzicki pełnił funkcję członka zarządu. Związek pod swoją nazwą rozpoczął pracę w 1923 r. Na fotelu prezesa do połowy 1924 r. zasiadał Orpiszewski. Stanisław Grodzicki był członkiem zarządu do 1929 r.¹⁵⁴

W 1926 r. założono Związek Producentów Mleka. Idea jego założenia zrodziła się w 1925 r. podczas pierwszego zjazdu ziemiańskiego. Zebranie komitetu organizacyjnego, w którego pracach uczestniczył Jerzy Ciechomski z Rutkowic, odbyło się 15 marca 1926 r. Jerzy Ciechomski był członkiem zarządu w latach 1926–1932, w tym od 1929 r. pełnił funkcję prezesa zarządu. Do związku należał również Jerzy Gabriel z Olganowa, będący członkiem Rady Nadzorczej i od 1929 r. jej przewodniczącym¹⁵⁵.

Ziemianie powiatu włocławskiego mieli duży wpływ na powstanie Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej (ZWJB RP). Wiosną 1931 r. odbyło się zebranie producentów jęczmienia okręgu włocławskiego, którego założycielami byli Antoni Byszewski i Siniarski-Czaplicki, zapewne Kazimierz. Ze swego grona wybrali przedstawicieli, którzy zasilili komisję organizacyjną ZWJB RP. Także zebranie producentów jęczmienia w kwietniu tego roku, mające miejsce w Poznaniu wyłoniło swoich delegatów do tej komisji. Początkowo (22 czerwca 1931 r.) powstał Związek Wytwórców Jęczmienia Browarnego Zachodniej Polski. Zebranie założycielskie ZWJB RP odbyło się 4 grudnia 1931 r. W jego trakcie wybrano zarząd w składzie: Włodzimierz Watta-Skrzydlewski z Wójcina – prezes, Antoni Byszewski z Borzymowic – wiceprezes, Mieczysław Paluch oraz Stanisław Jentys – członkowie. Zastępcami zostali: Jaxa-Bykowski, Jerzy Radomski i Stanisław Wiśniewski. W następnym roku zmiany zaszły jedynie w składzie członków zarządu, do którego oprócz Mieczysława Palucha weszli: Zygmunt Chrzanowski i Jan Morawski. Rok później ze względu na stan zdrowia, Włodzimierz Watta-Skrzydlewski ustąpił ze stanowiska prezesa. Fotel po nim objął Antoni Byszewski (pełnił funkcję od 21 marca 1933 r. do

¹⁵⁴ K. Apanowicz, *Historja Lubieńskiego Koła...*, s. 14-15; W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 211-212; T. Morysiński, *Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego w Warszawie*, w: *Księga Pamiątkowa na...*, t. 1, s. 386-387; *Organizacje ziemiańskie na...*, s. 126-128.

¹⁵⁵ Tamże, s. 131; W. Mich, *Związek ziemian...*, s. 214; St.P.W. [S. Prus-Wiśniewski], *Zjazd producentów mleka*, „Dzień Polski” 1926, nr 61, z 16 marca, s. 7; *Nabiał*, „Kurier Warszawski” 1927, nr 231, z 24 sierpnia, s. 13; *Walne Zebranie Zrzeszenia Producentów Mleka*, „Gazeta Rolnicza” 1932, nr 10, z 4 marca, s. 257-258.

wybuchu II wojny światowej), a wiceprezesem został Jan Morawski. Do zarządu dokooptowano Lucjana Prądyńskiego i Stanisława Maciejewskiego¹⁵⁶.

Oprócz zrzeszania wytwórców jęczmienia browarnego, najważniejszym zadaniem, jakie realizował ZWJB RP była organizacja Ogólnopolskich Targów na jęczmień browarny i słód browarny, odbywające się w Poznaniu. Pierwsze targi odbyły się 7-9 października 1932 r., natomiast ostatnie 21-23 września 1938 r. W celu ich organizacji co roku powoływano Komitet Targów. Jego przewodniczącym w latach 1932–1938 był Antoni Byszewski z Borzymowic, który dokonywał również ich otwarcia. Targi były miejscem, gdzie prezentowano nowe odmiany jęczmienia, zawierano kontrakty kupna-sprzedaży jęczmienia między producentami a zainteresowanymi firmami. Na przykład 1938 r. na Targach sprzedano 30 t jęczmienia za cenę poniżej 16 zł za 100 kg, 462,5 t za cenę od 16 do 17 zł za 100 kg i 260 t powyżej 17 zł za 100 kg¹⁵⁷.

Oprócz powołania ogólnopolskiego związku, pod przewodnictwem Antoniego Byszewskiego, członkowie Czerniewickiego KPS, na posiedzeniu tego koła z 25 czerwca 1931 r. zdecydowali się na zorganizowanie Zrzeszenia Producentów Jęczmienia Browarnego w Czerniewicach. Zostało ono założone 1 lipca tego samego roku. W 1938 r. było w nim zrzeszonych 29 członków, którzy uprawiali 1207 ha jęczmienia¹⁵⁸. Na terenie powiatu włocławskiego działały jeszcze Brzesko-Lubranieckie Zrzeszenie Jęczmienia

¹⁵⁶ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 43-44; J. Łoś, *Związki branżowe w produkcji roślinnej*, w: *Księga Pamiątkowa na...*, s. 404; *I zjazd delegatów Zw. Wytwórców Jęczmienia Browarnego R.P.*, „Gazeta Handlowa” 1932, nr 93, z 23 kwietnia, s. 3; *II zjazd Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego R.P.*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1933, nr 74, z 30 marca, s. 2; *Jęczmień browarny*, „Kurier Warszawski” 1933, nr 86, z 27 marca (wyd. wieczorne), s.13; *Organizacja producentów jęczmienia*, „Słowo Polskie” 1931, nr 219, z 12 sierpnia, s. 9; *Z Warszawskiej Izby Rolniczej*, „Gazeta Rolnicza” 1931, nr 29-30, z 24 lipca, s. 1258; *Ze Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego*, „Kurier Warszawski” 1932, nr 124, z 5 maja, s. 19.

¹⁵⁷ J. Dmochowski, *V i VI Ogólnopolskie Targi Jęczmienne w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 49, z 3 grudnia, s. 1258-1261; J. Dmochowski, J. Radomyski, *Sprawozdanie z IV Ogólnopolskich Targów na jęczmień browarny i słów piwowarski oraz pokazu prób jęczmion browarnych, siewnych i słodu w Poznaniu w dniach 24-26 września 1935*, w: *Jęczmień 1934–1935*, Warszawa 1936, s. 35-65; J. Radomyski, *II. Ogólnopolskie Targi na jęczmień browarny w Poznaniu*, w: *Trzy lata pracy Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1934, s. 45-64; W. Zaborski, *Wyniki i wrażenia z III Targów na jęczmień browarny w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1934, nr 40, z 5 października, s. 1078-1081; *IV Targi na jęczmień i słód browarny w Poznaniu*, tamże, 1935, nr 40, z 4 października, s. 1081; *Sprawozdanie z I. Ogólnopolskich...*, pass.; *Sprawozdanie z VIII Ogólnopolskich Targów na Jęczmień i Słód Browarny w Poznaniu w roku 1938*, w: *Jęczmień 1937–1938*, Warszawa 1939, s. 31-36; *Wyniki III Ogólnopolskich targów na jęczmień browarny w Poznaniu*, w: *O działalności Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego*, Poznań 1935, s. 11-14; *Z V Ogólnopolskich Targów na jęczmień i słód browarny w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1936, nr 38, z 18 września, s. 955-956.

¹⁵⁸ J. Czaplicki, dz. cyt., s. 65; K. Siniarski-Czaplicki, *Oplacalność uprawy jęczmienia browarnego na Kujawach. (Referat na VII Ogólnopolskich Targach na jęczmień browarny w Poznaniu dn. 22.IX.1938 r.)*, „Gazeta Rolnicza” 1938, nr 45, z 11 listopada, s. 1298. Artykuł Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego, który ukazał się w dwóch częściach na łamach „Gazety Rolniczej” (1938, nr 45, z 11 listopada, s. 1926-1299; nr 46, z 18 listopada, s. 1327-1330) został przedrukowany w publikacji: *Jęczmień 1937–1938...*, s. 12-31.

Browarnego (26 członków, 1238 ha) i Lubieńskie Zrzeszenie Producentów Jęczmienia Browarnego (10 członków, 445 ha)¹⁵⁹.

Powyższe przedstawienie organizacji branżowych nie wyczerpuje wszystkich instytucji, w jakich działali ziemianie powiatu włocławskiego. Maria ze Strzeszewskich Kretkowska z Baruchowa, była jedną z założycielek Okręgowego Towarzystwa Pszczelniczego Powiatu Włocławskiego we Włocławku (18 stycznia 1923 r.)¹⁶⁰. W 1938 r. w Choceniu założono Koło Pszczelarskie w ramach Pomorskiego Związku Pszczelarzy. Przewodniczącą zebrania organizacyjnego (19 listopada) była Wanda Około-Kułąk z Siewierska, którą wybrano na przewodniczącą koła. Z kolei Helena Gabriel z Olganowa i Jadwiga Siniarska-Czaplicka weszły w skład komisji rewizyjnej¹⁶¹. Tadeusz Findeisen ze Śmiłowic od 1931 r. był członkiem Rady Zarządzającej Polskiego Związku Bekonowego, w której to Prezydium był wiceprezesem. Funkcję wiceprezesa pełnił do 1933 r. Od 1934 r. związek ten miał nazwę „Polski Związek Eksporterów Bekonu i Artykułów Zwierzęcych”. Tadeusz Findeisen wszedł w skład prezydium rady jako wiceprezes¹⁶².

Działalność ziemian powiatu włocławskiego na polu gospodarczym przejawiała się w pracy w wielu organizacjach zarówno stricte rolniczych, jak i o charakterze finansowym oraz branżowym. Ich zaangażowanie w powstawanie towarzystw, stowarzyszeń oraz wymienionych związków ukazuje ogrom pracy, jaki wnosili do życia gospodarczego Królestwa Polskiego, a następnie Drugiej Rzeczypospolitej. Właściciele ziemscy działali w gremiach nie tylko lokalnych towarzystw, ale co ważne byli wybierani na funkcje prezesów i wiceprezesów organizacji o charakterze ogólnopolskim, co pokazywało jakim znaczeniem cieszyło się ziemiaństwo powiatu włocławskiego. Analiza poszczególnych organizacji rolniczych pokazuje, że wiele przedsięwzięć, w których uczestniczyli ziemianie Włocławskiego były wzorcem dla innych części odrodzonego kraju.

¹⁵⁹ J. Czaplicki, dz. cyt., s. 66.

¹⁶⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 511.

¹⁶¹ *Chocień*, „Paseka Pomorska. Miesięcznik poświęcony pszczelarstwu praktycznemu. Organ Pomorskiego Związku Pszczelarzy” 1938, nr 12, grudzień, s. 317.

¹⁶² *Reorganizacja Związku Eksporterów Bekonów*, „Kurier Poranny” 1934, n 121, z 3 maja, s. 9; *Walne Zgromadzenie Polskiego Związku Bekonowego*, „Gazeta Rolnicza” 1931, nr 44, z 30 października, s. 1651; *Z Polskiego Związku Bekonowego*, tamże, 1931, nr 51-52, z 18 grudnia, s. 1943; *Z Polskiego Związku Bekonowego*, tamże, 1933, nr 10, z 10 marca, s. 223.

4.4. Działalność kulturalna

Kultura stanowiła jedną z dziedzin życia, rozwijaną przez ziemian, co było możliwe ze względu posiadane przez nich na środki finansowe. Właściciele ziemscy byli mecenasami artystów, ofiarodawcami na rzecz różnych placówek związanych z szeroko pojętą kulturą. Dwory, pałace stawały się miejscem gromadzenia książek i innych wydawnictw oraz dzieł sztuki wybitnych twórców. Także sami chwyтали za pióro, pisząc książki, broszury czy artykuły wydawane na łamach różnych czasopism. Ich tematyka była zróżnicowana i nie dotyczyła jedynie rolnictwa¹⁶³.

Wśród siedzib ziemiańskich, w których kolekcjonowano obrazy był Osiecz Wielki. Zgromadzono tam obrazy przedstawiające malarstwo polskie: Stanisław Koniecpolski – malarz nieznany, XVII w., portret króla Władysława IV – autor nieznany, XVII w., portret szlachcica Koseckiego – autor nieznany, XVIII w., portret Stanisława Augusta Poniatowskiego – warsztat Marcelego Bacciarellego, koniec XVIII w., pejzaże: romantyczny i włoski pędzla Seweryna Mielżyńskiego, Zakrzew koło Radomia Franciszka Ruśkiewicza, malarstwo włoskie: Pokłon Pasterzy Jacopo da Ponte (Bassano) z XVI w., Prace Amorków – nieznanego artysty, z XVIII w., Biczowanie – ze szkoły włoskiej z XVIII w. czy malarstwo niemieckie: Scena pasterska – F. Böhm z XVIII w. i Jezioro w górach – nieznanego malarza z poł. XIX w.¹⁶⁴ Także w Więśławicach istniała duża kolekcja obrazów. Stefan Kretkowski, właściciel majątku, zakupił kolekcję malarstwa europejskiego od Tyszkiewiczów z Landwarowa. Byli oni właścicielami antykwarium w Rzymie. Wśród obrazów były dzieła m.in. szkoły Rembrandta czy Rubensa. W Więśławicach i Baruchowie przebywał Henryk Sokołowski, malując portrety rodziny Kretkowskich, które uzupełniły portrety powstałe w XIX w.: Zygmunta Kretkowskiego, wojewody chełmińskiego, Ludwika Kretkowskiego, wojewody brzesko-kujawskiego, bp. Feliksa Kretkowskiego czy Jakuba Zygmunta Kretkowskiego, starosty przedeckiego¹⁶⁵. Z kolei w Borzymowicach przebywał malarz Jan Stępień, malując portrety Alicji z Bogdańskich Byszewskiej. Do Włocławka przybył on na zaproszenie

¹⁶³ Zob. m.in. A. Dymmel, *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w połowie XIX wieku (w świetle akt notarialnych Serafina Komwickiego)*, w: *Z książką przez wieki*, red. nauk. A. Krawczyk, Lublin 2002, (*Res Historica*, z. 13), s. 243-255; T. Epsztein, *Z piórem i paletą...*, passim; J. Kozińska-Chachaj, *Księgozbiory ziemiańskie na Lubelszczyźnie w XIX i XX w.*, „Bibliotekarz Lubelski” 47, 2004, s. 59-77.

¹⁶⁴ R. Hankowska, *Malarstwo zabytkowe...*, s. 5-7, 13-14, 22-24, 28, 30; A. Zapora, *Kujawska Galeria Sztuki...*, s. 8-9.

¹⁶⁵ R. Hankowska, *Malarstwo zabytkowe...*, s. 11-12; A. Mietz, *Portrety i portretowani. Z problematyki mecenatu artystycznego Kretkowskich*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej]” 1990, t. 3, s. 125-145; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 497.

Kronenbergów¹⁶⁶. Także rodzina Kronenbergów była znana jako kolekcjonerzy sztuki. Wśród obrazów, jakie znajdowały się w warszawskim pałacu tej rodziny były obrazy Wojciecha Gersona *Górale tatrzańscy w szalasie*, Józefa Simmlera – portrety Marii Róży i Róży Marii Karoliny, córek Leopolda Kronenberga, Bernarda Bellotta zwanego Canalettem – widok Ujazdowa i Łazienek, akwarele Zygmunta Vogla – *Widok Krakowskiego Przedmieścia w Warszawie*, *Widok Warszawy wzięty spod ogrodu klasztoru św. Kazimierza* i *Widok Warszawy wzięty z Pragi spod kościoła Loretańskiego* czy Józefa Chełmońskiego – *Gwiazdzista noc*¹⁶⁷.

Właściciele ziemscy nie zamykali swoich zbiorów przed innymi osobami. Udostępniali je na wystawy, a także ofiarowali muzeom i uniwersytetom. Na przykład na wystawie etnograficzno-artystycznej otwartej we Włocławku 14 maja 1911 r., której komitet organizacyjny tworzyli: Władysław Nowca – prezes, Antoni Byszewski ze Szczytna – wiceprezes, J. Kuszkowski – dyrektor, Zygmunt Błędowski – sekretarz oraz członkowie: Irena Haack z Dębic, Cyprian Apanowicz z Działkówka, S. Niwiński, Antoni Olszakowski, W. Piechaczek, Szymon Rajca, ks. Kazimierz Służalek, dr J. Skibiński oraz Henryk Wińcza, obrazy ze swojej galerii prezentował Kazimierz Jerzmanowski ze Zbijewa. Wśród autorów prac byli m.in.: Jan Matejko, Henryk Siemiradzki, Kossakowie, Olga Boznańska, Aleksander Gierymski, Julian Fałat, Franciszek Żmurko, Józef Rapacki, Alfred Wierusz-Kowalski i Piotr Stachiewicz¹⁶⁸. Z kolei wśród ofiarodawców na rzecz Muzeum Kujawskiego we Włocławku można wymienić chociażby Antoniego Byszewskiego ze Szczytna – w 1909 r. ofiarował 6 sztychów portretowych, Stanisława Szypowskiego z Niemojewa, który przekazał w tym samym roku 4 staloryty przedstawiające sceny z życia Napoleona oraz Irenę Haack, która w 1939 r. na rzecz muzeum przekazała 3 obrazy Henryka Sokołowskiego: portret Marii z Teodorowiczów Bojańczykowej, „Powódź w Potoku”, „Staw w parku dembickim”, pejzażyk Ludwika Boucharda i obraz Leontyny Płonczyńskiej pod tytułem

¹⁶⁶ A. Byszewska, *Życiorys...*, k. 12v; P. Nowakowski, *Stępień Jan (1895–1976), artysta malarz, działacz kulturalny*, w: WSB, t. 2, dz. cyt., s. 166-167.

¹⁶⁷ T.S. Jaroszewski, *Wielki borgis – mecenas, kolekcjoner, odbiorca*, w: *Mecenas. Kolekcjoner. Odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Katowice, listopad 1981*, Warszawa 1984, s. 102-107.

¹⁶⁸ A. Janowski, *Wystawa Kujawska*, „Ziemia” 1911, nr 23, z 10 czerwca, s. 382; A. Mietz, *Aleksander Janowski i jego związki z Kujawskim ruchem krajoznawczym i muzealnictwem w 80-lecie muzeum we Włocławku*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawski i Dobrzyńskiej]” 1990, t. 3, s. 11; tenże, *Jerzmanowski Kazimierz*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 112; *Wystawa we Włocławku*, „Świat” 1911, nr 27, z 3 czerwca, s. 23.

„Chryzantemy”¹⁶⁹. Z kolei Leopold Julian baron Kronenberg w 1928 r. na rzecz Uniwersytetu Warszawskiego ofiarował obraz, będący reprodukcją fresku „Szkoła ateńska” Rafaela znajdującego się w Watykanie¹⁷⁰.

Oprócz obrazów w dworach były gromadzone książki. Ziemianie tworzyli biblioteki, kolekcjonując dzieła wybitnych polskich pisarzy, jak Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki czy Józef Ignacy Kraszewski, książki historyczne, rolnicze, encyklopedie, herbarze itp. Biblioteki znajdowały się w każdym dworze, o czym obecnie świadczą pozostałości księgozbiorów u prywatnych osób i zdjęcia przedstawiające biblioteki jako wyposażenie salonów czy gabinetów. W dworze otmianowskim należącym od 1936 r. do rodziny Dobrskiej były takie książki, jak: Stefana Hinczy, *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Polski*, Łódź-Katowice 1928; *Pisma Juliusza Słowackiego. Zbiór utworów wydanych za życia i po śmierci autora w układzie Artura Górskiego*, t. 6, Kraków 1908; Stefana Żeromskiego, *Andrzej Radek czyli syzyfowe prace*, Warszawa 1910; *Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce*, przez Juliusza Falkowskiego, t. 5, Poznań-Kraków 1887; Pawła Bert’a, *Kurs elementarny nauk przyrodniczych. Człowiek – zwierzęta – rośliny – kamienie. Fizyka i chemia. Opowiadania. Streszczenia. Pytania. Pogadanki. 300-sta rycin*, Warszawa 1917; Romaina Rollanda, *Jan Krzysztof*, t. 3: *Antonina. Dom. Przyjaciółki*, przekład autoryzowany L. Staffa, Lwów-Poznań 1927; Selmy Lagerlofa, *Gösta Berling*, przekład autoryzowany F. Mirandoli, Lwów-Poznań 1924; Mikołaja Mazanowskiego, *Charakterystyki literackie pisarzy polskich*, t. 1: *Juliusz Słowacki*, Złoczów b.r.w.; Kazimierza Piwarskiego i Władysława Konopczyńskiego, *Wojny religijne i absolutyzm*, w serii *Wielka historia powszechna*, t. 5, cz. 2, Warszawa 1938 czy Tadeusza Wałka-Czerneckiego i Stanisława Witkowskiego, *Dzieje greckie*, w tej samej serii, t. 2, Warszawa 1934¹⁷¹. Paweł Bloch, właściciel Czupel, książki ze swojej biblioteki sygnował owalną pieczęcią, na której widniał napis: Paweł Bloch, Czuple, poczta Boniewo. Gromadził m.in. wydawnictwa z serii „Biblioteka dzieł wyborowych”. Wśród tytułów były następujące dzieła: Kajetana Kraszewskiego, *Bartochowski. Opowiadanie z końca XVIII wieku według opowiadań rodzinnych*, z przedmową Teodora Jeske-Choińskiego,

¹⁶⁹ *Cenny dar dla Muzeum Ziemi Kujawskiej*, „Express Kujawski” 1939, nr 5, z 6-7 stycznia, s. 12; *Tow. Krajoznawcze*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 13, z 30 stycznia, s. 2; *Tow. Krajoznawcze*, tamże, 1909, nr 63, z 29 maja, s. 2.

¹⁷⁰ *Piękny dar dla Uniwersytetu*, „Trybuna Akademicka. Organ Związku Żydowskich Akademickich Stowarzyszeń Samopomocowych w Polsce” 1928, nr 3 (47), z marca, s. 20.

¹⁷¹ Książki w zbiorach Gabrieli Rybackiej z Nowej Wsi koło Torunia.

t. 2, Warszawa 1899; Karola Raisa, *Patryoci z zakątki (Západli vlastenci)*, powieść czeska w przekładzie J. Kietlińskiej-Rudzkiej, t. 2, Warszawa 1900; Walerii Marrené-Morzkowska, *Błędne koła. Powieść*, z przedmową Teodora Jeske-Choińskiego, t. 2, Warszawa 1900; Józefa Siemiradzkiego, *Szlakiem wychodźców. Wspomnienia z podróży po Brazylii, odbytej z polecenia Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, z przedmową Juliana Ochorowicza, t. 1-2, Warszawa 1900; Władysława St. Reymonta, *Sprawiedliwie! Szkic powieściowy*, z przedmową z przedmową Teodora Jeske-Choińskiego, Warszawa 1900; Teodora Tomasza Jeża (pseudonim Zygmunt Fortuna Miłkowskiego), *Szandor Kowacz (szkic)*, z przedmową Piotra Chmielowskiego, t. 1, Warszawa 1900; Augusta Seidla, *Transwaal i Boerowie*, przekład w skróceniu Włodzimierza Trąmpczyńskiego, z przedmową Juliana Ochorowicza, Warszawa 1899 i Ernesta Lassara-Cohn'a, *Chemia Życia Codziennego. Wykłady publiczne*, z upoważnienia autora podług III-go wydania niemieckiego przełożył Marian Stępowski, z przedmową Juliana Ochorowicza, t. 2, Warszawa 1900¹⁷². W Lubrańcu Stanisława Grodzickiego znajdowała się biblioteka, która częściowo pochodziła po poprzednich właścicielach Mniewskich. Obejmowała głównie dzieła o treści religijno-filozoficznej z XVIII oraz XIX w.¹⁷³ Z kolei rodzina Kronenbergów posiadała księgozbiory mieszczące się w pałacach w Brzeziu i Wieniu oraz Warszawie. Książki z tych dwóch pierwszych miejsc były opatrywane owalną pieczęcią z napisem: Brzezie-Wieniec. Wśród do dziś zachowanych książek zachowała się *Galerya obrazów szlacheckich*, opowiadania Cześnikiewicza, pseudonim Józefa Aleksandra Miniszewskiego, t. 1, Warszawa 1860¹⁷⁴. Z kolei o warszawskim księgozbiore Chwalewik pisał: *Biblioteka w stare druki i piękne ilustrowane wydawnictwa zasobna*¹⁷⁵. Duża biblioteka znajdowała się również w Chodczku. Świadczy o tym dar Karola Lucjana Wernera, właściciela majątku dla biblioteki gminnej w Chodczu. W 1937 r. ofiarował jej 457 książek¹⁷⁶. W dworze w Dębicach Haacków dla biblioteki przeznaczono osobne pomieszczenie, które posiadało wyjście na oranżerię.

¹⁷² Książki w zbiorach Piotra Kwaśniewskiego ze Szczytna.

¹⁷³ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym miejscowości ułożone*, t. 1: A–M, Warszawa 1926, s. 366.

¹⁷⁴ Książka w zbiorach autora.

¹⁷⁵ Cyt. za: E. Chwalewik, dz. cyt., t. 2: N–Ż, Warszawa-Kraków 1927, s. 398.

¹⁷⁶ M. Pawlak, *W odrodzonej Rzeczypospolitej i w okresie II wojny światowej*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 42. Ponadto zob. J. i A. Mietz, *Biblioteki i Księgozbiory Chodeckie*, Chodecz 1989, s. 19.

Książki były przechowywane w oszklonych regałach¹⁷⁷. O bibliotece w zbijewskim dworze po latach tak pisał Władysław Matlakowski:

Obok fajczarni, w rogu przeciwnym do kominka stała piękna, oszklona mahoniowa biblioteczka /później stała w gabinecie w Głaznowie i spaliła się w Warszawie/. Księgozbiór Dziadka [Stanisława Zaborowskiego – M.R.], który odziedziczyła Walunia Kosińska [Walentyna z Zaborowskich Kosińska – M.R.], składał się z samych poważnych dzieł, przeważnie historycznych oraz z poezji: trzech wielkich poetów, z Wincentego Pola, Deotymy [Jadwigi Łuszczewskiej – M.R.], [Władysława – M.R.] Syrokomli, z powieści – całego Kraszewskiego, Korzeniowskiego, Kaczkowskiego, Rzewuskiego i – jako ostatnich nowości z „Trylogii” Sienkiewicza i powieści Prusa. Ulubioną lekturą Dziadka były dzieła historyczne, toteż nie brakowało między nimi ani Szajnochy, Szujskiego, Kalinki /było oprawne w aksamit pierwsze wydanie Konstytucji 3 Maja/, ani z obcych historyków „Historii Konsulatu i Cesarstwa” [Adolphe’a – M.R.] Thiersa. Wreszcie „Żywoty marszałków” napoleońskich z pięknymi miedziorytami¹⁷⁸.

Ziemia powiatu włocławskiego znajdujemy wśród prenumeratorów różnych wydawnictw. I tak na przykład Aleksander Higersberger z Chocenia, Stanisław Piaszczyński z Woli Nakonowskiej, Marian Rutkowski z Kamiennej i Antoni Sokołowski z Nart zaprenumerowali książkę jubileuszową „Kuriera Warszawskiego”¹⁷⁹. Także rodzina Kronenbergów zakupiła wspomnianą książkę, a Stanisław Kronenberg jest wymieniony wśród prenumeratorów dzieła Izaaka Kramstücka *Przysłowia Salomona*¹⁸⁰.

Dwory i pałace były także miejscem, gdzie były gromadzone archiwa rodzinne, rękopisy dzieł literackich, listy itp. We wspomnianym już Lubrańcu Stanisława Grodzickiego archiwum rodzinne zawierało listy braci Niemojewskich do Filipa Grodzickiego. O wiele więcej było dokumentów, w tym pergaminów, fascykułów rękopisów oraz druków ulotnych, dotyczących spraw majątkowych¹⁸¹. W Pałacu Kronenberga w Warszawie, jego właściciel Leopold Julian przechowywał bogate archiwum obejmujące dokumenty historyczne, takie jak: korespondencja Bohdana

¹⁷⁷ Zdjęcie biblioteki z Dębic, w zbiorach Elżbiety Kosseckiej z Warszawy.

¹⁷⁸ W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z 1886-1940*, mps., s. 28 (Dwór w Zbijewie), BN, rkps akc. 10875/1. Ponadto zob. P. Bokota, G.J. Budnik, *Zbijewo – zespół...*, s. 342.

¹⁷⁹ *Kurjer Warszawski. Książka Jubileuszowa ozdobiona 247 rysunkami w tekście. 1821–1896*, Warszawa 1896, s. 716, 723, 725-726.

¹⁸⁰ Tamże, s. 703, nabywcami książki pamiątkowej „Kuriera Warszawskiego” byli: Leopold Julian i Stanisław Kronenbergowie; *Przysłowia Salomona*, przełożone i objaśnione przez I. Kramstücka, Warszawa 1878, s. 11.

¹⁸¹ E. Chwalewik, dz. cyt., t. 1: A–M, s. 366.

Chmielnickiego spod Zamościa czy diariusze sejmowe. Ponadto był tam bogaty zbiór autografów, częściowo pochodzący ze zbiorów po Izydorze Kopernickim. Wśród nich można wymienić album ofiarowany Stanisławowi Jachowiczowi, zawierający kartę autografu ósmej księgi *Pana Tadeusza*. Także w kujawskich rezydencjach Kronenbergów było archiwum. Niestety, nie wiemy, ile dokumentów ono zawierało. Na pewno były tam dokumenty datowane od XVI w., jak potwierdzenie przywileju dla Pawła Orzechowskiego króla Aleksandra przez Stefana Batorego z 6 lutego 1581 r. W archiwum były przechowywane dokumenty osobiste rodziny, jak chociażby list Leopolda Juliana barona Kronenberga do siostr z Petersburga, datowany na 5 marca 1893 r. czy dwa bruliony Leopolda Juliana, zawierające przekłady starożytnych autorów na język francuski¹⁸². Również bogate archiwum znajdowało się w Kamiennej, który to majątek w XIX w. należał do rodziny Kretkowskich i rodzin z nimi spowinowaconych: Gliszczyńskich i Rutkowskich, a następnie Ciechomskich. Józef Bliziński o archiwum pisał:

W Kamionny [Kamiennej – M.R.] jest także archiwum familijne, ale że to archiwum było własnością domów więcej historycznych, stąd nic dziwnego, że jest nie tylko ważniejsze od Szczutkowskiego, ale w porównaniu nawet do innych archiwów prywatnych bogate jest. W Szczutkowie nawet prawdę powiedziawszy, nie ma żadnego archiwum, tylko troszkę papierów, w Kamionny co innego. W Kamionny mają być całe pliki, całe wiązki aktów urzędowych, listów prywatnych, graniczników. Są nawet przywileje królów i dawnych księży nie w pergaminach wprawdzie, ale w wyciągach z akt, w urzędowych odpisach. Dyplomata te jak mi mówiono, sięgają nawet idąc w tył aż do wieku XIV. Całą izbę w Kamionny zajęły te papiery; do wyświetlenia procesów i majątkowych spraw które dzisiaj się toczą, znaleziono niejeden dowód w archiwum w Kamionny. Wszystko to są zabytki po rodzinie Kretkowskich, bardzo dawnej a bardzo możnej kiedyś na Kujawach i dzisiaj nieco w znaczeniu i bogactwach podupadłej¹⁸³.

Ziemiańskie również sami chętnie chwytali za pióro, a także byli wydawcami gazet codziennych i innych publikacji. Jedną z tematów poruszanych przez właścicieli

¹⁸² Tamże, t. 2: N-Ż, s. 397-398; List Kraszewskiego do Kronenberga z 8/20 grudnia 1859 r. z Żytomierza, w: Józef Ignacy Kraszewski. *Leopold Kronenberg. Korespondencja 1859–1876*, wyd. M. Dynowska, Kraków 1929, s. 67-72; *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, oprac. J. Borysiak, H. Kozerska, E. Piskurewicz, W. Stummer, t. 6: Nr 1838-2052, Warszawa 1994, (*Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, 23), s. 58-59 (rkps. 1942); M. Pawłowska, *Archiwum rodziny Kronenbergów. Spuścizna po Leopoldzie Janie baronie Kronenbergu*, w: *Kronenbergowie – pamiątki rodzinne*, red. M. Dubrowska, Warszawa 1998, s. 213.

¹⁸³ J. Bliziński, *Golle pod Lubieniem* (w pow. Włocławskim). W kwietniu 1855 r., „Dziennik Warszawski” 1855, nr 115, z 19 kwietnia (1 maja), s. 2-3.

ziemskich było oczywiście rolnictwo i wszelkie sprawy związane z prowadzeniem majątków. Jednym z pierwszych, który pisał na tematy związane z rolnictwem był Jan Mittelstaedt, właściciel Dąbia, Kwilna oraz Końca. W 1851 r. w Poznaniu wydał *Uwagi nad gospodarstwem wiejskiem* (ss. 240). Osiem lat później nakładem autora opublikowano *Zarysy ekonomii politycznej zgodne z religią chrześcijańską zastosowane do gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa 1859. Drugie wydanie, pod niewiele zmienionym tytułem *Zarysy ekonomji politycznej zastosowane do gospodarstwa wiejskiego*, opublikowano w Warszawie w 1873 r. Rok później na rynek księgarski trafiła kolejna książka Mittelstaedta pod tytułem *70 miliardów rubli dla Rosyi* (Warszawa 1874)¹⁸⁴. Recenzje tej ostatniej, jakie pojawiły się na łamach „Wieku” i „Gazety Polskiej” spowodowały, że Mittelstaedt napisał i wydał drukiem odpowiedź na nie¹⁸⁵. We wrześniu 1888 r. Mittelstaedt ukończył pisać swoje ostatnie dzieło *Rozmyślanie nad nowym systemem ekonomii politycznej*, wydane w następnym roku w Warszawie¹⁸⁶.

Leopold Kronenberg, właściciel Brzezia i Wieńca, brał udział w przygotowywaniu, a następnie w wydawaniu encyklopedii rolnictwa, której ukazało się 5 tomów¹⁸⁷.

Tytus Piwnicki, właściciel Czapli i Stróży napisał dwie broszury i jedno większe opracowanie dotyczące owiec: *Dochód z owiec. Na podstawie ankiety Sekcji Centr. T-stwa rolniczego z r. 1909-go* (Warszawa 1910), *Krótki zarys żywienia owiec* (Warszawa 1911) i *W sprawie hodowli owiec* (Warszawa 1911)¹⁸⁸. Zarówno broszura z 1910 r., jak i ta z 1911 r. dotycząca hodowli owiec, były odbitkami artykułów opublikowanych w „Gazecie Rolniczej”¹⁸⁹.

¹⁸⁴ D. Grzybek, *Ziemiański ekonomista Jan Mittelstaedt i jego retrospektywna utopia*, „Politeja” 2013, 23, s. 397-398.

¹⁸⁵ J. Mittelstaedt, *Odpowiedź recenzentom warszawskim mojego dziełka 70 miliardów rubli dla Rosyi*, Warszawa 1874.

¹⁸⁶ Tenże, *Rozmyślanie nad nowym system ekonomii politycznej*, Warszawa 1889, s. 21; D. Grzybek, dz. cyt., s. 398, gdzie autor błędnie pisze, że dzieło to zostało wydane w rok śmierci autora, to jest w 1890 r. Omówienie prac Jana Mittelstaedta zob. tamże, s. 398-408.

¹⁸⁷ *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, wyd. pod red. J.T. Lubomirskiego, Ed. Stawiskiego, St. Przysańskiego, przy współudziale L. Krasieńskiego, L. Kronenberga, J. Zamoyskiego, t. 1: *A-C*, Warszawa 1873; t. 2: *D-G (gosp.)*, Warszawa 1874; t. 3: *G (gost.)-K*, Warszawa 1876; t. 4: *L-O*, Warszawa 1877; t. 5: *P-[Z]*, Warszawa 1879.

¹⁸⁸ B. Drzewiecki, T. Sławiński, *Piwniccy herbu Lubicz...*, s. 123; J. Wnęk, *Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 62, 2014, 4, s. 610.

¹⁸⁹ T. Piwnicki, *Dochód z owiec*, „Gazeta Rolnicza” 1910, nr 50, z 16 grudnia, s. 898-903; tenże, *W sprawie hodowli owiec*, tamże, 1911, nr 22, z 2 czerwca, s. 420-421.

Z pogranicza rolnictwa i geologii jest broszura Antoniego Byszewskiego z 1914 r.¹⁹⁰ Została ona trzykrotnie przedrukowana: dwukrotnie w 1929¹⁹¹ i raz w 1930 r.¹⁹² W tym samym roku została opublikowana monografia powiatu włocławskiego, której redaktorem był Antoni Byszewski¹⁹³. Jest to zbiór wiadomości o powiecie. Wśród części artykułów były poświęcone rolnictwu i sprawom z nim związanym. Należały do nich artykuły Antoniego Byszewskiego¹⁹⁴, Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego i Zbigniewa Korolkiewicza¹⁹⁵, Lucjana Czaplickiego i Teodora Białeckiego¹⁹⁶, Cezarego Bacciarrellego¹⁹⁷ oraz Edwarda Hemplera¹⁹⁸.

Sprawy związane z rolnictwem były poruszane również w artykułach publikowanych na łamach czasopism i prasy, głównie „Gazety Rolniczej”. Na przykład Kazimierz Siniarski-Czaplicki napisał *Oplacalność uprawy jęczmienia browarnego na Kujawach (Referat na VII Ogólnopolskich Targach na jęczmień browarny w Poznaniu dn. 22.IX.2938 r.)*¹⁹⁹. Jan Gliński z Boniewa, był autorem artykułów: *Zastosowanie*

¹⁹⁰ A. Byszewski, *Pochodzenie i typy gleb pow. włocławskiego*, Włocławek 1914, ss. 12.

¹⁹¹ „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 1, s. 7-14; „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym” 1929, nr 2, luty, s. 8-14.

¹⁹² Przedruk z tego roku ukazał się w: *Monografia*, t. I, s. 7-15.

¹⁹³ Na temat osoby redaktora monografii zob. A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 48-49. Antoni Byszewski pisał: *Jednak w pracy społecznej zdarzają się wpadki, gdy przedstawiciele władz z premedytacją podchodzą do zadań rozwiązywanych i pomyślnie wykonanych przez społeczników, ludzi dobrej woli i to, co zrobili inni przypisują swojej inicjatywie i pracy. Dziwny naprawdę stał się wypadek, gdy starosta pow. włocławskiego [Czesław Gajzler – M.R.] zwrócił się do mnie z prośbą, abym opracował monografię powiatu włocławskiego przy udziale ludzi kompetentnych w sprawach regionalnych, a sam według swojego zdania nie ma zielonego pojęcia o regionalizmie. Tak się pomyślnie składało, że byłem prezesem Towarzystwa Rolniczego i Towarzystwa Krajoznawczego, zagadnienia regionalizmu były mi znane. Wśród naszych instruktorów i członków Towarzystwa Rolniczego znalazł się komplet ludzi, którzy z ochotą zgodzili się bezpłatnie opracować poszczególne działy monografii powiatu. Wzięliśmy się szczerze do pracy i po upływie roku pod moją redakcją wykończyliśmy 20 wartościowych artykułów związanych z rolnictwem, leśnictwem, sprawami społecznymi i ekonomicznymi powiatu. Całość była gotowa do druku, było brak tylko przedmowy, lecz pewne nietaktowne posunięcia starosty (39) spowodowała, że przekazałem do Starostwa cały nasz zebrany elaborat, który starosta uzupełnił swoją przedmową. Niemniej całą zasługę przypisując sobie. Niestety dowiedział się o tym wojewoda [Stanisław – M.R.] Twardo i wręczając Prezydentowi Państwa [Ignacemu Mościckiemu – M.R.] egzemplarz „Monografii Powiatu Włocławskiego”, pominął milczeniem przedmowę starosty i wyświetlił właściwych autorów tego dzieła. Cyt. za: tamże.*

¹⁹⁴ *Klimat*, w: *Monografia*, t. I, s. 17-21; *Flora powiatu włocławskiego*, w: tamże, s. 23-29. Ten drugi artykuł został po raz pierwszy opublikowany w: „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 2, s. 116-121.

¹⁹⁵ *Ludność rolnicza w powiecie włocławskim*, w: *Monografia*, t. I, s. 47-54.

¹⁹⁶ *Kwestja społeczna w rolnictwie (ludność bezrolna, produktywność jej, podaż i zapotrzebowanie rąk roboczych, płace, ubezpieczenia socjalne)*, w: *Monografia*, t. I, s. 121-130. po raz pierwszy opublikowany w: „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 2, s. 79-87.

¹⁹⁷ *Łowiectwo i zwierzostan powiatu włocławskiego*, w: *Monografia*, t. I, s. 165-170.

¹⁹⁸ *Żegluga wodna, kolejki, koleje*, w: *Monografia*, t. I, s. 251-266.

¹⁹⁹ „Gazeta Rolnicza” 1938, nr 45, z 11 listopada, s. 1296-1299; tamże, nr 46, z 18 listopada, s. 1327-1330.

materiałów wybuchowych do celów rolniczych²⁰⁰, *Piekarnik do ziemniaków*²⁰¹ czy *W sprawie racjonalnej rozbudowy podwórza gospodarskiego*²⁰². Także wspomniany wielokrotnie Antoni Byszewski publikował na łamach „Gazety Rolniczej”. Po raz pierwszy opublikował tam swoją pracę dyplomową pod tytułem *Gospodarstwo rolne i hodowla w Snopkowie*, którą napisał w Puławach²⁰³. W 1925 r. wydano jego artykuł *Wyniki akcji gospodarczej na Kujawach. (Referat na Radzie Głównej C.T.R. w d. 5 grudnia 1924 r.)*²⁰⁴. Także referat Jerzego Ciechomskiego z Rutkowic wygłoszony w 1937 r. ogłoszono drukiem w „Gazecie Rolniczej”²⁰⁵.

Prace poświęcone innej tematyce były nielicznie reprezentowane w twórczości ziemian i ziemianek. Wśród prac o tematyce historycznej można wymienić teksty Antoniego Byszewskiego: *Puławy*, które zostały opublikowane jako artykuł²⁰⁶, a także osobna broszura (Włocławek 1911, ss. 15) i *Władysław Łokietek książę brzesko-kujawski, niezłomny król Polski (koniec dzielnicowości w Polsce)*, Warszawa 1932²⁰⁷, *Charakterystyka panowania Króla Władysława Łokietka*²⁰⁸ czy *Bitwa pod Płowcami*²⁰⁹. Z zagadnień społecznych na rynku wydawniczym pojawiły się jedynie dwie broszury: jedna Marii Kretkowskiej o ochronach²¹⁰, a druga Alicji Byszewskiej i Romana Kobendzy²¹¹. Broszurę o podłożu politycznym wydał w 1917 r. Leopold Julian baron

²⁰⁰ Tamże, 1934, nr 40, z 5 października, s. 1081-1083.

²⁰¹ Tamże, 1931, nr 42, z 16 października, s. 1578-1580.

²⁰² Tamże, 1926, nr 35, z 27 sierpnia, s. 773-774.

²⁰³ Tamże, 1902, nr 42, z 5 (18) października, s. 807-809; tamże, nr 44, z 18 (31) października, s. 852-854; tamże, nr 45, z 26 października (8 listopada), s. 873-875; tamże, nr 47, z 9 (22) listopada, s. 909-911; tamże, nr 48, z 16 (29) listopada, s. 931-933; A. Przeglądowski, *Dwór ziemiański na...*, s. 16.

²⁰⁴ „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 14, z 3 kwietnia, s. 392-399.

²⁰⁵ J. Ciechomski, *Produkcja mniejszej...*, cz. 1, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 27-28, z 9 lipca, s. 742-753; cz. 2, tamże, nr 29-30, z 23 lipca, s. 791-796.

²⁰⁶ „Wiś Ilustrowana” 1911, nr 3, marzec, s. 20-25.

²⁰⁷ *Bibliografia polska 1901-1939* (dalej: *BP 1901-1939*), pod red. J. Wilgat, t. 3: *Bol-Ce*, red. tomu B. Dobrzyńska i I. Olszewska, Warszawa 1993, s. 508-509; M.D., *Monografia o Władysławie Łokietku*, „Piast. Dodatek niedzielny oświatowo-społeczny Dziennika Kujawskiego” 1932, nr 32, z 14 sierpnia, s. 3, gdzie autor pisze: *Zasłużony regionalista i skrupulatny badacz historii Kujaw, prof. Antoni Byszewski z Borzymowic, wypuścił w bieżącym roku bardzo sumiennie opracowaną książkę [...] Gruntownie i fachowo opracowana książka prof. Antoniego Byszewskiego powinna znaleźć się w ręku każdego inteligenta. Nie wątpimy też, że będzie ona bodźcem do pracy dla naszych badaczy przeszłości z regionu kujawskiego.*

²⁰⁸ „Piast. Dodatek niedzielny oświatowo-społeczny Dziennika Kujawskiego” 1932, nr 29, z 24 lipca, s. 2-3.

²⁰⁹ Tamże, nr 31, z 7 sierpnia, s. 3.

²¹⁰ M. Kretkowska, *O ochronach wiejskich*, wyd. 2, Warszawa 1909 (ss. 22). Niestety, nie udało się ustalić, kiedy ukazało się pierwsze wydanie tejże broszury. Tomasz Sławiński (*Kretkowscy i ich...*, s. 486) z pewną przesadnością pisze: *Książka ta [O ochronach wiejskich – M.R.] zyskała popularność i miała kilka wydań. Wspomniana publikacja miała jedynie 2 wydania. Błąd ten powielają inni autorzy, np. A. Ciechalski, Kretkowska Maria, w: Ziemiańskie polscy, red. T. Epsztajn, cz. 12, Warszawa 2021, s. 154.*

²¹¹ *O polską choinkę*, Włocławek 1912 (ss. 22). Zob. *BP 1901-1939*, t. 3: *Bol-Ce*, s. 508.

Kronenberg²¹². Był on też autorem prac: *O muzyce i muzykach* (Warszawa 1936) i swoich wspomnień²¹³. Za pióro chwyłali też przedstawiciele rodziny Apanowiczów. Cyprian Adam Apanowicz napisał i wydał książkę pod tytułem *Kulig na Kujawach. Z dawnych wspomnień*, Włocławek 1913²¹⁴. Natomiast jego syn, Kazimierz, opisał historię koła ziemian z Lubienia Kujawskiego²¹⁵.

Ziemiaństwo miało także swój udział w wydawaniu gazet. Pionierem w tym zakresie był Leopold Kronenberg. Posiadając duże środki finansowe postanowił zakupić „Gazetę Codzienną”. Kupił ją 16 maja 1859 r. od Aleksandra Niewiarowskiego za sumę 12 tys. rubli. W dwa lata po dokonaniu transakcji powrócono do pierwotnego tytułu to jest „Gazety Polskiej”. W latach 1859–1862 za dział literacki był odpowiedzialny Józef Ignacy Kraszewski. Jego pensja wynosiła 3 tys. rubli rocznie oraz 30% udziałów w uzyskanych zyskach. Gazeta była w rękach rodziny Kronenbergów do 1898 r., kiedy to od spadkobierców Leopolda zakupił ją Jan Gadomski, dotychczasowy redaktor²¹⁶.

W 1910 r. we Włocławku został założony „Dziennik Kujawski. Pismo codzienne, polityczno-społeczne, obejmujące Kujawy i okolice”, którego wydawcą i redaktorem był Kazimierz Młodowski. Pierwszy numer ukazał się 16 sierpnia 1910 r. W styczniu 1911 r. Młodowski odstąpił gazetę Antoniemu Byszewskiemu ze Szczytna, Teodorowi Białeckiemu z Ząbina, dr. Witoldowi Piaseckiemu oraz dr. Janowi Skibińskiemu. Od nr 7 1911 r. redaktorem został Jan Kossobudzki, natomiast wydawcą Byszewski. Funkcje swe pełnili do wybuchu Wielkiej Wojny²¹⁷. Antoni Byszewski był także współzałożycielem „Gazety Kujawskiej. Pisma polityczno-społecznego poświęconego sprawom i stosunkom Ziemi Kujawskiej”. Pierwszy numer, tak zwany próbny, ukazał się

²¹² *Polska wobec stron walczących*, Piotrogród 1917; wyd. 2, Warszawa [1917].

²¹³ L.J. Kronenberg, *Wspomnienia...*, passim.

²¹⁴ *BP 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1: *A-Bars*, red. tomu I. Olszewska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 241.

²¹⁵ Tamże; K. Apanowicz, *Historja Lubieńskiego Koła...*, passim.

²¹⁶ List Kronenberga do Kraszewskiego, 20.III/1.IV.1859, w: *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 4; *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. 3: *1865–1918*, vol. 1, zebrał i oprac. Zespół Zakładu Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokołowskiej, Warszawa 2000, s. 173–174 (nr 1321); L.J., *Wspomnienia...*, s. 37–40; A. Żor, dz. cyt., s. 357–366.

²¹⁷ *Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie*, praca zbiorowa pod red. H. Baranowskiego, Toruń 1960, s. 251–252 (nr 1228); *Bibliografia historii Polski...*, s. 137–138 (nr 1189); A. Notkowski, *Z dziejów prasy polskiej na Kujawach wschodnich do 1918 r. Część I*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, R. 10, z. 3, s. 326–327; R. Ściślak, *Prasa włocławska*, „Kujawianin. Kalendarz na rok 1917”, Włocławek 1916, s. 254; *Kujawy. „Dziennik Kujawski”*, „Słowo” 1911, nr 13, z 13 stycznia, s. 5; *Zmiana w wydawnictwie*, „Dziennik Kujawski” wyd. Włocławek, 1911, nr 8, z 11 stycznia, s. 1.

w październiku 1905 r. Regularne wydawanie nastąpiło w roku następnym, kiedy to wychodziło trzy razy w tygodniu. Ostatni numer wydano 10 maja 1913 r.²¹⁸

Działalność kulturalna ziemiaństwa powiatu włocławskiego była widoczna na wielu polach. Nie ograniczała się jedynie do tworzenia kolekcji książek, obrazów, archiwów. Przedstawiali swoje zbiory szerszej publiczności, która mogła zapoznawać się z dziełami wybitnych autorów i malarzy. Sami zainteresowani chwyтали za pióro pisząc książki, artykuły z różnych dziedzin, nie mniej głównym polem ich zainteresowania pozostawało rolnictwo i przedmioty pokrewne. Ich wkład w życie kulturalne powiatu, ale także Królestwa Polskiego jest nie do przecenienia.

4.5. Praca oświatowa

Jednym z pól, na którym działalność ziemian spotkała się z wielkim uznaniem była oświata. Właściciele ziemscy i ziemianki zrzeszone w Stowarzyszeniu Zjednoczonych Ziemianek prowadzili zadania mające na celu podniesienie świadomości, wiedzy i wykształcenia ludności wiejskiej. Przy dworach prowadzono ochronki dla dzieci (do 6. roku życia), wspomagano szkolnictwo elementarne/powszechne, ofiarowując działki pod nowe budynki, przeznaczając pomieszczenia na szkoły oraz organizując zbiórki na cele szkolne. Pragnąc kształcić młodzież wiejską w szkołach doksztalających/średnich byli założycielami lub współzałożycielami rocznych szkół rolniczych/gospodarskich dla chłopców i dziewcząt. Ziemianki były inicjatorkami fundowania stypendiów dla uczniów w szkołach gospodarczych, które nazywano imieniem zmarłych, zasłużonych działaczek ziemiańskich. Dbano także o szkolnictwo wyższe. Niektórzy świątlejsi ziemianie zapisywali legaty na rzecz uczelni, stowarzyszeń akademickich czy też ofiarowywali, głównie w miastach, kamienice mające służyć celom oświatowym²¹⁹.

Nie inaczej było w przypadku ziemiaństwa powiatu włocławskiego. Dzięki inicjatywie ziemian przy majątkach powstawały ochronki przeznaczone głównie dla dzieci pracowników zatrudnionych w folwarkach. Swego rodzaju instrukcje, jakie

²¹⁸ W. Alchimowicz, *Jak powstała pierwsza gazeta na Kujawach*, „Kujawianin 1928. Informator Handlowo-Przemysłowy”, dz. cyt., s. 103-104; *Bibliografia czasopism pomorskich...*, s. 254 (nr 1241), gdzie błędna informacja, że gazeta ukazywała się do 1914 r.; *Bibliografia historii Polski...*, s. 166 (nr 1299); A. Notkowski, *Z dziejów prasy... Cz. 1*, s. 322-325.

²¹⁹ A. Bąk-Pitucha, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie...*, s. 14-16, 25-28, 30; A. Koprukowniak, *Ziemiaństwo wobec potrzeb oświatowych i wyznaniowych wsi lubelskiej i podlaskiej po powstaniu styczniowym*, w: *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1999, s. 81-90, 99-106; E.M. Kostrzevska, *Czarodziejki zacnych czynów...*, s. 174; A. Przeglasiński, *Spółeczna działalność...*, s. 149-225; tenże, *Z dziejów opiekuńczej...*, s. 197-210; B. Szabat, *Ziemiaństwo wobec ochronek przyfolwarczych w Królestwie Polskim na początku XX wieku (na przykładzie guberni kieleckiej)*, w: *Wieś a dwór...*, s. 109-129.

wymagania formalne należy spełnić przy zakładaniu ochronek, a także jakie powinno być ich wyposażenie, otoczenie, a także jak należy przeprowadzać naukę, przedstawiła w swym opracowaniu Maria Kretkowska z Baruchowa²²⁰. Jedną z pierwszych ochron na terenie Włocławskiego, była zorganizowana w majątku Wieniec, należącym do Leopolda Juliana barona Kronenberga. Została ona założona 15 października 1899 r. Rok wcześniej na jej cel przeznaczono dom murowany, który odrestaurowano i urządzono. Jej pierwszą nauczycielką była Maria Bronisława Młodowska (zm. 12 stycznia 1923 r. w Warszawie)²²¹. Kolejną ochronę, również w dobrach należących do barona Kronenberga, a mianowicie w Brzeziu poświęcono 21 września 1902 r. Składała się ona z trzech sal przeznaczonych dla dziatwy i mieszkania dla kierowniczk, pani Ciupki. Do ochronki uczęszczało 60 dzieci²²².

Nowe ochronki w powiecie powstawały na fali zmian po rewolucji 1905 r. W następnym roku rząd gubernialny warszawski wydał zgody na otwarcie tego typu placówek w następujących majątkach: Beszyn – Wiktora Ossowskiego, Brzyszewo – Konstantego Morzyckiego, Czarne – Bronisława Mirosławskiego oraz Gagowy – Jana Orpiszewskiego²²³. W 1910 r. taką zgodę otrzymał Artur Haack z Kruszyńka, który na własny koszt otworzył ochronkę dla dzieci²²⁴. 16 listopada 1916 r. Tadeusz Busse, właściciel folwarku Redecz Kalny, ponownie uruchomił ochronkę, która przerwała działalność z chwilą wybuchu Wielkiej Wojny²²⁵. W następnym roku założono dwie ochronki w: Kobylej Łące Aleksandra Zakrzewskiego i Woli Nakonowskiej Stanisława Piaszczyńskiego. Z kolei w majątku Olganowo, należącym do Jerzego Gabriela, placówka ta była w stanie organizacji. Natomiast Jan hrabia Bniński planował założenie ochronki w majątku Osiecz Wielki²²⁶. Oprócz wymienionych ochronek, placówki takie istniały m.in. w Baruchowie, Grodnie oraz Szczytnie²²⁷. Ziemianie byli również

²²⁰ M. Kretkowska, *O ochronach wiejskich*, wyd. drugie, Warszawa 1909.

²²¹ *Historia kościoła i parafii...*, s. 77; *Babunia z Czerniakowskiej ulicy*, „W Słońcu. Dwutygodnik ilustrowany dla dzieci i wychowawców” 1923, nr 1-2, styczeń, s. 15-16 (wspomnienie o Marcie Młodowskiej); *Z Wieńca (dyec. Kujawsko-Kaliska)*, „Przegląd Katolicki” 1899, nr 45, z 28 października (9 listopada), 713-714.

²²² *Historia kościoła...*, s. 77; „Kurier Polski” 1902, nr 267, z 13 (26) września, s. 3; „Kurier Poranny” 1902, nr 266, z 12 (25) września, s. 3; „Wędrowiec” 1902, nr 42, z 18 (5) października, s. 838-839.

²²³ *Nowe ochronki*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 283, z 13 października, s. 4; *Nowe ochronki*, „Ludzkość. Gazeta polityczna, społeczna, ekonomiczna i literacka” 1906, nr 42, z 11 października, s. 4.

²²⁴ *Nowa ochronka*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 138, z 16 listopada, s. 2.

²²⁵ APToW, CNSPW, sygn. 69, Pismo Wójta Gminy Piaszki Powiatu Włocławskiego Guberni Warszawskiej do Wielmożnego Inspektora Szkół Powiatu Włocławskiego, 15 XI 1916, b.p.

²²⁶ *Nowa szkoła*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 30 (507), z 31 stycznia, s. 4; *Nowa ochronka*, tamże, 1917, nr 40 (517), z 10 lutego, s. 3; *Nowa ochronka*, tamże, 1917, nr 55 (532), z 25 lutego, s. 3.

²²⁷ *Przewodnik po I...*, s. 15-16.

opiekunami ochronek i tak np. w osadzie Lubień ochroną opiekował się właściciel majątku Juliusz Waliszewski²²⁸.

W celu przygotowania kandydatek na wychowawczynie w ochronkach, Rada Opiekuńcza Okręgowa Kujawska planowała urządzenie sześciotygodniowych kursów, mających się odbyć w lokalu Włocławskiej Siedmioklasowej Szkoły Handlowej (obecnie Liceum im. Ziemi Kujawskiej) we Włocławku. Opiekę nad kursami powierzono Marii Kretkowskiej z Baruchowa. Początkowo kursy miały się odbyć od 6 lipca do 15 sierpnia 1916 r., lecz przesunięto ich rozpoczęcie na 18 września²²⁹.

Ziemiaństwo wspierało też szkolnictwo elementarne (początkowe), w okresie Drugiej Rzeczypospolitej zwane powszechnym. Pomoc ta przejawiała się w formie ofiarowywanych pieniędzy na rzecz szkolnictwa, jak i, a może przede wszystkim przekazywania działek ziemi na cele szkolne. Na przykład Leopold Julian baron Kronenberg w 1909 r. przekazał na rzecz Towarzystwa Opieki nad Szkołkami Początkowymi 500 rubli, które to spożytkowano na dokończenie budowy szkoły na Bularce we Włocławku²³⁰. Majątek Pyszkowo, będący siedzibą gminy, nie miał odpowiedniego lokalu dla celów szkolnych. Dlatego w 1910 r. Jan Piko, właściciel folwarku, zobowiązał się do przekazania na rzecz szkoły 1,5 morgi ziemi na osadę szkolną. Ofiarodawca zmarł rok później nie dopełniając aktu darowizny, co dokonały w 1912 r. Wanda Piko, żona oraz Bolesława, córka zmarłego²³¹. Dwa lata później podobny dar, a mianowicie morgę ziemi i 100 korcy wapna pod budowę szkoły w Zalesiu przekazał właściciel wsi, Ignacy Lipski. Objął on jednocześnie funkcję kierownika budowy. Wybuch I wojny światowej, a także wyjazd Lipskiego, spowodowały przerwanie prac. Wznowienie ich nastąpiło dopiero po 1918 r. W 1922 r. Tadeusz Misiewicz, posesor Zalesia, przekazał kolejne dwie morgi ziemi pod szkołę, ale pod warunkiem, że jej budowa zostanie ukończona w tym roku²³². Także Aleksander Higersberger, właściciel Chocenia, przekazał w 1928 r. 2 morgi ziemi pod budowę szkoły. Zapewne dokonał tego na prośbę swej córki, Marii. Pomimo tak hojnego daru, uregulowanie sytuacji nastąpiło dopiero w 1935 r. Dokonali tego nowi właściciele

²²⁸ *Institucje dobroczynne na Kujawach*, „Goniec Poranny” 1911, nr 1, z 1 stycznia, s. 6.

²²⁹ APToW, CNSPW, sygn. 69, Pismo Rady Opiekuńczej Okręgowej Kujawskiej do Naczelnika powiatu Włocławskiego, 17 VI 1916 r., b.p.; tamże, Pismo Marii Kretkowskiej do Cesarsko-Niemieckiego Zarządu Cywilnego we Włocławku, 20 VII 1916 r., b.p.

²³⁰ *Hojny dar*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 106, z 4 września, s. 3. Bularka jest to historyczna nazwa osiedla we Włocławku, obecnie jej teren stanowi część osiedla Południe.

²³¹ *Szkoła w Pyszkowie*, „Kurier Warszawski” 1912, nr 203, z 24 lipca, s. 3.

²³² *Obecny, Zalesie, pow. Włocławski*, „Wola Ludu. Tygodnik polityczny, społeczny i gospodarczy” 1922, nr 27, z 2 lipca, s. 10.

majątku, Władysław i Maria Chudzyńscy, lecz przy udziale poprzedniego posesora folwarku²³³. W 1936 r. Fortunat Albrecht z Żurawic przekazał gminie Boniewo pod budowę nowej szkoły na jej terenie, morgę ziemi, kamienie na fundament, a także glinę do wypalania cegły²³⁴.

Ziemiańskie i ziemianki należeli również do opiek szkolnych, jak i dozorów szkolnych. Maria Higersberger była członkiem opieki szkolnej w Choceniu²³⁵. Teodora Glińska z Boniewa była przewodniczącą opieki szkolnej w tejże miejscowości. Z kolei od 1928 r. w skład dozoru szkolnego gminy Pyszkowo wchodził Witold hr. Broel-Plater z Osiecha Wielkiego. W roku szkolnym 1930/31 prezesem Dozoru Szkolnego gminy Pyszkowo został Zbigniew Korolkiewicz, współwłaściciel majątku Pyszkowo. Natomiast w roku szkolnym 1932/33 był nim Jan Gliński z Boniewa²³⁶. Ziemiańskie należeli również do Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku. Jej członkami byli m.in. Wojciech Ciechowski z Kamiennej (1928–1932), Kazimierz Grodzicki z Sokołowa (1927, 1930–1932), który w 1927 r. był jej przewodniczącym²³⁷. Przedstawiciele tej warstwy jako delegaci Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku brali udział w popisach na zakończeniu roku szkolnego. Na przykład na zakończenie roku 1926/1927 do szkół wydelegowano m.in.: Kazimierza Gautier do szkoły w Sobiczewach, Władysława Treutlera – Gagowych, Marię Ike-Duninowską – Świątnik, Gabriela Szałwińskiego – Gróbc Wichrowic oraz Edward Sojeckiego – Grójczyka²³⁸.

Niewątpliwym dokonaniem ziemian w dziedzinie szkolnictwa było stworzenie szkół gospodarczych dla dziewcząt w Kruszynku i Marysinie koło Lubrańca oraz dla chłopców w Starym Brześciu.

Szkoła gospodarcza dla dziewcząt w Kruszynku powstała w 1905 r. Główną inicjatorką i organizatorką tej placówki była Irena z Bojańczyków Haack. Szkołę

²³³ T. Sujczyński, *Dzieje jednej szkoły...*, s. 207–208; *Dar dla przyszłej szkoły*, „Kurier Warszawski” 1928, nr 224, z 14 sierpnia (wyd. poranne), s. 4; *Obywatelski czyn*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 227, z 13 sierpnia, s. 8.

²³⁴ *Piękny dar ziemianina*, „Express Poranny” 1936, nr 141, z 22 maja, s. 5.

²³⁵ *Obywatelski czyn*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 227, z 13 sierpnia, s. 8.

²³⁶ APB, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu 1920–1939 (dalej: KOSP 1920–1939), sygn. 1308, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku, 29 IV 1930 r., b.p.; Kronika 7-klasowej [Publicznej Szkoły Powszechnej w Boniewie] gm. Pyszkowo pow. włocławskiego. Rozpoczęta dnia 25 sierpnia 1928 r. w tej książce, rkps., s. 3–4, 6, 18, 34, Archiwum Szkoły Podstawowej im. Obrońców Ziemi Kujawskiej w Boniewie.

²³⁷ APB, KOSP 1920–1939, sygn. 1308, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej, 12 V 1927 r., b.p.; tamże, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej, 18 IX 1928 r., b.p.; tamże, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku, 7 V 1929 r., b.p.; tamże, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku, 13 VI 1930 r., b.p.; tamże, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej we Włocławku, 16 VI 1932 r., b.p.

²³⁸ APB, KOSP 1920–1939, sygn. 1308, Protokół posiedzenia Rady Szkolnej Powiatowej, 9 VI 1927 r., b.p.

zorganizowano na bazie kursów gospodarstwa domowego, zorganizowanych przez Towarzystwo Pszczelniczo-Ogrodnicze w Warszawie. W 1903 r. towarzystwo otrzymało od Artura Haacka, właściciela majątku, ogród pięciomorgowy, pałac o dwudziestu pokojach oraz budynki gospodarcze w bezpłatną używalność na okres 15 lat. Jedynym warunkiem, jaki postawił, było założenie w Kruszynku kursów gospodarstwa wiejskiego i domowego dla dziewcząt, głównie włościańskich. Kuratorką kursów została Marta Haack, siostra Artura, która jednocześnie zajmowała się internatem. Trwanie kursów przewidziano na okres od 6 miesięcy do dwóch lat. Zależało to od ilości przedmiotów, jakich dana dziewczyna będzie chciała się uczyć, a były to: 1. gotowanie, przygotowywanie konserw, pranie, prasowanie, itd.; 2. szycie, krój i roboty ręczne; 3. ogrodnictwo, warzywnictwo i pszczelarstwo; 4. tkactwo; 5. udój krów i mleczarstwo; 6. hodowla drobiu; 7. hodowla bydła, głównie cieląt i trzody chlewnej oraz 8. ryby. Dzięki ofiarności Artura Haacka i jego siostry opłaty pobierane od uczestniczek kursów były minimalne. Miały one pokryć jedynie koszty pracy nauczycieli²³⁹. Kursy te uruchomiono w 1904 r., a w styczniu 1905 r. rzemieślnicy przeprowadzali prace mające zaadaptować budynek pałacu w Kruszynku na cele szkolne, a mianowicie na warsztaty i sale wykładowe. Przebudowany pałac mieścił w sobie: salę zajęć i wykładów, salę jadalną, 2 tkalnie, 5 sypialń, szpitalik, pokój gościnny, 4 pokoje nauczycielek, kuchnię, spiżarnię, pralnię. Karol Benni wystarał się od rządu gubernialnego zapomogi w wysokości 1200 rubli rocznie. Pewną sumę na rzecz szkoły ofiarowała Janina Blochowa. Z kolei Artur Haack przekazał dla placówki kilka krów, parę koni z bryczką, zaś co roku zaopatrywał szkołę w zboże, słomę mleko, a co najważniejsze, pokrywał braki finansowe placówki²⁴⁰. Szkoła w Kruszynku zaczęła funkcjonować 1 lutego 1905 r.²⁴¹ Program dla tej jakże

²³⁹ M. Makówna, *Ludowe szkoły rolnicze*, w: *Nasza walka...*, t. 2, Warszawa 1934, s. 322; *Kursa dla dziewcząt*, „Kurier Warszawski” 1903, nr 109, z 8 (21) kwietnia (dodatek poranny), s. 1; *Kursy gospodarstwa wiejskiego*, „Kurier Polski” 1903, nr 111, z 10 (23) kwietnia, s. 1.

²⁴⁰ J. Dziubińska, *Kursy dla młodzieży rolniczej*, w: *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, oprac. zbiorowe, Kraków 1913, s. 323; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, s. 112-113; E. Pokrzywa, *Zarys życia i działalności Jadwigi Dziubińskiej*, w: *Pamięć boru. Wspomnienia o Jadwidze Dziubińskiej i wybór Jej przemówień artykułów, listów*, praca zbiorowa pod red. Z. Mazurowej i L. Wyszomirskiej, Warszawa 1968, s. 24; S., *Szkoła dla włościanek w Kruszynku*, „Tygodnik Ilustrowany” 1906, nr 49 (2457), z 8 grudnia, s. 1080; T. Wieczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1968, s. 154-155; P. Zabawska, *Szkoły gospodarstwa wiejskiego dla dziewcząt w Królestwie Polskim, Morawach i Galicji (fragmenty)*, w: *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905-1914 (wybór materiałów)*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył Z. Kmiecik, Warszawa 1961, s. 275-276; „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1905, nr 5, z 22 stycznia (4 lutego), s. 51.

²⁴¹ Tamże; *Kuryerek Włocławski*, „Kurier Codzienny” 1905, nr 38, z 17 (4) lutego, s. 2; *Szkoła w Kruszynku*, „Dobra Matka” 1905, nr 34, z 13 (26) sierpnia, s. 264. Tadeusz Wieczorek (*Zarys dziejów szkolnictwa...*, s. 156) błędnie pisze, że szkoła została otwarta 15 stycznia 1905 r.

pożytecznej instytucji przygotowywała Jadwiga Dziubińska, która była kierowniczką Męskiej Szkoły Rolniczej w Pszczelinie. Program nauki w Kruszyńku był wzorowany na programie z Pszczelina. Oprócz nauki typowo praktycznej (zawodowej), uczono dziewcząt wychowania społecznego i narodowego, uwzględniając zainteresowania uczennic. Włościanki uczyły się rzemiosła, przemysłu wiejskiego, pszczelnictwa, ogrodnictwa, wytwórstwa masła i serów, suszenia owoców, wyrobu wina, miodu, powideł, szycia, kroju, tkactwa kapeluszy słomkowych, pończoch i innych. Ponadto miały zajęcia z hodowli cieląt, trzody chlewnej, drobiu oraz królików. Swoistym novum były kurs higieny, a także zajęcia w ochronie zorganizowanej w Kruszyńku, dzięki czemu uczennice same mogły tworzyć tego rodzaju placówki po ukończeniu nauki w Kruszyńku²⁴². Wysokość miesięcznego chesnego wynosiła 5 rubli. Zajęcia trwały od połowy stycznia do 15 grudnia każdego roku. W pierwszym roku istnienia szkoły uczyło się w niej 25 dziewcząt. W 1908 r. w szkole było już 44 uczennic. Placówka ta była chwalona za dobrą organizację, działalność społeczną, wzorową czystość i bardzo dobre kierownictwo, co było zasługą Jadwigi Dziubińskiej²⁴³. Ciekawe informacje na temat sytuacji finansowej i gospodarczej szkoły przynosi sprawozdanie rachunkowe z Kruszyńka za 1912 r. i kurs półroczny odbyty w 1913 r. W 1912 r. było 53 uczennic, a w roku następnym 48. Wśród dochodów w 1912 r. znajdowały się takie pozycje, jak: stypendia z Banku Natansona – 60 rubli, za mleko i sprzedane krowy – 801 rubli 44 kop., ogród i ziemniaki z pola – 678 rubli 29 kop., ofiara Haacków w naturze – 866 rubli czy z ofiar złożonych w Banku Natansona – 1409 rubli 16 kop. Natomiast po stronie wydatków odnotowano m.in.: administrację – 1721 rubli 60 kop., materiały do robót w ochronie – 29 rubli 13 kop., wycieczki – 429 rubli 45 kop., powiększenie inwentarza żywego – 674 rubli 57,5 kop. i różne, prenumerata pism – 434 rubli 73 kop. Wsparcia finansowego w 1912 r. w ramach składek rocznych, jak i jednorazowych udzielały osoby prywatne, m.in.: Haackowie – 200 rubli, Rogoziński – 100 rubli, ale też instytucje,

²⁴² M. Makówna, dz. cyt., s. 322-323; M. Malinowski, *W Kruszyńku*, „Przegląd Polski. Pismo społeczno-ekonomiczne i rolnicze” 1906, nr 2, z 8 lutego, s. 32-34; E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 23-27; M. Strzelecka, *Ziemianki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, Warszawa 2023, s. 104; T. Wieczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa...*, s. 159-161; P. Zabawka, dz. cyt., s. 277-278; „Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1905, nr 5, z 22 stycznia (4 lutego), s. 51; *Szkoła gospodarcza w Kruszyńku pod Włocławkiem*, „Kronika rodzinna. Tygodnik ilustrowany, religijno-społeczny, dla rodzin katolickich” 1905, nr 12, z 10 (23) marca, s. 177.

²⁴³ W. Koźmińska, *W Kruszyńku przed 60 laty*, w: *Pamięć boru. Wspomnienia...*, s. 84-89; M. Toporek, *Wycieczka do Kruszyńka*, „Pobudka. Tygodnik społeczno-oświatowy z rysunkami, dla wsi i miast” 1908, nr 45, z 5 listopada, s. 884-885, gdzie autor kończąc opis wycieczki pisze (s. 885): *Gdyby takich szkół było więcej, gdyby w każdym powiecie znajdował się tego rodzaju zakład, to inaczej wyglądałoby po wsiach naszych.*; *Szkoła w Kruszyńku*, „Dobra Matka” 1905, nr 34, z 13 (26) sierpnia, s. 264.

przedsiębiorstwa, wydawnictwa, redakcje, jak „Dziennik Kujawski” – 13 rubli, „Ameryka Echo” – 166 rubli 13 kop. czy redakcja „Zorzy” – 4 ruble 50 kop.²⁴⁴ Szkoła w Kruszynku funkcjonowała do wybuchu Wielkiej Wojny. W jej trakcie wyposażenie szkoły rozgrabiono. Po 1918 r. zarówno Jadwiga Dziubińska, jak i Irena i Artur Haackowie, planowali reaktywowanie szkoły w Kruszynku. Dziubińska chciała odtworzyć szkołę, oddzieloną od dworu. Drogą do tego miała być parcelacja majątku Kruszyniek. Z kolei Haackowie mieli w planach uruchomienie szkoły z pomocą subsydium ministerialnego. Żaden z tych planów nie został zrealizowany²⁴⁵.

Fot. 18. Szkoła żeńska w Kruszynku, fot. n.n., Kruszyniek po 1904 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, MK 1344)

Druga ze szkół gospodarczych dla dziewcząt-włościanek została otwarta w Marysinie (obecnie Marysin-Lubraniec). Jej oficjalna nazwa brzmiała: Szkoła Rolnicza Żeńska w Marysinie. Jej powstanie wiązało się z osobą Marii Grodzickiej, żony właściciela Lubrańca. W 1910 r. Grodziccy na rzecz szkoły ofiarowali 4 morgi ogrodu

²⁴⁴ *Sprawozdanie rachunkowe Kursu rocznego w Kruszynku*, „Zaranie. Pismo Tygodniowe ogólnokształcące, społeczne, rolnicze i przemysłowe” 1913, nr 48, z 27 listopada, s. 1232-1233.

²⁴⁵ E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 30-31; T. Wieczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa...*, s. 163.

oraz 11 mórg ziemi pod budowę placówki wraz z odpowiednimi budynkami gospodarczymi. Budowę sfinansowano z prywatnych składek, w tym okolicznych ziemian. Dom szkolny (murowany, piętrowy z suterrenami) oprócz pomieszczeń przeznaczonych na cele edukacyjne, składał się z umywalni, sypialni, kuchni, spiżarni, piwnicy oraz piekarni. Z kolei budynki inwentarskie stanowiły: chlewy, stajnia oraz obora pod jednym dachem, drewniana stodoła i murowane kurniki. Plany szkoły, a także nadzór nad jej budową, przygotował Henryk Krzymuski z Falborza. Otwarcie szkoły nastąpiło 10 lutego 1913 r.²⁴⁶ Szkoła ta podlegała Towarzystwu Zjednoczonych Ziemianek, które dopiero w czerwcu tego roku zakupiło na swoje imię działkę, na której postawiono szkołę i inne budynki²⁴⁷. Rok szkolny trwał 11 miesięcy, od 15 stycznia do 15 grudnia. Kształcenie w niej odbywało się w dwóch ścieżkach: teoretycznej i praktycznej. Z przedmiotów teoretycznych wykładano: religię według Kościoła rzymskokatolickiego, historię Polski w zarysie, geografii Polski, higienę ogólną, podstawy fizjologii roślin i zwierząt, hodowlę bydła, trzody oraz drobiu, ogrodnictwo, higienę kuchni i przepisy kucharskie, teorię i przepisy prania bielizny i ubrania oraz naukę kroju i szycia. Z kolei przedmioty praktyczne obejmowały: hodowlę bydła, trzody i kur, roboty w ogrodzie, dział kuchni i spiżarni oraz dział prania i porządku domowego²⁴⁸. Szkoła była zmuszona przerwać swą działalność w 1914 r. Wznowiła ją dopiero w 1920 r. W tym czasie jej kierowniczką była Maria Kubicka. Z chwilą reaktywowania placówki nauka w niej była bezpłatna, lecz opłaty za utrzymanie jednej uczennicy wynosiły 1000 marek oraz naturalia: 575 funtów żyta, 125 funtów pszenicy, 375 funtów jęczmienia lub gryki, 150 funtów grochu i szablaku, 1000 funtów ziemniaków, po 30 funtów tłuszczu i cukru oraz 2 kopy jaj. Ponadto uczennice miały ze sobą przywieźć co najmniej: 4 kawałki bielizny osobistej, 4 ręczniki, 4 pary pończoch, 2 pary obuwia, 2 pary trepów, 2 prześcieradła na posłanie, 2 prześcieradła pod kołdrę lub 2 poszewki na pierzynę, 2 poduszki na poduszkę, 1 poduszkę, kołdrę albo pierzynę, koc, siennik, białe przykrycie na łóżko, 2 czerwone chusteczki na głowę codzienne i 1 świąteczna, 3 ubrania do pracy, miseczkę lub talerz

²⁴⁶ M. Grodzicka, dz. cyt., s. 166-167; W. Ożminkowski, *Jeszcze jedna placówka*, „Zorza. Tygodnik oświatowy, społeczny i polityczny, uwzględniający potrzeby większości mieszkańców wsi polskiej i miast” 1913, nr 12, z 20 marca, s. 182; *Szkoła w Marysinie. 100 lat historii – 100 lat tradycji*, oprac. E. Bernaciak et al., Lubraniec Marysin 2013, s. 18; B. Wodziński, *Szkoła gospodarstwa wiejskiego dla kobiet w Marysinie*, „Słowo Kujawskie” 1920, nr 141, z 24 czerwca, s. 4.

²⁴⁷ *Sprawozdanie z Posiedzenia Walnego z dn. 2 czerwca 1913 r.*, „Ziemianka” R. 6, 1913, s. 11.

²⁴⁸ *Marysin*, „Dziennik Kujawski” 1933, nr 266, z 18 listopada, s. 3; B. Wodziński, *Szkoła gospodarstwa wiejskiego...*, s. 4; *Zawiadomienia*, „Ziemianka” R. 3, 1913, z. 24, z 15 grudnia, s. 384; „Gazeta Świąteczna” 1913, nr 1714, z 24 listopada/7 grudnia, s. 10; tamże, nr 1715, z 1/14 grudnia, s. 10; tamże, nr 1716, z 8/21 grudnia, s. 10; tamże, nr 1717, z 15/28 grudnia, s. 10.

głęboki, 2 kubki, widelec, nóż, łyżkę, szczotki do czyszczenia ubrania, trzewików, zębów, grzebień, materiał do uszycia dla siebie po 1 kawałku bielizny i ubrania wierzchniego. Kandydatka powinna posiadać również strój narodowy²⁴⁹, a gdyby takiego nie miała, musiała mieć odpowiedni materiał, aby uszyć go sobie w szkole²⁵⁰. Do szkoły przyjmowano dziewczyny, które ukończyły 16. rok życia, posiadały świadectwo moralności od proboszcza, umiejętność czytania i pisanie w zakresie szkoły elementarnej, paszport i świadectwo urodzenia²⁵¹. Uczennice szkoły w Marysinie oprócz nauki, brały udział w licznych wycieczkach po kraju. Na przykład w sierpniu 1913 r. udały się one do Częstochowy, Łowicza, Kompina i Warszawy. Również szkoła była miejscem odwiedzanym przez przedstawicieli różnych instytucji i stowarzyszenia. 5 października 1913 r. szkoła gościła w swoich murach członkinie kółka kobiet w Świerczynie, a także biskupa kujawsko-kaliskiego Stanisława Zdzitowieckiego²⁵². Co roku uroczystość obchodzono zakończenie roku szkolnego. Oprócz grona nauczycielskiego, uczniom, brali w nim udział zaproszeni goście. Przygotowywano wystawy, na których prezentowano wytwórczość gospodarczą uczennic. Następnie odbywały się ich popisy. Na przykład w 1927 r. na uroczystości zakończenia roku szkolnego wśród gości byli: ks. Gustaw Maternowski proboszcz lubrański, ks. Józef Pełczyński proboszcz tuszyński oraz Maria Kretowska z Baruchowa²⁵³. Szkoła w Marysinie, po wielu zmianach ustrojowych istnieje do dnia dzisiejszego. Przed 1939 r. jej kierowniczkami byli: wspomniana już Maria Kubicka (1920–1936), Kobylińska (1936–?), Wasilewska oraz Helena Dzierżanowska²⁵⁴.

²⁴⁹ Nie wiadomo co rozumiano pod tym określeniem.

²⁵⁰ *Szkoła gospodarska dla dziewcząt*, „Gazeta Świąteczna” 1920, nr 50 (2080), z 12 grudnia, s. 4. W 1928 r. opłata za wyżywienie z praniem wynosiła 400 zł rocznie, płatne w 4 równych ratach z góry, zob. *Szkoła Rolnicza Żeńska w Marysinie*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 333, z 26 listopada, s. 1, gdzie również informacja o wyprawce, jaką musiała posiadać kandydatka.

²⁵¹ *Program Ludowej Szkoły Rolniczej żeńskiej w Marysinie pow. Włocławskiego*, „Słowo Kujawskie” 1923, nr 16 (1390), z 21 stycznia, s. 2; *Szkoła gospodarska dla dziewcząt*, „Gazeta Świąteczna” 1920, nr 50 (2080), z 12 grudnia, s. 4; *Szkoła Rolnicza Żeńska w Marysinie*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1928, nr 333, z 26 listopada, s. 1

²⁵² H. Ożminkowska, *Wycieczka do zakładu w Marysinie*, „Ziemiańska” R. 3, 1913, z. 23, z 1 grudnia, s. 362–364; „Gazeta Świąteczna” 1914, nr 7 (1724), z 2/15 lutego, s. 6–7.

²⁵³ *Zakończenie roku szkolnego w Marysinie*, „ABC dla Włocławka i Kujaw” 1927, nr 354, z 24 grudnia, s. 6.

²⁵⁴ APToW, WPW, sygn. 102, Pismo Marii Kubickiej Kierowniczki Szkoły Rolniczej w Marysinie do Wydziału Powiatowego Włocławskiego, 1 IX 1934 r., b.p.; *Szkoła w Marysinie...*, s. 18, 25; *Z Marysina*, „Kujawiak. Organ Wychowanków Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu oraz Powiatowego Związku Wychowanic i Wychowanków Szkół Rolniczych” 1936, nr 10, z 1 kwietnia, s. 18–19.

Ziemiańskie przyczynili się również do powstania Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu²⁵⁵. Początek organizacji szkoły brzeskiej przypada na 1919 r. Na cele szkolne wydzierżawiono ziemię z majątku państwowego w Starym Brześciu. 4 października tego roku Jadwiga Dziubińska, ówczesna posłanka na Sejm Ustawodawczy, będąc obecną na posiedzeniu sejmiku powiatu wrocławskiego, przedstawiła projekt założenia męskiej szkoły rolniczej na terenie powiatu²⁵⁶. 9 lipca 1920 r. Sejm Ustawodawczy, uchwalił ustawę o ludowych szkołach rolniczych. Artykuł 4 ustawy obligował powiatowe związki komunalne do zakładania szkół rolniczych:

*Art. 4. W każdym powiecie założone być mają conajmniej dwie publiczne ludowe szkoły rolnicze: męska i żeńska. Powiatowe związki komunalne mogą się łączyć, aby czasowo mieć wspólną szkołę*²⁵⁷.

W celu przygotowań do budowy szkoły powołano Komisję Budowy Szkoły Rolniczej, w skład której weszli: Adam Olszewski, starosta wrocławski, Jerzy Bojańczyk, Stefan Borzym, właściciel Zgłowiączki, Henryk Krzymuski, właściciel Falborza i Stanisław Malicki. Doradcą technicznym był inżynier Dobrzelecki, zaś stałym opiekunem budowy Stanisław Kuliński z Popowiczek. Szkic i projekt, a także kosztorys szczegółowy budynków szkolnych oraz inwentarskich przygotował Karol Osterloff, architekt powiatu wrocławskiego. Poświęcenia kamienia węgielnego oraz wmurowanie aktu erekcyjnego dokonano 28 listopada 1922 r. Na uroczystości był obecny Władysław Sołtan, wojewoda warszawski. W tym roku założono sad szkolny. Do 15 lutego 1923 r. ukończono przy szkole następujące prace: wzniesiono dom mieszkalny dla stróża, budynki gospodarskie (wozówkę, owczarnię, oborę i stajnię). Natomiast budynek szkolny ukończono do wysokości belek stropowych. Do końca 1925 r. wykończono budynek szkoły, wybudowano od podstaw dom nauczycielski²⁵⁸. Uruchomienie szkoły nastąpiło

²⁵⁵ Szkoła ta doczekała się kilku opracowań. Pierwszą i najbardziej rzetelną jest opracowanie Stanisława Staszyńskiego (*Monografia Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu pow. Wrocławskiego*, z przedmową inż. St. Wiśniewskiego naczelnika Min. W. R. i O. P., z 101 ilustracjami, mapą powiatu i 4 planami szkoły, Wrocław 1938). Kolejne ukazały się już po 1945 r.: M. Bronikowska, *Zarys historii szkoły rolniczej w Starym Brześciu 1926–1986*, Stary Brześć 1986; też, *70 lat Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu 1926–1996*, Stary Brześć 1996; *Monografia Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu 1926–2011. W 86. rocznicę powstania szkoły*, zebrała i oprac. K. Pińkowska, Stary Brześć 2012.

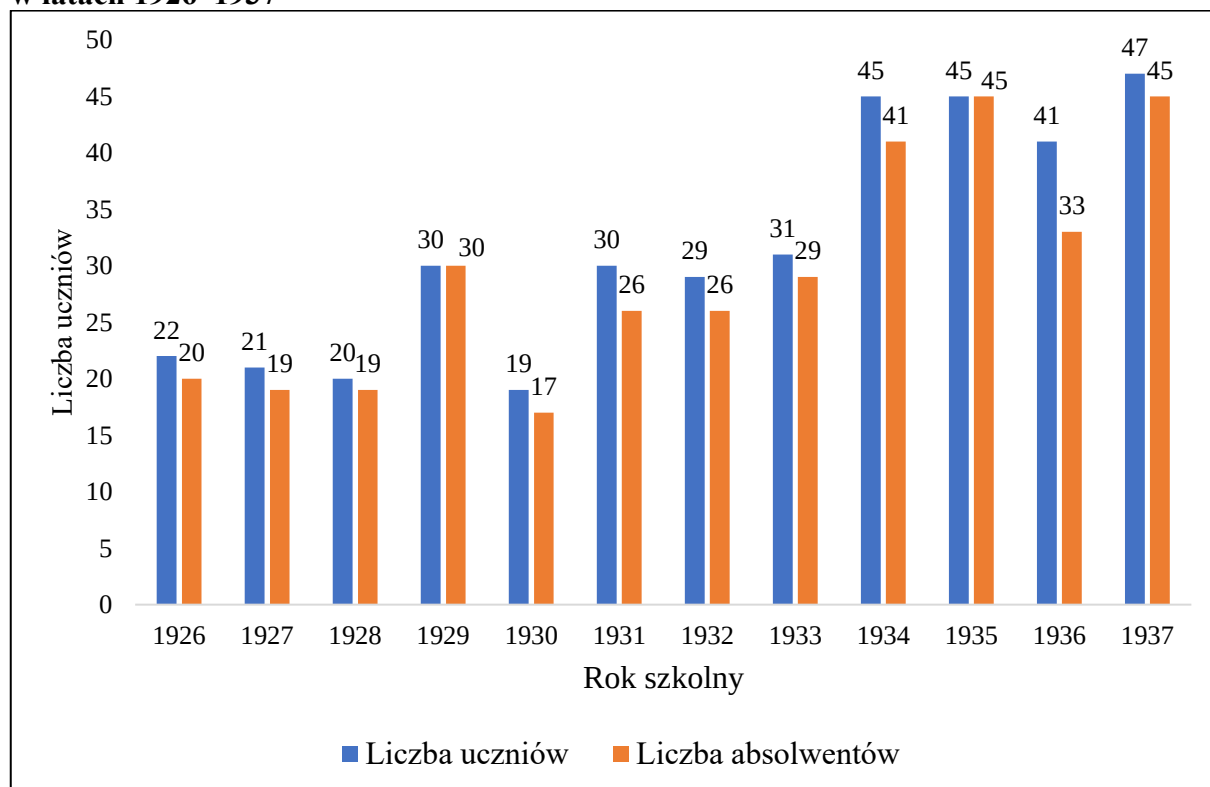
²⁵⁶ APToW, WPW, sygn. 105, Pismo Ministerstwa Rolnictwa Dóbr Państwowych do Starostwa Wrocławskiego, 30 XII 1919 r., k. 1; tamże, Wyciąg z protokołu VI posiedzenia Wrocławskiego Sejmiku Powiatowego, 4 X 1919 r., k. 5-6.

²⁵⁷ *Ustawa z dnia 9 lipca 1920 roku o ludowych szkołach rolniczych* (Dz.U. 1920, nr 62, poz. 398).

²⁵⁸ APB, KOSP 1920–1939, sygn. 3316, Szkoła Rolnicza w Starym Brześciu, 25 I 1936, s. 1-2; APToW, WPW, sygn. 105, Zaświadczenie, b.d., k. 9; tamże, Protokół I posiedzenia Komisji budowy szkoły rolniczej, 14 III 1921 r., k. 43; tamże, Umowa pomiędzy Komitetem budowy szkoły rolniczej w Starym Brześciu a Karolem Osterloffem 22 VIII 1921 r., k. 64; tamże, Sprawozdanie o stanie robót przy budowę Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu pow. Wrocławskiego, 1 III 1923 r., k. 228-229; T. Michalski, *Powiat*

w styczniu 1926 r. Przyjęto do niej 24 uczniów, z czego 13 z powiatu włocławskiego. Liczba uczniów wahała się od 19 w 1930 r. do 47 w 1937 r.²⁵⁹ Poniższy wykres przedstawia liczbę przybyłych uczniów do szkoły i jej absolwentów.

Wykres 19. Liczba uczniów i absolwentów Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu w latach 1926–1937

Źródło: oprac. własne na podstawie: S. Staszyński, dz. cyt., s. 156.

Do szkoły przyjmowano kandydatów w wieku od 17 do 24 lat. Musieli mieć ukończone przynajmniej 4 oddziały szkoły powszechnej. Rok szkolny trwał od 15 stycznia do 15 grudnia danego roku kalendarzowego. Uczniowie mieli zajęcia z: rolnictwa, hodowli, weterynarii, warzywnictwa, sadownictwa, pszczelnictwa, mleczarstwa, zarządu gospodarstwa i prowadzenia rachunków gospodarskich, pomiarów ziemi, budownictwa wiejskiego, higieny, religii, języka polskiego, rachunków, nauk o Polsce, samorządu i spółdzielczości, botaniki, zoologii, mineralogii, geologii, chemii oraz fizyki. Ponadto odbywali praktykę w gospodarstwie szkolnym. Opłata za

włocławski..., s. 344-345; S. Staszyński, dz. cyt., s. 49-54; *Stary Brześć*, „Słowo Kujawskie” 1922, nr 272 (1349), z 29 listopada, s. 2. Tomasz Michalski w swoim opracowaniu powołuje się na całość opracowania autorstwa Stanisława Staszyńskiego. Zapewne autor nie miał w ręku tejże książki, gdyż wówczas by wiedział, że pierwsze 46 stron dotyczy charakterystyki powiatu, a nie samej szkoły w Starym Brześciu.

²⁵⁹ S. Staszyński, dz. cyt., s. 54, 156.

utrzymanie, którą musiał wnieść uczeń wynosiła 25 zł miesięcznie²⁶⁰. Życie szkolne oprócz nauki koncentrowało się w różnych przedsięwzięciach. Uczniowie mieli możliwość należenia do Koła koleżeńskiego (uruchomione w styczniu 1931 r.), sekcji wycieczkowej, sekcji sportowej oraz sekcji zabawowej. Wycieczki organizowane przez i dla uczniów obejmowały bliskie i dalsze okolice, jak na przykład: Płowce, Kruszwicę, Inowrocław, Pszczelin i Warszawę²⁶¹. Szkoła funkcjonowała do wybuchu II wojny światowej, która przerwała jej działalność na sześć lat. Jej działalność wznowiono po 1945 r. i do dziś działa jako Zespół Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego w Starym Brześciu.

Oprócz wyżej opisanych szkół, ziemianie wspierali finansowo szkoły średnie działające we Włocławku. Na przykład w 1918 r. Koło Ziemianek zorganizowało kwotę, z której dochód przeznaczono na Towarzystwo Pomocy dla niezamożnych uczniów Gimnazjum Realnego we Włocławku. I tak Alicja Byszewska ze Szczytna zebrała 775 marek polskich, Karolina Glińska z Otmianowa – 365, Maria Kretkowska z Baruchowa – 255, Wanda Ossowska z Beszyna – 50, Rytłowa z Krukowa – 720, z czego ofiara Ireny Haack z Dębic wynosiła 300, Sokołowska z Kępki Szlacheckiej – 510 i Wanda Tabaczyńska z Redcza Wielkiego – 580²⁶². Część ziemian i ziemianek wsparło finansowo „Koło wpisów” istniejące przy 8-klasowym Gimnazjum im. ks. J. Długosza we Włocławku. Od 14 maja 1918 r. do 1 sierpnia 1919 r. składki wnieśli: Bronisław Grodzicki z Lubrańca – 1000 marek polskich, Leopold Julian baron Kronenberg z Brzezia – 1000, Edward Potworowski z Gól – 500, Kazimierz Około-Kułak z Siewierska – 500 i Stanisława Bacciarelli – 100²⁶³.

Cenną inicjatywą podniesioną przez ziemian na niwie oświatowej była organizacja kursów rolniczo-przemysłowych przy Włocławskiej Szkole Handlowej. Propozycja powołania do życia kursów wyszła od Antoniego Byszewskiego w 1906 r. na jednym z posiedzeń Kujawskiego OTR, któremu sekretarzował. Kursy te miały być zorganizowane na podobieństwo kursów gimnazjum Rontalera w Warszawie. Ziemianie powiatu włocławskiego, ale także z lipnowskiego i nieszawskiego z zapałem przystąpili do realizacji pomysłu Byszewskiego. W tym celu wyłoniono komitet, w skład którego

²⁶⁰ S. Staszyński, dz. cyt., s. 249-250; *Warunki przyjęcia do szkoły w Starym Brześciu*, „Kujawiak. Organ Związku Byłych Wychowañców Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu” 1932, nr 5, z 1 grudnia, s. 15-16

²⁶¹ F. Bojakowski, *Wycieczka do Warszawy*, „Kujawiak. Organ Związku Byłych Wychowañców Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu” 1931, nr 5, z 1 grudnia, s. 11-12; *Nasze organizacje szkolne*, tamże, 1931, nr 3, z 1 grudnia, s. 3-5; *Nasze wycieczki*, tamże, s. 5-8.

²⁶² *Sprawozdanie kasowe*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 226 (1059), z 19 sierpnia, s. 3.

²⁶³ *Sprawozdanie kasowe „Koła wpisów”*, „Słowo Kujawskie” 1920, nr 4, z 6 stycznia, s. 2-3.

oprócz Byszewskiego weszli: Stanisław Dzierzbicki oraz Bronisław Sulimierski. W ciągu półtora roku zebrano ponad 8000 rubli i uzyskano zgodę władz na otwarcie kursów. Na kursy mogli uczęszczać wychowankowie szkół handlowych, którzy ukończyli 4 klasy. Oprócz przedmiotów ogólnych, jak: religia, język polski, język rosyjski czy algebra, uczono przedmiotów kierunkowych, na przykład: hodowli i weterynarii, rolnictwa ogólnego i szczegółowego, mineralogii i geologii oraz maszyn i narzędzi rolniczych. Kursy zostały otwarte 4 listopada 1908 r. Środki zgromadzone przez Komitet pozwoliły na ich prowadzenie przez 3 lata. Ze względu na brak finansów, a także chętnych uczniów na kursy, zamknięto je w 1911 r. Wśród wykładowców byli m.in.: Antoni Byszewski i Jerzy Gabriel²⁶⁴.

Ziemianie zrzeszeni w Kujawskim OTR oraz ziemianki skupione w Stowarzyszeniu Zjednoczonych Ziemianek organizowali kursy mające na celu podniesienie wiedzy gospodarczej wśród włościan. Na przykład w dniach 16-17 marca 1909 r. koło brzeskie ziemianek urządziło kursy mleczarskie. Kursy trwały od 13.00 do 16.00. Uczestniczki miały zapoznać się z tematyką hodowli, rolnictwa i uzyskać wiadomości dotyczące urządzenia izby wiejskiej. Wśród prelegentów byli: Jerzy Gabriel z Olganowa, Henryk Krzymuski z Falborza oraz Gliński²⁶⁵. Rok później w Brześciu Kujawskim, we współpracy Kujawskiego OTR i CTR w Warszawie, odbyły się kursy rolnicze (5–25 listopada). Zgromadziły one 25 słuchaczy, uczęszczających na 110 godzin wykładów z zakresu budownictwa i pożarnictwa (wykładowca Tuliszkowski), weterynarii (Mojkowski), ogrodnictwa (W. Urbanowicz, instruktor Towarzystwo Ogrodniczego Warszawskiego) i hodowli (Matecki, kierownik stacji doświadczalnej w Falborzu). Nad całością pieczę trzymał kierownik kursów Józef Kawecki, przedstawiciel CTR²⁶⁶.

²⁶⁴ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 37-38; *Księga Pamiątkowa Koła...*, s. 16-17; M. Pawlak, *Rys historyczny...*, s. 25; *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KP za rok 1910*, t. 3, dz. cyt., s. 241; Sk., *Kursy przemysłowo-rolnicze we Włocławku*, „Głos Warszawski” 1908, nr 220, z 5 listopada, s. 3; *Kursy rolnicze w Włocławku*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 72, z 19 czerwca, s. 2; *Pożądana uczelnia*, „Kurier Polski” 1908, nr 308, z 24 października (6 listopada), s. 1-2; „Rolnik i Hodowca” 1908, nr 23, z 4 czerwca (22 maja), s. 272.

²⁶⁵ *Kursy mleczarskie*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 31, z 13 marca, s. 2. Wobec braku podania imienia Glińskiego, nie wiadomo, czy chodzi tutaj o właściciela Boniewa – Kazimierza czy posesora Otmianowa – Józefa.

²⁶⁶ A. Chętnik, *Kursy rolnicze w Brześciu Kujawskim*, „Wiadomości Codzienne” 1910, nr 278, z 3 grudnia, s. 2; tenże, *Pierwsze Kursy Rolnicze w Brześciu Kujawskim*, „Zorza. Pismo tygodniowe z rysunkami, poświęcone sprawom oświaty, dobrobytu i rozwoju społecznego ludu” 1910, nr 49, z 8 grudnia, s. 775-776; *Kursy w Brześciu Kujawskim*, „Kurier Polski” 1910, nr 330, z 29 (16) listopada, s. 3.

Pomimo wielu przykładów godnych pamięci działań ziemiaństwa powiatu włocławskiego na rzecz oświaty, zdarzali się przedstawiciele tej warstwy, będący przeciw niektórym inicjatywom dążącym do podniesienia stanu szkolnictwa na terenie Włocławskiego. W 1911 r. Kazimierz Piaszczyński, właściciel Borzymowic, dzierżawca dóbr Osiecz Mały, ofiarował na zebraniu gminnym 1,5 morgi ziemi wraz z budynkami na cele szkolne, pod warunkiem, aby dyrekcja naukowa warszawska przyznała rocznie 360 rubli na pensję dla nauczyciela, a także aby szkoła została uruchomiona najpóźniej w 1912 r.²⁶⁷ Na zebraniu gminnym gminy Pyszkowo odbytym 30 stycznia 1912 r. Kazimierz Piaszczyński podtrzymał swą deklarację. Był na nim obecny również Jan Karpiński, pełnomocnik i sędzia gminny, właściciel majątku Wola Adamowa, który namawiał obecnych włościan, aby odrzucili dar. Swoje stanowisko uzasadniał tym, że wprawdzie Piaszczyński może zbudować budynki na cele szkolne, jednak z takiego materiału, który jak sugerował będzie wymagał szybkiego remontu. Gdy argument ten nie odniósł skutku, Karpiński podniósł argument, że ofiarodawca nie jest właścicielem majątku Osiecz Mały. Tym razem przekonało to włościan, którzy zrezygnowali z propozycji Kazimierza Piaszczyńskiego. Stanowisko to spotkało się ze sprzeciwem Stefana Godlewskiego, nauczyciela z Boniewa, Wojciecha Gajkiewicza z Pyszkowa, Antoniego Olejnika z Otmianowa, Macieja Szaleja, rządcy z Osieczy Małej oraz Józefa Panaszka z Borzymowic, które zaprezentowali na łamach „Gońca Wieczornego”²⁶⁸. Jan Karpiński odpowiedź na protest zamieścił w „Dzienniku Kujawskim”. Replika Godlewskiego, Panaszka i Szaleja na odpowiedź Karpińskiego, datowana na 28 maja 1912 r. została opublikowana w „Gazecie Kujawskiej”²⁶⁹. W rezultacie Szkoła w Osieczy Małym nie została uruchomiona.

W okresie międzywojennym przeciw budowie szkół był Sylwester Porowski, współwłaściciel Bierzyna. W kronice szkoły boniewskiej z datą 16 grudnia 1929 r. zapisano:

*Akcję przeciw budowie szkół prowadzi niejaki p. Porowski Sylwester, ziemianin. Jeździł do władz w Warszawie, aby budowy dalszych szkół nie rozpoczynać. Dużo ciemnych ludzi słucha go, gdy straszy „zarznięciem podatkami”. Popierają go ewangelicy ze względów zasadniczych*²⁷⁰.

²⁶⁷ *Piękny uczynek*, „Gazeta Kujawska” 1911, nr 236, z 16 października, s.2; *Piękny uczynek*, „Goniec Wieczorny” 1911, nr 471, z 14 października, s. 4.

²⁶⁸ *Spór o szkołę*, „Goniec Wieczorny” 1912, nr 95, z 27 lutego, s. 4.

²⁶⁹ „Gazeta Kujawska” 1912, nr 120, z 30 maja, s. 3.

²⁷⁰ Kronika 7-klasowej [Publicznej Szkoły Powszechnej w Boniewie]..., s. 14.

Dokonując ogólnej oceny, należy zdecydowanie podkreślić ofiarność właścicieli ziemskich na cele oświatowe. Wspomagali finansowo organizujące się szkoły, byli ofiarodawcami działek pod budowę nowych placówek. Nie wszystkie z powołanych szkół w okresie zaborów czy później w czasie Drugiej Rzeczypospolitej przetrwały do dnia dzisiejszego. Dwie szkoły rolnicze, żeńska z Marysina i męska ze Starego Brześcia są przykładem, że dzieło ziemian przetrwało trudne lata najpierw kryzysu gospodarczego, następnie okupacji niemieckiej, by reaktywować swą działalność po 1945 r. i służyć okolicznej społeczności do dnia dzisiejszego.

4.6. Udział w walkach o niepodległość

Ziemianie brali udział w zrywach narodowowyzwoleńczych w XIX w., w walkach w okresie Wielkiej Wojny, w obronie granic w roku 1920 oraz w latach 1939–1945 będąc uczestnikami wojny obronnej 1939 r., a następnie walcząc na różnych frontach II wojny światowej. Działali na różnych polach, organizacyjnym (tworzenie oddziałów/partii), militarnym, jak i tych mających na celu wspomaganie walk poprzez składanie ofiar na rzecz oddziałów, organizowanie zaplecza sanitarnego i gospodarczego. Na tym ostatnim polu wyróżniały się ziemianki, zrzeszone w różnych organizacjach²⁷¹. Powiat włocławski nie był pod tym względem wyjątkiem. Właściciele ziemscy złożyli ofiarę nie tylko materialną, ale także własne życie, poświęcając je sprawie walki o odrodzenie Polski, a następnie o zachowanie jej niepodległości.

²⁷¹ Zob. m.in.: W. Caban, *Dwór ziemiański w Królestwie Polskim wobec powstania styczniowego*, w: *Dwór wobec wojny*, pod red. S. Borowiaka, Dobrzyca 2021 („Studia i Materiały Muzeum Ziemianstwa w Dobrzycy” t. 10), s. 77-94; J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemianstwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003; K. Jedynak, *Działalność dobroczynna ziemianstwa w latach I wojny światowej i wojny o granice*, „Dzieje biurokracji” 2020, t. 11, s. 289-305; P. Kaszubowski, *Ziemianie powiatu przasnyskiego wobec powstania styczniowego*, w: *Ziemianie Mazowsza IV. Ziemianie mazowieccy wobec obronności Ojczyzny. Od konfederacji barskiej po II wojnę światową*, red. nauk. J. Kita, B. Umińska, Ciechanów-Łódź 2015, s. 165-170; D. Piotrowicz, *Ziemianie Mazowsza Północnego wobec wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, w: tamże, s. 243-258; M. Przeniosło, *Ziemianki w Królestwie Polskim...*, s. 210-221; M.K. Schirmer, *Polscy ziemianie w obronie ojczyzny podczas wojny z bolszewikami 1919–1921*, Warszawa 2022; D. Sitkiewicz, *Ziemianie Mazowsza Północnego, Płockiego i Kujaw w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku w świetle „Kuriera Płockiego”*, w: *Ziemianie Mazowsza IV...*, s. 231-242, pomimo, że autor w tytule określił, iż artykuł dotyczy również Kujaw, to brak jest wiadomości o ziemianach powiatów kujawskich (włocławskiego oraz nieszawskiego) w okresie wojny 1920 r. Najbliżej opisane powiaty leżące Kujaw to lipnowski i rypiński, które przynależały i przynależą do Ziemi Dobrzyńskiej; A. Szware, *Postawy polityczne ziemianstwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym*, w: *Ziemianstwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1994, s. 51-52.

Powstanie styczniowe²⁷² było jednym z pierwszych wydarzeń w II poł. XIX w., w którym ziemianie wzięli czynny udział. Jeszcze przed jego wybuchem w Królestwie Polskim ukonstytuowały się dwa stronnictwa polityczne o odmiennych poglądach na temat przeprowadzenia reform społecznych, a także współpracy lub walki z zaborcą. Stronnictwo czerwonych opowiadało się za wywołaniem powstania skierowanego przeciw zaborcy rosyjskiemu. Chcieli przeprowadzić radykalne reformy społeczne, w tym uwłaszczenie chłopów bez odszkodowania, dzięki któremu miano zachęcić tę warstwę do udziału w walkach. Z kolei stronnictwo białych wywodzące się m.in. z środowiska ziemiańskiego, bogatej burżuazji opowiadało się za ugodową polityką z cesarstwem oraz pracą organiczną. Jednym z przedstawicieli tego obozu był Leopold Kronenberg, właściciel Brzezia i Wieńca. Był członkiem Dyrekcji Wiejskiej powołanej do życia w lutym 1862 r. Stała się ona na czele stronnictwa białych²⁷³. Narastające wrzenia w Królestwie Polskim, a także obowiązujący stan wojenny (wprowadzony 14 października 1861 r. ze względu na manifestacje narodowe, mające miejsce od czerwca 1860 r., zniesiony z końcem grudnia 1862 r.) przyczynił się do wzrostu niepokoju wśród społeczeństwa. Z jednej strony, margrabia Wielopolski chcący zjednać sobie obóz białych wprowadził część reform, jak na przykład nową ustawę szkolną, zatwierdzoną przez cara 20 maja 1862 r. Jednocześnie dążąc do utrzymania przy sobie części ziemian, przestrzegając ich, że jest gotów na dalsze ustępstwa na rzecz chłopów²⁷⁴. Działania podjęte przez Wielopolskiego, w tym zarządzenie branki 6 października 1862 r., przyczyniły się do wybuchu powstania. Insurekcja wybuchła w nocy z 22 na 23 stycznia tego roku.

Ruchy powstańcze na terenie Kujaw wschodnich rozpoczęły się na początku lutego 1863 r. Wówczas major Witold Ulatowski, właściciel Dziardonic, zorganizował pierwsze oddziały. Zgromadziły się one w obozie pod Cieplinami, gdzie 8 lutego wraz Andrzejem Boguszem z Olganowa, będącym naczelnikiem wojennym obwodu kujawskiego, przybył Kazimierz Mielęcki, posesor Nowej Wsi koło Włocławka. Ten dowódca oddziału nie posiadał wykształcenia wojskowego. Po ukończeniu szkoły realnej w Poznaniu, wstąpił do służby w pułku huzarów pruskich, gdzie doskonalił się w sztuce wojennej. Mielęcki

²⁷² Pomimo, że powstanie styczniowe wychodzi poza ramy czasowe niniejszej pracy, autor postanowił przedstawić jego dzieje ze względu na znaczący wpływ ziemianstwa powiatu włocławskiego w jego przebiegu.

²⁷³ Z. Stankiewicz, *Zemianstwo wobec systemu Wielopolskiego*, w: *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wzję*, pod red. S. Kalemki, Warszawa 1990, s. 112–119.

²⁷⁴ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953, s. 255–256.

brał udział w walkach do 22 marca 1863 r. On i jego podkomendni stoczyli kilka zwycięskich potyczek z Rosjanami. Na przykład już 9 lutego sformowany przez Mielęckiego oddział, liczący około 30 szabel, został wysłany do Przedcza, gdzie znajdował się magazyn wojskowy pilnowany przez 11 Rosjan. W wyniku potyczki został ranny dowódca Rosjan w randze podoficera, a 10 żołnierzy poddało się. Powstańcy zdobyli kilka wozów umundurowania i bielizny. Dzień później, oddział dowodzony przez samego Mielęckiego stoczył bój z oddziałem majora Nielidowa. Nie wiadomo z jakich powodów partia Mielęckiego wraz ze swoim dowódcą nie brała udziału w bitwie pod Krzywosądem (19 lutego), gdzie dowodził pierwszy dyktator powstania, Ludwik Mierosławski. Do ich spotkania doszło dopiero po stoczonej bitwie. Po 21 lutego Mielęcki został mianowany pułkownikiem oraz naczelnikiem wojennym województwa mazowieckiego. Ostatnią bitwę stoczył 22 marca. Naprzeciw wojsk powstańczych wokół tartaku w Olszowie stanęły wojska rosyjskie dowodzone przez gen. Emila de Sayn-Wittgensteina oraz majora Nielidowa. Trwająca 5 godzin bitwa skończyła się tragicznie dla Kazimierza Mielęckiego. Ranny w kręgosłup został przetransportowany przez swego adiutanta Zdzisława Szczawińskiego do Mikorzyna, skąd poprzez Wąsocze i Góry przewieziono go za kordon graniczny do Mamlicza koło Łabiszyna, gdzie się leczył. Poczuvszy się lepiej, Mielęcki dosiadł konia, z którego spadł, w wyniku czego złamał kręgosłup. Kazimierz Mielęcki zmarł 8 lipca 1863 r. Został pochowany pięć dni później na cmentarzu parafialnym w Łabiszynie²⁷⁵.

W Zbijewie majątku Stanisława Zaborowskiego przebywali ochotnicy chcący wstąpić do oddziałów formowanych przez Oborskiego, Polaka, pułkownika wojsk rosyjskich. Sam właściciel nie brał udziału w insurekcji z bronią w ręku. Powierzono mu funkcję komisarza powiatowego, był odpowiedzialny m.in. za zaopatrzenie oddziałów i łączność. Zagrożony aresztowaniem musiał się ukrywać. Rosjanie poszukując

²⁷⁵ B. i J. Anc, *Z lat nadziei i walki 1861–1864*, Brody 1907, s. 15, 19-21, 23-25, 27; *Bitwy i potyczki 1863–1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, oprac. S. Zieliński, Rapperswil 1913, s. 23-24, 194; Z. Grot, *Mielęcki Kazimierz (1836–1863), dowódca oddziału w powstaniu styczniowym, naczelnik wojenny woj. mazowieckiego*, w: PSB, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 773-774, gdzie błędnie autor pisze, że zajęcie magazynu w Przedczu miało miejsce 8 lutego oraz, iż Kazimierz Mielęcki zmarł 9 lipca; Z.K. Jankowski, *Mielęcki Kazimierz Henryk (1836–1863), oficer w armii pruskiej, plk powstania styczniowego na ternach Wielkopolski i Kujaw, dziedzic majątku Nowa Wieś, którego fragment ob. stanowi wrocławskiego osiedle Mielęcin-Michelin*, w: WSB, pod red. S. Kunikowskiego, t. 10, Wrocław 2023, s. 127-129, gdzie błędnie, że Kazimierz Mielęcki zmarł 9 lipca; S. Kalemka, *Dwa epizody z walk partii Mielęckiego w 1863 r.: Ciepłiny i Dobrosłowo*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”: Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 167, Historia, 1986, z. 21, s. 33-53; tenże, *Kujawy wschodnie...*, s. 21-39.

Zaborowskiego przeprowadzali liczne rewizje. Pomimo to dwór zbijewski był gościnny dla powstańców²⁷⁶. Władysław Kiejstut Matlakowski pisał:

Matka moja [Julia z Zaborowskich – M.R.] opowiadała, że największe wrażenie zrobił na niej i na zawsze został jej w pamięci postój oddziału powstańców, złożonego z młodzieży z Poznańskiego. Był to oddział wybory [sic!] na pięknych koniach, jednostajnie umundurowany w szaraczkowe kurty z amarantowymi wypustkami, rogatywki z barankiem i kokardą powstańczą oraz burki – jak z obrazów Grottgera. Oddział uzbrojony był w szable i belgijskie karabinki, które szmuglowano do „Księstwa” /jak wówczas nazywano Poznańskie/ z Prus, gdzie patrzono na to przez szpary. [...]

Wieczorem w podwórzu rozpalono ogniska, piekły się skopy i wół, zabite na tę okazję. Zdrożone i zziębnięte bractwo spało jak się da. Oficerowie w gościnnych pokojach na górze, żołnierstwo w salonie, w stołowym i sieni, w oficynie, po stajniach, zawinąwszy się w burki i podłożywszy siodła pod głowę. Do dnia zatrąbiono pobudkę, zaczął się ruch, czyszczenie i siodłanie koni i wreszcie – po posiłku na stojąco – komenda „Baczność. Do wsiadania. Na koń” i oddział, przeprowadzony jeszcze przez dzieciaki, pociągnął w stronę Izbicy, na punkt zborny z partią /zdaje się Taczanowskiego/²⁷⁷.

Udział w powstaniu miała również rodzina Boguszów z Olgonowa. W majątku na początku lutego przebywało kilkunastu powstańców, którym wspomniany już Andrzej Bogusz, walczący u boku Mierosławskiego w 1848 r., rozdał broń oraz żywność. Nocowali oni na terenie majątku, po czym drabiniastymi wozami zostali przewiezieni do obozu majora Ulatowskiego pod Cieplinami. Od 1 czerwca 1863 r. Andrzej Bogusz był kasjerem, pierwszym sekretarzem, szefem sztabu, pełnił również obowiązki pierwszego adiutanta płk. Edmunda Calliera, który określił go jako swoją prawą ręką, wiernym oraz nieodstępnym towarzyszem. Od początku powstania aż do listopada 1863 r. pełnił funkcję naczelnika wojennego obwodu kujawskiego. Ujęty przez wojska rosyjskie w drugiej połowie 1863 r. pod Koninem został przewieziony do Włocławka. Oskarżony o zbrodnie stanu wyrokiem Sądu Wojennego Polowego we Włocławku został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. Wyrok został wykonany 12 (24) listopada²⁷⁸.

²⁷⁶ W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z 1886–1940*, mps., s. 1-2 (Sto lat temu), BN, rkps akc. 10875/1; T. Tabaczyński, *Pamiętnik szeregowca strzelców celnych spod komendy Oborskiego*, w: *Spiskowcy i partyzanci 1863 roku*, oprac. zbiorowe pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1967, s. 552.

²⁷⁷ Cyt. za: W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 2 (Sto lat temu).

²⁷⁸ B. i J. Anc, dz. cyt., s. 14, 18-19, 25; T. Bojarska, *Włocławianie tamtych lat*, w: *Z dziejów powstania...*, s. 202, 205, gdzie autorka błędnie pisze, że Bogusz pochodził z Olgonowa; E. Callier, *Trzy ustępy z powstania polskiego 1863–1864*, Poznań 1868, s. 45, 90, 112-113, 116, 129; T. Kieloch, *Włocławek w czasach powstania styczniowego (1861–1864)*, w: *Z dziejów powstania...*, s. 163, 168, 174, 178, 194; S. Kalemka, *Kujawy wschodnie...*, s. 24, 55; T. Tabaczyński, dz. cyt., s. 564, przyp. 17; *Królestwo Polskie*,

Również i inne dwory ziemiańskie powiatu włocławskiego włączyły się w działania powstańcze. W walkach powstańczych brał udział Władysław Kretkowski. Bawiący latem 1862 r. za granicą, przybył do Torunia, gdzie czekał na paszport i prawdopodobnie nielegalnie przedostał się do Królestwa. W końcu marca 1863 r. wyposażony w broń myśliwską, wspólnie z kuzynem Karolem Rawicz-Kosińskim pochodzącym z Cieplin, wstąpił do oddziału Leo Younga de Blackenheima. Kretkowski brał udział w kilku zwycięskich potyczkach. Oddział, w którym walczył został rozбитy 29 kwietnia w bitwie pod Brdowem. Kretkowskiemu udało się wydostać z pola walki i przedostać się do Wierzbinka, majątku swego wuja, Aleksandra Chrzęszczewskiego. Nie wiadomo jakie były dalsze jego losy w powstaniu. Według Tomasz Sławińskiego około 1864 r. wyjechał z Włocławka do Paryża. Z kolei korespondent „Dziennika Poznańskiego” donosił, że Władysław Kretkowski został osadzony w więzieniu na terenie Warszawy, a następnie wydano na niego wyrok, który nakazywał osadzenie go w Penzie. Natomiast w kolejnym numerze dziennik ten podawał informację, że Kretkowskiego przewieziono do Petersburga, gdzie miała przesłuchiwać go tajna policja. Także nie jest znany udział w powstaniu innych przedstawicieli rodziny Kretkowskich. Arkadiusz Ciechalski w biogramie poświęconym Konradowi Bronisławowi Kretkowskiemu pisze, że Konrad wraz ze swoją żoną Aurelią Ludwiką Eleonorą z Komeckich zostali aresztowani w czerwcu 1863 r. i osadzeni w więzieniu na Pawiaku. Przyczyną aresztowania miała być organizacja powstania na Kujawach²⁷⁹.

W działania powstańcze zaangażowano się także w nieodległej Kłóbce u Orpiszewskich. Lucjan Orpiszewski, właściciel majątku, zorganizował oddział partyzancki, który podporządkowano oddziałowi pod dowództwem Macieja Artura

„Dziennik Poznański” 1863, nr 277, z 3 grudnia, s. 1; *Ostatnie wiadomości*, „Dziennik Poznański” 1863, nr 276, z 2 grudnia, s. 3; „Warszawska Gazeta Policyjna” 1863, nr 275, z 19 listopada (1 grudnia), s. 3; *Z prowincji*, „Gazeta Polska” 1863, nr 275, z 19 listopada (1 grudnia), s. 1; *Z prowincji*, „Kurier Warszawski” 1863, nr 275, z 19 listopada (1 grudnia), s. 1. Akt zgonu Andrzeja Bogusza spisano we Włocławku 8 stycznia 1865 r., zob. APToW, ASC PRK Włocławek, sygn. 120, s. 361, akt zgonu nr 8 (akt zgonu Andrzeja Bogusza). Andrzeja Bogusza prowadzonego na śmierć widział Konstanty Morzycki z Rzeżewa, który przekazał: *P[an] Konstanty Morzycki z Rzeżewa widział we Włocławku jak prowadzono piechotę Andrzeja Bogusza z Olganowa na stracenie. Szedł bez czapki, w białych rękawiczkach i w czarnym ubraniu, zdaje się we fraku. Stracony pośród piasków za miastem*. Cyt. za: M. Cieślak, *Dwa wydarzenia – jeden pomnik. Historia projektu Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku*, w: *Tak rodziła się niepodległość. W 100-lecie powstania wolnej Polski*, pod red. Z.P. Kruszewskiego i Z.J. Zasady, Płock-Włocławek 2018, s. 63.

²⁷⁹ *Bitwy i potyczki...*, s. 31-32; A. Ciechalski, *Kretkowski Konrad Bronisław (1842–1901), ziemianin, uczeń powstania styczniowego, hodowca koni, właściciel majątków: Więslawice, Grodno, Dobrzelewiec, Zakrzewiec i Świątkowice*, w: *Kazimierz Wielki oraz...*, s. 119, autor opracowując biogram Kretkowskiego nie powołuje się na żadne źródła, opracowania dotyczące powstania styczniowego; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 477-479; „Dziennik Poznański” 1863, nr 240, z 21 października, s. 1; tamże, nr 249, z 31 października, s. 1.

Konstantego Sokołowskiego, posesora z Kępki Szlacheckiej. Z kolei 16 października 1863 r. we dworze stołowało się na śniadaniu 10 osób z powstańczej kawalerii. W jego trakcie zostali zaatakowani przez oddział dowodzony przez porucznika Bogomolcewa. Powstańcy stawili opór Rosjanom, co umożliwiło im wycofanie się z Kłóbki, tracąc 5 żołnierzy, z czego troje dostało się do niewoli. Na rozkaz gen. Emila de Sayn-Wittgensteina, Lucjan Orpiszewski, właściciel majątku i jego syn Stanisław Józef Wojciech zostali ukarani batożeniem, a następnie osadzeniem w więzieniu wrocławskim. Wojska rosyjskie spłądowały również miejscowy kościół²⁸⁰.

Do oddziałów powstańczych pragnął wstąpić też Józef Franciszek Maciej hr. Bniński h. Łodzia, późniejszy właściciel dóbr osieckich koło Boniewa. Prawdopodobnie w sierpniu lub wrześniu 1863 r. oddano go pod opiekę Stefana Okoniewskiego, wraz z którym oraz innymi ochotnikami udali się do Ostrowitego niedaleko Trzemeszna, aby tam dołączyć do oddziałów. Niestety akces ten nie udał się. Zatrzymani przez wojska pruskie, zostali odesłani do więzienia w Trzemesznie, gdzie po około dwóch tygodniach przewieziono ich do Poznania. Józefa Bnińskiego i Okoniewskiego zamknięto w fortecy na Winarach. Nie wiadomo, kiedy Bniński opuścił twierdzę²⁸¹.

Pomimo dużego optymizmu wśród przedstawicieli ziemiaństwa odnośnie powstania styczniowego, można spotkać głos, który realnie patrzył na sprawę samego powstania i jego powodzenia. Takim głosem było stanowiska Jana Mittelstaedta, właściciela Dąbia. Bartłomiej Nowak, przywódca chłopski, pułkownik, pisał po latach:

Stary pan [Jan – M.R.] Mittelstaedt przyjął mnie po ojcowsku, lecz szorstko.

- Lepiej byście byli książek pilnowali, rzekł zaraz na powitanie. Szkoda was, moje dzieci, i krwi waszej, którą na próżno przelewacie. Z tego powstania nic nie będzie – ono zaraz w zarodku zwichnięte, a złe naprawić bardzo trudno. Nikczemni opanowali ster Rządu tajnego i śmiały nazywać go narodowym. Ci zbrodniarze warci szubienicy za to samo, że w zbrojne oswobodzenie narodu nie wierząc, przybierają maskę obłudy

²⁸⁰ Bitwy i potyczki..., s. 47-48, A. Ciechalski, *Kłóbka – wieś na szlaku chopinowskim*, B. Lisowski, *Wiersze, pieśni, informacje o Kłóbce*, Brześć Kujawski 2014, s. 49-50; T. Dziki, *Dobra ziemskie Kłóbka w latach 1793–1918*, w: T. Dziki, P. Bokota, *Kłóbka – dzieje dóbr ziemskich (od XIII wieku do czasów współczesnych)*, pod red. T. Dzikiego, Wrocław 2015, s. 96; S. Kalembka, *Kujawy wschodnie...*, s. 64; M. Wojtkowski, *Postawa społeczeństwa Kujaw wschodnich wobec sprawy narodowej w postaniu styczniowym 1863–1864*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2003, t. 18, s. 39; *Z Królestwa*, „Dziennik Poznański” 1863, nr 241, z 22 października, s. 1. Z wyjątkiem opracowania Tomasza Dzikiego, wszystkie opracowania podają błędnie, że w akcie zemsty za udzielenie pomocy powstańców dwór w Kłóbce został spalony.

²⁸¹ S. Okoniewski, *Wspomnienia powstańca z r. 1863 oraz Pogląd na wyniki naszych powstań w latach 1831, 1846, 1848 i 1863*, Poznań 1913, s. 31-33.

patriotycznej i wdzierają się do władzy powstańczej na to jedynie, aby obudzonego ducha w narodzie tłumić i paraliżować siły zbrojne powstania, przez oglądanie się na obcą pomoc i przez rozkazy contra-rewolucyjne”²⁸².

Pomimo niechętnego stosunku do powstania, nie odmawiał jego uczestnikom pomocy. Dwór w Dąbiu był miejscem, przez które przechodzili ochotnicy z Pomorza Gdańskiego oraz Wielkopolski. Spotykali się tu powstańcy, wywodzący się z różnych warstw społecznych. Na jednym z takich zebrań byli obecni m.in. Antoni Zieliński, były oficer wojsk rosyjskich²⁸³, Śmitkowski rządcą z Końca, Bobiński, dyrektor fabryki, Lipiński oraz Benda, rządcy w dobrach Mittelstaedta i Bartłomiej Nowak²⁸⁴.

Należy się zatem zastanowić jakie stanowisko prezentowało ziemiaństwo włocławskie wobec powstania styczniowego?²⁸⁵ Ludwik Mierosławski po latach na temat szlachty (ziemiaństwa) kujawskiego pisał:

*Na Kujawach prędko dostrzegła [Moskwa – M.R.], że niema się czego od miejscowego powstania obawiać z powodu zabobonów szlacheckich przeciwko ludowemu uzbrojeniu. Takiej drugiej szlachty prywatnie pocziwej i patryjotycznej, a politycznie i ekonomicznie ciężko-ciemnej, jak na mazowieckich Kujawach, chyba na Litwie szukać, z tą naonczas dla Litwy wyższością, że tam ostatki szlachty zagonowej wyręczyć mogły, choć w drobnej części, masy włościańskie pod bronią. Ale tu, na tych żyznych włościaństwie Kujawach, kto je przezornie uczynkową propagandą przed wybuchem nie posiadał, właściwie powstać nie miał czem. Nigdzie może androny o szelowskich zмовach Mierosławskiego z chłopami na szlacheckie szyje i trzosi nie przyczyniły się bardziej, jak bardziej w tem jego gnieździe rodzinnem, do upiorowego wstrętu, jaki rozgradzał dziedziców od siecznych bataljonów, bez których jednak wszelka ruchawka daremną ruchawką w Polsce zmarnieć musi*²⁸⁶.

²⁸² Cyt. za: M. Połczyński-Kujawa, *Bartek Nowak. Ze wspomnień powstańca z roku 1863/64*, Poznań 1895, s. 7-8.

²⁸³ T. Rejmanowski, *Tomasz Zieliński (1790–1869) oficer armii carskiej oraz ziemianin, społecznik i dobroczyńca powiatu włocławskiego*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2001, t. 16, s. 220-228.

²⁸⁴ T. Bojarska, dz. cyt., s. 205; M. Połczyński-Kujawa, dz. cyt., 9-10, M. Wojtkowski, dz. cyt., s. 38.

²⁸⁵ Mało przydatny dla opracowania niniejszego tekstu okazał się artykuł Moniki Opióły-Cegiełki, *Ziemiaństwo polskie w powstaniu styczniowym (1863–1864) na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej – między zaangażowaniem na rzecz insurekcji, a czynnym udziałem w walkach powstańczych*, w: *Historia i pamięć. Powstanie styczniowe na Kujawach, Pomorzu i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z seminarium pt. „Historia i pamięć. Powstanie styczniowe na Kujawach, Pomorzu i ziemi dobrzyńskiej”*, pod red. M. Antoniewicza, M. Opióły-Cegiełki, Toruń 2023, s. 69-104, gdzie autorka dla Kujaw tak zwanych wschodnich ze sfery ziemiańskiej jedynie przedstawia i to w bardzo okrojonej treści postać Kazimierza Mieleckiego. Skupia się na pomocy ziemian z Kujaw zachodnich powstańcom, a także przedstawia wykaz powstańców pochodzących z Ziemi Dobrzyńskiej, który to wykaz przed II wojną światową na łamach „Głosu Mazowieckiego” prezentował ks. Czesław Lissowski.

²⁸⁶ Cyt. za: *Pamiętnik Mierosławskiego (1861–1863)*, wyd. J. Frejlich, Warszawa 1924, s. 112-113.

Opinia wyrażona przez Mierosławskiego jest zbyt krzywdząca dla ziemiaństwa kujawskiego. Ziemianie przystąpili do pomocy powstańcom, a także sami zasilali szeregi oddziałów powstańczych. Oczywiście, na większą skalę zaangażowali się w powstanie, w momencie, gdy do ruchu przystąpiło stronnictwo białych. Również obecność wśród dowódców osób znanych ziemianom i wywodzących się z tej samej warstwy miała wpływ na podejmowane decyzje odnośnie akcesu do insurekcji. Z chwilą, gdy powstańcy ponosili większe straty, a represje rosyjskie stawały się coraz bardziej dotkliwsze, od jesieni 1863 r. można zaobserwować więcej wystąpień ziemian przeciwko powstaniu. Na przykład w połowie października 1863 r. do stacjonującego we Włocławku gen. Emila Sayn-Wittgensteina przybyło kilku ziemian, z prośbą, aby ich formalnie ukarał. Miało to na celu odsunięcie podejrzeń o współpracę z Rosjanami przez funkcjonariuszy organizacji narodowej. Zdarzały się przypadki denuncjacji uczestników powstania. Takim jaskrawym przykładem jest przypadek włoskiego żołnierza powstania, Stanisława Bechiego. Oddział, któremu dowodził, stacjonował w okolicy Lubienia Kujawskiego. Został ujęty we wsi Bilno²⁸⁷. Na Bechiego doniosła właścicielka majątku, z okolic Bilna, o czym wspominała po latach Izabela Zbiegniewska:

Zgubiło go to głównie, że nie umiał po polsku. Mianowany organizatorem, miał przy sobie kompromitujące papiery; o parę mil od Włocławka spał w chacie jakiejś Niemki, która, widząc zawiadomiona o grożącym niebezpieczeństwie, przyszła go budzić o świcie, wołając i dając mu różne znaki – ale napróżno [sic!], bo znudzony i rozespany nie rozumiał o co chodzi; zrozumiał wtedy dopiero, gdy go otoczyło wojsko. Razem z nim aresztowano jego młodzieńczego adiutanta, Zygmunta W. Nie ulegało wątpliwości, że, świeżo w te strony przybyły, Bechi padł ofiarą zdrady i podejrzenie padło na W-go. Należało oczyścić młodzieńca od hańbiącego zarzutu i w tym celu zapytany przez nas Bechi zaręczył, że to fałsz, ale stanowczo nazwiska denuncjanta, widocznie mu wiadomego, wyjawiać nie chciał.

Dziwiło nas to bardzo i wtedy dopiero dziwić przestało, kiedyśmy się później dowiedziały, że to była kobieta. Delikatnym powodowany uczuciem, nie chciał nam, kobietom, Polom, rzucić w oczy tej hańby.

Właścicielka wioski, w której się ukrywał, byłaby w razie odkrycia miejsca jego pobytu podług prawa wojennego skazana na kontrybucję – aby jej uniknąć, sama o nim

²⁸⁷ Z. Dragatowa, „Dalem krew moją za Polskę”. Plk. Bechi – bohater 1863 roku, „Kronika Polski i świata. Ilustrowane Pismo Tygodniowe” 1939, nr 5, z 29 stycznia, s. 5; *Ruski Inwalid*, „Dziennik Powszechny. Pismo Urzędowe, Polityczne i Naukowe” 1863, nr 292, z 10 (22) grudnia, s. 3.

władzy doniosła. Nie wymieniałem nigdy jej nazwiska, starałam się usilnie je zapomnieć i udało mi się to w zupełności – istotnie go nie pamiętam, nie splamię też nim mego opowiadania. Słyszałam tylko, że gdy umierała jej babka, zacna kobieta, napróżno [sic!] winowajczyni błagała ją o odpuszczenie ciężkiego występku, odmówione jej zostało²⁸⁸.

Stanisław Bechi został rozstrzelany we Włocławku 17 grudnia 1863 r.²⁸⁹

Powstanie styczniowe było ostatnim zrywem niepodległościowym w XIX w. Społeczeństwo polskie czekało na okazję, aby wyzwolić się spod rządów zaborczych. Nadziei tych nie spełniła rewolucja 1905 r. Ożywienie nastąpiło wraz ze wzrostem napięcia w sytuacji politycznej w Europie na początku XX w. Doskonałym momentem do walki o niepodległość był wybuch Wielkiej Wojny. Znany przedstawiciel ziemian powiatu włocławskiego biorącym udział w walkach w latach 1914–1918 był Zygmunt Radoński, pseudonim „Żarski”, syn właściciela Rzeżewa. Do Polskich Drużyn Strzeleckich (PDS) w Krakowie wstąpił w 1910 r. Tam też ukończył szkołę podchorążych. Od 23 lutego 1914 r. był adiutantem komendy PDS w Krakowie oraz instruktorem oddziałów strzeleckich na terenach wiejskich. Z chwilą wybuchu I wojny światowej przyjął pseudonim „Żarski”. Już 3 sierpnia został dowódcą plutonu w III batalionie. Sześć dni później, będąc już na terenie Kielecczyny, pododdział Radońskiego skierowano w celu ochrony tunelu kolejowego pod Białą Górą niedaleko Kozłowa. Mianowany podporucznikiem 9 października, został przydzielony go do oddziału kpt. Zygmunta W. Bobrowskiego. W maju 1915 r. (16–22) brał udział w bitwie pod Konarami, w której dwukrotnie został ranny: 20 – lekko ranny w bok, a dwa dni później trafiony w głowę, w wyniku czego stracił prawe oko. Po odniesieniu rany trafił do Szpitala nr 9 Twierdzy Kraków, gdzie się leczył od 30 maja do 7 listopada 1915 r. W tym czasie (3 czerwca) awansowano go do stopnia porucznika. 7 listopada powierzono mu dowództwo kompanii po kpt. Marianie Kukielu, a niecały miesiąc później został zastępcą dowódcy Batalionu Uzupełniającego nr 1 w Kozienicach. W następnym roku, 10 maja jako dowódca 3. Kompanii IV baonu 1 pułku piechoty I Brygady brał udział w kampanii wołyńskiej. W lipcu 1917 r. chory Radoński przebywał w szpitalu w Modlinie. Mając na uwadze los swoich kolegów po kryzysie przysięgowym, chcąc im

²⁸⁸ Cyt. za: *Wspomnienia Zbiegniewskiej o Bechim. 1863*, oprac. P. Czarnecki, Włocławek 1938, s. 27–28. Ponadto zob. J. Wieleżyńska, *Opiekunka więźniów. W celi Bechie'go*, w: *Izabela Zbiegniewska. Ostatnia entuzjastka*, Warszawa [1933], s. 74.

²⁸⁹ Tamże, s. 13; „Gazeta Polska” 1863, nr 294, z 12 (24) grudnia, s. 1; „Kurier Warszawski” 1863, nr 294, z 12 (24) grudnia, s. 1502.

towarzyszyć zgłosił się do obozu w Benjaminowie, do którego dotarł 30 lipca. W obozie tym pisał dziennik, zachowany we fragmentach²⁹⁰. O początku swego pobytu zapisał: *30.VII. (Benjaminów) [...] Od wczoraj jestem w więzieniu, które zwie się oficjalnie „obozem dla internowanych oficerów wojsk polskich w Benjaminowie (koło Zgierza południowego)”, gdzie stawilem się po powrocie z Kalisza. Mieszkamy w zabudowaniach murowanych, które dawniej zajmowali na lato kadeci rosyjscy. Położenie dość ładne i klimat dobry, gdyż obóz leży właściwie w lesie, mocno przetrzebionym. Otoczeni jesteśmy płotem drucianym, strzeżonym przez posterunki niemieckie. Urządzono nam dzisiaj pyszne widowisko. Jest tu nas dopiero 98-iu, gdyż reszta jeszcze nie przyjechała. Wezwano nas wszystkich około godz. 6 na dziedziniec, uprzednio obstawiwszy tyraljerką cały obóz. Ustawiwszy nas między dwoma plutonami, które przy nas naładowały broń i nałożyły bagnety, odczytano nam zarządzenie generał-gubernatora. Odebrano nam wszelką broń palną i sieczną, zrobiono rewizje w naszych mieszkaniach, wreszcie doręczono nam potwierdzenie zwolnienia z legionów, zawiadamiając o ostrych instrukcjach dla posterunków*²⁹¹.

Z obozu został zwolniony w marcu 1918 r. Zasilił szeregi Polskiej Siły Zbrojnej, gdzie służył na kursie wyszkolenia piechoty nr 3, a następnie mianowano go dowódcą kompanii w 1. pułku piechoty. W tym czasie (12 października) awansowano go do stopnia kapitana. W listopadzie wstąpił do Wojska Polskiego. Jako szef odcinka w rejonie Łap, brał udział w rozbrajaniu Niemców²⁹².

11 listopada 1918 r. po 123 latach Polska odzyskała niepodległość. Odrodzone państwo borykało się z różnymi problemami politycznymi, gospodarczymi oraz społecznymi. Odziedziczyło ono trzy różne systemy po zaborcach, które należało ujednolicić, aby wzmocnić kraj. Granice państwa kształtowały się w wyniku traktatów pokojowych, a także działań wojennych, mających decydujący wpływ na późniejszy los niepodległego państwa. Już w następnym roku Druga Rzeczypospolita musiała się bronić przed najazdem bolszewickim. W latach 1919–1920 miała miejsce wojna polsko-bolszewicka, zwana również wojną polsko-sowiecką lub polsko-rosyjską. Ciężar

²⁹⁰ CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. 1.482.72-6648, VM, Kwestionariusz Zygmunta „Żarskiego” Radońskiego, 20 XI 1934 r., s. 3-4; M. Gałęzowski, *Zygmunt Radoński „Żarski”*, Warszawa 2020, s. 5-14; A. Rudkowski, *Za drutami Benjaminowa (Fragmenty z dziennika Zygmunta Żarskiego-Radońskiego)*, „Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie powstania” t. 2, 1933, z. 1 (3), wyd. II, s. 300-304.

²⁹¹ Cyt. za: A. Rudowski, dz. cyt., s. 304-305.

²⁹² CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. 1.482.72-6648, VM, Kwestionariusz Zygmunta „Żarskiego” Radońskiego, 20 XI 1934 r., s. 3-4; M. Gałęzowski, dz. cyt., s. 23.

zarówno dostarczenia rekruta do Wojska Polskiego, a także pomoc materialna, spadła na barki całego społeczeństwa. To czego nie udało się dokonać w czasie powstania styczniowego, a mianowicie zjednoczenie różnych warstw społecznych, dokonało się w czasie zagrożenia bolszewickiego.

Ziemiaństwo powiatu włocławskiego pokazało piękny przykład patriotyzmu w czasach najazdu wroga, działając na tym polu ze środowiskiem chłopskim. Mężczyźni na ochotnika przyłączali się oddziałów Wojska Polskiego. Z kolei kobiety, nie bacząc na niedogodności, wspierały walczące oddziały m.in. poprzez urządzenie zbiorów potrzebnych rzeczy.

Przykład odwagi może stanowić osoba Tadeusza Około-Kułaka (1904–1933). 25 lipca 1920 r. jako ochotnik wstąpił do 203. ochotniczego pułku ułanów (przemianowany później na 27. pułk ułanów). Uczestniczył w bitwie pod wsią Rumoki (18 sierpnia), w trakcie której po wycofaniu się oddziałów polskich, wrócił na pole walki i wyniósł z niego rannego rotmistrza Merkela Wielosierskiego. Za tę akcję został odznaczony orderem *Virtuti Militari* V klasy (nr 2773). Z wojska został zwolniony 15 października tego roku²⁹³. Również Zygmunt Radoński brał udział w walkach. Na początku czerwca 1920 r. prowadząc oddział szturmowy pod Mirowem na Wołyniu został trafiony pociskami karabinowymi w brzuch i nogę. Poniósł śmierć na miejscu. Ciało nie odnaleziono²⁹⁴. Kazimierz Gautier (1896–1919) będąc studentem wstąpił jako ochotnik do 3. pułku ułanów. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Poległ na polu bitwy 27 września 1919 r. w bitwie pod Kowszycami. Po śmierci mianowano go kapralem i odznaczono srebrnym krzyżem orderu wojennego *Virtuti Militari* V klasy²⁹⁵. Ochotnikiem był także Henryk Gliński (1898–1945), syn właściciela majątku Boniewo. 1 listopada 1918 r. wstąpił do 4. szwadronu 4. pułku Ułanów Zaniemeńskich, z którym brał udział w zdobywaniu Wilna (16–19 kwietnia 1919 r.). Po zajęciu miasta wysłano go do Szkoły Podoficerskiej w Starej Wsi, a w sierpniu 1919 r. do Szkoły Podchorążych, którą ukończył w listopadzie 1919 r., po czym wrócił do macierzystej jednostki. W czerwcu 1920 r. Henryka Glińskiego przydzielono do 1. dywizji 8. pułku ułanów

²⁹³ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odnaczeniowych, sygn. I.482.42-3327, VM, Tadeusz Około-Kułak, Kwestionariusz, 26 V 1933 r., s. 4, 6, 8-9; B. Polak, *Około-Kułak Tadeusz...*, s. 153; M.K. Schirmer, *Polscy ziemianie...*, s. 60; *Zarys historii wojennej 27-go pułku ułanów (b. 203 ochotniczego pułku ułanów)*, oprac. S. Rostworowski, Warszawa 1930, s. 31.

²⁹⁴ CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odnaczeniowych, sygn. I.482.72-6648, VM, Kwestionariusz Zygmunta „Żarskiego” Radońskiego, 20 XI 1934 r., s. 4; B. Polak, *Radoński Zygmunt...*, s. 123.

²⁹⁵ *Lista strat wojska polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1920*, Warszawa 1934, s. 206, gdzie informacja, że Kazimierz G. poległ 27.08.1919 w Porzeczu; M. Raczkowski, *Gautier Kazimierz...*, s. 23-24; *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Ułanów*, oprac. B. Dobrzyński, Warszawa 1929, s. 45–46.

im. ks. Józefa Poniatowskiego. Z pułkiem tym walczył do końca wojny polsko-bolszewickiej. Za męstwo na polu walki podporucznik Henryk Gliński został odznaczony srebrnym krzyżem orderu wojennego Virtuti Militari (nr 4186)²⁹⁶.

Fot. 19. Tadeusz Około-Kułąk, fot. n.n., ok. 1920 r. (ze zbiorów Jerzego Cichalewskiego z Krakowa)

W listopadzie 1918 r. w mieście powiatowym Włocławku formował się 4. szwadron 4. pułku ułanów zaniemeńskich zwanych również „Dziećmi Kujawskimi” bądź „Ułanami Byszewskiego” na cześć głównego inicjatora pomocy szwadronowi, Antoniego Byszewskiego, właściciela Szczytna i Borzymowic. O formowaniu szwadronu po latach pisał jego dowódca rotmistrz Michał Nowicki:

Nie lada zadanie – formowanie szwadronu – stanęło w całej pełni przed dowódcą jeszcze nieistniejącego szwadronu.

²⁹⁶ CAW, Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. I.482.19-1229, VM, Henryk Gliński, Kwestjonariusz, 12 VII 1933 r., s. 4; tamże, Pismo szefa Biura Kapituły ppłk. Sobolty do Departamentu Intendencji M.S. Wojsk. w miejscu, 11 X 1937 r., s. 14; „Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1922, nr 1, z 26 stycznia, s. 3; *Zarys historii wojennej 8-go pułku ułanów ks. Józefa Poniatowskiego*, oprac. T. Śmigielski, Warszawa 1929, s. 34.

Skarb Państwa był pusty, to też formowanie szwadronu musiało prawie całkowicie oprzeć się na ofiarności patriotycznie uosobionej ludności Kujaw. A Kujawy zawsze były z tego słynne. I tym razem nie zawiodły.

Na czele akcji pobudzania do ofiarności, zachęcania do popierania powstającego szwadronu, stanął p. prof. Antoni Byszewski ze Szczytna, który sam dawał hojną ręką konie, rynsztunek i pieniądze.

Podziwu godny był jego zapal, energia, ruchliwość, mająca swe źródło w głębokim poczuciu patriotyzmu. Niczem niezrażony, zawsze uprzejmy, dążył wytrwale i uparcie do swego celu, którego dopiął i z którego może być dumny: szwadron „Dzieci Kujawskich” powstał. To też szwadron zawsze go uważał i uważać będzie za swego „Honorowego Szefa”. Pomagali mu nieustraszenie w tem wszystkim i szwadron otaczali prawdziwą opieką p. starosta włocławski, [Adam – M.R.] Olszewski i prezydent m. Włocławka, [Stanisław – M.R.] Borysowicz²⁹⁷.

Antoni Byszewski zgłosił się do Włocławskiego Oddziału ZZ, aby otrzymać pozwolenie na zbieranie ofiar na rzecz 4. szwadronu. Powiaty włocławski i nieszawski podzielono na rejony, którym przewodniczyli wybrani ziemianie. Do ich zadania należało napisanie patriotycznej odezwy wzywającej do przyprowadzenia koni typu wierzchowego. Ponadto zbierano siodła, uzdy, kantory, koce oraz produkty żywnościowe. Akcja odniosła sukces. I tak na przykład gospodarze z Grabkowa przekazali ułanom konia, 950 marek w gotówce, a co najważniejsze kilku ułanów-ochotników. 28 listopada 1918 r. do przeglądu szwadronu, którego dokonał pułkownik Stanisław Rawicz-Dziwulski, stanęło 3 oficerów, 94 ułanów oraz 86 koni. Z kolei w styczniu 1919 r. szwadron liczył 147 ułanów²⁹⁸. Z kolei ziemianki, a także światłe obywatelki Włocławka czuwały, aby spiżarnia szwadronu była należycie wyposażona²⁹⁹. Synowie ziemiańscy zasilili szeregi szwadronu: Henryk i Tomasz Glińscy – I pluton, Artur Wiersheim – II pluton, Feliks Karpiński, Konstanty Ciechomski, Zygmunt Stokowski – w źródle brak określonego przydziału³⁰⁰.

Nie do przecenienia są zasługi ziemianek kujawskich, zarówno powiatów włocławskiego i nieszawskiego na rzecz pomocy wojskom polskim. Z inicjatywy Marii Kretkowskiej 8 listopada 1918 r. zawiązało się Pogotowie Wojenne Ziemi Kujawskiej,

²⁹⁷ Cyt. za: *Księga pamiątkowa 4 Szwadronu 4 Pułku Ułanów Zaniemeńskich „Dzieci Kujawskich”*, kom red. M. Nowicki et al., Włocławek 1929, s. 20.

²⁹⁸ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 46-48.

²⁹⁹ Tamże, s. 46.

³⁰⁰ *Księga pamiątkowa 4 Szwadronu...*, s. 35, 41-42, 63

przekształcone później we włocławski Oddział Polskiego Czerwonego Krzyża. Pierwszemu zarządowi przewodniczyła Anna Boyé. Jej zastępczynią była Wanda Łepkowska. Irena Haack pełniła obowiązki skarbniczki, natomiast Wanda Brochocka sekretarki. Do głównych zadań Pogotowia Wojennego należały: zaopatrywanie armii, dostarczanie niezbędnych przedmiotów, żywności i odzieży pułkom, które formowały się na terenie Kujaw, zorganizowanie pomocniczej służby sanitarnej oraz praca kulturalno-oświatowa. W celu sprawnego przeprowadzenia składek, wspomniane powiaty podzielono na 13 okręgów, w których wybrane ziemianki kierowały akcją zbierania darów: I – gmina Czamanin, Karczewska; II – gmina Lubanie, Pruska; miasto Nieszawa, Górską; miasto Ciechocinek, Gębczyńska; III – gmina Radziejów, brak danych; IV – gmina Falborz, Michelis; V – gmina Osięciny, Mirosławska; VI – gmina Bytoń, Mirosławska; VII – gmina Boguszyce, Chrząszczewska; VIII – gmina Śmiłowice, Romana Kryńska; IX – gmina Straszewo i Służewo, Sulimierska; X – gmina Ruszkowo, Tabaczyńska; XI – gmina Lubień i Kłóbka, Wanda Ossowska; XII – gmina Chodecz, Alicja Byszewska i XIII – gmina Piaski i Pyszkowo, Glińska³⁰¹. Jednym z głównych zadań stojących przed Pogotowiem Wojennym było zorganizowanie lotnego oddziału sanitarnego, tak zwanej czołówki³⁰². I tym razem przedsięwzięcie było możliwe do zrealizowania dzięki ofiarności ziemian powiatu włocławskiego i nieszawskiego oraz obywateli Włocławka. Na przykład Artur Haack na rzecz czołówki przekazał 1 parę koni z uprzężą, 1 wóz ze skrzyniami, 1 konia wierzchowego dla lekarza, narzędzia kowalskie i rymarskie, 2 derki na konie, Teofil Rytel z Krukowa 1 wóz, Mirosławscy z Czarnego 1 bryczkę, a Ruszkowski z Działkowa uprzężę³⁰³. Gotowa czołówka wyruszyła na front 15 lutego 1919 r. W podziękowaniu za jej przygotowanie, generał-porucznik, lekarz Witold Hordyński, wystosował do Pogotowia Wojennego następujące pismo:

Szanowne Panie! W dniu dzisiejszym ofiarowana nam przez Pogotowie Wojenne Ziemi Kujawskiej, czołówka sanitarna opuściła Warszawę pod kierownictwem lekarzy por. Kuleszy i lek. ppor. Rybickiego, by nieść ulgę naszym rannym i cierpiącym

³⁰¹ *Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża 1918–1928*, Włocławek 1928, s. 7-8, 22; *Składki na wojsko*, „Słowo Polskie” 1919, nr 28, z 4 lutego, s. 3.

³⁰² Irena z Bojańczyków Haack pisała: *Departament sanitarny z Warszawy zwrócił się do nas z prośbą o zmontowanie czołówki. Jest to odpowiednio zaprojektowany mały ruchomy szpital polowy. Potrzeba było 12 małych wozów po parze koni, bryczki w parę koni, jednego konia wierzchowego dla lekarza, 50 łóżek, 50 noszy, kuchni polowej, i personelu składającego się z 4 sanitariuszek, 4 sanitariuszy, jednej naczelnej, którą została p. Zofia Rutkowska ze Szpitala*. Cyt. za: E. Kossecka, M. Raczkowski, *Gdy na Kujawach...*, s. 164.

³⁰³ I. Haackowa, „Czołówka Kujawska”, „Słowo Kujawskie” 1919, nr 59, z 12 marca, s. 3-4; tamże, nr 66, z 21 marca, s. 4. Artykuł ten zawiera wykaz ofiar złożonych przez obywateli kujawskich na rzecz czołówki.

żołnierzom, trwającym w niezłomnej walce o granice i spokój Ojczyzny. Kto w tej wielkiej chwili dziejowej zetknął się z organizacją sanitarną, kto widzi i wie z jak niesłychanymi wprost trudnościami walczy Departament Sanitarny w tej pracy – ten ofiarę i tę pomoc społeczeństwa należycie zdoła ocenić. Dlaczego też w imieniu żołnierzy ślemy na ręce pani serdeczne podziękowanie dla pogotowia Wojennego Ziemi Kujawskiej, ufając, że podobny Wam czyn znajdować będzie coraz więcej naśladowców.

*Cześć Wam, kobiety polskie, że w sercach swych odnowiłyście świetne tradycje Waszych prababek: ofiarność i zrozumienie chwili dziejowej*³⁰⁴.

Żywność, jaką zbierało Pogotowie Wojenne były wysyłane wagonami na front. W transportach tych niekiedy uczestniczyły członkinie Pogotowia jako delegatki. Na przykład w 1918 r. wysłano wagon na front wołyński dla 31. pułku piechoty, który miał dotrzeć na okres Świąt Wielkiej Nocy. W podróży tej uczestniczyła Irena Haack³⁰⁵.

Zaangażowanie właścicieli ziemskich w okresie wojny polsko-bolszewickiej nie ograniczało się jedynie do czynnego udziału w walkach czy pomocy okazywanej wojsku. Dwory ziemiańskie stały się miejscem schronienia uciekinierów zza Wisły, ale także z terenów wschodnich, m.in. z Witebska i okolic. Do siedzib ziemiańskich przebywali znajomi, rodzina, przyjaciele oraz osoby obce³⁰⁶.

Ofiarność ziemian powiatu włocławskiego była doceniana przez wojsko. Na przykład rotmistrz Nowicki, dowódca 4. szwadronu 4. pułku ułanów pisał:

Podnieść tu należy wielką ofiarność Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, dzięki czemu w styczniu już mógł wyruszyć pluton pod Lwów. Dzięki też tej ofiarności szwadron mógł się ostatecznie uformować w przeciągu 2-ch miesięcy.

*Za ofiarność, gościnność i serce oficerowie i ułani szwadronu „Dzieci Kujawskich” składają Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej swe szczere żołnierskie „Bóg zapłać”*³⁰⁷.

W dowód uznania za zasługi poniesione podczas formowania szwadronu, odznaką oficerską 4. pułku ułanów, 24 stycznia 1929 r. zostali odznaczeni m.in. Antoni Byszewski, Henryk Ciechomski, Irena Haack, która otrzymała również odznakę honorową 31. pułku strzelców kaniowskich, Maria Kretkowska i Henryk Krzymuski³⁰⁸.

³⁰⁴ Cyt. za: I. Haackowa, dz. cyt., „Słowo Kujawskie” 1919, nr 59, z 12 marca, s. 3.

³⁰⁵ *Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału...*, s. 8-9. Na temat tej wyprawy zob. E. Kossecka, M. Raczkowski, *Gdy na Kujawach...*, s. 164-167.

³⁰⁶ T. Czaplicki, dz. cyt., s. 13-40.

³⁰⁷ Cyt. za: *Księga pamiątkowa 4 Szw[adronu]...*, s. 57.

³⁰⁸ Tamże, s. 254, 347; *Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału...*, s. 12; *Echa Zjazdu „Dzieci Kujaw”*, ABC dla Włocławka i Kujaw, 1929, nr 26, z 26 stycznia, s. 1.

Ukształtowanie granic w wyniku wojny polsko-bolszewickiej, powstania wielkopolskiego i powstań śląskich, a także plebiscytów nadały ostateczny kształt państwu polskiemu. Spokój trwał do wybuchu II wojny światowej. O atmosferze tamtych dni pisał Antoni Byszewski:

W roku 1939-tym nastrój ludności był nerwowy i wyczekujący. Wiadomo było, że Niemcy przygotowują się do agresywnej wojny, której się obawiano, przeczuwając zbliżającą się tragiczną w swej grozie katastrofę. Rządy sanacyjne pozornie robiły dobrą minę i starały się wpoić ludności optymistyczne poglądy dotyczące kapitalnego przygotowania wojskowego naszej Armii do wojny, ewentualnie nawet prognozy zwycięstwa³⁰⁹.

W celu przygotowania do wojny zarządzono mobilizację. Poborowi do wojska podlegali nie tylko żołnierze, ale także konie. Wśród zmobilizowanych ziemian byli m.in.: Jerzy Dobrski z Otmianowa, podporucznik, mianowany dowódcą I plutonu 4. szwadronu 1. pułku strzelców konnych³¹⁰, Filip Grodzicki z Kazania, który 12 września 1939 r. wrócił z wojska³¹¹, Edward Hempler z Wilkowic z 14. pułku piechoty, Jerzy Około-Kułąk z Siewierska z 8. pułku strzelców konnych we Włocławku, w którym został dowódcą 4. szwadronu, Leon Szempliński z Gól³¹², Zbigniew Kretkowski z Grodna, będący dowódcą II plutonu w szwadronie marszowym 2. pułku ułanów³¹³, czy bracia Piaszczyńscy z Woli Nakonowskiej, Stanisław Maciej, dowódca kolumny amunicyjnej 11. dywizji artylerii konnej i Tadeusz³¹⁴. Niektórzy z synów właścicieli ziemskich, jak na przykład Stanisław Kretkowski z Grodna, zgłaszali się na ochotnika do wojska³¹⁵. W każdej miejscowości, która była siedzibą gminy, znajdował się punkt mobilizacyjny dla koni. Wśród przyjmujących konie byli ziemianie, na przykład z Chodcza konie odbierał Jerzy Około-Kułąk, z Lubienia Racięcki, natomiast z Kowala

³⁰⁹ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 50.

³¹⁰ K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995, s. 221.

³¹¹ Z. z Odrowąż-Pięiążków Skąpska, *Dziwne jest serce kobiecie...*, t. 2: *Wspomnienia z Pomorza i Hebdowa*, oprac. wspomnień przepisanych z rękopisu, wstęp, komentarze, przypisy, dobór materiału ilustracyjnego i tablice genealogiczne R. Skąpski, Warszawa 2021, s. 313, 315, która o Filipie Grodzickim pisała: *Niespodziewanie 12 września zjawia się autem mąż pani Grodzickiej* [Janina Józefa z Krasickich – M.R.], *pan Filip Grodzicki. Jest radość wielka, bo już z nimi pozostaje. Naturalnie, przebrał się po cywilnemu. Na ogół jest wielkim tchórzem, ale tutaj, w towarzystwie, nadrabia minę*. Cyt. za: tamże, s. 315.

³¹² T. Czaplicki, dz. cyt., s. 143-145; J. Około-Kułąk, *Wspomnienia...*, s. 24.

³¹³ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 533; Z. Kretkowski, dz. cyt., s. 12.

³¹⁴ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 765-766.

³¹⁵ Tamże, s. 532.

Zbigniew Kretkowski. Ziemianie nie szczędzili ofiar i do punktów zbornych przybywali z końmi, ofiarując je na potrzeby armii³¹⁶.

Od chwili wybuchu II wojny światowej ziemianie brali udział w walkach przeciwko najeźdźcy niemieckiemu. Na przykład oddział Jerzego Około-Kułaka walczył we Włocławku i na jego przedpolach. Następnie walki prowadził m.in. w Płocku, Tokarach Młynach, Dobrzykowie, lesie Świniarach, Topólnie (12–14 września), Modlinie, Łomiankach (20) i w Warszawie, gdzie walczył do momenty ogłoszenia kapitulacji. 28 września Jerzy Około-Kułak dostał się do niewoli niemieckiej. Zatrzymanych kierowano na Pruszków, a stamtąd do cegielni Chrzanów i do Błonia. Z Błonia został wysłany wraz z innymi oficerami do Niemiec (Braunschweigu, prowincja Hanower), gdzie przebywał do 24 stycznia 1940 r., kiedy to przewieziono go do obozu w Woldenbergu (obecnie Dobiegniewo). Obóz opuścił dopiero 25 stycznia 1945 r.³¹⁷ Z kolei Zbigniew Kretkowski walczył na linii Białystok-Grodno. Brał udział m.in. w walkach o Grodno (20 września), po czym wraz z innymi żołnierzami m.in. podchorążym Zbyszkiem Skolimowskim i porucznikiem Wasilewskim, udał się samochodem do Druskiennik na Litwie, gdzie został internowany w Kownie, skąd drogą przez Łotwę, Estonię i Szwecję dotarł do Anglii. Z Anglii przedostał się do Francji. Tam jako oficer 24. pułku ułanów 10. Brygady Pancerno-Motorowej brał udział w kampanii francuskiej. Po kapitulacji Francji, wraz ze swym oddziałem przez Afrykę Północną przedostał się do Anglii. Na terenie Wielkiej Brytanii, a także Kanady przeszedł przeszkolenie lotnicze. Po jego zakończeniu mianowano go porucznikiem nawigatorem w 300. Dywizjonie Bombowym Ziemi Mazowieckiej rozlokowanym w Hemswell. Zginął w katastrofie lotniczej w trakcie lotu treningowego 21 czerwca 1943 r. w Heighington³¹⁸. Z kolei Stanisław Kretkowski z Grodna, będąc ochotnikiem, został adiutantem gen. Mieczysława Smorawińskiego, przy którym przebywał cały czas, początkowo w Lublinie (do 14 września), następnie w drodze do Kowla i Włodzimierza Wołyńskiego. 20 września dostał się do niewoli sowieckiej. Przebywał w kilku obozach

³¹⁶ T. Czaplicki, dz. cyt., s. 143; Z. Kretkowski, dz. cyt., s. 10-11; J. Około-Kułak, *Wspomnienia...*, s. 24.

³¹⁷ J. Około-Kułak, *Wspomnienia...*, s. 24-31; tenże, *Wspomnienia z wyjścia z obozu II C*, mps, s. 1-6 (w zbiorach Jerzego Cichalewskiego z Krakowa); S. Około-Kułak, *Wspomnienia z pobytu w obozie oficerskim w czasie drugiej wojny światowej /Offlag [sic!] II-c – Woldenberg/*, mps., Szczecin 1982, s. 1 (w zbiorach Anny Godlewskiej z Warszawy). Stanisław Około-Kułak był rodzonym bratem Jerzego. Również on przebywał w obozie Woldenberg, zob. tamże, s. 1-11; S. Około-Kułak, *Pamiętnik z lat 1945–1985*, mps, Szczecin 1985, s. 2-5 (w zbiorach Tadeusza Epszteina z Warszawy); tenże, *Różne opowiadania*, mps., Szczecin 1976–1977, s. 3-20 (w zbiorach autora).

³¹⁸ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 533; Z. Kretkowski, dz. cyt., passim.

jenieckich, by pod koniec 1939 r. trafić do obozu w Kozielsku, a stamtąd na początku 1940 r. do Katynia, gdzie został zamordowany w kwietniu tego roku³¹⁹.

Jeszcze przed objęciem działaniami wojennymi Włocławskiego, część ziemian udała się w kierunku Kutna, Warszawy, ewakuując się przed nadchodzącymi oddziałami niemieckimi. W stolicy państwa polskiego znalazła się m.in. rodzina Kronenbergów. Niektórzy korzystając z okazji, że posiadali rodzinę w innych rejonach Polski wywozili swoje dzieci. Tak zrobiły m.in. rodziny Siniarskich-Czaplickich z Borzymia (Kazimierz – ojciec, Jan Maciej i Zbigniew Franciszek – dzieci) i Niemojewa (Hanna Maria – matka, Andrzej i Wanda – dzieci) oraz Korolkiewiczów z Pyszkowa (Wanda wraz z synem Olgierdem), którzy ewakuowali się do Wirowa, majątku Hanny Gościckiej, matki chrzestnej Jadwigi Siniarskiej-Czaplickiej z Borzymia³²⁰. Inny los spotkał część ziemian będących pochodzenia niemieckiego. Zostali internowani przez policję polską w obawie o działalność dywersyjną na tyłach walczących wojsk polskich. Taki los spotkał m.in. Helenę Marię Nehring, właścicielkę majątku Szczutkowo³²¹. Pozostali ziemianie włączyli się czynnie w pomoc uciekinierom z Wielkopolski i Pomorza. Kuchnie dworskie i te z czworaków pełniły funkcję kuchni dla potrzebujących³²².

Po powrocie do majątków właściciele ziemscy mogli pozostać w swoich siedzibach, nie nękani przez okupanta przez pewien czas. Na polach majątkowych prowadzono jesienne prace polowe. Pierwsze aresztowania wśród ziemian nastąpiły 13 października. Wówczas aresztowano m.in. Antoniego Byszewskiego z Borzymowic, Lucjana Czaplickiego z Jarantowic, Adama Jankowskiego z Unisławic, Leopolda Jana barona Kronenberga z Wieńca oraz Klemensa Radomyskiego z Wąwala. Osadzono ich w więzieniu włocławskim przy ulicy Karnkowskiego, gdzie po 3-4 dniach na rozkaz jednego z oficerów SS, ziemianom skonfiskowano futra³²³. Druga fala aresztowań miała

³¹⁹ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials*, zsgest., bearb. und hrsg. von der Deutschen Informationsstelle, Berlin 1943, s. 203-204, l.p. 1372; K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 532; *Katyn. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. zesp. J. Kiński et al., Warszawa 2000, s. 309; *Katyn. Lista ofiar i zaginionych jeńców obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, wstęp i oprac. A.L. Szcześniak, Warszawa 1989, s. 88; *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Warszawa 1989, s. 100; J. Tucholski, *Mord w Katyniu. Kozielsk-Ostaszków-Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991, s. 146; *Rozpoznane ofiary katyńskie*, „Nowy Kurier Warszawski” 1943, nr 127, z 29-30 maja, s. 2, lp. 1372; *Uzupełniająca lista ofiar w Katyniu*, „Goniec Krakowski” 1943, nr 122, z 27 maja, s. 1, lp. 1372. Przy zwłokach Stanisława Kretkowskiego odnaleziono kartki i książeczkę stanu służby oficerskiej.

³²⁰ J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 142.

³²¹ Tamże, s. 142; T. Czaplicki, dz. cyt., s. 82.

³²² J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 143.

³²³ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 51; T. Czaplicki, dz. cyt., s. 23-24; K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 846-847; *Relacja z włocławskiego więzienia*, „Życie Włocławka” 1972, nr 8 (195), z 24 lutego, s. 8. Maria

miejsce w przeddzień Święta Niepodległości, 9 listopada. Aresztowań dokonywali żandarmi z poszczególnych posterunków. Jadwiga Siniarska-Czaplicka pisała:

9 listopada o świcie zajechały przed dwór wozy z żandarmami z Chodcza. Zrobili rewizję i oświadczyli, że przyszli po mojego męża. Zrabowali dosłownie wszystko, co im wpadło w ręce, między innymi kożuch i futro Kazia, pled leszczkowski i koc futrzany z holu. Pojechali potem do innych majątków. Wieczorem, gdy wracali ze zrabowanym dobytkiem, na wozach siedzieli zaaresztowani sąsiedzi, wśród nich Jacho Gliński z Boniewa, który mi oświadczył: „Natychmiast rozpoznałem futro Kazia na żandarmie”³²⁴.

Ziemiańskie przebywali w więzieniu wrocławskim do 18 grudnia 1939 r., kiedy to nieopalonymi wagonami wywieziono ich do Zamościa. Tam wypuszczeni wolno, powrócili do Warszawy³²⁵. Pozostałym mieszkańcom dworów kazano je opuścić 13 grudnia. Nie wiadomo jaka część z nich dostała się do obozu przejściowego w Łodzi, a jaka na własną rękę przedostała się do Warszawy, leżącej już w Generalnym Gubernatorstwie³²⁶.

Do opustoszałych majątków powiatu wrocławskiego, leżącego w rejencji inowrocławskiej Kraju Warty, okupant niemiecki wprowadził treuhänderów (powierników) rekrutujących się z miejscowych Niemców lub przybyszów z Rzeszy. Treuhänderami byli m.in.: Ryszard Schoen (Schön) – Łąki Markowe, Theodor Egger – Łakno, W. Armistead – Otmianowo, Rudolf Hallweg, przedwojenny właściciel Uklejnicy – Pyszkowo, Eduard Schoen (Schön) – Borzymowice, Katharina Dumpf – Olganowo, Sigismund baron Wolff – Modlibórz, baron von Campenhausen – Siewiersk oraz von Kaminietz – Kuźnice. Reszta majątków pozostawała w gestii utworzonego we Wrocławku Biura Gospodarstw Rolnych. Oddziały tego urzędu mieściły się w takich majątkach jak: Borzymie (dr Albert Tiberius Humbert z Hanoweru), Brzyszewo (Flögel), Chocień, Jarantowice i Wola Adamowa (A. Weidemann), Gole (Weil), Redecz Kalny (Hugo Barschat), Osiecz Wielki (Rollwage), Śmiłowice (O. Hellberg) i Unisławice (Egon

Wardzyńska (*Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 102-103, 176-177) błędnie pisze, że ziemiańskie powiatu wrocławskiego zostali wezwani na dzień 24 października 1939 r. do Lipna na zebranie ziemian powiatu lipnowskiego i wrocławskiego. Aresztowanych miano przewieźć do więzienia we Wrocławku, a następnie do obozu Rudau II bei Königsberg. Według autorki ziemiańskie w wrocławskiego pochodzili z gmin Chalin, Fabianki oraz Zaduszniki. W 1939 r. gminy Chalin i Zaduszniki należały do powiatu lipnowskiego, natomiast nie istniała wówczas gmina Fabianki. Zob. „Kujawianin 1939. Informator Handlowo-Przemysłowy”, R. 19, Wrocław [1938], Dział V: Lipno i powiat lipnowski, s. nlb.

³²⁴ Cyt. za: J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 149-150.

³²⁵ A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 51.

³²⁶ Tamże; J. Siniarska-Czaplicka, dz. cyt., s. 151-152.

Tusch)³²⁷. Jedynymi przedwojennymi właścicielami ziemskimi, którzy zostali w majątkach, były osoby, które podpisały volkslistę (*Deutsche Volksliste*, DVL). Należeli do nich m.in.: Alfred Blüge z Kuczyny, Ryszard (Richard) Krieger z Siarczyc, Artur Feldt z Czerniewic, Edward (Eduard) Hempler z Wilkowic, Leonard Arndt z Mikołajek, Olga Busse z Łagiewnik, Cezary Bacciarelli z Miechowic, Teresa Sojecka z Grójca, Juliusz Liedtke z Sieroszewa oraz Franciszek Kuester z Bodzanówka³²⁸. Podpisanie DVL nie wiązało się jednoznacznie ze współpracą z okupantem niemieckim. Często umożliwiło to pomaganie osobom w różnych sytuacjach. I tak na przykład w majątku Cezarego Bacciarrellego, Adam Nogala, żołnierz 14. pułku piechoty zorganizował i kierował placówką Związku Walki Zbrojnej (od 1942 r. Armii Krajowej)³²⁹. Z kolei Olga Busse okazywała wszelką pomoc potrzebującym. Zaopatrywała ich w żywność, opał. Wstawiała się do władz okupacyjnych za osobami osadzonymi w więzieniach i obozach. Przez cały okres okupacji pomagała Włodzimierzowi Haackowi z Dębic, który po udziale w wojnie obronnej 1939 r. jako podporucznik rezerwy kawalerii, został wzięty 1 października 1939 r. do niewoli i osadzony w Oflagu VII A Murnau (nr jeniecki 16373). Wysyłała mu paczki żywnościowe do oflagu, a także listy informujące o rodzinie, a także podtrzymujące na duchu³³⁰. Natomiast Franciszek Kuester pomagał mieszkańcom Bodzanówka i okolicznych miejscowości. Pełniąc funkcję komisarycznego zarządcy krochmalni w Borzymiu dbał o to, aby jej pracownicy nie byli wysyłani na roboty przymusowe do Niemiec, a następnie do kopania okopów. Wspomagał ich żywnością i odzieżą. W majątku przechowywał przekazane przez ks. Tadeusza Oskierkę ze Śmiłowic: monstrancję, 2 kielichy oraz 4 pateny. Ponadto został zaprzysiężony jako

³²⁷: AIPN Bydgoszcz, IPN By 063/81 (Wykaz zatrzymanych przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za przynależność do niemieckiej listy narodowej oraz współpracę z okupantem hitlerowskim), s. 44; *Amtliches Fernsprehbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion*, Posen 1942, s. 59, 61, 134; T. Michalski, *W latach odrodzenia...*, s. 233.

³²⁸ AIPN Bydgoszcz, IPN By 063/81 (Wykaz zatrzymanych przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za przynależność do niemieckiej listy narodowej oraz współpracę z okupantem hitlerowskim), s. 9-10, 20, 23; tamże, IPN By 105/41 (Akta z wniosku Olgi Busse o rehabilitację), t. 1, Wniosek o rehabilitację, 8 VIII 1945, s. 1-3; tamże, IPN By 108/10 (Akta z wniosku Teresy Marii Sojeckiej o rehabilitację), Wniosek o rehabilitację, 17 VII 1945 r., s. 2; tamże, IPN By 108/69 (Akta z wniosku Juliusza Liedtke o rehabilitację), Podanie Juliusza Liedtke do Sądu Grodzkiego w Chodczu, 12 VII 1945 r., s. 2-3; tamże, IPN By 105/3 (Akta Sądu Grodzkiego we Włocławku w sprawie: Franciszka i Haliny małż. Kuesterów oraz Anny i Alicji Kuesterówien o rehabilitację), Pismo do Sądu Grodzkiego we Włocławku, b.d., k. 1-3.

³²⁹ M. Raczkowski, *Nogala Adama (1904–1945), żołnierz 14 Pułku Piechoty we Włocławku, członek AK, ofiara obozu na Radogoszczu*, w: WSB, t. 10, dz. cyt., s. 140.

³³⁰ AIPN Bydgoszcz, IPN By 105/41 (Akta z wniosku Olgi Busse o rehabilitację), t. 1, Oświadczenie Jerzego Szretera, b.d., s. 8; tamże, zeznanie Marii Kruczkowskiej, 21 VII 1945 r., s. 10-12; tamże, zaświadczenie Kazimierzy Własowej, 24 VII 1945 r., s. 13; tamże, list Włodzimierza Haacka z Oflagu VII A Murnau do Olgi Busse, b.d., s. 16-17.

członek ZWZ w 1941 r., w którym działał jako kurier-łącznik do czasu wyspy w marcu 1942 r.³³¹

Pozostali nieliczni ziemianie otoczeni przez treuhänderów oraz innych osadników niemieckich nie byli w stanie prowadzić rozbudowanej działalności niepodległościowej, jak to było w Generalnym Gubernatorstwie. Przebywający tam właściciele ziemscy z Włocławskiego czynnie włączyli się w działalność w różnych organizacjach, w tym w ZWZ-AK. Leopold Jan baron Kronenberg działał w Delegaturze Rządu na Kraj, w Państwowym Korpusie Bezpieczeństwa miasta stołecznego Warszawy, Okręgu Warszawskim AK – Kwatermistrzostwo – Centralny Zapas Koni. Do AK wstąpił w 1942 r. Przybrał pseudonimy: „Rotmistrz”, „Koroniarz” i „Protoplasta”. W konspiracji działał do 4 października 1944 r. Odznaczono go Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami³³². Do AK należał też jego syn, Leopold Wojciech. Przynależał do 25. pułku piechoty AK Ziemi Piotrkowskiej. Obrał pseudonim „Kicki”. Odbывał służbę w 1. kompanii jako amunicyjny (ładowniczy) przy obsłudze CKM-u. 5 listopada 1944 r. brał udział w bitwie pod Bokowem (powiat konecki), w trakcie której poległ³³³. Jan Gliński, przed wojną właściciel Boniewa, po wyrzuceniu z majątku znalazł zatrudnienie jako administrator w Wilanowie u hrabiów Branickich. Tam pomagał w ukrywaniu się Bernarda de Roquefeuil, który uciekł z niemieckiego obozu jenieckiego³³⁴. Z Delegaturą Rządu na Kraj pracował również Wojciech Ciechomski, przedwojenny właściciel Kamiennej i Jagielszczyzny. W pierwszych dniach powstania razem z synem Henrykiem został aresztowany i przewieziony do siedziby gestapo na al. Szucha. Po przesłuchaniu zostali rozstrzelani na Placu na Rozdrożu³³⁵. Również kobiety ziemianki działały w AK. Jedną z nich była Maria Teresa Joanna Glińska (ur. 23 kwietnia 1898 r. w Otmianowie), żona (ślub 5 września 1923 r. w Boniewie) Antoniego Hugo barona Ike-Duninowskiego. Pracowała w Biurze Studiów i Łączności Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego

³³¹ AIPN Bydgoszcz, IPN By 105/3 (Akta Sądu Grodzkiego we Włocławku w sprawie: Franciszka i Haliny małż. Kuesterów oraz Anny i Alicji Kuesterówien o rehabilitację), Odpis oświadczenia ks. Konstantego Okurowskiego, b.d., k. 10; tamże, Oświadczenie pracowników krochmalni Borzymie, b.d., k. 12; tamże, Odpis oświadczenia Stanisława Strzeleckiego, 7 III 1945 r., k. 14.

³³² M. Pawłowska, *Archiwalia*, w: *Kronenbergowie – pamiątki...*, s. 214; M. Schirmer, *Słynne rody. Wybitni polscy przemysłowcy, artyści, politycy i naukowcy*, Warszawa 2019, s. 312.

³³³ Tamże, s. 321-322; K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 534, gdzie informacja, że pseudonim Leopolda Wojciecha Kronenberga to Lopek; zdjęcie the Roll of Honour z Gordon School Elgin, w zbiorach autora, gdzie błędna data, że Leopold Wojciech baron Kronenberg poległ 7 listopada 1944 r. w Przysusze.

³³⁴ A. Branicka-Wolska, *Listy niewysłane*, wyd. czwarte, Łomianki 2019, s. 382; B. de Roquefeuil, *Uciekinier (1939–1945)*, przeł. T. Matkowski, Łomianki 2012, s. 8, 204-205, 235-239, 312-313.

³³⁵ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 164; T. Weber, *Wspomnienia*, rkps., s. 13 (w zbiorach Andrzeja Webera z Warszawy).

(Oddział II) Komendy Głównej AK. W jej mieszkaniu przy ulicy Złotej w Warszawie miały miejsce zbiórki szkoleniowe łączniczek. W wyniku zdrady Blanki Kaczorowskiej, maszynistki i tłumaczki Oddziału II, która okazała się konfidentką, przy ulicy Marszałkowskiej 1 m. 23 aresztowano członków AK, w tym Marię Ike-Duninowską. Została rozstrzelana w ruinach getta 16 marca 1944 r. Wraz z nią rozstrzelano 5 innych kobiet oraz 180 mężczyzn³³⁶.

Wielu z ziemian i ich dzieci wzięło udział w powstaniu warszawskim, często przypłacając to życiem. Przykładem takiego poświęcenia są rodziny Findeisenów oraz Broel-Platerów. Z Findeisenów udział w powstaniu brali: Andrzej „Turkiel” i Krystyn Tadeusz. Andrzej „Turkiel” Findeisen już pod koniec 1939 r. wstąpił do 1. pułku szwoleżerów ZWZ-AK. 1 sierpnia 1944 r. punktem koncentracji dla pułku była fabryka wyrobów blaszanych „Tłocznia” przy ul. Przemysłowej 19 i okolice Portu Czerniakowskiego. Jednym z dowódców szwadronów był Andrzej Findeisen. Do zadań pułku należało zdobycie koszar 1. pułku szwoleżerów, lecz pod ogniem niemieckim natarcie załamało się i powstańcy wycofywali się do Lasu Kabackiego. Następnego dnia nastąpiło kilka próba przedostania się z Lasu Kabackiego do Warszawy. W trakcie jednej z nich poległ Andrzej Findeisen, którego pochowano w Piasecznie. W powstaniu walczył również brat Andrzeja, Krystyn Tadeusz. Wiadomo jedynie, że w dniu wybuchu powstania wyszedł rano z mieszkania rodzinnego przy ul. Wilczej 44 na koncentrację. Nie znamy jego dalszych losów³³⁷. Z rodziny Broel-Platerów w powstaniu brało udział pięcioro dzieci, z czego troje poległo. Maria Broel-Plater (1919–2003), pseudonim „Krystyna”, „Luta” należała do kompanii motorowej „Orlęta, batalion „Gozdawa”, odcinek „Kuba”-„Sosna” wchodzący w skład AK-Grupa „Północ”. Walczyła na Starym

³³⁶ APToW, ASC PRK Boniewo, sygn. 84, k. 19v, akt nr 74 (akt urodzenia Marii Teresy Joanny Glińskiej); tamże, sygn. 134, k. 43, akt nr 23 (akt małżeństwa między Antonim Hugo baronem Ike-Duninowskim a Marią Teresą Joanną Glińską); K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 373-374, gdzie autor podaje, że Maria z Glińskich Ike-Duninowska urodziła się ok. 1901 r. na Litwie. Ponadto historyk ten pisze, że ta sama Maria, którą traktuje jako dwie inne osoby, zginęła w czasie powstania warszawskiego. Ponadto zob. W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974, s. 484; A. Czuperska-Śliwicka, *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1965, s. 347-348, autorka pisze, że Maria Ike-Duninowska została rozstrzelana 29 maja 1943 r.; R. Domańska, *Pawiak. Więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 387, 435-436; *Materiały do słownika biograficznego kobiet uczestniczek walk o niepodległość Polski 1939–1945*, red. W. Turkowska, cz. 1 (próbna): *Poległe i zmarłe w 2 wojnie światowej. Nazwiska od A do J*, Warszawa 1978, s. 156; H. Michalska, M. Stopień, B. Tazbir-Tomaszewska, W. Turkowska, W. Zastocka, *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988, s. 145, gdzie błędnie, że urodziła się na Litwie; L. Wanat, *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1985, s. 61-62, 385.

³³⁷ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 274, gdzie błędnie pisze o Krzysztofie Findeisenie zamiast Krystynie; I. Bellert, *Nigdy nie jest za późno*, mps., s. 13-16 (w zbiorach autora); W. Findeisen, *Andrzej „Turkiel” Findeisen*, mps., w zbiorach Władysława Findeisena z Warszawy; tenże, *Krystyn Tadeusz Findeisen*, mps., tamże.

Mieście do 2 września 1944 r. Witold Henryk Marian Broel-Plater (1922), pseudonim „Witold” w stopniu podchorążego walczył w 1. kompanii (dawny pluton 1114.) zgrupowania „Bartkiewicz”, I Obwodu „Radwan” (Śródmieście) Warszawskiego Okręgu AK. Był zastępcą dowódcy plutonu sierżanta podchorążego Kazimierza „Roberta” Wallmana. Poległ 16 sierpnia na ul. Kredytowej 14. Zygmunt Aleksander Wiktor Maria Broel-Plater (1926), pseudonim „Podolski” należał do 1. kompanii „Warszawianka”, I batalionu „Lecha Żelaznego”, zgrupowania „Chrobry II” Armii Krajowej – I Obwód „Radwan” (Śródmieście). Walczył m.in. w rejonie Wojskowego Instytutu Geograficznego. W nocy z 12/13 sierpnia jego kompania przeszła do Domu Kolejarza przy ul. Żelaznej. Trzy dni później otrzymała zadanie udania się w rejon ul. Łuckiej oraz Wroniej w celu likwidacji stanowiska nieprzyjacielskiego. Zginął na ul. Łuckiej. Aleksander Maria Wiktor Broel-Plater pseudonim „Dziadek” (1930), w 1943 r. wstąpił do 16. Warszawskiej Drużyny Harcerskiej im. Zawiszy Czarnego. W okresie powstania należał do Harcerskiej Poczty Polowej Szarych Szeregów. Do zadań harcerzy należało roznoszenie oraz zbieranie poczty celem przekazania jej do centralnej rozdzielni na ul. Wilczej. 19 sierpnia jednostka „MF 6” „Prochownia” została skierowana do gaszenia pożaru budynku przy ul. Noakowskiego 10. W czasie walki z pożarem harcerze zostali ostrzelani przez Niemców, w wyniku czego śmierć poniósł Aleksander Broel-Plater. Do 16. WDH należał również Jacek Ludwik Wiktor Maria Broel-Plater (1932–2024), pseudonim „Ludwik”. Działał w poczcie powstańczej. 19 sierpnia 1944 r. został ranny na ul. Noakowskiego, po czym przeniesiono go do szpitala „Sano” przy ul. Lwowskiej. Z powstania wyszedł 2 października³³⁸.

W postaniu walczył także Mieczysław Treutler (1926), pseudonim „Mietek”. Był zastępcą dowódcy II plutonu 3. kompanii „Giewonta”, batalionu „Zośka”, pułku „Broda 53”, zgrupowania „Radosław” AK. Brał udział w walkach na Woli i Starym Mieście. Ranny został przetransportowany do szpitala w Podkowie Leśnej, gdzie go aresztowano 28 września 1944 r. Mieczysława Treutlera przewieziono do Poznania, gdzie stracono go w tamtejszej cytadeli³³⁹.

³³⁸ K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 779, 782-783; *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, pod red. J. Jabrzemskiego, t. 3: *Lista poległych i zmarłych. Indeksy – ilustracje*, Warszawa 1988, s. 21-22, gdzie błędna informacja, że Aleksander Broel-Plater zginął przy gaszeniu budynku przy Noakowskiego 6; J. Broel-Plater, *Aleksander Maria Wiktor Broel-Plater*, mps., w zbiorach autora; tenże, *Jacek Ludwik Wiktor Maria Broel-Plater*, mps., tamże; tenże, *Witold Henryk Marian Broel-Plater*, mps., tamże; tenże, *Zygmunt Aleksander Wiktor Maria Broel-Plater*, mps., tamże.

³³⁹ A. Borkiewicz-Celińska, *Batalion „Zośka”*, Warszawa 1990, s. 578, 583-584, 739; K. Jasiewicz, dz. cyt., s. 1069-1070; *Szare Szeregi. Harcerze...*, s. 202; J. Treutler, *Mój Beszyn*, Warszawa 2011, mps., s. 2 (w zbiorach Ewy Reeves z Warszawy).

Nie do końca pewna jest rola w czasie okupacji Wandy Józefy Kronenberg (ur. 27 maja 1922 r. w Warszawie), córki Leopolda Jana barona Kronenberga i Wandy de Montalto *primo voto* Rowton. Według akt Wanda Kronenberg na początku wojny podczas nieudanej próby wyjechania z Polski zamieszkała we Lwowie, gdzie miała zostać agentką NKWD. Po zajęciu miasta przez Niemców została agentką gestapo. Na podstawie jej donosu funkcjonariusze Einsatzkommando zur besonderen Verwendung (Einsatzkommando Galizien) mieli aresztować, a następnie zabić Tadeusza Boya-Żeleńskiego. W wyniku konfliktu między nią a szefem lwowskiego gestapo, dzięki pomocy Przemysława Deżakowskiego pseudonim „Józef” i znajomości z Szulcem, pracownikiem Abwehry, Kronenberg została przeniesiona do Warszawy. Tam dalej współpracowała z gestapo, dostarczając informacji na temat środowisk komunistycznych i lewicowych, a następnie AK. W tym czasie pracowała także na rzecz tego ostatniego ugrupowania, lecz informacje przez nią przekazywane nie przedstawiały zbyt dużej wartości. Kontrwywiad AK prowadził śledztwo sprawdzające dotyczące Wandy Kronenberg. Uznano ją winną współpracy z okupantem niemieckim, w tym rozpracowywania środowiska AK dla gestapo za co wydano na nią wyrok śmierci. Początkowo miała go wykonać kompania porucznika „Porowy” z oddziału 993/W, jednak osoby mające przeprowadzić zabójstwo w czasie obławy na jej mieszkanie, nie zastały Kronenbergówny. Rozpoznana w tym samym czasie na ulicy uciekła. Wyrok wykonał później, w okresie powstania, Władysław Abramowicz „Litwin”³⁴⁰.

³⁴⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, IPN BU 0423/4638 (Sprawa operacyjna dot. Wanda Kronenberg vel Wera Lidia Alicja Brzeska/Jasiłkowska, imię ojca: Leopold Jan, ur. 02-05-1922 r. Agentka Gestapo, pseudonim „Lida), k. 4, 9-15, 18, gdzie błędnie podana data urodzenia Wandy Kronenberg; R. Bielecki, J. Kulesza, *Przeciw konfidentom i czołgom. Oddział 993/W Kontrwywiadu Komendy Głównej AK i batalion AK „Pięść” w konspiracji i Powstaniu Warszawskim 1944 roku*, Warszawa 1996, s. 220-224; D. Sitkiewicz, *Agentka o wielu twarzach. Wanda Kronenberg*, „Kolbojnik. Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2013, nr 3(72), s. 28-31; J. Wilamowski, W. Kopczuk, *Tajemnicze wyspy. Polsko-niemiecka wojna na tajnym froncie*, Warszawa 1990, s. 131; M. Wójcik, *Baronówna. Na tropie Wandy Kronenberg – najgroźniejszej polskiej agentki. Śledztwo dziennikarskie*, Kraków 2018, passim; *Były redaktor »Gazety Ludowej« skazany za współpracę z »Gestapo«*, „Życie Warszawy” 1947, nr 345 (1131), z 17 grudnia, s. 2; *Karząca dłoń sprawiedliwości dosięgła agentkę Gestapo w Warszawie objętej powstaniem. Protektor Wandy Kronenberg stanie przed sądem*, „Wieczór Warszawy” 1947, nr 3 (95), z 3 stycznia, s. 2; *Wśród ścian, podziurawionych kulami. Wanda Kronenberg 22-letnia agentka gestapo mordowała bojowników o wyzwolenie*, tamże, nr 2 (94), z 2 stycznia, s. 1-2; *Zarański skazany na 7 lat więzienia*, „Gazeta Ludowa” 1947, nr 345, z 17 grudnia, s. 2; *Zarański skazany na 7 lat więzienia*, „Wieczór Warszawy” 1947, nr 345 (437), z 17 grudnia, s. 2; *Zdrada i śmierć w zielonych oczach „Edith Mueller”. 22-letnia konfidentka i prowokatorka niemiecka – Wanda Kronenberg działała w Generalnej Guberni na rozkaz Berlina*, tamże, 1946-1947, nr 1, z 31 grudnia/1 stycznia, s. 2; Opracowanie Michała Wójcika nie jest opracowaniem naukowym, ale połączeniem opowieści dotyczącej historii Wandy Kronenberg z elementami kryminału. W tym miejscu pragnę podziękować Panu Damianowi Sitkiewiczowi za udostępnienie skanów akt z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Ziemiańskie powiatu włocławskiego czynnie uczestniczyli w walkach narodowowyzwoleńczych w XIX i XX w. Ich zaangażowanie było widoczne na różnych polach, nie tylko militarnym. Sami tworzyli oddziały powstańcze, wspierali finansowo organizujące się wojska w czasie wojny polsko-bolszewickiej, angażując inne warstwy społeczne. Zbierano pożywienia oraz wszystkie rzeczy potrzebne na froncie. Ziemiańskie zrzeszone w Pogotowiu Wojennym Ziemi Kujawskiej podróżowały z darami na front, aby dać wsparcie dla walczących, a także podziękować za ich walkę na rzecz wolnej Ojczyzny. Inne oblicze zaangażowania przyniosła II wojna światowa. Ziemiańskie walczyli zarówno z Niemcami, jak i Rosjanami. Po zakończeniu działań trafiali do obozów jenieckich, które niekiedy były ostatnim miejscem ich życia. Zajęcie powiatu włocławskiego przez Niemców i włączenie go bezpośrednio do III Rzeszy, uniemożliwiało prowadzenie działań konspiracyjnych na większą skalę. Pomimo wysiedlenia do Generalnego Gubernatorstwa podejmowali działalność w różnych organizacjach, m.in. w AK. Wielu ziemiańskich walczyło w powstaniu warszawskim. Nie jest możliwe określenie skali zaangażowania właścicieli ziemskich w walkach narodowowyzwoleńczych. Część dokumentacji, która mówiła o ich działaniu przepadła w okresie II wojny światowej, a po 1945 r. nie zawsze mogli mówić bądź chcieli pisać o swojej działalności.

Rozdział 5

Właściciele ziemscy i inne warstwy społeczne

Ze względu na miejsce zamieszkania, pełnione funkcje czy udział w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym, ziemiaństwo miało kontakt nie tylko ze swoją warstwą, ale też z przedstawicielami innych warstw. Do najważniejszych z nich należeli: mieszkańcy wsi (włościanie/chłopi, pracownicy majątków ziemskich), księża, głównie proboszczowie i wikariusze oraz osoby innych wyznań i narodowości, przede wszystkim Żydzi oraz Niemcy, a w mniejszym stopniu Rosjanie. Relacje między właścicielami ziemskimi a wymienionymi warstwami nie były zależne tylko od podległości jednych od drugich, a co istotne od obecnej sytuacji gospodarczej i politycznej, która to miała istotny wpływ na kreowanie postaw na wsi.

5.1. Dwór a wieś

Relacje dwór a wieś w Królestwie Polskim, a następnie w Drugiej Rzeczypospolitej nie należały do najłatwiejszych. Po części były one odbiciem sytuacji, jaka panowała przed uwłaszczeniem, kiedy to wieś była całkowicie zależna od dworu, z drugiej zaś były wypadkową polityki prowadzonej zarówno przez władze carskie, a następnie ugrupowania lewicowe, które przedstawiały ziemiaństwo jako czynnik hamujący rozwój wsi polskiej i naturalnego wroga włościan/chłopów oraz pracowników majątkowych. Spory w II poł. XIX w. dotyczyły głównie spraw serwitutowych i walk o ziemię oraz użytki chłopskie. W tym czasie chłopi stosowali różnego rodzaju opór przy odgraniczaniu pól chłopskich od dworskich, przyjmowaniu tabel likwidacyjnych czy w czasie likwidacji serwitutów. Często dochodziło do zajmowania pastwisk i pól dworskich, wycinania lasów dworskich oraz niszczeniu kopców granicznych na polach dworskich i chłopskich¹. Wiek XX i rozwijające się ruchy rewolucyjne przyniosły w Królestwie wybuch rewolucji. Strajki rolne jakie wybuchały na prowincji miały charakter socjalny. Strajkujący robotnicy rolni domagali się m.in. większych zarobków, zwiększenia wymiaru ordynarii, zniesienia posyłek i polepszenia warunków mieszkaniowych. Pierwszy rok rewolucji przyniósł dotąd nieobserwowane dotąd w Królestwie masowe wystąpienia. W celu wywarcia większej presji na obywatelach ziemskich, robotnicy organizowali się w większe grupy, które przechodziły od majątku do majątku i stosując różne metody

¹ H. Brodowska, *Ruch chłopski po...*, s. 19-111, 315-340; M. Przeniosło, *Stosunek chłopów Królestwa...*, s. 29-30; S. Wiech, *Oddziaływanie ziemiaństwa na społeczność wiejską w Królestwie Polskim w 2. połowie XIX wieku w ocenie władz rosyjskich*, w: *Dwór a społeczności lokalne...*, Kielce 2008, s. 125-128.

nacisku, a często przemocy, zmuszali robotników do przyłączenia się do strajkujących, zajmowali budynki folwarczne w celu wykarmienia swego inwentarza, uniemożliwiając normalną pracę majątku. Osoby, które wyłamywały się ze strajków były bite przez fernali i najemników dniówkowych². Wybuch rewolucji, który na prowincji dotknął głównie majątki ziemskie przyczynił się do wzrostu zainteresowania problematyką służby dworskiej przez ziemianki, które odważniej wkraczając w świat życia społeczno-gospodarczego, publikowały na łamach prasy artykuły dotyczące zagadnień związanych z pracownikami zatrudnionymi w dworach i pałacach³. Również w okresie międzywojennym dochodziło do zatargów na tle ekonomicznym. Pracownicy majątków strajkowali nie tylko o zwiększenie pensji czy zmianę okresu zatrudnienia, ale także polepszenie warunków zamieszkania. Najwięcej strajków miało miejsce w latach 20. XX w.⁴ Relacje dwór-wieś to nie jedynie niesnaski, spory, ale także pole do współpracy ziemian z ludnością wiejską (chłopami, robotnikami rolnymi). Wspólnie pracowali m.in. w samorządzie gminnym, w organizacjach rolniczych, spółdzielniach i stowarzyszeniach religijnych⁵.

Do czasu uwłaszczenia chłopów w 1864 r. ich zależność od właściciela wsi była duża. Chłopi byli zobowiązani nie tylko do pracy w majątkach ziemskich, ale także do wykonywania różnych powinności na ich rzecz. Na przykład we wsi Szczytno, przed uwłaszczeniem komornik Józef Różański był zobowiązany do 4 dni pańszczyzny tygodniowo od 25 lipca do 29 września i 3 dni tygodniowo zimą. Po wyrobieniu zaciągu był zatrudniany przez miejscowy dwór za 20 gr dziennie⁶. Rok 1864 r. był przełomowy dla stosunków panujących na wsi. Uwłaszczenie chłopów i zniesienie pańszczyzny przyczyniły się do tego, że dwór w celu przeprowadzania robót musiał zacząć zatrudniać odpłatnych pracowników na majątkach⁷. Główną przyczyną sporów na linii właściciele

² S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969, s. 109-117; J. Molenda, *Walka o poprawę warunków materialnego bytu robotników rolnych poprzez przemoc grupową i rokowania w rewolucji 1905–1907 w Królestwie Polskim*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, pod red. M. Przeniosły i S. Wiecha, Kielce 2005, s. 59-82.

³ E. Kostrzewska, *Konflikty i kompromisy...*, s. 239-260.

⁴ W. Mich, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom...*, passim.

⁵ J. Kita, *Ziemian Królestwa Polskiego obraz własny*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 1, pod red. W. Pusia, Łódź 2003, s. 142-143; W. Mich, *Ideologia polskiego ziemiaństwa...*, s. 299-324.

⁶ APToW, NPW, sygn. 1-1 dopływ, b.p.

⁷ Na temat pracowników w majątkach ziemskich zob. m.in.: A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1962; S. Dzieciolowski, dz. cyt., s. 155-161; T. Epsztajn, *Oficjaliści i służba...*, s. 133-153; tenże, *Pracownicy w dobrach...*, s. 263-279; K. Groniowski, *Robotnicy rolni w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1977. Ponadto zob. A. Leszczyński, *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020, s. 369-382.

ziemscy – mieszkańcy wsi/pracownicy majątków były kwestie finansowe oraz gospodarcze.

Do pierwszych nieporozumień doszło po 1864 r. Ich podłożem było rozgraniczanie pól dworskich od włościańskich, co wiązało się z niezadowoleniem mieszkańców wsi, którzy uważali, że nie zawsze ziemia przydzielona dworowi mu się należała. Już w 1865 r., a następnie dwa lata później, chłopci w folwarku Lipiny (gmina Przedecz) zasiedli grunty przyznane dworowi. W następstwie decyzji naczelnika aresztowano pięć osób odpowiedzialnych za ten akt. Ostatecznie w 1876 r. chłopci zajęli pola dworskie⁸. W 1868 r. chłopci z Baruchowa zajęli lasy dworskie. Ponadto pobili strażnika leśnego, który zmarł wskutek odniesionych obrażeń⁹. Również w Kruszynie w 1883 r. doszło do sprzeciwu chłopów wobec pomiarów i odgraniczania wspólnych pastwisk. Właściciel wsi korzystając ze swoich praw złożył wniosek o rozgraniczenie pastwisk. W tym celu, 25 kwietnia do majątku przybył komisarz do spraw włościańskich, pomocnik naczelnika powiatu oraz geometra. Przeciw przybyłym urzędnikom wystąpili kruszyńscy chłopci, w tym kobiety. Kolejny raz urzędnicy przybyli do Kruszyna w maju, lecz nie udało im się dokonać rozgraniczenia. Ostatnią próbę podjęto 22 czerwca. Wówczas w majątku byli obecni: naczelnik powiatu i jego pomocnik, komisarz, naczelnik straży, wójt gminy i 30 strażników. Obecne na miejscu kobiety położyły się na polu, aby uniemożliwić usypywanie kopców. Z chwilą, gdy miały być usunięte z miejsca siłą, na pomoc ruszyli im mężczyźni. W rezultacie naczelnik powiatu wezwał batalion żołnierzy. Aresztowano 5 osób, których osadzono w więzieniu w Brześciu Kujawskim, natomiast pozostałe osoby (37) oddano po straż wojska i wówczas usypano kopce graniczne. Na ławie oskarżonych zasiadły 42 osoby. Rozprawę prowadził I Wydział Karny Sądu Okręgowego w Warszawie na sesji wyjazdowej we Włocławku, podczas której zapadły wyroki: Stanisław Ozorkiewicz otrzymał wyrok roku więzienia, pozbawienie praw stanu (praw publicznych) oraz 4 lata nadzoru policyjnego, Józef Mionlikowski trzy miesiące więzienia, Szczepan Jóźwiak i Jakub Lewandowski dwa miesiące więzienia. Pozostałe 24 osoby otrzymały karę dwóch tygodni więzienia, a 14 osób uniewinniono¹⁰.

⁸ H. Brodowska, *Ruch chłopski po...*, s. 42, 317; K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej...*, s. 236; I.I. Kostuško, *Krest'ánskaâ reforma 1864...*, s. 349; tenże, *Novye materialy...*, s. 91.

⁹ H. Brodowska, *Ruch chłopski po...*, s. 322; I.I. Kostuško, *Krest'ánskaâ reforma 1864...*, s. 343.

¹⁰ H. Brodowska, *Ruch chłopski po...*, s. 39-40, 332, gdzie autorka błędnie napisała, że Jóźwiak miał na imię Stefan; H. Brodowska, *Spory serwitutowe chłopów...*, s. 296, w którym to artykule autorka zamiast Kruszyn podała nazwę miejscowości jako Kruszy; „Gazeta Święteczna” 1883, nr 152, s. 1, która to gazeta pisała, że aresztowanych było 43 osób; *Sprawa o opór władzy*, „Kurier Codzienny” 1883, nr 297, z 27 października (8 listopada), s. 2-3; *Wyjazd sądu*, „Kurier Poranny” 1883, nr 311, z 28 października (9 listopada), s. 2.

Nie tylko kwestie związane z rozdziałem ziemi dworskiej od chłopskiej budziły niesnaski między dworem a wsią. Ze wsi jak wspomniano rekrutowali się pracownicy w majątkach ziemskich. Wysokość wynagrodzenia¹¹, otrzymywana ordynaria, warunki pracy, a także okres w jakim mogli zostać zwolnieni z pracy powodowały m.in. strajki. Ich nasilenie przypadło na wiek XX, kiedy na wsi wzmocniła się agitacja polityczna ugrupowań lewicowych.

W związku z niskimi wynagrodzeniami, a także w celu poprawienia sytuacji finansowej swojej rodziny, koniecznością stawało się wyjeżdżanie za granicę w celach zarobkowych¹². Problem wychodźstwa dotyczył również powiatu włocławskiego. Na przykład w pierwszych dniach listopada 1890 r. z majątku Śmiłowice wyemigrowało 16 parobków i fernali z rodzinami. Jak donosiła „Gazeta Polska” uciekli oni nocą, co zmusiło administrację folwarku do zatrudnienia żołnierzy do prac polowych¹³. W tym samym czasie z powiatu włocławskiego wyemigrowało około tysiąca robotników rolnych zatrudnionych w majątkach ziemskich. Pomimo dużego wychodźstwa pracowników, dniówka dla robotnika w czasie żniw w 1894 r. była jedną z najniższych w guberni warszawskiej i wynosiła 30 kop.¹⁴

Pierwsze strajki rolne na tle ekonomicznym na terenie Włocławskiego miały miejsce w czasie rewolucji 1905 r. Największa ich liczba przypadła na luty-marzec tego roku. Wystąpienia robotników nastąpiły w kilku majątkach gminy Piaski. Strajkujący uzbrojeni w widły, pałki oraz inne przedmioty, wędrowali od majątku do majątku i grożąc użyciem siły przepędzali niestrajkujących robotników. Strajkujący podzieli się na dwie grupy. Pierwsza przeszła na teren gminy Pyszkowo, zaś druga 13 marca udała się do dworu Elżbiety z Dembowskich Piwnickiej w Lubrańcu, żądając wyjaśnienia dotyczących swojej sytuacji od zarządcy majątku. Ten w obawie o życie, ale także w celu uniknięcia konfrontacji udał się na lubrańską plebanię. Sytuacja została dopiero opanowana po przybyciu na miejsce naczelnika powiatu wraz z oddziałami wojskowymi. Dnia 20 marca strajk rozpoczęli pracownicy majątku należącego do Leopolda Juliana barona Kronenberga. Jedynym zgłoszonym przez nich postulatem był wzrost płac.

¹¹ Na temat wynagrodzenia pracowników w majątkach ziemskich zob. fragment pracy dotyczący finansowego położenia majątków.

¹² Na ten temat zob. B. Koskowski, *Wychodźstwo zarobkowe włościan*, Warszawa 1901; J. Szczepański, *Ziemiaństwo Królestwa Polskiego wobec emigracji zarobkowej na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór a społeczność...*, s. 113-124.

¹³ *Wychodźstwo do Brazylii*, cz. 7, „Gazeta Polska” 1890, nr 263, z 22 (10) listopada, s. 1.

¹⁴ K. Groniowski, *Robotnicy rolni...*, s. 28, 86. Dla porównania, dniówka w powiecie błońskim w 1894 r. wynosiła dla mężczyzny – 80 kop., a dla kobiety – 50, dla powiatu kutnowskiego kształtowały się one następująco: 55 i 30 kop., tamże, s. 86.

Żądanie to zostało spełnione i strajkujący wrócili do pracy¹⁵. Robotnicy rolni podjęli strajki także w okolicy Kowala i Włocławka. Przepędzali oni służbę z folwarków, co skutkowało brakiem rąk do pracy. Niekiedy sami właściciele musieli zająć się oprzętem zwierząt na majątkach¹⁶. Wśród przywódców strajków rolnych byli m.in.: Józef Kawka, Marcin Mrozowicz i Karol Giętka w majątku Zawada gminy Baruchowo, którzy przemocą zmusili innych do opuszczenia pracy. Został przez nich pobity Wojciech Szulczewski, pracownik majątku. W Lubominie gminy Piaski Józef Płaczekiewicz i Bartłomiej Szcześniak, siłą zmusili do przyłączenia się do strajku rządcę majątku, Arndta. W Kruszynie, majątku Artura Haacka w gminie Śmiłowice, przywódcą strajku był Ignacy Ziółkowski, który także pod groźbą pobicia, zmusił pracowników do przyłączenia się do strajkujących i udania się do innych majątków, aby tam zorganizować strajki. Także w drugim folwarku Haacków Dębicach wybuchł strajk. Robotnicy kierowani przez Andrzeja Kowalskiego oraz Michała Słowińskiego, udali się do rządcy majątku, głosząc hasło, że teraz wszystko należy do pracowników. Słowiński włamał się do stodoły i zagarnął siano, w celu nakarmienia swego bydła¹⁷.

W związku z rozruchami, gubernator warszawski Dymitr Martynow w piśmie z dnia 19 marca/1 kwietnia 1905 r. do warszawskiego generał-gubernatora Konstantina Kławdijewicza Maksimowicza, wnosił o aresztowanie prowodyrów Kawkę, Mrozewicza, Giętkę, Płaczekiewicza, Szcześniaka i Ziółkowskiego na okres dwóch miesięcy, a Słowińskiego oraz Kowalskiego na trzy miesiące¹⁸.

17 marca tego samego roku zastrajkowano w majątku Czerniewice Karola Feldta. Przywódcami strajkujących byli Marcin Bagiński, Jan Bagiński oraz Andrzej Woźniak, którzy pobili żołnierza Marcina Sachacza, za co gubernator Martynow wnosił dla

¹⁵ *Burzliwy przebieg strajku w powiecie włocławskim*, w: *Walki chłopskie w Królestwie Polskim w rewolucji 1905–1907. Wybór materiałów i dokumentów*, oprac. i wstępem opatrzyli H.J. Mościcki, B. Radlak, Warszawa 1956, s. 27-28; K. Groniowski, *Robotnicy rolni...*, s. 198; Z. Karpus, *Rewolucja 1905–1907 r. we Włocławku i powiecie*, w: *Kujawy wschodnie i ziemia...*, s. 15; J. Molenda, *Walka o poprawę...*, s. 62; *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*, zebrali i oprac. S. Kalabiński i F. Tych, t. 1: *Styczeń–wrzesień 1905*, Warszawa 1958, s. 826 (dokument nr 728 z 28 lutego/13 marca 1905 r.), 827-828 (dokument nr 731 z 2/15 marca 1905 r.), 832-833 (dokument nr 738 z 7/20 marca 1905 r.). „Kraj” zapewne z dużą przesadą podawał, że żądania podwyżek robotników rolnych wynosiły od 100 do 500%, zob. „Kraj”, 1905, nr 11, z 18 (31) marca, s. 19.

¹⁶ *Walki chłopów Królestwa...*, t. 1, s. 855 (dokument 759 z 1 kwietnia 1905 r.); „Głos. Tygodnik naukowo-literacki, społeczny i polityczny” 1905, nr 13, z 19 marca (1 kwietnia), s. 182.

¹⁷ *Walki chłopów Królestwa...*, t. 1, s. 857-858 (dokument nr 762 z 19 marca/1 kwietnia 1905 r.).

¹⁸ Z. Karpus, dz. cyt., s. 19, błędnie podaje nazwisko właściciela dóbr Kruszyn jako Gaak; *Walki chłopów Królestwa...*, t. 1, s. 857-858 (dokument nr 762 z 19 marca/1 kwietnia 1905 r.).

Marcina Bagińskiego i Woźniaka o dwa miesiące aresztu, a dla Jana Bagińskiego ze względu na jego niepełnoletność o jeden miesiąc¹⁹.

Ówczesna prasa ze zdziwieniem podkreślała, że strajki objęły również te majątki, w których służba miała dobre warunki pracy. „Echa Płockie i Włocławskie” pisały:

Rzecz szczególniejsza, że bezrobocia urządzono w tych majątkach, gdzie służba folwarczna najlepiej jest wynagradzana, a prócz tego otoczoną jest troskliwą opieką w znaczeniu społecznym tak dalece, że może służyć za wzór innym.

*Dość powiedzieć, że urządzone są ochronki, szpitalik, łaźnie itp. nie mówiąc już o wygodnych domach mieszkalnych i zabudowaniach gospodarskich*²⁰.

O ile w początkowym okresie rewolucji to pracownicy majątków występowali przeciwko właścicielom ziemskim z żądaniami ekonomicznymi, o tyle w listopadzie 1905 r. w świetle raportu gubernatora warszawskiego Martynowa inicjatorami wystąpień przeciwko władzy rosyjskiej byli ziemianie. 5 listopada po nabożeństwie w kościele parafialnym w Kruszynie, dr Kraszewski lekarz ze szpitala włocławskiego, który był w tym czasie w majątku Dębice, wspólnie z jego właścicielem Arturem Haackiem, zgromadził miejscową ludność przed kościołem. W przemówieniu wygłoszonym do zgromadzonych mówił o wolności przyznanej Polsce przez cara. Z tej okazji były zorganizowane pochody, dlatego zaproponował utworzenie pochodu, który miałby dotrzeć do innych miejscowości gminy Śmiłowice. Pochód liczący ok. 400 osób z dr. Kraszewskim, Arturem Haackiem, Andrzejem Bretesem, administratorem Dębic oraz Janem Woydą, właścicielem Smółska, Zygmunt Raczyńskim ze Skibic i Kazimierzem Michelisem z Nowej Wsi, udał się do Kruszynka. Były tam obecne Irena Haack oraz Jadwiga Dziubińska, która według słów Martynowa zażądała, aby dzieci z miejscowej szkoły przyłączyły się do pochodu. Akcję mieli również poprzeć miejscowi wikary Wincenty Wrzaliński i właściciel Wilhelm Krieger. Zebrany tłum udał się do Śmiłowic, gdzie w kościele przemówili: Artur Haack, Wojda, Dziubińska i Bretes, który podkreślał, że Polska uwolniła się spod panowania carskiego. Zebrani mieli zerwać i zniszczyć m.in. szyld urzędu gminnego. Do pochodu dołączyli właściciele majątków, ze Śmiłowic Tadeusz Findeisen oraz z Kuźnic Karol Mittelstaedt wraz ze swoimi pracownikami. Poparcia miał udzielić im również ks. Bolesław Chyczewski, proboszcz śmiłowicki. Tak zebrany tłum podzielił się na dwie grupy, z których jedna powróciła do Kruszyna, zaś druga udała się do Chocenia. Na ich spotkanie według raportu udali się

¹⁹ Tamże, s. 861-862 (dokument z 768 z 23 marca/5 kwietnia 1905 r.).

²⁰ Cyt. za: tamże, s. 828 (dokument nr 732 z 15 marca 1905 r.).

m.in. ks. Władysław Siemaszko, miejscowy proboszcz oraz Aleksander Higersberger, właściciel Chocenia. W kościele do zebranych przemówił ks. Siemaszko, po czym uczestnicy pochodu rozeszli się do domów. Generał-gubernator podkreślał, że prowodyrami zamieszek byli właściciele ziemscy, zezwalając swojej służbie na uczestniczenie w nich. W związku z tymi wydarzeniami, gubernator wnosił do generała gubernatora wojskowego o karę wydalenia do wewnętrznych gubernii Imperium Rosyjskiego dla dra Kraszewskiego, Artura Haacka oraz Andrzeja Bretesa²¹. Do wymierzenia kar oskarżonym o podżeganie do protestów przeciw władzy carskiej jednak nie doszło.

Rok 1906 i 1907 przyniósł pewne uspokojenie wśród służby majątków ziemskich na terenie Włocławskiego. Strajki odbywały się już w pojedynczych majątkach. Na przykład w dniach 2-5 października 1907 r. miał miejsce strajk całej służby we wszystkich majątkach należących do barona Kronenberga²².

Spokój na wsi trwał aż do 1918 r. W grudniu tego roku zaczął się ruch, który prasa określała jako ruch na tle bolszewickim. Służba folwarczna przejęła w swoje ręce następujące majątki: Baruchowo, Bogusławice, Dobrzelewie, Unisławice oraz Więśławice. Zażądała wypłacenia po 300 marek dodatku za rok 1917. Właściciele ziemscy nie mogli korzystać z koni oraz maszyn, zaś służba korzystała ze zboża oraz innych produktów znajdujących się w tych folwarkach²³. Strajki służby poszczególnych majątków polegały na zajmowaniu zabudowań folwarcznych i niewpuszczaniu do nich właścicieli, aby w ten sposób uniemożliwić normalną działalność folwarku. Takie zajścia miały miejsce m.in. w: Świętosławiu²⁴. W majątku Rutkowice należącym do Jerzego Ciechomskiego, o przebiegu strajku raportował wójt gminy Chodecz:

W dniu 16 grudnia r.b. [1918 – M.R.] wybuchł strajk służby folwarcznej [...]. Strajkuje 21 robotników.

²¹ *Walki chłopów Królestwa...*, t. 2: *Październik 1905–styczeń 1906*, Warszawa 1960, s. 845-847 (dokument nr 1797 z 5/18 listopada 1905 r.).

²² *Strajk rolny*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 274, z 4 października, s. 2; *Zakończenie strajku*, „Kurier Polski” 1907, nr 277, z 8 października (25 września), s. 2.

²³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 330, k.1; W. Mich, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom...*, s. 31; M. Wojciechowski, W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy we Włocławku 1918–1939*, w: *Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871–1948*, Bydgoszcz 1968, s. 77; *Wrzenie na Kujawach*, „Dziennik Powszechny” 1918, nr 14, z 12 grudnia, s. 5; „Kurier Warszawski” 1918, nr 353, z 22 grudnia, s. 11.

²⁴ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 330, k. 2; J. Danielewicz, *Ruch robotniczy we Włocławku i regionie do roku 1918*, w: *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 40.

Żądania strajkujących: natychmiastowe wypłacenie za rok bieżący 1918 dodatku 300 mk. na rodzinę, zmiana roku od 1 kwietnia również dla tych którzy w dniu 1 października otrzymali lub wzięli zwolnienia od 1 stycznia 1919 r., przeznaczenie dla krów służbowych takiej samej paszy jak i dla dworskich za wyjątkiem otrąb, zobowiązanie się właściciela do niewydalania nikogo ani w środku roku ani od roku inaczej jak za zezwoleniem komisji służących i delegatów.

Przebieg strajku w pierwszym dniu był spokojny, na drugi dzień t.j. 17 grudnia – ostrzejszy z zakazem i groźbą czynnego przeszkodzenia wejścia w podwórze każdemu, nawet rządcy, prócz właściciela. W czasie strajku właściciel odmówił pertraktacji, służba przy żądaniach obstaje stanowczo²⁵.

Oprócz wyżej wymienionych majątków, służba strajkowała jeszcze w: Brzeziu, Brzyszewie, Czerniewiczkach, Dąbrówce A, B i C, Dziardonicach, Dziwiu, Grabkowie, Grodnie, Ignalinie, Kamiennej, Katarzynie, Kłóbce, Kobylej Łące, Kostulinie, Kromszewicach, Krzewiu, Kurowie, Lutoborzu, Łęgu, Pieleszkach, Podgórzu, Polesiu, Popowiczkach, Rzadkiej Woli, Rzeżewie, Sławęcinie, Smółsku, Sobiczewach, Strzygach, Strzyżkach, Szczecinie, Unisławicach, Wieńcu, Zawadzie, Zakrzewie, Zbijewie oraz Zieleniewie. Wobec strajkujących interweniowała policja państwowa powiatu włocławskiego, wspomagana przez żandarmerię i wojsko. Według doniesień policji strajki były prowadzone nie tylko ze względu na żądania płacowe, ale też z uwagi na rozbudowaną działalność agitacyjną Polskiej Partii Socjalistycznej i komunistów, wśród których wyróżniali się: Henryk Ciborowski, nauczyciel z Pikutkowa, Ignacy Wojciechowski, nauczyciel z Wieńca, Franciszek Laskowski, radny miasta Lubraniec, Stanisław Malicki z Rzadkiej Woli, Bronisław Zacharek z Brześcia Kujawskiego i Budny, sekretarz Magistratu z Brześcia. Do 12 marca 1919 r. strajki kontynuowano tylko w Smółsku, Rzadkiej Woli i Popowiczkach. W pozostałych majątkach, żądania służby zostały spełnione natychmiast lub miały być zrealizowane w jak najkrótszym czasie²⁶.

W celu obrony interesów pracowniczych służby majątków powstał Związek Zawodowy Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej (ZZRR RP). Centrala ZZRR RP powstała 16 marca 1919 r.²⁷ 13 kwietnia tego samego roku między przedstawicielami ZZRR RP w osobach Henryka Ciborowskiego, J. Łukawskiego, Władysława

²⁵ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 330, k. 7-8. Por. J. Danielewicz, dz. cyt., s. 40.

²⁶ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 330, k. 36-37.

²⁷ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników...*, s. 51; W. Mich, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom...*, s. 32.

Przybylskiego, Unieżyckiego i Wawrzyńca Bieńkowskiego a ZZ, który reprezentowali Kazimierz Grützmacher, Tadeusz Findeisen, Włodzimierz Grodzicki, Ciechomski i Bronisław Laduowicz, w obecności delegata Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Mariana Klotta, delegata rolniczego tego ministerstwa Adamieckiego, Komisarza Rządowego Powiatu Włocławskiego Olszewskiego i Obwodowego Inspektora Pracy Kowalika podpisano ugodę dotyczącą warunków zatrudnienia służby w majątkach. Wśród zapisów ugody znalazły się takie zapisy jak: 1) rok służbowy zaczynał się 1 kwietnia 1919 r. i kończył 31 marca 1920 r. z trzymiesięcznym wypowiedzeniem, 2) opał dla ordynariusza miał wynosić 8 jednostek opałowych (jednostka równała się półtorej ćwiartce drzewa szczapowego, 3 korcom węgla i sągowi torfu), czy 3) trzymanie kur jest nieograniczone, a kaczek w tych folwarkach, gdzie nie ma gospodarstwa rybnego, z kolei trzymanie gęsi było zależne od umowy między pracownikami a pracodawcą. Ugoda zakończyła strajki, które miały miejsce w 1. kwartale 1919 r.²⁸ Pomimo podpisania ugody, która nie była realizowana we wszystkich punktach, na terenie Drugiej Rzeczypospolitej, w tym Włocławskiego wybuchł strajk powszechny w październiku 1919 r.²⁹ Pierwsze wystąpienia służby miały miejsce 14 października w majątkach Biernatki oraz Lubraniec, a dzień później strajk objął większość folwarków w powiecie z wyjątkiem gminy Lubień oraz niektórych majątków w gminie Kłóbka. W wyniku interwencji policji strajk się załamał 16 października. Dzień później strajkowała jedynie służba w dziewięciu folwarkach³⁰. Strajki miały miejsce również w późniejszych latach. Od 30 marca do 27 kwietnia 1925 r. miał miejsce kolejny ogólnopolski strajk, który objął swoim zasięgiem m.in. województwa centralne³¹. Jednym z powodów podjęcia decyzji o strajku była sytuacja na Kujawach. Jak podawał „Robotnik”, w powiatach włocławskim i nieszawskim na 280 majątków, aż 70 z nich wypowiedziało pracę 750 robotnikom³². Na terenie Włocławskiego strajkowała służba w większości folwarków. W gminie Pyszkowo liczba strajkujących w poszczególnych majątkach wynosiła: w Bierzynie – 12 ordynariuszy i 18 posyłkowych, Borzymowicach – 11 i 24, Łąkach Markowych – 9 i 14, Mikołajkach B – 5 i 7, Osieczu Wielkim – 16 i 10, Siewiersku – 8 i 22 oraz

²⁸ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 338, k. 8-11; *Ugoda w sprawie warunków pracy rzemieślników folwarcznych*, „Słowo Kujawskie” 1919, nr 103, z 8 maja, s. 3; *Zakończenie strajku rolnego na Kujawach*, tamże, 1919, nr 86, z 15 kwietnia, s. 3.

²⁹ W. Mich, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom...*, s. 74-104.

³⁰ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 337, k. 26.

³¹ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników...*, s. 218; W. Mich, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom...*, s. 208-220.

³² Tamże, s. 206; *Obszarnicy na kujawach prowokują*, „Robotnik. Centralny Organ P.P.S.” 1925, nr 33 (2487), z 2 lutego, s. 2.

w Szczytnie – 10 i 16. Według zeznań rodzin strajkujących, byli oni przemocą zmuszani do uczestniczeniu w strajkach³³. 30 maja na łamach „Robotnika” ukazał się artykuł, który donosił, że 28 kwietnia na teren folwarku Lutobórz przybyli policjanci z Lubienia Kujawskiego, aby uzyskać informację, kto był odpowiedzialny za agitacją strajkową³⁴. W związku z artykułem starszy przodownik Leon Dymiński z posterunku policji w Lubrańcu wszczął dochodzenie. Przesłuchał dwóch posterunkowych z Lubienia oraz pracowników lubotorskiego majątku. W rezultacie Dymiński uznał, że artykuł w „Robotniku” powstał z inspiracji pracowników z majątku Bodzanowo³⁵.

Strajki w powiecie włocławskim występowały przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Do ostatniego strajku doszło w 1938 r. w majątku Kłóbka. Rozpoczął się on 31 maja. Wzięło w nim udział 27 robotników folwarcznych, w tym 10 kobiet. Jego przyczyną było zaleganie z wypłatą wynagrodzenia pracownikom: fernalom dwór nie dopłacił za 3. kwartał 1937 r. po 10 zł, robotnikom za kwartały 3. i 4. 1937 r. i 1. 1938 r. nie wypłacił dzionki oraz za 3. kwartał 1937 r. nie wypłacił im funtów (naturaliów). Ponadto wszystkim pracownikom zalegał z ordynarią za 1. kwartał 1938 r. Strajk miał spokojny przebieg. Zakończył się 2 czerwca, gdyż Ludwik Orpiszewski, właściciel majątku wypłacił robotnikom po 10 zł oraz wydał 50 kg maki na poczet zaległej ordynarii³⁶.

Jednym z problemów, z którymi musiały mierzyć się dwory było istnienie band złodziejskich³⁷. Liczba przestępstw przez nie popełnianych wzrosła po okresie rewolucji 1905—1907 oraz Wielkiej Wojny. Na przykład jedna z takich grup złodziejskich istniała na terenie rozparcelowanego w 1898 r. majątku Zbijewek. W sierpniu 1899 r. dokonała ona napadu na sklep spożywczy założony w folwarku Chocień przez jego właściciela Aleksandra Higersbergera. Skradziony został praktycznie cały towar sklepowy oraz pieniądze. Naczelnik straży ziemskiej z Włocławka wraz z policjantami i ludźmi z gminy Przedecz dokonali obławy w lasach koło Zbijewka, w wyniku której ujęto dwóch sprawców³⁸. W folwarku Prosno w grudniu 1908 r. banda złodziei działająca w okolicy

³³ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 360, k. 9-11.

³⁴ *Badania robotników w folw. Lutoborz [sic!] (pow. Włocławskiego)*, „Robotnik. Centralny Organ P.P.S.” 1925, nr 148 (2601), z 30 maja, s. 3. Ponadto zob. APToW, SPW 1918–1939, sygn. 365, k. 4a.

³⁵ Tamże, k. 5-7.

³⁶ APToW, SPW 1918–1939, sygn. 415, b.p.

³⁷ Napady nie dotyczyły tylko dworów, ale także plebanii, zob. K. Lewalski, *Odsłony codzienności. Rzymskokatolickie...*, s. 179. Tadeusz Marian Daszewski, wspomina, że w Królestwie napady wzmogły się w latach 1910–1913, zob. T.M. Daszewski, *Z minionej epoki. Fragmenty pamiętnika*, wstęp i przyp. Z. Szelaąg, Grójec 2006, s. 94-95, cyt. za: K. Lewalski, *Odsłony codzienności. Rzymskokatolickie...*, s. 179, przyp. 40.

³⁸ *Banda złodziejska*, „Kurier Warszawski” 1899, nr 228, z 7 (18) sierpnia (dodatek poranny), s. 2.

Chodcza skradła komornikom 3 krowy. Z kolei w styczniu 1909 r. stróż folwarku Ignalin przepędził członków tej bandy, która dostawszy się do stajni, wyprowadziła z niej 4 konie fornalskie. Na widok stróża uciekli, zostawiając konie³⁹. Do najtragiczniejszego w skutkach napadu doszło w 1915 r. 28 grudnia w dworze w Lutoborzu należącym do Karola Piaszczyńskiego odbyło się rodzinne spotkanie, w którym oprócz rodziny gospodarza obecni byli: Antoni Byszewski ze Szczytna, Jan Karpiński z Woli Adamowej, Stanisław Piaszczyński z Woli Nakonowskiej oraz Piaszczyński z Łęczyckiego. O 20 do kuchni dworskiej wtargnęło kilku bandytów uzbrojonych w karabiny. Nakazali milczenie służbie, po czym skierowali się do pokoju, gdzie miało miejsce spotkanie. Złodzieje, aby zastraszyć zebranych, oddali kilka strzałów, dwa z nich trafiły Jana Karpińskiego (jedna kula trafiła w serce, a druga strzaskała ramię), w wyniku czego poniósł śmierć na miejscu. Pozostałe osoby przeszukali i obrabowali Byszewskiego z 1500 marek, Karola Piaszczyńskiego z 600 rubli, zaś Stanisława Piaszczyńskiego z 3000 marek oraz kwitów rekwizycyjnych i dokumentów. Po rabunku sprawcy uciekli. Pomimo pościgu służby folwarcznej nie udało się przestępców złapać⁴⁰. Po 1918 r. napady na dwory powiatu włocławskiego zdarzały się nadal. Na przykład 17 marca 1920 r. ośmiu bandytów napadło na majątek Baruchowo. Ukradli właścicielowi 20 tys. marek i parę koni oraz bryczkę. Zawiadomieni policjanci z miejscowego posterunku udali się w pościg za złodziejami, odebrawszy im konie i bryczkę⁴¹. Z kolei w nocy z 27 na 28 września 1933 r. grupa złodziei w liczbie 50-60, w tym kilka kobiet dokonała napadu na majątek Popowiczki, w celu kradzieży ziemniaków. Dzierżawca majątku Dorenda wspólnie z pracownikami udali się na pole. Między nimi a złodziejami wywiązała się wymiana ognia (strzelano z rewolwerów i dubeltówki), w wyniku czego złodzieje uciekli⁴².

Kością niezgody między właścicielami ziemskimi a pracownikami majątków było ubezpieczenie tych ostatnich od nieszczęśliwych wypadków. W Królestwie Polskim nie znano instytucji ubezpieczeń społecznych. Dopiero w 1917 r. opracowano projekt ubezpieczenia chorobowego, który podobnie jak projekt, przyjęty w sierpniu następnego

³⁹ *Banda złodziejska*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 8, z 19 stycznia, s. 3.

⁴⁰ S. Karpiński, *Pamiętnik dziesięciolecia 1915–1924*, Warszawa 1931, s. 12-13; *Krwawy napad*, „Goniec Wieczorny” 1915, nr 654, z 31 grudnia, s. 3; *Krwawy napad na dwór*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1915, nr 1177 (359), z 31 grudnia, s. 4; *Napad bandytów*, „Kurier Warszawski” 1915, nr 360, z 31 grudnia, s. 5; tamże, s. 6 (nekrolog Jana Karpińskiego); „Neuigkeits-Welt-Blatt” 1916, nr 8, z 12 stycznia, s. 8; „Thorner Presse Allgemeine Morgenzeitung für den Landgerichtsbezirk Thorn” 1916, nr 6, z 8 stycznia, s. 7. Tadeusz Czaplicki (dz. cyt., s. 95) błędnie pisze, że Jan Karpiński został zastrzelony w czasie sąsiedzkiego zebrania w 1921 r.

⁴¹ *Napad*, „Słowo Kujawskie” 1920, nr 66, z 21 marca, s. 3.

⁴² *Wieniec powiat włocławski*, „Dziennik Kujawski” 1933, nr 226, z 1 października, s. 41.

roku przewidywał objęcie robotników rolnych powszechnym ubezpieczeniem. Niemniej, mogli być oni zwolnieni z przynależności do Kas Chorych pod warunkiem, że otrzymają od pracodawców świadczenie zastępcze, którego wysokość nie mogła być niższa od świadczenia, jakie mieliby otrzymać z tytułu przynależności do powszechnego ubezpieczenia. Zasada ta obowiązywała do 1920 r., kiedy to przyjęto ustawę z 19 maja 1920 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby⁴³. W powiecie włocławskim jako przykład godny naśladowania podawano w 1918 r. Ignacego Szajewskiego, właściciela Dąbia Kujawskiego, który ubezpieczył swoich pracowników od nieszczęśliwych wypadków i na życie w jednym z istniejących wówczas towarzystw asekuracyjnych⁴⁴.

Ze względu na specyfikę pracy wypadki zdarzały się często, a ich liczba rosła w miarę stosowania nowinek technicznych, do których pracownicy nie byli przygotowani. W 1904 r. w majątku Kromszewice należącego do Bussego wypadkowi uległ Jan Szmigielski, któremu młocarnia zmiażdżyła nogę. Według doniesień prasowych, Busse miał porozumieć się z naczelnikiem powiatu, w wyniku czego koszty leczenia pracownika poniosła gmina⁴⁵.

Relacje między dworem a wsią nie były tylko złe. Ziemianie troszczyli się również o sytuację swoich pracowników. Jednym z czynniejszych właścicieli na polu poprawienia losu robotników rolnych był Leopold Julian baron Kronenberg. 21 września 1902 r. zostały poświęcone w Brzeziu ochrona oraz kąpiele ludowe, składające się z łaźni, wanien i prysznic. Budynki zbudowano z kamienia i cegły. Ich wnętrza były sklepione i otynkowane. Dodatkowo ściany zabezpieczono od wilgoci i zimna. Kąpiele ludowe były czynne w każdą sobotę oraz w wigilię świąt. Jednego dnia z kąpeli korzystało około 230 osób. Podobne kąpiele miano utworzyć w 1904 r. w Wieńcu⁴⁶. Siedem lat później dla oficjalistów i urzędników ze swoich majątków założył kasę przezorności. Każdy pracownik miał mieć potrąconą określoną sumę z pensji w skali roku, mającą zasilić kasę. Baron Kronenberg zobowiązał się do wpłacenia takiej samej sumy oraz do wniesienia swojej połowy od chwili zatrudnienia danego oficjalisty, lecz bez potrącenia tej części pracownikowi. W chwili opuszczenia stanowiska pracy, oficjalista miał otrzymać

⁴³ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników...*, s. 128-137.

⁴⁴ *Godne naśladownictwa*, „Goniec Kujawski” 1918, nr 57 (890), z 28 lutego, s. 3.

⁴⁵ *Kromszewice* [sic!], „Gazeta Ludowa. Organ Polskiej Partii Socjalistycznej” 1904, nr 5-6, s. 8.

⁴⁶ J. Grzegorzewicz, *Kąpiele ludowe w Brzeziu*, „Zdrowie. Organ Warszaw. Towarzystwa Higienicznego” 1904, z 4, kwiecień, s. 330-331; „Kurier Polski” 1902, nr 266, z 12 (25) września, s. 3; tamże, nr 267, z 13 (26) września, s. 3; „Wędrowiec” 1902, nr 42, z 18 (5) października, s. 838-839.

wpłacone pieniądze z obydwu źródeł wraz z odsetkami⁴⁷. Stanisław Zaborowski, właściciel Zbijewa, w 1891 r. dokonał zapisu dla ekonoma, który przepracował u niego 30 lat. Chcąc zabezpieczyć go na dalsze lata, aktem notarialnym zobowiązał swoich spadkobierców do wypłaty pensji i ordynarii. Gdyby zaś majątek został sprzedany, mieli to robić następni właściciele, gdyż zapis został wpisany do ksiąg hipotecznych⁴⁸. Również w Zbijewie, w 1909 r., Kazimierz Jerzmanowski zorganizował okrężne bez alkoholu. Było ono przeznaczone dla pracowników i włościan. Fundusz mający być na przeznaczony na alkohol, właściciel przeznaczył na zakup różnych przedmiotów, które były losowane przez zgromadzonych. Głównymi nagrodami były stroje kujawskie dla chłopca i dziewczynki. Pozostałe fanty stanowiły m.in.: zegarki, worki superfosfatu i zboża, narzędzia gospodarskie, fartuchy i chustki. Inicjatywa Jerzmanowskiego została doceniona przez zebranych⁴⁹.

Przedstawione relacje na linii dwór-wieś są odzwierciedleniem tego co zachowało się w dokumentacji archiwalnej oraz w prasie. Warto zastanowić się jak te relacje przedstawiali po latach sami zainteresowani. Rzeczą naturalną jest, że więcej takich przekazów mamy ze strony właścicieli ziemskich, a mniej ze strony pracowników majątków. Należy również podkreślić, że powstawały one w różnym czasie, i od tego zależało, czy są obiektywne, czy pisane raczej w duchu obrony swojej warstwy lub podkreślenia niedoli jaka panowała w II poł. XIX oraz w I poł. XX w.

Jedynym świadectwem pochodzącym ze strony dawnych pracowników, do jakiego udało się autorowi dotrzeć, jest spisana historia Franciszka Olczaka. Autor, początkowo jako dziecko, a następnie sam pracując w majątku ziemskim, był świadkiem wielu wydarzeń mających miejsce w dobrach. Przedstawiony obraz, należy traktować z ostrożnością, ze względu na okres powstania (po 1945 r.) oraz pracę zawodową autora, który związał się ze służbą w Milicji Obywatelskiej. Pochodzenie społeczne i późniejszy awans rzutował na przedstawienie swego życia sprzed 1939 r. Rodzice jego w latach 1930–1933 pracowali w majątku Kurowo. Z tego okresu zapamiętał poprawę losu rodziny ze względu na lepsze warunki pracy niż u gospodarza sześćdziesiąt morgowego w tej samej wsi. Jednak odnośnie opieki medycznej zapisał:

⁴⁷ APWoM, WGdsS, sygn. 710, k. 1-36; *Kasa przezorności*, „Kurier Warszawski” 1909, nr 235, z 26 sierpnia, s. 5; *Kasa przezorności w Brześciu* [sic!], „Nowa Gazeta” 1909, nr 389, z 27 sierpnia, s. 2-3; „Słowo” 1909, nr 195, z 26 (18) sierpnia, s. 2.

⁴⁸ *Dla oficyalistów*, „Kurier Warszawski” 1891, nr 221, z 31 lipca (12 sierpnia) (dodatek poranny), s. 2; „Kurier Rolniczy. Tygodnik dla gospodarzy wiejskich” 1891, nr 32, z 27 lipca (8 sierpnia), s. 255.

⁴⁹ *Okrężne bez alkoholu*, „Gazeta Kujawska” 1909, nr 110, z 14 września, s. 2; *Okrężne bez alkoholu*, „Wiadomości Codzienne” 1909, nr 210, z 16 września, s. 3.

*Antoni [Dorsz – M.R.] zachorował i dłuższy czas leżał w łóżku, do szpitala nikt go nie odwiózł, bo gdzieś kto słyszał, żeby dziecko robotnika folwarcznego wysłać do szpitala*⁵⁰.

O kolejnym pracodawcy swego ojca, Bogumile Franku, właścicielu Siemion pisał, że był zręcznym wyzyskiwaczem. Na porządku dziennym było całowanie Franka w rękę przez pracowników, a tych którzy tego nie robili miano zwalniać z pracy. Z kolei o Klemensie Radomyskim z Wąwala i Stefanie Kretkowskim z Więśławic, Olczak wspomina, że w czasie przyjmowania nowych pracowników do folwarku, żądali, aby zainteresowani przybywali z całymi rodzinami, by móc przyjrzeć się córkom potencjalnego robotnika majątkowego. Jeśli dziewczyny im się spodobały, to wówczas otrzymywał posadę⁵¹.

Także nietypowymi dla środowiska ziemiańskiego są relacje zawarte we wspomnieniach Alicji i Antoniego Byszewskich. Pokazują one inne oblicze obywateli ziemskich. Z jednej strony mamy przekaz o wspieraniu strajkujących, a wręcz zachęcanie pracowników majątkowych, aby ci walczyli o polepszenie warunków pracy. Z kolei Antoni Byszewski, brał pod uwagę, że aby mieć dobry personel pomocny należy go dobrze wynagradzać.

Alicja Byszewska, współwłaścicielka Borzymowic, wspominała, że przyjaźń z Jadwigą Dziubińską takie wywarło na niej wrażenie, iż na początku lat dwudziestych XX w. „[...] dzwoniłam na strajki, aby ludzie zeszli z pola do domu i żądali lepszych warunków pracy. To było znane w całej okolicy.”⁵².

Z kolei jej mąż Antoni pisał:

Praca społeczna zabierała mi dużo czasu: korzystałem, przeto z pomocy przy kierowaniu gospodarstwem z fachowo wyrobionego personelu, poważnie traktującego swoje obowiązki. Jasne jest, że chcąc, aby personel sprawnie i rzetelnie mógł pracować należy dbać o personel pomocniczy i jego potrzeby, przede wszystkim, aby jego pobory były faktycznie dostosowane do jego potrzeb, przy tym uważam za bardzo celowe, skoro gospodarstwo daje dochody – stosowanie premii i urlopów wypoczynkowych dla personelu.

⁵⁰ Cyt. za: F. Olczak, *Zaszczyty biedą. Opowieść byłego fornala*, w: *Tryptyk szczeciński*, w oprac. literackim M. Czarnieckiego, t. 2, Szczecin 1985, s. 155.

⁵¹ Tamże, s. 155-158.

⁵² Cyt. za: A. Byszewska, *Życiorys...*, k. 13.

*Przekonałem się, że w gospodarstwach, gdzie rządcy byli słabo wynagradzani, tam najczęściej powstawały malwersacje*⁵³.

Głosy te nie były odosobnione. Już w okresie rewolucji 1905–1907, Maria Kretkowska z Baruchowa na łamach „Świata Kobięcego”, w myśl zasad nauki katolickiej, w tym encykliki papieża Leona XIII *Rerum novarum*, wzywała do sprawiedliwego traktowania pracowników, o czym pisała:

*Dotąd robotnik w prawie państwowem jest traktowany po macoszemu, kontrakty prywatne między pracownikiem a pracodawcą muszą być sprawiedliwe ludzkie; my kobiety polskie nie możemy patrzeć obojętnem okiem na obecny stan rzeczy, powinniśmy wpływać i oddziaływać na zmianę w miarę sił i możliwości*⁵⁴.

Kretkowska podnosiła również kwestię związaną z wynagrodzeniem pracowników rolnych. Sprawę tą przedstawiała w następujący sposób:

*Podniesienie poziomu religijno-moralnego, uświadamianie o obowiązkach względem Ojczyzny i współbraci [...] podniesienie dobrobytu, unormowanie według wymagań sprawiedliwości potrzeb i zapłaty najemników, to jest naszym obowiązkiem socjalnym. Nadmienić muszę, że za sprawiedliwą zapłatę nie uważam tej, którą ugodzimy z pracownikami jak najtaniej, ale według zasad sprawiedliwych taką, aby sumienny robotnik mógł zapracować na utrzymanie swoje i rodziny, według swego stanu i zabezpieczyć się na czas choroby i starości*⁵⁵.

Piękne hasła nie zawsze szły w parze z praktyką. Pomimo głoszenia poglądów o odpowiednim wynagradzaniu pracowników, to właśnie ono często stanowiło przyczynę strajków w majątkach o czym pisano wyżej. Miały one także miejsce w majątkach Byszewskich i Kretkowskich.

O relacjach między dworem a wsią w pewnym stopniu mogą świadczyć wspomnienia pośmiertne czy nekrologii, gdzie informacje o udziale pracowników, włościan w pogrzebie osoby pochodzącej ze środowiska ziemiańskiego były rzadkością. We wspomnieniu pośmiertnym Anieli z hr. Mycielskich hr. Bnińskiej autor przypominał, że po śmierci w 1899 r. swej córki Ludwiki z hr. Bnińskiej

⁵³ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 44-45. Pewnym potwierdzeniem słów Antoniego Byszewskiego może być zegarek, który w 1917 r. ofiarował swojemu pracownikowi, Antoniemu Piwowarczykowi, w 15-lecie jego pracy. Obecnie znajduje się on w zbiorach rodziny Piwowarek z Borzymowic.

⁵⁴ Cyt. za: M. Kretkowska, *Pogląd na stosunek kobiet polskich do obecnych prądów politycznych*, „Świat Kobięcy” 1906, nr 7, z 17 lutego, s. 70.

⁵⁵ Cyt. za: M. Kretkowska, *Pogląd na stosunek...*, „Świat Kobięcy” 1906, nr 8, z 24 lutego, s. 79. Ponadto zob. E. Kostrzevska, *Konflikty i kompromisy...*, s. 250.

hr. Potockiej, pomagała wszystkim potrzebującym, nie tylko finansowo, ale też słowem. Pomagała mieszkańcom Osiecza Wielkiego, służbie majątkowej i domownikom⁵⁶. Po pogrzebie Marii Higersberger (zm. 15 lutego 1931 r.), w podziękowaniu za uczestniczenie w uroczystościach wymienieni zostali robotnicy rolni oraz służba majątku Chocień i Janowo⁵⁷. Administracja majątku i włościanie z Brzezia uczestniczyli w uroczystościach pogrzebowych Leopolda Juliana barona Kronenberga, które miały miejsce 24 lutego 1937 r. Oprócz nich, była obecna jedynie rodzina⁵⁸. Z kolei w nekrologu Leona Szemplińskiego z 1917 r., autor napisał, że pracownicy oraz podwładni stracili w zmarłym najlepszego pracodawcę⁵⁹. Jednym przypadkiem w latach 1864–1939, kiedy to zarówno administracja, jak i pracownicy oraz służba folwarczna zamieściła nekrolog zmarłego właściciela majątku były nekrologi zmarłego 29 sierpnia 1919 r. Artura Haacka, właściciela Dębic i Kruszyna. Podkreślano w nich, że pracownicy stracili szlachetnego pracodawcę oraz dobrego i szlachetnego opiekuna⁶⁰. Przytoczone zapisy z nekrologów mogą świadczyć o dobrych stosunkach między dworem a wsią, mogącymi wynikać z działalności dobroczynnej wspomnianych ziemian, ale także z przyjętego konwenansu.

Relacje dwór-wieś nie należały do najłatwiejszych⁶¹. Wszelkie spory wynikłe między właścicielami ziemskimi a włościanami, pracownikami majątków ziemskich dotyczyły kwestii finansowych oraz sporów serwitutowych i rozgraniczenia terenów folwarków od działek włościańskich. Wiele sytuacji wynikało z walki o lepsze jutro. Mieszkańcy wsi chcący poprawić swój los, byli podatni na hasła rzucane przez polityków oraz agitatorów głównie partii lewicowych. Nie można zapominać, że działalność prospołeczna niektórych z obywateli ziemskich nie likwidowała

⁵⁶ X., *Nekrologia*, „Dziennik Poznański” 1915, nr 151, z 7 lipca, [s. 5].

⁵⁷ „Kurier Warszawski” 1931, nr 53, z 23 lutego, s. 10.

⁵⁸ *Pogrzeb ś.p. Leopolda bar. Kronenberga*, „Kurier Warszawski” 1937, nr 56, z 25 lutego (wyd. poranne), s. 6.

⁵⁹ E.R., *Z żałobnej karty*, „Goniec Kujawski” 1917, nr 44 (521), z 14 lutego, s. 3.

⁶⁰ „Słowo Kujawskie” 1919, nr 198, z 2 września, s. 1 (nekrologi Artura Haacka).

⁶¹ Jerzy Danielewicz (dz. cyt., s. 14) pisze: *Niektórzy właściciele tego regionu [powiatu włocławskiego – M.R.] byli znani z nieludzkiego stosunku do robotników rolnych, np. bracia Ciechomscy, właściciele majątków: Kamienna (1079 ha), Rutkowice (594 ha) i Kostulin (305 ha), czy też Ludwik Morzycki, właściciel majątku Brzyszewo w gminie Chodecz, którzy często osobiście bili służbę domową i fernali, lub też J.[ózef- M.R.] Stokowski, właściciel majątku Wichrowice w gminie Śmiłowice (733 ha), który kazał fernalom latem mieszkać w naprędcie skleconych barakach, a zimą przenosił ich do stodół i chlewów. Autor powołuje się na akta Starostwa Powiatowego zgromadzonego w ówczesnym Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Oddział we Włocławku (obecnie Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku), lecz brak podania sygnatury akt powoduje, że autor niniejszej pracy nie ma możliwości skonfrontowania stanowiska Danielewicza z aktami archiwalnymi.*

wszystkich problemów, jakie występowały na wsi w II poł. XIX i I poł. XX w., np. analfabetyzm, choroby czy głód. Dwór-wieś to nie tylko źródło konfliktów, lecz także pole do współpracy chociażby w kółkach rolniczych. Chłopi, robotnicy rolni i właściciele ziemscy wspólnie walczyli przeciwko agresorowi niemieckiemu i sowieckiemu w latach drugiej wojny światowej.

5.2. Dwór a plebania

Równie istotne były relacje panujące między dworem a plebanią. Były one wypadkową dawnych obowiązków ziemian wobec Kościoła oraz pokłosem stosunków towarzyskich. Księża byli często zapraszani do dworów jako goście, a przede wszystkim osoby sprawujące opiekę religijną nad powierzonym sobie ludem. Byli nierzadko powiernikami w trudnych sprawach, wspierając dwór dobrą radą. Stopień zażyłości z pewnością zależał od wielu czynników, chociażby cech osobowości mieszkańców dworu i plebani. Na przykład przyjacielem ziemian był ks. Wincenty Kwieciński, w latach 1914—1926 proboszcz choceński. Był bardzo szanowany przez ogół ziemianstwa, będąc często gościem miejscowych dworów. Ceniono jego zdanie na wiele tematów, w tym politycznych⁶². Inaczej zapamiętano jego następcę, ks. Nikodema Asta, proboszcza z lat 1926–1931. W opinii ziemian był określany jako „chytry” ksiądz, cecha ta spotykała się z ogólnym oburzeniem i potępieniem⁶³. O innym duchownym, ks. Arnoldzie Przeradzkim, Zofia Czerniewska zanotowała:

W Boniewie przez długie lata był proboszczem ksiądz Przeradzki, o tajemniczej przeszłości, mówiono, że był żonaty, także, że był żołnierzem... Szlachcic i inteligent, przyjmowany w okolicznych dworach, chłopów nie lubił i byle czym ich zbywał. Kazań nie umiał zupełnie, nudził z ambony długo i monotonnie [...] głądził co okropnie Karolinę [Glińską – M.R.] denerwowało, więc mając ławkę pod amboną, wyciągała

⁶² T. Czaplicki, dz. cyt., s. 16, 19.

⁶³ Tamże, s. 34. W aktach osobowych ks. Nikodema Asta zachowały się dwa dokumenty, w których określono stosunek ziemianstwa do jego osoby. Pierwszym z nich, datowany na 31 września 1928 r. i będący petycją mieszkańców parafii choceńskiej o nieprzenoszenie ks. Asta do innej parafii, zawiera adnotację następującej treści: *Ziemianstwo w osobach p.p. Byszewskiego i Bialeckiego wyrazili swoje stanowiska osobiście*. Z kolei w piśmie z 19 maja 1931 r. do ks. bp. Karola Radońskiego, przedstawiciele ziemianstwa – Teodor Bialecki z Zębina, Bolesław Brzosko z Wilkowiczek, Bolesław Kurowski z Krukowa, Kazimierz Około-Kułąk z Siewierska i Aleksander Szadkowski z Bodzanówka – oświadczyli, że troje ziemian, którzy w marcu 1931 r. złożyli skargę na ks. Asta, nie reprezentowało całego ziemianstwa parafii. Podkreślili, że działaniami tymi kierowały osobiste urazy wobec księdza. Podpisani ziemianie wyrazili uznanie dla pracy duszpasterskiej ks. Asta, zob. ADWł, Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku, AKDWł pers. 5, k. 22v, 30.

rękę z ogromnym zegarkiem, który nosiła na łańcuszku u pasa. Ksiądz wtedy w pół zdania kazania kończył i z ambony zbiegał⁶⁴.

Wizyty rządcy parafii w dworze miały też charakter kurtuazyjny czy zwyczajowy. Taką zapewne była wizyta w 1906 r. ks. Stanisława Muznerowskiego w pałacu lubrańskim w celu przywitania nowych właścicieli dóbr, rodzinę Grodzickich. O tej wizycie po latach Maria Grodzicka pisała:

Dopiero kiedy przy podwieczorku zjawił się miejscowy ksiądz proboszcz Muznerowski, żeby powitać nowych kolatorów, i zaczął nas indagować, czy spokojnie przeszła pierwsza noc, rozmowa zeszła na duchy. Na razie milczałam, ale gdy proboszcz wprost zapytał, czy nie ukazała nam się „biała dama”, opowiedziałam o zjawie, której uległa Józefka, o naszym przestachu i głośnych rozhovorach salonowych głosów. Ksiądz Muznerowski zdawał się być zadowolony z tej mojej relacji i przestachu. Stwierdził, że „biała dama” w ten zawsze sposób wita nowych właścicieli Lubrańca, że to odgłosy dziwnych rozmów to była liczna rodzina Dąmbskich, siedemnastowiecznych dziedziców Lubrańca, którzy w nocy schodzą do sali balowej i prowadzą dalej z tamtego świata swoje małżeńskie spory⁶⁵.

Relacje między dworem i plebanią nie zawsze były harmonijne. Miały wpływ na to różne okoliczności. Nierzadko było tak, że religijność ziemian ograniczała się jedynie do uczestnictwa w nabożeństwie, a sprawy kościelne były im obojętne⁶⁶. Ziemianie wprawdzie oddawali się przyjętym praktykom religijnym, jednak nie było w tym żadnej głębszej myśli, świadomości czy też woli przeżywania wyższych uczuć religijnych. Ich postawę cechował swoisty odruch, który należało wykonać⁶⁷. Na przykład Alicja Byszewska, po latach wspominała, że ani ona, ani jej mąż Antoni nie praktykowali. Ich córka Jadwiga Aniela (1905–1920), według słów matki, była bardzo religijna, lecz była to zasługa jej bony Eli. Jej spowiednikiem był ks. Wincenty Kwieciński⁶⁸. O stosunku ziemian do wiary może świadczyć mowa żałobna

⁶⁴ Cyt. za: Z. Czerniawska, *Otmianowo*, w: *Boniewo*, t. 1, s. 7.

⁶⁵ Cyt. za: M. Grodzicka, dz. cyt., s. 135.

⁶⁶ K. Lewalski, *Odstłony codzienności. Rzymskokatolickie...*, s. 145-151 (tam źródła i literatura); S. Siekierski, *Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001*, Pułtusk 2003, s. 223-233; I. Żabińska, *Nauka społeczna Kościoła i zadania Akcji Katolickiej a funkcjonowanie folwarków i reforma rolna w świetle pamiętnika i publicystyki ziemianina Eugeniusza Kłoczowskiego*, „Studia Włocławskie” 2007, t. 10, s. 341-351; też, *Ziemianie z województwa...*, s. 141-148; Żeliszaw [A. Orchowski], *Dwór i plebanja. Dzieje cichych ustroni*, Warszawa 1904.

⁶⁷ J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne...*, s. 194; M. Nowak, *Religijność ziemianstwa między Wisłą a Pilicą w drugiej połowie XIX i XX wieku (do 1939) – wybrane problemy*, „Nasza Przyszłość” 2018, t. 129, s. 268.

⁶⁸ A. Byszewska, *Życiorys*, dz. cyt., k. 6r, 8v.

wyłoszona w trakcie uroczystości pogrzebowych Zygmunta Radońskiego w Kłóbce w 1903 r. O ile podkreślano w niej głęboką religijność zmarłego i jego rodziny, to nieznany autor mowy, być może był nim prymas Florian Stablewski, będący stryjem stryjeczynym dla żony Zygmunta, Heleny Stablewskiej, nie omieszkiał wytknąć wady ziemiaństwu, o którym m.in. pisał:

*Panowie, lud patrzy na was i wie dobrze, którzy państwo pobożni, a którzy bezbożni i albo się gorszy, albo buduje! Wiedział bez wątpienia ś.p. Zygmunt, że to źle wpływa na pracę kapłańską nad ludem, jeżeli ci którzy umysłem i majątkiem nad ludem górują, poczną się wylamywać od przepisów wiary katolickiej i czynem przeczyć temu, czego my uczymy [...]*⁶⁹.

Należy też pamiętać, że ziemianie pomni na swoje pochodzenie i rolę, jaką w przeszłości pełnili wobec lokalnego kościoła, nie zawsze uznawali w przedstawicieli tego kościoła godnego partnera. W Królestwie, księża będący jednymi z przedstawicieli inteligencji wiejskiej, pochodzący z włościan lub drobnej szlachty, nierzadko byli traktowani w ten sam sposób jak włościanie. Dostrzegano u nich braki w wykształceniu i socjalizacji, przejawiających się w niedostatecznym obyciu. Takie postrzeganie wiejskiego kleru parafialnego było obecne jeszcze w Drugiej Rzeczypospolitej. Przykładem może być opinia Krzysztofa Mikołaja księcia Radziwiłła, który pisał, że znał wiele anegdot, mogących ośmieszyć księży przebywających na prowincji. Według niego nie różnili się oni praktycznie niczym od „prymitywnego otoczenia”⁷⁰.

Polem współpracy środowisk ziemiańskich z duchowieństwem były stowarzyszenia/towarzystwa religijne, instytucje oświatowe oraz uczestnictwo w ruchu Akcji Katolickiej. Bywało jednak, że księża z nieufnością, czy nawet z wrogością reagowali na niektóre działania oświatowe ziemian w swoich majątkach. Jedną z głośniejszych spraw na terenie całego Królestwa była sprawa Kruszynka i atak na tamtejszą szkołę gospodarczą dla dziewcząt włościańskich przez miejscowe duchowieństwo z biskupem wrocławskim na czele. Jej głównym oponentem był miejscowy proboszcz ks. Józef Jędrychowski. W 1910 r. zaproponował Jadwidze Dziubińskiej, że przekaze fundusze na rozwój szkoły, lecz pod warunkiem, iż proboszcz kruszyński będzie miał nad nią kontrolę. Gdy propozycja ta spotkała się

⁶⁹ Cyt. za: s. *Mowa żałobna nad...*, s. 11-12.

⁷⁰ K. Lewalski, *Odslony codzienności. Rzymskokatolickie...*, s. 53-54; K.M. Radziwiłł, *Pamiętniki. Od feudalizmu do socjalizmu bezpośrednio*, Warszawa 2000, s. 185-188.

z odmową Dziubińskiej, ksiądz Jędrychowski, w imieniu bpa włocławskiego Stanisława Zdzitowieckiego, wysunął pod adresem szkoły inne żądania, a mianowicie:

1) Wyznaczyć w szkole czas na pacierz rano i wieczór; 2) przynajmniej dwukrotną spowiedź w ciągu roku z należytem przygotowaniem przez kapłana; 3) rozpoczynać i kończyć rok szkolny nabożeństwem w kościele; 4) sumiennie święcić niedziele i święta; 5) zachowywać posty; 6) zaprzestać w szkole czytania takich gazet i książek, które budzą namiętną nienawiść do duchowieństwa i właścicieli większych dóbr⁷¹.

W odpowiedzi, Jadwiga Dziubińska w swoim liście uznała, że ich realizacja nie wchodzi w rachubę, ponieważ uczennice wypełniają wszystkie w tym zakresie obowiązki i nikt im nie broni uczestniczenia w nabożeństwach kościelnych. Ponadto w sprawie pogadank religijnych w szkole, już w 1909 r. Dziubińska wspólnie z Ireną Haackową wystąpiły do księdza, o umożliwienie ich wygłaszania nie tylko raz w miesiącu, tylko kiedy chce. Sprzeciwiła się także zakazowi czytania „Zarania” oraz książki Jakuba Bojki *Dwie dusze*, tłumacząc, że gazeta była przeznaczona do ludu, a książka przekazywała wiedzę na temat stosunków galicyjskich⁷².

Wobec takiej odpowiedzi, ks. Jędrychowski na 19 marca 1910 r. wyznaczył termin zabrania przez rodziców dziewcząt z kruszyńskiej szkoły. Tymczasem się okazało, że odebrana została tylko jedna uczennica. Ksiądz zaczął prowadzić swoistą krucjatę przeciwko placówce, nazywając ją bezwyznaniową, oazą buntu. Ogłaszał m.in. artykuły w „Gazecie Świątecznej” namawiając do bojkotu szkoły w Kruszynku. Akcja znalazła wielu zwolenników, którzy pisali artykuły zniechęcające społeczeństwo do szkoły⁷³. Obrona placówki odbywała się głównie na łamach „Gazety Kujawskiej”, w lubelskim „Kurjerze oraz w „Zaraniu”, w którym w 1910 r. w każdym numerze drukowano listy poparcia dla szkoły⁷⁴. W wyniku akcji

⁷¹ J. Jędrychowski, *List o szkole w Kruszynku*, „Gazeta Świąteczna” 1910, nr 1517, z 14/27 lutego, s. 5-6; E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 27-28; *List p. Dziubińskiej*, w: *Prawda o Kruszynku*, Warszawa 1910, s. 8; *List ks. Jędrychowskiego*, „Polak Katolik” 1910, nr 36, z 15 lutego, s. 1-2.

⁷² M. Strzelecka, *Ziemiarki. Co panie...*, s. 105; *List p. Dziubińskiej...*, s. 8-10.

⁷³ M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX–początku XX wieku*, Warszawa 2008, s.109; E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 28; Z. Kościeszka, *Bandytyzm oświatowy II*, „Polak Katolik” 1910, nr 175, z 4 sierpnia, s. 1-2; Z.K. [Z. Kościeszka], *Brońmy dusze przed oświatą bezbożną*, tamże, 1910, nr 55, z 9 marca, s. 1; też, *Czy może być spór o Kruszynkę*, tamże, 1910, nr 66, z 22 marca, s. 1; *Prawda o Kruszynku*, „Gazeta Świąteczna” 1910, nr 1520, z 7/20 marca, s. 1-3.

⁷⁴ E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 29; T. Wieczorek, *Ludowe szkoły rolnicze w Królestwie Polskim w latach 1900–1914*, „Zeszyty Naukowe SGGW.”, Seria Historyczna, 1970, z. 7; s. 63-64; S. Bor. [S. Boryssowicz], *Wstrętna walka czyli paszkwile anonimowe*, „Gazeta Kujawska” 1910, nr 102, z 27 sierpnia, s. 1-2; R., *O szkołę w Kruszynku*, tamże, 1910, nr 26, z 3 marca, s. 1-2; *Głosy w sprawie szkoły kruszyńskiej (I)*, tamże, 1910, nr 28, z 8 marca, s. 1; *Głosy w sprawie... (II)*, tamże, 1910, nr 29, z 10 marca, s. 2; *Głosy*

przeprowadzonej przez ks. Jędrychowskiego od 1910 r. zabrano dla szkoły subwencję z Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego. Z pomocą szkole przyszły osoby zarówno z Królestwa, jak i Stanów Zjednoczonych, którzy wpłacali datki na utrzymanie placówki. Działała ona do 1914 r.⁷⁵

Przeciwwagą dla kruszyńskiej szkoły, miała być podobna placówka w Marysinie, kształcąca włościanki w duchu katolickim. Inicjatorką jej powołania była Maria Grodzicka, żona właściciela majątku Lubraniec. Grodziczcy byli fundatorami szkoły, stąd nazwano ją Marysinem. W czerwcu 1910 r. probostwo w Lubrańcu objął ks. Jędrychowski, przybyły z Kruszyna, który został opiekunem szkoły w Marysinie⁷⁶.

Znajomość rządców parafii z właścicielami dworów była wymierna. Ci ostatni wchodzili w skład dozorów kościelnych⁷⁷. Członkami dozorów kościelnych byli m.in.: Ignacy Kretkowski w parafii Kłotno (1912–1918)⁷⁸, Kazimierz Piaszczyński (1912–1913)⁷⁹ i Józef Gliński, właściciel Otmianowa, będący w 1920 r. prezesem dozoru kościelnego parafii Boniewo⁸⁰.

Właściciele ziemscy pełnili też funkcje kolatorów⁸¹, wspomagając różne przedsięwzięcia prowadzone przez Kościół. Nie do przecenienia na tym polu są zasługi rodziny Kronenbergów dla parafii Wieniec. 17 czerwca 1877 r. zapadła

w sprawie...(III), tamże, 1910, nr 30, z 12 marca, s. 1; *Głosy w sprawie...*(IV), tamże, 1910, nr 31, z 15 marca, s. 1; *Głosy w sprawie...*(V-VII), tamże, 1910, nr 32, z 17 marca, s. 1; *Głosy w sprawie...*(VIII-X), tamże, 1910, nr 33, z 18 marca, s. 1-2; *Walka z oświatą*, tamże, 1911, nr 63, z 15 marca, s. 1. Odnosnie artykułów dotyczących Kruszynka publikowanych w „Zaraniu” i innych tytułach prasy z 1910 r. zob. *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana*, red. nauk. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, cz. 1, Łódź 2023, s. 65 (poz. II/8), 85 (poz. III/112), 776 (poz. LVI/45), 890 (poz. LXXXVI/46); tamże, cz. 2, Łódź 2023, s. 335 (poz. CXVI/205), 552 (poz. CXL/102); *Prawda o Kruszynku*, dz. cyt., s. 13-15.

⁷⁵ E. Pokrzywa, dz. cyt., s. 29-30.

⁷⁶ M. Grodzicka, dz. cyt., s. 166-167; *Szkoła w Marysinie. 100 lat...*, s. 18. O jej działalności zob. rozdział dotyczący udziału ziemiaństwa w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym oraz kulturalno-oświatowym.

⁷⁷ Dozory kościelne utworzono w 1817 r. Składały się z: kolatora kościoła, czyli właściciela wsi (majątku), w której znajdowała się parafia, dziekan oraz 3 członków wybieranych po sześcioletniej kadencji dozoru. Na jego czele stał prezes, którym był właściciel dóbr. Do zadań dozoru należało dbanie o dobry stan budynków kościelnych i cmentarzy. Zob. Z. Ch[odyński], *Dozór kościelny*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 4: *(D.–Elżbieta z Schönau)*, Warszawa 1874, s. 334-335; W. Jemielity, *Dozory kościelne w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1993, t. 36, nr 3-4, s. 171-184.

⁷⁸ Z Kłotna, „Gazeta Kujawska” 1913, nr 43, z 20 lutego, s. 2.

⁷⁹ Zebranie, „Gazeta Kujawska” 1912, nr 245, z 29 października, s. 3.

⁸⁰ A. Przeradzki, *Kronika parafii Boniewo*, k. nłb., ADWł, Akta parafii Boniewo, sygn. 510141.

⁸¹ Termin kolator był powszechnie i błędnie utożsamiany z pojęciem patrona, którym zazwyczaj był właściciel ziemski, mający prawo prezenty, czyli prawo przedstawiania biskupowi kandydata na beneficjum parafialne, na które teżłożył fundusze i nim się opiekował, zaś kolatorem był biskup lub inny przełożony duchowny, udzielający wakujące beneficjum danemu księdzu. A.S., *Kollacja kanoniczna*, w: *Encyklopedia kościelna...*, t. 10: *Karaici–Kongregacje dekanalne*, Warszawa 1877, s. 512-516.

decyzja o zbudowaniu nowego kościoła. Zaprojektował go Artur Goebel. Stanisław Kronenberg przekazał na ten cel 5000 rubli, a jego brat Leopold Julian 4000 rubli. Przyczynili się oni również do wyposażenia kościoła, ofiarując obrazy, a także meble do zakrystii. W 1891 r. Artur Goebel zaprojektował nową plebanię parafii wienieckiej. Na ten cel dwory w Brzeziu i w Wieńcu przekazały po 1000 rubli oraz cegłę. Z kolei dwa lata później kosztem Leopolda Juliana barona Kronenberga wzniesiono murowane budynki gospodarcze przy plebanii. Również w 1897 r. projektu Goebela kosztem Leopolda Juliana barona Kronenberga została wybudowana na cmentarzu wienieckim kaplica murowana⁸². Również właściciele ziemscy zamieszkali na terenie parafii Chocień wspomagali budowę nowego kościoła. W latach 1897–1913 zbudowano nowe budynki plebańskie i gospodarcze oraz neogotycki kościół. Na rzecz budowy wpłacali składki, a poza tym zafundowali wyposażenie kościoła. Aleksander Higersberger ufundował ołtarz wielki za 1750 rubli⁸³. Należy zaznaczyć, że jeszcze przed budową kościoła choczeńskiego, doszło do nieporozumienia w związku z wyborem miejsca, gdzie miano umiejscowić zabudowania kościelne. Proboszcz, ks. Władysław Siemaszko optował za tym, żeby kościół był na dotychczasowym miejscu nad jeziorem, co spotkało się z oporem miejscowego dworu, który chciał, aby kościół został zbudowany bliżej wsi. Oddajmy głos ks. Siemaszce:

Nie udały się jednak plany tę wobec silnej opozycji kilku prałatów i miejscowego dworu, który począł zapatrywać się na te „szalone” projekty piszącego, jako na zamach na dobre stosunki dworu i plebanii. A gdy mu dano do „zrozumienia”, że w razie trwającego „uporu”, może być przetranslokowany na inne beneficjum w rodzaju Kamionacza, lub temu podobne, to, pomimo, że miał większość parafii za sobą, dla „świętej zgody” ustąpił wpływowym sferom i zaniechał swego „upartego projektu”⁸⁴.

Ziemiańskie oprócz wspomagania budowy nowych kościołów, troszczyli się też o jego wyposażenie. Na przykład w 1920 r. na rzecz parafii boniewskiej Jan hr. Bniński z Osiecza Wielkiego ofiarował baldachim, chorągiew żałobną oraz umbrakulum. Dwa lata później hr. Bniński na rzecz parafii przekazał fortepian, który w 1914 r. przesłała do Boniewa jego matka w celu nauki śpiewu kościelnego. Z kolei

⁸² Historia kościoła..., s. 7, 13, 32; W. Kujawski, *Parafie diecezji wrocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i wrocławski*, Wrocław 2014, s. 306-307; S. Chodyński, *Wieńiec*, w: *Monografia ilustrowana kościołów rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim*, z. 1, Warszawa 1899, s. 109-111.

⁸³ K. Lewalski, M. Raczkowski, *Kronika Parafii...*, s. 227-231.

⁸⁴ Cyt. za: tamże, s. 224-225.

Witold hr. Broel-Plater z Osieca Wielkiego ofiarował 3 nakrycia sukienne amarantowe z białymi orłami na trzy ołtarze⁸⁵.

Ziemianie i ziemianki działali również w Lidze Katolickiej, Akcji Katolickiej oraz Katolickich Stowarzyszeniach Młodzieży Polskiej (KSMP)⁸⁶. Jedną z czynnych działaczek Akcji Katolickiej była Maria Kretkowska. Przez wiele lat pracowała w jej zarządzie⁸⁷. W 1927 r. na terenie diecezji wrocławskiej zorganizowano kurs instrukcyjny Ligi Katolickiej, tworząc przy tym tymczasowy komitet organizacyjny Ligi. W jego skład weszła Maria Kretkowska. W 1934 r. Liga została włączona do Akcji Katolickiej⁸⁸. Oddziały męskie i żeńskie KSMP działały przy każdej parafii. Opiekę nad nimi sprawowali często właściciele ziemscy, głównie ziemianki. Na przykład w 1933 r. w kole męskim KSMP w Zgłowiączce nad kierunkiem wychowawczym pieczę sprawowali miejscowy proboszcz ks. Wincenty Eliaś oraz właściciel majątku Zgłowiączka Stefan Borzym⁸⁹. W dniach 27–28 maja 1928 r. odbył się we Wrocławku Zlot Młodzieży Katolickiej diecezji wrocławskiej. W skład Komitetu Złotowego weszła Maria Higersbergerówna, córka właściciela Chocenia i Janowa. Reprezentowała Koło Młodych Ziemianek. Za gorliwą pracę w KSMP została nagrodzona dyplomem⁹⁰.

Baruchowo, Marii i Leona Kretkowskich, było miejscem, w którym szczególne miejsce zajmowała troska o sprawy Kościoła. Wspomagali oni edukację chłopców z rodzin folwarcznych wykazujących powołanie do stanu kapłańskiego. Wśród przykładów można wymienić: biskupa Stanisława Czajkę, sufragana częstochowskiego, ks. Stanisława Wojsę, od 1938 r. dyrektora konwiktury księży studentów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i ks. Walentego Zasadę, prałata wrocławskiego, których wspierano finansowo w czasie nauki w seminarium. Ponadto Kretkowscy byli fundatorami ołtarza głównego katedry wrocławskiej, którego koszt wynosił 10 tys. rubli. W baruchowskim dworze istniała kaplica, w której za zgodą biskupa wrocławskiego odprawiano uroczyste nabożeństwa. Miały tutaj miejsce rekolekcje pań z Sodalicii Mariańskiej Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Baruchowo było

⁸⁵ A. Przeradzki, *Kronika parafii...*, k. nlb.

⁸⁶ J. Dębiński, *Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży w diecezji wrocławskiej w latach 1918–1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 98, s. 51–66.

⁸⁷ S. Konarski, *Kretkowska ze Strzeszewskich Maria (1863–1947), fundatorka szkół, przewodnicząca Związku Ziemianek Polskich*, w: PSB, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 276.

⁸⁸ *Kurs Instrukcyjny Ligi Katolickiej w diecezji wrocławskiej*, „Nowe Życie” 1927, nr 79, z 15 lipca, s. 1.

⁸⁹ *Zgłowiączka*, „Dziennik Kujawski” 1933, nr 266, z 18 listopada, s. 3.

⁹⁰ *Zlot Młodzieży Katolickiej we Wrocławku*, „Mazowsze Płockie i Kujawy. Miesięcznik Ilustrowany” 1928, nr 8, sierpień, s. 98.

odwiedzane również przez dostojników kościelnych, m.in. biskupów kujawsko-kaliskich – Aleksandra Bereśniewicza i Wincentego Popiela oraz nuncjusza apostolskiego Achillesa Rattiego, późniejszego papieża Piusa XI⁹¹.

Relacje dwór plebania w omawianym okresie były złożone. Przytoczone opinie, mające przeważnie charakter jednostkowy, nie dają pełnego ich obrazu, dlatego ferowanie na ich podstawie uogólniających wniosków nie byłoby na tym etapie uzasadnione. Z pewnością jednak księża musieli liczyć się z wpływami właścicieli ziemskich jako kolatorów, którzy ze względu na swój status społeczny oraz znajomości mogli wywierać wpływ na podejmowane przez nich decyzje. Budowa nowych kościołów, zabudowań plebańskich czy poprawa istniejących budynków wymagała dużych nakładów finansowych, jakimi dysponowało ziemiaństwo. Dzięki ich pomocy można było przeprowadzić istotne inwestycje, stąd współpraca dworu i plebanii na różnych polach była po prostu pożądana.

5.3 Dwór a Żydzi

Wśród istniejących relacji, należy wymienić te między właścicielami ziemskimi a Żydami. Ci ostatni nie zajmowali się jedynie handlem, ale byli też właścicielami majątków, które nierzadko wydzierżawiali. Żydzi-ziemianie nie byli często gośćmi w polskich dworach. Zarówno jedna, jak i druga strona, stan ten tłumaczyła m.in. stylem życia, nieuczestniczeniem w bankietach, kuligach czy uprawianiem hazardu, co mogło wynikać również z braku zaproszeń dla Żydów-ziemian. Ci ostatni byli ograniczani także praktykami religijnymi. Nie oznacza to, że Żydzi-ziemianie unikali tych kontaktów. Oczywiście nie były one tak częste, jak Żydów-ziemian konwertytów, którzy przez chrzest pozbawiali swoich współtowarzyszy argumentu, jakim mogło być wyznanie mojżeszowe. Konwertyci dość wcześnie przyjmowali zarówno dobre, jak i złe cechy kultury szlacheckiej, z którą się asymilowali. Przejmowali szlachecki styl bycia i filozofię szlachecką⁹². Ocena Żydów-nie ziemian przez ziemian oraz inne warstwy społeczne wynikała również, a może przede wszystkim z zajmowania się przez tych pierwszych handlem. Już na początku XX w. zaczęto propagować hasła bojkotu Żydów w handlu, które na sile przybrały po rewolucji lat 1905–1907. Hasła

⁹¹ T. Sławiński, *Kretkowscy i ich...*, s. 487-488.

⁹² A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, wstęp Cz. Miłosz, wyd. 3, Warszawa 2014, s. 148, 150, 186; J. Pyzik, *Żydzi gospodarujący na roli od połowy XIX wieku do 1939 roku w świetle pamiętników i wspomnień*, w: *Żydzi na wsi polskiej. Sesja naukowa Szreniawa, 26-27 czerwca 2006*, Szreniawa 2006, s. 127-128.

te były propagowane głównie przez środowiska związane z Narodową Demokracją oraz z Kościołem katolickim. Pisano o nim w takich tytułach jak „Głos Wiary”, „Kurier Polski”, „Posiew”, „Przegląd Katolicki” itp.⁹³ Walka o unarodowienie handlu odżyła po 1918 r.

Ziemianie-Żydzi posiadający majątki na terenie powiatu włocławskiego nie zawsze mieszkali w swych majątkach. Na przykład właściciele Arciszewa rodzina Nachtygalów na stałe mieszkała w miasteczku Izbica Kujawska, majątek zaś wydzierżawiała. Podobna sytuacja dotyczyła rodziny Łaskich, współwłaścicieli Siemnowka⁹⁴. Wśród członków Kujawskiego OTR czy Włocławskiego Oddziału ZZ próżno szukać Żydów-ziemian w przeciwieństwie do Żydów-ziemian konwertytów⁹⁵.

Podobnie rzecz się miała z utrzymywaniem kontaktów towarzyskich. Obywatele ziemscy Polacy byli przyjmowani w dworach Żydów-ziemian konwertytów i odwrotnie. Uczestniczyli i sami byli organizatorami różnych wydarzeń, jak np. polowania połączone z rautami. Jedne z corocznych polowań, w których brało udział wielu ziemian z Włocławskiego, ale też innych gości, były organizowane w majątkach Kronenbergów. Na przykład w dniach 4-5 stycznia 1928 r. wśród myśliwych oprócz Leopolda Juliana i jego syna Jana byli: Cezary Bacciarelli, Henryk Krzymuski, bracia Glińscy – wszyscy z powiatu włocławskiego oraz Jerzy Łopuchin, Włodzimierz Grodzicki, Konstanty hr. Zamoyski, N. Arnstedt, N. Halpert i Ignacy Szebeko⁹⁶.

Ze względu na niewielką liczbę właścicieli majątków ziemskich we Włocławskim wśród Żydów i konwertytów, nie odnotowano negatywnych komentarzy odnośnie ich mariaży małżeńskich. Poniższa uwaga pochodzi ze środowiska ziemiańskiego, lecz spoza powiatu włocławskiego, wyszła od Heleny z Czartoryskich Plater-Zyberk. Ślub Marii Kronenberżanki, córki Leopolda, z Karolem Zamoyskim z 1874 r. określiła jako „katastrofę dla rodziny Zamoyskich”. Jednocześnie nie przeszkodziło jej to w pozytywnym przedstawieniu Marii:

⁹³ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, wyd. 3, Warszawa 1978, s. 241-242; K. Lewalski, *Kościoły chrześcijańskie...*, s. 264-283.

⁹⁴ T. Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania mojżeszowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, w: *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. W. Jastrzębskiego, Toruń 2005, s. 170, 175.

⁹⁵ *Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego*, w: *Sprawozdanie CTR KPP za rok 1909*, t. 2, dz. cyt., s. 220-222; „Ziemianin. Organ Związku Ziemian” 1917, z. 1, maj, s. 40; tamże, z. 3, lipiec, s. 30; *Związek Ziemian 1919/20*, Warszawa 1921, s. 25, 27-33, 36-37, 40-45, 47-49, 51.

⁹⁶ „Łowicz Polski” 1928, nr 4, z 28 stycznia, s. 65. Na temat polowań ziemian Włocławskiego zob. M. Raczkowski, *Polowania ziemian powiatu...*, s. 233-247.

[...] *ale ona bardzo była miła, nadzwyczaj dobra i bardzo lady like, niczym nie razila. Pamiętam, że chętnie i dosyć otwarcie ze mną rozmawiała i ku memu przerażeniu spytała mi się raz, czy bardzo wszyscy w rodzinie byli przeciwni małżeństwu Karola, wybrnęłam szczęśliwie, mówiąc jej, że naturalnie przykro jest wszystkim, że Karol ożenił się protestantką, a nie katoliczką*⁹⁷.

Inną sprawą był stosunek ziemiaństwa do handlu prowadzonego przez Żydów. Należy zaznaczyć, że o ile w Królestwie Polskim pierwsze hasła dotyczące jego bojkotu pojawiły się na początku XX w., a największy rozmiar przybrał on przed Wielką Wojną, to w przypadku obywateli ziemiańskich Włocławskiego, nie odnotowano bezpośredniej aktywności na tym polu, niemniej wyrazem ich opinii i postaw w tej kwestii, mogą być artykuły drukowane na łamach „Dziennika Kujawskiego”, wychodzącego we Włocławku w latach 1910–1914⁹⁸. Był on wydawany przez spółkę, której właścicielami byli Witold Piasecki i Jan Skibiński – lekarze oraz Antoni Byszewski i Teodor Białecki – ziemianie. Artykuły o tematyce polityczno-społecznej w większości były poświęcone sprawom żydowskim. W listopadzie i grudniu 1910 r. na łamach „Dziennika Kujawskiego” opublikowano artykuł Antoniego Byszewskiego pod tytułem *Do swoich*. Autor podkreślał w nim bierność Polaków w dziedzinie handlu i przemysłu. Zwracał jednocześnie uwagę, że obie te sfery, a przede wszystkim handel, znajdują się w rękach Żydów, którzy swoimi działaniami uzależnili od własnych interesów nie tylko mieszkańców wsi, ale także miast, zyskując przewagę w życiu gospodarczym i społecznym⁹⁹. Z kolei w styczniu 1911 r. na jego kartach ukazał się znamieny artykuł pod tytułem *Swój do swego* (z 27, 28 i 30 stycznia). Był to jeden z pierwszych artykułów nawołujących do bojkotu handlu żydowskiemu w Królestwie¹⁰⁰. Po 1918 r. właściciele ziemscy

⁹⁷ Cyt. za: H. z Czartoryskich Stanisławowa Plater-Zyberg, *Wspomnienia z młodości*, mps., s. 139, BN, rkps akc. 9800 III.

⁹⁸ Wychodzący we Włocławku „Dziennik Kujawski”, nie należy mylić z dziennikiem o tym samym tytule, jaki wydawano w latach 1893–1939 w Inowrocławiu. Włocławski dziennik nie był jego mutacją, lecz odrębnym wydawnictwem, zob. *Bibliografia czasopism pomorskich...*, s. 142–143 (poz. 662), 251–252 (poz. 1228); *Bibliografia historii polskiej XIX i XX wieku*, t. 3: 1865–1918, vol. 1, zebrał i opracował Zespół Pracowni Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokołowskiej, zredagowały S. Sokołowska i I. Ossowska, Warszawa 2000, s. 137–138 (poz. 1189); tamże, vol. 2, zebrał i opracował Zespół Pracowni Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokołowskiej, zredagowały S. Sokołowska i I. Ossowska, Warszawa 2010, s. 43–44 (poz. 231).

⁹⁹ A. Byszewski, *Do swoich*, cz. 1, „Dziennik Kujawski” wyd. Włocławek, 1910, nr 86, z 25 listopada, s. 1; dokończenie cz. 1, tamże, nr 87, z 26 listopada, s. 1; cz. 2, tamże, nr 92, z 2 grudnia, s. 1–2.

¹⁰⁰ Wł.L., *Swój do swego*, cz. 1, „Dziennik Kujawski” wyd. Włocławek, 1911, nr 22, z 27 stycznia, s. 1; cz. 2, tamże, nr 23, z 28 stycznia, s. 1; cz. 3, tamże, z 30 stycznia, s. 1; A. Notkowski, *Z dziejów prasy ... Cz. 1*, s. 327–328. Na łamach „Dziennika Kujawskiego” ukazywały się inne artykuły dotyczące kwestii żydowskich, zob. *Drag nach Polen*, cz. 1, „Dziennik Kujawski” wyd. Włocławek, 1911, nr 28, z 4 lutego,

z Włocławskiego otwarcie zaczęli prowadzić agitację za unarodowieniem handlu i wykluczeniem z niego Żydów. Aktywność na tym polu ziemian powiatu włocławskiego stanowiła dla większości publicystów okresu międzywojennego wzór godny do naśladowania.

Pierwsze kroki w celu unarodowienia handlu zostały podjęte w 1921 r. Na zebraniu Włocławskiego Oddziału ZZ 28 lipca zapadła uchwała o treści:

„W głębokiem przeświadczeniu o szkodach, jakie ponieść może aprowizacja kraju i państwa wskutek opanowania handlu ziemiopłodami przez żywioty wrogie państwowości polskiej, oraz w dążeniu do wykorzystania przełomowej chwili przejścia do wolnego handlu dla spolszczenia tegoż, Zebranie Ogólne Związ. Ziemian Oddz. Włocławskiego postanowiło zobowiązać wszystkich swoich członków, pod rygorem umieszczenia nazwisk na czarnej liście, do niezawierania transakcji [sic!] handlowych na zboże i okopowe z pośrednikami”¹⁰¹.

Sekcja Przemysłowo-Handlowa Kujawskiego OTR we Włocławku podjęła rozmowy w celu zatrzymania handlu w swoich rękach z Syndykatem Rolniczym. Jednak, gdy nie przyniosły one rezultatów postanowiono wziąć przykład ze stowarzyszeń rolniczo-handlowych, tj. „Rolników”, funkcjonujących w Wielkopolsce. Pierwszy oddział „Rolnika” na Kujawach powstał w Radziejowie (powiat nieszawski) z inicjatywy Grüetzmachera oraz dra Szweykowskiego. W tym samym czasie powstaje Centrala Rolników we Włocławku. Kolejne oddziały „Rolników” zostały otwarte w ciągu 1922 r., mianowicie w: Lubrańcu – z inicjatywy A. Szadkowskiego, Czerniewicach – Antoniego Byszewskiego, Lubieniu – Wojciecha Ciechomskiego oraz w Osięcinach – ks. kan. Ignacego Majewskiego. Cieszyły się one uznaniem i powodzeniem zarówno ziemian, jak i chłopów, a przede wszystkim spełniały swoje zadania, którym było ograniczenie handlu płodami przez żydowskich pośredników¹⁰². Nie mniej rok później „Gazeta Bydgoska” donosiła, że tworzenie „Rolników” było spowodowane opanowaniem przez Żydów handlu, co określano jako „wielkie nieszczęście”. Stowarzyszenia te napotykały na pewne problemy, jak brak uświadomienia chłopów, ich niski stan oświaty oraz popieranie przez niektórych

s. 1-2; cz. 2, tamże, nr 30, z 7 lutego, s. 1; Homo, *Kwestja żydowska na prowincji*, „Dziennik Kujawski” wyd. Włocławek, 1911, nr 43, z 22 lutego, s. 1.

¹⁰¹ Cyt. za: *Ziemianie a wolny handel. Opinie oddziałów Związku Ziemian*, „Przegląd Ziemiański” 1921, nr 26-27, z 28 sierpnia, s. 2.

¹⁰² *Gdzie się znajdują „Rolniki?”*, „Rolnik-Spółdzielca. Dodatek do „Poradnika Gospodarskiego” 1924, nr 6, z 22 czerwca, s. 24; *Z działalności Towarzystwa Rolniczego Okr. Kujawskiego w 1922 roku*, „Gazeta Rolnicza” 1923, nr 17, z 27 kwietnia, s. 374.

ziemian firm żydowskich. Wobec tego m.in. przedstawiciele kujawskich „Rolników” na konferencji odbytej w Poznaniu w 1923 r. wnosili o przyjęcie „Rolników” do Związku Spółek Zarobkowych, na co się zgodzono pod warunkiem, że każdy z „Rolników” będzie prowadzony racjonalnie i stosował się do zapisów ustawy o spółdzielniach¹⁰³. W dniach 27-28 sierpnia 1924 r. we Włocławku odbył się zjazd przedstawicieli Oddziałów ZZ w sprawie unarodowienia handlu. W pierwszym dniu zjazdu ogłoszono siedem referatów, wśród których referat Antoniego Byszewskiego traktował o stanie rolnictwa, handlu rolniczego oraz przemysłu rolnego na Kujawach. Przybliżał w nim jak rolnictwo kujawskie usamodzielniało się od Żydów, podając za przykład, że ani jeden korzec zboża, w tym też włościańskiego nie trafiał do rąk żydowskich¹⁰⁴. Obecni w powiecie włocławskim w lipcu 1925 r. przedstawiciele prasy warszawskiej, opisując swe wrażenia, nie omieszkali podkreślać faktu odsunięcia Żydów od handlu płodami rolnymi na Kujawach. Stanisław Prus-Wiśniewski pisał:

„Rolniki”, których już siedem funkcjonuje na Kujawach, odegrały w dziedzinie tutejszego handlu rolniczego zasadniczą rolę, wyrwały bowiem producentów tutejszych, przede wszystkim włościan, ze szpon handlarzy żydowskich. Dzięki rzuconemu przez ziemian kujawskich w 1921 r. hasłu bojkotu żydów i unarodowienia handlu rolniczego, dziś w Czerniewickiem naprz. nawet pół korca zboża, czy to od większego rolnika, czy od drobnego, nie może wpaść w ręce obce, bo wszystko zakupuje „Rolnik” w Czerniewicach¹⁰⁵.

Witold Byszewski, pracownik Szkoły Głównej Handlowej, prywatnie spokrewniony z Antonim Byszewskim, prezesem Kujawskiego OTR, podkreślał, że jedynie rozwój „Rolników” przyczyni się do usunięcia zbędnego oraz kosztownego pośrednictwa żydowskiego w handlu. W związku z tym postulował wsparcie przez Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego szkolnictwa handlowego, mającego kształcić przyszłe kadry dla „Rolników”¹⁰⁶.

¹⁰³ *Spółdzielnie rolnicze na Kujawach*, „Gazeta Bydgoska” 1923, nr 233, z 11 października, s. 3. Chodzi o *Ustawę z dnia 29 października 1920 roku o spółdzielniach* (Dz.U. 1920, nr 111, poz. 733).

¹⁰⁴ *W sprawie unarodowienia handlu rolniczego*, „Gazeta Rolnicza” 1924, nr 33-34, z 19 sierpnia, s. 832; *Zjazd rolniczy we Włocławku w sprawie unarodowienia handlu*, tamże, 1924, nr 39, z 26 września, s. 975.

¹⁰⁵ Cyt. za: S. Prus-Wiśniewski, *Z ziemi Kujawskiej*, dz. cyt., s. 946. W podobnym tonie pisał redaktor „Gazety Porannej 2 Grosze” H. Niedźwiedzki, podkreślając, przy tym, że: *Rezultatem tego jest, że handel zbożem wydarty został z rąk żydowskich, zniknął też niepowrotnie pachciarz i dzierżawca sadu żyd [sic!]*. Cyt. za: H. Niedźwiedzki, *Praca i inicjatywa (Wrażenia z wycieczki dziennikarskiej)*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1925, nr 199 (4546), z 22 lipca, s. 7.

¹⁰⁶ W. Byszewski, *Unarodowienie handlu ziemiołodami. Współpraca szkół handlowych*, „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1925, nr 178 (4525), z 1 lipca, s. 8.

Jeszcze w 1938 r. „Rolnik” w Czerniewicach starając się o kredyt z Państwowego Banku Rolnego w Warszawie, swoje pismo uzasadniał, że pozwoli on na zakup zboża od producentów z okolic Czerniewic, chroniąc producentów, głównie małych rolników przed wyzyskiem ze stron firm prywatnych należących do Żydów¹⁰⁷.

Na postrzeganie Żydów przez ziemiaństwo wpływ miało szereg czynników m.in.: wychowanie i edukacja domowa, kontakty w okresie studiów, przekazy rodzinne oraz wpływ Kościoła oraz jego nauki¹⁰⁸. Brak jednak przekazów o kontaktach żydowskich właścicieli ziemskich z polskimi w powiecie włocławskim uniemożliwia ich pełne przedstawienie. Żydzi nie należeli do organizacji skupiających ziemian. Neofici byli traktowani na równi z polskimi ziemianami, goszczono ich w dworach, uczestniczyli w życiu społeczno-gospodarczo-politycznym oraz kulturalno-oświatowym.

5.4. Ziemianie i ich współpraca ze środowiskiem naukowym

Zainteresowanie właścicieli ziemskich nauką owocowało podejmowaniem współpracy z środowiskiem naukowym. Było to możliwe dzięki funduszom, jakie ziemianie posiadali. Ponadto ich pracę na tym polu, chociażby na przykładzie archeologii ułatwiał fakt, że często prace archeologiczne były prowadzone na polach majątkowych, które do nich należały. Współpraca ta, była wyrazem nie tylko rosnących zainteresowań, ale także wynikała z chęci uratowania zabytków przeszłości przed zniszczeniem. Ziemianie z różnych części byłej Rzeczypospolitej wspomagali działania naukowców, w tym m.in. archeologów, muzealników, etnografów itp.¹⁰⁹

Właściciele ziemscy z terenu powiatu włocławskiego w omawianym okresie (II poł. XIX w. – 1939 r.) podjęli czynną współpracę ze środowiskiem naukowym. Miała ona dwa oblicza, a mianowicie umożliwienie prowadzenia badań na gruntach własnych majątków (badania archeologiczne) oraz wspomaganie finansowe i organizacyjne przedsięwzięć podejmowanych przez osoby związane z nauką.

Jednym z pól, na którym odbywało się połączenie środowiska ziemiańskiego ze światem nauki była archeologia. Jedne z pierwszych amatorskich badań archeologicznych na terenie powiatu włocławskiego przeprowadził w 1866 r. Józef

¹⁰⁷ APB, PBRG, sygn. 1701, Pismo „Rolnika” w Czerniewicach do Państwowego Banku Rolnego Wydziału Kredytu Obrotowego w Warszawie, 23 VI 1938 r., b.p.

¹⁰⁸ H. Bałabuch, *Antysemici o ziemiaństwie polskim na łamach tygodnika „Rola” Jana Jeleńskiego na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, pod red. A. Koprukowniaka, Lublin 2005, s. 325–346; T. Epsztein, *Żydzi w perspektywie polskiego...*, s. 17–38.

¹⁰⁹ T. Epsztein, *Z piórem i paletą...*, s. 106–196, 442–446.

hr. Bniński we wsi Uklejnica, która była jego własnością. Powodem do ich przeprowadzenia była chęć znalezienia artefaktów z przeszłości. Udział w nich brało kilka osób przyjezdnych. W artykule prasowym omawiającym badania nie podano, kim były te osoby. Dokonano wykopów w czterech miejscach „uroczyska przedchrześcijańskiego”. W obwodzie miało ono 70 łokci, obłożone było ogromnymi kamieniami, do którego prowadziła droga wyłożona mniejszymi kamieniami na przestrzeni 90 łokci. Pomimo poszukiwań nie odnaleziono starożytnych zabytków¹¹⁰.

Następnie w lipcu 1873 r. pionierka polskiej archeologii, Natalia Kicka prowadziła wykopaliska w majątku Żurawice, należącym również do Józefa hr. Bnińskiego. O przyczynach podjęcia badań pisała w artykule, jaki ukazał się w roczniku „Wiadomości Archeologiczne”:

W czasie chwilowego mego pobytu w Osieczu, majątku Józefa hr. Bnińskiego, między Kowalem a Izbicą, w lipcu 1873, dowiedziałam się, że w dobrach tych, w pobliżu folwarku Żurawice znajduje się miejscowość przez lud okoliczny żalami nazywana. Zaciekawioną tą nazwą, wskazującą jakiś związek z pogańskimi cmentarzami udałam się na to miejsce dla przekonania się, czy nie znajdę jakiego szczegółu, któryby mój domysł usprawiedliwił. Znalazłam rzeczywiście oznaki, że żale owe mogły zawierać jakąś pamiątkę z dawnych czasów. Był to pas pomiędzy ornymi polami utworzony z dwóch równoległych rzędów wielkich głazów, leżących o kilka kroków jeden od drugiego. Długość tego pasa wynosiła kroków 75, a szerokość, mierząc przestrzeń między jednym rzędem głazów a drugim, kroków siedm. W jednym końcu téj ulicy była mała wyniosłość jakby ręką ludzką usypana i również głazami bezładnie ułożonemi pokryta. Zdawał się, że pagórek ten powinienby dać jakieś objaśnienie tego, co naszym oczom przedstawiało. Z ochotą wielką a nadzieją małą, bo tylko opartą na podaniach, że niegdyś dawniej wykopywano popielnice w pobliżu miejsc żalami przez lud nazywanych, zaczęliśmy rozkopywać pagórek wznoszący się na samym krańcu owéj ulicy, którą za cmentarzysko pogańskie poczytać było można¹¹¹.

¹¹⁰ „Kurier Codzienny” 1866, nr 195, z 17 (29) sierpnia, s. 4.

¹¹¹ Cyt. za: N. Kicka, *Żale Żurawickie*, „Wiadomości Archeologiczne. Spostrzeżenia w dziedzinie starożytności krajowych. Czasy przedhistoryczne” 1876, t. 3, s. 79-80. Na temat Natalii Kickiej zob. F. German, *Kicka z Bispingów Anna (1801–1888), malarzka, kolekcjonerka, autorka prac archeologicznych*, w: PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 385-386; K. Ryszewska, *Natalia Kicka (1801–1888) – pionierka polskiej archeologii*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety” Polski w realiach epoki*, t. 1, red. nauk. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź-Olsztyn 2014, s. 111-121; A. Szczerba, *Pionierki Polskiej Archeologii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2017, z. 4, s. 4-5.

Pracami osób, które zajmowały się odkopywaniem grobu, kierował hr. Bniński. W ich trakcie dokonano odkrycia tzw. grobu kujawskiego z młodszej epoki kamienia, w opisie badań nazwanych żalami żurawickimi. Zawierał on w sobie kości z widocznymi śladami spalenia, urnę, wypełnioną ziemią, która po opróżnieniu i wydobyciu na zewnątrz, uległa zniszczeniu¹¹².

Fragment artykułu Natalii Kickiej został przedrukowany w czasopiśmie niemieckim „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa”¹¹³. Informacja o wykopaliskach w Żurawicach znalazła się również w niemieckim katalogu zabytków archeologicznych z 1887 r.¹¹⁴

W 1879 r. w folwarku Sokołowo należącym do Joanny ze Słubickich Mniewskiej (1834—1901) w trakcie prac polowych natrafiono na grób skrzynkowy. Znajdowały się w nim 3 urny z pokrywami, w tym jedna twarzowa. Właścicielka majątku tą ostatnią ofiarowała Janowi Zawiszy, który jej opis przedstawił na łamach czasopisma „Pamiętnik Fizjograficzny”¹¹⁵ oraz w niemieckim czasopiśmie „Zeitschrift für Ethnologie”¹¹⁶.

W 1906 r. na gruntach majątku Paruszewice, stanowiącym własność Euzebiusza Grzesiaka, w czasie orki zauważono, że pług dobywa ułamki naczyń. W wyniku tego odkrycia zaczęto kopać w tym miejscu. Poszukiwacze odkryli m.in. przedmioty żelazne, drobne kości oraz urny. Wówczas Grzesiak zwrócił się do Józefa Leskiego, dyrektora Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, aby placówka przysłała na miejsce odkrycia specjalistę. Zbadania cmentarzyska, które datowano na okres lateński, dokonał antropolog Kazimierz Stołyhwa. Zgodnie z obietnicą właściciela folwarku, przedmioty

¹¹² L. Kozłowski, *Groby megalityczne na wschód od Odry*, „Prace i materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” t. 2, 1921, cz. 1, s. 55; N. Kicka, dz. cyt., s. 80-82; P. Papiernik, D.K. Płaza, współpraca R. Brzejszczak, P. Kittel, L. Kotlewski, A. Myrta, J. Wicha, P. Wroniecki, *Park Kulturowy Wietrzychowice. Na europejskim szlaku megalitów*, Łódź 2017, s. 17; K. Ryszewska, *Natalia Kicka...*, s. 115-117. Ponadto zob. K. Ryszewska, *Polskie ziemianki jako pionierki archeologii w XIX i początku XX wieku*, w: *Z uczniami, kolegami i przyjaciółmi w świecie nauki. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, [red. W. Chorążyczewski, A. Żeglińska], Olsztyn 2014, s. 487-488.

¹¹³ *Megalithgräber in Żurawice*, „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa” 1879, s. 93-94.

¹¹⁴ *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden gebiete*, von A. Lissauer, Leipzig 1887, s. 25.

¹¹⁵ J. Zawisza, *Urna twarzowa z Sokołowa*, „Pamiętnik Fizjograficzny” 1885, t. V, dział IV, s. 3-4, tabl. Ponadto zob. K. Ryszewska, *Polskie ziemianki jako...*, s. 483-484.

¹¹⁶ J. Zawisza, *Gesichtsurne von Sokolow*, „Zeitschrift für Ethnologie” 1885, Bd. 17, s. 141. Ponadto zob. A. Kwapiński, *Korpus kanop pomorskich*, cz. II; *Polska środkowa i południowo-zachodnia*, Gdańsk 2007, s. 96; *List dr Otto Olshausena do Bolesława Erzepkiego z 16 VI 1897 r.*, w: J. Kaczmarek, H. Kaczmarek, P. Silska, *Początki starożytności wielkopolskiego w korespondencji Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, Poznań 2013, s. 380-381. Na temat Jana Zawiszy, zob. M.M. Blombergowa, *Jan Kazimierz Zawisza – badacz, społecznik i dobroczyńca*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2008, t.17, nr 1-2 (33-34), s. 71-85.

znalezione w grobach (2) zostały przekazane w darze do muzeum. Wyniki badań opublikowano jeszcze w tym samym roku¹¹⁷.

Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, w 1914 r. na gruntach folwarku Szczytno odkryto cmentarzysko przedhistoryczne. Wydobyto z niego przedmioty żelazne i brązowe, które w czasie Wielkiej Wojny zostały zabrane lub zniszczone przez władze niemieckie okupacyjne. Badania prowadził ks. Władysław Górzyński, historyk sztuki, profesor Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku¹¹⁸.

Właściciele ziemscy wspomagali badania archeologiczne również na terenie sąsiednich gmin i powiatów. Na przykład w 1913 r., kiedy na Kujawy, m.in. do Świerczyna i Borucina przybył archeolog Leon Kozłowski w celu zbadania grobowców megalitycznych w tych miejscowościach, pomocy udzieli mu państwo Górscy ze Świerczyna, ks. Krynicki, proboszcz świerczyński, państwo Grodzicy z Borucina, ks. kanonik Władysław Górzyński oraz państwo Ignacy i Cecylia ze Strasburgerów małżonkowie Szajewscy, właściciele Dąbia Kujawskiego w powiecie włocławskim¹¹⁹.

Rozwój badań archeologicznych na terenie Kujaw przypadł na okres międzywojenny. Było to wynikiem działalności państwowych służb konserwatorskich, a od 1929 r. Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (PMA), gdzie jako asystent został zatrudniony Konrad Jażdżewski, późniejszy profesor Uniwersytetu Łódzkiego¹²⁰.

¹¹⁷ J. Kostrzewski, *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego z 53 rycinami i mapką*, „Przegląd Archeologiczny” 1919, t. 1, nr 1-2, s. 9-10, 12-13, 26; J. Rosen-Przeworska, *Zabytki celtyckie na ziemiach Polskich*, „Światowit. Rocznik Muzeum Archeologicznego im. Er. Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1946-1947, t. XIX, s. 240-243, tabl. VI, mapa III; *Pracownia antropologiczna*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 8 (dodatek poranny), z 8 stycznia, s. 2; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Pracowni Antropologicznej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie za rok 1905/6 (od d. 20 września 1905 r. do d. 20 września 1906 r.)*, „Światowit. Rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej” 1906, t. VII, s. 115; M. Wawrzeniecki, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskiem*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10, s. 95-98; tenże, *Zbiory Muzeum Przemysłu i Rolnictwa*, „Ludzkosc. Gazeta polityczna, społeczna, ekonomiczna i literacka” 1906, nr 96, z 13 listopada, s. 2. Ponadto zob. J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, t. 1, Leipzig 1919, s. 62, 95, przyp. 3, 96, przyp. 2, 98, 219, przyp. 4, 228, przyp. 4, 253. Na temat Kazimierza Stołyhwo zob. K. Kaczanowski, *Kazimierz Stołyhwo*, „Alma Mater Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2008, nr 106, s. 7-8.

¹¹⁸ K. Jażdżewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego i wczesnohistorycznego w Szczytnie w pow. włocławskim*, „Z Otchłani Wieków” 1936, z. 10-11, październik-listopad, s. 139; tamże, 1936, z. 6-7, czerwiec-lipiec, s. 91. Na temat ks. Władysława Górzyńskiego zob. W. Kujawski, *Górzyński Władysław (1856-1920), kanonik kapituły włocławskiej, profesor Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, historyk sztuki*, w: WSB, t. 1, dz. cyt., s. 56-57.

¹¹⁹ L. Kozłowski, dz. cyt., s. 1.

¹²⁰ B. Stołpiak, *W 100-lecie polskich badań archeologicznych na Kujawach. Część 2 – 1914 do 1939 r.*, „Ziemia Kujawska” 1993, t. 9, s. 19n.

W listopadzie 1929 r. w majątku Lubieniec stanowiącym własność Jana Guzińskiego dokonano odkrycia urn. Dnia 29 tego samego miesiąca i roku na miejsce odkrycia przybył dr Roman Jakimowicz, dyrektor PMA¹²¹. W trakcie penetracji dokonanej przez archeologa stwierdzono, że na przestrzeni 2 hektarów, 40 cm poniżej gruntu, znajduje się bruk, pod którym wykryto wielką ilość urn o wysokości 50 cm i szerokości 40 cm. Cmentarzysko datowano na 1000-800 lat p.n.e. (młodsza epoka brązu). Według doniesień prasowych badania miano kontynuować wiosną 1930 r.¹²²

Trzy lata później na gruntach rozparcelowanego majątku Leśniczówka, należącym do Leona i Janiny z Buynów małżonków Stodólskich vel Stodolskich, dokonano zbadania tzw. grobów kujawskich z okresu kultury pucharów lejkowatych. Pierwsze badania przeprowadzili inż. Władysław Kamiński, nauczyciel Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu oraz Kazimierz Salewicz¹²³. Szczegółowe badania w następnym roku prowadził Konrad Jażdżewski. Zbadał on 4 groby, a ich opis dał w miesięczniku „Z Otchłani Wieków” oraz swej pracy doktorskiej na temat kultury pucharów lejkowatych¹²⁴.

W lutym 1936 r. na polach majątku Szczytno odnaleziono grobowiec korytarzowy z okresu kultury amfor kulistych. O fakcie tym, PMA powiadomił listem z dnia 15 lutego tego roku właściciel folwarku Antoni Byszewski¹²⁵. W imieniu Muzeum odpowiedź z dnia 22 lutego przysłał asystent tej placówki, dr Konrad Jażdżewski, który donosił, że:

¹²¹ Roman Jakimowicz (1889–1951) był dyrektorem Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w l. 1929–1940), zob. W. Hensel, *Jakimowicz Roman (1889–1951), archeolog*, w: PSB, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 331-332; J.K., *Roman Jakimowicz*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1955, t. 19 (44/45), s. 119-121 (autorem wspomnień może być Józef Kostrzewski lub Konrad Jażdżewski); K. Przewoźna-Armon, *Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889–1951)*, „Slavia Antiqua” 1991/92, t. 33, s. 187-218; J. Wrońska, *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 146-149.

¹²² *Cmentarzysko z młodszej epoki brązowej w Lubieńcu, w powiecie włocławskim*, „Z Otchłani Wieków” 1930, z. 1, styczeń-luty, s. 14-15; *Cmentarzysko z przed 3000 lat pod Włocławkiem*, „Dziennik Poznański” 1929, nr 285, z 10 grudnia, s. 5; *Na wiosnę dowiemy się reszty... Cmentarzysko z przed 3000 lat.*, „Echo” 1929, nr 318, z 4 grudnia, s. 4; *Starożytny cmentarz w pow. włocławskim*, „Przegląd Wieczorny” 1929, nr 281, z 5 grudnia, s. 4; „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów: włocławskiego, nieszwawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 10, grudzień, s. 14-15.

¹²³ K. Jażdżewski, *Kultura Pucharów Lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936, s. 172. Na temat Władysława Kamińskiego zob. tenże, *Śp. inż. Władysław Kamiński*, „Przegląd Archeologiczny” 1949, t. 8, z. 2, s. 361. O Kazimierzu Salewicz zob. J.T. Bąbel, *Kazimierz Salewicz (19.02.1907–11.11.1993)*, „Wiadomości Archeologiczne” 1993–1994 (druk 1997), t. 53, z. 2, s. 197-199.

¹²⁴ K. Jażdżewski, *Groby kujawskie kultury pucharów lejkowatych w m. Leśniczówka w pow. włocławskim*, „Z Otchłani Wieków” 1935, z. 2, marzec-kwiecień, s. 28-29; tenże, *Kultura Pucharów Lejkowatych...*, s. 172-182; J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych z 14 tablicami*, Poznań 1949, s. 146.

¹²⁵ Archiwum Naukowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu,teczka Szczytno gm. Chocień nr inwentarzowy 4791, list Antoniego Byszewskiego do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie z dnia 15 II 1936 r.

Grób kurytarzowy z młodszej epoki kamiennej ze Szczytna, którego instruktywny planik Szanowny Pan nadesłał, jest pierwszym wyraźnym grobem kurytarzowym w Polsce /dotychczas znane były bardzo nieliczne zwyrodniałe formy takich grobów/. Stąd waga tego znaleziska jest bardzo duża dla polskiej prehistorji. Dziękując uprzejmie za łaskawe zaproszenie do Borzymowic do Szanownego Pana w celu przeprowadzenia badań archeologicznych, donoszę uprzejmie, w porozumieniu z dyrektorem naszego Muzeum p. dr. Romanem Jakimowiczem, że – o ile pora roku i środki finansowe naszego Muzeum na to pozwolą – przybędę na badania na wiosnę b.r.¹²⁶.

Badania zostały przeprowadzone wiosną 1936 r. przez Jażdżewskiego (we współpracy ze Stanisławem Madajskim), który wyniki swych prac opisał na łamach prasy codziennej oraz czasopism specjalistycznych¹²⁷. W tym samym czasie, dzięki wskazówkom udzielonym przez Antoniego Byszewskiego, pracownicy muzeum warszawskiego dokonali badań archeologicznych na granicy dwóch folwarków należących do niego, a mianowicie Borzymowic i Szczytna. W ich wyniku odkryto cmentarzysko z okresu rzymskiego i wczesnohistorycznego (XI-XII w.). Archeolog na kartach czasopisma „Z Otchłani Wieków” opisał dwa groby: gocki z II w. i popielnicowy z IV w. po Chrystusie¹²⁸. Według pisma Romana Jakimowicza, przełożonego Konrada Jażdżewskiego, badania w Borzymowicach i Szczytnie planowano kontynuować w następnym roku (1937) i dlatego wystosował prośbę do Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego, prezesa Czerniewickiego Koła Ziemian, o przyznanie zasiłku na ten cel¹²⁹.

Antoni Byszewski, właściciel Szczytna i Borzymowic, po latach o współpracy z Konradem Jażdżewskim pisał:

¹²⁶ Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie (dalej: PMA), zbiory pracowni dokumentacji Państwowego Muzeum Archeologicznego,teczka Szczytno w pow. włocławskim, list dr. Konrada Jażdżewskiego do Antoniego Byszewskiego w Borzymowicach z 22 lutego 1936 r.

¹²⁷ K. Jażdżewski, *Grób kurytarzowy w Szczytnie w pow. włocławskim*, „Z Otchłani Wieków” 1936, z. 6-7, czerwiec-lipiec, s. 91; tenże, *Przedhistoryczny grób kurytarzowy na Kujawach*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1936, nr 252, z 10 września, s. 4-5; *Odkopanie prahistorycznego grobowca kurytarzowego*, „Kurier Warszawski” 1936, nr 119 (wyd. wieczorne), z 1 maja, s. 6. Dokładny opis znaleziska wraz z literaturą przedmiotu zob. M. Raczkowski, *Dzieje wsi Szczytno w gminie Chocień (do roku 1989)*, praca magisterska napisana w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Krajewskiego, mps., Bydgoszcz 2014, s. 20-25.

¹²⁸ K. Jażdżewski, *Gocki grób z połowy II wieku i grób popielnicowy z IV wieku po Chr. w Szczytnie w pow. Włocławsk*, „Z Otchłani Wieków” 1938, z. 7-8, lipiec-sierpień, s. 77-94; J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań...*, s. 192. Cmentarzysko z okresu rzymskiego opisał Jacek Miśkiewicz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Szczytno pow. Włocławek*, „Materiały Starożytne” 1959, t. 5, s. 259-282. Na temat cmentarzyska wczesnohistorycznego zob. M. Raczkowski, *Dzieje wsi Szczytno...*, s. 33-34.

¹²⁹ PMA Warszawa, zbiory pracowni dokumentacji Państwowego Muzeum Archeologicznego,teczka Szczytno w pow. włocławskim, list doc. dr. Romana Jakimowicza do Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego Prezesa Czerniewickiego Koła Ziemian z 15 października 1936 r.

*Taką samą pomoc okazaliśmy w późniejszym czasie profesorowi archeologii dr. Konradowi Jażdżewskiemu, który ze swoją ekipą odkrył grób gocki i groby popielnicowe na gruntach Szczytna na Kujawach*¹³⁰.

Na rok przed wybuchem II wojny światowej właścicielka majątku Świętosław, Kriegerówna, przekazała Konradowi Jażdżewskiemu materiał zabytkowy z fazy wióreckiej kultury pucharów lejkowatych. Znaleźiska dokonał jej ojciec Wilhelm Krieger. Zabytki stanowiły cztery naczynia (pucharek lejkowaty, dwuucha amfora, pucharkowata miseczka oraz doniczkowate naczynie bez zdobień), fragmenty naczyń (prawdopodobnie ułamek pucharu, ułamek dużej amfory, ułamek amfory, fragment brzuśca i dno niewielkiego naczynka), płaski przęślik gliniany oraz 4 rogi i 2 zęby zwierzęce, pozyskane z dna stawku¹³¹.

Kolejnym polem współpracy właścicieli ziemskich ze światem nauki było wspieranie badań fizjograficznych, jakie na terenie powiatu włocławskiego w latach 1911–1913 przeprowadziła grupa uczonych pod kierunkiem Ludomira Sawickiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego¹³². Badania te były prowadzone z inicjatywy Zarządu Głównego PTK w Warszawie, który na ten cel przeznaczył dotację 800 rubli¹³³. Przeprowadzenie ich było możliwe dzięki zaangażowaniu Kujawskiego Oddziału PTK we Włocławku, o czym wspomina jego pierwszy prezes:

Pamiętam, że na naszym terenie wykonywaliśmy zadania, które nawet Centrala nie była w stanie wykonać, np. ekipa uczonych pod kierunkiem profesora geografii

¹³⁰ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 41.

¹³¹ L. Gabałówna, *Uwagi o kulturze pucharów lejkowatych w fazie wióreckiej na Kujawach*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1964, nr 11, s. 32–34. O doniosłości wyników badań prowadzonych przez Konrada Jażdżewskiego na terenie powiatu włocławskiego, a będących także wynikiem współpracy z właścicielami ziemskimi, może świadczyć fakt, że sięgając do opracowań dotyczących m.in. poszczególnych kultur archeologicznych, wydawanych od 1945 r. aż do czasów współczesnych, znajdziemy odniesienia do tych badań i ich opracowań pióra Jażdżewskiego. Można by tu wymienić prace takich badaczy, jak: Aleksandra Cofta-Broniewska (*Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań 1979), Aleksander Kośko (*Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Inowrocław-Poznań 1979), Jacek Miśkiewicz (*Cmentarzysko z okresu...*, s. 259–282), Stefan Nosek (*Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967), Marzena Szmyt (*Spółeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996), Tadeusz Wiślański (*Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966; *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969) i Jacek Woźny (*Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz 2000; *Symbolika wody w pradziejach*, Bydgoszcz 1996).

¹³² M. Klimaszewski, Sawicki (Ślepowron Sawicki) Ludomir Juliusz (1884–1928), geograf, profesor UJ, w: PSB, t. 35, 1994, z. 3, Warszawa–Kraków, s. 329–332; A. Mietz, Sawicki Ludomir (14 IX 1884–3 X 1928), w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 167–169.

¹³³ Z Tow. Krajoznawczego, „Gazeta Kujawska” 1911, nr 242, z 23 października, s. 3.

Uniwersytetu Jagiellońskiego dra Ludomira Sawickiego dokonała pomiarów i wszechstronnych badań fizjograficznych 7 [powinno być 6 – M.R.] jezior położonych w dolinie rzeki Chodeczki.

*Były to pierwsze prace naukowe tego rodzaju przeprowadzone na ziemiach polskich, w których okazaliśmy rzetelną pomoc uczonym*¹³⁴.

Pierwsze badania grup jezior Chodeckich (Kromszewickie, Chodeckie, Lubienieckie, Szczytnowskie, Borzymowskie oraz Krukowskie) przeprowadziła grupa badaczy w lipcu 1911 r. w składzie: dr Danyszkówna (geografka), dr Ludomir Sawicki (geograf – kierownik badań), Czesław Łopuski (geolog)¹³⁵ oraz bracia Zaborscy (geologowie)¹³⁶. W efekcie powziętych prac dokonano badań morfologicznych i morfometrycznych tych jezior. Wyniki ich opublikowano w 1911 oraz 1914 r.¹³⁷ Następna grupa badaczy przebywała w Chodczu w dniach: 5 sierpnia – 13 września 1911 r., 29 lipca – 24 sierpnia 1912 r. i jeden dzień w sierpniu 1913 r. W skład ekspedycji wchodził: Jan Niekrasz (badania nad florą jawnokwiatową jezior i ich okolic) oraz Piotr Słonimski i Tadeusz Wolski – fauna jezior, w szczególności Chodeckiego¹³⁸. Dane z badań zostały udostępnione czytelnikom na kartach „Pamiętnika Fizjograficznego” w 1914 r.¹³⁹

Jak już wspomniano, badania te nie byłyby możliwe, gdyby nie zaangażowanie właścicieli ziemskich. Wydatnej pomocy uczonym udzielili: Alicja i Antoni Byszewscy ze Szczytna, Jan Karpiński z Woli Adamowej, Stefan Otto z Kromszewic oraz Karol Jan Werner, właściciel Chodeczka¹⁴⁰.

Jeszcze w poł. XIX w. zaczęła się współpraca środowiska ziemiańskiego z osobami badającymi kulturę ludową i jej wytwory. W 1860 r. teren Kujaw odwiedził Oskar

¹³⁴ Cyt. za: A. Byszewski, *W służbie ludziom...*, s. 40.

¹³⁵ *Nadleśniczy Czesław Łopuski (1882–1967). Życiorys*, „Życie Lasów Kujawsko-Pomorskich. Biuletyn Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu” 2014, nr 3 (72), lipiec-wrzesień, s. 32.

¹³⁶ *Jeziora kujawskie*, „Nowa Gazeta” 1911, nr 349, z 2 sierpnia, s. 3-4; *Z Królestwa. Jeziora kujawskie*, „Kurier Polski” 1911, nr 206, z 28 (15) lipca, s. 2; *Z Królestwa. Z gub. warszawskiej. Jeziora kujawskie*, „Słowo” 1911, nr 202, z 13 (26) lipca, s. 5.

¹³⁷ L. Sawicki, *Badania jeziorne na Kujawach*, cz. 1, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” 1911, nr 25, z 24 czerwca, s. 410-411; cz. 2, tamże, nr 26, z 1 lipca, s. 425-427; cz. 3, tamże, nr 27, z 8 lipca, s. 442-444; cz. 4, tamże, nr 28, z 15 lipca, s. 457-459; L. Sawicki, *Z badań nad jeziorami Chodeckimi (Kujawy)*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1914, t. 22, dział II, s. 13-37.

¹³⁸ Tamże, s. 14.

¹³⁹ T. Wolski, P. Słonimski, *Materyały do fauny jeziora Chodeckiego*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1914, t. 22, dział III, s. 150-156; T. Wolski, *Zarys fauny wioślarek (Cladocera) przybrzeżnych jeziora Chodeckiego*, tamże, s. 243-274.

¹⁴⁰ A. Mietz, *Sawicki Ludomir...*, s. 168; tenże, *W dobie zaborów*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 33; L. Sawicki, *Badania jeziorne...*, cz. 3, s. 442; tenże, *Z badań nad...*, s. 14, przyp. 2; T. Wolski, P. Słonimski, dz. cyt., s. 151.

Kolberg zbierający materiały do swego pomnikowego dzieła *Lud i jego zwyczaje...*, którego dwie części poświęcone Kujawom ukazały się w 1867 r. Gościł on wówczas u Komeckich w Bogusławicach, Glińskich w Boniewie lub Otmianowie oraz u Wodzińskiego w Grójcu, niedaleko Boniewa. Zapewne był również w innych dworach powiatu włocławskiego, lecz w swoich pismach nie wymienia ich nazw¹⁴¹. O wizycie na Kujawach pisał następująco:

W r. 1860 zwiedzałem na krótki czas Kujawy i byłem w domach zacnych obywateli pp. Korneckiego [powinno być Komeckiego – M.R.] w Bogusławicach, Mąkowskiego w Kłonowie, Biesiekierskich w Bodzanowie i Płowcach, Glińskiego, Wodzyńskiego [powinno być Wodzińskiego – M.R.] itd. Zbierałem wówczas głównie pieśni i melodie ludowe. Podróż moją rad bym kiedyś powtórzyć, ale w roku bieżącym tego uczynić nie mogę, gdyż mam zaproszenie do Galicji i zapewne w tamte strony pojechać mi przyjdzie¹⁴².

W późniejszym okresie Oskar Kolberg wymieniał korespondencję z Ludwikiem Komeckim z Bogusławic¹⁴³, gdzie przebywał nie tylko w 1860 r., ale i zapewne w 1865 r., o czym świadczy informacja zawarta w treści listu z grudnia 1865 r. lub z początku stycznia 1866 r.:

Wiadomo Panu, jak troskliwie za ostatniej bytności u Państwa Dobr[odziejów] badałem wszystko, co się tyczyło szczegółów budynków wiejskich, a nawet sam narysowałem z nich kilka¹⁴⁴.

W cytowanym wyżej liście, autor prosił właściciela Bogusławic, aby ten przekazał mu informacje o cechach budowy odrzwi w chałupie z 1616 r., jak są powiązane ze sobą deski lub belki stanowiące ściany tej budowli. Ponadto chciał uzyskać od Komeckiego spis nazwisk włościan z parafii Kowal¹⁴⁵. Odpowiedź z Bogusławic na list Kolberga nadeszła 20 stycznia 1866 r. Właściciel majątku udzielił odpowiedzi na wszystkie

¹⁴¹ Oskar Kolberg do Józefa Blizińskiego. Warszawa, 13 IV 1865, w: O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 64: *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. I: (1837–1876) (dalej: *Korespondencja*), zebrła i oprac. M. Turczynowiczowa, red. tomu A. Skrukwa, E. Krzyżaniak, Warszawa 1965, s. 117. Ponadto zob. A. Ciechański, *Przyczynek do związków Oskara Kolberga ze współczesnymi sobie Kujawiakami*, „Biuletyn Przewodnicki. Oddział Kujawski PTTK Włocławek” 2013, nr 107, s. 2-6.

¹⁴² Oskar Kolberg do Józefa Blizińskiego. Warszawa, 13 IV 1865, w: *Korespondencja*, cz. I, s. 117.

¹⁴³ E. Millerowa, A. Skrukwa, *Oskar Kolberg (1814–1890)*, w: *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, pod red. H. Kapeluś i J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1982, s. 72.

¹⁴⁴ Oskar Kolber do L[udwika – M.R.] Korneckiego [winno być Komeckiego- M.R.]. *Bm. i d.*, w: *Korespondencja*, cz. I, s. 145.

¹⁴⁵ Tamże, s. 145-146.

pytanie, jakie interesowały etnografa, załączając również rysunki rozwiązań architektonicznych¹⁴⁶.

Informacje, które Oskar Kolberg uzyskał w czasie pobytu na Kujawach oraz z korespondencji, przedstawił w swojej pracy¹⁴⁷. Świadczą o tym m.in. adnotacje, jakimi opatrzył liczne pieśni, obrzędy czy gusła. Zapisał przy nich odpowiednie nazwy miejscowości, np. Boniewo, Krowice, od Lubrańca (Redecz Wielki), Otmianowo (Otmianów), Rakutowo, Redecz Kalny Więslawice itd.¹⁴⁸

Warto zaznaczyć, że w swoim dziele Oskar Kolberg korzystał z pracy Józefa Blizińskiego, który w I poł. XIX w. był właścicielem Chocenia (1846–1849) oraz dzierżawcą dóbr Wulka (obecnie Wola Adamowa)¹⁴⁹. Informacje na ten temat znajdujemy chociażby w pierwszej części opisu Kujaw. Autor pisze o tym w następujący sposób:

Wstęp niniejszy [Krótka wiadomość historyczna Kujaw – M.R.] (wyjęty z *Encykloped. powszechn.*) [autor ma na myśli *Encyklopedię powszechną* Samuela Orgelbranda – M.R.] *jest pióra Józefa Blizińskiego, który wielu także szczegółami etnograficznymi i uwagami lingwistycznemu przysłużył się niniejszemu dziełu*¹⁵⁰.

Między Kolbergiem a Blizińskim nawiązała się przyjaźń, która zapoczątkowała wieloletnią między nimi korespondencję¹⁵¹.

Od 1877 r. datują się również początki kontaktów Władysława Matlakowskiego, lekarza, zamiłowanego etnografa, z Kujawami, a głównie z Chodczem i niedalekim Zbijewem. Goszcząc u swego przyjaciela Józefa Wigóry, mieszkańca Chodcza, zapoznał Julię Zaborowską ze Zbijewa, córkę właściciela majątku Stanisława Grzymały Zaborowskiego¹⁵². Znajomość zaowocowała narzeczeństwem, a zakończyła się

¹⁴⁶ L.[udwik – M.R.] Kornecki [winno być Komecki – M.R.] do Oskara Kolberga. Bogusławice, 20 I 1866, w: *Korespondencja*, cz. I, s. 146-148.

¹⁴⁷ O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Serya III-IV z rycinami i drzeworytami wedle rysunku W. Gersona. Kujawy, Cz. 1-2, Warszawa 1867. Przedruk tych prac został dokonany w zbiorze pod tytułem: O. Kolberg, *Kujawy*, cz. 1-2, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, [kom. red. J. Krzyżanowski et al.], t. 3-4, Kraków-Warszawa 1962.

¹⁴⁸ O. Kolberg, *Kujawy*, cz. 1, pass; tamże, cz. 2, pass. Ponadto zob. A. Ciechalski, *Przyczynek do związków...*, s. 3.

¹⁴⁹ M. Raczkowski, *Józef Franciszek Bliziński herbu Korczak (1827-1893) jako właściciel ziemski*, w: *Między edukacją a nauką. Memoriale liber ofiarowana Profesorowi Mirosławowi Krajewskiemu*, [red. tomu I.E. Zielińska], Rypin 2021, s. 559-561 (tam źródła i literatura).

¹⁵⁰ O. Kolberg, *Kujawy*, cz. 1, s. 15, przyp. 1.

¹⁵¹ J. Bliziński, *Listy*, wstęp, oprac., komentarze A. Żyga, Kraków 1975, s. 60-113, 317-319, 321-325, 326-328, 331-333, 340-345-348-350, 356-364, 381-385 (są to listy z lat 1865-1869, 1883-1886, 1888); *Korespondencja*, cz. I, pass.; tamże, cz. III: (1883-1890), zebrała i oprac. M. Turczynowiczowa, oprac. komentarzy i red. tomu A. Skrukwa, E. Krzyżaniak-Millerowa, Warszawa 1968, pass.

¹⁵² Na temat posiadania Zbijewa przez rodzinę Zaborowskich zob. P. Bokota, G.J. Budnik, *Zbijewo – zespół...*, s. 327-329; W.K. Matlakowski, *Wspomnienia z 1886-1940*, mps., s. 1-20 (Zbijewo), BN, rkps akc. 10875/1. O okolicznościach poznania Władysława Matlakowskiego i Julii Zaborowskiej pisze ich syn Władysław Kiejstut: *Rodzice pobrali się w kwietniu 1885 r. Poznali się już – kilka lat wcześniej, kiedy*

związkiem małżeńskim zawartym w chodeckim kościele 18 kwietnia 1885 r. Matlakowski w majątku teścia znalazł swój drugi dom. Przebywał w Zbijewie m.in. w 1889 r. Dwa lata później, w lipcu, rodzina Matlakowskich opuściła Warszawę i udała się na Kujawy, a w październiku tego samego roku wyjechała do Zakopanego. Od tej pory dzielili oni czas między Zakopanem a Zbijewem, w tym ostatnim spędzając okres wakacyjny. Ostatni raz w stolicy polskich gór byli w 1894 r., kiedy to w kwietniu zdecydowali się przenieść do kujawskiego majątku teścia. Tam też 26 czerwca 1895 r. zmarł Władysław Matlakowski. Pochowano go na cmentarzu chodeckim w grobie rodziny Zaborowskich i Matlakowskich¹⁵³.

Oprócz pracy zawodowej jako lekarz, Matlakowski interesował się również etnografią Podhala i Kujaw. Z tego zakresu wydał kilka prac, które obok prac Kolberga czy Józefa Blizińskiego, przyczyniły się do rozwoju wiedzy o etnografii Kujaw. Do prac opublikowanych przez niego należy wymienić: *Bajki i gadki dziecięce. Zabawy dziecięce*¹⁵⁴, *Melodia dożynkowa*¹⁵⁵, *Nawoływanie zwierząt*¹⁵⁶, *Oracja czyli zaproszenie na wesele na Kujawach*¹⁵⁷, *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach*¹⁵⁸, *Ubiór weselny na Kujawach (z 1891 roku)*¹⁵⁹.

Współpraca i pomoc właścicieli ziemskich z środowiskiem naukowym przebiegała na różnych polach. Przyczyniła się ona do pogłębienia stanu wiedzy w obszarach badań prowadzonych na terenie powiatu. Udział ziemian nie ograniczał się jedynie do finansowania badań czy zezwolenia na ich prowadzenie na terenie własnych majątków,

Ojciec będąc u kolegi swego Józefa Wigóry, lekarza w Chodczu – razem z nim przyjechał do Zbijewa, dokąd Wigóra wezwany został do umierającej po połogi żony wuja Augusta Zaborowskiego. Cyt. za: W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 5 (Wspomnienia Władysława K. Matlakowskiego, Zakopane wrzesień 1962).

¹⁵³ APToW, ASC PRK Chodecz, sygn. 175, k. 108, akt małżeństwa nr 18 (akt małżeństwa między Władysławem Matlakowskim a Julią Franciszką Zaborowską); tamże, sygn. 195, k. 130r, akt zgonu nr 74 (akt zgonu Władysława Matlakowskiego); „Gazeta Świąteczna” 1895, nr 757, z 25 czerwca (7 lipca), s. 7; W.K. Matlakowski, dz. cyt., s. 4 (Wspomnienia Władysława K. Matlakowskiego, Zakopane wrzesień 1962); A. Mietz, *Matlakowski Władysław (19 XI 1850–26 VI 1895)*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani...*, s. 146-149; J. Święch, *Władysław Matlakowski 1850–1895*, w: tamże, s. 150-155.

¹⁵⁴ „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1890, t. IV, s. 68-73.

¹⁵⁵ Tamże, 1895, t. IX, s. 538.

¹⁵⁶ Tamże, 1890, t. IV, s. 209-210, 449.

¹⁵⁷ Tamże, 1892, t. VI, s. 79-82. Ponadto zob. H. Kapeluś, „Wisła” (1887–1905), w: *Dzieje folklorystyki polskiej...*, s. 282.

¹⁵⁸ „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1894, t. 5, s. 127-147. Wcześniej została wydana jako osobna praca w Krakowie w 1892 r.

¹⁵⁹ „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1896, t. X, s. 1 [rys.], 205 [opis]. Władysław Matlakowski był autorem cenionych i kilkakrotnie wznawianych opracowań poświęconych kulturze ludowej na Podhalu. Zob. W. Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków 1892; tenże, *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu. Zarysy życia ludowego*, poprzedziwszy życiorysem autora wyd. J. Peszke, Warszawa 1901.

ale zainteresowania jakie przejawiali, sprawiały, że sami czynnie brali udział w pracach kierowanych przez badaczy.

Zakończenie

Do czasu uwłaszczenia chłopów, obywatele ziemscy ze względu na pochodzenie społeczne byli grupą dość jednolitą. Na ziemiach centralnych wywodzili się oni ze szlachty posesjonatów¹. Przeobrażenia jakie zaszły po 1864 r. wymusiły również zmiany wśród tej warstwy. Zapoczątkowane uwłaszczeniem chłopów nowe warunki prowadzenia majątków ziemskich, zniesienie pańszczyzny i korzystanie z opłacanych pracowników, powodowało, że nie wszyscy ziemianie potrafili odnaleźć się w warunkach kapitalistycznych, co sprzyjało rosnącemu zadłużeniu majątków. Niekiedy było ono wynikiem prowadzenia zbytkowego trybu życia, popadania w różnego rodzaju nałogi, głównie hazardu. Prowadziło to do utraty majątku i jednocześnie społecznej degradacji właścicieli ziemskich, którzy przenosząc się do miast, zasilali szeregi tamtejszej inteligencji². W myśl zasady, że życie nie znosi próżni, do warstwy ziemiańskiej od II poł. XIX w. zaczęli przenikać przedstawiciele innych warstw, kupcy, mieszczenie, przedsiębiorcy oraz bankierzy. Tworzyli oni tak zwane nowe ziemiaństwo, wyrosłe nie na swoich szlacheckich korzeniach, ale na zgromadzonym kapitale, który posłużył do nabywania dóbr ziemskich. W powiecie włocławskim do najbardziej znanych przedstawicieli nowego ziemiaństwa należała rodzina Kronenbergów, zawdzięczająca swoją fortunę i pozycję zaangażowaniu w przemysł, transporcie i bankowości. Również rodzina Gabrielów, na czele z Bertoldem, wywodziła się ze sfery przemysłowo-bankierskiej. Nie tylko pochodzenie z innych warstw niż szlacheckiej determinowało wewnętrzne uwarstwienie tej grupy. Najwyższe miejsce w hierarchii ziemiaństwa zajmowała arystokracja. We Włocławskim nie była ona tak bardzo powszechna, jak chociażby na Ziemiach Zabrzanych. Wśród jej przedstawicieli znalazły się m.in. rodziny hrabiów Bnińskich i Broel-Platerów. Wśród ziemian przeważali Polacy, następną grupę stanowili Niemcy, a na końcu Żydzi. Rosjanie byli właścicielami majoratów, które nadawano zasłużonym, głównie za tłumienie powstania styczniowego. Narodowość ziemian przekładała się także na wyznawaną religię. Najwięcej obywateli ziemskich było wyznania rzymskokatolickiego, później protestanckiego i wyznania mojżeszowego.

Przeobrażenia jakie nastąpiły w omawianym w pracy okresie miały wpływ również na postrzeganie wykształcenia wśród ziemian. Zaczęto doceniać kształcenie formalne i uzyskiwane kwalifikacje na różnych uczelniach. O ile w II poł. XIX w. liczba dzieci ziemiańskich w szkołach różnego poziomu – gimnazja, szkoły wyższe – była niewielka,

¹ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie 1789–1864...*, s. 5.

² M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008, s. 25-26, 57.

a wśród obieranych kierunków, najczęściej decydowano się na rolnictwo i nauki pokrewne, to w I poł. XX w. nastąpiła reorientacja w wyborze przyszłej kariery. Zarówno rodzice i dzieci z dworów ziemiańskich zdawali sobie sprawę, że wobec niemożliwości objęcia przez wszystkich potomków majątków ziemskich, należy znaleźć inny zawód, który może zapewnić pracę, która dodatkowo mogła podnieść prestiż rodziny. Dużym zainteresowaniem wśród młodzieży ziemiańskiej cieszyło się prawo, pozwalające jego absolwentom podjęcie pracy w dyplomacji³. Nie mniej, wybór rolnictwa czy nauk związanych z szeroko pojętymi sprawami gospodarczymi przyczyniał się do uzyskania wiedzy, mającej znaczenie przy prowadzeniu majątków ziemskich.

Siedziby ziemiańskie (dwory, pałace) oraz ich otoczenie świadczyły o pozycji danego właściciela. W porównaniu z innymi terenami Królestwa Polskiego, jak chociażby z gubernią siedlecką, gdzie było 45 pałaców i 159 dworów⁴, we Włocławskim pałace były nielicznie reprezentowane (Brzezie, Falborz, Lubraniec, Osiecz Wielki, Popowiczki, Wieniec, Więśławice). Zarówno pałace, jak i dwory były głównie murowane, wyjątkiem jest drewniany dwór w Czarnym. Z kolei w folwarkach występowały budynki murowane, jak i drewniane. Tylko w niektórych z majątków były jedynie zabudowania murowane (Brzyszewo, Kąty, Kołomia z Zieleńcem i Zazdrością, Korzeszynek Rabinowo, Roskosz) oraz jedynie drewniane (Grabina *vel* Grabiny, Kuźnice, Michałowo, Okna, Patrowo, Rzegocin i Wistka Szlachecka)⁵.

Od chwili uwłaszczenia aż do wybuchu II wojny światowej, obywatele ziemscy w powiecie włocławskim, podobnie jak na pozostałym terenie Kraju Przywiślańskiego i następnie w Drugiej Rzeczypospolitej, musieli pogodzić się ze zmniejszającą się własną pozycją materialną wskutek uszczuplenia posiadanego arealu. Nie był to proces jednolity w przeciągu całego omawianego okresu, wynikał on z wielu czynników, których nie zawsze udało się uniknąć. Zmiany w powierzchni majątków spowodowane były głównie likwidacją serwitutów (włóścianie w zamian za zrzeczenie się służebności otrzymywali

³ Jednym z przedstawicieli ziemian, który podjął pracę w służbie dyplomatycznej był Gustaw Findeisen (1912–1992), syn właściciela Śmiłowic. Po ukończeniu studiów w 1937 r. został zatrudniony w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, które skierowało go jako urzędnika do konsulatów generalnych w Wiedniu (1 lipca 1938–16 marca 1939) i w Paryżu, gdzie zastał go wybuch II wojny światowej. Z Paryża ewakuował się do Perpignan, a stamtąd do Hiszpanii, gdzie go internowano. W obozie przebywał przez półtora roku i po zwolnieniu z niego pełnił służbę konsularną na rzecz rządu na uchodźstwie. Brał udział w organizacji uroczystości żałobnych w Gibraltarze (5-8 lipca 1943 r.) po katastrofie, w wyniku której zginął gen. Władysław Sikorski, zob. „Rocznik służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 czerwca 1939”, Warszawa 1939, s. 67, 272; W. Findeisen, *Gustaw Findeisen*, mps., w zbiorach autora, gdzie informacja, że Gustaw był również na placówce w Berlinie.

⁴ G. Welik, *Ziemiaństwo guberni...*, s. 140.

⁵ M. Raczkowski, *Wielka własność ziemska...*, s.

odpowiedni ekwiwalent ziemi, rzadziej wynagrodzenie pieniężne), parcelacją całości majątków (Bodzanowo, Ługowiska) lub ich części (Pyszkowo, Mielęciny) oraz sprzedażą części posiadanych gruntów pod budowę fabryk, dróg, kolei wąskotorowych i na rzecz Kościoła. Przyczyną parcelacji sprzed 1918 r. było zadłużenie majątków. Kupno ich przez spółki lub osoby prywatne było spowodowane chęcią zwiększenia swych zysków przez podział dóbr na parcele i ich sprzedaż. Parcelacja we Włocławskim nie miała tak dużego rozmiaru, jak w innych powiatach Królestwa, a zwłaszcza w powiatach guberni warszawskiej, leżących bliżej Warszawy, np. według Stanisława Czekanowskiego w powiecie grójeckim w 1908 r. było rozparcelowanych 44 majątków⁶. Największą powierzchnię zajmowały grunty orne. Ze względu na występowanie we Włocławskim dobrych gleb, mało było nieużytków i lasów. Zadłużenie majątków było także główną przyczyną wpływającą na zmianę wśród ich właścicieli. Niekiedy nabywcami folwarków były osoby nazywane w ówczesnej prasie spekulantami, którzy zakupywali dobra, aby się wzbogacić, a nie na nich pracować. Pomimo zmian właścicieli dóbr, były majątki, należące przez wiele lat, czasem setek do jednej rodziny, przechodząc z pokolenia na pokolenia, np. Boniewo i Otmianowo – Glińskich, Więśławice i Baruchowo – Kretkowskich czy dobra Osiecz Wielki – hr. Bnińskich.

Majątki ziemskie będące źródłem utrzymania swoich właścicieli były przede wszystkim miejscem uprawy roślin i hodowli. Ziemianie, absolwenci rolnictwa mogli wykorzystać zdobytą wiedzę i umiejętności w celu podniesienia wydajności plonów, stosując mechanizację i nawożenie. Jak wykazano w pracy, podstawowymi wysiewanymi zbożami były: jęczmień, owies, pszenica i żyto. Z kolei wśród roślin okopowych dominowały ziemniaki, a pod koniec XIX w. zaczęto siał również buraki cukrowe. Dopiero w początkach XX w. zaczęto wysiewać dodatkowo m.in. proso i kukurydzę. Uprawa tych roślin implikowała prace nad nowymi ich odmianami, a co za tym idzie rozwój nasiennictwa. Powstały m.in. jęczmień Hanna Borzymowicki⁷, ziemniaki Paranassia selekcji krzakowej Borzymowice. W okresie międzywojennym w majątku Borzymowice wyhodowano jedyną polską odmianę cykorii pod nazwą *Cykoria Póldługa Kujawska*, uprawianą szeroko jeszcze w okresie Polski Ludowej. Również szczególnie

⁶ S. Czekanowski, *Roczniki długiego żywota mego*, wybór, wstęp i przypisy Z. Szeląg, Grójec 2004 („Grójeckie we wspomnieniach” ser. IV), s. 45.

⁷ J. Dziurdziak, W. Podyma, H. Bujak, M. Boczkowska, *Tracking Changes in the Spring Barley Gene Pool in Poland during 120 Years of Breeding*, „Internationale Journal of Molecular Sciences” 2022, 23, 4553, s. 9, 19 <https://doi.org/10.3390/ijms23094553> (dostęp: 2.02.2025 r.). Autorzy artykułu błędnie podają, że miejscem rozrodu było Borzymie, a nie Borzymowice.

miejsce w majątkach ziemskich Włocławskiego zajmowała hodowla zwierząt. Hodowano głównie konie, bydło, owce, trzodę chlewną i drób. Na terenie powiatu włocławskiego była bardzo rozpowszechniona hodowla owiec, przede wszystkim karakułów. Hodowla karakułów, ze względu na ich odporność zarówno na niskie i wysokie temperatury, a także na pasożyty, nie wymagała zbyt dużych nakładów finansowych.

Należy podkreślić, że w przeciwieństwie do innych powiatów Królestwa i Drugiej Rzeczypospolitej, np. nieszawskiego, gdzie utworzono jedynie cukrownię w Dobrem, właściciele ziemscy powiatu włocławskiego przejawiali dużą aktywność na polu przemysłu. Do największych zakładów należały: cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim, cukrownia „Choceń” w Choceniu, krochmalnia/mączkarnia w Borzymiu, mleczarnia i rzeźnia udziałowa w Czerniewicach, mleczarnia w Lubrańcu oraz fabryka cykorii we Włocławku z kapitałem ziemiańskim. Ponadto działały mniejsze zakłady, zatrudniające od jednej osoby do kilkudziesięciu osób, mianowicie: gorzelnie, młyny, cegielnie, tartaki i mniejsze suszarnie cykorii.

Praca ziemian była dostrzegana nie tylko w prasie, czy we wspomnieniach lub opracowaniach, ale co najważniejsze dostrzegano ją w momencie, kiedy wydawała swoje owoce w postaci plonów rolnych i okazów hodowli, a także przetworów pochodzących z fabryk. O jakości produktów oraz docenieniu wkładu ziemian w rozwój rolnictwa na omawianym terenie mogą świadczyć nagrody, jakie otrzymywali w czasie pokazów i wystaw przemysłowo-rolniczych urządzanych przez różne stowarzyszenia/towarzystwa. Także sami właściciele ziemscy byli ich organizatorami. Ich głównym celem było ukazanie dorobku rolnictwa tej części Kujaw.

Pochodzenie obywateli ziemskich, ich wykształcenie, prowadzenie majątków ziemskich i uzyskiwane z tego tytułu dochody sprawiały, że mogli oni brać czynny udział w życiu społecznym, gospodarczym, kulturalnym, oświatowym oraz politycznym powiatu, jak i całego Królestwa Polskiego i Drugiej Rzeczypospolitej. W przypadku życia politycznego w Królestwie aż do 1905 r. nie można mówić o udziale w nim jakiegokolwiek warstwy społecznej. Dopiero zmiany zapoczątkowane ruchami rewolucyjnymi umożliwiły tworzenie ugrupowań politycznych, do których należeli lub z którymi sympatyzowali ziemianie. Rok 1905 przyniósł początek, co oczywiste, ograniczonego parlamentaryzmu w Cesarstwie Rosyjskim w postaci Dumy Państwowej, niższej izby parlamentu i Rady Państwa, w latach 1906–1917 wyższa izba parlamentu. Posłem tej ostatniej z ramienia SPR był Leopold Julian baron Kronenberg, jedyny ziemianin

z powiatu włocławskiego w parlamencie Cesarstwa. Również w latach międzywojennych w parlamencie polskim udało się ziemianom powiatu włocławskiego wprowadzić jedyne go swego przedstawiciela, mianowicie Kazimierza Świącickiego. Szerszy był udział ziemianstwa w życiu samorządowo-gminnym. W okresie Królestwa Polskiego byli pełnomocnikami gminnymi i sędziami gminnymi. Z kolei w okresie międzywojennym byli wybierani radnymi rad gmin, sejmiku powiatowego oraz rady powiatowej. Zasiadali w różnych komisjach tych gremiów, jak np. oświaty czy rolnej. Działalność społeczna obywateli ziemskich przejawiała się na wielu polach. Byli założycielami i członkami wielu stowarzyszeń/organizacji zarówno o charakterze lokalnym (ochotnicze straże ogniowe), jak i ogólnokrólewskim, jak PTK czy Zjednoczone Koło Ziemianek. Praca na polu społecznym przejawiała się także w zorganizowaniu na terenie Kujaw w okresie I wojny światowej Rady Opiekuńczej Okręgu Kujawskiego, mającej na celu m.in. zaopatrzenie powiatu włocławskiego w najpotrzebniejsze artykuły (mydło, świece, sól) i organizacja składek na cele filantropijne.

Nie do przecenienia są zasługi ziemian na polu edukacji i kultury. W swoich majątkach zakładali ochronki. Od 1905 r. działali w strukturach Polskiej Macierzy Szkolnej. Hojną ręką wspomagali szkolnictwo powszechne, zwane wówczas ludowym oraz szkolnictwo na poziomie średnim, to jest gimnazja. Na terenie powiatu byli założycielami dwóch szkół dla dziewcząt włościańskich w Kruszynku, gdzie kierowniczką była znana działaczka oświatowa i społeczna, Jadwiga Dziubińska i w Marysinie (obecnie Lubraniec-Marysin) oraz jednej szkoły przeznaczonej dla chłopców pochodzenia chłopskiego w Starym Brześciu. Były to szkoły roczne, przygotowujące swoich uczniów głównie do pracy w gospodarstwach własnych rodziców. Dwie z nich, mianowicie w Lubrańcu-Marysinie i Starym Brześciu, po zmianach ustrojowych w oświacie jakie nastąpiły po 1945 r., działają do dnia dzisiejszego, kształcąc okoliczną młodzież.

Siedziby ziemiańskie były nie tylko miejscem rezydencji ich właścicieli. Spełniały także funkcje kulturotwórcze. Przez wiele lat będące opoką kultury i tradycji polskiej, były miejscami, gdzie gromadzono dzieła wybitnych pisarzy polskich, dokumenty historyczne dotyczące dziejów Polski, korespondencję zasłużonych Polaków, autografy i rękopisy dzieł oraz obrazy wybitnych malarzy. Część z nich była przekazywana na rzecz muzeów, aby mogły cieszyć oko szerszej publiczności. Niektórzy z ziemian sami chętnie chwyтали po pióro i pisali teksty poświęcone różnej tematyce, począwszy od historii, poprzez oświatę, rolnictwo czy szkice o charakterze socjologicznym. Najważniejszym

dorobkiem obywateli ziemskich na tym polu była pierwsza monografia powiatu wrocławskiego, stanowiąca zbiór szkiców dotyczących m.in. fauny i flory powiatu, gleb, produkcji rolnej, hodowli i życia politycznego⁸.

Bycie właścicielem ziemskim, prowadzenie majątku, produkcja rolna i hodowla zwierząt implikowała przynależność ziemian do stowarzyszeń/organizacji o charakterze rolniczym i branżowym. Nierzadko pełnili w nich zaszczytne funkcje prezesów, wiceprezesów, a także byli ich współorganizatorami. Część z tych stowarzyszeń/organizacji była regionalnymi oddziałami tych działających w całym Królestwie i Drugiej Rzeczypospolitej. Czołowymi działaczami z Wrocławskiego byli m.in.: Antoni Byszewski – prezes Kujawskiego Okręgu Towarzystwa Rolniczego (1921–1929), Związku Producentów Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej (1932–1939), Jerzy Ciechomski – prezes Związku Ziemian w Warszawie (1936–1939), jego brat Wojciech – prezes Związku Rolników i Leśników z Wyższym Wykształceniem (1936–1939) i Tadeusz Findeisen w latach 1931–1939 wiceprezes Polskiego Związku Eksporterów Bekonu i Artykułów Zwierzęcych.

Aktywność ziemian przejawiała się nie tylko w działalności w różnych organizacjach, pracach społecznych itp., ale także ich udziałem w powstaniu styczniowym (zarówno w strukturach organizacyjnych, jak i w walkach z zaborcą), podczas I wojny światowej, wojnie polsko-bolszewickiej i w wojnie obronnej 1939 r. Wcielenie powiatu wrocławskiego w 1939 r. do III Rzeszy i wypędzenie większości właścicieli ziemskich z ich majątków, uniemożliwiło im prowadzenie walk z okupantem niemieckim na terenie Wrocławskiego. Mieszkając głównie w okupowanej Warszawie, czynnie włączyli się w walki w okresie powstania warszawskiego, ginąc na ulicach stolicy.

Zagadnieniem poruszonym w pracy są relacje dworu z wsią, plebanią i Żydami. Zarówno w okresie Królestwa Polskiego, jak i w Drugiej Rzeczypospolitej, relacje te były złożone. W relacjach dwór-wieś nierzadko dochodziło do sporów. Najczęściej wynikały one na tle socjalnym. Była to walka o wyższe wynagrodzenie, zarówno w pieniądzu i ordynarii. Konflikty wybuchały także na tle drażliwej kwestii, jaką były serwituty, będące kością niezgody między dworem a wsią. Wszakże relacje te nie ograniczały się jedynie do konfliktów, były też chwile współpracy, wynikające z sytuacji politycznej, jak

⁸ *Monografia*, t. I, ss. 340.

np. w 1905 r. Wspólnie działali też w organizacjach rolniczych, głównie w kółkach rolniczych, nierzadko zakładanych przez właścicieli ziemskich.

Podobnie zmiany dokonujące się w omawianym okresie, zwłaszcza w sferze ekonomicznej i społecznej, które dotyczyły zarówno dwór, jak i plebań, wywierały wpływ na relacje między nimi. Poza tradycyjnymi, dobrymi relacjami oraz współpracą na polu rozmaitych organizacji społecznych, pojawiały się w nich czynniki konfliktogenne. Pomijając kwestie personalnych animozji, można wskazać z perspektywy plebani, niewystarczające materialne wsparcie dworu dla przedsięwzięć parafialnych oraz nierzadko dostrzegane przez duszpasterzy zjawisko indyferentyzmu religijnego wśród mieszkańców dworu. Z drugiej strony ci ostatni przekonani o swoim wyższym statusie, wobec zjawiska wzrostu udziału w szeregach duchowieństwa osób pochodzących z niższych warstw, nie zawsze traktowali je jako godnych partnerów.

Relacje dwór-Żydzi również zależały od wielu czynników, a przede wszystkim od tego czy Żydzi-ziemianie byli zasymilowani, czy sami prowadzili majątki, czy je wydzierżawiali. Wśród właścicieli ziemskich żydowskiego pochodzenia konwertytami byli: Gabrielowie i Kronenbergowie. Przedstawiciele obydwu rodzin współpracowali na wielu polach z ziemianami-Polakami, należeli do towarzystw/organizacji o charakterze rolniczym. Jednym z głównych problemów, jaki narastał od początku XX w. było zmonopolizowanie handlu przez Żydów. Jeszcze w okresie Królestwa Polskiego zaczęła się walka o unarodowienie handlu, która przybrała na sile w okresie międzywojennym. Działania ziemian powiatu włocławskiego na tym polu były dostrzegane przez większość tytułów prasowych, które podkreślały, że mogły one stanowić przykład dla innych terenów Drugiej Rzeczypospolitej.

Należy podkreślić, że istotna i ważna dla rozwoju nauki była współpraca ziemian z przedstawicielami środowiska naukowego. Współpracowali m.in. z etnografami, głównie Oskarem Kolbergiem i Władysławem Matlakowskim, archeologami, wśród których można wymienić Romana Jakimowicza i Konrada Jażdżewskiego oraz geografami, na czele z Ludomirem Sawickim. Badania prowadzone przez uczonych były często nowatorskie, wnosząc istotny wkład w daną dziedzinę nauki. Szczególnie należy tu wymienić archeologię i badania prowadzone przez Konrada Jażdżewskiego. Uzyskane wyniki badań archeologicznych przyczyniły się nie tylko do pogłębienia wiedzy o prahistorii ziem polskich, ale co istotne, były przyczynkami do pogłębionych badań nad danymi kulturami archeologicznymi jeszcze w okresie międzywojennym, a następnie po 1945 r. Sam Konrad Jażdżewski doktoryzował się na podstawie pracy *Kultura pucharów*

lejkowatych w Polsce środkowej i zachodniej (Poznań 1936). Materiał w tej pracy pochodził z badań prowadzonych na Kujawach wschodnich.

Wielka własność ziemska w powiecie włocławskim od chwili uwłaszczenia do parcelacji majątków ziemskich w 1945 r. wykazywała swą różnorodną działalność, przejawiającą się na wielu polach. Można zaryzykować stwierdzenie, że ich praca przyniosła wymierne efekty, które były udziałem nie tylko regionu włocławskiego, ale także Królestwa Polskiego, Drugiej Rzeczypospolitej, a także Polski Ludowej. Dzięki zaangażowaniu obywateli ziemskich, możliwy był rozwój tej części Kujaw pod względem gospodarczym. Powstało wiele fabryk, które niejednokrotnie przeżyły swoich twórców i dopiero zmieniające się stosunki ekonomiczne po 1989 r. przyniosły ich kres. Przykład może stanowić cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim. Założona w 1894 r. przez okolicznych ziemian, wspieranych przez przemysłowców, przetrwała do 2008 r., kiedy to ją zamknięto. Była ona miejscem pracy dla wielu Brześcian, a także osób przybywających z okolicznych miejscowości⁹.

W 1945 r. wraz z dekretem o realizacji reformy rolnej, właścicieli ziemskich pozbawiono majątków, większość z nich rozparcelowano wśród miejscowych chłopów i pracowników majątków. W pojedynczych utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne. Ziemianie pozbawieni dotychczasowych własności, a także mając zakaz przebywania w powiecie, na którego terenie znajdowały się ich dobra, musieli szukać nowych miejsc zamieszkania. Pomimo utraty podstawy egzystencji, musząc odnaleźć się w nowych warunkach pracy, znajdowali prace w różnych miejscach, zasiłając także urzędy państwowe¹⁰. Ziemianie Włocławskiego oraz ich potomkowie zasilili szeregi m.in. środowiska naukowego. Byli pracownikami naukowymi uczelni na terenie całego kraju, np. Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie – dr Anna Byszewska-Wzorek, córka właściciela Szczytna i Borzymowic¹¹; Politechniki Wrocławskiej – prof. dr hab. Andrzej Wiszniewski, syn właścicielki Kostulina, w latach 1990–1996 rektor tej uczelni, minister-członek Rady Ministrów (31 października 1997–19 października 2001), a od 19 października 1999 r. minister nauki¹²; Uniwersytetu Łódzkiego, Politechniki Łódzkiej i Wojskowej Akademii Medycznej w Łodzi – prof. dr hab. Wanda Leyko, córka

⁹ W roku zamknięcia cukrowni, zatrudniała ona ok. 160 pracowników stałych. Liczba pracowników wzrastała w okresie kampanii buraczanej i wynosiła ok. 300 pracowników stałych i sezonowych.

¹⁰ T. Epsztajn, *Ziemianie bez ziemi...*, s. 529-242; T. Osiński, „Klika obszarnicza”. *Ziemianie w polityce personalnej Państwowych Nieruchomości Ziemskich (1946–1949)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, t. 20, nr 2, s. 229-260.

¹¹ M. Raczkowski, *Dzieje wsi Szczytno...*, s. 156.

¹² Tenże, *Wiszniewska Ewa Maria...*, s. 123-124.

właściciela Bierzyna, pionierka biofizyki polskiej¹³ i Politechniki Szczecińskiej – dr hab. Stanisław Około-Kułąk, syn właściciela Siewierska. Oprócz uczelni pracowali w instytutach PAN-owskich i innych placówkach naukowych, jak np. prof. dr hab. Wojciech Gabriel – pracownik Zakładu Ziemniaka Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Warszawie, w latach 1966–1972 kierownik Instytutu Ziemniaka w Boninie¹⁴ oraz doc. dr hab. Jadwiga Siniarska-Czaplicka – Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk¹⁵. Należy mieć nadzieję, że również powojenne losy ziemian i ich potomków, których wkład nie tylko w naukę, ale też pozostałe dziedziny życia są nie do przecenienia, znajdą swoich badacza.

Autor zdaje sobie sprawę, że nie sposób poruszyć wszystkich zagadnień, jakie wiążą się z wielką własnością, a i te które zostały przedstawione w pracy, niekiedy w sposób skrótowy, zasługują na osobne opracowania, czekając na swoich badaczy. Autor ma jednak nadzieję, że przeprowadzone przez niego badania, znajdą swoich kontynuatorów i przyczynią się do powstania osobnych prac poświęconych poszczególnym zagadnieniom.

¹³ R. Strohmeier, *Lexikon der Naturwissenschaftlerinnen und naturkundigen Frauen Europas. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Thun-Frankfurt am Main 1998, s. 177-178.

¹⁴ W. Gabriel, T. Epsztein, *Gabriel Jerzy...*, s. 41.

¹⁵ M. Siniarska-Kapuścińska, M. Raczkowski, *Siniarska-Czaplicka Jadwiga...*, s. 76.

Aneks

Tabela I. Podział ziemi w wyniku reformy rolnej w powiecie wrocławskim w 1945 r.

Nazwa nieruchomości	Ogólny obszar nieruchomości	Rozparcelowano ogółem	Służba folwarczna	ha	Bezrolni	ha	Małorolni 2-5 ha	ha	Średniorolni 5-10 ha	ha	Ogrodnicy i rzemieślnicy	ha	Beneficjenc i ogółem	ha
Aleksandrowo	203	191,3	8	49	11	65,5	8	24,1	5	10,6	—	—	32	149,2
Arciszewo	75,1	61,2	4	27			5	25	1	2	2	5,1	12	59,1
Baruchowo	362,9	209,4	30	149,6	5	10,8	19	28,5	19	20,5	—	—	73	209,4
Beszyn	321,4	233,3	19	108,4	10	57,4	12	38	—	—	4	20,3	45	224,1
Biernatki	175,3	163,4	11	87,9	9	64,5	4	11	—	—	—	—	24	163,4
Bierzyn	190,7	160,8	15	94,4	3	17	17	46,7	—	—	—	—	35	158,1
Bodzanówek	273,4	257,7	20	123,2	8	44,7	13	47,8	—	—	2	4	43	219,7
Bogusławice	434,2	380	24	170,9	17	97,2	16	92,2	—	—	4	17	61	377,3
Boniewo	241,1	207,3	33	160	—	—	5	23,1	5	19,2	2	5	45	207,3
Borzynie	398,7	276,9	24	150,4	3	18,8	4	19,6	—	—	—1	4,8	32	193,6
Borzynowice	259,6	198,8	25	153,1	3	21,8	1	6,1	—		1	2	30	183
Brzezie	1931	334,6	42	271,8	5	34	2	7,8	—		3	7,4	52	321
Brzyszewo- -Sobiczewy	895,9	694,1	55	398,8	6	39,6	20	85,6	7	13,4	1	2,2	89	539,6
Chocień	325,1	238,1	31	174,7	8	40,3	3	10	—	—	1	8,2	43	233,2
Czerniewice	278,7	247,9	35	191,7	7	22,2	9	32	—	—	1	2	52	247,9
Czerniewiczki	84,3	72,9	9	63,4	1	5,9	1	3,6	—	—	—	—	11	72,9
Czuple	159,6	151,8	12	83,7	9	42			—	—	—	—	21	125,7
Dąbie	615	279,3	18	110,4	9	53,1	17	94,3	8	21,5	—	—	52	279,3
Dąbrówka	127,1	106,2	15	106,2	—	—	—	—	—	—	—	—	15	106,2
Dębice	1213,8	572,7	87	317,4	2	14,7	43	153,3	5	10,5	—	—	137	495,9
Dubielewo	236	204,4	9	53,4	—	—	—	—	—	—	—	—	9	53,4
Dziadowo	157,4	117	6	39	8	44,8	6	27,4	—	—	—	—	20	111,2
Dziankowo	182,4	169,4	15	82,8	9	46,3	12	35,2	—	—	—	—	36	164,3
Dzianków	193	177,2	14	84,6	3	18,8	8	43,7	—	—	3	18,7	28	165,8
Dziewczopólko	130,5	119,1	5	36,5	3	23,2	3	19,8	1	2,4	—	—	12	81,9
Falborz	587,7	432	23	153,4	28	170,4	10	37,9	2	2,6	—	—	63	364,3
Gole	403,9	362,8	33	179,8	7	25,5	13	51,5	3	10,5	—	—	56	267,3
Grabkowo	166	137,1	12	76,8	4	23	4	13,8	—	—	1	5,5	21	119,1
Grodno	376,1	217,8	20	139,8	5	21,2	10	43,1	3	6,5	—	—	38	210,6
Grójec	362,8	270,6	18	121,4	17	104,1	6	24,9	3	7,2	3	13	47	270,6
Gustorzyn	324,2	310,3	19	175	4	26,9	13	100,9	3	7,5	—	—	39	310,3
Ignalin	318,7	257,4	25	167,4	13	76,3	—	—	—	—	—	—	38	243,7
Janowo	236,8	192	14	89,7	4	25,7	12	64,1	—	—	—	—	30	179,5
Jarantowice	415	340	22	136,8	7	43,8	9	46,4	—	—	2	9,5	40	236,5
Jądrowice	344	323,6	28	181,4	7	46,3	5	19	—	—	1	2	41	248,7
Kamienna	625,9	376,5	33	187,3	1	5,8	3	14,5	3	6,7	—	—	40	214,3
Kaniewo	442,4	426	35	254,3	7	41,6	7	36	50	75,7	4	17,4	103	425
Kępka Szlachecka	289,6	245,8	16	116,3	17	101	3	8,5	—	—	—	—	36	225,8
Kłóbka	313,2	199,1	18	131,2	4	16,6	13	42	—	—	2	9,3	37	199,1

Kobyła Łąka	191	180,9	19	108,7	1	5	1	4	–	–	2	7,3	23	125
Koniec-Kwilno	339,3	301,7	25	195,7	7	50	13	47	4	9	–	–	49	301,7
Korzeszynek	118,4	111,9	12	70,1	6	33,3	3	8,5	–	–	–	–	21	111,9
Kostulin	154,2	142,3	9	54,6	2	10,1	–	–	–	–	4	11,1	15	75,8
Krowice	269,1	256	15	121,3	9	70,7	11	43	12	18	–	–	47	253
Krukowo	205,2	163,2	22	126,7	2	13,1	1	4,7	–	–	–	–	25	144,5
Kruszyn	412,8	181,4	29	161,6	1	5,2	2	8,5	–	–	3	6,1	35	181,4
Kruszynek	223	208,9	21	127,6	6	24	4	19	–	–	2	3	33	173,6
Kuczyna	163,3	157,1	18	109,3	4	29	6	18,8	–	–	–	–	28	157,1
Kurowo	71,5	64,6	5	31,4	3	20,8	3	10,7	1	1,7	–	–	12	64,6
Lipiny	220,6	145,6	16	94,1	7	45,5	–	–	–	–	–	–	23	139,6
Lubieniec	285,2	231,2	19	116,2	8	50	11	53,5	–	–	–	–	38	219,7
Lubień	181,8	76,8	14	52	1	6,1	1	4,1	1	1,5	1	2	18	65,7
Lubraniec- Lubrańczyk	348,3	176,2	22	150,4	1	8,9	4	12,8	1	1,1	2	3	30	176,2
Lutobórz	221,1	152,6	15	102,5	–	–	6	20,1	1	2	1	4	23	128,6
Łagiewniki	167,7	103,9	12	73,8	2	14,5	–	–	–	–	1	2,1	15	90,4
Łakno	155,5	121,5	9	62	3	14,9	1	2,3	–	–	–	–	13	79,2
Łania	172,5	166,4	12	79,7	1	6,4	1	5,3	1	3,5	3	8,2	18	103,1
Łąki Markowe	186,4	169,9	12	83	4	27,7	7	31,3	4	8,8	2	8,5	29	159,3
Łąki Wielkie	273	252,2	16	113,4	5	30,2	9	48,3	3	3	1	2,1	34	197
Łąki Zwiastowe	194,3	178,5	13	87,6	6	34,7	4	10,2	–	–	2	8,6	25	141,1
Miechowice	235,6	214,1	25	156	3	18,4	12	39,7	–	–	–	–	40	214,1
Modlibórz	235,7	220,1	19	135,3	9	55,3	9	26,7	–	–	–	–	37	217,3
Mstowo	147,7	127,4	12	71,9	3	17,1	7	23,9	3	4,5	1	5	26	122,4
Nakonowska Wola	152,6	145,5	14	76,8	4	23	13	40,7	1	5	–	–	32	145,5
Niemojewo	291,6	273,7	27	163,1	2	10	11	55,6	2	7	1	2,4	43	238,1
Nowa Wieś	242,1	169,6	18	112,4	3	20,6	7	27,1	–	–	3	9,5	31	169,6
Olganowo	323,8	269,5	11	74,4	5	29	7	15	–	–	–	–	23	118,4
Osiecz Mały	324,5	285,3	20	137,4	9	53,7	17	70,1	7	17	–	–	53	278,2
Osiecz Wielki	625,4	353,4	28	200,2	5	30,3	20	92,9	4	12,3	–	–	57	335,7
Ossowo	250,5	244,2	22	136,1	4	22,4	6	30,7	–	–	–	–	32	189,2
Otmianowo	302,7	274,6	27	168,8	6	32,9	6	41	9	26,4	2	5,5	50	274,6
Paruszewice	113,7	107,1	6	45,4	2	15	–	–	1	3	–	–	9	63,4
Pieleszki	214,8	178,4	14	82,9	6	31,5	5	20,8	1	1	2	8,6	28	144,8
Pyszkowo	147,8	130,2	10	68,2	5	31	6	19,6	2	6,8	2	4,6	25	130,2
Redecz Kalny	335,9	308,8	19	134,3	1	8	11	47,4	–	–	–	–	31	189,7
Redecz Wielki	310,7	293,7	27	194,8	7	37,4	13	44,8	6	11,6	1	2,9	54	291,5
Rutkowice	338,7	225,4	12	73,4	3	17,7	19	52,3	1	1	1	2	36	146,4
Rzegocin- Rzeżewo	306,8	291,1	18	125,7	12	73,1	29	88,7	–	–	–	–	59	287,5
Siarczyce	168,5	162,5	9	71,4	6	38,8	7	39,8	3	10,5	1	2	26	162,5
Siemnowek	100,7	93,7	6	40	4	17,7	6	28	4	8	–	–	20	93,7
Sieroszewo	83,9	–	–	–	10	73,9	–	–	–	–	–	–	10	73,9

Siewiersk	323,8	259,3	20	140,4	5	38,7	–	–	–	–	–	–	25	179,1
Sławęcín	183,5	179,4	15	94,6	2	14,8	9	31,8	–	–	–	–	26	141,2
Smólsk	522,2	241,6	21	123,8	5	26,6	15	68,7	4	14,8	1	1,8	46	235,7
Sokołowo	756,9	575,8	20	200	23	206,5	5	27,3	–	–	1	3	49	436,8
Stępka	165,2	138,7	16	78,3	3	16,2	11	44,2	–	–	–	–	30	138,7
Stok	125	100,3	8	50	3	17,2	5	23,9	6	9,2	–	–	22	100,3
Stróże	155,4	149,1	12	72,8	–	–	6	28,9	–	–	–	–	18	101,7
Strzygi	346,1	334,6	26	169,4	2	9	9	35	1	1,5	–	–	38	214,9
Sułkówék	228,5	209,2	8	57,5	2	15	6	22,8	4	8	–	–	20	103,3
Sykuła	164,2	154	17	141	1	4	2	9	–	–	–	–	20	154
Szczecin	232,9	136,3	8	57,2	7	41,1	3	15,4	3	4,8	–	–	21	118,5
Szczytno	158,9	146,3	10	71,7	1	6	7	42,2	5	12,2	–	–	23	132,1
Śmiłowice	434,8	399,3	39	233,5	14	87,9	2	8,5	–	–	4	23	59	352,9
Świerna	190,6	185,1	23	121,6	1	5,1	11	48,7	2	9,7	–	–	37	185,1
Turowo	203,9	147,4	11	75,8	1	7,1	–	–	–	–	–	–	12	82,9
Uklejnica	110,7	92,9	9	64,6	2	10,6	2	6,6	–	–	–	–	13	81,8
Unisławice	389,4	352,8	28	201,8	12	62,4	20	73,5	3	5,6	2	9,5	65	352,8
Wąwał	192	180,1	15	109,1	3	15	6	21,7	1	1,6	2	10,6	27	158
Wichrowice	414,2	315,1	2	14	24	136,6	29	134	4	12,2	–	–	59	296,8
Wieniec	1280	444,6	37	249	19	117,9	7	31	1	3	1	2,6	65	403,5
Więslawice- -Dobrzelewice	607,9	313,6	30	161,1	18	88,1	14	46,4	3	3	–	–	65	298,6
Wiktorowo	148,7	144,4	15	90,7	5	32,2	3	2,6	–	–	–	–	23	125,5
Wilkowice	293,4	242,9	19	113	7	40,5	24	89,4	–	–	–	–	50	242,9
Wilkowiczki	290,5	266,5	22	127	13	72,5	10	41,3	7	21,7	1	2	53	264,5
Wistka Królewska	289,5	57,5	10	57,5	–	–	–	–	–	–	–	–	10	57,5
Wola Adamowa	249,7	231,3	20	124,7	5	37,4	10	53,7	–	–	1	3,1	36	218,9
Wola Olszowa	245,4	211,7	5	31,8	8	51,3	11	45,7	–	–	1	2	25	130,8
Wólka Paruszevska	130,2	120,6	13	78,6	2	10,8	4	17,7	–	–	2	4,8	21	111,9
Zakrzewo	469,5	259,3	33	206,9	2	9,3	10	38	4	5,1	–	–	49	259,3
Ząbin i Ząbinek	238	163,8	15	97,5	5	35,5	6	28,6	1	2,2	–	–	27	163,8
Zbijewo	257,9	184,3	19	123,1	1	6,6	10	27,2	10	16,1	–	–	40	173
Zieleniewo	179,3	127	13	86	2	15,9	6	25,1	–	–	–	–	21	127
Razem	34457,6	24891,7	2120	13413,1	650	3905,5	898	3623,2	249	510,2	92	324,3	4009	21776,3

Źródło: AAN, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124, b.p.

Tabela II. Majątki w powiecie włocławskim i ich struktura agrarna (w morgach)

Nazwa majątku	Ogólna powierzchnia	Ziemia orna	Łąki	Pastwiska i inne	Pod budynkami	Lasy	Nieużytki i place	Wody	Zarośla	Wieczysta dzierżawa	Osada młynarska	Osady	Odpadki	Granice, drogi itp.
Aleksandrowo	387	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Arciszewo	383	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Baruchowo ¹	4169	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Beszyn ²	631	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bielawy	329	316	5	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Biernatki	391	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bierzyn	588	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bilno	590	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bodzanowo ³	436	348	49	21	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bodzanówek	488	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bogusławice (z osadą Łojszewo)	952	752	120	40	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
Boniewo (z Krupkami)	565	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Borek	241	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Borzymie	733	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Borzymowice	855	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Broniszewo ⁴	285	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Brzezie	558	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Brzezie ⁵	7383	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Brzyszewo ⁶	2066 ⁷	1457	177	–	13	310	109	–	–	–	–	–	–	–
Chałupki Dziwińskie	768	286	–	–	–	482	–	–	–	–	–	–	–	–
Chałupki Rybieńskie	1012 i 219 przętów	310	–	–	–	702 i 219 przętów	–	–	–	–	–	–	–	–
Charchocin	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Chocenek i Jarantowiczki	614	438	76	11	–	16	20	52	–	–	–	–	–	–
Chocień	735	520	71	3	–	58	27	56	–	–	–	–	–	–
Chodeczek	1 647	–	–	–	–	180	75	–	–	–	–	–	–	–
Chojny	312	215	8	–	–	77	12	–	–	–	–	–	–	–
Czaple	712	450	82	–	–	102	18	–	–	–	–	–	–	–
Czerniewice lit. A i B	506	440	47	2	–	–	17	–	–	–	–	–	–	–
Czerniewiczki	365	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Czuple	285	187	65	–	–	–	33	–	–	–	–	–	–	–
Dąbek (Dąbek–Stok)	339	318	11	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
Dąbie	1168	653	154	325	–	–	38	–	–	–	–	–	–	–
Dąbrowa	239	210	21	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Dąbrówka Folwarczna lit. A i B	239	209	25	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–

¹ W skład dóbr wchodziły: Cieślikowo, Kretki, Leonowo, Lubiaty Czarne, Okna, Radziszewo, Skrzyneczki, Skrzynki, Strzały, Trzebowo, Trzebówek, Zakrzewiec i Zakrzewo.

² Dobra składały się z folwarków i osad: osada Józefowo, Kanibród, Kowalki, Sokulec, część Szewa Małego, Ziemowizna oraz osada młyńska Ziemowizna.

³ SGKP, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 176, podano, że było 391 mórg ziemi dworskiej.

⁴ Tamże, s. 235, informacja, że Broniszewo liczyło 295 mórg.

⁵ W skład dóbr wchodziły: Aleksandrowo, Dubielewo, Jaranówek, Klementynów, Leopoldowo, Machnacz, Marianki, Mazury, Mieczysław, Siedlimin i Witoldówek.

⁶ Oprócz Brzyszewa w skład dóbr wchodziły: Biele, Długie i Sobiczewy.

⁷ Powierzchnia poszczególnych majątków wynosiła: Biele – 297 mórg, Brzyszewo – 805 mórg, Długie – 209 mórg, Sobiczewy – 753 mórg, w tym 310 mórg lasów. Zob. SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 429.

Dąbrówka Połajewska	268	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dębice	2257	758	666	228	–	435	171	–	–	–	–	–	–	–
Dębina	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dobra Kowal miasto ⁸	174	113	53	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Dobrzelewie	506	282	52	22	–	126	22	–	2	–	–	–	–	–
Dziadowo	341	297	32	–	–	–	10	2	–	–	–	–	–	–
Dziankowo	465	369	31	3	–	50	2	–	16	–	–	–	–	–
Dziankówek	367	257	47	–	–	50	13	–	–	–	–	–	–	–
Dziardonice	335	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dziewczopólko	190	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dziwie	328	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Falborek	520	422	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Falborz	901	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gagowy	890	681	–	–	–	126	–	–	–	–	–	–	–	–
Gole	1145	841	20	12	–	248	24	–	–	–	–	–	–	–
Gołaszewo	525	307	22	–	–	145	18	–	33	–	–	–	–	–
Grabina (Grabiny)	155	109	44	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Grodno	837	277	23	3	–	475	21	30	3	–	5	–	–	–
Grodztwo Kowal	2300	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gróbce ⁹	446	361	32	–	–	39	14	–	–	–	–	–	–	–
Grójczyk ¹⁰	576	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Grójec	628	309	84	30	–	130	12	45	18	–	–	–	–	–
Gustorzyn	858	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ignalin	255	237	6	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–	–
Jagielszczyzna	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Janiszewko	907	201	58	–	–	629	19	–	–	–	–	–	–	–
Janiszewo	315	223	84	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
Janowo	310	302	–	–	–	–	6	2	–	–	–	–	–	–
Janowo	462	396	48	–	–	–	18	–	–	–	–	–	–	–
Jaranowo	2058	1450	64	–	–	482	62	–	–	–	–	–	–	–
Jarnówek	1080	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jasieniec Nowy	136	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jądrowice	650	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Józefowo	240	201	22	–	–	–	17	–	–	–	–	–	–	–
Kaliska	615	460	60	22	–	63	10	–	–	–	–	–	–	–
Kamienna ¹¹	1574	–	–	–	–	639	168	–	–	–	–	–	–	–

⁸ Należały do nich Wójtowstwo oraz wsie Płaszczyna i Wójtowskie Jeziora.

⁹ Z Gróbczykami.

¹⁰ Na dobra składały się Grójczyk, Klawisz oraz dezerta Bożygnew.

¹¹ Z Kretkowem i Rutkowicami.

Kaniewo ¹²	720	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Katarzyna	599	594	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kazanie	757	577	79	22	–	61	18	–	–	–	–	–	–	–
Kąkowa Wola	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kąty ¹³	270	270	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kępka Księża	120	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kępka Szlachecka	482	278	141	–	–	–	16	47	–	–	–	–	–	–
Kłóbka	672	450	113	68	–	4	37	–	–	–	–	–	–	–
Kłótno	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kobyła Łąka ¹⁴	786	522	113	30	–	82	30	1	8	–	–	–	–	–
Kołomia	515	461	24	–	–	–	29	1	–	–	–	–	–	–
Koniec ¹⁵	1583	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Korzeszynek	280	213	57	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
Kostulin	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Krajanki	195	161	29	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Kromszewice	620	466	40	–	–	–	114	–	–	–	–	–	–	–
Krowice	651	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Krukowo	477	317	57	29	–	64	10	–	–	–	–	–	–	–
Kruszyn	1515	940	118	145	–	258	58	–	–	–	–	–	–	–
Kruszynek	572	402	88	61	–	–	19	2	–	–	–	–	–	–
Krzewie	772	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kubłowo	797	135	–	–	–	662	–	–	–	–	–	–	–	–
Kucice	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kuczyna	335	291	12	23	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–
Kurowo	1135	880	–	–	–	255	–	–	–	–	–	–	–	–
Kuźnice	455	415	14	5	–	–	22	–	–	–	–	–	–	–
Lijewo	125	113	3	2	–	–	7	–	–	–	–	–	–	–
Lipiny Wienieckie	415	358	49	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Lisek–Błazejewo ¹⁶	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lubieniec	797	660	–	–	–	110	27	–	–	–	–	–	–	–
Lubień	1030	529	58	–	–	170	273	–	–	–	–	–	–	–
Lubomin	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lubraniec	387	251	25	–	–	97	14	–	–	–	–	–	–	–
Lubrańczyk	481	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lunewil	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

¹² Z Jerzmanowem.

¹³ SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 943 podaje, że Kąty liczyły ok. 400 mórg.

¹⁴ Razem z nomenklaturami Szczerkowo i Łysa Góra oraz wsiami Brzozowo (100 mórg) i Kobyła Łąka (80 mórg). Zob. SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 209–210.

¹⁵ Oprócz Końca, w skład dóbr wchodziły: Biernatki, Kwilno oraz Lubrańczyk.

¹⁶ Dobra te składały się z: Byczej Łąki, Józefowa, Korabieckiego, Krzywego Błota Nowego, Starego oraz Górnego, Łasicy, Łuby, Modzerowa, Okrągłego, Ostrów Wielkiego i Małego, Oszczywilka, Papieżki Porazy, Przyrudy, Przytułka, Różanowa, Rudy, Rybnicy, Suchykiem, Swiecka, Wydowa.

Lutobórz	666	522	46	1	–	41	14	43	–	–	–	–	–	–
Ładne	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Łagiewniki ¹⁷	320	201	–	21	–	–	98	–	–	–	–	–	–	–
Łakno	332	258	–	–	–	40	34	–	–	–	–	–	–	–
Łania	503	366	78	35	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–
Łania ¹⁸	764	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Łączewna	470,5	449	–	–	–	21,5	–	–	–	–	–	–	–	–
Łączewna	602	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Łąki Markowe	406	313	74	2	–	–	17	–	–	–	–	–	–	–
Łąki Wielkie	575	430	62	–	–	64	13	7	–	–	–	–	–	–
Łąki Zwiastowe ¹⁹	326	245	58	–	–	–	9	10	–	–	4	–	–	–
Łopatki ²⁰	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ługowiska	248	161	7	–	–	–	4	76	–	–	–	–	–	–
Markowo	188	161	18	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–
Mazury	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Michałowo	165	121	7	9	–	26	2	–	–	–	–	–	–	–
Miechowice	455	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mielinek ²¹	612	267	73	7	–	233	8	24	–	–	–	–	–	–
Mikołajki lit. A	143	125	13	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Mikołajki lit. B	149	128	16	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Milżyn	563	454	80	6	–	–	23	–	–	–	–	–	–	–
Milżynek	443	335	96	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–	–
Modlibórz	494	434	–	–	–	60	–	–	–	–	–	–	–	–
Morzyce	322	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mstowo	339	307	23	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–
Myszk	235	175	–	–	–	–	–	60	–	–	–	–	–	–
Nakonowo	1052	566	106	222	–	91	67	–	–	–	–	–	–	–
Narty ²²	810	604	45	–	5	106	3	17	–	–	–	–	–	30
Niemojewo	584	522	33	–	–	7	14	8	–	–	–	–	–	–
Nowa Wieś	300	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nowa Wieś ²³	1370	666	60	18	–	430	48	–	–	–	–	148	–	–
Nowiny	209	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Okna	363	176	182	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Olganowo	691	556	36	61	–	2	29	–	–	–	–	–	–	–

¹⁷ Z osadą młyńską Diabelek.

¹⁸ Wspólnie z Dębnią, Łanietami i Ogorzelewem.

¹⁹ Z nomenklaturą Żółdek.

²⁰ W skład dóbr wchodziły: Adaminowo; Bartnica; Dąb: Wielki, Mały, Polski, Borowy; Jazy, Kosinowo, Kukowy, Laski, Łączka, Martwe, Michałki, Mostki, Mursk, Plantowszczyzna, Przysylka, Ruda, Skoki Wielkie i Małe, Smolnik, Stasin, Winne Leśne, Witki Szlacheckie, Wojtowskie, Załysie oraz Zuzalka.

²¹ Z osadą Uklejnicą.

²² Wspólnie z folwarkiem Cegielią.

²³ Dobra te składały się z: Nowej Wsi, Michałowa, nomenklatury Utraty oraz Mielęcina.

Osiecz Wielki ²⁴	3928	2143	396	108	–	1 078	128	13	–	–	–	62	–	–
Ossowo	475	455	8	–	–	–	8	–	4	–	40	–	–	–
Ossówek lit. B i C	315	267	32	–	–	9	7	–	–	–	–	–	–	–
Otmianowo	595	465	99	–	–	2	29	–	–	–	–	–	–	–
Paruszewice	213	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Patrowo	285	238	14	23	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
Piaski	703	500	59	26	–	75	41	–	–	–	–	–	–	–
Pieleszki	739	493	–	–	–	246	–	–	–	–	–	–	–	–
Poddębice	493	424	37	–	–	–	31	1	–	–	–	–	–	–
Polówka	313	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Popowiczki	154	141	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Potok	150	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Potok	512	170	89	90	–	44	119	–	–	–	–	–	–	–
Prosno	389	244	69	–	–	63	13	–	–	–	–	–	–	–
Psary	246	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pyszkowo	840	702	82	25	–	7	24	–	–	–	–	–	–	–
Rabinowo	292	232	23	2	–	17	18	–	–	–	–	–	–	–
Redecz Kalny	661	613	27	–	–	–	21	–	–	–	–	–	–	–
Redecz Krukowy	683	557	107	–	–	–	19	–	–	–	–	–	–	–
Redecz Wielki	905	844	37	2	–	–	22	–	–	–	–	–	–	–
Rybno	686	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rzadka Wola	659	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rzegocin ²⁵	363	145	90	–	–	120	4	–	4	–	–	–	–	–
Rzeżewo	1962	1468	206	15	–	172	101	–	–	–	–	–	–	–
Sadok	180	161	6	11	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Sarnowo	303	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Siarczyce	301	287	7	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	–
Siemiony	416	371	18	–	–	16	11	–	–	–	–	–	–	–
Siemnówek	504	401	65	19	–	–	19	–	–	–	–	–	–	–
Sieroszewo	150	130	15	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Siewiersk	560	404	56	17	–	–	19	64	–	–	–	–	–	–
Skaszyn ²⁶	352	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Skibice	466	410	19	24	–	–	13	–	–	–	–	–	–	–
Sławęcín	377	324	22	20	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
Smólsk	604	436	21	–	–	57	38	–	–	–	–	36	16	–
Sokołowo	1407	959	53	3	–	330	62	–	–	–	–	–	–	–
Stary Brześć	578	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

²⁴ W skład dóbr Osiecz Wielki wchodziły folwarki: Arciszewo, Bierzyn, Kucice, Osiecz Mały i Wielki, Wólka Paruszeńska, osada młyńska Uklejnica, nomenklatura Dziewczoraj, oraz wsie Osiecz Mały i Wielki.

²⁵ Razem z nomenklaturą Sosnowo, liczył łącznie 337 mórg, w tym: grunty orne i ogrody – 162 mórg, łąki – 102 morgi, pastwiska – 55 mórg, lasów – 4 morgi i nieużytki – 8 mórg, zob. SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 141.

²⁶ Do Skaszyna należały następujące przyległości: Chrustowo, Górki, Janin, Jastrząbek, Józefowo, Leonowo, Łódź, Ostrowy, Smogorzewo, Wilhelmowo, Wiktorowo oraz Wypychy. Obejmowały 322 mórg ziemi, zob. SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 659.

Stępka	382	263	27	–	–	77	15	–	–	–	–	–	–	–
Stok	219	198	12	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–
Stróże	286	233	31	10	–	6	6	–	–	–	–	–	–	–
Strzygi	1597	493	48	14	–	895	147	–	–	–	–	–	–	–
Strzyżki	293	269	9	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–	–
Sułkowo	988	886	54	1	–	–	47	–	–	–	–	–	–	–
Sułkówek	516	339	34	6	–	122	15	–	–	–	–	–	–	–
Sykuła	295	267	16	2	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–
Szatki	273	262	–	–	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–
Szczecin	302	190	88	4	–	–	20	–	–	–	–	–	–	–
Szczutkowo ²⁷	754	527	49	29	–	115	25	9	–	–	–	–	–	–
Szczytno	330	263	43	13	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–
Szewo Wielkie	354	258	27	21	–	–	46	–	–	–	–	–	–	–
Śmiłowice	1148	975	115	–	–	–	58	–	–	–	–	–	–	–
Świątniki	768	543	203	–	–	–	22	–	–	–	–	–	–	–
Świernia	390	372	–	–	–	–	7	3	8	–	–	–	–	–
Świętosław	479	440	6	–	–	19	14	–	–	–	–	–	–	–
Świętosławice	261	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Telażna	830	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Trzebowo	1024	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Trzeszczon	350	260	43	36	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–
Turowo	385	289	34	41	–	–	21	–	–	–	–	–	–	–
Unisławice	928	697	106	13	–	86	26	–	–	–	–	–	–	–
Warząchewka	169	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wąwał	410	367	28	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–	–
Wichrowice	803	751	18	–	–	6	28	–	–	–	–	–	–	–
Wieniec	2027	728	209	23	–	1 000	34	33	–	–	–	–	–	–
Więslawice	1263	526	182	71	–	451	33	–	–	–	–	–	–	–
Wiktorowo Stare	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wilkowice	607	528	41	–	–	24	14	–	–	–	–	–	–	–
Wilkowiczki	586	470	85	13	–	–	18	–	–	–	–	–	–	–
Wistka Królewska Ładno	1509	453	393	271	–	65	327	–	–	–	–	–	–	–
Wistka Szlachecka	791	363	50	–	–	339	23	–	5	10	–	–	–	–
Wola Adamowa	501	464	17	–	–	–	20	–	–	–	–	–	–	–
Wola Dziankowska	309	278	24	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	–
Wola Nakonowska ²⁸	700	647	32	–	–	–	21	–	–	–	–	–	–	–
Wola Olszowa ²⁹	793	597	73	63	–	31	29	–	–	–	–	–	–	–

²⁷ Do folwarku należały przyległości: Hulanka, Janowo, Józefowo, Łopatki, Smolarka, Pińczata oraz Zakrzewek.

²⁸ SGK, t. 6, Warszawa 1885, s. 888, podaje, że majątek liczył 710 mórg.

²⁹ Tamże, t. 7, Warszawa 1886, s. 511, informuje, że folwark miał powierzchnię 770 mórg.

Wola Sosnowa	586	537	35	–	–	–	14	–	–	–	–	–	–	–
Wolica Stara	328	275	38	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–	–
Wójtówka	150	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wymysłów	265	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zakrzewiec	196	93	3	95	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–
Zakrzewo	763	591	42	9	–	114	7	–	–	–	–	–	–	–
Zalesie (Zalesie Pieleшки)	777	505	43	8	–	198	23	–	–	–	–	–	–	–
Zazdrość	127	125	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Ząbin i Ząbinek	481	344	119	–	–	–	18	–	–	–	–	–	–	–
Zbijewek	551	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zbijewo	1164	795	48	78	–	213	30	–	–	–	–	–	–	–
Zgłowiączka	139	107	15	9	–	–	8	–	–	–	–	–	–	–
Zieleniec	431	144	115	–	–	171	2	–	–	–	–	–	–	–
Zieleniewo	325	273	35	2	–	–	15	–	–	–	–	–	–	–
Żurawice	620	524	35	15	–	4	20	–	–	–	22	–	–	–
Żydowo	616	552	21	14	–	4	25	–	–	–	–	–	–	–
Żydówek	423	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Razem	141 162 i 69 prętów	66 832	8800	2735	18	14 625 i 69 prętów	4213	624	101	10	71	246	16	30

Źródło: *SGKP*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902.

Spis fotografii

Fot. 1. Antoni Kretkowski (pierwszy z prawej w środkowym rzędzie) jako uczeń klasy 7 Gimnazjum Ziemi Kujawskiej we Włocławku, fot. T. Gutkowski, 16 XI 1916 r. (ze zbiorów Anny Święcickiej z Nowej Zawady)	70
Fot. 2. Zbigniew Misiewicz w czasie nauki w Państwowej Wyższej Szkole Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, fot. n.n. (ze zbiorów Juliana Misiewicza z Oxfordu).....	78
Fot. 3. Dwór w Pyszkowie, fot. n.n., k. XIX w. (ze zbiorów Elżbiety Ormezowskiej z Łodzi).....	98
Fot. 4. dwór w Beszynie, fot. n.n. (ze zbiorów Ewy Reeves z Warszawy)	101
Fot. 5. Dwór w Dębicach. Biblioteka z wyjściem do oranżerii, fot. n.n. (ze zbiorów Elżbiety Kosseckiej z Warszawy).....	102
Fot. 6. Pokój sypialny właścicieli majątku Brzyszcza, fot. n.n., 1926 r. (ze zbiorów Elżbiety Morzyckiej- -Markowskiej z Podkowy Leśnej)	103
Fot. 7. Fragment parku przydworskiego w Śmiłowicach, fot. n.n., 1937 r. (Biblioteka Narodowa, F.50104/AFF.II-50)	106
Fot. 8. Spichrz w majątku Bodzanówek, fot. n.n., ok. 1940 r. (ze zbiorów Wojciecha Dmochowskiego z Redy).....	109
Fot. 9. Owce z hodowli w Brzeziu-Wieńcu, fot. n.n., (ze zbiorów Grażyny Ode- -Zwolińskiej z Włocławka).....	275
Fot. 10. Dwór i szklarnie w Pieleszkach-Zalesie, fot. n.n. (ze zbiorów Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry).....	300
Fot. 11. Cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim (ze zbiorów Konrada Jaroszewskiego z Brześcia Kujawskiego, udostępnił Krystian Zieliński z Warszawy)	331
Fot. 12. Zarząd Cukrowni „Choceń” w Choceniu. Pierwszy rząd od lewej: inż. Wacław Popławski – chemik, inż. Stefan Gockowski – chemik, Bolesław Jankowski – inspektor plantacji, Bogdan Romanowski – wicedyrektor. Drugi rząd od lewej: Goździalski – kolejarz, N.N., N.N., Franciszek Antoniewski – zmianowy, N.N., Zawadzki – magazynier, N.N., fot. n.n. (ze zbiorów Anny Święcickiej z Nowej Zawady).....	341
Fot. 13. Gorzelnia w Dubielewie, fot. n.n., 16 X 1940 r. (ze zbiorów Krystiana Zielińskiego z Warszawy).....	362
Fot. 14. Zakłady Ceramiczne „Rumaki”, wyk.: Zakład Fotograficzny „Karol Szałwiński”, przed 1939 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku)	389

Fot. 15. Pracownicy Zakładów Ceramicznych „Rumaki” w Sokołowie, fot. n.n. (ze zbiorów Krystiana Zielińskiego z Warszawy)	391
Fot. 16. Obora rasy oldenburskiej z Wichrowic, fot. n.n., 1928 (źródło: APToW, SPW 1918–1939, sygn. 942).....	407
Fot. 17. Prezes Antoni Byszewski (drugi z prawej w dolnym rzędzie) w otoczeniu pracowników biura Kujawskiego OTR, fot. n.n., 9 III 1929 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku)	445
Fot. 18. Szkoła żeńska w Kruszynku, fot. n.n., Kruszynek po 1904 r. (zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, MK 1344)	480
Fot. 19. Tadeusz Około-Kułak, fot. n.n., ok. 1920 r. (ze zbiorów Jerzego Cichalewskiego z Krakowa).....	499

Spis tabel

Tabela 1. Liczba mieszkańców powiatu wrocławskiego z miastami w latach 1869–1913	25
Tabela 2. Wysokość wysiewów roślin w powiecie wrocławskim w wybranych latach II poł. XIX w. (w czwartym).....	28
Tabela 3. Wysokość zbiorów roślin w powiecie wrocławskim w wybranych latach II poł. XIX w. (w czwartym)	29
Tabela 4. Wielkość zbiorów w powiecie wrocławskim w latach 1902–1911 (w czwartym)	29
Tabela 5. Struktura wyznaniowa powiatu wrocławskiego w 1931 r.	45
Tabela 6. Czas powstania i styl/cechy dworów/pałaców w powiecie wrocławskim	91
Tabela 7. Budynki gospodarcze majątku Ząbin (stan na 24 czerwca 1946 r.).....	110
Tabela 8. Podział ziemi majątków wg jej użytkowania na rok 1865 (w morgach)	119
Tabela 9. Struktura majątków w powiecie wrocławskim w l. 1880–1902 (powierzchnia w morgach)	123
Tabela 10. Struktura gruntów majątków w gminach powiatu wrocławskiego w 1901 r. (w morgach).....	124
Tabela 11. Struktura majątków w powiecie wrocławskim w 1921 r. (w ha)	126
Tabela 12. Struktura użytkowania ziemi w majątkach w powiecie wrocławskim w 1921 r. (w ha)	127
Tabela 13. Likwidacja serwitutów w powiecie wrocławskim w l. 1919–1927	137
Tabela 14. Likwidacja serwitutów w gminie Pyszkowo w latach 1921–1931	145
Tabela 15. Parcelacja majątków ziemskich w latach 1919–1926 w ha	152
Tabela 16. Różnica parcelacji w latach 1919–1926.....	152
Tabela 17. Lista nabywców działek z parcelowanego majątku Bodzanowo Wielkie w 1926 r.	162
Tabela 18. Lista nabywców działek z parcelowanego majątku Kromszewice w latach 1926–1927	170
Tabela 19. Koszty prowadzenia majątków ziemskich w powiatach lipnowskim, niezawskim i wrocławskim w latach 1930–1933 w przeliczeniu na 1 ha (w zł)	189
Tabela 20. Płaca najemników w majątkach Wrocławskiego w 1908 r.*	191
Tabela 21. Wykaz majątków ziemskich powiatu wrocławskiego przeznaczonych na licytację w 1931 r.	198
Tabela 22. Indeksy cen w Polsce w latach 1922–1928.....	206

Tabela 23. Prywatne majątki ziemskie w powiecie włocławskim o powierzchni powyżej 100 ha.....	217
Tabela 24. Podział ziemi z reformy rolnej wg grup parcelantów	221
Tabela 25. Przeciętny nadział w ha w powiecie włocławskim	222
Tabela 26. Przydział inwentarza żywego dla nabywców działek w powiecie włocławskim (stan na 31 grudnia 1946 r.)	223
Tabela 27. Przydział narzędzi i maszyn rolniczych w powiecie włocławskim (stan na 31 grudnia 1946 r.).....	224
Tabela 28. Powierzchnia zasiewów w Królestwie Polskim w latach 1901–1912 w tysiącach ha.....	228
Tabela 29. Wysiew roślin w majątkach ziemskich w powiecie włocławskim w latach 1873—1896 (w czwartkach).....	231
Tabela 30. Zbiór plonów w majątkach ziemskich w powiecie włocławskim w latach 1873—1896 (w czwartkach).....	234
Tabela 31. Wysokość plonów w powiecie włocławskim w latach 1902–1911 (w czwartkach).....	238
Tabela 32. Powierzchnia zasiewów w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego w 1929 r.	240
Tabela 33. Wielkość upraw w gminie Pyszkowo (w ha)	242
Tabela 34. Obszar zasiewów i wysokość plonów w dobrach Brzezie w latach 1935–1938	243
Tabela 35. Wielkość plantacji dworskich i plonów buraków cukrowych dostarczanych do cukrowni „Chocień” w Choceniu	244
Tabela 36. Wielkość pogłowia zwierząt w majątkach ziemskich w gminach powiatu włocławskiego w 1899 r. (w sztukach).....	247
Tabela 37. Pogłowie koni w majątku Brzezie w latach 1935–1938	253
Tabela 38. Pogłowie trzody chlewnej w powiecie włocławskim w latach 1919–1927 (w sztukach).....	268
Tabela 39. Pogłowie owiec w majątkach ziemskich Włocławskiego w l. 1929–1938 (w sztukach).....	272
Tabela 40. Pogłowie owiec w majątku Brzezie w latach 1935–1938 (w sztukach)	275
Tabela 41. Spis gospodarstw rybnych w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego w 1922 r.	279

Tabela 42. Powierzchnia lasów prywatnej wielkiej własności w gminach powiatu wrocławskiego w 1909 r. (w dziesięcinach)	303
Tabela 43. Maszyny w majątkach powiatu wrocławskiego (1921 r.)	311
Tabela 44. Zużycie nawozów mineralnych w Królestwie Polskim w latach 1906, 1909 i 1912 (w kg).....	314
Tabela 45. Zastosowanie nawozów w majątku Ossowo ok. 1870 r. (w funtach)	316
Tabela 46. Użycie nawozów mineralnych w powiecie wrocławskim w 1931 r. (w q). 317	
Tabela 47. Udział majątków ziemskich w spółkach wodnych we Wrocławskim (stan na 1928 r.)	321
Tabela 48. Wielkość produkcji cukru białego w cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim w latach 1917–1932 (w ctn. mtr.).....	333
Tabela 49. Sieć kolejki wąskotorowej cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim wybudowana w latach 1920–1927	334
Tabela 50. Skład zarządów Cukrowni „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim w okresie międzywojennym	337
Tabela 51. Skład zarządów Cukrowni „Chocień” w Choceniu w okresie międzywojennym	342
Tabela 52. Ilość fabryk oraz wielkość produkcji krochmalni w Królestwie Polskim w latach 1873–1912	346
Tabela 53. Skład Rad Nadzorczych, Zarządów (Komitetów Wykonawczych) oraz wykaz Dyrektorów Kujawskiej Spółdzielczej Przetwórni Mięsnej w Czerniewicach w latach 1934–1938	356
Tabela 54. Skład zarządu i komisji rewizyjnej „Mleczarnia Parowa Czerniewice, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” w l. 1924–1938.....	377
Tabela 55. Skład Zarządu u Rady Nadzorczej „Mleczarni Parowej «Lubraniec» w Lubrańcu, Spółdzielni z odpowiedzialnością udziałami” w latach 1932–1939... 379	
Tabela 56. Rozwój przemysłu mineralnego ziemiańskiego w Królestwie Polskim w latach 1879–1913	385
Tabela 57. Wielkość produkcji w betoniarni dóbr Brzezine w latach 1928–1938 (w sztukach).....	393
Tabela 58. Ilość sprzedanych odlewów (w kg) i maszyn (sztuki) oraz ich wartość (w zł) w latach 1923–1927	397
Tabela 59. Zarządy kół ZKZ w powiecie wrocławskim w latach 1907–1913.....	413

Tabela 60. Wykaz ziemian jako członków Wydziału Powiatowego, Sejmiku Powiatowego i Rady Powiatowej Starostwa Włocławskiego w latach 1918–1939	425
Tabela 61. Skład zarządu Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego (1907–1930) i Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych (1931–1939)....	438
Tabela 62. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego w gminnych komisjach szacunkowych (1916 r.)	449
Tabela 63. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego będących delegatami taksowymi i melioracyjnymi TKZ	453
Tabela 64. Skład zarządu Oddziału Włocławskiego ZZ z lat 1919-1921, 1924, 1928–1931, 1934 i 1938	456
Tabela 65. Wykaz ziemian powiatu włocławskiego członków oddziału włocławskiego ZZ w 1917 r.	458

Spis wykresów

Wykres 1. Wielkość pogłowia zwierząt hodowlanych powiatu włocławskiego w 1907 r. (w sztukach).....	32
Wykres 2. Struktura wyznaniowa powiatu włocławskiego w 1921 r.	44
Wykres 3. Liczba umów rejestrowana w biurze Komisarza do spraw Włościańskich Powiatu Włocławskiego.....	140
Wykres 4. Wykres. Hodowla koni w majątkach ziemskich powiatu włocławskiego w latach 1929–1938	251
Wykres 5 Pogłowie bydła w Królestwie Polskim w l. 1869–1912 (w sztukach)	260
Wykres 6. Pogłowie bydła w majątkach powiatu włocławskiego w latach 1929–1938 (w sztukach).....	263
Wykres 7. Pogłowie trzody chlewnej w Królestwie Polskim w latach 1869–1912 (w sztukach).....	267
Wykres 8. Pogłowie owiec w powiecie włocławskim w latach 1902–1911 (w sztukach)	271
Wykres 9. Pogłowie owiec w powiecie włocławskim w latach 1918–1927 (w sztukach)	272
Wykres 10. Liczba drobiu w powiecie włocławskim w latach 1918–1927 (w sztukach)	277
Wykres 11. Zużycie nawozów mineralnych w Polsce w latach 1919–1932 (w tonach)	315
Wykres 12. Liczba cukrowni w Królestwie Polskim w wybranych latach XIX i XX w.	326
Wykres 13. Wielkość obszaru plantacji buraków cukrowych dla cukrowni „Chocień” w Choceniu w latach 1916–1924 (w morgach)	343
Wykres 14. Ilość trzody chlewnej dostarczonej do rzeźni w Czerniewicach w 1912 r. (w sztukach).....	353
Wykres 15. Ilość trzody chlewnej dostarczonej do rzeźni w Czerniewicach w 1913 r. (w sztukach).....	353
Wykres 16. Wielkość produkcji „Gleba. Spółka Ziemiańska Producentów Cykorii Rutkowski, Lissowski i Spółka” w latach 1919–1927 (w kg).....	367
Wykres 17. Liczba tartaków ziemiańskich w Królestwie Polskim w latach 1879–1913	381
Wykres 18. Liczba członków Kujawskiego OTR w latach 1908–1927	446

Wykres 19. Liczba uczniów i absolwentów Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu w latach 1926—1937	484

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum II Liceum Ogólnokształcącego im. T. Kościuszki w Kaliszu

Odpis świadectwa dojrzałości Kazimierza Glińskiego

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Centralne Towarzystwo Rolnicze i inne organizacje rolnicze [1887, 1902] 1906–1939, sygn. 477

Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w Warszawie 1945–1951, sygn. 2124

Rada Spółdzielcza w Warszawie [1918–1921] 1922–1939, sygn. 1638

Zjednoczony Bank Ziemiański SA w Warszawie [1922–1929] 1930–1950 [1951–1952], sygn. 57, 110-111, 120, 338, 445.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku

Akta Gimnazjum i Liceum im. Jana Długosza, sygn. AGJDług. Nr 35

Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku, sygn. AKDWł pers. 5, pers. 171, pers. 328

Historia kościoła i parafii Wieniec, oprac. S. Chodyński, [Włocławek] 1918, Prace dyplomowe, sygn. 9233.

Księgi metrykalne parafii Nawiedzenia N.M.P. w Boniewie, sygn. 511163/2

Księgi metrykalne parafii Św. Prokopa w Kłóbce, sygn. 5111223/8

Przeradzki A., *Kronika parafii Boniewo*, Akta parafii Boniewo, sygn. 510141

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Warszawski Oddział Banku Ziemskiego Włocławskiego dla guberni warszawskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i łomżyńskiej 1867, 1884–1918 (Warszawskoje Otdielenije Kriestjanskogo Poziemielnogo Banka na guberniju: warszawskuju, płockuju, radomskuju, suwałkskuju i łomżynskuju), sygn. 5, 70, 75

Zbiór kartograficzny, sygn. 536-16

Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie

Wydział III Statystyki Rolnictwa, sygn. 4252/310

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Delegatura w Bydgoszczy

IPN By 030/1 (Sprawozdania Szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, dotyczące pracy agenturalno-operacyjnej z 1945 r.)

IPN By 063/1 (Sprawozdania dekadowe Kierownika Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku do Szefa Wojewódzkiego urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy z 1945 r.)

IPN By 063/81 (Wykaz zatrzymanych przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Włocławku za przynależność do niemieckiej listy narodowej oraz współpracę z okupantem hitlerowskim).

IPN By 105/3 (Akta Sądu Grodzkiego we Włocławku w sprawie: Franciszka i Haliny małż. Kuesterów oraz Anny i Alicji Kuesterówien o rehabilitację).

IPN By 105/41 (Akta z wniosku Olgi Busse o rehabilitację), t. 1.

IPN By 106/3 (Akta w sprawie rehabilitacyjnej Zofii Bligie).

IPN By 108/10 (Akta z wniosku Teresy Marii Sojeckiej o rehabilitację)

IPN By 108/68 (Akta z wniosku Joanny Halweg o rehabilitację).

IPN By 108/69 (Akta z wniosku Juliusza Liedtke o rehabilitację).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

IPN BU 0423/4638 (Sprawa operacyjna dot. Wanda Kronenberg vel Wera Lidia Alicja Brzeska/Jasiłkowska, imię ojca: Leopold Jan, ur. 02-05-1922 r. Agentka Gestapo, pseudonim „Lida)

Archiwum Naukowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

teczka Szczytno gm. Choceń nr inwentarzowy 4791

Archiwum Ochotniczej Straży Pożarnej w Boniewie

Kronika Ochotniczej Straży Pożarnej w Boniewie

Archiwum Oddziału Kujawskiego PTTK we Włocławku

Kronika działalności Oddziału Kujawskiego PTK-PTTK 1908–1958, oprac. H. Gnatowska, współ. H. Wawrzyniak, M. Łotecka, mps., Włocławek

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu 1920–1939, sygn. 1308, 3316

Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu [1851] 1925–1939 [1961], sygn. 1230-1231, 1233-1234, 1701, 5112, 6284, 8146, 8149

Wojewódzki Urząd Ziemski Pomorski w Bydgoszczy 1944–1950, 1954, sygn. 37, 49, 106

Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Cieszynie

Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie 1920–1938 sygn. 1, 4, 5

Archiwum Państwowe w Łodzi

Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Łodzi 1846–1945, sygn. 927, sygn. 942, 943, 945, 946, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 965, 966

Archiwum Państwowe w Płocku

Okręgowy Urząd Ziemski w Płocku [1909] 1918–1923 [1936], sygn. 96, 141, 148-149, 280-282

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Urząd Powierniczy w Poznaniu [1907–1939] 1939–1945 (Treuhandstelle Posen [1907–1939] 1939–1945), sygn. 2938-2942, 3813, 7207-7210, 13625-13627

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Dąbie (pow. kolski), sygn. 108

Archiwum Państwowe w Radomiu

Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Błędów, sygn. A7

Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku

Akta Gminy Bądkowo powiat nieszawski 1886–1930, sygn. 3

Akta gminy Pyszkowo powiat włocławski 1930–1941, sygn. 2

Akta Notariusza Bohdana Kowalewskiego z Włocławka z lat 1918–1933, sygn. 8, 16-17, 19, 23, 25, 52, 58

Akta Notariusza Karola Potrzebowskiego z Dobrzynia n/Wisłą i z Włocławka (od 1898 r.) 1889–1918, sygn. 47, 49, 57, 59

Akta rejestru handlowego i rejestru spółdzielni sądów we Włocławku [1909] 1917–1985, sygn. 560

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Boniewo, sygn. 42, 78, 84, 119-120, 134

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Brześć Kujawski, sygn. 102, 198, 229, 237

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Chocień, sygn. 200, 233

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Chodecz, sygn. 175, 195

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Wieniec, sygn. 228

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Włocławek, sygn. 120

Akta Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego Okręgu Izbica Kujawska, sygn. 16, 26

Cesarsko-Niemiecki Szef Powiatu Włocławskiego 1914–1918 [Kaiserlich Deutscher Kreischef in Wloclawek 1914–1918], sygn. 69, 105, 175.

Cukrownia „Brześć Kujawski” w Brześciu Kujawskim 1899–1946, sygn. 71, 72, 82

Komenda Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego we Włocławku 1918–1938, sygn. 82, 95

Komisarz do spraw Włościańskich Powiatu Włocławskiego 1864–1915 [Komissar po Krestinaskim Belam Wloclavskiego Uezda 1864–1915], sygn. 43-44, 109

Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Włocławskiego 1928–1950, sygn. 86

Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku [1797] 1824–1999 [2011], sygn. I/28, I/81, I/85, I/420, I/464, I/576, I/578, 5/69, 7/31, 7/57, 7/126, 10/475

Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Chodecz, sygn. 73, 97, 102, 169, 184, 200, 204, 208, 211

Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku, sygn. 37, 103

Majętność Brzezcie 1937–1938, sygn. 1

Naczelnik Powiatu Włocławskiego 1808–1866 [1889], sygn. 331, 345, 406, 796, 826, 1-dopływ, 2 – dopływ,

Powiatowe Biuro Geodezji i Urzędzeń Rolnych we Włocławku [1945] 1962–1975, sygn. 70, 81, 148, 196, 203, 207, 251, 280, 548

Powiatowy Urząd Rozjemczy do Spraw Majątkowych Posiadaczy Gospodarstw Wiejskich we Włocławku 1932–1939, sygn. 442, 597

Powiatowy Urząd Ziemski 1918–1935, sygn. 53, 63, 87, 120, 124, 128, 138, 142–143, 195

Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku 1945–1946 [1948], sygn. 3, 5, 14–15, 50, 74, 89

Sąd Okręgowy we Włocławku i Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku 1917–1939 [1955], sygn. 288, 2369, 2535, 3/54, 3/66

Sąd Pokoju w Brześciu Kujawskim powiat włocławski 1922–1927, sygn. 4

Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939, sygn. 330, 337–338, 360, 365, 415, 457, 471, 509, 511, 941–944, 946–950, 966, 981, 987, 992–993, 1000, 1031, 1065, 1092, 1195, 1198, 1206, 1219, 1231–1233, 1242, 1255, 1277, 1315, 1706–1707, 1720, 1725, 1771, 1983

Szkoła Powiatowa Realna we Włocławku 1847–1852, 1876–1880, sygn. 1

Wydział Powiatowy Włocławski we Włocławku 1918–1939, sygn. 4, 8, 31, 37, 88–89, 91, 97, 102, 105, 120, 820, 825

Zarząd Powiatowy Włocławski [1858] 1866–1917 [Vłocławskoe Uezdnoe Uprablenie [1858] 1866–1917], sygn. 1373a, 1739, 1846, 2012, 2221, 2319, 2510, 2769, 2866, 5363, 5409, 5951

Zbiór dokumentacji architektoniczno-budowlanej z terenu powiatu włocławskiego 1925—1949, sygn. 165–166

Archiwum Państwowe w Warszawie

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie, sygn. 207

Hipoteka Warszawska 1795–2015, sygn. 123

Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie [1864–1917] 1918–1934 [1938], sygn. 292–293, 1146, 1167, 1170, 2514, 2622, 3307, 3323–3324, 4801, 4772

Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Milanówku

Cesarski Uniwersytet Warszawski 1869–1917 (Imperatorskij Varšavskij Uniwersytet 1869–1917), sygn. 924

Urząd do spraw Stowarzyszeń 1906–1917 (Varšavskoe Gubernskoe Po Obščestvam
Prisutstvîe 1906–1917), sygn. 4, 41, 143, 197, 208, 219, 315, 391, 710.

Archiwum Parafii Św. Idziego w Choceniu

*Księga wizyt biskupich parafii choceńskiej, diecezji kujawsko-kaliskiej przez
X. Władysława Siemaszkę, proboszcza tejże parafii zaprowadzona (I/III 1897–I/III
1914), rkps.*

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Borowski S., *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim 1825–1922*,
mps., t. 1-3, Warszawa 1943.

Archiwum Sądu Rejonowego we Włocławku, Wydział Ksiąg Wieczystych

Dobra Dominium Bierzyn.
Dobra ziemskie Borzymowice, t. I.
Dobra ziemskie Kucice, część Bierzyn.
Dobra ziemskie Leśniczówka.
Dobra ziemskie Lutobórz, t. V
Dobra ziemskie Osiecz Wielki.
Dobra ziemskie Siewiersk.
Dobra ziemskie Szczytno, t. 2.
Księga hipoteczna Kolonia Kędziory.
Księga hipoteczna Kolonii Olejanów.
Księga hipoteczna Kolonii Pilichówek.
Księga hipoteczna Kolonii Rzekanów.
Księga hipoteczna Kolonii Zacharówek.
Księgi dóbr ziemskich Arciszewo.

Archiwum Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Album studentów 1911–1918
akta osobowe Antoniego Kretkowskiego, sygn. 37-S, nr 45
akta studenckie Marii Morzyckiej nr 4155
akta studenckie Sylwestra Porowskiego, sygn. 479/S
sygn. 96/KPR (akta słuchacza: Jan Gliński 1914-1915)

- t. osob. Jerzego Około-Kułaka,teczka nr 3275
- t. osob. Józefa Ciechomskiego,teczka nr 3742
- t. osob. Tadeusza Czaplickiego,teczka nr 5200
- t. osob. Wojciecha Stanisława Gabriela,teczka nr 5846

Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

- akta osobowe Andrzeja Findeisena, sygn. 8279/WSH
- akta osobowe Hanny Komorowskiej, sygn. 3593/WSH
- akta osobowe Jana Ciechomskiego, sygn. 11392/SGH
- akta osobowe Jerzego Czaplickiego, sygn. 6936/WSH
- akta osobowe Stanisława Sokołowskiego, sygn. 6789/WSH
- akta osobowe Tadeusza Około-Kułaka, sygn. 1788/WSH

Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

- akta osobowe Józefa Orpiszewskiego, sygn. 62/7
- karty wpisowe 1933–34: N-O

Archiwum Szkoły Podstawowej im. Obrońców Ziemi Kujawskiej w Boniewie

- Kronika 7-klasowej [Publicznej Szkoły Powszechnej w Boniewie] gm. Pyszkowo pow. włocławskiego. Rozpoczęta dnia 25 sierpnia 1928 r. w tej książce

Archiwum Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu

- akta osobowe Kazimierza Siniarskiego-Czaplickiego
- akta osobowe Ludwika Siniarskiego-Czaplickiego
- teczka osobowa Włodzimierza Haacka, sygn. 1408/701

Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

- Zespół Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, Katalogi słuchaczy z lat 1925–1937, t. 3, 8

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego

- akta osobowe Andrzeja Glińskiego, nr albumu 21225
- akta osobowe Antoniego Chudzyńskiego, sygn. RP 51184
- akta osobowe Gustawa Findeisena, sygn. RP 38915

akta osobowe Jadwigi Wąsowicz, sygn. RP 40053
akta osobowe Wilhelma Lüdtke, sygn. RP 34437
akta osobowe Zygmunta Morzyckiego, sygn. RP/Z 43141
Album Studentów, t. 9, sygn. RP-103

Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej

„Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego” Ministerstwa Sztuki i Kultury z 1918 roku, koperta 96.

Archiwum Zakładowe Urzędu Stanu Cywilnego w Chodczu

Księgi metrykalne Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Chodczu za 1934

Archiwum Zakładowe Zespołu Szkół nr 1 w Działdowie

Akta osobowe Anny Kamińskiej

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Wykaz podający wiadomość o przestrzeni i dobroci gruntów dworskich w posiadłościach ziemskich, sporządzony na zasadzie deklaracji złożonych 1865 celem dokonania nowego rozkładu podatków dworskich: kontyngensu liwerunkowego i ofiary, rkps 5591

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Kronika korporacji akademickiej „Kujawja”, oprac. H. Tukalski-Nielubowicz, rkps akc. 8713.

Matlakowski W.K., *Wspomnienia z 1886—1940*, mps., rkps akc. 10875/1; rkps akc. 10875/2.

Z Czartoryskich Stanisławowa Plater-Zyberg H., *Wspomnienia z młodości*, mps., rkps akc. 9800 III.

Zdjęcie alei parkowej w majątku Śmiłowice, 1937 r., sygn. F.50105/AFF.II-50.

Zdjęcie fragmentu parku ze stawem w majątku Śmiłowice, 1937 r., sygn. F.50104/AFF.II-50.

Biblioteka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Ciechomski J., *Monografia powiatu włocławskiego*, praca dyplomowa napisana w Zakładzie Polityki Ekonomicznej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie pod kierunkiem prof. Władysława Grabskiego, mps., Warszawa 1936, sygn. 1067R.

Okolo-Kulak J., *Monografia gminy Pyszkowo na tle powiatu włocławskiego*, praca dyplomowa napisana w Zakładzie Polityki Ekonomicznej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie pod kierunkiem prof. Władysława Grabskiego, mps., Warszawa 1932, sygn. 482R.

Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

Czaplicki J., *Produkcja jęczmienia browarnego na Kujawach*, praca dyplomowa na Seminarium z Nasionoznawstwa w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie pod kierunkiem prof. Marceliego Rożańskiego, mps., Warszawa 1935, sygn. R. 1211

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie

Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. I.482.19-1229, VM, Henryk Gliński

Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. I.482.42-3327, VM, Tadeusz Okolo-Kulak

Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. I.482.72-6648, VM, Zygmunt Radoński

Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. AP 2584

Kolekcja Akt Personalno-Odznaczeniowych, sygn. Ap. 6802 Misiewicz Tadeusz Kazimierz

Dział Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej

akta osobowe Jana Chudzyńskiego, sygn. 15658

Eidgenössische Technische Hochschule Zürich-Bibliothek, Hochschularchiv

EZ-REK1/1/8551, Matrikel Heinrich Stodolski

Fundacja General Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu

Inspektorat Włocławek, t. osob. Świącicki Henryk, 1203/2010 Pom.

Hochschule Mittweida, Hochschularchiv

Bericht_Nr_033, Technikum Mittweida. Königreich Sachsen. Bericht über das 41.-

43. Studienjahr

FB_010, Frequeznbuch

T_16915, The Student file of Mr. Morawski

ZB_4X, The Copies Mr. Morawski's certificates

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

zbiory pracowni dokumentacji Państwowego Muzeum Archeologicznego,teczka

Szczytno w pow. włocławskim

Technische Universität München Archiv

PA. Stud. Kronenberg Leopold

Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, Wintersemester 1908/09

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, Sommersemester 1909

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin, 1909/1910

Universitätsarchiv Halle-Wittenberg

Rep. 21, Nr. 604, Atlestat

Rep. 39, Nr. 90, Jan. 1892-Jul 1892 L-Z , Nr. 195, Jan. 1901-Jul 1901 Erd-He

Rep. 46, Nr. 18, 1889-1890, Nr 21, 1886-1898

Universitätsarchivs Leipzig

Quellenabschrift matrikelabschrift 1790 1909, sygn. Rep. M29_86593

Studentenkartei quaestur, sygn. Quaestur027892, Quaestur027893,

Quaestur096350, Quaestur096351, Quaestur175159, Quaestur175160

University Archives of Antwerp

sygn. 12510, 12514, 152357 Archief Rijkshandelshogeschool (RHSSA)
sygn. 12522, Deliberatieverslagen laatstejaars handelswetenschappen 1906–1928
sygn. 12527, 12528, 12536, Deliberatieverslagen eerstejaars 1886–1918
sygn. 12524, Deliberatieverslagen eerstejaars 1919–1932

University of Liège, Archives of the faculty of Gembloux Agro-Bio Tech

Gabriel Fiche Etudiant
Gabriel Reussite 1938 – Echee 1939

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Koninie

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Broniszewo dwór

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Oddział we Włocławku

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice budynek mieszkalny – czworak.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice budynek mieszkalny – sześciorek.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Bogusławice budynek mieszkalny – ósmiorek.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski budynek wielofunkcyjny z działami: surowni (7), produktowni z pakownią (10, 11), kotłowni (16), turbinowni (8), wapniarni (4) i magazyn wysłodków (5) w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski dom mieszkalny dwurodzinny (68) ob. wielorodzinny w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski dom mieszkalny wielorodzinny zw. „Kamienicą” (60) w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski garaż samochodowy (37) ob. stołówka w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski kantor cukrowni (54) ob. przychodnia i dom mieszkalny w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski kantor fabryczny (46) ob. budynek zarządu w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta biała zabytku, pałac dyrektora (75) ob. przedszkole i mieszkania w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brześć Kujawski szkoła i ochronka (77) ob. świetlica i mieszkanie w zespole Cukrowni „Brześć Kujawski”.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Brzezie pałac.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Falborz pałac.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Lubień Kujawski gorzelnia.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Lubień Kujawski wieża ciśnienia i pralnia.

karta ewidencyjna zabytków, Lubień Kujawski zespół folwarczny.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Unisławice budynek mieszkalny – czworak.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Unisławice budynek mieszkalny – ośmiorak.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Wieniec pałac.

karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Żydowo budynek mieszkalny – czworak.

karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa dotyczące dworów i pałaców z terenu powiatu włocławskiego.

karty zielone zabytków nieruchomych dotyczące dworów i pałaców z terenu powiatu włocławskiego.

Czapiewski S., Szymkowicz L., *Dokumentacja ewidencyjna parku w Baruchowie Gmina Kowal woj. włocławskie*, mps., Toruń 1983.

Michałowski G., *Ewidencja założeń parkowych. Zespół dworsko-parkowy w Dębicach gm. Włocławek*, mps., Włocławek 1985-1986.

Oleksiejuk G., *Opracowania Ewidencji Parków Wiejskich położnych w gminie Lubraniec woj. włocławskie. Park wiejski w Lubrańcu*, mps., Włocławek [1983].

Sławiński T., Smoktunowicz M., *Ewidencja parku w Brzeziu woj. wrocławskie*, mps., Warszawa 1985.

Szulc E., *Dokumentacja ewidencyjna zespołu parkowo-dworskiego w Śmiałowicach gm. Chocień woj. wrocławskie*, mps., Wrocław 1994.

Szulc E., *Ewidencja zabytkowego parku w Chodczku gm. Chodecz woj. wrocławskie*, mps., Wrocław 1992.

Szulc E., *Ewidencja zabytkowego parku w Wieńcu gm. Brześć Kujawski woj. wrocławskie*, mps., Wrocław 1992.

Szulc E., *Zespół parkowo-dworski w Borzymiu gm. Chocień, woj. wrocławskie. Dokumentacja ewidencyjna*, mps., Wrocław 1993.

Szulc E., *Zespół parkowo-dworski w Olganowie gm. Chocień woj. wrocławskie. Dokumentacja ewidencyjna*, mps, nr inw. P/147/0.

Źródła drukowane

Adresnaâ Kniga Fabrično-Promyšlennyh Zavedenij v Carstve Pol'skom na 1904/5 God'', pri učasti red. komiteta, sost. iz inženerov gg.: Petra Drževeckago, Genrika Karpinskago i Âna Seklûckago sost. i izd. Leon Ezioranskij, Varšava 1904.

Adresnaâ Kniga Fabrično-Promyšlennyh Zavedenij v Carstve Pol'skom na 1906 God'', pri učasti red. komiteta, sost. iz inženerov gg.: Petra Drževeckago, Genrika Karpinskago i Âna Seklûckago sost. i izd. Leon Ezioranskij, Varšava 1905.

Adresnyj ukazatel' agronomov' i lěsovodov'' Novo-Aleksandrijskago Instituta Sel'skago Hozâjstva i Lěsovodstva (Lûblinskoj Gubernii), sobral' i sostavil' M. Solonenko, S. Petersburg 1909.

Adresnyj ukazatel' Pitomcev'' Novo-Aleskandrijskago Instituta Sel'skago Hozâjstva i Lěsovodstva (Lûblinskoj Gubernii), sobral' i sostavil' M. Solonenko, S. Petersburg 1905.

Adreßbuch für die Zuckerindustrie und den Zuckerhandel Europas 1941–42, 71. Jahrgang, Magdeburg 1941.

Album Academicum des Polytechnikums zu Riga 1862–1912, Riga 1912.

Album pamiątkowe z pobytu ich cesarskich mości w Królestwie Polskiem, Petersburg 1897.

Alfabetyczny spis słuchaczów Polaków, „Skorowidz leśny na rok 1909 zawierający wzory techniczne, wiadomości statystyczne i historyczne z dziedziny leśnictwa, oraz spis

właścicieli lasów i personelu leśnego w Królestwie Polskiem wraz z mapą leśną Królestwa” pod red. I. Szczerbowskiego, R. I, Lwów-Warszawa 1909, s.

Alfavitnyj spisok sel'skih gmin Carstva Pol'skago, Varšava 1866.

Alfavitnyj spisok sel'skih gmin Carstva Pol'skago, Varšava 1867.

Alfavitnyj Ukazatel' k" spisku studentov" Imperatorskago Varšavskago Universiteta na 1875—1876 akadem. god'.

Almanach i skład osobowy na r. ak. 1992/1993, „Polskie Korporacje Akademickie” 1993, z. 1.

Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion, Posen 1942.

Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials, zsgest., bearb. und hrsg. von der Deutschen Informationsstelle, Berlin 1943.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1839 bis Ostern 1840, Berlin 1839.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1862 bis Ostern 1863, Berlin 1862.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studirenden auf der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1872 bis Ostern 1873, Berlin 1872.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Georg-August-Universität zu Göttingen. Auf das halbe Jahr von Michaelis 1906 bis Ostern 1907, Göttingen 1907.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Georg-August-Universität zu Göttingen. Auf das halbe Jahr von Ostern 1907 bis Michaelis 1907, Göttingen 1907.

Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königlichen Georg-August-Universität zu Göttingen. Auf das halbe Jahr von Michaelis 1907 bis Ostern 1908, Göttingen 1908.

Amtliches Verzeichniß des Personals und der Studirenden der Königlichen Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn für das Winter=halbjahr 1867/68, Ausgestellt und im Verlage von F. Dpik, Bonn [b.r.w.].

Atlas statystyczny Królestwa Polskiego. Zobrazowanie poglądowe stanu zaludnienia, warunków zdrowotnych, oświaty, stosunków rolnych i stanu ludności robotniczej w Królestwie, ułożył na podstawie rozmaitych źródeł ogłoszonych drukiem A. Maciesza, rys. wyk. K. Obuchowski, Płock 1907.

Barcik M., Cieślak A., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850–1918 A-D*, pod red. J. Michalewicz, Kraków 1999.

Barcik M., Cieślak A., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18. E-J*, pod red. K. Stopki, Kraków 2006.

Barcik M., Cieślak A., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18 K-L*, pod red. K. Stopki, Kraków 2009.

Barcik M., Cieślak A., Gaszyński P., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., Żukowski P.M., *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18 M-N*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011.

Barcik M., Cieślak A., Gaszyński P., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., Żukowski P.M., *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18 O-Q*, pod red. K. Stopki, Kraków 2011.

Błęszyński Wł., *Sprawozdanie z wycieczki do owczarń na Kujawach. Referat odczytany na zebraniu To. Roln. Lubelskiego 23-go marca 1907 r.*, „Gazeta Rolnicza” 1907, nr 19, z 11 maja, s. 319-321.

Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 1, 6, Warszawa 1899, 1903.

Brochocki F., *Sprawozdanie ze zwiedzania gospodarstw bar. Leopolda Kronenberga Brzezie i Wieniec*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 28, z 11 lipca, s. 530-532.

Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1903, Varsaviae 1903.

Denkschrift zur Feier des fünfundzwanzigjährigen Bestehens der Königlichen landwirthschaftlichen Akademie Poppelsdorf am 16. und 17. Mai 1872. Nach amtlichen Quellen bearbeitet und den Studirenden der Akademie gewidmet von F.W. Dünkelberg, Bonn 1872.

Deutsches Geschlechterbuch (Genealogisches Handbuch bürgerlicher Familien), Band 62: *Posensches Geschlechterbuch*, Band 1, Hrsg. E. von Busse, Görlitz 1929.

Deutsches Reichs-Adressbuch. Adressbuch der Ostgebiete, Berlin 1941.

Die Matrikel der Universität Leipzig 1809 bis 1909. Personenregister der teillbände I bis VII, Band 1: A-K, herausgegeben von J. Blecher und G. Wiemers, Weimar 2013.

Dmochowski J., Radomyski J., *Sprawozdanie z IV Ogólnopolskich Targów na jęczmień browarny i słów piwowarski oraz pokazu prób jęczmion browarnych, siewnych i słodu w Poznaniu w dniach 24-26 września 1935*, w: *Jęczmień 1934–1935*, Warszawa 1936, s. 35-65.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe. Województwo warszawskie, Warszawa 1937 (*Statystyka Polski*, ser. C, z. 57).

Dwudzieste sprawozdanie Królewskiego Katol. Gimnazjum w Trzemesznie z roku szkolnego 1858-1859, którem na publiczny popis uczniów dnia 24go Sierpnia wszystkich Opiekunów, Dobrodziejów i Przyjaciół Szkół uniżenie zaprasza Dyrektor Gimnazjum Profesor Dr. Józef Szostakowski, Trzemeszno 1859.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego t. 51, 1857; t. 60, 1862; t. 68, 1864; t. 64, 1866, t. 66, 1866.

Dziennik Urzędowy Królewsko-Polskiego Ministerstwa Sprawiedliwości, 1918.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1937, nr 3, poz. 55.

Guldon R., Guldon Z., *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria E, 1985, s. 143-172.

Imperatorskij Aleksandrovskij Licej: 1811-19 oktâbrâ – 1961. Pamâtnaâ Kniżka Liceistov”, Monachium 1961.

Informator”. *Przewodnik handlowo-przemysłowy Cesarstwa Rosyjskiego, Królestwa Polskiego i Warszawy*, wyd. pierwsze na rok 1889/90, Warszawa [1890].

Informator polskiego przemysłu cukrowniczego, Warszawa 1938.

„Informator” *Przewodnik Handlowo-przemysłowy Cesarstwa Rosyjskiego, Królestwa Polskiego i Warszawy*. Wydanie pierwsze na rok 1889/90”, Warszawa [b.d.w.].

Instrukcja o przyśpieszonym trybie wykonania Reformy Rolnej, Lublin 1944.

„J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz dla Cukrowników na rok 1911-1912”, wyd. T. Rutkowski, R. XXI, Warszawa 1911.

„J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz dla Cukrowników na rok 1913-1914”, wyd. T. Rutkowski, R. XXIII, Warszawa 1913.

„J. Piaseckiego i S. Broniewskiego Kalendarz na rok 1921” wyd. T. Rutkowski, R. XXIV, Warszawa 1921.

„Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Ilustrowany na rok 1878”, r. XXIII, Warszawa 1877.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1892/3 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, Warszawa 1892.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1893/4 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, Warszawa 1893.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1894/5 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, Warszawa 1894.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1895/6 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, Warszawa 1895.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1896/7 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, Warszawa 1896.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1897/8 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, R. VII, Warszawa 1897.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1898/9 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, R. VIII, Warszawa 1898.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1899/1900 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, R. IX, Warszawa 1899.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1901/1902 ułożony i wydany staraniem S. Broniewskiego i T. Rutkowskiego”, R. XI, Warszawa 1901.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1902/1903 ułożony i wydany staraniem S. Broniewskiego i T. Rutkowskiego”, R. XII, Warszawa 1902.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1903/1904 ułożony i wydany staraniem J. Piaseckiego i S. Broniewskiego”, cz. I, R. XIII, Warszawa 1903.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1904/1905 ułożony i wydany staraniem S. Broniewskiego i T. Rutkowskiego”, R. XIV, Warszawa 1904.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1905/1906 ułożony i wydany staraniem S. Broniewskiego i T. Rutkowskiego”, R. XV, Warszawa 1905.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1909/1910 wyd. T. Rutkowski”, R. XIX, Warszawa 1909.

„Kalendarz dla Cukrowników na rok 1910/1911 wyd. T. Rutkowski”, R. XX, Warszawa 1910.

„Kalendarz Kujawski Ilustrowany na rok 1910” r. 3, Włocławek 1910.

„Kalendarz Kujawski na rok 1914”, r. 2, Włocławek 1914.

„Kalendarz Pani Domu na Wsi i w Mieście 1937/1938”, Warszawa 1937.

„Kalendarz Rolniczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem na 1914 rok”, pod red. J. Lutosławskiego, cz. 2, Warszawa 1914.

„Kalendarz Rolniczy na 1922 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 14, cz. 2, Warszawa 1922.

„Kalendarz Rolniczy na 1923 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 15, cz. 2, Warszawa 1923.

„Kalendarz Rolniczy na 1924 rok”, pod red. M. Rożańskiego, R. 16, cz. 2, Warszawa 1924.

„Kalendarz sądowy na rok 1927”, oprac. pod red. Z. Krzysztoporskiego, Warszawa 1927.

„Kalendarz sądowy na rok 1928”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1928.

„Kalendarz sądowy na rok 1929”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1929.

„Kalendarz sądowy na rok 1930”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1930.

„Kalendarz sądowy na rok 1931”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1931.

„Kalendarz sądowy na rok 1933”, oprac. J. Kurkiczenko i M. Kraczkiewicz, Warszawa 1933.

Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, oprac. J. Borysiak, H. Kozerska, E. Piskurewicz, W. Stummer, t. 6: Nr 1838-2052, Warszawa 1994 (*Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, 23).

Katalog wystawy architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym pod parkiem dra Jordana w Krakowie: czerwiec-październik 1912 r., Kraków 1912.

Katalog wystawy architektury „Odbudowa polskiej wsi”, red. W. Ekielski, Kraków 1915.
Königlich Bayerische Technische Hochschule in München. Personalstand im winter=semester 1913/14, München 1914.

Königlich Bayerische Technische Hochschule in München. Personalstand im sommer=semester 1914, München 1914.

Krzyżanowski A., Kumaniecki K., *Statystyka Polski*, Kraków 1915.

Księga adresowa obywateli ziemskich Rzeczypospolitej oraz kółek rolniczych, syndykatów, stowarzyszeń, kooperatyw, z działem handlowo-przemysłowym b. Kongresówki i kresów 1922/1923, Warszawa 1924.

Księga adresowa Polski (wraz w W.M. Gdańskim) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1930, Warszawa 1930.

Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem, t. 4, oprac. i wyd. L. Jeziorański, Warszawa 1907.

Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1904, przy współpracownictwie Komitetu Redakcyjnego, złożonego z pp.: P. Drzewieckiego, H. Karpińskiego i J. Siekluckiego, oprac. i wyd. L. Jeziorański, Warszawa 1904.

Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1906, Warszawa 1905.

Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów 1922, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1922.

Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942–1945 (wybór materiałów i dokumentów), [oprac. W. Góra et al.], Warszawa 1958.

„Kujawianin 1918”, Włocławek [1917].

„Kujawianin 1920. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1919].

„Kujawianin 1928. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1927].

„Kujawianin 1929. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1928].

„Kujawianin 1930. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1929].

„Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1930].

„Kujawianin 1935. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1934].

„Kujawianin 1939. Informator Handlowo-Przemysłowy”, R. 19, Włocławek [1938]

„Kujawianin. Kalendarz na rok 1917. Wydawnictwo Braci Piotrowskich”, R. 3, Włocławek [1916].

„Kujawianin 1921. Informator handlowo-przemysłowy”, Włocławek [1920].

„Kujawianin 1928. Informator Handlowo-Przemysłowy”, Włocławek [1926].

„Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy” 1935, Włocławek [1934].

„Kujawianin. Kalendarz na rok 1919”, R. 5, Włocławek [1918].

„Kujawianin. Kalendarz na rok zwyczajny 1883”, R. 1, Włocławek [1882].

Kujawska Spółdzielcza Przetwórnia Mięсна z ograniczoną odpowiedzialnością. Regulamin, [Włocławek 1930].

Lista absolwentów. Studium Rolnicze Wydziału Filozoficznego UJ, w: *Dzieje studiów rolniczych w Krakowie 1890–1962*, [red. H. Jurkowska et al.], Kraków 1965, s. 218-224.

Lista adresowa filistrów i członków czynnych korporacji Weleacji, Warszawa 1924.

Lista członków Akademickiej Korporacji KUJAWJA, „Polskie Korporacje Akademickie” 1997, nr 13, s. 75-80.

Lista Studentów Szkoły Głównej za r. n. 1866/7, [Warszawa] b.r.w.

Lista Studentów Szkoły Głównej za r. n. 1867/8, [Warszawa] b.r.w.

Lista Studentów Szkoły Głównej za r. n. 1868/9, [Warszawa], b.r.w.

Mały rocznik statystyczny 1937, Warszawa 1937.

Mały rocznik statystyczny 1939, Warszawa 1939.

Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, „Rocznik Lubelski” 1959, t. 2, s. 7-14.

Manikow J., Siwek W., *Absolwenci (maturzyści)*, w: *Szkoła im. Stanisława Staszica w Warszawie 1906-1950*, [praca zbiorowa przygotowana przez kom. red. W. Siwek, przewodniczący et al.], Warszawa 1988, s. 495-533.

Mowa żałobna nad zwłokami ś.p. Zygmunta Radońskiego dziedzica dóbr Rzeżewo powiedziana w Kościele Parafialnym w Kłóbce dnia 28 kwietnia 1903 roku, Poznań 1904.

Najwyżej zatwierdzone zdanie Rady Państwa o uzupełnieniu Ustawy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w guberniach Królestwa Polskiego. 22 kwietnia 1906 r., „Zbiór praw i przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w guberniach Królestwa Polskiego” t. 11: 1904–1907, Warszawa 1907.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1873 god, b.m.w. 1873.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1874 god, b.m.w. 1874.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1875 god, b.m.w. 1875.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1876 god, b.m.w. 1876.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1877 god, b.m.w. 1877.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1878 god, b.m.w. 1878.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1879 god, b.m.w. 1879.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1880 god, b.m.w. 1880.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1881 god, b.m.w. 1881.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1882 god, b.m.w. 1882.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1883 god, b.m.w. 1883.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1884 god, b.m.w. 1884.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1885 god, b.m.w. 1885.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1886 god, b.m.w. 1886.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1887 god, b.m.w. 1887.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1888 god, b.m.w. 1888.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1889 god, b.m.w. 1889.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1890 god, b.m.w. 1890.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1891 god, b.m.w. 1891.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1892 god, b.m.w. 1892.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1893 god, b.m.w. 1893.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1894 god, b.m.w. 1894.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1895 god, b.m.w. 1895.

Obzor Varšavskoj gubernii za 1896 god, b.m.w. 1896.

Otčet Pravleniâ Akcionernago Obšestva Sveklosaharnago Zavoda Brest''-Kuâvskij za operacûnn'ij god' s'' 19 Îûnâ (1 Îûlâ) 1895 goda po 18 (30) Îûnâ 1896 goda=Sprawozdanie Zarzqdu Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni Brześć-Kujawski za rok fabryczny od dnia 19 Czerwca (1 Lipca) 1895 roku po dzień 18 (30) Czerwca 1896 roku, [Warszawa 1896].

Pamâtnaâ Knička Sudebnago Vědomstva Gubernij Carstva Pol'skago na God 1876, Varšava 1876.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1880 god, Varšava 1880.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1894 god, Varšava 1894.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1895 god, Varšava 1895.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1896 god, Varšava 1896.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1897 god, Varšava 1897.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1898 god, Varšava 1898.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1899 god, Varšava 1899.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1900 god, Varšava 1900.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1901 god, Varšava 1901.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1902 god, Varšava 1902.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1903 god, Varšava 1903.

Pamâtnaâ Knička Varšavskago Sudebnago Okruga na 1904 god, Varšava 1904.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1874 god, Varšava 1874.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1890 god, Varšava 1890.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1894 god, Varšava 1894.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1896 god, Varšava 1896.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1899 god, Varšava 1899.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1911 god, Varšava 1911.

Pamâtnaâ Knička Varšavskoj Gubernii na 1913 god, Varšava 1913.

Pater D., Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej CORONA (Poznań), „Polskie Korporacje Akademickie” 1997, biuletyn nr 14, s. 90-94.

Pawlak M., *Maturzyści Włocławskiej Szkoły Handlowej i Gimnazjum Ziemi Kujawskiej we Włocławku w latach 1907–1939*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku wydana z okazji Jubileuszu 90-lecia*, red. nauk. M. Pawlak, Włocławek 1992, s. 199-209.

Personal-Verzeichnis der Königlich Sächsische für das Sommersemester 1900. Abgeschlossen am 20. Mai 1900, Dresden 1900.

Personal-Verzeichnis der Königlich Sächsische für das Wintersemester 1900–1901. Abgeschlossen am 20. November 1900, Dresden 1900.

Personal-Verzeichnis der Königlich Sächsische für das Wintersemester 1901/02. Abgeschlossen am 20. November 1901, Dresden 1901.

Personal-Verzeichnis der Königlich Sächsische für das Sommersemester 1902. Abgeschlossen am 20. Mai 1902, Dresden 1902.

Pervaâ vseobšaâ perepis' naseleniâ Rossijskoj Imperii 1897 g., Izdanie Central'nago Statističeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennih" Děl", pod' red. N.A. Trojnickago, t. 51: *Varšavskaâ guberniâ*, [Sankt Petersburg] 1904.

Pęcherski M., Świątek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, wyd. II, zmienione i rozszerzone, Warszawa 1978.

Pierwsze sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy za lata od 1920 do 1927 ze szczególnem uwzględnieniem roku szkolnego 1926/7, Bydgoszcz 1927.

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne, „Statystyka Polski” 1928, t. 11, z. 2.

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie, Warszawa 1927 („Statystyka Polski” t. 15)

Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft, druck und verlag R. Mosse, Berlin-Warschau 1916.

Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft, druck und verlag R. Mosse Berlin-Warschau 1919.

Polska księga stadna koni pełnej krwi angielskiej, t. 4, Warszawa 1938.

Projekt Ustawy Towarzystwa Samopomocy Ziemian w Królestwie Polskiem, wyd. 2, Warszawa 1915.

Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem, t. 6, oprac. i wyd. A.R. Sroka, Warszawa 1910.

Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem 1911, przy współpracownictwie Komitetu Redakcyjnego Stowarzyszenia Techników oprac. i wyd. A.R. Sroka, Warszawa 1911.

Przewodnik po I. Kujawskiej wystawie rolniczo-przemysłowej w Włocławku od dnia 15. do 19. sierpnia 1923 r., Włocławek 1923.

„Przewodnik wsi polskiej na rok 1914”, oprac. S. Górski i A. Laskowski, Warszawa 1914.

Reforma rolna w latach 1919–1925, Warszawa 1928.

Reforma rolna w Polsce. Prace parcelacyjne 1926 i 1927. Prace regulacyjne 1919–1926, 1919—1927, Warszawa 1929.

Reforma rolna w Polsce Ludowej. Materiały i dokumenty, [oprac. zespół W. Góra et al.], Warszawa 1959.

„*Regestr diecezjów*” *Franciszka Czątkowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, do druku podał S. Górzyński, przypisami i wstępem opatrzyli K. Chłapowski i S. Górzyński, Warszawa 2006.

„Rocznik Centralnego Tow. Rolniczego za lata 1919–1920–1921”, t. XII-XIII-XIV, Warszawa 1923.

„Rocznik Informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1929”, R. 1, Warszawa 1929.

„Rocznik Informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930”, R. 2, Warszawa 1930.

„Rocznik Informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1929”, R. 1, Warszawa 1929.

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1932”, R. 3, Warszawa 1932.

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1934”, R. 4, Warszawa 1933.

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1936”, R. 5, Warszawa 1935.

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1938”, R. 6, Warszawa 1937.

„Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” R. 2, Warszawa 1908.

„Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” R. 3, Warszawa 1909.

„Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” R. 4, Warszawa 1910.

Rocznik sądowy na rok 1864, Warszawa 1864.

Rocznik sądowy na rok 1865, Warszawa 1865.

Rocznik sądowy na rok 1866, Warszawa 1866.

Rocznik sądowy na rok 1867, Warszawa 1867.

Rocznik sądowy na rok 1868, Warszawa 1868.

Rocznik sądowy na rok 1869, Warszawa 1869.

Rocznik sądowy na rok 1870, Warszawa 1870.

Rocznik sądowy na rok 1871, Warszawa 1871.

Rocznik sądowy na rok 1872, Warszawa 1872.

Rocznik sądowy na rok 1873, Warszawa 1873.

Rocznik sądowy na rok 1874, Warszawa 1874.

Rocznik sądowy na rok 1875, Warszawa 1875.

Rocznik sądowy na rok 1888, Warszawa 1888.

Rocznik sądowy na rok 1889, Warszawa 1889.

„Rocznik służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 czerwca 1939”, Warszawa 1939.

Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924, Warszawa 1925.

Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926, Warszawa 1927.

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego, Warszawa 1914.

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914, oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego, Warszawa 1915.

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego w uwzględnieniu ziem polskich. Rok 1915, oprac. pod kierunkiem E. Strasburgera, Warszawa 1916.

Rocznik wsi polskiej 1913, oprac. A. Laskowski, Warszawa 1913.

Sejm i Senat 1938–1943, oprac. Scriptor [Leon Zieleniewski], Warszawa 1939.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 1: M.St. Warszawa. Województwo warszawskie, Warszawa 1925.

Spis Alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej, Warszawa 1909.

Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1923.

Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1926.

Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, wyd. trzecie, Warszawa 1929.

Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, wyd. czwarte, Warszawa 1932.

Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, wyd. piąte, Warszawa 1937.

Spis studentów-Polaków, w: *Wspomnienia z Taboru*, pod red. S. Jankowskiego, Warszawa 1929, s. 106-118.

Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo warszawskie, oprac. T. Epsztejn, S. Górzyński, Warszawa 1991.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1869–1870 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1870–1871 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1873–1874 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1874–1875 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1876–1877 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1877–1878 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1878–1879 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1885–1886 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1886–1887 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1888–1889 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1899–1900 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1900–1901 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1901–1902 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1902–1903 Akademičeskij G.

Spisok Studentov Imperatorskago Varšavskogo Universiteta na 1903–1904 Akademičeskij G.

Spisok' studentov' Novo-Aleksandrijskago Instituta Sel'skago Hozâjstva i Lěsovodstva na 1898/9 Učebnyj god''.

Sprawozdania z wyników dochodzeń przeprowadzonych przeciwko byłym okupantom, w przedmiocie naruszenia przez nich przepisów prawa i zwyczajów wojennych, Warszawa 1921.

Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Organizacyj i Kółek Rolniczych w Warszawie za rok 1934/35 rok, Warszawa 1935.

Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Organizacyj i Kółek Rolniczych w Warszawie za rok 1935/36, Warszawa 1936.

Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Organizacyj i Kółek Rolniczych w Warszawie za rok 1937/38, Warszawa 1938.

Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za lata 1922–1923, t. 15-16, Warszawa 1924.

Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za rok 1924/1925, t. 17-18, Warszawa 1926.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1883, Kraków 1883.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1884, Kraków 1884.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1885, Kraków 1885.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1886, Kraków 1886.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1887, Kraków 1887.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1888, Kraków 1888.

Sprawozdanie dyrektora C.K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1889, Kraków 1889.

Sprawozdanie Koła Koleżeńskiego Mieczysławowiaków. 1918 i 1919, [Mieczysławów 1919].

Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego, w: Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1908, t. 1, Warszawa 1908, s. 107-109.

Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego, w: Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1909, t. 2, Warszawa 1910, s. 217-222.

Sprawozdanie Kujawskiego Towarzystwa Rolniczego, w: *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1910*, t 3, Warszawa 1911, s. 238-242.

Sprawozdanie Okręgowego Tow. Roln. Ziemi Dobrzyńskiej, w: *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1910*, t 3, Warszawa 1911, s. 197-204.

Sprawozdanie Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego za rok budżetowy 1937–38, Toruń 1939.

Sprawozdanie stenograficzne z 5. posiedzenia Rady Stanu Królestwa Polskiego z dnia 9. lipca 1918 r., Warszawa 1918.

Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego, w: *Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1911*, t. 4, Warszawa 1912, s. 353-355.

Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego, w: *Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1912*, t. 5, Warszawa 1913, s. 363-365.

Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego Kujawskiego, w: *Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1913*, t. 6, Warszawa 1914, s. 210-213.

Sprawozdanie z I. Ogólnopolskich Targów na jęczmień browarny w Poznaniu w dniu 7-9 października 1932 r. i referaty wygłoszone w czasie targów, Poznań 1933.

Sprawozdanie z VIII Ogólnopolskich Targów na Jęczmień i Słód Browarny w Poznaniu w roku 1938, w: *Jęczmień 1937–1938*, Warszawa 1939, s. 31-36.

Sprawozdanie z działalności Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1926–1927, Warszawa 1928.

Sprawozdanie z działalności Ogniska Kultury Rolniczej i Zakładu Doświadczalnego w Starym Brześciu za rok 1929, oprac. F. Gąsiewski, Warszawa 1930.

Sprawozdanie z działalności Pola Doświadczalnego w Falborzu, „Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1914” t. 4, 1912, s. 161-165.

Sprawozdanie z działalności Pola Doświadczalnego w Falborzu za rok 1910, w: *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego za rok 1910*, t. 3, Warszawa 1911, s. 72-74.

Sprawozdanie z działalności Rolniczego Zakładu w Starym Brześciu za rok 1932, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1933.

Sprawozdanie z działalności Rolniczego Zakładu w Starym Brześciu za rok 1933, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1934.

Sprawozdanie z działalności Rolniczego Zakładu w Starym Brześciu za rok 1934, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1935.

Sprawozdanie z działalności Rolniczych Zakładów Doświadczalnych w Starym Brześciu za rok 1931, oprac. F. Gąsiewski, Puławy 1932.

Sprawozdanie z działalności T-wa rolniczego Kujawskiego we Włocławku, obejmującego powiaty: włocławski i nieszwawski, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1928, nr 4, kwiecień, s. 15-19.

Sprawozdanie z działalności Zakładu Doświadczalnego Rolniczego w Starym Brześciu za rok 1930, oprac. F. Gąsiewski, Warszawa 1931.

Sprawozdanie z działalności Związku Ziemian i Spółdzielni Związku Ziemian w Warszawie za rok 1929, Warszawa 1930.

Sprawozdanie z wystawy płodów gospodarstwa wiejskiego 1874 roku w Warszawie, Warszawa 1876.

Sprawozdanie z zebrania b. wychowalców Instytutu Puławskiego w dn. 12 i 13 lutego 1910 r. w Warszawie, Warszawa 1910.

Sprawozdanie Zarządu Głównego P.M.S. za rok 1919, „Polska Macierz Szkolna” 1920, nr 6, 7, 8, czerwiec, lipiec, sierpień, s. 1-32.

Sprawozdanie Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z działalności Towarzystwa w r. 1923, „Polska Macierz Szkolna”, 1924, nr 4-10, wrzesień-październik, s. 1-48.

Sprawozdanie Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej z działalności Towarzystwa w 1935 roku, „Polska Macierz Szkolna” 1936, nr 2, maj, s. 1-102.

Sprawozdanie zarządu Towarzystwa Akcyjnego cukrowni „Brześć Kujawski” za rok fabryczny od dnia 1 Lipca 1914 po dzień 30 Czerwca 1915 roku. 1914/1915, [Warszawa 1915]

Sprawozdanie zarządu Towarzystwa Akcyjnego cukrowni „Brześć Kujawski” za rok fabryczny od dnia 1 Lipca 1917 roku po dzień 30-go Czerwca 1918 roku. 1917–1918, Włocławek 1918.

Sprawozdanie zarządu Towarzystwa Akcyjnego cukrowni „Brześć Kujawski” za rok fabryczny od dnia 1-go Lipca 1918 roku po dzień 30-go Czerwca 1919 roku. 1918/1919, Włocławek 1919.

Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok fabryczny 38-my od dnia 1-go lipca 1931 roku po dzień 30-go czerwca 1932 roku. 1931-1932, Włocławek 1932.

Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok 1935/36 porządkowy 42-gi, Włocławek 1936.

Sprawozdanie zarządu Spółki Akcyjnej p.f. „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski” za rok 1937/38 porządkowy 44-ty, Włocławek 1938.

Sprawozdanie ze stanu i działalności Pracowni Antropologicznej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie za rok 1905/6 (od d. 20 września 1905 r. do d. 20 września 1906 r.), „Światowit. Rocznik poświęcony archeologii przeddziewowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej” 1906, t. VII, s. 115-117.

Sprawozdanie ze Zjazdu Jubileuszowego. Dodatek do Księgi Pamiątkowej 70-lecia Państwowego Gimnazjum Imienia Króla Stanisława Leszczyńskiego 1868-1938 w Jasle, ułożył dr K Krajewski, Jasło 1938.

Status Spółki Akcyjnej pod firmą: „Ferd. Bohm i Co, Fabryka Cykorji we Włocławku, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1922.

Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Kujawska Fabryka Maszyn i Odlewnia, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1922.

Statut spółki akcyjnej pod firmą „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1920.

Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1931.

Statut spółki akcyjnej pod firmą „Towarzystwo Cukrowni Brześć Kujawski, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1932.

Statut spółki akcyjnej pod firmą Towarzystwo Cukrowni Brześć Akcyjna Spółka Akcyjna, Warszawa 1937.

Statut spółki akcyjnej pod firmą: „Zakłady Ceramiczne „Rumaki”, Spółka Akcyjna”, Warszawa 1922 (przedruk z „Monitora Polskiego. Dziennika Urzędowego Rzeczypospolitej Polskiej” 1922, nr 119, z 27 maja, s. 2-4).

Statystyka porównawcza dochodów i rozchodów gospodarstwa folwarcznych położonych w powiatach włocławskim, nieszawskim i lipnowskim za lata gospodarcze 1930/31, 1931/32 i 1932/33. Średnie z lat 1930/31 do 1932/33 oraz średnia z trzechlecia, oprac. W. Gajowniczek, Włocławek 1935.

„Statystyka rolnicza 1931/32”, Warszawa 1933.

„Statystyka Rolnicza 1933”, Warszawa 1934.

„Statystyka Rolnicza 1934”, Warszawa 1935.

„Statystyka Rolnicza 1935”, Warszawa 1936.

„Statystyka Rolnicza 1938”, Warszawa 1939.

Statystyka wyznaniowa i narodowościowa na podstawie spisu ludności z dnia 30 września 1921r. wyniki tymczasowe, „Miesięcznik Statystyczny” 1923, t. 6, z. 9-12, wrzesień-grudzień, s. 507-512.

Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza obszaru Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937. Wybór źródeł, wyd. P. Stawecki, W. Rezmer, Toruń 1992.

Szkoła rozumu i charakteru. Szkoła Główna Warszawska (1862–1869). Materiały do dziejów, wstęp, wybór i oprac. G.P. Bąbiak, Warszawa 2019.

Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861, oprac. E. Sęczys, przygotował do druku S. Górczyński, Warszawa 2007.

Tartu Ülikooli Üliõpilaskonna Teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuensis, t. 1: 1889–1918, Tartu 1986.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 15: *Pozemel'naâ sobstvennost' v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo za 1894 goda*, Varšava 1898.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta dlâ desâti gubernii Carstva Pol'skogo, vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1870 i 1899 g.g.*, Varšava 1901.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 25: *Agrarnyj vopros v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo. Častnoe zemlevlâdenie za 1901–1906 gody*, Varšava 1906.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 30: *Agrarnyj vopros v 10 guberniâh Carstva Pol'skogo*, č. 2: *Častnoje zemlevlâdenie k načalu 1907 goda*, Varšava 1907.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 34: *Zemlâ i eâ sobstvenniki v 10 guberniâh Carstva Pol'skogo v 1907 godu. Raspredělenie vsej pozemel'noj sobstvennosti v Privislinskom kraě po ugodiâm i po rodu vladěniâ*, Varšava 1908.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 36: *Konevodstvo i skotovodstvo v' 10 guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1907 godu*, Varšava 1908.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta, vyp. 39, t. 2: *Zemlevlâdenie v 10-ti guberniâh Carstva Pol'skogo v 1909 g.*, Varšava 1912.

Trudy Varšavskogo statističeskogo komiteta dlâ desâti gubernii Carstva Pol'skogo, vyp. 18: *Statistika konevodstva i skotovodstva v' desâti guberniâh Carstva Pol'skogo v' 1870 i 1899 g.g.*, Varšava 1901.

Uruski S., A.A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, 4, Warszawa 1904, 1907.

Ustav'' obšestva saharnago Brest'-Kuávskij, Varšava 1893=*Ustawa Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni Brześć Kujawski*, Warszawa 1893.

Ustawa Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek, Warszawa 1907.

Ustawa Związku Ziemian, Warszawa 1916.

Walki chłopskie w Królestwie Polskim w rewolucji 1905–1907. Wybór materiałów i dokumentów, oprac. i wstępem opatrzyli H.J. Mościcki, B. Radlak, Warszawa 1956.

Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907, zebrali i oprac. S. Kalabiński i F. Tych, t. 1-3, Warszawa 1958–1961.

Wiadomości statystyczne dotyczące dóbr obciążonych pożyczką Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem, zebrane z akt tegoż towarzystwa po dzień 1 stycznia 1893 roku i oprac. przez J. Rostworowskiego, Warszawa 1896.

Wielka własność rolna, „Statystyka Polski” 1925, t. 5.

Wykaz maturzystów, w: *Zakład im. Ks. Jana Długosza we Włocławku. Sprawozdanie [w XXII roku istnienia szkoły]*, oprac. pod red. K. Masłowskiego, Włocławek [1938], s. 190-193.

Wykaz maturzystów Gimnazjum i Liceum z lat 1925–1949, w: A. Mietz, M. Pawlak, M. Szczotkowska-Topič, *Gimnazjum i Liceum im. ks. Jana Długosza we Włocławku 1916–1949*, Bydgoszcz 1995, s. 136-150.

Zbiór postanowień Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskiem, Warszawa 1864.

Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskiem, ułożyli i opatrzyli wyjaśnieniami F. Brodowski i J. Kaczkowski, Warszawa 1918.

Zdanie sprawy Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z czynności dokonanych w czasie od dnia 1 (13) listopada 1889 r. do dnia 1 (13) maja 1890 r. t. j. za 2-gie półrocze rachunkowe 1889 roku, Warszawa 1890.

Zestawienie statystyczne z działalności kółek, opracowane na podstawie nadesłanych sprawozdań za rok 1912, w: *Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskiem za rok 1912*, t. 5, Warszawa 1913, s. XXIV-XXX.

„Ziemianin Polski. Kalendarz rolniczy na rok zwyczajny 1900. Wydany przez St. Dzierzbickiego” R. 2, Warszawa 1899.

Związek Ziemian. Sprawozdanie z działalności w roku 1917/18, Warszawa 1918.

Związek Ziemian. Sprawozdanie z działalności w roku 1919/20, Warszawa 1921.

Związek Ziemian. Sprawozdanie z działalności w roku 1920/21, Warszawa 1921.

Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. 6, Poznań 1884.

Bibliografie, encyklopedie

Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie, praca zbiorowa pod red. H. Baranowskiego, Toruń 1960.

Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku, t. 3: 1865–1918, vol. 1, zebrał i oprac. Zespół Zakładu Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokołowskiej, Warszawa 2000.

Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku, t. 3: 1865–1918, vol. 2, zebrał i opracował Zespół Pracowni Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku pod kierunkiem S. Sokołowskiej, zredagowały S. Sokołowska i I. Ossowska, Warszawa 2010.

Bibliografia polska 1901–1939, pod red. J. Wilgat, t. 1: *A-Bars*, red. tomu I. Olszewska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

Bibliografia polska 1901–1939, pod red. J. Wilgat, t. 3: *Bol-Ce*, red. tomu B. Dobrzyńska i I. Olszewska, Warszawa 1993.

Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana, red. nauk. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, cz. 1-2, Łódź 2023.

Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku, t. 1: *A-N*, t. 2: *O-Ż*, red. naczelny A. Mączka, Warszawa 1981.

Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających, wyd. pod red. J.T. Lubomirskiego, Ed. Stawiskiego, St. Przysańskiego, przy współudziale L. Krasińskiego, L. Kronenberga, J. Zamoyskiego, t. 1-5, Warszawa 1873–1879.

Encyklopedia powszechna Samuela Orgelbranda, t. 21: *Saski błękit – Starowiercy*, Warszawa 1866.

Akty prawne

Decyzja Ministra Finansów z dnia 9 października 1950 r. o uznaniu instytucji kredytu długoterminowego za rozwiązane (Monitor Polski 1950, nr 111, poz. 1386).

Dekret o utworzeniu Rad Gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego (Dziennik Praw, 1918, Nr 18, Poz. 48).

Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944, nr 4, poz. 17).

Dekret Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 11 października 1918 r. w przedmiocie przepisów tymczasowych o Urzędach Ziemskich (Dziennik Praw, 1918, nr 11, poz. 22).

Dekret z dnia 15 września 1948 r. o uposażeniu nauczycieli szkół państwowych i publicznych (Dz.U. 1948, nr 44, poz.313).

Dekret z dnia 17 stycznia 1945 r. w sprawie zmiany dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 9).

Kodeks Karny z r. 1903 (przekład z rosyjskiego) z uwzględnieniem zmian i uzupełnień obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 maja 1921 r., Warszawa 1922.

Kodex Napoleona z przypisami. Xiąg trzy, Warszawa 1810.

Obwieszczenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r., w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 3, poz. 13).

Rozporządzenie jenerał-gubernatora von Beselera z 12 września 1917 roku dotyczące oddania zarządu szkolnictwa Komisji Przejściowej, ustanowionej przez Tymczasową Radę Stanu (Dziennik rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego 1917, nr 87, poz. 378).

Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z dnia 13 kwietnia 1928 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy wodnej (Dz.U. 1928, nr 62, poz. 574).

Rozporządzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 10, poz. 51).

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 12 lipca 1935 r. wydane w porozumieniu z Ministrami: Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Spraw Wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy o klasyfikacji gruntów dla podatku gruntowego (Dz.U. 1935, nr 52, poz. 340).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie kieleckim, lubelskim, łódzkim, warszawskim i w zachodniej części województwa białostockiego (Dz.U. 1927, nr 10, poz. 74).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1938 r. o ustaleniu na rok 1938 wykazu imiennego nieruchomości podlegających przymusowemu wykupowi (Dz.U. 1938, nr 9, poz. 56).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1939 r. o ustaleniu na rok 1939 wykazu imiennego nieruchomości podlegających przymusowemu wykupowi (Dz.U. 1939, nr 12, poz. 65).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r. o rozszerzeniu granic miasta Włocławka w powiecie włocławskim, województwie warszawskim (Dz.U. 1927, nr 11, poz. 85).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 1932 r. o ustaleniu na rok 1932 wykazu imiennego nieruchomości podlegających wykupowi przymusowemu (Dz.U. 1932, nr 27, poz. 259).

Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej, 1919, nr 13, poz. 1).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego (Dz.U. 1933, nr 35, poz. 294).

Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. o likwidacji serwitutów na terenie b. Królestwa Kongresowego (Dz.U. 1920, nr 42, poz. 249).

Ustawa z dnia 9 lipca 1920 roku o ludowych szkołach rolniczych (Dz.U. 1920, nr 62, poz. 398).

Ustawa wodna z dnia 19 września 1922 r. (Dz.U. 1922, nr 102, poz. 936).

Ustawa z dnia 11 marca 1931 r. o ustroju szkolnictwa (Dz.U. nr 38, poz. 389).

Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1920, nr 70, poz. 462).

Ustawa z dnia 22 lipca 1925 r. o państwowym funduszu kredytu na meljoracje rolne (Dz.U. 1925, nr 88, poz. 609).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego (Dz.U. 1933, nr 35, poz. 294).

Ustawa z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie dóbr donacyjnych, Dziennik Ustaw 1919, nr 72, poz. 423.

Ustawa z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1926, nr 1, poz. 1).

Ustawa z dnia 29 października 1920 roku o spółdzielniach (Dz.U. 1920, nr 111, poz. 733).

Ustawa z dnia 6 lipca 1920 r. o organizacji urzędów ziemskich (Dz.U. 1920, nr 70, poz. 461).

Pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, listy, publicystyka

- Bacciarelli C., *Garść Wspomnień*, Warszawa 1990.
- Bacciarelli C., *Wspomnienia lat dziecinnych i mojej młodości*, Toronto 1996.
- Bellert I., *Nigdy nie jest za późno*, mps., (w zbiorach autora).
- Bliziński J., *Listy*, wstęp, oprac., komentarze A. Żyga, Kraków 1975.
- Branicka-Wolska A., *Listy niewysłane*, wyd. czwarte, Łomianki 2019
- Byszewska A., *Życiorys*, mps., Gietrzwałd 1965, Archiwum Instytutu Jezusa Eucharystycznego w Olsztynie.
- Czaplicki T., *Szlacheckie ostatki. Dwudziestowieczna opowieść polskiego ziemianina*, Warszawa 2000.
- Czekanowski S., *Roczniki długiego żywota mego*, wybór, wstęp i przypisy Z. Szela, Grójec 2004 („Grójeckie we wspomnieniach” ser. IV).
- Czuperska-Śliwicka A., *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1965.
- Górska z Łubieńskich M., *Gdybym mniej kochała. Dzienniki lat 1889-1895*, Warszawa 1996.
- Grodzicka M., *Wśród polskich pól przed laty. Wspomnienia*, Włocławek 2000.
- Haack T., *Z Armii Czerwonej od Włocławka do Drezna*, Warszawa 2010.
- Hoesick F., *Powieść mojego życia (dom rodzicielski). Pamiętniki*, t. 2, Wrocław 1959.
- Iwański A. junior, *Wspomnienia 1881-1939*, słowo wstępne J. Iwaszkiewicza, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1968.
- Jacyna J., *Trzydzieści lat w stolicy Rosji <1888–1918>. Wspomnienia*, Warszawa 1926.
- Jankowski E., *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szejczerowa i A. Brachfogel, Warszawa 1974.
- Józef Ignacy Kraszewski. Leopold Kronenberg. *Korespondencja 1859–1876*, wyd. M. Dynowska, Kraków 1929.
- Karpiński S., *Pamiętnik dziesięciolecia 1915–1924*, Warszawa 1931.
- Kossecka E., Raczkowski M., *Gdy na Kujawach odradzała się Polska. Ze wspomnień Ireny z Bojańczyków Haack*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2018 (druk 2019), t. 33, s. 159-170.
- Kretkowski A., *Garść Wspomnień*, Warszawa 2021.
- Kretkowski Z., *Z kujawskiego dworu pod skrzydła RAF 1939–1943*, oprac. J. Adamczyk, wstęp R. Kiersnowski, Warszawa 2006.

- Kronenberg L.J., *Wspomnienia*, Warszawa 1933.
- Józef Ignacy Kraszewski Leopold Kronenberg. *Korespondencja 1859–1876*, wyd. M. Dynowska, Kraków 1929.
- Matlakowski K., *Sąsiedztwa Zbijewa i Ciechomscy*, Paryż 1964, mps., w zbiorach Andrzeja Webera z Warszawy.
- Około-Kułąk J., *Wspomnienia*, mps., w zbiorach Jerzego Cichalewskiego z Krakowa.
- Około-Kułąk J., *Wspomnienia z wyjścia z obozu II C*, mps, w zbiorach Jerzego Cichalewskiego z Krakowa.
- Około-Kułąk S., *Pamiętnik z lat 1945–1985*, mps, Szczecin 1985, w zbiorach Tadeusza Epszteina z Warszawy.
- Około-Kułąk S., *Różne opowiadania*, mps., Szczecin 1976–1977, w zbiorach autora.
- Około-Kułąk S., *Wspomnienia z pobytu w obozie oficerskim w czasie drugiej wojny światowej /Offlag [sic!] II-c – Woldenberg/*, mps., Szczecin 1982, w zbiorach Anny Godlewskiej z Warszawy.
- Okoniewski S., *Wspomnienia powstańca z r. 1863 oraz Pogląd na wyniki naszych powstań w latach 1831, 1846, 1848 i 1863*, Poznań 1913.
- Olczak F., *Zaszczuty biedą. Opowieść byłego fornala*, w: *Tryptyk szczeciński*, w oprac. literackim M. Czarnieckiego, t. 2, Szczecin 1985, s. 147-187.
- Pamiętnik Mierosławskiego (1861–1863)*, wyd. J. Frejlich, Warszawa 1924.
- Półczyński-Kujawa M., *Bartek Nowak. Ze wspomnień powstańca z roku 1863/64*, Poznań 1895.
- Roquefeuil B. de, *Uciekinier (1939–1945)*, przeł. T. Matkowski, Łomianki 2012.
- Rudkowski A., *Za drutami Benjaminowa (Fragmenty z dziennika Zygmunta Żarskiego-Radońskiego)*, „Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie popowstaniowej” t. 2, 1933, z. 1 (3), wyd. II, s. 300-336.
- Siniarska-Czaplicka J., *Przeminęło z wojnami*, Pelplin 2003.
- Skąpska z Odrowąż-Pieniążków Z., *Dziwne jest serce kobiece...*, t. 2: *Wspomnienia z Pomorza i Hebdowa*, oprac. wspomnień przepisanych z rękopisu, wstęp, komentarze, przypisy, dobór materiału ilustracyjnego i tablice genealogiczne R. Skąpski, Warszawa 2021.
- Tabaczyński T., *Pamiętnik szeregowca strzelców celnych spod komendy Oborskiego*, w: *Spiskowcy i partyzanci 1863 roku*, oprac. zbiorowe pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1967, s. 552-567.
- Treutler J., *Mój Beszyn*, Warszawa 2011, mps., w zbiorach Ewy Reeves z Warszawy.

Trzeciak B., *Moje wspomnienia. Historia jednego życia rodem z Chocenia*, wydał, wstępem, życiorysem i przypisami opatrzył M. Raczkowski, Kołobrzeg-Chocień 2016.

Turno-Jędrzejczak M., *Wspomnienia okupacyjne, córki Stanisława i Wandy z Kozłowskich Turno, spisane dla archiwum rodziny Turnów*, mps., w zbiorach autora.

W służbie ludziom i Ojczyźnie. Pamiątnik Antoniego W. Byszewskiego (1876–1963), życiorysem autora poprzedził M. Raczkowski, pod red. M. Krajewskiego, wyd. 2, zmienione i poprawione, Brodnica 2016.

Wanat L., *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1985.

Weber T., *Wspomnienia*, rkps., (w zbiorach Andrzeja Webera z Warszawy).

Woyniłłowicz E., *Wspomnienia 1847–1928*, cz. 1, wydał, wstępem i przypisami opatrzył J. Iwaszkiewicz, Wilno 1931.

Wspomnienia Zbiegniewskiej o Bechim. 1863, oprac. P. Czarnecki, Włocławek 1938.

Wspomnienia o Szkole Edwarda Rontalera 1896–1939, red. I. Zawadzki, Warszawa 1960.

Wypijewski J., *Chleb mojego życia. Opowiadania autobiograficzne*, Włocławek 2004.

Prasa i wydawnictwa periodyczne

„ABC dla Włocławka i Kujaw” 1927–1929

„Biuletyn Arkoński” 1935

„Biuletyn Warszawskiego Koła Międzykorporacyjnego na rok akademicki 1931/31”, Warszawa 1932

„Chłop Polski” 1909

„Chyliczanka” 1928, 1930

„Codzienna Gazeta Handlowa” 1933, 1936–1937

„Cyklista. Tygodnik ilustrowany sportowi cyklowemu poświęcony” 1897–1898

„Czas” 1933–1934

„Czasopismo Spółdzielni Rolniczych” 1932, 1935–1936

„Dobra Matka” 1905

„Dobry Wieczór! Kurier Czerwony ilustrowane pismo codzienne” 1935

„Dodatek do Dziennika Powszechnego. Pisma Urzędowego, Politycznego i Naukowego” 1864

„Drób Polski” 1923

„Dziennik Bałtycki” 1946

„Dziennik Bydgoski” 1933, 1935, 1939

„Dziennik Kujawski” (wyd. Włocławek) 1910–1911

„Dziennik Kujawski” 1931, 1933, 1937–1938
 „Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1922
 „Dziennik Polski” 1927
 „Dziennik Powszechny” 1918
 „Dziennik Powszechny. Pismo Urzędowe, Polityczne i Naukowe” 1863
 „Dziennik Poznański” 1863, 1883, 1915, 1929
 „Dziennik Warszawski” 1855, 1865–1870
 „Dzień Polski” 1924, 1926
 „Dzwon Polski” 1906
 „Echo” 1929
 „Express Kaliski” 1935
 „Express Kujawski” 1928, 1930–1931, 1938–1939
 „Express Mazowiecki. Dziennik Ilustrowany” 1935
 „Express Poranny” 1923, 1930, 1936, 1938
 „Freie Presse” 1931
 „Gazeta Bydgoska” 1923, 1928
 „Gazeta Cukrownicza” 1920, 1934, 1938, 1951, 1994, 2004
 „Gazeta Gdańska” 1909
 „Gazeta Handlowa” 1930, 1932
 „Gazeta Kujawska” 1909–1913
 „Gazeta Kujawska” 1946
 „Gazeta Lekarska” 1918
 „Gazeta Ludowa. Organ Polskiej Partii Socjalistycznej” 1904
 „Gazeta Ludowa” 1947
 „Gazeta Narodowa” 1923
 „Gazeta Polska” 1862–1863, 1870, 1874, 1879, 1881–1882, 1884, 1886, 1890, 1902–
 –1903
 „Gazeta Pomorska” 1939
 „Gazeta Poranna 2 Grosze” 1915–1916, 1922–1923, 1925
 „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1902
 „Gazeta Rolnicza” 1868, 1870, 1873, 1875–1876, 1882, 1886, 1895, 1901, 1903, 1906,
 1912—1914, 1919–1920, 1922–1930, 1931–1934, 1937
 „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” 1850
 „Gazeta Sądowa Warszawska” 1877, 1889, 1894

„Gazeta Świąteczna” 1883, 1892–1893, 1895, 1902–1904, 1907, 1910–1914, 1918, 1920, 1922–1923
 „Gazeta Urzędowa dla Powiatów Włocławskiego i Nieszawskiego” 1919
 „Gazeta Warszawska” 1857, 1859, 1879, 1925, 1928
 „Gazeta Wyborcza” 2002, 2004
 „Głos Kujawski” 1916, 1918, 1934, 1936
 „Głos Mazowiecki” 1937
 „Głos Narodu” 1915
 „Głos Polski” 1926
 „Głos Pomorza Organ PPS” 1947
 „Głos Poranny” 1918
 „Głos. Tygodnik naukowo-literacki, społeczny i polityczny” 1905
 „Głos Warszawski” 1908, 1912
 „Głos Wiary. Tygodnik oświatowy, religijno-społeczny” 1916
 „Goniec Kaliski” 1924
 „Goniec Krakowski” 1943
 „Goniec Kujawski” 1917–1918
 „Goniec Poranny” 1904, 1910–1911
 „Goniec Warszawski” 1938
 „Goniec Wieczorny” 1905, 1907, 1910–1912, 1915
 „Gospodarz i przemysłowiec. Tygodnik ilustrowany, poświęcony sprawom rolnictwa, przemysłu i handlu rolniczego” 1888
 „Gospodarz. Poradnik rolniczo-ogrodniczy dla mniejszych właścicieli ziemskich” 1904
 „Hasło” 1908
 „High Life. Kronika miesięczna sfer towarzyskich” 1939
 „Ilustrowany Kuryer Codzienny” 1936
 „Jeździec i hodowca” 1928–1929, 1934, 1937–1938
 „Jeździec i Myśliwy” 1901–1903, 1907, 1915
 „Korespondent Rolniczy, Handlowy i Przemysłowy” 1888, 1892
 „Kraj” 1905
 „Kronika Polski i świata. Ilustrowane Pismo Tygodniowe” 1939
 „Kronika rodzinna. Tygodnik ilustrowany, religijno-społeczny, dla rodzin katolickich” 1905

„Kujawiak. Organ Wychowanków Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu oraz Powiatowego Związku Wychowanic i Wychowanków Szkół Rolniczych” 1931–1932, 1936

„Kurier” 1910

„Kurier Codzienny” 1866, 1870, 1874, 1879, 1881–1883, 1886, 1889, 1891–1894, 1896, 1902–1903, 1905

„Kurier Czerwony” 1929

„Kurier Litewski” 1912

„Kurier Polski” 1902–1903, 1906–1909, 1910–1911, 1916, 1920, 1923, 1932, 1939

„Kurier Poranny” 1881–1883, 1886, 1889–1890, 1892–1893, 1896, 1902, 1904, 1910, 1914, 1924, 1934, 1938

„Kurier Poranny i Antrakt” 1879, 1886

„Kurier Poznański” 1937

„Kurier Rolniczy. Tygodnik dla gospodarzy wiejskich” 1891

„Kurier Warszawski” 1850, 1862–1864, 1868–1870, 1878–1881, 1884–1886, 1888–1889, 1891–1893, 1895–1897, 1899, 1901–1918, 1921–1923, 1925–1928, 1931–1939

„Kurier Włocławski” 1913

„Kwartalnik Statystyczny” 1925–1931

„Litzmannstädter Zeitung” 1944

„Lodzer Freie Presse” 1919

„Ludzkość. Gazeta polityczna, społeczna, ekonomiczna i literacka” 1906

„Łowiczanie” 1913, 1923

„Łowiec Polski” 1928

„Mazowiecki Głos Rolniczy” 1935

„Mazowsze Płockie i Kujawy” 1926, 1928

„Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej” 1939

„Naród. Wiadomości Codzienne” 1910

„Neuigkeits-Welt-Blatt” 1916

„New York Times” 1945

„Nowa Gazeta” 1906–1907, 1909–1911, 1917

„Nowe Życie” 1927

„Nowiny. Pismo codzienne” 1879

„Nowy Kurier Warszawski” 1941, 1943

„Obwieszczenia Publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1921, 1923–1925, 1931

„Ogrodnik Polski” 1890-1891, 1893, 1901–1905

„Okólnik Rady Głównej Opiekuńczej” 1917,

„Pasieka Pomorska. Miesięcznik poświęcony pszczelarstwu praktycznemu. Organ Pomorskiego Związku Pszczelarzy” 1938

„Piast. Dodatek niedzielny oświatowo-społeczny Dziennika Kujawskiego” 1932

„Pobudka. Tygodnik społeczno-oświatowy z rysunkami, dla wsi i miast” 1908

„Polak Katolik. Najtańsze pismo codzienne” 1910

„Polonia. Revue Hebdomadaire Polonaise” 1916

„Polski Drób” 1923

„Poradnik Ogrodniczy” 1922

„Poradnik Mleczarski i Jajczarski” 1939

„Poradnik Spółdzielni” 1934

„Poranny Dodatek Słowa” 1909

„Promień Słońca” 1936, 1938

„Przegląd Budowlany” 1936

„Przegląd Katolicki” 1899, 1912

„Przegląd Mięsny” 1930

„Przegląd Mleczarski” 1903

„Przegląd Polski. Pismo społeczno-ekonomiczne i rolnicze” 1906

„Przegląd Techniczny” 1909–1910, 1915, 1931, 1937

„Przegląd Wieczorny” 1916, 1929

„Przegląd Ziemiański” 1921–1922

„Przemysł Chemiczny” 1931

„Przemysł i Handel” 1923, 1931

„Revue Mensuelle de Statistique” 1923

„Robotnik. Centralny Organ P.P.S.” 1925

„Robotnik Pomorski” 1946

„Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy” 1891–1892, 1897, 1901, 1903, 1905, 1907–1908, 1910

„Rolnik-Spółdzielca. Dodatek do „Poradnika Gospodarskiego” 1924

„Słowo” 1884, 1886, 1888, 1890–1892, 1894, 1901, 1905–1911

„Słowo Kujawskie” 1919–1924

„Słowo Polskie” 1919, 1931
 „Sport. Tygodnik ilustrowany” 1901, 1904
 „Start. Pismo Ilustrowane”, 1906
 „Strażak. Pismo poświęcono pożarnictwu i sprawom Straży Ogniwych Ochotniczych” 1903
 „Strażak Pomorski” 1939
 „Świat” 1911, 1918
 „Świat Kobiety” 1906
 „Światowid. Ilustrowany Kurier Tygodniowy” 1925
 „Thorner Presse Allgemeine Morgenzeitung für den Landgerichtsbezirk Thorn” 1916
 „Trybuna Akademicka. Organ Związku Żydowskich Akademickich Stowarzyszeń Samopomocowych w Polsce” 1928
 „Tygodnik Ilustrowany” 1906, 1909, 1911, 1925
 „Varšavskaâ Policejskaâ Gazeta” 1876-1877
 „W Słońcu. Dwutygodnik ilustrowany dla dzieci i wychowawców” 1923
 „Warszawska Gazeta Policyjna” 1850, 1863
 „Warszawski Dziennik Narodowy” 1939
 „Wędrowiec” 1902
 „Wiadomości” (Londyn), 1959, 1980
 „Wiadomości Codzienne” 1909–1910
 „Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego” 1925
 „Wiadomości Włocławskie” 1945
 „Wiadomości Ziemiańskie” 2001
 „Wieczór Warszawy” 1946–1947
 „Wiś i Dwór” 1913
 „Wola Ludu. Tygodnik polityczny, społeczny i gospodarczy” 1922–1923
 „Z Otchłani Wieków” 1930, 1936
 „Zaranie. Pismo Tygodniowe ogólnokształcące, społeczne, rolnicze i przemysłowe” 1911, 1913
 „Zdrowie. Organ Warszaw. Towarzystwa Higienicznego” 1904
 „Ziemia” 1911, 1927
 „Ziemia Kujawska” 1927
 „Ziemia Lubelska” 1913
 „Ziemiańin. Organ Związku” 1917, 1919

„Ziemiańska” 1910–1913

„Ziemiańska Polska” 1938

„Zorza. Pismo tygodniowe z rysunkami, poświęcone sprawom oświaty, dobrobytu i rozwoju społecznego ludu” 1910

„Zorza. Tygodnik oświatowy, społeczny i polityczny, uwzględniający potrzeby większości mieszkańców wsi polskiej i miast” 1913

„Życie Cukrownicze” 1932, 1938

„Życie Warszawy” 1947–1948, 1955, 1966, 1979

„Życie Włocławka” 1972

„Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1926

„Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów: włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929

Relacje

Anieli Krawczyk z Warszawy – odnośnie rodziny Brzosko z Wilkowiczek

E-mail Louise Avery z Gordonstoun School (13.05.2015 r.) – odnośnie pobytu Leopolda Wojciecha Kronenberga w Gordonstoun School

E-mail Vanessy Osganian z Technische Universität z Monachium (21.11.2016 r.) – wiadomość dotyczącą edukacji Leopolda Jana barona Kronenberga w Königlich Bayerische Technische Hochschule w Monachium

E-mail Władysława Findeisena (10.07.2021 r.) – odnośnie rodziny Findeisenów ze Śmiłowic

Elżbiety Kosseckiej z Warszawy (na temat rodziny Haacków i Sulimierskich)

Marty Łomży z Uniwersytetu w Oxfordzie (05.02.2015 r.) – wiadomość dotycząca studiów Antoniego Chudzyńskiego

Zbiory prywatne

Autora (Kronika Cukrowni Brześć Kujawski, t. I: *Do roku 2000*; Druk reklamowy Wytwórni Wyrobów Cementowych w maj. Lubraniec; inskrypcje nagrobne z cmentarza w Czuplach; książka ze zbiorów rodziny Kronenbergów Brzezina-Wieniec zdjęcia nagrobka Mariana hr. Chrapowickiego z Cmentarza Parafialnego w Grabkowie; zdjęcie the Roll of Honour z Gordon School Elgin; Ogłoszenie. W myśl art. 56 ust. 1 Ord. Wybor. Okręgowa Komisja Wyborcza Nr. 10 we Włocławku ogłasza ważne zgłoszone: a) listy

kandydatów do Sejmu przyłączające się do list państwowych oraz te listy państwowe do których przyłączenie nastąpiło)

Jerzego Adelsburg-Ettmayera z Bytomia (Zdjęcie: Bodzanówek, park)

Jacka Broel-Platera z Wrzāsowic (dokumenty dotyczące majątku Osiecz Wielki)

Anny Byszewskiej-Wzorek z Warszawy (akt zgonu ks. Teodora Suka wystawiony w Dachau 14 lutego 1942 r.; dowód osobisty ks. Teodora Suka; drzewo genealogiczne rodziny Piaszczyńskich)

Wojciecha Dmochowskiego z Redy (oświadczenie pracowników „Spółdzielczej Mączkarni Kujawskiej w Borzymiu”; Rycina przedstawiająca rozmieszczenie budynków majątku Bodzanówek na rok 1939, rys. 20 VI 1952 r.)

Władysława Findeisena z Warszawy (materiały biograficzne dotyczące rodziny Findeisenów ze Śmiłowic)

Doroty Gabriel-Marcinkowskiej z Warszawy (dokumenty dotyczące majątku Olganowo)
Krzysztofa Kazaka z Jeleniej Góry (dyplomy z wystaw, nagrody dla Tadeusza Misiewicza właściciela majątku Pieleszki, zdjęcia majątku Pieleszki-Zalesie)

Marka Korolkiewicza z Warszawy (dokumenty dotyczące rodziny Siniarskich-Czaplickich)

Elżbiety Kosseckiej z Warszawy (akta metrykalne, dokumenty dotyczący wykształcenia Marii Haack i Włodzimierza Haack, zdjęcia majątku Dębice oraz Ireny z Bojańczyków Haack)

Piotra Kwaśniewskiego ze Szczytna (książki ze zbiorów Pawła Blocha z Czupel)

Jacka Leyko z Łodzi (dyplom Heroldii Królestwa Polskiego do rodziny Stodolskich)

Elżbiety Morzyckiej-Markowskiej z Podkowy Leśnej (Zdjęcia salonu i pokoju sypialnego właścicieli dworu w Brzyszewie)

Gabrieli Rybackiej z Nowej Wsi (książki ze zbiorów Dobrskich z Otmianowa)

Dobromiły Rzyckiej-Laube z Gdańska (materiały dotyczące dóbr Kucie i Bierzyn)

Romana Zańko ze Szczecina (zdjęcia rodziny Glińskich oraz majątków Boniewo i Otmianowo)

Krystiana Zielińskiego z Warszawy (karta pocztowa do Stefana Kobielskiego; wizytówka Stefana Kobielskiego)

Opracowania

A.S., *Kollacja kanoniczna*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 10: *Karaici–Kongregacje dekanalne*, Warszawa 1877, s. 512-516.

- Adamczyk A., *Zapomniany świat Bohma*, Włocławek 2012.
- Ajnenkiel A., *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1962.
- Album inżynierów i techników w Polsce*, t. 1, cz. 3: *Życiorysy*, Lwów 1932.
- Aleksandrowicz B., *Obecny stan lasów i sadów owocowych w Królestwie Polskiem*, „*Ekonomista. Przegląd tygodniowy, ekonomiczny, finansowy i statystyczny*” 1880, nr 41, z 30 września (12 października), s. 9-11.
- Anc B. i J., *Z lat nadziei i walki 1861–1864*, Brody 1907.
- Antoniewski S., *Dochodowość dużych i małych gospodarstw rolnych*, „*Przemysł i Handel*” 1929, z. 11, z 16 marca, s. 453-459.
- Antoniewski S., *Z ekonomiki gospodarstw dużych i małych*, Warszawa 1938.
- Apanowicz K., *Historja Lubieńskiego Koła Ziemian 1889–1934*, Warszawa 1935.
- Araszkiewicz F.W., *Kierunek rozwoju średnich szkół ogólnokształcących*, w: *Historia wychowania. Wiek XX*, pod red. J. Miąso, t. 1, Warszawa 1980, s. 38-41.
- Arndt N., *Ein Wolhynier aus dem Leben von Alexander Arndt im zaristischen Ostwolyhynien, im polnischen Westwolyhynien, im "Warthegau" und in Unterfranken*, Schwabach/Wiesentheid 1982.
- Askanas K., *Adwokat Kazimierz Mayzner – znana postać na Mazowszu*, „*Palestra*” 1986, nr 7 (343), s. 53-59.
- Babicz D., *Historia bankowości centralnej w Polsce w latach 1828–1945*, „*Vade Nobiscum*” 2009, t. 2, s. 129-135.
- Babiński S., *Lasy powiatu włocławskiego*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 31-46.
- Bacciarelli C., *Łowiectwo i zwierzostan powiatu włocławskiego*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 165-170.
- Bacciarelli-Brosław E., Konarska B., *Bacciarelli Kazimierz h. własnego*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 1-4.
- Bałabuch H., *Antysemita o ziemiaństwie polskim na łamach tygodnika „Rola” Jana Jeleńskiego na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, pod red. A. Koprukowniaka, Lublin 2005, s. 325-346.
- Baraniewski W., Jaroszewski T.S., *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałacach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestolecu międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały III Seminarium*

zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, 20-22 maja 1993, Warszawa 1995, s. 9-40.

Bartczak A., Błaszkiwicz M., Birek E., *Położenie i środowisko geograficzne powiatu włocławskiego*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, pod red. K. Mikulskiego i T. Dzikiego, Włocławek 2018, s. 15-58.

Bartoszewicz J., *Podręczny słownik polityczny do użytku posłów, urzędników państwowych, członków ciał samorządowych i wyborców*, Warszawa [1923].

Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974.

Bauer P., *Psarski Zygmunt (29 V 1886–3 IV 1954), podpułkownik*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945. Słownik biograficzny*, t. 2: (1914-1921), cz. 2, [red. nauk. B. Polak], Koszalin 1993, s. 172.

Baumgart J., *Dziembowski Zygmunt Florian (1858–1918), adwokat, poseł do parlamentu niemieckiego*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 138-139.

Bąbel J.T., *Kazimierz Salewicz (19.02.1907–11.11.1993)*, „Wiadomości Archeologiczne” 1993–1994 (druk 1997), t. 53, z. 2, s. 197-199.

Bąk-Pitucha A., *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2016.

Bernstein L., *Zadłużenie większej własności ziemskiej w woj. warszawskim*, „Rolnik Ekonomista” 1934, nr 10, z 15 maja, s. 261-269.

Bezpieczeństwo pożarowe w województwie warszawskim, kom. red. S. Łopatto et al., Warszawa 1929.

Białobłocki A., *Absolwenci Gimnazjum i Liceum Świętej Marii Magdaleny w Poznaniu 1805—1950*, Poznań 1995.

Biały H., *Rola pól doświadczalnych w rozwoju rolnictwa Królestwa Polskiego i ziem zabranych w XIX i początkach XX wieku*, „Zeszyty Wiejskie” 2013, z. 18, s. 88-105.

Bielecki R., Kulesza J., *Przeciw konfidentom i czołgom. Oddział 993/W Kontrwywiadu Komendy Głównej AK i batalion AK „Pięść” w konspiracji i Powstaniu Warszawskim 1944 roku*, Warszawa 1996.

Bieńkowski W., *Karszo-Siedlewski Tadeusz Aleksander (1893–1939), przemysłowiec, senator Rzpłtej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 137-138.

Bitwy i potyczki 1863–1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu, oprac. S. Zieliński, Rapperswil 1913.

Bładowska E.W., *Łódzka milionerka. Anna z Wernerów Scheiblerowa*, Łódź 2023.

Bloch J., *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1892.

- Blombergowa M.M., *Jan Kazimierz Zawisza – badacz, społecznik i dobroczyńca*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2008, t.17, nr 1-2 (33-34), s. 71-85.
- Błachowicz M., *Kaplica i krypta rodziny Repphanów i Scholzów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Kaliszu. Przyczynek do dziejów rodzin*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego «Kalisia»” 2017, t. 6, s. 71-84.
- Błażejowski S., *Ceceniewski Konstanty (1891–1974), inżynier rolnik, szef administracji rolnictwa i reform rolnych województwa pomorskiego, dyrektor, a następnie adiunkt w instytutach rolniczych w Bydgoszczy*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, praca zbiorowa pod red. J. Kutty, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 30-32.
- Bogdanowski J., *Dwór i krajobraz w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddziałów Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6-7 kwietnia 1989*, Warszawa 1990, s. 47-75.
- Bogdanowski J., *O dawnych ogrodach, altanach i krajobrazowych spacerach*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i ich udział w życiu narodu*, pod red. T. Chrzanowskiego, Kraków 1996, s. 168-185.
- Bogdanowski J., *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały Seminarium Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce marzec 1986*, pod red. J. Baranowskiego, Warszawa 1992, s. 119-139.
- Bojańczyk J., *Z dziejów dawnej szkoły realnej we Włocławku (artykuł napisany z powodu zjazdu byłych wychowanków dawnej Włocławskiej Szkoły Realnej, odbytego w Włocławku w dniu 14 września 1930 roku)*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym” 1930, nr 6, wrzesień-grudzień, s. 17-20.
- Bojarska T., *Włocławianie tamtych lat*, w: *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. tegoż, Warszawa 1989, s. 201-212.
- Bokota L., Bokota P., Budnik G.J., *Baruchowo – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 21-47.
- Bokota L., Bokota P., Nowakowski P., *Choceń – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 25-46.

Bokota L., Bokota P., Budnik G.J., *Ossowo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 83-112.

Bokota L., Bokota P., Budnik G.J., *Smólsk - dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 274-297.

Bokota L., Bokota P., Nowakowski P., *Żydowo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 275-315.

Bokota P., Budnik G.J., *Bodzanówek – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 13-40.

Bokota P., Budnik G.J., *Czarne – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 65-88.

Bokota P., Budnik G.J., *Osiecz Wielki – pałac*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2002, s. 120-139.

Bokota P., Budnik G.J., *Nowa Zawada – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 155-182.

Bokota P., Budnik G.J., *Pieleszki-Zalesie – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 207-264.

Bokota P., Budnik G.J., *Popowiczki – pałac*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 258-273.

Bokota P., Budnik G.J., *Unisławice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 193-224.

Bokota P., Budnik G.J., *Wistka Królewska – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 285-299.

Bokota P., Budnik G.J., *Zbijewo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 321-354.

- Bokota P., Kowalewska E.R., *Kaniewo – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 117-144.
- Bokota P., Nowakowski P., *Chodeczek – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 47-67.
- Bokota P., Nowakowski P., *Dąbie – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 72-89.
- Bokota P., Nowakowski P., *Falborz – pałac*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 90-103.
- Bokota P., Nowakowski P., *Jarantowice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 13-26.
- Bokota P., Nowakowski P., *Lubraniec gmina Lubraniec. Zespół pałacowo-parkowy*, Toruń 2000.
- Bokota P., Nowakowski P., *Lubraniec – zespół pałacowy*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 228-257.
- Bokota P., Nowakowski P., *Sułkowo – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 199-220.
- Bokota P., Walczewska D., *Brzyszewo – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 47-94.
- Bokota P., Walczewska D., *Strzygi – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 265-300.
- Boratyński K., Czuba R., *Rozwój i działalność stacji chemiczno-rolniczych w Polsce*, „Postępy Nauk Rolniczych” 1970, R. 17 (22), nr 5 (114), s. 105-122.
- Borkiewicz-Celińska A., *Batalion „Zośka”*, Warszawa 1990.
- Borowska M., *Ankieta w sprawie sadów owocowych*, „Kwartalnik Statystyczny” 1927, t. 4, z. 2, s. 327-337.
- Borowski E., *Genealogie niektórych polskich rodzin utytułowanych*, seria trzecia, „Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. Źródła i opracowania”, t. 5, Buenos Aires-Paryż 1971.

- Borowski S., *Szkoła Główna Warszawska 1862–1869. Wydział Prawa i Administracji*, Warszawa 1937.
- Borowski W., *Obciążenie majątków ziemskich zobowiązaniami dłużnymi*, „Rolnik Ekonomista” 1926, nr 10, z 15 maja, s. 292-308.
- Borucki M., *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882.
- Brejski Eugeniusz, *Cukrownia Brześć Kujawski – rys historyczny*, w: *Cukrownia Brześć Kujawski. Stuletnia tradycja 1894–1994*, Brześć Kujawski 1994, s. 5-17.
- Brociek W.R., *Dzieje polskiego cukrownictwa*, Ostrów Świętokrzyski 2013.
- Broda J., *Gospodarka leśna*, w: *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1970, s. 607-657.
- Broda J., *Rozwój nowoczesnego gospodarstwa leśnego*, w: *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1964, s. 485-502.
- Brodowska H., *Historia społeczno-gospodarcza chłopów w zaborze rosyjskim*, w: *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, t. 2: *Okres zaborów*, Warszawa 1972, s. 290-462.
- Brodowska H., *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967.
- Brodowska H., *Spory serwitutowe chłopów z obszarnikami w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny” 58, 1956, nr 4-5, s. 283-298.
- Brodowski F., *Serwituty włościańskie w Królestwie Polskim*, „Ekonomista” 1916, R. XVI, t. III-IV, s. 109-136.
- Bronikowska M., *Zarys historii szkoły rolniczej w Starym Brześciu 1926–1986*, Stary Brześć 1986.
- Bronikowska M., *70 lat Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu 1926–1996*, Stary Brześć 1996.
- Brzeski T., *Materyały statystyczne do sprawy rolnej*, „Sprawa Rolna” 1919, t. 1, z. 1-4, s. 1-33.
- Brzoza Cz., Stepan K., *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001.
- Brzozowski S., *Dzieje szkoły rolniczej w Czernichowie*, Warszawa 1962
- Brzozowski S., *Polacy na studiach gospodarstwach wiejskiego w Niemczech w XIX i XX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989 („Monografie z Dziejów Nauki i Techniki” t. 146).

- Brzozowski S., *Studia rolnicze, leśne i weterynaryjne Polaków w Wiedniu od XVIII do XX wieku*, Wrocław 1967 („Monografie z Dziejów Nauki i Techniki” t. 39).
- Brzozowski S., Krajewski J., *Korzybski (Habdank Korzybski) Józef Karol Władysław (1839–1904), inżynier, ziemianin, autor prac z dziedziny rolnictwa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 184-185.
- Budnik G.J., Gruszczyńska M., *Otmianowo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 113-148.
- Burdzy M., *Katalog zakładów ceramicznych na terenie dzisiejszej Polski produkujących kafle piecowe: XVIII-XX wiek*, Lublin 2020.
- Byszewska A., Kobendza R., *O polską choinkę*, Włocławek 1912.
- Byszewski A., *Flora powiatu włocławskiego*, „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 2, s. 116-121.
- Byszewski A., *Flora powiatu włocławskiego*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, t. I, [pod red. tegoż], Włocławek [1930], s. 23-29.
- Byszewski A., *Gospodarstwo rolne i hodowla w Snopkowie*, „Gazeta Rolnicza” 1902, nr 42, z 5 (18) października, s. 807-809; tamże, nr 44, z 18 (31) października, s. 852-854; tamże, nr 45, z 26 października (8 listopada), s. 873-875; tamże, nr 47, z 9 (22) listopada, s. 909-911; tamże, nr 48, z 16 (29) listopada, s. 931-933.
- Byszewski A., *Klimat*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. tegoż], t. I, Włocławek [1930], s. 17-21.
- Byszewski A., *O produkcji nasion cykorii w Polsce*, referat wygłoszony na Zjeździe Dyrektorów w Skawinie w dniu 17 marca 1947 r., mps., w zbiorach autora.
- Byszewski A., *Pochodzenie i typy gleb pow. włocławskiego*, Włocławek 1914.
- Byszewski A., *Pochodzenie i typy gleb pow. włocławskiego*, „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 1, s. 7-14.
- Byszewski A., *Pochodzenie i typy gleb pow. włocławskiego*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. tegoż], t. I, Włocławek [1930], s. 7-15.
- Byszewski A., *Pochodzenie typy gleb pow. włocławskiego*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym” 1929, nr 2, luty, s. 8-14.
- Byszewski A., *Puławy*, „Wieś Ilustrowana” 1911, nr 3, marzec, s. 20-25.

Byszewski A., *Uprawa cykorii i jej wielostronna użyteczność*, wyd. 2 uzupełnione, Włocławek 1946.

Byszewski A., *Wyniki akcji gospodarczej na Kujawach (Referat na Radzie Głównej C.T.R. w d. 5 grudnia 1924 r.)*, „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 14, z 3 kwietnia, s. 392-399.

Bzowski R., Czaplicki T., *Czaplicki Antoni h. Lubicz*, w: *Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 30-32.

Caban W., *Dwór ziemiański w Królestwie Polskim wobec powstania styczniowego*, w: *Dwór wobec wojny*, pod red. S. Borowiaka, Dobrzyca 2021 (*Studia i Materiały Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy*, t. 10), s. 77-94.

Callier E., *Trzy ustępy z powstania polskiego 1863–1864*, Poznań 1868.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Brzezie – zespół pałacowy*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 48-71.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Czerniewice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 89-112.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Dąbrówka – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 113-132.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Dębice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 68-85.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Kamienna – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 104-137.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Kazanie – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 138-155.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Kępka Szlachecka – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 133-154.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Kuźnice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 172-191.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Olganowo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 103-119.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Redecz Kalny – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 162-186

Celińska E., Gruszczyńska M., *Rutkowice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 187-198.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Skibice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 149-165.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Śmiłowice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 205-240.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Świętosław – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek, s. 221-238.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Wieniec – zespół pałacowy*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 2, Włocławek 2001, s. 239-284.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Wilkowice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 314-327.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Więśławice – zespół pałacowy*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 3, Włocławek 2004, s. 225-274.

Chelchowski E., *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych*, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 2, luty, s. 14-22; cz. III tamże, 1929, nr 5, maj, s. 7-10; cz. IV, tamże, 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 16-19.

Chelchowski E., *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcje przetworów hodowlanych*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 171-201.

- Chłapowski D., *Reforma rolna*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, pod red. T. Chrzanowskiego, Kraków 1995, s. 98-109.
- Chłapowski Morawski K., *O wygląd osiedli folwarcznych*, „Gazeta Rolnicza” 1939, nr 10, z 10 marca, s. 217-219; tamże, nr 11, z 17 marca, s. 255-256.
- Chodyński S., *Szkoła Katedralna Włocławska. Szkic historyczny na podstawie akt kapitulnych skreślony*, Włocławek 1900.
- Chodyński S., *Wieniec*, w: *Monografia ilustrowana kościołów rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim*, z. 1, Warszawa 1899, s. 109-111.
- Chodyński S., Chlebowski B., *Włocławek*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 13, Włocławek 1893, s. 697-711.
- Ch[odyński] Z., *Dozór kościelny*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 4: (D.–Elżbieta z Schönau), Warszawa 1874, s. 334-335.
- Chojecki Z., *Produkcja rolnicza i przemysł rolniczy w Polsce współczesnej*, Warszawa 1937.
- Chomać R., *Sprawa likwidacji serwitutów w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, „Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego” 1963, t. 3, s. 182-215.
- Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970.
- Chrzanowski T., *Wędrówki po Sarmacji europejskiej*, Kraków 1988.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym miejscowości ułożone*, t. 1: A–M, t. 2: N–Ż, Warszawa 1926–1927.
- Chwaściński B., *Morawski Bernard Józef (1883–1937), specjalista od robót kesonowych i montażu mostów stalowych*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 7, Warszawa 1996, s. 92-93.
- Ciechalski A., *Cukrownia w Choceniu*, w: *Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, pod red. A. Ciechalskiego i M. Raczkowskiego, Chocień 2014, s. 137-194.
- Ciechalski A., *Cukrownia w Choceniu. Powstanie – rozwój – upadek*, wyd. II rozszerzone, Włocławek 2019.
- Ciechalski A., *Findeisen Tadeusz (1875–1948), działacz gospodarczy i społeczny, ziemianin, właściciel dóbr Śmiłowice*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 9, Włocławek 2021, s. 58-61.

Ciechalski A., *Kłóbka – wieś na szlaku chopinowskim*, B. Lisowski, *Wiersze, pieśni, informacje o Kłóbce*, Brześć Kujawski 2014.

Ciechalski A., *Komecka Krystyna (1902–1940) s. Maria Augustyna ze Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego, przełożona domów zakonnych w Polsce i za granicą, współpracowniczka św. Urszuli Ledóchowskiej*, w: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006, s. 106-108.

Ciechalski A., *Komecka Maria Jadwiga (1903–1995) uczestniczka powstania warszawskiego, lektorka języka francuskiego w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku*, w: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006, s. 108-109.

Ciechalski A., *Komecki Zygmunt Marian h. Ślepowron*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 147-153.

Ciechalski A., *Kretkowska Maria*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2021, s. 153-157.

Ciechalski A., *Kretkowski Konrad Bronisław (1842–1901), ziemianin, uczestnik powstania styczniowego, hodowca koni, właściciel majątków: Więśławice, Grodno, Dobrzelewie, Zakrzewiec i Świątkowice*, w: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006, s. 119-120.

Ciechalski A., *Orpiszewski Ludwik August Lucjan (1882–1971), h. Junosza, właściciel dóbr Kłóbka (pow. włocławski), dr filozofii, działacz gospodarczy i społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019 [druk 2020], s. 130-135.

Ciechalski A., *Przyczynek do związków Oskara Kolberga ze współczesnymi sobie Kujawiakami*, „Biuletyn Przewodnicki. Oddział Kujawski PTTK Włocławek” 2013, nr 107, s. 2-6.

Ciechalski A., *Ziemiańska rodzina Kretkowskich z okręgu kowalskiego*, w: *Kowal poprzez wieki. Materiały do dziejów Kowala i jego okolicy z konferencji naukowej „Społeczność Kowala i okolic w dawnych czasach oraz dobie współczesnej” zorganizowanej 29 IV 2006 r. w Kowalu*, pod red. Z.J. Zasady, Włocławek-Kowal 2007, s. 87-117.

Ciechański A., *Rozwój i regres sieci kolei przemysłowych w Polsce w latach 1881–2010*, Warszawa 2013 (*Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, nr 243).

Ciechomski J., *Produkcja mniejszej i większej własności ziemskiej w Polsce. (Referat na zebraniu Sekcji Ekonomicznej Związku Rolników i Leśników z wyższ. wykształ. w dniu 11 czerwca 1937 roku)*, cz. 1, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 27-28, z 9 lipca, s. 742-753; cz. 2, tamże, nr 29-30, z 23 lipca, s. 791-796.

Cieślak M., *Dwa wydarzenia – jeden pomnik. Historia projektu Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku*, w: *Tak rodziła się niepodległość. W 100-lecie powstania wolnej Polski*, pod red. Z.P. Kruszewskiego i Z.J. Zasady, Płock-Włocławek 2018, s. 49-66.

Cofta-Broniewska A., *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań 1979.

Cybulski A., *Osterloff Karol (1879–1960), malarz, architekt miejski, wioślarz, nauczyciel Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 3, Włocławek 2005, s. 125-126.

Czaplicki L., Białecki T., *Kwestja społeczna w rolnictwie (ludność bezrolna, produktywność jej, podaż i zapotrzebowanie rąk roboczych, płace, ubezpieczenia socjalne)*, „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, 2, s. 79-87.

Czaplicki L., Białecki T., *Kwestja społeczna w rolnictwie (ludność bezrolna, produktywność jej, podaż i zapotrzebowanie rąk roboczych, płace, ubezpieczenia socjalne)*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 121-130.

Czaplicki T., Dembińska M., *Czaplicki Tadeusz h. Lubicz*, w: *Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 29-30.

Czerniawska Z., *Grójec*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000, s. 15-24.

Czerniawska Z., *Koźmianowie – Falborz*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000, s. 58-60.

Czerniawska Z., *Otmianowo*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000, s. 4-14.

Czerniawska Z., *Watraszewscy*, w: *Boniewo*, t. 1: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000., s. 50-56.

Czerniewska M., *Grunty orne, struktura zasiewów i plony w latach 1928–1937*, „Statystyka rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 111-129.

Czy wiesz kto to jest?, pod ogólną red. St. Łozy, Warszawa 1938.

Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania, Warszawa 1939.

Danielewicz J., *Ruch robotniczy we Włocławku i regionie do roku 1918*, w: *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 11-42.

Dębiński J., *Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży w diecezji włocławskiej w latach 1918–1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 98, s. 51-66.

Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau, dargestellt von den Lehren derselben. Vierte Ausgabe. Festschrift zur Feier des fünfundzwanzigjährigen Bestehens der Akademie, Berlin 1872.

Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden gebiete, von A. Lissauer, Leipzig 1887.

Dmochowski J., *V i VI Ogólnopolskie Targi Jęczmienne w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 49, z 3 grudnia, s. 1258-1261.

Domańska R., *Pawiak. Więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.

Domosławska-Baraniecka M.D., *Wspomnienie o profesorze Teofilu Cichockim w setną rocznicę śmierci*, „Roczniki Gleboznawcze” t. 51, 2000, nr 1-2, s. 135-138.

Doniosłość i potrzeba fabrykacji krochmali z kartofli w gospodarstwach wiejskich Królestwa Polskiego, przez K. Sobieszczańskiego, Warszawa 1879.

Drewicz M., *Prawo o wywłaszczeniu ziemian w Polsce w latach 1919–1952*, Warszawa 2007.

Drewicz M., *Wylęczanie gruntów folwarcznych spod przymusu parcelacyjnego w zachodnich powiatach b. Królestwa Kongresowego w latach 1926–1933*, cz. 1, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2008, t. 15, nr 1, s. 131-178.

Drzewiecki B., Sławiński T., *Piwniccy herbu Lubicz odmienny od XVI do XX wieku*, Warszawa 2016.

Dublany 1855–1909, [Lwów] b.d.w.

Dublany (szkoły i zakłady krajowe w Dublanach), [kom. red. S. Pawlik et al.], Lwów 1897.

Duczmał K.W., *100 lat polskiego samorządu nasiennego*, „Hodowla roślin i nasiennictwo” 2009, nr 2, s. 2-8.

- Duczmał K.W., *Polska hodowla roślin na tle hodowli europejskiej*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 2002, z. 488, s. 29-37.
- Dunin-Borkowski J.S., *Rocznik szlachty polskiej*, t. 2, Lwów 1883.
- Dymmel A., *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w połowie XIX wieku (w świetle akt notarialnych Serafina Konwickiego)*, w: *Z książką przez wieki*, red. nauk. A. Krawczyk, Lublin 2002 (*Res Historica*, z. 13), s. 243-255.
- Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1907–1927*, Warszawa 1927.
- Dzieje cukrownictwa w Polsce*, praca zbiorowa pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1981.
- Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928.
- Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża 1918–1928*, Włocławek 1928.
- Dziewulski S., *Dzierzbicki Stanisław (1854–1919), rolnik, ekonomista i działacz społeczny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 141-142.
- Dzięciołowski S., *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906–1918*, Warszawa 1981.
- Dziki T., *Brześć Kujawski w latach 1793–1918*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. I: *Do roku 1918*, pod red. D. Karczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski 2020, s. 231-312.
- Dziki T., *Dobra ziemskie Kłóbka w latach 1793–1918*, w: T. Dziki, P. Bokota, *Kłóbka – dzieje dóbr ziemskich (od XIII wieku do czasów współczesnych)*, pod red. T. Dzikiego, Włocławek 2015, s. 41-110.
- Dziki T., *Haack Hugo (1849–1900), przemysłowiec, członek Zarządu Gminy Ewangelicko-Augsburskiej we Włocławku*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 62-63.
- Dziki T., *Mühsam Hugo (1856–1830), przemysłowiec, kupiec i działacz społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 120-121.
- Dziki T., *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004.
- Dziki T., *W czasach zaborów (1793–1918)*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, pod red. K. Mikulskiego i T. Dzikiego, Włocławek 2018, s. 105-282.

- Dziki T., *Z dziejów włocławskiej fabryki cykorii Ferd. Bohm et Comp. (Obecnie Delecta). Powstanie i przemiany własnościowe w latach 1816–1923*, „Ziemia Kujawska” 2008, t. 21, s. 137-148.
- Dziubińska J., *Kursy dla młodzieży rolniczej*, w: *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, oprac. zbiorowe, Kraków 1913, s. 317-328.
- Dziurdziak J., Podyma W., Bujak H., Boczkowska M., *Tracking Changes in the Spring Barley Gene Poll in Poland during 120 Years of Breeding*, „Internationale Journal of Molecular Sciences” 2022, 23, 4553, s. 1-25, <https://doi.org/10.3390/ijms23094553> (dostęp: 2.02.2025 r.).
- Eckert M., *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce 1918–1939*, Zielona Góra-Poznań 1974.
- Eisenbach A., *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, pod red. W. Kuli, t. 3, Warszawa 1968, s. 201-287.
- Eisenbach A., *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983.
- Epsztein T., *Akademia Rolnicza w Dublanach w 1909 roku cz. II*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2015, nr 63, s. 11-22.
- Epsztein T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.
- Epsztein T., *Jak opisać ziemianstwo w XXI wieku?*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2015, nr 64, s. 39-42.
- Epsztein T., *Oficjaliści i służba w dworze polskim w XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VIII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Polski i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach. Kielce, 13–15 października 2005*, red. L.J. Kajzer, Kielce 2006, s. 133-153.
- Epsztein T., *Pracownicy w dobrach ziemskich w Polsce w XIX i XX wieku*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 263-279.
- Epsztein T., *Wielka własność ziemska na ziemiach polskich podczas I wojny światowej (1914-1918)*, w: *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914-1918*, red. nauk. W. Mędrzecki, Warszawa 2018, („Metamorfozy Społeczne” t. 12), s. 161-201.
- Epsztein T., *Wokół definicji ziemianstwa*, w: *O polskich elitach raz jeszcze. Studia ofiarowane Profesor Janinie Leskiewiczowej z okazji dziewięćdziesiątych urodzin*, red. T. Epsztein, S. Górzyński, A. Karpiński, Warszawa 2007, s. 55-68.

Epsztein T., *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.*, Warszawa 2005.

Epsztein T., *Ziemiańskie bez ziemi – byli właściciele ziemscy w PRL. Od reformy rolnej do III RP*, w: *Ofiary imperium. Imperium jako ofiary. 44 spojrzenia. Imperial Victims. Empires as Victims. 44 Views*, red./ed. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 529-242.

Epsztein T., *Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w województwie warszawskim w latach 1921–1939*, w: *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym (w granicach województwa warszawskiego)*, red. nauk. A. Stawarz, Warszawa 1998, s. 91-99.

Epsztein T., *Żydzi w perspektywie polskiego dworu ziemiańskiego w XIX–XX wieku*, w: *Gospodarka. Wybrane problemy gospodarcze na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. A. Landau-Czajki, Warszawa 2021, (*Stosunki Polsko-Żydowskie*, t. 4), s. 17-38.

Epsztein T., Raczkowski M., *Byszewski Antoni (1876–1963), Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 11, Warszawa 2016, s. 131-134.

Erlicki F., *Rys historyczny Instytutów Rolniczo-Leśnych w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1877.

Falski M., *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*, Warszawa 1937.

Findeisen W., *Andrzej „Turkiel” Findeisen*, mps., w zbiorach Władysława Findeisena z Warszawy.

Findeisen W., *Gustaw Findeisen*, mps., w zbiorach autora.

Findeisen W., *Krzysztof Tadeusz Findeisen*, mps., w zbiorach Władysława Findeisena z Warszawy.

Findeisen W., *Tadeusz Findeisen*, mps., w zbiorach autora.

Frycz K.S., *Ziemiaństwo*, „Myśl Narodowa” 1935, nr 17, z 28 kwietnia, s. 257-259.

Fudakowski K., *Nasz stosunek do państwa i do zadań pracy publicznej*, w: *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. (Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemiańców w Warszawie w d. 6 czerwca 1921 r.)*, Warszawa 1921, s. 40-62.

Gabriel W., Epsztein T., *Gabriel Jerzy*, w: *Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 2, Warszawa 1994, s. 40-42.

Galos A., *Mittelstaedt (Mittelsztedt) Jan (1819–1890), ziemiańskie, powstaniec wielkopolski z r. 1848, ekonomista, działacz w Poznańskim i w Królestwie*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 387-388.

Gałęzowski M., *Zygmunt Radoński „Żarski”*, Warszawa 2020.

- Gałka B., *Stan majątkowy i sytuacja ekonomiczna ziemian w Polsce lat 1918–1929. Próba analizy*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1993, s. 141–159.
- Gałka B.W., *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1997.
- Gałka B., *Ziemiaństwo w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
- Gałkowski, *Genealogia ziemiaństwa ziemi dobrzyńskiej XIX–XX wieku (do 1939 roku)*, Rypin 1997.
- Gałkowski P., *Ziemiaństwo i ich własność w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999.
- Gałkowski P., *Życie codzienne ziemiaństwa w okresie międzywojennym (na przykładzie ziemi dobrzyńskiej)*, w: *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. W. Jastrzębskiego, Toruń 2005, s. 127–160.
- Gapys J., *Działalność społeczna ziemiaństwa w Radzie Głównej Opiekuńczej w dystrykcie radomskim (1939–1945)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” t. 34, 1999, z. 3–4, s.19–47.
- Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.
- Garlicki A., *Od Brześcia do maja*, Warszawa 1986.
- Gawin M., *Przemiany cywilizacyjne na ziemiach polskich w XIX wieku*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, pod red. A. Nowaka, t. 1: *Kominy, ludzie i obłoki: modernizacja i kultura*, Warszawa 2013, s. 179–268.
- German F., *Kicka z Bispingów Anna (1801–1888), malarka, kolekcjonerka, autorka prac archeologicznych*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 385–386.
- Geschichte der Königlichen Berger-Oberrealschule (früher Realschule und Realgymnasium) zu Posen während ihres fünfzigjährigen Bestehens 1853–1903*, von M. Friebe, Posen 1903.
- Giliczyński B., *Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z d. 7 maja 1920 roku*, Warszawa 1921.
- Ginsbert A., *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968.
- Gliński J., *Piekarnik do ziemniaków*, „Gazeta Rolnicza” 1931, nr 42, z 16 października, s. 1578–1580.
- Gliński J., *W sprawie racjonalnej rozbudowy podwórza gospodarskiego*, „Gazeta Rolnicza” 1926, nr 35, z 27 sierpnia, s. 773–774.

Gliński J., *Zastosowanie materiałów wybuchowych do celów rolniczych*, „Gazeta Rolnicza” 1934, nr 40, z 5 października, s. 1081-1083.

Gliński J.B., *Gimnazjum i Liceum im. Sułkowskich w Rydzynie 1928–1939. Wychowawcy i wychowankowie*, Warszawa 2005.

Głębowicz B., *Realizacja reformy rolnej Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w województwie pomorskim w latach 1945–1948*, Toruń 1966.

Głębowicz B., *Rolnictwo powiatu włocławskiego w latach 1945–1965*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zbiorowa pod red. St. Laguny, Włocławek 1968, s. 167-200.

Głębowicz B., *Walka PPR o realizację reformy rolnej i nacjonalizację przemysłu w województwie pomorskim (bydgoskim)*, w: *Z działalności PPR i ZWM w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1942–1948. Referaty na sesję naukową poświęconą 20-leciu PPR*, pod red. W. Łukaszewicza, Toruń 1962, s. 107-146.

Głogowski W., *Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej PATRIA (Warszawa)*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1995, z. 10, s. 42-46.

Główka Jan, *Fabryka „Granat” w Kielcach 1928–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” R. 7 (58), 2006, nr 2 (212), s. 61-72.

Główka J., *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Kielce 2012.

Godlewski J., *Przemysł cukrowniczy w Królestwie Polskim 1870–1914*, Białystok 2009.

Godlewski S., *Z gminy Pyszkowo, w pow. włocławskim*, „Zaranie. Pismo tygodniowe ogólno-kształcące, społeczne, rolnicze i przemysłowe” 1911, nr 20, z 18 maja, s. 448-449.

Gościcki J., *Odbudowa rolnictwa polskiego po wojnie*, „Przemysł i Handel” 1923, z. 46, z 29 (11) listopada, s. 716-718.

Góra W., *PPR w walce o podział ziemi obszarniczej (1944–1945)*, Warszawa 1962.

Góra W., *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969.

Grabski W., *Historja wsi w Polsce*, Warszawa 1929.

Grabski W., *Kryzys rolniczy*, w: *Pamiętnik I Zjazdu Ekonomistów Polskich odbytego w Poznaniu w dniach 24-26 maja 1929 r.*, Warszawa 1930, s. 311-348.

Grabski W., *Materiały w sprawie włościańskiej*, t. 1, Warszawa 1907.

Grabski W., *Społeczne gospodarstwo agrarne w Polsce (opracowanie wykładów polityki agrarnej wygłoszonych na Uniwersytecie Warszawskim w semestrze letnim 1921, oraz w zimowym i letnim 1921/22 roku)*, Warszawa 1923.

- Grochowina S., *W latach okupacji niemieckiej (1939–1945)*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 2: 1918-1989, praca zbiorowa pod red. D. Karczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski 2022, s. 87-121.
- Grodzicki A., Konarska B., *Grodzicki Filip h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 36-38.
- Grodzicki A., Konarska B., *Grodzicki Kazimierz h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2006, s. 38-40.
- Grodzicki B., Konarska B., *Grodzicki Jan h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2006, s. 42-43.
- Grodzicki B., *Grodzicki Stanisław h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, Warszawa 2002, s. 53-55.
- Grodzicki B., Konarska B., *Grodzicki Włodzimierz h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 5, Warszawa 2000, s. 40-41.
- Grodzicki S., *Grodzicki Tadeusz h. Gryf*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, Warszawa 2002, s. 50-53.
- Groniowski K., *Bank Włościański w Królestwie Polskim*, „Przegląd Historyczny” 1984, t. 75, nr 1, s. 83-103.
- Groniowski K., *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966.
- Groniowski K., *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*, Warszawa 1963.
- Groniowski K., *Robotnicy rolnic w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1977.
- Grot Z., *Miełcki Kazimierz (1836–1863), dowódca oddziału w powstaniu styczniowym, naczelnik wojenny woj. mazowieckiego*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 773-774.
- Gruszczyńska M., *Bauer Ludwik Teodor (1851–1927), burmistrz miasta Włocławka, przemysłowiec, zasłużony działacz społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 22-24.
- Gruszczyńska M., *Gajzler Czesław (1884–?), prezydent miasta Włocławka i starostwa powiatu włocławskiego*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 2, Włocławek 2005, s. 50-52.
- Gruszczyńska M., *Kowalewski Przemysław Stanisław Kazimierz (1864–ok. 1940/1941), kupiec, wieloletni działacz społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 78-80.

Gruszczyńska M., *Krause August (1882–1957), prezydent miasta Włocławka*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 2, Włocławek 2005, s. 90-91.

Gruszczyńska M., *Nowca Władysław (1846–1924), notariusz, prezes sądy, przewodniczący Rady Miejskiej we Włocławku, działacz społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019, s. 122-124.

Gruszczyńska M., *Sokołowski Stanisław Antoni, przybrane nazwiska konspiracyjne: Antoni Mucha, Zdzisław Biliński, Stanisław Glonek, Paweł Olizar, Henryk Matuszewski, Antoni Ziomek, pseud. Skarbek (1912–1945), oficer Wojska Polskiego i oficer wywiadu Armii Krajowej*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 3, Włocławek 2005, s. 163-164.

Gruszczyńska M., Celińska E., *Boniewo – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 13-46.

Gruszczyńska M., Celińska E., *Łania – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 187-206.

Gruszczyńska M., Celińska E., *Wola Adamowa – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 301-320.

Gruszczyńska M., Kowalewska E.R., *Ignalin – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 95-116.

Gruszczyńska M., Kowalewska E.R., *Kruszynek – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 5, Włocławek 2011, s. 145-186.

Gruszczyńska M., Pawlak M., *Strajk szkolny we Włocławku w 1905 r.*, w: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w dobie rewolucji 1905–1907 roku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Włocławek 1987, s. 25-44.

Gruszczyńska M., Ziółkowski B., *Olszewski Adam Julian Marian (1875–1940), inżynier, starosta włocławski, prezes Oddziału Kujawskiego PTK, działacz polityczno-społeczny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 4, Włocławek 2006, s. 111-113.

- Grzybek D., *Ziemiański ekonomista Jan Mittelstaedt i jego retrospektywna utopia*, „Politeja” 2013, 23, s. 395-409.
- Haackowa T., Epsztejn T., *Haack Włodzimierz Hugo*, w: *Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 67-68.
- Habdank Korzybski W., *Melioracje rolne*, Warszawa 1887.
- Hake W., *Dzieje rodziny Hake w XIX-XX w. w Białymstoku i Królowym Moście. Informacje o rodzinach Hake (Haack) na ziemiach Polski XIV-XX w.*, Warszawa 2020.
- Halaba R., N. Kołomejczyk N., *Z dziejów PPR w województwie bydgoskim (1945–1947)*, Bydgoszcz 1962.
- Hankowska R., *Kłóbka – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 156-171.
- Hankowska R., *Lubień Kujawski – dwór*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 1, Włocławek 2000, s. 208-227.
- Hankowska R., *Malarstwo zabytkowe w zbiorach Muzeum Kujawskiego. Katalog-informator*, Włocławek 1965.
- Hempler E., *Żegluga wodna, kolejki, koleje*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 251-265.
- Hensel W., *Jakimowicz Roman (1889–1951), archeolog*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 331-332.
- Hertz A., *Żydzi w kulturze polskiej*, wstęp Cz. Miłosz, wyd. 3, Warszawa 2014.
- Historia hodowli i nasiennictwa na ziemiach polskich w XX wieku. Rośliny rolnicze*, pod red. J. Krzymuskiego, Poznań-Radzików 2003.
- Historia Polski w liczbach*, t. 1: *Państwo. Społeczeństwo*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2003.
- Historia Polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2006.
- Ignotus [A. Peretz], *Finansjera warszawska (1870–1925). (Z osobistych wspomnień)*, Warszawa 1926.
- J.K., *Roman Jakimowicz*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1955, t. 19 (44/45), s. 119-121.
- Janczak J.K., *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia” 1994, t. 19, s. 47-116.
- Janicki A., *Studenci polscy na Politechnice Ryskiej w latach 1862–1918*, t. 2: *Album Academicum Polonorum (Aneks)*, Gdańsk 2005.

Janicki St., *O rozwoju krochmalnictwa w Królestwie Polskiem. Referat wygłoszony na zebraniu C.T.R. d. 16.VI 1913 r.*, Warszawa 1913.

Janicki St., *Towarzystwo Meljoracji Rolnych w Warszawie*, „Gazeta Rolnicza” 1904, nr 22, z 22 maja (4 czerwca), s. 373-376.

Jankowska Z., *Organizacja ziemianek i jej działalność*, w: *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 177-187.

Jankowski R., *Sędziowie II Rzeczypospolitej. Sądownictwo wrocławskie*, t. 2, Kulin 2019.

Jankowski Z., *Mielęcin. Michelin. Szkice z dziejów osiedla i okolic*, Włocławek 2019.

Jankowski Z.K., *Mielęcki Kazimierz Henryk (1836–1863), oficer w armii pruskiej, płk powstania styczniowego na ternach Wielkopolski i Kujaw, dziedzic majątku Nowa Wieś, którego fragment ob. stanowi wrocławskiego osiedle Mielęcin-Michelin*, w: *Wrocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 10, Włocławek 2023, s. 127-129.

Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951 („Badania nad okupacją niemiecką w Polsce” t. 5).

Jaroszewski, *Kostium francuski architektury polskiej 2 poł. XIX w.*, w: *Tradycja i innowacja. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Łódź, listopad 1979, Warszawa 1981, s. 171-199.

Jaroszewski T.S., *O kilku propozycjach siedzib wiejskich z około roku 1880*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kielce 6-7 kwietnia 1989, Warszawa 1990, s. 89-112.

Jaroszewski T.S., *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.

Jaroszewski T.S., *Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały Seminarium Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kielce marzec 1986, pod red. J. Baranowskiego, Warszawa 1992, s. 81-117.

Jaroszewski T.S., *Wielki borgis – mecenas, kolekcjoner, odbiorca*, w: *Mecenas. Kolekcjoner. Odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Katowice, listopad 1981, Warszawa 1984, s. 93-111.

Jarzewicz M., *Budownictwo folwarczne jako problem historii sztuki*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium*

zorganizowanego przez Oddziałów Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6-7 kwietnia 1989, Warszawa 1990, s. 145-159.

Jasiewicz K., *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995.

Jaworski W., *Legalne organizacje społeczne w powiecie włocławskim w latach 1878–1914*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku]” 2016, t. 16, s. 121-136.

Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006.

Jażdżewski K., *Gocki grób z połowy II wieku i grób popielnicowy z IV wieku po Chr.* w *Szczytnie w pow. Włocławsk.*, „Z Otchłani Wieków” 1938, z. 7-8, lipiec-sierpień, s. 77-94.

Jażdżewski K., *Groby kujawskie kultury puharów lejkowatych w m. Leśniczówka w pow. włocławskim*, „Z Otchłani Wieków” 1935, z. 2, marzec-kwiecień, s. 28-29.

Jażdżewski K., *Kultura Puharów Lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936.

Jażdżewski K., *Śp. inż. Władysław Kamiński*, „Przegląd Archeologiczny” 1949, t. 8, z. 2, s. 361.

Jedynak K., *Działalność dobroczynna ziemiaństwa w latach I wojny światowej i wojny o granice*, „Dzieje biurokracji” 2020, t. 11, s. 289-305.

Jemielity W., *Dozory kościelne w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1993, t. 36, nr 3-4, s. 171-184.

Jeziorański J., *Jak obecnie gospodarować? Wskazówki dla rolników*, Warszawa 1888.

Jeske-Choiński, *Neofici Polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904.

Jodełka T., *Jan Kasprówicz. Zarys biografii*, Warszawa 1964.

Jurkowski R., *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziem Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009.

K. Buszczyński i Synowie *Hodowla Nasion Sp. Akc.* 1886-1936, Warszawa [1936?].

Kaczanowski K., *Kazimierz Stołyhwo*, „Alma Mater Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2008, nr 106, s. 7-8.

Kaczmarek J., Kaczmarek H., Silska P., *Początki starożytnictwa wielkopolskiego w korespondencji Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, Poznań 2013.

Kalabiński S., Tych F., *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.

- Kalembka S., *Dwa epizody z walk partii Mieleckiego w 1863 r.: Ciepliny i Dobrosłowo*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”: Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 167, Historia, 1986, z. 21, s. 33-53.
- Kalembka S., *Kujawy wschodnie w powstaniu styczniowym. Rys wybranych zagadnień*, w: *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. tegoż, Warszawa 1989, s. 7-79.
- Kallas M., *Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego*, „Przegląd Sejmowy” R. 15, 2007, nr 5 (82), s. 11-32.
- Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, Seria A: Historia, s. 193-212.
- Kanimir J., *Mayzner Kazimierz (1883–1951), adwokat w Płocku, prokurator, działacz społeczny, członek Rady Miejskiej w Płocku, miłośnik sztuki, publicysta*, w: *Słownik biograficzny adwokatów polskich A-Ż*, t. 3 (zmarli w latach 1945-2010), z. 1, [red. A. Redzik], Warszawa 2018, s. 306-307.
- Kapełuś Helena, „*Wisła*” (1887–1905), w: *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, pod red. Heleny Kapełuś i Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa 1982, s. 264-337.
- Karpus Z., *Rewolucja 1905-1907 r. we Włocławku i powiecie*, w: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w dobie rewolucji 1905–1907 roku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Włocławek 1987, s. 7-23.
- Kaszubowski P., *Ziemiaństwo powiatu przasnyskiego wobec powstania styczniowego*, w: *Ziemiaństwo Mazowsza IV. Ziemiaństwo mazowieccy wobec obronności Ojczyzny. Od konfederacji barskiej po II wojnę światową*, red. nauk. J. Kita, B. Umińska, Ciechanów–Łódź 2015, s. 165-170.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 18: *Włocławek i okolice*, oprac. autorskie W. Puget i M. Paździor oraz T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1988.
- Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. zesp. J. Kiński et al., Warszawa 2000.
- Katyń. Lista ofiar i zaginionych jeńców obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, wstęp i oprac. A.L. Szczesniak, Warszawa 1989.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Kawski T., *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII-XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 3/4, s. 451-465.

Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania mojżeszowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, w: *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. W. Jastrzębskiego, Toruń 2005, s. 161-177.

Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny, kalendarium, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006.

Kąkolewski W., Wiszniewski N., *Przyczynek do statystyki robót melioracyjnych w Królestwie Polskim*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. H. Kotłubaja, cz. 1, Warszawa 1908, s. 185-208.

Kicka N., *Żale Żurawickie*, „Wiadomości Archeologiczne. Spostrzeżenia w dziedzinie starożytności krajowych. Czasy przedhistoryczne” 1876, t. 3, s. 79-82.

Kidzińska A., *Poza murami Pałacu Maryjskiego. Życie prywatne i towarzyskie polskich posłów do rosyjskiej Rady Państwa*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013, s. 23-40.

Kidzińska A., *Stronnictwo Polityki Realnej 1905–1923*, Lublin 2007.

Kieloch T., *Włocławek w czasach powstania styczniowego (1861–1864)*, w: *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, pod red. tegoż, Warszawa 1989, s. 153-200.

Kieniewicz S., *Findeisen Gustaw Adolf (1834–1885), działacz patriotyczny i organizator kolejnictwa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 466.

Kieniewicz S., *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953.

Kiniorski M., *W służbie ziemi. Refleksje rolnika na posterunkach publicznych*, Warszawa 1929.

Kita J., *Ziemiań Królestwa Polskiego obraz własny*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 1, pod red. W. Pusia, Łódź 2003, s. 134-146.

Kita J., *Ziemiań Królestwa Polskiego wobec procesu industrializacji ziem polskich w pierwszej połowie XIX w.*, w: *Industrializaciâ i obšestvo. Social'nye posledstviâ industrializacii v Evrope v XIX-XX vekah*, otv. red. G.F. Matveev, Moskva 2004, s. 21-35.

Klimaszewski M., *Sawicki (Ślepowron Sawicki) Ludomir Juliusz (1884–1928), geograf, profesor UJ*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, z. 3, s. 329-332.

- Kłuźniak K., *Stosunki agrarne i reforma rolna w województwie warszawskim*, „Materiały monograficzne województwa warszawskiego. Czasopismo poświęcone sprawom regionalnej polityki gospodarczej związków samorządowych” R. 1, 1929, t. 2, s. 155-171.
- Kłoczowski E., *Organizacje ziemiańskie*, w: *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 166-176.
- Kmiecik Z., *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Warszawa 1961.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese. Forschungen zur Geschichte der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen*, Band 1, Vogtland 1937.
- Kofman J., *Warszawskie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych 1874–1918 (organizacja i ekonomika przedsiębiorstwa)*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, nr 1, s. 102-119.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 64: *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. I: (1837–1876), zebrała i oprac. M. Turczynowiczowa, red. tomu A. Skrukwa, E. Krzyżaniak, Warszawa 1965.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 66: *Korespondencja Oskara Kolberga*, cz. III: (1883–1890), zebrała i oprac. M. Turczynowiczowa, oprac. komentarzy i red. tomu A. Skrukwa, E. Krzyżaniak-Millerowa, Warszawa 1968.
- Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Serya III-IV z rycinami i drzeworytami wedle rysunku W. Gersona. *Kujawy*, Cz. 1-2, Warszawa 1867 (przedruk: Kolberg O., *Kujawy*, cz. 1-2, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, [kom red. J. Krzyżanowski et al.], t. 3-4, Kraków–Warszawa 1962.).
- Kołodziejczyk R., *Burżuazja polska w XIX i XX wieku. Szkice historyczne*, Warszawa 1979.
- Kołodziejczyk R., *Burżuazja w Królestwie Polskim – szkic do portretu*, w: *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 3, pod red. tenże, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 293-308.
- Kołodziejczyk R., *Kronenberg Leopold (1812–1878), finansista i przemysłowiec, działacz gospodarczy i polityczny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 325-327.

Kołodziejczyk R., *Kronenberg Leopold Julian, pseud. kompozytorski Wojski (1849–1937), finansista, działacz społeczny, współzałożyciel Filharmonii Warszawskiej, kompozytor*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 327-328.

Kołodziejczyk R., *Kronenberg Stanisław Leopold (1846–1894), przemysłowiec i finansista*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 330-331.

Kołodziejczyk R., *Wybitni działacze gospodarczy Żydzi w procesie rozwoju Królestwa Polskiego w dobie niewoli (1815–1914)*, w: *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, pod red. tegoż, Warszawa 1993, s. 39-48.

Komorowski J., *Ziemiaństwo jako przedmiot badań*, „Historyka. Studia metodologiczne” 2011, t. 41, s. 109-135.

Konarska-Pabiniak B., *Higersberger Józef Stefan (1895–1954), właściciel majątku Rataje*, w: *Gostyniński słownik biograficzny*, pod red. tejże, Gostynin 2017, s. 124-125.

Konarski S., *Kretkowska ze Strzeszewskich Maria (1863–1947), fundatorka szkół, przewodnicząca Związku Ziemianek Polskich*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 275-276.

Konarski S., *Kretkowski Mieczysław (1846–1920), rolnik, założyciel szkoły rolniczej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 283-284.

Konarski S., *Natanson Józef Eryk (1854 lub 1855–1929), przyrodnik, organizator cukrownictwa, finansista, działacz społeczny i oświatowy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 603-604.

Konarski Sz., *Platerowie*, Buenos Aires–Paryż 1967 (*Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. Źródła i opracowania*, t. 4).

Konarski S., *Przystański Stanisław, krypt. S.P. (1820–1887), fizyk, nauczyciel, profesor i dziekan Szkoły Głównej Warszawskiej, kierownik Szkoły Handlowej Leopolda Kronenberga*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 242-244.

Konarski S., Strutyńska M., *Schönfeld (Schoenfeld) Stanisław Barnaba, pseud. Stanisław Dłuski, krypt.: S., St.S. (1882–1955), ogrodnik, publicysta, fotograf*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 35, z. 4 (147), Warszawa–Kraków 1994, s. 616-618.

Koprukowniak A., *Księga wieczysta – ważne źródło do dziejów dóbr ziemskich i ziemiaństwa*, w: *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, red. Z. Gołębiowska, A. Koprukowniak, A. Przegaliński, Lublin 2014, s. 193-204.

Koprucki A., *Ziemiaństwo wobec potrzeb oświatowych i wyznaniowych wsi lubelskiej i podlaskiej po powstaniu styczniowym*, w: *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1999, s. 81-108.

Korotyński W., *Losy szkolnictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906.

Korwin-Szymanowski M., *Eustachy Korwin-Szymanowski (1876–1936) – bankowiec, polityk, Mazowszanin*, „Nasze Korzenie” 2014, t. 6, s. 57-60.

Kosiek Z., *Kudelka Szczęśny (1844–1916), przyrodnik, hodowca buraków cukrowych, profesor Szkoły Rolniczej w Żabikowie i Szkoły Rolniczej w Dublanach*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 99-100.

Kosiński I., *Kwestia azotowa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1916.

Kosiński I., *Rolnictwo a przemysł nawozowy*, Warszawa 1924.

Kosiński I., *Zużycie nawozów mineralnych w rolnictwie polskim w 1924 i 1925*, Warszawa 1927.

Koskowski B., *Wychodźstwo zarobkowe włościan*, Warszawa 1901.

Kossecka E., Raczkowski M., *Haack Irena Aniela z d. Bojańczyk (1882–1965), prezeska spółki akcyjnej „Browar i Słodowania S.A. we Włocławku”, działaczka społeczna, ziemianka*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019, s. 68-70.

Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, wyd. 3, Warszawa 1978.

Kostrzewska E., *Edukacja domowa ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX w. Propozycja programu w świetle „Świata Kobięcego”*, w: „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 4, pod red. W. Pusia, Łódź 2006, s. 142-156.

Kostrzewska E., *Konflikty i kompromisy. Służba dworska w ziemiańskiej publicystyce kobiecej Królestwa Polskiego w początkach XX w. Wybrane problemy*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 5, pod red. W. Pusia, Łódź 2008, s. 239-260.

Kostrzewska E., *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007.

Kostrzewska E.M., *Czarodziejki zacnych czynów. Działalność społeczna i gospodarcza ziemianek z Mazowsza na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo Mazowsza. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX wieku*, red. tomu B. Umińska, Ciechanów 2014, s. 163-178.

Kostrzewski J., *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, t. 1, Leipzig 1919.

- Kostrzewski J., *Dzieje polskich badań prehistorycznych z 14 tablicami*, Poznań 1949.
- Kostrzewski J., *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego z 53 rycinami i mapką*, „Przegląd Archeologiczny” 1919, t. 1, nr 1-2, s. 2-27.
- Kostûško I.I., *Krest’ânskaâ reforma 1864 goda v Carstve Pol’skom*, Moskwa 1962.
- Kostûško I.I., *Novye materialy o krest’ânskom dviženij v Carstve Pol’skom v konce 60-h načale 70-h godov XIX v.*, „Slavânskij Archiv. Sbornik statej i materialov” 1958, s. 88-126.
- Koszutski S., *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia. Obraz statystyczno-ekonomiczny*, Warszawa 1905.
- Kośko A., *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Inowrocław–Poznań 1979.
- Koźmiński S., *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1888.
- Kotłubaj H., *Hodowla bydła rogatego*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. tegoż, cz. 2, Warszawa 1908, s. 96-122.
- Kotłubaj H., *Hodowla trzody chlewnej*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. tegoż, cz. 2, Warszawa 1908, s. 131-137.
- Kowalczyk R.W., *Inicjatywy ziemian i przemysłowców ziemiańskich w wybranych sektorach gospodarki Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” t. 7, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 113-131.
- Kowalewska A., *Powiat włocławski w latach 1795–1918*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zbiorowa pod red. St. Laguny, Włocławek 1968, s. 79-91.
- Kowalewska E.R., *Opisanie dworu w Pyszkowie*, mps., w zbiorach autora.
- Kowalewska E.R., Kunikowski S., *Bogusławice – zespół dworski z parkiem*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1., cz. 4, Włocławek 2009, s. 41-64.
- Kowalewska E.R., Kunikowski S., *Szczytno – zespół dworski z parkiem*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, cz. 4, Włocławek 2009, s. 183-204.

- Kowalewska E.R., Kunikowski S., *Wichrowice – zespół dworski*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1., cz. 4, Włocławek 2009, s. 241-260.
- Kowalewska E.R., Kunikowski S., *Wilkowiczki – zespół dworski z parkiem*, w: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1., cz. 4, Włocławek 2009, s. 261-284.
- Kowecka E., *Budownictwo*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, oprac. zbiorowe pod red. W. Hensla i J. Pazdura, t. 5: *Od 1795 do 1870 roku*, pod red. E. Koweckiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 284-322.
- Kowecka E., *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w.*, wyd. 3, Poznań 2008.
- Kozak M.W., *Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju?*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2008, nr 2 (32), s. 92-111.
- Kozińska-Chachaj J., *Księgozbiory ziemiańskie na Lubelszczyźnie w XIX i XX w.*, „Bibliotekarz Lubelski” 47, 2004, s. 59-77.
- Koźmińska W., *W Kruszyńku przed 60 laty*, w: *Pamięć boru. Wspomnienia o Jadwidze Dziubińskiej i wybór Jej przemówień artykułów, listów*, praca zbiorowa pod red. Z. Mazurowej i L. Wyszomirskiej, Warszawa 1968, s. 84-89.
- Kozłowski L., *Groby megalityczne na wschód od Odry*, „Prace i materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” t. 2, 1921, cz. 1, s. 1-63.
- Krasuski J., *Oświata i szkolnictwo w okresie okupacji (1939–1945)*, w: *Historia wychowania. Wiek XX*, pod red. J. Miąso, t. 1, Warszawa 1980, s. 219-278.
- Kretkowska M., *O ochronach wiejskich*, wyd. 2, Warszawa 1909.
- Kretkowska M., *Pogląd na stosunek kobiet polskich do obecnych prądów politycznych*, „Świat Kobiety” 1906, nr 7, z 17 lutego, s. 68-70; tamże, 1906, nr 8, z 24 lutego, s. 79-81.
- Kretkowska-Kiersnowska T., *Kretkowski Mieczysław h. Dołęga*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 87-88.
- Kretkowska-Kiersnowska T., *Kretkowski Stanisław h. Dołęga*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 115-117.
- Kretkowska-Kiersnowska T., *Olszowski Stefan Zygmunt h. Prus II*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 1, Warszawa 1992, s. 115-117.

- Krisań M., *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX–początku XX wieku*, Warszawa 2008.
- Kronenberg L.J., *Polska wobec stron walczących*, Piotrogród 1917; wyd. 2, Warszawa [1917].
- Krynicki K., *Rys geografii Królestwa Polskiego*, Warszawa 1887.
- Krzemiński Z., *Złotousty mecenas Szurlej*, „Palestra” t. 29, 1985, nr 10 (334), s. 70-76.
- Krzymuski J., *Krzymuscy. Historia Rodziny XVII-XX wiek*, Warszawa 2004.
- Krzymuski J., *Krzymuski Henryk h. Radwan*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 10, Warszawa 2013, s. 57-58.
- Krzywicki L., *Serwituty w r. 1912*, Warszawa 1918 („Przyczynki do statystyki Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Państwa Polskiego” t. 2).
- Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, oprac. J. Leniek, Kraków 1888.
- Księga pamiątkowa 4 Szw[adronu] 4 P[ułku] U[łanów] Zaniemeńskich „Dzieci Kujawskich”*, kom red. M. Nowicki et al., Włocławek 1929.
- Księga Pamiątkowa „Arkonji” 1879–9/V-1929*, Warszawa 1929.
- Księga pamiątkowa Kielczan 1856–1904 wydana z okazji zjazdu wychowalców gimnazjum w Kielcach 7 i 8 września 1924 r.*, pod red. T. Ruśkiewicza, Warszawa 1925.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu potrójnej rocznicy zaczątków, założenia i utrwalenia Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (1906–1911–1916–1936)*, pod red. F. Staffa, Warszawa 1937.
- Księga pamiątkowa Siedlczan (1844–1905) wraz z pamiątkami zjazdów w r. 1920 i 1925*, [red. E. Chwalewik et al.], Warszawa 1927.
- Księga pamiątkowa Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie 1906–1956*, t. II: *Stopnie naukowe uzyskane w SGGW oraz dorobek dydaktyczny szkoły*, Warszawa 1958.
- Księga Pamiątkowa Koła Wychowalców Gimnazjum Ziemi Kujawskiej*, pod red. R. Ściślaka, Włocławek 1931.
- Księga pamiątkowa zjazdu b. wychowalców b. Szkoły Głównej Warszawskiej w 40-ą rocznicę jej założenia*, cz. II: *Spis uczestników zjazdu oraz krótkie notatki biograficzne*, [kom red. A. Czajewicz et al.], [Warszawa 1906].
- Księga Stulecia Korporacji Akademickiej Sarmatia*, red. W. Fornalski, Warszawa 2010.
- Kubiak W., *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006.
- Kubiak, *Dzieje Lubrańca w dokumentach źródłowych*, Włocławek 2007.

- Kubiak W., *Kronenberg Leopold Julian (1849–1937), finansista i działacz gospodarczy, właściciel pałaców w Wieniu i Brzeziu*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 6, Włocławek 2011, s. 61-64.
- Kubiak W., *Oni tworzyli historię Brzeźcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, Brzeźć Kujawski 2024.
- Kubiak W., *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 1, Włocławek 2005.
- Kubiak W., *Oni tworzyli historię Lubrańca*, t. 2, Włocławek 2009.
- Kubiak W., Karpus Z., *Kujawsko-dobrzyńska lista katyńska*, Włocławek 2010.
- Kuciel-Frydryszak J., *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, Warszawa 2023.
- Kuhnke M., *Rudolf Świerczyński 1883–1943. Życie i twórczość*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 200, t. 45, z. 3-4.
- Kujawski W., *Górzyński Władysław (1856–1920), kanonik kapituły włocławskiej, profesor Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, historyk sztuki*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 56-57.
- Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014.
- Kuliński S., *Monografia Brzeźcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935.
- Kurjer Warszawski. *Książka Jubileuszowa ozdobiona 247 rysunkami w tekście. 1821–1896*, Warszawa 1896.
- Kurnatowska J., *Opisanie dziejów rodziny Glińskich*, w: *Boniewo*, t. I: *Boniewskie krewniaki*, b.m.w. 2000, s. 64-70.
- Kutta J., *Alster Antoni pseud. Antek, Hans, Komar, Sierpień, Storowski, Tracz Wit (1903–1968), działacz Komunistycznej Partii Polski, oficer polityczny w Armii Polskiej w Związku Sowieckim, I sekretarz KW PPR w Bydgoszczy, kierownik Wydziału Organizacyjnego KC PZPR, zastępca przewodniczącego Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, wiceminister spraw wewnętrznych, wiceminister gospodarki komunalnej, poseł na Sejm Ustawodawczy*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, praca zbiorowa pod red. tegoż, t. 6, Bydgoszcz 2000, s. 17-18.
- Kwapiński A., *Korpus kanop pomorskich*, cz. II: *Polska środkowa i południowo-zachodnia*, Gdańsk 2007.
- Kwiatkowski A., *Powiat włocławski w latach 1945–1975*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, pod red. K. Mikulskiego i T. Dzikiego, Włocławek 2018, s. 405-524.

- Kwiatkowski S., *Warząchewki. Jedyne takie w Polsce*, Włocławek 2013.
- Kwilecki A., *Bnińscy herbu Łodzia. Niektóre ich rezydencje*, w: *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. nauk. A. Kwilecki, Poznań 2004, s. 309-325.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 1-4 Warszawa 1967–1989.
- Lasy w Królestwie Polskiem*, oprac. Wł. Wakar, Warszawa 1917.
- Leitgeber S., *Psarski Władysław (1888–1944), inżynier cukrownik, działacz gospodarczy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 258-259.
- Lenartowicz J.K., *Działalność planistyczna i urbanistyczna prof. Józefa Gałęzowskiego w latach 1912–1918*, w: *Nowe idee w planowaniu rozwoju terytorialnego*, t. 1, *Nowe idee w urbanistyce i planowaniu przestrzennym*, praca zbiorowa pod red. E. Węclawowicz-Bilskiej, Kraków 2017, s. 37-56.
- Lesiak H., *Szlakiem dworów regionu kutnowskiego*, Kutno 2007.
- Leskiewiczowa J., *Zamiast wstępu*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. tejże, Warszawa 1985, s. 5-26.
- Leskiewiczowa J., Rychlikowa I., *Ziemiaństwo*, w: *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, praca zespołowa wykonana pod kierunkiem W. Kuli i J. Leskiewiczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 371-387.
- Leszczyński A., *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020.
- Leśniakowska M., *Dwór polski a idee domu w kulturze europejskiej XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddziałów Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6-7 kwietnia 1989*, Warszawa 1990, s. 7-19.
- Leśniakowska M., *Jak budowano „polski dwór”*, w: *Dwór polski. Architektura, tradycja, historia*, Kraków 2006, s. 7-48.
- Leśniakowska M., *„Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Warszawa 1996.
- Leśniowski St., *Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródło, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 127-135.
- Lewalski K., *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1915*, wyd. 2, Toruń 2013.

Lewalski K., *Odsłony codzienności. Rzymskokatolickie duchowieństwo parafialne na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2019.

Lewalski K., *Ugrupowania polityczne w Królestwie Polskim w latach 1905–1908 w świetle raportu pomocnika warszawskiego generał-gubernatora do spraw policyjnych*, „Echa Przeszłości” 2004, t. 5, s. 371-406.

Lewalski K., Raczkowski M., *Kronika Parafii pw. św. Idziego w Choceniu (1145–1913) autorstwa ks. Władysława Siemaszki (diecezja włocławska)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2024, t. 122, s. 203-241.

Librowski S., *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diec. włocławskiej*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” R. 51, 1947, nr 11, s. 278-304.

Lichorowicz A., *Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemiaństwo*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, pod red. T. Chrzanowskiego, Kraków 1995, s. 85-97.

Lisowska J., *Wspomnienie pośmiertne. Adwokat Wacław Bitner*, „Palestra” t. 26, 1982, nr 9-10 (297-298), s. 114-116.

Lista imienna b. wychowalców Gimnazjum wzgl. Szkoły Realnej w Warszawie, ułożona na podstawie danych, zebranych z okazji I-go Ogólnego Zjazdu Koleżeńskiego b. wychowalców tej uczelni do roku szkolnego 1904/5 w d. 6 i 7 czerwca 1920 r., [Warszawa 1920].

Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej, oprac. A. Moszyński, Warszawa 1989.

Lista strat wojska polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1920, Warszawa 1934.

Listowski A., *Uwagi ogólne o zagadnieniach ustroju rolnego*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 2, Warszawa 1938, s. 927-941.

Loth R., *Młodość Jana Kasprowicza. Szkic biograficzny*, Poznań 1962.

Ludkiewicz Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej i gospodarstw wiejskich w Polsce (ze studjów nad strukturą agrarną Polski)*, Warszawa 1923 („Rocznik Zakładu Polityki Agrarnej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego” 1922-3, z. 1).

Ludkiewicz Z., *Ziemia i ludność rolnicza*, w: *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej w zarysie*, dzieło zbiorowe pod kierunkiem St.A. Kempnera, t. 2, Warszawa 1922, s. 63-108.

- Łapa M., Gruszecka-Tieśluk A., *Raport. Odpowiedzialny biznes w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2018.
- Łaszkiewicz T., *Brześć Kujawski 1918–1939. Problemy społeczne małego miasta w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021.
- Łaszkiewicz T., *Dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939)*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 2, praca zbiorowa pod red. D. Karczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski 2022, s. 11-84.
- Łaszkiewicz T., *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław-Toruń 2013.
- Łazarska J., *Piaszczyński Stanisław Joachim (1878–1936), ziemianin, sędzia grodzki, naczelnik oraz prezes OSP w Kowalu*, w: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny, kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek–Kowal 2006, s. 169-170.
- Łoś J., *Związki branżowe w produkcji roślinnej*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej. Źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. Jana Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 403-408.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łoza S., *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, wyd. 2, uzupełnione, Warszawa 1931.
- Łuczak A., *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 1(12), styczeń, s. 53-58.
- Łuczak Cz., *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1956.
- Łuczak Cz., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Łuczkowski M., *Aktywność polityczno-społeczna ziemiaństwa województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Opoczno 2022.
- Łukasiewicz J., *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968.
- Maj E., *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000.
- Majdecki L., *Twórczość planisty Stefana Celichowskiego*, Warszawa 1969 (*Rejestr ogrodów polskich*, z. 6).

- Makówna M., *Ludowe szkoły rolnicze*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*. Opracowania, wspomnienia, dokumenty zebrała Komisja Historyczna pod przewodnictwem B. Nawroczyńskiego, t. 2, Warszawa 1934, s. 319-324.
- Malec J., *Pierwsze regulacje prawne z zakresu ochrony przyrody na ziemiach polskich*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, t. 1, nr 1, s. 141-147.
- Małolepsza A., *Działalność artystyczna i ziemiańska roku Reszke na przełomie XIX i XX wieku*, Gdynia 2010.
- Markowski M.B., *Międzywojenne (1918–1939) Kielce na szlaku przemysłu zbrojeniowego*, w: *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, pod red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 251-262.
- Markowski M.B., *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993.
- Markowski M.B., *Sfery przemysłowe i ziemiaństwo w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1990.
- Materiały do słownika biograficznego kobiet uczestniczek walk o niepodległość Polski 1939–1945*, red. W. Turkowska, cz. 1 (próbna): *Poległe i zmarłe w 2 wojnie światowej. Nazwiska od A do J*, Warszawa 1978.
- Materniak-Pawłowska M., *Struktura polskich sądów powszechnych w latach 1917–1928*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 53, 2001, z. 1, s. 275-284.
- Matlakowski W., *Bajki i gadki dziecięce. Zabawy dziecięce*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1890, t. IV, s. 68-73.
- Matlakowski W., *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków 1892.
- Matlakowski W., *Melodia dożynkowa*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1895, t. IX, s. 538.
- Matlakowski W., *Nawoływanie zwierząt*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1890, t. IV, s. 209-210, 449.
- Matlakowski W., *Oracja czyli zaproszenie na wesele na Kujawach*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1892, t. VI, s. 79-82.
- Matlakowski W., *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1894, t. 5, s. 127-147 (odbitka: Kraków 1892).
- Matlakowski W., *Ubiór weselny na Kujawach (z 1891 roku)*, „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” 1896, t. X, s. 1 [rys.], 205 [opis].

- Matlakowski W., *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu. Zarysy życia ludowego*, poprzedziwszy życiorysem autora wyd. J. Peszke, Warszawa 1901.
- Megalithgräber in Żurawice*, „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa” 1879, s. 93-94.
- Mędrzecka H., *Zwierzęta gospodarskie w 1938 roku*, „Statystyka rolnicza 1938”, Warszawa 1939, s. 42-65.
- Mich W., *Ideologia polskiego ziemiaństwa 198–1939*, Lublin 2000.
- Mich W., *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu. Walka Związku Ziemiań w Warszawie o opłacalność produkcji i zachowanie własności folwarcznej w latach 1916-1926*, Lublin 2009.
- Mich W., *W obliczu wywłaszczenia. Kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001.
- Mich W., *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom. Walka Związku Ziemiań w Warszawie ze Związkiem Zawodowym Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1926*, Lublin 2008.
- Mich W., *Związek Ziemiań w Warszawie (1916–1926). Organizacja i wpływy*, Lublin 2007.
- Michalska H., Stopień M., Tazbir-Tomaszewska B., Turkowska W., Zastocka W., *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.
- Michalski T., *Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Włocławskiego w latach dwudziestolecia międzywojennego*, „Ziemia Kujawska” 2020, t. 28, s. 81-104.
- Michalski T., *Powiat włocławski w latach międzywojennych (1918–1939)*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, pod red. K. Mikulskiego i T. Dzikiego, Włocławek 2018, s. 281-350.
- Michalski T., *W latach odrodzenia (1918–1939) i okupacji (1939–1945)*, w: *Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, pod red. A. Ciechalskiego i M. Raczkowskiego, Chocień 2014, s. 195-236.
- Michna R., *Pruskie szkolnictwo średnie w Bydgoszczy w latach 1815–1920*, Bydgoszcz 2020.
- Micińska M., *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008.
- Mieszczankowski M., *Zadłużenie rolnictwa Polski międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939” 1963, t. 6, s. 123-148.
- Mierzwa J., *Słownik biograficzny starostów II Rzeczypospolitej*, t. 2, Łomianki 2022.

- Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Mieszczankowski M., *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.
- Mietz A., *Aleksander Janowski i jego związki z Kujawskim ruchem krajoznawczym i muzealnictwem w 80-lecie muzeum we Włocławku*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawski i Dobrzyńskiej]” 1990, t. 3, s. 7-15.
- Mietz A., *Cmentarze Chodeckie. Dzieje i zabytki*, Toruń 1993.
- Mietz A., *Jerzmanowski Kazimierz*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 112.
- Mietz A., *Matlakowski Władysław (19 XI 1850–26 VI 1895)*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 146-149.
- Mietz A., *Portrety i portretowani. Z problematyki mecenatu artystycznego Kretekowskich*, „Rocznik Muzealny [Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej]” 1990, t. 3, s. 125-145.
- Mietz A., *Sawicki Ludomir (14 IX 1884–3 X 1928)*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 167-169.
- Mietz A., *W dobie zaborów*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 23-34.
- Mietz A., *Werner Karol Jan*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 175-176.
- Mietz J. i A., *Biblioteki i Księgozbiory Chodeckie*, Chodecz 1989.
- Millerowa Elżbieta, Skrukwa Agata, *Oskar Kolberg (1814–1890)*, w: *Dzieje folklorystyki polskiej 1864-1918*, pod red. H. Kapeluś i J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1982, s. 25-103.
- Mittelstaedt J., *Odpowiedź recenzentom warszawskim mojego dziełka 70 miliardów rubli dla Rosyi*, Warszawa 1874.
- Mittelstaedt J., *Rozmyślanie nad nowym system ekonomii politycznej*, Warszawa 1889.
- Miśkiewicz J., *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Szczytno pow. Włocławek*, „Materiały Starożytne” 1959, t. 5, s. 259-282.
- Mleczarstwo województwa pomorskiego w 1938 r.*, oprac. F. Komar, R. 6, Toruń 1939.
- Modrzejewski J., *Monografia Szkoły Podstawowej im. Stanisława Staszica w Grabkowie*, wyd. 2 rozszerzone, mps., Grabkowo 1994.
- Molenda J., *Radziwiłł Franciszek Pius (1878–1944), naczelnik Milicji Miejskiej m. st. Warszawy, członek Tymczasowej Rady Stanu, dyrektor Komisji Wojskowej w rządzie Rady Regencyjnej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1987, s. 183-185.

Molenda J., *Walka o poprawę warunków materialnego bytu robotników rolnych poprzez przemoc grupową i rokowania w rewolucji 1905–1907 w Królestwie Polskim*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, pod red. M. Przeniosły i S. Wiecha, Kielce 2005, s. 59-82.

Molik W., *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Poznań 1999.

Monografia Polskiego Wydziału Prawa 1944–1947 Uniwersytetu w Oxford, [kom red. J.W. Cywinski et al.], Londyn 1997.

Monografia Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu 1926–2011. W 86. rocznicę powstania szkoły, zebrała i oprac. K. Pińkowska, Stary Brześć 2012.

Monografia Szkoły Rolniczej w Starym Brześciu pow. Włocławskiego, z przedmową inż. St. Wiśniewskiego naczelnika Min. W. R. i O. P., z 101 ilustracjami, mapą powiatu i 4 planami szkoły, Włocławek 1938.

Morawski M., *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933.

Morawski W., *Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.

Morysiński T., *Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego w Warszawie*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej. Źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. Jana Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 386-389.

Morzycki Z., *Morzycki Lucjan h. Mora*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 3, Warszawa 1996, s. 121-123.

Morzycki M., *Stado pełnej krwi w Brzyszewie Lucjana Morzyckiego*, mps., [Warszawa] 2002.

Mulkowski P., *Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące im. gen. Józefa Wybickiego w Śremie (1858–2018). Zarys dziejów*, wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Śrem 2018.

Mysiakowski M.M., *Towarzystwo czy CEPELIA. Początki przemysłu ludowego w Królestwie Polskim (1907–1914)*, w: *Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVII do XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014, s. 131-136.

Nadleśniczy Czesław Łopuski (1882–1967). Życiorys, „Życie Lasów Kujawsko-Pomorskich. Biuletyn Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu” 2014, nr 3 (72), lipiec-wrzesień, s. 32.

- Nikiel S., *Nowakowski Leon (1875–ok. 1950), dr inż. chemik, długoletni prezes Koła Techników Cukrowników*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 8, Warszawa 1997, s. 75-76.
- Nikiel S., *Rossmann Ludwik (1851–1931), inż. mechanik, konstruktor aparatury cukrowniczej i projektant nowoczesnych cukrowni, pionier rozwoju przemysłu maszynowego i cukrownictwa w Polsce*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 2, Warszawa 1992, s. 147-148.
- Nosek S., *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Notkowski A., *Z dziejów prasy polskiej na Kujawach wschodnich do 1918 r. Część I*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, R. 10, z. 3, s. 303-332.
- Nowak M., *Religijność ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w drugiej połowie XIX i XX wieku (do 1939) – wybrane problemy*, „Nasza Przyszłość” 2018, t. 129, s. 265-292.
- Nowakowski J., *Wolność przynieśli nam w darze. Słownik biograficzny bądkowian na stulecie odzyskania Niepodległości*, Radom 2018.
- Nowakowski P., *Stępień Jan (1895–1976), artysta malarz, działacz kulturalny*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 2, Włocławek 2005, s. 166-167.
- Nowicki T., *Samorząd powiatowy*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 321-338.
- Oettingen U., *Działalność dobroczynna ziemiaństwa w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej – problem badawczy*, w: *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX i XX i na początku XXI wieku*, pod red. M. Przeniosło, t. 1, Kielce 2008, s. 89-105.
- Okoniewska B., *Polscy ziemianie i chłopci Wielkopolski i Pomorza w latach II Rzeczypospolitej (ich aktywność gospodarcza i polityczna)*, Gdańsk 1991.
- Olejniczak A., *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000.
- Opiola-Cegiełka M., *Ziemiaństwo polskie w powstaniu styczniowym (1863–1864) na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej – między zaangażowaniem na rzecz insurekcji, a czynnym udziałem w walkach powstańczych*, w: *Historia i pamięć. Powstanie styczniowe na Kujawach, Pomorzu i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z seminarium pt. „Historia i pamięć. Powstanie styczniowe na Kujawach, Pomorzu i ziemi dobrzyńskiej”*, pod red. M. Antoniewicza, M. Opioly-Cegiełki, Toruń 2023, s. 69-104.

Organizacje ziemiańskie na ziemiach polskich, praca zbiorowa pod kierunkiem Komitetu Redakcyjnego, Warszawa 1929.

Osiński T., „*Klika obszarnicza*”. *Ziemiańskie w polityce personalnej Państwowych Nieruchomości Ziemskich (1946–1949)*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2012, t. 20, nr 2, s. 229-260.

Osmalek M., *Gmina Chocień w latach 1793–1918*, w: *Gmina Chocień. Studia z przeszłości*, pod red. A. Ciechalskiego i M. Raczkowskiego, Chocień 2014, s. 81-317.

Ostatnie chwile powstania styczniowego, na podstawie autentycznych źródeł opowiedział Z.L.S. [W. Przyborowski], t. 1, Poznań 1887.

Pachocka A., *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009.

Pacuła W., *Stan zaopatrzenia powiatu włocławskiego w maszyny i narzędzia rolnicze*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 115-120.

Pamâtnaâ Knîžka Liceistov”. *Izdanie Sobraniâ Kursovyh*” *Predstavitelej Imperatorskago Aleksandrovsakago Liceâ 1811–19 oktâbrâ–1911*, Sankt-Petersburg 1911.

Pan Prezydent Rzeczypospolitej wśród członków zrzeszonych w Centralnem T-wie Rolniczem, „*Gazeta Rolnicza*” 1928, nr 44-45, z 9 listopada, s. 1484-1530.

Paszkowska M., *Nauka prawa karnego w środowisku „Gazety Sądowej Warszawskiej” (1873—1918)*, Warszawa 2010.

Papiernik P., Płaza D.K., współpraca Brzejszczak R., Kittel P., Kotlewski L., Myrta A., Wicha J., Wroniecki P., *Park Kulturowy Wietrzychowice. Na europejskim szlaku megalitów*, Łódź 2017.

Pawlak M., *Dzieje Szkoły Podstawowej w Nowinach w latach 1927–2010*, Bydgoszcz 2010.

Pawlak M., *Oświata i szkolnictwo*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. I: *Od początków do 1918 roku*, Włocławek 1999, s. 581-603.

Pawlak M., *Powstanie i rozwój organizacyjny szkoły*, w: A. Mietz, M. Pawlak, M. Szczotkowska-Topič, *Gimnazjum i Liceum im. ks. Jana Długosza we Włocławku 1916–1949*, Bydgoszcz 1995, s. 13-38.

Pawlak M., *Rys historyczny szkolnictwa średniego we Włocławku*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku* wydana z okazji Jubileuszu 90-lecia, red. nauk. M. Pawlak, Włocławek 1992, s. 9-36.

Pawlak M., *W odrodzonej Rzeczypospolitej i w okresie II wojny światowej*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 35-60.

- Pawlak M., *W Polsce Ludowej*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 61-85.
- Pawlak M., *Wspomnienia, refleksje nad mijającym życiem*, mps., w zbiorach autora.
- Pawlak M., *Zarys dziejów oświaty*, Bydgoszcz 2007.
- Pawłowska M., *Archiwum rodziny Kronenbergów. Spuścizna po Leopoldzie Janie baronie Kronenbergu*, w: *Kronenbergowie – pamiątki rodzinne*, [red. M. Dubrowska], Warszawa 1998, s. 211-220.
- Piątkowski W., *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956.
- Piekarski T., *Ziemiaństwo Mazowsza Płockiego w latach 1918–1939*, Poznań 2013.
- Piotr Tylicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. *Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek–Kowal 2008.
- Piotrowicz D., *Ziemiaństwo Mazowsza Północnego wobec wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, w: *Ziemiaństwo Mazowsza IV. Ziemiaństwo mazowieccy wobec obronności Ojczyzny. Od konfederacji barskiej po II wojnę światową*, red. nauk. J. Kita, B. Umińska, Ciechanów–Łódź 2015, s. 243-258.
- Piwnicki T., *Dochód z owiec*, „Gazeta Rolnicza” 1910, nr 50, z 16 grudnia, s. 898-903.
- Piwnicki T., *Krótki zarys żywienia owiec*, z przedmową Prof. Stanisława Chaniewskiego, Warszawa 1911.
- Piwnicki T., *W sprawie hodowli owiec*, „Gazeta Rolnicza” 1911, nr 22, z 2 czerwca, s. 420-421.
- Plater-Broel J., *Aleksander Maria Wiktor Broel-Plater*, mps., w zbiorach autora.
- Plater-Broel J., *Jacek Ludwik Wiktor Maria Broel-Plater*, mps., w zbiorach autora.
- Plater-Broel J., *Witold Henryk Marian Broel-Plater*, mps., w zbiorach autora.
- Plater-Broel J., *Zygmunt Aleksander Wiktor Maria Broel-Plater*, mps., w zbiorach autora.
- Pokrzywa E., *Zarys życia i działalności Jadwigi Dziubińskiej*, w: *Pamięć boru. Wspomnienia o Jadwidze Dziubińskiej i wybór Jej przemówień artykułów, listów*, praca zbiorowa pod red. Z. Mazurowej i L. Wyszomirskiej, Warszawa 1968, s. 9-60.
- Polska Akademicka Korporacja Jagiellonia 1910–2010*, red. M. Laszczkowski, Warszawa 2010.
- Polak B., *Okolo-Kulak Tadeusz*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. II: (1914–1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 153.
- Polak B., *Radoński Zygmunt*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. II: (1914–1921), cz. I (zeszyt próbny), red. nauk. tenże, Koszalin 1991, s. 123.

Polak B., *Radoński Zygmunt*, w: *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. II: (1914-1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 175.

Polskie doświadczalnictwo rolnicze na P.W.K. (Powszechnej Wystawie Krajowej) w Poznaniu r. 1929, Warszawa 1929.

Ponikowski W., *Gospodarstwa włościańskie i folwarczne na tle materiałów rachunkowych z 3 wojew. środkowych w 1928/29 r.*, Warszawa 1935.

Porowski M., *Przemysł ziemniaczany*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej. Źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. Jana Lutosławskiego, T. 1, Warszawa 1938, s. 465-467.

Poznański K., *Szkolnictwo i wychowanie w Królestwie Polskim na początku drugiej połowy XX w.*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1967, s. 521-523.

Pokropiński B., *Kujawskie Koleje Dojazdowe*, Poznań 1994.

Potomkowie Antoniego Tułodzieckiego, mps., ze zbiorów Michała Michałkiewicza z Poznania.

Powierza B., *Nasze meljoracje w roku jubileuszowym 10-lecia niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1928. Referat wygłoszony na Zamku Królewskim w Warszawie w dniu 22 listopada 1928 r.*, Warszawa 1929.

Prawda o Kruszyńku, Warszawa 1910.

Prus-Wiśniewski St., *Polski związek eksporterów bekonu i artykułów zwierzęcych*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej. Źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. Jana Lutosławskiego, t. 1, Warszawa 1938, s. 408-416.

Prus-Wiśniewski, *Z ziemi kujawskiej*, „Gazeta Rolnicza” 1925, nr 33-34, z 21 sierpnia, s. 946-954; tamże, nr 35, z 28 sierpnia, s. 988-998.

Pruski W., *Dzieje wyścigów i hodowli koni pełnej krwi w Polsce. Królestwo Polskie 1815–1918*, Warszawa 1970.

Pruski W., *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. 1: *Okres 1815–1880*, Warszawa 1967.

Pruski W., *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. 2: *Okres 1881–1898*, Warszawa 1968.

Pruski W., *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. 3: *Okres 1899–1918*, Warszawa 1969.

Pruss W., *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*, cz. 2: *Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, z. 3, s. 487-512.

Przegaliński A., *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych (Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku)*, Lublin 2016.

Przegaliński A., *Działalność społeczna Haliny z Kleniewskich Illakowicz w świetle wspomnień rodzinnych. Przyczynek do dziejów ziemiaństwa lubelskiego*, w: *Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795–1918*, red. M. Willaume, Lublin 2005, s. 181-192.

Przegaliński A., *Społeczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009.

Przegaliński A., *Z dziejów opiekuńczej i oświatowej aktywności ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 197-210.

Przemówienie Prez. Jerzego Ciechomskiego, w: *Zjazd ziemiański 5-ciu województw centralnych odbyty w Warszawie dnia 7 lutego 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 24-28.

Przemysł kujawski. Zakłady ceramiczne „Rumaki”, „Kujawianin 1931. Informator Handlowo-Przemysłowy” R. 11, Włocławek [1930], s. 150-154.

Przeniosło M., *Pomoc dzieciom w działalności Rady Głównej Opiekuńczej w latach 1915–1921*, Kielce 2017.

Przeniosło M., *Stosunek chłopów Królestwa Polskiego do ziemian, księży i nauczycieli wiejskich w latach 1914–1918*, „Zeszyty Wiejskie” 2001, z. 3, s. 29-48.

Przeniosło M., *Ziemianki w Królestwie Polskim w latach pierwszej wojny światowej*, w: *Zemiaństwo na Lubelszczyźnie III: panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11-13 października 2006*, pod red. H. Łaszkiewicza, t. 2, Lublin 2007, s. 210-221.

Przeniosło M., Przeniosło M., *Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*, Kielce 2018.

Przewoźna-Armon K., *Życie poświęcone ochronie zabytków archeologicznych i studiom nad wczesnym średniowieczem. Roman Jakimowicz (1889–1951)*, „Slavia Antiqua” 1991/92, t. 33, s. 187-218.

Przyrembel Z., *Historja cukrownictwa w Polsce*, t. 1, Warszawa 1927.

Przysłowia Salomona, przełożone i objaśnione przez I. Kramstücka, Warszawa 1878.

- Puget W., *Dwór w Półwiesku Małym*, w: *De Gustibus. Studia ofiarowane przez przyjaciół Tadeuszowi Stefanowi Jaroszewskiemu z okazji 65 rocznicy urodzin*, kom. red. R. Pasieczny, A. Ziemba, Warszawa 1996, s. 83-93.
- Pustelnik F., *Organizacje o charakterze publiczno-prawnym*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 219-250.
- Pustuła Z., *Strasburger Julian Teofil (1847–1916), inżynier-mechanik, przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 44, z. 2, Warszawa–Kraków 2006, s. 193-195.
- Puś W., *Industrializacja ziem polskich w historiografii a problem udziału ziemiaństwa w tym procesie w XIX i na początku XX wieku*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” t. 7, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 7-19.
- Puś W., *Przemysł w majątkach ziemiańskich Królestwa Polskiego w latach 1879–1913*, Łódź 2018.
- Puś W., *Przemysł ziemiański guberni siedleckiej w latach 1879–1913*, „*Zeszyty Wiejskie*” 2014, z. 19, s. 407-416.
- Puś W., *Przemysł ziemiański w Królestwie Polskim w latach 1879–1913*, w: *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych. W stulecie urodzin Profesora Ludwika Straszewicza*, red. T. Marszał, Łódź 2016, s. 237-256.
- Puś Wiesław, *Ziemiańskie gorzelnie w Królestwie Polskim w latach 1879–1913*, „*Zeszyty Wiejskie*” 2016, z. 22, s. 425-434.
- Pyzik J., *Żydzi gospodarujący na roli od połowy XIX wieku do 1939 roku w świetle pamiętników i wspomnień*, w: *Żydzi na wsi polskiej. Sesja naukowa Szreniawa, 26-27 czerwca 2006*, Szreniawa 2006, s. 116-128.
- Raczkowski M., *Ciechomski Henryk Filip h. Wąż*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 5-9.
- Raczkowski M., *Ciechomski Henryk Filip h. Wąż (1855–1936), właściciel ziemski, członek włocławskiego sejmiku powiatowego, Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i Związku Ziemian we Włocławku*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 9, Włocławek 2021, s. 32-34.
- Raczkowski M., *Ciechomski Jerzy Edmund Marian h. Wąż*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 9-12.
- Raczkowski M., *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955), h. Wąż, ziemianin, prezes Związku Ziemian we Włocławku*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019 [druk 2020], s. 34-36.

Raczkowski M., *Ciechomski Jerzy Edmund Marian (1882–1955), h. Wąż, ziemianin, prezes Związku Ziemian w Warszawie*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 8, Włocławek 2019, s. 34-36.

Raczkowski M., *Ciechomski Wojciech Mikołaj h. Wąż*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 12-14.

Raczkowski M., *Dzieje wsi Szczytno w gminie Chocień (do roku 1989)*, praca magisterska napisana w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Krajewskiego, mps., Bydgoszcz 2014, w zbiorach autora.

Raczkowski M., *Gautier Kazimierz Marcelli h. Bożydar*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 22-25.

Raczkowski M., *Higersberger Aleksander Feliks Lucjan h. własnego (1872–1945) właściciel ziemski, działacz społeczny i gospodarczy*, w: *Jan Nowicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, Włocławek–Baruchowo–Kowal 2024, s. 136-138.

Raczkowski M., *Józef Franciszek Bliziński herbu Korczak (1827–1893) jako właściciel ziemski*, w: *Między edukacją a nauką. Memoriale liber ofiarowana Profesorowi Mirosławowi Krajewskiemu*, [red. tomu I.E. Zielińska], Rypin 2021, s. 557-566.

Raczkowski M., *Krzymuski Marcin h. Radwan*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 73-76.

Raczkowski M., *Kuester Franciszek Jerzy*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 83-87.

Raczkowski M., *Misiewicz Tadeusz*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 11, red. T. Epsztein, Warszawa 2016, s. 47-49.

Raczkowski, *Nogala Adama (1904–1945), żołnierz 14 Pułku Piechoty we Włocławku, członek AK, ofiara obozu na Radogoszczu*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 10, Włocławek 2023, s. 139-141.

Raczkowski M., *Okolo-Kulak Kazimierz h. własnego Kulak*, mps., w zbiorach autora.

Raczkowski M., *Piaszczyński Stanisław Edward h. Ostoja (1866–1938) właściciel Dąbrówki Folwarcznej*, w: *Jan Nowicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, Włocławek–Baruchowo–Kowal 2024, s. 207-208.

Raczkowski M., *Piaszczyńscy herbu Ostoja i ich majątki w powiecie włocławskim*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2016, nr 67, s. 10-14.

- Raczkowski M., *Plater-Broel Witold Maria Aleksander hr.*, mps, w zbiorach autora.
- Raczkowski M., *Polowania ziemian powiatu wrocławskiego w świetle prasy i wspomnień*, w: *Myśliwskie pasje ziemian. O polowaniach w polskich majątkach ziemiańskich w XIX i XX wieku*, pod red. S. Borowiaka, Dobrzyca 2023 [druk 2024] *Studia i Materiały Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy* t. 11), s. 233-247.
- Raczkowski M., *Realizacja reformy rolnej Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego na terenie gminy Piaski w powiecie wrocławskim*, w: *Lubraniec i okolice. Historia, kultura, sztuka*, pod red. J. Dumanowskiego, t. 2, Toruń-Lubraniec 2023, s. 107-120.
- Raczkowski M., *Siniarski-Czaplicki Jan Wacław Ludwik*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 103-105.
- Raczkowski M., *Siniarski-Czaplicki Kazimierz h. Lubicz*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 11, Warszawa 2016, s. 77-78.
- Raczkowski M., *Wielka własność ziemna w powiecie wrocławskim w świetle „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”*, w: *Od „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” do map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego*, pod red. T. Epszteina, Warszawa 2021, s. 117-152.
- Raczkowski M., *Wiszniewska Ewa Maria z Ciechomskich h. Wąż (1893–1974)*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 123-124.
- Raczkowski, *Wizyta Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacego Mościckiego na ziemi dobrzyńskiej i Kujawach wschodnich (11-12 lipca 1928 r.)*, „Rocznik Dobrzyński” 2018, t. 11, s. 43-53.
- Raczkowski M., *Wodziński Benedykt Jan Kanty Rafał Alfons h. Jastrzębiec*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 128-129.
- Raczkowski M., *Z dziejów dóbr ziemskich Szczytno na Kujawach wschodnich od XIX w. do 1945 r.*, „Komunizm. System-ludzie-dokumentacja” 2020, nr 9, s. 207-227.
- Raczkowski M., Epsztein T., *Wodziński Jan Nepomucen Gerwazy Protazy Ignacy h. Jastrzębiec*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 12, Warszawa 2022, s. 125-126.
- Raczkowski M., *Pawłowska A., Higersberger Aleksander h. własnego*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 11, Warszawa 2016, s. 22-25.

Radomyski J., *II. Ogólnopolskie Targi na jęczmień browarny w Poznaniu*, w: *Trzy lata pracy Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1934, s. 45-64.

Rajca Sz., *Przewodnik po Muzeum Kujawskiem Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku*, Włocławek 1930.

Rakowski J., *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem. (Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R.). Okres wiosenny do dnia 10-maja 1908-go roku*, Dodatek bezpłatny do „Gazety Rolniczej” 1908, nr 21, z 23 maja, s. 1-8.

Rakowski J., *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. do dnia 10-go czerwca 1908 roku*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 26, z 27 czerwca, s. 493-499.

Rakowski J., *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres letni*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 31, z 1 sierpnia, s. 595-602.

Rakowski J., *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres letni. Termin odesłania korespondencji dnia 10 września*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 40, z 3 października, s. 775-783.

Rakowski J., *Stan urodzajów w Królestwie Polskiem Według sprawozdań własnych korespondentów Wydziału Społeczno-Ekonomicznego C.T.R. Okres jesienny 1908 r. Termin odesłania korespondencji dnia 1 listopada*, „Gazeta Rolnicza” 1908, nr 48, z 28 listopada, s. 915-921.

Rayzacher Z., *Tadeusz Tabaczyński z Redcza Wielkiego (1904–1973) – historia nieznana*, „Głos Lubrańca” 2021, nr 9-10 (202-203), wrzesień-październik, s. 15-18.

Referat O. Jana Rostworowskiego „Ziemianstwo w pracy społecznej na wsi”, w: *Zjazd ziemiański 5-ciu województw centralnych odbyty w Warszawie dnia 7 lutego 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 70-82.

Rejmanowski T., *Tomasz Zieliński (1790–1869) oficer armii carskiej oraz ziemianin, społecznik i dobroczyńca powiatu włocławskiego*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2001, t. 16, s. 220-228.

Reychman K., *Szkice genealogiczne*, seria I, Warszawa 1936.

Rzepniewska D., *Hipoteka dóbr ziemskich jako źródło do dziejów ziemianstwa. Forma przekazu, możliwości badawcze, problemy metodyczne*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu*

historyków dziejów społeczeństwa polskiego, pod red. S. Kalabińskiego, przy współudziale J. Hensel i I. Rychlikowej, Warszawa 1980, s. 371-392.

Rzepniewska D., *Problematyka ziemiańska w aktach hipoteki dóbr ziemskich*, w: *Zemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1985, s. 213-239.

Ręgorowicz L., *Niemcy w województwie warszawskim*, „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 4, październik-grudzień, s. 415-424.

Rosen-Przeworska J., *Zabytki celtyckie na ziemiach Polski*, „Światowit. Rocznik Muzeum Archeologicznego im. Er. Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1946–1947, t. XIX, s. 179-322.

Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.

Roszkowski W., *Lista największych właścicieli w Polsce w 1922 r.*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, z. 2, s. 281-299.

Rościszewska z Sulimierskich M., *Sulimierski Bronisław Piotr Paweł h. Starykoń*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. S. Górzyński, cz. 8, Warszawa 2007, s. 147-150.

Rozbicka M., *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina: studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 48, 2003, z. 1, s. 5-77.

Rudnicki S., *Zemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996.

Rusiński W., *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 2: 1918–1939, Warszawa 1980.

Rutkowski J., *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim*, „Revue Mensuelle De Statistique” 1922, t. 5, f. 3, s. 85-105.

Rybarczyk P., *Uwięzienie ostatniego Kronenberga. Nieznane kronenbergiana w zasobie Delegatury IPN w Bydgoszczy*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2013, t. 6, s. 227-258.

Rychlikowa I., *Problemy pojęciowe i metodyczne w badaniach uwarstwienia zemiaństwa Królestwa Polskiego w epoce przekształcania się społeczeństwa stanowego w klasowe*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu historyków dziejów społeczeństwa polskiego*, pod red. S. Kalabińskiego, przy współudziale J. Hensel i I. Rychlikowej, Warszawa 1980, s. 320-370.

- Rychlikowa I., *Ziemiaństwo polskie 1789-1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.
- Rychter M., *Cukrownia „Choceń”*, Włocławek 1925.
- Rydel M., *Jam dwór polski*, Gdańsk 1993.
- Rynkowska A., *Herbst Edward August Maurycy (1844–1921), przemysłowiec łódzki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 438.
- Ryszewska K., *Natalia Kicka (1801–1888) – pionierka polskiej archeologii*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety” Polski w realiach epoki*, t. 1, red. nauk. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź-Olsztyn 2014, s. 111-121
- Ryszewska K., *Polskie ziemianki jako pionierki archeologii w XIX i początku XX wieku*, w: *Z uczniami, kolegami i przyjaciółmi w świecie nauki. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, [red. W. Chorańczewski, A. Żeglińska], Olsztyn 2014, s. 477-502.
- Ryx J., *Kredyt dla większej własności w latach od 1927 do 1930 roku na tle kryzysu gospodarczego przeżywanego w Polsce podług oryginalnych sprawozdań bankowych*, [Lwów 1932].
- Rzepeccy T. i W., *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923.
- Rzepeccy T. i K., *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928.
- Rzepakowski A., *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789-1939*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, R. IV, nr 2 (8), s. 101-125.
- Rzepniewska D., *Sezonowi najemcy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w.*, Warszawa 1957.
- Sadowska J., *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.
- Sawicki L., *Badania jeziorne na Kujawach*, cz. 1, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” 1911, nr 25, z 24 czerwca, s. 410-411; cz. 2, tamże, nr 26, z 1 lipca, s. 425-427; cz. 3, tamże, nr 27, z 8 lipca, s. 442-444; cz. 4, tamże, nr 28, z 15 lipca, s. 457-459.
- Sawicki L., *Z badań nad jeziorami Chodeckimi (Kujawy)*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1914, t. 22, dział II, s. 13-37.

Schirmer M.K., *Polscy ziemianie w obronie ojczyzny podczas wojny z bolszewikami 1919–1921*, Warszawa 2022.

Schirmer M.K., *Słynny rody. Wybitni polscy przemysłowcy, artyści, politycy i naukowcy*, Warszawa 2019.

Sempołowski A., *Uprawa i uszlachetnianie roślin gospodarskich*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. H. Kotłubaja, cz. 1, Warszawa 1908, s. 148-176.

Siedmioletnie Szkoły Głównej Warszawskiej. 1862–1869. Wydział Prawa i Administracji. Notatki do historii szkół prawa w Polsce, przez A. Kraushara, Warszawa-Kraków 1883.

Sikorski M., *Muzeum Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej” 1930, nr 6, wrzesień-grudzień, s. 1-7.

Siniarska-Kapuścińska M., Raczkowski M., *Siniarska-Czaplicka Jadwiga Wanda Zofia z Dunin-Wąsowiczów*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztajn, cz. 11, Warszawa 2016, s. 75-77.

Siniarski-Czaplicki K., *Oplacalność uprawy jęczmienia browarnego na Kujawach (Referat na VII Ogólnopolskich Targach na jęczmień browarny w Poznaniu dn. 22.IX.2938 r.)*, „Gazeta Rolnicza” 1938, nr 45, z 11 listopada, s. 1296-1299; tamże, nr 46, z 18 listopada, s. 1327-1330.

Siniarski-Czaplicki K., *Oplacalność uprawy jęczmienia browarnego na Kujawach (Referat na VII Ogólnopolskich Targach na jęczmień browarny w Poznaniu dn. 22.IX.2938 r.)*, w: *Jęczmień 1937–1938*, Warszawa 1939, s. 12-31.

Siniarski-Czaplicki K., Korolkiewicz Z., *Ludność rolnicza w powiecie włocławskim*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 47-54.

Sitkiewicz D., *Agentka o wielu twarzach. Wanda Kronenberg*, „Kolbojnik. Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2013, nr 3 (72), s. 28-31.

Sitkiewicz, *Ziemianie Mazowsza Północnego, Płockiego i Kujaw w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku w świetle „Kuriera Płockiego”*, w: *Ziemianie Mazowsza IV. Ziemianie mazowieccy wobec obronności Ojczyzny. Od konfederacji barskiej po II wojnę światową*, red. nauk. J. Kita, B. Umińska, Ciechanów–Łódź 2015, s. 231-242.

Siekierski S., *Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001*, Pułtusk 2003.

- Skoczyński Z., *Sokołowski Zbigniew Stanisław (1900–1972), inżynier chemik, dyrektor Fabryki Farmaceutycznej w Tarchominie*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 208.
- Skotnicki W.J., *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002.
- Słabek H., *Przebudowa ustroju rolnego w Wielkopolsce i na Pomorzu 1945–1948*, Poznań 1968.
- Sławiński T., *Kilka uwag o pałacach w Passie i Smółsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 38, 1993, z. 2, s. 187-192.
- Sławiński T., *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, wyd. II zmienione i poprawione, Warszawa-Skrzeszew 2011.
- Sławiński T., *Stanisław Antoni Sokołowski (1912–1945), wychowanek*, w: *Księga Pamiątkowa Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku* wydana z okazji Jubileuszu 90-lecia, red. nauk. M. Pawlak, Włocławek 1992, s. 163-164.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 1-15, Warszawa 1880–1902.
- Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. I: A-G, Warszawa 1900.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., wyd. 5, Warszawa 2004.
- Smogorzewska M., *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1938. Słownik biograficzny*, t. 2: E-J, red. nauk. A.K. Kunert, Warszawa 2000.
- Smolna 30. Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego*, praca zbiorowa pod red. J. Durko, T. Kwieka, Z. Smorawińskiego, J. Tymińskiego, Warszawa 1989.
- Sobczak J., *Polskie fascynacje młodym cesarzem Mikołajem II: geneza jego wizyty warszawskiej we wrześniu 1897 roku i próba polsko-rosyjskiej „ugody”*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1996, nr 1, s. 5-39.
- Sobczak T., *Stan ilościowy hodowli owiec na ziemiach środkowej Polski w XIX wieku*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, t. 2, red. J. Leskiewiczowa, Wrocław 1959, s. 419-451.
- Sobczak T., *Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli na ziemiach Polski środkowej w XIX wieku*, Warszawa 1961 („Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, t.4, z. 3, red. J. Leskiewiczowa).
- Socha J., *Centralne Towarzystwo Rolnicze 1907–1929. Wybrane zagadnienia*, Łódź 2011.

- Socha J., *Słownik biograficzny Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907–1929)*, Łódź 2003.
- Socha J., *Stowarzyszenie Puławiaków*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1984, nr 18, s. 95-117.
- Sokołowski E., *Regulacja przedmieścia Szpetal*, „Życie Włocławka i Okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, oświatowym i artystycznym” 1928, nr 6-7, z czerwca, s. 15-20.
- Sroka S.T., *Akademia Dublańska 1855-1945*, Kraków 2021.
- Stankiewicz Z., *Z problematyki badań nad realizacją przepisów o serwitutach*, w: *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego. Uwłaszczenie chłopów i mieszczań-rolników*, pod red. H. Brodowskiej, Łódź 1966, s. 167-197.
- Stankiewicz Z., *Ziemiaństwo wobec systemu Wielopolskiego*, w: *Powstanie Styczniowe 1863—1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalemki, Warszawa 1990, s. 97-123.
- Stankowski W., *Włocławek jako ośrodek fabryczny i przemysłowy w XIX i na początku XX wieku*, w: *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9-10 maja 1994 roku)*, pod red. O. Krut-Horonziak i L. Kajzera, Włocławek 1995, s. 187-211.
- Starnawski L., *Owczarstwo*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. H. Kotłubaja, cz. 2, Warszawa 1908, s. 123-131.
- Staszyński E., *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968.
- Stecki J., *Bilans reformy rolnej*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 2, Warszawa 1938, s. 941-947.
- Stecki J., *Stosunki rolne w Królestwie Polskim, stan ich obecny, kierunek rozwoju i pożądane reformy. (Odczyt, wypowiedziany w d. 3 grudnia 1906 r. na posiedzeniu sekcji ekonomiczno-prawnej Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego)*, Lublin 1906.
- Stecki J., *Zagadnienie rozwoju gospodarczego wsi polskiej*, Warszawa 1938.
- Stefański B., *Bacciarelli Bogusław*, w: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, cz. 9, Warszawa 2010, s. 1.
- Stefański J., *Nożyce cen a polityka rolnicza*, „Rolnik Ekonomista” 1935, nr 22, z 15 listopada, s. 681-685.

Stegner, *Polacy-Ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914. Kształtowanie się środowisk, ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992.

Stegner T., *Ślub i rozwód po ewangelicku w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku*, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, t. 8, Warszawa 2004, s. 217–233.

Stemler J., *Polska Macierz Szkolna*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, opracowania, wspomnienia, dokumenty zebrala Komisja Historyczna pod przewodnictwem B. Nawroczyńskiego, t. 2, Warszawa 1934, s. 167–185.

Stolpiak B., *W 100-lecie polskich badań archeologicznych na Kujawach. Część 2 – 1914 do 1939 r.*, „Ziemia Kujawska” 1993, t. 9, s. 5–31.

Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Zbiór wiadomości o stanie i warunkach rozwoju rolnictwa na ziemiach Królestwa Polskiego w dobie przedwojennej, praca zbiorowa oprac. pod ogólnym kierunkiem S. Janickiego, red. przez S. Rosińskiego i F. Ubysza, Warszawa 1918.

Stosunki rolnicze Rzeczypospolitej Polskiej, wydawnictwo zbiorowe opracowane przy współudziale komitetu redakcyjnego S. Janickiego oraz A. Chłapowskiego [et al.] red. przez S. Królikowskiego, t. 1: *Wytwórczość*, Warszawa 1925.

Strohmeier R., *Lexikon der Naturwissenschaftlerinnen und naturkundigen Frauen Europas. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Thun-Frankfurt am Main 1998.

Strzelecka M., *Ziemianki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, Warszawa 2023.

Strzemiński M., *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach (1862–1914)*, Puławy 1980.

Strzemiński M., *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach w latach 1869–1914*, w: *Puławy 1862–1962*, pod red. M. Strzemińskiego, [Warszawa] 1965, s. 26–74.

Strzemiński M., *Niech nam żyją te Puławy. Z dziejów instytutów rolniczych w Polsce*, wyd. 2 popr., Puławy 2005.

Strzemiński M., *Przeniesienie Instytutu Agronomicznego z Marymontu do Puław. Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach (1862–1869)*, w: *Puławy 1862–1962*, pod red. M. Strzemińskiego, [Warszawa] 1965, s. 5–25.

Studnicka-Mariańczyk K., *Tendencje kapitalistyczne w Rolnictwie Polskim XIX wieku*, „Gileâ: Naukovij Visnik” 2015, Vypusk 100, s. 26–34.

Sujczyński T., *Dzieje jednej szkoły (1919–1939)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” R. 27, 1984, z. 2 (104), kwiecień-czerwiec, s. 205–226.

Sulikowski A., *Krótki Rys i Zasady Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskiem z dodaniem tablic rachunkowych obowiązujących i wiadomości o składzie osób władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, Warszawa 1865.

Szabat B., *Ziemiaństwo wobec ochroniek przyfolwarcznych w Królestwie Polskim na początku XX wieku (na przykładzie guberni kieleckiej)*, w: *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1999, s. 109-129.

Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945, pod red. J. Jabrzemskiego, t. 3: *Lista poległych i zmarłych. Indeksy – ilustracje*, Warszawa 1988.

Szczepański J., *Ziemiaństwo Królestwa Polskiego wobec emigracji zarobkowej na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 113-124.

Szczerba A., *Pionierki Polskiej Archeologii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2017, z. 4, s. 139-150.

Szczerbińska B., *Ziemiaństwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007.

Szeliga F., *Przemysł włocławski*, Włocławek 1928.

Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944, red. D. Palczewska, E. Krasnowolska, Warszawa 1987.

Szkoła Kaliska (Szkoła Wyższa Realna – Gimnazjum) 1850–1900, zebrał A. Idzikowski, Kalisz 1900.

Szkoła rolnicza Mieczysławów. 25 lat pracy (1912–1936), oprac. W. Bronikowski, z przedmową S. Dobrowolskiego, Warszawa 1938.

Szkoła w Marysinie. 100 lat historii – 100 lat tradycji, oprac. E. Bernaciak et al., Lubraniec Marysin 2013.

Szmyt M., *Společnosti kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996.

Sznapić A.D., „*Otoczyć naród swój pięknem...*”. *Dyskusja wokół idei kultury i sztuki narodowej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku na tle prądów europejskich*, Warszawa 2021.

Szokalski H., *Weterynarja*, „*Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego*” 1929, nr 6-7-8, czerwiec-lipiec-sierpień, s. 19-22.

- Szturm de Sztrem E., *Inwentarz żywy w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1928, t. 5, z. 2, s. 573-673.
- Szturm de Sztrem E., *Inwentarz żywy w Polsce*, Warszawa 1928.
- Szturm de Sztrem E., *Zasiewy i zbiory w roku 1923/24*, „Kwartalnik Statystyczny” 1925, t. 2, s. 109-145.
- Szulc E., *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989.
- Szulcowie J. i E., *Cmentarz Ewangelicko-Reformowany w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989.
- Szulc S., *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996.
- Szwarc A., *Postawy polityczne ziemiaństwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX-XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1994, s. 47-59.
- Ś.p. Jan Zagłeniczny, „Pamiętnik Koła Kielczan” t. 5, 1932 (druk 1933), s. 87-89.
- Ś.p. Zygmunt Lubiński, „Gazeta Cukrownicza” 1901, nr 41 (406), z 30 czerwca (13 lipca), s. 317-321.
- Święch J., *Władysław Matlakowski 1850–1895*, w: A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz-Włocławek 1989, s. 150-155.
- Święcicki A.H.T., *Historia herbu rodowego Jastrzębiec czyli saga rodu Święcickich IX–XXI w.*, Poznań 2010.
- Tecner L., *Hodowla drobiu*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. H. Kotłubaja, cz. 2, Warszawa 1908, s. 137-145.
- Ter-Oganjan L., *Lista członków Polskiej Korporacji Akademickiej VARSOVIA (Warszawa)*, „Polskie Korporacje Akademickie” 1995, z. 10, s. 54-57.
- Tomaszewski P., *Polskie korporacje akademickie. Struktury, myśl polityczna, działalność*, Toruń 2011.
- Toporski A., *Zaangażowanie ziemian guberni kieleckiej i radomskiej w działalność organizacji społecznych w okresie I wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2014, 29, s. 15-40.

- Toruńska M., *Dolina młynów. Uroki i ciekawostki ziemi izbickiej lata 1750–1945*, Izbica Kujawska 2024.
- Treutler J., *Treutler Władysław Ryszard*, w: *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. J. Leskiewiczowa, cz. 6, Warszawa 2002, s. 188-191.
- Trzebiński W., *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1945 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1955 („Dokumentacja Geograficzna” z. 5).
- Trzebiński W., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1956 („Dokumentacja Geograficzna” z. 4).
- Tucholski J., *Mord w Katyniu. Kozielsk-Ostaszów-Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991.
- Turnau J., *Uprawa buraków cukrowych i pastewnych*, Lwów 1902.
- Udział ziemian w rozwoju kultury rolniczej w Polsce*, praca zbiorowa pod kierownictwem S. Humnickiego, Warszawa 1929.
- Umińska B., *Aktywność społeczno-gospodarcza ziemian guberni płockiej w latach 1865–1914*, Ciechanów 2019.
- Umińska B., *Rola ziemian północnego Mazowsza w administracji i sądownictwie gminnym w latach 1864–1914*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 223-247.
- Umiński J., *Droga żelazna Warszawsko-Bydgoska*, „Kalendarz Bydgoski” R. 44, 2011, s. 284-286.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Urbanowski N., *Wspomnienie o Wyższej Szkole Rolniczej imienia Haliny w Żabikowie*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” t. 20, 1894, s. 267-306.
- Wachowski M., *Polska kolonia akademicka w Akademii Rolniczej w Prószkowie na Śląsku w latach 1847-1880*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Ser. B: Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 9, 1964, s. 211-226.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wawrykiewicz E., *Spis techników w guberniach Królestwa Polskiego*, Warszawa 1899.
- Wawrzeniecki M., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10, s. 46-98.

Wawrzyniak H., *Gmach Oddziału Kujawskiego PTK/PTTK i jego losy*, w: *100 lat Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego/Polskiego Towarzystwa Turystyczno Krajoznawczego we Włocławku 1908–2008*, pod red. B. Ziółkowskiego, Włocławek 2008, s. 126-133.

Welik G., *Ziemiaństwo guberni siedleckiej 1867–1912*, Siedlce 2009.

Werner S., *Korzenie. Sławni i bliscy rodziny Wernerów oraz rodzin skoligaconych: Norblinów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów...*, Warszawa 2009.

Wiadomość o Szkole Rolniczej Imienia Haliny z Żabikowej, ogłosił dyrektor tejże J. Au, Poznań 1870.

Wiech S., *Oddziaływanie ziemiaństwa na społeczność wiejską w Królestwie Polskim w 2. połowie XIX wieku w ocenie władz rosyjskich*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego i M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 125-142.

Wiech S., *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2010.

Wieczorek T., *Ludowe szkoły rolnicze w Królestwie Polskim w latach 1900–1914*, „Zeszyty Naukowe SGGW.”, Seria Historyczna, 1970, z. 7; s. 53-74.

Wieczorek T., *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1968.

Wieczorkiewicz P., *Polacy w Petersburskiej Radzie Państwa 1906–1914*, w: *Losy Polaków w XIX-XX w. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, kom. red. B. Grochulska, J. Skowronek, Warszawa 1987, s. 98-117.

Wieleżyńska J., *Opiekunka więźniów. W celi Bechie'go*, w: *Izabela Zbiegniewska. Ostatnia entuzjastka*, Warszawa [1933], s. 69-92.

Wilamowski J., Kopczuk W., *Tajemnicze wsypy. Polsko-niemiecka wojna na tajnym froncie*, Warszawa 1990.

Wiślański T., *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.

Wiślański T., *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Wiśniewski S., Dusoge W., *Postępy hodowli kujawskiej (Pokazy w Czerniewicach i Radziejowie)*, „Gazeta Rolnicza” 1928, nr 26, z 29 czerwca, s. 877-882.

Wnęk J., *Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 62, 2014, 4, s. 595-612.

Wojciech Górski i jego szkoła, praca zbiorowa pod red. J. Lasockiego i J. Majdeckiego, Warszawa 1982.

Wojciechowski M., Łukaszewicz W., *Ruch robotniczy we Włocławku 1918–1939*, w: *Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871–1948*, Bydgoszcz 1968, s. 73-159.

Wojciechowski W., *Ogrodnictwo*, w: *XXV-lecie rolnictwa polskiego. 1883–1907. Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, pod red. H. Kotłubaja, cz. 1, Warszawa 1908, s. 218-222.

Wojtalik K., *Jest taka wieś na Kujawach... Chocień – miejsca i ludzie*, mps., Włocławek 2000, w zbiorach autora.

Wojtkowski M., *Postawa społeczeństwa Kujaw wschodnich wobec sprawy narodowej w postaniu styczniowym 1863–1864*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2003, t. 18, s. 33-56.

Wolski T., *Zarys fauny wioślarek (Cladocera) przybrzeżnych jeziora Chodeckiego*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1914, t. 22, dział III, s. 243-274.

Wolski T., Słonimski P., *Materyały do fauny jeziora Chodeckiego*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1914, t. 22, dział III, s. 150-156.

Wolter W., *Krzymski Edmund Karol Feliks (1851–1928), profesor prawa i procesu karnego UJ*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 558-559.

Woyzbun S., *Czarnowski Ludwik (1861–1921), przemysłowiec, filantrop, działacz społeczny*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 236-237.

Woźny J., *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz 2000.

Woźny J., *Symbolika wody w pradziejach*, Bydgoszcz 1996.

Wójcik M., *Baronówna. Na tropie Wandy Kronenberg – najgroźniejszej polskiej agentki. Śledztwo dziennikarskie*, Kraków 2018.

Wroczyński R., *Wpływ rewolucji 1905 roku na rozwój ruchu oświatowego w Królestwie Polskim*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1967, s. 793-808.

Wrona-Meryk I., *Warunki socjalne nauczycieli częstochowskich szkół zawodowych w latach 1945–1949. Zarys problematyki*, „Pedagogika. Studia i Rozprawy” 2019, t. XXVIII, s. 341-355.

Wrońska Jolanta, *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

Wróblewski W., *Ludność i gospodarka lokalna Włocławka w latach 1918–1939*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. II: *Lata 1918–1998*, Włocławek 2001, s. 255–277.

Wspomnienia puławskie. Wydawnictwo stowarzyszenia wychowalców byłego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, pod red. T. Chwaliboga, Warszawa 1933.

Wspomnienie o 10-cio letniej działalności Korporacji „Arkonia.”, Ryga 1889.

Wyniki III Ogólnopolskich targów na jęczmień browarny w Poznaniu, w: *O działalności Związku Wytwórców Jęczmienia Browarnego*, Poznań 1935, s. 11–14.

Wyniki doświadczeń dokonanych od roku 1887 do roku 1893 przez Stację doświadczalną w Sobieszynie, Warszawa 1893.

Wyniki prac i doświadczeń wykonanych od roku 1893 do roku 1894 przez Stację Doświadczalną w Sobieszynie, podał A. Sempołowski, Warszawa 1894.

Wyższe Kursy Ziemiańskie im. Jerzego Turnau’a we Lwowie, Lwów 1939.

Z dziejów hodowli roślin i nasiennictwa w Polsce, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, ser. B: Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 17, 1969.

Zabawska P., *Szkoły gospodarstwa wiejskiego dla dziewcząt w Królestwie Polskim, Morawach i Galicji (fragmenty)*, w: *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914 (wybór materiałów)*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył Z. Kmiecik, Warszawa 1961, s. 275–279.

Zaborski W., *I-sze Ogólnopolskie Targi na jęczmień browarny w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1932, nr 41, z 14 października, s. 1049–1050.

Zaborski W., *Omówienie doświadczeń w odmianami jęczmienia na podstawie doświadczeń z lat 1933–1935*, Warszawa 1938.

Zaborski W., *Sekcja Centralna do Spraw Nasiennictwa*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury*, pod red. J. Lutosławskiego, t. 1, s. 381–385.

Zaborski W., *Wrażenia z V ogólnopolskich Targów na Jęczmień Browarny i Słód w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1936, nr 42, z 16 października, s. 1070–1073.

Zaborski W., *Wyniki doświadczeń z odmianami jęczmienia za lata 1933–1935*, „Gazeta Rolnicza” 1937, nr 45, z 5 listopada, s. 1162–1165.

Zaborski W., *Wyniki i wrażenia z III Targów na jęczmień browarny w Poznaniu*, „Gazeta Rolnicza” 1934, nr 40, z 5 października, s. 1078-1081.

Zabytki architektury budownictwa w Polsce, t. 46: *Województwo włocławskie*, Warszawa 1993.

Zabytki architektury województwa bydgoskiego, pod red. E. i M. Gąsiorowskich, Warszawa 1974.

Zachariasz A., *Dwudziestowieczne ogrody dworskie w świetle wybranych publikacji i realizacji*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały V Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Instytut Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Kielecki Dom Środowisk Twórczych. Kielce, 7-9 października 1999*, red. T.S. Jaroszewski, Warszawa 2000, s. 313-327.

Zachariasz A., *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VI Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach*, red. A. Sieradzka, Kielce 2002, s. 353-375.

Zagleniczny J., *Cukrownictwo polskie w roku 1924*, Warszawa 1924.

Załęski E., *Ś.p. Aleksander Janasz, jako człowiek i hodowca*, „Gazeta Rolnicza” 1930, nr 33-34, z 22 sierpnia, s. 1266-1270.

Załęski W., *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876.

Załęski W., *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego. Ludność i rolnictwo*, Warszawa 1908.

Załuski B., *Wspomnienia i refleksje na tle przebiegu walki o szkołę polską*, w: *Księga pamiątkowa Koła Wychowawców Gimnazjum Ziemi Kujawskiej*, pod red. R. Ściślaka, Włocławek 1931, s. 67-96.

Zamojska D., *„Drugi organ państwa polskiego”. Powstanie warszawskich wyższych uczelni oraz kształtowanie centralnych polskich władz oświatowych i naukowych w dobie odbudowy państwa polskiego*, w: *O polskich elitach raz jeszcze. Studia ofiarowane Profesor Janinie Leskiewiczowej z okazji dziewięćdziesiątych urodzin*, red. T. Epsztajn, S. Górzyński, A. Karpiński, Warszawa 2007, s. 201-257.

Zapora A., *Kujawska Galeria Sztuki Polskiej XIX i początku XX wieku ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. Katalog ekspozycji stałej*, Włocławek 2024.

- Zaremba M., *Zwierzęta gospodarskie w 1936 r.*, „Statystyka Rolnicza 1936”, Warszawa 1937, s. 59-97
- Zaremba M., *Zwierzęta gospodarskie w 1937 roku*, „Statystyka Rolnicza 1937”, Warszawa 1938, s. 61-101.
- Zarys historii wojennej 27-go pułku ułanów (b. 203 ochotniczego pułku ułanów)*, oprac. S. Rostworowski, Warszawa 1930.
- Zarys historii wojennej 3-go Pułku Ułanów*, oprac. B. Dobrzyński, Warszawa 1929.
- Zarys historii wojennej 8-go pułku ułanów ks. Józefa Poniatowskiego*, oprac. T. Śmigieński, Warszawa 1929.
- Zarys programu społecznego ziemiaństwa*, Warszawa 1939.
- Zasada Z.J., *Bojańczyk Jerzy Zygmunt (1881–1947), przemysłowiec, prezydent Włocławka, działacz samorządowy, polityczny, sportowy oraz pożarniczy*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 2, Włocławek 2005, s. 21-24.
- Zasada Z.J., *Grabkowska Ochotnicza Straż Pożarna. W ochronie przeciwpożarowej na Kujawach (1916–2006)*, Włocławek 2006.
- Zasada Z.J., *Ochotnicza Straż Pożarna królewskiego miasta Kowala na Kujawach (1902–2022)*, Kowal 2022.
- Zasada Z.J., *Straż królewskiego miasta. 100 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Kowalu*, Kowal 2002.
- Zawadil N., *Stan inwentarza i hodowli oraz produkcja przetworów hodowlanych*, cz. II, „Życie Włocławka i okolicy. Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego” 1929, nr 3-4, marzec-kwiecień, s. 14-20.
- Zawisza J., *Gesichtsurne von Sokolow*, „Zeitschrift für Ethnologie” 1885, Bd. 17, s. 141.
- Zawisza J., *Urna twarzowa z Sokołowa*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1885, t. V, dział IV, s. 3-4, tabl.
- Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.
- Zieliński J., *Marylski-Łuszczewski Antoni Eustachy (1865–1932), ziemianin, działacz Narodowej Demokracji, publicysta*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 109-110.
- Ziemiaństwo w pracy społecznej*, praca zbiorowa pod kierunkiem S. Miklaszewskiego, Warszawa 1929.
- Zięba A.A., *Sokołowski Stanisław Antoni, pseud. i nazwiska konspiracyjne: Ziomek, Skarbek, Antoni Mucha, Zdzisław Biliński, Stanisław Glonek, Paweł Olizar, Henryk*

Matuszewski (1912—1945), oficer WP, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa—Kraków 2000, s. 197.

Ziomek W., *Ziemianie w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego (1870–1914)*, w: „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” t. 8, pod red. W. Pusia, J. Kity, Łódź 2010, s. 153-165.

Ziółkowska B., *Sokołowski Stanisław Antoni h. Pomian (1912–1945) ps.: „Antoni”, „Ziomek”, „Skarbek”, „Mucha”, „Zdzisław Biliński”, „Stanisław Glonek”, „Henryk Matuszewski”, „Paweł Olizar”, rotmistrz „cichociemny”*, w: *Kazimierz Wielki oraz niepospolici Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2006, s. 211-212.

Ziółkowski B., *Apanowicz Cyprian Adam (1833–1920), ziemianin, działacz kulturalny, społeczny i krajoznawczy, kustosz Muzeum Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 6-8.

Ziółkowski, *Oddział Kujawski PTK w latach 1908–1949*, w: *100 lat Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego/Polskiego Towarzystwa Turystyczno Krajoznawczego we Włocławku 1908–2008*, pod red. tenże, Włocławek 2008, s. 11-40.

Ziółkowski B., *Olszakowski Antoni Franciszek (1860–1942), architekt, działacz społeczny, krajoznawca*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 1, Włocławek 2004, s. 127-129.

Ziółkowski B., *Piaszczyński Stanisław Maciej (1901–1953), oficer zawodowy WP, szef sztabu 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, więzień sowieckich łagrów*, w: *Piotr Tylicki oraz niepospolici z Kowala i okolic. Słownik biograficzny. Kalendarium*, pod red. Z.J. Zasady, B. Ziółkowskiego, Włocławek-Kowal 2008, s. 342-345.

Ziółkowski B., *Święicki Henryk (1892–1971), żołnierz POZ – „Znak” – AK Obw. Włocławek, wywiadowca siatki ofensywnego wywiadu dalekiego zasięgu KG AK*, w: *Słownik Biograficzny Konspiracji Pomorskiej 1939–1945*, cz. 6, pod red. E. Skerskiej, Toruń 2004, s. 169-171.

Żabińska I., *Nauka społeczna Kościoła i zadania Akcji Katolickiej a funkcjonowanie folwarków i reforma rolna w świetle pamiętnika i publicystyki ziemianina Eugeniusza Kłoczowskiego*, „*Studia Włocławskie*” 2007, t. 10, s. 341-351.

Żabińska I., *Ziemianie z województwa warszawskiego w latach 1918–1945*, Toruń 2011.

Żarnowski J., *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Warszawa 1973.

Żeliszaw [A. Orchowski], *Dwór i plebanja. Dzieje cichych ustroni*, Warszawa 1904.

Żor A., *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011.

Żuławski K., *Każdoroczna produkcja roślinna grupami gospodarstw i według poszczególnych upraw (zboże: okopowe, strączkowe, warzywa, owoce, rośliny techniczne, pasza, kultury specjalne) ogólna i z hektara*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 71-78.

Żuławski K., *Powierzchnia poszczególnych użytków rolnych (grupami gospodarstw wg obszaru) z podziałem gruntów ornych według poszczególnych upraw*, w: *Monografia powiatu włocławskiego*, [pod red. A. Byszewskiego], t. I, Włocławek [1930], s. 79-92.